PONTICA

XLV

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2012

PONTICA

XLV

2012

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

Anuar al Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța
Annuaire du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanța

Colegiul de redacție/ Collège de rédaction **:**
ALEXANDRU AVRAM (Le Mans)
ALEXANDRU BARNEA (Bucureşti)
MARIA BĂRBULESCU (Constanța)
MANFRED OPPERMANN (Halle/Sa.)
ŞERBAN PAPACOSTEA (Bucureşti)
ALEXANDRU SUCEVEANU (Bucureşti)

Redactor şef/ Rédacteur en chef:
LIVIA BUZOIANU (Constanța)

Comitetul de redacție:
CONSTANTIN CHERA (Constanța)
GABRIEL CUSTUREA (Constanța)
VALENTINA VOINEA (Constanța)

Secretar de redacție/ Sécrétaire de rédaction:
IRINA NASTASI (Constanța)

Informatică editorială/ Informatique éditoriale:
ADA-ADINA MARCU (Constanța)
VASILICA PODARIU (Constanța)

Manuscrisele, cărțile propuse la schimb şi toată corespondența vor fi adresate redacției: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, 900745, Constanța, România, Tel./Fax. 0040-241-618763; e-mail: liviabuzoianu@ yahoo.com

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763;
e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

PONTICA ediție online/ PONTICA en-ligne edition : www.revistapontica.wordpress.com

ISSN 1013-4247
ISSN (online/en-ligne) **2247 – 9341**
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

VARIA HISTORICA

VALENTINA VOINEA, BARTŁOMIEJ SZMONIEWSKI
Coabitări şi simbioze culturale în eneoliticul din Dobrogea. Studiu de caz: Cheile Dobrogei.
Cultural Cohabitations and Symbiosis in Dobrujan Eneolithicum. Case study: Cheile Dobrogei…….. …. 9

MARGARITA POPOVA
Possibilities for Establishing Local Groups Based on Graphite Decoration on Ceramics within the Gumelnitsa – Karanovo VI Culture. Results from a Study on the Ceramics from Tell Vinitsa, Shumen District.…… 27

ALIN FRÎNCULEASA
Reprezentări zoomorfe eneolitice în Muntenia. Studiu de caz – Mălăieştii de Jos (jud. Prahova)
Eneolithic Zoomorphous Representations in Muntenia. Case Study – Mălăieştii de Jos (Prahova County)……... 39

VICTOR COJOCARU
De la relațiile externe ale oraşelor pontice la relațiile externe ale apoikiilor nord-pontice.
From the External Relations of the Pontic Cities to the External Relations of the North-Pontic apoikiai…….. 65

ALEXANDRU SUCEVEANU
Histria – 1990-2010……. 77

NELU ZUGRAVU
Alexandru în breviatorii latini târzii
Alessandro negli epitomatori tardoantichi…….. 91

VICTOR COJOCARU
Antonia Tryphaina……. 119

ANDREEA RALUCA BARBOŞ, DECEBAL NEDU
Otrăviri în dinastia Iulio-Claudiană. Zvonuri, tradiție literară şi interpretări istorice
Poisoning Cases During Julio-Claudian Dinasty. Rumors, Literary Tradition and Historical Interpretations…….. 135

ZAHARIA COVACEF
Propaganda and Imperial Cult 171
CLAUDIU MUNTEANU
Porturile fluviale romane din provinciile renane şi dunărene (secolele I-III p. Chr.)
Roman River Ports in Rhine and Danubian Provinces (1st-3rd cent. AD)..... 181
IONUŢ ACRUDOAE
Alla I Gallorum et Pannoniorum: mobilitate şi prosopografie
Ala I Gallorum et Pannoniorum: Mobility and Prosopography 261
DAN APARASCHIVEI, VIORICA VASILACHE
Instrumentarul medical şi/sau de cosmetică din Moesia Inferior
The Medical and/or Cosmetic Utensils from Moesia Inferior 279
ALEXANDRU BĂDESCU
Oriental Amphorae type LRA 1 and LRA 2 Discovered at Histria (Basilica extra muros Sector)..... 311
SIMONA MARIA CURSARU-HERLEA
Ceramica smălțuită din secolele X-XI de la Capidava
Enamelled Pottery Found Between 10th and 11th Centuries at Capidava... 329
CRISTINA PARASCHIV-TALMAȚCHI, GABRIEL CUSTUREA
Clothing Accessories Ornaments Found in Dobrudja..... 345
VASILE MĂRCULEȚ
Considerații asupra denumirilor şi organizării stăpânirii bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X-XII
Des considérations concernant les dénominations et l'organisation des possessions byzantines du Bas Danube pendant les Xe-XIIe siècles..... 361
RADU ŞTEFAN VERGATTI
Le port fluvial Kilia au milieu du XIVe siècle..... 379

ARCHAEOLOGICA

PETYA GEORGIEVA
A Newly Discovered Necropolis in the Southern Part of the West Black Sea Coast-Issues of Cultural Interpretation 395
CĂTĂLIN LAZĂR
Necropola de la Cernavoda: între mit şi realitate
The Cernavoda Necropolis: between Myth and Reality 405
NICOLAE ALEXANDRU, ROBERT CONSTANTIN, MIHAI IONESCU
Callatis – stratigrafie, topografie şi urbanism
Callatis – Stratigraphy, Topography and Urbanism 437

LAURENȚIU RADU, CORINA IORGUŞ
Callatis: cercetări de salvare în necropola romano-bizantină
Callatis: Salvage Excavations in the Roman Byzantine Necropolis …….. 465
LAURENȚIU RADU, AUREL STĂNICĂ
Un cuptor pentru ars ceramica descoperit la Noviodunum
A Kiln for Ceramics Burning Discovered in Noviodunum ……. 477

NOTE EPIGRAFICE
NOTES ÉPIGRAPHIQUES

ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (II)…… 489
MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU
Trois fragments inédits d'une architrave tomitaine – ISM II 44…….. 503
CONSTANTIN C. PETOLESCU
Les derniers légats de la province Moesia Inferior ……... ……... 513

CHRISTIANITAS

MIHAI OVIDIU CĂȚOI
La valeur de l'information fournie par Macaire Magnes pour le christianisme au Bas Danube au carrefour des IVe-Ve siècles……. 521
ALEXANDRU MADGEARU
Data pătimirii sfinților Epictet şi Astion de la Halmyris
The Date of the Martyrdom of Saints Epictet and Astion from Halmyris... 539
EMILIAN POPESCU
Câteva gânduri despre botezul primilor creştini pe pământul românesc
Quelques réflexions sur le baptême des premiers chrétiens dans l'espace roumain……. 549

NUMISMATICA
NOMISMATA

THEODOR ISVORANU
Monede greceşti de la Tomis în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"
Greek Coins from Tomis in the Archaeology Institute „Vasile Pârvan" Collection…….. 579

AUREL VÂLCU, MARIAN NEAGU
Imitațiile după tetradrahmele macedonene de tip Filip II în lumina tezaurului de la Rasa (IGCH 460)
Les imitations d'après les tétradrachmes macédoniens de type Philippe II à la lumière du trésor découvert à Rasa (IGCH 460)……... ……. 603
GABRIEL CUSTUREA
Monede bizantine recent descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII)
Byzantine Coins Recently Discovered in Dobruja (6th-7th Cent.)…… 617
GH. MĂNUCU-ADAMEŞTEANU
Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (X).
Secolele IX-XIII
Chronique des découvertes monetaires du département de Tulcea (X).
Les IXe – XIIIe siècles ……. 637

RECENZII
COMPTES RENDUS

Mădălina Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques* (Victor COJOCARU)……. 659
Античный Мир и Археология, Межвузовский сборник научных трудов Саратов, издательство "Научная книга", 2010. Выпуск 14. Саратовский государственный университет, 472 с + *илл*(Vitalie BODOLICĂ)…….. 676

Intrări de carte străină în biblioteca M.I.N.A.C. (2012)/ New Books Entries in MINAC Library (2012) (Georgeta HAŞOTTI)…….. 689
Lista abrevierilor/ Abbreviations ……. 703

VARIA HISTORICA

COABITĂRI ŞI SIMBIOZE CULTURALE ÎN ENEOLITICUL DIN DOBROGEA. STUDIU DE CAZ: CHEILE DOBROGEI

Valentina VOINEA[*]
Bartłomiej SZMONIEWSKI[**]

Keywords: *Eneolithic, cultural interference, Boian, Hamangia, Gumelnița, Cernavodă I, Cucuteni typ „C", Casimcei Valey, Cheile Dobrogei, Casian Cave.*
Cuvinte cheie: *Eneolitic Period, interferențe culturale, Boian, Hamangia, Gumelnița, Cernavodă I, Cucuteni tip „C", Valea Casimcei, Cheile Dobrogei, Casian.*

Abstract: *Archaeological research undertaken in the Romanian-Polish Project - Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja (2010 – 2013) – has enabled a reassessment of Eneolithic cultural interferences in Dobrudja area. The stratigraphy of numerous caves and grottoes from Cheile Dobrogei (Dobrudja's Keys) - Casian area reflects the seasonable occupations from Eneolithic Period in that region. It was part of the Eneolitic settlement zone extending from the littoral, along Danube-Casimcea Valley-Black Sea lane. Eneolithic communities living in Central Dobrudja, both indigenous and non-indigenous, exploited seasonably the karstic area characterized by its specific scenery.*

Association of the Boian III/IV - Hamangia III or Gumelnița A2 – Cucuteni type „C" – Cernavodă I ceramics, in permanent settlements (Cheia – „Vatra Satului", Năvodari – „La Ostrov" Island), as well as in caves („La Izvor", „La Baba", „Casian") shows more than just simple simultaneity; the cohabitation and cultural symbiosis reflects in both - the genesis of Gumelnița and Cernavodă I culture. The Eneolithic cultural interferences, often restricted only to the Danube area (due to the advanced stage of archaeological research in this area), proved to be much larger, extending along the lanes of access to the Black Sea (Casimcea Valley, Carasu Valley). The material and cultural exchanges between communities of Gumelnița farmers and those of Eastern shepherds followed roads known since the Early Eneolithic Period.

The corroboration of cultural transformations at the end of Eneolithic Period with the general picture of climate changes from the Final Atlantic, culminating with the Neolithic

[*] Valentina Voinea: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu, nr. 12; e-mail: vialia_rahela@yahoo.fr.
[**] Bartłomiej Szmoniewski: Institute of Archaeology and Ethnology Polish. Academy of Sciences, Cracow, Poland; e-mail: bartheque@yahoo.fr.

Transgression, open a new way of understanding the complex phenomena produced in the period 4000 - 3800 BC. Natural accumulations (sediment depositions and/or accumulations of stones) that overlap Eneolithic habitation levels inside and/or outside the caves and the settlement on the Island „La Ostrov" – Năvodari, give a new dimension of the cultural collapse.

Rezumat: *Cercetările arheologice întreprinse în cadrul proiectului româno-polon - Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja (2010 – 2013) - au permis o reevaluare a interferențelor culturale eneolitice din spațiul Dobrogei. Stratigrafia celor mai multe peşteri şi grote din zona Cheile Dobrogei – Casian prezintă seria completă a locuirilor eneolitice deoarece, în drumul lor spre aşezările litorale înfloritoare, pe culoarul Dunăre – Valea Casimcei – Marea Neagră, comunitățile eneolitice, deopotrivă indigene şi alogene, au „explorat" zona carstică cu peisaj spectacular.*

Asocierea materialului ceramic Boian III /IV - Hamangia III sau Gumelnița A2 - Cucuteni tip „C" - Cernavodă I, atât în aşezări permanente (Cheia – „Vatra Satului", Năvodari - Insula „La Ostrov"), cât şi în peşteri (La Izvor, La Baba, Casian) demonstrează mai mult decât simple sincronisme, coabitarea şi simbioza culturală reflectându-se atât în geneza culturii Gumelnița cât şi în cea a culturii Cernavodă I. Interferențele culturale eneolitice, restrânse adesea doar la spațiul Dunării (grație stadiului avansat al cercetărilor arheologice din această zonă), s-au dovedit a fi mult mai ample, extinzându-se de-a lungul culoarelor de acces spre Marea Neagră (Valea Casimcei, Valea Carasu). Schimburile materiale şi culturale între comunitățile de agricultori gumelnițeni şi cele de păstori răsăriteni au urmat drumuri cunoscute încă din perioada eneoliticului timpuriu.

Coroborarea transformărilor culturale de la sfârşitul eneoliticului cu tabloul general al modificărilor climatice din perioada Atlanticului Final, culminând cu transgresiunea neolitică, deschide o nouă cale de înțelegere a fenomenelor complexe produse în intervalul de timp 4100 – 3800 BC. Acumulările naturale (depuneri sedimentare şi /sau acumulări de pietre) care suprapun nivelurile de locuire eneolitice din interiorul şi/sau exteriorul peşterilor şi din aşezarea de pe Insula „ La Ostrov" – Năvodari dau o nouă dimensiune colapsului cultural.

În lipsa izvoarelor scrise, interferențele culturale din preistorie s-au argumentat, cel mai adesea, pe baza importurilor ceramice; natura, intensitatea şi durata acestor relații rămân, în mare parte, necunoscute. Privite prin prisma evenimentelor istorice contemporane, creşterile şi descreşterile civilizațiilor străvechi au fost considerate procese punctuale de genul expansiune/colonizare. Astfel, fenomene culturale complexe s-au tradus prin migrări de populații, mai mult sau mai puțin violente, încorsetate faptic şi cronologic.

În ultimile decenii, producerea unor catastrofe naturale de genul *tzunami*, tornade sau erupții vulcanice a (re)adus în discuție un alt posibil scenariu, privit la fel de punctual ca şi cel al migrațiilor. Astfel, siturile preistorice submerse distruse în urma transgresiunii neolitice au fost asociate cu mitul Potopului[1]. Chiar dacă

[1] În ultimile două decenii, dintre toate miturile antice, cele mai mari controvorse a născut mitul Potopului, atât de cunocut şi răspândit în lumea antică, şi totuşi, atât de dificil de delimitat temporal şi spațial. Publicarea celebrei lucrări *Noah's flood: the new scientific discoveries about the event that changed history* a deschis o perioadă de febrile căutări, de polemici aprinse între adepții şi opozanții teoriei lui Ryan. Dincolo de aceste

numeroasele divergențe de interpretare privind durata şi amploarea catastrofelor naturale nu au permis, încă, dimensionarea reală a impactului lor asupra comunităților preistorice, totuşi, noua direcție de cercetare a făcut posibilă o reevaluare a migrațiilor[2].

Contexte arheologice

Cercetările arheologice întreprinse în cadrul proiectului româno-polon *Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja (2010 – 2013)* au dus la surprinderea unor noi detalii privind interferențele culturale eneolitice din spațiul central dobrogean. Atât în aşezările permanente de la Cheia (Hamangia III) şi Năvodari – Insula La Ostrov (Gumelnița A2), cât şi în locuirile sezoniere din peşterile La Izvor, La Baba, Peştera Casian şi Grota Călugărului au fost identificate prezențe alogene, semnalate anterior doar pe linia Dunării (Pl. 2).

În perioada Atlanticului[3], râul Casimcea a avut un debit mult mai mare, reprezentând un culoar de navigație important pentru comunitățile eneolitice; pe aici, acestea se puteau deplasa rapid spre aşezările înfloritoare din zona litoralului vest-pontic, situate în apropierea gurilor de vărsare ale principalelor râuri, astăzi, acoperite în mare parte de lacuri şi limane marine[4]. Prezența unor specii marine în aşezările de la Cheia şi Năvodari – La Ostrov sugerează practicarea unor „expediții de pescuit" de-a lungul Casimcei şi, mai departe, în Marea Neagră[5].

Cum era firesc, în drumul lor spre mare, triburile eneolitice, deopotrivă indigeni şi alogeni, s-au oprit şi în zona carstică unde au explorat peşteri, grote şi adăposturi. Mărturie stau nivelurile de locuire sezonieră, bogate în vetre, fragmente de vase provenind de la vase de uz comun (cele barbotinate utilizate probabil la prepararea hranei), unelte de silex şi piatră. Mai mult decât atât, credem că acest spațiu carstic, de o frumusețe unică, a avut şi o destinație cultică, după cum o demonstrează contextele arheologice – oase umane în vatră gumelnițeană, topor impregnat cu ocru (Peştera La Baba)[6], pandantive şi brățări de scoică (Peştera Casian, Peştera Liliecilor)[7] şi de piatră (Peştera La Baba)[8], idol antropomorf de marmură (Peştera Liliecilor)[9].

Primele semnalări privind prezența importurilor ceramice în nivelurile eneolitice din peşterile Gura Dobrogii (Liliecilor), Cheia (La Izvor), La Baba le întâlnim în rapoartele preliminare din anii '50. Cercetările de teren şi sondajele

---

dezbateri, rezolvabile sau nu, cercetarea arheologică a câştigat mult prin profunzimea şi acuratețea noilor studii. Proiectele internaționale de cercetare interdisciplinară a siturilor preistorice submerse din Marea Neagră au dus la descoperiri extraordinare (BENJAMIN, BONSALL, PICKARD, FISCHER 2011; YANKO-HOMBACH, MUDIE, GILBERT 2011).

[2] BURROUGHS 2005; BROOKS 2006.

[3] POPESCU, CARAIVAN 2003, p. 57.

[4] VOINEA, CARAIVAN 2011, p. 52.

[5] V. Radu a semnalat prezența valvelor de Cardium, a sturionilor şi a babuştii de mare (*Rutilus frisii*)- specie lagunară – în aşezarea Hamangia III de la Cheia (RADU 2008) şi a doradei (*Sparus aurata*) în aşezarea Gumelnița A2 de pe Insula La Ostrov – Năvodari (RADU 2000 – 2001).

[6] SZMONIEWSKI, PETCU 2008, p. 36; fig. 7/2.

[7] VOINEA, SZMONIEWSKI 2011, p. 228; Pl. VI/9.

[8] SZMONIEWSKI, PETCU 2008, p. 36; fig. 7/3.

[9] VOINEA 2010, p. 49; Pl. I/2, II/2, Pl. VI/2.

stratigrafice realizate în cadrul proiectului româno-polon au extins zona investigată (Peştera Craniilor, Peştera Casian, Grota Călugărului) şi au permis o reevaluare a vechilor descoperiri.

Cele mai multe se concentrează în spațiul Cheilor Dobrogei, de o parte şi de alta a Ghelengicului: Peştera La Izvor, Peştera La Baba – pe partea dreaptă, Peştera Craniilor şi Grota Călugărului – pe partea stângă a râului.

Peştera La Izvor (Cheia)

Sondajele stratigrafice realizate în Peştera „La Izvor" (1956 – 1957) au vizat identificarea unor urme de locuire paleolitică, informațiile despre celelalte niveluri „postpaleolitice" fiind sumare. Dintre acestea reținem:

- *„dovezi de locuire aparținând culturilor Hamangia, Gumelnița târzie"*[10];

-*„ceramică tipică fazei Ceamurlia de Jos, în acelaşi nivel cu câteva fragmente gumelnițene aparținând atât fazei de început cât şi fazei de sfârşit, numită de unii cercetători Gumelnița D*;

- *„un alt ciob tot cu scoică în pastă, conține un decor şnurat, în genul acelora care constituie specia Cucuteni „C"*[11].

Reluând analiza ceramicii descoperite aici, N. Harțuche a completat *„material ceramic de tip Gumelnița (A) în asociere cu ceramică cu degresant scoică pisată şi ornamentată cu şnurul, aparținând culturii Cernavodă I"*[12].

Secțiunile S.V (8 x 3 m; adâncime 3, 50/3,60 m) şi S.VI (4 x 3 m; adâncime 3,40 m), deschise în fața peşterii în campania 2012, ne-au permis surprinderea unor noi detalii stratigrafice, deosebit de interesante. Nivelurile eneolitice (10 – 12) din secțiunea S.V au fost puternic afectate de o inundație, „spălarea straturilor" fiind vizibilă mai ales în dreptul intrării în peşteră. Depunerea aluvionară *post* – Cernavodă I (niv. 9), cu o grosime de peste 0,35 m, este suprapusă de o acumulare masivă de piatră; în urma unui cutremur puternic, blocuri de calcar s-au prăvălit de pe versant în fața intrării (Pl. 3).

Analiza depozițională a fragmentelor ceramice a evidențiat detalii importante: în nivelul 10, situat la adâncimea 2,60 – 2,80 m (sub depunerea naturală), s-au descoperit numeroase fragmente ceramice de dimensiuni mici, cel mai adesea fără decor, de tip Gumelnița A2, alături de fragmente ceramice cu scoică în pastă - Cernavodă I (Pl. 5/4). În nivelul 11 (adâncime 2,80 – 3,10 m) predomină fragmentele ceramice Gumelnița A2 (Pl. 4/15, 17), alături de care apar câteva fragmente de străchini cu umăr carenat Gumelnița A1 (Pl. 4/11 – 12) şi cu decor imprimat Hamangia III. Nivelul 12 (adâncime 3,10 – 3,60 m), sub forma unui sediment de culoare negricioasă, peste stânca înclinată, dinspre intrare spre cursul Ghelengicului, conține câteva fragmente ceramice cu impresiuni Hamangia III (Pl. 4/5 – 9).

Comparând datele stratigrafice vechi cu cele noi observăm o prezență permanentă, în toate etapele eneoliticului: Hamangia III, Gumelnița A1-A2 şi coabitarea Gumelnița A2 final – Cernavodă I – Cucuteni tip „C"; a urmat un moment de colaps cultural, marcat stratigrafic printr-o depunere naturală masivă.

Peştera La Baba

În urma sondajului efectuat în interiorul Peşterii La Baba (1957), N. Harțuche a

[10]NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, BOLOMEY 1959, p. 22.

[11] NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, HARȚUCHI 1959, p. 46 – 47.

[12] HARȚUCHE 1976, p. 17.

semnalat existența a două secvențe de locuire Gumelnița *„de la începutul acestei culturi"*[13] - încadrate ulterior în fazele Gumelnița Ic – IIa; sunt amintite şi câteva fragmente ceramice Cernavodă I, fără context stratigrafic clar[14].

Sondajele stratigrafice din campaniile 2008 şi 2009 au dus la identificarea unor noi etape eneolitice[15]. Astfel, în sodajul S.I. (2,80 x 1,60 m), nivelurile 10 – 14 (adâncime 0,85/1,45 m) conțin următoarele secvențe de locuire:

- nivelul 10 - material ceramic Gumelnița A2, amestecat cu Cernavodă I;
- nivelul 11 - material ceramic Gumelnița A2 (Pl. 4 / 13, 14, 16) cu un fragment ceramic Cucuteni tip „C" (Pl. 4 / 19);
- nivelul 12 - material ceramic Gumelnița A1;
- nivelurile 13 – 14 - câteva fragmente ceramice Hamangia III (Pl. 4 / 10).

Prin urmare, cercetările recente au permis surprinderea tuturor momentelor de locuire eneolitică, situația stratigrafică fiind asemănătoare cu cea din Peştera La Izvor.

Peştera Craniilor

Situată pe malul stâng al Ghelengicului, în apropiere de Peştera La Baba, Peştera Craniilor a oferit descoperiri spectaculoase[16]. Deoarece cercetările arheologice întreprinse aici sunt în curs de desfăşurare, prezentăm doar câteva date preliminare privind locuirile eneolitice din acest punct.

În secțiunea S.III (4 x 9 m), deschisă în exteriorul peşterii şi cercetată doar până la nivel hallstattian (adâncime 1,70 - 2,50 m), au apărut câteva fragmente ceramice Hamangia III (Pl. 5/3), la baza culoarului de la intrarea în peşteră. Urme de locuire eneolitică sunt vizibile şi în malul abrupt al Ghelengicului, situat în apropiere de secțiune: aici s-au descoperit fragmente ceramice gumelnițene şi Cernavodă I, piese de silex, topor de piatră.

Grota Călugărului

Situată la 12 m altitudine față de cursul Casimcei, în masivul din apropierea izvorului, Grota Călugărului reprezintă un mic culoar, creat de aven. Sondajul stratigrafic efectuat în interiorul grotei ne-a permis descoperirea unui gratoar de silex şi a unor fragmente ceramice provenind de la două vase fragmentare Cernavodă I - unul din pastă fină şi altul cu foarte multă scoică, friabil, păstrând pe fund amprente de împletitură, rămase probabil de la rogojina pe care a fost modelat/uscat vasul (Pl. 5/5a-b).

Peştera Casian

În sondajele stratigrafice efectuate în Peştera Casian, anterior investigațiilor noastre, au fost semnalate „*două fragmente ceramice roşii-cărămizii lucrate cu mâna, car par să aparțină culturii Gumelnița*"[17]. Într-un repertoriu recent al descoperirilor Boian – Gumelnița pe teritoriul Dobrogei, C. Bem a menționat punctul *Cheia Peştera de la Casian* cu descoperiri Hamangia III, Boian-Spanțov (?), Gumelnița A1, fără alte precizări de ordin stratigrafic[18].

În campaniile 2010-2011, am deschis sondajele stratigrafice S.I - III într-o nişă

[13] NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, HARŢUCHI 1959, p. 48.
[14] NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, BOLOMEY 1959, p. 18.
[15] SZMONIEWSKI, PETCU 2008, p. 36.
[16] VOINEA, SZMONIEWSKI 2010.
[17] MIHĂILESCU-BÎRLIBA, DIACONESCU 1991, p. 430.
[18] BEM 2011a, p. 12 – 13.

mică, situată la baza peretelui opus intrării, singurul spațiu neafectat din interiorul Peşterii Casian. În primul nivel de acumulare sedimentară din acest spațiu îngust (aprox 1,20 x 5,80) s-au descoperit fragmente ceramice Hamangia III, Gumelnița A1 şi A2 (Pl. 4/14, 18)[19].

Situate în apropiere de Valea Casimcei, pe malul drept al Visternei, peşterile Liliecilor (Gura Dobrogei) şi La Adam au reprezentat, cu siguranță, alte puncte de popas ale comunităților eneolitice. Stratigrafia surprinsă în **Peştea Liliecilor** (sodajul S.I, galeria B realizat în vechile campanii din anii '50) a fost descrisă astfel: „*avem întâi trei nivele neolitice, în care cultura Hamangia (faza Ceamurlia de Jos), predomină în primul, apare în al doilea în asociere cu un Boian târziu şi, în al treilea, şi cu o Gumelniță de început*"[20].

Într-un studiu ulterior, N. Harțuche a adus noi precizări: cel de-al doilea nivel conține *„material ceramic Hamangia III în asociere cu fragmente de vase aparținând fazei târzii a culturii Boian – Spanțov (IV), pe când în cel superior se întâlnesc numai fragmente de vase aparținând fazei timpurii a culturii Gumelnița (I)"*[21]. *„Printre fragmentele ceramice aparținând acestei culturi au fost găsite şi câteva fragmente de vase care conțin ca degresant scoică pisată, unele ornamentate cu şnurul, acestea fiind atribuite culturii Cernavodă I"*[22].

Chiar dacă inadvertențele din vechile descrieri stratigrafice au făcut contextul arheologic inoperabil pentru stabilirea unor sincronisme sigure[23], totuşi, prezența importurilor Boian rămâne evidentă.

În urma cercetărilor de teren întreprinse în cadrul proiectului româno-polon am descoperit fragmente ceramice cu decor specific fazei finale Gumelnița A2, asemănătoare celor de pe Insula „La Ostrov" – Năvodari. Prin urmare, Peştera Liliecilor, ca şi peşterile din Cheile Dobrogei, a fost locuită în toate etapele eneoliticului, din faza Hamangia III până la apariția comunităților Cernavodă I.

Cercetată mai ales de speologi şi paleoliticieni, **Peştera La Adam** apare şi în repertoriul siturilor eneolitice, fiind semnalate fragmente ceramice Hamangia, Boian – Spanțov şi Gumelnița A2[24]. Deşi sumare, aceste date confirmă aceleaşi prezențe eneolitice.

Boian III / IV - Hamangia III

Considerate comunități cu o mare stabilitate, reflectată cel mai bine de aşezările de tip tell şi de economia preponderent agricolă, triburile gumelnițene au fost studiate mai ales din perspectiva evoluției locale liniare, fără sincope majore, fondul cultural anterior (Boian III – IV) fiind integrat în complexul cultural Boian – Gumelnița. În spațiul Dobrogei, prezența culturii Hamangia face ca acest scenariu să nu fie aplicabil. Naşterea culturii Gumelnița nu poate fi înțeleasă fără coabitarea anterioară a comunităților Boian – Hamangia. Fenomenul poate fi surprins cel mai bine de-a lungul Dunării: importurile ceramice Boian în aşezarea Hamangia de la

[19] VOINEA, SZMONIEWSKI 2011, p. 227.
[20] NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, BOLOMEY 1959, p. 18.
[21] HARȚUCHE 1976, p. 14.
[22] HARȚUCHE 1976, p. 15.
[23] VOINEA, NEAGU 2006, p. 153; BEM 2011b, p. 131.
[24] Ceramică Hamangia şi Gumelnița (BORONEANȚ 2000, p. 54), Boian-Spanțov şi Gumelnița A2 (BEM 2011a, p. 59).

Coslogeni şi importurile Hamangia din nivelurile Boian de la Hârşova[25] şi Isaccea – Suhat[26], raportul dintre cele două tipuri ceramice ajungând aproape de paritate.

Tot pe linia Dunării, în punctul **Cernavodă – Columbia A şi C** s-au descoperit fragmente ceramice Boian – Giuleşti în context Hamangia neclar[27], iar în punctul ***Dealul Sofia,*** sub dărâmăturile unei locuințe din faza Hamangia III au apărut fragmente ceramice Boian – Vidra[28]. Dovezile unei prezențe alogene sunt şi mai evidente în context funerar - în „**Cimitirului de Sus**" de la Cernavodă este amintit *„un fragment de cutie suport cu urme de culoare roşie şi de o formă cunoscută în aspectul Spanțov"*[29]. Prin urmare, numărul însemnat de importuri ceramice Boian, atât în aşezări cât şi în necropola de la Cernavodă constituie un indiciu important privind coabitarea comunităților Boian – Hamangia, începând cel puțin din a III-a etapă de evoluție a celor două culturi.

Prezența comunităților Boian în restul Dobrogei a fost ignorată sau negată[30]; aşezarea de la Sarichioi datată inițial în faza Boian-Spanțov a fost încadrată ulterior în faza Gumelnița A1.

Descoperirile din aşezarea Cheia – Vatra Satului, respectiv importuri Boian – Vidra (Pl. 4/1 – 4; 5/1a-b; 5/2) în context stratigrafic clar Hamangia III[31], înlătură orice umbră de îndoială cu privire la prezența comunităților Boian în interiorul Dobrogei, cel puțin de-a lungul cursurilor de apă care legau zona Dunării de Marea Neagră (Valea Carasu, Valea Casimcei). Decorarea unui fragment de cupă cu şiruri de împunsături incrustate cu pastă albă, alături de pliseuri fine specifice ceramicii Boian, poate sugera „contaminarea" culturală a noilor veniți. Respectând tradițiile tehnologice Boian-Vidra, olarul putea să experimenteze şi tehnica decorativă a împunsăturilor, după „moda"Hamangia (Pl. 5/1a-b).

Coabitarea Hamangia – Boian este evidențiată cel mai bine de descoperirile funerare din zona litorală. În necropola de la Durankulak s-au descoperit vase pictate cu grafit în morminte de bărbați Hamangia III (M. 991) şi IV (M. 461 şi M. 512). În acest context putem înțelege simbiozele culturale care au dus la naşterea culturii Gumelnița.

Gumelnița A2 final – Cucuteni A3 / A4 – Cucuteni „C" – Cernavodă I

Dacă schimbul între comunitățile eneolitice agricole este greu sesizabil arheologic, dinamica relațiilor intertribale agricultori – păstori este mult mai evidentă, surprinzând prin dimensiuni şi intensitate. Navigația a constituit principala modalitate de transport, aşezările situate de-a lungul principalelor culoare navigabile cunoscând o înflorire deosebită. Astfel, cartarea importurilor Cucuteni tip „C"(deseori asociate cu importuri Cucuteni A3) jalonează culoarul de pătrundere a elementelor răsăritene pe teritoriul Dobrogei (Pl. 1):

[25] D. Galbenu notează materialul ceramic Hamangia din secțiunea S.A, *„care ajunge câteodată la paritate cu cel Boian"*(GALBENU 1962, p. 289), iar P. Haşotti, pe baza descoperirile din secțiunea S.C., concluzionează că ceramica Hamangia reprezint 20 – 30 % din materialul ceramic descoperit în nivelurile Boian (HAŞOTTI 1997, p. 67).

[26] C. MICU 1999; C. MICU, S. MICU 1998.

[27] MORINTZ, BERCIU, DIACONU 1955, p. 152 – 154.

[28] BERCIU, MORINTZ 1957, p. 84.

[29] BERCIU, MORINTZ 1957, p. 89.

[30] BEM 2011b, p. 131-133, fig. 1/132.

[31] VOINEA, NEAGU 2008; C. CĂRPUŞ, L. CĂRPUŞ 2009.

- pe linia Dunării, importuri Cucuteni A3 în asociere cu Cucuteni tip „C" în nivelurile Gumelnița A2 final din tell-urile Luncavița[32], Carcaliu[33] şi în nivelurile Gumelnița A2 şi Cernavodă I din tell-ul de la Hârşova[34];
- pe Valea Casimcei, importuri Cucuteni tip „C" în nivelurile Gumelnița A2 din peşterile La Baba, La Izvor şi un fragment de figurină Cucuteni A1 în aşezarea Gumelnița A2 de la Târgusor-Sitorman[35];
- la vărsarea râului Casimcea în Lacul Taşaul, în aşezarea de pe Insula La Ostrov, nivel Gumelnița A2 final, două fragmente ceramice Cucuteni tip "C" (Pl. 4/20)[36].

Natura schimburilor intertribale nu poate fi înțeleasă numai prin prisma importurilor ceramice. Prezența lor în număr mare în zonele de graniță ale marilor complexe culturale a fost interpretată strict cartografic drept existența unei zone de mixtură culturală, ca în cazul aspectului cultural Stoicani - Aldeni.

Cum explicăm, însă, apariția importurilor ceramice de lux - Cucuteni A3/A4 alături de cele cu mult inferioare Cucuteni tip „C", în aşezările gumelnițene de la Carcaliu, Hârşova, situate la mare distanță de zona comună dintre cele două civilizații străvechi? Ipoteza prezenței unor meşteri itineranți cucutenieni în areal gumelnițean pare tentantă, dar lipsesc argumentele solide. Numai alăturarea unor categorii ceramice atât de diferite - vase pictate tricrom alături de cele cu scoică în pastă, decorate prin simple impresiuni cu pieptenele sau cu şnurul – pare să excludă scenariul unui singur producător. Credem că asocierea celor două categorii în nivelurile gumelnițene de la Carcaliu şi Hârşova sugerează, mai degrabă, prezența unor familii mixte (cucutenieni şi/sau răsăriteni) decât simple schimburi materiale – directe sau indirecte, realizate prin meşteri itineranți.

Cât de integrate au fost elementele răsăritene în mediu cucutenian o dovedeşte şi descoperirea din aşezarea de la Drăguşeni, datată în faza Cucuteni A4: o groapă rituală de fundare (Gr. 31), din interiorul locuinței L.14 – *„avea pe fundul ei aşezată o piatră arsă, deasupra căreia se aflau două vase: un capac pictat tricrom şi un castron de tip „C", decorat mai deosebit conținând cenuşă, cărbuni, un fragment de os şi o unealtă de os. Posibil conținutul acestui vas va fi fost rezultatul unui ritual de purificare practicat înainte de ridicarea locuinței, ritual în cadrul căruia a ars atât capacul pictat cât şi piatra pe care stăteau vasele"*[37]. Practica gropilor rituale a fost semnalată atât în cazul locuințelor cucuteniene cât şi al celor gumelnițene – de la ofrande de bucate la sacrificii umane[38]. Ceea ce atrage atenția asupra acestei descoperiri este prezența vasului de tip Cucuteni „C": *„Precizăm că toate gropile de ofrandă descoperite anterior acesteia conțineau numai vase tipice Cucuteni A. Problema este dacă vasul de tip „C" a avut o oarecare semnificație specială, eventual de ordin social"*[39].

---

[32] Mulțumim colegului Cristian Micu pentru informațiile inedite oferite (C. MICU 2005, mss.).

[33] LĂZURCĂ 1991.

[34] POPOVICI, HAŞOTTI 1989, p. 292; POPOVICI, HAŞOTTI, GALBENU, NICOLAE 1992, p. 10; HAŞOTTI, POPOVICI 1992, p. 40-41; HAŞOTTI 1997, p. 128-129.

[35] HAŞOTTI 1997, p. 84.

[36] VOINEA 2005a, p. 76, Pl. 99/1a-b; VOINEA 2005b, p. 23.

[37] MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000, p. 38.

[38] DUMITRESCU 1954; V. VOINEA 2001.

[39] MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000, p. 38.

Actul ritual exclude neglijența, de aceea considerăm că depunerea acestui vas, inferior calitativ celor cucuteniene, se poate explica doar prin valoarea lui „sentimentală" pentru unul dintre adoratori - probabil străin integrat în comunitatea de la Drăguşeni. În acest context, ideea exogamiei devine plauzibilă, elementele culturale răsăritene fiind asimilate prin convieţuire şi nu prin cuceriri agresive: *„Ceramica de tip Cucuteni C din areal Cucuteni mărturiseşte despre contactele dintre comunitățile tripoliene şi cele stepice şi în nici un caz despre intervenții de proporții (...) în primul rând femeile, au fost „încorporate" în mediul comunităților tripoliene de agricultori."*[40]

Un alt scenariu posibil, poate fi pătrunderea în mediul gumelnițean a unor grupuri restrânse de origine răsăriteană, după ce străbătuseră anterior zone locuite de comunități cucuteniene. Contaminarea lor cu elemente de civilizație superioară explică alăturarea ceramicii Cucuteni A3/A4 - Cucuteni tip „C".

De altfel, credem că şi piesele „rare" din morminte de genul podoabelor de *Spondylus*, cupru, aur, sau al topoarelor – sceptre de cupru[41], prezente atât în areal gumelnițean, cucutenian cât şi în cel nord-pontic trădează practica unor căsătorii *exogame,* cu rol „strategic" în oficializarea relațiilor de schimb dintre comunitățile de agricultori şi cele de păstori.

Nimic nu demonstrează caracterul războinic al noilor veniți. Elementele răsăritene se integrează progresiv în mediul eneoliticului din spațiul balcanic, receptivitatea lor în preluarea tradițiilor specifice comunităților de agricultori explicându-se şi prin vechimea schimburilor est – vest.

„În acest spațiu (NV. Mării Negre) *transformarea culturală era mai dinamică şi multilaterală* (s.n.), *uneori cuprinzând întreaga regiune sau depăşind chiar şi hotarele ei. În procesul general de transformări culturale, totuşi, direcția principală a interacțiunilor se afla pe axa Est – Vest, între comunitățile de agricultori din spațiul balcano-dunărean şi lumea păstorilor din Europa de Est* (s.n.)[42].

Pătrunderea elementelor răsăritene în areal gumelnițean s-a făcut pe culoare deschise deja de comunitățile Boian şi Precucuteni - Cucuteni. Urmărind raportul pieselor de import dintre cele două arii culturale, observăm superioritatea netă a celor Precucuteni – Cucuteni în areal gumelnițean, fapt explicabil dacă avem în vedere extinderea comunităților cucuteniene spre sud, începând cu sfârşitul etapei Cucuteni A (fazele A3 – A4). Treptat, vechi aşezări ale aspectului cultural mixt Stoicani - Aldeni, ca cele de la Aldeni, Gura Idrici şi Puricani au fost ocupate de cucutenieni[43].

Importurile Cucuteni A3/A4 pătrund mai întâi în aşezări Gumelnița A2 din NE Munteniei – Brăilița IIa, Lişcoteanca - *Movila Olarului*, *Movila lui Moş Filon*, *Movila din Baltă* – şi Dobrogea – Târguşor – *Sitorman.* La finalul fazei Gumelnița A2 / început Gumelnița B1, importurile Cucuteni A3/A4 se înmulțesc şi se extind pe linia Dunării ajungând până la Căscioarele, Gumelnița. Acolo unde contextele stratigrafice sunt clare, asocierea acestor importuri cu cele Cucuteni tip „C" demonstrează legătura dintre cele două elemente alogene – cucutenieni şi elemente răsăritene.

„Urmările negative ale situației create poate nu trebuie exagerate. Ori, în pofida destabilizării temporare, în decurs de un mileniu a existat cultura Cucuteni – Tripolie, s-au

[40] LEVIȚKI, MANZURA, DEMCENKO 1996, p. 78 – 79.
[41] ŞTEFAN 2011.
[42] MANZURA, SAVA 1994, p. 145.
[43] COMŞA 1987, p. 84 – 85.

parcurs câteva etape din evoluția culturilor Gumelnița și Sălcuța, nemaivorbind de grupurile culturale din bazinul carpatic. Astfel, linia orizontală continuă"[44].

***

Ce anume a modificat acest echilibru al schimburilor est – vest?

Analizele arheozoologice evidențiază o schimbare strategiilor alimentare pentru comunitățile gumelnițene târzii din nordul Dobrogei, spre deosebire de cele din sud, mult mai conservatoare[45]. Diferența raportului animale sălbatice / domestice între așezări situate în aceeași regiune demonstrează complexitatea economiei gumelnițene și indirect a relațiilor intertribale. Astfel, comparând analizele arheozoologice pentru așezările Gumelnița A2 din Dobrogea descoperim cum, în nord-vestul regiunii, comunitățile gumelnițene de la Carcaliu și Luncavița exploatau intens resursele cinegetice, îndeosebi cerbul și mistrețul, în timp ce, în zona centrală a Dobrogei, la Hârșova și Năvodari, necesarul de carne era asigurat, în special, prin creșterea ovicaprinelor[46]. Deși exploatarea animalieră din ultimile două așezări este asemănătoare, ecosistemele din jurul lor diferă semnificativ. Studiul avifaunistic indică o mai mare varietate de specii în apropierea Dunării, alături de păsări acvatice fiind prezente și cele de silvo-stepă și pădure, în timp ce la Năvodari, predomină prima categorie (familia *Anatidae* - gâște, rațe și lebede)[47].

Specializarea unor indivizi în anumite activități precum vânătoare, pescuit, olărit, prelucrarea silexului, osului etc., activități dependente de resursele naturale din vecinătatea așezării, ocaziona și raporturi sociale specifice, diferite de la o comunitate la alta.

Strategiile economice de la sfârșitul eneoliticului trădează o perioadă de stres alimentar: suprafețele cultivate din zonele fertile ale luncilor se micșorează datorită revărsărilor de ape, necesarul de carne este asigurat tot mai mult prin vânătoare. Exodul comunităților de agricultori spre zone deluroase împădurite, ferite de inundații și cu rezerve cinegetice însemnate, schimbă treptat vechile tradiții de organizare socială. Analizele palinologice efectuate pentru așezările eneolitice târzii din zona litoralului bulgăresc confirmă producerea unor schimbări majore ale peisajului atât datorită defrișărilor intensive cât și creșterii nivelului Mării Negre[48].

Modificările climatice globale de la sfârșitul Atlanticului (4100 – 3800 BC) au afectat deopotrivă comunitățile stabile și cele nomade. Inundarea așezărilor eneolitice înfloritoare, situate la confluența unor drumuri principale, a rupt echilibrul vechilor schimburi agricultori - păstori[49]. Pe fondul acestor modificări climatice și culturale

[44] MANZURA, SAVA 1994, p. 147.

[45] BĂLĂȘESCU, RADU, MOISE 2005, p. 220.

[46] BĂLĂȘESCU, RADU, MOISE 2005, tab. 93/p. 362 – 363.

[47] GÁL 2007, p. 29 – 48.

[48] Probele prelevate din așezările preistorice aflate azi sub apele Golfului Sozopol au evidențiat existența unei perioade de abandon (depunere aluvionară datorată transgresiunii marine) între Eneoliticul Final (4100 – 3850 BC) și Bronzul Timpuriu (3500 – 2650 BC) (FILIPOVA *et alii* 2011).

[49] Pe plan universal, modificările climatice care apar la sfârșitul Atlanticului determină discontiunități de mediu și, implicit, culturale: pe la 5200 BP se unifică Egiptul, cultura Uruk intră în colaps făcând loc perioadei Jemdet Nasr, caracterizată prin fragmentaritate și regionalism. În sudul Asiei începe urbanizarea în faza Harappa timpurie. În nordul Chinei se observă o scădere bruscă a temperaturii și o creștere a

trebuie privite deplasările de populații din *Vechea Europă*; realizate în mai multe etape, ele au grăbit transformarea, până la pierderea identității. Debutând sub forma schimburilor de materii prime şi produse de lux, contactele dintre cele două lumi s-au metamorfozat, ajungând la nivelul coabitărilor şi simbiozelor culturale.

BIBLIOGRAFIE

BĂLĂŞESCU, RADU, MOISE 2005 - A. Bălăşescu, V. Radu, D. Moise, *Omul şi mediul animal între mileniile VII – IV î.e.n.,* Târgovişte, 2005.

BEM 2011a - C. Bem, *Le corpus des stations Gumelnița entre Danube et mer Noire (avec un regard sur Boian-Spanțov et Cernavoda I),* în vol. *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère,* Iaşi, 2011, p. 3 – 77.

BEM 2011b - C. Bem, *Vision d'ensemble de l'occupation Gumelnița en Dobroudja*, în vol. *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère,* Iaşi, 2011, p. 131 – 197.

BENJAMIN, BONSALL, PICKARD, FISCHER 2011 - J. Benjamin, C. Bonsall, C. Pickard, A. Fischer (eds.), *Submerged Prehistory,* Oxbow Boocks, Oxford & Oakville, 2011.

BERCIU, MORINTZ 1957 - D. Berciu, S. Morintz, *Şantierul arheologic Cernavodă (reg. Constanța, r. Medgidia),* Materiale 3 (1957), p. 83 – 92.

BORONEANȚ 2000 – V. Boroneanț, *Arheologia peşterilor şi minelor din România,* Bucureşti, 2000

BROOKS 2006 - N. Brooks, *Cultural responses to aridity in the Middle Holocene and increased social complexity,* Quaternary International, 151 (2006), p. 29 – 49.

BURROUGHS 2005 - W.J. Burroughs, *Climate Change in Prehistory. The end of the Reign of Chaos,* Cambridge, 2005.

CAROZZA, BEM, MICU 2011 - L. Carozza, C. Bem, C. Micu (eds.), *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère,* Iaşi, 2011.

C. CĂRPUŞ, L. CĂRPUŞ 2009 - C. Cărpuş, L. Cărpuş, *Aşezarea eneolitică de la Cheia – studiu ceramologic,* Pontica 42 (2009), p. 35 – 63.

COMŞA 1987 - E. Comşa, *Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelnița*, în vol. *La civilisation Cucuteni en contexte européen,* Iaşi, 1987, p. 81 – 87.

DOLUIKHANOV, ARSLANOV 2009 - P.M. Dolukhanov, K.A. Arslanov, *Ecological crises and early human migrations in the Black Sea area,* Quaternary International, 197 (2009), p. 35 – 42.

H. DUMITRESCU 1954 - H. Dumitrescu, *O descoperire în legătură cu ritul de înmormântare în cuprinsul culturii ceramicii pictate Cucuteni – Tripolie,* SCIV 5 (1954), 3 – 4, p. 399 – 429.

FILIPOVA *et alii* 2011 - M. Filipova, L. Giosan, H. Angelova, A. Preisinger, D. Pavlov, S. Vergiev, *Palaeoecology of Submerged Prehistoric Settlements in Sozopol Harbour, Bulgaria,* in vol. J. Benjamin, C. Bonsall, C. Pickard, A. Fischer (eds.), *Submerged Prehistory,* Oxbow Boocks, Oxford & Oakville, 2011, p. 230 – 244.

GÁL 2007 - E. Gál, *Fowling in lowlands. Neolithic and Chalcolithic Bird Exploitation in South-East Romania and the Great Hungarian Plain,* Archaeolingua, Seria Minor 24, 2007.

---

aridității în ultima parte a perioadei de tranziție Yangshao – Longshan, respectiv între 5200 – 5000 BP. În America de Sud apar modificări profunde ale ciclului ENSO anterior apariției centrelor urbane cu o arhitectură monumentală. Modificările apărute în sistemul musonic trădează tranformări extinse ale climei, la nivel global. Impactul modificărilor climatice este cel mai vizibil în Egipt unde aridizarea climei determină comunitățile nomade să se concentreze în Valea Nilului şi să se organizeze în regat. Fenomenul a fost asemănător şi în regiunile Indus – Sarasvati şi nordul Chinei. Prin urmare, indiferent de zonă geografică, aridizarea climei determină modificări socio-culturale majore atât în estul Saharei, Egipt, Mesopotamia cât şi în Extremul Orient, America de Sud (BROOKS 2006, p. 43).

GALBENU 1962 - D. Galbenu, *Aşezarea neolitică de la Hârsova,* SCIV 13 (1962), 2, p. 285-306.

HARŢUCHE 1976 - N. Harţuche, *Unele probleme ale postpaleoliticului în peşterile Dobrogei,* Pontica 9 (1976), p. 13 – 21.

HAŞOTTI 1997 - P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea,* Bibliotheca Tomitana I, Constanţa, 1997.

HAŞOTTI, POPOVICI 1992 – P. Haşotti, D. Popovici, *Cultura Cernavodă I în contextul descoperirilor de la Hârşova,* Pontica 25 (1992), p. 15 – 44.

LĂZURCĂ 1991 – E. Lăzurcă, *Ceramica cucuteniană în contextul aşezării gumelniţene de la Carcaliu (judeţul Constanţa),* Peuce 10 (1991), p. 13 – 19.

LEVIŢKI, MANZURA, DEMCENKO 1996 - O. Leviţki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărăteni,* seria Bibliotheca Thracologica XVII, 1996.

MANZURA, SAVA 1994 - I. Manzura, E. Sava, *Interacţiuni „Est – Vest" reflectate în culturile eneolitice şi ale epocii bronzului din zona de Nord – Vest a Mării Negre (schiţă cultural – istorică),* MemAntiq 19 (1994), p. 143 – 192.

MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000 - S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăguşeni. A Cucutenian Community,* Bucureşti – Wasmuth Verlag, Tübingen, 2000.

C. MICU 1999 – C. Micu, *Ceramica fazei Boian-Spantov din aşezarea de la Isaccea - Suhat,* Pontica 32 (1999), p. 235-242.

C. MICU, S. MICU 1998 - C. Micu, S. Micu, *Ceramica culturii Hamangia din aşezarea de la Isaccea-Suhat,* Pontica 31(1998), p. 25-35.

C. MICU 2005 – C. Micu, *Neo-eneoliticul în nordul Dobrogeiîn lumina cercetărilor de la Isaccea şi Luncaviţa,* teza de dr. 2005 (mss.)

MIHĂILESCU-BÎRLIBA, DIACONESCU 1991 – L. Mihăilescu-Bîrliba, M. Diaconescu, *Cercetări arheologice recente în peştera de la Casian,* Pontica 24 (1991), p. 425-432.

MORINTZ, BERCIU, DIACONU 1955 - S. Morintz, D. Berciu, P. Diaconu, *Şantierul arheologic Cernavoda*, SCIV 6 (1955), 1-2, p. 151-163.

NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, BOLOMEY 1959 - C.S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Al. Bolomey, *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956. I. Dobrogea,* Materiale 5 (1959), p. 15 – 22.

NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PĂUNESCU, HARŢUCHI 1959 C.S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, N. Harţuchi, *Cercetări paleolitice în Dobrogea,* Materiale 6 (1959), p. 43 – 50.

POPESCU, CARAIVAN 2003 - D. Popescu, G. Caraivan, *Evoluţia zonei Lacului Taşaul în Cuaternarul Târziu,* Pontica 35 – 36 (2002 -2003), p. 53 – 59.

POPOVICI, HAŞOTTI 1989 - D. Popovici, P. Haşotti, *Considerations about the syncronism of the Cernavoda I Culture*, Pontica 21 – 22 (1988 – 1989), p. 291 – 297.

POPOVICI, HAŞOTTI, GALBENU, NICOLAE 1992 - D. Popovici, P. Haşotti, D. Galbenu, C. Nicolae, *Cercetări arheologice din tell-ul de la Hârşova (1988),* Cercetări Arheologice 9 (1992), p. 8 – 18 .

RADU 2000 – 2001 - V. Radu, *Aşezarea eneolitică de pe Insula La Ostrov, Lacul Taşaul (Năvodari, jud. Constanţa). Raport preliminar – campaniile 1999 – 2000. Studiul materialului arheoihtiologic,* Pontica 33 – 34 (2000 – 2001), p. 165 – 169.

RADU 2008 - V. Radu, *Studiul materialului faunistic (moluşte, peşti, ţestoase şi păsări) prelevat din nivelul Hamangia III de la Cheia (jud. Constanţa),* Pontica 41 (2008), p. 57 – 64.

SZMONIEWSKI, PETCU 2008 - B. Szmoniewski, R. Petcu, *Preliminary report from the new excavation in Baba Cave, Grădina village, Constanta County,* Pontica 41 (2008), p. 35 – 47.

ŞTEFAN 2011 - C. Ştefan, *Observaţii privind relaţiile de schimb în cultura Gumelniţa,* SCIVA 62 (2011), 1-2, p. 5 – 22.

VOINEA 2001 - V. Voinea, *Sacralizarea spaţiului locuit. Sacrificii umane*, CCDJ 16-17 (2001), p. 35 – 41.

VOINEA 2005a – V. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelniţa – Karanovo VI. Fazele A1 şi A2*, Constanţa, 2005.

VOINEA 2005b – V. Voinea, *Cauze privind sfârşitul eneoliticului în zona litoralului vest-pontic. Aşezarea de pe Insula „La Ostrov", Lacul Taşaul (Năvodari, jud. Constanța),* Pontica 37 - 38 (2004 – 2005), p. 21 – 46.

VOINEA 2010 - V. Voinea, *Un nou simbol Hamangia,* Studii de Preistorie 7 (2010), p. 45 – 59.

VOINEA, NEAGU 2006 - V. Voinea, G. Neagu, *Începuturile eneoliticului în Dobrogea: între prejudecăți și certitudini*, Studii de Preistorie 3 (2005 – 2006), 2006, p. 149 – 161.

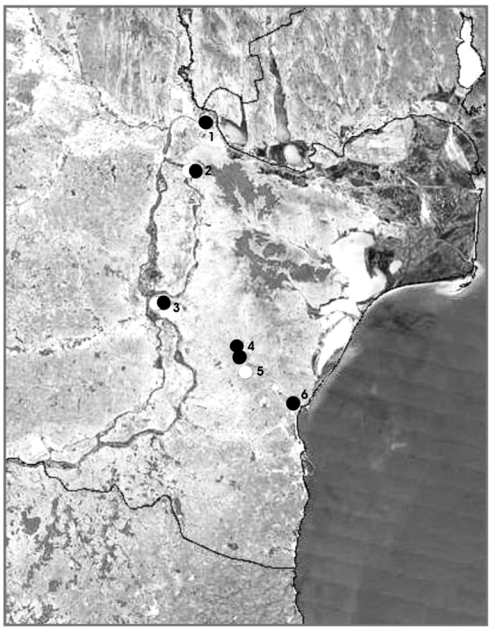
VOINEA, NEAGU 2008 - V. Voinea, G. Neagu, *Archaeological Research at Hamangia III Settlement from Cheia (2004 – 2008)*, Pontica 41 (2008), p. 9 – 26.

VOINEA, SZMONIEWSKI 2010 – V. Voinea, B. Szmoniewski, *O gropaă rituală descoperită în zona Cheile Dobrogei – „Peştera Craniilor" (com. Grădina, jud. Constanța),* Pontica 43 (2010), p. 191 – 202.

VOINEA, SZMONIEWSKI 2011 – V. Voinea, B. Szmoniewski, *Din nou despre Peştera Casian,* Pontica 44 (2011), p. 221 – 238.

VOINEA, CARAIVAN 2011 - V. Voinea, G. Caraivan, *Human – Environment Coevolution in Western Black Sea Coastal Region (*5th Millennium BC), în vol. S. Mills, P. Mirea (eds.) *The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human-Environment Interactions*, Bucureşti, 2011, p. 49 – 59.

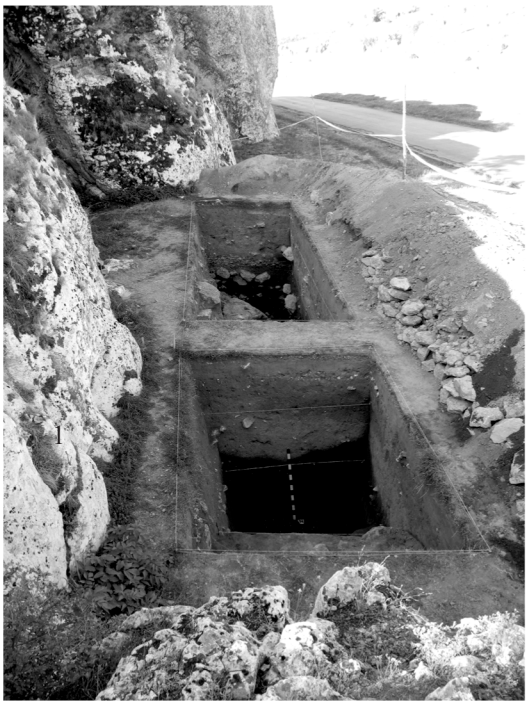
YANKO-HOMBACH, MUDIE, GILBERT 2011 - V. Yanko-Hombach, P. Mudie, A.S. Gilbert, *Was the Black Sea Catastrophically Flooded during the Holocene? – geological evidence and archaeological impacts,* în vol. J. Benjamin, C. Bonsall, C. Pickard, A. Fischer (eds.), *Submerged Prehistory,* Oxbow Boocks, Oxford & Oakville, 2011, p. 245 – 262.

Pl. 1 – Importuri ceramice ○ Cucuteni A1 - A3 şi ● Cucuteni tip „C" în Dobrogea: 1 - Luncavița, 2 – Carcaliu, 3 – Hârşova, 4 – Peşterile La Izvor şi La Baba, 5 – Târguşor Sitorman, 6 – Insula La Ostrov (Năvodari).

Pl. 2 – Locuiri eneolitice din zona Cheile Dobrogei: 1 - Peştera *La Izvor*, 2 - Peştera *La Baba*, 3 - Peştera *Craniilor*, 4 - Grota *Călugărului*.

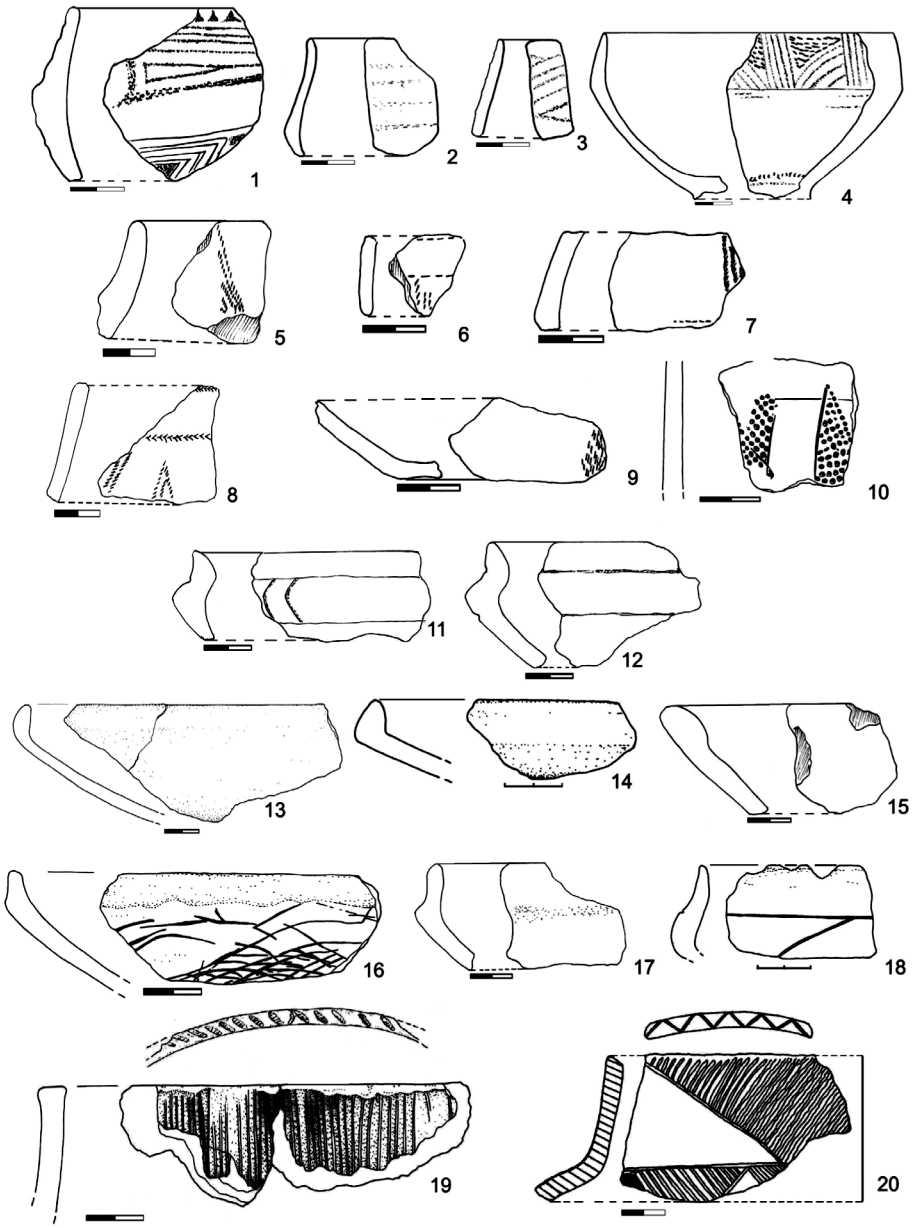

1

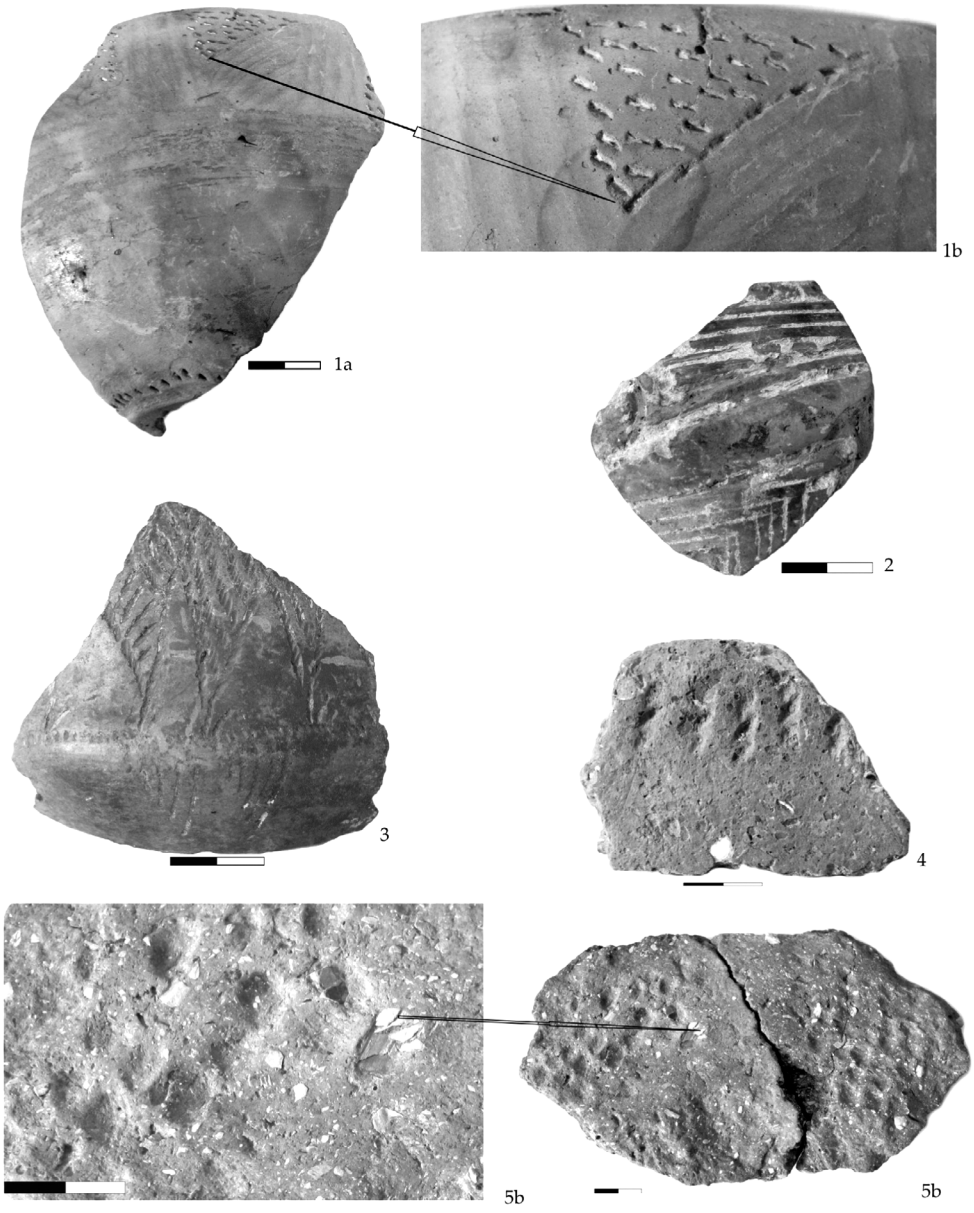

2

Pl. 3 – Peştera *La Izvor* (2012): 1 – secțiunile S.V şi S.VI; 2 – secțiunea S.V.

Pl. 4: 1 – 4 Ceramică Boian – Vidra din aşezarea Cheia - Vatra Satului; 5 – 10 Hamangia III din peşterile La Izvor (5 – 9) şi La Baba (10); 11 – 12 Gumelniţa A1 din Peştera La Izvor; 13 – 18 Gumelniţa A2 din peşterile La Baba (13 – 14, 16), La Izvor (15, 17) Casian (14, 18); 19 - 20 Cucuteni tip „C" din Peştera La Baba (19) şi aşezarea de pe Insula La Ostrov – Năvodari (20).

Pl. 5 - Ceramică Boian – Vidra (1a-b, 2 – Cheia Vatra Satului), Hamangia III (3 – Peştera Craniilor) şi Cernavodă I (4 – Peştera La Izvor; 5a-b – Grota Călugărului).

POSSIBILITIES FOR ESTABLISHING LOCAL GROUPS BASED ON GRAPHITE DECORATION ON CERAMICS WITHIN THE GUMELNITSA – KARANOVO VI CULTURE (RESULTS FROM A STUDY ON THE CERAMICS FROM TELL VINITSA, SHUMEN DISTRICT)

Margarita POPOVA*

Keywords: *Copper Age, pottery, analysis, local cultural differences/similarities.*
Cuvinte-cheie: *epoca bronzului, ceramică, analiză, diferențe/similitudini culturale.*

Abstract: *This article presents a study of the graphite decorated pottery from the Vinitsa settlement tell. The analysis aims to establish the separate components of the decoration and to track their arrangement and distribution. It is possible that their spatial location can be identified with a local cultural circle. Based on this, assumptions about local cultural differences and similarities can be made.*

Rezumat: *Acest articol prezintă un studiu al ceramicii cu decor grafitat din tell-ul aşezării Vinitsa. Analiza îşi propune să identifice diferitele componente ale decorului şi să urmărească dispunerea şi distribuția lor. Este posibil ca aria geografică a descoperirilor să poată fi identificată cu un cerc cultural local. Ținând cont de aceasta, pot fi enunțate presupuneri în privința diferențelor şi similitudinilor culturale locale.*

The Aeneolithic graphite-painted decoration impresses the researchers and attracts their attention because of its high aesthetic qualities. It is a specific phenomenon which defines the specific character of the pottery assemblages of the Aeneolithic cultures on the territory of Southeastern Europe. The graphite-painted pottery belongs to the group of fine or table ware – the most luxurious pottery of the fifth millennium – its ornamentation reflects the aesthetic norms and the ideology of the Aeneolithic people. Apart from being an art tool, the graphite-painted decoration was an element of the material culture which changed comparatively fast, and it is for that reason that the periodization and the relative chronology of the Copper Age it often based on it.

During thousands of years people were mainly concerned with providing

* Margarita Popova: Sofia University „St. Kliment Ohridski" Department of Archeology , 15 Tzar Osvoboditel Bld., 1504 Sofia, Bulgaria, e-mail: margarita_po@abv.bg.

means for their existence, as well as with exchanging information with other people in order to get to know the world which surrounded them – both external and internal. It is a matter of further discussion to what extent the ornamentation can be considered a specific element defining ethnicity and the way a group of people can express its self-consciousness and world perception.

There is a great regional variety of graphite-painted elements and motives used for the patterns within the Gumelnitsa-Kodzhadermen cultures. Is it possible to search for the explanation of this variety in the geographical conditions which led to different ways of life and world perception, thus assuming that the difference in the patterns reflected this? It is difficult to give a simple answer to such a question. If we accept that the motifs and patterns are material expression of man's self-consciousness, the investigation on their variety can provide an opportunity to identify separate groups within the frames of a community.

This article is an attempt to provide an answer to the question to what extent the graphite-painted decoration on the pottery can be used as a marker of separate ethnic groups within a larger cultural community.

The analysis of the decoration includes examination of the organization and the location of its components. It aims at examining the possibilities to use the extent of the similarity of the decoration components to define the cultural interactions between the various groups. It has been accepted that the decoration components are not reliable indicators for intensive interactions among communities because they were easily copied and exchanged even if there was a minimal contact between the artists. In the research their location is considered an indicator of local or cultural differences[1].

The current analysis is based on a study of graphite-painted ware from the archaeological excavations at Tell Vinitsa and its cemetery near the town of Shumen, Northeastern Bulgaria (Pl. 1/1-2). The excavation of the site was completed in the period 1965-69 by Ana Raduncheva, and the results were published shortly after the end of the excavations[2]. Today the spot is situated under the water of the Vinitsa dam lake. The secondary study on the pottery collection from Tell Vinitsa provides the opportunity to examine the rules governing the development of the graphite-painted decoration concerning its structure and the organization of its components.

The study is based on all clay vessels with visible graphite-painted decoration. It is possible that there was a higher number of graphite-painted vessels, but since this type of decoration can be difficult to identify, the study has used only pieces that definitely have graphite-painted decoration.

The analysis of the Tell Vinitsa pottery focuses on separating and defining the basic components of the decoration – elements and motifs. In the current study, the smallest component of the decoration is the *element*, which is an independent and complete form, and it can be used for a composition alone or together with other motifs. The *motif* is a form consisting of a combination of elements. The variety of the graphite-painted elements and motifs on the clay

[1] RICE 1987, p. 266.
[2] RADUNČEVA 1976.

vessels from Tell Vinitsa is not very big. They are divided into nine main groups designated with Latin letters (Pl. 1/3), and it is possible for each group to have several sub-groups depending on the different variation of the image presentation.

The next step is separating the compositions constituting the decoration of the vessel and studying their position on the vessel shapes. The structure of the composition is related to the spatial location of the motifs forming it and/or the elements and their motion along a straight line and around an axis. I have defined eight groups of arrangement of the composition parts related to each other in a horizontal band (Pl. 1/5). The decoration structure is related to the number of the compositions and their spatial location on the clay vessels. The decoration of a vessel covering its exterior or interior can consist of one or more than one composition.

The clay graphite-painted vessels from Tell Vinitsa are plates and bowls consisting of two parts, as well as storage vessel and bowls consisting of three parts. The colour is beige to beige-brown or gray/red-brown and the surface is very well smoothed or polished. The graphite-painted decoration consists completely of geometric designs.

The compositions consist mainly of negative elements and motifs. The highest number of vessels is decorated with elements from group C. – single or in combination with other elements (Pl. 2; 4/5-7; 5/1, 5). They are followed by elements from sub-group B.II. and III. (Pl. 2/8-12; 5/1-2) forming compositions together with other elements or motifs. Decoration consisting of single elements from sub-groups A.I. and II. (Pl. 3) and a combination of the latter and elements from sub-group B.I. (Pl. 4/1-4) are documented on almost the same number of vessels. It is worth noting that the compositions consisting of repeated motifs are few. The prevailing number is that of compositions consisting of elements only or elements and motifs.

The decoration on a great deal of the vessels consists of one composition organized in a horizontal band, the exception being the decoration on the interior of the shallow plates and the exterior of the three-partial vessels, consisting of two or three compositions (Pl. 3/12-14; 5/1-2, 4). Practically the main part of the graphite-painted vessels present one and the same scheme including several main elements (sub-groups A.I and II, group B and sub-group C.I.), organized in one and the same way - motion 1(Pl. 1/5). The same regularity is documented on the graphite-painted lids as well (Pl. 6). Most of them are decorated with elements from group A and motif H.II., arranged in a swastika-shaped pattern.

The analysis reveals that the distribution of the graphite-painted vessels in the various chronological periods of the settlement existence is definitely irregular. Only four graphite-painted vessels came from building level I (Middle Aeneolithic – Polyanitsa IV culture) while the Late Aeneolithic building levels II-V (Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures) yielded 50 vessels and 5 lids. There are four Late Aeneolithic building levels, but most of the graphite-painted vessels came from building level II which is the most well preserved one. This fact has been documented at other sites as

well. Some of the Early and Middle Aeneolithic sites in present-day Northeast Bulgaria yielded a large number of graphite-painted vessels[3] while at others the number of such ware was very low in the Early Aeneolithic and increased in the Middle Aeneolithic[4]. Having in mind that the graphite was an imported raw material for Northeast Bulgaria, it can be suggested that the vessel form building level I from Tell Vinisa, and especially the ones presented on Pl. 3/12-13, which are covered with complicated and lavish graphite-painted decoration, were also imported, as it has been assumed for some vessels from Tell Golyamo Delchevo[5]. It does not seem very likely that they were locally made and decorated with imported graphite. If we assume that the graphite was imported as a raw material in the site, then the number of graphite-painted ware should be higher. The results from the comparative analysis of the composition and the spatial analysis of the organization of their components is in favour of the assumption that graphite-painted clay vessel had been imported there. Practically, the compositions on the vessel from building level I do not show similarity with the ones on the Late Aeneolithic building levels despite the fact that the chronological difference between the two is not very big. This lack of similarity can be due to other reasons, such as the arrival of new occupants who were not direct descendants of the previous occupants of the settlement (coming from a different place and bearing different cultural traditions). If we accept that the two abovementioned vessels from building level I were imported, we have to stress the fact that they had not been brought from Thrace but probably from a site whose ceramic traditions and pottery assemblage were similar to those from Tell Ovcharovo, where a higher number of graphite-painted vessels with similar shapes were found and where the ornamentation patterns have parallels with the ones from Tell Vinitsa.

The markedly higher number of Late Aeneolithic graphite-painted vessels (ca. 15% of the total number of vessels) suggests that they were made locally. Such assumption is supported by the fact that finds of graphite as raw material have been located at sites from the same region[6], as well as by the few analyses of similar finds from North Bulgaria which prove that the raw material was imported from Thrace[7]. The organization of the decoration – the repetition of the patterns in the Late Aeneolithic building levels – can also be considered a proof of the existence of a local production.

The available data on the distribution of the artifacts within the houses of the building level II, which provided the largest amount of information, reveals that the number of the clay vessels and especially that of the graphite-painted ones is not uniform. House 16 yielded the highest number of graphite-painted vessels – 8 out of a total number of 32 found in the building level. It is possible that this house was the residence of the workman who painted the vessel or the wealthiest family in the village; it also seems probable that it was a storage place for clay

[3] TODOROVA 1983, p. 50.
[4] TODOROVA 1975 p. 89-92.
[5] TODOROVA 1975.
[6] POPOV 1919, p. 71-155.
[7] LEŠČAKOV 2004, p. 483-496.

vessels prepared for exchange. Considering the fact that the Late Aeneolithic is the period during which the first evidence for production specialization were recorded - initially in the field of the metalwork followed by other fields[8] - as well as for property division[9], it can be assumed that the uneven distribution of the vessels within the houses in the village was related to the general changes taking place within the structure of the Aeneolithic communities rather than to any other reason.

The comparison between the Late Aeneolithic compositions and the motifs and the elements constituting them reveals repetition within the four excavated building levels – part of the vessels belong to the second building level according to the available stratigraphic information. The rest of the vessels are dated back to the Late Aeneolithic and should be related to the upper three building levels. The repetition of the patterns suggests continuity of the traditions within the settlement.

A small part of the compositions documented in Tell Vinitsa find exact parallels or similarity in the decoration on similarly shaped clay vessels from other sites. The compositions consisting only of the element A.I. repetitions (several straight horizontal lines) documented on the Late Aeneolithic pottery from Tell Vinitsa have the highest number of close parallels in a large number of sites. Parallels are practically found on the entire area of the Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures. The graphite-painted decoration from Tell Vinitsa finds the closest similarities only in the pottery from Tell Kodzhadermen[10], Tell Deneva[11], Tell Sultan[12], Tell Radingrad[13] and Tell Ovcharovo[14] situated in the same region and relatively close to each other (Pl. 1/4). In few cases parallels are found in Thracian sites as well. The examination of the published pottery from sites within the Gumelnitsa culture area (Romania) revealed that in general it provides no parallels with the graphite-painted patterns on the pottery from Tell Vinitsa.

At this stage of the research, the analysis of the graphite-painted decoration on the vessels confirms the suggestion that the population living in the sites mentioned above belongs to one group within the community of the Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures.

Also, at this stage of the research it is not possible to state with certainty that the documented regularities of the territorial distribution of the graphite-painted compositions are regional and not a chronological phenomenon since our knowledge on the relative chronology of the sites related to the Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures is not very detailed, and it is based mainly on unpublished materials from the excavated sites. In this sense the analysis in this article and the related conclusions have to be considered an experiment and a

[8] GEORGIEVA 2010, p. 23-41.
[9] IVANOV, AVRAMOVA 1997.
[10] POPOV 1909, p. 503-562; 1919, p. 71-155.
[11] POPOV 1914, p. 148-225.
[12] MICOV 1922-1925, p. 23-48.
[13] IVANOV 1982, 1984.
[14] TODOROVA 1975, 1983.

starting point for further and more detailed studies rather than a study providing final results on the relative chronology and additional information for defining microregions within the frames of a culture.

BIBLIOGRAPHY

GEORGIEVA 2010 – П. Георгиева, *Керамична работилница от късния енеолит от Козарева могил,* Studia Arhaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. V. Сборник в чест на доц. Ст. Ангелова, 2010, Sofia University, p. 23-41.

IVANOV, AVRAMOVA 1997 – И. Иванов, М. Аврамова, *Варненския некропол,* София , 1997.

IVANOV 1984 – Т.Г. Иванов, *Многослойное поселение у с. Радинград, Разградского района*, Studia praehistorica 7 (1984), p. 81-98.

LEŠČAKOV 2004 – П. Лещаков, *Графитните находища в България и някои аспекти на разпространението и употрбата на графита през халколита,* Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09 – 04.10.2003, София – Стара Загора, 2004, p. 483 – 496.

MIKOV 1922-1925 – В. Миков, *Могилата при с. Султан (Поповско),* ГНМ 4 (1922 – 1925), p. 23 – 48.

POPOV 1909 – Р. Попов, *Коджадерменската могила,* ПСп 21 (1909), кн. 70, p. 503 – 562.

POPOV 1914 – Р. Попов, *Предисторическата Денева могила при село Салманово*, ИБАД 4 (1914), p. 148 – 225.

POPOV 1919 – Р. Попов, *Коджадерменската мофила при гр. Шумен*, ИБАД 6 (1916 – 1918, 1919), p. 71 – 155.

RADUNČEVA 1976 – А. Радунчева, *Виница. Енеолитно селище и некропол*, Разкопки и проучвания 6 (1976).

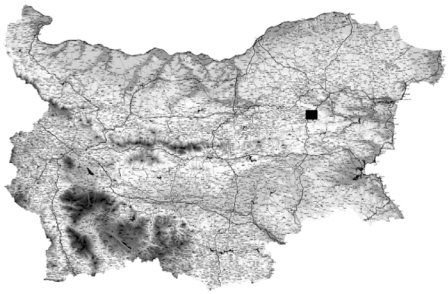
TODOROVA 1975 – Х. Тодорова, *Селищната могила Голямо Делчево*, Разкопки и проучвания 5 (1975).

TODOROVA 1983 – Х. Тодорова, *Овчарово*, Разкопки и проучвания 9 (1983).

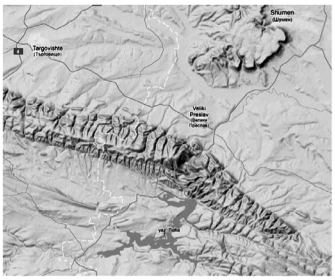
IVANOV 1982 – T.G. Ivanov, *Tell Radingrad*, Mava 13 (1982), p. 166 -174.

RICE 1987 – P.M. Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook*, The University of Chicago Press, 1987.

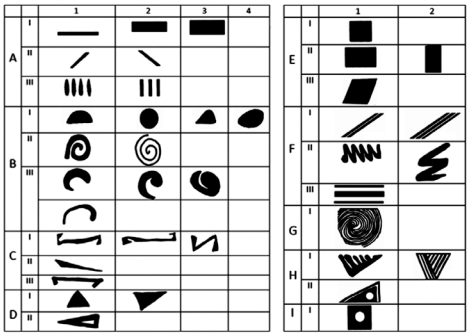
SHEPARD 1954 – A. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist,* Washington, 1956.

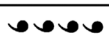
1

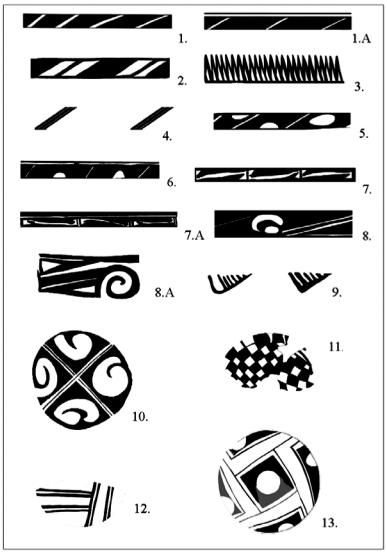
2

3

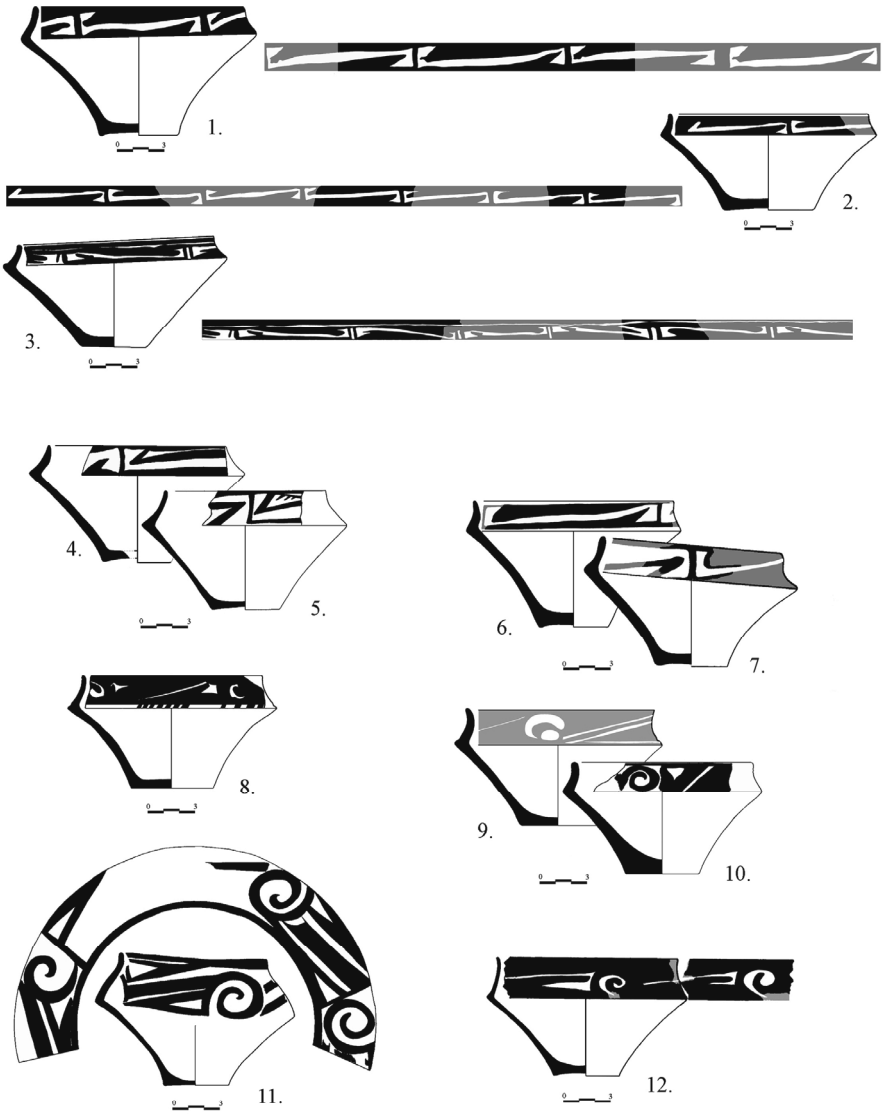
1		*Translation.* The fundamental part is moved without change in orientation.
2		*Horizontal reflection.* This class involves translation as well as reflection.
3		*Vertical reflection.* Repeated reflection alone produces the band.
4		*Bifold rotation.* The fundamental part is swung around the axis through an angle of 180 degrees.
5		*Horizontal and vertical reflection combined.*
6		*Slide reflection.*
7		*Alternate rotation and vertical reflection.*
8		*Translation and vertical reflection combined.*

5

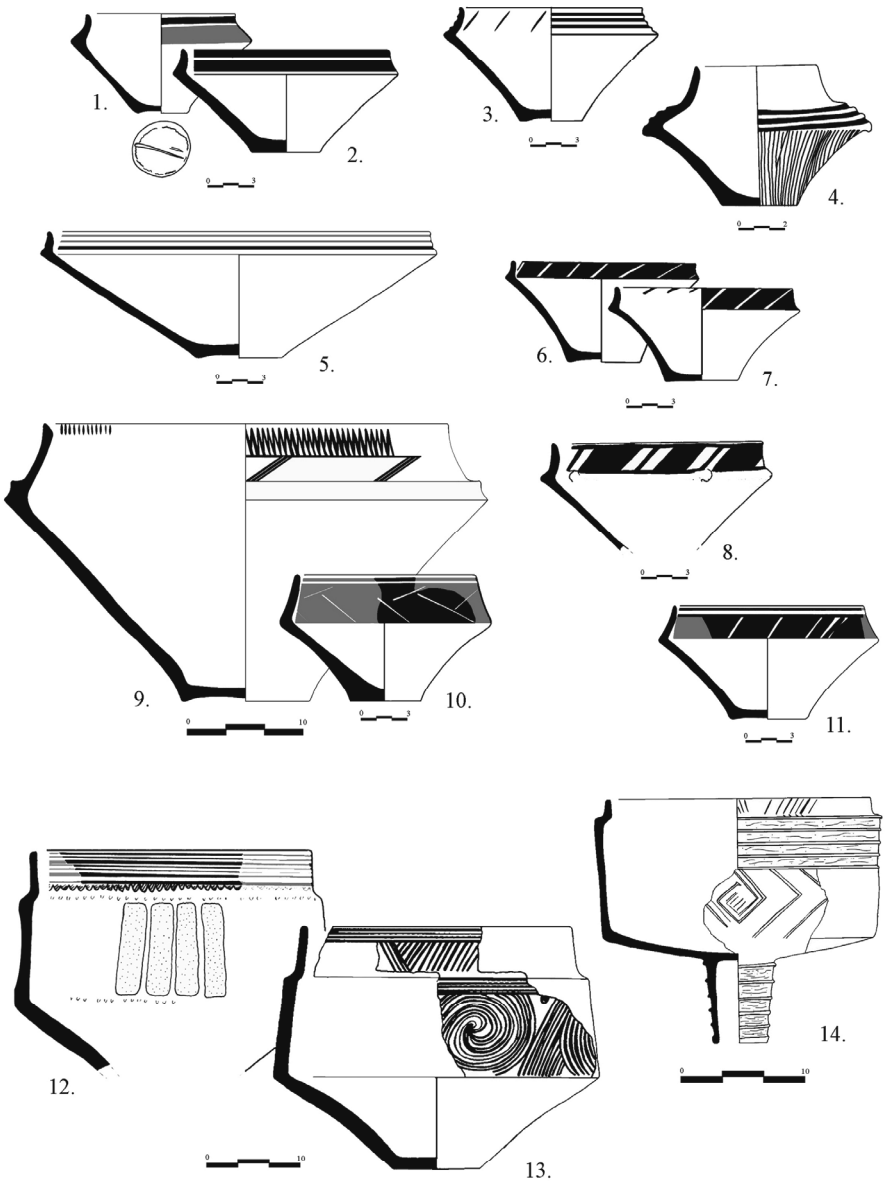

4

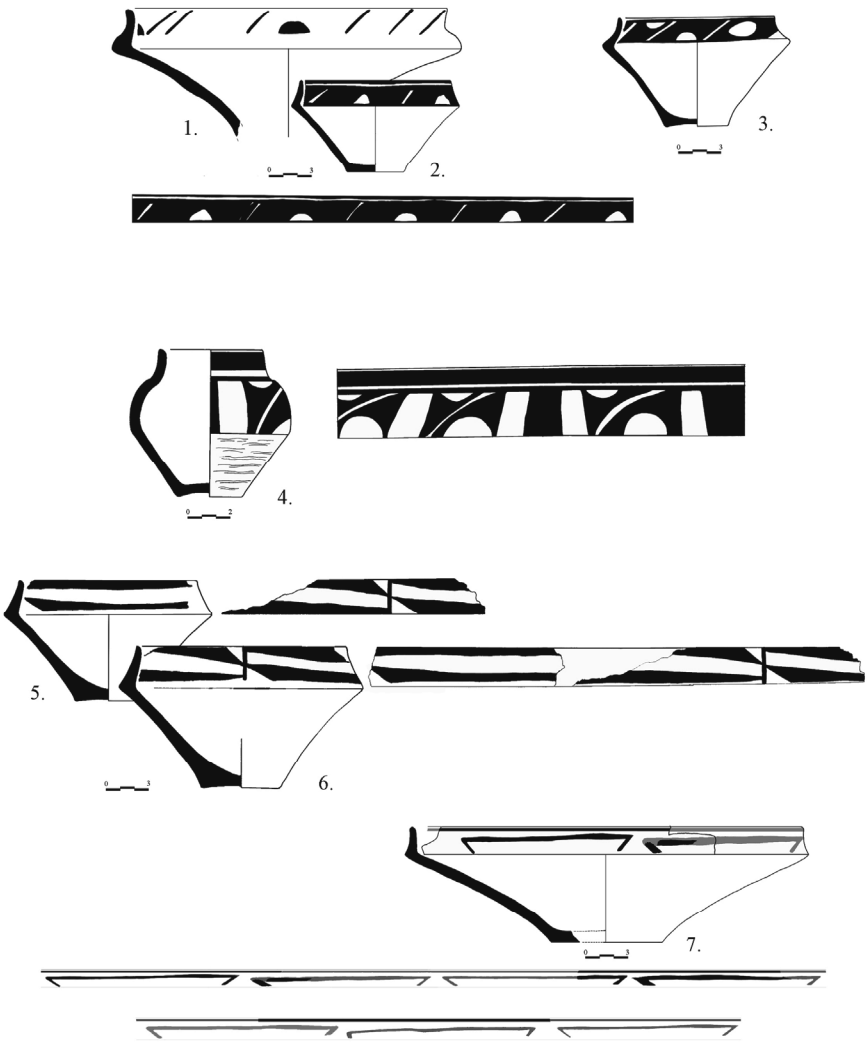
Pl. 1

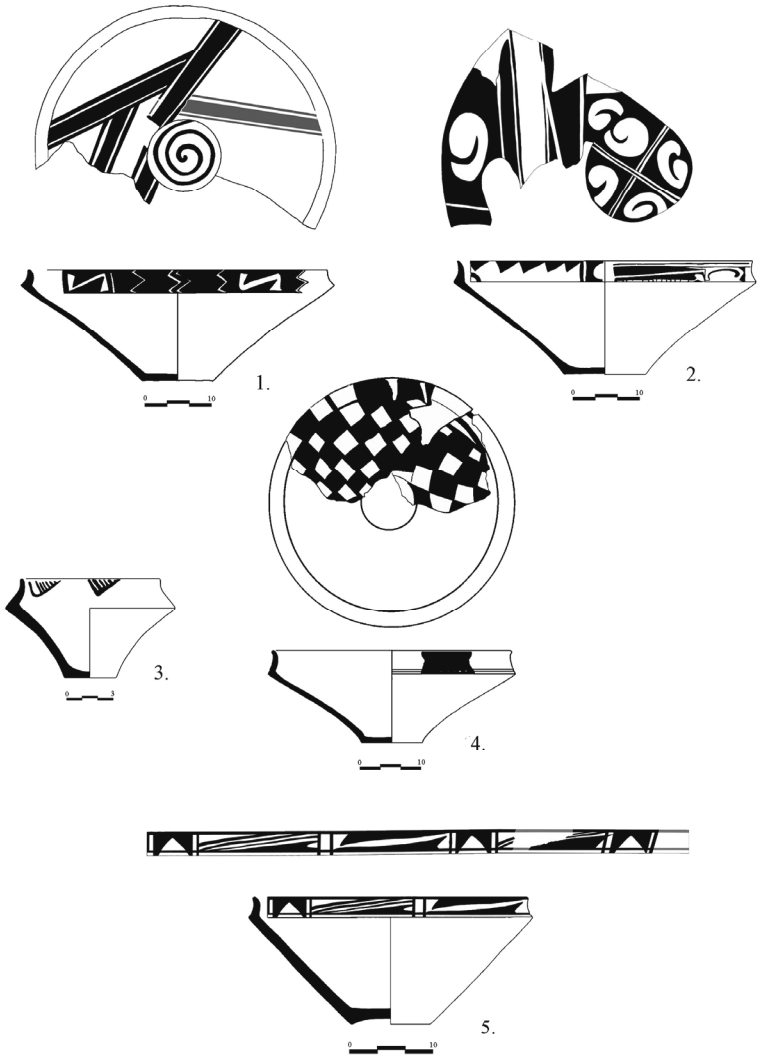
Pl. 2

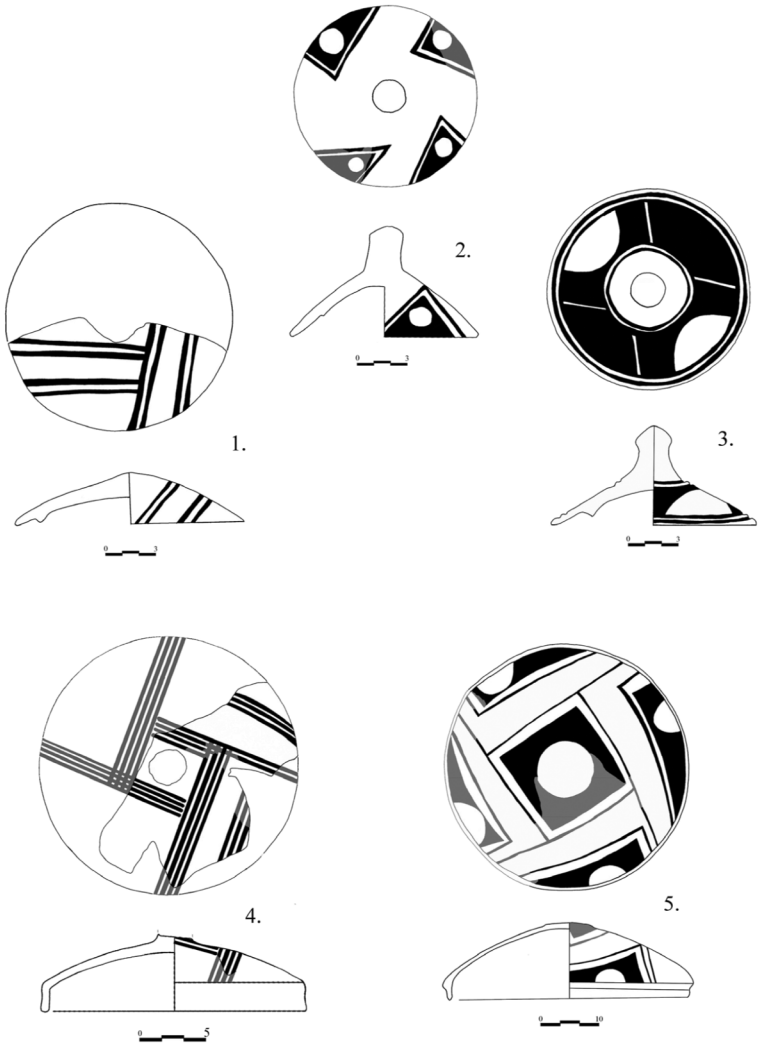
Pl. 3

Pl. 4

Pl. 5

Pl. 6

REPREZENTĂRI ZOOMORFE ENEOLITICE ÎN MUNTENIA. STUDIU DE CAZ – MĂLĂIEŞTII DE JOS (JUD. PRAHOVA)

Alin FRÎNCULEASA*

Keywords: *eneolithic, Mălăieştii de Jos, zoomorphic, typology, symbolic, ritual.*
Cuvinte cheie: *eneolitic, Mălăieştii de Jos, zoomorfic, tipologie, simbolic, ritual.*

Abstract*: Identified by surface research, the eneolithic settlement from Mălăieştii de Jos was fully investigated during 2002-2011. The inventory found is rich and representative for the Eneolithic era. In this context we place the zoomorphic representations identified in this settlement. The paper aims to discuss several aspects that may be considered relevant to identify some explanations for the function and role of these artifacts. Along with the descriptive and typological analysis, some correlations are made, respectively the relationship between the primary context of discovery and the sparseness of these pieces, between the fauna identified and the developed model, the artistic quality and degree in which it is representative for the typology of artifacts specific to this community. The site of Mălăieştii de Jos is one where we find almost the entire typological range of Neolithic zoomorphic representations. The responsibility seems to lie on the completeness of the archaeological research.*

Rezumat: *Indentificată în cadrul unei cercetări de suprafață, aşezarea eneolitică de la Mălăieştii de Jos a fost săpată integral în perioada 2002-2011. Inventarul descoperit este bogat şi reprezentativ pentru perioada eneolitică. În acest context plasăm reprezentările zoomorfe identificate în aşezare. Lucrarea îşi propune să trateze diferite aspecte ce pot fi considerate relevante în aflarea unor explicații privind utilitatea şi rolul acestor artefacte. Alături de analiza descriptivă şi tipologică, sunt făcute unele corelații şi anume legătura dintre contextul primar al descoperirii şi raritatea acestor piese, între fauna identificată şi modelul dezvoltat, calitatea artistică şi măsura în care este reprezentativă pentru tipologia artefactelor specifice acestei comunități. Situl de la Mălăieştii de Jos este unul în care găsim întreaga tipologie a reprezentărilor zoomorfe neolitice. Corectitudinea celor afirmate poate fi confirmată doar prin cercetări exhaustive ulterioare.*

* Alin Frînculeasa: Muzeul Județean de Istorie şi Arheologie Prahova, str. Toma Caragiu, nr. 10, Ploieşti, e-mail: alinfranculeasa@yahoo.com.

Introducere

Ceramica se constituie într-o categorie de descoperiri arheologice asupra căreia există o bogată bibliografie, fiind realizate numeroase analize şi abordări mai mult sau mai puțin convenționale, clasificări şi tipologii, într-o gamă largă de criterii. Alături de recipientele ce au o utilitate în general casnică, au apărut şi unele considerate speciale, între care se impun remarcate vasele ce au forme de animale - vase zoomorfe, și cele ce imită corpul uman - vase antropomorfe. Cercetările din România în situri din epoca eneolitică au oferit o serie de vase în formă de animale, diversitatea tipologică fiind totuşi una restrânsă. Alături de vase au fost descoperite şi reprezentări plastice animaliere modelate din lut. Analiza reprezentărilor zoomorfe a fost inclusă segmentului manifestărilor magico-religioase, iar în secundar artei preistorice. În cele mai multe din abordări funcționalitatea acestor piese a fost subsumată vieții spirituale a comunităților umane eneolitice (DUMITRESCU 1974).

Identificată în urma unor cercetări de suprafață (COMŞA, GEORGESCU 1983), aşezarea eneolitică de la Mălăieştii de Jos a fost săpată integral între anii 2002 – 2011 (ANDREESCU *et alii* 2006; FRÎNCULEASA 2010; 2012; FRÎNCULEASA *et alii* 2012). Este situată în subcarpații Munteniei la 295 m altitudine, pe terasa primară de pe partea de vest a râului Vărbilău, cel mai important afluent al Teleajenului (pl. 1). Stratigrafia sitului este una complexă, deşi acumularea de depozit arheologic a fost generată în cea mai mare parte de locuirea eneolitică[1]. Au fost cercetate 6 locuințe cu un inventar arheologic bogat. Aşezarea poate fi atribuită unei comunități eneolitice ce a evoluat pe un palier cronologic ocupat în sudul României de cultura Gumelnița, iar în nordul Munteniei de aspectul cultural Stoicani-Aldeni.

Inventarul descoperit este unul reprezentativ pentru epoca eneolitică. În aceeaşi notă regăsim şi reprezentările zoomorfe identificate în această aşezare. În acest studiu, în care subiectul îl constituie reprezentările zoomorfe, ne-am propus să aducem în discuție câteva aspecte ce pot fi considerate relevante pentru degajarea unor explicații privind prezența în cadrul aşezării a acestei categorii de artefacte.

Considerații metodologice minimale

Alături de nivelul descriptiv al analizei, câteva corelații vor fi realizate, respectiv relația dintre contextul primar al descoperirii şi raritatea pieselor, dintre fauna identificată şi modelul realizat, calitatea artistică şi reprezentativitatea acesteia în tipologia ceramicii şi plasticii. Având ca premisă simbolismul acestor reprezentări, am preferat ca analiza să aibă în centru piesa nu imaginea sau forma. Descoperirile par să marcheze mai curând caracterul simbolic al acestor reprezentări, forma, dimensiunea şi detaliul părând a fi în multe cazuri repere secundare. În cele mai multe cazuri în vederea creării unui efect vizual imediat mărimea este un prim şi important criteriu.

Contextul descoperirilor

[1] Au fost descoperite şi materiale arheologice din epoca bronzului şi din La Tène.

Aşezarea de la Mălăieştii de Jos este una atipică prin amplasament şi amenajările realizate pentru construirea locuințelor. A fost fundată pe un teren accidentat ce a suferit diverse intervenții antropice prin care a fost remodelat, respectiv amenajate terase pe care au fost ulterior construite locuințe şi anexe. Toate construcțiile au sfârşit în urma unor incendii. În interiorul sau în apropierea acestora, în gropi şi depuneri menajere, au fost descoperite piesele ce fac obiectul acestui studiu.

Cele mai spectaculoase reprezentări zoomorfe au fost descoperite în interiorul unor locuințe. Astfel, din locuința 5 provin un askos, un capac cu protomă zoomorfă, un rhyton, iar din cea cu numărul 6, un askos, un vas zoomorf cu capac, un vas miniatural prevăzut cu patru picioare. Un fragment de askos a fost recuperat dintr-o groapă menajeră, iar un vas cu protomă zoomorfă a fost descoperit într-o groapă ce este din punct de vedere cronologic posterioară locuinței 3. Piesele zoomorfe redate plastic (statuetele) au fost identificate în gropi sau în stratul arheologic, în contexte menajere. Dacă vasul zoomorf din L6 era oarecum izolat de restul veselei, dar în apropierea unor greutăți din lut, vasele de tip *askos* din L5 şi L6, precum şi *rhytonul* din L5 erau dispuse împreună cu olăria uzuală din interiorul complexelor (pl. 11).

Tipologia pieselor

Tipologia zoomorficului din aşezarea de la Mălăieştii de Jos este una restrânsă, reprezentată de recipiente, protome şi piese modelate plastic. În general, între recipiente şi protome există o relație de interdependență, ataşarea unei protome zoomorfe imprimă acestora caracteristica principală de vas zoomorfizat, forma recipientului (rectangulară sau emisferică) în cele mai multe cazuri nu urmăreşte realist animalul reprezentat. Este prezentă şi situația în care o protomă apare ataşată pe peretele unui vas ce are o formă tipică olăriei din situl respectiv. O clasificare generală a reprezentărilor zoomorfe eneolitice în mai multe categorii ar include relativ uşor descoperirile din acest sit:

- Vase zoomorfizate – din această categorie fac parte patru tipuri de vase, respectiv cele în formă de animal (pl. 2; 8/5-6), capacele (pl. 3/7; 9/5), vasele askos (pl. 4/1-5) şi un rhyton (pl. 3/5-6; 9/1). Toate au context arheologic, respectiv locuințe în cazul pieselor întregibile şi gropi pentru cele fragmentare. Au dimensiuni reduse (8-25 cm), pasta bine preparată, nisipoasă.

- Protome – capete de animale ataşate pe peretele unor vase (pl. 3/4, 7; 9/3-5) sau coarne de bovine. O protomă păstrată integral pare să reprezinte o căprioară (pl. 3/8-9; 9/2). Alte două protome erau ataşate pe peretele unui vas (cap de ovină) (3/4; 9/3-4), respectiv pe un capac (cap de căprioară) (pl. 3/7; 9/5). În aceeaşi categorie remarcăm apariția unor fragmente de posibile bucranii de bovine[2], cele mai multe descoperite într-o zonă menajeră aflată sub locuința 6 (pl. 3/7).

- Figurine sau statuete – sunt cele mai numeroase, dar în acelaşi timp modeste din punct de vedere estetic (pl. 5, 6, 10). Sunt reprezentate mai ales animale domestice (bovine, ovi-caprine, suine, canine), dar şi sălbatice (cervide). Modelarea este una simplistă, nu există o preocupare pentru redarea unor detaliile anatomice ce sunt în cele mai multe situații doar marcate discret. Doar

[2] Asupra acestui tip de piese vezi TORCICĂ 2012.

două piese sunt decorate prin împunsături ce par să reprezinte în fapt detalii anatomice (pl. 5/10, 11).

- Decor – nu se regăseşte în acest sit pe niciun vas sau fragment ceramic; pe un vas descoperit la Teiu apare cruțată în relief o caprină, dublată de reprezentarea unui şarpe (NIȚU 1972, p. 44-45, fig. 13).

Despre piese

Au fost descoperite în total 50 de reprezentări zoomorfe[3] după cum urmează: vase zoomorfe sau zoomorfizate – 8 piese; protome zoomorfe – 11 piese; figurine zoomorfe – 31 piese. Având în vedere că săpătura arheologică a acoperit integral dimensiunile actuale ale sitului de la Mălăieştii de Jos, numărul pare unul redus, dacă îl comparăm de exemplu cu lotul de la Ariuşd compus din 148 de piese (SZTANCSUJ 2007, p. 187).

Fără ca nivelul descriptiv să acopere toate reprezentările zoomorfe identificate în acest sit, câteva piese ce ies în evidență şi au o stare de conservare bună merită scurte descrieri în care vor fi punctate principalele caracteristici.

Piesa cea mai interesantă este *vasul zoomorf* descoperit în L6 (pl. 2; 8/5-6), realizat din pastă fină, culoarea cărămizie, ars secundar. Recipientul are formă rectangulară, cu corpul uşor rotunjit. Pe corp, atât pe lateral cât şi pe partea dorsală, este realizat în relief un decor în V cu vârful în jos. Picioarele şi în acelaşi timp colțurile vasului sunt marcate printr-o nervură aplicată în relief, dispusă pe verticală. Pe laturile scurte recipientul are ataşate capul şi coada reprezentării zoomorfe. Capul fațetat, lipsesc alte detalii anatomice, este continuat de un gât conic scurt. Deasupra umărului recipientului, delimitată de gâtul cilindric înalt de aproape 1,5 cm, este o gură circulară acoperită de un capac. A avut patru picioare ce sunt rupte din vechime. Vasul are perforații în zona dintre umeri şi gât şi partea dorsală, ce comunică cu micile urechiuşe realizate pentru capac, ceea ce permitea suspendarea întregului ansamblu, respectiv recipient şi capac. Recipientul împreună cu protoma au 10,5 cm lungime şi înălțimea de 7,5 cm, iar capacul are diametrul de 7,8 cm şi înălțimea de 3 cm.

Vasul *rhyton* descoperit în L5 (pl. 11/4), păstrat fragmentar, are formă conică, este circular în secțiune. Pasta e de bună calitate, culoarea gălbuie. Dimensiunile sunt de 11 cm lungime, iar diametrul maxim de 6,5 cm (pl. 3/5-6; 9/1). Rhytonul de la Mălăieştii de Jos poate fi inclus tipului conic conform clasificării lui R. Koehl, chiar dacă aceasta este realizată pentru civilizațiile minoică şi miceniană (KRISTIANSEN, LARSSON 2005, p. 89, fig. 29). Acestă categorie de recipiente minoice au fost încadrate vaselor de libație (MARINATOS 1993, p. 5).

Askos-ul descoperit în L5, este modelat din pastă relativ grosieră, de culoare gălbuie; lipseşte toarta. Are corpul alungit, dar totuşi zvelt, cu înălțimea de 12,8 cm şi lungimea maximă de 21 cm (pl. 4/1; 8/1-2). Al doilea *askos* ce a fost descoperit în L6, este realizat din pastă gălbuie-cărămizie de bună calitate; îi lipseşte toarta. Are corpul zvelt, înălțimea de 12,3 cm, lungimea maximă de 16,5 cm (pl. 4/3, 5; 8/3).

[3] Zece statuete au fost descoperite în vechile cercetări de suprafață (COMŞA, GEORGESCU 1983, p. 341), unele se regăsesc în imaginile ce însoțesc acest text (pl. 4/6; 6/1, 6, 8).

Vasul *rectangular-dreptunghiular* cu laturile scurte rotunjite, a fost descoperit în L6. Era prevăzut cu patru picioare rupte din vechime, modelat dintr-o pastă de calitate medie, culoarea cărămizie. Are umăr-carenă pe care probabil se sprijinea un capac. Lungimea vasului este de 6,8 cm, lățimea de 3,9 cm, înălțimea de 3,7 cm (pl. 3/1-3; 8/4).

Protoma zoomorfă conservată pe un capac fragmentar (formă rectangulară?) are înălțimea de 6,2 cm, pastă de bună calitate, culoarea gălbuie (pl. 3/7). Pe gât este prevăzută cu o perforație orizontală ce permitea suspendarea sa (pl. 9/5). O altă *protomă* ce reprezintă tot o cornută, asemănătoare primei piese descrise, are înălțimea de 6 cm (pl. 3/8-9; 9/2). *Bucraniile* sunt de mici dimensiuni, atingând maximum de 4-5 cm (pl. 7). O *statuetă* zoomorfă modelată plastic are înălțimea de 9 cm (pl. 5/2; 10/2), iar cea cu dimensiunile cele mai reduse are doar 3 cm (pl. 5/6). Există o *statuetă* decorată cu împunsături ce pare să fi avut dimensiunea cea mai mare, dar care păstrează numai zona posterioară (pl. 5/11-12).

Despre faună

Analizele de paleofaună eneolitică sălbatică sau domestică indică prezența în nordul Munteniei a bovinelor, ovicaprinelor, suinelor, cervidelor, ca principale specii de animale crescute sau vânate, la care se adaugă altele cu o pondere redusă cum sunt câinele, iepurele etc (BĂLĂŞESCU, RADU, MOISE 2005). Alături de creşterea animalelor se practica intens vânătoarea, animale precum cervidele, suinele sălbatice, bovideele erau exploatate din plin (POPA, RADU, BĂLĂŞESCU 2011, p. 76-77).

La Mălăieştii de Jos materialul este relativ sărac, conservarea este precară, majoritatea oaselor fiind calcinate. Au fost descoperite 118 resturi anatomice din care au fost determinate 71 fragmente (59,7% din totalul resturilor faunistice analizate). Din acest total 80 de resturi au fost găsite în complexul 1/2003 de tip *zonă menajeră*, 14 resturi din L5, iar restul de 23 din L6. Astfel, 51 fragmente sunt atribuite mamiferelor domestice (69,2%), 19 celor sălbatice (30,8%), iar 10 sunt trecute nespecific în dreptul grupului *Bos taurus*/*Cervus elaphus* (FRÎNCULEASA *et alii* 2012)[4].

Analogii în mediul cultural apropiat şi la Dunărea de Jos

Pe teritoriul României vase zoomorfe apar încă din neoliticul timpuriu în orizontul cultural Starčevo-Criş, definite drept altare sau altare zoomorfizate (MAXIM 1999; SZTANCSUJ 2007, p. 189; FRÎNCULEASA 2011, p. 27, pl. 17/10-12, 14; 20) şi cunosc o frecvență mult sporită în eneolitic (FRÎNCULEASA 2004; VOINEA 2005). Cele mai numeroase au fost identificate în aşezările culturilor Gumelnița la Sultana, Gumelnița, Calomfireşti, Aldeni, Hârşova, Măgura Jilavei, Căscioarele, Medgidia, Borduşani, Măriuța, Vlădiceasca, Vânătorii Mici, Ulmeni, Târgşoru Vechi, Dobroteşti, Vităneşti (MARINESCU-BÎLCU 1961; 1990; NIȚU 1972; ANDREESCU 1997; ANDREESCU, POPA 2003; FRÎNCULEASA 2004; 2004a, p. 32, fig. 9/1; VOINEA 2005; MOLDOVEANU 2012) şi Precucuteni-Cucuteni-Ariuşd la Târpeşti, Târgu Frumos, Ariuşd,

[4] Analiza nu include descoperirile din anul 2011.

Păuleni-Ciuc[5], Drăguşeni, Izvoare, Hăbăşeşti, Prigorenii Mici, Poieneşti, Cucuteni, Scânteia, Ghelăieşti, Traian *Dealul Fântânilor*, Moldoveni, Truşeşti, Hoiseşti, Giurgeşti, Ruginoasa, Poieneşti, Mihoveni, Gura Văii, Poduri, Văratic, Sipeniți) (NIȚU 1972; 1972-1973; MANTU 1994, fig. 4/3, 7; FRÎNCULEASA 2004; BODI 2006; BEM 2007, p. 188-189, fig. 424/2; SZTANCSUJ 2007; CHIRICĂ, VĂLEANU 2008; GARVĂN 2009; BOGHIAN 2000, p. 227; 2010a;). Izolat le regăsim şi în mediul cultural Petreşti la Rahău (PAUL 1992, p. 102), Sălcuța în situl eponim (BERCIU 1939, p. 54), Vinča-Turdaş la Turdaş (NIȚU 1972, fig. 3/10; DUMITRESCU 1974, fig. 190/10).

În nordul Munteniei a fost descoperit un număr redus de astfel de piese ce provin din următoarele situri arheologice: Teiu (Argeş), Ziduri (Argeş), Geangoieşti (Dâmbovița), Târgşoru Vechi (Prahova), Colceag (Prahova), Mălăieştii de Jos (Prahova), Seciu (Prahova), Aldeni (Buzău), Sudiți (Buzău) (MĂNDESCU 2007; ILIE, DUMITRU 2008; FRÎNCULEASA 2004; 2007, p. 15; 2010, p. 121, 169, 179; 2010a; 2011, p. 43-44, 65-66; PAVELEȚ, GRIGORAŞ 2011, fig. 21/12).

Vasele zoomorfe sunt bine cunoscute în Balcani, Anatolia, Levant, Europa de vest, dar şi cea de răsărit. Amintim descoperirile de la Hacilar, Tell Muldava, Azor, Gilat, Harkhaim, Abraham, Santovka, Tiszacsege, Madjadari, Rudnik, Drama, Muldava, Kodjadermen, Goljamo Izvor, Goljamo Delcevo, Ruse, Nova Zagora, Văratic, Brânzeni, Sipeniți, Bernaşefka, Luca Vrubleţcaia etc (TODOROVA 1978; EPSTEIN 1985; ZBENOVIC 1989; GIMBUTAS 1991; MARCHEVICI 1996; BANFFY 1997; BECKER 1997; DOUMAS 2000; ANDREESCU 2002; KALIZ, RACZKY 2002; VOINEA 2005; SZTANCSUJ 2007; STRATULAT *et alii* 2008; NAUMOV 2011).

***

În nordul Munteniei au fost descoperite vase în formă de animal, capace, *rythona*, *askoi* şi cupe zoomorfizate sau cu protome ataşate. Vase în formă de animale provin de la Colceag, Mălăieştii de Jos, Aldeni, Geangoieşti, Teiu (FRÎNCULEASA 2004; ILIE, DUMITRU 2008; PAVELEȚ, GRIGORAŞ 2011). Acestea pot fi clasificate în două subtipuri: a. recipiente în forma de bovine; b. vase cu corpul tubular prevăzute cu picioare şi coada animalului reprezentat. Recipiente în forma unor bovidee prevăzute cu capac au fost descoperite la Colceag, Mălăieştii de Jos, Aldeni. Vase cu corpul tubular ce reprezintă suine şi care ar fi putut să aibă un capac în formă de animal provin de la Teiu şi Geangoieşti (FRÎNCULEASA 2004, p. 18). Totuşi fixarea capului/capacului era una dificilă având în vedere morfologia vaselor. În plus, încă nu au fost descoperite capace sau protome care să poată fi ataşate/îmbinate la astfel de vase.

Un capac zoomorf în formă de cap de cervidă ce avea gâtul cilindric provine de la Târgşoru Vechi (FRÎNCULEASA 2007, pl. 27/5). Deşi nu foarte numeroase, totuşi în cultura Gumelnița-Karanovo VI-Kodjadermen au fost descoperite capace zoomorfe sau zoomorfizate. Amintim piesele descoperite la Vidra-două exemplare, Gumelnița, Vităneşti, Goljamo Delcevo, Ruse, Goliamo Izvor - vas cu capac antropo-zoomorf, Gorni Pasarel - capac antropo-zoomorf etc

[5] Informație primită de la colegul Dan Lucian Buzea (Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni din Sfântul Gheorghe) căruia îi mulțumim.

(FRÎNCULEASA 2007, p. 15; MOLDOVEANU 2012). Aceste piese pot fi corelate cu vasele zoomorfe de tip askoidal sau rhyton, care nu au cap, ce au fost descoperite la Turdaş, Luncavița, Gumelnița, Vânătorii Mici etc. (FRÎNCULEASA 2004, VOINEA 2005). Piesa de la Târgşoru Vechi are analogii cu un capac ce reprezintă un cap de cerb ce provine din aşezarea gumelnițeană de la Vidra (ROSETTI 1938, pl. 27/2).

De la Geangoieşti provine un vas prevăzut cu două coarne de bovină (ILIE, DUMITRU 2008, p. 159). Forma acestuia, câteva detalii anatomice par să indice o combinație hibridă antropo-zoomorfă, tip de reprezentare cunoscut în mediul cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen (DUMITRESCU 1977; ANDREESCU 2002; MOLDOVEANU 2012)[6]. Lipsa bazei piesei, alături de celelalte detalii ar putea reflecta existența unui sceptru zoomorf ataşat unui suport din lemn.

O formă ce are o situație specială, atât prin ocurența sa cât şi prin origini, este cea a vaselor de tip *askos*. Având origini sudice cu apariții încă din neolitic, au fost descoperite în Anatolia, Grecia, Bulgaria şi Serbia (NIȚU 1972, p. 22-23; PERLES 2003, p. 215; VOINEA 2005, p. 46). La nord de Dunăre apar în eneoliticul dezvoltat și continuă să fie prezente în epoca bronzului. Pe teritoriul României apar mai ales în zona de sud, doar câteva exemplare provin din Moldova. Le regăsim până în Republica Moldova și Ucraina (SLAVCEV 2005). Pentru Transilvania cunoaştem doar descoperirile de la Ariuşd (SZTANCSSUJ 2007, p. 191) şi vasul de la Turdaş (LĂZURCĂ 1977, pl. II) ce pare o formă hibridă între vasul zoomorf şi askosul având analogii cu cele de la Vinča (NIȚU 1972, fig. 4/11), Luncavița (LĂZURCĂ 1977), Luca-Vrublevețkaia (NIȚU 1972, fig. 17/9). În nordul Munteniei vase de tip *askos* au fost descoperite la Mălăieştii de Jos, Seciu, Ziduri, Teiu, Geangoieşti, Sudiți (FRÎNCULEASA 2010, p. 179).

Alături de cele din nordul Munteniei askosul apare în cultura Gumelnița-Karanovo VI la Căscioarele, Caracliu, Jilava, Sultana, Vidra, Ciolăneştii din Deal, Vităneşti[7], Ruse, Hotnica, Banjata, Asmak, Stara Zagora, Dolnoslav, Mečkur (ŞIMON 1986, p. 15; MARINESCU-BÎLCU 1990; VOINEA 2005, p. 46-47; FRÎNCULEASA 2010; 2011), în cultura Precucuteni la Traian, Isaiia, Poduri, Luka Vrublevețkaia, Coşernița, Alexandrovka (MARINESCU-BÎLCU 1974, fig. 62/2; SOROKIN 2001, p. 82; MONAH *et alii* 2003; SLAVCEV 2005, p. 164; URSULESCU, TENCARIU 2007, p. 136, fig. 9/1), dar şi Cucuteni-Ariuşd la Rădăşeni, Brad, Klişcev şi Ariuşd (NIȚU 1972, p. 21; URSACHI 1991; SZTANCSUJ 2007, p. 191, pl. XI; BEM 2007, p. 189, fig. 29/6). Pentru Sălcuța sunt cunoscute descoperirile de la Sălcuța şi Verbicioara (BERCIU 1961, p. 128, fig. 15/1-2; p. 278, fig. 109/3). Au fost descoperite şi în aşezările Stoicani-Aldeni la Stoicani, Suceveni, Dodeşti (DRAGOMIR 1970, fig. 19; 1983, p. 80-81), Vulcăneşti (BIELEKCI 1978, fig. 21/1).

Considerate până de curând repere de cronologie relativă în cazul culturii Gumelnița, prin apariția lor cel mai timpuriu în etapa A2 (VOINEA 2005, p. 46; FRÎNCULEASA 2010, p. 179), descoperirile din mediul cultural Stoicani-Aldeni,

[6] Legat de originea, ocurența, dar şi tipologia acestor reprezentări vezi BANFFY 2001.

[7] Informație primită de la colegul Ionuț Torcică (Muzeul Județean Teleorman) căruia îi mulțumim.

dar şi Precucuteni complică situaţia. M. Şimon considera că vasul *askos* din cadrul tipologiei Stoicani-Aldeni are origini precucuteniene (ŞIMON 1986, p. 15). Prezenţa acestuia în aşezări Precucuteni III timpurii la est de Prut, dar şi în aşezări Stoicani-Aldeni, oferă un câmp de speculaţii legate de originea şi palierul cronologic în care apar astfel de piese la nord de Dunăre (FRÎNCULEASA 2012).

Vas de tip *rhyton* – un exemplar provine de la Mălăieştii de Jos (pl. 3/5-6), iar un altul de la Seciu (FRÎNCULEASA 2011, p. 44). Ambele piese sunt fragmentare, existând şi probabilitatea unei erori de identificare cel puţin în cazul celui de la Seciu, de aceea nu se impun analize mai sofisticate. Vasele de tip *rhyton*, deşi sunt descoperiri rare, s-au aflat în niveluri gumelniţene la Gumelniţa, Căscioarele, Vidra, Sultana, Stara Zagora (MARINESCU-BÎLCU 2000, p. 251-261; VOINEA 2005, p. 47)[8]. Le regăsim şi în mediul cultural Precucuteni la Poduri (MONAH *et alii* 2003, no. 106) sau Cucuteni la Truşeşti (PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1999, p. 549, fig. 384/1). Cele două piese din nordul Munteniei par să fie din punct de vedere cronologic ceva mai timpurii decât cele din sudul României şi în acelaşi timp apar în arealul definit de descoperirile de tip Stoicani-Aldeni.

Vasele *rhyton* (inclusiv antropomorfizate) apar în Balcani în jurul orizontului cronologic de 6000 BC; cele mai timpurii descoperiri provin de la Achileion, apoi spre vest de la Vashtemi (Albania), Crno Vrilo (Dalmaţia), Caverna Elia, Le Macchie (Italia) toate în context *Impressed Ware* (BIAGI 2003; MLECUZ 2007, p. 268). La câteva sute de ani după 6000 BC rhytonul devine un element caracteristic în vestul Balcanilor; îl găsim la Danilo, Kakanj, Smilčič, Cakran, Dunavec, Topoljanm, iar după 5000 BC apare din Peloponeş în est, mai spre nord în Kosovo, Bosnia iar în vest până în Italia (MLECUZ 2007, p. 268; NAUMOV 2011, fig. 5/7-9).

Piesele zoomorfe modelate plastic şi protomele se regăsesc de-a lungul epocii neo-eneolitice pe întreg teritoriul României. Deşi ocupă întotdeauna un capitol în studiile monografice, nu există încă publicată în România o analiză extinsă şi în acelaşi timp aplicată asupra acestei categorii de descoperiri[9]. Câteva caracteristici generale se impun remarcate: un context al descoperirii nesigur, dimensiuni reduse, fragmentaritatea, lipsa unor detalii anatomice, modelarea modestă, materia primă reprezentată de lut ars în cele mai multe cazuri preparat grosier, cu pietricele, fragmente ceramice şi nisip utilizate ca degresant, o ardere neuniformă.

Din aşezarea Gumelniţa de la Teiu provine un vas ce are decorat plastic pe peretele exterior o cornută, dublată de reprezentarea unui şarpe (NIŢU 1972, fig. 13; MAXIM 2005, fig. 3/4). Astfel de decoruri dar şi reprezentări sunt apariţii deocamdată excentrice în mediul gumelniţean, prezenţa acestora fiind mai numeroasă în aşezările Cucuteni (NIŢU 1972a; 1975).

Observaţii

Contextul primar în care au fost descoperite aceste piese este reprezentat de

[8] Pentru descoperiri din zona Adriaticii vezi MLECUZ 2007.

[9] Vezi şi volumul editat de GHEORGHIU şi CYPHERS în anul 2010.

aşezare; au fost identificate în interiorul unor locuințe sau gropi cu umplutură menajeră. Cel puțin vasele zoomorfe sunt reprezentate în majoritatea cazurilor printr-o singură piesă în repertoriul şi tipologia ceramicii identificate în aşezare. Situația aceasta îşi găseşte corespondent pe tot teritoriul României, foarte rar apar două vase zoomorfe din aceeaşi categorie în acelaşi nivel arheologic dintr-un sit[10]. În ce priveşte reprezentările plastice, acestea apar mai ales în afara complexelor; cu mici excepții aproape toate sunt fragmentare.

Singura formă ce nu se încadrează acestei constatări este cea a vasului de tip askos. La Mălăieştii de Jos au fost descoperite trei vase[11], la Seciu unul singur, dar şi fragmente de la un al doilea. De la Teiu a fost recuperat un singur vas, deşi situl a fost cercetat integral. La Sudiți, Geangoieşti, Ziduri, cercetările au acoperit suprafețe restrânse. Lotul cel mai bogat este cel din aşezarea de la Mălăieştii de Jos ce a beneficiat de o cercetare extinsă, dar piesele apar în complexe ce definesc diverse etape de locuire şi evoluție ale sitului. Vasul askos având forma unui burduf sau al unei rațe poate fi inclus reprezentărilor zoomorfe; în acest caz aş remarca vasul antropo-zoomorf de la Gumelnița al cărui corp are formă askoidală (ANDREESCU 2002), vase zoomorfe askoidale cum sunt cele de la Turdaş, Luncavița, Gumelnița, Vânătorii Mici (LĂZURCĂ 1977; ANDREESCU 1997, p. 313-314; FRÎNCULEASA 2004, p. 18), sau la sudul Dunării la Voina, Goljamo Izvor, Nova Zagora (FRÎNCULEASA 2004, p. 18, nota 18). Evidențiem şi asocierea între askos şi reprezentarea taurului printr-o descoperire provenind de la Koumasa (BETANCOURT 1985; MARINATOS 1993, p. 16, fig. 17).

Vasul zoomorf cu capac de la Mălăieştii de Jos a fost descoperit într-o locuință incendiată (pl. 11/1-2) în care au mai apărut şi alte piese ce pot fi legate de componenta spirituală a vieții comunității, respectiv un alt vas zoomorfizat miniatural, un askos (pl. 11/3), un phallus, două statuete antropomorfe ce par să fie imitații după cele din mediul cultural Cucuteni (pl. 11/3), alte două fragmente de reprezentări antropomorfe, numeroase vase concentrate în jurul vetrei. În interiorul vasului askos din locuința 5 (pl. 11/5) se aflau depuse două reprezentări antropomorfe din os, ce sunt apariții unicat în acest sit (FRÎNCULEASA 2010, p. 107/2-3).

Niciun vas zoomorf nu a apărut în context funerar. Situația în cazul vaselor *rhyton* trebuie nuanțată deoarece un exemplar realizat din marmură a fost descoperit în cimitirul de la Varna în context funerar (VOINEA 2005, p. 47).

Concluzii

Situl de la Mălaieştii de Jos a oferit numeroase reprezentări zoomorfe, cu o remarcă pentru prezența unor protome și posibile bucranii[12]. Şi la Seciu apar astfel

[10] O situație excepțională este reprezentată de situl de la Ariuşd în care au fost descoperite 14 vase zoomorfe, dar trebuie remarcată stratigrafia complexă a sitului (SZTANCSUJ 2007, p. 187).

[11] La Mălăieştii de Jos a fost descoperit şi un vas miniatural ce are formă askoidală (pl. 4/6); imaginea piesei provine dintr-un lot de fotografii aflat în posesia noastră ce a aparținut lui Vasile Georgescu, cel ce a realizat primele cercetări de suprafață în acest sit. Pe majoritatea fotografiilor lipsesc reperele metrice.

[12] Discuțiile despre simbolistica acestor piese au fost dezvoltate în primul rând în jurul descoperirilor de la Çatal Höyűk sau celor din Creta atribuite civilizației minoice;

de reprezentări (FRÎNCULEASA, NEGREA 2010; FRÎNCULEASA 2011, pl. 60/6), dublate de o bogată faună sălbatică semnalată în resturile paleofaunistice recuperate (POPA, VALENTIN, BĂLĂŞESCU 2011, tab. 1), situație ce poate fi corelată cu dispunerea aşezărilor într-o zonă deluroasă nu foarte departe de poalele munților Carpați.

Toate vasele şi piesele zoomorfe identificate redau imaginea unor animale din fauna domestică sau sălbatică cunoscută şi accesibilă comunității respective. În cazul celor domestice sunt reprezentate bovine, ovicaprine, suine, canine, iar pentru cele sălbatice mai uşor de identificat sunt cervidele şi bovinele. Nu apar reprezentări fantastice sau combinații hibride[13] şi nici specii excentrice mediului natural în care se afla aşezarea. Modelarea este una realistă, chiar simplistă, piesele au dimensiuni reduse, până în 10 cm în cazul statuetelor, nu depăşesc 25 cm în cazul vaselor. Toate recipientele zoomorfe erau prevăzute cu capac. De asemenea, în cazul vaselor de la Mălăieştii de Jos (atât vasul cât şi capacul) prezența unor perforații la nivelul gâtului şi cocxalului permiteau suspendarea acestora cu ajutorul unor sfori. Existența capacelor ar putea fi un indiciu legat de depozitarea unor substanțe, eventual mirodenii; posibilitatea suspendării vaselor sprijină aceeaşi aserțiune. Analogii întâlnim la vasele de la Colceag, Traian, Sipeniți ce prezintă aceleaşi perforații. În sfârşit, nici forma nu poate fi a unui recipient cu o utilitate casnică, uzuală.

Vasele precum *askoi* şi *rhyta* par mai curând piese de recuzită utilizate în cadrul unor activități ritualice ce implicau poate libații şi consumul unor lichide. Statuetele probabil sunt reprezentări simbolice ale zoomorfismului, iar decorurile aplicate par să adauge vaselor o anumită încărcătură simbolică.

Putem observa pentru eneoliticul de pe teritoriul României că reprezentarea zoomorfă cu cele patru categorii-, respectiv recipient, figurină, protomă, decor-, este în aceleaşi coordonate precum cea antropomorfă. Atât detaliile tehnice cât şi de reprezentare sunt în aceiaşi parametri tehnici şi artistici. Figurinele sunt de mici dimensiuni, lipsite în cele mai multe cazuri de detalii anatomice, sunt conservate fragmentar, rupte din vechime. Aparițiile decorative incizate, în relief sau pictate pe pereții unor vase sunt schematice. Protomele reprezintă în general capete umane sau de animale. Recipientele zoomorfe sunt cele mai bine realizate artistic şi în acelaşi timp au şi dimensiuni ce depăşesc celelalte reprezentări, situație ce îşi găseşte analogii în cazul vaselor antropomorfe. Asocierea celor două simboluri - zoomorf şi antropomorf[14]-, o regăsim la Mălăieştii de Jos atât în cazul vasului *askos* ce avea în interior depuse două statuete antropomorfe din os, dar şi în locuința 6 în care au fost descoperite patru statuete antropomorfe, un phallus şi două vase zoomorfe. Evidențiem şi asocierea la nivel simbolic a reprezentării phallusului şi a bucraniilor, ambele imagini fiind legate de virilitate şi fertilitate.

Similitudini între plastica antropomorfă şi zoomorfă le semnalăm şi în

pentru noile cercetări de la Çatal Höyűk vezi HODDER, MESKELL 2010.

[13] Deşi nu sunt numeroase, în epoca eneolitică ele nu lipsesc, vezi reprezentările antropo-zoomorfe (ANDREESCU 2002; 2012; MOLDOVEANU 2012) sau o pasăre cu față umană descoperită la Măriuța (LAZĂR, PARNIC 2011). Descoperirile par să reprezinte teme cultice, eventual mitologice.

[14] Vezi şi reprezentarea de pe vasul de la Koszylowce (MONAH 1997, fig. 232).

fragmentaritatea statuetelor, reflex probabil al caracterului ritualului. Atât statuetele zoomorfe, cât şi cele antropomorfe par abandonate după utilizarea în cadrul unor ritualuri ce implicau distrugerea acestora. Toate aceste elemente şi constatări exprimă prezența în eneolitic a unor credințe şi teme religioase legate de lumea vegetală, dar şi a unora în care animalele aveau o reprezentare bine definită, ambele reflectate şi de aceste imagini plastice ce se constituiau în simboluri.

Premisele nu sunt din cele mai relevante pentru trasarea unor concluzii definitive. Constatăm existența unor vase ce nu îşi găsesc utilitatea decât în cadrul unor manifestări recurente şi în care se întrevede prezența unui anumit *personaj* distinct din aşezare. *Manifestările periodice* le deducem prin prezența acestor piese în aşezări, păstrate în locuințe. Un alt indiciu este uzura lor, lipsa picioarelor sau a coarnelor (reprezentările de bovine) ce par să fi fost rupte încă din vechime. Personajul poate fi perceput prin caracterul excepțional, chiar în cele mai multe cazuri de unicat al pieselor. Unicitatea în cadrul unei aşezări ne duce cu gândul mai curând la totemuri decât la tabuuri; reprezentările plastice zoomorfe se regăsesc din plin în resturile faunistice consumate de respectiva comunitate. De asemenea, accesul la simbol era unul extins, marcat de numeroasele animale redate plastic în lut și identificate în toate aşezările[*].

BIBLIOGRAFIE

ANDREESCU 1997 – Radian Andreescu, *Plastica gumelnițeană din colecțiile Muzeului Național de Istorie a României*, Cercetări Arheologice 10 (1997), p. 309-322.

ANDREESCU 2002 – Radian Andreescu, *Reprezentări antropo-zoomorfe în cultura Gumelnița-Karanovo VI-Kodjadermen*, CCDJ 19 (2002), p. 107-111.

ANDREESCU, POPA 2003 – Radian Andreescu, Traian Popa, *Sultana-Malu Roşu. Catalog selectiv*, Cercetări Arheologice 12 (2003), p. 59-70.

ANDREESCU *et alii* 2006 – Radian Andreescu, Alin Frînculeasa, Eugen Paveleț, Tiberiu Nica, Ion Torcică, *Considerații preliminare asupra aşezării eneolitice de la Mălăieştii de Jos (Jud. Prahova)*, Mousaios 11 (2006), p. 9-33.

ANDREESCU 2012 – Radian Andreescu, *Reprezentări ornitomorfe descoperite în aşezarea de la Vităneşti „Măgurice", jud. Teleorman*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie, 4 (2012), p. 47-52.

BANFFY 1997 – Eszter Banffy, *Cult objects of the Neolithic Lengyel Culture. Connections and interpretation*, Archaeolingua, Series Minor, Budapesta, 1997.

BANFFY 2001 – Eszter Bánffy, *Notes on the connection between human and zoomorphic representations in the Neolithic*, in P.F. Biehl and F. Bertemes with H. Meller (eds.) *The Archaeology of Cult. Symbols of the other world*, Archaeolingua 13 (2001), p. 53-71, Budapest.

BĂLĂŞESCU, RADU, MOISE 2005 – Adrian Bălăşescu, Valentin Radu, Dragoş Moise, *Omul şi mediul animal între mileniile VII-V î.e.n. la Dunărea de Jos*, Târgovişte, 2005.

BECKER 1997 – Cornelia Becker, *Zur nacheiszeitlichen Verbreitung des Damhirsches*

[*] Mulțumirile noastre se îndreaptă către dr. Radian Andreescu pentru colaborarea de pe şantierul de la Mălăieştii de Jos şi permisiunea de a utiliza în nume propriu materialele apărute în acest studiu. De asemenea, mulțumirile merg către colegii Octav Negrea pentru calitatea imaginilor şi colega Bianca Preda pentru corectura textului şi traducerea rezumatului.

Cervus dama in Südosteuropa – eine kritische Zwischenbilanz, p. 67-82, in Herausgegeben von Cornelia Becker, Marie-Luise Dunkelmann, Carola Metzner-Nebelsick, Heidi Peter-Rocher, Manfred Roeder und Biba Terzan, *Beiträge zur Prähistorischen Archaeologie Zwischen Nord- und Südosteuropa, Festschroft fur Bernhard Hänsel*, Internationale Archaeologie, Studia honoraria-Band 1, Herausgegeben von Claus Dobiat und Klaus Leidorf, Marburg, 1997.

BEM 2007 – Cătălin Bem, *Traian, Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, Târgovişte, 2007.

BERCIU 1939 - Dumitru Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.

BERCIU 1961 – Dumitru Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961.

BETANCOURT 1985 – P. P. Betancourt, *The history of Minonian pottery*, Prinston University Press, 1985.

BIAGI 2003 – Paolo Biagi, *The Rhyton of the Balkan Peninsula: Chronology, Origin, Dispersion and Function of a Neolithic 'Cult' Vessel*, Journal of prehistoric religion 16-17 (2003), p. 16–26.

BIELEKCI 1987 - Vl. Bielekci, *Rannii eneolit nizovii Pruta i Dunaja*, Chişinău, 1987.

BODI 2006 – George Bodi, *Noi date privind protomele animaliere de pe vasele Cucuteni în lumina recentelor cercetări de la Hoiseşti (com. Dumeşti, jud. Iaşi)*, p. 159-162, în N. Ursulescu, C.- M. Lazarovici (coordonatori), *Cucuteni 120 – Valori universale, Lucrările simpozionului național Iași, 30 septembrie 2004*, Iaşi, 2006.

BOGHIAN 2010 – Dumitru Boghian, *Cu privire la unele vase eneolitice cu protome perechi*, MemAntiq 25-26 (2010), p. 159-170.

BOGHIAN 2010a – Dumitru Boghian, *La plastique du complexe Precucuteni-Cucuteni dans le bassin Bahlui*, Studia Antiqua et Archaelogica 7 (2010), p. 221-244.

CHIRICĂ, VĂLEANU 2008 – Vasile Chirică, Mădălin Cornel Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa – Iaşi*, Iaşi, 2008.

COMŞA, GEORGESCU 1983 – Eugen Comşa, Vasile Georgescu, *Aşezarea neolitică de tip Aldeni II de la Mălăieştii de Sus (jud. Prahova)*, SCIVA 32, 4 (1983), p. 334-348.

DOUMAS 2000 – G. C. Doumas, *Civilisation du Cycladique ancien. Colection N. P. Goulandis*, Atena, 2000.

DRAGOMIR 1970 – Ion T. Dragomir, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni în lumina săpăturilor de la Lişcoteanca, Băneasa, Suceveni*, MemAntiq 2 (1970), p. 25-38.

DRAGOMIR 1983 – Ion T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul Moldovei, aspectul Stoicani-Aldeni*, Bucureşti, 1983.

DUMITRESCU 1974 – Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Bucureşti, 1974.

DUMITRESCU 1977 – Vladimir Dumitrescu, *Despre un fragment de vas zoomorf de tip mai puțin comun de la Căscioarele*, SCIVA 28, 4 (1977), p. 577-583.

EPSTEIN 1985 - Claire Epstein, *Laden Animal Figurines from the Chalcolithic Period in Palestine*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 258 (1985), p. 53-62.

FRÎNCULEASA 2004 – Alin Frînculeasa, *Un vas zoomorf descoperit la Colceag (județul Prahova)*, Argesis 13 (2004), p. 11-26.

FRÎNCULEASA 2004a – Alin Frînculeasa, *Plastica antropomorfă şi zoomorfă din epoca neo-eneolitică din patrimoniul Muzeului Județean de Istorie şi Arheologie Prahova*, Cumidava 26 (2004), p. 26-46.

FRÎNCULEASA 2007 – Alin Frînculeasa, *Descoperiri arheologice din epoca neo-eneolitică la Târgşoru Vechi, județul Prahova*, Cumidava 29 (2007), p. 11-27.

FRÎNCULEASA 2010 – Alin Frînculeasa, *Epoca neolitică în nordul Munteniei (Contribuții arheologice asupra evoluției comunităților umane în epoca neolitică în nordul Munteniei)*, Ploieşti, 2010.

FRÎNCULEASA 2010a – Alin Frînculeasa, *Noi informații privind cercetările arheologice de la Sudiți, com. Gherăseni (jud. Buzău) – Descoperiri din epoca neo-eneolitică*, Mousaios 15 (2010), p. 23-54.

FRÎNCULEASA 2011 – Alin Frînculeasa, *Seciu-județul Prahova un sit din epoca neo-eneolitică în nordul Munteniei*, Bucureşti, 2011.

FRÎNCULEASA 2012 – Alin Frînculeasa, *Tradiții şi contacte culturale în nordul Munteniei în epoca eneolitică: despre siturile de la Mălăieştii de Jos (jud. Prahova), Seciu (jud. Prahova) şi Coțatcu (jud. Buzău)*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 4 (2012), p. 133-165.

FRÎNCULEASA, NEGREA 2010 – Alin Frînculeasa, Octav Negrea, *Plastica antropomorfă şi zoomorfă din situl neo-eneolitic de la Seciu (jud. Prahova)*, MemAntiq 25-26 (2010), p. 115-138.

FRÎNCULEASA *et alii* 2012 – Alin Frînculeasa, Radian Andreescu, Octav Negrea, Loredana Niță, Mădălina Frînculeasa, Elek Popa, Bianca Preda, *Cercetări arheologice în aşezarea eneolitică de la Mălăieştii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002-2010*, Materiale şi Cercetări Arheologice, Serie Nouă, 8 (2012), p.11-57.

GARVĂN 2009 – Daniel Garvăn, *La céramique zoomorfe de Poduri – Dealul Ghindaru*, in *Medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*. Edidit George Bodi, Iaşi, 2009, p. 153-159.

GHEORGHIU, CYPHERS 2010 – Dragoş Gheorghiu, Ann Cyphers, *Anthropomorphic and Zoomorphic Miniature Figures in Eurasia, Africa and Meso-America. Morphology, materiality, technology, function and context*, BAR International Series 2138, 2010.

GIMBUTAS 1991 - Marija Gimbutas, *The language of the Godess*, San Francisco, 1991.

HODDER, MESKELL 2010 - Ian Hodder, Lynn Meskell, *The symbolism of Çatal Höyűk in its regional context*, in Jan Hodder (ed.) *Religion in the emergense of civilisation: Çatal Höyűk a cas study*, Stanford University, 2010, p. 32-72.

ILIE, DUMITRU 2008 – Ana Ilie, Florin Dumitru, *Un vase énéolithique inédit de la collection du Complex Național Curtea Domnească Târgoviște*, Annales d`Université „Valahia" Târgoviște, Section d`Archéologie et d`Histoire, Tome 10. no. 1 (2008), p. 157-163.

KALIZ, RACZKY 2002 – Nandor Kaliz, Pal Raczky, *Az ujkokor es a rezkor (kr.e. 6000 – kr.e. 2800)*, in *A Magyar Nezmeti Museum regeszeti kialliasanak sezetoje, kr.e. 400000-kr.u.804*, Budapesta, 2002, p. 31-46.

KRISTIANSEN, LARSON 2005 – Kristian Kristiansen, Tomas B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society. Travel, Transmission and Transformations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

LAZĂR, PARNIC 2011 – Cătălin Lazăr, Valentin Parnic, *Some considerations about an anthropo-zoomorphic figurine discovered at Măriuța-La Movilă (Southern Romania)*, Studii de Preistorie 8 (2011), p. 209-213.

LĂZURCĂ 1977 – Elena Lăzurcă, *Un vas zoomorf gumelnițean descoperit la Luncavița*, Peuce 6 (1977), p. 19-22.

MANTU 1994 – Cornelia-Magda Mantu, *Plastica zoomorfă a aşezării cucuteniene de la Scânteia (jud. Iaşi)*, ArhMold 17 (1944), p. 161–168.

MARCHEVICI 1996 - Vsevolod Marchevici, *Vase zoomorfe eneolitice din Republica Moldova*, in D. Monah, Gh. Dumitroia (ed.), *Cucuteni aujourd` hui*, BMA II, Piatra-Neamț, 1996, p. 253-262.

MARINATOS 1993 – Nano Marinatos, Minoan Religion. *Rytual, Image and Symbol*, Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press, 1993.

MARINESCU-BÎLCU 1961 - Silvia Marinescu-Bîlcu, *Două vase zoomorfe din cultura Gumelnița*, SCIVA 12, 2 (1961), p. 345-358.

MARINESCU-BÎLCU 1974 - Silvia Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti, 1974.

MARINESCU-BÎLCU 1990 – Silvia Marinescu-Bîlcu, *Askoï et rhytons énéolithiques des*

régiones balkano-danubiennes et leurs relations avec le sud, à la lumière de quelques pièces de Căscioarele, Dacia N.S. 34 (1990), p. 5-21.

MARINESCU-BÎLCU 2000 – Silvia Marinescu-Bîlcu, *Rhyta sau vase zoomorfe*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu" 5-6 (2000), p. 251-261.

MAXIM 1999 – Zoia Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania, Date arheologice şi matematico-statistice*, BMN 19, Cluj-Napoca, 1999.

MAXIM 2005 – Zoia Maxim, *Snake Symbolistic in the Prehistory of the South-East Europe*, CCDJ, 22 (2005), p. 53-61.

MĂNDESCU 2007 – Dragoş Măndescu, *Două vase gumelniţene de tip askos din colecţia Muzeului Judeţean Argeş*, Argesis. Studii şi Comunicări, Seria Istorie, 16 (2007), p. 89-93.

MLECUZ 2007 - Dimitrij Mlekuž, *'Sheep are your mother': rhyta and the interspecies politics in the Neolithic of the eastern Adriatic*, Documenta Praehistorica 34 (2007), p. 267-280.

MOLDOVEANU 2012 - Katia Moldoveanu, *Un capac cu mâner antropo-zoomorf descoperit la Vităneşti 'Măgurice', jud. Teleorman*, Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman, Seria Arheologie, 4 (2012), p. 53-57.

MONAH 1997 – Dan Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA III, Piatra-Neamţ, 1997.

MONAH *et alii* 2003 – Dan Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru o Troie în Subcarpaţii Moldovei*, BMA 13, Piatra-Neamţ, 2003.

NAUMOV – 2011 – Goce Naumov, *Visual and Conceptual Dynamism of the Neolithic Altars in the Republic of Macedonia*, in V. Nikolov (ed.), *Interdisziplinäre Forschungen der Kulturerbe auf dem Balkan*, Sofia, 2011, p. 89-129.

NIŢU 1972 – Anton Niţu, *Reprezentările zoomorfe plastice pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană*, ArhMold 7 (1972), p. 9-96.

NIŢU 1972a- Anton Niţu, *Reprezentarea bovideului în decorul zoomorf pictat pe ceramica cucuteniană din Moldova*, Carpica 5 (1972), p. 83-90.

NIŢU 1972-1973 – Anton Niţu, *Vase zoomorfe cucuteniene*, Danubius 6-7 (1972-1973), p. 17-24.

NIŢU 1975 – Anton Niţu, *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, ArhMold 8 (1975), p. 15-119.

PAUL 1992 – Iuliu Paul, *Cultura Petreşti*, Bucureşti, 1992.

PAVELEŢ, GRIGORAŞ 2011 – Eugen Paveleţ, Laurenţiu Grigoraş, *Ceramica Stoicani-Aldeni – Studiu de caz: tell-ul de la Aldeni, com. Cernăteşti, jud. Prahova*, Ploieşti, 2011.

PERLES 2003 - Catherine Perles, *The early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*, Cambridge University Press, 2003.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1999 – Mircea Petrescu-Dîmboviţa, *Diferite obiecte de lut ars din fazele Cucuteni A şi B* în M. Petrescu-Dîmboviţa, M. Florescu, A. C. Florescu, *Truşeşti monografie arheologică*, Bucureşti, Iaşi, 1999, p. 539-549.

POPA, RADU, BĂLĂŞESCU 2011 – Elek Popa, Valentin Radu, Adrian Bălăşescu, *Studiul materialului faunistic eneolitic*, în A. Frînculeasa, *Seciu-judeţul Prahova un sit din epoca neo-eneolitică în nordul Munteniei*, Bucureşti, 2011, p. 73-84.

RADUNCHEVA 1976 - A. Raduncheva, *Prehistoric art in Bulgaria*, BAR International Series (Supplementary) 13, Oxford, 1976.

ROSETTI 1938 - Dinu V. Rosetti, *Steinkupferzeitlichte Plastik aus einem Wohnhugel bei Bukarest*, JPEK 12 (1938), p. 29-50.

SLAVCEV 2005 - Vladimir Slavcev, *About the beginning of Gumelniţa culture in North-East of Balkan Peninsula*, CCDJ 22 (2005), 161-166.

SOROCHIN 2001 – Victor Sorokin, *Relaţiile între culturile Precucuteni-Tripolie A şi Bolgrad-Aldeni*, Tyragetia 10 (2001), 81-90.

STRATULAT *et alii* 2008 - Lăcrămioara Stratulat, Nicolae Ursulescu, Senica Ţurcanu, Adrian Felix Tencariu, Cătălin Hriban, *Cucuteni-Trypillia. A great civilisation of Old Europe*,

Fundația Cucuteni pentru Mileniul III, catalog de expoziție Roma, Vatican Pallazo della Cancelleria, 2008.

SZTANCSUJ 2007 - Şandor Jozsef Sztancsuj, *Plastică şi reprezentări zoomorfe din aşezarea de la Ariuşd (Erösd)*, Acta Siculica (2007), p. 187-206.

ŞIMON 1986 – Mihai Şimon, *Unele probleme ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni*, SCIVA 37, 1 (1986), p. 5-28.

TODOROVA 1978 - Henrieta Todorova, *The eneolithic period in Bulgaria in the fifth millennium B.C.*, BAR International Seriees (Supplementary) 49, Londra, 1978.

TORCICĂ 2012 - Ion Torcică, *Piese de tipul 'coarne de consecrație' descoperite în aşezările Vităneşti 'Măgurice' (jud. Teleorman) şi Surduleşti (jud. Argeş)*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie, 4 (2012), p. 59-69.

URSACHI 1991 – Vasile Ursachi, *Le dépôt d'objects de parure énéolithique de Brad, com. Negri, dép. de Bacău*, în V. Chirică, D. Monah, (eds.) *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*. BAI, IV, Iaşi, 1991, p. 335–386.

URSULESCU, TENCARIU 2007 - Nicolae Ursulescu, Adrian Felix Tencariu, *Noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni*, în N. Ursulescu (editor coordonator), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatice*, Iaşi, 2007, p. 131-156.

VOINEA 2005 – Valentina Mihaela Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI, fazele A1 şi A2*, Constanța, 2005.

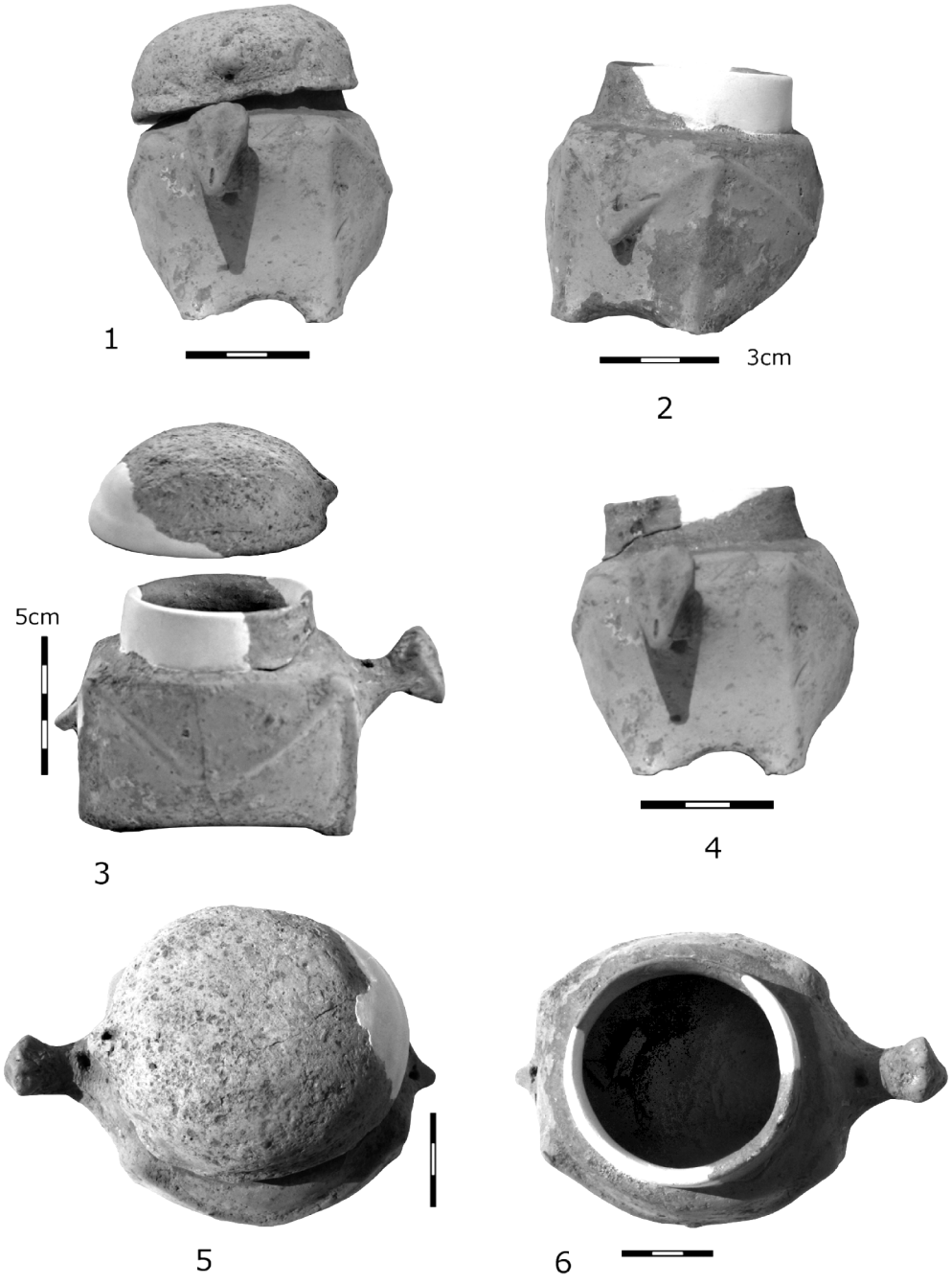
ZBENOVICI 1989 – Vladimir G. Zbenovici, *Ranii etap Tripoliskoi kulturî na territorii Ukraini*, Kiev, 1989.

1

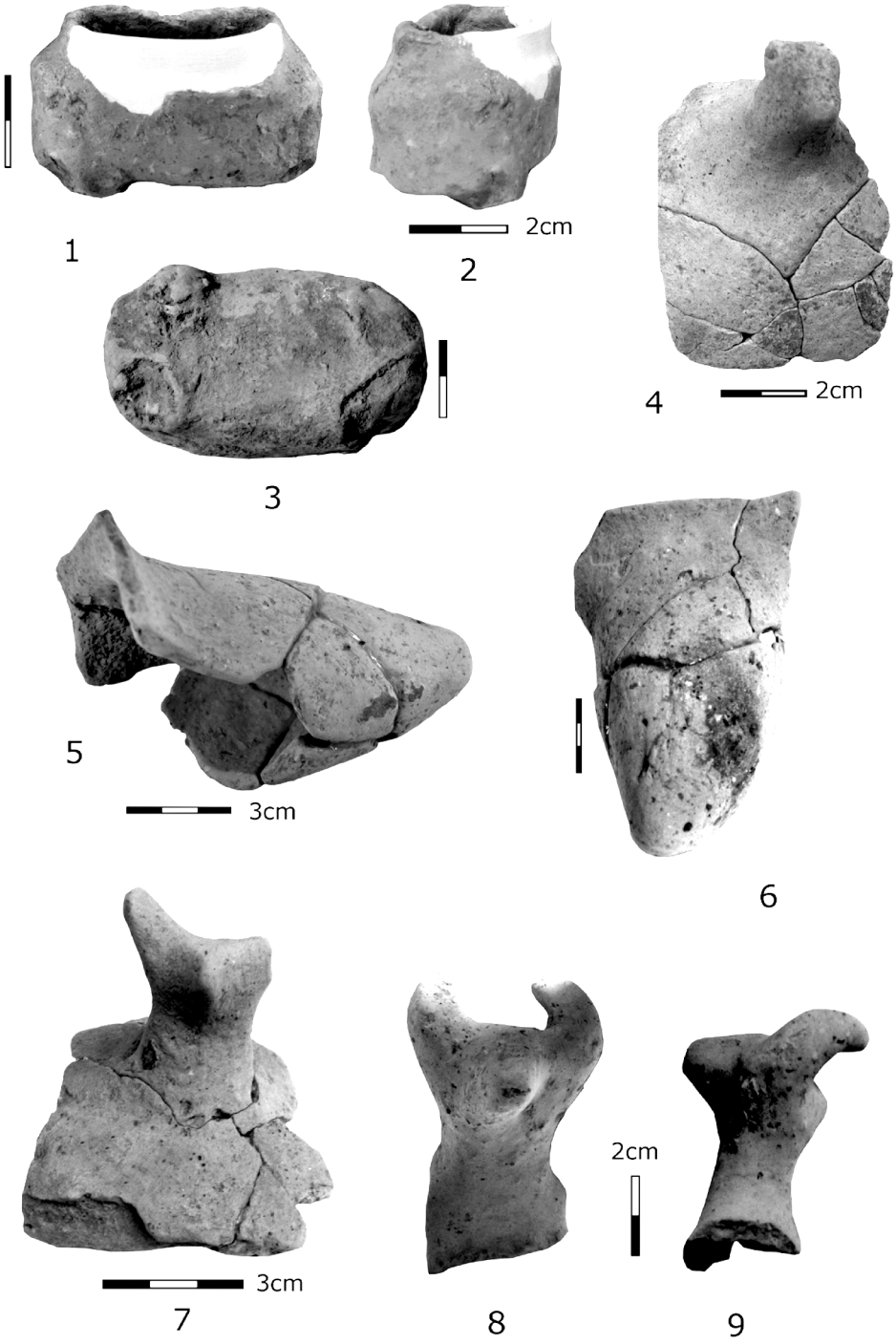
2

3

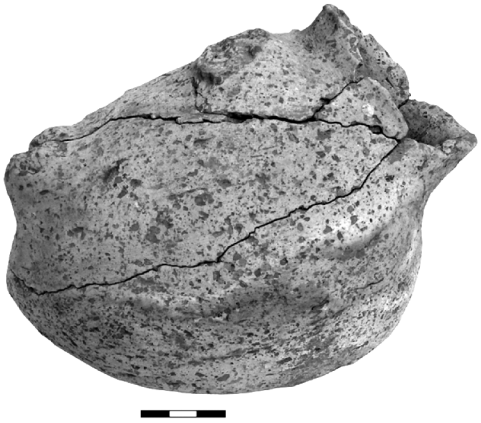
Pl. 1

Pl. 2

Pl. 3

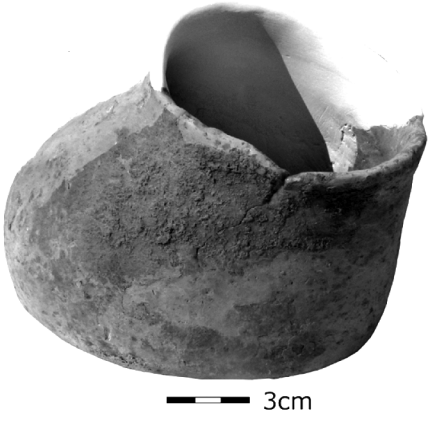

1

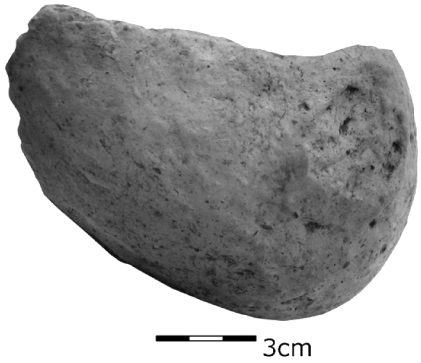
3cm

2

3cm

3

3cm

4

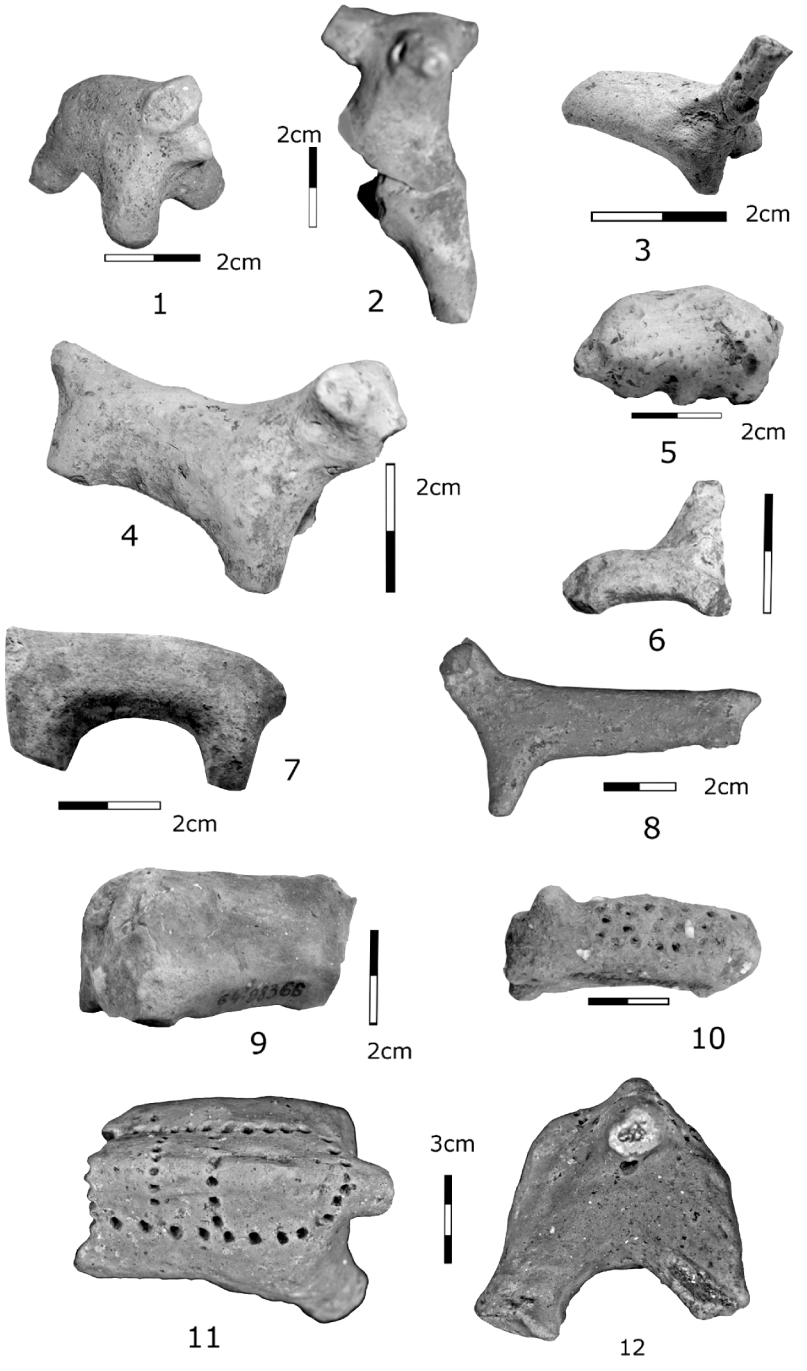

5 3cm

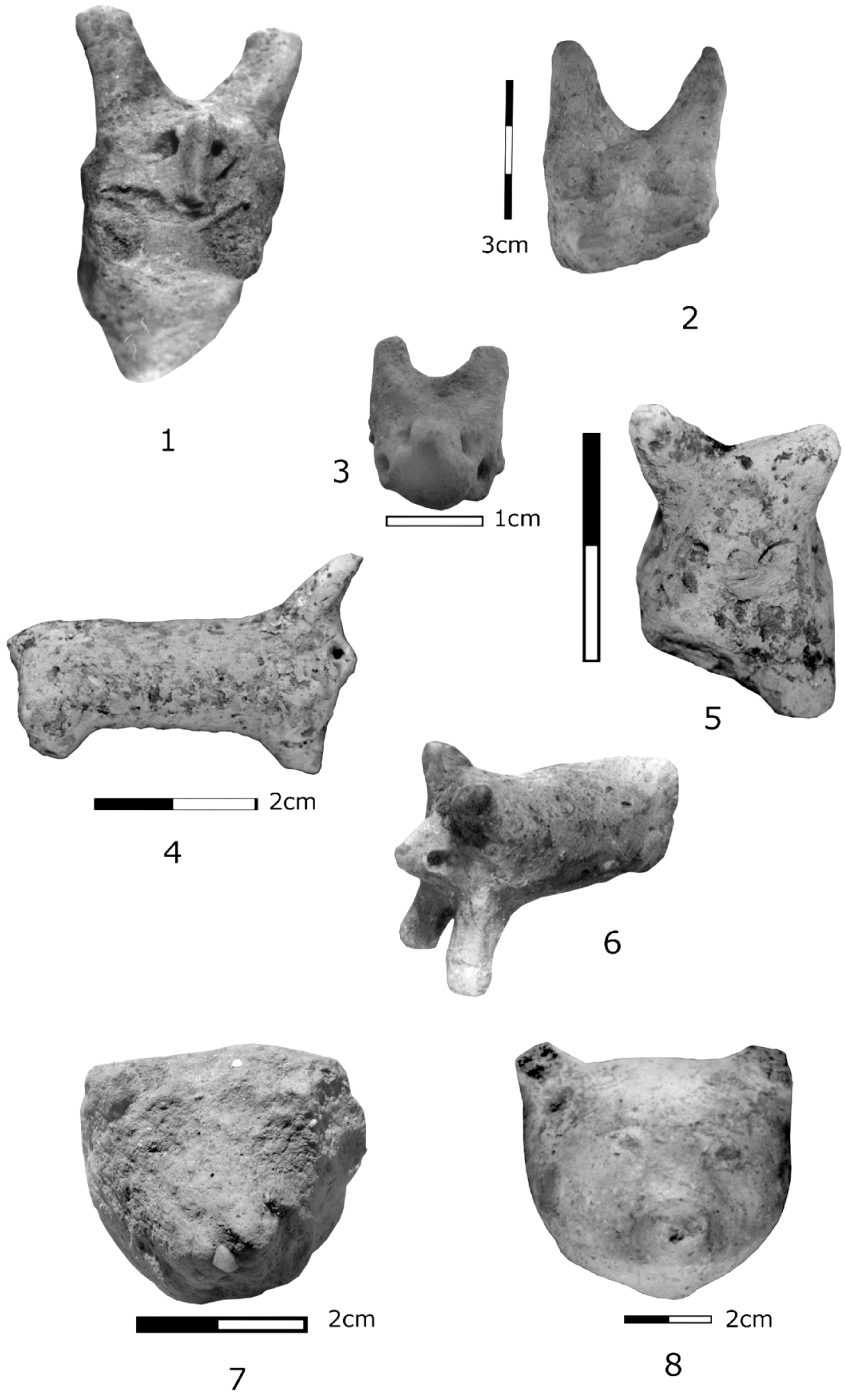

6

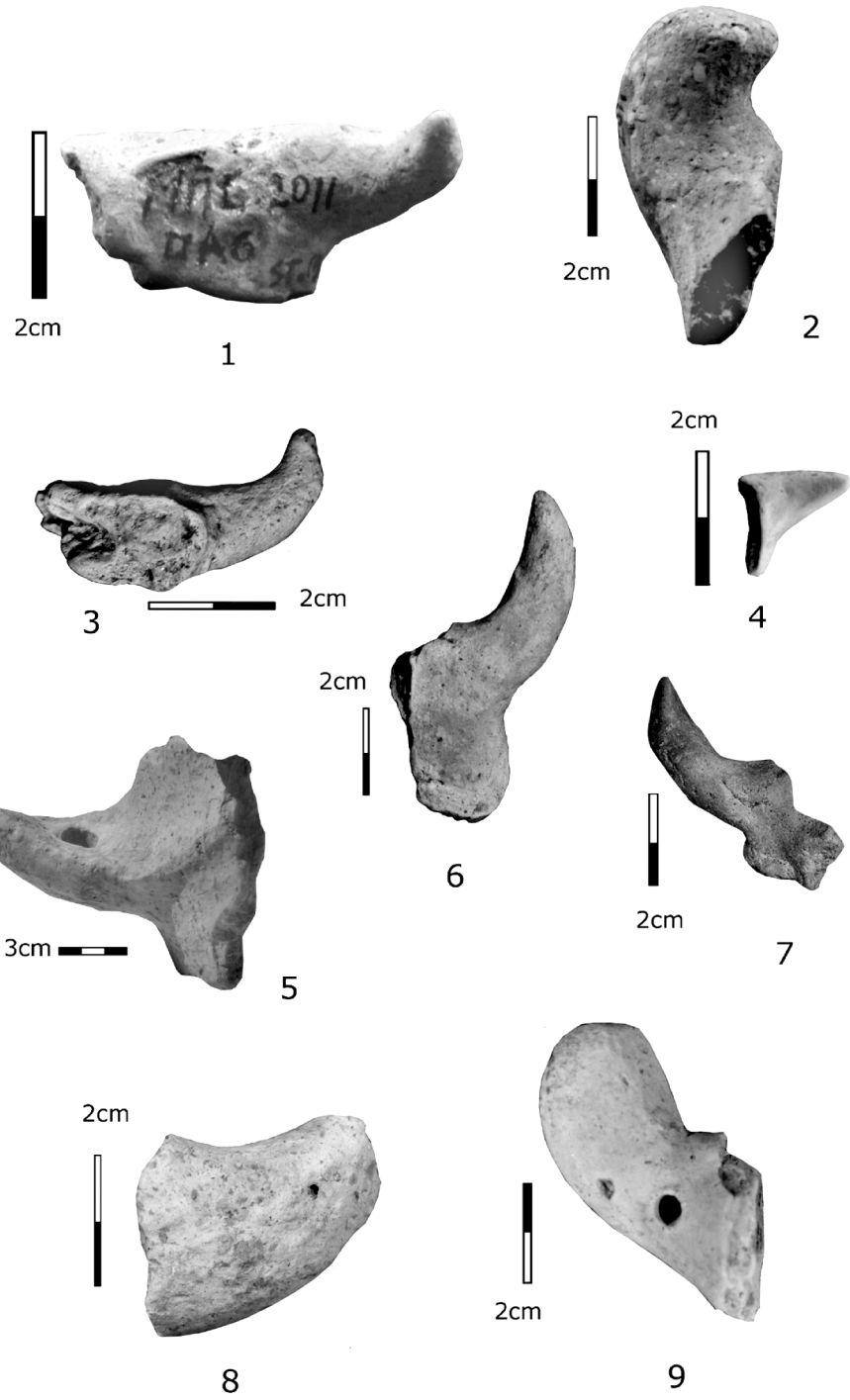
Pl. 4

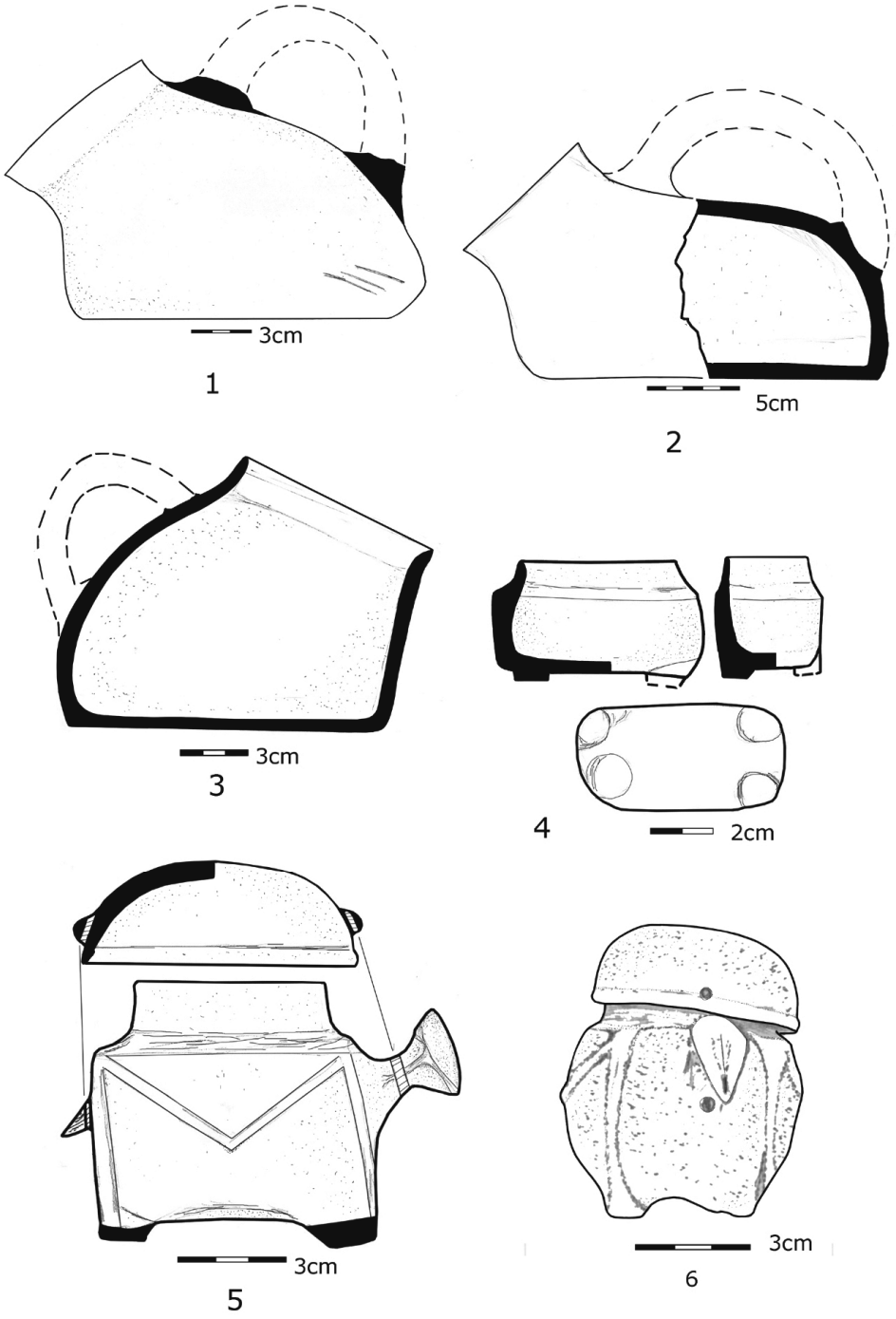
Pl. 5

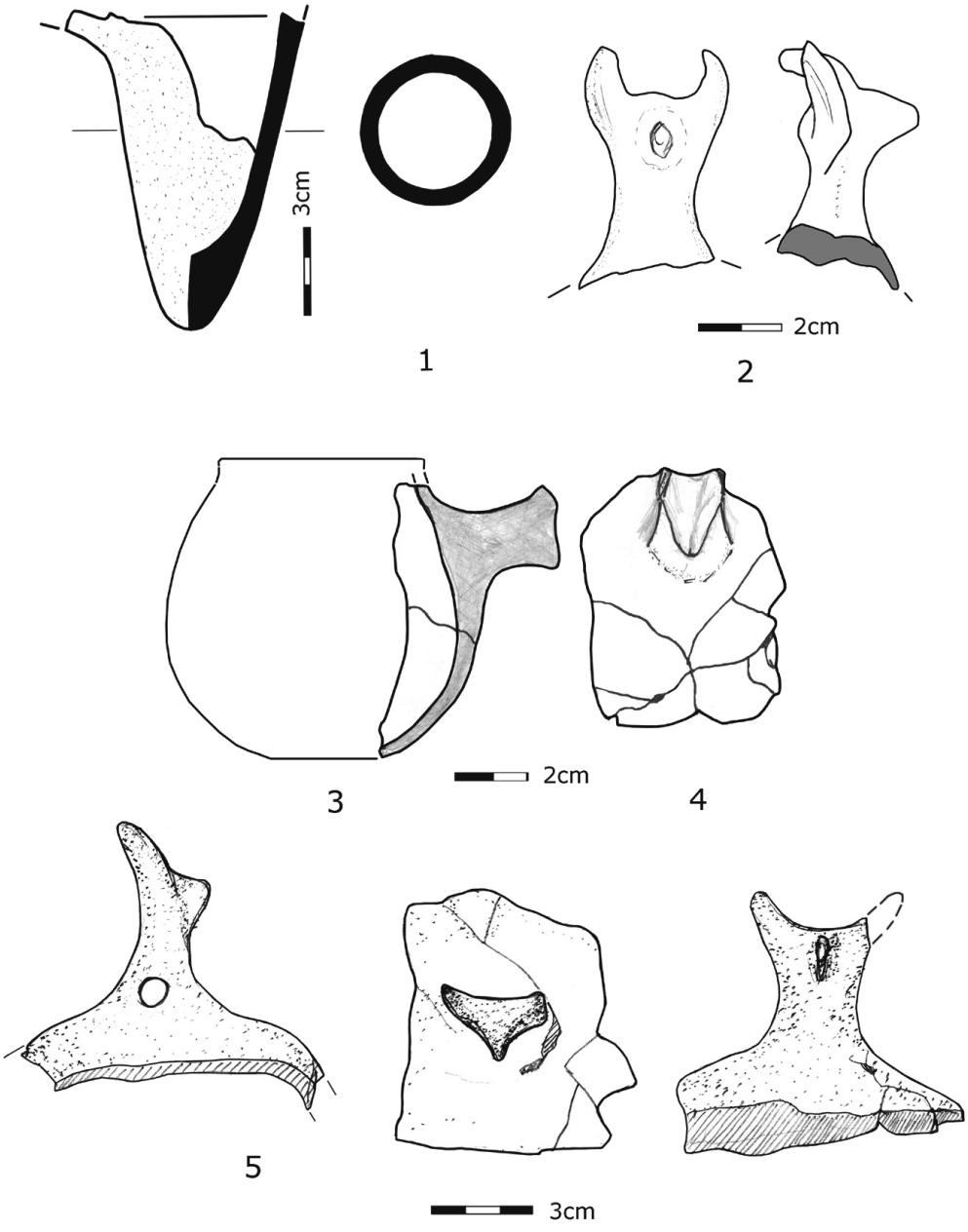
Pl. 6

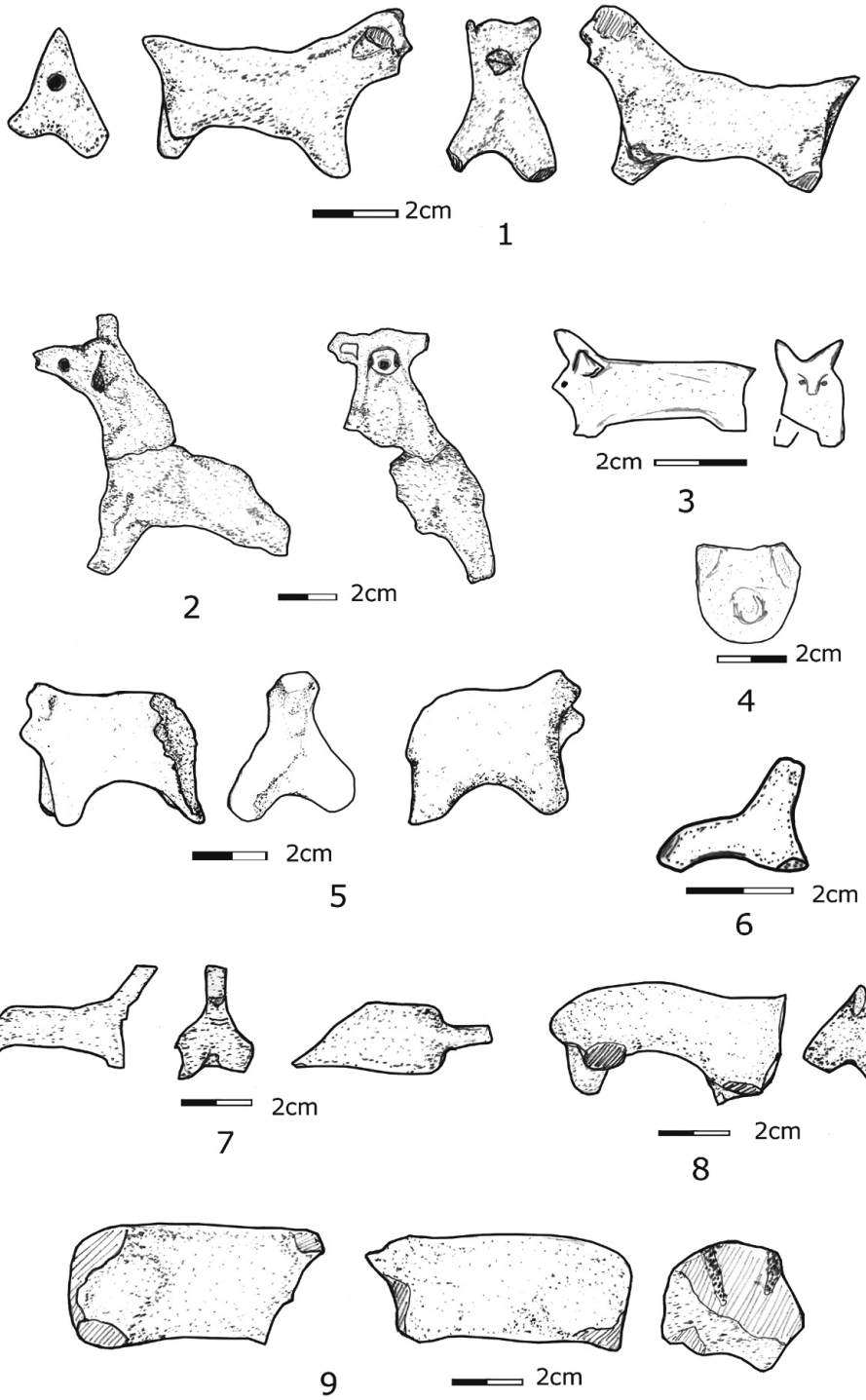
Pl. 7

Pl. 8

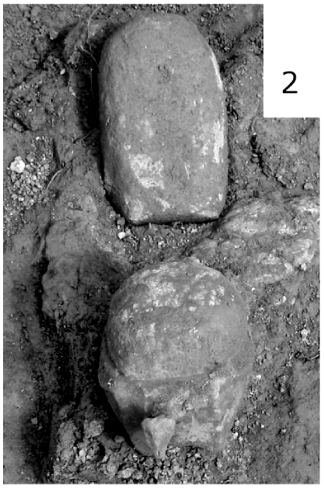
Pl. 9

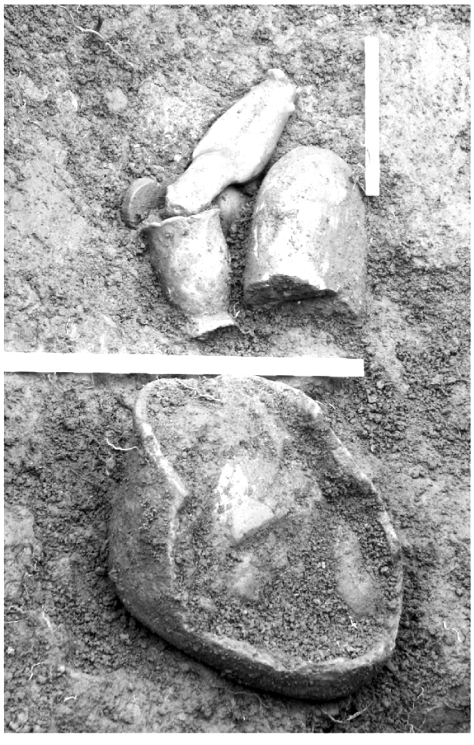
Pl. 10

1

2

3

4

5

Pl. 11

DE LA RELAȚIILE EXTERNE ALE ORAŞELOR PONTICE LA RELAȚIILE EXTERNE ALE *APOIKIILOR* NORD-PONTICE*

Victor COJOCARU**

Keywords: *project, Pontic world, literary sources, methodology, research stage, proposed items.*

Cuvinte-cheie: *proiect, lumea pontică, surse literare, metodologie, stadiul cercetării, probleme propuse.*

Abstract: *In the first part of the paper the author draws attention to issues related to the topic of the PN II-ID-PCE-2011-3-0054 project. A first observation regards the scholars of Central and Western Europe who provide us with a good example to follow. What we firstly mean is to revive the interest in the ancient tradition (by constant reference to sources), in an attempt to counteract the decline of philology and classical studies in general; that also implies struggling against the mercantile moods of the last decades. Hand in hand with this, we underline the relatively low interest of West European scholars in the Ancient Pontus area, which, by its heterogeneous population, demographic and cultural contacts and exchanges, may become a highly important and interesting research field. An even bigger problem was caused by the break that occurred in the West-East historiographic dialogue after Bolshevism emerged in Russia and then spread over the entire Eastern Europe. Thus, most colleagues in the "Gulag Archipelago" (especially, those in the former Soviet camp) were pushed, for decades, towards treating the Black Sea area as a world apart, so eventually they no longer felt like correlating their own research to the requirements of a broader-scale historiographic discourse. More than two decades after the collapse of East European totalitarianism, and despite an apparent freedom of thought and expression, we find ourselves still facing the legacy of the past. As a summary of the most general issues, here are the four major principles that should guide*

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Ştiințifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul a fost prezentat, mai întâi, sub forma unei comunicări, pe data de 28 noiembrie 2011, cu prilejul mesei rotunde „Relațiile externe ale oraşelor greceşti pontice în perioada elenistică şi epoca romană: o abordare multidisciplinară", organizată la Iaşi în cadrul proiectului deja menționat. Mulțumim tuturor celor care au participat la discuția prilejuită de comunicare.

** Victor Cojocaru: Academia Română – Filiala Iaşi, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iaşi 700505, e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.

our steps during the articulation of our assumed individual contribution to the project: 1) constant reference to sources - Ad fontes/E fontibus haurire!; 2) striving to thoroughly master both East European and Western historiography; 3) awareness of Circum-Pontic lands as part of the Greek-Roman world; 4) renunciation of traditional ethnocentric approaches (Scythian, Dacian, Thracian, or East European in general), since such approaches can prove to be harmful to the scientific spirit in attempts at reconstructing the past. The second part of the presentation briefly presents the sources and methodology, insisting more on the present research stage, on the new issues propounded for research. All these must be viewed from the perspective of the overall goal of the project – to create a complex picture of the external relations of the Pontic Greek cities in the Hellenistic and the Roman times.

Rezumat: *În prima parte a lucrării, autorul atrage atenția asupra unor aspecte în legătură cu subiectul proiectului PN II-ID-PCE-2011-3-0054. Prima observație se referă la cercetătorii din Europa Centrală şi de Vest care ne oferă un bun exemplu de urmat. Intenționăm, în primul rând, să retrezim interesul pentru tradiția antică (printr-o constantă referire la izvoare), într-o încercare de a contracara declinul filologiei şi studiilor clasice în general; acest lucru implică şi lupta impotriva tendințelor mercantile ale ultimelor decenii. Odată cu acestea, subliniem interesul relativ scăzut al cercetătorilor vest-europeni în zona Pontului antic care, prin populația sa eterogenă, contactele şi schimburile demografice şi culturale, poate fi un important şi interesant domeniu de cercetare. O problemă şi mai mare a fost cauzată de ruptura dialogului istoriografic dintre Vest şi Est după apariția bolşevismului în Rusia şi răspândirea lui ulterioară asupra întregii Europe de Est. Totuşi majoritatea colegilor din „Arhipelagul Gulag" (în special, cei din fostul lagăr sovietic) au fost tentați, decenii la rând, să trateze zona Mării Negre ca pe o lume aparte, fără să-şi asume grija corelării cercetărilor proprii la cerințele unui discurs istoriografic de o anvergură mai amplă. La mai bine de două decenii de la prăbuşirea totalitarismului est-european şi în ciuda unei aparente libertăți în gândire şi expresie, încă ne confruntăm cu moştenirea trecutului. Ca un rezumat al problemelor generale, menționăm patru principii majore care să ne ghideze paşii pe parcursul demersului de cercetare pe care fiecare membru al echipei şi l-a asumat în cadrul proiectului: 1) raportarea permanentă la izvoare – Ad fontes/ E fontibus haurire!; 2) încercarea de a stăpâni temeinic atât istoriografia est-europeană, cât şi cea occidentală; 3) conştientizarea faptului că teritoriile circum-pontice sunt parte a lumii greco-romane; 4) renunțarea la tradiția etnocentrică (scitică, dacică, tracică sau est-europeană, în general), de vreme ce aceasta se poate dovedi dăunătoare spiritului stiințific în încercarea de reconstituire a trecutului. Cea de-a doua parte a lucrării prezintă succint sursele, metodologia, insistându-se asupra stadiului actual şi noilor aspecte ale cercetării. Toate acestea trebuie privite din perspectiva scopului general al proiectului – de a crea o imagine complexă a relațiilor externe ale oraşelor greceşti pontice în epocile elenistică şi romană.*

1. *Observații de ordin general*

Volumul apărut ca omagiu pentru Gerhard Dobesch la împlinirea vârstei de 65 de ani purta un titlu pe cât de laconic pe atât de sugestiv – *Ad fontes*![1] Un

[1] HEFTNER, TOMASCHITZ 2004.

îndemn în totală contradicție cu unul dintre principiile romantice ale istoriografiei europene, binecunoscut nouă datorită cuvintelor înaripate scăpate lui Heliade Rădulescu într-un moment de senină inconştiență şi rămas până astăzi la ordinea zilei – „Scrieți, băieți, orice, numai scrieți!". Şi dacă în Europa Centrală şi Apuseană colegii de breaslă încearcă să contracareze declinul filologiei şi al studiilor clasice în general, confruntate cu mercantilismul ultimelor decenii, prin revigorarea unei reguli de aur care a stat la temeiul marilor istoriografii – *E fontibus haurire* (pentru a prelua titlul unui alt volum omagial)[2] –, misiunea noastră este incomparabil mai grea. Pentru a fi mai explicit, să ne fie permisă, mai întâi, o seamă de cuvinte nu lipsite de semnificație pentru proiectul „Relațiile externe ale oraşelor greceşti pontice în perioada elenistică şi epoca romană: o abordare multidisciplinară".

Celui care urmăreşte cursul istoriei antice universale în relatarea lui Polybios lumea pontică îi apare aproape ca o *terra incognita*. Dincolo de menționarea dinastului sarmat Gatalos şi a oraşelor Heracleea, Mesambria, Chersones, cu prilejul tratatului încheiat cu Pharnakes I[3], doar Sinope se mai bucură, în treacăt, de oarecare atenție[4]. Iar atunci când descrie războiul din 220/19 a. Chr. dintre Rhodos şi Byzantion, relațiile dintre Pont şi restul *oikumenei* apar ca fiind intense şi importante, dar autorul nu consideră necesar să ofere şi detalii suficient de explicite.

Este adevărat că marele istoric din Megalopolis, preocupat de ascensiunea Romei către statutul de arbitru de necontestat în spațiul mediteranean, nu era obligat să prevadă staționarea de mai târziu a garnizoanelor romane la Tyras, Chersones şi Olbia sau includerea regilor bosporani printre prietenii împăratului şi ai poporului roman. O asemenea extindere a granițelor Imperiului avea să determine un plus de coerență în descrierea lumii circumpontice, fără ca aceasta să depăşească, totuşi, statutul periferic pe care l-a avut în permanență în contextul civilizației greco-romane. Statutul este perceput ca atare nu doar de istoriografia antică, ci şi de cea modernă occidentală[5]. De aici, interesul relativ scăzut din partea specialiştilor vest-europeni, obişnuiți cu azurul şi măreția Mediteranei, față de trăirile antice ale tumultosului şi enigmaticului Pont Euxin care, prin populațiile sale eterogene şi interferențele demografice şi culturale, poate constitui un domeniu de cercetare cât se poate de important şi interesant.

---

[2] GÜNTHER 1994.

[3] Polybios, *Ist*., XXV 2, 14-15. Dintre numeroasele publicații legate de acest tratat amintim aici doar HEINEN 2005, cu trimiteri la literatura anterioară.

[4] De exemplu, printre evenimentele din 183/2 a. Chr., Polybios, *Ist*., XXIII 9, 3 relatează despre o solie a Rhodosului către Senat în legătură cu nenorocirea abătută asupra oraşului Sinope: ἦκον δὲ καὶ Ῥόδιοι πρεσβεύοντες ὑπὲρ τῆς Σινωπέων ἀτυχίας. Este vorba de cucerirea oraşului în 183 a. Chr. de către Pharnaces şi transformarea lui în capitala Regatului Pont. O încercarea anterioară (în 220 a. Chr.), din partea regelui Mithridates II, de a intra în stăpânirea acestui important centru pontic a fost respinsă cu ajutorul rhodienilor – Polybios, *Ist*., IV 56, 1: περὶ δὲ τοὺς καιροὺς τούτους καὶ Μιθριδάτης ἐξήνεγκε Σινωπεῦσι πόλεμον, καί τις οἷον ἀρχὴ τότε καὶ πρόφασις ἐγένετο τῆς ἐπὶ τὸ τέλος ἀχθείσης ἀτυχίας Σινωπεῦσιν. În ambele situații, remarcăm termenul ἀτυχίας folosit de Polybios.

[5] Vezi, mai recent, MITCHELL 2002, p. 35-37.

O adevărată cezură în ceea ce priveşte dialogul istoriografic Vest-Est s-a produs odată cu instaurarea bolşevismului în Rusia, răspândit ulterior asupra întregii Europe răsăritene. Nu este mai puțin adevărat că şi în această perioadă au existat specialişti occidentali interesați de ceea ce se publica dincolo de „cortina de fier”[6], dar o adevărată revigorare a acestui interes a devenit posibilă abia odată cu abolirea politică a comunismului în urmă cu mai bine de două decenii[7].

Pe de altă parte, majoritatea colegilor din estul Europei (mai cu seamă, cei din fostul lagăr sovietic) au fost tentați, decenii la rând, să trateze ei înşişi spațiul Mării Negre ca pe o lume aparte, fără să-şi asume grija corelării cercetărilor proprii la exigențele unui discurs istoriografic de o anvergură mai amplă. Fenomenul a fost generat de multiple cauze obiective şi subiective[8]. Nu este cazul să insistăm aici, menționând doar unele consecințe catastrofale provocate de instaurarea dictaturii proletariatului: distrugerea elitei intelectuale şi ruinarea învățământului clasic, transformarea universităților în „fabrici ideologice”, obturarea contactelor – anterior fireşti şi benefice – cu şcolile occidentale, imposibilitatea de a crea biblioteci de specialitate în contextul unei mizerii sociale perpetue[9].

---

[6] Cum ar fi J. Boardman şi J.G.F. Hind, cu rezumatele lor de ansamblu asupra cercetărilor arheologice efectuate în bazinul Mării Negre (BOARDMAN 1962/63; HIND 1983/84; HIND 1992/93), sau J. & L. Robert cu importantul lor buletin epigrafic, prin care ofereau o idee şi privitor la problematica pontică (vezi „Bulletin épigraphique”, în: RÉG). L-am putea aminti şi pe E. Belin de Ballu, autor al unei lucrări sever criticate în istoriografia sovietică pentru caracterul ei compilativ şi numeroasele inexactități, dar care a constituit timp de câteva decenii un instrument bibliografic util cititorului occidental (BELIN DE BALLU 1965). Un efort deosebit au depus, în acest sens, specialiştii din fosta RDG, care, mai bine de un deceniu, au semnalat – în rezumat german – rezultatele cercetărilor din domeniul studiilor clasice desfăşurate în fostul spațiu al „democrațiilor populare” şi, mai cu seamă, în cel sovietic. Este vorba de „Bibliotheca Classica Orientalis. Dokumentation der altertumswissenschaftlichen Literatur der Sowjetunion und der Volksdemokratien“. *Last but not least* o importanță aparte – ca instrument de lucru indispensabil nu doar pentru specialiştii occidentali – are, de aproape un secol, „Année philologique”.

[7] Mai ales savanții H. Heinen şi D. Braund s-au impus – prin publicațiile lor şi prin sprijinirea multor specialişti est-europeni în obținerea unor stagii de documentare – ca promotori, în mediul german, respectiv englez, ai interesului față de antichitățile pontice în general şi a celor nord-pontice îndeosebi. Într-un plan mai larg, impune respect şi activitatea desfăşurată de „Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies” a Universității din Aarhus, din care au rezultat 13 volume tematice de referință (vezi seria „Black Sea Studies”).

[8] Specializarea tot mai strictă – tendință caracteristică istoriografiei contemporane în general, menită să faciliteze familiarizarea cu o problematică – ar implica, după părerea noastră, dezavantajul major al fragmentării discursului istoric. Pierzându-se în detalii, mulți specialişti în problema x sau y nici nu-şi mai pun problema ansamblului. În cazul antichităților nord-pontice s-a ajuns, în perioada sovietică şi postsovietică, la direcții de cercetare paralele: pe de o parte, orașele greceşti cu teritoriile lor; pe de altă parte, zona de hinterland dominată de sciți şi sarmați. Vezi şi observațiile formulate de MORDVINCEVA, TREISTER 2007, vol. I, p. 5.

[9] Poate părea paradoxal, dar la două decenii de la prăbuşirea comunismului în România aceste urmări nefaste, plus multe altele, rămân la ordinea zilei, unele chiar agravându-se. De exemplu, inexistența unor biblioteci de specialitate (filologie clasică,

Republicarea în Europa de Vest a unui şir de volume[10], apărute inițial în limbi mai puțin accesibile specialiştilor occidentali, a facilitat accesul acestora la informație, dar nu a dus şi la îmbunătățirea condițiilor de formare şi de lucru a colegilor lor de breaslă din fostul „Arhipelag Gulag". Aflați „sub vremi", aceştia au plătit din greu tribut ideologiei marxist-leniniste şi tendinței naționaliste de proslăvire a „strămoşilor" geto-daci, respectiv sciți sau traci, ceea ce presupunea, adeseori, damnarea fără discernământ a istoriografiei „burgheze" şi respingerea sau minimalizarea influențelor culturale externe, indiferent de perioada cât acestea s-au produs[11].

La mai bine de două decenii de la prăbuşirea totalitarismului şi în pofida unei aparente libertăți de gândire şi de exprimare încă ne mai confruntăm cu tiparele şi moştenirea trecutului[12]. Astfel, cercetarea românească continuă uneori să fie sufocată de tendințe naționaliste şi de directive aberante impuse[13]. Şi unele şi altele reprezintă cel mai mare impediment în formarea unor cercetători de valoare într-un context istoriografic mai larg. Să fie oare drumul exilului, în continuare, singura alternativă de supraviețuire într-un domeniu sau altul pentru un specialist cu personalitate? Am îndrăzni să credem că nu, din moment ce un număr de 16 cercetători români – din țară şi străinătate – au ştiut să-şi unească eforturile în cadrul unui proiect „Idei" privind relațiile externe ale oraşelor greceşti pontice în epoca elenistică şi perioada romană[14]. Este o provocare deosebită, dar şi o şansă la fel de mare de a încerca să propunem o alternativă credibilă într-un orizont istoriografic aflat în derivă. Mai cu seamă în ultimele decenii, când ideologia sistemului şi interesele oculte conlucrează tot mai fățiş cu impostura şi parvenitismul pentru a deturna scrisul istoric de la rosturile lui.

Prin demersul pe care ni l-am propus, în contextul proiectului nostru, încercăm să urmărim – sistematic, exhaustiv şi în conformitate cu stadiul actual al cercetării internaționale – elucidarea unor coordonate majore prezente pe scena istoriei circumpontice de-a lungul timpului: legăturile *apoikii*-lor din Marea

---

epigrafie, numismatică, arheologie clasică etc.) ca şi lipsa de fonduri pentru achiziție de carte fac imposibilă abordarea serioasă a unor subiecte de istorie antică universală. Ca atare, în lipsa unor oportunități pentru deplasări de documentare în străinătate, regionalismul şi autosuficiența par a fi refugii la îndemâna oricui doreşte să mimeze activitatea de cercetare.

[10] Cum ar fi cele din seria „British Archaeological Reports (B.A.R.)", de exemplu.

[11] Până şi un savant de talia lui D. M. Pippidi forța argumentația în sprijinul teoriei „patriotice" a getismului regelui Rhemaxos, de care depindea oarecum Histria la începutul secolului II a.Chr., sau când prezenta campaniile de jaf ale lui Burebista împotriva oraşelor greceşti de pe litoral drept o „încununare a politicii pontice" purtate de veacuri de către dinaştii geți. Despre aceasta am scris, mai pe larg, cu alt prilej (vezi COJOCARU 2004a, p. 386-388; COJOCARU 2004b, p. 141-142), ceea ce ne scuteşte de a mai insista aici.

[12] Pentru a oferi şi un exemplu, în acest sens, să ne fie permis să amintim aici presiunile constante făcute asupra noastră, pe când lucram la proiectul *Die Beziehungen Skythiens und Kleinskythiens zu anderen Regionen der griechischen und römischen Welt auf Grundlage der epigraphischen Quellen (bis zum 3. Jh. n. Chr.)*, pentru a ne determina să ne ocupăm de sarmații dintre Carpați şi Nistru, de fortificațiile din arealul respectiv sau de orice altceva care nu coincidea însă cu orientarea noastră profesională.

[13] Cf. COJOCARU 2010, p. 102-103.

[14] Pentru mai multe informații, vezi pagina web a proiectului (www.ponticgreekcities.ro).

Neagră cu oraşele-ctitor precum şi cu alte centre din Asia Mică şi Grecia continentală, participarea lor la desfăşurarea vieții spirituale, politice, economice şi sociale a lumii elene, contactele multiple dintre diferitele polisuri şi state din bazinul Pontului Euxin, răspândirea factorilor de cultură şi civilizație romană în teritorii în care anterior doar *apoikiile* de pe litoral jucau rolul de intermediari în transmiterea influențelor mediteraneene. Am enumerat, astfel, doar câteva probleme majore (divizibile, la rândul lor, într-o multitudine de aspecte concrete) la a căror mai bună cunoaştere am putea să ne aducem contribuția. Fără a pleca de la o idee preconceptă, ar trebui să fim conştienți de legătura organică, firească, dintre zona geografică în discuție cu restul *oikumenei*[15]. La fel ca multe alte comunități urbane greceşti din afara bazinului pontic, oraşele de pe coastele Mării Negre au jucat în epocile elenistică şi romană un rol important pentru fenomenul migrației şi aculturației, a cărui relevanță istorică derivă, pe de o parte, din legăturile strânse întreținute cu populațiile din hinterland; pe de altă parte – din raportarea permanentă la arealul vast egeo-mediteraneean de emergență culturală şi civilizatoare[16].

Rezumând observațiile de mai sus, enumărăm cele patru principii majore care ar trebui să ne călăuzească paşii pe parcursul demersului de cercetare pe care fiecare membru al echipei şi l-a asumat în cadrul proiectului: 1) raportarea permanentă la izvoare – *Ad fontes*/*E fontibus haurire*! 2) încercarea de a stăpâni temeinic atât istoriografia est-europeană cât şi cea occidentală; 3) conştientizarea faptului că ținuturile circumpontice au fost parte integrantă a lumii greco-romane; 4) renunțarea la tradiția etnocentrică (scitică, geto-dacică, tracică sau est-europeană în general), dăunătoare spiritului ştiințific în încercarea de reconstituire a trecutului.

2. ***Surse***

În ceea ce ne priveşte, obiectivul ştiințific asumat în cadrul proiectului vizează realizarea unui tablou de ansamblu al relațiilor externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul de nord şi nord-est al Mării Negre pe baza surselor scrise. Este vorba de Tyras, Nikonion, Olbia, Kerkinitis, Chersones, Theodosia, Pantikapaion, Phanagoria, Gorgippia, Tanais, Dioskurias, Gyenos, Phasis. Cu excepția ultimelor trei aşezări, pentru celelalte oraşe am adunat, sistematizat şi comentat deja până la un punct inscripțiile lapidare[17]. În paralel cu aprofundarea, în continuare, a comentariului pe baza documentației epigrafice, ne incumbă prelucrarea sistematică a izvoarelor literare, a căror semnificație este mai degrabă subestimată în literatura de specialitate. Din perspectiva tematicii proiectului nostru şi pentru zona care ne preocupă, găsim informații interesante la peste 30 de autori greci şi latini[18]. Cel mai important dintre aceştia, în opinia noastră, ar fi Strabon, din care să ne fie permis să cităm aici doar două pasaje:

[15] Cf. ROSTOVTZEFF 1954, p. 589; ŠELOV 1980, p. 341 şi urm.; VINOGRADOV 1989, p. 5; VINOGRADOV, KRYŽICKIJ 1995, cap. VII-VIII; BRĂTEANU 1999, p. 113-115.

[16] În acelaşi sens, semnalăm aici doar câteva opinii anterioare: VULPE 1938, p. 50; ILIESCU 1974, p. 664; *LGPN* IV: VIII.

[17] COJOCARU 2011; cf. COJOCARU 2012.

[18] Fără pretenții de exhaustivitate, oferim aici – în ordine cronologică – lista autorilor

1. „Acest (oraş) era odinioară autonom, dar mai apoi, fiind asediat de barbari, a fost nevoit să şi-l aleagă ca protector pe Mithridates Eupator, dornic de a lupta împotriva barbarilor (care locuiau) mai sus de istm, până la Borysthenes şi Adria. Aceste (campanii) erau pregătiri împotriva romanilor. […] Pe toți aceştia şi i-a supus prin forță şi s-a făcut stăpân al Bosporului, primindu-l de bună voie de la Pairisades, cel care-l stăpânea. Din acel timp şi până astăzi oraşul chersonesiților este supus dinaştilor Bosporului”[19].

2. „Nomazii sunt mai degrabă războinici decât tâlhari; poartă război pentru tributuri. Căci încredințând pământ celor dornici să-l aibă pentru agricultură, sunt mulțumiți să primească acele dări, convenite cu măsură, de care (au nevoie) nu pentru a se îmbogăți, ci (pentru a avea) cele de zi cu zi şi necesare vieții; împotriva celor care nu dau (tribut) poartă război. […] Nu plătesc regulat tribut cei încrezători în puterea (lor), astfel încât sau să se apere uşor de cei care au atacat, sau să împiedice atacul. Aşa cum a procedat, după cum spune Hypsikrates, Asandros, care a îngrădit istmul Chersonesului dinspre Maeotida cu un zid având 360 de stadii şi a pus câte zece turnuri la fiecare stadiu”[20].

---

consultați până în prezent, care oferă informații despre relațiile externe ale oraşelor greceşti nord-pontice: Polybios (cca. 201 – cca. 120 a. Chr.); Cicero (106 – 43 a. Chr.); 3. Caesar (cca. 100 – 44 a. Chr.); Diodor din Sicilia (cca. 80 – 21 a. Chr.); Strabon (63/60 a. Chr. – 21/26 p. Chr.); Titus Livius (cca. 59 a. Chr. – 17 p. Chr.); Ovidius (43 a. Chr. – 17/18 p. Chr.); Plinius Secundus (23 – 79 p. Chr.); Curtius Rufus (secolul I p. Chr.); Memnon din Heracleea (secolul I p. Chr.); Flavius Iosefus (37 – 100 p. Chr.); Plinius Caecilius Secundus (61 – cca. 112 p. Chr.); Tacitus (56 – 117 p. Chr.); Dion Chrysostomos (cca. 40 – cca. 120 p. Chr.); Plutarh (cca. 46 – 125 p. Chr.); Florus (sf. secolului I – prima jumătate a secolului II p. Chr.); Arrian (cca. 86 – 160 p. Chr.); Appianus (cca. 95 – 165 p. Chr.); Lucian din Samosata (cca. 125 – după 180 p. Chr.); Phlegon din Tralles (secolul II p. Chr.); Polyaenus (secolul II p. Chr.); Athenaios (sf. secolului II – înc. secolului III p. Chr.); Dion Cassius (155 sau 163/4 – după 229 p. Chr.); Pompeius Trogus (Iustinus, secolul II/III p. Chr.); Diogenes Laertius (secolul III p. Chr.); Eusebius din Caesarea (cca. 263 – 339 p. Chr.); Ammianus Marcellinus (cca. 332 – 395 p. Chr.); Eutropius (secolul IV p. Chr.); Dexippos (secolul IV p. Chr.); Festus (secolul IV p. Chr.); Paulus Orosius (cca. 375 – 418? p. Chr.); Macrobius (secolul V p. Chr.); Zosimos (cca. 490 – 510 p. Chr.); Stephanos Byzantios (secolul VI p. Chr.).

[19] Strabon, *Geogr.*, VII 4, 3: Αὕτη δ' ἦν πρότερον αὐτόνομος, πορθουμένη δὲ ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἠναγκάσθη προστάτην ἑλέσθαι Μιθριδάτην τὸν Εὐπάτορα, στρατηγιῶντα ἐπὶ τοὺς ὑπὲρ τοῦ ἰσθμοῦ μέχρι Βορυσθένους βαρβάρους καὶ τοῦ Ἀδρίου: ταῦτα δ' ἦν ἐπὶ Ῥωμαίους παρασκευή. [. . .] ἅμα δὲ τούτους τε ἐχειρώσατο βίᾳ καὶ Βοσπόρου κατέστη κύριος παρ' ἑκόντος λαβὼν Παιρισάδου τοῦ κατέχοντος. ἐξ ἐκείνου δὲ τοῦ χρόνου τοῖς τοῦ Βοσπόρου δυνάσταις ἡ τῶν Χερρονησιτῶν πόλις ὑπήκοος μέχρι νῦν ἐστι.

[20] Strabon, *Geogr.*, VII 4, 6: οἱ μὲν οὖν Νομάδες πολεμισταὶ μᾶλλόν εἰσιν ἢ λῃστρικοί, πολεμοῦσι δὲ ὑπὲρ τῶν φόρων. ἐπιτρέψαντες γὰρ ἔχειν τὴν γῆν τοῖς ἐθέλουσι γεωργεῖν ἀντὶ ταύτης ἀγαπῶσι φόρους λαμβάνοντες τοὺς συντεταγμένους μετρίους τινὰς οὐκ εἰς περιουσίαν, ἀλλ' εἰς τὰ ἐφήμερα καὶ τὰ ἀναγκαῖα τοῦ βίου: μὴ διδόντων δέ, αὐτοῖς πολεμοῦσιν. [. . .] οὐκ ἀπευτακτοῦσι δ' οἱ δυνάμει πεποιθότες, ὥστε ἢ ἀμύνασθαι ῥᾳδίως ἐπιόντας ἢ κωλῦσαι τὴν ἔφοδον: καθάπερ Ἄσανδρον ποιῆσαί φησιν Ὑψικράτης, ἀποτειχίσαντα τὸν ἰσθμὸν τῆς Χερρονήσου τὸν πρὸς τῇ Μαιώτιδι, τριακοσίων ὄντα καὶ ἑξήκοντα σταδίων, ἐπιστήσαντα πύργους καθ' ἕκαστον στάδιον δέκα.

Dacă primul text ne oferă informații importante legate de statutul Chersones-ului de la sfârşitul secolului II a. Chr. şi până către începutul secolului I p. Chr., cel de al doilea este cât se poate de relevant raportat la relațiile comunităților urbane greceşti cu cei care – într-o perioadă sau alta – au ținut sub stăpânire stepa nord-pontică. Ambele pasaje pot părea atât de cunoscute/familiare, încât cei mai mulți cercetători ruşi care le invocă nici nu-l mai consultă pe Strabon, mulțumindu-se cu referințe preluate din literatura secundară. Ceea ce nu face decât să sporească gradul de fantezie al reconstrucțiilor istorice în care abundă istoriografia sovietică şi postsovietică[21].

Accederea către o reconstrucție cât mai credibilă a realităților investigate impune recurs şi la alte categorii de izvoare, cum ar fi *graffiti*, ştampilele de amforă, ştampilele de legiune, ceramica de import, evidența numismatică. Dar aceasta doar pentru a conferi un plus de greutate uneia sau alteia dintre afirmațiile privind legăturile externe ale cetăților greceşti din spațiul nord-pontic şi nu în ideea unei abordări exhaustive a materialului documentar (ceea ce s-ar dovedi a fi o misiune imposibilă pentru cineva preocupat, preponderent, de inscripțiile lapidare).

3. ***Metodologie***

În ceea ce priveşte metoda de lucru, pentru obiectivul asumat în cadrul proiectului ne-am propus, mai întâi, adunarea exhaustivă şi sistematizarea sub forma unor tabele a mărturiilor epigrafice[22]. La comentarea ulterioară a acestora, în conformitate cu stadiul actual al cercetării, vom ține cont atât de informațiile oferite de autorii greci şi latini, relevante pentru tematica în discuție, cât şi de alte categorii documentare. În sistematizarea şi discutarea materialului documentar vor fi respectate mai multe criterii (topografic, tematic, cronologic), iar oraşele nord-pontice vor apărea în ordine geografică de la vest la est. Aferent fiecărui centru, materialul va fi ordonat în diacronie, iar contactele externe vor fi redate şi sub forma unor hărți, care să permită comparații între epoca elenistică şi perioada romană[23]. Plecând de la informațiile oferite de fiecare inscripție sau de unele pasaje literare, vom folosi datele obținute pentru realizarea unui comentariu de ansamblu privind relațiile externe ale comunităților urbane de pe litoralul de nord şi nord-est al Mării Negre.

Tot în legătură cu metodologia, dar revenind la ansamblul proiectului, observăm că tema cercetată presupune reflecție şi asupra unui şir de concepte, valabile pentru întreg arealul mental european şi rămase încă din antichitate la ordinea zilei, dar care se impun a fi regândite în funcție de specificul demersului pe care ni l-am asumat. Circulația persoanelor a implicat şi presupune, în

[21] Este suficient să menționăm aici că disputa istoriografică îndelungată (neîncheiată încă) legată de teoria „protectoratului scitic" asupra oraşelor greceşti de pe litoralul de nord-vest al Pontului Euxin face mai degrabă abstracție de Strabon, *Geogr.*, VII 4, 6. Privitor la aşa-numitul „protectorat scitic" vezi, mai nou, COJOCARU 2009a.

[22] Această parte a cercetării a fost în mare măsură deja realizată – vezi COJOCARU 2011, p. 92-105; cf. COJOCARU 2012.

[23] Am întocmit deja asemenea hărți pentru Tyras, Olbia, Chersones şi pentru Regatul Bosporan; vezi COJOCARU 2011, p. 106-113; cf. COJOCARU 2012.

continuare, elaborarea unui cod adecvat, delicat şi complex în acelaşi timp, în atitudinea față de „străin”[24]. Imigrarea şi emigrarea, includerea şi excluderea, statutul social şi manifestarea religioasă, asimilarea şi rezistența la asimilare, respectiv acceptarea sau respingerea, ar fi doar câteva probleme de care ne ciocnim la fiecare pas şi pe care le-am moştenit de la precursorii greci şi romani[25]. Acestea nu vor găsi, probabil, nicicând o rezolvare mulțumitoare, dar o societate democratică şi deschisă la contactele cu „străinătatea” obligă la o cât mai bună cunoaştere a lor. Astfel, sperăm ca efortul nostru de cercetare să se dovedească benefic şi în acest sens. Măcar pentru cei care realizează cât de mult au spus romanii în puține cuvinte: *historia est magistra vitae*.

4. *Stadiul cercetării şi probleme deschise propuse spre studiu*

Către final să ne fie permise şi câteva cuvinte despre stadiul cercetării, respectiv despre problemele deschise propuse spre studiu.

Gradul de noutate al temei în plan național – dacă ne referim la teritoriile nord-pontice – este unul foarte mare. Practic, doar A. Avram[26], V. Cojocaru[27], M. Dana[28] şi L. Ruscu[29] au întreprins cercetări mai mult sau mai puțin sistematice. Contribuții interesante mai datorăm lui D.M. Pippidi[30]. În rest, întâlnim mai degrabă observații sporadice, formulate inclusiv de specialişti care confundă Olbia cu Berezan sau Chersones cu Pantikapaion. Iar dacă luăm în calcul şi necesitatea de a prelucra sistematic, pe cât posibil exhaustiv, uriaşa literatură de specialitate apărută în limbile rusă şi ucraineană, atunci gradul de noutate al abordării de ansamblu a relațiilor externe ale *apoikiilor* nord-pontice pentru istoriografia română este unul absolut.

Mult mai nuanțat ar trebui privit gradul de noutate al temei în plan internațional. Aparent, după două secole de discuții în istoriografia rusă, sovietică şi post-sovietică – ținând cont şi de implicarea sporadică a multor specialişti occidentali –, o nouă abordare a subiectului ar putea părea superfluă. Dar dacă ne gândim că de aproape o sută de ani asistăm mai degrabă la o confruntare decât la o colaborare dintre istoricii marxişti şi cei etichetați de aceştia drept „burghezi”, dacă luăm în calcul pregătirea filologică ridicolă sau inexistentă a majorității arheologilor clasici din fostul „Arhipelag Gulag”, dacă ținem seama de problemele uriaşe pe care le întâmpină un cercetător vest-european (chiar şi în situația când acesta stăpâneşte limbile „epihorice” în care sunt publicate preponderent antichitățile zonei la care ne referim), atunci demersul pe care ni l-am asumat în cadrul proiectului apare mai mult decât necesar.

În ceea ce priveşte problemele deschise sau aspectele discutabile, asupra cărora sperăm să ne putem pronunța cu folos pentru toți specialiştii de bună

[24] ξένος/*hospes*, cu sensul de „străin” (duşman), dar şi de „oaspete” (prieten).
[25] Cf. COJOCARU 2009b, p. 154-155.
[26] Îndeosebi, AVRAM 2012.
[27] Îndeosebi, COJOCARU 2004a.
[28] Îndeosebi, DANA 2011; vezi şi recenzia noastră din acest număr al revistei Pontica.
[29] Îndeosebi, RUSCU 2002.
[30] Amintim aici doar studiul cel mai des invocat inclusiv în istoriografia rusă şi ucraineană – PIPPIDI 1973. Pentru alte referente, vezi COJOCARU 2004a, p. 116, n. 196.

credință, am aminti aici doar câteva – nu neapărat cele mai importante şi nu neapărat în ordinea importanței lor:

1. Specificul perioadei elenistice, respectiv al epocii imperiale în ținuturile nord-pontice prin raportare la alte regiuni circumpontice şi prin comparație cu restul *oikoumenei*.

2. Sintagma „relații externe" din perspectivă antică şi modernă, plecând de la exemple concrete din zona de interes; măsura în care pot fi disociate relațiile externe publice şi cele private.

3. Imaginea de ansamblu, ținând cont de diferențierile regionale, asupra prezenței romane pentru spațiul nord- şi nord-est pontic.

4. Componenta locală a populației uneia sau alteia dintre comunitățile urbane greceşti nord-pontice şi măsura în care aceasta poate fi definitorie în evaluarea legăturilor întreținute de o polis sau alta cu populațiile negreceşti din teritoriu.

5. Evoluția raporturile oraşelor de pe litoral cu nomazii din hinterland din perioada clasică până în epoca romană: asemănări şi divergențe.

6. Frecvența şi relevanța menționării nord-ponticilor în străinătate în comparație cu străinii atestați în inscripțiile din oraşele de pe țărmul de nord şi nord-est al Mării Negre.

BIBLIOGRAFIE

AVRAM 2012 – A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Louvain (sub tipar).

BELIN DE BALLU 1965 – E. Belin de Ballu, *L'histoire des colonies grecques du littoral nord de la mer Noire. Bibliographie annotée des ouvrages et articles publiés en U.R.S.S. de 1940 à 1962*, [2]Leiden, 1965.

BOARDMAN 1962/63 – J. BOARDMAN, *Greek archaeology on the shores of the Black Sea*, Archaeological Reports 9 (1962/63), p. 34-51.

BRĂTIANU 1999 – Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană* (traducere din limba franceză de M. Spinei, ed. V. Spinei), [2]Iaşi, 1999.

COJOCARU 2004a – V. Cojocaru, *Populația zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi, 2004.

COJOCARU 2004b – V. Cojocaru, *Relațiile dintre greci şi „barbari" la nordul şi nord-vestul Pontului Euxin reflectate în trei decrete din perioada elenistică*, ArhMold 25 (2004), p. 139-152.

COJOCARU 2009a – V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, Tyche 23 (2009), p. 1-20.

COJOCARU 2009b – V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în A. Coşkun, [*et al.*] (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 143-172.

COJOCARU 2010 – V. Cojocaru, *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației*

monetare la marginea stepei, Cercetări Istorice (Iaşi) 24-26 (2010), p. 87-114.

COJOCARU 2011 – V. Cojocaru, *Relațiile externe ale oraşelor greceşti nord-pontice în epoca elenistică şi romană pe baza izvoarelor epigrafice*, Cercetări Istorice (Iaşi), 27-29 (2011), p. 67-113.

COJOCARU 2012 – V. Cojocaru, *Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste in hellenistischer und römischer Zeit auf Grundlage der epigraphischen Quellen*, în V. Cojocaru, Chr. Schuler (eds.): *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanta*, 20.-24. September 2010 (sub tipar).

DANA 2011 – M. Dana, *Mobilité et culture dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011.

GÜNTHER 1994 - R. Günther (eds.), *E fontibus haurire: Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften*, Paderborn, 1994.

HEFTNER, TOMASCHITZ 2004 – H. Heftner, K. Tomaschitz (eds.), *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag*, Viena, 2004.

HEINEN 2005 – H. Heinen, *Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I² 402)*, în A. Coşkun, [*et al*.] (ed.): *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, Göttingen, 2005, p. 31-54.

HIND 1983/84 – J.G. F. Hind, *Greek and Barbarian Peoples of the Shores of the Black Sea*, Archaeological Reports 30 (1983/84), p. 71-97.

HIND 1992/93 – J.G. F. Hind, *Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea: 1982-1992*, Archaeological Reports 39 (1982-1992), p. 82-112.

ILIESCU 1974 – V. Iliescu, *Die außenpolitische Krise der hellenischen Poleis Klein-Skythiens im 4. Jahrhundert v. u. Z.*, în E.-Ch. Welskopf, (ed.), *Hellenische Poleis. Krise – Wandlung – Wirkung*, Vol. II, Berlin, 1974, p. 664-681.

LGPN IV - P.M. FRASER, E. MATTHEWS (ed.): *A Lexicon of Greek Personal Names. IV: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

MITCHELL 2002 – S. Mitchell, *In Search of the Pontic Community in Antiquity*, în A. K. Bowman [*et al*.] (ed.), *Representations of Empire. Rome and the Mediterranean World*, Oxford/New York (retipărit 2004), p. 35-64.

MORDVINCEVA – TREISTER 2007 – V. Mordvinceva, M. Treister, *Toreutik und Schmuck im nördlichen Schwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 2. Jh. n. Chr.)*, Vol. I-III, Simferopol/Bonn, 2007.

PIPPIDI 1973 – D.M. Pippidi, *Les problèmes de la main-oeuvre agricole dans les colonies grecques de la mer Noire,* în M.I. Finley (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne,* Paris, 1973, p. 67-68.

ROSTOVTZEFF 1954 – M.I. Rostovtzeff, *The Bosporan Kingdom*, în Cook S.A. [et al.] (ed.): *The Cambridge Ancient History, Vol. VIII, Rome and the Mediterranean 218-133 B.C.*, Cambridge, 1954, p. 561-589.

RUSCU 2002 – L. Ruscu, *Relațiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj, 2002.

ŠELOV 1980 – D.B. Šelov, *Der nördliche Schwarzmeerraum in der Antike*, în H. Heinen (ed.), *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der sowjetischen Forschung*, Darmstadt, 1980, p. 341-402.

VINOGRADOV 1989 - Ju.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.e.: Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989.

VINOGRADOV – KRYŽICKIJ 1995 - Ju.G. Vinogradov, S.D. Kryžickij, *Olbia: eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden, 1995.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938.

HISTRIA 1990-2010

Alexandru SUCEVEANU*

Mots-clés: *Histria, période grecque, période romaine.*
Cuvinte-cheie: *Histria, perioada greacă, perioada romană.*

Résumé: *Devant un auditoire qui m'est chèr depuis presque'un demi-siècle, j'ai essayé de présenter brièvement les pricipaux résultats obtenus dans la recherche archéologique d'Histria, pendant la période quand j'en étais responsable, ils ne représentant, sans doute, que l'état actuel de nos connaissances. C'est ainsi que j'ai pris en discussion la date de la foundation de la ville, sa stratigraphie, la question si compliquée de la succession de ses murs d'enceinte, son urbanisme, la zone sacrée d'époque grecque, les découvertes du plateau Ouest de la cité, l'emplacement du quartier officiel, les basiliques chrétiennes, le problème du port et, enfin, celui de la fin de la cité. Les autres réalisations, de nature managériale, muséistique ou logistique, ne feront, en temps, que mettre en relief la triple importance – universelle, régionale et, sans doute, nationale – de la plus ancienne ville du territoire actuel de la Roumanie.*

Rezumat: *În fața unui auditoriu pe care-l îndrăgesc de aproape o jumătate de secol, am încercat să prezint pe scurt principalele rezultate obținute în cercetarea arheologică de la Histria, din perioada cât am răspuns de soarta şantierului, ele nereprezentând, desigur, decât un stadiu al cunoştințelor noastre. Astfel, am luat în discuție data fondării oraşului, stratigrafia sa, complicata chestiune a succesiunii zidurilor de incintă, urbanismul histrian, zona sacră greacă, descoperirile de pe platoul de Vest al cetății, amplasarea cartierului oficial, bazilicile creştine, problema portului şi, în fine, aceea a sfârşitului cetății. Celelalte realizări, de natură managerială, muzeistică şi logistică nu vor face, în timp, decât să pună în relief tripla importanță – universală, regională şi, desigur, națională – a celui mai vechi oraş de pe teritoriul actualei României.*

La sesiunea Academiei Române de la începutul acestui an, dedicată aniversării a 100 de ani de la naşterea profesorului meu,Emil Condurachi, mi s-a făcut onoarea să susțin comunicarea „Emil Condurachi şi Histria". Mi s-a părut firesc, în acea comunicare, să prezint pe scurt realizările din etapa care l-a precedat, apoi pe larg cele din perioada în care s-a aflat la cârma şantierului şi, în

* Alexandru Suceveanu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.

fine, din nou pe scurt, cele din aceea care i-a urmat. Astăzi mă simt dator ca, în fața familiei mele constănțene, adică cea a Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie – instituție în care am regăsit o căldură sufletească pe care n-am întâlnit-o niciodată în instituția din care făceam parte – , cu ocazia, probabil, a ultimei mele participări, din cele peste 40, la prestigioasa sa sesiune anuală, să dau socoteală despre ceea ce s-a realizat la Histria în perioada în care am răspuns de soarta şantierului.

Precizând că în cele două decenii, în primul dintre ele am colaborat cu regretatul Petre Alexandrescu, în vreme ce în primul deceniu al noului mileniu am rămas singurul responsabil ştiințific al şantierului, se cuvine să mă întorc în timp pentru a da marilor mei predecesori ceea ce li se cuvine. Astfel, lui Vasile Pârvan îi datorăm, pe lângă identificarea sitului, dezvelirea unor monumente, dintre care cu mult cel mai important s-a arătat a fi, în timp, zidul de apărare din perioada romană târzie. Spun în timp, pentru că dacă astăzi maniera în care i-a fost dezvelit exteriorul, în doar doi ani, poate fi socotită un sacrilegiu, este sigur că fără acest sacrilegiu, Em. Condurachi n-ar fi putut numi Histria „Pompeiul românesc". Parcimonios cu posteritatea şi în ceea ce priveşte rapoartele de săpătură[1], Pârvan şi-a demonstrat din plin genialitatea prin publicarea a trei importante loturi de inscripții[2], ocazie cu care toate sursele scrise – atât cele epigrafice cât şi cele literare – referitoare la istoria Histriei vor fi fost epuizate, la vremea sa, exhaustiv. Nici succesorul său la conducerea şantierului, Scarlat Lambrino, nu s-a arătat mai generos cu posteritatea, publicând un sumar raport de săpătură[3], dar oferind un amplu comentariu unui alt important lot de inscripții[4], comentariu prin care, deopotrivă cu alte contribuții de mai mică întindere[5], s-a dovedit un demn urmaş al marelui său predecesor. De notat însă contribuția soției sale, Marcelle Flot-Lambrino, dedicată ceramicii arhaice de la Histria[6], lucrare care, la 70 de ani de la apariție, poate fi consultată şi astăzi cu folos de către specialişti.

Fără îndoială aşa se săpa în general în lumea greco-romană, numai că în viziunea noastră, a celor de astăzi, de o concepție arheologică, cea care are avantajul de a ne oferi date şi despre perioadele pentru care lipsesc sursele scrise sau care ne dau posibilitatea să le nuanțăm, nu putem vorbi încă. Meritul întronării acestei concepții îi revine, fără dubii, lui Em. Condurachi. Accedând la conducerea şantierului la 37 de ani, proaspătul membru corespondent al Academiei Române şi-a format o echipă din adevărați corifei ai istoriografiei antice româneşti, din rândul cărora l-aş meționa înaintea tuturor pe Grigore

[1] În fapt el a publicat un singur raport, după prima campanie de săpături, atât în Archaeologischer Anzeiger, PÂRVAN 1915a, 235 şi urm. cât şi în ACMI, PÂRVAN 1915b, p. 190-199.

[2] PÂRVAN 1915-1916, p. 533-732 (*Histria IV*); PÂRVAN 1923, p. 1-132 (*Histria VII*); idem, 1925, p. 158-248.

[3] LAMBRINO 1930, p. 579-591.

[4] LAMBRINO 1927-1932, p. 378-410.

[5] LAMBRINO 1933, p. 457-463; 1934, p. 117-126; 1937, p. 352-362; 1949, p. 169-177; 1960, p. 180-217.

[6] FLOT-LAMBRINO 1938.

Florescu, cel care s-a însărcinat în primul volum al seriei monografice Histria[7] cu valorificarea săpăturilor lui Pârvan şi Lambrino, apoi pe Dionisie M. Pippidi, Radu Vulpe, Dumitru Tudor, Gheorghe Ştefan, Gabriella Bordenache sau Iorgu Stoian. Evidentă încă din acest prim volum şi cu atât mai mult din al doilea[8], datorat Suzanei Dimitriu, lui P. Alexandrescu şi lui Constantin Preda şi arh. Aurel Doicescu, această concepție a constat în primul rând în extinderea săpăturilor de pe acropola histriană la platoul din vestul acesteia şi, apoi, din marea necropolă tumulară până în teritoriul rural al cetății. O a doua componentă majoră a acestei concepții a constat în introducerea şi aplicarea tot mai consecventă şi eficientă a metodei stratigrafice, utilizată până atunci, la noi şi în general dealtfel, doar în domeniul preistoriei. Meritul principal în introducerea acestei metode îi aparține lui Vlad Zirra, emul al marelui Ion Nestor, metodă perfecționată în timp de încă tinerii din acea vreme Maria Coja, Aurelian Petre sau Nubar Hamparțumian. În chip firesc, în decursul celor două decenii cât la conducerea şantierului s-a aflat Em. Condurachi, s-a conturat problematica celor treisprezece secole de existență ale Histriei, cea căreia încearcă să-i caute rezolvări şi generațiile care i-au urmat. Nu vom întârzia în a prezenta exhaustiv încheierile la care se ajunsese în anii '70 – am făcut-o cu prilejul comunicării menționate la început – ,în schimb le vom detalia pe cele la care a ajuns generația anilor 1990-2010, cu convingerea că nici acestea nu pot fi considerate definitive, ele neconstituind decât o etapă în fascinanta lume a arheologiei în general.

În ceea ce priveşte **data de fondare a cetății**, predecesorii ne-au transmis o dichotomie perfectă, unii (Em. Condurachi, Suzana Dimitriu, Maria Coja)[9] susținând, pe baze arheologice, datarea „joasă", înregistrată de Pseudo-Skymnos (630-620 a.Chr.), alții (D.M. Pippidi, P. Alexandrescu)[10], din rațiuni mai curând teoretice, pe cea „înaltă", menționată de Eusebius (657 a.Chr.). Primul lucru care trebuie semnalat este că, în conformitate cu noile cercetări din domeniul assirologiei datarea lui Pseudo-Skymnos ar putea fi chiar anterioară aceleia transmisă de Eusebius. Dar este sigur că cea mai importantă descoperire în această privință o reprezintă cea a lui Mircea V. Angelescu care a constatat într-un sondaj efectuat în bazilica episcopală[11] că sub cel mai vechi nivel de locuire, databil în anii 630-620 a.Chr., asperitățile stâncii native au fost nivelate cu un pământ în care se aflau fragmente ceramice greceşti rulate, după un contact îndelungat cu apa mării. Rezultă cu claritate că ar trebui identificat nucleul de unde provin aceste fragmente, descoperirea lui putând duce, eventual, la o reconciliere a celor două surse scrise referitoare la fondarea cetății.

Cu ocazia publicării acestei descoperiri, acelaşi cercetător a adus o contribuție decisivă la stabilirea unei **stratigrafii** unitare pentru perioada greacă (până atunci în fiecare din cele trei sectoare destinate cunoaşterii perioadei greceşti se postula o stratigrafie diferită). Dacă adăugăm că, în calitate de cosemnatară a aceleiaşi publicații, Adela Bâltâc a confirmat stratigrafia stabilită

[7] CONDURACHI şi colab., 1954 (notat *Histria. I*).
[8] CONDURACHI (ed.), 1966 (notat *Histria. II*).
[9] CONDURACHI 1961, p. 1-10; DIMITRIU 1964, p. 251-257; COJA 1970, p. 99-117.
[10] PIPPIDI 1965, p. 139-156; ALEXANDRESCU 1962, p. 49-69.
[11] ANGELESCU, BÂLTÂC 2002-2003, p. 85-102.

de noi pentru perioada romană[12], rezultă că în cele 13 secole de existență ale Histriei au fost surprinse până în prezent 20 de niveluri de locuire şi anume 3 în perioada arhaică (secolele VII-VI a.Chr.), 2 în cea clasică (secolele V-IV a.Chr.), 4 în perioada elenistică (secolele IV-I a.Chr.), 3 în perioada romană timpurie (secolele I-III p.Chr.), 4 în cea romană intermediară (secolele IV-V p.Chr.) şi 4 pentru cea romană târzie (secolele VI-VII p.Chr.).

Cele cinci, dacă nu chiar şase, **ziduri de incintă** constituie de departe cel mai pasionant capitol al istoriei histriene. Generația anilor '70 ne-a transmis următoarea succesiune a acestora: incinta arhaică a acropolei, semnalată de Dinu Adameşteanu dar neidentificată încă[13], incinta arhaică din chirpici a întregului platou (cca 60 ha)[14], cea clasică de piatră (cca 40 ha)[15], cea elenistică (cca 10 ha)[16], cea romană timpurie (cca 30 ha)[17] şi, în fine, cea romană târzie (7 ha)[18]. Cea mai spectaculoasă noutate în această privință îi aparține tot lui M.V. Angelescu, care a demonstrat definitiv ceea ce Maria Coja lăsase doar să se înțeleagă, anume că în perioada elenistică peste vechea incintă arhaică a platoului se construieşte o nouă incintă, tot din chirpici[19], susținând că de-a lungul întregii perioade greceşti la Histria a funcționat un sistem de duble incinte. Se vedea în felul acesta nu numai confirmată ipoteza noastră[20], potrivit căreia incinta elenistică ar fi putut reprezenta o extindere a incintei acropolei, şi nu doar o restrângere dramatică a suprafeței apărate a oraşului, ci şi temeiul reluării discuției privind mai curând înflorirea Histriei elenistice[21] decât iremediabila ei decadență[22]. În ceea ce priveşte incinta romană timpurie, databilă în mod cert la începutul secolului al II-lea p.Chr., pe baza documentației numismatice[23], ea va fi ilustrat, foarte probabil, informația susrselor epigrafice (ISM, I, 191, 193) potrivit cărora acum are loc „a doua întemeiere a cetății", în vreme ce aceea târzie, cu două faze principale şi cu mai multe reparații până către sfârşitul Histriei, va fi reprezentat, deabia acum, o dramatică restrângere a cetății, după catastrofa, războinică sau seismică, de la mijlocul secolului al III p.Chr.[24]

---

[12] SUCEVEANU şi colab., 1982 (notat *Histria. VI*).

[13] ADAMEŞTEANU 1959, p. 7-19.

[14] COJA 1986, p. 97-100.

[15] Eadem, *ibidem*.

[16] PREDA, DOICESCU în *Histria. II* (cit. nota 8), p. 295-334.

[17] FLORESCU, în *Histria. I* (cit. nota 7), p. 285-292.

[18] FLORESCU, în *Histria. I*, p. 66-95. Adaugă recenta sinteză despre acest monument la DOMĂNEANȚU 1990, p. 265-283, unde se ține seama de importantele descoperiri ale lui Dinu Theodorescu şi Nubar Hamparțumian din anii 1959-1960.

[19] ANGELESCU 2003-2005, p. 55-84.

[20] SUCEVEANU 1999, p. 271-281.

[21] Vezi, în acest sens, PÂRVAN, 1923, p. 12-13 şi, cu multe nuanțe, CONDURACHI 1958-1960, p. 7-28. Adaugă şi contribuția noastră, *Histria hellénistique: décadence ou épanouissement?* în curs de apariție în volumul omagial Zoe Petre.

[22] PIPPIDI 1967[2], p. 32-67.

[23] La plinta acestui zid, Maria Coja a descoperit o monedă de la Hadrian, descoperire rămasă, din păcate, inedită.

[24] Pentru autorii identificării celor două faze, vezi informațiile citate mai sus, în nota 18, iar pentru varianta seismică a distrugerii de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., FLORESCU 2000-2001, p. 451-457.

Primele discuţii referitoare la **urbanismul cetăţii** datează de la mijlocul anilor ’70. Astfel, în vreme ce Alexandru Simion Ştefan punea în relief o reţea stradală cu străzi paralele, orientate aproximativ Nord-Vest/Sud-Est, parcelare cunoscută sub numele de *per strigas* şi pe care nu ezita, cu dreptate, să o califice de sorgintă hippodamică[25], noi înşine ne vedeam în situaţia de a constata că spre Vest această reconstituire ideală prezenta o deviaţie constantă, pe axa aproximativ Est-Vest, dar care abutisa în incinta elenistică[26]. Nu ne puteam explica la acea dată, de ce la Vest de aceasta, monumentele de epocă romană împreună cu străzile aferente erau orientate din nou după sistemul hippodamic postulat de Al.S. Ştefan. A fost nevoie de descoperirea de excepţie la Vest de incinta elenistică a Viorică Rusu-Bolindeţ şi Alexandru Bădescu, anume aceea a unui portic elenistic suprapus, cu exact aceeaşi orientare – hippodamică – de o elegantă construcţie romană timpurie[27]. Ar rezulta, în cea mai elementară logică, că dacă iniţial – rămâne de văzut de când anume şi până unde –, se poate vorbi de un sistem hippodamic, construcţia incintei elenistice va fi impus deviaţiile observate de noi, astfel încât străzile să cadă perpendicular pe aceasta. Raţionamentul de mai sus are măcar două consecinţe. Mai întâi ar fi posibil ca această reorganizare urbanistică majoră să fie urmarea unei grave distrugeri, cum va fi fost cea din vremea confruntării dintre Filip al II-lea şi Ateas, mai puţin probabil din cea a lui Lysimach[28]. Dar ceea ce este sigur, această reorganizare ne dă dreptul, odată în plus, să susţinem că renaşterea Histriei elenistice se va fi desfăşurat sub cele mai bune auspicii.

În măsura în care despre celelalte modificări ale reţelei urbanistice - cum ar fi cele din vremea Severilor, pentru a nu mai vorbi de cele din perioada romană târzie – vom vorbi când vom trece la prezentarea principalelor sectoare de lucru, începem cu cel mai spectaculos dintre acestea, şi anume cel denumit **zona sacră a oraşului grecesc.** Cercetările îndelungate din acest sector au dus la descoperirea a două temple, cel al lui Zeus şi cel al Afroditei, precum şi a fragmentelor cu care se poate reconstitui faţada unui elegant sanctuar elenistic dedicat încă misterioasei divinităţi *Theos Megas*[29], pe lângă numeroase altare[30]. Opinia autorilor acestei ultime sinteze, potrivit căreia acest sector ar reprezenta unica zonă sacră a oraşului grecesc poate fi mai greu acceptată, câtă vreme aici nivelul stâncii native se află cu cca 2 m mai jos decât cel din centrul cetăţii, pe lângă faptul că şi alte zone din cetate, cum vom vedea îndată, sunt susceptibile de a ascunde alte sanctuare, singura explicaţie a acestei oricum neobişnuite concentrări de monumente sacre constituind-o marea depresiune, identificată de curând chiar în centrul acestei zone. În fine ar mai trebui spus că dacă în opinia aceloraşi

[25] ŞTEFAN 1974, p. 39-51.

[26] SION, SUCEVEANU 1974, p. 5-15.

[27] RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2003-2005, p. 103-130.

[28] Vezi toată discuţia la COJA 1964, p. 383-400.

[29] Pentru semnificaţia acestei divinităţi, vezi contribuţia noastră citată mai sus, în nota 20, cu replica Mariei Alexandrescu-Vianu din volumul citat în nota următoare.

[30] Pentru toate aceste descoperiri, vezi ALEXANDRESCU şi colab., 2005, (notat *Histria. VII*). După retragerea lui P. Alexandrescu, cercetările au continuat în această zonă cu o echipă formată din K. Zimmermann, Al. Avram, I. Bîrzescu şi arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu.

cercetători sfârşitul acestei zone sacre – suprapusă în perioada romană timpurie de o modestă locuire civilă, fenomen rar întâlnit în antichitatea greco-romană şi care n-ar fi putut avea loc decât ca urmare a unei desacralizări, de orice natură va fi fost ea, şi nu a unei simple distrugeri (respectivele temple mai fuseseră distruse şi reparate de câteva ori) –, poate fi pus pe seama efectelor campaniei lui Burebista, o ipoteză măcar la fel de verosimilă ne-ar da dreptul să susţinem că acest eveniment ar fi putut avea loc ca urmare a campaniei lui Lucullus din 72/71 a.Chr., acum când ştim sigur că Mithridates al VI-lea Eupator avea o garnizoană la Histria[31].

Dintre puținele cercetări de pe **platoul din Vestul cetății**, raportate desigur la întinderea acestuia, adevărați *rari nantes in gurgite vasto*, ar trebui precizat, pe de o parte, că numai şi descoperirea celor două gigantice cuptoare ceramice de la extremitatea sa de Vest[32] ar fi trebuit să inducă ideea că în perioada elenistică, de când datează aceste cuptoare, pe traseul vechii incinte arhaice din chirpici se construieşte acum o nouă incintă, tot din chirpici, fiind exclus ca acestea să funcționeze în afara incintei, pe de alta că în aşa-numitul sector X, de unde nu fuseseră publicate decât cele trei niveluri arhaice[33], regretata Catrinel Domăneanțu a descoperit resturile unui indiscutabil sanctuar elenistic, dedicat foarte probabil Cybelei[34], ceea ce ne dă dreptul să postulăm existența a măcar unei a doua zone sacre.

Nu ştim, încă, unde se va fi aflat centrul oraşului grecesc, altfel spus *agora*-ua acestuia, oricum pe acropolă. În schimb, de la începutul secolului al II-lea p.Chr. datează mai multe monumente, fie refăcute (ca cel de lângă poarta mare a oraşului roman târziu, cercetat de Paul Damian şi Adela Bâltâc[35], sau edificiul Terme I[36], ambele aliniate rețelei stradale deviate la începutul perioadei elenistice), fie construite acum *ex novo*, la Vest de abandonata incintă elenistică (ca cel care o suprapune[37], cel descoperit de Viorica Rusu-Bolindeț şi Al. Bădescu[38] sau edificiul Terme II[39], toate trei aliniate vechii rețele stradale de origine hippodamică). Şi chiar dacă distrugerile din vremea lui Marcus Aurelius vor fi impus noi modificări stradale, ca cea constatată în sectorul de lângă poarta mare a oraşului roman târziu, la care mai adăugăm concluzia noastră, potrivit căreia bazilica civilă din sudul pieței mari a aceluiaşi oraş roman târziu ar data tot din epoca Severilor[40], este sigur că în secolul II şi în prima jumătate a celui de-al III-lea p.Chr. **cartierul oficial** al Histriei, conceput odată cu „a doua fondare a oraşului", aşa cum o demonstrează şi construcția incintei romane timpurii, se va fi întins, la Sud, măcar între edificiile Terme I şi Terme II. După distrugerea de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. şi construirea noii incinte, acest cartier oficial, denumire

[31] AVRAM, BOUNEGRU 1997, p. 155-165.
[32] COJA, DUPONT 1979 (notat *Histria. V*).
[33] DIMITRIU, în *Histria. II*, p. 19-131.
[34] DOMĂNEANȚU 2003-2005, p. 85-102.
[35] DAMIAN, BÂLTÂC 2003-2005, p. 131-147.
[36] Vezi mai sus, nota 12.
[37] HAMPARȚUMIAN 1970, p. 195-200.
[38] Vezi mai sus, nota 27.
[39] Vezi mai sus, nota 12.
[40] SUCEVEANU, ANGELESCU 1994, p. 195-208.

justificată de existența celor trei bazilici civile, al căror rol rămâne de precizat, ca şi de repunerea în funcție a edificiului Terme I, se va fi văzut restrâns, desigur în secolul al IV-lea p.Chr., doar în extremitatea vestică a oraşului roman târziu[41].

Trec peste alte elemente ale noii cetăți, cum ar fi adăugarea, la Sud şi la Nord, a două cartiere, primul de natură economică, al doilea, poate, de natură militară, şi ajung la pasionata istorie a **bazilicilor creştine histriene**. Cea mai nouă dintre ele este desigur cea din zona *extra muros*. Construită la sfârşitul secolului al V-lea p.Chr. sau la începutul celui următor, ea suprapunea o necropolă cu multe elemente alogene, fiind la început o bazilică parohială, pentru ca mai târziu, la sfârşitul secolului al VI-lea şi prima parte a celui de-al VII-lea p.Chr., fiind înconjurată de morminte creştine, să devină o bazilică cimitierială[42]. Toate celelalte trei bazilici din cetate au faze incipiente mai vechi. Dintre ele se detaşează bazilica din Estul pieții mari a oraşului roman târziu, cercetată în prezent de Irina Achim, nu numai pentru că este singura cu criptă, motiv pentru care ea va fi putut fi construită în secolul VI p.Chr. peste un vechi *martyrion*, ci şi pentru că ea suprapune şi un vechi edificiu sacru, datând din perioada arhaică până în cea romană timpurie, ca în toată antichitatea greco-romană[43]. Reținând deci că şi aici poate fi postulată o altă zonă sacră grecească, acelaşi lucru îl putem afirma şi pentru cercetarea întreprinsă de M.V. Angelescu şi Valentin Bottez în colțul de Sud-Est al cetății, cercetare destinată verificării ipotezei potrivit căreia aici s-ar fi putut afla sanctuarul divinității eponime a cetății, Apollo Ietros[44]. Până la identificarea certă a acestuia (unele indicii au început să apară), sub bazilica de secol VI p.Chr. a fost descoperită o altă bazilică, tot creştină, databilă, la rându-i în secolele IV-V p.Chr.[45] Şi sub marea bazilică episcopală a fost descoperită o bazilică creştină, mai mică, datând probabil din vremea lui Theodosius cel Mare[46]. În ceea ce priveşte basilica episcopală, cercetată de o echipă formată din subsemnatul, Octavian Bounegru şi Crişan Muşețeanu, a cărei construcție începe în vremea lui Anastasius, trebuie spus că prin dimensiuni, amplasament şi eleganță ea nu face decât să confirme informația din *Notitia Episcopatuum*, potrivit căreia în perioada sus-numitului împărat 12 cetăți dobrogene acced la rangul de episcopate, în vreme ce Tomis-ul la cel de mitropolie[47]. Măcar la fel de importantă se arată a fi ipoteza ultimilor cercetători ai cartierului rezidențial de la Est de bazilica episcopală (Oct. Bounegru şi Virgil Lungu), după care acesta ar fi reprezentat un *episcopium*, desigur noul sediu al cartierului oficial din secolul al VI-lea p. Chr.[48]

Problema **portului cetății** comportă două serii de comentarii. Mai întâi în ceea ce priveşte durata lui de funcționare, este sigur că inscripția în dublu exemplar (ISM I, 178, 179) din a doua jumătate a celui de-al II-lea secol p.Chr. ca

[41] Vezi, în ultimă instanță, SUCEVEANU şi colab., 2007 (notat *Histria. XIII*), p. 86-107.
[42] HAMPARȚUMIAN 1971a, p. 199-215; 1971b, p. 335-347.
[43] ACHIM 2003-2005, p. 179-194.
[44] Ipoteza a fost formulată de FLOT-LAMBRINO 1938, p. 356.
[45] ANGELESCU, BOTTEZ 2006, p. 191-193.
[46] BOUNEGRU 1993, p. 95-102; BĂJENARU 2003-2005, p. 149-165.
[47] Pentru noua ediție a celebrului document, vezi acum DARROUZES 1981, p. 230-245.
[48] BOUNEGRU, LUNGU 2003-2005, p. 167-178.

şi reprezentarea farului acestuia pe două monede locale din vremea Severilor[49] scot definitiv din discuție ipoteza înnisipării lui încă de la sfârşitul perioadei elenistice – argument esențial în teoria decadenței Histriei elenistice[50] –, fiind posibil, cum vom vedea îndată, ca el să fi funcționat, în condiții desigur mai precare, până la sfârşitul existenței cetății. Apoi în ceea ce priveşte amplasamentul lui, trebuie precizat că în vreme ce Vasile Canarache – indus în eroare de actuala configurație a terenului, şi n-a fost singurul[51], unde la Nord este apă iar la Sud dune de nisip, invers decât în antichitate – postula amplasarea lui la Nord[52] - confundând un zid al cetății cu un dig portuar şi, oricum, improbabilă în condițiile specifice Mării Negre; cu mult mai multă dreptate regretatul Dinu Theodorescu, întemeiat pe existența celor două edificii termale la Sud ca şi pe constatarea unei mari depresiuni în stânca nativă în aceeaşi zonă, postula amplasarea lui în Sudul cetății[53]. I-a fost dat mai tânărului nostru coleg, Mircea Dabîca, să aducă un prim argument arheologic în favoarea acestei opinii. Căutând să identifice latura de Sud a incintei romane timpurii, el a constatat că aceasta nu există între capătul de Sud al respectivei incinte şi latura de Sud a incintei romane târzii, porțiune în care a identificat mai multe platforme, desigur antropogene, uşor înclinate spre Sud, putând fi deci interpretate ca nişte platforme de acostare, ce n-ar fi necesare decît pentru transportul imensei cantități de marmură, folosită pentru construcția bazilicii episcopale[54].

În ceea ce priveşte **sfârşitul Histriei**, săpăturile de la bazilica episcopală au avut darul dacă nu să rezolve o mai veche dispută[55], măcar să o nuanțeze. Astfel am putut constata că unei faze de înflorire, dealtfel ultima, reprezentată de reparația bazilicii episcopale în a doua jumătate a secolului VI p.Chr., îi urmează una de caracter încă urban, dar cu multe deminuții, între care chiar şi abandonarea celei mai mari părți a bazilicii, perioadă care poate fi prelungită până în primele decenii ale celui următor, pentru ca deabia după această dată să putem vorbi de o supraviețuire în limitele vechii fortificații, până către sfârşitul secolului VII p.Chr.[56]

Înainte de a extrage din această problematică, prezentată oricum rezumativ, importanța majoră a vechii ctitorii milesiene de pe malul lacului Sinoie, să ne întoarcem o clipă la ceea ce s-ar putea numi **manageriatul ştiințific** al şantierului arheologic Histria. Am reorganizat cercetarea ştiințifică, stabilind, începând din anul 2000, desfăşurarea ei în şase sectoare, trei de epocă greacă, alte trei de epocă romană, în conformitate cu rigurosul plan de cercetare, a cărui problematică am prezentat-o mai sus. Am căutat să sistematizez vizitarea lor în timpul lucrului, aşa cum se proceda în vremea lui Em. Condurachi, alternând aceste vizite cu lecții

[49] PICK 1898, nr. 511; SEVEREANU 1930-1931, p. 16-19.

[50] Vezi mai sus, nota 22.

[51] Numai sagacitatea lui Dinu Theodorescu a făcut ca un zid de doar 0,70 m în lățime, aflat la Est de templul lui Zeus şi considerat un parapet împotriva talazurilor mării (PIPPIDI în *Histria. I*, p. 240-246) să aparțină, în fapt, unui alt templu.

[52] CANARACHE 1956, p. 289-318.

[53] THEODORESCU 1970, p. 29-48; vezi şi ŞTEFAN 1987, p. 191-209.

[54] DABÎCA 2009, p. 132-133.

[55] PETRE 1963, p. 317-334; SÂMPETRU 1971, p. 217-245.

[56] Vezi mai sus, nota 41.

ținute de cercetătorii mai vârstnici în fața celor mai tineri şi a studenților, dând astfel viață mai vechiului vis al lui Pârvan, acela de a ridica Histria la rangul unei universități estivale. În scris, această activitate s-a concretizat în cele două „Bilanțuri şi perspective", publicate de mine cu ocazia aniversărilor de 80, respectiv 90 de ani, ale şantierului Histria[57], în amplul mănunchi de studii pe care colegii mei le-au publicat cu ocazia acestei ultime aniversări[58], dar mai cu seamă în continuarea apariției volumelor din seria monografică Histria. Astfel, după primele două volume, editate de Em. Condurachi, în vremea lui D.M. Pippidi – care are marele merit de a fi ritmicizat apariția acestora, pe lângă publicarea magistralei culegeri de inscripții în primul volum al seriei *Inscriptiones Scythiae Minoris* – apar alte patru volume[59], în cea a lui P. Alexandrescu trei[60], pentru ca din anul 2000 să mai fie publicate alte patru volume[61], alte două, pregătite de M.V. Angelescu şi Oct. Bounegru, urmând să apară în curând.

Cu mențiunea că puține cetăți din lumea greco-romană se bucură de o asemenea cantitate, şi, desigur calitate, de volume monografice, trec la **realizările muzeistice**, măcar la fel de remarcabile, şi pe care le datorăm în primul rând Ministerului Culturii, în special din perioada cît destinele acestuia s-au aflat sub oblăduirea acad. Răzvan Theodorescu. S-a înlăturat mai întâi imensa cantitate de pământ provenind din vechile săpături, latura de sud a cetății romane târzii devenind astfel vizibilă, întreg platoul de Vest a fost înconjurat de un gard de protecție (primul de acest gen din țară) şi s-a procedat la o refacere integrală a zidurilor mai modeste din cetate, reparate la vremea lor de Sc. Lambrino şi Gr. Florescu (consolidarea marilor monumente, realizată parțial doar la cele două edificii termale, rămâne în sarcina viitorimii). Pe lângă fiecare monument important s-a instalat câte un panou explicativ iar pentru popularizarea descoperirilor noastre am alcătuit un ghid-album[62], destinat unui public ceva mai instruit şi oricum mai înstărit, pe lângă cel deja existent al Liviei Buzoianu sau pliantul alcătuit de custodele muzeului local, Georgel Stan. Ne face sau nu plăcere, trebuie să recunoaştem că cea mai importantă realizare muzeistică, anume cea a acestui muzeu, aparține fostului regim, numai că trebuie precizat că fără eforturile neuitatului director al muzeului constănțean, Adrian Rădulescu, această lucrare nu s-ar fi realizat niciodată, după cum este sigur că fără reparația lui din anii 2000, datorată preşedintelui Consiliului Județean de atunci, Stelian Duțu, el n-ar fi putut avea aspectul de astăzi.

Din punct de vedere **logistic**, primul lucru care se cuvine menționat este că încă din anul 1990, în calitate de prefect al județului, acelaşi Adrian Rădulescu, a dotat şantierul cu o rețea de electricitate ca şi cu o sursă de apă potrabilă. A fost posibilă astfel instalarea unui sistem de iluminare nocturnă a cetății, dar poate că cea mai consistentă valorificare a acestor elemente aparține lui Petre Stancă, vicepreşedintele Consiliului Județean, care, reparîndu-ne două dintre clădirile noastre

[57] SUCEVEANU 1994, p. 123-143; 2003-2005, p. 21-32.
[58] SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 21-178.
[59] Sub redacția lui D.M. Pippidi au apărut volumele III-VI.
[60] Sub redacția lui P. Alexandrescu au apărut volumele VII-IX.
[61] Începând din anul 2000 au apărut volumele X-XIII.
[62] SUCEVEANU, ANGELESCU 2005.

datând din vremea lui Pârvan şi Lambrino, a dotat-o pe una dintre ele cu o instalație de duşuri, şantierul făcând atunci pasul decisiv de la ruralitate la civilizație.

Toate aceste realizări de natură muzeistico-logistică nu fac decât să pună şi mai bine în evidență **tripla importanță istorică** a vechii colonii milesiene. Mai întâi de toate, ea este importantă pentru istoria universală, reprezentând, prin însăşi devenirea sa din marea metropolă milesiană, un crâmpei din ceea ce cu dreptate s-a numit „miracolul grecesc". Apoi, că prin îmbinarea elementelor de civilizație şi cultură greceşti cu cele romane, Histria poate fi socotită, în plan regional, o paradigmă pentru aşa-numita „romanitate orientală", generatoare, în bună măsură, a Europei moderne. În sfârşit, pentru istoria națională, este sigur că episcopia histriană, parte a bastionului de creştinătate sud-dunărean, îşi va fi avut incontestabila ei contribuție la procesul etnogenezei româneşti de la Nord de Dunăre.

Încheind aceste rânduri, nu pot decât să sper că cel care va vorbi în locul meu la aniversarea şantierului, eveniment care ar trebui să aibă loc, dacă vom reveni între timp la normalitate, peste doi ani, va ține seama de cele de mai sus, dar, peste toate, că el şi echipa lui vor şti să iubească Histria, aşa cum m-au învățat înaintaşii mei s-o iubesc.

BIBLIOGRAFIE

ACHIM 2003-2005 – I. Achim, *Histria. Basilica „Florescu". Noi cercetări*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 179-194.

ADAMEŞTEANU 1959 – D. Adameşteanu, *Nota sulle aree sacre d'età arcaica a Histria*, Societas Academica Daco-Romana, Acta Historica, I, Rom, 1959, p. 7-19.

ALEXANDRESCU 1962 – P. Alexandrescu, *Autour de la date de la fondation d'Histria*, StCl 4 (1962), p. 49-69.

ALEXANDRESCU 2005 – P. Alexandrescu şi colab., *Histria. VII. La zone sacrée d'époque grecque*, Bucureşti, 2005.

ANGELESCU 2003-2005 - M.V. Angelescu, *Histria. Sistemul de duble incinte în epoca greacă*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 55-84.

ANGELESCU, BÂLTÂC 2002-2003 – M.V. Angelescu, A. Bâltâc, *Sondajul „α" din basilica episcopală de la Histria*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 85-122.

ANGELESCU, BOTTEZ 2006 – M.V. Angelescu, V. Bottez *et alii*, *Istria, com. Istria, jud. Constanța [Histria]. Sector:Basilica Pârvan*, CCA, Campania 2006, p. 193-196.

AVRAM, BOUNEGRU 1997 – Al. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30 (1997), p. 155-165.

BĂJENARU 2003-2005 – C. Băjenaru, *Histria. „Basilica C". Rezultate preliminare*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 149-165.

BOUNEGRU 1993 – O. Bounegru, *Contributions stratigraphiques concernant la chronologie des édifices de Scythia Minor. La basilique chrétienne du IVe siècles d'Histria*, în *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du Ier Colloque roumaino-suisse*, Deva 1991, Cluj-Napoca, 1993, p. 95-102.

BOUNEGRU, LUNGU 2003-2005 – O. Bounegru, V. Lungu, *Histria. Cercetări recente în cartierul Domus*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 167-178.

CANARACHE 1956 – V. Canarache, *Observații noi cu privire la topografia Histriei*, SCIV

7 (1956), 3-4, p. 289-318.

COJA 1964 – M. Coja, *Zidul de apărare al cetății Histria şi împrejurările istorice ale distrugerii lui în secolul al IV-lea î.e.n.*, SCIV 15 (1964), 3, p. 383-398.

COJA 1970 – M. Coja, *Les phases d'habitat du plateau ouest de la cité d'Histria à l'époque gréco-romaine*, Dacia NS 14 (1970), p. 99-117.

COJA 1986 – M. Coja, *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont Euxin*, în P. Leriche et H. Tréziny (eds.), *La fortification dans l'histoire du monde grec*, Paris, 1986.

COJA, DUPONT 1979 – M. Coja, P. Dupont, *Histria. V. Ateliers céramiques*, Bucureşti-Paris, 1979.

CONDURACHI şi colab. 1954 – Em. Condurachi, Gr. Florescu, V. Canarache, S Dimitriu, D.M. Pippidi, Gh. Cantacuzino, I. Stoian, Vl. Zirra, *Histria. Monografie arheologică, I,* Bucureşti, 1954.

CONDURACHI 1958-1960 – Em. Condurachi, *Il periodo elenistico in Dobrugia alla luce degli scavi archeologici di Histria*, Acme 11 (1958-1960), 1-3, p. 7-28.

CONDURACHI 1961 – Em. Condurachi, *Les débuts de la cité pontique d'Histria à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, in, J. Irmscher, D.B. Šelov (eds.), *Griecchische und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes* Berlin, 1961, p. 1-10.

CONDURACHI (ed.) 1966 – Em. Condurachi (ed.), *Histria II*, Bucureşti, 1966.

DAMIAN, BÂLTÂC 2003-2005 – P. Damian, A. Bâltâc, *Histria. Sectorul extra muros, Poarta Mare – Turnul Mare (2000-2004),* SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 131-147.

DARROUZES 1981 – J. Darrouzes, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, p. 230-245.

DABÎCA 2009 – M. Dabîca, *Istria, com. Istria, jud. Constanța [Histria],* Sector Sud, CCA 2009, p. 82-84.

DIMITRIU 1964 – S. Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei,* SCIV 15 (1964), 2, p. 251-257.

DOMĂNEANȚU 1990 – C. Domăneanțu, *Die spätrömische Festungsmaurer von Histria,* în W. Schuller, P. Alexandrescu (eds.), Histria, *Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste*, Konstanz am Bodensee, 1990.

DOMĂNEANȚU 2003-2005 – C. Domăneanțu, *Histria. Topografia ariilor sacre în epoca greacă*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 85-102.

FLORESCU 2000-2001 – R. Florescu, *Des tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'antiquité et l'antiquité tardive*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 451-457.

FLOT-LAMBRINO 1938 – Marcelle Flot-Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucureşti, 1938.

HAMPARȚUMIAN 1970 – N. Hamparțumian *et alii*, *Şantierul arheologic Histria*, Materiale 9 (1970), p. 177-233.

HAMPARȚUMIAN 1971a – N. Hamparțumian, *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Considerații generale asupra necropolei din sectorul basilicii „extra muros"*, SCIV 22 (1971), 2, p. 199-215.

HAMPARȚUMIAN 1971b – N. Hamparțumian, *Ein gotisch-alanisches Grab in Histria*, Dacia NS 15 (1971), p. 335-347.

LAMBRINO 1930 – S. Lambrino, *Cetatea Histria*, Boabe de grâu 1 (1930), 10, p. 571-591.

LAMBRINO 1927-1932 – S. Lambrino, *Fouilles d'Histria*, Dacia 3-4 (1927-1932), p. 378-410.

LAMBRINO 1933 – S. Lambrino, *La destruction d'Histria et sa reconstruction du IIIe siècle ap. J.-C.,* RÉL 11 (1933), p. 457-463.

LAMBRINO 1934 – S. Lambrino, *Les tribus ioniennes d'Histria*, Istros 1 (1934), p. 117-126.

LAMBRINO 1937 – S. Lambrino, *La famille d'Apollon à Histria*, AEphem 100 (1937), p. 352-362.

LAMBRINO 1949 – S. Lambrino, *Le décret en l'honneur de l'architecte Épicratès*, în *Miscelânea de filologia, literatura e história cultural a memoria de Francisco Adolfo Coelho*, Lisboa, 1949, 2, p. 169-177.

LAMBRINO 1960 – S. Lambrino, *Décret d'Histria en l'honneur d'Agathoclès*, Revue des études roumaines, 5-6 (1960), p. 180-217.

PÂRVAN 1915a – V. Pârvan, *Archäologische Funde im Jahre 1914: Rumänien*, JDAI 30 (1915), p. 235-270.

PÂRVAN 1915b – V. Pârvan, *Raportul provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria*, ACMI 1915, p. 117-121.

PÂRVAN 1915-1916 – V. Pârvan, *Histria IV. Inscripții găsite în 1914 şi 1915*, ARMSI 38 (1915-1916), p. 533-732.

PÂRVAN 1923-1924 – V. Pârvan, *Histria VII. Inscripții găsite în 1916-1921 şi 1922*, ARMSI 3 (1923), 2, 1, p. 1-132.

PÂRVAN 1925 – V. Pârvan, *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série, 1923-1925*, Dacia 2 (1925), p. 198-248.

PETRE 1963 – A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère,* Dacia NS 7 (1963), p. 317-353.

PICK 1898 – B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898.

PIPPIDI 1965 – D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I. Geți şi greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965.

PIPPIDI 1967 – D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Bucureşti 1967[2].

RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2004-2005 – V. Rusu-Bolindeț, Al. Bădescu, *Histria. Sectorul basilica extra muros*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 103-130.

SÂMPETRU 1971 – M. Sâmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul celui de-al VII-lea*, SCIV 22 (1971), 2, p. 217-245.

SEVEREANU 1930-1931 – G. Severeanu, *Turnul cetății Histria*, BSNR 25-26 (1930-1931) (nr. 73-80), p. 16-19.

SION, SUCEVEANU 1974 – A. Sion, Al. Suceveanu, *Contribuții stratigrafice la urbanistica Histriei romane (sec. II-VI e.n.),* RMM – MIA 43 (1974), 1, p. 5-15.

SUCEVEANU şi colab. 1982 – Al. Suceveanu, *Histria. VI. Les thermes romains,* Bucureşti-Paris 1982.

SUCEVEANU 1994 – Al. Suceveanu, *80 de ani de cercetări arheologice la Histria. Bilanț şi perspective*, SCIVA 45 (1994), 2, p. 123-143.

SUCEVEANU 1999 – Al. Suceveanu, *Le „grand Dieu" d'Histria*, Ktema 24 (1999), p. 271-281.

SUCEVEANU 2003-2005 – Al. Suceveanu, *Histria. 90 de ani de cercetări arheologice. Bilanț şi perspective*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 21-32.

SUCEVEANU, ANGELESCU 1994 – Al. Suceveanu, M.V. Angelescu, *Nouvelles contributions concernant l'urbanisme d'Histria. Hommage à Edmond Frézouls*, Ktema 19 (1994), p. 195-208.

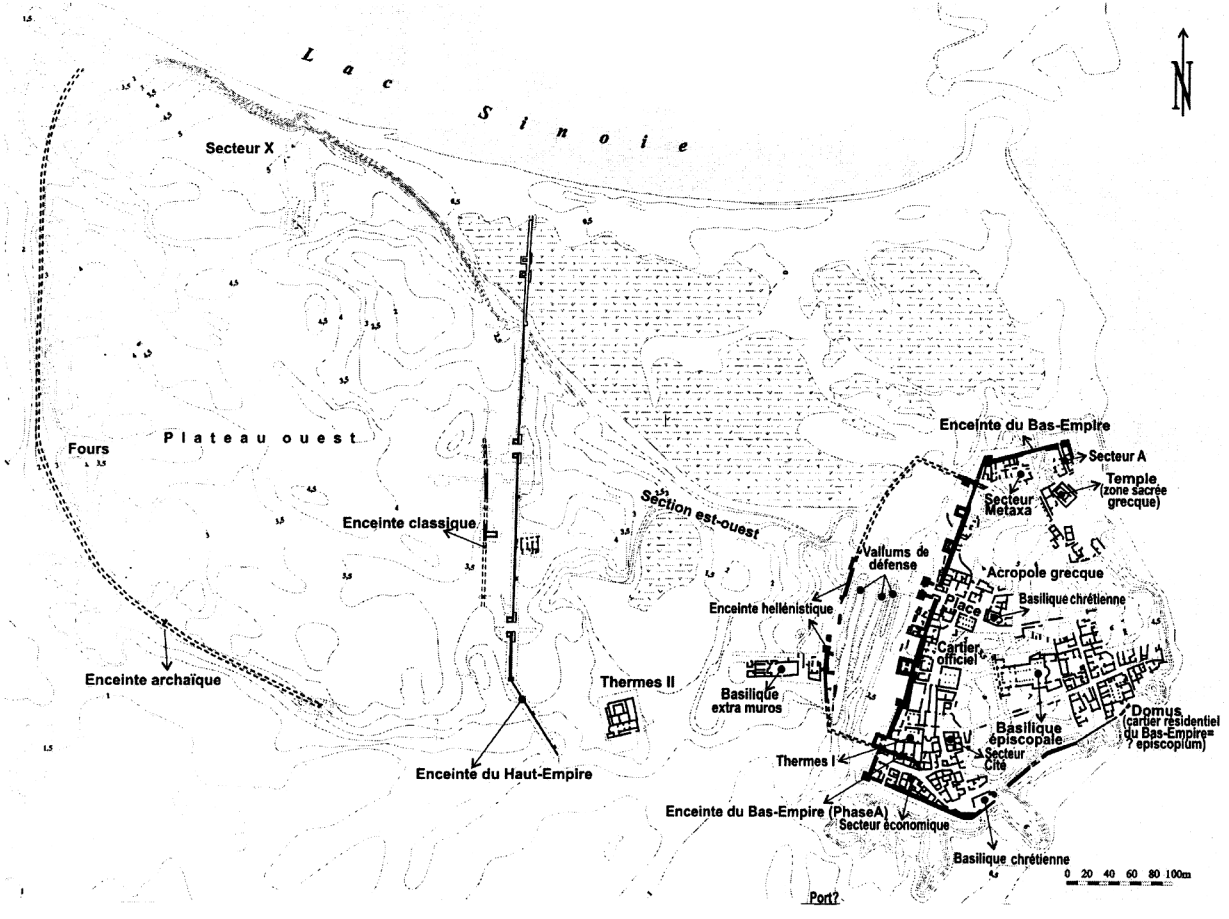
SUCEVEANU, ANGELESCU 2005 – Al. Suceveanu, M.V. Angelescu (eds.), *Histria-Ghid-album*, Constanța, 2005.

SUCEVEANU şi colab. 2007 – Al. Suceveanu, *Histria. XIII. La basilique épiscopale*, Bucureşti, 2007.

ŞTEFAN 1974 – Al. S. Ştefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei, I. Epoca romană (sec. I-III e.n.)*, RMM- MIA 43 (1974), 2, p. 39-51.

ŞTEFAN 1987 – Al. S. Ştefan, *Colloques internationaux CNRS. Déplacement des lignes des rivages en Méditerranée*, Paris, 1987, p. 191-209.

THEODORESCU 1970 – D. Theodorescu, *Notes histriennes*, RA (1970), p. 29-48.

Histria – plan general al săpăturilor. (după Suceveanu şi colab., 2007, pl. I)

ALEXANDRU ÎN BREAVIATORII LATINI TÂRZII

Nelu ZUGRAVU*

Parole-chiave: *Alessandro, Aurelio Vittore, Eutropio, Festo, Pseudo-Aurelio Vittore, l'ideologia imperiale tardoantica.*

Cuvinte cheie: *Alexandru, Aurelius Victor, Eutropius, Festus, Pseudo-Aurelius Victor, ideologia imperială antică târzie.*

Riassunto: *Sulla presenza di Alessandro Magno negli scritti tardoantichi ci sono diverse categorie di contributi storiografici, ma le informazioni presenti nei breviatori del IV secolo (Aurelio Vittore, Eutropio, Festo e Pseudo-Aurelio Vittore) non sono per niente utilizzate. Un simile atteggiamento ha ragioni spiegabili: i riferimenti ad Alessandro sono scarsi e senza alcuna novità nel disegno si presentano la sua biografia e la storia. Ma se le* gesta *di Alessandro non hanno importanza, se l'immagine non è così ricca come quella della precedente letteratura latina, le informazioni trovate negli* breuiaria*, anche quantitativamente insignificanti, a volte solo allusive, diventano rilevanti per lo studio della tradizione culturale e dell'ideologia politica e morale romana testimoniata da questi scritti tardoantichi. In questo senso, l'immagine di Alessandro viene utilizzata per sostenere: la legittimità dinastica (Aur. Vict.,* Caes.*, 29, 2; Ps.-Aur. Vict.,* Epit. Caes.*, XL, 17); l'imperialismo romano (Fest., 20, 3); la propaganda del potere per la somiglianza del nome e dell'immagine (Fest., 22, 1; Ps.-Aur. Vict.,* Epit. Caes.*, XXI, 4); Alessandro come simbolo della* cupido triumphandi *(Ps.-Aur. Vict.,* Epit. Caes.*, XXXV, 2).*

Rezumat: *Despre prezența lui Alexandru cel Mare în scrierile antice târzii există mai multe categorii de contribuții istoriografice dar informațiile prezente la breviatorii din sec. IV (Aurelius Victor Eutropius, Festus şi Pseudo-Aurelius Victor) nu sunt deloc folosite. Atare lucru are rațiuni explicabile: referirile la Alexandru sunt rare şi nu aduc nimic nou în biografia şi istoria sa. Dar dacă faptele lui Alexandru nu au importanță, dacă imaginea formată nu e atât de bogată precum e aceea din literatura latină precedentă,*

* Nelu Zugravu: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza", Bd. Carol I, nr. 11, Iaşi 700506; nelu@uaic.ro.

Nota aut.: Abrevierile din izvoarele literare şi epigrafice sunt conforme celor din dicționarele şi lucrările de specialitate, iar cele ale revistelor sunt conforme celor din *L'Année Philologique*. Alte abrevieri:

BHAC – Bonner Historia-Augusta-Colloquium, Bonn.

HAC – Historiae Augustae Colloquia Nova Series, VI, *Colloquium Argentoratense*, Bari, 1998; VIII, *Colloquium Perusinum*, Bari, 2002.

informațiile găsite la breaviatori, chiar dacă neînsemnate cantitativ, uneori doar aluzive, devin relevante pentru studiul tradiției culturale şi al ideologiei politice şi morale romane dovedită de aceste scrieri antice târzii. În acest sens, imaginea lui Alexandru trebuie folosită pentru a susține: legitimitatea sa dinastică (Aur. Vict., Caes., 29, 2; Ps.-Aur. Vict., Epit.Caes., XL, 17); imperialismul roman (Fest., 20, 3); propaganda puterii prin asemănarea numelui şi imaginii (Fest., 22, 1; Ps.-Aur. Vict., Epit. Caes., XXI, 4); Alexandru ca simbol pentru conceptul „cupido triumphandi" (Ps.-Aur. Vict., Epit. Caes., XXXV, 2).

Istoriografia. Despre prezența lui Alexandru în scrierile antice târzii există mai multe categorii de contribuții istoriografice. În primul rând, *edițiile critice* ale diferitelor opere având drept subiect faptele reale sau fabuloase ale macedoneanului redactate în Antichitatea târzie: romanul grec alexandrin din secolul al III-lea[1]; *Itinerarium Alexandri* (cca 340)[2]; *Alexandri Magni Macedonis epitoma rerum gestarum* (cca 360)[3]; *Res gestae Alexandri Magni Macedonis translatae ex Aesopo Graeco* ale lui Iulius Valerius Alexander Polemius (sub Constantius II)[4]; *De gentibus Indiae et Bragmanibus* a lui Palladius (cca 363/4)[5]; *Liber de morte testamentoque Alexandri Magni* (cca 370)[6]; *Collatio Alexandri Magni cum Dindimo rege Bragmanorum de philosophia per litteras facta* a unui autor grec anonim (*Collatio* I, sec. IV/V)[7]; Pseudo-Ambrosius, *Commonitorium Palladii* – traducerea latină a scrierii lui Palladius atribuită de tradiție lui Ambrosius, dar realizată poate în secolele V sau VI[8]. Se adaugă apoi o serie de *studii şi lucrări de-sine-stătătoare* dedicate personalității lui Alexandru în romanul alexandrin sau în alte scrieri din secolul al III-lea (Friedrich Pfister[9], Corinne Jouanno[10], Elias Koulakiotis[11], Consuelo Ruiz-Montero şi Josefa Fernandez Zambudio[12]), la autorii greco-latini păgâni şi creştini sau la cei arabi (istorici, biografi, hagiografi, panegirişti, teologi ş.a.) din veacurile IV-VIII sau în apocrifele iudeo-creştine de inspirație veterotestamentară (cartea maccabeilor şi viziunea profetului Daniel), neotestamentară (apocalipse) ori profană redactate în

[1] van THIEL 1974 [²1983]. Vezi şi MERKELBACH 1977; CENTANI 1991; PSEUDO-CALLISTHÈNE 1992.

[2] TABACCO 2000. Vezi şi CRACCO RUGGINI 1965, 5 („fra il 340 e il 345"); CALLU 1992, p. 429-444.

[3] THOMAS 1966, 1-30; vezi şi RUGGINI 1961, 285-357; CRACCO RUGGINI 1965, 7 („tra la fine del IV e al massimo gli inizi del V s.").

[4] CALDERAN, ROSELLINI 1993 [²2004]. După unii cercetători, această traducere a romanului grec datează de pe la 320 (320-330) – cf. CRACCO RUGGINI 1965, p. 4; CÖLLN, FRIEDE, WULFRAM 2000, p. 7.

[5] DUNCAN, DERRETT 1960, p. 108-135; PALLAD., *De gentibus Indiae et Bragmanibus*.

[6] THOMAS 1966, p. 31-49; vezi şi RUGGINI 1961, p. 285-357; CRACCO RUGGINI 1965, p. 7.

[7] CRACCO RUGGINI 1965, p. 21-54; PRITCHARD 1995, p. 255-283; STEINMANN 2000; vezi şi HANSEN 1965, p. 351-380; STEINMANN 2001, p. 51-84.

[8] YANKOWSKI 1962; CRACCO RUGGINI 1965, p. 21-56, cu datarea la p. 47: „sicuramente databile alla fine del IV – inizi V s.".

[9] PFISTER 1976.

[10] JOUANNO 2002.

[11] KOULAKIOTIS 2006.

[12] RUIZ-MONTERO, FERNANDEZ ZAMBUDIO 2009, p. 297-307.

greacă, ebraică, siriacă, armeană, coptă, etiopiană, arabă, iraniană în secolele IV-IX sau chiar mai târzii (Lellia Cracco Ruggini[13], Christoph Stöcker[14], François de Polignac[15], Marta Sordi[16], Richard Klein[17], Giorgio Bonamente[18], Juan Pedro Oliver Segura[19], Edmond van't Dack[20], Michel M. Mazzaoui[21], Marie-Claude L'Huillier[22], Gerhard Wirth[23], Angelo Michele Piemontese[24], Gabriele Marasco[25], Claudia Angela Ciangaligni[26], Giuliano Tamani[27], Giusto Traina[28], Timothy David Barnes[29], Saber Mansouri[30], Siegmar Döpp[31], Jean-Pierre Callu[32], Paolo Desideri[33], Gregory Hays[34], Corinne Jouanno[35], Mario Casari[36], Craig A. Gibson[37], Giuseppe Zecchini[38], Emeri van Donzel şi Andrea Schmidt[39], J. Christoph Bürgel[40] ş.a.[41]). De asemenea, trebuie menționate *contribuțiile dedicate imaginii alexandrine a unor suverani romani târzii*[42], precum Constantinus (Giovanni Pugliese-Carratelli[43], Frank Kolb[44]), Iulianus (Carmen Castillo[45], Rosen Klaus[46], Daniël Den Hengst[47], Rowland Smith[48])

[13] CRACCO RUGGINI 1965, p. 3-79.
[14] STÖCKER 1979, p. 55-75.
[15] de POLIGNAC 1981, p. 29-51; de POLIGNAC 1982, P. 296-306; de POLIGNAC 1996, P. 135-144.
[16] SORDI 1986 (1989), p. 183-193; SORDI 1990, p. 388-395; SORDI 2002, p. 423-431.
[17] KLEIN 1987, p. 925-989; KLEIN 1999, p. 460-517.
[18] BONAMENTE 1990, p. 257-308.
[19] OLIVER SEGURA 1990, p. 53-62.
[20] van't DACK 1991, p. 41-60.
[21] MAZZAOUI 1991, p. 34-43.
[22] L'HUILLER 1992, IV. *Le temps du modèle*.
[23] WIRTH 1993, 20-26, p. 53-77.
[24] PIEMONTESE 1995, p. 177-183; PIEMONTESE 2010, p. 31-46.
[25] MARASCO 1997, p. 30-34.
[26] CIANGALIGNI 1997, p. 59-81; CIANGALIGNI 1998, p. 55-93.
[27] TAMANI 1997, p. 221-232.
[28] TRAINA 1997, p. 233-240.
[29] BARNES 1998, p. 146-149 (Libanius, Iulianus, Ammianus Marcellinus).
[30] MANSOURI 1998, p. 137-158.
[31] DÖPP 1999, p. 193-216.
[32] CALLU 1999, p. 33-50.
[33] DESIDERI 2002, p. 169-178.
[34] HAYS 2000, p. 204-207; HAYS 2003, p. 124-125.
[35] JOUANNO 2002.
[36] CASARI 2003, p. 225-237.
[37] GIBSON 2007, p. 431-454.
[38] ZECCHINI 2007, p. 210-218, în special 202, 205-207, 211, 213, 214.
[39] van DONZEL, SCHMIDT 2009, p. 16-62.
[40] BÜRGEL 2010, p. 21-30.
[41] FINAZZI, VALVO 1998; HARF-LANCNER, KAPPLER, SUARD 1998; GUZMÁN GUERRA 2004, p. 329-363.
[42] BONAMENTE 1990, p. 257-308.
[43] PUGLIESE-CARRATELLI 1979, p. 81-91.
[44] KOLB 2001, p. 84-85: portul diademei şi „misiunea universală" a suveranului.
[45] CASTILLO 1996, p. 173-181.
[46] KLAUS 2006, p. 360.
[47] den HENGST 2010, p. 68-83, în special 81-83 (Iulianus, Libanius, Socrates Scholasticos).
[48] SMITH 2011, p. 44-106.

sau Heraclius (Gerrit J. Reinink)[49]. În sfârşit, sunt *scurte menţiuni* în biografii ale regelui, precum cea din 2009 a lui Alexander Demandt[50].

Breviatorii. În contribuţiile amintite, informaţiile despre Alexandru din operele breviatorilor latini din veacul al IV-lea (Aurelius Victor cu *Liber de Caesaribus* sau *Caesares*, Eutropius cu *Breuiarium ab Vrbe condita*, Festus cu *Breuiarium rerum gestarum populi Romani* şi Pseudo-Aurelius Victor cu *Epitome de Caesaribus*) nu sunt mai deloc valorificate[51]. Motivaţiile unei asemenea atitudini sunt explicabile: referirile la Alexandru sunt modice şi nu aduc nici o noutate la creionarea biografiei şi istoriei acestuia. Dar, dacă pentru *gesta* lui Alexandru nu prezintă importanţă, dacă imaginea sa nu este una polifaţetată precum cea din literatura latină anterioară analizată de Diana Spencer într-o lucrare intitulată *The Roman Alexander. Reading a Cultural Myth* – „absolute monarch, military genius, uncontrollable madman and conquistador par excellence"[52] –, informaţiile din *breuiaria* devin relevante examinate dintr-o altă perspectivă, anume cea a tradiţiei culturale şi a ideologiei politice şi morale romane pe care aceste scrieri târzii o colportează. Cum se ştie, din punct de vedere al structurii, o bună parte a compendiilor respective se înfăţişează ca o succesiune de medalioane biografice, în care rubricile tradiţionale ale biografiei de factură suetoniană sunt mai mult sau mai puţin respectate, iar din punct de vedere al intenţionalităţii, au o funcţie practică, educativă, mimetică, fiind, mai ales prin recursul la *exempla* şi *comparationes* din trecutul istoric greco-latin, o sursă de modele de caracter şi comportament, un ghid de evaluare a calităţilor protagoniştilor şi a realităţii contemporane, un ecou al „propagandei puterii" în statul roman[53] şi, nu în ultimul rând, un indicator al idealurilor politico-sociale şi cultural-religioase împărtăşite de autori. De aceea, în rândurile următoare, deşi o analiză comparativă ar părea potrivită, vom proceda la o prezentare a fiecărei informaţii despre Alexandru Macedon din istoriile abreviate amintite, ştiut fiind că momentul compunerii acestora, statutul cultural al autorilor, condiţiile politice şi evoluţia ideilor au determinat percepţii diferite ale personalităţilor trecutului istoric greco-latin pomenite de breviatorii târzii.

I. Aur. Vict., *Caes.*, 29, 2: *Et interea ad eum* [*scil.* Decius] *Iotapiani, qui, Alexandri tumens stirpe per Syriam tentans noua, militum arbitrio occubuerat, ora, uti mos est, inopinato deferuntur...* („În acest timp, îi este adus /lui Decius – n.n./, pe neaşteptate, cum e tradiţia, capul lui Iotapianus, care, fălindu-se că se trage din Alexander şi punând la cale o revoltă în Syria, fusese ucis din vrerea soldaţilor").

Sursa acestei informaţii este imposibil de determinat[54]. În orice caz, conform monedelor descoperite la *Nicopolis*, în nordul Syriei, numele oficial al uzurpatorului era IMP(*erator*) M(*arcus*) F(*ulvius*) (?) RV(*fus*) (?) IOTAPIANVS AV(*gustus*)[55]

[49] REININK 2002, p. 81-94.

[50] DEMANDT 2009, p. 22-25 (Alexandru în tradiţia creştină greacă şi în cea orientală).

[51] Ele nu sunt menţionate nici în lucrări speciale de analiză a surselor istoriei lui Alexandru – de exemplu, WORTHINGTON 2003.

[52] SPENCER 2002, p. 41.

[53] WHITBY 1998.

[54] Despre izvoarele acestui capitol vezi ZUGRAVU 2006, p. 32.

[55] Cf. *RIC* IV 3, p. 105, nr. 2b – *apud* JOHNE, HARTMANN, GERHARDT 2008, p. 198.

(**fig. 1**). După unii istorici, el s-ar fi ridicat sub Philippus Arabs, în 248 sau 249, în Orient (*Cappadocia*?[56], *Syria*?, *Mesopotamia*?), acolo unde fratele împăratului, Gaius Iulius Priscus, în calitate de *rector Orientis*[57], extorca populația cu impozite enorme[58]. După alții, defecțiunea s-ar fi produs sub Decius, fiind consecința acaparării tronului de către acesta, soldată cu eliminarea fratelui lui Philippus; e sigur însă că înfrângerea lui s-a produs sub Decius[59]. Înrudirea la care face trimitere Aurelius Victor este neclară: după cei mai mulți exegeți, este vorba de Alexandru Macedon, după Christian Körner – breviatorul are în gând pe Severus Alexander[60]. Oricum, antroponimul Iotapianus aminteşte de vechea dinastie regală commageniană, în rândul căreia sunt atestate mai multe femei cu numele Iotape[61]. Dacă uzurpatorul are legătură cu monarhia din *Commagene*, aflată până în 162 î.H. sub dominația regatului seleucid, atunci aşa-zisa descedență din Alexandru Macedon se explică prin Seleucizi, care, cum au arătat istoricii, au anexat pe Alexandru printre strămoşi – deci înrudirea este fictivă. Dacă se trăgea din Severus Alexander, atunci conexiunea cu regele e la fel de falsă, întrucât – cum se va vedea şi mai jos – ultimul împărat din dinastia Severilor a uzurpat el însuşi numele suveranului macedonean. De aici, decurge semnificația aparte a legăturii făcute de Aurelius Victor între uzurpatorul Iotapianus şi Alexandru, anume *vechea obsesie a ideologiei puterii imperiale, devenite acute în Antichitatea târzie – legitimitatea*. „La legitimità del principato e... tuta la base del potere imperiale", scria Santo Mazzarino[62]. În condițiile contestării autorității suverane şi ale multiplicării puterilor disidente generate de pronunciamentele militare[63], printre strategiile utilizate menite să ofere multora dintre cei ajunşi la puterea suverană legitimitate şi excelență personală (*auctoritas*), să sublinieze o dată în plus ereditatea şi vechimea continuității dinastice se numără ceea ce istoriografia contemporană numeşte „pretenții", „preocupări", „celebrări", „tentative" sau „revendicări genealogice", respectiv asumarea unor înrudiri îndoielnice cu monarhi greco-elenistici, latino-sabini sau italici ori cu *gentes* vestite, unele de-o antichitate venerabilă, inventarea unor descendențe din nemuritori, eroi mitologici, oameni politici, generali şi *principes boni* anteriori, uzurparea unor *nomina* sau *cognomina* imperiale sau gentilice prestigioase; există o bibliografie impresionantă în acest sens[64].

[56] POL. SIL., *Lat.*, I, 38: *Sub quo Iotabianus tyrannus in Cappadocia fuit*.

[57] *HD*, 11854.

[58] ZOS., I, 20, 2; 21, 2.

[59] Pentru toate acestea, cf. *PIR*², I 49; KIENAST 1996, p. 202; KÖRNER 2002, p. 278-279; ZUGRAVU 2006, p. 390, nota 587, cu bibliografie; HUTTNER 2008, p. 198-199.

[60] KÖRNER 2002, p. 278 cu nota 8; ZUGRAVU 2006, p. 390, nota 587; HUTTNER 2008, p. 198.

[61] KÖRNER 2002, p. 278-279; HUTTNER 2008, p. 198.

[62] MAZZARINO 1966.

[63] CHRISTOL 1997; PASCHOUD, SZIDAT 1997; ESCRIBANO 1997, p. 85-120.

[64] *Exempli gratia*: SYME 1983, p. 63-79; ARRIGONI BERTINI 1987, p. 187-205; SCHEITHANER 1987, p. 65-68; LIPPOLD 1992, p. 380-394; LIPPOLD 2002, p. 309-343; GRÜNEWALD 1990, p. 46-50; MOLÈ VENTURA 1992, p. 129-140, 172-182; BALDINI 1992, p. 73-90; CHASTAGNOL 1994, CLVII-CLIX, 919-923; CHRISTOL 1997, p. 217-218, 219, 221; CHAUSSON 1998a, p. 105-114; CHAUSSON 1998b, p. 395-417; CHAUSSON 2007; TANTILLO 1998, p. 251-265; SETTIPANI 2000; IGNACIO SAN VICENTE 2002, p. 234-240;

II. Eutr., II, 7, 3: *Eo anno etiam Alexandria ab Alexandro Macedono condita est* („Chiar în anul acesta /335 - n.n./, Alexandru Macedon a pus temelii oraşului Alexandria").

Aceasta este singura informaţie din *breuiaria* care se referă explicit la un eveniment din vremea lui Alexandru Macedon, dar ea este eronată, căci *Alexandria* a fost întemeiată în iarna lui 332/331 B.C.[65]. Având în vedere contextul în care apare, exegeţii consideră că ar putea fi vorba chiar de o interpolare[66].

III.1. Fest., 20, 3: *Vsque ad Indiae fines post Alexandrum accessit* („A ajuns, după Alexandru, până la hotarele Indiei").

Nu discutăm aici credibilitatea informaţiei, care trebuie să fi fost preluată din vreo biografie imperială (Marius Maximus ?)[67]; ea este întâlnită şi la Eutropius, care însă nu-l aminteşte pe regele macedonean[68]. Traianus a fost, neîndoielnic, unul dintre numeroşii „Alexandri romani", ca să folosim o expresie a Dianei Spencer[69]. Urmând o tradiţie ce coboară la Scipio Africanus[70], *imitatio Alexandri*, „a man who so exemplified extremity of conquest", după opinia aceleiaşi autoare[71], este prezentă şi în ideologia ioviană, cosmocratică, universalistă traianică[72], formulată sistematic de Plinius în *Panegiricul* său[73], în ipostaza de *simbol al imperialismului roman*, al extensiunii fără sfârşit a limitelor statului (*imperium sine fine*)[74] – în

---

ALBA LÓPEZ 2006; ZUGRAVU 2006, p. 418, nota 657; ZUGRAVU 2007, p. 227-230; BADEL, SETTIPANI 2011.

[65] DEMANDT 2009, p. 166-173.

[66] HELLEGOUARC'H 1999, p. 18, n. 2.

[67] Vezi ZUGRAVU 2003, p. 119, n. 477.

[68] EUTR., VIII, 3, 2: *Vsque ad Indiae fines... accessit*. Eugen Cizek afirmă, pe de o parte, că Traianus a ajuns la limita sudică a frontului creat de Alexandru, iar, pe de alta, nu exclude ipoteza cuceririi platoului iranian până la *Indus* – cf. CIZEK 1980, p. 407 (nota 191), 409.

[69] SPENCER 2009, p. 251-274, despre Traianus – 265-266. Despre atracţia exercitată de Alexandru asupra lui Traianus şi despre ideologia sa alexandrină, cf. DIO CASS., LXVIII, 29-30; IULIAN., *Kron.*, 333 a; 336 a; *SHA*, *Hadr.*, V, 9; CIZEK 1980, p. 352-353, 409; ZECCHINI 1984, p. 195-212; SPENCER 2002, ch. 5.

Despre alţi împăraţi romani asimilaţi cu Alexandru sau care au avut ca model regele macedonean, vezi lucrările D. Spencer citate anterior şi ANDRÉ 1990, p. 11-24; BRACCESSI, COPPOLA 1997, p. 189-194; LEME 2009; de asemenea, *infra*; *non uidi* KÜHNEN 2008.

[70] Despre asimilarea lui Scipio cu Alexandru, vezi LIV., XXVI, 18-19; MASTINO 1986, p. 68; SPENCER 2002, ch. 5; SPENCER 2009, p. 252; TISÈ 2002; TORREGARAY PAGOLA 2003, p. 137-166; BRACCESI 2006, *passim*, în special p. 259-260.

Despre alţi *imperatores* romani republicani asimilaţi cu Alexandru, vezi şi MICHEL 1967; GREEN 1978, p. 1-26; ISAGER 1993, p. 75-84; MARTIN 1994, p. 310-314; BALLESTEROS PASTOR 1998, p. 77-85; GRAZZINI 2003, p. 220-236; SPENCER 2002; SPENCER 2009, p. 252-258; TISÈ 2002; CADARIO 2006, p. 25-70; BRACCESI 2006, p. 89-116; den HENGST 2010, p. 68-83; ALMELA VALVERDE 2010, p. 214, nota 78; BIFFI 2011, p. 7-12.

[71] SPENCER 2002, p. 140.

[72] SPENCER 2009, p. 266. Vezi şi CARBÓ GARCÍA, HIDALGO DE LA VEGA 2008, p. 63-86.

[73] BEAUJEAU 1955, p. 69-80; CIZEK 1980, p. 140, 190-195.

[74] BRACCESI 2006, cap. II-IV; LANZA 2002.

cazul de față, populațiile şi ținuturile orientale, aşa cum, din aceeaşi perspectivă, le prezentau Arrianus sau Dio Cassius[75] şi, acum, Festus[76].

Ajungem astfel la cea de-a doua semnificație pe care pasajul în cauză o degajă: *Trainus „alexandrificat"*[77] *al lui Festus*, respectiv cuceritorul Orientului, *slujeşte scopului didactic, pragmatic, al breviarului* compus la solicitarea împăratului Valens – respectiv înfățişarea sintetică a istoriei politicii romane în Orient şi a confruntărilor dintre „armele Babyloniei şi cele ale romanilor" (*Babyloniae ac Romanorum arma conlata sint*), cum scrie el[78], care să reverbereze asupra strategiei împăratului, ce-şi propusese, după victoria asupra goților[79], declanşarea operațiunilor împotriva rivalului secular – statul part (persan), şi să fortifice patriotismul roman[80]: *Nunc Eoas partes totumque Orientem ac positas sub uicino sole prouincias, qui auctores sceptris tuis parauerint, explicabo, quo studium clementiae tuae, quod in isdem propagandis habes, amplius incitetur* („Acum voi arăta cine au fost cei care au dobândit pentru sceptrul tău părțile dinspre răsărit, tot Orientul, ca şi provinciile situate în vecinătatea soarelui, pentru ca dorința arzătoare a Clemenței tale de a mări aceste provincii să primească acolo un îndemn mai puternic"[81]). Este interesant de observat că, într-o altă scriere din secolul al IV-lea, *Itinerarium Alexandri*, al cărei titlu corect ar trebui să fie, cum a arătat Raffaela Tabacco, editoare din 2000 a textului, *Itinerarium Alexandri Magni Traianique*[82], operă destinată lui Constantius II angajat „în campania persană" (*Persicam expeditionem*)[83], autorul anonim, urmând o concepție deja înrădăcinată în gândirea politică şi istoriografică romană (vezi *Caesares* ai lui Iulianus)[84], evocă acelaşi binom Alexandru-Traianus (*Alexandri scilicet Magni Traianique*)[85]; prin urmare, războiul persan victorios şi politica orientală anexionistă (*interque prouincias uestra*)[86] unesc pe regele macedonean, împăratul antonin şi suveranul constantinian, e o moştenire lăsată de Alexandru lui Traianus, iar de acesta, prin Constantinus, lui Constantius II (*tibi in Persas hereditarium munus est*)[87]. Aceeaşi idee se poate desprinde de la Festus: Valens e un legatar al lui Alexandru şi Traianus, care-şi va spori gloria cu „ramura păcii impusă Babyloniei" (*Babyloniae tibi palma pacis accedat*)[88].

---

[75] DIO CASS., LXVIII, 29; ARR., *Anab.*, VII, 15, 5-6; BOSWORTH 2007, p. 447-448.

[76] FEST., 20, 2-3.

[77] După SPENCER 2009: „process of Alexandrification".

[78] FEST., 15, 1

[79] FEST., 30, 2.

[80] ARNAUD-LINDET 1994, XVII, XIX-XX; ZUGRAVU 2003, p. 117.

[81] FEST., 10, 1.

[82] TABACCO 2000, XXI.

[83] *Itin. Alex.*, 1, 1.

[84] Iulian., *Caes.*, 335 d; TABACCO 2000, XXIII.

[85] *Itin. Alex.*, 1, 1.

[86] *Itin. Alex.*, 1, 5.

[87] *Itin. Alex.*, 1, 5; 1, 8: *quibuscum tibi sane commune est fatalem hanc belli lineam tangere*; TABACCO 2000, XXIII-XXIV; de asemenea, CALLU 1992, p. 439, 440-441.

[88] Fest., 30, 2. Realizarea unor opere având ca protagonist pe Alexandru Macedon în preajma unor conflicte cu statul persan pare a fi recurentă, cum este cazul, de exemplu, cu Στρατηγήματα ale lui Polyaenus, compuse prin 163, în timpul când Marcus Aurelius şi Lucius Verus erau angajați în războiul partic (162-165) – cf. HUMMOND 1996, p. 23-53.

III.2. Fest., 22, 1: *Aurelius Alexander, quasi fato quodam in exitium Persicae gentis renatus, iuuenis admodum Romani gubernacula suscepit imperii. Ipse Persarum regem nobilissimum Xerxe gloriae uicit* („Aurelius Alexander, născut parcă din nou prin voia sorții întru distrugerea seminției persane, a primit conducerea Imperiului roman încă de foarte tânăr. El însuşi l-a învins glorios pe Xerxes – preanobilul rege al perşilor").

În acest pasaj, Festus se referă la *valoarea de* omen *a numelui împăratului*[89]. Informația, sustrasă, foarte probabil, tot din vreo biografie imperială, ridică două probleme: mai întâi, *falsul genealogic* pus în slujba legitimității şi a prestigiului, izvoarele antice conținând o sumedenie de motivații, care de care mai fanteziste, despre relația dintre regele macedonean şi ultimul împărat din dinastia Severilor, pe numele său adevărat (Marcus Iulius Gessius) Bassianus Alexianus. Cum se ştie, abia după adoptarea sa de către Heliogabalus şi desemnarea ca *Caesar* la 26 iunie 221, a abandonat supranumele Bassianus, tradițional în familia maternă din *Emesa*, şi, la solicitarea împăratului, a înlocuit *cognomen*-ul Alexianus, moştenit de la bunicul său matern Gaius Iulius Avitus Alexianus, cu cel de Alexander[90]. Sursa acestei „revendicări genealogice" o constituie descendența la fel de falsă din Caracalla[91] – despre a cărui „alexandrofilie" (Urbano Espinosa) vom vorbi mai jos – promovată de Iulia Maesa şi Iulia Mamaea (Alexianus ar fi fost fiul adulterin al lui Caracalla) şi care urmărea înlăturarea excentricului Heliogabalus şi conservarea tronului în familia Severilor[92]; oricum, conexiunea dintre Alexandru Macedon şi Severus Alexander a devenit una dintre dimensiunile cele mai consistente ale propagandei imperiale[93]. Cea de-a doua problemă este *falsul istoric* – victoria asupra perşilor în urma campaniei din 232-233: contrar celor spuse de Festus şi de alte surse, expediția orientală s-a încheiat lamentabil; totuşi, împăratul şi-a sărbătorit triumful la 25 septembrie 233 şi a purtat ocazional titlurile *Persicus Maximus* sau *Parthicus Maximus*[94]. Acest fals are, la rându-i, o dublă conotație: una exprimă *ideologia imperială*: după modelul lui Alexandru, conflictul cu perşii era proba supremă a abilităților războinice ale unui suveran; or, lui Severus Alexander, deşi tânăr [în momentul declanşării campaniei avea 21 de ani][95], ca *nouus Alexander*, îi era destinat să-i biruie pe perşi[96]. Aceste aşteptări se reflectă, în Orient, şi la nivelul conştiinței comune, aşa cum o dovedeşte un interesant graffiti descoperit la

[89] ZUGRAVU 2003, p. 343, nota 366.

[90] Pentru toate acestea, vezi ZUGRAVU 2006, p. 363, nota 507, cu izvoare şi bibliografie.

[91] RAHIM SHAEYEGAN 2004, 309. El era, de fapt, fiul Iuliei Avia Mamaea şi al cavalerului de origine syriană Gessius Marcianus – cf. ZUGRAVU 2006, p. 363, nota 507, cu izvoare şi bibliografie.

[92] Pentru toate acestea, vezi ZUGRAVU 2006, p. 363, nota 507, cu izvoare şi bibliografie.

[93] DAREGGI 1995, p. 848-858; BLÁZQUEZ 1990, p. 25-36; REQUENA JIMÉNEZ 2001, p. 105-145 (*Alejandro Severo, el nuevo Pérsico*); RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 296-315.

[94] Cf. ZUGRAVU 2003, 343, nota 368, cu izvoare şi bibliografie; ZUGRAVU 2006, p. 366, nota 515, cu izvoare şi bibliografie.

[95] Şi fiul lui Philippus nu avea încă 22 de ani când a părăsit ținuturile grecești în primăvara lui 334 a.Chr. – CALLU 1992, p. 441.

[96] RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 309.

Dura-Europos şi analizat mai demult de Jean Gagé, respectiv un horoscop din anii 230-235 al unui oarecare Ἀλέξανδος Μακεδών născut la 11 decembrie 218[97]. Cea de-a doua conotație exprimă *ideologia senatorială* împărtăşită de breviator: Severus Alexander este un *princeps bonus*, desemnat de Senat şi conducând cu Senatul[98].

IV.1. Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXI, 4: *Hic* [*scil.* Caracalla], *corpore Alexandri Macedonis conspecto, Magnum atque Alexandrum se iussit appellari, assentantium fallaciis eo perductus uti, truci fronte et ad laeuum humerum conuersa ceruice, quod in ore Alexandri notauerat, incedens fidem uultus simillimi persuaderet sibi* („După ce a văzut trupul lui Alexandru Macedon, /Caracalla – n.n./ a poruncit să fie numit *Magnus* şi *Alexander*, ajungând, din pricina minciunilor celor ce-l linguşeau, până acolo încât, păşind cu o mină fioroasă şi cu gâtul înclinat spre umărul stâng, cum observase la înfățişarea lui Alexandru, a ajuns să capete convingerea unei foarte mari asemănări <cu acesta> la chip").

Exegeții au recunoscut în informația anonimului un *hapax*: *cognomen*-ul *Magnus* nu e amintit pentru Caracalla de nici o altă sursă literară anterioară[99]. La Roma, *Magnus* este cunoscut ca fiind atribuit regelui macedonean din vremea lui Plaut (cca 254 – cca 184)[100] şi este întâlnit până în vremea epitomatorului nostru atât literar[101], cât şi artistic (contorniați dintre cca 350-425, care îl reprezentau pe Alexandru ca Hercule cu apelativul latin *Magnus* sau *Macedonicus* sau ca rege diadematşi legenda gr. *Megas*[102]). Cum se ştie, primul *imperator* roman republican care a adoptat acest titlu a fost Pompei, foarte probabil la sfârşitul anului 61 î.H. (după unii cercetători, mai devreme), ca semn al triumfului asupra celor trei părți ale universului – Europa, Lybia (Africa), Asia[103]. *Cognomen*-ul *Magnus* pentru Caracalla apare *doar* pe epigrafe începând de la sfârşitul anului 212 (*magnus princeps*, *magnus imperator*), fiind amplu atestat după moartea sa în formulele *Diuus Magnus Antoninus*, *Diuus Antoninus Magnus*, *Diuus Magnus Antoninus Pius*[104]; se întâlneşte, de asemenea, pe papyri în limbă greacă[105]. Cum lasă să se înțeleagă epitomatorul, acest titlu ar putea trece drept o manifestare a binecunoscutei „alexandrofilii" a

[97] RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 299-300.

[98] *SHA*, *Alex. Seu.*; CHASTAGNOL 1994, CLIV, p. 555-559.

[99] FESTY 1999, p. 292. Totuşi, sursa acestei informații pare a fi Marius Maximus – ZUGRAVU 2012, p. 38, cu bibliografie.

[100] PLAUT., *Most.*, 775; ALMELA VALVERDE 2003, p. 10; ALMELA VALVERDE 2010, p. 214, nota 78.

[101] *Pan.*, 6 [7], 17, 2 (a. 310); 19 [9], 5, 1 (a. 313); 2 [12], 8, 4 (a. 389); *SHA*, *Carac.*, II, 2; *Alex. Seu.*, V, 1-2; XI, 2; 4; XXXI, 5; XXXV, 1; 4; XXXIX, 1; LXIV, 3; *Tyr. tr.*, XIV, 4; *Prob.*, I, 2; CRACCO RUGGINI 1965, p. 10-11.

[102] CRACCO RUGGINI 1965, p. 12-17, în special 12; DAHMEN 2007, p. 152.

[103] LIV., XXX, 45; *Per.* CIII, 12; PLIN., *Nat.*, VII, 96; VIII, 98; PLUT., *Crass.*, 7, 1; 12, 4; *Pomp.*, 13, 4-5; 7; 18, 3; 23, 2; 45, 5; 46, 1; SUET., *Cal.*, 35, 1; APP., *BC*, I, 4; II, 86; 91; *Mith.*, 118; DIO CASS., XXXVII, 21; AMM., XIV, 11, 32; *SHA*, *Alex. Seu.*, XI, 4; RICHARD 1974, p. 653-659; GREENHALGH 1981, p. 28-29, 122-146; MASTINO 1986, p. 68-69; AMELA VALVERDE 2001, p. 185-202; AMELA VALVERDE 2003, p. 10-11; AMELA VALVERDE 2010, p. 205-216; SPENCER 2002, ch. 5; SPENCER 2009, p. 252-256; TEMELINI 2006.

[104] Vezi, cu numeroase exemple, MASTINO 1981; MASTINO 1984, p. 559-560; MASTINO 1986, p. 91-92.

[105] SIJPESTEIJN 1982, p. 104-106.

lui Caracalla, despre care scriu pe larg istoricii Herodianus şi Dio Cassius şi, în mai mică măsură, *Historia Augusta* şi o demonstrează diferitele reprezentări de pe monede (*Caesarea*, *Heliopolis*) şi medalioane (Abukir)[106] (**fig. 2**). Însă, aşa cum a arătat Attilio Mastino şi, mai recent, Molina Bancari, asumarea acestui titlu este în strânsă legătură cu promovarea de către fiul lui Septimius Severus a unei ideologii cosmocratice coerente, ce urmărea punerea în operă a imperiului universal gândit de Alexandru. Acordarea cetăţeniei romane tuturor locuitorilor Imperiului prin aşa-numita *constitutio Antoniniana*, emisă tot în 212, reprezenta un prim pas spre împlinirea intuiţiei geniale a urmaşului lui Filip al II-lea, care proiecta să facă din tot omul liber un „cetăţean al lumii" (*kosmopolitès*) într-un stat considerat o „adunare universală" (*ekklesia katholikè*). Titlul de *Magnus* reflectă extinderea spaţială şi juridică a romanităţii de care principele, asemenea suveranului macedonean ce-i unise pe greci şi barbari, era în întregime responsabil[107].

Cât priveşte adoptarea numelui *Alexander*, exegeţii consideră informaţia necredibilă[108]. Cu toate acestea, Ioannes Antiochenus, inspirat din Herodianus, scria că, o dată ajuns în Macedonia, imediat, Caracalla s-a autonumit Alexandros (Ἐπεὶ δὲ καὶ Μακεδονίαν ἀφίκετο, εὐθέως [τε] Ἀλέξανδρον ἑαυτὸν ὠνόμασεν᾽)[109]; această menţiune e în concordanţă cu ceea ce spunea Dio Cassius, anume că principele se credea Alexandru însuşi (*philalexandrótatos*), pretinzând că sufletul regelui se reîncarnase în el, „pentru a găsi astfel o existenţă mai lungă", prima viaţă fiindu-i, cum se ştie, foarte scurtă[110].

În sfârşit, descrierea reprezentării artistice asemenea suveranului macedonean este apropiată de cea din *Historia Augusta*, culegere de biografii relativ contemporană *Epitome*-i: *Egressus uero pueritiam seu patris monitis seu calliditate ingenii siue quod se Alexandro Magno Macedoni aequandum putabat, restrictior, grauior, uultu etiam truculentior /truci fronte* la Pseudo-Aurelius Victor – n.n./ *factus est...* („Ieşit din vârsta copilăriei, fie sub influenţa tatălui, fie datorită propriilor sale înclinaţii, fie la gândul de a fi la fel cu Alexandru Macedon, a început să devină mai rezervat, mai grav, cu o înfăţişare inspirând chiar răutate")[111]. Informaţia este confirmată de portretele păstrate[112] (**fig. 3-4**), care amintesc de Alexandru „oficial" al lui Lysippus[113] (**fig. 5-7**). Cum arăta Diana Spencer, Alexandru era o „popular icon"[114], un „media-concious monarch"[115]; „in Alexander, we find an appropriate

[106] HDN., IV, 8-10; DIO CASS., LXXV, 13; LXXVII, 7-9; 22; LXXIX, 1; *SHA*, *Carac.*, II, 1-2; ESPINOSA 1990, p. 37-51; CHRISTOL 1997, p. 40-41; ARCINLERGA LIZ 2007, p. 63; DAHMEN 2007, p. 48-56, 142 urm.; DAHMEN 2008, p. 125-127; RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 294-296; den HENGST 2010, p. 78-81.

[107] MASTINO 1984, p. 559-563; MASTINO 1986, p. 91-94; MOLINA BANCARI 2000, p. 17-29. Vezi şi CLEVENOT 1988, p. 107-109; RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 295-296.

[108] FESTY 1999, p. 132, nota 6.

[109] IOANN. ANTIOCH., fr. 214.

[110] DIO CASS., LXXVII, 7.

[111] *SHA*, *Carac.*, II, 1.

[112] HANNESTAD 1989, p. 233-234; RÖßLER 1993, p. 334-339, Abb. 1.

[113] PLUT., *De Alexandri Magni fortuna aut virtute*, 335 A-C; *Alex.*, 4-12; SCHWANZERBERG 1975, p. 249-253; CASTELLI 2008, p. 3-4; MIHALOPOULOS 2009, p. 275-281, fig. 15.2-3.

[114] SPENCER 2009, XV.

[115] SPENCER 2009, p. 7.

model for the increasing importance of celebrity and media manipulation in public life"[116]; cu alte cuvinte, similitudinea imagistică dintre Alexandru şi Caracalla avea un impact deosebit în propaganda puterii imperiale.

IV.2. Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXV, 2: *Iste* [*scil.* Aurelianus] *haud dissimilis fuit Magno Alexandro seu Caesari dictatori; nam Romanum orbem triennio ab inuasoribus receptauit, cum Alexander annis tredecim per uictorias ingentes ad Indiam peruenerit et Gaius Caesar decennio subegerit Gallos, aduersum ciues quadriennio congressus* („El /Aurelianus – n.n./ n-a fost cu nimic mai prejos de Alexandru cel Mare sau de dictatorul Caesar, căci în trei ani a recuperat de la invadatori lumea romană[117], în vreme ce Alexandru a ajuns în India după 13 ani de măreţe victorii [sic!][118], iar Gaius Caesar i-a supus pe galli în zece ani, luptând patru ani şi împotriva propriilor concetăţeni").

Şi această informaţie a fost calificată drept un *hapax*[119]. Ea reprezintă un ecou stins al orgoliului şi patriotismului roman afirmat încă de Titus Livius în capitolele 17-19 din cartea a IX-a a scrierii sale, în care, făcând „istorie ipotetică"[120], se întreba care ar fi fost deznodământul unei coliziuni macedo-romane, afirmându-şi convingerea că rezultatul ar fi fost categoric în favoarea romanilor, datorită, printre altele, valorii militare cu nimic mai prejos, chiar superioare, celeia a regelui macedonean a unor consuli şi dictatori contemporani acestuia – Valerius Corvus, C. Marius Rutilius, T. Manlius Torquatus, L. Papirius Cursor, Q. Fabius Maximus ş.a.[121]. Pentru epitomator, Alexandru, „conquistador par excellence"[122], este *un antimodel*, prilejuindu-i autorului să-şi susţină unul dintre puţinele şi, în orice caz, cele mai originale aspecte ale „gândirii" sale politice şi istorice, anume antimilitarismul, antiexpansionismul, pacifismul[123]: Aurelianus este comparat cu acesta nu pentru acţiunile lui expansioniste, ci pentru că, într-un timp incomparabil mai mic decât a avut nevoie macedoneanul pentru a face vaste cuceriri, a restabilit unitatea Imperiului deşirat de secesiuni şi atacuri externe. „Armele nu trebuie niciodată ridicate decât în speranţa unui folos important", menţiona el un *dictum* augustan[124] – de exemplu, pentru a salva statul de agresiunea externă şi de tendinţele centrifuge, aşa cum făcuse Aurelianus.

---

[116] SPENCER 2009, XIII.

[117] Este vorba despre luptele cu invadatorii germanici – alamanni, iuthungi şi, poate, marcomanni – care, la sfârşitul anului 270, profitând de eliminarea lui Quintillus, trecuseră Dunărea Superioară şi ajunseseră în Câmpia Padului; înfruntările au avut loc în prima parte a anului 271 (martie/mai?); iniţial, Aurelianus a suferit o înfrângere la *Placentia* (Piacenza), dar a restabilit situaţia, învingând pe barbari în apropiere de *Fanum Fortunae* (Fano) şi apoi *Ticinum* (Pavia) – vezi ZUGRAVU 2012, p. 460-461, nota 537.

[118] Eroare: Campania lui Alexandru în Orient s-a desfăşurat între 333 şi 325 a.Chr., aşadar doar 8 ani (HECKEL 2002; DEMANDT 2009, p. 105-270); cifra 13 indicată de epitomator are în vedere întreaga domnie – 336-323 a.Chr.

[119] FESTY 1999, p. 283.

[120] CEAUŞESCU 2000, p. 108.

[121] CEAUŞESCU 2000, p. 108-109; BRACCESI 2006, p. 199-224.

[122] SPENCER 2002, p. 41.

[123] Vezi şi SCHLUMBERGER 1974, p. 22-23, 60, 85, 96; FESTY 1999, p. 110 (nota 9), 190-191 (nota 19), 213 (nota 14), 236-237 (nota 27), 233 (nota 14); ZUGRAVU 2012, p. 95-97.

[124] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 12.

Antimilitarismul, pacifismul autorului *Epitome*-i se explică prin contextul politico-militar de la finalul secolului al IV-lea, după dezastrul de la *Hadrianopolis* (378), când, aşa cum scria Hieronymus, *Romanus orbis ruit*[125]. În planul ideologiei politice, se regândesc multe dintre ideile consacrate în secole de expansiune şi superioritate a civilizaţiei romane şi apar altele noi: *imperium sine fine* a cedat locul lui *imperium restitutum*, aroganţa invincibilităţii şi a triumfului – psihologiei înfrângerii, utopiei victoriei şi păcii universale[126]. Este interesant de observat că, aşa cum au subliniat specialiştii, din perspectiva aceleiaşi ideologii pacifiste, „filantropice", alţi doi contemporani ai breviatorului – Themistios şi Orosius – l-au valorizat negativ pe Alexandru[127], condamnând acţiunile sale belicoase duse din dorinţa de faimă şi care au provocat „ruina întregii lumi" (*illa Alexandri tempora... detestanda propter ruinam qua totus orbis euersus est*)[128]. În termenii lui Pseudo-Aurelius Victor, Alexandru este un simbol a ceea ce el numeşte *ardor triumphandi*[129], *cupido gloriae*[130], *appetentia gloriae*[131] sau *cupido triumphandi*[132]. Istoricii au arătat că percepţia lui Alexandru în cultura romană a fost una ambivalentă, contradictorie, înclinată însă spre adversitate, aşa cum o arată aprecierile, în general negative, ale lui Cicero, Titus Livius, Seneca, Lucanus, Valerius Maximus, Trogus Pompeius[133], dar şi ale autorilor greci „loialişti"[134]. Pe lângă numeroase alte metehne – pervertirea, prin orientalizare, a valorilor greceşti autentice, absolutismul, moralitatea decăzută, labilitatea psihică ş.a. – regelui macedonean i se imputa ceea ce, după informaţia lui Plutarh din *Regum et imperatorum apophtegmata*, Augustus numea incapacitatea lui de a înţelege că a organiza un imperiu e un act superior cuceririi lui[135].

IV.3. Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XL, 17: *Is* [*scil.* Galerius] *insolenter affirmare ausus est matrem more Olympiadis, Alexandri Magni creatricis, compressam dracone semet concepisse* („/Galerius – n.n/ a îndrăznit să afirme cu neruşinare că mama sa, la fel ca Olympiada, mama lui Alexandru cel Mare, l-a zămislit din împreunarea cu un balaur").

---

[125] HIER., *Ep.* LX, 16; CXXVIII, 5.

[126] Vezi detaliat ZUGRAVU 2012, p. 97-101.

[127] Vezi *supra*; pentru Themistios – DESIDERI 2002, p. 169-178, în special 178; pentru Orosius – SORDI 1986 (1989), p. 183-193; SORDI 1990, p. 388-395; SORDI 2002, p. 423-431.

[128] OROS., III, 20, 10; SORDI 2002, p. 424.

[129] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 10.

[130] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 şi 8.

[131] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 6.

[132] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

[133] CRACCO RUGGINI 1965, p. 19, cu trimiteri la nota 36; CEAUŞESCU 1974, p. 153-168; WIRTH 1975, p. 181-221; CEAUŞESCU 2000, p. 107-113; SPENCER 2002, ch. 2-5; WARDLE 2005, p. 141-162.

[134] PLÁCIDO 1990, p. 58-75; PLÁCIDO 1995, p. 131-138; SCHMIDT 1999, p. 272-299, în special 296-299 („barbarizarea" lui Alexandru); BOSWORTH 2007, p. 447-453; MIGLIARIO 2009, p. 513-517.

[135] PLUT., *Regum et imperatorum apophtegmata* 207, 8 D – *apud* CEAUŞESCU 2000, p. 111, nota 24; den HENGST 2010, p. 75. Despre superiotatea lui Augustus faţă de Alexandru, cf., de asemenea, BRACCESI 2006, p. 117 sqq.; BRACCESI 2010, p. 245-247.

Informația constituie un alt *hapax*[136]. Din punct de vedere al semnificației, pasajul reflectă un vechi motiv al ideologiei imperiale păgâne – descendența divină, Alexandru fiind modelul prin excelență al suveranului coborâtor din zei[137]. Pentru Galerius, pretinsa origine divină – de data aceasta, asemenea lui Romulus, din Marte – mai este amintită de Lactantius[138] şi făcea parte din propaganda pusă în slujba legitimității, întâlnită şi în cazul altor împărați romani[139].

Dar de ce dintr-un *draco*? descendența, prin mama sa Romula, din daci[140], al căror stindard era un *draco*? (**fig. 8-10**). Lactantius scrie să Galerius urmărea să schimbe titulatura Imperiului din *Romanum* în *Daciscum* (*non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur*)[141]; cum a arătat Giuseppe Zecchini, aceasta e propagandă constantiniană[142]. Mai degrabă, importanță ar avea faptul că avea sub jurisdicție dioceza *Macedonia* (**fig. 11-12**): în aceste ținuturi, era practicat cultul unor divinități numite *dracco* şi *draccena*, aşa cum o demonstrează o inscripție din vremea lui Heliogabalus de la *Scupi*, atunci în provincia *Moesia superior*, pusă de un anume Epitynchanus, *servus* al senatorului Furius Octavianus; interesant în această epigrafă este că cele două zeități sunt asociate cu o alta – *Alexandrus*, interpretat de Edmund Groag ca un Alexandru Macedon *rediuiuus*[143]. Tot aici era locul de naştere al lui Alexandru, a cărui mamă, Olympia, se culca cu şerpii, după informația lui Plutarh[144] (**fig. 13**). De altfel, aşa cum au arătat specialiştii, la *Beroia*, în *Macedonia*, în prima jumătate a secolului al III-lea (de la Heliogabalus la Philippus Arabs), s-au emis monede autonome de aur, argint şi bronz pe care, alături de Alexandru, figurează şi Olympia pe *cline* cu *draco* pe braț; imaginea a supraviețuit pe contorniații din secolul al IV-lea[145] (**fig. 14**). În sfârşit, un alt argument îl constituie victoria asupra perşilor în urma campaniei dintre 297-299, care l-au îndreptățit pe Galerius la un comportament alexandrin, aşa cum pare s-o arate arcul de la *Thessalonica* (**fig. 15-17**).

În concluzie, mențiunile din *breuiaria* târzii despre Alexandru sunt interesante exemple pentru modul în care figura acestuia a fost utilizată în ideologia imperială târzie.

Ediții ale breviatorilor târzii folosite

Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați*, *editio bilinguis*,

[136] FESTY 1999, p. 284.

[137] BRACCESI 2006, p. 15-36; DEMANDT 2009, p. 175-179.

[138] LACT., *Mort.*, IX, 9: *alterum Romulum*.

[139] HEKSTER 2006, p. 24-35.

[140] LACT., *Mort.*, IX, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 16.

[141] LACT., *Mort.*, XXVII, 8.

[142] ZECCHINI 1992, p. 915-933.

[143] *HD*, 35979: *Scupi*, *Moesia superior*: *Iovi et Iuno/n[i] et Dracco/ni(!) et Dracce/nae(!) et Ale/xandro Epi/tynchanus s(ervus) / [F]uri Octavi[ani] / c(larissimi) v(iri) posuit*. Cf. RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 299. Înclinăm să credem că e vorba, mai degrabă, de Alexander din Asia Mică – LUK., *Alex*.

[144] PLUT., *Alex.*, 2, 4-6.

[145] CRACCO RUGGINI 1965, p. 14, cu lunga notă 25; DEMANDT 2009, p. 175, Abb. 17 b.

traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2006.

Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere şi considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2012.

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997.

Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Paris, 1999.

Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1994.

Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu şi R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2003.

BIBLIOGRAFIE

ALBA LÓPEZ 2006 – A. Alba López, *Príncipes y tiranos. Teología y poder imperial en el siglo IV d.C.*, Madrid, 2006.

AMELA VALVERDE 2001 – L. Amela Valverde, *Los Trofeos de Pompeyo*, în Habis, 32 (2001), p. 185-202.

ALMELA VALVERDE 2003 – L. Almela Valverde, *Cneo Pompeyo Magno. El defensor de la República romana*, Signifer Libros, Madrid, 2003.

ALMELA VALVERDE 2010 – L. Almela Valverde, *El áureo de Cn. Pompeyo Magno (RRC 402/1)*, în *ETF(hist)*, 23 (2010)(http://espacio.uned.es/fez/eserv.php?pid=bibliuned:ETFSerieII2010232090&dsID=Documto.pdf).

ANDRÉ 1990 – J.-M. André, *Alexandre le Grand, modèle et repoussoir du prince (d'Auguste à Néron)*, în *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de la SIEN*, édités par J. M. Croisille, Bruxelles, 1990, p. 11-24.

ARCINLERGA LIZ 2007 – P. Arcinlerga Liz, *Nueva unidades militares del ejército imperial romano durante la dinastía de los Severos*, Iberia 10 (2007), p. 63.

ARNAUD-LINDET 1994 – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1994.

ARRIGONI BERTINI 1987 – M. G. Arrigoni Bertini, *Tentativi dinastici e celebrazioni genealogiche nel tardo impero (III-IV sec. d. C.)*, RSA 10 (1987), p. 187-205.

BADEL, SETTIPANI 2011 – *Les strategies familiales dans l'Antiquité tardive. Actes du colloque tenu à la Maison des Sciences de l'Homme les 5-7 février 2008 (USR 710-L'Année épigraphique)*, édités par Chr. Badel et Chr. Settipani, De Boccard, 2011 (sub tipar).

BALDINI 1992 – A. Baldini, *Claudio Gotico e Costantino*, în *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo*, a cura di G. Bonamente e F. Franca, Macerata, 1992, p. 73-90.

BALLESTEROS PASTOR 1998 – L. Ballesteros Pastor, *Lucio Licinio Lúculo: episodios de* imitatio Alexandri, Habis 29 (1998), p. 77-85.

BARNES 1998 – T. D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Ithaca, 1998, p. 146-149.

BEAUJEAU 1955 – J. Beaujeau, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire*, I, *La politique religieuse des Antonins (96-192)*, Paris, 1955.

BIFFI 2011 – N. Biffi, *L'*imitatio Alexandri *di Lucullo: un'aggiunta*, InvLuc, 33 (2011), p. 7-12.

BLÁZQUEZ 1990 – J. M. Blázquez, *Alejandro Magno modelo de Alejandro Severo*, în *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de la SIEN*, édités par J. M. Croisille, Bruxelles, 1990, p. 25-36.

BONAMENTE 1990 – G. Bonamente, *L'apoteosi degli imperatori romani nell'*Historia Augusta, în *XV Miscellanea Greca e Romana*, Roma, 1990, p. 257-308.

BOSWORTH 2007 – A. B. Bosworth, *Arrian, Alexander, and the Pursuit of Glory*, în *A Companion to Greek and Roman Historiography*, edited by J. Marincola, II, Blackwell Publishing Ltd, Singapore, 2007, p. 447-448.

BRACCESSI, COPPOLA 1997 – L. Braccessi, A. Coppola, *Il matricida (Nerone, Agrippina e l'*imitatio Alexandri*)*, DHA 23/1 (1997), p. 189-194.

BRACCESI 2006 – L. Braccesi, *L'Alessandro occidentale: il Macedone e Roma*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 2006.

BRACCESI 2010 – L. Braccesi, *Orazio, Curzio Rufo e ul cantore di Alessandro*, Athenaeum, 98/1 (2010), p. 245-247.

BÜRGEL 2010 – J. Chr. Bürgel, *On Some Sources of Nīzamī's* Iskandar-nāma, în *The Necklace of the Pleiades. 24 Essayas on Persian Literature, Culture and Religion*, F. Lewis and S. Sharma, Leiden University Press, 2010, p. 21-30.

CADARIO 2006 – M. Cadario, *Le statue di Cesare a Roma tra il 46 e il 44 a.C. La celebrazione della vittoria e il confronto con Alessandro e Romolo*, Acme 59/3 (2006), p. 25-70.

CALDERAN, ROSELLINI 1993 [²2004] – Iuli Valeri *Res gestae Alexandri Macedonis translatae ex Aesopo Graeco*, adhibitis schedis Roberti Calderan edidit Michaela Rosellini, Stuttgart-Leipzig, 1993; editio correctior cum addendis, Münich-Leipzig, 2004.

PSEUDO-CALLISTHÈNE 1992 – Pseudo-Callisthène, *Le Roman d'Alexandre*, traduit et commenté par G. Bounoure et B. Serret, Les Belles Lettres, Paris, 1992.

CALLU 1992 – J.-P. Callu, *La préface à l'*Itinèraire d'Alexandre, în *De Tertullien aux Mozarabes*, I/2, *Antiquité tardive et christianisme ancien (IIIe – VIe siècles). Mélanges offerts à Jacques Fontaine*, M.-H. Jullien (coord.), Institutes d'Études Augustiniennes, Paris, 1992, p. 429-444.

CALLU 1999 – J.-P. Callu, *Alexandre dans la littérature latine de l'Antiquité*, în L. Harf Lancner, C. Kappler, F. Suard (éds.), *Alexandre le Grand dans les littératures occidentales et proche-orientales. Actes du Colloque de Paris, 27-29 novembre 1997*, Paris, 1999, p. 33-50.

CARBÓ GARCÍA, HIDALGO DE LA VEGA 2008 – J. R. Carbó García, M. J. Hidalgo De La Vega, *El ecumenismo romano en la época de Trajano: espacios de inclusión y exclusión*, în *SHHA*, 26 (2008), p. 63-86 (http://campus.usal.es/~revistas_trabajo/index.php/0213-2052/article/view/1589/1654).

CASARI 2003 – M. Casari, *La fontana della vita tra Silvestro e Hιδρ: Alessandro e Costantino a confronto*, în *Medioevo romanzo e orientale. Macrotesti fra Oriente e Occidente. IV Colloquio internazionale Medioevo romanzo e orientale*, a cura di G. Carbonaro, E. Creazzo, N. L. Tornesello, Rubbettino, 2003, p. 225-237.

CASTELLI 2008 – C. Castelli, *Lo sguardo di Alessandro. Semantica ed* ethos, în *Acme*, 61/3 (2008), 3-4 (http:// www.ledonline.it/acme/allegati/Acme-08-III-01-Castelli.pdf).

CASTILLO 1996 – C. Castillo, *Emperadores del pasado en las* Res Gestae *de Ammianus Marcellinus*, în A. Virgourt, X. Loriot, A. Bérenger-Badel, B. Klein (éds.), *Pouvoir et religion dans le monde romain: en hommage à Jean-Pierre Martin*, Paris, 1996, p. 173-181.

CEAUŞESCU 1974 – P. Ceauşescu, *La double image d'Alexandre le Grande à Rome. Essai d'une explication politique*, StCl 16 (1974), p. 153-168.

CEAUŞESCU 2000 – Gh. Ceauşescu, *Orient şi Occident în lumea greco-romană*, Bucureşti, 2000.

CENTANI 1991 – *Il Romanzo di Alessandro*, a cura di M. Centani, Torino, 1991.

CHRISTOL 1997 – M. Christol, *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée)*, 2e tirage, Paris, 1997.

CIANGALIGNI 1997 – C. A. Ciangaligni, *Alessandro e l'incendio di Persopoli nelle tradizioni greca e iranica*, în *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale. Forme e modi di trasmissione. Atti del Seminario Nazionale (Trieste, 19-20 settembre 1996*), a cura di A. Valvo, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1997, p. 59-81.

CIANGALIGNI 1998 – C. A. Ciangaligni, *Gli antecedenti del Romanzo Siriaco di Alessandro*, în *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale. Il «Romanzo di Alessandro» e altri scritti. Atti del Seminario internazionale di studio, Roma-Napoli, 25-27 settembre 1997*, a cura di R. B. Finazzi e A. Valvo, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1998, p. 55-93.

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, în *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

CHAUSSON 1998a – F. Chausson, *Remarques sur les généalogies impériales dans l'Histoire Auguste: le cas de Théodose*, HAC VI, 1998, p. 105-114.

CHAUSSON 1998b – F. Chausson, *Les lignages mythiques dans quelques revendications généalogiques sous l'Empire romain*, în *Généalogies mythiques. Colloque du centre de recherche sur les mythologies de l'Université de Paris X à Chantilly 1995*, éd. D. Auger et S. Said, Nanterre, 1998, p. 395-417.

CHAUSSON 2007 – F. Chausson, Stemmata aurea. *Constantin, Justine, Théodose. Revendications généalogiques et idéologie impériale au IV s. ap. J.C.*, Roma, 2007.

CIZEK 1980 – E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti, 1980.

CLEVENOT 1988 – M. Clevenot, *La double citoyennté. Situation des chrétiens dans l'Empire romain*, în *Mélanges Pierre Lévêque*, édités par M.-M. Mactoux et E. Geny, 1, *Religion*, Paris, 1988, p. 107-109.

CÖLLN, FRIEDE, WULFRAM 2000 – *Einleitung: Alexanderdichtungen im Mittelalter. Kulturelle Selbstbestimmung im Kontext literarischer Beziehungen*, în J. Cölln, S. Friede und H. Wulfram (hrsg.), *Alexanderdichtungen im Mittelalter. Kulturelle Selbstbestimmung im Kontext literarischer Beziehungen*, Wallstei Verlag, 2000, p. 7.

CRACCO RUGGINI 1965 – L. Cracco Ruggini, *Sulla cristianizzazione della cultura pagana: il mito greco e latino di Alexandro dall'età Antoniniana al medio evo*, Athenaeum 43 (1965), p. 3-79.

van't DACK 1991 – E. van't Dack, *Alexandre le Grande dans l'HA. Vita Severi Alexandri 30.3 et 50.4*, în *BHAC 1986/1989*, Bonn, 1991, p. 41-60.

DAHMEN 2007 – K. Dahmen, *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, Routledge, Abingdon-New York, 2007.

DAHMEN 2008 – K. Dahmen, *Alexanderschilde und Alexanders Schild(e)*, GFA 11 (2008), p. 125-127 (http://gfa.gbv.de/dr,gfa,011,2008,a,08.pdf).

DAREGGI 1995 – G. Dareggi, *Severo Alexandro, Romanus Alexander, e il complesso santuariale di Thugga*, Latomus 53/4 (1994), p. 848-858.

DEMANDT 2009 – A. Demandt, *Alexander der Grosse. Leben und Legende*, Verlag C. H. Beck, München, 2009.

DESIDERI 2002 – P. Desideri, *Alessandro nei discorsi politici di Temistio*, în *„Humana sapit". Études d'Antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, édité par J.-M. Carrié et R. Lizzi Testa, préface de P. Brown, Brepols, Turnhout, 2002, p. 169-178.

van DONZEL and SCHMIDT 2009 – E. van Donzel and A. Schmidt (eds.), *Gog und Magog in Early Easter Christian and Islamic Sources. Sallam's Quest for Alexander's Wall*, Brill,

Leiden, 2009, p. 16-62.

DÖPP 1999 – S. Döpp, *Alexander in spätlateinischer Literatur*, GFA 2 (1999), p. 193-216 (http://www.gfa.d-r.de/2-99/doepp.pdf).

DUNCAN, DERRETT 1960 – J. Duncan, M. Derrett, *Palladii de vita Bragmanorum narratio*, C&M 21 (1960), p. 108-135.

ESCRIBANO 1997 – M. V. Escribano, *La ilegitimidad politica en los textos historiográficos y jurídicos tardios (*Historia Augusta, Orosius, Codex Theodosianus*)*, RIDA 44 (1997), p. 85-120 (http://www2.ulg.ac.be/vinitor/rida/1997/escribano.pdf).

ESPINOSA 1990 – U. Espinosa, *La Alejandrofilia de Caracalla en la antigua historiografia*, în *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de la SIEN*, édités par J. M. Croisille, Bruxelles, 1990, p. 37-51.

FESTY 1999 – M. Festy, în Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999.

FINAZZI, VALVO 1998 – *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale. Il «Romanzo di Alessandro» e altri scritti. Atti del Seminario internazionale di studio, Roma-Napoli, 25-27 settembre 1997*, a cura di R. B. Finazzi e A. Valvo, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1998.

GIBSON 2007 – C. A. Gibson, *Alexander in the Tychaion: Ps.-Libanius on the Statues*, GRBS 47/4 (2007), p. 431-454 (http://grbs.library.duke.edu/article/view/771/851).

GRAZZINI 2003 – S. Grazzini, *La σύγκρισις fra Pompeio ed Alessandro nel* Somnium Scipionis*: a proposito di Cicerone,* De republica VI 22, în MH 57 (2003), p. 220-236.

GREEN 1978 – P. Green, *Caesar and Alexander: aemulatio, imitatio, comparatio*, AJAH 3 (1978), p. 1-26.

GREENHALGH 1981 – P. A. L. Greenhalgh, *Pompey, the Roman Alexander*, London, 1981.

GRÜNEWALD 1990 – Th. Grünewald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrschafts-propaganda in der Zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart, 1990.

GUZMÁN GUERRA 2004 – A. Guzmán Guerra, *Leyenda, Historia y Literatura en torno a Alejandro*, în J. Mª. Candau Morón, F. Javier González Ponce, G. Cruz Andreotti (eds.), *Historia y Mito. El pasado legendario como fuente de autoridad. Actas del Simposio Internacional celebrado en Sevilla, Valverde del Camino y Huelva entre el 22 y el 25 de abril de 2003*, Málaga, Servicio de Publicaciones. Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, 2004, p. 329-363.

HANNESTAD 1989 – N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane. Program iconografic şi mesaj*, I, traducere şi postfață de M. Gramatopol, Bucureşti, 1989.

HANSEN 1965 – G. Ch. Hansen, *Alexander und die Brahmanen*, Klio 43-45 (1965), p. 351-380.

HARF-LANCNER, KAPPLER, SUARD 1999 – L. Harf-Lancner, C. Kappler, F. Suard (éds.), *Alexandre le Grand dans les littératures occidentales et proche-orientales. Actes du Colloque de Paris, 27-29 novembre 1997*, Paris, 1999.

HAYS 2000, 204-207 – G. Hays, *A Second Look at Fulgentus's Alexander*, VChr 54 (2000), p. 204-207.

HAYS 2003, 124-125 – G. Hays, *Fulgentius on the Death of Alexander (*De aet. *p. 167.9ff.)*, în MH 60 (2003), p. 124-125.

HECKEL 2002 – W. Heckel, *The Wars of Alexander the Great. 336-323 BC*, Osprey Publishing, 2002.

HEKSTER 2006 – O. Hekster, *Descendants of Gods: Legendary Genealogies in the Roman Empire*, în L. de Blois, P. Funke, J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire. Proceedings of the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476), Münster, June 30-July 4, 2004*, Leiden, 2006, p. 24-35.

HELLEGOUARC'H 1999 – J. Hellegouarc'h, in Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

den HENGST 2010, 68-83 – D. den Hengst, *Alexander and Rome*, în idem, *Emperors and Historiography. Collected Essays on the Literature of the Roman Empire by Daniël den Hengst*, introduced and edited by D. W. P. Burgersdijk and J. A. van Waarden, adiuvante H. Schreuders, indices conscripsit P. Burgersdijk, Leiden-Boston, 2010, p. 68-83 (publicat inițial în *Lampas* 32 (1999) p. 3-24).

L'HUILLER 1992 – M.-J. L'Huiller, *L'empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains aux 3e et 4e siècles*, Besançon-Paris, 1992.

HUMMOND 1996 – N. G. L. Hummond, *Some passages in Polyaenus'*Stratagems *concerning Alexander*, GRBS 37/1 (1996), p. 23-53.

HUTTNER 2008 – U. Huttner, *Von Maximinus Thrax bis Aemilianus*, în *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, I, hrsg. von K.-P. Johne, U. Hartmann und Th. Gerhardt, Akademie Verlag, Berlin, 2008, p. 198-199.

IGNACIO SAN VICENTE 2002 – J. Ignacio San Vicente, *Moneda y propaganda política: de Diocletiano a Constantino*, Vitoria-Gasteiz, 2002.

ISAGER 1993 – J. Isager, *Alexander the Great in the Roman literature from Pompey to Vespasian*, în J. Carlsen *et alii* (ed.), *Alexander the Great. Reality and myth*, Roma, 1993, p. 75-84.

JOHNE, HARTMANN, GERHARDT 2008 – *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, I, hrsg. von K.-P. Johne, U. Hartmann und Th. Gerhardt, Akademie Verlag, Berlin, 2008.

JOUANNO 2002 – C. Jouanno, *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre. Domaine grec*, CNRS, Paris, 2002.

KIENAST 1996 – D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Gründzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt, 1996.

KLAUS 2006 – R. Klaus, *Julian. Kaiser, Gott und Christenhaser*, Stuttgart, Klett-Cotta, 2006.

KLEIN 1987 – R. Klein, *Zur Beurteilung Alexanders des Grossen in der patristichen Literatur*, în W. Will, J. Heinrichs (hrsgg.), *Zu Alexander d. Gr. Festschrift G. Wirth*, Amsterdam, 1987, p. 925-989.

KLEIN 1999 – R. Klein, *Zur Beurteilung Alexanders des Grossen in der patristichen Literatur*, în idem, Roma versa per aevum. *Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen Spätantike*, hrsg. von R. von Haehling und K. Scherberich, Hildesheim-Zürich-New York, 1999, p. 460-517.

KOLB 2001 – F. Kolb, *Harrscherideologie in der Spätantike*, Akademie Verlag, Berlin, 2001.

KOULAKIOTIS 2006 – E. Koulakiotis, *Genese und Metamorphosen des Alexandermythos. Im Spiegel der griechischen nichthistoriographischen Überlieferung biz zum 3. Jh. n.Chr.*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 2006.

KÖRNER 2002 – Chr. Körner, *Philippus Arabs, ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin-New York, 2002.

KÜHNEN 2008 – Angela Kühnen, *Die imitatio Alexandri in der römischen Politik 1. Jh. v. Chr. - 3. Jh. n. Chr.*, Rhema, 2008.

LANZA 2002 – M. Lanza, *Roma e l'eredità di Alessandro. Gli esordi dell'espansionismo romano in Oriente*, Res Gestae, Milano, 2012.

LEME 2009 – A. L. Leme, *Arriano de Nicomédia, ideólogo do poder: considerações sobre os aspectos da formação do líder exemplar na* Anábase de Alexandre Magno, *Alétheia*, 2 (2009) (http://revistaale.dominiotemporario.com/doc/Leme.pdf).

LIPPOLD 1992 – A. Lippold, *Kaiser Claudius I. (Gothicus), Vorfahr Konstantius d. Gr., und die römische Senat*, Klio 74 (1992), p. 380-394.

LIPPOLD 2002 – A. Lippold, *Claudius, Constantius, Constantinus. Die* V. Claudii *der* HA. *Ein Beitrag zur Legitimierung der Herrschaft Konstantins aus Stadtrömischer Sicht*, în *HAC*, VIII, 2002, p. 309-343.

MANSOURI 1998 – S. Mansouri, *Perses, Grecs et Romains dans les écrits historiques arabes du Moyen-Âge: histoires proches et histoires lointaines*, DHA 24/2 (1998), p. 137-158.

MARASCO 1997 – G. Marasco, *Giovanni Malala e la tradizione ellenistica*, MH 54/1 (1997), p. 30-34.

MARTIN 1994 – P. M. Martin, *L'idée de royauté à Rome*, II, Clermont-Ferrand, 1994.

MASTINO 1981 – A. Mastino, *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni*, Bologna, 1981.

MASTINO 1984 – A. Mastino, *Antonino Magno, la Cittadinanza e l'Impero universale*, în *La nozione di „Romano" fra cittadinanza e universalità. Atti del II Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma", 21-23 aprile 1982*, Napoli, 1984, p. 559-563.

MASTINO 1986 – A. Mastino, Orbis, kosmos, oikoumene*: aspetti spaziali dell'idea di impero universale da Augusto a Teodosio*, în *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Atti del III Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma", 21-23 aprile 1983*, Napoli, 1986, p. 68-94.

MAZZAOUI 1991 – M. M. Mazzaoui, *Alexander the Great and the Arab historians*, Graeco-Arabica 4 (1991), p. 34-43.

MAZZARINO 1966 – S. Mazzarino, *Il pensiero storico classico*, II/2, Bari, 1966.

MERKELBACH 1977 – R Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, zweite, neubearbeitete Auflage unter Mitwirkung von J. Trumpf, München, 1977.

MICHEL 1967 – D. Michel, *Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius*, Bruxelles, 1967.

MIGLIARIO 2009 – E. Migliario, *Storia romana e cultura latina per i retori greci di età augustea*, în *Lexis*, 27 (2009), p. 513-517 (http://www.lexisonline.eu/images/archivio/ 27_lexis/ 27_migliario.pdf).

MIHALOPOULOS 2009 – C. Mihalopoulos, *The Construction of a New Ideal. The Official Portraiture of Alexander the Great*, în W. Heckel and L. A. Tritle (eds.), *Alexander the Great. A New History*, Blackwell Publishing, 2009, p. 275-281.

MOLÈ VENTURA 1992 – C. Molè Ventura, *Principi fanciulli. Legittimismo costituzionale e storiografia cristiana nella tarda antichità*, Catania, 1992.

MOLINA BANCARI 2000 – A. Molina Bancari, *Relación entre la* constitutio Antoniniana *y la* imitatio Alexandri *de Caracalla*, în *Revista de estudios historico-jurídicos*, 22 (2000), p. 17-29.

OLIVER SEGURA 1990 – J. P. Oliver Segura, *Los gimnosofistas indios como modelos del sabio asceta para cínicos y cristianos*, A&Cr 7 (1990), p. 53-62.

PASCHOUD, SZIDAT 1997 – F. Paschoud, J. Szidat (hrsgg.), *Usurpation in der Spätantike. Akten des Kolloquiums „Staatsstreich und Staatlichkeit", 6.-10. Marz 1996, Solothurn/Bern*, Stuttgart, 1997.

PALLADIUS, *De gentibus Indiae et Bragmanibus*, hrsg. von W. Berghoff, Meisenheim am Glan, 1967.

PFISTER 1976 – F. Pfister, *Kleine Schriften zum Alexanderroman*, Meisenheim am Glan, 1976.

PIEMONTESE 1995 – A. M. Piemontese, *La figura di Alessandro nelle letterature d'area islamica*, în *Alessandro Magno. Storia e mito*, a cura di A. Di Vita, C. Alfano, Leonardo Arte, Roma, 1995, p. 177-183.

PIEMONTESE 2010 – A. M. Piemontese, *Sources and Art of Amir Koussrou's „The Alexandrine Mirror"*, în *The Necklace of the Pleiades. 24 Essayas on Persian Literature, Culture and Religion*, F. Lewis and S. Sharma, Leiden University Press, 2010, p. 31-46.

PLÁCIDO 1990 – D. Plácido, *Alejandro y los emperadores romanos en la historiografía griega*, în *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe*

Colloque international de la SIEN, édités par J. M. Croisille, Bruxelles, 1990, p. 58-75.

PLÁCIDO 1995 – D. Plácido, *L'image d'Alexandre dans la conception plutarchéenne de l'Empire romain*, DHA 21/2 (1995), p. 131-138.

de POLIGNAC 1981 – F. de Polignac, *L'homme aux deux cornes. Une immage d'Alexandre du symbolisme grec à l'apocalyptique musulmane*, MEFRA 96/1 (1981), p. 29-51.

de POLIGNAC 1982 – F. de Polignac, *L'image d'Alexandre dans la littérature arabe: l'Orient face à l'hellénisme?*, Arabica 29/3 (1982), p. 296-306.

de POLIGNAC 1996 – F. de Polignac, *Alexandre entre ciel et terre: initiation et investiture*, Studia Islamica 84 (1996), p. 135-144.

PRITCHARD 1995 – T. Pritchard, *The* Collatio Alexandri et Dindimi: *a revised text*, C&M 46 (1995), p. 255-283.

PUGLIESE-CARRATELLI 1979 – G. Pugliese-Carratelli, *L'imitatio Alexandri Constantiniana*, în *Felix Ravenna*, 118 (1979), p. 81-91.

RAHIM SHAEYEGAN 2004 – M. Rahim Shaeyegan, *Philostratus's* Heroikos *and the Ideation of Late Severian Policy toward Arsacid and Sasanian Iran*, în *Philostratus's* Heroikos. *Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, edited by E. Bradshaw Aitken and J. K. Berenson Maclean, Brill, Leiden, 2004, p. 296-315.

REININK 2002 – G. J. Reinink, *Heraclius, the New Alexander. Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius*, în G. J. Reinink, B. H. Stolte (eds.), *The Reign of Heraclius (610-641). Crisis and Confrontation*, Leuven, Peeters, 2002, p. 81-94.

REQUENA JIMÉNEZ 2001 – M. Requena Jiménez, *El emperador predestinato. Los presagios de poder en época imperial romana*, în *Interclassica*, 2001, p. 105-145.

RICHARD 1974 – J.-C. Richard, *Alexandre et Pompée. À propos de Tite-Live IX, 16, 19 – 19, 17*, în *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire offerts à P. Boyancé*, Roma, 1974, p. 653-659.

RÖßLER 1993 – D. Rößler, *Das Kaiserporträt im 3. Jahrhundert*, în K.-P. Johne (Hrsg.), *Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert. Studien zu ausgewählten Problemen*, Berlin, 1993, p. 334-339.

RUIZ-MONTERO, FERNANDEZ ZAMBUDIO 2009 – C. Ruiz-Montero, J. Fernandez Zambudio, *La doctrine morale de la Vie d'Alexandre de Macédoine (rec. A)*, în *Passions, vertus et vices dans l'ancien roman. Actes du colloque de Tours, 19-21 octobre 2006, organisé par l'université François-Rabelais de Tours et la UMR 5189, Histoire et Sources des Mondes Antiques*, édité par B. Pouderon and C. Bost-Pouderon, avec index établis par S. Montanari, Maison de l'Orient de la Méditerranée-Jean Pouilloux, Lyon, 2009, p. 297-307.

SCHEITHANER 1987 – A. Scheithaner, *Kaiserbild und literarisches Programm. Untersuchungen zur Tendenz der Historia Augusta*, Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris, 1987, p. 65-68.

SCHLUMBERGER 1974 – J. Schlumberger, *Die* Epitome de Cesaribus. *Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhundert n. Chr.*, München, 1974.

SCHMIDT 1999 – Th. S. Schmidt, *Plutarque et les barbares. La rhétorique d'une image*, Louvain-Namur, 1999.

SETTIPANI 2000 – Chr. Settipani, *Continuité gentilique et continuité familiale dans les familles sénatoriales romaines à l'époque impériale*, Published by the Unit for Prosopographical Research, Linacre College, University of Oxford, 2000.

SIJPESTEIJN 1982 – P. J. Sijpesteijn, *More Remarks on Some Imperial Titles in the Papyri*, ZPE 49 (1982), p. 104-106.

SMITH 2011 – R. Smith, *The Casting of Julian the Apostate 'in the Likeness' of Alexander the Great: a Topos in Antique Historiography and its Modern Echoes*, în *Histos*, 5 (2011), p. 44-106 (http://research.ncl.ac.uk/histos/documents/2011.02SmithCastingofJulian.pdf).

STEINMANN 2000 – *Die* Collatio Alexandri et Dindimi, *lateinisch-deutsch, übersetzt und kommentiert von M. Steinmann*, Göttingen, 2000.

STEINMANN 2001 – M. Steinmann, *Die* Collatio Alexandri et Dindimi – *eine annotierte Arbeitsbibliographie*, GFA 4 (2001), p. 51-84 (http://www.gfa.d-r.de/4-01/steinmann. pdf).

STÖCKER 1979 – Chr. Stöcker, *Alexander der Grosse bei Fulgentius und die* Historia Alexandri Macedonis *des Adamantis*, în *VChr*, 33 (1979), p. 55-75.

SYME 1983 – R. Syme, *The Ancestry of Constantine*, în idem, *Historia Augusta Papers*, Oxford, 1983, p. 63-79.

RUGGINI 1961 – L. Ruggini, *L'Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni e il Liber de morte testamentoque eius*, Athenaeum 39 (1961), p. 285-357.

SORDI 1986 (1989) – M. Sordi, *Alessandro e Roma nella concezione storiografica di Orosio*, în *Hestiasis. Studi di tarda antichità offerti a Salvatore Calderone*, I, Messina, 1986 (1989), p. 183-193.

SORDI 1990 – M. Sordi, *Alessandro e Roma nella concezione storiografica di Orosio*, în *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de la SIEN*, édités par J. M. Croisille, Bruxelles, 1990, p. 388-395.

SORDI 2002 – M. Sordi, *Alessandro e Roma nella concezione storiografica di Orosio*, în idem, *Scritti di storia romana*, Milano, 2002, p. 423-431.

SPENCER 2002 – D. Spencer, *The Roman Alexander. Reading a Cultural Myth*, Exeter, University of Exeter Press, 2002.

SPENCER 2009 – D. Spencer, *Roman Alexanders: Epistemology and Identity in Alexander the Great: A New History*, in W. Heckel and L. A. Tritle (eds.), *Alexander the Great. A New History*, Blackwell Publishing, 2009, p. 251-274.

SCHWANZERBERG 1975 – E. Schwanzerberg, *The Portraiture of Alexander*, în *Alexandre le Grand. Image et réalité*, entretiens préparés par E. Badian, présidés par D. van Berchem, Vandoeuvre-Genève, 1975, p. 249-253.

TABACCO 2000 – *Itinerarium Alexandri*, testo, apparato critico, introduzione, traduzione e commento di R. Tabacco, L. S. Olschki, 2000.

TAMANI 1997 – G. Tamani, *La tradizione ebraica del „romanzo di Alessandro"*, în *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale. Forme e modi di trasmissione. Atti del Seminario Nazionale (Trieste, 19-20 settembre 1996*), a cura di A. Valvo, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1997, p. 221-232.

TANTILLO 1998 – I. Tantillo, *„Come un bene ereditario": Costantino e la retorica dell'Impero-patrimonio*, AnTard 6 (1998), p. 251-265.

TEMELINI 2006 – M. A. Temelini, *Pompey's politics and the presentation of his theatre-temple complex 61-52 BC*, *Studia Humanioara Tartuensia*, 7.A.4, 2006 (http:/www.ut.ee/klassik /sht/).

van THIEL 1974 [²1983] – *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische der Alexanderroman nach der Handschrift L*, hrsg. und übersetzt von H. van Thiel, Darmstadt, 1974 [²1983].

THOMAS 1966 – Incerti auctoris *Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni cum libro de morte testamentoque Alexandri*, iterum edidit P. H. Thomas, Leipzig, 1966, p. 1-30.

TISÈ 2002 – B. Tisè, *Imperialismo romano e* imitatio Alexandri. *Due studi di storia politica*, Galatina, Lecce, 2002.

TORREGARAY PAGOLA 2003 – E. Torregaray Pagola, *La influencia del modelo de Alejandro Magno en la tradición escipiónica*, Gerión 21/1 (2003), p. 137-166.

TRAINA 1997 – G. Traina, *Problemi testuali dello „Pseudo-Callistene" armeno*, în *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale. Forme e modi di trasmissione. Atti del Seminario Nazionale (Trieste, 19-20 settembre 1996*), a cura di A. Valvo, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1997, p. 233-240.

WARDLE 2005 – D. Wardle, *Valerius Maximus on Alexander the Great*, ActaClass 98 (2005), p. 141-162.

WIRTH 1975 – G. Wirth, *Alexander und Rom*, în *Alexandre le Grand. Image et réalité*, entretiens préparés par E. Badian, présidés par D. van Berchem, Vandoeuvre-Genève, 1975, p. 181-221.

WIRTH 1993 – G. Wirth, *Der Weg in die Vergessenheit. Zum Schicksal des antiken Alexanderbildes*, Wien, 1993, 20-26, p. 53-77.

WHITBY 1998 – M. Whitby (ed.), *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden-Boston-Köln, 1998.

WORTHINGTON 2003 – I. Worthington (ed.), *Alexander the Great. A Reader*, Routlege, 2003.

YANKOWSKI 1962 – *The Brahman episode. St. Ambrose's version of the colloquy between Alexander der Great and the Brahmans of India*, edited from a Vatican manuscript, translated from the Latin by S. V. Yankowski, Ansbach, 1962.

ZECCHINI 1984 – G. Zecchini, *Alessandro Magno nella cultura dell'età Antonina*, în *Alessandro Magno tra storia e mito*, a cura di M. Sordi, Milano, 1984, p. 195-212.

ZECCHINI 1992 – G. Zecchini, *Dall'* imperium Daciscum *alla* Gothia*: il ruolo di Costantino nell'evoluzione di un tema politico e storiografico*, în *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo*, a cura di G. Bonamente e F. Franca, Macerata, 1992, p. 915-933.

ZECCHINI 2007 – G. Zecchini, *Greek and Roman Parallel History in Ammianus*, în *Ammianus after Julian. The Reig of Valentinian and Valens in Books 26-31 of the* Res Gestae, edited by J. den Boeft, J. W. Drijvers, D. den Hengst and H. C. Teitler, Brill, Leiden, 2007, p. 210-218.

ZUGRAVU 2003 – Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman*, *editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu şi R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2003.

ZUGRAVU 2006 – N. Zugravu, în Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați*, *editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2006.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Posteritatea istoriografică a lui Traianus în Antichitatea târzie (I)*, C&C 2 (2007), p. 227-230.

ZUGRAVU 2012 – N. Zugravu, în Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați*, *editio bilinguis*, traducere şi considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2012.

Fig. 1 - Staatliche Museen zu Berlin; Münzkabinett Online
RIC IV-3 Nr. 1: IOTAPIANUS.

IMP M F R IOTAPIANVS

VIC-TOR-IA - AVG

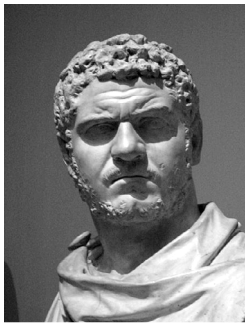
http://www.smb.museum/ikmk/object.php?id=18203971

Fig. 2 - Medalion de la Abukir (Egipt), Bode-Museum Berlin
Caracalla în ipostaza lui Alexandru.

http://www.livius.org/cao-caz/caracalla/caracalla.html

Fig. 3, 4 - Portrete ale lui Caracalla.

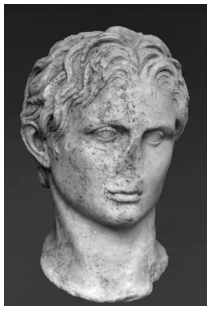

Muzeul Puşkin, Moscova
http://upload.wikimedia.org/wikipedia
/commons/d/d0/Caracalla03_pushkin.jpg

Pergamonmuseum, Berlin
http://upload.wikimedia.org/wikipedia
/commons/5/5d/Pergamonmuseum_-
Antikensammlung-_Portrait_-
_B%C3%BCste_36.JPG

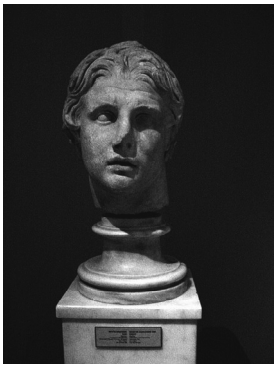
Fig. 5 - Lysippus, *Alexandru Macedon*.

http://it.wikipedia.org/wiki/File:Alexander_Schwarzenberg_Glyptothek_Munich.jpg

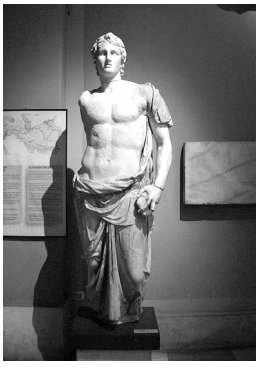
6-7 - Portrete ale lui Alexandru Macedon

6. Istanbul, Muzeul Arhaeologic (sec. II a.Chr.);

http://commons.wikimedia.org/wiki

7. Istanbul, Muzeul Arheologic (sec. III a.Chr.).

http://commons.wikimedia.org/wiki

Fig. 8-10 - Reprezentări de *dracones*

8. Columna lui Traianus; 9. Columna lui Traianus; 10. Chester – *draconarius.*

Fig. 11-12 - Thessalonica, Arcul lui Galerius, pilastrul B/sud-est: *adlocutio; dracones*

11. http://it.wikipedia.org/wiki/Arco_di_Galerio;

12. http://it.wikipedia.org/wiki/Arco_di_Galerio.

Fig. 13 - Giulio Romano, *Giove seduce Olimpiade*, cca 1526-1534

http://it.wikipedia.org/wiki/File:Jupiter-and-olympia-1178.jpg

Fig. 14 - Contorniat, *Olympia cu şerpi*, cca 350-425 p.Chr.

Fig. 15 - Thessalonica, Arcul lui Galerius, pilastrul B / Nord-Est:
Bătălia de pe fluviu; victoria triumfală

http://it.wikipedia.org/wiki/File:Arch-of-Galerius-1.jpg.

Fig. 16: Pompei, Casa Faunului: *Bătălia de la Issos*

http://it.wikipedia.org/wiki/File:Issus_-_Alexander.jpg.

Fig. 17: Muzeul arheologic din Istanbul,
„Sarcofagul lui Alexandru": *Bătălia de la Issos*

http://it.wikipedia.org/wiki/File:Macedonian_Army_Alexander.jpg.

ANTONIA TRYPHAINA[*]

Victor COJOCARU[**]

Schlagwörter: *Marcus Antonius, Thracia, Regatul Pontului, Kotys VIII, Caligula.*
Cuvinte cheie: *Marcus Antonius, Trakien, Pontische Reich, Kotys VIII, Caligula.*

Zusammenfassung: *Als Tochter Polemons I. und durch diesen Enkelin des Rhetors Zenon aus Laodikeia repräsentierte Antonia Tryphaina die ausgehende hellenistische Tradition in Kleinasien. Zugleich war sie als Verwandte des römischen Kaiserhauses mütterlicherseits hervorragend geeignet, um als amica populi Romani die zunehmend offensive Grenzpolitik der Kaiser im pontischen und ostanatolischen Raum zu unterstützen. Schon ihr Vater, den Marcus Antonius 37/36 v. Chr. zum König von Pontos gemacht hatte, wurde 26 v. Chr. durch Augustus ein amicus et socius populi Romani. 14 v. Chr. wurde er zudem noch König des Bosporos. 12 v. Chr. folgte die Ehe mit Pythodoris, der Tochter des Pythodoros von Tralleis und einer Tochter des Marcus Antonius.*

Als Königstochter, Königsgattin und Mutter von Königen spielte die Urenkelin von Marcus Antonius eine Hauptrolle in der verwandtschaftlichen Verflechtung der Herrscherkreise in julisch-claudischer Zeit. Obwohl der Name in der Fachliteratur nicht ohne Beachtung blieb, erscheint Tryphaina zu Unrecht eher als eine Nebenfigur und wird von zahlreichen Ungenauigkeiten und Spekulationen begleitet. Dies motiviert ausgiebig eine neue Forschung zum Thema, die sich im Vergleich zu den vorherigen Beiträgen als viel komplexer herausstellt. Dies wird von der Struktur der Arbeit bezeugt: 1. Einleitung, 2. Quellenangaben, 3. Onomastische und prosopographische Bemerkungen, 4. Antonia Tryphaina und Thrakien, 5. Antonia Tryphaina und das Königreich von Pontos, 6. Indirekte Beziehungen zum Bosporanischen Reich, 7. Antonia Tryphaina und Kyzikos, 8. Von heidnischer Euergetin zu christlicher Heiligen.

---

[*] Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul a fost prezentat, mai întâi, sub forma unei comunicări, pe data de 6 octombrie 2011, în cadrul sesiunii internaționale „Pontica 2011", organizată de Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța. Mulțumim tuturor celor care au participat la discuția prilejuită de comunicare. O recunoştință aparte datorăm colegei dr. Ligia Ruscu (Cluj-Napoca) pentru lecturarea atentă a manuscrisului şi pentru sugestiile utile.

[**] Victor Cojocaru: Academia Română - Filiala Iaşi, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iaşi 700505; e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.

Rezumat: *Ca fiică a lui Polemon I şi, prin acesta, nepoată a retorului Zenon din Laodiceea, Antonia Tryphaina a reprezentat faza finală a tradiției elenistice din Asia Mică. În acelaşi timp, ca rudă a casei imperiale romane pe linie maternă, era pe deplin în măsură să sprijine, ca „amica populi Romani", politica de graniță a împăraților din ce în ce mai ofensivă în spațiul pontic şi est-anatolian. Deja tatăl ei, pe care Marcus Antonius îl numise în 37/36 a.Chr. rege al Pontului, a devenit în anul 26 amicus et socius populi Romani datorită lui Augustus. Tot acestuia îi datora titlul de rege al Bosporului, obținut în anul 14 a.Chr., ca şi căsătoria cu Pythodoris, fiica lui Pythodoros din Tralleis şi a unei fiice a lui Marcus Antonius, survenită doi ani mai târziu.*

Ca fiică, soție şi mamă de regi, strănepoata lui Marcus Antonius a jucat un rol principal în împletirea intereselor dinastice în perioada iulio-claudiană. Deşi numele ei nu a rămas fără ecou în literatura de specialitate, Tryphaina apare în mod nejustificat ca figură secundară, fiind însoțită de numeroase inexactități şi speculații. O asemenea situație motivează pe deplin o nouă abordare a subiectului, care în comparație cu contribuțiile anterioare se doreşte a fi mult mai complexă. Acest lucru reiese chiar din structura lucrării: 1. Introducere, 2. Date documentare, 3. Observații onomastice şi prosopografice, 4. Antonia Tryphaina şi Tracia, 5. Antonia Tryphaina şi regatul Pontului, 6. Relații indirecte cu regatul Bosporan, 7. Antonia Tryphaina şi Cyzicul, 8. De la binefăcătoarea păgână la sfântă creştină.

1. ***Introducere***

Ideea de a propune o nouă discuție asupra Antoniei Tryphaina pleacă de la redactarea unei note pentru banca de date „Prietenii externi ai Romei", în cadrul unui proiect internațional coordonat de A. Coşkun[1]. Pe parcursul documentării, am constatat nu numai că analiza surselor ar mai putea fi aprofundată, ci şi faptul că se impune o reluare de ansamblu a comentariilor moderne asupra acestora. O serie de voci apărute în literatura occidentală de-a lungul timpului sunt, în opinia noastră, prea laconice pentru a fi suficient de relevante[2]. S-ar adăuga unele inadvertențe,[3] ca şi omiterea discuției purtate în istoriografia rusă[4]. Care – dincolo de unele puncte vulnerabile –, nu este deloc lipsită de importanță pentru

[1] Pentru mai multe informații legate de acest proiect vezi pagina web (http://wihs.uwaterloo.ca/node/15).

[2] Vezi, îndeosebi, P. von Rohden, *s.v. Antonia Tryphaena* [130], în *RE, Vol. I.2, 1894*, col. 2641-2642; PIR I² A 900; R. Hanslik, *s.v. Antonius 18. A(ntonia) Tryphaena*, în *Kleine Paully*, Vol. I, 1964, col. 415; SULLIVAN 1980, p. 922-923; DNP, Vol. I, col. 801 (*s.v. Tryphaena* [7]); LIGHTMAN 2000, p. 21-22 (*s.v. Antonia Tryphaena*).

[3] Pentru a da un singur exemplu, în acest sens, citățm din LIGHTMAN 2000, p. 22: „After her father died, Antonia returned to Pontus and ruled as guardian and regent for her son Polemon II". Absurdul acestei fraze rezultă din faptul că la moartea tatălui Antonia nu putea avea mai mult de doi ani. În mod evident, autorii, scriind despre moartea tatălui, se referă de fapt la moartea mamei, Pythodoris. În plus, Antonia – ca regentă a Pontului – nu putea fi „guardian" pentru fiul Polemon în perioada când acesta, împreună cu ceilalți doi frați ai săi, se afla la curtea imperială.

[4] Istoriografia rusă este ignorată în totalitate atât în vocile citate în nota anterioară, cât şi în două publicații mai recente, apărute în variantă electronică, vezi http://de.wikipedia.org/wiki/Antonia_Tryphaina,respectiv en.wikipedia.org/wiki/Antonia_Tryphaena.

subiectul de față[5].

În contextul cercetării proprii, ne propunem o abordare mai complexă față de contribuțiile anterioare, structurată după cum urmează: informații documentare; considerații onomastice şi prosopografice; Antonia Tryphaina şi Thracia; Antonia Tryphaina şi Regatul Pontului; legături indirecte cu Regatul Bosporan; Antonia Tryphaina şi Kyzikos; de la evergeta păgână la sfânta creştină[6]. Astfel, readucerea în discuție a unei personalități de primă mărime a perioadei iulio-claudiene – căreia în literatura de specialitate nu i s-a acordat până acum atenția pe care o merită –, permite un plus de reflecție asupra unor aspecte legate de expansiunea romană în spațiul pontic şi în cel micro-asiatic.

2. ***Informații documentare***

Cu prilejul unui colocviu germano-francez privind oraşele greceşti în epocile elenistică şi romană, organizat la München în iunie 2011, la întrebarea cum am putea defini mărimea unei polis, R. Malcolm Errington observa pertinent că aceasta depinde de elocvența surselor. Cu cât acestea sunt mai bogate şi mai explicite într-un caz sau altul, cu atât devine mai importantă pentru cercetătorii moderni o comunitate urbană antică. Extrapolând, am putea face aceeaşi afirmație în legătură cu o personalitate sau alta, dintre cele ajunse până la noi pe filiera tradiției antice. Astfel, dacă ar fi să ne rezumăm doar la autorii greci şi latini, Antonia Tryphaina ne-ar apărea ca un personaj fără nume – ca fiică a regelui Polemon I şi a soției acestuia Pythodoris[7] şi ca soție, respectiv văduvă a regelui trac Kotys VIII[8]. Dacă s-ar fi păstrat numai evidența numismatică, am avea de-a face doar cu un nume dinastic, asociat regelui Polemon II pe unele emisiuni din Regatul Pontului[9]. Iar dacă ar fi să interpretăm *ad litteram* cinci inscripții onorifice de la Kyzikos[10], relevante pentru subiectul cercetării de față, am putea crede că Antonia Tryphaina este de departe personalitatea cea mai influentă din istoria mai mult decât milenară a celebrului oraş din Propontida[11]. Ca atare, numai o corelare judicioasă a tuturor mărturiilor documentare păstrate (între care şi cele care oferă informații indirecte) ne-ar putea apropia de dimensiunea reală a unui personaj mai degrabă trecut în subsidiar de istoriografie, dar care a jucat un rol

[5] Ne referim, în primul rând, la contribuțiile datorate lui S.Ju. Saprykin: SAPRYKIN 1984; SAPRYKIN 1993; SAPRYKIN 1995; SAPRYKIN 1996; SAPRYKIN 2002.

[6] Atragem atenția că aproape toate aspectele enumerate ar putea fi dezvoltate în studii de sinestătătoare. În încercarea de a oferi un tablou de ansamblu, mai mult sau mai puțin unitar, asupra dosarului „Antonia Tryphaina", am fost obligați să concentrăm discuția poate mai mult de cum şi-ar fi dorit unii sau alții dintre eventualii cititori interesați. În compensație, ne asumăm aici angajamentul de a reveni – intr-un viitor apropiat – cu alte două materiale prin care să putem aprofunda cercetarea privind „Antonia Tryphaina şi Thracia", respectiv „Antonia Tryphaina şi Kyzikos".

[7] Strabon XII 3, 29.

[8] Strabon XII 3, 29; Tac., *Ann*. II 67, 2; Vell. II 129.

[9] SAPRYKIN 1996, p. 334-336, cu trimiteri la literatura anterioară.

[10] IGRR IV, 144-148.

[11] Despre acest oraş am redactat recent o voce în R. Bagnall [*et al*.] (ed.), *Wiley-Blackwell's Encyclopedia of Ancient History*, Oxford, 2012, unde facem trimitere şi la literatura anterioară mai importantă. De altfel, cartea lui HASLUCK 1910 încă nu a fost înlocuită.

deloc neglijabil în acel „eastern dynastic network", pentru a prelua o sintagmă inspirată în formularea lui R.D. Sullivan[12].

Ținând cont de faptul că recursul constant la surse stă la temeiul punctelor subsecvente ale demersului nostru – unde facem şi observații privitoare la relevanța acestora –, să ne fie permis aici să atragem atenția doar asupra unui pasaj din „Geografia" lui Strabon. „Tibarinii şi chaldeenii pînă în Colchida şi Pharnacia, şi Trapezunt sunt stăpâniți de Pythodoris, o femeie înțeleaptă şi capabilă să-şi asume conducerea treburilor. Este fiica lui Pythodoros din Tralles, care a devenit soția lui Polemon şi care a domnit cu acesta ceva timp. Apoi, a moştenit domnia, (Polemon) sfârşindu-se la aşa-numiții aspurgieni, barbari din Sindica. Având de la Polemon doi fii şi o fiică, ultima a fost dată lui Kotys Sapaeus; dar după ce acesta a fost omorât prin viclenie, ea a rămas văduvă, având copii de la el: cel mai în vârstă dintre ei este acum dinast. Dintre fiii lui Pythodoris, unul, cu titlu privat, o asistă pe mamă în ceea ce priveşte treburile regatului, altul a fost făcut, foarte de curând, rege al Armeniei Mari. În ceea ce o priveşte, ea s-a căsătorit cu Archelaos şi a rămas cu acesta până la sfârşit. Acum, însă, este văduvă, stăpânind ținuturile care au fost menționate şi atele mai plăcute decât acestea, despre care vom vorbi în continuare"[13].

Pasajul a fost invocat şi comentat de numeroase ori în literatura de specialitate[14] şi ar putea constitui el însuşi subiectul unui studiu amplu. Deloc întâmplător, dacă ne gândim că aici întrezărim – concentrată la maximum – istoria ultimelor regate elenistice clientelare din estul mediteranean: Bosporul Cimmerian, Pontul, Thracia, Armenia, Cappadocia, indirect şi Iudeea. Dinaştii din fruntea acestora sunt legați între ei nu doar prin titlul de „prieteni şi aliați" ai Romei, ci şi printr-un arbore genealogic creat în jurul lui Pythodoris şi a fiicei acesteia Antonia Tryphaina[15]. Ceea ce demonstrează cu prisosință că prezentarea extrem de elogioasă (dacă ne gândim la statutul femeii din acele vremuri) – γυνὴ σώφρων καὶ δυνατὴ προΐστασθαι πραγμάτων –, departe de a fi un complement de circumstanță, are o acoperire reală deplină.

3. ***Considerații onomastice şi prosopografice***

Numele roman Antonia derivă de la gentiliciul purtat de triumvirul Marcus

[12] SULLIVAN 1979; cf. BRAUND 2005, p. 257.

[13] Strabon XII 3, 29 (text reconstituit de François Lasserre): Τοὺς δὲ Τιβαρηνοὺς καὶ <τοὺς> Χαλδαίους μέχρι Κολχίδος καὶ Φαρνακίας καὶ Τραπεζοῦντος ἔχει Πυθοδωρίς, γυνὴ σώφρων καὶ δυνατὴ προΐστασθαι πραγμάτων. Ἔστι δὲ θυγάτηρ Πυθοδώρου τοῦ Τραλλιανοῦ, γυνὴ δ' ἐγένετο Πολέμωνος καὶ συνεβασίλευσεν ἐκείνῳ χρόνον τινά, εἶτα διεδέξατο τὴν ἀρχήν, τελευτήσαντος ἐν τοῖς Ἀσπουργιανοῖς καλουμένοις τῶν περὶ τὴν Σινδικὴν βαρβάρων· δυεῖν δ' ἐκ τοῦ Πολέμωνος ὄντων υἱῶν καὶ θυγατρός, ἡ μὲν ἐδόθη Κότυϊ τῷ Σαπαίῳ, δολοφονηθέντος δὲ ἐχήρευσε, παῖδας ἔχουσα ἐξ αὐτοῦ· δυναστεύει δ' ὁ πρεσβύτατος αὐτῶν· τῶν δὲ τῆς Πυθοδωρίδος υἱῶν ὁ μὲν ἰδιώτης συνδιώκει τῇ μητρὶ τὴν ἀρχήν, ὁ δὲ νεωστὶ καθέσταται τῆς μεγάλης Ἀρμενίας βασιλεύς. Αὐτὴ δὲ συνῴκησεν Ἀρχελάῳ καὶ συνέμεινεν ἐκείνῳ μέχρι τέλους, νῦν δὲ χηρεύει, τά τε λεχθέντα ἔχουσα χωρία καὶ ἄλλα ἐκείνων χαριέστερα, περὶ ὧν ἐφεζῆς ἐροῦμεν.

[14] Pentru o discuție mai recentă, cu trimiteri la literatură anterioară, vezi BRAUND 2005, p. 256 şi urm.

[15] Vezi arborele genealogic pe care îl propunem în anexa la acest studiu.

Antonius. Printre prietenii apropiați ai acestuia s-au numărat atât Polemon I, fiul retorului Zenon din Laodiceea, cât şi Pythodoros din Tralles. Dacă Zenon s-a făcut remarcat prin organizarea rezistenței la atacul parților conduşi de Labienus, în vara anului 39 a. Chr.[16], Pythodoros a rămas în istorie prin averea lui fabuloasă, estimată la 2000 de talanți[17]. Prosperitatea omului de afaceri din Tralles pare să fi fost argumentul hotărâtor în contractarea căsătoriei lui cu Antonia, fiica triumvirului din cea de a două căsnicie a acestuia, caracterizată sugestiv de M. & B. Lightman ca „political wife"[18]. Cei mai mulți dintre predecesorii noştri nu au pus nici un moment în discuție căsătoria dintre Pythodoros şi Antonia, de aici rezultând nu doar explicația pentru numele roman purtat de Tryphaina, ci şi faptul că aceasta ar fi fost strănepoata lui Marcus Antonius. De altă părere este D. Braund care, într-un studiu recent, înclină să creadă că descendența din Antonius ar fi o ficțiune modernă[19]. Ca atare, Antonia Tryphaina ar fi moştenit gentiliciul de la tatăl ei Polemon I. Acesta, odată cu cetățenia romană acordată de triumvir, ar fi preluat şi numele protectorului, devenind Marcus Antonius Polemon. Iar numele Antonia, purtat de soția lui Pythodoros din Tralles, s-ar datora tot cetățeniei romane acordată ultimului de către Marcus Antonius. Explicația istoricului englez ar putea fi reținută ca ipoteză de lucru, dacă nu s-ar întemeia doar pe un *argumentum e silentio*. Mai exact, pe o pretinsă „tăcere a lui Strabon", în pasajul citat mai sus[20], referitoare la ascendența pe linie maternă a lui Pythodoris. In acest sens, ne scapă logica argumentației lui Braund care consideră că Strabon ar fi trebuit să menționeze explicit o eventuală legătură de rudenie cu triumvirul[21]. Dimpotrivă, noi înclinăm să credem că – în măsura în care putem vorbi de o „tăcere a lui Strabon" –, aceasta s-ar datora tocmai dorinței geografului de a menaja suspiciunea unui Tiberius sau a casei imperiale în general. Chiar dacă Augustus a adoptat politica lui Marcus Antonius de a folosi prinți nativi pentru guvernarea ținuturilor mai puțin elenizate din Asia Mică[22] şi s-a arătat clement față de mulți dintre foştii prieteni ai acestuia (inclusiv față de Polemon I), curentul de opinie publică impus la Roma de propaganda oficială, în perioada de confruntare dintre cei doi stăpâni ai lumii romane, ar fi fost mai degrabă ostil unei asocieri dintre numele lui Pythodoris cu cel al bunicului ei pe linie maternă – Marcus Antonius. În plus, noi credem că favoarea deosebită de care s-au bucurat fiii Antoniei Tryphaina odată cu domnia lui Caligula se datorează nu doar legăturilor de prietenie stabilite din copilărie, ci şi faptului că, atât împăratul cât şi urmaşii lui Kotys VIII, erau strănepoți ai triumvirului pe linie maternă. Interesant de remarcat că fiii Antoniei s-au aflat şi în grațiile lui Claudius, chiar

[16] MAGIE 1950, p. 430, 987; SARTRE 1995, p. 134.

[17] MAGIE 1950, p. 257: „In 48 B.C., it is said, Pythodorus, who had been a friend of Pompey, had amassed a property estimated at 2,000 talents, the foundation of which was presumably laid some time previously". Vezi şi observațiile aceluiaşi autor din nota 60 la p. 1130-1131.

[18] LIGHTMAN 2000, p. 18 (*s.v. Antonia* [3]).

[19] BRAUND 2005, p. 260, 268; cf. BRAUND 1984, p. 48, n. 16.

[20] Vezi nota 13.

[21] BRAUND 2005, p. 260: „But Strabo's noisy silence surely demonstrates that the notion that Pythodoris revelled in descent from Antony is misguided"

[22] MAGIE 1950, p. 443.

dacă acesta – ajuns la domnie după omorârea lui Caligula – s-a străduit să anuleze toate deciziile luate de predecesorul său, stigmatizat prin *damnatio memoriae*[23]. Şi de această dată ar fi putut conta mai mult faptul că noul împărat, cam de aceeaşi vârstă cu Tryphaina, era el însuşi nepot după mamă lui Marcus Antonius.

Numele grecesc Τρύφαινα, derivat de la verbul τρυφάω (= „a trăi îmbelşugat")[24], a fost purtat şi de unele regine şi prinţese ale dinastiei ptolemaice[25]. Interesant de remarcat că şi Pythodoris a purtat supranumele de Philometor, la fel ca regina Cleopatra II Philometor a Egiptului[26]. Vedem aici o aluzie la tradiţia elenistică a înrudirilor dinastice, reflectată şi la nivel onomastic. În Macedonia şi, mai ales, în regiunile de litoral ale Asiei Mici (cele mai puternic elenizate) numele Τρύφαινα este bine atestat epigrafic[27]. La vremea sa, F. Bechtel cataloga doar un Τρυφή, în categoria „Personennamen aus Bezeichnungen von Abstracta"[28], ca şi un Τρύφων (< τρυφή), în categoria „Namen aus Lebensführung und Verhältnis zur Gesellschaft"[29].

4. ***Antonia Tryphaina şi Thracia***

În cartea a doua a „Analelor" lui Tacitus aflăm un alt pasaj important pentru subiectul adus de noi în discuţie[30]. „Acuzat în senat de către soţia lui Kotys, (Rhaskuporis) este condamnat să fie ţinut departe de regat. Thracia este împărţită între Rhoimetalces, fiul (lui Rhaskuporis), care s-a dovedit a fi fost împotriva planurilor paterne, şi între copiii lui Kotys. Şi cum aceştia încă nu erau adulţi, Trebellenus Rufus, fost praetor, a fost mandatat să se ocupe între timp de regat, la fel ca atunci când înaintaşii (noştri) l-au trimis pe Marcus Lepidus în Egipt ca tutore al copiilor lui Ptolemaios"[31].

Soţia lui Kotys este, evident, Antonia Tryphaina care, în anul 19 p. Chr., a obţinut o audienţă în faţa Senatului (rămâne de presupus, nu fără voia lui Tiberius), pentru a cere condamnarea asasinului soţului ei. Nu este exclus ca ea să fi apărut în compania copiilor ei minori care, dacă ar fi fost lăsaţi în Thracia, ar fi putut împărtăşi soarta tatălui. Informaţia lui Strabon conform căreia fiul mai mare ar fi dinast în Thracia ar putea fi înţeleasă în sensul că acestuia i-a fost conferit de către împărat titlul de dinast, dar de conducerea treburilor regatului se ocupau efectiv reprezentanţi ai administraţiei romane. Două inscripţii votive – una găsită

[23] KIENAST 1996, p. 85.

[24] Vezi FRISK 1960, s.v. θρύπτω; cf. CHANTRAINE 1968, s.v. θρύπτω, cu trimitere la antroponimul Τρύφων.

[25] Cf. en.wikipedia.org/wiki/Antonia_Tryphaena.

[26] IG II² 3433.

[27] LGPN IV, p. 335 – cinci atestări datate între 145 a. Chr. şi 134 p. Chr.; LGPN VA, p. 436 – 35 atestări, aproape toate din epoca imperială.

[28] BECHTEL 1917, p. 617.

[29] BECHTEL 1917, p. 508.

[30] Legat de evenimentele menţionate în acest pasaj, rămâne de actualitate interpretarea oferită de DANOV 1979, p. 133 şi urm.

[31] Tacitus, *An*. II 67, 2: *Accusatus in senatu ab uxore Cotyis, damnatur ut procul regno teneretur. Thraecia in Rhoemetalcen filium, quem paternis consiliis adversatum constabat, inque liberos Cotyis diuiditur; iisque nondum adultis, Trebellenus Rufus, praetura functus datur, qui regnum interim tractaret, exemplo quo maiores M. Lepidum Ptolemaei liberis tutorem in Aegyptum miserant*.

la Apollonia şi datată cu anul 19 p. Chr.[32], alta descoperită la Bizye (Βιζύη) sau Selymbria şi datată cu anul 21 p. Chr.[33] – sunt dedicate de Lucius Antonius Zenon, respectiv de Gaius Iulius Proklos, lui Apollon Ietros, respectiv lui Theos Hagios Hypsistos pentru sănătatea şi salvarea lui Rhoimetalces şi a lui Pythodoris. În al doilea document se precizează că este vorba despre salvarea de la primejdia din războiul koilaletic (ἐκ τοῦ κα/[5]τὰ τὸν Κοιλα[λη]τικὸν / πόλεμον κινδύνου). În literatura de specialitate există o discuție îndelungată, neîncheiată încă, despre cine ar fi cei doi salvați de la primejdie. Mulți au înclinat să creadă că este vorba despre regele thrac Rhoimetalces II şi soția acestuia Pythodoris. Care ar fi putut fi după unii fiica lui Polemon I şi a lui Pythodoris senior, după alții – chiar regina Pontului, opinia preponderent împărtăşită referindu-se la fiica lui Kotys VIII şi a Antoniei Tryphaina[34]. Într-un studiu publicat în 1984, S.Ju. Saprykin încerca să demonstreze că respectiva Pythodoris ar fi fost soția lui Rhoimetalces III şi fiica lui Rhoimetalces II, din căsătoria ultimului cu o fiică mai puțin cunoscută a lui Polemon I şi a reginei bosporane Dynamia[35]. Chiar dacă reconstrucția era preluată de un specialist cu autoritate ca M. Tacheva[36], Saprykin s-a alăturat ulterior[37] celor care consideră că în inscripțiile amintite mai sus ar fi menționați Rhoimetalces III şi sora sa Pythodoris, copiii lui Kotys VIII şi ai Antoniei Tryphaina. Fără a putea intra aici în detalii[38], precizăm că şi noi împărtăşim acelaşi punct de vedere.

Din textul geografului din Amaseia D. Braund înțelege că Antonia Tryphaina i-ar fi născut lui Kotys doi copii[39]. Nu credem că aceasta rezultă din exprimarea laconică, dar destul de explicită, a lui Strabon: παῖδας ἔχουσα ἐξ αὐτοῦ· δυναστεύει δ' ὁ πρεσβύτατος αὐτῶν[40]. În mod curios, cercetătorul englez nu numai că pare să fi confundat superlativul πρεσβύτατος cu forma de comparativ πρεσβύτερος (care, într-adevăr, ar fi presupus doi termeni ai comparației), dar a trecut cu vederea şi un decret onorific de la Kyzikos[41], în care apar menționați cei trei fii ai Antoniei – Rhoimetalces, Polemon şi Kotys. Prezentați în aceeaşi inscripție drept colegi de şcoală şi tovarăşi (συντρόφους καὶ ἑταίρους) ai tânărului Helios, Gaius Caesar Augustus Germanicus (*alias* Caligula).

Sejurul unor prinți „barbari" la Roma, care puteau servi drept ostatici, dar şi cu scopul de a fi educați ca viitori regi clientelari cât mai fideli, devine o constantă a politicii de expansiune romană încă de la începutul secolului II a. Chr., dacă ne gândim la Demetrios, fiul regelui Philip al V-lea al Macedoniei. Acceptarea copiilor lui Kotys VIII pentru a fi crescuți la curtea imperială pare să se datoreze protecției manifestate de atotputernica soție a lui Augustus şi mamă a lui Tiberius

[32] IGBulg I² 399.

[33] IGRR I 777.

[34] Vezi discuția rezumativă, cu trimiteri la literatura anterioară, la SAPRYKIN 1993, p. 31 şi urm.

[35] SAPRYKIN 1984.

[36] TAČEVA 1985, p. 417; cf. TAČEVA 1987, p. 213.

[37] SAPRYKIN 1993, p. 32.

[38] Vezi, mai sus, observația de la nota 6.

[39] BRAUND 2005, p. 256. Cf. estimarea exagerată a lui SULLIVAN 1980, p. 922: „[…] she married the king of Thrace, Cotys VIII, and produced five children […]".

[40] Vezi nota 13.

[41] Syll.³ 798 = IGRR IV 145.

față de Pythodoris. Încă pe timpul când era soție a lui Polemon I, ultima a dedicat la Hermonassa o inscripție pentru Livia, pe care o numea binefăcătoarea ei[42]. Mai târziu, deşi cel de-al doilea soț al ei, Archelaos, s-a stins la Roma, unde fusese chemat de Tiberius ca să dea socoteală pentru trădare, Pythodoris şi-a păstrat tronul în Regatul Pontului. Iar fiica ei Antonia, cândva între anii 18 şi 29 p. Chr., a închinat la Kyzikos Atenei Poliade o statuie pentru mama Augustă Biruitoare[43]. Interesant de remarcat că abia odată cu accederea la domnie a lui Caligula Rhoimetalces III schimbă titlul de dinast cu cel de rege al Thraciei.

Revenind la inscripțiile votive de la Apollonia şi Bizye sau Selymbria, rămâne să presupunem că, în timp ce doi dintre copiii lui Kotys VIII – Rhoimetalces şi Pythodoris – s-ar fi aflat în Thracia, sub tutela unor reprezentanți ai administrației romane (între care Lucius Antonius Zenon pare să fi fost înrudit cu ei pe linie paternă)[44], alți doi – Polemon şi Kotys – s-ar fi aflat cu mama şi bunica lor în Regatul Pontului. Cândva după anul 21 (dacă e să luăm ca *terminus post quem* inscripția de la Bizya), Rhoimetalces, Polemon şi Kotys au fost duşi la curtea imperială, unde aveau să devină σύντροφοι καὶ ἑταῖροι ai lui Caligula[45]. În măsura în care putem fi siguri de existența surorii lor Pythodoris, înclinăm să credem că aceasta ar fi rămas mai degrabă în Thracia, ca logodnică, ulterior ca soție, a lui Rhoimetalces II, aşa cum rezultă din arborele genealogic propus încă de H. Dessau şi preluat de G. Mihailov[46].

5. ***Antonia Tryphaina şi Regatul Pontului***

De Regatul Pontului pe Antonia Tryphaina o leagă nu doar copilăria, ci şi câteva decenii de domnie – mai întâi, pentru a asigura interimatul după moartea lui Pythodoris, câtă vreme Polemon II era încă minor, apoi ca asociată la tronul ocupat de acesta. Dintre sursele directe, doar unele emisiuni monetare permit acreditarea ideii că Antonia s-ar fi aflat la cârma Regatului Pontului[47]. Pe care ar fi preluat-o de la mama sa într-un moment posibil de precizat doar pe baza datării ultimelor emisiuni monetare ale acesteia. Dacă acceptăm opinia lui T. Reinach[48], sprijinită mai recent de S.Ju. Saprykin[49], moartea lui Pythodoris şi începutul domniei Antoniei ar corespunde cu anul 22/23 p. Chr. Într-un tabel sinoptic întocmit de Chr. Marek, Tryphaina ar fi domnit între cca. 21 şi 36 p. Chr.[50] În mod evident, istoricul de la Zürich face abstracție de asocierea ei la conducerea regatului odată cu urcarea pe tron a lui Polemon II. Emisiuni monetare cu ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΟΛΕΜΩΝΟΣ şi ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΤΡΥΦΑΙΝΑ apar până în anul 49[51], care ar putea fi anul morții Antoniei, dacă ținem seama că monetele ulterioare

[42] BOLTUNOVA 1989, p. 86 (cf. SEG XXXIX 695): [Πυθ]οδωρὶς Λειουίαν τὴν / [έαυ]τῆς εὐεργέτιν.

[43] IGRRP IV 1442sqq.

[44] Discuția la SAPRYKIN 1993.

[45] Syll.3 798 = IGRR IV 145.

[46] IGBulg I2, p. 368.

[47] Vezi, mai sus, nota 9.

[48] REINACH 1902, p. 143–150.

[49] SAPRYKIN 1993, p. 32; cf. SAPRYKIN 1995, p. 199.

[50] MAREK 1993, p. 60.

[51] BALDUS 1983, cu literatura anterioară.

prezintă doar chipul şi numele lui Polemon.

6. *Legături indirecte cu Regatul Bosporan*

Într-o voce lansată foarte recent pe internet[52] se afirmă că Antonia Tryphaina s-ar fi născut în anul 15 a. Chr.[53] De fapt, Polemon I s-ar fi căsătorit cu Pythodoris, fiica lui Pythodoros din Tralles, în anul 12 a. Chr., pe când era rege al Pontului şi Bosporului[54]. Cei care înclină să creadă că Pythodoris ar fi fost soția lui Polemon înaintea căsătoriei acestuia cu Dynamia în anul 14 a. Chr. nu fac decât să complice discuția, fără a avea temei documentar[55], cum au remarcat anterior, pe bună dreptate, S.Ju. Saprykin şi D. Braund. Şi cum Polemon ar fi murit în anul 8 a. Chr., de mâna aspurgienilor, lăsând-o pe Pythodoris cu doi băieți şi o fată, deducem logic naşterea Antoniei cândva între anii 12 şi 8 a. Chr. S-ar fi putut naşte chiar în Regatul Bosporan, dar câtă vreme izvoarele nu ne ajută în acest sens, nu ne putem hazarda dincolo de limitele unei supoziții.

Un alt moment important, când Bosporul Cimmerian ajunge în atenția cercetătorului preocupat de dosarul Antoniei Tryphaina, este determinat de două pasaje din Dio Cassius. Mai întâi (LIX 12, 2), acesta ne povesteşte despre întronarea regilor de la periferia Imperiului în anul 38 de către Caligula, cu care prilej împăratul i-a făcut cadou lui Polemon, fiul lui Polemon, regatul părintesc. Mulți dintre exegeții moderni au remarcat greşeala comisă de istoricul roman în stabilirea relației de rudenie – Polemon II a fost nu fiul ci nepotul lui Polemon I. În cartea următoare (LX 8, 2), Dio adaugă că în anul 41 Claudius i-ar fi făcut cadou Regatul Bosporan unui oarecare Mithradates, iar lui Polemon i-ar fi dat în compensație un ținut din Cilicia. În dezacord cu informația literară, datele numismatice contrazic o eventuală prezență a fiului Antoniei Tryphaina la cârma Regatului Bosporan. După moartea lui Aspurgos în anul 37/38, tronul ar fi fost moştenit de soția acestuia, Gepaipyris. Judecând după emisiunile monetare, aceasta ar fi condus regatul doi ani singură, după care l-ar fi asociat la domnie pe fiul mai mare Mithradates II. Ultimul s-a menținut pe tronul bosporan până în 44/45, după care a fost înlocuit – la intervenția militară a romanilor – cu fratele său Kotys I.

Şi dacă în istoriografia occidentală, atentă mai degrabă la informația lui Dio Cassius, Polemon II continuă să fie prezentat ca rege al Pontului şi Bosporului, cărturarii ruşi au vărsat de-a lungul timpului râuri de cerneală în căutarea unei explicații credibile la contradicția amintită mai sus. Nu este cazul să reluăm aici

---

[52] Vezi http://de.wikipedia. org/wiki/Antonia_Tryphaina.

[53] Versiune lansată încă de DESSAU 1930, Vol. II, p. 619, n. 4.

[54] Strabon XII 3, 29 nu permite deducerea unei date exacte. Pentru anul 12 a. Chr., vezi SAPRYKIN 2002, p. 130, n. 13, care argumentează împotriva unei căsătorii a lui Polemon cu Pythodoris anterior numirii lui şi ca rege al Bosporului.

[55] Cf. MAGIE 1950, p. 1341, n. 32: „It is hard to suppose that he remained single until his marriage to Dynamis in 14 B.C., when he was at least fifty years old […]. Moreover, a marriage with Pythodoris (and the begetting of three children) after his appearance in the Crimea presupposes his return to Pontus, whereas little is known about him suggests that he never went back to Asia but spent the remaining years of his life in attempting to conquer his new kingdom". Nonsensul unor asemenea speculații devine evident, dacă ne gândim măcar la inscripția onorifică de la Hermonassa, citată mai sus (vezi nota 42).

întreaga discuție[56]. Semnalăm doar intervenția mai recentă a lui Ju.G. Vinogradov care, după revizuirea reconstituirii unei epigrafe chersonesite publicate anterior de V.V. Latyšev, argumentează în sensul că Polemon II, în fruntea contigentelor pontice, sprijinit de trupe romane ale armatei din Moesia şi de un corp auxiliar chersonesit, ar fi încercat să se impună ca rege al Bosporului pe calea armelor[57]. Chiar dacă reconstituirea rândurilor 5-6 din inscripția chersonestă – . . καὶ ἀγεμό/να Μυσίας[58] –, propusă de Vinogradov, a fost acceptată de S.Ju. Saprykin, ultimul continuă să se pronunțe hotărât nu doar împotriva domniei, ci şi împotriva simplei prezențe a lui Polemon II în Regatul Bosporan[59]. Făcând trimitere la contribuții anterioare ale lui A. Barett şi V.P. Jajlenko, Saprykin (care, de altfel, este şi autor al unei istorii a Regatului Pontului) pune la îndoială veridicitatea informației lui Dio privitor la acordarea Ciliciei lui Polemon II drept compensație pentru pierderea Bosporului. Totodată, oponenții lui Vinogradov consideră că prin τὴν πατρῴαν ἀρχήν, făcută cadou de Caligula lui Polemon, ar trebui să înțelegem doar Pontul, nu şi Bosporul.

Pe de altă parte, dacă tabloul istoric schițat de Ju.G. Vinogradov implică prea multe supoziții şi deducții logice pentru a putea fi credibil, reconstrucția propusă de S.Ju. Saprykin, pe lângă excesul de fantezie, suferă şi de un viciu de metodă în interpretarea tradiției literare. Ca atare, până la apariția unor informații documentare mai relevante, singura modalitate de a ne smulge din cercul vicios al unei dispute interminabile, generată de contradicția dintre informațiile lui Dio Cassius şi evidența numismatică, ar presupune – în opinia noastră – o disociere mai clară între intenționalitatea gestului lui Caligula şi realitățile din Bosporul Cimmerian. Fiul Antoniei Tryphaina ar fi avut oricum un drept potențial asupra tronului bosporan, în virtutea legitimării sale prin bunicul Polemon I. Dar câtă vreme neamurile epihorice din ținuturile maeotice se simțeau, în continuare, mult mai ataşate de tradiția ahemenidă, Roma a trebuit să accepte regi clientelari a căror legitimare din Mithradates VI Eupator îi făcea mai agreați de supuşi.

---

[56] Aceasta este prezentată, rezumativ, de VINOGRADOV 1997, p. 567 şi urm.; cf. SAPRYKIN 2002, p. 238–239, cu trimiteri la bibliografia anterioară în n. 13.

[57] VINOGRADOV 1997, p. 570-574. Reconstrucția propusă de autor este motivată nu atât de informațiile documentare cât de dorința de a răspunde la două întrebări speculative formulate la p. 569: „Konnte denn Polemon drei Jahre lang geduldig und gelassen zusehen, wie auf dem Bosporos, der nach allerhöchstem Gebot ihm zugeteilt war, zuerst Gepaipyris und danach noch Mithradates das Regiment führten, selbst wenn sie als Schwester und Neffe seine Verwandten waren? Und mehr noch: Ist es vorstellbar, daß Caligula, der, was man auch immer von seiner grotesk übertriebenen Charakteristik durch Sueton halten mag, ein wirklich jähzorniger und launischer Monarch war, im Laufe der gesamten drei langen Jahre eine solche seiner Natur überhaupt nicht eigene Passivität an den Tag legte und die Augen vor einem so groben Verstoß gegen seinen Willen verschloß?".

[58] Menționarea legatului provinciei Moesia oferă un reper cronologic decisiv pentru eliminarea din discuție a lui Polemon I, care era legat de inscripția chersonesită de curentul de opinie predominant în istoriografia rusă anterior reconstrucției propuse de Ju.G. Vinogradov. Privitor la data creării Moesiei, vezi discuția rezumativă propusă de A. Avram (în ISM III, p. 54 şi urm.), cu trimitere la surse şi la literatura secundară.

[59] SAPRYKIN 2002, p. 239 şi urm.

7. *Antonia Tryphaina şi Kyzikos*

În cartea a XII-a a „Geografiei", la descrierea Kyzikos-ului, Strabon afirmă că „polis-ul este demn de a rivaliza cu cele mai importante oraşe din Asia, în ceea ce priveşte mărimea şi frumuseţea, ca şi prin buna legislaţie privitoare la pace şi război"[60]. Şi tot acolo ne spune că „romanii au acordat cinstire oraşului; acesta este liber până astăzi şi are un teritoriu mare: cel stăpânit din vechime şi cel adăugat de romani"[61].

Informaţiile Geografului – relevante atât pentru perioade anterioare cât şi ca mărturie a unui contemporan – nu fac decât să confirme ceea ce ştim pe baza altor date, definitorii pentru importanţa culturală şi prosperitatea economică a oraşului de pe istmul care lega vechiul Arctonnesus de continentul asiatic. Dacă ar fi să rezumăm la maximum istoria Kyzikos-ului prin câteva trăsături, în funcţie de epocă, ar trebui să remarcăm cele două porturi excelente şi avantajul de a fi la adăpost de atacurile tracilor în perioada arhaică, poziţia cheie pe care a avut-o (alături de Byzantion) pentru comerţul cu grâne dintre Atena clasică şi lumea pontică, bunele relaţii întreţinute cu regii Attalizi, ca şi relaţia privilegiată cu Roma după rezistenţa opusă lui Mithradates VI Eupator în anul 74 a. Chr. Prin urmare, alegerea sa ca reşedinţa de către Antonia Tryphaina – după asasinarea lui Kotys VIII – nu a fost deloc întâmplătoare. Pe lângă tradiţia de prietenie dintre Kyzikos şi familia regală tracă şi dincolo de statutul privilegiat de care se bucura oraşul la începuturile Principatului, decizia Antoniei ar fi putut fi influenţată şi de poziţia geopoliică a oraşului. Aici Tryphaina se afla în punctul de intersecţie ideal al evenimentelor desfăşurate la Roma, în Thracia şi în Regatul Pontului, pentru a vorbi doar de ţinuturile de care o legau relaţiile directe de familie.

Cinci inscripţii – patru onorifice şi una votivă[62] – reprezintă piesele de rezistenţă la reconstituirea dosarului Antoniei Tryphaina. Rediscutarea lor amănunţită – care ar putea să ne preocupe într-un viitor apropiat –, ar depăşi cu mult limitele acestui studiu. Aici menţionăm doar că datele epigrafice o numesc direct pe „preaputernica şi preaiubitoarea de Augusti Antonia Tryphaina"[63], drept fiică a lui Polemon şi Pythodoris. Mai reţinem averea uriaşă de care va fi dispus şi care-i permite asumarea unor importante lucrări de construcţie. Sau, pentru a prelua exprimarea bombastică a documentului, „Pentru cel mai mare şi mai slăvit zeu Gaius Iulius Caesar ea restaurează oraşul sub vechea înfăţişare şi astfel ca pe timpul strămoşilor acestuia, în calitate de îngrijitor al templului (acestuia)"[64]. Aceasta, „deoarece tânărul Helios, Gaius Caesar Augustus Germanicus, a dorit ca în razele sale proprii să strălucească şi regatele purtătoare de sulițe ale Imperiului, … el aducându-i pe fiii lui Kotys – Rhoimetalces, Polemon şi Kotys, deveniţi colegi ai lui de şcoală şi tovarăşi, – în fruntea regatelor care au aparţinut

[60] Strabon XII 8, 11: Ἔστι δ' ἐνάμιλλος ταῖς πρώταις τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν ἡ πόλις μεγέθει τε καὶ κάλλει καὶ εὐνομίᾳ πρός τε εἰρήνην καὶ πόλεμον.

[61] Strabon XII 8, 11: Ῥωμαῖοι δ' ἐτίμησαν τὴν πόλιν, καὶ ἔστιν ἐλευθέρα μέχρι νῦν καὶ χώραν ἔχει πολλὴν τὴν μὲν ἐκ παλαιοῦ, τὴν δὲ τῶν Ῥωμαίων πρσθέντων.

[62] IGRR IV 144-148.

[63] Syll.^{3} 799$_{3-4}$ = IGRR IV 146$_{3-4}$: ἡ κρατίστη καὶ φιλοσέ/βαστος Ἀντωνία Τρύφαινα.

[64] *Ibidem*, r. 8-10: μεγί/στῳ κἀιππιφανεσ(τά)τῳ θεῳ [Γαΐῳ] Καίσαρι ἀρχαίαν καὶ προγονικὴν τοῦ γένους αὐτοῦ νεωκόρον ἐπανακτωμένη πόλιν.

pe drept taţilor şi strămoşilor lor”[65]. În fine, nu lipsit de semnificaţie ne apare şi faptul că, în inscripţia votivă[66] (datată în anul 38/39 p. Chr.), Polemon este numit doar rege al Pontului, nu şi al Bosporului.

Dacă Antonia îşi va fi asumat şi rolul de intermediar în susţinerea intereselor Kyzikos-ului la Roma – cum pare convinsă colega Mădălina Dana într-un studiu aflat sub tipar[67] –, nu putem şti pe baza informaţiilor documentare existente. Statutul privilegiat de care s-a bucurat oraşul până în anul 25 p. Chr. nu credem că ar fi necesitat intervenţii suplimentare din partea unei strănepoate a lui Marcus Antonius. Iar odată cu includerea oraşului în provincia Asia, după omorârea unor cetăţeni romani (interpretată drept act neloial faţă de Roma), o eventuală intervenţie pentru cauza Kyzikos-ului nu numai că nu l-ar fi convins pe Tiberius, dar ar fi putut compromite viitorul copiilor Tryphainei, aflaţi la curtea imperială. Mult mai prudentă rămânea calea de mijloc, pe care urmând-o, „Antonia Tryphaina, (soţia) lui Kotys, fiică şi mamă de regi şi ea însăşi regină”[68] căuta prin orice mijloace să arate bunăvoinţă faţă de „casa veşnică a celui mai mare dintre zei şi faţă de puterea lui nemuritoare”[69], fie că era vorba de Tiberius sau Caligula.

8. ***De la evergeta păgână la sfânta creştină***

În „Epistola către romani” a Sfântului Apostol Pavel apare menţionată o oarecare Trypahena: „Îmbrăţişaţi pe Trifena şi pe Trifosa, care s-au ostenit în Domnul” (*Rom*. 16, 12). Tradiţia creştină a reţinut şi numele unei martire „Tryphaina”, născută la Kyzikos dintr-un tată nobil, Anastasios, şi o mamă creştină, Socratia. În literatura de specialitate s-a discutat despre o posibilă legătură cu Antonia Tryphaina, rămânând de explicat trecerea legendară a acesteia la creştinism. În acest sens, există mai multe elemente care merită să ne reţină atenţia. În primul rând, pentru stabilirea unei legături dintre păgânismul persoanei reale şi creştinismul celei legendare va fi jucat un rol trecerea fiului Polemon la iudaism – condiţie care i-a fost impusă acestuia pentru a se putea căsători cu Berenice. Din anul 41 p. Chr., prin bunăvoinţa lui Claudius, acesta ajunge să domnească şi peste Cilicia, în care se afla oraşul Tarsus, de unde era originar Apostolul Pavel. Care ar fi putut afla o instanţă protectoare chiar în mama regelui, ea însăşi asociată la domnie. Pe de altă parte, Antonia Tryphaina închina anterior la Kyzikos o statuie pentru mama Augustă Biruitoare şi instituia întreceri în cinstea tinerei zeiţe Aphrodita Druzilla. Iar „iubirea sa de oameni

---

[65] Syll.^{3} 798$_{3-7}$ = IGRR IV 145$_{3-7}$: ἐπεὶ ὁ νέος Ἥλιος Γάϊος Καῖσαρ Σεβαστὸς Γερμανικὸς συναναλάμψαι ταῖς ἰδίαις αὐγαῖς καὶ /τὰς δορυφόρους τῆς ἡγεμονίας ἠθέλησεν βασιλήας [. . .] τοὺς Κότυος δὲ παῖδας Ῥοιμητάλκην καὶ Πολέμωνα καὶ Κότυν συντρόφους καὶ ἑταίρους ἑαυτῶι γεγο/νότας εἰς τὰς ἐκ πα[τέρ]ων καὶ προγόνων αὐτοις ὀφειλομένας ἀποκαθέστακεν βασιλείας.

[66] IGRR IV 147.

[67] *Cyzique, une cité au carrefour des réseaux culturels du monde grec*, în volumul cu materialele simpozionului „Cyzique, cité majeure et méconnue de la Propontide antique”, Metz, 3-4 martie 2010.

[68] IGRR IV 147$_{8-9}$: Ἀντωνία Τρύφαινα, Κότυος βασιλ[έ]ων [καὶ] / θυγάτηρ καὶ μήτη[ρ αὐτὴ ?] βασ[ί]λ[ι]σσα.

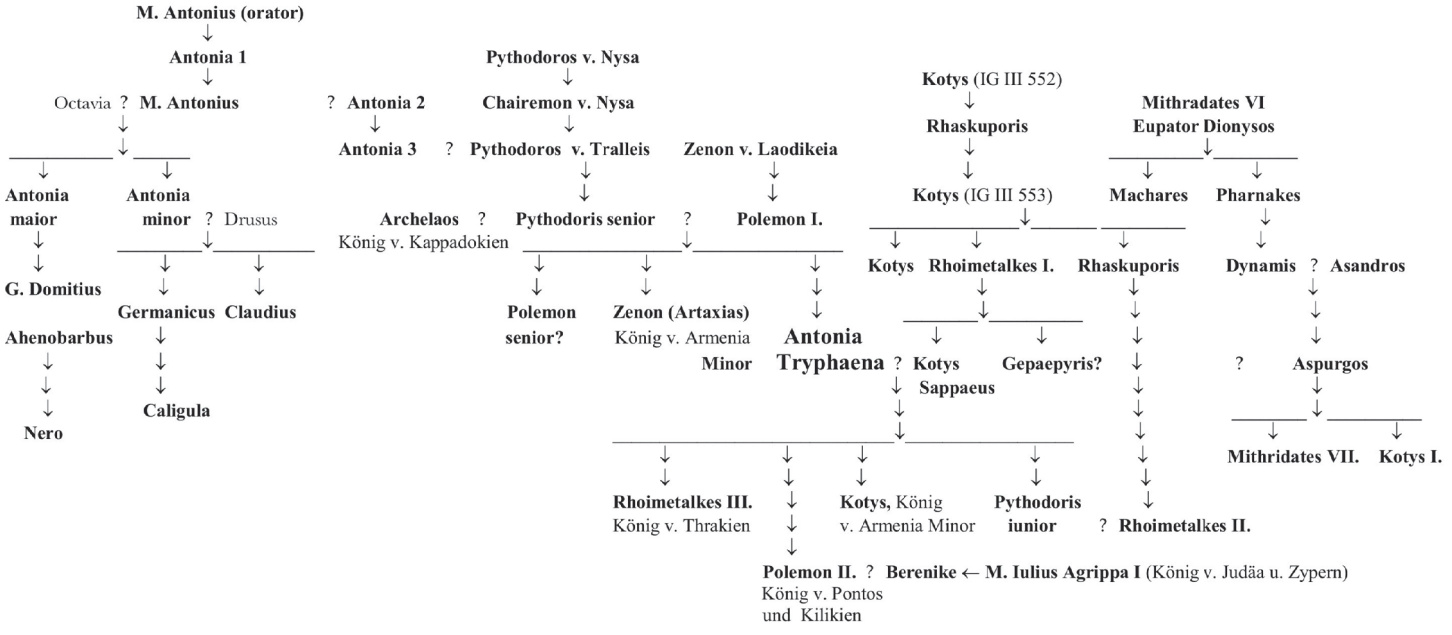
[69] IGRR IV 144$_{3-4}$: τὸν αἰώνιον τοῦ μεγίστο[υ] / θεῶν [. . .] οἶκον καὶ τὴν ἀθάν[ατον ἡγ]εμονίαν αὐτοῦ.

înnăscută față de localnici şi străini" – cum aflăm din inscripția onorifică IGRR IV 144 – i-ar fi determinat pe „negustorii asiatici şi străinii, sosiți la sărbătoarea populară, să închine un scut cu reprezentarea ei în templu". În mod evident, este vorba de o încercare de divinizare a binefăcătoarei, iar de aici şi până la martira creştină „Tryphaina din Cyzikos" mai rămânea doar o problemă de timp.

Ca o concluzie de ansamblu la cele discutate până acum, observăm că sub un nume aparent enigmatic – Antonia Tryphaina – se ascunde metafora unei treceri de la elenism la romanitate şi de la păgânism la tradiția creştină. Un produs prin excelență al politicii de expansiune a Romei în spațiul pontic şi în cel micro-asiatic, cu implicații mai largi pentru întreg bazinul est-mediteraneean. Tocmai de aceea credem că materialul pe care-l încredințăm acum tiparului ar merita să fie dezvoltat printr-un alt studiu cu titlul „Antonia Tryphaina in the eastern dynastic network".

ANEXĂ / ANHANG

Arbore genealogic la Antonia Tryphaena / Stemma zu Antonia Tryphaena

BIBLIOGRAFIE

BALDUS 1983 – H.R. Baldus, *Die Daten von Münzprägung und Tod der Königin Pythodoris von Pontus*, Chiron 13 (1983), p. 537-543.

BECHTEL 1917 – F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917.

BOLTUNOVA 1989 – A.I. Boltunova, *Nadpis' Pifodoridy iz raskopok Germonassy*, VDI (1) (1989), p. 86-91.

BRAUND 1984 – D. Braund, *Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship*, Londra, 1984.

BRAUND 2005 – D. Braund, *Polemo, Pythodoris and Strabo. Friends of Rome in the Black Sea Region*, în A. COŞKUN [*et al*.] (ed.), *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, Göttingen, 2005, p. 253-270.

CHANTRAINE 1968 – P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*. Vol. I, Paris, 1968.

DANOV 1979 – Chr.M. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, ANRW II 7 (1979), 1, p. 21-185.

DESSAU 1930 – H. Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin.

FRISK 1960 – H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Vol. I, Heidelberg, 1960.

HASLUCK 1910 – F.W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910.

KIENAST 1996 – D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. ²Darmstadt, 1996.

LGPN IV - P.M. FRASER – E. MATTHEWS (eds.): *A Lexicon of Greek Personal Names. IV: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

LGPN VA - Th. CORSTEN (ed.): *A Lexicon of Greek Personal Names. VA: Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford, 2010.

LIGHTMAN 2000 – M. et B. Lightman, *Biographical Dictionary of Greek and Roman Women: Notable Women from Sappho to Helena*, New York, 2000.

MAGIE 1950 – D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor, to the end of the third century after Christ*, Vol. I-II, Prinston (retipărit New York 1975).

MAREK 1993 – Chr. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993.

REINACH 1902 – T. Reinach, *L'histoire par les monnaies: essais de numismatique ancienne*. Paris, 1902.

SAPRYKIN 1984 – S.Ju. Saprykin, *Pifodorida – carica Frakii*, VDI (2) (1984), p. 141-153.

SAPRYKIN 1993 – S.Ju. Saprykin, *Iz istorii pontijskogo carstva Polemonidov (po dannym ėpigrafiki)*, VDI (2) (1993), p. 25-49.

SAPRYKIN 1995 – S.Ju. Saprykin, *Ženščiny-pravitel'nicy Pontijskogo i Bosporskogo carstva (Dinamia, Piphodorida, Antonija Trifena)*, în L.P. MARINOVIČ, S.Ju. SAPRYKIN (eds.): *Ženščina v antičnom mire*, Moscova, 1995.

SAPRYKIN 1996 – S.Ju. Saprykin, *Pontiiskoe tsarstvo. Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'e*, Moscova, 1996.

SAPRYKIN 2002 – S.Ju. Saprykin, *Bosporskoe carstvo na rubeže dvuch ėpoch*, Moscova, 2002.

SARTRE 1995 – M. Sartre, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien (IVe s. av. J.-C./IIIe s. ap. J.-C.)*, Paris, 1995.

SULLIVAN 1979 – R.D. Sullivan, *Thrace in the Eastern Dynastic Network*, ANRW II 7 (1979), 1, p. 186-211.

SULLIVAN 1980 – R.D. Sullivan, *Dynasts in Pontus*, ANRW II 7 (1980), 2, p. 913-930.

TAČEVA 1985 – M. Tačeva, *On the Genealogy of the Last Kings of Thracia (100 B.C. – 45 A.D.)*, în *Studia in honorem Chr. Danov*, Sofia (Terra Antiqua Balcanica V), 1985, p. 412-417.

TAČEVA 1987 – M. Tačeva, *Corrigenda et addenda ad PIR (III, 1898: R 40-42, 50-52; II², 1936: C 1552-1554; IV², 1966, J 517) pertinentia*, în A. FOL (ed.): *Actes du IXe Congrès international d'épigraphie grecque et latine I (Acta Centri Historiae „Terra antiqua Balcanica" 2)*, Sofia, 1987, p. 210-213.

VINOGRADOV 1997 - Ju.G. Vinogradov, *Polemon, Chersonesos und Rom*, în idem, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen*, Mainz, 1997, p. 563-576.

OTRĂVIRI ÎN DINASTIA IULIO-CLAUDIANĂ. ZVONURI, TRADIȚIE LITERARĂ ŞI INTERPRETĂRI ISTORICE[*]

Andreea-Raluca BARBOŞ[**]
Decebal NEDU[***]

Keywords: *Drusus Maior, Augustus, Livia, Tiberius, Germanicus, Agrippina Maior, Drusus II, Locusta, Agrippina Minor, Claudius, Nero, Britannicus*.
Cuvinte-cheie: *Drusus Maior, Augustus, Livia, Tiberius, Germanicus, Agrippina Maior, Drusus II, Locusta, Agrippina Minor, Claudius, Nero, Britannicus*.

Abstract: *During Julio-Claudian dynasty, some powerful and ambitious empresses were allegedly involved in the deaths of some presumptuous successors to the throne and even of two emperors. Drusus Maior's death was considered as suspect by the Romans, since there were rumors regarding his pro-republican inclinations. According to the rumors recorded by the ancient sources, Augustus' reign ended as a result of the poison given to him by Livia, in some figs. The rumors also claimed that Germanicus fell victim to his grandmother and to Tiberius, also due to his republican principles inherited from his father or due to the suspicion that he might have had the intention to overthrow the emperor with the help of the army. Germanicus, Agrippina Maior and their close friends were all of them convinced that the poison administrated by Calpurnius Piso was the cause of his sufferings and of his death. The fight for power was enhanced once with Claudius' ascent to power. The emperor allowed Agrippina Minor to publically display the power she enjoyed. The ancient historians, hostile to the idea of the Roman society being subjected to the whims of a powerful woman, depicted Agrippina Minor as a tyrannical personality empowered by an almost masculine ambition and using crime as a tool for accomplishing her political goals. The ancient sources did not consider the death of Claudius as just a merely suspect death. They even claimed it was caused by the poison slipped to him by Agrippina Minor, the possibility of an unfortunate accident being ruled*

[*] Acest material a apărut cu sprijin financiar în cadrul proiectului POSDRU/88/1.5/S/47646, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[**] Andreea Raluca Barboş: Universitatea „Al.I. Cuza", Facultatea de Istorie, B-dul Carol I, nr. 11, Iaşi, 700506; e-mail: barbos.andreea@yahoo.com.

[***] Decebal Nedu: Universitatea „Dunărea de Jos", Facultatea de Istorie, Filosofie şi Teologie, str. Gării, nr. 63-65, Galați, 800003; e-mail: decebalnedu@hotmail.com.

out. Although she was not the one who planned the killing of Britannicus, Agrippina Minor was also considered as morally responsible for the murder. The open and declared support offered to Britannicus for planning the overthrowing of Nero made the young emperor poison his step brother.

Rezumat: *În timpul dinastiei Iulio-Claudiene, decesele succesorilor prezumtivi sau chiar a doi dintre principi au fost legate de împărătese puternice şi ambiţioase. Moartea lui Drusus Maior a fost privită cu suspiciune de romani, deoarece existau discuţii cu privire la înclinaţiile prorepublicane ale tânărului. Domnia lui Augustus s-ar fi încheiat, conform zvonurilor din acea perioadă, înregistrate de sursele antice, datorită otrăvii administrate de Livia prin intermediul unor smochine. Germanicus, se zvonea, ar fi fost victima bunicii sale şi a lui Tiberius, din cauza principiilor republicane moştenite de la tatăl său ori datorită bănuielilor legate de dorinţa sa de a-l înlătura pe principe cu ajutorul armatei. Atât Germanicus, cât şi Agrippina Maior, alături de prietenii apropiaţi, au fost convinşi că otrava administrată de Calpurnius Piso ar fi fost cauza suferinţei şi a decesului său. Lupta pentru putere s-a accentuat odată cu domnia lui Claudius. Acest principe i-a permis Agrippinei Minor să îşi etaleze în public puterea de care se bucura. Istoricii antici, ostili ideii ca societatea romană să se supună capriciilor unei femei puternice, i-au creionat Agrippinei Minor o personalitate tiranică, dominată de o ambiţie aproape masculină, crima făcând parte din instrumentele necesare îndeplinirii ţelurilor sale politice. Decesul lui Claudius nu a fost descris în izvoare ca fiind doar suspect, ci provocat de otrava administrată de Agrippina Minor, excluzând posibilitatea unui accident tragic. Deşi nu ea a fost cea care a pus la cale înlăturarea fizică a lui Britannicus, tot Agrippina Minor a fost privită ca autor moral al asasinatului. Susţinerea oferită lui Britannicus pentru a pune la cale detronarea lui Nero şi declararea acestei intenţii l-au determinat pe tânărul principe să îşi otrăvească fratele vitreg.*

În timpul dinastiei Iulio-Claudiene, femeile aflate în imediata apropiere a cercului puterii au fost suspectate de implicare excesivă în planurile succesorale ale principilor romani. Mai mult, otrava a fost considerată arma preferată a împărăteselor şi a membrelor familiei imperiale pentru îndepărtarea succesorilor indezirabili, precum şi pentru accelerarea ascensiunii fiilor sau viitorilor soţi. Livia Drusilla şi Agrippina Minor au fost aprig contestate de istoricii antichităţii pentru setea de putere manifestată în timpul domniilor soţilor, pe când Agrippina Maior a fost apreciată pentru devotamentul faţă de familia sa şi pentru lupta purtată împotriva lui Tiberius. Datorită atmosferei încordate de la curtea imperială şi din cauza competiţiei pentru putere, otrava „şi-a găsit loc" în aproape toate sursele literare care relatează momentele importante din istoria iulio-claudienilor.

În luna septembrie a anului 9 a. Chr., după decesele lui C. Marcellus, M. Vipsanius Agrippa şi Octavia, familia imperială a trecut printr-o altă tragedie[1]. Drusus Maior, fiul Liviei Drusilla, se afla în Germania, lângă apa Albionului, pe care nu a reuşit să o treacă pentru a-i supune pe cherusci. În această zonă, înregistra Suetonius cu o urmă de îndoială, i s-a arătat o femeie de o statură supraomenească care i-a prezis moartea[2]. „Prevestirea s-a îndeplinit de îndată",

[1] SENSI 1977, p. 338.
[2] SUETONIUS, *Claudius* 1.2.

relata acelaşi autor, "căci Drusus, deşi s-a grăbit a face cale întoarsă, a fost doborât de boală pe drum şi n-a apucat să ajungă la Rhin"[3].

Cassius Dio nota că Augustus a fost cel care l-a înştiințat pe Tiberius de boala fratelui său, iar acesta, grăbindu-se, a reuşit să-l prindă încă în viață[4]. Tiberius, profund afectat de pierderea suferită, a însoțit cortegiul funerar pe jos până la Roma[5], de la Ticinus alăturându-i-se Augustus şi, probabil, şi Livia[6], deşi vremea era neprielnică unui astfel de marş[7]. Tacitus consemna că Augustus, fiind nedespărțit de catafalcul lui Drusus Maior, a intrat în Roma odată cu acesta[8], pe când Cassius Dio înregistra faptul că "Augustus purtase război în afara incintei" şi, conform uzanțelor religioase, nu a putut intra în cetate. De aceea, el a rostit elogiul funebru în circul lui Flaminius[9]. În *Forum*, unde fusese expus trupul lui Drusus Maior însoțit de imaginile strămoşilor atât din ginta Claudia, din care făcea parte, cât şi a celor din ginta Iulia, cu care se aliase prin căsătorie[10], Tiberius a rostit şi el un elogiu de pe tribuna rostrată[11].

Arderea trupului lui Drusus Maior a avut loc pe Câmpul lui Marte, iar urna cu cenuşa sa a fost depusă în mausoleul lui Augustus[12]. Suetonius preciza că trupul fiului Liviei a fost înhumat pe Câmpul lui Marte[13]. De asemenea, Drusus Maior a fost copleşit *post mortem* "cu toate onorurile câte au găsit strămoşii şi câte au născocit urmaşii"[14]. Astfel, el a primit *cognomen*-ul Germanicus pentru sine şi urmaşii săi, cinstea de a i se ridica statui, un arc de triumf şi un cenotaf pe malul Rhinului[15]. În jurul arcului de triumf din Germania, după cum menționa Suetonius, „din acel moment şi la o zi stabilită, în fiecare an, soldații defilau, iar cetățile Galliilor înălțau rugăciuni publice”[16]. Totodată, acelaşi istoric antic amintea şi de o hotărâre a senatului în urma căreia urma să fie ridicat un arc de triumf cu trofee pe *Via Appia*, tot în memoria lui Drusus Maior[17].

În ciuda cinstirii publice de care s-a bucurat amintirea lui Drusus Maior din partea familiei sale, la Roma nu au întârziat să apară zvonurile legate de un posibil asasinat. Printre suspecți au fost nominalizați Augustus şi Livia, iar Tiberius a fost considerat autorul moral[18].

Sentimentele lui Tiberius par să fi fost contradictorii, dacă ar fi să ne ghidăm după Suetonius. Inițial, viitorul principe a dat dovadă de pietate, însoțind

---

[3] CASSIUS DIO 55.1.4; BARRETT 2002, p. 42; MARAÑÓN 1956, p. 68; LEVICK 1975, p. 34.

[4] CASSIUS DIO 55.2.1.

[5] TITUS LIVIUS, *Epit.* 142; SUETONIUS, *Tiberius* 7.3; CASSIUS DIO 55.2.1.

[6] BARRETT 2002, p. 44.

[7] TACITUS, *Annales* 3.5; SENSI 1977, 338.

[8] TACITUS, *Annales* 3.5.

[9] CASSIUS DIO 55.2.2; SENSI 1977, p. 338.

[10] SWAN 2004, p. 322; BARRETT 2002, p. 45.

[11] TACITUS, *Annales* 3.5; CASSIUS DIO 55.2.2.

[12] TITUS LIVIUS, *Epit.* 142; CASSIUS DIO 55.2.3.

[13] SUETONIUS, *Claudius* 1.3.

[14] TACITUS, *Annales* 3.5.

[15] CASSIUS DIO 55.2.3; SUETONIUS, *Claudius* 1.3; BARRETT 2002, p. 44.

[16] SUETONIUS, *Claudius* 1.3.

[17] SUETONIUS, *Claudius* 1.3; KLEINER 1985, p. 161.

[18] BARRETT 2002, p. 43.

rămăşiţele pământeşti ale lui Drusus Maior pe jos până la Roma, dar ulterior Tiberius apare zugrăvit ca un duşman declarat al propriei familii. Biograful antic nota că Drusus Maior a devenit victimă a lui Tiberius, după ce el a „divulgat scrisoarea în care formulase ideea că este necesară constrângerea lui Augustus pentru restabilirea libertății”[19].

Totuşi, în *Viața lui Claudius*, Suetonius înregistra că însuşi Drusus Maior afirma, fără a se ascunde, că, „atunci când va putea, va restabili vechea formă de guvernământ”[20]. Această afirmație făcea parte din folclorul de la sfârşitul secolului I a. Chr.. Din acest motiv, autorul nu se arăta foarte convins că Augustus, considerându-l suspect pe Drusus Maior, l-a chemat din provincie, iar întârzierea i-a fost pedepsită cu o doză de otravă[21]. Tacitus, în schimb, pare categoric în afirmația referitoare la implicarea principelui în moartea lui Drusus Maior, aşa cum va fi şi Tiberius în cea a lui Germanicus. Astfel, istoricul relata că „[lui Germanicus şi lui Drusus, tatăl său] li s-a curmat firul vieții tot pentru că s-au zbătut ca poporul roman să se bucure de aceleaşi drepturi, redobândindu-şi libertatea"[22]. În această ordine de idei, dacă Livia era suspectată şi ea de complot împotriva propriului fiu, singura ei justificare era loialitatea față de soțul său şi politica acestuia, care, la un moment dat, putea fi preluată de claudieni prin Tiberius. Din perspectiva noastră, adevărata cauză a morții lui Drusus Maior apare consemnată doar la Titus Livius: "s-a stins din viață din cauza unei fracturi (calul prăbuşindu-se peste piciorul său), după 30 de zile de la acest accident”[23].

Neîncrederea lui Suetonius față de ce se discuta la Roma a fost justificată de istoric prin enumerarea gesturilor lui Augustus, ulterioare morții fiului său vitreg. Augustus, remarca Suetonius, „l-a iubit atât de mult cât a trăit, încât l-a numit comoştenitor cu fiii săi [Gaius şi Lucius], aşa cum a declarat într-o zi în senat, iar după ce a murit l-a lăudat atât de mult în fața adunării încât i-a rugat pe zei să-i facă pe Caesari asemănători acestuia, iar lui personal să-i dea o moarte tot atât de glorioasă. Nu s-a mulțumit numai să-i pună pe mormânt versuri compuse de el, ci a scris în proză istoria vieții sale”[24]. Relația deosebită dintre Augustus şi Drusus Maior este confirmată de Seneca, care îl vedea nu numai ca pe un mare general, ci şi ca moştenitor al principelui[25].

Şi în aceste momente Livia a dat dovadă de un autocontrol extraordinar. Spre deosebire de Octavia, care nu mai suporta menționarea numelui lui Marcellus, Livia a reuşit, cu ajutorul filosofului stoic Areus Didymus din Alexandria, să îşi deschidă sufletul şi să accepte pierderea, vorbind şi plăcându-i să asculte evocările despre fiul său[26]. Atitudinea adoptată de Livia pentru a depăşi acest impas a fost lăudată de filosoful Seneca[27] ca o veritabilă dovadă de virtute.

---

[19] SUETONIUS, *Tiberius* 50.1; LEVICK 1966, p. 233.
[20] SUETONIUS, *Claudius* 1.4.
[21] SUETONIUS, *Claudius* 1.4.
[22] TACITUS, *Annales* 2.82.
[23] TITUS LIVIUS, *Epit.* 142.
[24] SUETONIUS, *Claudius* 1.5.
[25] SENECA, *Consolatio ad Marciam* 3.1.
[26] BARRETT 2002, p. 108; pentru Areus din Alexandria: SUETONIUS, *Augustus* 89.1; CASSIUS DIO 51.16.1-4.
[27] SENECA, *Consolatio ad Marciam* 3; BARRETT 2002, p. 44.

La 22 de ani de la acest eveniment nefericit, în 13 p. Chr., sentimentul de siguranță a prins rădăcini şi mai adânci în sufletul Liviei după ce Tiberius, adoptat de Augustus în 4 p. Chr., a fost învestit pentru a treia oară cu puterea tribuniciană, printr-o lege consulară propusă de Augustus. Acestei calități principele i-a adăugat şi *imperium proconsulare*, oficializându-se astfel ceea ce se ştia de mult timp, şi anume asocierea la domnie[28].

În acelaşi an, conform celor notate de Suetonius, Augustus şi-a finalizat testamentul, cu „trei zile înaintea nonelor lui aprilie, un an şi patru luni înainte de a muri; îl scrisese pe două caiete, parte de mâna lui, parte prin liberții săi Polybios şi Hilario, şi îl depusese la vestale”[29].

Zvonurile legate de implicarea Liviei în decesele membrilor familiei lui Augustus au atins punctul culminant în anul 14 p. Chr., când însuşi principele şi-a dat sfârşitul. Circumstanțele morții acestuia, precum şi măsurile luate pentru a preveni agitația din jurul casei de la Nola în care se afla trupul lui Augustus, i-au adus Liviei o nouă serie de acuzații din partea autorilor antici.

Exilul membrilor familiei principelui a fost un subiect dureros pentru acesta, iar Plinius cel Bătrân amintea că Augustus, cu puțin timp înainte de a muri, începuse să regrete decizia luată împotriva lui Agrippa Postumus. Din păcate, Plinius cel Bătrân a lăsat să se înțeleagă că Fabius Maximus, consul în anul 11 a. Chr.[30], ştia de planul principelui de a-şi vizita sau reabilita fiul adoptiv şi l-a trădat. În aceste condiții, Livia şi Tiberius au devenit elemente generatoare de griji, dar Plinius cel Bătrân nu menționează implicarea niciunuia dintre ei în moartea lui Augustus[31].

Cea mai detaliată versiune a evenimentului ne-a parvenit de la Tacitus, care menționa, pentru început, faptul că starea sănătății principelui se deteriora. Pe fondul acestei probleme, Augustus a luat decizia să îşi viziteze fiul exilat pe insula Planasia, probabil sfătuindu-se cu apropiații săi de încredere, printre care şi Fabius Maximus. Întâlnirea, conform relatării lui Tacitus, a avut loc şi s-a dovedit a fi extrem de emoționantă, ambii vărsând lacrimi şi arătându-şi „multe semne de dragoste”. Fabius Maximus a fost cel care i-a povestit soției sale Marcia toate acestea, adăugând că întoarcerea lui Agrippa Postumus la Roma era doar o chestiune de timp. Din păcate pentru cei implicați, Marcia i-a relatat Liviei cele petrecute şi aceasta i-a transmis informația lui Tiberius. Nu cunoaştem care a fost reacția acestuia, dar Tacitus susținea că Fabius Maximus s-a stins din viață la scurt timp. Cel mai probabil el s-a sinucis, căci Marcia îşi „aducea învinuiri că soțul şi-a pierdut viața din pricina ei”[32].

---

[28] SUETONIUS, *Tiberius* 21.1; VELLEIUS PATERCULUS 2.121; CASSIUS DIO 56.28.1; *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, 20: *C. Silius P. f. P. n. A. Caecina Largus L. Munatius L. f. L. n. Plancus*; BAUMAN 1994a, p. 105; SEAGER 2005, p. 39, 43; SWAN 2004, p. 294; HURLET 1993, p. 267.

[29] SUETONIUS, *Augustus* 101.1.

[30] *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, 11: *Paullus Fabius Q. f. Maximus Q. Aelius Q. f. Tubero*.

[31] PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 7.150; BARRETT 2002, p. 62; MARAÑÓN 1956, p. 93; SWAN 2004, p. 302; JAMESON 1975, p. 310.

[32] TACITUS, *Annales* 1.5; MARAÑÓN 1956, p. 93; JAMESON 1975, p. 310; FANTHAM 2006, p. 106.

Vizita pe insula Planasia a fost înregistrată şi de Cassius Dio. Istoricul menționează că Augustus dorise, cu puțin timp înainte de a muri, să ajungă la o „deplină înțelegere" cu Agrippa Postumus[33]. Cum subiectul nu a fost dezvoltat, nefiind menționat nici Fabius Maximus şi nici episodul confesiunii Marciei, nu ştim exact în ce consta această înțelegere, dar probabil făcea referire la reabilitarea tânărului, relatarea fiind asemănătoare celei a lui Tacitus[34].

Informațiile păstrate în arhivele Fraților Arvali indică faptul că Augustus şi Fabius Maximus au lipsit de la ceremonia din 14 mai 14 p. Chr., organizată pentru cooptarea în colegiu a lui Drusus II, fiul lui Tiberius. Totuşi, după cum arată lista celor care trebuiau să îşi ofere consimțământul pentru cooptarea în acest colegiu sacerdotal, atât Tiberius, cât şi Germanicus au trimis câte o scrisoare pentru acceptarea tânărului[35]. Având în vedere că niciunul dintre membrii familiei imperiale nu a fost prezent la ceremonie, pare greu de crezut că tocmai Augustus lipsise pentru a-şi vizita fiul adoptiv aflat în exil. Cei din familie aflați în exil primeau de obicei ajutor pentru a supraviețui condițiilor, iar Iuliei Maior Augustus chiar i-a îndulcit viața după ce a chemat-o la Rhegium. Cu toate acestea, principele nu a revenit niciodată asupra unei astfel de hotărâri, cu atât mai mult cu cât fusese implicat şi senatul[36]. R. Syme considera că vizita pe insula Planasia şi eventuala iertare a lui Agrippa Postumus nu au fost decât fabulații apărute pe fondul unui puternic curent anti-claudian şi pentru a se justifica sinuciderea lui Fabius Maximus[37].

Decesul lui Augustus, survenit pe 19 august 14 p. Chr.[38], la doar trei luni de la presupusa vizită pe insula Planasia, a dat naştere unor noi suspiciuni cu privire la activitatea Liviei. Tacitus notează că "unii chiar bănuiau că la mijloc ar fi crima soției sale"[39], iar Cassius Dio, confirmând informațiile oferite de Tacitus, oferă şi motivul care ar fi determinat-o pe Livia să recurgă la asasinarea principelui prin otrăvire. Astfel, „Livia a fost întrucâtva bănuită de a-i fi grăbit moartea, deoarece împăratul se dusese pe ascuns să-l vadă pe Agrippa în insula unde era exilat ... . Din teamă, după câte se spunea, ca nu cumva Augustus să-l readucă la domnie, otrăvi nişte smochine coapte dintr-un loc cu pomi pe unde Augustus obişnuia să se plimbe şi să culeagă smochine"[40].

Contrar celor două surse prezentate mai sus, Suetonius înregistrează că Augustus a dorit să-l însoțească pe Tiberius, trimis în misiune în Illyricum, până la Beneventum. La Astura însă, ori după părăsirea localității i s-a declanşat boala, principalul simptom fiind deranjamentul stomacal[41]. El a făcut un popas de patru

[33] CASSIUS DIO 56.30.1.

[34] SWAN 2004, p. 302; BARRETT 2002, p. 63; LEVICK 1966, p. 242.

[35] HENZEN 1874, p. 29; JAMESON 1975, p. 310; BARRETT 2002, p. 64.

[36] SWAN 2004, p. 303.

[37] SYME 1958b, p. 307; CORBETT 1974, p. 94; FANTHAM 2006, p. 106.

[38] EHRENBERG, JONES 1976, p. 40: *Fasti Ostineses: [...XI]V k. Sept. Augustus [excessit]*; SUETONIUS, *Augustus* 100.1; CASSIUS DIO 56.30; MARAÑÓN 1956, p. 80; SEAGER 2005, p. 40; SWAN 2004, p. 304; BARRETT 1996, p. 24.

[39] TACITUS, *Annales* 1.5.1; LEVICK 1966, p. 242.

[40] CASSIUS DIO 56.30; BARRETT 1996, p. 24; BARRETT 2002, p. 66; BURNS 2007, 14; MARAÑÓN 1956, p. 80; SWAN 2004, p. 302, 303; BAUMAN 1994b, p. 178.

[41] SUETONIUS, *Augustus* 97.3; BARRETT 2002, p. 66.

zile pe insula Capri, iar la Neapolis a luat parte la concursul cincinal de gimnastică organizat în cinstea sa, în ciuda faptului că boala încă se mai făcea simțită prin crize. Oprirea de la Nola a fost forțată de agravarea stării de sănătate[42]. De altfel, Suetonius notează că principele „a avut parte de o moarte uşoară, cum şi-a dorit-o întotdeauna"[43]. Aşadar, istoricul antic nu o menționează pe Livia ca artizan al morții soțului său. Totodată, în narațiunea lui Velleius Paterculus, cursul evenimentelor pare a fi asemănător, iar prezența Liviei nici măcar nu este amintită, deşi istoricul îi era total favorabil acesteia[44]. Încercând să ordoneze informațiile, A. A. Barrett considera că nu otrăvirea smochinelor ar fi fost cauza morții principelui, ci probabil diferitele substanțe folosite de Livia în scopuri terapeutice, dar care au devenit otrăvitoare din cauza unei concentrații prea mari. Contrar intențiilor, eforturile Liviei de a-şi trata soțul au fost sortite eşecului şi chiar i-au provocat moartea[45]. B. Levick era de părere că moartea lui Augustus, ajuns la respectabila vârstă de 75 de ani, 10 luni şi 26 de zile[46], nu a fost provocată de niciun factor extern, voluntar sau nu, ci a avut cauze naturale[47].

Problemele legate de moartea principelui nu se rezumă doar la cauzele care au provocat-o, ci se referă şi la ceea ce a avut loc înainte sau imediat după producerea decesului. Patru istorici antici, Velleius Paterculus, Tacitus, Suetonius şi Cassius Dio susțineau că Tiberius a fost chemat în grabă la Nola, însă nu se poate aprecia dacă acesta a fost apelat de Augustus sau de Livia şi dacă l-a mai prins în viață pe principe, pentru a mai purta o ultimă discuție[48].

Astfel, într-o notă extrem de favorabilă relației dintre principe şi Tiberius, Velleius Paterculus înregistra că Augustus, conştient fiind de gravitatea stării sale de sănătate, l-a chemat pe Tiberius, care se afla în drum spre Illyricum. Narațiunea continuă prin redarea stării de spirit a principelui, revigorat într-o oarecare măsură de discuția purtată cu „cea mai dragă persoană", şi cu decesul în brațele succesorului său[49]. Velleius Paterculus nu aminteşte nicio măsură de siguranță luată de Tiberius pentru a proteja liniştea muribundului, iar Livia nu apare menționată.

Suetonius susținea faptul că Tiberius nu ajunsese încă în provincie când i-a sosit o scrisoare din partea lui Augustus, prin care i se cerea să revină urgent la Nola. Odată ajuns lângă principe, pe care îl găsi foarte slăbit, cei doi au avut o întrevedere secretă, care se pare că a durat întreaga zi[50]. Ulterior, principele a rămas singur cu Livia, în brațele căreia a închis ochii, însă nu înainte de a-i spune: "Livia, trăieşte amintindu-ți de căsătoria noastră şi fii sănătoasă"[51]. În versiunea

[42] SUETONIUS, *Augustus* 98.1-5; SWAN 2004, p. 300; BARRETT 2002, p. 66.

[43] SUETONIUS, *Augustus* 99.1.

[44] VELLEIUS PATERCULUS 2.123; BAUMAN 1994b, p. 177.

[45] BARRETT 2002, p. 67.

[46] SUETONIUS, *Augustus* 100.2; CASSIUS DIO 56.30; VELLEIUS PATERCULUS 2.123; MARAÑÓN 1956, p. 80; SWAN 2004, p. 304.

[47] LEVICK 1966, p. 242.

[48] SWAN 2004, p. 305.

[49] VELLEIUS PATERCULUS 2.123; BARRETT 2002, p. 67; BAUMAN 1994a, p. 128; BAUMAN 1994b, p. 177.

[50] SUETONIUS, *Augustus* 98.5, *Tiberius* 21.1.

[51] SUETONIUS, *Augustus* 99.1; BARRETT 2002, p. 67; SWAN 2004, p. 303; BAUMAN

lui Suetonius, nu Livia a fost cea care a ascuns moartea principelui, ci Tiberius, care dorea să-l elimine mai întâi pe Agrippa Postumus[52]. A. A. Barrett consideră mărturia lui Suetonius referitoare la timpul petrecut de cei doi împreună ca fiind fantezistă, având în vedere că starea sănătății principelui se deteriora rapid[53], iar „la ora a noua a zilei" s-a stins[54]. Ora a noua, având în vedere că „miezul zilei corespunde întotdeauna începutului celei de-a şaptea ore"[55], nu putea fi mai târziu de ora 15 corespunzătoare sistemului actual de măsurare a timpului. Aşadar, cei doi nu avuseseră la dispoziție o zi întreagă pentru a discuta.

Tacitus şi Cassius Dio pretindeau că scrisoarea Liviei l-a ajuns pe Tiberius pe când el abia ajunsese în provincia Dalmatia[56]. Mai departe, Tacitus se pronunță rezervat, notând că nu se ştie dacă Augustus mai era în viață când a ajuns fiul său adoptiv[57], „căci Livia înconjurase palatul şi drumurile cu straşnice trupe de pază; din vreme în vreme se răspândeau veşti îmbucurătoare, până când, după ce au fost luate toate măsurile cerute de împrejurări, lumea a aflat, în acelaşi timp, că Augustus a murit şi că Tiberius Nero a luat puterea"[58]. Cassius Dio însă pare mult mai sigur cu privire la acest eveniment. Autorul antic, bazându-se pe „mărturiile celor mai numeroşi şi mai demni de încredere dintre istorici", Tacitus aflându-se probabil printre aceştia, susținea că „sfârşitul [lui Augustus] nu a fost anunțat de îndată, căci Livia, temându-se de izbucnirea unor mişcări câtă vreme Tiberius se afla încă în Dalmatia, a ținut ascunsă moartea lui Augustus până la sosirea fiului ei"[59]. Totuşi, în continuarea narațiunii sale, Cassius Dio oferă şi părerea altora care credeau că „Tiberius s-a aflat alături de Augustus în timpul bolii acestuia şi a primit de la împărat anumite instrucțiuni"[60].

Spre deosebire de R. Bauman, care pare convins de faptul că Livia a ascuns moartea principelui pentru a-i asigura lui Tiberius succesiunea[61], A. A. Barrett aprecia că Livia nu ar trebui condamnată pentru măsurile de siguranță luate în ultima zi a vieții lui Augustus. Atât populația din Nola, cât şi cea de la Roma erau destul de agitate, prima ştiind că Augustus se afla în casa părintelui său, iar cea de-a doua din cauza veştilor[62]. De altfel, Suetonius nota că principele era îngrijorat de faptul că nu ştia dacă starea sănătății sale provocase sau nu agitație la Roma[63]. În consecință, Livia s-a văzut nevoită să blocheze căile de acces spre casă, iar buletinele medicale aveau menirea de a calma spiritele, nicidecum de a-i oferi timp acesteia pentru a pregăti succesiunea. Acest din urmă aspect fusese

1994b, p. 178.

[52] SUETONIUS, *Tiberius* 22.

[53] BARRETT 2002, p. 64, 68.

[54] SUETONIUS, *Augustus* 100.1.

[55] ROBERT 2007, p. 146.

[56] TACITUS, *Annales* 1.5; CASSIUS DIO 56.31; SEAGER 2005, p. 40; BARRETT 1996, p. 24.

[57] BARRETT 2002, p. 67; BAUMAN 1994b, p. 177, 178.

[58] TACITUS, *Annales* 1.5; BAUMAN 1994b, p. 177; BAUMAN 1994a, p. 127.

[59] CASSIUS DIO 56.31.1; BARRETT 2002, p. 67; BAUMAN 1994b, p. 177.

[60] CASSIUS DIO 56.31.1; BAUMAN 1994b, p. 177.

[61] BAUMAN 1994b, p. 177.

[62] BARRETT 2002, p. 68.

[63] SUETONIUS, *Augustus* 99.1.

clarificat încă din anul 4 p. Chr., după adopția lui Tiberius şi Germanicus, din 6 p. Chr. concurența fusese eliminată, iar din 13 p. Chr. lui Tiberius îi fusese confirmată oficial asocierea la putere.

Domnia lui Tiberius a fost considerată rezultatul intrigilor şi crimelor Liviei Drusilla. Succesiunea sa, organizată tot de Augustus, nu părea să întâmpine dificultăți precum cele din trecut. Tiberius avea un fiu biologic, Drusus II, iar Germanicus fusese adoptat în anul 4 p. Chr. De asemenea, fertilitatea de care dăduse dovadă cuplul Agrippina Maior – Germanicus asigura perpetuarea dinastiei pentru cel puțin încă o generație.

Activitatea desfăşurată de Germanicus şi Agrippina Maior în Germania, în perioada 14-16 p. Chr., a dus la apariția suspiciunilor principelui şi a urii Iuliei Augusta (Livia Drusilla) față de cei doi. Germanicus era suspectat că ar fi dorit, încurajat de soția sa, să se folosească de legiunile de pe Rhin pentru a-l îndepărta pe Tiberius. De asemenea, în Roma exista credința că Germanicus ar fi moştenit dorința tatălui său de a restabili vechiul sistem de guvernământ.

În anul 17 p. Chr., familia lui Germanicus a revenit la Roma, unde tânărul general şi-a sărbătorit triumful şi a fost desemnat consul pentru anul următor. În acelaşi timp, Tiberius a susținut în senat că mişcările din Orient şi în special problema armeană trebuiau soluționate prin înțelepciunea lui Germanicus, justificând alegerea acestuia prin vârsta sa matură şi lipsa de experiență a lui Drusus II[64]. „Şi atunci", relata Tacitus, "printr-un decret al senatului, se dădură în seama lui Germanicus provinciile care sunt dincolo de mare; oriunde se va duce, el va avea prerogative mai mari decât guvernatorii care le vor lua în primire fie prin sorți, fie trimişi de împărat"[65]. Totodată, Tiberius l-a îndepărtat pe guvernatorul Syriei, Creticus Silanus, a cărui fiică fusese logodită cu Nero, fiul lui Germanicus, pentru a-l numi în această funcție pe Gnaeus Calpurnius Piso, „om aprig la mânie, nedeprins să asculte şi căruia tatăl său, Piso, îi sădise în suflet îngâmfarea"[66].

Plecarea lui Germanicus în noua sa misiune, însoțit de Aprippina Maior, a avut loc spre sfârşitul anului 17 p. Chr., căci 1 ianuarie 18 p. Chr., data intrării în demnitatea de consul, l-a găsit la Nicopolis, în Achaia[67], unde îl vizitase pe Drusus II, ce fusese trimis în Illyricum[68]. În timpul şederii la Nicopolis, Germanicus şi Agrippina Maior au vizitat golful Actium şi castrul lui M. Antonius, pentru ca mai apoi să se îndrepte spre Athena şi Eubeea, iar pe insula Lesbos cuplului i s-a născut ultimul copil, Iulia[69].

Vizitele întreprinse de Germanicus în drum spre Syria au continuat, iar la Colophon el a consultat oracolul lui Apollo de la Claros. Tacitus nota că preotul, „vorbind în doi peri, aşa cum fac oracolele, i-a prevestit lui Germanicus o moarte

[64] TACITUS, *Annales* 2.43; SUETONIUS, *Caligula* 1.2.

[65] TACITUS, *Annales* 2.43; SEAGER 2005, p. 82; BAUMAN 1994a, p. 140; BURNS 2007, 48; SHOTTER 2000, p. 347; PANI 1987, p. 1.

[66] TACITUS, *Annales* 2.43; SEAGER 2005, p. 82-83; BURNS 2007, p. 49; PANI 1987, p. 1.

[67] TACITUS, *Annales* 2.53; SUETONIUS, *Caligula* 1.2; SEAGER 2005, p. 84; LINDSAY 1995, p. 11; ANGELI BERTINELLI 1987, p. 39.

[68] TACITUS, *Annales* 2.44.

[69] TACITUS, *Annales* 2.53-54; SEAGER 2005, p. 84; BARRETT 1996, p. 29; LINDSAY 1995, p. 11.

înainte de vreme”[70]. În tot acest timp, Cn. Piso, aflat pe urmele lui Germanicus în drumul spre noua sa provincie, a ajuns la Athena unde a lansat primul val de atacuri împotriva superiorului său, criticându-l pentru atitudinea curtenitoare manifestată față de locuitorii oraşului, „rămăşiţe ale tuturor neamurilor”[71].

Prima întâlnire a lui Cn. Piso cu Germanicus a avut loc lângă insula Rhodos, unde cel din urmă a avut grijă ca guvernatorul Syriei să nu moară în urma unui naufragiu, deşi aflase de jignirile aduse în faţa athenienilor[72]. Ulterior acestor evenimente, disprețul lui Cn. Piso şi al soției sale Plancina față de fiul şi nora lui Tiberius a ieşit la iveală. Odată ajuns în Syria, Piso a încurajat anarhia în faţa legiunilor. În concordanță cu cele reținute de Tacitus, „ajutând prin dărnicii şi părtinire pe cei mai netrebnici dintre soldaţi şi, dimpotrivă, dând afară centurioni bătrâni, tribuni severi şi punând în locurile lor pe clienții săi sau pe toți ticăloşii, tolerează trândăvia în tabără, dezmățul în oraşe, îi lasă pe ostaşi să umble rătăcind prin câmpii şi să-şi facă de cap, ajungând cu îngăduința față de indisciplină atât de departe, încât când vorbeau despre el soldații de rând îl numeau părintele legiunilor. ... Se arătară gata să asculte de această indisciplină până şi unii dintre ostaşii disciplinați, fiindcă umblau zvonuri spuse în taină că toate acestea nu se fac fără voia împăratului”[73]. Această rumoare probabil pornise chiar de la Cn. Piso, care credea că misiunea lui în acea provincie era de a se împotrivi deciziilor luate de Germanicus, ori de a-l controla şi de a-l ține departe de soldați pe fiul lui Tiberius[74].

În opinia lui W. Allen Jr., incompetența administrativă şi militară demonstrată de Germanicus în fruntea legiunilor de pe Rhin a fost cauza trimiterii lui Cn. Piso în Syria, ca un personaj recunoscut pentru lipsa de obedienţă în faţa superiorilor[75]. R. Seager consideră că Tiberius se temea ca nu cumva popularitatea lui Germanicus să-i câştige şi pe soldaţii din Orient, aşa cum se întâmplase pe Rhin[76], iar A. A. Barrett notează că numirea lui Piso avea drept scop potolirea impulsivității lui Germanicus, nicidecum subminarea autorității tânărului[77]. D. C. A. Shotter apreciază că numirea lui Cn. Piso în funcția de guvernator al Syriei s-a datorat precedentelor create de Germanicus şi Agrippina Maior în Germania, iar o supraveghere eficientă elimina posibilitatea intruziunii nepoatei lui Augustus în activitatea efectivelor militare[78].

Cu toate acestea, Tacitus menționa ca sigură informația potrivit căreia Plancina, soția lui Cn. Piso, fusese instruită de Iulia Augusta pentru a-i face zile amare Agrippinei Maior cu intrigi femeieşti[79]. Nu ştim cât de exactă poate fi această relatare, însă evoluția ulterioară a evenimentelor tinde să-i dea dreptate

[70] TACITUS, *Annales* 2.54.
[71] TACITUS, *Annales* 2.55; PANI 1987, p. 3.
[72] TACITUS, *Annales* 2.55; BARRETT 1996, p. 29.
[73] TACITUS, *Annales* 2.55; SEAGER 2005, p. 84; BAUMAN 1994a, p. 141.
[74] BARRETT 1996, p. 30; ALLEN 1941, p. 6.
[75] ALLEN 1941, p. 6.
[76] SEAGER 2005, p. 83.
[77] BARRETT 1996, p. 30.
[78] SHOTTER 2000, p. 347.
[79] TACITUS, *Annales* 2.43; BARRETT 1996, p. 30; BAUMAN 1994a, p. 140; SHOTTER 2000, p. 347.

lui Tacitus. În Syria, Plancina, "femeie de neam mare şi foarte bogată"[80], a participat la antrenamentele soldaților şi aducea permanente ofense Agrippinei Maior şi lui Germanicus[81].

Deşi cunoştea foarte bine situația legiunilor din Syria, Germanicus a considerat ca prioritară problema armeană. În consecință, el a mers mai întâi în Armenia, unde a aşezat coroana regală pe capul lui Zeno-Artaxias, fiul lui Polemon, regele Pontului, şi presupus strănepot al lui Marcus Antonius[82], susținut de populația locală. La rândul său, Cappadocia a fost transformată în provincie, fiind guvernată de legatul Q. Veranius. Tot cu ocazia reorganizării Orientului, Commagene a primit dreptul de a fi condusă de un pretor, fiind numit în această funcție Q. Servaeus[83].

În acest timp, Cn. Piso primise ordinul ca el sau fiul său să aducă o parte din legiunile din Syria în Armenia, dar a ales să nu-i dea curs. Întâlnirea lui Germanicus cu Piso a avut loc totuşi în tabăra de iarnă a legiunii a X-a, de la Cyrrus. Tensiunea dintre cei doi a fost amplificată de prietenii lui Germanicus, care, potrivit lui Tacitus, „stăruiau tot mai mult asupra jignirilor adevărate aduse acestuia, adăugau altele născocite, învinuiau în felurite chipuri şi pe Piso personal, şi pe Plancina, şi pe fiii lor"[84]. Un alt motiv de conflict s-a iscat în urma unui ospăț oferit de regele nabateenilor. Acesta, dorind să-şi onoreze invitații, le-a oferit lui Germanicus şi Agrippinei Maior coroane de aur de mare greutate, iar lui Piso şi celorlalți coroane asemănătoare, dar cu o greutate mai mică. Piso şi-a manifestat indignarea şi a lansat o nouă serie de acuzații, aducând în discuție statutul lui Germanicus ca fiu al principelui roman şi condamnând, în acelaşi timp, traiul luxos al cuplului[85]. Prima acțiune întreprinsă de Germanicus împotriva lui Cn. Piso a constat în trimiterea dinastului Vonones la Pompeiopolis, în parte la cererea regelui parth Artabanus, în parte pentru a-l umili pe guvernatorul Syriei, a cărui soție fusese câştigată prin daruri şi servicii de partea regelui detronat al Armeniei[86].

În anul 19 p. Chr., în timpul consulilor M. Silanus şi L. Norbanus[87], Germanicus a luat decizia de a vizita Egiptul, provincie romană cu regim special, împreună cu familia sa. Pretextul, după cum nota Tacitus, a fost grija deosebită purtată acestui teritoriu, dar şi dorința de a cunoaşte trecutul Egiptului. Pătrunderea lui în provincie fără permisiunea principelui, comportamentul său şi gestul de a deschide hambarele cu grâne au trezit furia lui Tiberius[88]. Un alt motiv

[80] TACITUS, *Annales* 2.43.

[81] TACITUS, *Annales* 2.55; BARRETT 1996, p. 30; BAUMAN 1994a, p. 141; BURNS 2007, p. 49; SEAGER 2005, p. 85; SHOTTER 2000, p. 347; PANI 1987, p. 1.

[82] CHAUMONT 1976, p. 86.

[83] TACITUS, *Annales* 2.56; SEAGER 2005, p. 85; SUETONIUS, *Caligula* 1.2; BARRETT 1996, p. 30; PANI 1987, p. 5; CHAUMONT 1976, p. 86-87.

[84] TACITUS, *Annales* 2.57; SEAGER 2005, p. 85-86.

[85] TACITUS, *Annales* 2.57; SEAGER 2005, p. 86; PANI 1987, p. 3.

[86] TACITUS, *Annales* 2.58.

[87] *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, 23: *M. Iunius M. f. Silanus (per integrum annum) L. Norbanus C. f. Balbus*.

[88] TACITUS, *Annales* 2.59; SUETONIUS, *Tiberius* 52.2; SEAGER 2005, p. 87, 88; BAUMAN 1994a, p. 141; BURNS 2007, p. 49; HUZAR 1995, p. 3127.

de îngrijorare pentru Tiberius a constat în omagiile primite de Germanicus şi Agrippina Maior din partea alexandrinilor, de altfel respinse printr-un edict al tânărului Caesar[89]. Totuşi, după cum remarca R. A. Bauman, Agrippina Maior, fiind conştientă de descendența sa augusteică, a acceptat onorurile oferite la Alexandria[90], făcând astfel un alt pas spre deschiderea unui conflict cu Tiberius.

În tot acest timp, Cn. Piso avusese grijă să anuleze sau să modifice hotărârile luate de Germanicus cu privire la legiuni sau oraşe, ceea ce a declanşat conflictul cu Germanicus, abia întors din Egipt[91]. Jignirile aduse de o parte şi de alta l-au determinat pe Cn. Piso să părăsească provincia, însă această decizie a coincis cu degradarea stării de sănătate a lui Germanicus, făcându-l pe guvernator să-şi amâne deplasarea[92]. Rămânând în Syria, Cn. Piso a apelat la lictorii săi pentru a înlătura de pe altare animalele sacrificate şi pentru a împrăştia populația din Antiochia, venită în haine de sărbătoare cu scopul de a aduce mulțumiri pentru întremarea sănătății lui Germanicus[93]. În urma acestei demonstrații ostile, Cn. Piso a părăsit Syria retrăgându-se în Seleucia, lăsând în urma sa bănuiala că încercase să-l otrăvească pe Germanicus. Tacitus afirma că bănuiala s-a transformat în convingere când „s-au găsit puse jos şi în jurul zidurilor resturi de trupuri omeneşti dezgropate, descântece cu blesteme, tăblițe de plumb cu numele lui Germanicus săpat pe ele, părți din trup jumătate arse şi mânjite de sânge stricat şi alte farmece, prin care se crede că sufletele sunt menite zeităților infernului. În acelaşi timp, trimişii lui Piso erau învinuiți că au venit să iscodească dacă s-a înrăutățit boala lui Germanicus”[94].

La aflarea acestor veşti, Germanicus a scris o scrisoare prin care se dezicea de prietenia lui Piso. Tacitus şi Suetonius au înregistrat şi existența ordinului de părăsire a provinciei[95], ceea ce pare a fi real dacă luăm în calcul faptul că vestea morții lui Germanicus i-a parvenit lui Piso la bordul vasului. Convins fiind de faptul că sfârşitul său nu se datora unor cauze naturale, Germanicus i-a acuzat pe Cn. Piso şi Plancina de crimă, rugându-i pe cei prezenți să aducă la cunoştința lui Tiberius şi a lui Drusus II ura lor şi capcanele întinse de cei doi. De asemenea, el le-a cerut prietenilor să-i răzbune moartea provocată de urzelile unei femei şi să-i prezinte poporului pe Agrippina Maior, nepoata divinului Augustus, şi pe cei şase copii ai lor[96]. Potrivit relatării lui Tacitus, Agrippina Maior a fost rugată, "în amintirea ce-i păstrează lui şi în numele copiilor lor, să-şi lepede trufia; să-şi încovoaie sufletul în fața soartei îndârjite; iar întorcându-se la Roma să nu-i

[89] SEAGER 2005, p. 87; HUZAR 1995, p. 3128.

[90] BAUMAN 1994a, p. 141.

[91] TACITUS, *Annales* 2.69; SEAGER 2005, p. 88; BAUMAN 1994a, p. 141; BURNS 2007, p. 50.

[92] TACITUS, *Annales* 2.69; BURNS 2007, p. 50.

[93] TACITUS, *Annales* 2.69; SEAGER 2005, p. 88.

[94] TACITUS, *Annales* 2.69; CASSIUS DIO 57.18; SEAGER 2005, p. 88; BURNS 2007, p. 50.

[95] TACITUS, *Annales* 2.70; SUETONIUS, *Caligula* 3.3; BURNS 2007, p. 50; BAUMAN 1994a, p. 141; PANI 1987, p. 7.

[96] TACITUS, *Annales* 2.71; SUETONIUS, *Caligula* 3.3; CASSIUS DIO 57.18; SEAGER 2005, 88-89; BARRETT 1996, 30; SHOTTER 2000, 348.

întărâte, împotrivindu-se lor, pe cei care au putere mai mare"[97]. Rugămintea lui Germanicus se pare că a fost însoțită şi de împărtăşirea unor temeri legate de implicarea lui Tiberius în moartea sa[98], confirmându-i astfel Agrippinei Maior bănuielile şi anulând astfel sfatul acordat anterior[99].

Vestea îmbolnăvirii lui Germanicus ajunsese şi la Roma, unde, relata Suetonius, „mulțimea a rămas fără glas şi aştepta tristă veştile următoare; seara, pe neaşteptate, s-a răspândit ştirea, nu se ştie cine a lansat-o, că s-a însănătoşit: peste tot mulțimea cu lumini şi victime a alergat spre Capitoliu şi aproape au fost forțate porțile templului, spre a nu întârzia să aducă mulțumiri zeilor”[100]. Mulțumirile aduse divinității pentru falsul raport s-au dovedit a fi zadarnice căci, pe 10 octombrie 19 p. Chr., Germanicus a încetat din viață, fără a depăşi cu mult vârsta de 30 de ani sau, după cum înregistra Suetonius, în cel de-al treizeci şi patrulea an de viață[101]. Acelaşi autor susținea că furia şi doliul locuitorilor Romei nu au mai putut fi cenzurate prin consolări sau edicte: "au fost aruncate pietre împotriva templelor, au fost dărâmate altare ale zeilor, unii au aruncat în stradă larii familiei sau şi-au abandonat în stradă copiii nou-născuți"[102]. Zvonurile susțineau că, în afara hotarelor Imperiului, „barbarii, care se aflau atunci în războaie între ei sau împotriva noastră, au consimțit la armistițiu, ca şi cum pierduseră pe cineva de-al lor şi împărtăşeau durerea noastră; unii regişori şi-au lăsat barba să crească şi au ras capul soțiilor ca semn de mare doliu; chiar şi regele regilor s-a abținut de la vânătoare şi de la primirea la masă a persoanelor importante, ceea ce la parți înseamnă oprirea activității"[103]. Contrar lui Suetonius, Tacitus relata că vestea morții lui Germanicus a dus la încetarea oricărei activități. Oamenii au îmbrăcat hainele de doliu fără să fi existat un decret în acest sens, dar în rest a fost "muțenie şi suspine, nimic prefăcut, nimic de ochii lumii”[104].

Funeraliile din Antiochia au fost lipsite de fastul specific, iar procesiunea nu a fost însoțită de imaginile strămoşilor[105]. Trupul neînsuflețit a fost expus dezbrăcat în forul din Antiochia, pentru a se observa dacă existau urme de otrăvire[106]. Tacitus afirma că „mare lucru însă nu se dovedi, căci semnele se tâlcuiau într-un fel sau altul, după cum erau înclinările fiecăruia: la unii, milă pentru Germanicus şi bănuieli preconcepute, la alții, părtinire pentru Piso”[107]. Suetonius amintea şi el bănuiala otrăvirii, menționând că trupul defunctului era aproape în întregime acoperit cu pete, iar din gură îi curgea un

[97] TACITUS, *Annales* 2.72; SHOTTER 2000, p. 348.

[98] TACITUS, *Annales* 2.72; SEAGER 2005, p. 89.

[99] BURNS 2007, p. 50.

[100] SUETONIUS, *Caligula* 6.1.

[101] *Senatus Consultum de honoribus Germanici decernendis – Tabula Siarensis*, r. 38: *a(nte) d(iem) VI id(us) Oct(obres)*; TACITUS, *Annales* 2.73; SUETONIUS, *Caligula* 1.2; BARRETT 1996, p. 30; LEVICK 1966, p. 238; ANGELI BERTINELLI 1987, p. 42.

[102] SUETONIUS, *Caligula* 5; LIMOGES 2008, p. 37.

[103] SUETONIUS, *Caligula* 5.

[104] TACITUS, *Annales* 2.82.

[105] SEAGER 2005, p. 89; BARRETT 1996, p. 30; BURNS 2007, p. 50; ANGELI BERTINELLI 1987, p. 42.

[106] CASSIUS DIO 57.18.

[107] TACITUS, *Annales* 2.73.

lichid[108]. Incinerarea cadavrului a crescut însă tensiunea deja existentă a participanților, deoarece, printre osemintele carbonizate, a fost descoperită inima neatinsă de foc, ceea ce lăsa loc credinței că într-adevăr Germanicus fusese otrăvit. Suetonius menționa, cu o urmă de îndoială, că „inima, prin natura ei, nu poate fi distrusă de foc când este impregnată cu otravă”[109], iar Plinius cel Bătrân înregistra, în aceeaşi notă, că „inima celor care au murit în urma unui atac de cord sau au fost otrăviți nu poate fi arsă”[110]. Aşadar, ideea unui asasinat rămânea la stadiul unei simple suspiciuni, neexistând niciun fel de dovadă clară în acest sens. Bănuiala era alimentată de prietenia Plancinei cu Martina, o cunoscută maestră în arta preparării otrăvurilor, iar această apropiere a dus, în cele din urmă, la deschiderea unui proces împotriva lui Cn. Piso şi a soției sale[111].

În Syria, în contextul absenței lui Cn. Piso, apropiații lui Germanicus au hotărât în mod ilegal numirea unui nou guvernator, în persoana lui Gnaeus Sentius Saturninus. Prima măsură luată de acesta a fost arestarea Martinei şi trimiterea sa la Roma, pentru a răspunde în fața acuzațiilor de otrăvire. De asemenea, Vitellius şi Veranus începuseră instrumentarea morții lui Germanicus, întocmind capetele de acuzare, deşi niciun fel de acuzație oficială nu fusese înaintată vreunui *praetor*[112].

Vestea despre decesul lui Germanicus i-a parvenit lui Cn. Piso pe când se afla pe insula Cos. Bucuria acestuia şi a soției sale nu a fost disimulată; din contră, Piso a adus jertfe, intrând în diferite temple, iar Plancina, deşi aflată în doliu după moartea unei surori, a îmbrăcat haine de sărbătoare[113]. Tacitus nota că revenirea pe teritoriul Syriei a fost dezbătută de Cn. Piso cu fiul său, M. Piso, şi cu Domitius Celer. Deşi primul s-a arătat precaut în această privință, sfătuindu-şi tatăl să se îndrepte mai degrabă spre Roma pentru a anihila zvonurile legate de implicarea sa în decesul lui Germanicus, Celer a considerat că recuperarea provinciei, chiar şi pe cale armată, era cea mai potrivită acțiune. Acest sfat cuprindea şi două elemente deosebit de importante, pe care, de altfel, îşi bazase Cn. Piso întreaga activitate din Syria: complicitatea Iuliei Augusta şi susținerea din partea lui Tiberius[114].

Cum firea lui Cn. Piso era înclinată spre măsuri dure, iar argumentele lui Celer îi întăreau convingerea asupra legitimității acțiunilor sale viitoare, el a ignorat sfatul fiului său şi a încropit o armată pentru a-l expulza pe Cn. Sentius Saturninus din provincie. Concomitent cu pregătirile pentru „recucerirea” Syriei, Cn. Piso i-a trimis o scrisoare lui Tiberius, pentru a-i testa sentimentele şi pentru a-l asigura de loialitatea sa, adăugând şi o serie de acuzații la adresa defunctului Germanicus[115].

În tot acest timp, Agrippina Maior, potrivit lui Tacitus, „deşi istovită de jale

[108] SUETONIUS, *Caligula* 1.2.
[109] SUETONIUS, *Caligula* 1.2.
[110] PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 11.187.
[111] TACITUS, *Annales* 2.74; BAUMAN 1994a, p. 141; SEAGER 2005, p. 89.
[112] TACITUS, *Annales* 2.74; SEAGER 2005, p. 89; PANI 1987, p. 7.
[113] TACITUS, *Annales* 2.75; SEAGER 2005, p. 89.
[114] TACITUS, *Annales* 2.76-77; SEAGER 2005, p. 90.
[115] TACITUS, *Annales* 2.78; SEAGER 2005, p. 90.

şi bolnavă, ... nemaiputând răbda niciun fel de întârziere a răzbunării, se îmbarcă pe vas, luând cu sine cenuşa lui Germanicus şi copiii"[116]. Mai departe, se pare că vasele care o escortau pe Agrippina Maior s-au întâlnit cu cele ale lui Cn. Piso de-a lungul coastei Lyciei şi a Pamphyliei, moment în care a avut loc un schimb de injurii, dar fără alte consecinţe, deşi iniţial ambele tabere îşi pregătiseră armele[117].

Înverşunarea Agrippinei Maior poate fi măsurată prin felul în care a decis să îşi desfăşoare călătoria spre Roma. Deşi vremea era total nefavorabilă navigaţiei, ea a parcurs traseul Syria – Corcyra fără întrerupere. Abia pe această insulă a decis să stea câteva zile, urmând să intre în Italia prin portul de la Brundisium, probabil la începutul anului 20 p. Chr., în timpul consulilor M. Valerius Messala şi M. Aurelius Cotta[118]. Imaginea oferită de Agrippina Maior, purtând urna cu cenuşa soţului său şi însoţită de doi dintre copiii săi, Iulia Livilla şi Caligula, a stârnit un val de compasiune copleşitor celor veniţi să o întâmpine în port[119]. Tacitus menţiona că Tiberius a trimis în întâmpinarea Agrippinei Maior două cohorte pretoriene şi a dat ordinul ca „magistraţii din Calabria, Apulia şi Campania să aducă memoriei fiului său ultimele onoruri"[120]. Cel mai probabil, Tiberius şi Livia nu au luat parte la procesiune, fiind ferm convinşi că întreaga atenţie urma să fie canalizată asupra văduvei, iar prezenţa lor avea să fie inutilă[121].

Durerea mulţimii adunate de-a lungul drumului parcurs de cortegiul funerar era cu atât mai profundă cu cât, susţinea Tacitus, „oricine ştia că Tiberius abia îşi putea ascunde bucuria de moartea lui Germanicus"[122]. Mai mult, Cassius Dio îi atribuia Liviei sentimente similare cu cele ale fiului său[123]. Drusus II şi Claudius, împreună cu ceilalţi patru copii ai defunctului, s-au alăturat cortegiului la Tarracina, însă Tiberius şi Livia au respins orice formă de manifestare publică a doliului, „fie socotind mai prejos de mărirea lor să se tânguie în faţa lumii, fie ca nu cumva, găsindu-se sub privirile iscoditoare ale tuturor, să se vadă după faţă că sunt nişte prefăcuţi"[124]. Mai mult, referitor la Antonia Minor, mama lui Germanicus, Tacitus nota că nu a găsit „nici la istorici, nici în *Acta diurna*" dovezi ale îndeplinirii vreunei îndatoriri de seamă, „care să merite să fie amintită"[125]. Totuşi, istoricul antic i-a găsit acesteia circumstanţe atenuante, aruncând din nou vina pe Livia şi pe Tiberius, care „au oprit-o şi pe ea, pentru ca să pară că mâhnirea lor este la fel de mare şi că bunica şi unchiul sunt reţinuţi acasă de pilda mamei"[126]. Însă, din *Tabula Siarensis*, în care au fost înregistrate demersurile iniţiate de senat pentru onorarea memoriei lui Germanicus, reiese că toate

[116] TACITUS, *Annales* 2.75; SEAGER 2005, p. 89.
[117] TACITUS, *Annales* 2.79.
[118] TACITUS, *Annales* 3.1, 2; *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, 23; BARRETT 1996, p. 31.
[119] TACITUS, *Annales* 3.1.
[120] TACITUS, *Annales* 3.2; SEAGER 2005, p. 92.
[121] SHOTTER 2000, p. 348.
[122] TACITUS, *Annales* 3.2.
[123] CASSIUS DIO 57.18.
[124] TACITUS, *Annales* 3.3; SEAGER 2005, p. 92; BARRETT 1996, p. 31; BURNS 2007, p. 51.
[125] TACITUS, *Annales* 3.3; SEAGER 2005, p. 92; BARRETT 1996, p. 31.
[126] TACITUS, *Annales* 3.3; BAUMAN 1994a, p. 142.

propunerile urmau să fie analizate de Tiberius, Iulia Augusta, Drusus Caesar, Antonia Minor şi, dacă era posibil, de Agrippina Maior[127]. Aşadar, deşi nu a fost prezentă la funeralii, Antonia Minor, împreună cu ceilalți membri ai familiei, s-a implicat în selectarea onorurilor pentru fiul său.

Punctul culminant al funeraliilor lui Germanicus a fost atins în ziua depunerii urnei în mausoleumul lui Augustus. După Tacitus, cetățenii romani adunați pe Câmpul lui Marte strigau "că republica s-a năruit, ca s-a spulberat orice nădejde şi strigătele erau atât de stăruitoare şi de fățişe, încât îți venea să crezi că şi-au uitat de stăpânitori"[128]. În concepția romanilor, atât Drusus Maior, cât şi fiul său Germanicus, ar fi trezit ura lui Augustus, respectiv a Liviei şi a lui Tiberius, iar viețile şi le-ar fi pierdut din cauza năzuințelor lor de a reinstaura Republica pe vechile sale principii[129].

Nici mulțimea adunată, nici strigătele acesteia, continuă Tacitus, nu l-au iritat pe Tiberius mai mult decât „iubirea fierbinte pe care o arătau oamenii față de Agrippina, numind-o fala patriei şi spunând că numai ea este singură sânge din sângele lui Augustus şi cea mai de seamă întruchipare a virtuților străbune”[130]. De asemenea, aceste elogii au fost însoțite şi de rugi către zei pentru protejarea şi supraviețuirea celor din neamul său, prin biruirea celor potrivnici[131]. Aceste aclamații nu au făcut altceva decât să răscolească resentimentele Agrippinei Maior față de Tiberius şi să-i întărească convingerea, pe care de altfel o avusese şi mama sa, Iulia Maior, că principele aflat la putere nu era altceva decât un suplinitor lipsit de merite[132].

Deşi împotriva popularității Agrippinei Maior nu a fost luată niciun fel de hotărâre, Tiberius a emis un edict prin care dorea să pună capăt nemulțumirilor poporului şi, în acelaşi timp, doliului care părea să paralizeze întreaga activitate din Roma. În cuprinsul edictului, principele, din dorința de a se justifica, susținea că durerea poate fi purtată cu demnitate atât timp cât se păstrează măsura, iar poporul era îndemnat să se întoarcă la treburile obişnuite, inclusiv să reia petrecerile, având în vedere că se apropiau jocurile megaleziene[133]. Această măsură luată de Tiberius poate fi pusă şi pe seama faptului că, la scurt timp după decesul lui Germanicus, lui Drusus II i se născuseră doi băieți gemeni, iar bucuria bunicului nu putea fi ascunsă şi nici umbrită de plânsetele celor din stradă[134]. Tacitus nota că, deşi era un motiv de bucurie, având în vedere că soția lui Drusus II era sora defunctului, „poporului însă ... îi pricinui durere, ca şi cum, având mai mulți copii, familia lui Germanicus avea să fie prin aceasta şi mai oropsită”[135].

---

[127] *Tabula Siarensis* 1.1-8; ANGELI BERTINELLI 1987, p. 44.

[128] TACITUS, *Annales* 3.4.

[129] TACITUS, *Annales* 1.33, 3.4; BAUMAN 1994a, p. 139; BARRETT 1996, p. 23; SEAGER 2005, p. 91.

[130] TACITUS, *Annales* 3.4; BAUMAN 1994a, p. 142; BARRETT 1996, p. 31; SHOTTER 2000, p. 348.

[131] TACITUS, *Annales* 3.4; SHOTTER 2000, p. 348.

[132] BARRETT 1996, p. 33.

[133] TACITUS, *Annales* 3.6; BURNS 2007, p. 51.

[134] TACITUS, *Annales* 2.84; SEAGER 2005, p. 91; LEVICK 1966, p. 241; BARRETT 1996, p. 32.

[135] TACITUS, *Annales* 2.84.

Edictul emis de principe a dezmorțit atmosfera, însă romanii continuau să pună cap la cap atât deciziile luate de Tiberius înaintea plecării lui Germanicus spre Orient, cât şi semnele care se arătaseră la începutul anului, ajungând să creadă cu tărie în implicarea lui Cn. Piso şi a Plancinei în asasinarea acestuia şi să ceară judecarea lor[136]. Cassius Dio relata că la Roma, chiar la kalendele lui ianuarie 19 p. Chr., s-a petrecut un incident nu de mică importanță, care prevestea o nenorocire pentru Germanicus. Consulul L. Norbanus a ieşit în fața casei sale şi a cântat la trompetă, însă sunetele păreau să dea semnul plecării la război. De asemenea, statuia lui Ianus s-a prăbuşit, iar un oracol, declarat de Tiberius apocrif, anunța sfârşitul romanilor în urma unui război civil[137].

Cn. Piso s-a arătat dornic să afle care erau sentimentele lui Tiberius față de el şi felul în care ar fi putut să potolească, la nevoie, mânia principelui. De aceea, l-a trimis la Roma pe fiul său, M. Piso, iar el însuşi s-a îndreptat spre Drusus II. Având în vedere miza, Cn. Piso spera ca fiul principelui să se arate cel puțin binevoitor pentru că fusese scăpat de un rival la purpura imperială. Dacă Tiberius s-a purtat echilibrat cu fiul, Drusus II nu a dorit să poarte nicio discuție privată cu Cn. Piso, dar şi-a mărturisit public speranța ca toate acuzațiile să fi fost doar zvonuri[138]. Aşadar, nerezolvând nimic şi fără a căpăta măcar speranța unei susțineri din partea tânărului, Cn. Piso şi Plancina au revenit la Roma, ferm convinşi că Livia şi Tiberius vor acționa în favoarea lor. Alaiul care îi însoțea precum şi faptul că locuința lor impozantă fusese împodobită, adăpostind în acel moment oaspeți care benchetuiau, i-au iritat pe locuitorii cetății[139].

A doua zi după acest banchet a demarat procesul intentat celor doi soți pe baza acuzațiilor de asasinat şi încercarea de recuperare a poziției de guvernator al Syriei pe calea armelor[140]. Spre dezamăgirea populației Romei, care îi considera pe Tiberius şi Iulia Augusta drept principalii artizani ai asasinatului, procesul a urmat un curs nedorit. Cn. Piso, lipsit de susținerea familiei imperiale, s-a sinucis, Plancina, la intervenția Iuliei Augusta, a fost achitată, iar fiii cuplului nu au avut de suferit niciun prejudiciu[141]. Deşi în realitate niciunul dintre inculpați nu a fost găsit vinovat, senatul, la propunerea lui Valerius Messalinus, a votat elogierea publică a familiei imperiale, inclusiv a Agrippinei Maior, pentru eforturile depuse în scopul răzbunării lui Germanicus[142].

Pentru Agrippina Maior, elogiul primit din partea senatului nu valora foarte mult. Pierderea sa era cu atât mai mare cu cât, prin moartea lui Germanicus, ea era lipsită de orice posibilitate de a ajunge într-o zi să ocupe poziția de care se bucurase Livia întreaga viață şi pe care o considera de drept prin naştere[143]. Setea

---

[136] TACITUS, *Annales* 3.7.

[137] CASSIUS DIO 57.18.

[138] TACITUS, *Annales* 3.8; SEAGER 2005, p. 94.

[139] TACITUS, *Annales* 3.9.

[140] TACITUS, *Annales* 3.10, 3.12; SEAGER 2005, p. 96.

[141] TACITUS, *Annales* 3.15; CASSIUS DIO 57.18; SEAGER 2005, p. 98; BARRETT 1996, 31; BARRETT 2002, p. 88; BURNS 2007, p. 51; SEVERY 2000, p. 330, 334.

[142] TACITUS, *Annales* 3.18; *AÉ* 1993, 21a = *AÉ* 1996, 885 = *AÉ* 1997, 29 = *AÉ* 1998, 28 = *AÉ* 1999, 32 = *AÉ* 2000, 37 = *AÉ* 2001, 33 = *AÉ* 2002, 43 = *AÉ* 2005, 45 = *AÉ* 2006, 134, r. 123-151; SEAGER 2005, p. 98-99; LIMOGES 2008, p. 39; BARRETT 2002, p. 89.

[143] BURNS 2007, p. 51.

de putere însă putea fi potolită într-o oarecare măsură prin impunerea unuia dintre cei trei fii ai săi ca succesor al lui Tiberius[144].

În anul 22 p. Chr., când Drusus II a împlinit 36 de ani, Tiberius a cerut, printr-o scrisoare adresată senatului, să i se acorde fiului său puterea tribuniciană. Justificarea cererii rezida în calitățile demonstrate de acesta de-a lungul celor opt ani în care a potolit revolte şi a dus la bun sfârşit războaie, a celebrat un triumf şi a deținut consulatul de două ori[145]. Probabil, în acest moment Agrippina Maior simțea pierderea oricăror şanse pentru ascensiunea fiilor săi. Prin acordarea puterii tribuniciene, Tiberius nu numai că avea un asociat la domnie, dar îşi desemnase în mod categoric şi succesorul, iulienii fiind excluşi.

Pe de altă parte, se pare că nu doar Agrippina Maior era afectată, ci şi Aelius Seianus, prefectul pretoriului. Conflictul dintre Seianus şi Drusus II era mai vechi. Seianus se bucura de o mare afecțiune din partea principelui, care îl numea „tovarăş de muncă nu numai în convorbiri, ci şi în senat, şi în fața poporului, şi îngăduia să se dea onoruri statuilor lui în teatre şi foruri, precum şi la cartierul general al legiunilor”[146]. În schimb, pe Drusus II îl deranja tocmai trufia prefectului şi această atenție sporită din partea principelui[147].

În anul 23 p. Chr., Drusus II a căzut victimă uneltirilor lui Seianus în complicitate cu Livilla, nora lui Tiberius. Aceasta fusese sedusă de prefectul pretoriului şi determinată să-şi otrăvească soțul[148], prin împărtăşirea propriilor sentimente nutrite față de ea, cu promisiunea unei căsătorii şi a unui viitor parteneriat la domnie. Pentru a-şi întări spusele, Seianus a alungat-o din casă pe Apicata, soția sa care îi dăruise deja trei copii[149]. Analizând contextul cu atenție, toate aceste promisiuni nu par să fie reale, dacă ambiția Livillei era de a ajunge împărătească. Cele mai sigure şanse ea le avea alături de soțul său, care era deja asociat la domnie. Cel mai probabil, Livilla, crescută printre intrigile din palat, a intuit bine faptul că Tiberius şi apoi Drusus II urmau cu străşnicie indicațiile lui Augustus, promovându-i pe fiii lui Germanicus, în detrimentul propriilor descendenți. Aşadar, Livilla nu urmărea pentru sine puterea, ci dorea să asigure întâietatea gemenilor Tiberius Gemellus şi Germanicus. Calculele politice nu pot exclude definitiv sentimentele nutrite de Livilla pentru Seianus, de altfel credibile, dacă luăm în calcul faptul că ea va aduce permanent în discuție căsătoria promisă, până în momentul căderii prefectului[150].

În opinia lui D. C. A. Shotter, asasinarea lui Drusus II nu era altceva decât o etapă preliminară a planului urzit de Seianus în vederea eliminării fiilor lui Germanicus. Prefectul cunoştea foarte bine relația tensionată dintre Tiberius şi Agrippina Maior, dar tutelajul exercitat de Drusus II asupra nepoților săi îi permitea acestuia să aplaneze eventualele conflicte[151]. Ulterior, în cazul morții lui

[144] SEAGER 2005, p. 94.
[145] TACITUS, *Annales* 3.56; BAUMAN 1994a, p. 142.
[146] TACITUS, *Annales* 4.2; SEAGER 2005, p. 152.
[147] TACITUS, *Annales* 4.7; SEAGER 2005, p. 154.
[148] TACITUS, *Annales* 4.3; SYME 1983, p. 14; BARRETT 1996, p. 32.
[149] TACITUS, *Annales* 4.3; CASSIUS DIO 57.22; BAUMAN 1994a, p. 147.
[150] TACITUS, *Annales* 4.3; SEAGER 2005, p. 155.
[151] SHOTTER 2000, p. 350.

Tiberius, Drusus II putea prelua puterea până când Nero Maior sau fratele său atingeau vârsta maturității. Aşadar, pentru Seianus, miza erau fiii Livillei, mult prea mici pentru a domni, dar a căror tutelă îi asigurau lui deținerea puterii pentru o perioadă îndelungată[152].

Cert este că, după câteva zile de suferință, Drusus II a murit pe 14 septembrie 23 p. Chr., iar Tiberius, convins de faptul că sfârşitul fiului său s-a datorat exceselor, nu a demarat niciun fel de anchetă, ci şi-a continuat activitatea cotidiană pentru a-şi înnăbuşi durerea[153]. Drept dovadă că țintele prefectului erau Agrippina Maior şi fiii acesteia, Seianus a profitat de ura văduvei lui Germanicus nutrită pentru Tiberius, readucând în discuție otrava ca armă folosită de principe împotriva propriei familii. Pentru a adânci şi mai mult conflictul cu principele, menționează Tacitus, Seianus „trimise la dânsa câțiva inşi, care, prefăcându-se că-i vor binele, îi spuneau să ia seama că i s-a pregătit otravă şi să se ferească de ospețele date de socrul ei"[154]. În consecință, Agrippina Maior a ținut cont de avertisment şi, participând la un astfel de ospăț, a refuzat să consume alimentele pregătite, respingând chiar şi fructele oferite de principe. În mod sigur, agenții lui Seianus îl informaseră şi pe Tiberius de suspiciunile norei sale cu privire la o eventuală tentativă de otrăvire, iar gestul principelui avea ca scop confirmarea spuselor acestora[155]. Probabil, în urma acestui incident, Agrippina Maior s-a plâns apropiaților, iar în Roma „s-a răspândit vorba că i se pregăteşte moartea, că împăratul nu îndrăzneşte s-o facă în văzul lumii, ci caută un prilej ascuns spre a săvârşi crima"[156].

Eforturile lui Seianus au fost răsplătite prin exilarea lui Nero Maior şi a Agrippinei Maior precum şi prin menținerea în arest, la Roma, a lui Drusus Minor. Totuşi, decesele celor trei survenite în condiții mizere după prăbuşirea lui Seianus au întărit convigerea populației că Tiberius era cel care s-a folosit de Seianus pentru a-i înlătura pe cei mai iubiți membri ai familiei imperiale.

Anul 31 p. Chr. nu s-a încheiat într-o notă bună, chiar dacă pericolul fusese înlăturat prin execuția lui Seianus. Tragedia prin care a trecut familia lui Tiberius spre sfârşitul acestui an a fost provocată de o scrisoare trimisă de Apicata, prin care ea îi dezvăluia principelui împrejurările în care şi-a pierdut viața Drusus II, indicând-o pe Livilla drept complice al lui Seianus. Apicata fusese soția lui Seianus până în anul 23 p. Chr. şi nu i se adusese nicio învinuire, probabil plecându-se de la ideea că aceasta, nemailocuind cu prefectul, nu avea nicio legătură cu uneltirile sale. Însă pierderea soțului în favoarea Livillei şi, ulterior, a copiilor acuzați de complicitate cu tatăl lor, au determinat-o să se răzbune înainte de a-şi lua viața[157]. Suetonius consemna, fără a da numele acuzatorului, că în urma denunțului toți au fost supuşi torturilor, fără excepție. Probabil, prin „toți"

[152] SEAGER 2005, p. 153-154.

[153] TACITUS, *Annales* 4.8; SUETONIUS, *Tiberius* 62.1; CASSIUS DIO 57.22; SEAGER 2005, p. 155, 157; BARRETT 1996, p. 32; BAUMAN 1994a, p. 142.

[154] TACITUS, *Annales* 4.54; SEAGER 2005, p. 170.

[155] TACITUS, *Annales* 4.54; SUETONIUS, *Tiberius* 53.1; BURNS 2007, p. 52; ROGERS 1931, p. 155.

[156] TACITUS, *Annales* 4.54.

[157] CASSIUS DIO 58.11; SEAGER 2005, p. 155-156; BARRETT 1996, p. 32.

istoricul făcea referire la cei implicați sau bănuiți de complicitate în cazul asasinării lui Drusus II, deoarece îşi continua expunerea cu torturarea şi asasinarea unui oaspete de-al principelui, deşi s-a dovedit că el nu se regăsea pe lista suspecților[158]. Cassius Dio nu menționa torturarea cuiva şi chiar susținea, din cele auzite, că principele, din respect pentru Antonia Minor, ar fi cruțat viața Livillei, „şi că însăşi Antonia şi-a omorât fiica, lăsând-o să piară de foame"[159].

Treisprezce ani mai târziu, decesul lui Claudius a stat la baza uneia dintre cele mai celebre acuzații de asasinat, principala suspectă fiind Agrippina Minor, nepoata şi, în acelaşi timp, cea de-a patra soție a principelui.

Tacitus, Suetonius şi Cassius Dio susțineau că, în anul 54 p. Chr., în timpul consulilor Marcus Asinius şi Manius Acilius[160], au fost văzute numeroase semne ale unor nenorociri viitoare pentru stat. Astfel, în doar câteva luni au murit un *quaestor*, un edil, un tribun, un pretor şi un consul, trăznetul a căzut peste cazarma pretorienilor, un roi de albine s-a aşezat pe Capitoliu sau într-un castru, pe cerul Romei a fost văzută o cometă, porțile templului zeului Iuppiter Învingătorul s-au deschis singure, a căzut o ploaie de sânge, trăsnetul a lovit mormântul lui Drusus Maior şi s-au născut copii monştri şi un purcel cu gheare de uliu[161]. Totodată, Suetonius înregistra faptul că principele şi-a presimțit apropierea morții. Ca dovezi, istoricul relata că nu au fost numiți consuli pentru perioada ulterioară decesului său, iar „ultima oară când a participat la senat i-a îndemnat patetic pe fiii săi să fie în concordie şi a recomandat senatorilor să aibă grijă de tinerețea lor". Mai mult, „la ultima anchetă de pe tribunal a spus de două ori, deşi cei care îl ascultau au respins presimțirea, că a ajuns la sfârşitul vieții sale de muritor"[162].

În anul 54 p. Chr., potrivit narațiunii lui Tacitus, Agrippina Minor a fost îngrozită de o vorbă aruncată de Claudius la beție, despre modul cum ursita l-a condamnat să îndure purtarea neruşinată a soțiilor şi apoi să le pedepsească[163]. O altă variantă a acestui incident ne parvine de la Suetonius. Biograful antic a reținut că principele, auzindu-i pe liberții săi discutând despre pedepsirea unei femei acuzate de adulter, ar fi exclamat, făcând referire la situația sa matrimonială: „destinul vrea ca toate nevestele mele să fie impudice, dar să se bucure de impunitate"[164]. Tacitus nota că prima măsură luată de împărătească, înainte de a pune capăt domniei lui Claudius, a fost eliminarea Domitiei Lepida, „din pricini muiereşti"[165]. Totuşi, nu putem crede că Agrippina Minor, crezând că se află în pericol, ar fi declanşat un proces împotriva cumnatei sale doar pentru a-şi rezolva problemele de orgoliu. Însă, dacă Tacitus se referea, de fapt, la Domitia Lepida Minor, mama Messalinei, atunci atacul Agrippinei Minor poate fi

[158] SUETONIUS, *Tiberius* 62.1.

[159] CASSIUS DIO 58.11; SEAGER 2005, p. 187.

[160] *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, 35: *M. Asiunius Marcellus M'. Acilius Aviola*; TACITUS, *Annales* 12.64; SUETONIUS, *Claudius* 45.

[161] TACITUS, *Annales* 12.64; SUETONIUS, *Claudius* 46; CASSIUS DIO 60.35; BARRETT 1996, p. 138; GINSBURG 2006, p. 30.

[162] SUETONIUS, *Claudius* 46; AVELINE 2004, p. 458.

[163] TACITUS, *Annales* 12.64; BARRETT 1996, p. 138; GINSBURG 2006, p. 30.

[164] SUETONIUS, *Claudius* 43; BARRETT 1996, p. 138.

[165] TACITUS, *Annales* 12.64; BARRETT 1996, p. 137; GINSBURG 2006, p. 30.

justificat. Eliminarea acesteia, iuliană prin bunica sa Octavia, şi apoi a lui Claudius îl priva pe Britannicus de susținerea celor mai apropiate şi influente rude, netezindu-i lui Nero drumul spre purpura imperială[166].

Astfel, Domitia Lepida Minor a fost acuzată de practicarea farmecelor împotriva Agrippinei Minor şi de lipsă de control asupra sclavilor săi din Calabria, care amenințau pacea Italiei[167]. Suetonius relata că, în cadrul procesului, Nero a fost cel care a depus o mărturie gravă împotriva mătuşii sale, doar pentru a-i face pe plac împărătesei[168]. Procesul s-a finalizat prin condamnarea la moarte a Domitiei Lepida Minor, în ciuda tuturor eforturilor depuse de libertul Narcissus. Eşecul în susținerea cauzei Domitiei Lepida Minor a fost primul semn concret a pierderii influenței lui Narcissus în interiorul palatului. De altfel, Tacitus consemna că libertul era perfect conştient de faptul că soarta sa era pecetluită după decesul principelui, indiferent de cine avea să fie succesor[169]. Făcând legătura cu succesul avut de libert în eliminarea Messalinei, tot Tacitus înregistra şi crâmpeie din gândurile lui Narcissus, indicând, în acest fel, planul său de a acționa şi împotriva Agrippinei Minor, ale cărei uneltiri zguduiau palatul. Cu această ocazie, este dezvăluită şi latura ascunsă a personalității Agrippinei Minor care, pentru a-şi satisface setea de putere, renunțase la demnitate, menținând o relație adulteră cu libertul Pallas[170]. Această acuzație, lansată de Narcissus, poate fi pusă pe seama pierderii puterii de care el se bucurase în prima parte a domniei lui Claudius, în favoarea lui Pallas. Descendența din Germanicus şi Augustus nu îi permitea Agrippinei Minor să se implice într-o relație cu un fost sclav, dar interesele politice şi financiare ale celor două personaje puteau duce la o colaborare strânsă, fără a fi nevoie de un alt gen de stimulente[171].

Referitor la anul 54 p. Chr., izvoarele semnalează o creştere a tensiunii din cadrul palatului imperial şi precipitarea evenimentelor. Narcissus, dornic să o elimine pe Agrippina Minor şi pe fiul acesteia, este prezentat de Tacitus ca protector şi susținător al lui Britannicus. Libertul „îl îmbrățişa pe Britannicus, înălța rugăciuni ca anii să-i aducă puterea cât mai curând, îşi întindea brațele când către zei, când către el, îi dorea fierbinte să crească şi să-i alunge pe vrăjmaşii tatălui său chiar de-ar fi să se răzbune împotriva ucigaşilor mamei sale”[172]. O astfel de scenă poate fi regăsită şi în relatarea lui Suetonius, însă Claudius era cel care îşi manifesta afecțiunea față de Britannicus şi regretele legate de neglijarea tânărului în favoarea lui Nero. Suetonius consemna şi faptul că principele era hotărât să îşi repare greşeala şi să-i acorde fiului său toga virilă, deşi vârsta nu îi permitea, „pentru ca poporul roman să aibă un adevărat Caesar”[173]. J. Aveline consideră că transformarea lui Britannicus într-un adevărat

[166] BARRETT 1996, p. 137.

[167] TACITUS, *Annales* 12.65; BARRETT 1996, p. 137; BAUMAN 1994a, p. 186; BURNS 2007, p. 66; GINSBURG 2006, p. 31.

[168] SUETONIUS, *Nero* 7.1; BAUMAN 1994a, p. 186; GRANT 1989, 27-28; SAINT-YBARS 1972, p. 44; BARRETT 1996, p. 137.

[169] TACITUS, *Annales* 12.65; OOST 1958, p. 133; GINSBURG 2006, p. 31.

[170] TACITUS, *Annales* 12.65; BARRETT 1996, p. 54; DICKISON 1977, p. 638.

[171] BARRETT 1996, p. 128.

[172] TACITUS, *Annales* 12.65; AVELINE 2004, p. 455, 457; BARRETT 1996, p. 139.

[173] SUETONIUS, *Claudius* 43; AVELINE 2004, p. 455; GALATAS 2008, p. 10; BARRETT

Caesar a fost un adaos al lui Suetonius, deoarece fiul lui Claudius, ca şi principele de altfel, nu era beneficiar de drept al acestui *cognomen*[174]. Chiar şi aşa, nu trebuie să uităm că Britannicus era descendentul Octaviei, sora lui Augustus, atât pe linie paternă cât şi pe cea maternă, având astfel dreptul de a reclama originea iuliană, deşi mult mai slabă decât cea a lui Nero. Cassius Dio pare să fi mers pe aceeaşi linie cu Suetonius, susținând că principele, nemulțumit de activitatea Agrippinei Minor depusă în vederea impunerii lui Nero ca succesor, a intensificat întâlnirile cu Britannicus, căruia, printre îmbrățișări pline de duioşie, i-ar fi promis înlăturarea împărătesei şi numirea sa ca moştenitor legal al puterii, ulterior îmbrăcării togii virile[175].

Din toate cele trei relatări se înțelege însă că Britannicus era pus sub pază strictă, pentru a nu intra în contact cu tatăl său ori cu persoanele considerate ostile planurilor împărătesei, iar întâlnirile menționate au avut loc fie întâmplător, fie în urma depunerii unor eforturi în acest sens[176]. Dacă într-adevăr principele dorea să îşi repare greşeala față de fiul său, atunci, în luna mai a anului 54 p. Chr., când Britannicus avea 13 ani şi trei luni, el putea să organizeze ceremonia acordării togii virile pe fondul precedentului creat în 51 p. Chr. în cazul lui Nero[177]. În ciuda faptului că principele avea la dispoziție atât timpul necesar, cât şi puterea de a-şi impune punctul de vedere, nu a fost luată nicio măsură pentru introducerea fiului său în viața publică. Această lipsă de inițiativă, subliniată de Tacitus prin implicarea lui Narcissus, demonstrează că împăratul nu avea intenția de a anula decizia numirii lui Nero ca succesor şi nici nu manifesta interes față de activitatea soției sale[178].

Renaşterea dragostei părinteşti a lui Claudius pentru fiul său a fost catalogată de Suetonius şi Cassius Dio, după cum am văzut, ca o puternică amenințare la adresa Agrippinei Minor. Flavius Iosephus, la rândul său, menționa că Agrippina Minor se temea că, odată cu trecerea anilor, Britannicus urma să beneficieze de ajutorul lui Claudius pentru a se impune ca succesor legitim, în detrimentul lui Nero[179]. Promovarea lui Britannicus însă nu constituia adevărata problemă, ci regretele lui Claudius referitoare la căsătoria cu Agrippina Minor, adopția lui Nero şi intenția principelui de a-şi pedepsi soția[180]. Suetonius nota că împărăteasa, hărțuită fiind de conştiința crimelor şi de delatori, ar fi sesizat cu adevărat pericolul când principele şi-a redactat testamentul şi l-a dat la semnat tuturor magistraților[181]. Totuşi, Tacitus şi Cassius Dio observau că planurile împărătesei de a accelera ascensiunea lui Nero fuseseră urzite cu mult timp înainte, singurul obstacol fiind reprezentat de prezența la Roma a lui Narcissus,

1996, p. 139; BAUMAN 1994a, p. 185; SAINT-YBARS 1972, p. 43.

[174] AVELINE 2004, p. 455.

[175] CASSIUS DIO 60.33-34; AVELINE 2004, p. 455; GALATAS 2008, p. 10.

[176] AVELINE 2004, p. 456-457.

[177] LEVICK 1993, p. 72-73; BARRETT 1996, p. 116; AVELINE 2004, p. 458.

[178] AVELINE 2004, p. 457-458.

[179] FLAVIUS IOSEPHUS, *Antiquitates Iudaicae* 20.8.2; AVELINE 2004, p. 454; GALATAS 2008, p. 10.

[180] SUETONIUS, *Claudius* 43; CASSIUS DIO 60.34; BARRETT 1996, p. 138; AVELINE 2004, p. 454; BAUMAN 1994a, p. 185; BURNS 2007, p. 70; GINSBURG 2006, p. 30.

[181] SUETONIUS, *Claudius* 44.1; BARRETT 1996, p. 139; SAINT-YBARS 1972, p. 45.

care îşi veghea cu vigilenţă stăpânul[182]. Mai departe, Tacitus relata că oportunitatea punerii în practică a planurilor Agrippinei Minor a venit în momentul în care Narcissus a luat decizia de a pleca la Sinuessa, pentru a-şi trata boala[183]. Cassius Dio însă afirma că împărăteasa, ştiind de durerile reumatice ale lui Narcissus, l-a trimis în Campania pentru a urma o cură de băi, necesară ameliorării stării sale de sănătate[184]. În ambele variante, după plecarea libertului, Agrippina Minor a început să se gândească la procurarea unei otrăvi eficiente pentru asasinarea lui Claudius.

Pătrunzând din nou în gândurile Agrippinei Minor, Tacitus sugera că ea oscila între a alege o otravă puternică şi rapidă, dar care îi putea demasca fapta, şi una lentă dar istovitoare. Aceasta din urmă era la fel de periculoasă pentru ea, deoarece "împăratul, simţindu-şi sfârşitul aproape şi dându-şi seama de cursa întinsă, se va întoarce la dragostea pentru fiul lui"[185]. După cum putem observa, abia acum, în contextul unei morţi iminente, apare în relatarea lui Tacitus posibilitatea ca principele să fi devenit conştient de intrigile soţiei sale, Britannicus devenind ultima sa armă de răzbunare. Cassius Dio nu face referire la îngrijorarea Agrippinei Minor cu privire la descoperirea ulterioară a crimei, ci la faptul că, în cazul alegerii greşite a otrăvii, principele s-ar fi putut salva. Acesta era un consumator constant de vin, iar mâncarea servită conţinea, probabil, doze mici de otravă care aveau menirea de a-i dezvolta imunitatea[186].

Cu aceste lucruri în minte, Tacitus nota că „Agrippina găsi deci că e mai bine să caute ceva care să-i tulbure mintea [lui Claudius] şi să-i amâne clipa morţii. În acest scop este aleasă o femeie meşteră în astfel de treburi, cu numele Locusta, condamnată nu de mult pentru otrăvire şi privită de lungă vreme ca unealtă a domniei. Mulţumită priceperii acestei femei a fost pregătită o otravă"[187]. Din păcate, Tacitus nu face dezvăluiri legate de activitatea anterioară a Locustei în slujba familiei imperiale şi nici nu explică felul în care împărăteasa a reuşit să o scoată din arest. Cassius Dio preciza că Agrippina Minor a dorit o otravă fără antidot, iar singura sa soluţie era apelul la vestita vrăjitoare Locusta. Istoricul însă nu face nicio aluzie la existenţa unei alte victime a Locustei în rândul membrilor familiei imperiale şi nici nu o „plasează" în temniţă, ci doar înregistrează că Agrippina Minor a trimis după ea[188].

Administrarea otrăvii reprezenta următoarea etapă a planului Agrippinei Minor. Tacitus, Suetonius şi Cassius Dio menţionau că mijlocul folosit de împărăteasă a fost o mâncare de ciuperci preferată de principe. Astfel, Tacitus îl nominalizează pe eunucul Halotus, degustătorul lui Claudius, ca personaj însărcinat cu strecurarea otrăvii în farfuria principelui[189]. Suetonius nota că „unii

[182] TACITUS, *Annales* 12.66; CASSIUS DIO 60.34; AVELINE 2004, p. 465.

[183] TACITUS, *Annales* 12.66; AVELINE 2004, p. 465; BAUMAN 1994a, p. 186; MACKOWIAK 2007, p. 115.

[184] CASSIUS DIO 60.34; AVELINE 2004, p. 465; BARRETT 1996, p. 140.

[185] TACITUS, *Annales* 12.66; AVELINE 2004, p. 457.

[186] CASSIUS DIO 60.34; BARRETT 1996, p. 140.

[187] TACITUS, *Annales* 12.66; BARRETT 1996, p. 140; GINSBURG 2006, p. 31-32; GRANT 1989, p. 28.

[188] CASSIUS DIO 60.34.

[189] TACITUS, *Annales* 12.66-67; AVELINE 2004, p. 453; BARRETT 1996, p. 140.

cred că i-a dat-o atunci când cina cu preoții în citadelă, eunucul Halotus, degustătorul său; alții, că Agrippina, la o masă acasă, i-a oferit mânătârci otrăvite, fel de mâncare pe care-l prețuia foarte mult"[190]. Aşadar, Suetonius nu îl prezintă pe Halotus ca instrument al planurilor Agrippinei Minor, ci pare să fi acționat independent, având propriile motive. În cea de-a doua variantă, împărăteasa s-a ocupat personal de administrarea otrăvii, profitând de lăcomia lui Claudius. Plinius cel Bătrân, de asemenea, susținea că otrava i-a fost administrată lui Claudius de către Agrippina Minor[191]. Cassius Dio, cu mici variații ale detaliilor, transmite acelaşi lucru: Agrippina Minor a otrăvit cea mai mare şi mai frumoasă ciupercă şi i-a servit-o lui Claudius, iar ea, pentru a nu crea suspiciuni, a savurat aceeaşi mâncare[192]. În schimb, Flavius Iosephus amintea doar de zvonurile care circulaseră la Roma imediat după moartea lui Claudius şi care o indicau pe Agrippina Minor ca asasină a soțului său, însă nu face nicio precizare referitoare la tipul otrăvii şi la metoda de administrare folosită[193]. La rândul său, Seneca nu amintea otrăvirea lui Claudius, ci susținea, în parodia despre apoteoza principelui, că acesta ajunsese în fața lui Iuppiter, însoțit de zeița *Febris*[194].

Efectele resimțite de Claudius în urma ingerării otrăvii au fost descrise în mod diferit de istoricii antici. Zvonurile consemnate de Suetonius spuneau că principele ar fi amuțit imediat, iar noaptea a fost torturat de dureri abdominale, pentru ca în zorii zilei următoare să îşi piardă viața[195]. O altă variantă a chinurilor lui Claudius, înregistrată de acelaşi autor, indica existența a două etape în otrăvirea sa. După consumarea ciupercilor, principele a ațipit, dar starea de rău i-a provocat regurgitarea alimentelor consumate şi odată cu ele a otrăvii. Istoricul nota, fără a indica numele celor prezenți, că cea de-a doua doză i-a fost administrată într-un terci, sub pretextul necesarului de hrană pentru întremare, ori i s-au făcut spălături gastrice cu o substanță otrăvitoare[196]. Tacitus, de asemenea, susținea otrăvirea lui Claudius în două etape. Din relatarea acestuia reiese că principele nu a simțit efectele otrăvii, deoarece era mult prea beat sau nu a realizat ceea ce i se întâmpla din prostie. Vărsăturile care au urmat au fost puse de Claudius pe seama consumului excesiv de băutură şi mâncare, abuzuri considerate normale în cazul său. Semnele de revenire au panicat-o pe Agrippina Minor, dar complicitatea medicului Xenophon, asigurată prin promisiunea unei răsplăți ulterioare, a rezolvat situația. Acesta, ca medic curant al lui Claudius, a fost cel care i-a administrat doza fatală de otravă, cu ajutorul unei pene vârâte pe beregată pentru a-i provoca voma[197]. Cassius Dio relata că principele a fost imediat ridicat de la masă şi scos din sală, „ca şi cum ar fi fost beat mort, ceea ce

[190] SUETONIUS, *Claudius* 44.2; AVELINE 2004, p. 453; GALATAS 2008, p. 11; BARRETT 1996, p. 140.

[191] PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 22.92; AVELINE 2004, p. 453.

[192] CASSIUS DIO 60.34; AVELINE 2004, p. 453; BARRETT 1996, p. 140; GINSBURG 2006, p. 35.

[193] FLAVIUS IOSEPHUS, *Antiquitates Iudaicae* 20.8.1; AVELINE 2004, p. 454.

[194] SENECA, *Apokolokyntosis* 6.

[195] SUETONIUS, *Claudius* 44.2; BARRETT 1996, p. 141.

[196] SUETONIUS, *Claudius* 44.3; GALATAS 2008, 11; BARRETT 1996, 141.

[197] TACITUS, *Annales* 12.67; GALATAS 2008, p. 11; BARRETT 1996, p. 141; BAUMAN 1994a, p. 187; GINSBURG 2006, p. 32; GRANT 1989, p. 28; SAINT-YBARS 1972, p. 46.

de altfel i se întâmpla adesea, şi în timpul nopții otrava săvârşindu-şi efectul, Claudius muri fără a mai putea vedea sau auzi ceva”[198].

Tacitus şi Suetonius menționau că principele a murit la scurt timp după administrarea celei de-a doua doze de otravă, însă anunțul public a fost amânat. În tot acest timp, senatul a fost convocat, iar consulii şi preoții înălțau rugăciuni pentru însănătoşirea lui Claudius[199]. În interiorul palatului însă, Agrippina Minor depunea eforturi considerabile pentru a salva aparențele. Astfel, cadavrul principelui a fost acoperit cu pături şi i se puneau cataplasme, aducându-i-se, la cererea ei, chiar şi o trupă de actori pentru a-l înveseli[200]. Tacitus susținea că Agrippina Minor, pentru a câştiga timp în vederea organizării succesiunii, a oprit accesul copiilor lui Claudius în dormitorul acestuia, a pus străji la toate intrările şi „răspândea mereu ştiri că sănătatea împărătului merge spre bine"[201]. Motivul emiterii buletinelor medicale este oferit tot de Tacitus: Agrippina Minor dorea "să dea ostaşilor nădejdi de bine şi pentru ca în acelaşi timp să sosească momentul prielnic anunțat de chaldeeni”[202].

Vestea morții lui Claudius a fost făcută publică cu trei zile înaintea idelor lui octombrie (13 octombrie) 54 p. Chr.[203]. Conform lui Tacitus, Nero şi Burrus au părăsit palatul imperial în după-amiaza aceleiaşi zile, pentru a se prezenta în fața cohortei aflată de gardă în acel moment[204]. Suetonius însă afirma că vremea din acea zi fusese proastă, iar auspiciile nu au putut fi luate decât între ora a şasea şi a şaptea. În acelaşi interval orar, Nero s-a îndreptat spre garda pretoriană, după ce fusese salutat cu titlul de *Imperator* pe treptele *Palatium*-ului[205]. Flavius Iosephus înregistra faptul că Agrippina Minor nu a pierdut timpul după decesul lui Claudius. Imediat ea l-a trimis pe „Burrus, prefectul pretoriului, împreună cu tribunii şi liberții cei mai influenți, să-l ducă pe Nero în tabăra pretoriană ca să fie proclamat împărat”[206]. La rândul său, Cassius Dio nota că primul drum al lui Nero în calitate de principal succesor al lui Claudius a fost în tabăra pretorienilor, pentru a primi confirmarea puterii[207].

Deşi izvoarele literare o acuză în unanimitate pe Agrippina Minor de asasinarea soțului său, detaliile relatărilor crează confuzie. Multitudinea variantelor referitoare la motivele planificării asasinatului, la momentul otrăvirii şi la persoanele implicate nu oferă o prea mare credibilitate acuzației de asasinat.

---

[198] CASSIUS DIO 60.34; BARRETT 1996, p. 141.

[199] TACITUS, *Annales* 12.68; SUETONIUS, *Claudius* 45; BARRETT 1996, p. 142.

[200] TACITUS, *Annales* 12.68; SUETONIUS, *Claudius* 45; AVELINE 2004, p. 472; GINSBURG 2006, p. 35.

[201] TACITUS, *Annales* 12.68; AVELINE 2004, p. 472; BARRETT 1996, p. 142; GINSBURG 2006, p. 32; SAINT-YBARS 1972, p. 46; OOST 1958, p. 133.

[202] TACITUS, *Annales* 12.68; AVELINE 2004, p. 472; BARRETT 1996, p. 142; GRANT 1989, p. 17.

[203] SUETONIUS, *Claudius* 45; TACITUS, *Annales* 12.69; CASSIUS DIO 60.34; AVELINE 2004, p. 453; GALATAS 2008, p. 11; BARRETT 1996, p. 141; BAUMAN 1994a, p. 187; GINSBURG 2006, p. 32; GRANT 1989, p. 17; GEER 1931, p. 67; GRIMM-SAMUEL 1991, p. 178.

[204] TACITUS, *Annales* 12.69; GINSBURG 2006, p. 32.

[205] SUETONIUS, *Nero* 8; GRANT 1989, p. 29.

[206] FLAVIUS IOSEPHUS, *Antiquitates Iudaicae* 20.8.2.

[207] CASSIUS DIO 61.3.

Astfel, A. A. Barrett şi J. Aveline considerau că panica Agrippinei Minor la aflarea unei eventuale reconcilieri dintre Claudius şi Britannicus, pe fondul regretelor principelui, a fost, de fapt, o reeditare a evenimentelor premergătoare morții lui Augustus. Atât Livia, cât şi Agrippina Minor aveau ambiția de a-şi impune fiii ca succesori, în detrimentul descendenților direcți. În ambele cazuri, principii în funcție au manifestat regrete şi dorința de a remedia răul provocat moştenitorilor de drept şi ambii au provocat panica soțiilor, sfârşind prin a fi otrăviți de ele[208]. Agrippina Minor nu avea motive de îngrijorare din acest punct de vedere, căci ea şi Nero fuseseră permanent onorați şi plasați în centrul atenției publice. Britannicus, în schimb, nu beneficiase în niciun fel de pe urma statutului său[209]. Pentru Agrippina Minor, cei mai importanți paşi în asigurarea ascensiunii lui Nero fuseseră deja îndepliniți. Acesta fusese adoptat de Claudius, îmbrăcase toga virilă şi fusese aclamat *princeps iuventutis*, era căsătorit cu Octavia, iar senatul luase deja cunoştință de intenția lui Claudius de a-l numi succesor, încă din anul 53 p. Chr.[210].

În anul 53 p. Chr. Claudius fusese bolnav, iar Agrippina Minor a fost cea care a avut grijă ca principele să îşi recapete sănătatea. Dacă împărăteasa avea în gând eliminarea soțului său pentru a-i accelera lui Nero ascensiunea şi pentru a-şi satisface propria sete de putere prin manipularea tânărului succesor, atunci îl putea ucide „prin neglijență"[211]. În realitate, apreciază J. Aveline, pentru Agrippina Minor era esențial ca principele să supraviețuiască. Succesorul lui Claudius avea nevoie să capete experiență militară, iar la 16 ani Nero nu avusese încă ocazia implicării într-o astfel de activitate[212]. M. Griffin consideră că dezastrul din anul 68 p. Chr. a fost cauzat tocmai din lipsa capacității lui Nero de a gestiona forța armată a Imperiului Roman[213]. Implicarea Locustei în conspirația împotriva lui Claudius, pentru prepararea otrăvii, pare credibilă, însă complicitatea medicului Xenophon, care avusese parte de numeroase beneficii în timpul domniei lui Claudius, este greu de acceptat. Având în vedere priceperea Locustei, Agrippina Minor nu putea anticipa necesitatea unei alte doze de otravă, iar prezența medicului putea ridica semne de întrebare[214]. De asemenea, eunucul Halotus, care fie apare ca responsabil cu turnarea otrăvii în ciuperci, fie l-a otrăvit pe Claudius pe când lua masa cu preoții, a reuşit să parcurgă întreaga domnie a lui Nero, pentru a ajunge procurator sub împăratul Galba[215].

O altă dovadă în susținerea nevinovăției Agrippinei Minor este conținută chiar în sursele literare antice. Pentru anul 54 p. Chr. au fost consemnate, ca semne de rău augur, decesele mai multor magistrați. Probabil, cauza acestor decese a fost o epidemie, dar nu deținem informații cu privire la simptomele bolii. Cum sănătatea lui Claudius nu era foarte bună, zeița *Febris* fiind o mai veche

[208] AVELINE 2004, p. 456; BARRETT 1996, p. 139.
[209] AVELINE 2004, p. 468.
[210] AVELINE 2004, p. 463.
[211] PACK 1943, p. 150-151; BARRETT 1996, p. 135; BAGNANI 1946, p. 15.
[212] AVELINE 2004, p. 463.
[213] GRIFFIN 1984, p. 185.
[214] TACITUS, *Annales* 12.61; PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 4.8, 29.1; AVELINE 2004, p. 470.
[215] SUETONIUS, *Galba* 15.2; AVELINE 2004, p. 470.

cunoştinţă de a sa, putem crede că decesul său a fost provocat de flagelul care lovise Roma[216]. Seneca şi Suetonius notau că principele obişnuia să rămână la Roma pe timpul verii, pentru a judeca procesele aflate pe rol, iar această şedere putea favoriza, în opinia lui A. A. Barrett, contractarea malariei[217]. Apoplexia poate reprezenta, în opinia lui M. Grant, o altă cauză a morţii lui Claudius[218].

Pe de altă parte, V. Grimm-Samuel ne oferă o altă perspectivă asupra cauzelor care au dus la decesul lui Claudius. Autoarea analizei asupra simptomelor principelui consideră că acestuia i-au fost servite ciuperci otrăvitoare din greşeală sau cu intenţie şi elimină etapa preparării unei otrăvi. Pentru romani, ciupercile erau extrem de scumpe, regăsindu-se doar pe mesele celor bogaţi. De asemenea, aceştia erau conştienţi de faptul că, mâncând astfel de vegetale, se expun riscului otrăvirii[219]. Romanii credeau că ciupercile otrăvitoare cresc, de obicei, pe lângă un fier ruginit sau lângă culcuşul unui şarpe[220]. Riscurile asumate aveau la bază lipsa cunoştinţelor despre ciuperci şi imposibilitatea de a diferenţia speciile otrăvitoare de cele comestibile. În cazul otrăvirii, evoluţia era fulgerătoare, persoana afectată manifestând imediat simptome specifice, precum vomă şi diaree[221].

În cazul lui Claudius, evoluţia nu a fost tipică, trecând destul de mult timp de la consumarea ciupercilor până la instalarea stării de rău. De aceea, s-a presupus încă din antichitate că o mână criminală a preparat o otravă, dar care nu a avut efectul scontat, deoarece principele devenise imun la anumite substanţe sau, odată cu voma, el a eliminat şi preparatul letal. Din descrierea speciilor de ciuperci realizată de Plinius cel Bătrân reiese că principele era încântat de mâncarea preparată din *boleti*[222], cunoscute astăzi ca *Amanita caesarea*. Acest soi de ciupercă face parte din ramura celor comestibile, însă specia *Amanita* cuprinde şi alte sortimente, extrem de toxice. Investigând informaţiile oferite de sursele literare, V. Grimm-Samuel opina că, cel mai probabil, accidental sau nu, lui Claudius i-au fost oferite la masă ciuperci *Amanita phalloides*, cunoscute şi astăzi ca unul dintre cele mai toxice soiuri. Otrăvirea cu o astfel de ciupercă are un parcurs caracteristic, lent, provocând decesul în cele mai multe cazuri. După ingestia unor astfel de ciuperci, persoana nu reclamă niciun fel de disconfort, iar primele simptome apar abia după 10-15 ore, timp în care întreaga cantitate de otravă, eliberată treptat prin procesul de digestie, trece în sistemul circulator. Imediat după încheierea acestei perioade se instalează starea de rău, însoţită de dureri abdominale, vomă, diaree, scăderea tensiunii şi transpiraţii reci[223].

Suetonius şi Tacitus relatau faptul că otrăvirea principelui a avut loc în două etape, deoarece, după prima doză, el dădea semne de recuperare. Şi această fază poate fi regăsită în evoluţia otrăvirii cu *Amanita phalloides*. Se pare că, după

[216] SENECA, *Apokolokyntosis* 6; AVELINE 2004, p. 454, 465-466.
[217] SENECA, *Apokolokyntosis* 7; SUETONIUS, *Claudius* 23.1; BARRETT 1996, p. 141-142.
[218] GRANT 1989, p. 29.
[219] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 180.
[220] PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 22.94-95; GALATAS 2008, p. 11.
[221] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 180.
[222] PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 22.46.
[223] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 181; FORD 1906, p. 195; JENNINGS 1907, p. 187; MACKOWIAK 2007, p. 118-119; GALATAS 2008, p. 11.

trecerea primei crize, descrisă mai sus, bolnavul pare să îşi revină. Din nou, simptomatologia specifică dispare, dar poate fi invocată o stare de slăbiciune accentuată. După o perioadă de câteva ore până la câteva zile, starea de rău se acutizează, se instalează insuficienţa hepatică şi renală, după care bolnavul intră în comă, producându-se în scurt timp decesul[224].

W. W. Ford, V. Grimm-Samuel şi P. A. Mackowiak apreciau că, în cele mai grave cazuri, decesul poate surveni după un interval cuprins între trei şi zece zile de la ingestie, în funcţie de starea de sănătate anterioară şi de cantitatea de ciuperci consumată[225]. Pentru producerea unei astfel de tragedii, nu este necesară o cantitate mai mare de 50 de grame ciuperci[226]. Având în vedere timpul necesar pentru incubaţie, manifestare, recuperare, recidivă şi deces, Claudius putea mânca acele ciuperci, aflate în plin sezon, oriunde şi oricând. Dacă starea de rău s-a instalat în noaptea de 12 spre 13 octombrie, atunci, în mod sigur, Claudius nu a fost otrăvit la masa luată în familie în seara precedentă. J. Aveline este de acord cu această interpretare, dar afirma totuşi că starea sănătăţii lui Claudius nu fusese niciodată extrem de bună, ceea ce putea permite otrăvii să îşi producă efectele în mai puţin de 24 de ore[227]. C. Galatas considera că, în cazul folosirii ciupercii *Amanita phalloides*, eunucul Halotus poate fi privit ca suspect principal, căci efectul otrăvii s-a simţit abia după câteva ore, când Claudius se afla alături de familia sa. Din păcate, nu deţinem informaţii legate de motivele care l-ar fi determinat pe Halotus să ia decizia asasinării principelui[228]. P. A. Mackowiak nota că decesul lui Claudius se putea produce în urma unui infarct miocardic sau datorită unei afecţiuni intestinale, agravate de efectele otrăvii asupra unui sistem cardiovascular slăbit de ateroscleroză. Această afecţiune apăruse pe fondul vârstei înaintate, al unei vieţi sedentare şi al unei dietei nesănătoase[229]. V. Grimm-Samuel şi P. A. Mackowiak susţineau că Xenophon poate fi exonerat de complicitatea la asasinarea principelui, prezenţa sa alături de Claudius putând fi justificată de faptul că îşi ajuta pacientul să elimine otrava, înainte de a se extinde în întregul organism. Provocarea vărsăturilor reprezintă şi astăzi principala metodă de a înlătura toxinele ingerate[230].

În analiza realizată de W. A. Valente, R. J. A. Talbert, J. P. Hallett şi P. A. Mackowiak, Locusta a ales *Amanita muscaria* pentru a-l asasina pe Claudius. Această ciupercă este mai puţin toxică decât *Amanita phalloides*, iar în timpul procesului de gătire otrava este distrusă. Totuşi, în cazul ingerării unor astfel de ciuperci gătite insuficient, efectele toxinei se resimt după aproximativ 30 de minute şi atacă sistemul nervos parasimpatic, iar simptomele pot fi asemănătoare cu cele descrise de istoricii antici. Chiar şi în aceste condiţii, otrava din *Amanita muscaria* este rareori fatală[231]. Conform cercetării menţionate, complicaţiile

[224] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 181; FORD 1906, p. 196; FORD 1908, p. 121-122; MACKOWIAK 2007, p. 119.

[225] FORD 1906, p. 196; GRIMM-SAMUEL 1991, p. 181; MACKOWIAK 2007, p. 119.

[226] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 181.

[227] AVELINE 2004, p. 473.

[228] GALATAS 2008, p. 12.

[229] MACKOWIAK 2007, p. 117; BARRETT 1996, p. 142.

[230] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 182; MACKOWIAK 2007, p. 120-121.

[231] VALENTE, TALBERT, HALLET, MACKOWIAK 2002, p. 396.

survenite în cazul lui Claudius se puteau datora distoniei (contracții musculare involuntare), care îi afecta motricitatea, cauzată de naşterea prematură[232]. De asemenea, distonia, asociată cu efectele nocive ale consumului exagerat de vin, îi putea crea şi o sensibilitate sporită la anumite substanțe, care, în cazul persoanelor sănătoase, nu aveau efecte dramatice[233].

Pentru consumul accidental al unor ciuperci otrăvitoare de către Claudius stă mărturie şi gluma preferată a lui Nero. Potrivit lui Suetonius, noul principe, considerat cel puțin complice în asasinarea tatălui său adoptiv, avea obiceiul de a lăuda „un proverb grec care celebra mânătărcile cu care fusese otrăvit Claudius drept un fel de mâncare divin"[234]. A. A. Barrett crede că proverbul lăudat de Nero făcea referire la faptul că principele mâncase o ciupercă otrăvitoare, iar decesul a fost urmat de votarea apoteozei, dar nu face nicio aluzie la existența unei mâini criminale[235]. J. Aveline consideră, de asemenea, că Nero nu se putea manifesta atât de deschis şi nici nu putea glumi pe seama morții lui Claudius dacă era perfect conştient de faptul că Agrippina Minor era cea care l-a asasinat[236]. M. Grant notează că o astfel de glumă nu îl poate acuza pe Nero de complicitate la crimă, dar nici nu ne poate crea senzația că noul principe nu avea habar de cele ce se petrecuseră în palatul imperial[237]. Plinius cel Bătrân relata că Annaeus Serenus, *praefectus vigilum* în timpul lui Nero, tribunii şi centurionii care îl însoțeau, precum şi familia care organizase banchetul au murit după ce consumaseră ciuperci otrăvitoare[238]. Aşadar, morțile accidentale cauzate de ciuperci nu reprezentau o noutate pentru romani, putându-se glumi pe această temă, mai ales că o astfel de moarte a fost urmată de apoteoză.

Acuzația că Agrippina Minor, în încercarea de a ascunde decesul principelui, i-a acoperit cadavrul cu pături şi chiar i-a adus o trupă de actori pentru a-l înveseli poate fi, de asemenea, combătută. V. Grimm-Samuel credea că păturile au fost, cel mai probabil, folosite pentru a-l încălzi pe Claudius, care suferea în acel moment de transpirații reci şi frisoane, iar delirul instalat în ultima fază a bolii îl putea face să cheme actorii sau, poate, Agrippina Minor i-a adus pentru a risipi starea de apatie a soțului său. Deteriorarea accentuată a sănătății lui Claudius a fost cea care a creat panică şi a împins-o pe Agrippina Minor să organizeze ascensiunea lui Nero, cu ajutorul lui Burrus[239]. Amânarea anunțării decesului lui Claudius demonstrează că împărăteasa a fost luată prin surprindere. Pregătirile necesare pentru aclamarea lui Nero ca *Imperator* au fost realizate în pripă, iar nedumerirea soldaților a fost una firească[240].

Începând cu anul 55 p. Chr., Agrippina Minor a început să piardă sistematic

---

[232] CASSIUS DIO 60.2; VALENTE, TALBERT, HALLET, MACKOWIAK 2002, p. 394-395; AVELINE 2004, p. 468.

[233] VALENTE, TALBERT, HALLET, MACKOWIAK 2002, p. 396; BAGNANI 1946, p. 18; AVELINE 2004, p. 473-474.

[234] SUETONIUS, *Nero* 33.1; GINSBURG 2006, p. 32.

[235] BARRETT 1996, p. 141.

[236] AVELINE 2004, p. 466.

[237] GRANT 1989, p. 30.

[238] PLINIUS CEL BĂTRÂN, *Naturalis Historia* 22.96.

[239] GRIMM-SAMUEL 1991, p. 182.

[240] AVELINE 2004, p. 471-472.

din puterea şi influența exercitate asupra sistemului roman de guvernământ, în favoarea lui Seneca şi Burrus. Conflictul apărut între Agrippina Minor şi Nero a izbucnit din cauza relației acestuia din urmă cu liberta Claudia Acte, de care se îndrăgostise[241]. Cassius Dio nota că Acte fusese cumpărată de pe piața de sclavi din Asia, în timpul domniei lui Claudius, şi a fost eliberată, cel mai probabil, de Nero[242]. L. Parmeggiani considera că de pe piața de sclavi din Asia Mică ea a ajuns la Roma, unde, fie datorită frumuseții, fie pentru că era o foarte bună dansatoare, a ajuns în palatul imperial[243]. Se pare că, pentru o bună perioadă de timp, relația celor doi fusese ascunsă Agrippinei Minor, după cum menționa Tacitus, beneficiind de complicitatea lui Salvius Otho şi a lui Claudius Senecio, însă descoperirea ei a declanşat furia acesteia[244]. Încă o dată, Seneca şi Burrus s-au dovedit a fi pragmatici. Pentru cei doi, relația lui Nero cu Acte venea pe fondul lipsei sentimentelor pentru Octavia, o femeie nobilă şi virtuoasă, dar, în opinia lui L. Parmeggiani, incapabilă de a manifesta orice formă de afecțiune față de soțul său[245]. Cassius Dio confirma înstrăinarea celor doi soți ca unul dintre motivele supărării Agrippinei Minor[246]. De asemenea, încurajarea relației cu Acte avea ca scop îndepărtarea principelui de soțiile aristocraților romani, evitându-se astfel compromiterea imaginii sale. De altfel, Seneca nu numai că susținea această legătură, ci l-a implicat în afacere şi pe nepotul său, Annaeus Serenus, prefect al pazei de noapte din Roma. În ochii populației capitalei, Annaeus Serenus trecea drept îndrăgostit de Acte, iar cadourile trimise acesteia de către Nero purtau semnătura prefectului[247].

Suetonius susținea că intenția lui Nero era de a se căsători cu liberta Acte, iar pentru a evita un scandal legat de statutul social al viitoare împărătese, el a pus bărbați de rang consular să jure că descoperiseră că era de neam regesc[248]. Referitor la descendența ilustră a libertei, Cassius Dio înregistra că Acte a fost declarată urmaşă a regelui Attalos al Pergamului[249]. Toate aceste eforturi depuse de Nero pentru a şterge originea umilă a femeii pe care o iubea indică foarte clar că intențiile sale erau făcute publice. Probabil, acesta a fost momentul în care Agrippina Minor a aflat de cele ce se petreceau în propria sa casă. Aşa pot fi

[241] TACITUS, *Annales* 13.12; CASSIUS DIO 61.7; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 513; GINSBURG 2006, p. 40.

[242] CASSIUS DIO 61.7; *CIL* X, 1903 = *CIL* X, 6589 = *CIL* XV, 7835: *Claudiae Aug(usti) l(ibertae) Actes*; *CIL* X, 8046.9a-c, e: *Actes Aug(usti) l(ibertae)*; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 513, 515; SAINT-YBARS 1972, p. 58; BARRETT 1996, p. 167; GRANT 1989, p. 35.

[243] PARMEGGIANI 1904, p. 456.

[244] TACITUS, *Annales* 13.12; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 515; BURNS 2007, p. 75; BAUMAN 1994a, p. 194; BARRETT 1996, p. 167.

[245] TACITUS, *Annales* 13.12; PARMEGGIANI 1904, p. 455; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 515; GINSBURG 2006, p. 41.

[246] CASSIUS DIO 61.7.

[247] TACITUS, *Annales* 13.12, 13.13; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 515, 516, 523; BARRETT 1996, p. 167; SAINT-YBARS 1972, p. 58; GRANT 1989, p. 35-36; GINSBURG 2006, p. 41.

[248] SUETONIUS, *Nero* 28; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 519; BARRETT 1996, p. 168; SAINT-YBARS 1972, p. 58; GRANT 1989, p. 35.

[249] CASSIUS DIO 61.7; PARMEGGIANI 1904, p. 456; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 519; BARRETT 1996, p. 168; SAINT-YBARS 1972, p. 58.

justificate afirmațiile şi jignirile împărătesei, reținute de Tacitus: în acel moment, Agrippina considera că rivaliza cu o libertă şi avea ca noră o sclavă[250]. Agresivitatea Agrippinei Minor, provocată de umilința de a fi pierdut controlul asupra palatului, a mers, după cum nota Cassius Dio, până la a-i pedepsi şi înlătura pe unii dintre complicii lui Nero[251].

Alimentând înverşunarea principelui şi pierzând controlul asupra situației în favoarea Claudiei Acte şi a lui Seneca, Agrippina Minor a înțeles, mult prea târziu, că trebuia să schimbe tactica în relația cu propriul fiu. Bunăvoința, complicitatea şi sprijinul financiar au făcut parte din noua strategie a împărătesei. Din păcate, menționa Tacitus, Agrippina Minor nu a făcut altceva decât să se umilească şi să trezească suspiciunile prietenilor lui Nero, care l-au înştiințat de prefăcătoria mamei sale[252]. În continuare, Tacitus afirma că Nero, întâmplător, a cercetat podoabele purtate de femeile familiei imperiale şi a hotărât să-i trimită mamei sale o rochie şi pietre prețioase. Având în vedere afirmația anterioară referitoare la viclenia împărătesei, putem crede că darul nu a fost întâmplător, ci a venit din dorința de a-i testa Agrippinei Minor sentimentele şi răbdarea. Mai mult, nemulțumirile Agrippinei Minor au fost rapid înregistrate, amplificate şi transmise lui Nero[253].

Din acest moment, conflictul dintre cei doi a degenerat. Ceea ce începuse ca o problemă domestică a luat o turnură politică. Pallas, considerat principalul sfetnic şi susținător al planurilor împărătesei, a fost demis din funcția de *a rationibus*, dar fără a i se aduce acuzații[254], probabil la sfatul lui Seneca şi Burrus, care preluaseră guvernarea Imperiului, după cum se exprima Cassius Dio[255]. În acest fel, Nero a făcut primul pas în diminuarea puterii Agrippinei Minor, blocându-i accesul la fondurile imperiale[256].

Reacția acesteia față de hotărârea lui Nero ne aduce aminte de personalitatea impulsivă şi rigidă a Agrippinei Maior. Deşi de-a lungul timpului Agrippina Minor a dovedit o capacitate uimitoare de a controla treburile statului, criza din 55 p. Chr. a scos la iveală o fire lipsită de maleabilitate, incapabilă să înțeleagă şi să gestioneze capriciile adolescentine ale propriului fiu. Nemaisuportând umilințele la care era supusă din partea lui Nero şi dominată de furie, Agrippina Minor i-a reproşat fiului său toate eforturile depuse de ea pentru a-l propulsa în fruntea Imperiului, inclusiv incestul şi crimele. Totodată, i-a adus la cunoştință că Britannicus beneficia de întregul ei sprijin pentru a intra în posesia puterii, el fiind, de altfel, adevăratul moştenitor. Perspectiva detronării se contura din ce în ce mai clar pentru Nero, căci Agrippina Minor părea determinată să profite atât

[250] TACITUS, *Annales* 13.13; BARRETT 1996, p. 167; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 517; GRANT 1989, p. 36.

[251] CASSIUS DIO 61.7; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 517.

[252] TACITUS, *Annales* 13.13; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 517; SAINT-YBARS 1972, p. 60; GRANT 1989, p. 37; BARRETT 1996, p. 168; GINSBURG 2006, p. 41-42.

[253] TACITUS, *Annales* 13.13, 13.14.

[254] TACITUS, *Annales* 13.14; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 517; BARRETT 1996, p. 169; BAUMAN 1994a, p. 195; GINSBURG 2006, p. 42; BURNS 2007, p. 75; SAINT-YBARS 1972, p. 60.

[255] CASSIUS DIO 61.4.

[256] TACITUS, *Annales* 13.14; BARRETT 1996, 133.

de descendența ei din Germanicus, cât şi de legitimitatea lui Britannicus, pentru a se înfățișa în fața gărzii pretoriene. Din avalanşa amenințărilor împărătesei, totuşi Tacitus ne permite să înțelegem că ea nu avea siguranța îndeplinirii lor. Garda pretoriană urma să fie pusă să aleagă între a-i da ei ascultare şi a rămâne fidelă infirmului Burrus şi lui Seneca, un exilat[257]. Deşi nu a reținut detalii pe măsura celor prezentate de Tacitus, Cassius Dio nota că Agrippina Minor, încă încrezătoare în puterea sa de a influența cursul vieții politice, credea că, odată ce ea i-a făcut cadou lui Nero puterea, tot ea îl putea înlătura[258].

Folosindu-l pe Britannicus ca element de şantaj, Agrippina Minor nu numai că a trezit neliniştea lui Nero, ci a atras şi ura acestuia asupra fiului principelui precedent. În acel an, Britannicus urma să împlinească 14 ani şi, totodată, să îmbrace toga virilă. Teama de a fi înlăturat de la putere în favoarea fratelui său vitreg a fost, după cum menționa Tacitus, confirmată de un incident. Obligat să cânte la o petrecere, Britannicus a ales o compoziție care amintea de înlăturarea sa din cursa pentru purpura imperială[259]. Suetonius însă susținea că Nero era gelos pe talentul artistic al lui Britannicus, vocea sa fiind mult mai plăcută decât cea a principelui, iar faptul că era fiul legitim al lui Claudius îi putea aduce o cotă de popularitate mult mai mare decât cea deținută de el, ca fiu adoptiv[260].

Tacitus afirma că Nero se gândise să-i intenteze lui Britannicus un proces, dar, ținând cont de izolarea în care trăise până atunci, nu-i putuse găsi nicio culpă viabilă şi nici nu se încumeta să ordone executarea lui. Otrava rămăsese singura cale discretă de a o priva pe Agrippina Minor de principala sa armă politică. Pentru a avea acces la cunoştințele şi preparatele Locustei, arestată pentru otrăvire, Nero a apelat la tribunul Iulius Pollio, cel care asigura paza femeii[261]. Ca şi în cazul lui Claudius, Tacitus şi Suetonius înregistrau două etape în otrăvirea lui Britannicus.

Într-o primă fază, relata Tacitus, otrava preparată de Locusta i-a fost administrată lui Britannicus chiar de către educatorii săi, personaje fără lege şi credință. Tacitus ne oferă trei cauze posibile care au dus la salvarea lui Britannicus. Astfel, după ingerare, conținutul stomacului ar fi fost deşertat, otrava nu a fost suficient de puternică sau conținea ceva ce încetinea efectele[262]. Suetonius, în schimb, este mult mai categoric în afirmații. În varianta sa, prima doză de otravă a acționat lent, provocându-i lui Britannicus doar un deranjament stomacal[263]. Mai departe, Suetonius menționa că Nero, iritat de eşecul înregistrat, a bătut-o personal pe Locusta, ordonându-i ulterior să prepare o otravă puternică chiar în camera lui. Dintr-un alt unghi, Tacitus susținea că principele l-a

[257] TACITUS, *Annales* 13.14; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 517; GRANT 1989, p. 38; SAINT-YBARS 1972, p. 60; BARRETT 1996, p. 169; BURNS 2007, p. 75; GINSBURG 2006, p. 42; BAUMAN 1994a, p. 195.

[258] CASSIUS DIO 61.7.

[259] TACITUS, *Annales* 13.15; GRANT 1989, p. 38; GINSBURG 2006, p. 43.

[260] SUETONIUS, *Nero* 33.2.

[261] TACITUS, *Annales* 13.15; *CIL* X, 7863: *P]ol(lia) Pollio / [trib(unus) mil(itum) c]oh(ortis) XV urb(anae) trib(unus) coh(ortis) IIII pr(aetoriae)*; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 518; BARRETT 1996, p. 170; GRANT 1989, p. 38.

[262] TACITUS, *Annales* 13.15; BARRETT 1996, p. 170.

[263] SUETONIUS, *Nero* 33.2.

amenințat pe Pollio, iar Locusta a fost supusă la cazne, considerând că ambii îi periclitau viața prin ineficiența dovedită[264].

Cea de-a doua doză de otravă, preparată sub supravegherea lui Nero, i-a fost administrată lui Britannicus în timpul mesei luată în familie. Tacitus relata că principele era la curent cu obiceiul fratelui său de a folosi un sclav pentru a-i degusta mâncarea şi băutura şi a conceput un plan menit să-i acopere crima. Astfel, băutura servită lui Britannicus, în afara faptului că era inofensivă, era şi foarte fierbinte, motiv pentru care tânărul a refuzat să o consume. Pentru a-l determina pe Britannicus să consume băutura respectivă, sclavul a turnat apă rece amestecată cu otravă. Neinspirat, Britannicus nu a mai cerut şi a doua degustare şi a băut, după care a căzut fulgerat[265]. Suetonius însă simplifică evenimentele petrecute, menționând că, imediat după prepare, otrava a fost adusă în sufragerie şi servită lui Britannicus. Istoricul nu menționează cum i-a fost administrată, lăsând să se înțeleagă că mâncarea a fost cea contaminată. În biografia împăratului Titus, el consemna însă că din băutura otrăvitoare a gustat şi fiul lui Vespasianus, care a zăcut bolnav mult timp după aceea[266].

Totuşi, după cum opina M. Dubuisson, Nero nu avea cum să anticipeze faptul că Britannicus nu urma să ceară şi o a doua degustare, iar moartea fulgerătoare a sclavului îi putea demasca planurile[267]. Decesul fulgerător descris de cei doi istorici antici nu pare să fi fost provocat de otrava preparată de aceeaşi Locusta pentru Claudius, ci de o substanță care, după ipoteza lui M. Dubuisson, a acționat precum cianura[268].

Potrivit lui Tacitus şi Suetonius, Nero, relaxat, le-a spus celor prezenți la masă că Britannicus suferise doar o criză de epilepsie, boală de care suferea încă din copilărie[269]. Tacitus totuşi completează scena cu reacțiile martorilor. Unii, cuprinşi de groază şi fără a lua în calcul pericolul, au fugit de la masă, alții, mult mai precauți, au rămas încremeniți. Agrippina Minor şi Octavia au înțeles rapid cele petrecute şi, nelăsând să se întrevadă nimic pe chipurile lor, au urmat exemplul lui Nero, continuând servirea cinei. Însă, consemna Tacitus, Agrippina Minor era îngrozită atât de faptul că nu mai poseda niciun sprijin în lupta împotriva lui Nero cât şi de gândul că acesta fusese un prim exemplu al curajului fiului său de a se debarasa de rudele incomode[270].

Funeraliile au fost realizate în grabă. Nero nu a permis amânarea acestora, iar trupul lui Britannicus a fost incinerat chiar în acea noapte, pe un rug pregătit dinainte, pe Câmpul lui Marte. Pentru a nu trezi suspiciuni, Nero a emis un edict

---

[264] SUETONIUS, *Nero* 33.2; TACITUS, *Annales* 13.15; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 518.

[265] TACITUS, *Annales* 13.16; DUBUISSON 1999, p. 256, 257; BAUMAN 1994a, p. 195; BARRETT 1996, p. 170; GRANT 1989, p. 38.

[266] SUETONIUS, *Nero* 33.3, *Titus* 2; GRANT 1989, p. 39.

[267] DUBUISSON 1999, p. 257.

[268] DUBUISSON 1999, p. 259.

[269] SUETONIUS, *Nero* 33.3; TACITUS, *Annales* 13.16; BARRETT 1996, p. 171; DUBUISSON 1999, p. 256, 258.

[270] TACITUS, *Annales* 13.16; DUBUISSON 1999, p. 256, 259; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 518; BARRETT 1996, p. 171; BAUMAN 1994a, p. 195; GRANT 1989, p. 39, 40; GINSBURG 2006, p. 43.

prin care le reamintea cetățenilor faptul că tradiția impunea ca înmormântările celor nevârstnici să fie făcute departe de ochii publicului, iar elogiile să fie scurte[271]. Graba oficierii funeraliilor a fost menționată şi de Suetonius, dar ceremonia funebră a fost plasată a doua zi[272]. Cassius Dio susținea că trupul lui Britannicus căpătase o tentă verzuie din cauza otrăvii, iar din ordinul lui Nero cadavrul fusese acoperit cu ipsos. Improvizația însă a fost sortită eşecului, căci graba şi ploaia nu au permis ipsosului să se întărească, iar în timpul procesiunii din For s-a desprins, oferind celor prezenți o imagine şocantă[273]. A. A. Barrett consideră, luând în calcul culoarea cadavrului menționată de Cassius Dio, că epilepsia în forma sa tetanoidă schimbă *post mortem* culoarea pielii[274]. Din păcate, nu deținem informații concrete despre starea de sănătate a lui Britannicus, ci doar zvonurile lansate de Agrippina Minor anterior anului 54 p. Chr.. Evoluția evenimentelor din 55 p. Chr. şi atitudinea Agrippinei Minor față de fiul său vitreg ne pot indica faptul că Britannicus nu era atât de bolnav pe cât se credea şi putea deveni un adversar de temut pentru Nero.

Tacitus, preluând informații de la istorici contemporani evenimentelor, nu s-a ferit să descrie şi o altă imagine a tragediei lui Britannicus. Fiul lui Claudius fusese abuzat de Nero în repetate rânduri[275]. Aşadar, putem presupune că Britannicus nu era atât de inocent în ceea ce priveşte planul înlăturării lui Nero. Pentru a se răzbuna, Britannicus avea nevoie de un aliat puternic şi la fel de hotărât să-l elimine pe Nero, iar conflictul dintre Agrippina Minor şi principe i-a oferit o perspectivă viabilă.

După dispariția lui Britannicus, complicii şi prietenii principelui au fost recompensați, după cum menționa Tacitus, cu moşii şi palate[276], iar Suetonius susținea că Locustei i-a fost oferită imunitate în fața legii, domenii vaste şi chiar discipoli[277]. În momentul în care Nero a început să împartă gratificațiile, se pare că nici Agrippina Minor nu a fost trecută cu vederea, dar, nota Tacitus, mânia ei nu a putut fi potolită[278].

Implicarea femeilor din familia imperială în jocul puterii a dus la apariția suspiciunilor legate de decesele principilor şi ale succesorilor prezumtivi. Deşi fiecare principe al dinastiei Iulia-Claudia părea să îşi fi ales un succesor capabil şi demn de onoarea oferită, intrigile şi presupusele asasinate întreprinse de împărătesele romane au dus la schimbarea cursului evenimentelor, personajele impuse dovedindu-se a fi toxice pentru viața politică şi socială a Romei. La fel de toxice au fost, conform zvonurilor şi tradiției literare antice, şi substanțele administrate lui Drusus Maior, Augustus, Germanicus, Drusus II, Claudius sau Britannicus.

---

[271] TACITUS, *Annales* 13.17; DUBUISSON 1999, p. 258; BARRETT 1996, p. 171; GRANT 1989, p. 39.

[272] SUETONIUS, *Nero* 33.3; BARRETT 1996, p. 171.

[273] CASSIUS DIO 61.7; BARRETT 1996, p. 171.

[274] BARRETT 1996, p. 171.

[275] TACITUS, *Annales* 13.17.

[276] TACITUS, *Annales* 13.18; BARRETT 1996, p. 172; MASTINO, RUGGIERI 1995, p. 522.

[277] SUETONIUS, *Nero* 33.3; BARRETT 1996, p. 172.

[278] TACITUS, *Annales* 13.18.

BIBLIOGRAFIE

ALLEN 1941 – W. Allen, *The Political Atmosphere of the Reign of Tiberius*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 72 (1941), p. 1-25.

ANGELI BERTINELLI 1987 – M. G. Angeli Bertinelli, *Germanico nella documentazione epigrafica*, în G. Bonamente, M. P. Segoloni (eds.), *Germanico. La persona, la personalità, il personaggio nel bimillenario dalla nascita*, Roma, 1987, p. 25-51.

AVELINE 2004 – J. Aveline, *The Death of Claudius*, Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte 53 (2004), 4, p. 453-475.

BAGNANI 1946 – G. Bagnani, *The Case of the Poisoned Mushrooms*, Phoenix. The Journal of the Ontario Classical Association 1 (1946), p. 15-20.

BARRETT 1996 – A. A. Barrett, *Agrippina. Sex, Power and Politics in the Early Empire*, London, 1996.

BARRETT 2002 – A. A. Barrett, *Livia: First Lady of Imperial Rome*, London, 2002.

BAUMAN 1994a – R. A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, London, 1994.

BAUMAN 1994b – R. A. Bauman, *Tanaquil – Livia and the Death of Augustus*, Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte 43 (1994), 2, p. 177-188.

BURNS 2007 – J. Burns, *Great Women of the Imperial Rome. Mothers and Wives of the Caesars*, New York, 2007.

CHAUMONT 1976 – M.-L. Chaumont, *L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste a l'avènement de Dioclétien*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2 (1976) 9.1, p. 71-194.

CORBETT 1974 – J. H. Corbett, *The Succession Policy of Augustus*, Latomus. Revue d'Étude Latines 33 (1974), p. 87-97.

DICKISON 1977 – S. K. Dickison, *Claudius: Saturnalicius Princeps*, Latomus. Revue d'Étude Latines 36 (1977), 3, p. 634-647.

DUBUISSON 1999 – M. Dubuisson, *La mort de Britannicus: lecture critique de Tacite*, L'Antiquité Classique 68 (1999), p. 253-261.

EHRENBERG, JONES 1976 – V. Ehrenberg, A. H. M. Jones, *Documents Illustraiting the Reigns of Augustus and Tiberius*, Oxford, 1976.

FANTHAM 2006 – E. Fantham, *Julia Augusti. The Emperor's Daughter*, New York, 2006.

FORD 1906 – W. W. Ford, *The Toxins and Antitoxins of Poisonous Mushrooms (Amanita Phalloiodes)*, The Journal of Infectious Diseases 3 (1906), 2, p. 191-224.

FORD 1908 – W. W. Ford, *The Pathology of Amanita Phalloides Intoxication*, The Journal of Infectious Diseases 5 (1908), 2, p. 116-132.

GALATAS 2008 – C. Galatas, *Snow White's Apple and Claudius' Mushrooms: A Look at the Use of Poison in the Early Roman Empire*, Hirundo. The McGill Journal of Classical Studies 6 (2008), p. 7-17.

GEER 1931 – R. M. Geer, *Notes on the Early Life of Nero*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 62 (1931), p. 57-67.

GINSBURG 2006 – J. Ginsburg, *Representing Agrippina. Constructions of Femele Power in the Early Roman Empire*, Oxford, 2006.

GRANT 1989 – M. Grant, *Nero*, New York, 1989.

GRIFFIN 1984 – M. Griffin, *Nero: the End of a Dynasty*, London, 1984.

GRIMM-SAMUEL 1991 – V. Grimm-Samuel, *On the Mushroom that Deified the Emperor Claudius*, The Classical Quarterly 41 (1991), 1, p. 178-182.

HENZEN 1874 – W. Henzen, *Acta Fratrum Arvalium quae supersunt*, Berlin, 1874.

HURLET 1993 – Fr. Hurlet, *La lex de Imperio Vespasiani et la légitimité augustéene*, Latomus. Revue d'Étude Latines 52 (1993), p. 261-280.

HUZAR 1995 – E. G. Huzar, *Emperor Worship in Julio-Claudian Egypt*, Aufstieg und

Niedergang der römischen Welt 2 (1995), 18.5, p. 3092-3143.

JAMESON 1975 – Sh. Jameson, *Augustus and Agrippa Postumus*, Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte 24 (1975), 2, p. 287-314.

JENNINGS 1907 – O. E. Jennings, *A Case of Poisoning by Amanita Phalloides*, The Journal of Mycology 13 (1907), 5, p. 187-188.

KLEINER 1985 – F. S. Kleiner, *The Arch of Gaius Caesar at Pisa (CIL XI, 1421)*, Latomus. Revue d'Étude Latines 44 (1985), p. 156-164.

LEVICK 1966 – B. Levick, *Drusus Caesar and the Adoptions of AD 4*, Latomus. Revue d'Étude Latines 25 (1966), p. 227-244.

LEVICK 1975 – B. Levick, *Julians and Claudians*, Greece and Rome 22 (1975), 1, p. 29-38.

LEVICK 1993 – B. Levick, *Claudius*, Yale, 1993.

LIMOGES 2008 – S. Limoges, *The Portrayal of Germanicus in Tacitus' Annales and the Historicity of the Germanicus – Tiberius Conflict*, Hirundo. The McGill Journal of Classical Studies 6 (2008), p. 32-40.

LINDSAY 1995 – H. Lindsay, *A Fertile Marriage: Agrippina and the Chronology of her Children by Germanicus*, Latomus. Revue d'Étude Latines 54 (1995), p. 3-17.

MACKOWIAK 2007 – P. A. Mackowiak, *Post Mortem: Solving History's Great Medical Mysteries*, Philadelphia, 2007.

MARAÑÓN 1956 – G. Marañón, *Tiberius. A Study in Resentment*, London, 1956.

MASTINO, RUGGIERI 1995 – A. Mastino, E. P. Ruggieri, *Claudia Augusti liberta Acte, la liberta amata da Nerone ad Olbia*, Latomus. Revue d'Etude Latines 54 (1995), p. 513-549.

OOST 1958 – S. I. Oost, *The Career of M. Antonius Pallas*, The American Journal of Philology 79 (1958), 2, p. 113-139.

PACK 1943 – R. A. Pack, *Seneca's Evidence on the Death of Claudius and Narcissus*, Classical World 36 (1943), p. 150-151.

PANI 1987 – M. Pani, *La missione di Germanico in Oriente: politica estera e politica interna*, în G. Bonamente, M. P. Segoloni (eds.), *Germanico. La persona, la personalità, il personaggio nel bimillenario dalla nascita*, Roma, 1987, p. 1-23.

PARMEGGIANI 1904 – L. Parmeggiani, *Claudia Atte, liberta di Nerone*, Rivista di Storia Antica 8 (1904), 1, p. 455-466.

ROBERT 2007 – J. N. Robert, *Roma*, Bucureşti, 2007.

ROGERS 1931 – R. S. Rogers, *The Conspiracy of Agrippina*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 62 (1931), p. 141-168.

SAINT-YBARS 1972 – L. Saint-Ybars, *Nerone*, Roma, 1972.

SEAGER 2005 – R. Seager, *Tiberius*, Oxford, 2005.

SENSI 1977 – L. Sensi, *Un frammento di Feriale della Casa Giulio-Claudia da Spello*, Athenaeum. Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità 55 (1977), 1-2, p. 329-344.

SEVERY 2000 – B. Severy, *Family and State in the Early Imperial Monarchy: The Senatus Consultum de Pisone Patre, Tabula Siarensis, and Tabula Hebana*, Classical Philology 95 (2000), p. 318-337.

SHOTTER 2000 – D. C. A. Shotter, *Agrippina the Elder – A Woman in a Man's World*, Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte 49 (2000), 3, p. 341-357.

SWAN 2004 – P. M. Swan, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's History, Books 55-56 (9 BC – AD 14)*, Oxford, 2004.

SYME 1958 – R. Syme, *Tacitus*, vol. I, Oxford, 1958.

SYME 1983 – R. Syme, *The Year 33 in Tacitus and Dio*, Athenaeum. Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità 61 (1983), 1-2, p. 3-23.

VALENTE, TALBERT, HALLETT, MACKOWIAK 2002 - W. A. Valente, R. J. A. Talbert, J. P. Hallett, P. A. Mackowiak, *Caveat cenans!*, American Journal of Medicine 112 (2002), p. 392-398.

PROPAGANDA AND IMPERIAL CULT

Zaharia COVACEF*

Keywords: *imperial cult, temples, inscriptions, sculptural dedications, propaganda.*
Cuvinte-cheie: *cult imperial, temple, inscripții, dedicații sculpturale, propaganda.*

Abstract: *The expansion of the Roman Empire by gradually conquering new territories and transforming them into provinces, also required the obedience and submission of their population. The Greek cities from the west-Pontic coast have entered under the Roman influence as far back as the 1st century BC and were included afterwards to the Lower Moesia province. How can one make so many people obey, that could rebel anytime? To maintain the order, the displacement of the military units to the frontiers – which were constantly further and further from Rome - was not enough. Besides the heroism of the ones who "liberated" them, they also had to show to the people kindness and to ensure them a living that looks similar to the one from the Empire's capital. Therefore, the Empire invested in roads (which were first of all necessary to the displacement of its armies), in urbanistic constructions (especially baths) and temples for various deities.*

The Roman spirit is subtly introduced through a well addressed propaganda. At its turn, the local ruling class took a series of measures in order to acquire the Emperor's goodwill: dedicating votive monuments to some deities "for the health of the Emperor and his family", their statues and busts that had to be honored at various holidays. New institutions have appeared especially to take care of these activities and, obviously, temples. The imperial cult imposes oneself and it is accepted.

Rezumat: *Extinderea Imperiului Roman, prin cucerirea treptată de noi teritorii şi transformarea lor în provincii, necesita şi menținerea în ascultare şi supunere a populației acestora. Oraşele-cetăți greceşti de pe țărmul vest-pontic intră în sfera de influență romană încă din sec. I a.Chr. şi apoi sunt incluse provinciei Moesia Inferior. Cum să aduci la ascultare atâtea neamuri care oricând se puteau revolta? Pentru menținerea liniştii nu era suficientă deplasarea unităților militare la frontiere – care erau tot mai departe de Roma. Trebuia să li se arate, pe lângă eroismul „eliberatorilor", şi o atitudine binevoitoare, să li se asigure un nivel de viață cât mai asemănător celui din capitala Imperiului. În acest sens Imperiul investeşte în drumuri (necesare, în primul rând,*

* Zaharia Covacef: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța, Piața Ovidiu, 12, Constanța 900745, e-mail: minacta@yahoo.com.

deplasării armatelor), în construcții edilitar-gospodăreşti (în special băi publice) şi temple pentru diverse divinități.

Spiritul roman este introdus subtil printr-o propagandă bine direcționată. Pătura conducătoare locală, la rândul ei, va lua o serie de măsuri care să atragă bunăvoința împăratului: închinări de monumente votive unor divinități „pentru sănătatea împăratului şi a familiei sale"; amplasarea unor statui sau busturi în locuri publice şi onorarea lor la diverse sărbători. Apar instituții şi funcționari care se ocupă special de aceste activități şi, evident, temple. Cultul imperial se impune şi este acceptat.

The expansion of the Roman Empire by gradual conquest of new territories, which were then transformed into provinces, required the obedience and submission of the conquered populations. In order to achieve this, the notion of Romans arriving as liberators and defenders against barbarian attacks had to be induced. It is as liberators that the Romans are regarded by the Greek cities on the western pontic coast which came under the Roman influence beginning with 1st century BC. The first request and wish of the inhabitants of the Greek cities and of those of the Danubian factories (Axiopolis, Aegyssus) was that commercial routes be secured; commerce was one of the main activities of the local population and it took place both on water and on land. The Romans were part of these activities and their coins – by means of the images presented on them: the head of the emperor on one side and various symbols alluding to his feats of bravery on the reverse – subtly sent the political and ideological messages of Rome; these messages reached all corners of the world, conquered or not, and all social strata.

When Moesia became Roman province, the Greek cities on the north-western pontic coast had already been made part of the Roman Empire. With Rome's support on their side, the Greek cities felt it was their duty to pay homage.

The piety of the new vassals towards the founder of the Empire manifested in the form of the erection of temples and altars dedicated to Augustus, either by himself or associated with *dea Roma*.

The fact that, following the relegation of Publius Ovidius Naso to Tomis in the year 9 AD, the Roman poet prided himself in having built a sanctuary dedicated to the imperial family in his humble home (*Epistulae ex Ponto*, IV, 9, 105-112; 115-116) is one such evidence.

A clear indication of the establishment of an imperial cult quite early in the Greek cities on the western pontic side is given by the inscription of Papas, son of Theopompos, from Histria, who erected "at his own expense" a temple dedicated to Augustus (*ISM* I 146).

On a marble stella, dating at the end of 1st century BC – beginning of the 1st century AD, which was reused as a funeral stone, a preserved fragment of a Greek inscription reads "The columns of the portico (are dedicated) to Emperor Caesar Augustus by the people" (*ISM* III 58). The editors[1] remarked that most likely these columns closed the agora, and the inscription, in addition to the one from Histria, is the second document which mentions a temple pledged to the founder of the Empire during his lifetime.

[1] RĂDULESCU, MUNTEANU 1977, p. 83-84.

One other evidence which supports the idea that an *imperial cult* was established here is the creation of an "association of the elders" (*gerousia*) at Callatis, sometime during the middle of the 1st century AD as well as the festivities *Caesareia* celebrated in honour of the emperors (*ISM* III 31).

The installation of the *imperial cult* underwent a special development at Tomis, especially after the city was given the title of "Metropolis of the Left Pont"; it is here that we find the first mention of the deification of a member of the imperial family referring to Agrippina as mother of Emperor Nero (*ISM* II 37)

The statues and portraits of the emperors can be attributed to the manifestation of the imperial cult, as these represent proof of loyalty on behalf of the locals, of the inhabitants of the pontic cities.

In the pledges addressing various deities, the first thing mentioned is that these are for the health of the emperor and his family, and only towards the end is the real reason of the dedication mentioned. The dedications made to the emperors – from Traian to Valentinian – are numerous and varied: statues (of which only the bases were generally found), altars, stellas, architraves of edifices.

The sculptural dedications to emperors represented not only homage paid to these but they also constituted propaganda elements. As such are two fragments from an *imperial loricate statue* discovered at Tomis[2] with proportions bigger than reality, which is deplorably preserved: the torso, without its head, from shoulders to knees. The *lorica* has a square neckline and tight *institia* with completely flat ornaments. The decoration of the armour consists of a Medusa head with wings – the Hellenistic type – in its superior part, a scarf tied around the waist with a symmetrical knot in the centre and, at scarf level, two gryphons facing each other; lower, on the axis of the head, there is an aquila framed by *cornucopia*. The armour ends in a row of *pteriges* rounded at the ends, decorated with a simple rosette. For the decoration of the armour both motifs of old Hellenistic inspiration were used as well as Roman themes with the value of programme and symbol, in a subtle allusion to *virtus* – aquila – and *felicitas imperii, abundantia* – the two *cornucopia* – invoking the virtue of the emperor itself.

An inscription on a fragmentary base mentions that the statue which was above it was "for Nerva Traian" (*ISM* II 38). In 1837, in the southern part of the Tomitan peninsula a statue was found (it is lost today) whose inscriptions revealed that the monument had been erected for "Imperator Caesar Augustus Traianus Hadrianus", in 129 AD (*ISM* II 50). Approximately in the same period, before 1850, a cylindrically-shaped base of a statue was found, together with a statue (lost today) whose inscription in Greek mentions that the statue was made for "Caesar M. Aurelius Verus" (the year 139 AD or 145 AD, 161 AD at the latest: *ISM* II 60).

The epigraphical references to the erection of statues or busts of the emperors – which were borne during solemn processions – confirm that, especially in the larger cities (such as Tomis), there were statues (or busts) of all emperors, even though not all of these creations survived.

Architectural fragments unearthed in Tomis[3] (as well as the homage paid by

[2] BORDENACHE 1962, p. 494; BORDENACHE 1965, p. 217.

[3] BORDENACHE 1960, p. 255-272.

T. Cominius Claudianus Hermaphilos, as priest of the two emperors (*ISM* II 69) are clear evidence of the existence of a temple in which the imperial cult was observed.

L. Robert highlighted the close connection between the expansion in the empire of gladiator fights and the establishment of the imperial cult[4]. The organisers of gladiator fights were rich *philotimoi*, who often cumulated military or civil functions with those of priests of the imperial cult. Thus, we learn that, "by the decision of the illustrious Council of the most glorious People of the most resplendent Metropolis of Tomis", pontarch Aurelius Priscius Isidorus[5], who was first magistrate and archiereus, together with his wife, grand priestess Ulpia Matrona, are honoured with statues (*ISM* II 96); so is "pontarch Aurelius Priscius Annianus, who held the first magistrate office of the Hellenic community and of the metropolis, as well as the office of archiereus"[6], together with his wife, grand priestess Iulia Apolauste (*ISM* II 97), for the fact that they, without neglecting their duties", offered "brilliantly" gladiator and animal fights.

From Histria, two, irregular, marble fragments (*ISM* I 177) retain on their superior side several cavities which had been used to anchor statues; the inscriptions carved on the two sides mention the recipient of the dedication; on one side the inscription reads "to Caesar emperor Domitian the (histrian) people", and the other one "The (histrian) people honours the Caesar emperor Nerva". The two inscriptions highlight another aspect of the manner in which emperors were honoured through statues: the use of a generic statue whose head could be changed – as it was carved separately – upon the ascension of a new emperor. If we take into account the material out of which these statues were made, most frequently marble (which was acquired rather difficultly in some areas such as Dobrogea), or even bronze, we may realise that this practice was really economical.

One other aspect can be brought to light from the text of the historian *Gerusia* (*ISM* I 193); here we find the mention that the "bust of Artemidoros" must be wreathed once a year together with the "statues of gods and emperors". The allusion to the *wreathing of the statues of emperors* is interesting since it proves the loyalty towards the emperor by means of regular celebrations of the official anniversaries – *dies imperii*[7] – when the busts of emperors were carried in solemn processions; on the other hand this indication certifies the existence of such monuments.

*

After the 2nd century AD, following the conquest of Dacia by the Romans, a new symbol emerges: the *trophy*; triumphal sculpture, the historical narrative type, with propagandistic significance.

The ever so famous triumphal monument from Adamclisi (Fig. 1.a; 1.b), *Tropaeum Traiani* erected by the Romans in order to glorify the bravery in arms

[4] ROBERT 1940, p. 240; BOULEY 2001, p. 131.
[5] BOULEY 2001, p. 135.
[6] BOULEY 2001, p. 135.
[7] *ISM* I, p. 339-340.

and the politics of the Empire, has attracted the attention of researchers[8] both for its architectural-sculptural concept and for the multiple meanings it incorporates. The monument is unique, especially due to its ideologically laden message[9] pertaining to *imperialistic propaganda*[10], a message which glorifies the military virtues of the Emperor and of the Romans[11].

Artistically, the monument Tropaeum Traiani represents an authentic manifestation of the provincial Roman art from the beginning of the 2nd century AD, its statues and bas-reliefs succeeding in expressing both a realistic and dynamic narrative of the Daco-Roman conflict which had taken place in the south-danubian territories, and in capturing a succession of individualised portraits of the Emperor and of the enemies of Rome[12].

The entire historical bas-relief must be associated with a marble plaque unearthed at Capidava[13] (Fig. 2), decorated with a bas-relief of which the following are preserved: at the centre a *trophy* with an armour, helmet and two shields, and at the basis, in front of the trophy, the image of a *young prisoner*, an adolescent whose long hair comes out from under the *pileus* a characteristic element of the local population; of his clothes we can distinguish a tunic with sleeves above which a mantle is pinned with a round fibula.

The allegory of the conquest of Dacia - *the trophy* – is also represented on a bas-relief carved in a block of limestone discovered at Tomis[14] (Fig. 3). The relief contains the trophy with the Roman weaponry: helmet, breastplate with *pteryges*, rounded shield, sword with *cingulum* and *cnemides*. The block was, evidently, part of a monument erected in the 2nd century AD.

Two feminine statues (Fig. 4.a; 4.b), discovered also at Tomis, belong to the same period; these represent personifications of *Dacia capta*, each statue with its hands tied behind its back[15]. The statues representing female captives had become de rigueur in the 2nd century AD. The creation of these two monuments is influenced by the Greek urban trends, a normal occurrence in the ancient Greek culture area Tomis was.

The trophy from Tomis, the statues of "captives" also from Tomis, as well as the trophy from Capidava most likely decorated public edifices, since the monuments had – as well as *Tropaeum Traiani* – the same propagandistic function meant to illustrate the invincibility of the Romans and the subjection of the local population[16].

---

[8] For over a hundred years, the research of the triumphal monument Tropaeum Traiani has generated a rich bibliography, from which we select: TOCILESCU, BENNDORF, NIEMANN 1895; CIHORIUS 1904; ANTONESCU 1905; PICARD 1957; FLORESCU 1965; FLORESCU 1973; SÂMPETRU 1984.

[9] PICARD 1957, p. 391-406.

[10] BORDENACHE 1965, p. 215-223.

[11] FLORESCU 1973, p. 11-12.

[12] COVACEF 2002, p. 130.

[13] FLORESCU *et alii*, 1958, p. 124-127, no. 1, fig. 53.

[14] TOCLIESCU 1906, p. 19, no. 26; BORDENACHE 1970, p. 258, G 153, pl. 45.

[15] BORDENACHE 1969, nos. 274, 275.

[16] COVACEF 2002, p. 54.

BIBLIOGRAPHY

ANTONESCU 1905 - Teohari Antonescu, *Le Trophée d'Adamclissi*, Iaşi, 1905.

BORDENACHE 1960 - Gabriella Bordenache, *Attività edilizia nel II secolo dell'e.n.*, Dacia N.S., 4 (1960), p. 255-272.

BORDENACHE 1962 – Gabriella Bordenache, *Un ritratto di Faustina Minore*, Dacia N.S., 6 (1962), p. 489-495.

BORDENACHE 1965 – Gabriella Bordenache, *Le statue imperiali nelle Moesia Inferiore e la propaganda ufficiale dell'Impero*, StCl 7 (1965), p. 215-223.

BORDENCHE 1969 – Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, Bucureşti, 1969.

BORDENACHE 1970 – Gabriella Bordenache în *Civiltà romana in Romania*, Roma, Palazzo delle Esposizioni, via Nazionale, febbraio-aprile 1970, De Luca Editore – Roma.

BOULEY 2001 – Elisabeth Bouley, *Jeux romains dans les provinces balkano-danubiennes du IIe siècle avant J.-C. à la fin du IIIe siècle après J.-C.*, Paris, 2001.

CIHORIUS 1904 – C.Cihorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobroudscha. Ein Erklärungsversuch*, Berlin, 1904.

COVACEF 2002 – Zaharia Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, secolele I – III p.Chr.*, Cluj-Napoca, 2002.

FLORESCU *et alii* 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1958.

FLORESCU 1965 – Fl. B. Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, Bucureşti – Bonn, 1965.

FLORESCU 1973 – R. Florescu, *Adamclisi*, Bucureşti, 1973.

PICARD 1957 – G. Ch. Picard, *Les trophées romains. Contributions de la religion et de l'art triomphale de Rome*, Paris, 1957.

RĂDULESCU, MUNTEANU 1977 – A.Rădulescu, M. Munteanu, *Inscripţii inedite din Tomis şi Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 79-89.

ROBERT 1940 – L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec,* Paris, 1940.

SÂNPETRU 1984 – M. Sânpetru, *Tropaeum Traiani. II. Monumentele romane*, Bucureşti, 1984.

TOCILESCU, BENNDORF, NIEMANN 1895 – Gr. Tocilescu, Otto Benndorf, Georg Niemann, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, Viena, 1895.

TOCILESCU 1906 – Gr. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Naţional de Antichităţi*, Bucureşti, 1906.

a.

b.

Fig. 1 a,b - Tropaeum Traiani monument.

Fig. 2 - Fragment of the triumphal relief from Capidava.

Fig. 3 - Triumphal relief from Tomis.

a.

b.

Fig. 4 a,b - *„Dacia capta"* – two statues from Tomis.

PORTURI FLUVIALE ROMANE DIN PROVINCIILE RENANE ŞI DUNĂRENE (SECOLELE I – III P. CHR.)

Claudiu MUNTEANU*

Keywords: *water, river, harbour, Rhenan, Danubian.*
Cuvinte cheie: *apă, râu, port, renan, danubian.*

Abstract: *During the Roman period, harbor installations on rivers were frequent, and not all were built in the same way. In some cases a construction was not even needed, the shore or the beach being the spot were the ships stopped. The items used to build such harbours were stone and timber, especially the quarried stone and the wooden pillars. River harbours were all different and due to the characteristics of the spot chosen for construction only a few left traces.*

Rezumat: *Instalațiile portuare fluviale erau frecvent întâlnite în perioada romană. Erau utilizate tehnici constructive diferite. În unele cazuri nu erau necesare construcții speciale, țărmul fiind suficient de accesibil pentru acostarea ambarcațiunilor. Materialele utilizate pentru amenajări de acest tip erau piatra şi lemnul. Porturile fluviale aveau caracteristici diferite, însă din cauza particularităților şi condițiilor naturale specifice locului ales pentru plasarea lor, numai câteva s-au conservat până astăzi.*

Porturile fluviale romane nu corespund în totalitate descrierii generale a lui Vitruvius[1]. Existau doi termeni care desemnau zona de acostare: *statio* este locul în care se opreau navele pentru o perioadă de timp, iar *portus* locul în care iernau[2]. În ambele puteau fi descărcate şi încărcate mărfuri[3]. *Statio* denumea şi

* Claudiu Munteanu: Muzeul Național Brukenthal, Piața Mare, nr. 4-5, Sibiu, 550163; e-mail: munclaiul@gmail.com.

[1] Vitruvius, *De arch.*, V, 12: *Hi autem (portus) naturaliter si sint bene positi habeantque acroteria sive promuntoria procurrentia ex quibus introrsus curuaturae sive versaturae ex loci natura fuerint conformatae, maximas utilitates videntur habere. Circum enim porticus sive navalia sunt facienda sive ex porticibus aditus ad emporia, turresque ex utraque parte collocandae, ex quibus catenae traduci per machinas possint.*

[2] Isidorus, *Etym.*, XIV, 8, 39-40: *Statio est ubi ad tempus stant naves; portus, ubi hiemant; inportunum autem, in quo nullum refugium, quasi nullus portus. portus autem locus est ab accessu ventorum remotus, ubi hiberna opponere solent: et portus dictus a deportandis commerciis.*

[3] *Dig.*, L, 16, 59: *Portus appellatus est conclusus locus, quo importantur merces et inde exportantur: eaque nihilominus statio est conclusa atque munita.*

locul în care staționa o flotă sau o parte a acesteia[4]. Contrar afirmației lui J. Rougé[5], nu se pot opune radical termenii *portus* şi *statio* în interpretarea pasajului din *Digesta*, unde termenul *nihilominus* are sensul de „nu mai puțin". Astfel, prin *statio est conclusa atque munita*, înțelegem că *statio este adăpostită şi echipată*, la fel ca şi *portus*. Termenul *portus* poate desemna şi instalația portuară astfel încât sensului topografic i se adaugă şi o conotație economică[6].

J. Rougé afirma că, în sensul tehnicii portuare, *statio* este un port de calitate inferioară, în care navele puteau amara, dar nu hiberna, iar în sens militar o *statio* este locul în care rezidă un detaşament. Când este vorba despre flotele militare, al doilea sens trebuie avut în vedere[7]. Deci termenul *statio* are mai multe accepții, atât de adăposturi naturale mai mult sau mai puțin amenajate, cât şi de escale sau locuri în care navele puteau fi adăpostire pentru iarnă, situație ce implică organizare şi infrastructură importantă. Mai poate desemna un adevărat port adăpostit şi echipat[8]. Un alt termen, *hormos*, indică un port de importanță diversă, care poate adăposti fie ambarcațiuni mici, fie nave mari de transport. Termenul poate desemna inclusiv mari bazine portuare[9].

Porturile nu trebuie studiate ca structuri, ci în relație cu scopurile cărora serveau. Acestea trebuie să fie văzute ca fiind o parte a unei rețele, cu funcție bine definită în lumea romană[10]. Punctul de convergență al unui drum cu un curs de apă constituia un loc privilegiat pentru stabilirea unui port[11], iar în *Gallia* se pare că exista o regulă în acest sens[12].

Elementele importante ale tehnologiei romane în ceea ce priveşte porturile erau numeroase: proiectarea, luarea în considerație a problemelor legate de curenți şi sedimente, selecția şi pregătirea materialelor, amplasarea acestora în timpul construcției, apoi întreținerea, reparațiile şi serviciile oferite. În porturile romane putea fi observată o mare varietate de tehnologii înrudite, ce răspundeau necesităților transportului de produse economice în cantități mari pe distanțe lungi[13]. Tehnologia de construcție a porturilor antice nu a urmat însă niciodată o dezvoltare complet liniară, deoarece a depins prea mult de topografia locală, de materialele de construcție disponibile şi de condiționările economice regionale[14].

Datorită cerințelor, nu numai că procesul proiectării unui port era dificil, dar şi construcția lui în sine. Structuri suficient de grele pentru a rezista impactului şi absorbției forței valurilor trebuiau să fie construite în nisip sau noroi. Curenții afectau structurile sub nivelul apei, iar razele solare produceau la suprafața pietrei şi a mortarului cloruri care pătrundeau în structură şi o slăbeau. Vântul, al cărui efect este accentuat de antrenarea nisipului şi a sărurilor, eroda fiecare

[4] Tacitus, X, 2, 9; XXVIII, 6, 10; XXX, 9, 6.
[5] ROUGÉ 1966, p. 117.
[6] REDDÉ 1986, p. 148, n. 6.
[7] ROUGÉ 1975, p. 131.
[8] REDDÉ 1986, p. 148, n. 6.
[9] REDDÉ 1986, p. 148, n. 6.
[10] RICKMAN 1988, p. 257.
[11] COULON 1990, p. 166.
[12] VAN BERCHEM 1982, p. 273.
[13] OLESON 1988, p. 148; MILNE 1990, p. 83.
[14] OLESON 1988, p. 148.

obstacol, schimbându-şi direcţia frecvent, uneori zilnic, chiar şi cu 180 de grade[15].

Concomitent, structurile portuare trebuie să ofere adăpost comod şi convenient celor mai mari şi mai complexe mecanisme cunoscute lumii antice: navele, ale căror chile sunt rezistente şi flexibile în timpul traversărilor, dar fragile când se lovesc de recifuri sau de cheul unui port insuficient protejat. De fapt, navele romane erau unităţi de arhitectură plutitoare, proiectate pentru navigaţie mai curând decât pentru formele structurilor care trebuiau să le primească şi să le protejeze în perioadele dintre călătorii. Dar nu se putea altfel, masa voluminoasă a acestora fiind ghidată şi fixată cu parâme de cheu, mai exact de babale sau de blocuri de piatră perforate. Drumuri pavate şi canale pentru transport deserveau porturile şi constituiau o parte esenţială a infrastructurii acestora[16].

Existau şi alte cerinţe pentru un port roman, cu alte implicaţii tehnologice. Ambarcaţiunile destinate reparaţiilor sau lucrărilor de întreţinere trebuiau să fie trase pe carenă sau pe pante special amenajate, sau, în mai puţine cazuri, în docuri uscate, dotate cu instalaţii corespunzătoare. Curăţarea structurilor navelor, aprovizionarea echipajelor şi pregătirea unei rezerve de apă dulce pentru călătorii lungi cereau amplasarea unor surse de apă în apropierea cheurilor. Sediile furnizorilor de produse şi localurile constituiau o prezenţă frecventă în porturi[17].

Porturile fluviale răspundeau mai mult nevoilor de securitate decât necesităţilor comerciale. Adăposteau ambarcaţiunile de pericole naturale, în acelaşi timp oferind condiţii pentru tranzitul (încărcare, descărcare, stocare) mărfurilor şi redistribuirea pe rutele apropiate. Mai ales era căutat un acces la un mal protejat şi bine deservit de căile de comunicaţie[18]. Se poate afirma că fiecare aşezare riverană avea şi port fluvial. Navigaţia se putea folosi chiar şi de amenajări sumare. Un mal accesibil, deservit de un drum, trebuia să fie suficient. De fapt, pentru existenţa unui port nu trebuia să existe decât o plajă (*ripa*)[19] a unui mal fluvial sau maritim, descărcarea mărfurilor pe aceasta fiind atestată iconografic[20] şi literar[21]. Plajele lipsite de orice amenajare au avut în antichitate un rol important, mai semnificativ decât s-ar putea crede[22].

Pe Columna lui Traian nu se poate distinge nici cea mai mică urmă de instalaţie fluvială care să poată fi numită clar portuară[23], în ceea ce priveşte apele curgătoare. Chiar dacă această sculptură nu este o reflectare fidelă a realităţilor din epoca războaielor contra dacilor, ea poate constitui o mărturie a faptului că nu se construiau întotdeauna instalaţii portuare când existau deja condiţii naturale[24].

De fapt, acţiunile întreprinse de oameni pentru a adapta natura propriilor exigenţe specifice- în acest caz transformând malurile pâraielor, lacurilor sau

[15] OLESON 1988, p. 147.
[16] OLESON 1988, p. 147.
[17] OLESON 1988, p. 147.
[18] DE IZARRA 1993, p. 54.
[19] DE IZARRA 1993, p. 54, 64; GREENE 1986, p. 29; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 82.
[20] Mai multe scene în care sunt descărcate nave aflate în apropierea sau pe plaje apar pe mozaicurile nord-africane.
[21] Titus Livius, XLI, 3, 1.
[22] HOUSTON 1988, p. 560; RICKMAN 1988, p. 262sq.
[23] ŻMUDZIŃSKI 2001, p. 192; DE IZARRA 1993, p. 54.
[24] ŻMUDZIŃSKI 2001, p. 192sq.

coturile fluviilor în porturi-, nu au lăsat întotdeauna urme perceptibile şi identificabile fără investigații precise. Şi restul construcțiilor, instalațiilor, artefactelor sunt, în sine, prea generice pentru a fi atribuite cu siguranță prezenței unor baze navale, dacă nu există alte elemente care să contribuie la identificare[25]. Dovada arheologică a amenajarilor simple lipseşte de multe ori din cauza erodării tuturor urmelor sau a deplasării albiilor râurilor. La corecțiile cursurilor se mai pot întâlni mai ales piloni în albii fără însă a putea fi determinată întotdeauna funcția acestora[26].

Pot fi diferențiate mai multe tipuri de instalații după situarea geografică. Astfel, existau porturi amplasate la confluențe sau la vărsarea în mare, porturi lacustre şi stații fluviale propriu-zise[27]. La limita inferioară, punctul terminal al navigației fluviale în aval şi al celei maritime se materializa printr-o aşezare. Acest punct corespunde, în general, cu influența mareelor şi cu prima transbordare[28]. Între acesta şi punctul terminal din amonte, un număr de etape existente mai ales la confluența cu drumuri sau cu alte cursuri de apă, dădeau văii respective coeziunea ansamblului[29].

Stațiile fluviale prezentau instalații pe cât de diferite, pe atât de sumare. Pentru fundarea unui port era ales un loc adăpostit, iar cele mai importante obiective devin acelea care au ştiut să obțină avantaje de pe urma poziționării[30]. Trebuiau să existe condiții speciale pentru ca lucrările de construcție a unor instalații să fie efectuate. Un oraş şi o piață atrăgeau un mediu de afaceri; o linie comercială presupunea cantități de marfă transportată de corporații de navigatori. Aceşti factori favorizau apariția cheurilor, pontoanelor şi, poate, a platformelor flotante[31] destinate operațiilor de descărcare, depozitelor pentru stocare, diverselor anexe pentru afaceri, diferitelor locuri şi birouri, fără a fi uitat personalul portuar specializat[32]. Mărfurile neperisabile erau simplu aranjate pe cheu sau pe mal[33]. Cu toate acestea, instalațiile portuare rămâneau rudimentare şi

[25] BOLLINI 1968, p. 32. Mai demult s-a remarcat că investigația în vederea descoperirii porturilor romane din Britannia reprezintă o inițiativă lipsită de finalitate deoarece, practic, nu există dovezi concrete, respectiv cheuri sau debarcadere cercetate. Porturile au fost, de obicei, greşit interpretate de specialişti. S-a mai observat că acele cerințe minime de instalație portuară şi rezultatele insuficiente ale cercetării arheologice în legătură cu aceste tipuri de porturi au făcut dificilă cercetarea porturilor romane din Britannia (TOMALIN 2006, p. 29sq.).

[26] WESKI 2009, p. 85. Problema curentă a situației porturilor romane artificiale şi naturale din *Britannia* a fost sintetizată astfel: eroziunea, înnisiparea, fluctuațiile nivelului mării şi schimbarea direcției curenților au avut, fie individual, fie colectiv, un efect şi asupra siturilor riverane. Unele dintre acestea sunt îngropate sub mai mulți metri de depuneri, în timp ce altele, dimpotrivă, au fost parțial, sau în unele cazuri, total distruse. De asemenea, deoarece aceste zone şi-au păstrat calitatea de port, câteva sunt suprapuse de aşezări şi de amenajări portuare din epoca modernă (MASON 2003, p. 9).

[27] DE IZARRA 1993, p. 54; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 82.

[28] DE IZARRA 1993, p. 42.

[29] DE IZARRA 1993, p. 42.

[30] DE IZARRA 1993, p. 59.

[31] DE IZARRA 1993, p. 64; BEDON 1998, p. 14sq.

[32] DE IZARRA 1993, p. 54 şi 65.

[33] DE IZARRA 1993, p. 65.

nu constau, frecvent, decât dintr-un cheu mai mult sau mai puțin spațios, în funcție de importanța așezării deservite[34]. Întinderea şi facilitățile de amarare ale unui port în antichitate trebuiau să fie direct proporționale cu dimensiunile ambarcațiunilor, de la cele de dimensiuni reduse (5-20 m) până la cele mai mari (aproximativ 15-40 m)[35], iar adâncimea de minim 2-3 m[36].

S-a mai presupus că porturile pot fi împărțite în categorii conform traficului specific. Ar trebui atunci, diferențiate porturile comerciale de cele militare. S-a afirmat că această diferență este vizibilă mai ales pe Rin în ceea ce priveşte bazele pentru *classis Germanica*. Câteva orașe renane posedau două porturi, unul civil şi unul militar, cum era, probabil, la Köln[37]. G. Milne combate teoria potrivit căreia porturile din *Britannia* pot fi împărțite în două categorii, anume „militare" şi „civile". Această diferențiere nu poate fi nici validă şi nici folositoare astăzi, deoarece un port primea şi transporturi de trupe, iar navele de aprovizionare care circulau în aval sau în amonte ar fi avut o locație şi facilități strict necesare traficului comercial. În plus, nu există dovezi care să arate că romanii făceau diferențiere între porturile civile şi militare, dacă se ia în considerare cantitatea mare de mărfuri vehiculate. De aceea, nu se cunoaşte dacă porturile folosite de flotă ar trebui să fie acelea în care navele comerciale ar fi ancorat pentru a descărca marfa destinată pieței civile[38].

O altă împărțire priveşte amenajări portuare artificiale, formate din diverse construcții şi diguri înălțate în puncte importante ale fluviului, la fel stații ale flotei şi amenajări portuare pe canalele şi lacurile care comunicau cu fluviul[39]. Porturile mai pot fi apreciate în funcție de anumite mărfuri vehiculate. Spre exemplu, unul dintre cele două porturi ale Genevei pare să fi fost destinat anume comerțului cu lemn[40].

În sfârşit, un număr mare de porturi mici de importanță locală se repartizau de-a lungul arterelor fluviale pentru a deservi aşezări modeste. *Villae*-le şi domeniile aveau propriile instalații private[41].

Flotele provinciale erau alcătuite, aşa cum s-a remarcat, din contingente puțin numeroase formate din nave de mici dimensiuni. Funcțiile avute pe timp de pace (transportul magistraților, al militarilor, al ordinelor, al poştei, al proviziilor sau acțiuni de patrulare) solicitau maximă mobilitate. De aceea era oportună fracționarea flotelor provinciale în mici detaşamente amplasate în câteva puncte strategice, având însă sediul într-o singură bază, principală; aceasta îşi putea schimba la nevoie locația, în cazul unor evenimente neprevăzute. Aici îşi avea

[34] DE IZARRA 1993, p. 60.

[35] RICKMAN 1988, p. 262sq.

[36] OLESON *et alii* 2004, p. 221. Chiar dacă estimarea a fost făcută pentru cheul unui port maritim, unde erau amarate nave comerciale de mari dimensiuni, credem că aceste date pot fi aplicate şi instalațiilor unui port fluvial, la al cărui cheu amarau şi nave de război sau barje de transport.

[37] DE IZARRA 1993, p. 61.

[38] MILNE 1990, p. 84.

[39] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 82.

[40] DE IZARRA 1993, p. 61.

[41] DE IZARRA 1993, p. 64.

sediul *praefectus*[42].

Amenajarea unor porturi exclusiv militare era rară în antichitate, fapt care poate explica absența unui termen grec sau latin special care să le desemneze. M. Reddé crede că porturile antice nu au disociat niciodată activitățile militare de cele civile[43]. Baza operațională era aceea în care armata își aduna proviziile. De obicei, aceasta se afla într-un port, deoarece acolo existau depozitele necesare păstrării unor provizii îndeajuns să asigure necesarul unei armate aflate într-o campanie. Dacă o armată utiliza o linie de aprovizionare, avea nevoie şi de o bază operațională, deoarece aceasta avea funcția de capăt al liniei de aprovizionare[44]. Este posibil ca multe dintre aceste puncte fluviale să fi fost desemnate cu termenul *navarium*, care poate fi intrepretat în accepție militară ca desemnând o bază de aprovizionare[45].

Porturile despre care se poate aprecia că aveau un caracter exclusiv militar erau prevăzute cu dotări pentru apărare şi observație, cu zone care făceau posibile manevre şi aprovizionarea rapidă. În interior erau montate moluri, docuri, zidării, faruri, magazii pentru produsele alimentare, rezerve de apă potabilă, necesare aprovizionării navelor, dar şi edificii pentru comandă, pentru partea tehnică şi administrativă sau spații de locuit pentru *classiarii* neîmbarcați[46]. În cadrul bazei navale aveau loc multiple activități colaterale, exercitate adesea de aceiaşi *classiarii*: construcția ambarcațiunilor în şantiere (*navalia*), realizarea cordajelor, fabricarea pieselor de armament şi a instrumentelor sau a țiglelor şi cărămizilor. Se forma astfel un complex de mari dimensiuni, aproape autosuficient, al cărui centru îl constituia portul propriu-zis[47]. Dar marina militară nu îşi permitea să întrețină peste tot arsenale deoarece ar fi fost prea costisitor. În timpul misiunilor, ambarcațiunile militare romane trebuiau să efectueze opriri frecvente, fapt care impunea folosirea instalațiilor comerciale aflate pe cursul de apă respectiv. Astfel, orice port civil putea deveni temporar port militar deoarece primea sau adăpostea nave de luptă[48].

Aceasta explică faptul că, pentru a individualiza bazele navale din porturile fluviale nu se poate conta atât de mult pe urmele instalațiilor portuare, cât pe restul construcțiilor necesare, adică cele în care locuiau *classiarii*[49].

Locul în care trebuia să oprească ambarcațiunea lăsa cale liberă improvizației, fiind folosiți inclusiv arbori sau coloane de piatră. Se putea scufunda o ancoră sau o piatră. Mai mult decât ancorele metalice, puteau fi scufundate pietre de moară, prin a căror perforație treceau funiile sau erau prinse bucăți de lemn. Se mai folosea piloni cu vârful îmbrăcat în metal (*tonsillae*), aflați fie în dotarea navei, fie deja amplasați pe malul sau în albia respectivului râu. În porturile amenajate, ambarcațiunile erau amarate de inele fixate în piatră sau de

[42] BOLLINI 1968, p. 54; PFERDEHIRT 1995, p. 62.
[43] REDDÉ 1986, p. 148sq.
[44] ROTH 1999, p. 157.
[45] BOUNEGRU 1997, p. 311; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 97sq.
[46] BOLLINI 1968, p. 44.
[47] BOLLINI 1968, p. 44sq.
[48] REDDÉ 1986, p. 145.
[49] BOLLINI 1968, p. 54sq.

blocuri de piatră cu perforație pe axa orizontală[50]. Babalele, de diferite dimensiuni şi forme, erau sprecifice cheurilor porturilor mari, în timp ce inelele simple din fier erau mai puțin costisitoare de produs şi montat[51]. Avantajul acestoara era că puteau fi fixate şi într-un debarcader de lemn. Dovezile arată că fiecare port era individual nu numai în formă şi dimensiuni, dar şi în elementele care îl formau[52].

Într-un port de dimensiuni reduse, înălțimea unei coloane ar fi fost suficientă pentru ca lumina să fie observată la o distanță rezonabilă; ar fi fost o structură uşor de construit şi mai ieftin de întreținut decât un far adevărat[53].

La sfârşitul secolului I a.Chr., folosirea cimentului hidraulic pentru construcția porturilor şi a altor structuri maritime în Italia şi în alte regiuni mediteraneene a devenit comună[54]. Interesul pentru noua tehnologie, pe măsură ce s-a răspândit în Italia şi apoi în imperiu, nu a dus imediat la dispariția metodelor vechi, tradiționale, de construcție a porturilor. Cheurile din lemn, cu sau fără clădiri pe ele, au continuat să fie construite acolo unde erau mai practice. Astfel, noua tehnologie a dus la crearea mai multor opțiuni de construcție pentru constructorii de porturi. Nu toate oraşele aveau nevoie de ciment hidraulic când soluții mai simple erau la îndemână[55].

Portul necesita întreținere – nu numai reparația structurilor şi a instalațiilor supuse folosinței îndelungate, dar şi dragarea pentru a fi păstrată adâncimea necesară navigației. Existau *collegia* de lucrători specializați în această activitate, probabil utilizând găleți, căuşuri sau coşuri legate cu funii şi trase manual sau cu scripeți de pe ambarcațiuni de tipul barjelor[56].

Condițiile de pe mal dictau modul în care se realiza amararea, dar şi forma extremităților ambarcațiunii. Se pare că anumite ambarcațiuni acostau cu pupa, prora fiind orientată spre mijlocul apei[57]. Un alt motiv pentru această metodă era necesitatea poziționării corespunzătoare pentru plecare. În consecință, înainte de a acosta, nava trebuia să efectueze o mişcare de rotație, la finalul căreia trebuia să se găsească cu prora spre fluviu[58]. Sintagma care descrie această operațiune, *obvertitur prora amni*, este sinonimă, la Ausonius, cu acostarea[59]. S-a mai susținut că navele romane erau amarate cu trei sferturi spre prora şi, pentru protejarea carenei de docuri, erau legate (şi distanțate) de cheu cu o bucată de lemn amplasată orizontal, care făcea parte din dotarea navei. În unele reprezentări aceasta pare să fie un *contus*, prăjina din lemn cu capete metalice în forma de cange, furcă sau lance[60]. Motivul pentru care navele fluviale acostau cu pupa sau „trei sferturi" poate fi explicat prin lungimea insuficientă a cheului, în raport cu ambarcațiunile pe care trebuia să le primească. Astfel, acostările aproape

[50] DE IZARRA 1993, p. 65sq.
[51] ROUGÉ 1966, p. 157sq.
[52] DE COETLOGON WILLIAMS 1975, p. 75sq.
[53] DE COETLOGON WILLIAMS 1975, p. 75.
[54] OLESON *et alii* 2004, p. 202.
[55] OLESON 1988, p. 148; OLESON *et alii* 2004, p. 202sq.
[56] OLESON 1988, p. 148.
[57] DE IZARRA 1993, p. 66.
[58] ROUGÉ 1966, p. 158.
[59] DE IZARRA 1993, p. 66.
[60] ROUGÉ 1966, p. 158.

perpendiculare permiteau primirea unui număr mai mare de ambarcațiuni. Acostarea „trei sferturi" avea avantajul, în raport cu aceea a acostării cu pupa, de a nu pune presiune asupra sistemul de guvernare, existând posibilitatea distrugerii acestuia la contact repetat cu cheul. Desigur, ramele de guvernare puteau fi scoase şi puse în interiorul navei pe durata staționării, situație imposibilă însă atunci când era vorba despre un sistem complex, care nu permitea această practică. Nici acostarea cu prora nu era posibilă, datorită ornamentelor, dar şi a formei etravei şi a lățimii mici a acestei părți a navei[61].

Aceste modalități de amarare ar fi împiedicat sau ar fi făcut dificile operațiunile de încărcare şi descărcare a navei, fiind logic ca aceasta să amareze cu unul dintre borduri la cheu. Însă trebuie ținut cont de faptul că, oricât de logic pare acest lucru, în antichitatea romană nu a fost utilizat în interiorul porturilor acostajul cu bordul la cheu; în schimb, acostarea cu pupa (şi, deci, bord în bord cu alte nave) este bine atestată[62]. Este eronată aprecierea tragerii navelor pe plaje pentru descărcare numai cu pupa[63].

În fruntea administrației portuare se găsea căpitănia, dependentă de conducerea oraşului, şi care avea atribuții financiare şi judiciare. Aceasta veghea la menținerea ordinii în port, fixa locurile de ancoraj, contabiliza plecările şi sosirile navelor, menținea un control strict al activităților legate de *annona* şi percepea taxele vamale. Sub autoritatea căpităniei, existau în număr mare funcționarii din port de condiții sociale şi origini deferite[64]. Funcția de *quaestor*, inițial de natură militară şi financiară, se trasformă și într-o magistratură economică. Acesta este un agent financiar al statului, însărcinat să supravegheze transporturile *annonei* şi să controleze perceperea taxelor vamale. Dispune de puteri judiciare, atestate prin prezența unui tribunal al chesturii la Ostia. În timpul domniei lui Claudius, acest *quaestor* este înlocuit de procuratori care preiau aceleaşi funcții, dar sunt plasați direct sub tutela statului. Un *procurator Ostiensis* putea fi un prefect de poliție care conducea o cohortă urbană şi detaşamente de supraveghere a portului, capabile să combată și incendiile. Acesta conducea probabil căpitănia, spre deosebire de următoarea funcție, *procurator utriusque portus*. Aceşti procuratori aveau sub ordinele lor un personal numeros puțin calificat; dintre ei menționăm: secretarii (*tabularii*) care alcătuiesc liste cu mărfurile descărcate sau *horrearii*, funcționari imperiali scutiți de impozite, însărcinați cu supravegherea depozitelor[65].

Cei pe care căpitanii de nave îi întâlnesc mai frecvent la Ostia se află sub ordinele unui *procurator annonae* de rang ecvestru, el însuşi dependent de prefectul annonei de la Roma. Însărcinat cu supravegherea a tot ce este legat de serviciul aprovizionării Romei, acesta dispunea de un numeros aparat administrativ care observa încărcarea şi descărcarea alimentelor, plătea trasportatorii şi emitea chitanțe. Este cunoscut faptul că, în ceea ce priveşte

[61] ROUGÉ 1966, p. 159sq.; ROUGÉ 1975, p. 81.
[62] ROUGÉ 1966, p. 158; ROUGÉ 1975, p. 81.
[63] DUVAL 1989, p. 827sq.
[64] DAGONEAU 2004, p. 51.
[65] ROUGÉ 1966, p. 170sq.; DAGONEAU 2004, p. 51sqq.; RICKMAN 1988, p. 262.

sistemul *annonei*, controalele erau foarte stricte[66]. Dacă navele trasportă sau nu produse destinate *annonei*, sunt supuse taxelor orăşeneşti, portuare şi vamale. De fapt, mărfurile transportate în întreg Imperiul sunt supuse mai multor obligații fiscale, reunite sub denumirea de *portorium*, perceput de personalul financiar. Subvenția corespundea impozitului perceput la intrarea în port în folosul oraşului; impozitul reprezenta taxa percepută pentru trecerea în anumite locuri, precum porturile, şi, în sfârşit, dreptul vamal era impozitul perceput la limita unei provincii sau a unui stat, în folosul acestuia. Anumite mărfuri sunt exceptate de la obigații, precum vitele şi carele, obiectele personale sau bunurile şi obiectele trimise trupelor[67].

Numărul mic de inscripții referitoare la existența şi funcționarea porturilor fluviale duce la concluzia că cele mai multe amenajări de acest tip erau foarte simple, având nevoie de întreținere puțină sau deloc şi de o administrație de asemenea simplificată[68].

Gallia Belgica

Samarobriva (Amiens)

Se presupune că un port fluvial a existat la *Samarobriva* (Amiens) la vest de actuala biserică St. Germain, între strada Entonnoir și Fossé des Tanneurs, pe malul râului Avre, afluent al râului Somme. Malul râului a fost consolidat cu un rând de blocuri ecarisate, cu altele poziționate în fața acestora pentru sporirea rezistenței. Malul râului, lat de 3 m, era format din două rânduri de piloni, primul drept, al doilea în *quincunx*, care menținеau rambleul drumului; în spate un perete din piatră seacă era ranforsat de un perete de scânduri; la 1,5 m spre sud, buşteni culcați şi suprapuşi erau menținuți de piloni verticali. Există posibilitatea ca acest dispozitiv să fi susținut un planşeu orizontal[69]. Cu toate acestea, nu există certitudinea că amenajarea respectivă ar reprezenta o instalație portuară[70].

Scarponna (Dieulouard Scarpone).

Un cheu portuar a fost identificat într-un *vicus* situat la o trecere peste Mosela[71].

Divodurum (Metz)

Singurul indiciu care poate fi pus în legătură cu o amenajare portuară antică este un bloc masiv de piatră pe care era figurată o mască a unei divinități fluviale sau a lui Neptun[72]. Acest port este bănuit a fi existat în zona denumită Outre-Seille, unde afluentul Seille se vărsa într-un braț al Moselei[73].

---

[66] DAGONEAU 2004, p. 52.
[67] DAGONEAU 2004, p. 52.
[68] HOUSTON 1988, p. 563.
[69] FRÉZOULS 1982, p. 54; WIGHTMAN 1985, p. 93; COULON 1990, p. 167; AUDIN 1985, p. 60.
[70] FRÉZOULS 1982, p. 63.
[71] WIGHTMAN 1985, p. 152.
[72] FRÉZOULS 1982, p. 336sq.
[73] LEFEBVRE 1992, p. 491.

Pommeroeul

Portul fluvial de la Pommeroeul a fost construit pe un braț al râului Haine, afluent al Escaut-ului. Cercetările au evidențiat urmele lucrărilor de consolidare ale malului. Au existat planşee orizontale, menținute de piloni verticali. Dar presiunea pământului a fost atât de puternică încât lucrarea a fost distrusă imediat după construcție. Cu toate acestea, a fost construit un debarcader cu suprafața de 6 x 15 m, susținut pe blocuri ecarisate din piatră şi care se compunea dintr-o platformă cu planşeul susținut de 8 grinzi orizontale. Pe baza obiectelor recuperate din aluviuni, databile la mijlocul secolului I – sfârşitul secolului III p.Chr., activitatea acestui port se baza pe comerțul cu piei, produse din piele tăbăcită (în special încălțăminte), cărbune, materiale de construcție, turbă şi produse agricole provenite din *villae* învecinate[74]. Descoperirilor li se adaugă vârfuri din fier pentru pescuit, cângi, unelte pentru prelucrarea lemnului, pentru construcția sau reparația navelor şi o mare cantitate de ceramică[75].

Germania Inferior

Baze pentru *classis Germanica*

Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Köln-Alteburg) - baza principală;

Aliso (Haltern pe Lippe), *Antunnacum* (Andernach), *Argentorate* (Strasbourg), *Bingium* (Bingen), *Bonna* (Bonn), *Confluentes* (Koblenz), *Lugdunum Batavorum* (la gura de vărsare a Rinului), *Mogontiacum* (Mainz), *Nigrum Pullum* (Zwammerdam)[76], Rumpst pe Rupel, Rur in apropiere de Jülich, Jemgum pe Ems, *Novaesium* (Neuss), *Noviomagus Batavorum* (Nimwegen), *Noviomagus Nemetum* (Speyer), *Praetorium Agrippinae* (Katwijk) şi *Traiectum* (Utrecht)[77].

Ganuenta (Colijnsplaat)

Templul dedicat divinității Nehalennia era plasat într-un port utilizat de negustorii care traversau canalul Rin-Schelde [78]. Portul a funcționat între a doua jumătate a secolului II – mijlocul secolului III p.Chr.[79].

Domburg

Ca şi la Colijnsplaat, inscripțiile descoperite indică existența unui port în acest loc, aflat în legătură cu comerțul efectuat între reginunea renană şi *Britannia*[80]. Portul a fost distrus în secolul IV p.Chr., când, în urma eroziunii, s-a scufundat în mare[81].

[74] COULON 1990, p. 167; DE IZARRA 1993, p. 63; WIGHTMAN 1985, p. 152; DE IZARRA 1993, p. 142 – 145.

[75] DE IZARRA 1993, p. 63.

[76] VIERECK 1975, p. 254.

[77] VIERECK 1975, p. 255.

[78] HASSALL 1978, p. 42sqq.; JACOBSEN 1995, p. 157sq.

[79] JACOBSEN 1995, p. 157.

[80] HASSALL 1978, p. 42sqq.; STUART 1972, p. 300, 302.

[81] JACOBSEN 1995, p. 158sq.

Bruges

La Bruges a existat un port în epoca romană, localizat pe amplasamentul portului actual[82].

Bentumersiel

Situat în apropiere de râul Ems, castrul militar avea o instalație portuară formată din legături de crengi, amplasate astfel încât să formeze cheuri pe malul unui pârâu alimentat de maree[83].

Hatzum

Instalația portuară a unui domeniu roman situat pe segmentul inferior al râului Ems a fost cercetată la sfârşitul deceniului 7 al secolului trecut[84].

Laur(i)um (Woerden)

Instalațiile portuare de la Woerden au fost construite în punctul în care afluentul Linschoten se vărsa în vechea albie a Rinului. S-a presupus că au existat 6 faze de construcție, cât a avut şi fortificația romană construită pe mal. Cheul se prezenta sub forma unei întăriturii a malului, descoperită pe porțiune de 10 m, formată din piloni din lemn verticali (probabil amplasați în perechi), întăriți de grinzi încrucişate şi de alte bucăți mai mici din lemn. Întreaga construcție era acoperită cu răchită. În pofida acestei construcții, peretele cheului nu a fost niciodată suficient de rezistent. În timp, grinzile orizontale au cedat şi s-au prăbuşit în râu[85]. Şi malul a fost, de asemenea, întărit, fiind acoperit de mai multe ori cu straturi groase de crengi. De-a lungul timpului, malul a fost rupt de fluviu în mai multe locuri, forma malului consolidat fiind modificată continuu de revărsări. A supraviețuit doar partea inferioară a pilonilor[86]. Un stâlp înnisipat în depunerile apei a fost analizat cu C 14 iar rezultatul ar indica perioada 340-420 p.Chr., dar o datare mai timpurie a lemnului nu poate fi exclusă[87].

Forum Hadriani (Voorburg – Arentsburg)

Instalația era situată pe insula Batavilor, între cele două brațe ale Rinului[88].

Castellum Flevum ? (Velsen) (Fig. 1-5)

Dintre cele două situri romane de la Velsen, situate pe un afluent al râului Oer-Ij, primul se datează între anii 15 – 30 p.Chr.[89]. Un mic debarcader exista aici în perioada fortificației temporare, astfel încât ambarcațiunile să poată fi încărcate și descărcate fără a fi nevoie să fie trase pe uscat[90]. Celei de-a doua faze, cea

[82] BAUWENS, SLABBYNCK f.a., p. 58.
[83] ELLMERS 1975, p. 336.
[84] ELLMERS 1974, p. 138; REDDÉ 1986, p. 295.
[85] HAALEBOS 1986, p. 169; HAALEBOS 1997, p. 72, 88sq.; HAALEBOS 1996, p. 498, 477sqq.
[86] HAALEBOS 1986, p. 169; HAALEBOS 1997, p. 72; HAALEBOS 1996, p. 479.
[87] HAALEBOS 1997, p. 72; HAALEBOS 1996, p. 479.
[88] REDDÉ 1986, p. 293sqq.
[89] MOREL 1986, p. 200.
[90] MOREL 1986, p. 202.

permanentă, îi aparțin două construcții de formă rectangulară, amplasate în zona fotificată, având dimensiunile de aproximativ 20 x 6 m; ele nu pot fi identificate nici cu *horrea* și nici cu barăci soldățești. Având forma unor hale, deschise, acestea au fost identificate ca adăposturi pentru nave, fiind unice în nord-vestul Europei, dar și în restul imperiului (Fig. 6). Analogiile cu cele descoperite în lumea mediteraneeană confirmă ipoteza destinației acestor construcții[91]. Prezența lor a fost pusă în legătură cu poziția izolată a fortificației, calea apei constituind cel mai rapid și practic mijloc pentru transport. De aceea, câteva nave trebuie să fi fost staționate pentru orice eventualitate. Clima nefavorbailă, în special toamna târzie și iarna, făcea necesar adăpostul ambarcațiunilor ușoare de război[92].

Construite pe axa vest – est, instalațiile portuare cuprindeau malul plat al fluviului, pe care navele puteau fi trase în adăposturi. Mai cuprindeau un port exterior și unul interior. Portul exterior era format din două diguri sau cheuri lungi (de vest și de nord), cu lățimea de 2 m, având un punct comun într-o platformă care avansa în apă. Astfel, navele puteau opri atât la cele două cheuri, cât și la platforma dintre ele. Probabil acestă parte a portului era destinată încărcării și descărcării mărfurilor care ar fi fost depozitate temporar pe cheul platformei. La est, între cheul de nord și cel de est, se afla un bazin interior. Capătul cheului nordic a fost direcționat spre est pentru a minimaliza efectul vântului de vest și acțiunea valurilor la intrarea în port. Un aranjament asemănător, cu cheuri care cuprindeau intrarea în port, exista în Mediterana la Ostia și Terracina[93].

Capătul cheului de vest se afla în zona portului neatinsă de eroziune astfel încât s-a păstrat o parte din umplutura sa. Acesta era format din legături de crengi, alternate cu straturi de tulpini de papură și lut. Starea lor de conservare era atât de bună încât tulpinile erau încă galbene și frunzele verzi în momentul descoperirii. În mod aparent, umplutura, în special straturile de lut, a fost spălată de valuri și a dispărut datorită acțiunii valurilor asupra capătului vestic al cheului. Pentru remediera acestei situații, a fost adăugată capătului cheului o armătură de piloni grei din stejar (posibil în următoarea fază de construcție a portului)[94].

Ca și în cazul altor porturi, curenții și înnisiparea constituiau o problemă majoră. Cheurile au început să se lase în anumite porțiuni și s-a acumulat nisip lângă platformă. Au trebuit să fie realizate adaptări pe scară largă în toată zona portuară. Consolidările platformei au trebuit să fie extinse. Cheurile au fost consolidate adițional începând cu joncțiunea unei noi platforme. Singura secțiune care nu a fost întărită a reprezentat-o capătul curbat al cheului nordic, acesta fiind înlocuit cu un debarcader scurt, deschis. Nu mai exista astfel problema înnisipării, chiar dacă extremitatea acestuia avansa și mai mult în apele adânci. Deoarece cheul estic se afla la adăpost de vânt față de platformă și de cheurile de vest și nord, modificări nu au fost considerate necesare aici. În pofida acestor modificări, înnisiparea a continuat și, în cele din urmă, portul a trebuit să fie dragat, proces

[91] MOREL 1986, p. 205; REDDÉ 1986, p. 295.
[92] MOREL 1986, p. 205.
[93] MOREL 1986, p. 206; REDDÉ 1986, p. 295sq.
[94] MOREL 1986, p. 206, 208.

care a lăsat urme vizibile, surprinse de cercetarea arheologică[95].

Într-o fază ulterioară, adăposturile pentru nave au fost demolate și au fost efectuate modificări majore în zona portuară. Platforma a rămas dar nu a mai fost folosită drept cheu. Cheurile de est și de vest au fost păstrate, deși un debarcader deschis a fost adăugat ambelor pentru a permite navelor să ancoreze în apele adânci ale portului. Cheul nordic cu micul debarcader adăugat a fost demolat în întregime și înlocuit cu un debarcader lung și deschis. Întregului port i s-a dat astfel un aspect mai deschis, care permitea circulația curenților în bazin și reducea pericolul înnisipării[96]. Mai trebuie menționat că, în bazinul portuar, a fost descoperită o mare cantitate de material organic (bucăți din piele, obiecte din lemn, fructe și semințe), dar și piese din metal[97].

Poziționarea cheurilor portului, mai ales debarcaderul lung din afara fortăreței arată că aici acostau și nave civile[98]. O platformă cu un fundament masiv în zona de jos a părții de sud-est a construcției din lemn şi pământ poate însemna că aici se afla un far pentru a semnaliza drumul navelor prin Marea Ijssel spre port[99].

Castra Herculis (Arnhem-Meinerswijk)

Pe Rin a existat un castru pe *limes*, a cărui construcție a fost pusă în legătură cu campania lui Germanicus din anii 15 - 16 p.Chr. Un lac de formă semicirculară, aflat în sudul acestuia, ar fi putut avea şi un port[100].

Aliso (Haltern)

Dintre bazele romane timpurii, Haltern este bine cercetată, fiind situată la est de Rin. Aceasta se afla pe râul Lippe, la mică distanță de vărsarea în Rin, în zona Xanten. Arheologii au identificat 6 situri în zona Haltern, dintre care 3 sunt importante. Este vorba despre baza principală, cea navală şi portul. Întregul complex a fost abandonat în anul 9 p.Chr.[101].

La sud-est de baza principală se afla baza navală (punctul *Auf der Hofestatt*), sub forma unei fortificații cu şanț dublu şi cu val de lemn şi pământ pe trei laturi. A patra latură era deschisă spre apă, fiind descoperit aici un cheu și fundațiile a 8 adăposturi paralele, apropiate, pentru nave de mari dimensiuni, probabil pentru vreme rea sau în perioada iernii (Fig. 7)[102]. Pe acelaşi râu, la sud de baza principală, se afla o aşezare cu port, înființată de armată, însă locuită de populația civilă (punctul *Am Wiegel*). Aici erau descărcate proviziile pentru baza principală[103].

[95] MOREL 1986, p. 208.
[96] MOREL 1986, p. 210.
[97] MOREL 1986, p. 210.
[98] PFERDEHIRT 1995, p. 62.
[99] PFERDEHIRT 1995, p. 62sq.
[100] WILLEMS 1986, p. 295.
[101] WELLS 2003, p. 91.
[102] PFERDEHIRT 1995, p. 62; WELLS 2003, p. 94; DE WEERD 1997, p. 477sq.
[103] WELLS 2003, p. 94.

Praetorium Agrippinae (Valkenburg)

Acest fort a fost un important centru în prima perioadă pentru distribuirea bunurilor şi proviziilor militare, iar numărul mare de depozite descoperite aici au funcționat până în jurul anului 100 p.Chr.[104]. La Valkenburg – Marktveld, pe malul nordic al afluentului Marktveld, în perioada 40 – 70 p.Chr., a existat un posibil depozit, probabil în legătură cu cheul şi structurile portuare[105]. Un cheu şi structuri portuare au existat și pe afluentul Woerd[106].

Referitor la instalațiile de pe Marktveld, în perioada 70 – 110/115 p.Chr. au existat trei rânduri apropiate de piloni înfipți în albia afluentului, perpendicular pe malul nordic[107]. Între anii 110/115 – 122/123 p.Chr., ca urmare a modificărilor debitelor Rinului şi Marktveld-ului, au avut loc eroziuni iar cheul şi restul instalațiilor de pe afluent au fost distruse[108]. Începând cu anul 140 p.Chr., malul nordic a fost extins gradual, însă nu este clar dacă structura nou construită avea funcția unui cheu sau dacă era doar consolidarea noii construcții[109]. În perioada 150 – 200 p.Chr., au fost din nou construite structuri pe malul nordic, în două faze diferite şi în două locuri diferite, după anul 150 şi, respectiv, 175 p.Chr. Între aceste două structuri care avansează în albie malul a fost întărit[110]. Structurile de pe malul nordic au fost extinse spre sud după anul 200 p.Chr. Structura din vest s-a extins în două faze, prima după anul 220, iar a doua la o dată necunoscută, dar mai târziu decât prima[111].

Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Köln - Alteburg)

O insulă despărțea, în fața oraşului antic, un braț al Rinului. Această zonă a fost transformată de romani în port (Fig. 8)[112]. Insula a fost intens utilizată comercial, fiind un centru al întregii activități economice, inferior doar aşezării de la *Canabae*, suburbia comercială de la *Lugdunum* situată la confluența Ronului şi a Saônei[113].

Un zid cu cheu din lemn al portului roman timpuriu (secolele I - II p.Chr.) a fost descoperit la deceniului 5 al secolului trecut[114]. Un „perete" de grinzi era înfipt în apă, fiind fixat de grinzi groase de stejar, amplasate perpendicular. Partea superioară a construcției prezenta un planşau din alte grinzi, un fel de debarcader situat pe mal[115]. Ulterior au fost construite cheuri din piatră, bazinul

[104] VAN DIERENDONCK 1997, p. 553.
[105] VAN DIERENDONCK 1997, p. 548.
[106] VAN DIERENDONCK 1997, p. 553.
[107] VAN DIERENDONCK 1997, p. 548.
[108] VAN DIERENDONCK 1997, p. 550.
[109] VAN DIERENDONCK 1997, p. 552.
[110] VAN DIERENDONCK 1997, p. 552.
[111] VAN DIERENDONCK 1997, p. 552.
[112] RIEDEL 1978; RIEDEL 1982, p. 107; REDDÉ 1986, p. 291sqq; TERNES 1972, p. 213; CLAVEL-LÉVÊQUE, LÉVÊQUE 1984, p. 255; HÖCKMANN 1986, p. 377; PFERDEHIRT 1995, p. 63.
[113] DRINKWATER 1983, p. 188.
[114] ELLMERS 1974, p. 138; SCHMID, SCHMID 2006, p. 180.
[115] SCHMID, SCHMID 2006, p. 180.

portuar fiind potrivit şi navelor comerciale cu pescaj mare[116], situație neconfirmată de cercetare[117]. Este posibil ca un cheu să fi fost prevăzut cu turn la un capăt[118]. În secolul II, în port au fost construite *horrea*[119]. Bazinul portuar artificial trebuie să fi avut cel puțin dimensiunile aceluia de la Mainz - Brand[120]. Pe malurile acestui bazin era situat, cel mai probabil, şantierul naval[121].

Deja în epoca romană, după cum atestă descoperiri databile în secolul II, bazinul portuar trebuie să se fi colmatat încet datorită depunerii sedimentelor şi deşeurilor. Au fost descoperite numeroase resturi de piele, bine conservate, dar şi câteva tăblițe din lemn cu urme de scriere, probabil înțelegeri între partenerii comerciali[122]. Din zona portului mai provine o importantă cantitate de material amforic[123].

Printre numeroasele descoperiri din bazinul portuar se numără şi greutăți sub forma unor sfere mari din piatră, destinate cântăririi încărcăturilor navelor. O astfel de greutate din bazalt cântărea cu tot cu suportul de fier 40,9 kilograme, adică 125 de libre romane. Marcajul unei linii, cu alte nouă liniuțe oblice, a fost interpretat drept numărul 90. Este cunoscut faptul că 125 de libre romane sunt egale cu 90 de libre attice sau 1½ talanți attici[124].

Colonia Ulpia Traiana (Xanten)

Cercetările arheologice efectuate în anii 1934, 1935, 1977 şi 1993 au indicat existența în acest loc a unei instalații portuare (Fig. 9-14)[125]. În anul 1934 a fost făcută o secțiune de 45 m lungime în zona cheului din lemn și au fost obținute informații referitoare la lungimea cestuia (peste 450 m). Cheul era paralel cu zidul oraşului, iar cele trei porți existente au fost puse în legătură cu traficul portuar, fiecare în parte fiind prea mici pentru transport pe sens dublu[126]. Construcția se prezenta astfel: un planşeu format din grinzi era înfipt în apă, fiind fixat cu alte grinzi groase de stejar, amplasate perpendicular. Partea superioară a construcției

[116] HÖCKMANN 1986, p. 377, n. 17. Cheurile de la Brand sunt prea uşor construite pentru aceasta şi mult prea mici, existând posibilitatea să fi susținut clădiri şi în zona străzii Löhr („Hilton II"); nu au fost observate niciun fel de indicii că ar fi existat hale de depozitare în fâşia dintre malul Rinului şi zidul oraşului (care în mod cert trebuia să rămână ca spațiu neconstruit).

[117] Ceramica de factură romană lipseşte în zona portului, fiind descoperită doar ceramică locală provenită din vest şi nord-vest, datată din secolul I până la mijlocul secolului II p.Chr. Situația este diferită față de oraş, unde este întâlnită şi ceramică fină din Italia sau *Gallia* (CARROLL 2001, p. 311-324).

[118] ELLMERS 1975, p. 336.

[119] ELLMERS 1975, p. 336.

[120] În urma cercetărilor efectuate de G. Wolff în perioada 1979 - 1981 s-a afirmat că nu mai este sigură nici existența acestui port roman deoarece s-a constatat că brațul Rinului nu ar fi fost suficient de adânc pentru nave mai mari.

[121] TERNES 1972, p. 78, 151, 213; PFERDEHIRT 1995, p. 63.

[122] RIEDEL 1982, p. 107.

[123] RIEDEL 1982, p. 108sqq.

[124] RIEDEL 1982, p. 107sq.

[125] BOCKING 1996, p. 211; REDDÉ 1986, p. 295, 297; TERNES 1972, p. 213.

[126] VAN TILBURG 2007, p. 144.

prezenta un planşau din alte grinzi, un fel de debarcader situat pe mal[127]. În timpul cercetărilor din anii 1934 și 1976 a mai fost descoperit un debarcader care se întindea pe 60 m în bazinul portuar[128]. Resturile menajere și sedimentele au umplut treptat bazinul și în anul 175 p.Chr. această construcție a fost abandonată[129].

Rheinzabern

Pe malul Rinului au fost identificate mai multe locuri cu taluz artificial care vor fi fost utilizate pentru acostarea vaselor de transport[130].

Novaesium (Neuss)

În acest loc a existat un port[131].

Anreppen

Această bază timpurie a beneficiat de un port situat pe râul Lippe[132].

Germania Superior

Mogontiacum (Mainz)

Mai multe porturi au existat la Mainz[133]. Urme ale placării cu scândură a mai multor puncte de acostare din lemn arată că s-a construit cel puțin un bazin portuar artificial în Rin – cel mai probabil ca protecție împortiva curenților puternici ai râului Main, care se vărsa în Rin lângă portul de la Brand. Mai existau probabil încă două porturi, fiecare într-un punct vamal, dar şi un port interior la Dimesser Ort şi la Kappelhof, în apropierea taberei legionare. Pe lângă acestea, mai este presupus un port la Mainz - Weisenau din cauza descoperirii monumentului lui Blussus[134].

Instalațiile portuare romane se întindeau pe malul Rinului pe o distanță de aproximativ 3 km (Fig. 15). Acestora li se adaugă *navalia*, menționate de trei inscripții, neidentificate dar posibil localizate în apropierea Muzeului Naval[135].

Mainz pare să fi fost un oraş cu instalațiile portuare amplasate central, asemănător Londrei. Această situație se datorează confluenței râului Main cu Rinul, cât şi situării la mijlocul distanței pe cursul navigabil al Rinului, între Bâle în Elveția şi Marea Nordului. Poziția ar fi fost astfel specială din punct de vedere comercial şi militar[136].

Cea mai veche instalație presupusă o reprezintă complexul de descoperiri imperiale timpurii din zona străzilor Mozart şi Lahn, până în anul 1858 nivelat în

[127] SCHMID, SCHMID 2006, p. 180.
[128] RIECHE 1999, p. 226sq.
[129] RIECHE 1999, p. 228.
[130] BÖTTGER *et alii* 1975, p. 263.
[131] TERNES 1972, p. 213.
[132] REDDÉ 1986, p. 295.
[133] TERNES 1972, p. 213.
[134] JACOBSEN 1995, p. 140
[135] HÖCKMANN 1993, p. 125; TERNES 1972, p. 78.
[136] HÖCKMANN 1993, p. 126.

peninsula Dimesser Ort din zona actualului port fluvial (vamal)[137]. Numeroase descoperiri de amfore determină ca sigur faptul că trebuie să fi fost vorba de un loc de încărcare important pentru aprovizionarea ambelor legiuni din castrul de pe Kästrich, aflat la distanță de 2,5 km. Construcții specific portuare au fost descrise atât de inexact, încât datele abia dacă pot fi valorificare. Astfel, un şir de stâlpi este menționat „ca un sector de elipsă" la malul de la Dimesser Ort. La fel de neclar rămâne dacă o suprafață pavată, care a fost observată sub apă în vara anului 1858, a aparținut unei porțiuni de uscat la care puteau fi trase vasele cu fund plat şi cu pescaj mic pentru încărcare. Toate aceste descoperiri au fost distruse sau s-a construit deasupra lor cu ocazia amenajării portului fluvial. Oricum, portul ca atare este cert. Unele opinii presupun în acest loc un sediu al flotei Rinului[138].

Un şir de stâlpi (3 şiruri la alți autori[139]) situați pe mal au dus la concluzia că a existat un port comercial la Kappelhof. În apropiere au fost descoperite resturile mai multor nave cu fund plat şi capete-rampă („tip Zwammerdam"), datate dendrologic la sfârşitul secolului I p.Chr. (ca perioadă a construcției); acestea pot să se fi scufundat la începutul secolului II p.Chr. Descoperirea ar indica înlocuirea portului de la Dimesser Ort cu acesta în epoca lui Vespasian. Aceste date nu sunt totuşi foarte concludente[140].

Descoperirile de la Dimesser Ort şi Kappelhof arată cum circulația bunurilor din secolul I p.Chr. se derula cu ambarcațiuni cu fundul plat de tip Zwammerdam, care necesitau doar un acces la mal pentru încărcare. Ulterior, când au apărut treptat nave cu pescaj mai mare, construite pe chilă, acele porțiuni de uscat au trebuit să fie completate sau înlocuite. Poate că în construcția de pe malul de la Kappelhof trebuie să recunoaştem un cheu primitiv[141].

Portul din secolul II p.Chr. se afla la sud de portul din secolul IV p.Chr., lângă Quintinsstrasse, fiind format din cheu şi debarcader, abandonate şi umplute cu resturi după anul 260 p.Chr., când a fost refăcut zidul oraşului (Fig. 16). Aici a fost descoperită şi o ancoră romană din fier[142]. În urmă cu mai mult timp s-a arătat că locul de descoperire al navelor romane târzii de la Mainz se află în zona unui port. La acesta se raportează descoperirile din perioada dinainte de anul 1970, efectuate în zona învecinată Brand[143], interpretate ca instalații portuare. Nu se cunoştea inițial dacă acest port mai era încă în funcțiune în secolul IV p.Chr.

În timpul excavării din anul 1981 a complexului denumit ulterior „nava" 2, în pofida unor anumite rezerve, a rezultat că unele părți de lemn nu puteau să fi aparținut unui vas[144], ci trebuie interpretate ca „îmbrăcăminte" a grinzilor unui cheu din lemn de tipul celui descoperit la Brand[145]. Aceste grinzi nu mai trebuiau

[137] HÖCKMANN 1986, p. 375sq.
[138] HÖCKMANN 1986, p. 376; SCHMID, SCHMID 2006, p. 180.
[139] SCHMID, SCHMID 2006, p. 177.
[140] HÖCKMANN 1986, p. 376.
[141] HÖCKMANN 1986, p. 376.
[142] HÖCKMANN 1993, p. 125, fig. 1.
[143] HÖCKMANN 1986, p. 371.
[144] HÖCKMANN 1986, p. 370.
[145] Dintre cele două cheuri, numai unul este datat în mod cert în secolul II; când zidul oraşului a fost ridicat în această zonă, unde funcționa odată portul, în mod firesc acest

deci denumite „nava" 2, ci „obiectul" 2. Între grinzile obiectului 2 (care, după câte se pare, se află la locul inițial) şi pupa navei 1 a fost descoperit un trunchi masiv. O crestătură adâncă de pe obiect a dus la presupunerea că acesta a constituit stâlpul de colț de la capătul unui cheu. Trunchiul nu se afla la locul inițial, ci trebuie să fi fost deplasat de curenți[146].

Cheul mai era, deci, în funcțiune atunci când lângă şi în paralel cu el s-a scufundat, la sfârşitul secolului IV sau la începutul secolului V, nava 1. Se poate presupune că acest vas uşor de război a rămas legat cu parâme de cheul portului atunci când a ieşit din serviciu. Ulterior, în mod prezumtiv, i-au fost demontate toate componentele echipamentului care erau reutilizabile sau folosibile în alte scopuri, până când nava golită s-a umplut, într-un final cu apă şi s-a scufundat. Descoperirea presupune abandonarea portului concomitent cu navele[147].

Şi din aceste descoperiri rezultă că, la Brand, unele cheuri erau paralele cu malul, iar altele ieşeau în fluviu din mal în unghi obtuz. Toate elementele erau construite din stâlpi şi grinzi de lemn. Construcția a constituit cel puțin un bazin portuar artificial în Rin. Conceptul acestor instalații portuare se deosebeşte de restul porturilor riverane romane. Acestea constau din cheuri de piatră sau lemn de-a lungul malului, la care pot acosta nave cu încărcătură. Cheul de la Mainz, atât oblic cât şi paralel cu malul, reprezintă un tip total diferit[148].

Cele mai bune analogii le oferă cheurile de lemn („jetties") descoperite la Velsen. Ele reprezintă un port artificial cu două bazine, a căror construcție se leagă de operațiunile flotei împotriva Germaniei libere[149].

„Portul închis" localizat ipotetic de G. Behrens în spatele zidului citadin de la Fischtor, între dom şi Rin, cu greu ar fi putut exista. Prezența lui ar fi de presupus, pe de-o parte după linia înălțimilor actuale, care marchează o uşoară depresiune la Fischtor, pe de altă parte după faptul că acolo nu a fost observată nicio urmă a zidului oraşului roman târziu după o cercetaree limitată. Numai prin săpături extinse se poate clarifica dacă zidul de la Fischtor era într-adevăr întrerupt şi eventual din ce motiv[150].

Restul descoperirilor arată că sistemul portuar de la *Mogontiacum* trebuie să fi fost extins şi bogat în forme. Acest lucru ar fi valabil dacă monumentul lui Blussus de la Mainz - Weisenau poate indica faptul că în această suburbie se afla un alt port, probabil unul civil.

Dintre aceste instalații, numai portul militar de la Brand a dispus de (cel puțin) un bazin artificial cu cheuri de lemn[151]. După aprecierea lui O. Höckmann, toate dovezile arată că la Mainz – Brand a existat un port pentru nave de război. Dimensiunile sale făceau posibilă staționarea unor numeroase unități şi poate fi desemnat ca bază centrală a flotei, de importanță deosebită[152].

---

cheu nu mai putea fi în funcțiune. Celălalt cheu se află însă în afara zidului şi poate fi, de aceea, contemporan acestuia sau ulterior (HÖCKMANN 1986, p. 372).

[146] HÖCKMANN 1986, p. 372.

[147] HÖCKMANN 1986, p. 372sq.

[148] HÖCKMANN 1986, p. 373sq.

[149] HÖCKMANN 1986, p. 374sq.

[150] HÖCKMANN 1986, p. 377; SCHMID, SCHMID 2006, p. 177.

[151] HÖCKMANN 1986, p. 377.

[152] HÖCKMANN 1986, p. 377; HÖCKMANN 1993, p. 125.

Civitas Nemetum / *Noviomagus* (Speyer)

Aici se afla un port cu facilităţi pentru construcţia şi reparaţia navelor şi a echipamentelor[153].

Autumnacum (Andernach)

Aşezarea civilă deţinea un port pe Rin, cu scop comercial, dar şi militar, fiind un punct al flotei Rinului[154]. Portul de la Andernach era utilizat, în special, ca loc de încărcare a bazaltului şi a tufului din Valea Brohl şi din minele din apropiere de Mayen[155].

Engers

Castrul de aici a avut şi instalaţie portuară[156].

Aquae Mattiacae (Wiesbaden)

Aşezarea romană de pe partea dreaptă a Rinului a avut un port[157].

Murr

Vicus-ul de la Murr, pe râul Neckar, se afla în faţa *limes*-ului, fiind datat la începutul secolului II p.Chr. Aici a fost descoperită o construcţie deschisă spre est, spre râul Murr, al cărei colţ de sud-vest era întărit cu blocuri de piatră masive. Zidul de sud se termina într-un stâlp-pilastru construit din gresie. Modul de construcţie şi deschiderea clădirii cu acoperiş spre râu permite să fie presupusă aici existenţa unui debarcader[158].

Portus Antiensis (Pforzheim)

Denumirea antică a acestui *vicus* ar sugera existenţa unui port pe Enz, sau, mai puţin probabil, a unui vad[159].

Argentoratum (Strasbourg - Königshofen)

În urma descoperirii a două plute în anii 1938 sau 1939 în albia râului Bruche s-a presupus că locul ar fi reprezentat un port roman[160]. Ulterior a fost descoperită o instalaţie portuară din care a rămas numai un cheu destinat descărcării blocurilor din piatră, formată din rânduri de piloni amplasaţi de-a lungul râului. Pe unii dintre aceştia se mai aflau scânduri fixate în cuie, care formau structuri asemănătoare unor planşee[161].

[153] TERNES 1972, p. 78.
[154] VON ELBE 1977, p. 34.
[155] VON ELBE 1977, p. 35.
[156] REDDÉ 1986, p. 295.
[157] JACOBSEN 1995, p. 140.
[158] STORK 2005, p. 217.
[159] KORTÜM 1995, p. 120 – 123.
[160] BAUER 2001, p. 33sq.
[161] AUDIN 1985, p. 61.

Saletio (Seltz)
În acest loc a existat un port în epoca romană, amplasat pe Rin[162].

Aventicum I (Avenches)[163]
Amplasamentul acestui obiectiv a fost datorat drumului comercial care străbătea zona de la vest la est, în imediata apropiere a rețelei navigabile orientate spre Rin. Cele mai vechi vestigii databile ale așezării aparțin cheului portului construit pe malul lacului Morat aproximativ în anul 5 p.Chr.[164]. Acestea au fost descoperite încă din anul 1902, când, în urma unor sondaje, s-a observat că drumul roman se prelungea în linie dreaptă până pe malul lacului, unde se termina într-un parapet. Cu această ocazie, au fost evidențiate urmele unor construcții din piatră, cu un depozit de materiale brute, precum și blocuri din calcar. Acestea au fost interpretate ca fiind, cel mai probabil, urme ale amenajărilor unui cheu[165].

În timpul lucrărilor efectuate în toamna anului 1973 pentru a face legătura între campingul de pe plaja de la Avenches şi stația de epurare a apelor, serviciul arheologic din Avenches a realizat sondaje într-o regiune în care era presupusă existența portului[166].

Sondajele geoelectrice ulterioare au relevat existența unor construcții importante, presupuse a fi în legătură cu o instalație portuară. Sondajele respective au dus la descoperirea unor substrucții foarte rezistente, care au fost interpretate provizoriu ca aparținând cheurilor unui port[167]. În anul 1976, datorită efectelor secetei și a folosirii fotografiei aeriene au putut fi identificate drumul roman care lega așezarea de port, cheul și un canal, dar și mai multe structuri din zonă. După efectuarea unor sondaje în anul 1976[168], în 1978 au putut fi precizate mai multe date referitoare la construcția portuară. Un drum drept, având o lungime de 1 km, cu două șanțuri pe lateral și care trecea prin zona unor necropole, conducea la un cheu trapezoidal a cărui lungime avea câteva sute de metri, iar lățimea era de 32-34 m. Structura a fost construită pe o mare suprafață susținută de rambleuri din piatră și pietriș, armate cu lemn. Pe marginea cheului, un zid înclinat permitea halajul ambarcațiunilor cu fundul plat. La sud-vestul cheului se aflau, pe o mică movilă artificială, alte instalații portuare[169]. Aceste amenajări, având o destinație exactă neprecizată, au fost construite pe o structură formată din piloți din lemn și piatră nefasonată, fiind datate în a doua jumătate a secolului I p.Chr. Materialul ceramic descoperit indică activitatea în zonă până în prima jumătate a sec. III p.Chr. Fără alte precizări, aici au mai fost descoperite

[162] KERN 1999-2000, p. 500.
[163] PARKER 1992, p. 61, nr. 63. De remarcat faptul că instalațiile portuare de la *Aventicum* au fost descoperite în urma unor cercetări care au debutat în secolul XIX și continuă până astăzi, având drept scop identificarea zonei ocupate de necropolele orașului antic (CASTELLA 1987, p. 3-10).
[164] BRIDEL - FUCHS 2002.
[165] CASTELLA 1987, p. 4.
[166] BÖGLI 1974, p. 92.
[167] BÖGLI 1974, p. 92; CASTELLA 1987, p. 6.
[168] CASTELLA 1987, p. 6.
[169] CASTELLA 1987, p. 6.

obiecte legate de navigație[170]. Cercetările arheologice continuate în anul 1981 au confirmat extinderea spre sud a cheurilor de piatră[171].

Aventicum II (Avenches)

La aproximativ 40 m distanță de cheul menționat mai sus a fost amenajat un canal navigabil, consolidat în partea de nord, pe o porțiune de 30-35 m, cu bușteni din lemn. Spre sud, pe o lungime de aproximativ 800 m, canalul se lărgea și nu a mai fost consolidat. Urmele acestuia se pierd la 300 m de poarta de nord-est a orașului, unde ar fi trebuit să existe un port, ale cărui cheuri sunt vizibile pe fotografiile aeriene, la est de acest canal[172]. Nu este cunoscut dacă acest canal a înlocuit portul principal pentru aprovizionarea cu mărfuri a orașului, deși materialul recuperat în zona amenajărilor portuare ar indica contrariul în această situație[173]. În urma cercetărilor arheologice efectuate în anii 1986-1987 nu au putut fi precizate alte date în legătura cu o construcție rectangulară de mari dimensiuni, situată la est de canal, pe drumul ce ducea spre poarta de nord-est a orașului[174].

Argentovaria (Biesheim – Oedenburg)

Situl este amplasat la joncțiunea unui canal al Ronului cu Rinul. Pe lângă castrul și aşezarea de aici existau două amenajări portuare. Prima, sub forma unui canal, avea în partea de vest malurile consolidate cu pari înfipți în nămol, fixați cu ajutorul legăturilor și împletiturilor de crengi. Pe malul estic al canalului exista o serie de piloni, între care au fost amplasate bucăți de lemn sau trunchiuri de copac dispuse orizontal. La capătul canalului se afla un mic cheu, orientat nord-sud, format din mai multe panouri din lemn răşinos care acopereau o platformă de pietriș întărit, amestecat cu multă ceramică. În continuarea cheului, piloni de stejar susțineau o platformă astăzi dispărută, care făcea legătura cu un drum din apropiere. Spre sfârșitul perioadei de utilizare construcția a fost întărită cu blocuri de piatră. Construcția poate fi datată în secolul I p.Chr., iar abandonul acesteia are loc la sfârșitul secolului II sau la începutul secolului III p.Chr. Instalația de pe canalul nordic pare să fi fost construită după aceleași principii. Cheul acesteia, amplasat pe malul nordic, a fost, de asemenea, acoperit cu panouri din lemn. O linie de piloni traversa canalul, formând probabil o pasarelă[175].

Salodurum (Soleure/Solothurn)

În această localitate, pe râul Aar a fost descoperit cheul unei instalații portuare din secolul I p.Chr.[176].

Constantia (Konstanz)

Aşezarea civilă de aici a beneficiat de un port, utilizat şi pentru mişcări de

[170] CASTELLA 1987, p. 7.
[171] CASTELLA 1987, p. 7.
[172] CASTELLA 1987, p. 6sq.; PARKER 1992, p. 61, nr. 63.
[173] CASTELLA 1987, p. 7.
[174] CASTELLA 1987, p. 10.
[175] PÉTRY 1974, p. 373; NUBER, REDDÉ 2002, p. 173; REDDÉ 2005, p. 235sq.
[176] MARTIN-KILCHER, ZAUGG 1990, p. 186.

trupe sau de navele de patrulare[177].

Stockstadt - Aschaffenburg

Între castrul de la Stockstadt și Main a fost descoperit un zid de piatră, orientat în paralel cu râul. În fața acestuia se afla un rând de stâlpi din lemn, iar în fața lor erau mai multe grinzi distantate variabil una de celalaltă. Deși nu este sigur, se pare totuși că este vorba despre un cheu din piatră, cu o lucrare din lemn amplasată în fața sa; nu este cunoscut dacă aceste construcții au fost realizate concomitent[178]. Râul Main curge și astăzi destul de aproape de locul descoperirii și lipsesc orice informații despre vreun afluent, așa că locul de acostare trebuie să se fi aflat pe un braț vechi sau într-un loc corespunzător brațului nou al râului Main. În comparație cu Dunărea, râul Main are viteza curentului apei mult mai mică, deci este posibil ca și construcțiile să fi fost amplasate pe cursul principal[179].

Nu este cunoscut dacă siturile riverane unde au fost descoperite materiale ceramice de construcție purtând ștampila flotei *Classis Germanica* indică și porturi ale acesteia. Astfel de materiale au fost descoperite la Katwijk-Binnen, Brittenburg, Losduinen/Monster, Neuss, Weisweiller și Domburg[180]. Observația este valabilă şi la Dunărea de Jos, unde a existat tendința de a recunoaşte un port în fiecare punct cu descoperiri de material tegular purtând ștampila flotei; posibilitatea trebuie privită cu precauție și nu automat înțeleasă[181].

Raetia

Baze pentru *classis Pannonica:*

Aquincum (vechea Buda), baza principală.

Acumincum, *Altina* (Mohacs), *Arelape* (Pöchlarn), *Brigetio* (Komarom), *Carnuntum* (Petronell), *Castra Batava* (Passau), *Castra Regina* (Regensburg), *Commagenae* (Tülln), *Favianae* (Mautern), *Graium* (Sremska Raca), *Ioviacum* (Schlögen), *Lauriacum* (Lorch), *Mursa* (Osijek), *Servitium* (Stara-Gradiska)[182], *Singidunum* (Belgrad), *Sirmium* (Sremska Mitrovica), *Siscia* (Sisak pe Sava), *Taurunum* (Belgrad - Zemun) și *Vindobona* (Viena)[183].

Brigantium (Bregenz)

La Bregenz, pe lacul Constanța, a fost descoperit un cheu din epoca romană[184].

Regensburg-Kumpfmuhl

Un *castellum* din secolul I p.Chr se afla la depărtare de Dunăre, dar un *vicus* a existat în prelungirea drumului orientat nord – sud, care lega fortul de Dunăre. În

[177] RÖBER 2000-2001, p. 185.
[178] WESKI 2009, p. 86.
[179] WESKI 2009, p. 86sq.
[180] REDDÉ 1986, p. 295.
[181] ARICESCU 1977, p. 70sq.
[182] VIERECK 1975, p. 255.
[183] VIERECK 1975, p. 256.
[184] ELLMERS 1975, p. 336.

timpul unor lucrări edilitare din jurul anului 1900, lucrătorii au observat mai multe pietre fasonate, de formă pătrată, iar în locul respectiv au fost descoperite mai multe obiecte (?). Alte date asupra descoperirii lipsesc[185].

Augusta Vindelicorum (Augsburg)

O instalație portuară a fost descoperită în anul 1994 în suburbia Jakober (*Vincentinum*), la aproximativ 300 m est de oraşul antic[186]. Partea inferioară a unui cheu era formată din două rânduri paralele de bușteni din lemn care erau sprijiniți, la intervale regulate, pe bârne scurte, plasate perpendicular (Fig. 17-18). În umplutura casetelor formate de acestă dispunere probabil au fost înfipți stâlpi[187].

Ca principiu de construcție aparte, întâlnit și la Londra - Pudding Lane, notăm extremitățile unor grinzi ies din partea inferioară a construcției, de unde nu puteau avaria ambarcațiunile amarate. Interesant este că extremitățile grinzilor din *Londinium* erau amplasate și la nivelul apei[188]. Construcția de la *Augusta Vindelicorum* este datată în sec. III p.Chr.[189].

Oberstimm

O bază navală importantă pe Dunăre se afla la Oberstimm[190]. La vest de castrul de la Manching - Oberstimm, pe malul pârâului Brautlach, au fost descoperite în anul 1994, împreuna cu cele două nave de patrulare de la începutul secolului II p.Chr., și câțiva stâlpi din lemn care ar indica un loc de acostare. Dar locația se afla la o anumită depărtare de Dunăre și în epoca romană, nefiind deci sigură această identificare[191].

Sorviodurum (Straubing)

Un port comercial a fost identificat pe Dunăre în acest loc[192], fiind împărțit în două bazine printr-un cheu situat transversal în raport cu malul (Fig. 19)[193]. Portul complex cu cheuri din lemn și moluri din piatră a fost construit în a doua jumatate a secolului I p.Chr și a fost folosit până în secolul VII p.Chr. Bazinul portuar prezenta diferite adâncimi, în partea de vest adâncimea fiind rezultatul unei acțiuni intenționate. Chiar dacă spre vest curge pârâul Allach, nu exista nicio legatură cu acesta, iar bazinul portuar se afla la marginea unei zone situate lângă un braț vechi al Dunării[194].

Noricum

Bedaium (Seeon-Seebruck)

---

[185] WESKI 2009, p. 87.
[186] BAKKER 2006, p. 202.
[187] BAKKER 2006, p. 202, fig. 17.
[188] WESKI 2009, p. 86.
[189] BAKKER 2006, p. 202, fig. 17.
[190] BAATZ 1991, p. 177.
[191] WESKI 2009, p. 85.
[192] BAATZ 1991, p. 177; BAKELS, JACOMET 2003, p. 550.
[193] HÖCKMANN 1986, p. 377.
[194] WESKI 2009, p. 85.

Pe malul de nord al lacului Chiem[195], în urma cercetărilor efectuate în anii 1978 și 1980 au fost descoperite în sectorul I urmele unor cheuri din lemn cu mai multe faze de construcție. În sectorul III, spre vest, au fost descoperite întăriri ale malului. Este posibil ca fiecare clădire amplasată de-a lungul malului lacului să fi cuprins și un spațiu protejat, destinat debarcării. Construcțiile de mari dimensiuni situate în apropiere de lac, raportat la numărul de locuitori estimat, pot fi un indiciu pentru transporturile de cereale. Dimensiunile relativ mari ale molurilor au dus la ideea că ar fi cuprins și zonele de depozitare pentru echipamentele de pescuit sau atelierele. În ultimul caz este vorba, cel mai probabil, nu numai de reparații sau de construcția navelor dar și de depozitarea peștelui sau alte activități meșteșugărești precum măcelăritul, prelucrarea pieilor sau împletirea coșurilor[196].

Lauriacum (Enns)

La nord de castrul legionar, la confluența râului Enns cu Dunărea, a existat un port destinat flotei dunărene[197].

Ioviacum (Schlögen)

Inițial presupusă, o bază dunăreană pentru *classis Pannonica* a fost confirmată în acest loc[198] după descoperirea unui debarcader[199].

Arelape (Pöchlarn)

O bază dunăreană a flotei a fost presupusă în această localitate[200].

Favianae (Mautern)

O bază pentru *classis Pannonica* a fost presupusă în această localitate[201].

Commagenae (Tülln)

O bază pentru *classis Pannonica* a fost presupusă şi în această localitate[202].

Pannonia Superior

Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg - Petronell)

În acest loc a fost presupusă o bază pentru *classis Pannonica*[203]; instalațiile portuare mai puteau fi văzute în secolul XIX lângă aşezarea civilă de la Petronell[204]. Pe celălalt mal al fluviului, lângă punctul denumit *Öde Schloß* din apropiere de Stopfenreuth, au fost observate fundațiile unui loc de debarcare

[195] WESKI 2009, p. 87sq.
[196] WESKI 2009, p. 88.
[197] REDDÉ 1986, p. 300.
[198] REDDÉ 1986, p. 300.
[199] REDDÉ 1986, p. 300.
[200] REDDÉ 1986, p. 300, 301.
[201] REDDÉ 1986, p. 300, 301.
[202] REDDÉ 1986, p. 300.
[203] REDDÉ 1986, p. 300.
[204] REDDÉ 1986, p. 300; WIELOWIEJSKI 1990, p. 753.

fortificat[205].

Vindobona (Viena)

Instalații portuare au fost descoperite la *Vindobona*[206], unde se presupune că se afla o bază a flotei[207].

Poetovio (Ptuj)

Pe Drava, un centru naval important trebuie să fi fost *Poetovio*[208].

Siscia (Sisak – Kovnica)

Pe Sava a existat o bază navală a flotei[209].

Pe Kupa, în punctul denumit „Kovnica", situat pe malul drept al râului, înainte de confluența cu Sava, cercetările efectuate în anul 1985 cu ocazia scăderii nivelului apei râului au dus la descoperirea a peste 200 de piloni din stejar înfipți în albie (Fig. 20). Suprafața ocupată de aceștia se întinde spre centrul albiei Kupei. Între acești piloni a fost descoperită o mare cantitate de cărămidă, piatră profilată, ceramică, sticlă și obiecte din metal. În anumite zone ale sitului, pilonii erau grupați în număr mare, însă poziționarea lor era neregulată, probabil consecință a înlocuirii după învechire. Acești piloni formau două grupuri, cu un loc liber îngust între acestea, pentru a permite curgerea mai ușoară a apei. Locul liber dintre cele două grupuri are, probabil, legătură cu o ambarcațiune scufundată, descoperită la câțiva metri distanță, în amonte. Aceasta a fost scufundată intenționat pentru a regulariza cursul apei, în interiorul ambarcațiunii fiind descoperite mai multe bucăți de piatră. Ulterior, ambarcațiunea a fost perforată de doi piloni[210].

Aranjamentul dens al pilonilor și resturile de material de construcție sugerează o construcție masivă deasupra, cu destinație necunoscută. Acest aranjament al pilonilor și ambarcațiunea scufundată ar putea sugera existența unor ateliere și a unui port cu facilități care ar fi necesitat fundații puternice[211].

În afară de pilonii verticali, mai există un rând de piloni înclinați, folosiți pentru a întări malul. Aceștia marchează limita construcției menționate anterior deoarece albia navigabilă a râului era aceeași în antichitate și ansamblul nu se afla pe malul opus, la *Siscia*[212].

Neviodunum (Drnovo)

Un port cu două cheuri a fost descoperit în vechia albie a Savei[213].

---

[205] WIELOWIEJSKI 1990, p. 753.
[206] REDDÉ 1986, p. 301.
[207] OLIVA 1962, p. 225; REDDÉ 1986, p. 300.
[208] OLIVA 1962, p. 227; REDDÉ 1986, p. 299.
[209] REDDÉ 1986, p. 298.
[210] WIEWEGH 2001, p. 130.
[211] WIEWEGH 2001, p. 130.
[212] WIEWEGH 2001, p. 130.
[213] HORVAT 1999, p. 222.

Bela Cerkva

La Bela Cerkva, în urma unor lucrări efectuate în anul 1957, au fost descoperit două bucăți de zidărie în albia veche a râului Krka, presupuse a fi aparținut unui port roman. Mai exact, s-a presupus că obiectivul nr. 1 aparținea unui port, iar obiectivul nr. 2 unui dig. Cheul avea forma patrulateră și era construit din piatră legată cu mortar, având o asiză din blocuri de calcar fasonate primar în partea superioară. Trei laturi aveau dimensiunea de 5,3 m. La o distanță de 5 m nord de construcția nr. 1, a fost descoperit un mormânt roman de la sfârșitul secolului I sau începutul secolului II p.Chr. În timpul cercetărilor a fost descoperită ceramică fină și de uz comun. În imediata apropierea a obiectivului se afla drumul *Aquileia – Siscia*[214].

Taurunum (Zemun)

Classis Pannonica a avut sediul la *Taurunum*, în amonte de *Singidunum* [215]. Urme ale portului nu au fost confirmate până astăzi şi nu este sigur că cele apărute în zona Begeč aparțin acestuia[216].

Pannonia Inferior

Sirmium (Sremska Mitrovica, Iugoslavia)

Concepția bazinului portuar ca bază pentru navele de război pare să se confirme la Dunăre. La *Sirmium*, punctul de sprijin pentru *classis I Flavia Augusta* era un bazin portuar artificial de mari dimensiuni, cu cheuri de piatră; în partea opusă se aflau terenuri unde puteau acosta navele comerciale (Fig. 21)[217].

Aquincum I (Budapesta)

S-a presupus că în exteriorul așezării, la est de aceasta, pe malul Dunării, ar fi existat o zonă în care ambarcațiunile ar fi acostat. Cercetările efectuate în această zonă au dus la descoperirea unei întăriturii și a unui drum amplasat pe digul situat de-a lungul malului Dunării[218], dar care nu poate fi identificat cu un drum destinat halajului. În zonă au fost descoperite urmele unor mari depozite[219].

Aquincum II (Budapesta - insula Óbuda, golful Hajógyári)

Un singur rând format din aproximativ 120 de piloni din lemn a fost cercetat în anul 2000 la sud-est de palatul proconsulului. Aceștia erau înfipți în malul fluviului pe partea vestică a golfului. La momentul respectiv a fost presupusă apartenența acestor piloni la o structură defensivă sau la o instalație portuară din perioada romană, localizată în imediata apropiere a acestui palat[220]. Rezultatele cercetărilor ulterioare, efectuate în perioade în care nivelul apei fluviului era

[214] ŠRIBAR 1958-1959, p. 251-257.
[215] BOLLINI 1968, p. 55; REDDÉ 1986, p. 300, 658; WILKES 2005, p. 156.
[216] RUŠEVLJAN, VUJOVIĆ f.a., p. 26.
[217] HÖCKMANN 1986, p. 377.
[218] ZSIDI 2002, p. 139.
[219] POCZY 1986, p. 404, fig. 2, 406.
[220] KÉRDŐ *et alii* 2003, p. 37.

scăzut[221], au ajuns la concluzia că, în această zonă, unde până în secolul XIX curgea un braț al Dunării[222], construcția din piloni se întindea pe o suprafață de 230 m lungime și 20 lățime. S-a presupus că o parte din aceasta ar fi inclus portul din fața palatului proconsulului[223]. Cercetări subacvatice au relevat și existența altor rânduri de piloni, având 15 m lungime, amplasate perpendicular pe mal. Pilonii au fost fixați în perechi, la aproximativ 2 m distanță unul de celălalt. Distanța dintre perechi era de 6-8 m. Între și în jurul perechilor de piloni au fost observate mai multe bucăți din calcar[224]. În urma sondajelor arheologice s-a observat că pilonii erau prinși cu grinzi din lemn, amplasate orizontal, fiind astfel create un fel cofraje rectangulare. Cu ajutorul analizei dendrocronologice, pilonii au fost datați în jurul anului 126 p.Chr. Foarte probabil, întreaga construcție se întindea mai departe, spre est, deoarece piloni mai puteau fi observați în anumite zone[225].

Brigetio (Szöny)
O bază navală a fost presupusă la *Brigetio*[226].

Mursa (Osijek)
Pe Drava, un centru important al traficului fluvial trebuie să fi fost *Mursa*[227].

Burgenae (Novi Banovici)
O bază a flotei a fost presupusă la *Burgenae* (Novi Banovici)[228].

Sige - Bandera (Dardagani)
Pe Sapna, afluent al Drinei, este posibil să fi existat un port care deservea carierele de piatră din acest loc[229].

Moesia Superior

Eventualele amenajări portuare le punem în legătură cu *classis Flavia Moesica*, ale cărei baze sunt atestate în Moesia (Superior şi Inferior) la*: Noviodunum* (Isaccea, baza principală), *Drobeta*, *Durostorum*, *Dinogetia*, *Troesmis*, Orlovka, Barboşi[230], *Capidava*, *Axiopolis*, *Sacidava*, *Sucidava*, *Transmarisca*, *Novae*, *Oescus*, *Ratiaria* şi *Carsium*[231].

Singidunum (Belgrad - Progar)
La Progar, pe malul stâng al Savei, în apropiere de *Singidunum*, au fost

[221] KÉRDŐ *et alii* 2003, p. 37sq.
[222] KÉRDŐ *et alii* 2003, p. 38.
[223] KÉRDŐ *et alii* 2003, p. 39sq.
[224] KÉRDŐ *et alii* 2003, p. 40sq.
[225] KÉRDŐ *et alii* 2003, p. 41.
[226] REDDÉ 1986, p. 300; OLIVA 1962, p. 224sq.
[227] REDDÉ 1986, p. 298, 300; OLIVA 1962, p. 227.
[228] REDDÉ 1986, p. 300.
[229] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006, p. 141, 144.
[230] TALMAȚCHI 2000, p. 36.
[231] TALMAȚCHI 1996, p. 139sq.; CHIRIAC *et alii* 1998, p. 141, 149sq., 154.

descoperite urmele unei baze a flotei, incluzând barăci și un centru pentru fabricarea cărămizilor (peste 40 de exemplare cu ștampila CLFP, *Classis Flavia Pannonica*, în mai multe variante). Această bază se afla la gura canalului roman Jarčina[232].

Diana (Karataš)

O dedicație pusă de un soldat care activa în administrația flotei și a legiunii IIII Flavia[233], dar și poziționarea geografică a sitului (*statio cataractum*) indică existența în epoca romană a unui port în care avea loc trasbordarea mărfurilor de pe nave mai mari pe cele mici și invers (la ieșirea din defileu, fiind evitate cataractele). Trebuie admisă, de asemenea, existența în acest loc a unui important centru comercial situat la intersecția unei căi fluviale cu cele terestre[234].

Castellum Aquae (Prahovo - Kusjak)

Portul roman de aici a fost pus în legătură cu *Classis Flavia Moesia* dar și cu războaiele dacice[235]. Construcția era situată într-un golf natural, vizavi de capătul din aval al insulei Ostrovu Mare[236], unde, datorită abaterii curentului spre malul stâng al fluviului, navele ancorau uşor şi în siguranță (Fig. 22-24)[237]. După materialul descoperit, portul a fost amenajat în vremea lui Traian. Portul a funcționat cel puțin până la începutul sec. IV p.Chr., când a fost părăsit[238] după o catastrofă naturală (inundație sau alunecare de teren). Construcția sa a fost, fără îndoială, o realizare grandioasă, elaborată din punct de vedere tehnic, şi se poate presupune că apare pe Columnă în scenele XXXIII - XXXIV, cu unele detalii care corespund[239].

Portul era construit din blocuri masive de piatră cu şănțuiri umplute cu plumb, fiind răspândite pe mal, pe alocuri într-o dispunere neregulată, rezultată în urma prăbuşirii. Blocurile au făcut parte dintr-un cheu masiv, care se întindea pe o lungime de mai mult de o 100 m, paralel cu albia fluviului. Între blocuri se aflau coloane de piatră de diferite mărimi (diametrul 40 - 62 cm), iar la anumite distanțe existau blocuri paralelipipedice de piatră (1 x 1 x 1 m), precum şi plăci masive rotunde. Cu toate că o parte a blocurilor de piatră au fost deplasate de către cercetările arheologice, pare probabil ca aceste blocuri paralelipipedice să fi susținut coloanele pe care erau prinse parâmele de amarare. Această situație este confirmată de prezența urmelor de parâme pe cele mai mari coloane (cu înălțime de 6 m şi diametru de 0,60 m). Orificiile pentru odgoane se găseau la înălțimi variabile, de înțeles dacă se ia în considerație faptul că nivelul apelor fluviului variază în funcție de sezon şi de condițiile meteorologice. Cheiul era prevăzut pe

[232] PETROVIĆ 2009, p. 158.
[233] AÉ 2003, 1531.
[234] KONDIĆ 1987, p. 45sq.
[235] PETROVIĆ – VASIĆ 1996, p. 19sq.; PETROVIĆ 1991b, p. 295sqq.; PETROVIĆ 1995, p. 137; WILKES 1998, p. 643.
[236] PETROVIĆ 1995, p. 137sqq.
[237] PETROVIĆ 1991b, p. 295sq.
[238] PETROVIĆ 1991b, p. 298.
[239] PETROVIĆ 1991b, p. 298; PETROVIĆ 1995, p. 139.

exterior cu scânduri din lemn[240].

Mai trebuie precizat că pe suprafeţele cercetate blocurile de piatră şi coloanele se concentrează în două zone, aflate la o depărtare de aproape 40 m una de cealaltă. Între cele două zone se află doar câteva blocuri de piatră. Aceste două grupuri se aflau, în raport cu linia presupusă a cheului, mai adânc în albie, de unde s-ar putea trage concluzia, că, de la cheul amplasat paralel cu albia fluviului cel puţin două ziduri (cheuri) transversale duceau direct în albie şi alcătuiau astfel bazine artificiale pentru primirea navelor. O astfel de amenajare a porturilor fluviale a fost atestată şi la Mainz, pe Rin. Amenajarea este de înţeles, deoarece portul se afla într-un loc uşor accesibil din afara defileului, pe un sector relativ liniştit şi stabil, favorizând acostarea navelor mai mari şi staţionarea lor pe o durată mai lungă, pentru operaţiuni de încărcare - descărcare[241].

De menţionat este şi faptul că în cursul lucrărilor de cercetare, între blocurile de piatră au fost găsite coloane mai mici, care prezintă o prelucrare îngrijită, dar şi capiteluri, arhitrave, coloane decorate cu reliefuri, de secţiune dreptunghiulară, şi, în sfârşit, reliefuri de acoperiş casetate. Aceste piese cu greu ar putea proveni de la instalaţiile portuare, eventual de la galerii (întrucât terenul malului era puternic înclinat) sau poate de la vreun templu (?). O parte din plastica arhitectonică (reliefurile casetate și arhitravele) se aseamănă cu cele de la *Tabula Traiana* de la Porţile de Fier şi este posibil ca, în acest loc, să fi fost vorba despre o construcţie specială cu o inscripţie care să fi menţionat proiecte constructive importante (drumul prin Porţile de Fier, canalul). Din *Castellum Aquae*, aflat în apropiere, este cunoscută încă din anul 1848 o inscripţie despre care se crede, precum *Tabula Traiana*, că ar fi marcat aici terminarea unui sector de drum în anul 99. Dacă ar fi vorba de o inscripţie care să marcheze construcţia portului, atunci nu este greu de crezut că aceste piese din piatră să fie puse în legătură cu o amenajare deosebită plasată într-un punct evident al cheului[242].

Dacă ipotezele prezentate ar putea fi confirmate, proiectelor constructive ale lui Traian de la Porţile de Fier (amenajarea unui drum pe mal pentru tragerea la edec a navelor, a unui canal de navigaţie şi construirea unui pod peste Dunăre) ar putea fi adăugată şi amenajarea unui puternic port militar ca măsură strategică de consolidare a *limes*-ului[243].

Kurvingrad

Un alt port, cu depozite, a existat la Kurvingrad, în aval de *Pontes*, dar numai un singur bloc de piatră a rămas în albia fluviului[244].

Lederata (Ram – Sapaja)

Un port a existat în acest loc[245].

---

[240] PETROVIĆ 1991b, p. 295sqq.; PETROVIĆ 1995, p. 137sqq.; PETROVIĆ 1991a, p. 212sqq.; PETROVIĆ 2009, p. 159.

[241] PETROVIĆ 1991b, p. 295sqq.; PETROVIĆ 1995, p. 137; PETROVIĆ 2009, p. 159; PETROVIĆ 1991a, p. 212sqq.

[242] PETROVIĆ 1991b, p. 298; PETROVIĆ 2009, p. 159.

[243] PETROVIĆ 1991b, p. 298.

[244] PETROVIĆ – VASIĆ 1996, p. 20; BOŠKOVIĆ 1978, p. 440; TIMOC 2001, p. 99.

[245] BOŠKOVIĆ 1978, p. 440.

Diana (Davidovac – Donje Butorke)
Un port a existat şi în acest loc [246].

Pontes I

Reprezentarea de pe un medalion realizat din marmură, descoperit în zona Turnu Severin, poate fi luată în considerație, chiar dacă piesa era un fals (Fig. 25). Caracteristicile reprezentării ne-au făcut să considerăm că piesa a avut drept model o reprezentare de pe un relief al unui monument real, astăzi dispărut[247]. Pe această piesă, D. Tudor a remarcat just reprezentarea a trei ambarcațiuni şi existența unor piloni înfipți în albia râului[248]. De fapt, sunt vizibile două ambarcațiuni, iar din a treia, situată în stânga imaginii, în plan apropiat, este vizibilă doar o parte, respectiv prora. Situația este însă puțin diferită – la o privire mai atentă se observă că aceste trei ambarcațiuni nu plutesc pe apă, ci sunt trase pe uscat, fapt sugerat de linia transversală aproape continuă ce porneşte de la piciorul ultimului pilon (din dreapta), de fapt pila-culee a podului care se află în depărtare, şi se continuă până în apropierea celei de a treia bărci. La aceasta se mai adaugă înclinația bordului acestora, perfect vizibilă în câmpul reprezentării, mai ales în raport cu linia orizontală de pe fundal care sugerează cursul apei, vizibilă sub pod[249].

Este cunoscut faptul că şi la *Pontes* a existat în antichitate un port fluvial. Acesta se afla în aval de pod, aproximativ în fața portului Drobetei. Este evident că pe ambele maluri a existat la un moment dat aceeaşi situație, respectiv câte un port în aval, după pod, şi, se pare, şi câte un loc de acostare în amonte, înainte de pod, situație totuşi greu de apreciat ca fiind contemporană. De altfel, pentru această porțiune a cursului dunărean, topografia simetrică a celor două maluri a şi fost remarcată[250]. Presupunem că piesa-model după care a fost realizat medalionul este mai târzie, deoarece podul lui Traian pare a fi terminat, iar bărcile trase pe mal ar sugera mai mult activitatea de pescuit decât traficul comercial[251].

Pontes II

În timpul cercetărilor arheologice efectuate pe panta de nord din fața castrului de la *Pontes*, a fost descoperită o platformă de mari dimensiuni, realizată din pietriş fixat cu mortar, şi care a fost utilizată ca suprafață de lucru în timpul construcției podului. Acesta se afla în aval de pod, aproximativ în fața portului Drobetei. Construcția a avut probabil şi funcția unui cheu pentru ambarcațiunile care au transportat material de construcție. Mai târziu, această platformă a fost acoperită de un strat gros de pământ şi nisip[252]. D. Tudor nu a crezut în existența

[246] BOŠKOVIĆ 1978, p. 440.
[247] MUNTEANU 2008a, p. 384.
[248] TUDOR 1971, p. 73.
[249] MUNTEANU 2008a, p. 385.
[250] CRĂCIUN, SION 2006, p. 390.
[251] MUNTEANU 2008a, p. 386.
[252] PETROVIĆ, VASIĆ 1996, p. 20; WILKES 2005, p. 211.

unui port fluvial la *Pontes* datorită adâncimii modeste a apei Dunării în dreptul fortificației[253].

Ad Malum I / *Bononia* (Koshava / Vidin)

Aici a existat un posibil port pe un mal al insulei Kikinete[254].

Ratiaria (Archar)

Nici cercetările arheologice şi nici sursele epigrafice şi istorice nu menționează o bază navală în acest loc, însă prezența acesteia este foarte posibilă şi poate fi pusă în legătură cu perioada constituirii flotei moesice. Denumirea aşezării provine de la tipul de ambarcațiune denumit *ratis* sau *ratiaria*, sugerând un raport direct între toponimul respectiv şi activități legate de navigația de pe Dunăre[255].

Pe Dunăre se mai presupune că au existat porturi la *Pincum* (Veliko Gradište), *Cuppae* (Golubac), *Saldum*, *Smorna* (Boljetin), *Campsa* (Ravna), *Taliata* (Veliki Gradac – Donji Mihalovac), Porečka Reka, Kožica, Brnjica, Pesača, Tekija, *Ducepratum* (Sip), Bosman[256], Konopište şi Gradaniza (fig. 26-27)[257].

Moesia Inferior

Dimum (Belene)

În zonă se presupune că au existat mai multe instalații portuare, canale pentru refugiul navelor şi şantiere de reparații. Poate fi adăugat că, în general, cadrul natural al zonei respective este propice pentru existența unuor stații ale flotei moesice[258].

Novae (Čezava)

Cercetările arheologice recente au evidențiat, în zona exterioară fortificației legionare, spre Dunăre, structuri care pot fi identificate ca instalații portuare[259]. O importantă bază navală a fost presupusă şi datorită prezenței cărămizilor legiunii I *Italica*, ce aveau imprimată forma unei nave de război[260].

Tabloul XXXV al Columnei lui Traian îl reprezintă pe împărat în fața porții unei fortărețe aflate pe malul înalt al apei. În planul din față soldații descarcă baloturi legate cu sfoară şi arme dintr-o ambarcațiune. Existența celor două nave de război în scena anterioară (XXXIV) dă impresia că descărcarea ar avea loc nu la o instalație portuară, ci parțial în apă lângă nava aşezată pe uscat, pe un mal plat. Această scenă pare să corespundă mult mai bine zonei în care se afla castrul

[253] TUDOR 1971, p. 148.

[254] WILKES 2005, p. 211.

[255] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 12, 14; REDDÉ 1986, p. 303sq.; GUDEA 2005, p. 396.

[256] BOŠKOVIČ 1978, p. 440; PETROVIĆ 2009, p. 158.

[257] TIMOC 2001, p. 99.

[258] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 12, 14, 86; SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986, p. 540.

[259] BOŠKOVIĆ 1978, p. 440; BARNEA 1987, p. 79; EGRI 2006, p. 419; PETROVIĆ 1968, p. 86; PETROVIĆ 1970, p. 36.

[260] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 10sq.

legiunii de la *Novae* decât cu castrul de la *Oescus*, aflat la aproximativ 3 km distanță[261].

Pornind de la aceste observații au fost efectuate periegheze pe malul de aproximativ 700 m lungime de la *Novae*, în vederea descoperirii urmelor unui port. Au fost identificate şapte obiective care pot aparține unor instalații, fără a exista posibilitatea datării acestora[262].

Pe partea opusă porții *praetoria* există, la marginea malului, trei secțiuni de zid al căror traiect urmează un unghi drept față de albia râului. Din zidurile 1 şi 3 s-au păstrat partea inferioară a fundației. După toate aparențele este vorba despre resturile unor hangare pentru nave. Mai departe, spre fluviu, se ridică puțin deasupra malului şi a a apei puțin adânci o movilă din pietre (obiectivul 4), de aproximativ 30 m lungime şi 2 - 3 m lățime. O porțiune se întinde sub apă. Amenajările de acest fel sunt cunoscute din porturile medievale timpurii şi permiteau căruțelor să intre în apă, pentru a descărca din nave. Transbordarea de bunuri dintre nave şi uscat putea fi executată şi de hamali, la apă cu adâncime mică[263].

S-a mai presupus că, dintr-o fortificație aflată pe mal, având forma arcuită, respectiv paralelă cu albia fluviului, provin câteva din blocurile de piatră împrăştiate la vărsarea Dermen Dere (obiectivul 7). O piatră cubică prezintă două cozi de rândunică . Acestea puteau forma o instalație cu cheu la care puteau face escală nave atunci când nivelul apei era crescut[264].

Mai sus, pe malul stâng al râului Dermen Dere se află, oblic față de cursul Dunării, un pavaj de piatră care urmează o direcție spre fluviu. Lățimea pavajului este de maxim 2,5 m. Ultimul obiectiv descoperit (nr. 5), se află transversal față de albia râului, pe partea opusă colțului nord-estic al castrului, în porțiunea dintre malul înalt şi apă. Este o groapă de aproximativ 0,50 m lungime, cu secțiunea transversală în formă de trapez, ale cărei margini sunt fixate cu scânduri groase. Presiunea exercitată în exterior este contracarată de două şiruri de stâlpi înfipți oblic în pământ, aflați în medie la 0,90 m distanță. Anvergura deschiderii acestei instalații căptuşite cu lemn de stejar este, în locurile cele mai late, de aproximativ 1,70 m. Scândurile din partea inferioară ajung la aproximativ 0,70 m sub nivelul actual de călcare. Stâlpii groşi, din stejar, sunt prevăzuți cu saboți de fier, precum picioarele de pod romane. Umplutura cuprinde jos un strat subțire de nuiele şi în partea de sus mai multe straturi de lut cenuşiu şi galben. S-a presupus, pe baza formei, că acest obiectiv aparținea unei instalații pentru construcția, respectiv reparația navelor[265].

Sexaginta Prista (Ruse)

O altă aşezare a cărei denumire era legată de navigație era *Sexaginta Prista*, adică „60 de *pristis*", care indică în acest punct o bază a flotei moesice [266] sau nu[267].

[261] SARNOWSKI 1996, p. 196.
[262] SARNOWSKI 1996, p. 196.
[263] SARNOWSKI 1996, p. 197; ŻMUDZIŃSKI 2001, p. 192.
[264] SARNOWSKI 1996, p. 197.
[265] SARNOWSKI 1996, p. 197.
[266] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 12, 14; GUDEA 2005, p. 396.
[267] REDDÉ 1986, p. 304.

Acest neobişnuit toponim tradus, de obicei, prin „60 de nave", chiar dacă au existat interpretări care pun în dubiu traducerea, apare în diferite surse și ar indica faptul că provine de la un toponim local, anterior apariției fortificației romane[268]. O ipoteză interpretează prezența la „60 de *pristis*" a unei flote şi, deci, indirect, şi existența unei stații a flotei imperiale[269]. Tradiția locală a actualei aşezări arată că denumirea provine de la cheurile extinse care ar fi putut adăposti 60 de ambarcațiuni, ipoteză imposibil de demonstrat. Ne întrebăm dacă nu cumva denumirea are legătură, mai curând, având un vedere un număr „rotund" de ambarcațiuni de acelaşi tip, cu existența în zonă, la un moment dat, a unui pod de vase al armatei în legătură cu o anumită campanie.

Durostorum

Sediu al unei legiuni, Durostorum trebuie să fi posedat instalații portuare şi, eventual, să fi constituit o stație a flotei. Nu mai trebuie subliniată cooperarea trupelor cu unitățile navale[270].

Sucidava (Izvoarele).

Urmele unei instalații portuare antice trebuie căutate pe plaja colmatată cu depuneri aluvionare, loc de proveniență al materialelor recoltate în timpul cercetărilor perieghetice[271].

Satu Nou

Pe țărmul de nord al lacului Oltina se află un castru de piatră de forma rectangulară. Pentru o perioadă de timp aici s-a presupus a fi fost situată *Sucidava*. Nu există informații literare cu privire la flotă, dar, având în vedere vecinătatea cu fortificația de la *Altinum*, se poate trage concluzia unei legături cu aceasta din urmă în ceea ce priveşte unitățile flotei presupuse pe lacul Oltina în antichitate. Este de presupus, de asemenea, o comunicație între lac şi fluviu, comunicație astăzi colmatată, dar observabilă în nordul lacului[272].

Altinum (Oltina)

Notitia Dignitatum atestă, pentru secolele IV – V, staționarea unui corp de trupă ce purta denumirea de *milites nauclarii altinenses Altino*. Prezența acestei unități militare oferă certitudinea existenței, în apropierea fortificației, pe malul lacului, a unei (unor) instalații portuare nedescoperite până în prezent[273].

Sacidava (Dunăreni)

Fortificația este menționată în izvoarele literare şi epigrafice târzii şi a fost identificată cu puternica cetate situată pe culmea dealului Muzait. O cercetare atentă a bazei versantului de nord al dealului a relevat o puternică eroziune

[268] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 14.
[269] CONDURACHI 1974, p. 87; SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986, p. 537.
[270] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 14sq.
[271] MATEI 1993, p. 148.
[272] MATEI 1993, p. 148sq.
[273] SUCEVEANU 1977, p. 143; MATEI 1993, p. 149.

cauzată de apele Dunării, lângă pintenul de nord - est al versantului fiind observat un fragment de zidărie ce ar putea fi pus în legătură cu un cheu antic[274].

Flaviana (Rasova)

Cercetările arheologice de la Rasova, pe malul lacului Baciului (punctul Pescărie), începute în anul 1983, au dus la descoperirea unei construcții de mari dimensiuni, compartimentată pe lung de mai multe ziduri paralele din piatră. Aceste ziduri, construite în pantă, păstrau cavități pentru grinzile care au susținut la origine un planşeu. Structura se datează în sec. II p.Chr., fiind realizată cu mortar hidraulic. Ea poate fi identificată cu o instalație portuară, - în acest loc existând în secolul IV p.Chr. baza unor *milites nauclarii*[275] -, sau cu un hangar pentru nave[276].

Axiopolis (Cernavoda)

Instalații portuare au fost presupuse[277], dar existența nu le-a fost confirmată încă, fiind sugerate de atestarea epigrafică a acelor *nautae universii Danuvii*, a căror activitate navală, de natură militară, sau legată de comerțul mărfurilor, nu se putea desfăşura fără o bază navală. Dar este dificil să se precizeze dacă aceasta a reprezentat în acelaşi timp o bază a flotei moesice[278].

Cercetările efectuate la sfârşitul secolului XIX, la fel şi observații pe teren au relevat, într-un colț al părții de est a fortificației, pe malul Dunării, urmele mai multor clădiri al căror zid din spate era constituit de dealul pe care se află aşezarea. Acestea au fost presupuse a fi fost situate în zona portului[279]. O construcție de mari dimensiuni, paralelă cursului Dunării, situată în fața oraşului, a fost remarcată la începutul secolului XX, T. Antonescu crezând că ar fi vorba despre *navalia* portului[280].

Posibilitățile de a plasa o instalație portuară în preajma cetății sunt multiple. Din acest motiv trebuie avută în vedere şi insula Hinog, necercetată până în prezent[281].

Capidava.

În anul 1986, apele fluviului au dezvelit un fragment dintr-un masiv de zidărie cu orientarea ESE - VNV, paralel cu țărmul. Fragmentul masivului de zidărie era format din bolovani legați cu mortar şi avea la bază patru asize de cărămidă, de asemenea legate cu mortar. Pentru realizarea construcției, stânca a fost secționată în profunzime, situație indicată într-o porțiune unde zidul a fost demantelat până la stânca vie. Observațiile făcute de-a lungul malului au dus la concluzia că navele antice nu ar fi putut acosta în altă parte decât în dreptul sau

[274] MATEI 1993, p. 149.
[275] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 86sq.
[276] SUCEVEANU 1977, p. 143; MATEI 1993, p. 149sq.
[277] SUCEVEANU 1977, p. 68, 105, 142; ARICESCU 1977, p. 71.
[278] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 15.
[279] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 85.
[280] ANTONESCU 1910, p. 121.
[281] MATEI 1993, p. 150.

în aval de zona unde apăruse această construcție[282].

În anul 1987 erau inițiate pe plajă primele săpături de sondaj, care puneau în evidență existența unui cheu antic (Fig. 28)[283]. După încheierea cercetării arheologice din anul 1987, o prospecție magnetometrică a fost realizată în zona instalației portuare, ea delimitând lungimea posibilă a portului între 35 şi 40 m[284].

În urma cercetărilor arheologice efectuate a apărut capătul unui cheu antic compus dintr-un zid sparge-val şi molul propriu-zis. Cheul avea o lățime de 2,5 m şi o înălțime păstrată de 2,52 m, fiind construit în tehnica *opus mixtum*. Sparge-valul are o înălțime păstrată de 1 metru şi avansează cu 0,40 m față de restul construcției. La nivelul de călcare s-a inserat o arază de *opus testaceum*, compusă din cinci rânduri de cărămizi de bună calitate[285].

Cercetările arheologice continuate până în anul 1992 au reuşit să aducă la lumină această construcție pe tot traseul ei, adică pe o lungime de 64 m. Construită într-o ansă naturală, instalația portuară antică de la Capidava relevă un sistem de construcție asemănător altor amenajări de acest gen cunoscute. Capetele cheului sunt fixate pe doi pinteni de stâncă ce înaintau în Dunăre, partea din aval fiind distrusă în urma derocărilor unei cariere de piatră. Nivelul de călcare al cheului îl constituie stânca ajustată pentru fixarea construcției şi pentru obținerea unei adâncimi necesare acostării navelor[286].

În elevația cheului, una dintre pietrele prinse în betonul roman de deasupra asizelor din cărămidă este perforată circular, iar gaura cu diametrul de 0,45 m avea în interiorul său fragmentele unui drug de fier. Este posibil ca drugul, zidit în cheu, să fi avut la capăt o verigă pentru amararea navelor acostate[287].

Distrugerea parțială a pintenului de stâncă este posibil să se fi produs în urma unui cataclism natural, probabil pe la mijlocul secolului III p.Chr., când a avut de suferit şi o porțiune din cheul antic. Aici ar putea fi şi explicația creşterii în grosime a stratului de depuneri aluvionare între secolele III - VI p.Chr., creştere datorată dispariției parțiale a protecției naturale oferite de pintenul stâncos ce crea un fel de ansă[288].

Refacerea cheiului antic, probabil în a doua jumătate a secolului III p.Chr., a fost indicată de o porțiune unde calitatea pietrei şi tehnica de execuție sunt diferite de restul construcției. În această porțiune au fost folosite blocuri de calcar mai mari şi neregulate precum şi pietre de dimensiuni mai mici, grupate, legate cu mortar (Fig. 29)[289]. Din mortarul de calitate bună, păstrat pe o suprafață destul de mare a feței exterioare a zidului sparge-val, a fost prelevată o probă, care, supusă analizei, a indicat că rețeta respectă doar parțial[290] pe aceea enunțată de Vitruvius, în care mortarul hidrauluic era format din două părți var şi o parte

[282] MATEI 1987, p. 96; MATEI 1993, p. 150sq.
[283] MATEI 1993, p. 151.
[284] MATEI 1987, p. 101, n. 12.
[285] MATEI 1987, p. 96; MATEI 1988-1989, p. 121.
[286] MATEI 1987, p. 97; MATEI 1993, p. 151sq.
[287] MATEI 1988-1989, p. 122.
[288] MATEI 1988-1989, p. 122.
[289] MATEI 1988-1989, p. 122.
[290] MATEI 1988-1989, p. 122, p. 133, n. 5.

pozzolana[291].

Rostuirea foarte exactă a cheului, verticalitatea absolută a zidului, modul îngrijit de finisare a lucrării, secționarea planşeului de stâncă, duc la concluzia că întreaga lucrare a fost executată pe sec. În sprijinul acestei ipoteze pare să vină şi marea cantitate de scoabe şi piroane din fier descoperite pe nivelul de nisip roşiatic corespunzător fundului antic al albiei Dunării din secolele II-III p.Chr. (scoabele şi piroanele prindeau probabil scândurile chesoanelor între ele)[292].

În ansamblu, descoperirile atestă o folosire a instalației între secolele II - VI p.Chr. şi chiar mai târziu. Cercetările din anul 1991 au pus în valoare legătura dintre cheu şi zidul cetății dinspre Dunăre, despre care s-a presupus că se făcea prin intermediul unei scări fixate spre capătul din amonte al cheului[293].

Carsium (Hârşova)[294].

Din portul antic de la Carsium s-a păstrat doar un rest din cheu. Acesta era situat într-o ansă naturală, între doi pinteni de stâncă, aflați la aproximativ 45 m unul de altul şi se prezenta sub forma unui masiv de zidărie rămas în capătul din amonte al ansei[295]. La baza acestui cheu (genovez) se disting resturile unui alt zid realizat în tehnica *opus mixtum*, care provine, fără îndoială, din instalația portuară antică de la *Carsium* (Fig. 30-31)[296]. Construcția se datează în general în secolele II - IV p.Chr.[297]. De asemenea, este amintită prezența unei scări care cobora la cheul cetății şi un zid ce închidea spațiul dintre cele două masive de piatră[298].

Probabil că portul a avut în epocă un rol în special militar, de apărător al castrului de la *Carsium*, dar şi al arealului său, flota romană acționând nu numai pe apă ci şi pe malurile sale[299]. Despre rolul şi funcționalitatea sa încă din epoca romană se poate discuta pornind de la descoperirile de tegule ştampilate (*Classis Flavia Moesica*)[300]. Cărămizile ştampilate s-ar data destul de timpuriu, în ultimele decenii ale secolului I p.Chr., când deja navele militare sau de transport provizii şi materiale erau prezențe banale la Dunărea de Jos[301].

A mai fost presupusă existența unui port comercial separat, amplasat spre marginea posibilei aşezări deschise şi a canabelor, ce ar corespunde oarecum portului comercial civil de epocă medievală, modernă şi contemporană. O asemenea amenajare a fost dorită în vederea unei mai mari accesibilități în transportul mărfurilor spre castru (la momentul extinderii) şi spre oraş. Şi astăzi există o stradă ce face legătura între portul comercial şi centrul oraşului[302].

---

[291] Vitruvius, *De arch..*, II, 6.
[292] MATEI 1988-1989, p. 122.
[293] MATEI 1987, p. 97; MATEI 1993, p. 151sq.
[294] MATEI 1991, p. 152; TALMAȚCHI 2000, p. 36sq.
[295] TALMAȚCHI 1996, p. 140; TALMAȚCHI 1997, p. 118; TALMAȚCHI 2000, p. 36; MATEI 1993, p. 152.
[296] NICOLAE 1993, p. 216; CHIRIAC *et alii* 1998, p. 150.
[297] TALMAȚCHI 2000, p. 37.
[298] TALMAȚCHI 2000, p. 36.
[299] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 15; TALMAȚCHI 1997, p. 119.
[300] TALMAȚCHI 1996, p. 139.
[301] MATEI 1991, p. 84.
[302] TALMAȚCHI 1997, p. 118sq.

Similar cu portul de la *Capidava*, şi pentru acesta au fost utilizate avantajele naturale existente, sub forma unor anse naturale, cheul fiind adosat stâncii[303].

Cius (Gârliciu)

Aflată pe un colţ al platoului dealului Hissarlâc, cetatea menţionată de izvoarele literare târzii domină linia fluviului. Atât în partea de sud, cât şi în partea de vest, malul apei prezintă anse naturale ce permiteau fixarea unor cheuri pentru acostarea navelor[304].

Beroe (Frecăţei)

Aşezat pe o stâncă înaltă de 38 m, castrul identificat pe baza izvoarelor supraveghea un punct important de la confluenţa braţului Băroiu cu fluviul. Poziţia strategică a cetăţii, la care se adaugă şi faptul că în antichitate aceasta era înconjurată pe trei laturi de fluviu, face posibilă existenţa unei instalaţii portuare la *Beroe*, aici existând toate condiţiile unei activităţi navale[305].

Cimbrianae (Gura Canliei).

Pe partea dinspre Dunăre, o ansă naturală aflată la baza masivului pe care este construită cetatea permitea fixarea unui cheu[306].

Troesmis (Igliţa)

Complexul de cetăţi de la *Troesmis* a fost construit pe un loc strategic ce avea o importanţă deosebită încă înainte de stăpânirea romană în Dobrogea. Acest fapt a determinat o intervenţie a flotei dunărene în anul 12 p.Chr. Tot aici au fost descoperite *tegulae* cu ştampila flotei dunărene. Amplasarea celor două cetăţi de la Troesmis în marginea Dunării, cu anse naturale la ţărm, controlând un vad de trecere a Dunării, constituie argumente pentru a considera locul ca posibil centru de staţionare al unor unităţi ale flotei[307].

Arrubium (Măcin)

Construit pe o stâncă înaltă ce domină Dunărea, castrul este menţionat de izvoarele literare şi de inscripţii încă din secolul I p.Chr. Ansa naturală de la baza masivului stâncos, precum şi piesele epigrafice din secolul I p.Chr. ar indica *Arrubium* ca loc de acostare şi staţionare a unor unităţi ale flotei[308].

Dinogetia (Gărvan)

Fondată în ultimii ani ai secolului III p.Chr., aşa cum o atestă izvoarele literare, funcţionând şi în epoca romano-bizantină, *Dinogetia* se află pe o insulă

[303] TALMAŢCHI 2000, p. 37.

[304] MATEI 1993, p. 152.

[305] MATEI 1993, p. 152sq.

[306] MATEI 1993, p. 147sq.

[307] MATEI 1993, p. 153; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 11; SUCEVEANU 1977, p. 137; BARNEA 1987, p. 80. Pe un relief mithraic descoperit la Acbunar, localitate situată în vecinătatea cetăţii *Troesmis*, apare prora unei nave de război (MUNTEANU 2008b, p. 167, 170, nr. 20).

[308] MATEI 1993, p. 153.

stâncoasă ce domină cotul Dunării. Cele două puncte fortificate, situate unul în fața celuilalt, primul pe malul stâng şi al doilea pe malul drept al Dunării, aveau misiunea de a supraveghea cotul fluviului spre est, spre mare. Existența unei stații a flotei la Barboşi este în afara oricărui dubiu, deoarece este cunoscut că această fortificație reprezenta un cap de pod amplasat în teritoriul exterior provinciei şi, în acelaşi timp, capătul drumului comercial de pe valea Siretului, spre Dacia[309].

Barboşi

Construită sub forma unui *castellum* de pământ la începutul secolului I p.Chr. - după cum o demonstrează cele 55 de *tegulae* cu ştampila flotei, descoperite aici-, cetatea funcționa ca o bază a flotei. După apariția noii cetăți *Dinogetia* pe celălalt mal, la Barboşi va funcționa un turn care avea, probabil, funcția de semnalizare a navigației pe fluviu şi observație a mişcărilor de trupe inamice din stânga Dunării[310].

Noviodunum - Aliobrix.

Probabil încă din timpul lui Vespasian, *Noviodunum* devine o stație a flotei, poate chiar cea principală (împreună cu *Aliobrix*)[311]. La *Aliobrix* precum şi la *Noviodunum*, au fost descoperite mai multe materiale cu ştampila flotei în mai multe variante. La *Noviodunum* se afla „statul major al flotei", dovezile indicând prezența unui *praefectus classis*, Postumus, a unui *trierarchus*, C. Candidus Germanus şi a unui centurion, Q. Iulius Heliodorus, de pe liburna denumită *Armata*[312], dar şi un sarcofag pe a cărui inscripție este menționat un *arcarius* al flotei[313]. Alături de numeroasele *tegulae* purtând ştampila flotei din sec. I-III p.Chr., au mai fost descoperite *tegulae* cu ştampila *praefectura sive pedatura classis Ripae Scythicae*, fapt ce demonstrează o continuare a activității navale în secolele III – IV p.Chr.[314].

Nu poate fi confirmat faptul că zidurile şi digurile din piatră legată cu mortar, descoperite în punctul „*Pontonul vechi*", direcționate spre Dunăre, pot fi puse în legătură cu un port roman datat înaintea secolului IV p.Chr.[315].

Prin analogie cu alte baze fluviale ale flotelor romane, care se întindeau pe suprafețe mari, este posibil ca locația acesteia să fi fost situată la nord sau la est de actuala aşezare, acolo unde se află lacuri de-a lungul cursului Dunării.

Aegyssus (Tulcea - Dealul Monumentului)

Deşi informațiile despre flotă lipsesc, poziția avantajoasă a cetății o indică a fi între fortificațiile ce vor fi dispus de o instalație portuară. Amenajările moderne

[309] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 11; MATEI 1993, p. 154.

[310] MATEI 1993, p. 154.

[311] SUCEVEANU 1977, p. 60, 98; BARNEA 1987, p. 80sq.; MATEI 1991, p. 154sq.; REDDÉ 1986, p. 305; BOLLINI 1968, p. 55; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 16sq.

[312] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 11; MATEI 1991, p. 156.

[313] MATEI 1993, p. 154sq.

[314] MATEI 1993, p. 154sq.

[315] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 87.

de la baza cetății fac astăzi imposibilă o cercetare a anselor naturale ce vor fi susținut cheurile[316].

Salsovia (Mahmudia)

Informațiile despre flotă lipsesc, dar importanța acestui castru de pe brațul Sf. Gheorghe, sediu al unor importante corpuri de trupe precum şi condițiile naturale propice construirii unor instalații portuare, pot presupune existența în acest loc a unei baze navale[317].

Halmyris – Thalamonium (Murighiol - Independența)[318].

Descoperirile epigrafice din fortificația de la Murighiol atestă un *vicus classicorum* şi dovedesc existența, în acest punct, a unei *statio* a flotei[319]. Cercetările arheologice efectuate la Halmyris (Murighiol) au demonstrat că un debarcader trebuie să fi existat în fața porții de nord a cetății[320]. O fotografie aeriană arată, la est de aşezare, o zonă mai retrasă în plaja Dunării, cu ductul paralel fluviului şi unei porțiuni din zidul de incintă (desen - fig. 32). Acest obiectiv poate fi identificat cu un alt port al aşezării, de fapt o *statio* a flotei[321].

Ad Stoma (Dunavățul de Jos?)

O localizare a acestei cetăți (?) menționate în izvoare este până în prezent incertă. Informațiile pe care le dă Zosimus cu privire la funcția principală a cetății *Ad Stoma* (?), potrivit cărora în acest loc avea loc transbordarea mărfurilor venite pe mare pe navele fluviale, permit o analogie între această cetate neidentificată până în prezent şi porturile specifice deltei de la Arles şi Narbone[322]. Urmele unui port au fost identificate la gura brațului Sf. Gheorghe[323].

Dacia

Drobeta. Port danubian de mare importanță pentru supravegherea cursului mijlociu al Dunării și cea mai occidentală bază a flotei moesice. În urma cercetărilor efectuate în secolul XIX au fost evidențiate construcții aparținând amenajărilor portuare[324].

Drobeta I

Reprezentări de ambarcațiuni antice apar pe o emisiune monetară imperială romană cu imaginea podului de la Drobeta, construit de Apollodor din Damasc la ordinul împăratului Traian[325].

---

[316] MATEI 1993, p. 155; SUCEVEANU 1977, p. 58, 133.
[317] MATEI 1993, p. 156.
[318] MATEI 1991, p. 156.
[319] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 11; MATEI 1993, p. 156.
[320] TOPOLEANU 2000, p. 36, 39; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 87sq.
[321] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 88.
[322] MATEI 1993, p. 157sq.
[323] WILKES 2005, p. 217.
[324] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 10, 15; DAVIDESCU 1980, p. 78sq.; TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 43sqq.; STÎNGĂ 1996, p. 77.
[325] RIC II, 569-570, COHEN 542-544, BMC 954.

Aceste ambarcaţiuni sunt amarate în faţa unor piloni, aflaţi pe mal, având forme diferite[326]. Pe mai multe monede apar doi sau mai mulţi piloni, dintre care unii se află în planul îndepărtat, plasaţi paralel sau în faţa ambarcaţiunii respective. Cum prezenţa lor în apă, la o anumită distanţă de mal, în faţa unei nave, ar fi lipsită de sens, piesele cu mai mulţi piloni arată că aceştia par să sugereze conformaţia malului (nr. 1, 6, 7 şi 37), de fapt o curbură a acestuia spre partea stângă. Şi dispunerea celor 4 nave de la nr. 9 indică acelaşi fapt[327]. Bineînţeles, nu putem exclude ca prezenţa acestora să fie din nou un rezultat al licenţei artistice, consecinţă a lipsei de spaţiu şi a dorinţei de a plasa cât mai multe elemente în scenă. Pe planurile de epocă disponibile putem sesiza totuşi locul indicat. Pe planul lui Marsigli din anul 1726, în amonte, în imediata apropiere a podului poate fi remarcat un intrând în malul Dunării(Fig. 34). Doar la o privire foarte atentă, detaliul este observabil şi pe planul Tocilescu – Polonic, datat 1896 - 1899[328]. Această situaţie pare să existe şi în ziua de astăzi, observând planul datat 1998, cu malul amenajat în această porţiune[329]. S-ar confirma astfel configuraţia malului, sugerată pe monedă de amplasamentul pilonilor.

În cazul în care neobişnuitele reprezentări de pe monedă reflectă realitatea, nu putem decât să constatăm existenţa unui punct de acostare fluvială, un fel de port, cu funcţie logistică în război şi, eventual, comercială. Apare astfel o legătură între elementele reprezentate pe monedă, toate menite să ilustreze posibilitatea navigaţiei în această porţiune a sectorului dunărean în primii ani de după ocupaţia romană: podul în arc, cu o ambarcaţiune dedesubt, indică posibilitatea navigaţiei pe sub acesta, iar pilonii de amarare şi catargele, coborâte sau nu, indică existenţa condiţiilor pentru efectuarea navigaţiei în aval şi în amonte, la fel şi a locurilor de acostare[330].

În mod normal, prezenţa navelor fluviale la Drobeta într-un doc, nu ar exclude existenţa unei instalaţii portuare aflate mai jos. Însă între aceste nave se află şi unele de război, care, în mod normal nu ar fi fost ancorate într-un loc necorespunzător (chiar dacă este cunoscut faptul cu unele dintre acestea puteau fi inclusiv trase pe mal). Este adevărat că, dintre navele studiate, doar 3-4 sunt militare. Prezenţa acestora poate să reprezinte doar o întâmplare sau o coincidenţă, fiind rezultatul licenţei artistice, şi să nu reflecte de fapt o situaţie reală. Atunci nu am vedea sensul acestei imagini de pe monedă, când putea fi reprezentat un port (eventual, un cheu al acestuia), nici nu credem că navele militare şi de transport ar fi staţionat în puncte diferite, oricât de multe ar fi fost ele, în condiţiile în care ambele categorii erau la fel de importante pentru logistica războiului, iar ultimele trebuiau oricum protejate. În acest sens, apariţia unor nave de război întăreşte supoziţia că portul nu era încă realizat[331].

[326] MUNTEANU 2008a, p. 380.
[327] MUNTEANU 2008a, p. 381.
[328] CRĂCIUN, SION 2006, p. 366, pl. G-H.
[329] CRĂCIUN, SION 2006, p.
[330] MUNTEANU 2008a, p. 383sq.
[331] MUNTEANU 2008a, p. 387.

Drobeta III

Mai multe considerații cu privire la existența unor amenajări au fost făcute de D. Tudor şi M. Davidescu pe baza unui plan din secolul XIX al lui C. Bolliac (Fig. 33)[332]. Pe acesta a fost desenat cu tuş negru şi destul de sumar un bloc masiv de zidărie, ce înainta pe atunci adânc în apa Dunării. La bază şi pe laturile exterioare, el posedă zidărie cu blocuri mari din piatră cioplită neregulat (*opus incertum*), iar în interiorul său se observă straturi orizontale de cărămidă (*opus latericium*). Avea o lățime de 14 m şi se păstra pe o înălțime de 2,60 m, zidul continua în aceeaşi tehnică constructivă şi dincolo de axa drumului de fier adică pe coasta platoului. Masivitatea şi lățimea sa neobişnuită arată că această zidărie nu făcea parte din peretele unei clădiri. S-a remarcat că ea cade perpendicular pe cursul fluviului, în care pătrundea în chip neobişnuit. În asemenea situație s-a crezut că ar fi vorba despre un cheu al portului. Cum construcția urca pe versantul platoului, este de presupus că poseda o serie de trepte largi pentru pietoni. În niciun caz, el nu poate fi identificat cu zidul ce lega într-o epocă târzie colțul de sud-vest al castrului cu portalul podului. Acest ultim zid situat mai spre nord, avea o grosime mult mai mică, o altă tehnică de lucru şi era orientat sud-vest / nord-est. În anul când Bolliac făcea investigații pe malul Dunării, această zidărie se vedea foarte bine la suprafața terenului; n-a fost cercetată prin săpături în 1872[333].

La 146 m în aval față de cheul portului apărea aripa nordică a unei construcții cu ziduri groase de 2 m, având lungimea de 14,50 m şi care era situată sub axa drumului de fier. C Bolliac a intervenit cu săpături între ruinele ei. Latura sudică fusese deja distrusă de apele Dunării. Clădirea se compunea dintr-un fel de antreu larg de 2 m, urmat de o sală lungă de 6,25 m, apoi de o absidă cu rază de 2 m. Dacă ea a avut un plan simetric, absida se repeta şi pe partea sudică. Nu a putut fi determinată cu precizie destinația acestei clădiri al cărei plan este asemănător cu al unei basilici (?) sau al unei instalații de băi (?)[334].

În continuare, spre est, la o distanță de 155 m de clădirea absidată descrisă mai sus şi la 60 m depărtare de zidul ce leagă malul apei cu colțul de sud-est al castrului, existau urmele unei mari construcții orientate paralel cu malul fluviului. Planul amănunțit al ei şi cele trei profile arată că C. Bolliac a intervenit intens cu săpături printre aceste ruine. Lungimea totală a acestora, cât s-au păstrat, era de 46,60 m. Ele se conservau mai bine în partea vestică prin faptul că zidurile fuseseră adâncite mult în sol pentru realizarea unor sisteme de încălzire centrală. Această construcție se compunea din două aripi separate de un coridor larg de 2,60 m. Din păcate, extremitățile lor fuseseră mult distruse şi nu s-a putut aprecia forma inițială a clădirii[335].

În aval, în afară de trei încăperi dotate la subsol cu sistem de încălzire, mai pot fi identificate alte trei încăperi, de la care existau numai dimensiunile de pe partea de nord. Prima era lungă de 6 m, a doua de 4 m şi a treia de cel puțin 20 m. La nord de acestea apare coridorul menționat mai sus (lat de 2,60 m) şi un

[332] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 42.
[333] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 43.
[334] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 43.
[335] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 43.

fragment de zid, lung de aproximativ 15 m. De notat că toate aceste ultime încăperi nu prezintă urme de încălzire proprie.

Ele puteau reprezenta o mare construcție portuară cu funcțiune anuală permanentă. Pentru încălzire în sezonul rece se prevăzuseră în partea de vest a clădirii trei hipocausturi ce comunicau între ele[336].

Pe planul general mai existau la nord de clădirea precedentă şi situată pe platoul castrului, lângă marginea vestică a Ogaşului Tăbăcarilor, urmele unei clădiri, de asemenea cercetată de C. Bolliac; dimensiunile ei sunt de 9 x 15 m; clădirea era compusă din trei camere pătrate, dispuse în linie. Ea nu se leagă direct de construcțiile portuare constatate mai sus şi o putem atribui aşezării civile a oraşului roman[337].

Din planul general lăsat de Cezar Bolliac rezultă că portul se extindea în fața castrului Drobeta între podul lui Traian şi Ogaşul Tăbăcarilor. S-a presupus că acest sector era rezervat numai portului cu caracter militar. Împreună cu podul şi castrul constituia un important punct strategic. Accesul dinspre vest în port era barat de zidul-cheu identificat lângă pila culee. Spre răsărit, protecția portului se asigura prin zidul de incintă al oraşului Drobeta ce se extindea pe partea vestică a Ogaşului Tăbăcarilor până în apele fluviului[338].

Cr. Matei credea că identificarea după planul din 1873 este datorată unei citiri eronate a documentului, pila culee a podului lui Apollodor, văzută de sus, fiind confundată cu resturile unui cheu antic[339].

Construcțiile portuare, actualmente dispărute, se înşirau în aval de pod, în imediata lui vecinătate. Din studiul planului lăsat de Cezar Bolliac, autorii constată că erau cele mai sudice construcții din perimetrul castrului, unele ziduri intrând masiv în albia Dunării.

Trebuie remarcată descrierea următoarei porțiuni: zidul de apărare a castrului, ce pornea de pe turnul de sud-est, perpendicular pe Dunăre şi se termina cu o platformă aproximativ circulară pătrunsă masiv în albia Dunării. Considerată o adăugire mai târzie a castrului, platforma circulară constituia probabil fundamentul unui turn, de asemenea circular. Acest zid alături de pod, constituia şi loc de refugiu pentru nave în caz de primejdie, apărând totodată şi cheul[340]. Zidul estic, terminat cu turn circular, are aceeaşi tehnică de construcție şi utilitate precum alte construcții remarcate pe Rin şi Dunăre[341].

---

[336] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 44.

[337] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 44sq.

[338] TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 45.

[339] MATEI 1987, p. 100, n. 1.

[340] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 83.

[341] Este vorba despre *burgi* de debarcare („zone întărite de debarcare ale navelor").

Un *burgus* cu plan rectangular se afla la distanță mică de malul apei și, lângă acesta, exista un spațiu (o „curte") care se întindea până la mal unde era deschisă; pe părțile laterale era apărat atât de ziduri cât şi, eventual, de turnuri de colț; spațiul nu era cultivat. În aceste zone puteau fi trase nave la mal şi apărate de interferențele dușmane, fiind denumite „zone de debarcare ale navelor" sau, mai scurt „*burgi* de debarcare". *Burgi* de debarcare erau un tip răspândit de fortificație la granița romană târzie a Rinului şi a Dunării. Dintre afluenții mai mari, la vărsarea râului Lahn, la Niederlahnstein exista o astfel de instalație, a cărei situare pe o mică insulă îi subliniază caracterul militar - nautic.

Drobeta II

Dacă evaluăm ceea ce s-a menționat referitor la Drobeta, respectiv o amenajare timpurie (*Drobeta* I) și una târzie (*Drobeta* III), constatăm că lipsesc date referitoare la un port din perioada imperială, adică ceea ce am numi *Drobeta* II. Cel mai probabil acesta se afla în locul în care a fost construit portul târziu.

Dierna

Pe cursul Dunării a existat o stație portuară, necercetată sistematic[342]. Portul fluvial s-a înființat probabil în epoca dinastiei Flaviilor[343] și se presupune că se afla în zona dintre pârâurile Grațca şi Moşna[344]. Aria ocupată şi de câteva locuințe periferice era demarcată cu un zid de 0,80 m grosime, construit din piatră de râu şi de carieră. Accesul spre port era asigurat de o deschizătură în zid care avea aspectul unei porți, nu mai lată de 3 m. Rolul acestui zid nu este foarte clar şi nu reprezenta doar o simplă împrejmuire. După cum sugerează stratigrafia, zidul întăreşte malul, iar la Orşova aşa ceva era necesar şi în alte epoci istorice pentru a limita nivelul fluctuant al apelor Dunării. Tot în această arie au fost suprinse arheologic straturi de aluviuni care indică revărsări succesive ale Dunării, poate chiar inundații[345].

Totuşi, şi la vărsarea râului Weschnitz este demonstată existența unui *burgus* de debarcare (HÖCKMANN 1986, p. 400).

Se pare că *burgi* de debarcare trebuie interpretați drept baze operative: Mannheim - Neckarau (lunca râului Neckar) trebuie pus în legătură cu Altrip (o distanță de aproximativ 2,4 km), Zullestein de Worms (10 km), Wiesbaden - Biebrich de Mainz (aproximativ 2,5 km), Engers de Koblenz (9,4 km) şi Rheinbrohl de castrul de la Andernach (8,3 km). Aceste puncte de sprijin învecinate se găsesc, fără excepție, în amonte de *burgi*. Acest lucru confirmă părerea potrivit căreia direcția de utilizare a navelor de război romane era navigația în aval.

Burgi de debarcare ar mai putea fi interpretați ca posturi înaintate. Staționarea de durată trebuie exclusă: în acest caz ar fi trebuit să existe construcții pentru locuit ale echipajelor navelor şi nu este cazul aici. Nu poate convinge nici interpretarea unui capăt de pod, deoarece zidurile nu prezintă nicio poartă. Acest lucru pledează pentru o interpretare a acestor instalații ca și posturi de pază (HÖCKMANN 1986, p. 401).

Un port de acest gen din secolul IV p.Chr. a existat la *Diana*, sub forma a două ziduri care coboară din fortificație spre malul fluviului. Unul similar a fost observat la *Singidunum* (PETROVIĆ, VASIĆ 1996, p. 20). Asemănător portului de la *Drobeta* este acela de la Hajdučka Vodenica, datat în secolele IV – VI p.Chr., datorită faptului că existau două ziduri care legau două turnuri ale fortificației cu alte două turnuri construite pe malul Dunării, fiind astfel creat un spațiu închis (lat de aproximativ 50 m) în care s-ar fi găsit amenajările portuare ale bazei navale (PETROVIĆ, VASIĆ 1996, p. 20; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 83; PETROVIĆ 2009, p. 158sq.). Acelaşi tip de construcție apare la *Aegeta* (Brza Palanca) (BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 83), *Contra Florentiam* (MÓCSY 1958, p. 89-104) şi la Ostrovul Mare (STÎNGĂ 1996, p. 77).

[342] BARBUTA, CIOBANU 1999-2000, p. 258.

[343] TIMOC 2008-2009, p. 213.

[344] TIMOC 2008-2009, p. 213. Și castrul roman avea un debarcader, delimitat de restul portului prin ziduri, aşa cum se întâlnesc şi la alte fortificații romane de pe Dunăre (TIMOC 2008-2009, p. 213), deci probabil datat în secolul IV p.Chr. În săpăturile dintre anii 1966-1969, în sectorul nordic al vechii Orşove a fost identificat un posibil *horreum* (?), situat chiar în rada portului (TIMOC 2008-2009, p. 214).

[345] TIMOC 2008-2009, p. 214.

Nu poate fi stabilit cu exactitate ce tip de port avea *Dierna*, indiciile ar sugera o amenajare de formă liniară, clasică pentru aşezările riverane romane. Odată cu extinderea aşezării urbane în secolele III-IV p.Chr., portul civil s-a dezvoltat, iar portul militar al Diernei ajunge să fie încadrat de cel civil, precum în cazul Drobetei. Astfel, aria portuară ajunge să ocupe peste 3 km din malul stâng al Dunării[346].

Gârla Mare

Complexul de construcții de la Gârla Mare, ridicat pe malul Dunării (borna fluvială km 840) a fost interpretat inițial ca fiind o *villa rustica*[347], şi datat în perioada dintre domniile Traian şi Filip Arabul[348]. Între clădirile acestui complex se afla şi *o construcție legată de activități pe Dunăre*[349], având funcția unui depozit[350], cu dimensiunile 12 x 7 m (păstrată parțial din cauza erodării părții sudice în decursul timpului)[351]. Intrarea pare să fi fost amplasată pe mijlocul laturii de vest, spre deosebire de cea mai mare parte a construcțiilor, orientate cu deschiderea spre sud, deci spre locul principal de acces (Dunărea), situație interpretată de D. Benea ca fiind un argument pentru ocupațiile locuitorilor legate de navigație sau pescuit şi comerț[352]. Această construcție, dar şi altele (clădirile 3 şi 4), distruse parțial de cursul fluviului, inventarul arheologic bogat descoperit (cu un număr considerabil de piese de echipament militar), destinația şi dispunerea restului construcțiilor din complex, amplasarea acestuia în aval de Drobeta identifică acest loc cu o *mansio*[353], nod important de comunicații militare între Dacia, Moesia Superior şi Moesia Inferior. Avantajul condițiilor naturale a jucat un rol important în fixarea sa în acel loc, permițând trecerea rapidă cu navele în sudul Dunării, complexul fiind integrat sistemului de comunicații fluvial[354]. Autorul cercetărilor indică aici existența unei unități economice, având ca produs principal cerealele, destinate exportului intra- şi extraprovincial, mai ales spre sud şi est, de unde provin şi majoritatea produselor importate[355].

Sucidava (Celei)

Accesul spre un port din epoca romană se făcea, conform datelor oferite de cercetarea arheologică, pe un braț al fluviului[356].

Flămânda (Poiana)

Pe baza unor descoperiri a fost presupusă existența unui port dunărean la capătul valului de apărare[357].

---

[346] TIMOC 2008-2009, p. 214.
[347] STÎNGĂ 2005.
[348] STÎNGĂ 2005, p. 99.
[349] STÎNGĂ 2005, p. 32.
[350] STÎNGĂ 2002, p. 128.
[351] STÎNGĂ 2005, p. 32, p. 170, fig. 5, 2.
[352] BENEA 2006, p. 279sq.
[353] BENEA 2006, p. 281.
[354] BENEA 2006, p. 279sqq.
[355] STÎNGĂ 2005, p. 98.
[356] TUDOR 1971, p. 160.
[357] WILKES 2005, p. 222.

Izlaz-Vedea

Pe baza unor descoperiri a fost presupusă existența unui port şi a unei baze militare pe o insulă situată lângă gura de vărsare a Oltului[358].

Bistreț

La depărtare de 12 km sud de sat, pe grinduri nisipoase din bălțile Dunării, se află mai multe obiective romane. Ruinele aparțin mai multor complexe: două castre, unul de piatră şi unul de pământ, şi o construcție asemănătoare unui picior de pod (sau urma unui port militar roman). Postamentul de zidărie, rămas din cheul portului, este masiv şi măsoară 4,40 x 4,60 m. Spre vest se leagă cu un zid lat de aproximativ 1 m şi lung de 6, 50 m; zidul face apoi un colț şi continuă pe o lungime de 11,50 m. Traseul face din nou un colț şi zidul revine la locul inițial din postament. Materialul numismatic de aici datează din perioada republicană până în timpul domniei lui Constantin cel Mare[359].

Ostrovu Mare

Port roman cu debarcader din lemn, descoperit în urma cercetărilor arheologice din anul 1978 (Fig. 35)[360]. Instalația era formată dintr-un debarcader realizat din grinzi de lemn, care s-a păstrat bine în nisipul plajei de pe insulă[361]. S-a stabilit că au fost folosite şi pene din lemn, probabil la îmbinări şi la o mai bună fixare a elementelor care formau construcția din lemn[362]. Fără a exista dovezi în acest sens, s-a presupus că portul se datează în secolul II p.Chr., fiind distrus la mijlocul secolului III p.Chr. şi apoi refăcut[363]. De aici provine o ancoră din fier cu trei brațe[364].

Apulum (Alba Iulia)

Atestarea epigrafică la *Apulum* a unui colegiu de *nautae* ar indica şi existența un port situat pe Mureş, în apropiere de confluența acestuia cu Ampoiul[365].

Observațiile efectuate pe harta Bonelli şi pe imaginile aeriene din anul 1963 au dus la identificarea portului într-o zonă unde au fost semnalate descoperiri de epocă romană şi au fost recuperate nu numai fragmente ceramice, dar şi plăci din marmură. S-a apreciat că aceasta reprezintă zona construcțiilor portuare, a depozitelor şi a edificiilor cu aspect elegant (poate sediul pentru *collegium nautarum*?). S-a constatat că romanii au amenajat un port de formă pentagonală cu cheuri de acostare pe un întindere amplă, special amenajată[366].

Alte afirmații susțin că la sud-est de oraşul antic, lângă un meandru al

[358] WILKES 2005, p. 223.
[359] TUDOR 1958, p. 216sqq., fig. 45.
[360] DAVIDESCU 1989, p. 108-112.; RUS, STÎNGĂ 2005, p. 134.
[361] BONDOC 2007, p. 491.
[362] DAVIDESCU 1989, p. 108-112.; RUS, STÎNGĂ 2005, p. 134.
[363] DAVIDESCU 1989, p. 112sq., fig. 35; BONDOC 2007, p. 491. Ipoteza nu mai poate fi verificată din cauza faptului că locul a fost acoperit de ape în urma construcției hidrocentralei Porțile de Fier II (BONDOC 2007, p. 491).
[364] DAVIDESCU 1989, p. 112, fig. 35; BONDOC 2007, p. 491.
[365] BARBUTA, CIOBANU 1999-2000, p. 262.
[366] BOGDAN CĂTĂNICIU 2000, p. 127.

vechiului curs al Mureşului, la aproximativ 300 m vest de podul din cartierul Partoş, fotografiile aeriene au relevat existența unor construcții, grupate oarecum lângă un spațiu deschis de mari dimensiuni, de formă aproximativ pătrată, şi a cărui semnificație nu a putut fi determinată. Se presupune că ar fi vorba despre portul roman. Sondajele au relevat existența unui mare număr de vestigii, dispuse regulat în jurul spațiului menționat[367]. Între acestea se aflau şi mai multe fragmente de fusuri de coloană şi capiteluri, astfel încât se presupune că bazinul portuar era înconjurat de porticuri. Această zonă era legată de oraş printr-un drum cu orientarea est - vest[368]. Aglomerarea aluviunilor a determinat în mare măsură modificarea albiei Mureşului în acest loc, fapt ce a dus apoi şi la abandonarea amenajărilor portuare romane[369].

Pagus Miciensis (Micia)

Situată pe drumul ce străbate lunca Mureşului şi mijlocul provinciei de la est la vest, lângă un curs de apă pe care se făceau masive transporturi de mărfuri cu plutele, Micia apare drept importantă stațiune vamală şi port cu antrepozite la Mureş[370], cu presupusa prezență a unei asociații a navigatorilor, *nautae*[371].

Cristeşti

Important centru de olărit, situat pe malul Mureşului, trebuie să fi fost un punct al transportului fluvial[372].

Concluzii

Încă o dată cheurile din piatră indică stații ale flotei militare, iar existența numeroaselor puncte cu material arheologic de pe cursurile Rinului, Dunării şi ale afluenților, în comparație cu raritatea construcțiilor descoperite, destinate acostării, se explică prin faptul că ambarcațiunilor numeroase de dimensiuni mici şi mijlocii nu le era necesară decât o simplă amenajare (schelă sau piloni), - şi asta în cazul în care locul respectiv nu oferea condiții potrivite pentru oprirea la mal; altfel, nu era necesară niciun fel de amenajare. Bineînțeles că alegerea depindea foarte mult şi de caracterul transportului.

Trebuie remarcată, în primul rând, existența unor aşezări care przintă urme de instalații portuare în două puncte pe mal. De obicei, este vorba despre puncte asociate cu/sau demonstrate a fi fost baze ale flotei. Nu luăm în considerație aici exemplele Mainz şi Köln, unde numărul porturilor apărute succesiv are legătură cu dezvoltarea oraşelor şi intensa activitate militară.

O explicație pentru existența simultană a două porturi într-o aşezare poate fi acceptată dacă avem în vedere un decret al guvernatorului provinciei Asia în legătură cu abuzuri în portul Efesului. Decretul interzice comercianților care

[367] BARBUTA, CIOBANU 1999-2000, p. 263.
[368] BARBUTA, CIOBANU 1999-2000, p. 264.
[369] BARBUTA, CIOBANU 1999-2000, p. 257-277.
[370] ANDRIȚOIU 2003, p. 203; MARGHITAN 1995-1996, p. 320, 322; ALICU 2003, p. 232.
[371] BARBUTA, CIOBANU 1999-2000, p. 259.
[372] HUSAR, MAN 1996, p. 26sq.

importă marmură să o descarce pe cheu, deoarece greutatea acesteia creează presiune pe stâlpii care susțin cheul[373].

Situația denotă existența unei prime instalații portuare, primul loc de debarcare în zonă, probabil utilizat de populația băştinaşă anterior sosirii romanilor. Acest „port" al aşezării, devenit ulterior secundar, primeşte nu numai marmura, dar și piatra în general, pietrişul sau chiar nisipul, materiale care ar fi descărcate în mod normal în altă zonă decât pe cheul principal al aşezării sau castrului respectiv. Astfel, acest al doilea port primeşte o destinație anume şi prezintă alt tip de amenajare (împletitură de crengi şi nuiele, piloni, un singur bloc de piatră pentru amarare, debarcader paralel sau perpendicular cursului apei). În acest loc ar fi fost încărcate mărfurile provenite din atelierele din apropiere şi descărcată materia primă. Probabil că aici sunt ținute bărcile de pescuit şi ar trebui bănuită existența unui şantier naval local. Există şi o problemă de altă natură în ceea ce priveşte oportunitatea utilizării de către ambarcațiunile de transport a cheului principal, din piatră, unde era ancorată ocazional o navă de război[374]. Dacă acest cheu era utilizat (sau blocat) şi de navele de război şi de transport, ce se întâmpla cu primele când cheul era ocupat şi trebuiau descărcate mărfurile? Exista un fel de orar conform căruia navele de război patrulau, astfel încât transportul comercial trebuia reglementat în funcție de acesta? Este cunoscut faptul că în Germania barbarii observau imediat orice întrerupere a patrulării romane pe Rin, şi considereau momentul ca fiind potrivit pentru atac. Pe de altă parte, nu poate fi conceput ca o navă de patrulare să găsească cheul ocupat de o navă de transport care încărca sau descărca. Astfel, acest al doilea port, a cărui existență nu trebuie generalizată, avea şi un rol auxiliar. Trebuie remarcat faptul că există situri pe cursurile fluviilor care prezintă zone potrivite opririi ambarcațiunilor, chiar şi în cazul localizării în apropiere a unui cheu din zidărie, şi de unde, de obicei, pornesc cercetările de teren pentru identificarea unor eventuale instalații portuare.

O modalitate frecventă de constituire a unei instalații portuare fluviale în epoca romană era aceea a pilonului de lemn[375]. Siturile care prezintă astfel de descoperiri sunt numeroase. În lipsa unor cercetări aprofundate şi, mai ales, a unor datări dendrocronologice, este greu de precizat despre ce fel de construcție hidrotehnică este vorba, deoarece pilonii înfipți în albii mai pot proveni de la poduri, ecluze sau zone de pescuit[376]. Mai mult, chiar dacă pot fi identificate mai

[373] MEIGGS 1982, p. 358.

[374] Descoperirea unui pinten lângă cheul de la *Capidava* ilustrează cu exactitate această situație.

[375] COULON 1990, p. 166.

[376] Din *Gallia* mai putem menționa aici descoperirile de la Chalon-sur-Saône, unde piloni verticali din lemn au fost descoperiți la o adâncime de 6-7 m, construcția fiind interpretată drept dig (BONNAMOUR 1999-2000, p. 221) sau de la Vienne, unde un ansamblu interpretat ca ecluză era format dintr-un baraj de pietre şi piloni puțin înalți, scufundați, cu rolul de a reține nisipul. În acest complex a fost practicată o deschizătură pentru a fi permisă trecerea ambarcațiunilor (DE IŻARRA 1993, p. 69). În *Regio X*, la Nauportus - *Dolge Njive*, au fost cercetate fundațiile portului roman, sub forma unei mase dense de stâlpi de lemn înfipți în albie pe malul drept, unde sunt vizibili şi astăzi (GASPARI 2003, p. 45).

multe construcții care să fie interpretate ca aparținând unor instalații portuare, se constată variații ale tehnicii[377]. Un alt motiv are legătură cu modificarea albiilor şi cu obstacolele pentru navigație, astfel încât şenalul navigabil trebuia întreținut. De obicei trebuia doar adâncită albia, astfel încât să fie format un curent, dar montarea unor piloni de lemn pe verticală, în albie, astfel încât să formeze un canal îngust, accentua viteza şi îndepărta aluviunile[378]. Pilonii mai semnalizau doar existența unui port, fără a constitui, în sine, o instalație portuară[379].

Trunchiurile de copaci înfipte în malul unui curs de apă mai puteau constitui marcaje de avertisment în cazul unor pericole sau aveau o funcție religioasă, fiind considerate inițial un simbol al lui Priap, cu rolul de a aduce noroc navigatorilor[380].

În cele mai multe cazuri, instalațiile erau realizate din piloni bătuți în mal sau în albie, între care se aranjau sau se aruncau pietre sau alte materiale (descoperirile disparate par să arate degajarea resturilor menajere, în special fragmente ceramice). Scânduri şi lați se ataşau pilonilor şi alcătuiau construcții de forma unor chesoane etanşe pentru turnarea mortarului[381], în care puteau fi amplasate şi blocuri de gresie sau calcar. Multe dintre aceste construcții aveau rolul principal de susținere a malului împotriva eroziunii, cu grade diferite de complexitate[382]. Deasupra se amenaja un nivel de călcare, din pământ bătătorit, uneori cu scânduri sau chiar planşee sub forma unor grătare.

Dintre numeroasele descoperiri de acest gen, anumite amenajări rămân greu de atribuit, mai ales acelea care se întind pe sute de metri lungime şi au orientări diferite, uneori în unghiuri diferite față de cursul apei. Unele dintre acestea au fost identificate ca fiind amenajări medievale[383]. Mai greu pot fi apreciate a fi fost un fel de zone de „promenadă", dar ideea susținerii unor construcții gen ateliere sau depozite nu ar fi de exclus; la fel, pot fi spații de muncă şi întruniri în legătură cu activitățile legate de navigație şi pescuit, chiar dacă nu există dovezi clare în acest sens.

Când pilonii sau alte materiale care puteau constitui o instalație portuară lipseau, puteau fi utilizate piese de lemn refolosite din alte ansambluri, aşa cum am interpretat prezența unor elemente constitutive ale lemnăriei unor ambarcațiuni de pe emisiunea monetară cu reprezentarea podului de la Drobeta[384].

Se presupune că amplasarea fortificațiilor romane a fost planificată în acele locuri situate cât mai aproape de cursul meandric al râului. În legătură cu tipul constructiv al molurilor sau al cheurilor nu pare să fi existat nicio regulă. În

[376] NEILSON 2002, p. 249.
[377] DE IZARRA 1993, p. 61, 70.
[378] ECKOLDT 1984, p. 3sq.
[379] NEILSON 2002, p. 249.
[380] NEILSON 2002, p. 249.
[381] DE IZARRA 1993, p. 69.
[382] Portul de pe Saône a fost descoperit la Lyon – Loge-du-Change în anul 1740 şi consta dintr-un cheu lat de 4 m şi spații subterane boltite. Blocurile de piatră care alcătuiau cheul erau fixate de piloni de lemn, amplasați des în două sau trei rânduri, cu umplutură din asize de piatră ecarisată (BOUVIER 1999-2000, p. 302).
[383] DE IZARRA 1993, p. 69sq.
[384] MUNTEANU 2008a, p. 380-387.

schimb, se pare că porturile au favorizat cel mai mult apariția şi popularea aşezărilor rurale (*vici*)[385].

Desigur că un cheu destinat navelor militare (şi nu numai) era acela construit din blocuri de piatră fasonate, uneori cu părți din asize de cărămidă. Acest tip de cheu era construit pe sec, iar blocurile erau prinse cu mortar şi, eventual, cu scoabe din fier sau plumb turnate în „cozi de rândunică", pe suprafața pietrei. Blocurile puteau avea dimensiuni mari, fiind pătrate sau rectangulare. Dintr-o instalație portuară, acestea s-au păstrat cel mai bine. Se pare că şi *pozzolana* a fost utilizată în construcțiile din provincii, dar în lipsa analizelor extinse nu se cunoaşte încă în ce măsură. Cheul din piatră sau îmbrăcat în blocuri de piatră constituia partea cea mai importantă a construcției. Pe orizontal, deasupra se puteau adăuga ulterior pavaje din cărămidă, scânduri, grinzi, planşee, împletituri şi se montau babale din lemn sau piatră, tije din metal sau inele. Pe verticală, construcția putea fi protejată de scânduri, grinzi, împletituri din salcie şi răchită (din care se puteau realiza şi monta un fel de „caşcaval", tot pentru protecție) şi bârne amplasate în diferite configurații.

Dacă sunt luate în considerație cercetările din ultimul secol, porturile romane fluviale constituie încă un subiect foarte puțin cunoscut[386]. Una dintre cele mai mari probleme este dificultatea datării acestora. Porturile construite din blocuri fasonate nu pot fi datate, cu excepția cazurilor în care pot fi puse în legătură cu elemente databile din apropiere. Cimentul roman este distinctiv şi folositor datărilor[387]. La fel, în cazul instalațiilor din lemn, doar dendrocronologia poate oferi informații cu privire la perioada tăierii şi montării elementelor constitutive în ansamblu.

Navalia[388].

Sensul acestui termen nu este cunoscut cu exactitate. Poate desemna hangarele pentru nave sau şantierul naval - ultimul este sensul cel mai probabil. Şi sensul de bază, de nave de război, trebuie considerat[389]. *Navalia* mai desemnau docurile uscate pentru reparațiile navelor sau pentru iernat[390]. Utilizarea lemnului, prelucrarea metalului necesar construcției navelor, care beneficiau poate de piese deja semiprelucrate, cereau anumite amenajări rudimentare, precum cuptoarele. Alte activități, cum ar fi împletirea frânghiilor, prepararea substanțelor necesare călăfătuirii, trebuiau să fie efectuate în aer liber, aşa cum se mai practică şi astăzi în cazul micilor şantiere unde se construiesc sau repară ambarcațiuni de mici dimensiuni. Din acest motiv şantierele existente în bazele navale sau în apropierea lor nu au mai lăsat urme[391].

Având în vedere rolul special al căilor fluviale pentru transportul

[385] WESKI 2009, p. 87.

[386] DE COETLOGON WILLIAMS 1975, p. 73.

[387] DE COETLOGON WILLIAMS 1975, p. 74.

[388] Isidorus, *Etym.*, XIV, 8, 38: *Navalia sunt loca ubi naves fabricantur; hoc et textrinum dicitur*.

[389] HERZ 1985, p. 423; HÖCKMANN 1984, p. 321.

[390] ROUGÉ 1966, p. 166.

[391] BOLLINI 1968, p. 60, 63.

materialelor de construcţie trebuia să existe o legătură între şantiere, porturi civile sau militare şi zonele cu cuptoare sau depozite de cărămizi care ar fi existat în acea zonă. Se pare că termenul *navalia*, cu sensul de zone cu cuptoare sau depozite de cărămizi, nu se află în afara contextului instalaţiilor portuare[392].

S-a constatat că la Mainz au existat *navalia*, datorită unor inscripţii care menţionează *optiones navaliorum*[393]. Aceştia erau *signiferi* care aparţineau legiunii *XXII Primigenia*, iar *optio navaliorum* denumea funcţia de supraveghetor al şantierelor navale sau al docurilor la care amarau navele legiunii[394]. Un veteran al aceleiaşi legiuni a fost *naupegus*, dar nu este clar dacă a desfăşurat această activitate când încă mai era soldat sau după eliberarea sa[395]. Aria în care se aflau aceste construcţii poate fi localizată, cu ajutorul vechilor informaţii, pe malul Rinului, în amonte, în apropiere de locul descoperirii navelor din secolele IV-V p.Chr.[396]. A fost însă respinsă identificarea unor *navalia* cu un *vicus*, denumit după acest loc *vicus navaliorum*[397].

Existenţa şi organizarea şantierelor navale, respectiv a amenajărilor de construcţie a navelor este dovedită prin inscripţiile care arată că, deoarece amenajările erau supravegheate de un *optio*, locaţia se afla în regie militară, cu care clientela era, în esenţă, în relaţii strânse. Utilizarea soldaţilor la construcţiile navale nu este neobişnuită pentru provinciile de graniţă. Încadrarea inscripţiilor de la Mainz între anii 185 şi 236 p.Chr. (când este atestat un *vicus navaliorum*) poate duce la concluzia existenţei aici a unor instalaţii durabile, nefiind construite doar pentru o activitate ocazională. Deoarece este dovedită activitatea unei *classis Germanica* de-a lungul mai multor secole, trebuie presupusă automat şi existenţa unor şantiere navale şi a altor construcţii în vederea aprovizionării flotei din mai multe *stationes*, printre care şi Mainz[398]. În acest context, interpretarea dublă a termenului ca „şantier naval" şi „hangare pentru nave" este concludentă. Deoarece iarna navigaţia teoretic înceta, navele erau trase pe mal şi adăpostite în hangare, în timp ce catargele, cârmele, odgoanele şi velele erau depozitate separat. Iarna se efectuau activităţi de reparaţie şi întreţinere[399].

Şi alte dovezi indică, indirect însă, existenţa unor *navalia legionis*[400]. Printre sursele iconografice pot fi remarcate numeroasele ştampile de pe materiale de construcţie având forma unor nave romane[401]. Ştampilele pe cărămizi descoperite la Mainz prezintă un cartuş sub forma unei nave de război în care este menţionată legiunea *XXII Primigenia*[402]. La *Novae*, în *Moesia Inferior*, cărămizile marcate cu

[392] SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986, p. 539.
[393] CIL XIII, 6712, 6714.
[394] FRENZ 1984, p. 78; HÖCKMANN 1984, p. 322; SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986, p. 539; SCHMID, SCHMID 2006, p. 181.
[395] FRENZ 1984, p. 79.
[396] FRENZ 1984, p. 78Ssq.
[397] HERZ 1985, p. 424sq.; HÖCKMANN 1984, p. 321.
[398] HERZ 1985, p. 424; BOCKIUS 2006, p. 40.
[399] HERZ 1985, p. 424.
[400] SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986, p. 539; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 20sq.
[401] ŻMUDZIŃSKI 2001, p. 193.
[402] HÖCKMANN 1984; PFERDEHIRT 1995, p. 64.

astfel de ştampile se datează în a doua jumătate a secolului II sau la începutul secolului III p.Chr. şi sunt legate de activitatea legiunii *I Italica*. Prezența ştampilelor asemănătoare indică faptul că legiunea staționată în acel loc trebuie să fi recurs la nave de război pentru transport la fel ca acelea de la Mainz. În perioade de conflict militar sau de pericol aceste nave puteau sprijini acțiunile armatei terestre sau erau utilizate la transportul soldaților şi al intendenței. Pe timp de pace, puteau fi utilizate pentru controlul traficului navelor, a luptei contra piraților şi a eventualelor deplasări neautorizate de populații, contra contrabandei cu arme destinate barbarilor sau la transportul diverselor produse pentru aprovizionarea armatelor de pe *limes*[403]. O altă ipoteză este aceea a unor unități detaşate ale flotei la legiuni[404]. O inscripție de la *Naissus*, amintind un *discens epibata*, L. Cassius Candidus, arată că legiunea *VII Claudia* dispunea de nave pentru aprovizionare şi control[405].

Trebuie menționat în acest context că vasele din bronz descoperite în Dunăre la Százhalombatta puteau să provină dintr-o navă scufundată a legiunii *I Adiutrix* din *Pannonia Inferior*[406]. Pentru *Dacia*, C. Timoc crede că nu ar fi exclus ca în cadrul legiunii *XIII Gemina* să fi existat soldați marinari, după modelul legiunilor staționate pe Rin şi pe Dunăre care, cu ajutorul unor ambarcațiuni militare să fi asigurat securitatea traficului comercial pe principalul tronson navigabil al Mureşului. Lipsesc însă dovezi epigrafice în acest sens, fapt care ne obligă să luăm în considerare ipoteza cu rezervele de rigoare[407].

S-a mai presupus că o scenă de pe Columnă (CXXXIII) în care apar doi legionari care construiesc bărci într-un spațiu circular îngrădit cu buşteni, amplasat lângă o apă curgătoare (Mureşul ?), poate fi interpretată ca fiind reprezentarea unui „şantier naval”[408].

BIBLIOGRAFIE

ALICU 2003 - D. Alicu, *Templele Miciei (III). Temple probabile*, Banatica 16 (2003), I.

ANDRIȚOIU 2003 - Ioan Andriţoiu, *Carierele de piatră ale Miciei, Lapicizi*, Sargetia 31 (2003).

ANTONESCU 1910 - Teohari Antonescu, *Columna Traiana*, I, Iaşi, 1910.

ARICESCU 1977 - Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AUDIN 1985 - Pierre Audin, *Pre-inventaire des objets en bois de la Gaule romaine*, in *Le bois dans la Gaule romaine et les provinces voisines*, Paris, 1985.

BAATZ 1991 - Dietwulf Baatz, *Research on the limes of Germania Superior and Raetia 1983-89*, Limes 15 Exeter (1991).

BAKELS, JACOMET 2003 - Corrie Bakels, Stefanie Jacomet, *Access to Luxury Foods in Central Europe during the Roman Period: The Archaeobotanical Evidence*, WorldA 34 (2003), 3.

[403] ŻMUDZIŃSKI 2001, p. 193; SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986, p. 536; HÖCKMANN 1985, p. 140.

[404] BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 21, 35.

[405] CIL III, 14567.

[406] SARNOWSKI 1996, p. 199

[407] TIMOC 2006, p. 215.

[408] TIMOC 2006, p. 213.

BAKKER 2006 - Lothar Bakker, *Augsburg wird Provinzhauptstadt*, în C. Sebastian Sommer (ed.), *Archäologie. Fenster zur Vergangenheit in Bayern*, Regensburg, 2006.

BARBUTA, CIOBANU 1999-2000 - Valerian Barbuta, Radu Ciobanu, *Le port romain d'Apulum*, în R. Bedon, A. Malissard (eds.), *La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des regions voisines*, Limoges, 1999-2000.

BARNEA 1987 - Alexandru Barnea, *Limesul danubian al provinciei Moesia Inferior. Organizarea militară şi civilă*, CCDJ 3-4 (1987).

BAUER 2001 - Sibylle Bauer, *Vergängliches gut auf dem Rhein. Mainzer Holzhandel in römischer Zeit*, în H.-P. Kuhnen (Hrgb.), *Abgetaucht, aufgetaucht. Flussfundstücke. Aus der Geschichte. Mit ihrer Geschichte*, Trier, 2001.

BAUWENS, SLABBYNCK f.a. - Sarah Bauwens, Peter Slabbynck, *13 Brugse musea onder de jeugdloep*, f.a.

BEDON 1998 - Robert Bedon, *Les faubourgs des villes gallo-romaines: perspective d'ensemble*, în R. Bedon (ed.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Limoges, 1998.

BENEA 2006 - Doina Benea, *Mansio sau villa rustica la Gârla Mare?*, Apulum 43 (2006), 1.

BOCKING 1996a - Werner Bocking, *Caudicaria – Römische lastkähne. Neue Schiffsfunde im Xantener Raum*, AW 27 (1996), 3.

BOCKIUS 2006 - Ronald Bockius, *Zur amphibischen Grenzsicherung am Oberrhein im späten 3. und 4. Jahrhundert*, în: *Geraubt und im Rhein versunken. Der Barbarenschatz*, Stuttgart, 2006.

BOGDAN CĂTĂNICIU 2000 - Ioana Bogdan Cătăniciu, *Territoire civil et militaire à Apulum*, în H. Ciugudean, V. Moga (eds.), *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*, Alba Iulia, 2000.

BOLLINI 1968 - Maria Bollini, *Antichità classiarie*, Ravenna, 1968.

BONDOC 2007 - Dorel Bondoc, *Old and new data about the late roman fortification from the island Ostrovul Mare, Gogoşu commune, Mehedinţi county, Romania*, în SMBo, Cluj-Napoca, 2007.

BONNAMOUR 1999-2000a - Louis Bonnamour, *Le port antique de Chalon-sur-Saône. Bilan de 150 ans de recherches*, în R. Bedon, A. Malissard, *La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines*, Limoges, 1999-2000.

BOUNEGRU 1997 - O. Bounegru, *Considérations concernant le transport des marchandises et le ravitaillement de l'armée sur le limes du Bas-Danube*, Limes 16 Rolduc, (1997).

BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996 - Octavian Bounegru, Mihail Zahariade, *Les Forces Navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier - VIe siècles*, Oxford, 1996.

BOŠKOVIĆ 1978 - Djurdje Boškovič, *Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, MEFRA 90, 1 (1978).

BOUVIER 1999-2000 - Michel Bouvier, *Les fleuves, vecteurs du transport du vin dans l'Antiquité*, în R. Bedon, A. Malissard, *La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines*, Limoges, 1999-2000.

BÖGLI 1974 - Hans Bögli, *Vestige d'une embarcation romaine à Avenches*, HelvA 5 (19/20), (1974).

BÖTTGER *et alii* 1975 - Burkhard Böttger, Gerda von Bülow, Hans-Joachim Diesner, Bernhard Döhle, Gudrun Gomolka, Rigobert Günther, Gottfried Härtel, Wieland Held, Karin Iffert, Klaus-Peter Johne, Leiva Petersen, Heinz-Schulz Falkenthal, Wolfgang Seyfarth, Ilse Ulmann, Volker Weber, *Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert*, Wien – Köln – Graz, 1975.

BRIDEL, FUCHS 2002 - Philippe Bridel, Michel Fuchs, s.v. *Aventicum*, în *Dictionnaire historique de la Suisse. Aa-Ban de l'Empire*, 1, Hauterive, 2002.

CARROLL 2001 - Maureen Carroll, *Supplying the Roman fleet: native Belgic, Frisian and Germanic pottery from Cologne*, JRA 14 (2001).

CASTELLA 1987 - Daniel Castella, *La nécropole du Port d'Avenches*, Avenches, 1987.

CHIRIAC *et alii* 1998 - C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmaţchi, *Noutăţi epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa)*, Pontica 31 (1998).

CLAVEL-LÉVÊQUE, LÉVÊQUE 1984 - Monique Clavel-Lévêque, Pierre Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'occident romain*, Paris, 1984.

CONDURACHI 1974 - Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au Ier siècle de n. è.*, in Limes 9 Mamaia, 1974.

COULON 1990 - Gérard Coulon, *Les Gallo-Romains. 1. Les villes, les campagnes et les échanges*, Paris, 1990.

CRĂCIUN, SION 2006 - Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Preliminarii la proiectul de restaurare al piciorului podului lui Traian de la Drobeta-Turnu Severin*, în DacAvgProv, Bucureşti, 2006.

DAGONEAU 2004 - Marie-Anne Dagoneau, *Les activités portuaires de la Méditerranée occidentale à l'époque romaine*, Nanterre, 2004.

DAVIDESCU 1980 - Mişu Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII*, Craiova, 1980.

DAVIDESCU 1989 - Mişu Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, Bucureşti, 1989.

DE COETLOGON WILLIAMS 1975 - Paula F. de Coetlogon Williams, *Roman harbours*, IJNA 5.1, 1976.

DE IZARRA 1993 - François de Izarra, *Le fleuve et les hommes en Gaule romaine*, Paris, 1993.

DE WEERD 1997 - Maarten Derk de Weerd, *Zwammerdam*, in J. Delgado (ed.), *Encyclopaedia of Underwater and Maritime Archaeology*, London, 1999.

DRINKWATER 1983 - J. F. Drinkwater, *Roman Gaul. The three provinces, 58 BC-AD 260*, London-Canberra, 1983.

DUVAL 1989 - Paul-Marie Duval, *Travaux sur la Gaule (1946-1986)*, I-II, Rome, 1989.

ECKOLDT 1984 - Martin Eckoldt, *Navigation on small rivers in Central Europe in Roman and medieval times*, IJNA 13.1, 1984.

EGRI 2006 - Mariana Egri, *Campaniile romane în regiunea Dunării. Aprovizionarea cu ulei de măsline de la Augustus la Traian*, DacAvgProv, Bucureşti, 2006.

ELLMERS 1974 - Detlev Ellmers, *Nautical archaeology in Germany. Notes of discoveries made in the Federal Republic since 1945*, IJNA 3.1, 1974.

ELLMERS 1975 - Detlev Ellmers, *Nautical archaeology in Germany II. Second report with notes and bibliography on the latest finds in the Federal Republic*, IJNA 4.2, 1975.

FRÉZOULS 1982 - Edmond Frézouls (ed.), *Les villes antiques de la France. Belgique*, 1. Amiens - Beauvais - Grand - Metz, Strasbourg, 1982.

GASPARI 2003 - Andrej Gaspari, *Archaeology of the Ljubljanica River (Slovenia): early underwater investigations and some current issues*, IJNA 32.1, 2003.

GREENE 1986 - Kevin Greene, *The archaeology of the roman economy*, Essex, 1986.

GUDEA 2005 - Nicolae Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen nord-und Westküste des Schwarzen Meers. Limes und litus Moesiae Inferioris (86-275 n. Chr.)*, 2, Mainz, 2005.

HAALEBOS 1986 - J. K. Haalebos, *Ausgrabungen in Woerden (1975-1982)*, in Limes 13 Aalen, 1986.

HAALEBOS 1996 – J. K. Haalebos, *Ein römisches Getreideschiff in Woerden (NL)*, JRGZM 42.2, 1996.

HAALEBOS 1997 - J. K. Haalebos, *Een romeins graanschip in Woerden*, in *1950 Jaar romeinen in Utrecht*, 47, 1997.

HASSALL 1978 - Mark Hassall, *Britain and the Rhine provinces: epigraphic evidence for Roman trade*, in J. du Plat Taylor, H. Cleere (eds.), *Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, London, 1978.

HERZ 1985 - Peter Herz, *Zeugnisse römischen schiffbaus in Mainz. - Die Severer und die Expeditio Britannica*, JRGZM 32, 1985.

HORVAT 1999 - Jana Horvat, *Roman Provincial Archaeology in Slovenia Following the Year 1965: Settlement and Small Finds*, AVes 50 (1999).

HOUSTON 1988 - George W. Houston, *Ports in perspective: some comparative materials on merchant ships and ports*, AJA 92.4 (1988).

HÖCKMANN 1984 - Olaf Höckmann, *Darstellungen von ruderschiffen auf zwei römischen ziegelstempen aus Mainz*, AKorrBl 14, 3 (1984).

HÖCKMANN 1985 - Olaf Höckmann, *Antike Seefahrt*, München, 1985.

HÖCKMANN 1986 - Olaf Höckmann, *Römische Schiffsverbände auf dem Ober- und Mittelrhein und die Verteidigung der Rheingrenze in der Spätantike*, JRGZM 33 (1986).

HÖCKMANN 1993 - Olaf Höckmann, *Late Roman Rhine vessels from Mainz, Germany*, IJNA, 22.2, 1993.

HUSAR, MAN 1996 - Adrian Husar, Nicoleta Man, *The roman rural settlement of Cristeşti*, Marisia, 25 (1996).

JACOBSEN 1995 - Gurli Jacobsen, *Primitiver Austausch oder freier Markt?. Untersuchungen zum Handel in den gallisch-germanischen Provinzen während der römischen Kaiserzeit*, St. Katharinen, 1995.

KERN 1999-2000 - Erwin Kern, *Éléments archéologiques pour un portrait mythologique du Rhin*, in R. Bedon, A. Malissard, *La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines*, Limoges, 1999-2000.

KÉRDŐ *et alii* 2003 - Katalin H. Kérdő, Attila János Tóth, Margit Németh, Anita Hirhhof, *Archaeological investigations in the Hajógyári-cove (Budapest III, Óbuda Island, Hajógyári-cove, Ln: 23799)*, in Aquincum, 10 (2003).

KONDIĆ 1987 - Vladimir Kondić, *Cantabaza, Smorna, Campsa*, Starinar NS, 22 (1971).

KORTÜM 1995 - Klaus Kortüm, *Portus/Pforzheim - «Furt, fähre» oder «Hafen»?*, AKorrBl 25, 1 (1995).

LEFEBVRE 1992 - Claude Lefebvre, *Le développement topographique d'une ville de Gaule Belgique à l'époque claudienne: l'exemple de Metz*, in Y. Burnard, Y. Le Bohec, J.-P. Martin (eds.), *Claude de Lyon. Empereur romain*, Paris, 1992.

MARTIN-KILCHER, ZAUGG 1990 - Stefanie Martin-Kilcher, *Le vin et la Suisse romaine*, in *Archéologie de la vigne et du vin*, Paris, 1990.

MATEI 1987 - Cristian Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava*, CCDJ 3-4 (1987).

MATEI 1988-1989 - Cristian Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, CCDJ 5-6-7 (1988-1989).

MATEI 1991 - Cristian Matei, *Flota romană în războaiele dacice*, Peuce 10, 1-2 (1991).

MATEI 1993 - Cristian Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica şi fortificațiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, Pontica 24 (1991).

MASON 2003 - D. J. P. Mason, *Roman Britain and the Roman navy*, Stoud, 2003.

MARGHITAN 1995-1996 - Liviu Mărghitan, *Rolul economic al așezării romane Micia în cadrul provinciei Dacia*, Sargetia 26, 1 (1995-1996).

MEIGGS 1982 - Russell Meiggs, *Trees and timber in the ancient mediterranean world*, Oxford, 1982.

MILNE 1990 - Gustav Milne, *Maritime traffic between the Rhine and Roman Britain: a preliminary note*, in S. McGrail (ed.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons*, London, 1990.

MOREL 1986 - J.-M. A. W. Morel, *The Early-Roman Defended Harbours at Velsen, North-Holland*, in Limes 13 Aalen, 1986.

MÓCSY 1958 - András Mócsy, *Die Spätrömische schiffslände in Contra Florentiam*, in FolA 10 (1958).

MUNTEANU 2008a - Cl. Munteanu, *Posibile surse numismatice privind navigația în zona Drobetei în primii ani de după cucerirea romană*, Apulum 45 (2008).

MUNTEANU 2008b - Cl. Munteanu, *Ambarcaţiunile reprezentate pe reliefurile mithraice din provinciile renane şi dunărene*, Corviniana 12 (2008).

NEILSON 2002 - Harry R. Neilson, *A terracotta phallus from Pisa Ship E: more evidence for the Priapus deity as protector of Greek and Roman navigators*, IJNA 31.2, 2002.

NICOLAE 1993 - Constantin Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26 (1993).

NUBER, REDDÉ 2002 - Hans Ulrich Nuber, Michel Reddé, *Das Römische Oedenburg (Biesheim / Kunheim, Haut-Rhin, France) / Le site romaine d'Oedenburg (Biesheim / Kunheim, Haut-Rhin, France)*, Germania 80, 1 (2002).

OLESON 1988 - John Peter Oleson, *The technology of Roman harbours*, IJNA, 17.1, 1988.

OLESON *et alii* 2004 - John Peter Oleson, Christopher Brandon, Steven M. Cramer, Roberto Cucitore, Emanuele Gotti şi Robert L. Hohlfelder, *The ROMACONS Project: a Contribution to the Historical and Engineering Analysis of Hydraulic Concrete in Roman Maritime Structures*, IJNA 33.2, 2004.

OLIVA 1962 - Pavel Oliva, *Pannonia and the onset of crisis in the roman empire*, Praha, 1962.

PARKER 1992 - A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman provinces*, Oxford, 1992.

PETROVIĆ 1968 - Petar S. Petrović, *The new Tabula Traiana in Djerjap*, AJug 9 (1968).

PETROVIĆ 1970 - Petar S. Petrović, *Нова Трајанова у Ђердану*, Starinar, NS, 21 (1970).

PETROVIĆ 1991a - Petar S. Petrović, *Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији (Classis Flavia Moesica on the Danube in Upper Moesia)*, Starinar, NS, 40-41 (1989-1990), 1991.

PETROVIĆ 1991b - Petar S. Petrović, *Ein Donauhafen von Trajan bei dem Kastell Aquae (Moesia Superior)*, in Limes 15 Exeter, 1991.

PETROVIĆ 1995 - Petar S. Petrović, *New data on Trajan's buildings at Djerdap (Iron Gate)*, in *Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens/Spaţiu cultural al Dunării mijlocii şi inferioare: Tradiţii şi perspective ale convieţuirii*, Reşiţa, 1995.

PETROVIĆ 2009 - Vladimir P. Petrović, *Les documents ecrits relatifs aux voies de communication en Mésie Superieure*, ClChr 4/2 (2009).

PETROVIĆ, VASIĆ 1996 - Petar Petrović, Miloje Vasić, *The roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron Gate area - main results*, in P. Petrović (ed.), *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996.

PÉTRY 1974 - F. Pétry, *Circonscription d'Alsace*, Gallia 32, 2 (1974).

PFERDEHIRT 1995 - Barbara Pferdehirt, *Das Museum für antike Schiffahrt, I*, Mainz, 1995.

POCZY 1986 - Klára Póczy, *Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert*, in Limes 13 Aalen, 1986.

REDDÉ 1986 - Michel Reddé, *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'empire romain*, Roma, 1986.

REDDÉ 2005 - Michel Reddé (coord.), *Oedenburg. Une agglomération d'époque romaine sur le Rhin supérieur. Fouilles françaises, allemandes et suisses sur les communes de Biesheim et Kunheim (Haut-Rhin)*, Gallia 62 (2005).

RICKMAN 1988 - G. E. Rickman, *The archaeology and history of Roman ports*, IJNA 17.3, 1988.

RIECHE 1999 - Anita Rieche, *Alte Stadt mit neuer Zukunft. Der Archäologische Park Xanten: Entwicklung und Perspektiven*, AW 30, 3 (1999).

RIEDEL 1978 - Matthias Riedel, *Drei Gefäßfunde aus dem römischen Hafengelände in Köln*, AW 9, 2 (1978).

RIEDEL 1982 - Matthias Riedel, *Köln – ein römisches Witrschaftszentrum*, Köln, 1982.

RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006 - Igor Rižnar, Divna Jovanović, *Stone material of regional provenance from Sirmium*, Starinar 56, 2006.

ROUGÉ 1966 - Jean Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain*, Paris, 1966.

ROUGÉ 1975 - Jean Rougé, *La marine dans l'Antiquité*, Vendôme, 1975.

ROTH 1999 - Jonathan P. Roth, *The logistics of the Roman army at war (264 B.C. – A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln, 1999.

RUS, STÎNGĂ 2005 - Răzvan Rus, Mihai Stîngă, *Noi descoperiri arheologice întâmplătoare pe teritoriul județului Mehedinți*, Drobeta 15, 2005.

RUŠEVLJAN, VUJOVIĆ f.a. - Velika Dautova Ruševljan, Miroslav Vujović, *Roman army in Srem / Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad.

SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986 - Tadeusz Sarnowski, Jan Trynkowski, *Legio I Italica-Liburna-Danuvius*, in Limes 13 Aalen, 1986.

SARNOWSKI 1996 - Tadeusz Sarnowski, *Die römische anlegestelle von Novae in Moesia Inferior*, in P. Petrović (ed.), *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996.

SCHMID, SCHMID 2006 - Armin Schmid, Renate Schmid, *Die Römer an Rhein und Main*, Frankfurt, 2006.

STÎNGĂ 1996 - Ion Stîngă, *Circulația navală pe Dunăre. Amenajări şi facilități portuare în preajma Drobetei*, Drobeta 7 (1996).

STÎNGĂ 2002 - Ion Stîngă, *La villa rustica de Gârla Mare (Mehedinți). Campagnes 1999 et 2000. Nouvelles contributions concernant l'économie romaine rurale durant les siècles II-III ap. J.-C.*, Drobeta 11-12 (2002).

STÎNGĂ 2005 - Ion Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare, județul Mehedinți. Studiu monografic*, Craiova, 2005.

STORK 2005 - Ingo Stork, *Murr*, in D. Planck (Hrsg.), *Die Römer in Baden-Württemberg: Römerstätten und Museen von Aalen bis Zwiefalten*, Augsburg, 2005.

SUCEVEANU 1977 - Alexandru Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană secolele I-III p.Chr.*, Bucureşti, 1977.

ŠRIBAR 1958-1959 - Vinko Šribar, *Zavarovalno izkopavanje antičnega pristanišča v beli cerkvi*, AVes 3-4, 9-10 (1958-1959).

TALMAȚCHI 1996 - Gabriel Talmațchi, *Câteva tegulae ştampilate descoperite la Hârşova în campaniile arheologice 1994-1995*, BCSŞ 2 (1996).

TALMAȚCHI 1997 - Gabriel Talmațchi, *Considerații istorice asupra anticului Carsium (Hîrşova), pe baza izvoarelor istorice, epigrafice şi numismatice*, Istros (Brăila), 8 (1997).

TALMAȚCHI 2000 - Gabriel Talmațchi, *Portul militar şi comercial de la Carsium (Hârşova) în epocile istorice romană, romano-bizantină şi medievală*, AMMR III/2 (2000).

TERNES 1972 - Charles-Marie Ternes, *La vie quotidienne en Rhénanie romaine (Ier-IVe siècle)*, Paris, 1972.

TIMOC 2001 - Călin Timoc, *Despre dirijarea navigației fluviale în zona Porților de Fier ale Dunării în epoca romană*, în *Simpozionul „In memoriam Dumitru Tudor"*, Timişoara, 2001.

TIMOC 2006 - Călin Timoc, *Contribuții la navigația fluvială pe râul Mureş în secolele II-III p. Chr. şi portul de la Apulum*, Apulum 43/1 (2006).

TIMOC 2008-2009 - Călin Timoc, *Despre topografia portului antic al Orşovei (Dierna)*, StIstB 32-33 (2008-2009).

TOMALIN 2006 - David Tomalin, *Coastal villas, maritime villas; a perspective from Southern Britain*, JMA 1 (2006).

TOPOLEANU 2000 - Florin Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d.Ch.)*, Tulcea, 2000.

TUDOR 1958 - D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, 1958.

TUDOR 1971 - Dumitru Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

TUDOR, DAVIDESCU 1976 - Dumitru Tudor, Mişu Davidescu, *Portul roman de la Drobeta*, Drobeta II, 1976.

VAN DIERENDONCK 1997 - R. M. van Dierendonck, *Valkenburg-Marktveld: military and civilian occupation in the vicinity of a roman fort*, Limes 16 Rolduc, 1997.

VAN BERCHEM 1982 - Denis van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'empire*, Genève, 1939.

VAN TILBURG 2007 - Cornelis van Tilburg, *Traffic and congestion in the Roman empire*, New York, 2007.

VON ELBE 1977 - Joachim von Elbe, *Die Römer in Deutschland. Ausgrabungen, Fundstätten, Museen*, Berlin-Stuttgart, 1977.

VIERECK 1975 - H. D. L. Viereck, *Classis romana. Die römische Flotte*, Herford, 1975.

WELLS 2003 - Peter S. Wells, *The battle that stopped Rome. Emperor Augustus, Arminius, and the slaughter of the legions in the Teutoburgic forest*, New York – London, 2003.

WESKI 2009 - Timm Weski, *Landeplätze und Häfen*, BerBayDenkmPfl 50 (2009).

WIELOWIEJSKI 1990 - Jerzy Wielowiejski, *Carnuntum als umschlagplatz römischer importe nach dem norden*, Limes 14 Carnuntum, 1990.

WIEWEGH 2001 - Zoran Wiewegh, *Rimska keramika iz Siska s lokaliteta „Kovnica", Istraživanja iz godine 1985*, OpArh 25, 2001.

WIGHTMAN 1985 - Edith M. Wightman, *Gallia Belgica,* Berkeley – Los Angeles, 1985.

WILKES 1998 - J. J. Wilkes, *Recent work along the middle and lower Danube*, JRS 11 (1998).

WILKES 2005 - J. J. Wilkes, *The Roman Danube: An Archaeological Survey*, JRS 95 (2005).

WILLEMS 1986 - Willem J. H. Willems, *New Discoveries along the Limes in the Dutch Eastern River Area*, Limes 13 Aalen, 1986.

ZSIDI 2002 - P. Zsidi, *Transformation of the town structure in the civil town of Aquincum during the Severi (A. D. 193-235)*, ActaArchHung 53 (2002).

ŻMUDZIŃSKI 2001 - Mateusz Żmudziński, *Le rôle économique du moyen et du Bas-Danube à l'époque de Principat*, Antiquitas 25 (2001).

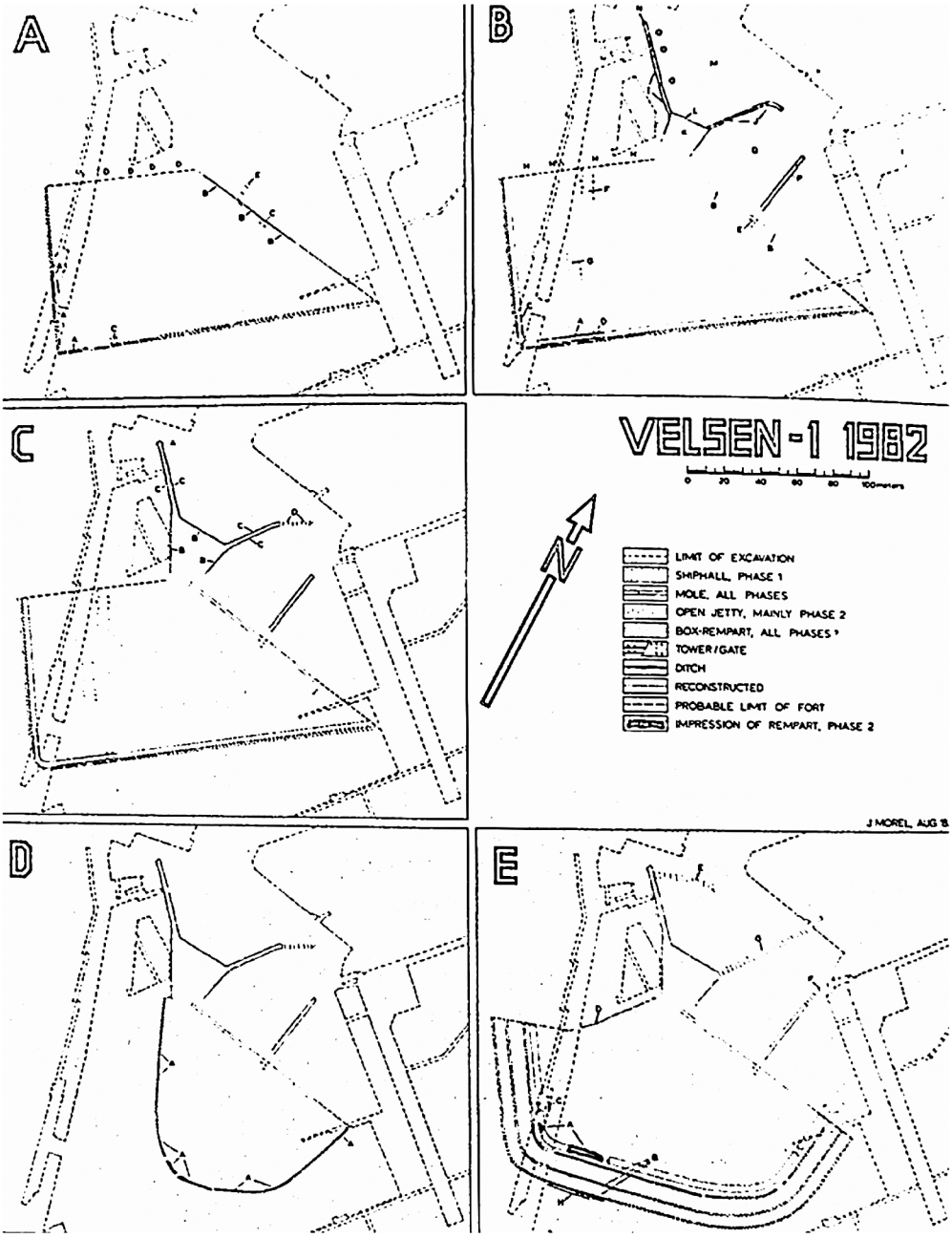

Fig. 1 - Fazele de construcție ale bazei de la Velsen I.

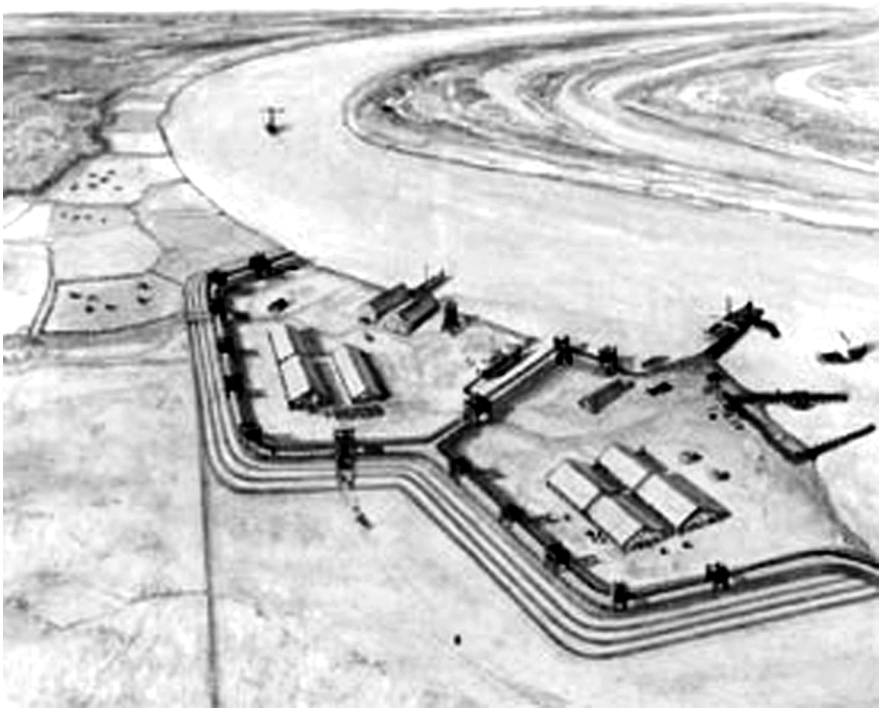

Fig. 2 - Reconstituirea bazei navale de la Velsen I.

Fig. 3 - Piloni ai instalației portuare de la Velsen I.

Fig. 4 - Umplutura cheului de vest de la Velsen I.

Fig. 5 - Pilon al instalației portuare de la Velsen I.

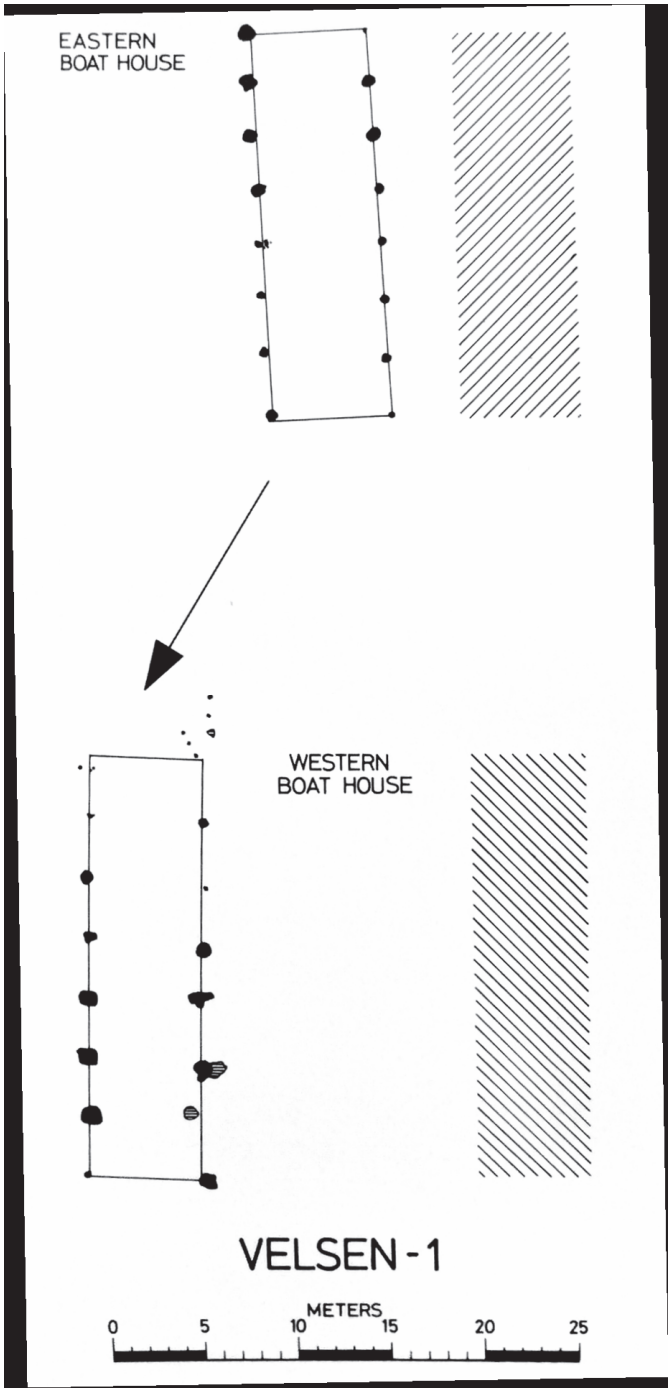

Fig. 6 - Adăposturile pentru nave de la Velsen I.

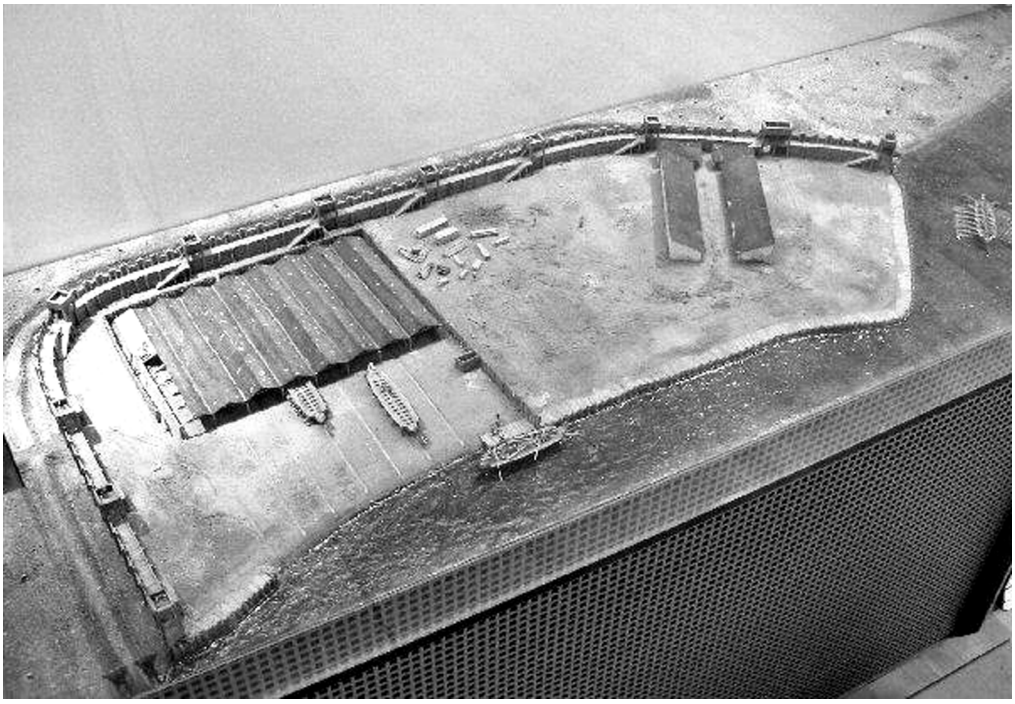

Fig. 7 - Reconstituirea bazei navale de la *Aliso* (Haltern), situată în punctul *Auf der Hofestatt*.

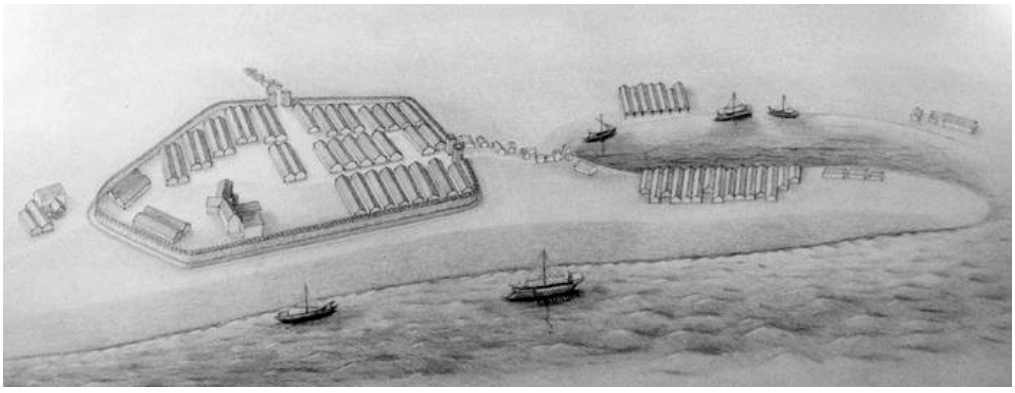

Fig. 8 - Reconstituirea bazei navale aparținând *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Köln - Alteburg).

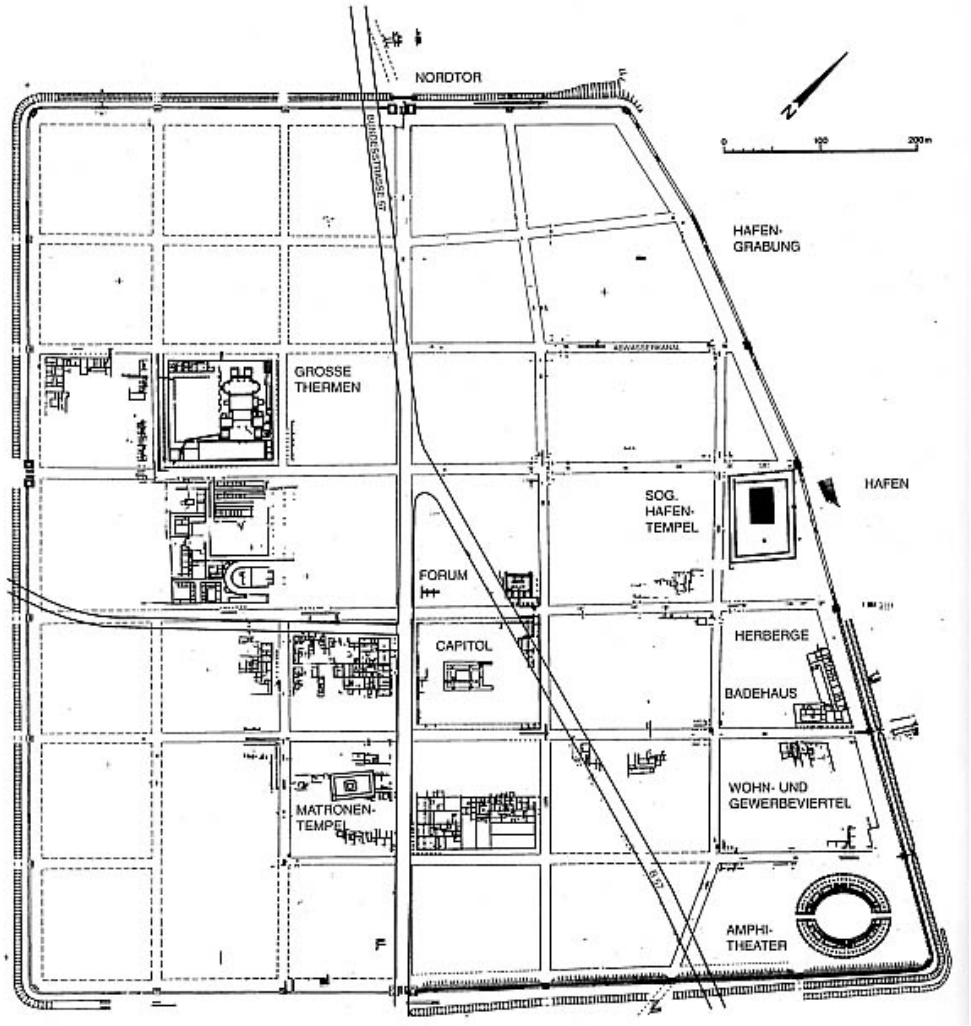

Fig. 9 - Plan *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten), cu amplasamentul portului.

Fig. 10 - Cheul din lemn al instalației portuare de la *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten).

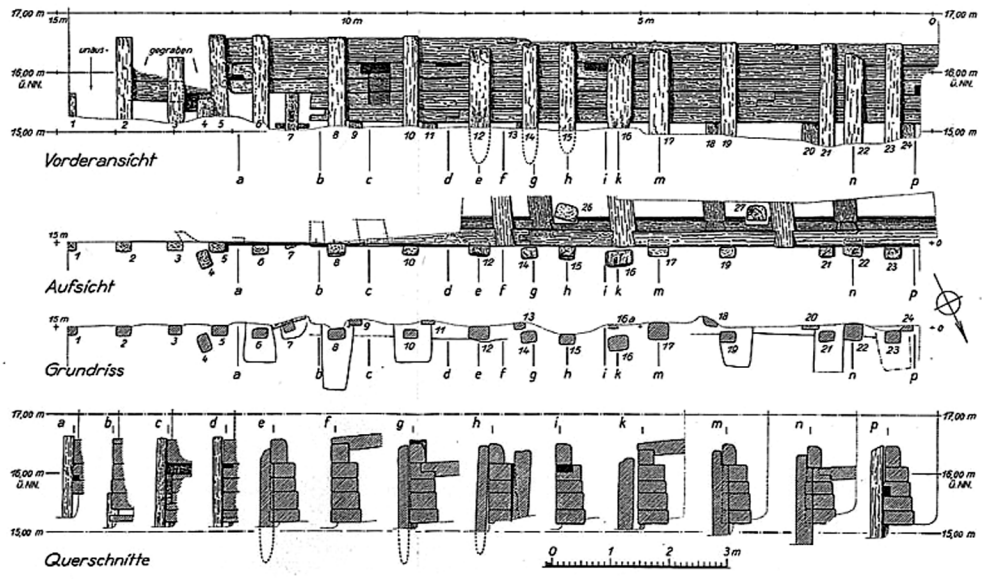

Fig. 11 - Profil și secțiuni ale cheului din lemn al așezării *Ulpia Traiana* (Xanten).

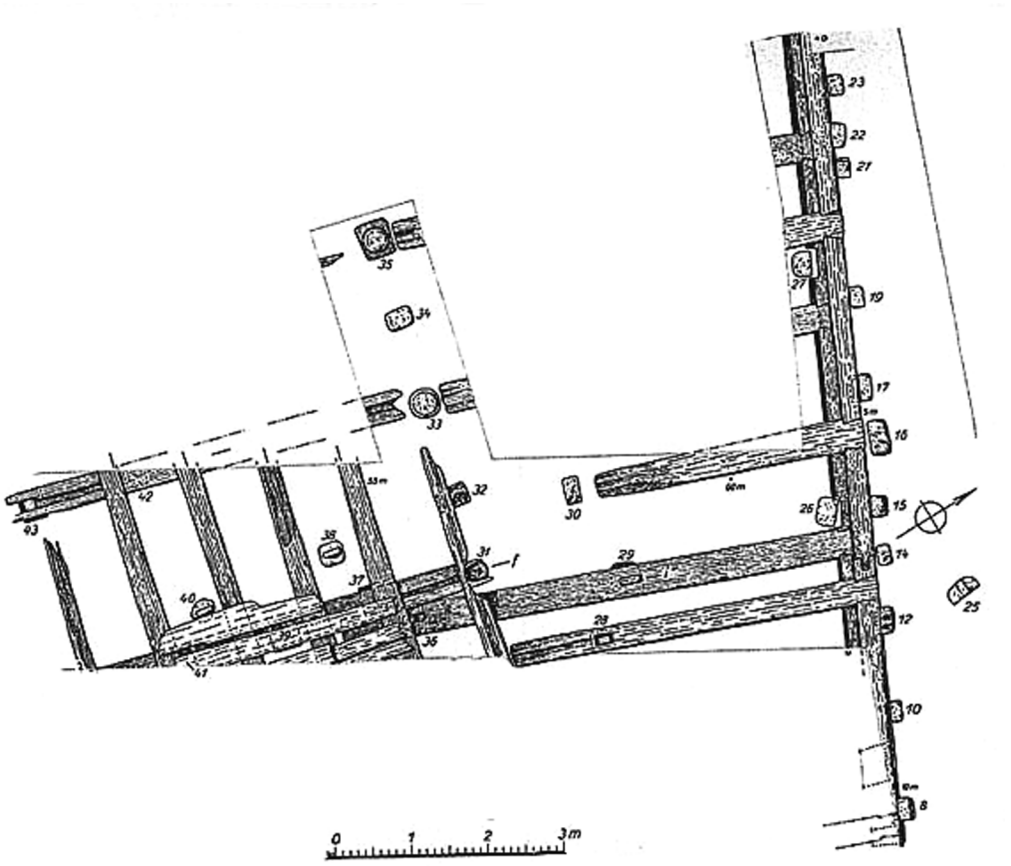

Fig. 12 - Detaliu din planul cercetărilor arheologice efectuate la cheul Ulpiei Traiana (Xanten).

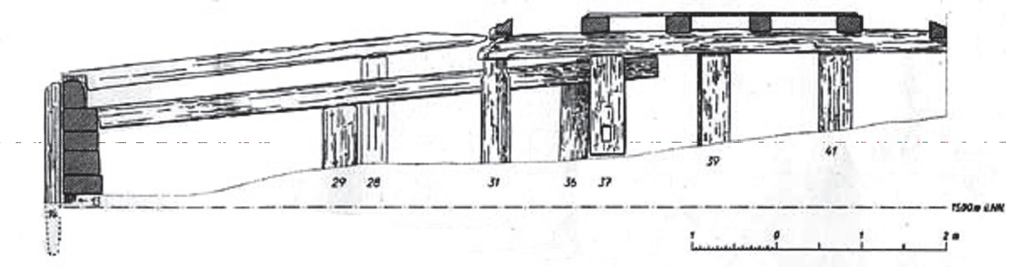

Fig. 13 - Cheul Ulpiei Traiana (Xanten). Reconstituire.

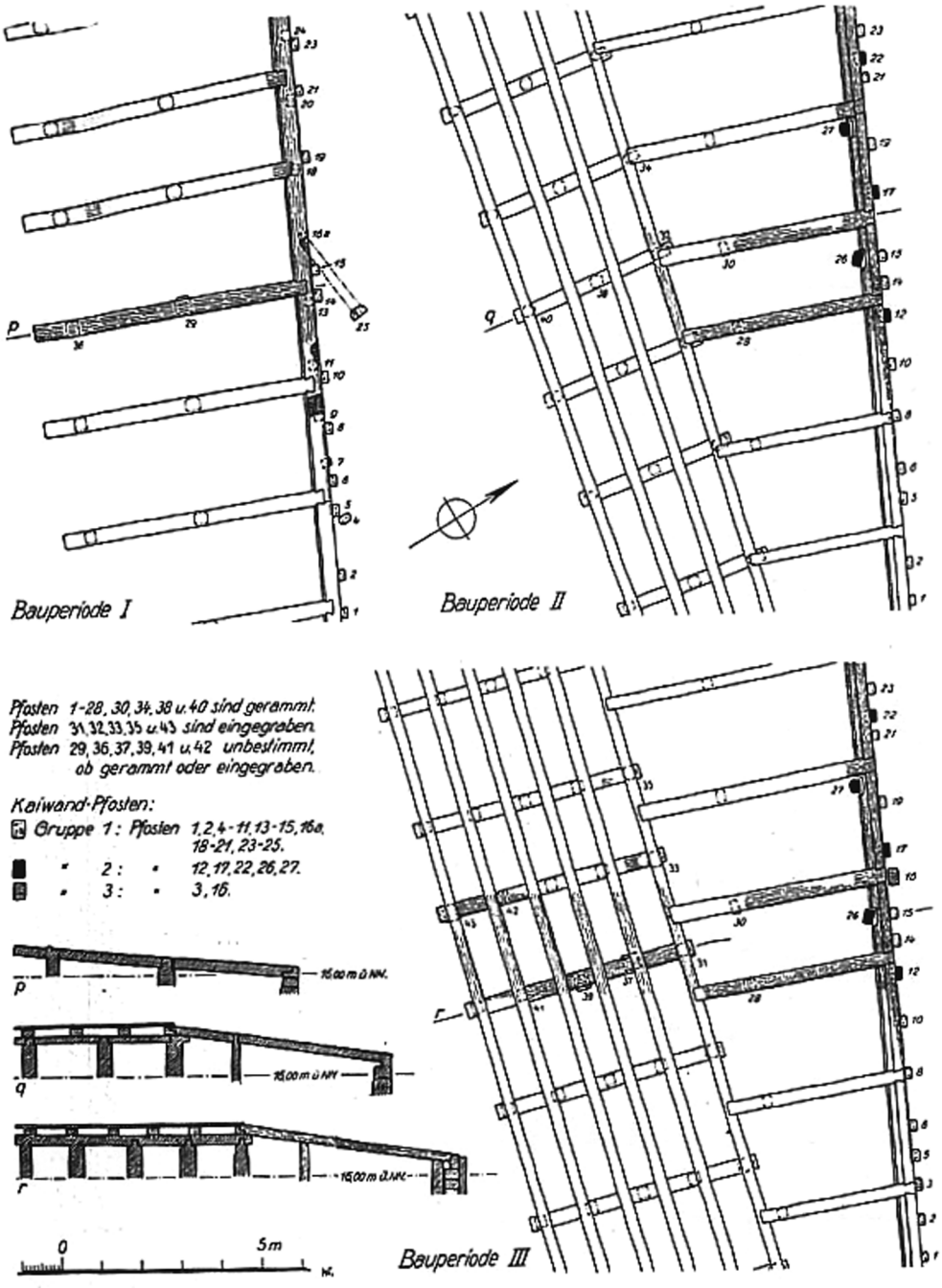

Fig. 14 - Fazele de construcție ale instalației portuare de la Xanten.

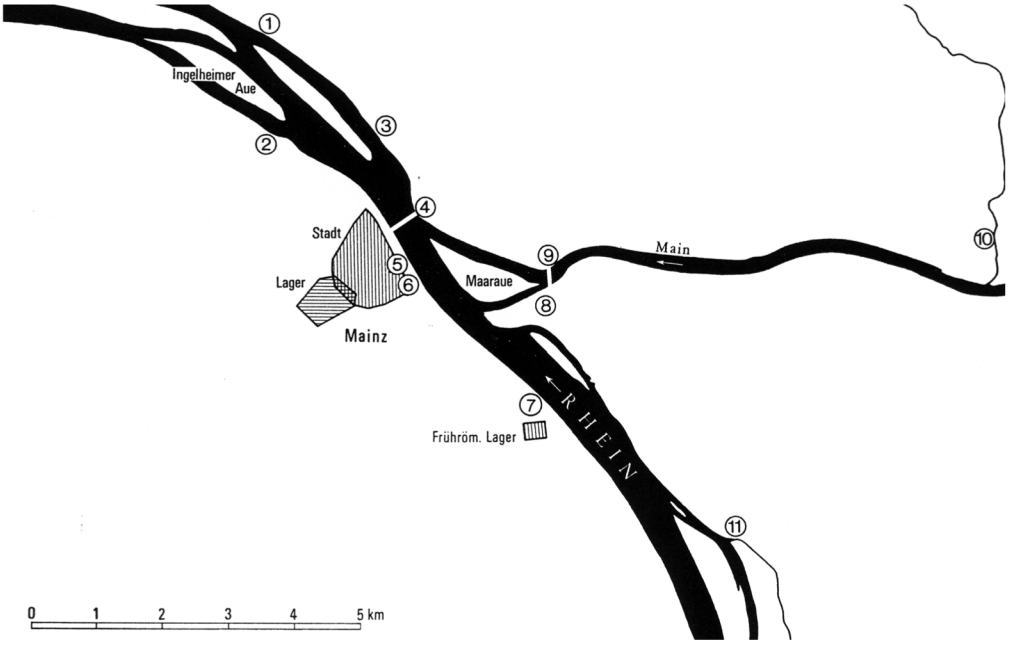

Fig. 15 - Poziționarea instalațiilor portuare romane pe malul Rinului în zona *Mogontiacum* (Mainz).

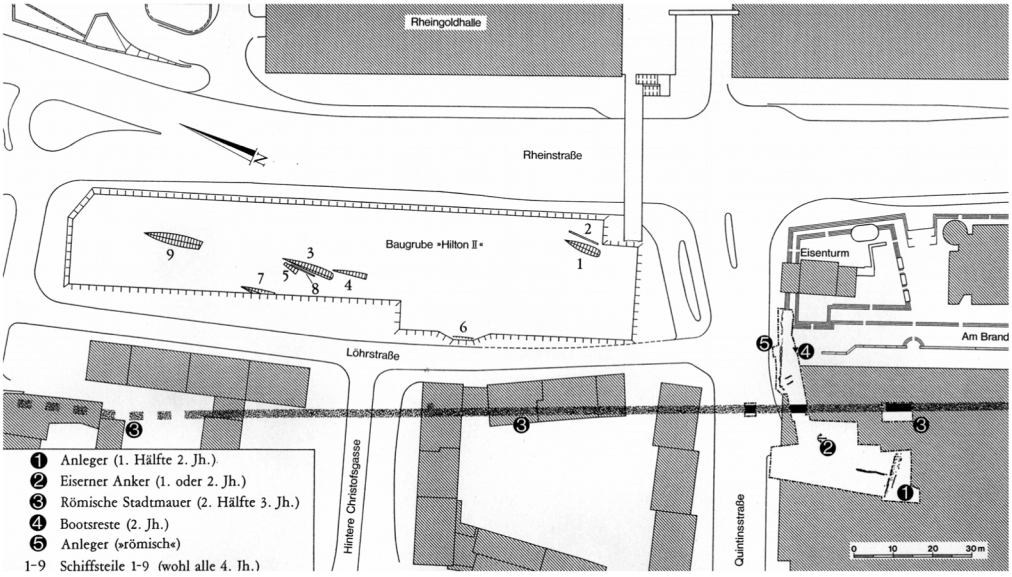

Fig. 16 - Portul din secolul II p.Chr., aflat la sud de portul din secolul IV. *Mogontiacum* (Mainz - Brand).

Fig. 17 - Instalația portuară de la *Augusta Vindelicorum* (Augsburg).

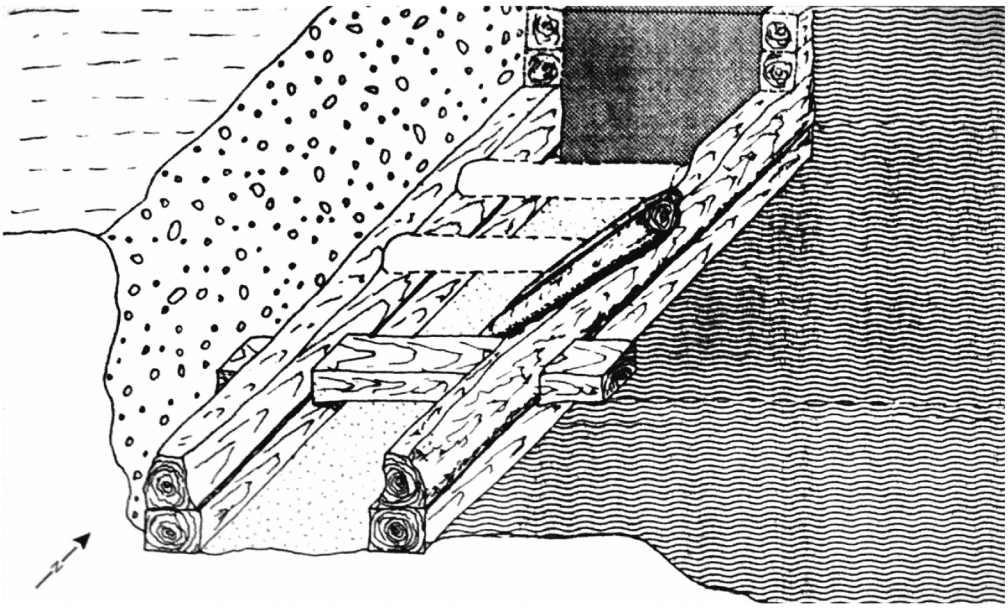

Fig. 18 - Instalația portuară de la *Augusta Vindelicorum* (Augsburg). Secțiune.

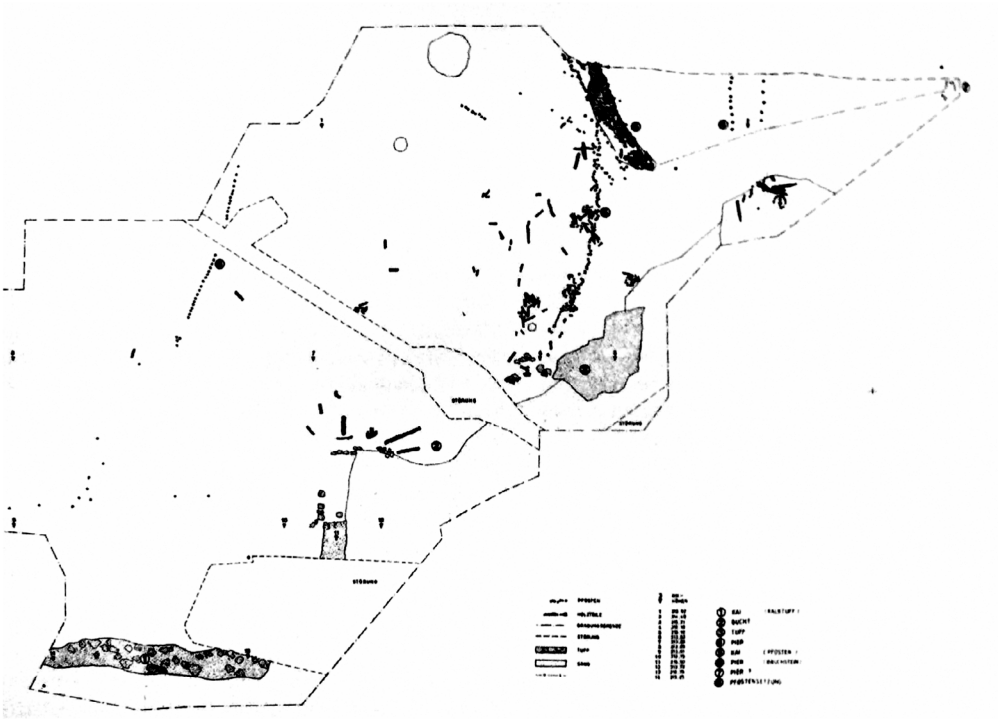

Fig. 19 - Plan al urmelor portului cu două bazine de la *Sorviodurum* (Straubing).

Fig. 20 - Piloni de lemn ai instalației portuare de la *Siscia* (Sisak – Kovnica).

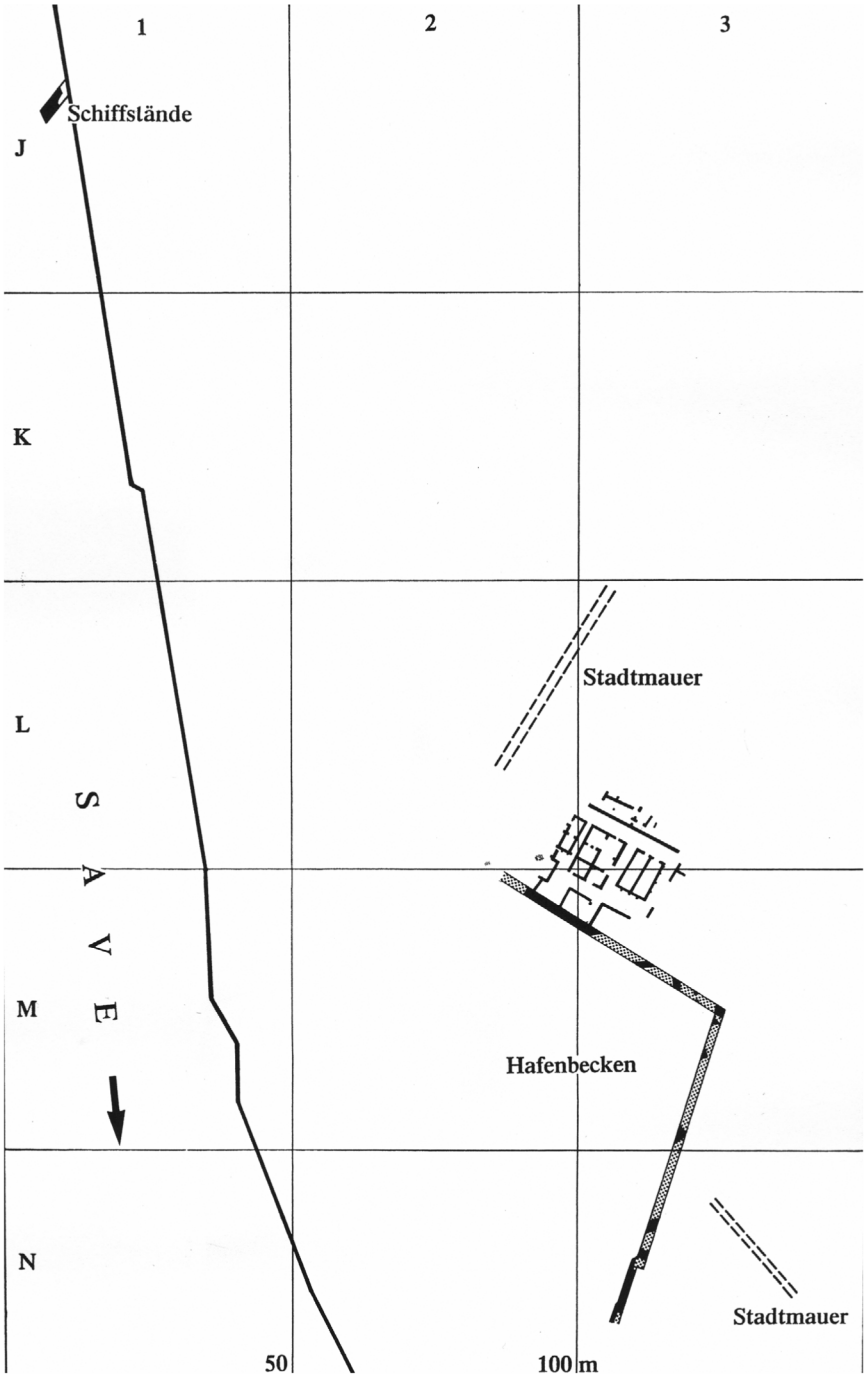

Fig. 21 - Bazinul portuar al bazei navale de la *Sirmium* (Sremska Mitrovica).

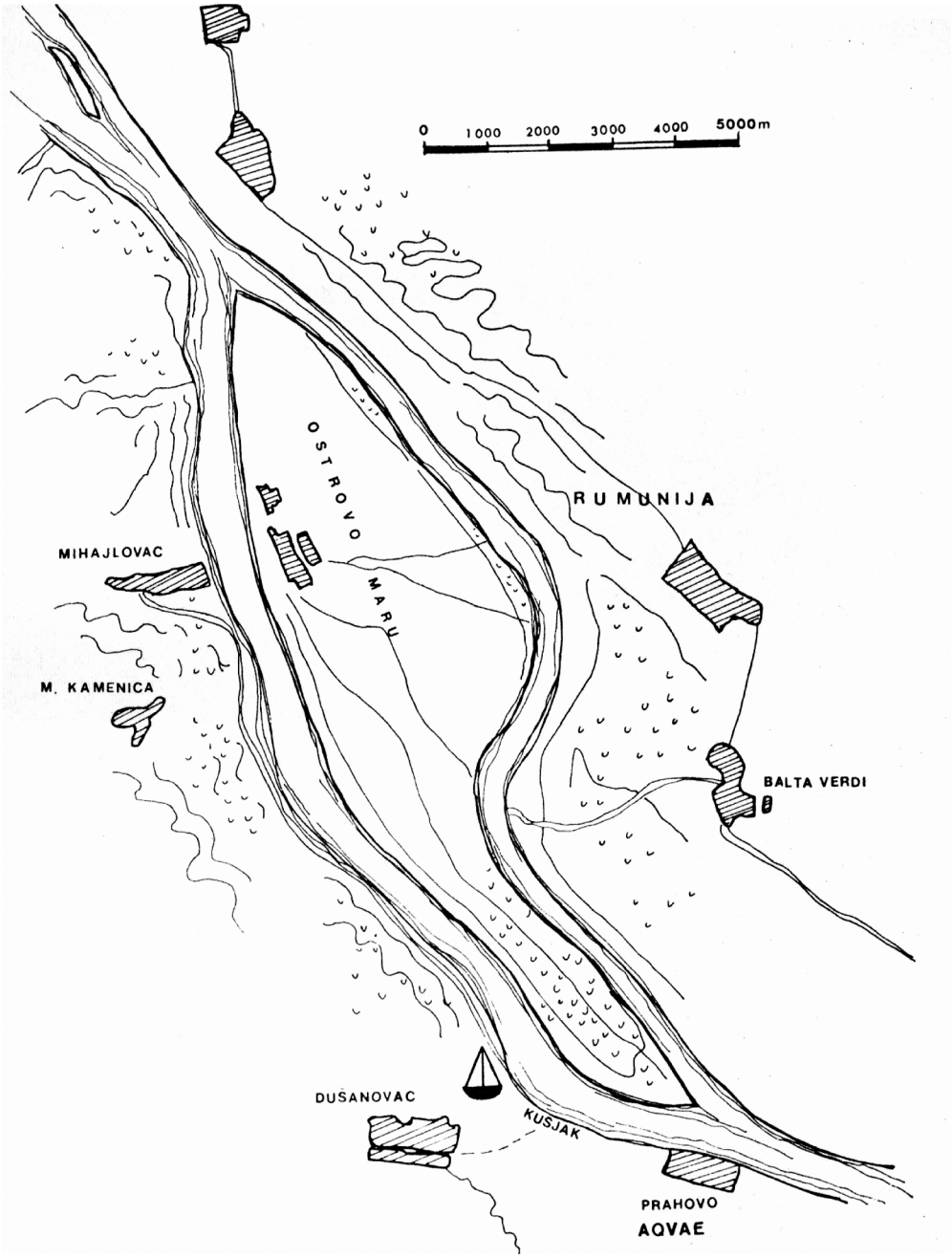

Fig. 22 - Segment al Dunării cu amplasamentul *castellum Aquae* (Prahovo - Kusjak).

Fig. 23 - Blocuri masive de piatră din portul de la *castellum Aquae* (Prahovo - Kusjak).

Fig. 24 - Blocuri masive de piatră din portul de la *castellum Aquae* (Prahovo - Kusjak).

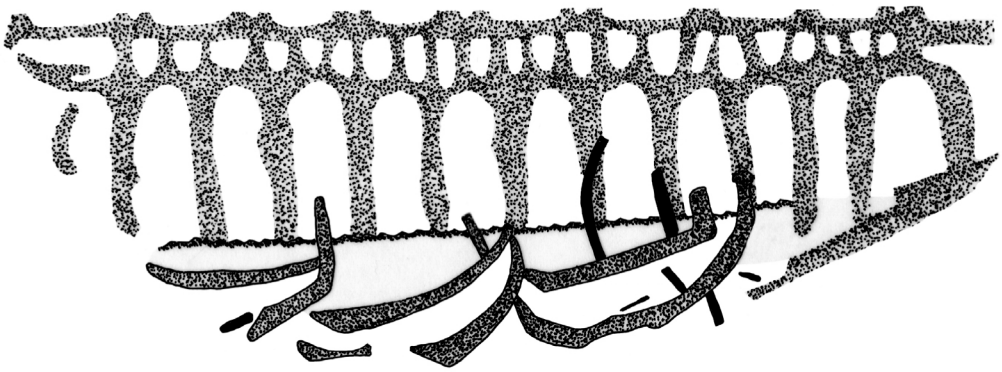

Fig. 25 - Reprezentarea instalației portuare de la *Pontes* I.

Fig. 26 - Segment al Dunării cu porturi fluviale romane.

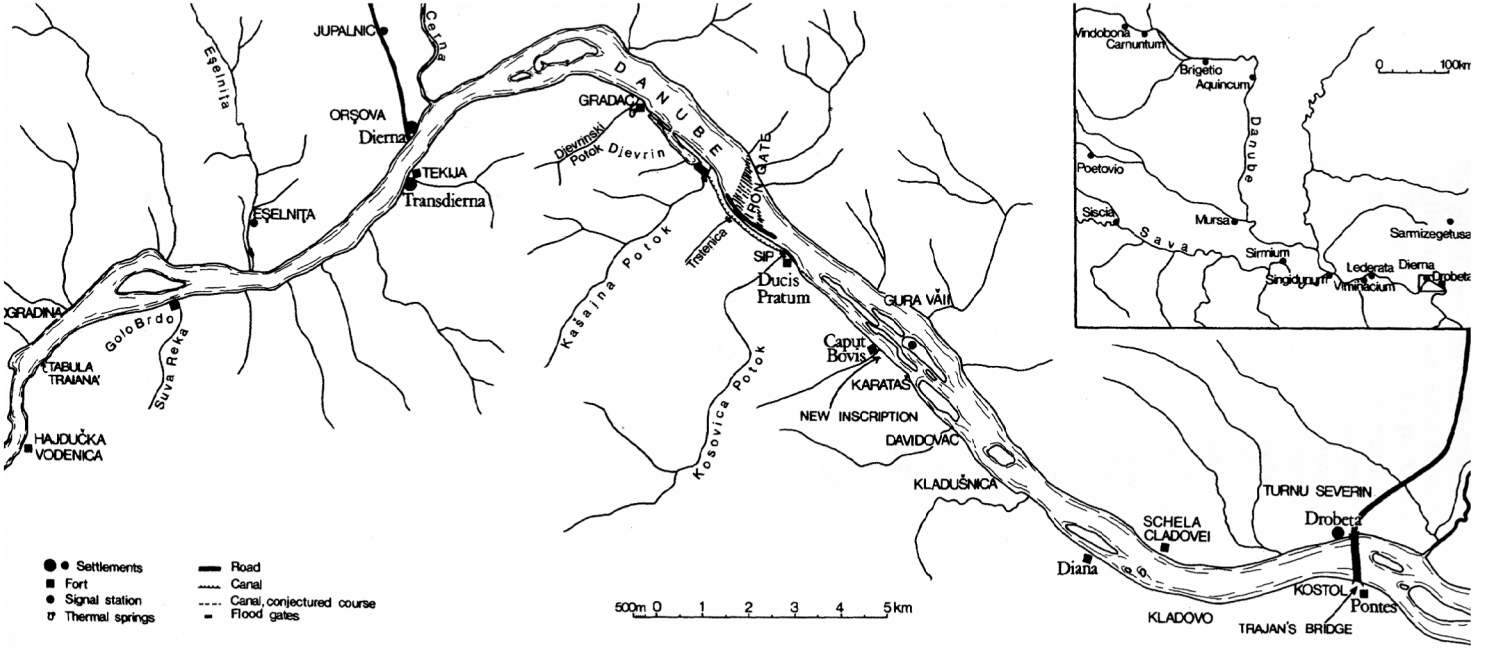

Fig. 27 - Segment al Dunării cu presupuse porturi fluviale romane.

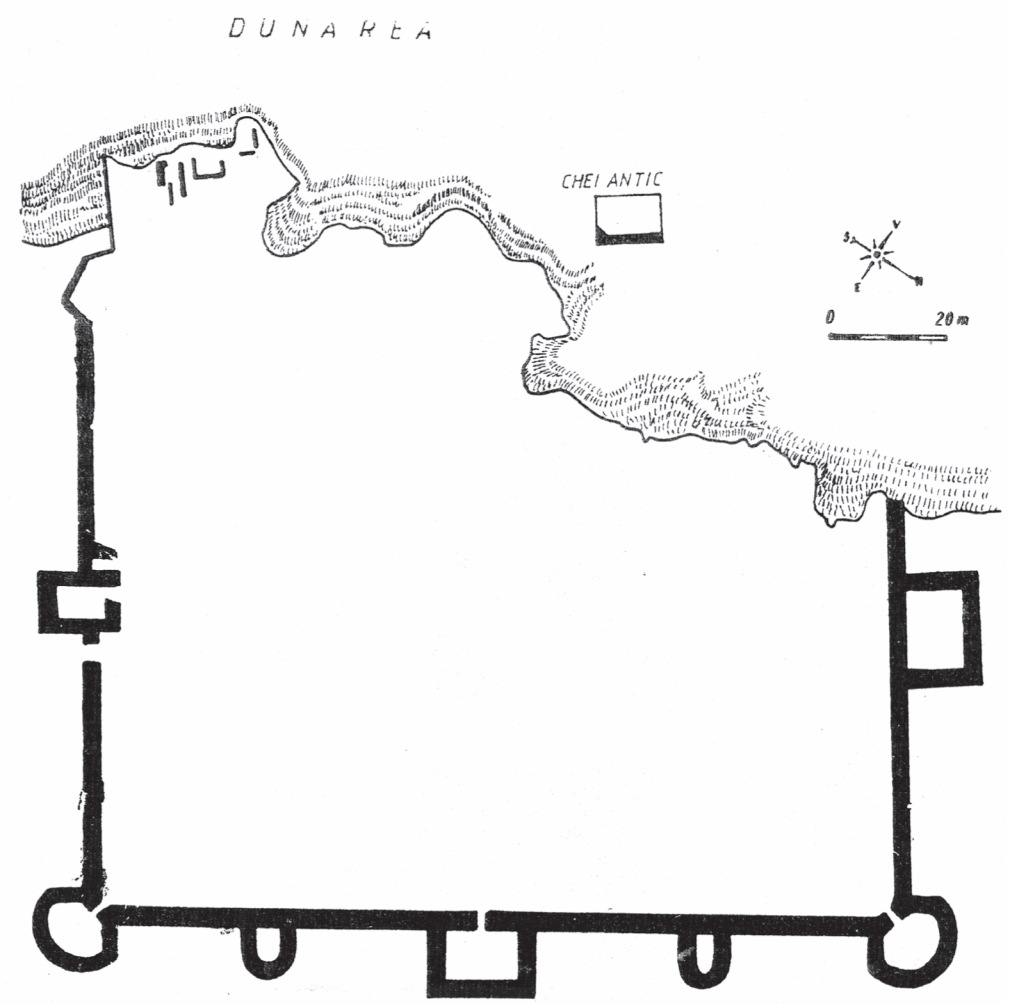

Fig. 28 - Planul Capidavei cu cheul antic.

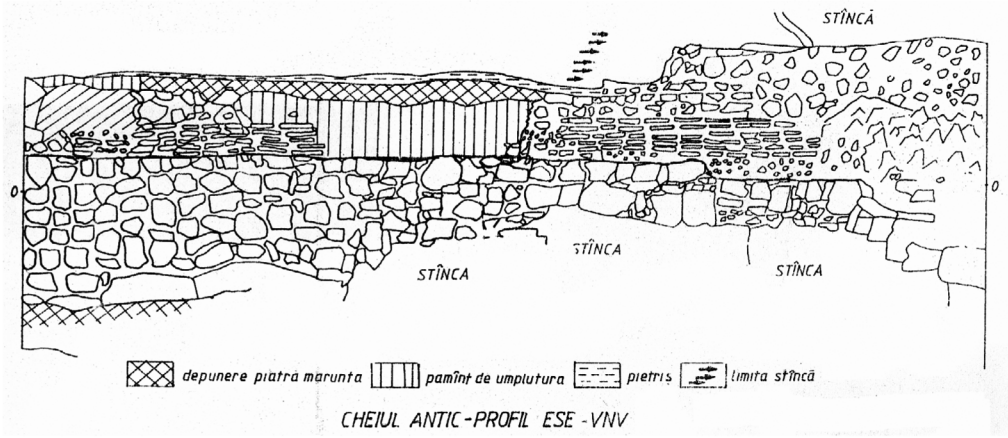

Fig. 29 - Profilul ESE – VNV al cheului antic de la Capidava.

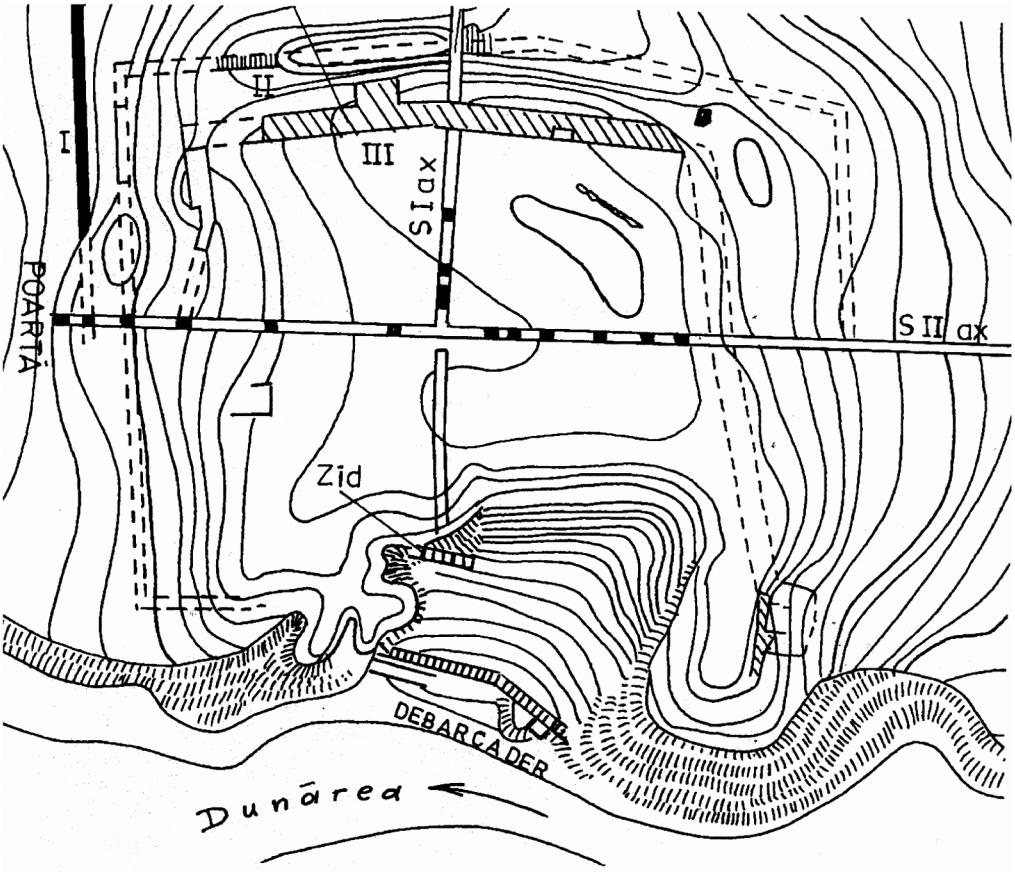

Fig. 30 - Plan al așezării cu debarcader. *Carsium* (Hârşova).

Fig. 31 - Debarcaderul de la *Carsium* (Hârşova).

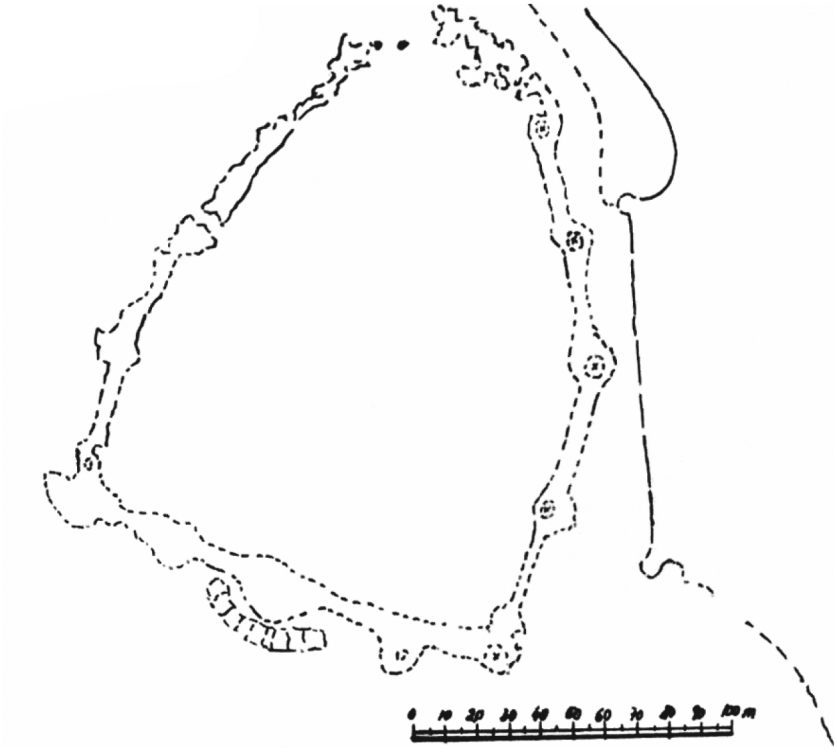

Fig. 32 - Amplasamentul probabil al instalațiilor portuare de la *Halmyris – Thalamonium* (Murighiol - Independența).

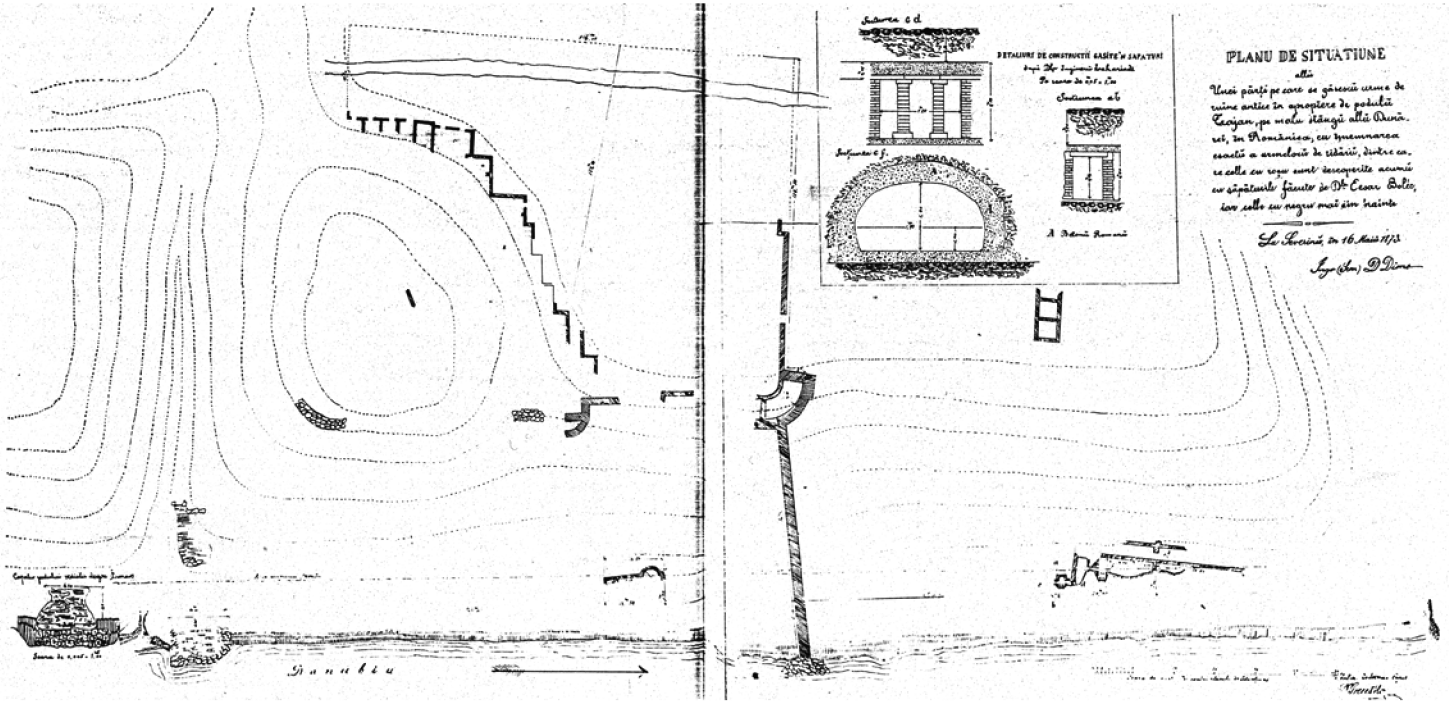

Fig. 33 - Construcții aparținând amenajărilor portuare de la *Drobeta* pe planul lui Cezar Bolliac din secolul XIX.

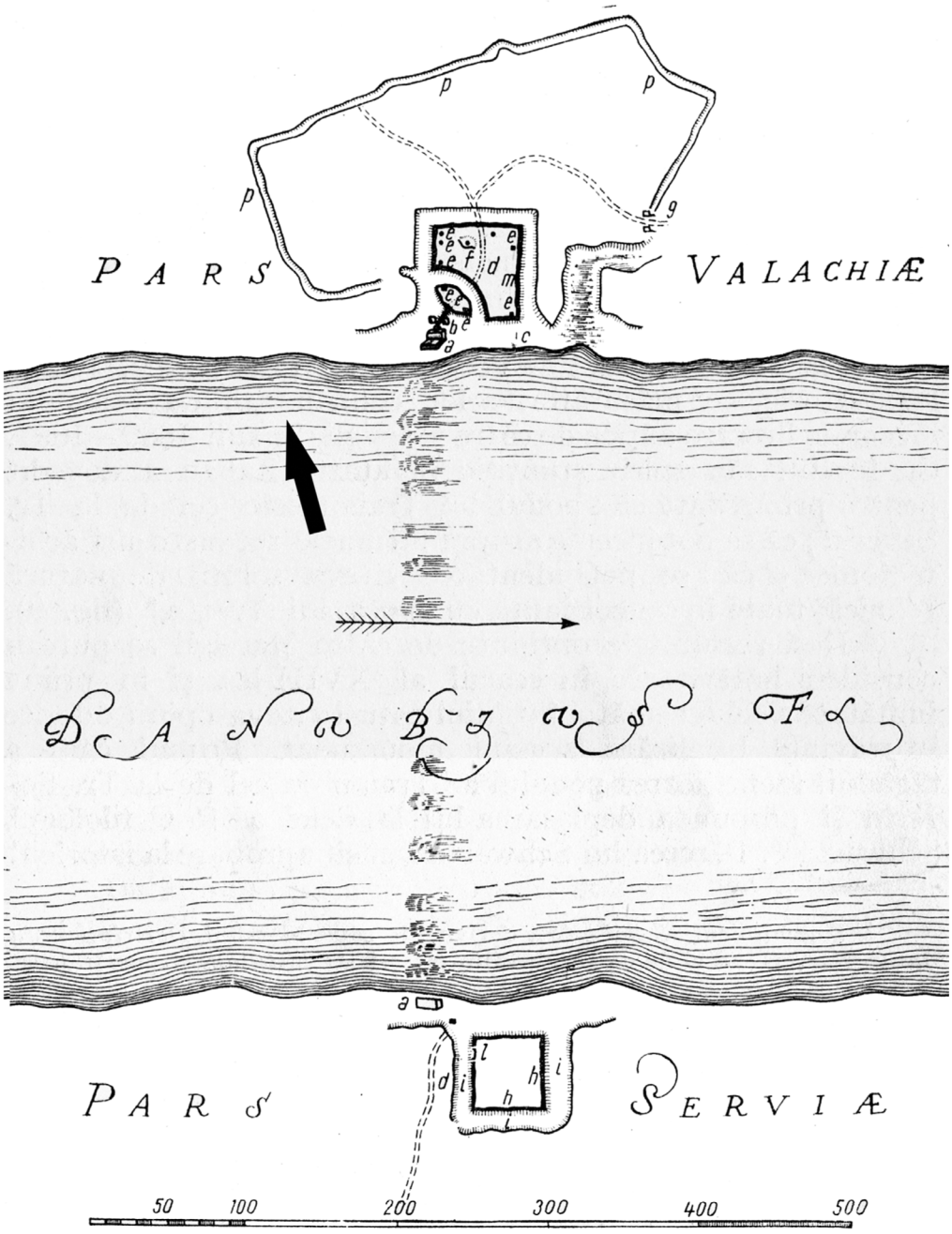

Fig. 34 - Amplasamentul probabil al portului *Drobeta* I pe planul lui Marsigli.

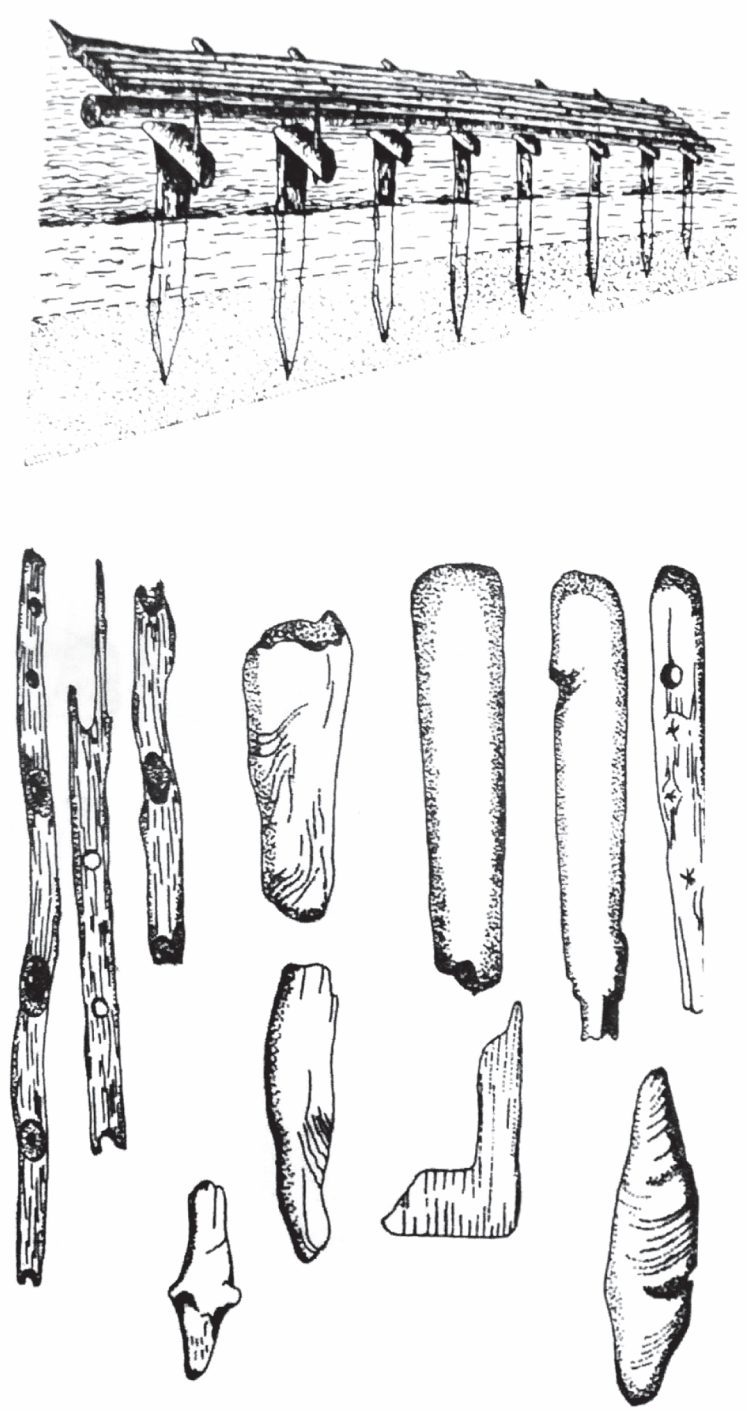

Fig. 35 - Reconstituirea debarcaderului portului de la Ostrovu Mare și elemente din lemn folosite la construcție.

ALA I GALLORUM ET PANNONIORUM: MOBILITATE ŞI PROSOPOGRAFIE[*]

Ionuț ACRUDOAE[**]

Keywords: *Roman Empire, alae, mobility, prosopography.*
Cuvinte cheie: *Imperiul Roman, unități auxiliare de cavalerie, mobilitate, prosopografie.*

Abstract: *The Roman auxiliary forces represented an important part of the army in the time of the Principate. This observation reflects also on the ala I Gallorum et Pannoniorum, a double ethnical unit, created from two alae at the beginning of the second century AD. This study will underline the organization of this unit, its mobility afterwards and a short prosopography of the militaries from ala I Gallorum et Pannoniorum during the second century.*
Rezumat: *Trupele auxiliare romane au reprezentat o parte importantă a armatei în timpul Principatului. Această constatare este valabilă şi pentru ala I Gallorum et Pannoniorum, o unitate dublă din punct de vedere etnic, alcătuită din două alae la începutul secolului II p. Chr. Articolul prezintă organizarea acestei unități, mobilitatea ei şi este însoțit de o scurtă prosopografie a militarilor din ala I Gallorum et Pannoniorum în timpul secolului II.*

1. *MOBILITATE*

În paginile următoare ne vom referi la o unitate de cavalerie formată, la origine, din pannoni, apoi din galli şi pannoni: *ala I Gallorum et Pannoniorum*. Prin intermediul diplomelor militare şi al inscripțiilor pe piatră vom urmări mobilitatea, apoi prosopografia personajelor din această trupă auxiliară de cavalerie.

În privința originii acestei unități, istoricii susțin mai multe ipoteze. Una dintre acestea sugerează că *ala I Gallorum et Pannoniorum* s-ar fi format printr-o unificare a două unități de cavalerie – *ala I Claudia Gallorum* şi *ala I Pannoniorum* – cândva la începutul secolului al II-lea p. Chr.[1] Astfel, s-a susținut că trupa în cauză a fost

[*] Acest articol a apărut cu sprijin financiar în cadrul Proiectului POSDRU 107/1.5/S/78342, confinanțat de Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[**] Ionuț Acrudoae: Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de Istorie, B-dul Carol I, nr. 11, Iaşi 700506; e-mail: ionut_erameu@yahoo.com.

[1] MATEI-POPESCU 2010, p. 185, n. 1551.

constituită din cele două *alae* care au staționat în Moesia Inferior în anii 99 şi 105 p. Chr. şi care, evident, au dispărut la puțin timp după aceste date[2]. O altă ipoteză afirmă că *ala I Gallorum et Pannoniorum catafractaria* ar fi identică cu *ala nova firma catafractaria*[3], totuşi sursele epigrafice semnalează două unități distincte[4]. O ipoteză mai veridică admite că, la începutul secolului al II-lea, *ala I Pannoniorum*, care a staționat în Moesia Inferior, a primit un număr semnificativ de recruți de origine gallică, devenind *ala I Gallorum et Pannoniorum*. De asemenea, şi *ala II Pannoniorum* a primit recruți galli, formând *ala II Gallorum et Pannoniorum*, noua trupă mixtă fiind transferată în provincia Dacia[5].

Cu excepția celor două *alae* la care ne-am referit, cunoaştem şi alte exemple de unități etnice mixte:

- *ala Gallorum et Thracum Classiana*, o trupă de cavalerie formată din galli în timpul lui Augustus şi care a primit un efectiv considerabil de thraci între 105 şi 122 p. Chr.[6];

- *ala Gallorum et Thracum Constantium*, constituită în vremea lui Claudius sau Nero din galli şi thraci, primind epitetul *constantium* după reprimarea revoltei evreilor[7];

- *cohors I Pannoniorum et Delmatarum*, creată cândva în a doua jumătate a secolului I p. Chr. şi atestată prima dată într-o diplomă militară din 95-96 în cadrul armatei din Germania Inferior[8];

- *cohors V Gallorum et Pannoniorum*, trupă mixtă care a avut la bază *cohors V Gallorum*, unitate care s-a aflat în Germania în anii 70 ai veacului I[9]; a fost transferată în provincia Pannonia pe la 84 p. Chr.[10], unde a primit efective de pannoni, devenind *cohors V Gallorum et Pannoniorum*, atestată prima oară cu acest nume în Moesia Superior într-o *constitutio* din anul 100[11], apoi în mai multe diplome din anii 132[12], 157[13] şi 161 p. Chr.[14].

Kraft susține că unitățile auxiliare mixte[15] au fost create numai din

[2] EADIE 1967, p. 167.
[3] SPAUL 1994, p. 82-83.
[4] MATEI-POPESCU 2010, p. 186.
[5] WAGNER 1938, p. 38-39; MATEI-POPESCU 2010, p. 186.
[6] SPAUL 1994, p. 87-88.
[7] HOLDER 1980, p. 39; SPAUL 1994, p. 96.
[8] *RMD* V, 336; SPAUL 2000, p. 336.
[9] *CIL* V, 875; KNIGHT 1991, p. 196.
[10] *CIL* XVI, 30.
[11] *CIL* XVI, 46; KNIGHT 1991, p. 201.
[12] *RMD* IV, 247.
[13] *RMD* V, 418.
[14] *RMD* I, 55. Cu toate că existența acestei trupe este confirmată de sursele amintite mai sus, ea nu apare în lucrarea despre unitățile auxiliare de infanterie a lui SPAUL 2000, p. 315-338.
[15] Pentru o listă extinsă a unităților auxiliare mixte, a se vedea KRAFT 1951, p. 26-27: *ala I Gallorum et Bosporanorum* (*CIL* XVI, 108); *ala Gallorum et Thracum* (*CIL* XVI, 3, *CIL* XVI, 87); *ala Gallorum et Thracum Antiana* (*CIL* XVI, 3, *CIL* XVI, 87); *ala Asturum et Tungrorum* (*CIL* XVI, 82); *cohors Asturum et Callaecorum* (*AE* 1942/1943, 84), posibil aceeaşi cu *cohors I Asturum et Callaecorum* (*CIL* XVI, 4); *cohors II Asturum et Callaecorum* (*CIL* XVI, 26, *CIL* XVI 31); *cohors V Luciensium et Callaecorum* (*CIL* XVI, 4); *cohors I Ligurum et Hispanorum* (*CIL* XVI, 62, *CIL* XVI, 80); *cohors II Gemina Ligurum et Corsorum* (*CIL* XVI, 34, *CIL* XVI, 40); *cohors I*

populațiile învecinate dintr-o provincie, ipoteză confirmată pentru *cohortes Asturum et Callaecorum* şi pentru *cohors I Latobicorum et Varcianorum equitata*. Totuşi, observația acestui cercetător este infirmată de existența trupelor mixte alcătuite din etnii distincte distanțate geografic: *ala I Gallorum et Pannoniorum*, *ala II Gallorum et Pannoniorum*, *cohors V Gallorum et Pannoniorum*, *ala I Gallorum et Thracum*[16].

Momentul exact al formării unității de față este neclar. Unii istorici presupun că a fost constituită fie la începutul principatului lui Traian[17], fie la sfârşitul domniei acestuia sau chiar la începutul domniei lui Hadrian. Astfel, din cauza decimării *alei I Pannoniorum* în războaiele dacice sau parthice din timpul lui Traian, această trupă a primit forțe proaspete din provinciile gallice sau şi-a unit efectivele cu o *ala Gallorum*, devenind *ala I Gallorum et Pannoniorum*[18]. Totuşi, în acest caz unitatea ar fi trebuit să se numească *ala I Pannoniorum et Gallorum*, păstrând pe prima poziție denumirea unității originare; din păcate, acest fapt este certificat doar în trei diplome militare din cele 11 surse epigrafice descoperite până acum. *Ala I Pannoniorum* este atestată în Moesia Inferior într-o diplomă din 25 septembrie 111[19], iar în Dacia un an sau doi mai târziu[20]. În acest caz, *ala I Gallorum et Pannoniorum* a fost constituită fie după anii 112-113 p. Chr., fie după întoarcerea unităților auxiliare din Orient, atunci când Hadrian a reorganizat aceste trupe după expediția parthică[21].

Primele surse epigrafice atestă prezența acestei noi unități auxiliare chiar în provincia Moesia Inferior, acolo unde a rezidat una din trupele originare. Astfel, avem în vedere trei copii ale unei diplome militare din anul 121 p. Chr., acestea menționând *ala I Gallorum et Pannoniorum* în provincia amintită, guvernată de *Ummidius Quadratus*[22]. Presupunem că, după ce a fost constituită, unitatea a fost trimisă în aceeaşi zonă unde cantonase anterior, însă momentan nu se cunoaşte castrul în care a rezidat, unii istorici bănuind că acesta se afla în partea dobrogeană a provinciei Moesia Inferior[23].

O altă diplomă militară din care cunoaştem trei copii datează din 125 p. Chr. şi confirmă prezența acestei trupe auxiliare în aceeaşi provincie, de data aceasta aflată sub conducerea lui *Caius Bruttius Praesens*[24]. Aceste surse nu au fost descoperite în Moesia Inferior ci într-o *provincia incerta*, dar nu oferă niciun indiciu privind castrul în care ar fi rezidat *ala I Gallorum et Pannoniorum*. Una din cele trei copii menționează faptul că militarii din această unitate serviseră perioada regulamentară pentru a fi demobilizați. În acest caz, este posibil ca trupa

Gemina Sardorum et Corsorum (*CIL* XVI, 34, *CIL* XVI, 40); *cohors I Latobicorum et Varcianorum equitata*, o trupă formată din recruți de origine pannonică, *latobici* şi *varciani*, atestată pentru prima oară într-o diplomă din 80 p. Chr. (*CIL* XVI, 158).

[16] A se vedea discuția din HOLDER 1980, p. 22-23.

[17] ROXAN, ECK 1997, p. 195.

[18] HOLDER 1980, p. 22.

[19] *RMD* IV, 222.

[20] *RMD* IV, 225.

[21] ROXAN 2003, p. 433.

[22] *SE* 1.

[23] MATEI-POPESCU 2010, p. 186, n. 1553.

[24] *SE* 2; MATEI-POPESCU 2010, p. 185; ROXAN, ECK 1997, p. 193-196.

de față să fi fost constituită la începutul domniei lui Traian, probabil în jurul anului 100 p. Chr., când acest împărat se pregătea pentru campania dacică.

Totuşi, se cunoaşte faptul că *ala I Pannoniorum* a demobilizat un număr considerabil de militari în ajunul campaniei parthice (circa 112/113), apoi a luptat în Orient, a suferit pierderi considerabile şi, probabil, şi-a consolidat efectivele cu recruți galli[25]. Nu putem fi siguri de aceste două ipoteze; formarea unității ar fi putut avea loc în intervalul 113-117 p. Chr., după cum am menționat mai sus. Trei copii ale unei alte constituții datează din 20 august 127 şi menționează unitatea în provincia Moesia Inferior *sub Bruttio Praesente*[26]. Ceea ce diferă față de sursele din anii 121 şi 125 este denumirea unității, aceasta fiind atestată cu titlul de *ala I Pannoniorum et Gallorum*. Nu cunoaştem motivul acestei inversiuni: fie a reprezentat o schimbare neobişnuită a numelui unității, necunoscută până atunci în cazul acestei trupe, fie era doar o greşeală a copistului diplomei[27].

În oraşul Giurgiu, provincia Dacia, a fost descoperită o diplomă militară care datează din anul 134 p. Chr., această sursă confirmând prezența *alei I Gallorum et Pannoniorum* tot în Moesia Inferior în timpul guvernării lui *Sextus Iulius Maior*[28]. Noua *constitutio* a fost eliberată pentru *Lucius Sextilius Pudens*, originar din Stobi, Macedonia; acesta servise în *cohors I Claudia Sugambrorum*, unitate care făcea şi ea parte din armata Moesiei Inferior.

O diplomă din anul 138 p. Chr. atestă prezența *alei I Gallorum et Pannoniorum* în Moesia Inferior, dar menționează şi doi militari din această unitate în momentul în care provincia avea acelaşi *legatus* – *Sextus Iulius Maior*[29]. Astfel, cunoaştem un prefect al trupei, un oarecare *(...)ettius* şi un ipotetic *eques* pe nume *Valerius (...)*, demobilizat din această *ala*. În această situație, presupunem că Valerius a fost recrutat în anul 113 p. Chr., probabil de către Traian pentru consolidarea acestei noi unități în viitoarea campanie parthică. Totuşi, diploma este fragmentară în partea de final şi nu cunoaştem originea militarului; însă, ținând cont de numărul semnificativ de recruți galli încorporați în această trupă, sugerăm originea gallică a lui Valerius. Totodată, este ultima oară când o sursă epigrafică atestă schimbarea poziției unităților componente, acum fiind menționată cu titlul *ala I Pannoniorum et Gallorum*.

O altă diplomă militară, de această dată din anul 141 p. Chr., descoperită într-o *provincia incerta*, menționează *ala I Gallorum et Pannoniorum* tot în Moesia Inferior, în timpul guvernării lui *Claudius Saturninus*[30]. Astfel, această sursă, emisă la trei ani după cea amintită anterior, certifică atât schimbarea guvernatorului provinciei, cât şi prezența unității în provincia de la Dunărea de Jos.

Din anul 145 avem în vedere trei copii ale unei diplome care atestă *ala I Gallorum et Pannoniorum* tot în Moesia Inferior. Prima dintre aceste copii semnalează un *praefectus* al cărui nume nu a putut fi reconstituit – *(...)a(...)in*, dar

[25] ROXAN, ECK 1997, p. 196.
[26] *SE* 3; ROXAN 1997, p. 288, 290, 298-299; WEISS 1999a, p. 291.
[27] ROXAN 1997, p. 290.
[28] *SE* 4; SPAUL 1994, p. 82; MATEI-POPESCU 2010, p. 185.
[29] *SE* 5.
[30] *SE* 6.

şi un militar lăsat la vatră din această *ala*[31]. Diploma a fost descoperită la *Durostorum* (Silistra de astăzi), Moesia Inferior, aflată sub conducerea legatului *Claudius Saturninus*. Presupunem că la *Durostorum* se stabilise militarul care fusese demobilizat din această trupă auxiliară; numele şi originea soldatului nu s-au păstrat în diploma militară, aceasta fiind fragmentară în partea de final. Celelalte două copii ale diplomei din 145 p. Chr., descoperite într-o *provincia incerta*, menționează *ala I Gallorum et Pannoniorum* în Moesia Inferior *sub Claudio Saturnino*[32]. Din anul următor cunoaştem o altă constituție care atestă *ala I Gallorum et Pannoniorum* în Moesia Inferior tot în timpul guvernării lui *Claudius Saturninus*[33].

Ultimele diplome militare cunoscute deocamdată confirmă prezența *alei I Gallorum et Pannoniorum* în Moesia Inferior în timpul legatului *Vitrasius Pollio*. Prima dintre acestea este datată în 154 p. Chr. şi a fost descoperită la Brestovene, provincia Thracia[34], iar a doua este din 8 februarie 157 p.Chr. şi a fost găsită la Olbia[35]. După această dată, sursele epigrafice sunt tăcute în privința *alei I Gallorum et Pannoniorum.* Probabil această unitate a existat şi în a doua parte a secolului al II-lea, însă izvoarele nu mai menționează activitatea ei sau existența unui militar din perioada respectivă.

Singura inscripție pe piatră din secolul al II-lea care aminteşte de *ala I Gallorum et Pannoniorum* este datată în timpul lui Antoninus Pius, poate la puțin timp după 138 p. Chr. Inscripția onorifică prezintă cariera lui *Marcus Maenius Agrippa*, desfăşurată în mare parte în timpul lui Hadrian, a cărui gazdă a fost la un moment dat (*hospiti divi Hadriani*)[36]. Rezumăm cariera lui *Maenius Agrippa* pentru a contura perioada când acesta a îndeplinit prefectura unității analizate aici: 1 - *praefectus cohortis II Flavia Brittonum equitatae*; 2 - *tribunus cohortis I Hispanorum equitatae*; 3 - *praefectus alae I Gallorum et Pannoniorum catafractatae*; 4 - *procurator Augusti*; 5 - *praefectus classis Britannicae*; 6 - *procurator provinciae Britanniae*.

Îndeplinind cariera specifică persoanelor din rangul ecvestru (*tres militiae*), *Maenius Agrippa* a început ca *praefectus cohortis II Flavia Brittonum* înainte de a fi trimis în expediția britanică, poate în jurul anului 118. Astfel, *Maenius Agrippa* a condus *cohors II Flavia Brittonum* care staționa în Moesia Inferior la *Sexaginta Prista* (Ruse de astăzi) înainte de 118 p. Chr., apoi a ajuns în Britannia împreună cu noul guvernator, *Pompeius Falco*[37]. În cadrul acestei expediții militare, Maenius Agrippa a îndeplinit prefectura *cohortei I Hispanorum equitata* (această unitate a staționat la Maryport) în perioada 118-122[38], sau poate în 122-126 p. Chr., după cum au sugerat unii istorici[39]. Continuându-şi cariera militară, *Maenius Agrippa* s-a întors în Moesia Inferior, unde a fost *praefectus alae I Gallorum et Pannoniorum*

[31] *SE* 7a.
[32] 1. *SE* 7b; 2. *SE* 7c; MATEI-POPESCU 2010, p. 185.
[33] *SE* 8; WEISS 1999b, p. 279-281.
[34] *SE* 9; SPAUL 1994, p. 82.
[35] *SE* 10; MIRKOVIĆ 1999, p. 250; MATEI-POPESCU 2010, p. 185.
[36] *SE* 11.
[37] FRERE 2000, p. 24-25.
[38] FRERE 2000, p. 25.
[39] JARRETT 1994, p. 47.

catafractatae, probabil în jurul anului 128 p. Chr.[40]. Totodată, observăm că *ala I Gallorum et Pannoniorum* era *catafractata/catafractaria*, adică o trupă de cavalerie grea, acest model fiind preluat din Orient, de la parți[41]. Nu vom continua analiza carierei ofițerului de față, aceasta fiind detaliată în cadrul prosopografiei.

Astfel, în veacul al II-lea, *ala I Gallorum et Pannoniorum* a avut trei prefecți: *Marcus Maenius Agrippa* (atestat în aprox. 128 p. Chr.), *(...)ettius* (menționat în anul 138) şi *(...)a(...)in* (din 145 p. Chr.). În timp ce inscripțiile pe piatră nu menționează niciun subofițer sau vreun *eques*, diplomele militare semnalează doi militari, probabil ambii *ex equites*, lăsați la vatră din această trupă: *Valerius (...)* în diploma din anul 138, şi *ignotus*, amintit indirect în constituția din 145 p. Chr.

Nu cunoaştem soarta acestei unități după ultima sa atestare epigrafică din anul 157 p. Chr. Presupunem că şi-a continuat activitatea de apărare a provincei Moesia Inferior, trimițând vexilații în zonă pentru contracararea pericolului barbar, prezent tot mai pregnant în perioada următoare, mai precis în timpul războaielor marcomanice. Nu ştim când a avut loc dispariția propriu-zisă a *alei I Gallorum et Pannoniorum*: este posibil să fi fost distrusă în luptă fie în timpul războaielor marcomanice, fie în vremea războiului civil declanşat după moartea lui Commodus, fie cel mai târziu în perioada crizei de la mijlocul secolului al III-lea.

În ceea ce priveşte denumirea acestei trupe mixte, în sursele epigrafice apare, în mare parte din cazuri, cu denumirea *ala I Gallorum et Pannoniorum*, o singură dată cu *ala I Pannoniorum et Gallorum*[42] şi într-o singură inscripție pe piatră în forma *ala I Gallorum et Pannoniorum catafractata*. Deoarece epitetul de *catafractata* apare o singură dată, nu putem fi siguri că acesta s-a păstrat de-a lungul existenței trupei, nefiind menționat de niciuna din cele 11 diplome şi copii de diplome militare cunoscute până acum. Este posibil ca trupa să fi primit acest titlu în campania împotriva parților din timpul lui Traian; l-a păstrat o perioadă după ce fost transferată în Moesia Inferior, apoi a fost ignorat de sursele epigrafice. În cazul în care a avut structura unei trupe de cavalerie grea, presupunem că *ala I Gallorum et Pannoniorum* a fost dislocată în această zonă pentru a lupta împotriva sarmaților.

De asemenea, unitatea soră, *ala II Gallorum et Pannoniorum*, apare într-o diplomă din anii 159-160 p. Chr. cu titlul complet de *ala (II) Gallorum et Pannoniorum catafractaria*, trupa fiind prezentă la Domaşnea, făcând parte din armata Daciei Porolissensis[43]. Totuşi, deoarece diploma este fragmentară, denumirea de *catafractaria* se poate referi fie la *ala I Gallorum et Pannoniorum*, fie la o altă trupă auxiliară care urma după *ala II Gallorum et Pannoniorum*. Fără o altă confirmare epigrafică, observația de mai sus rămâne la stadiul de ipoteză. Totodată, într-o constituție descoperită în Dacia Porolissensis, la Cluj-Napoca, şi datată în 128 p. Chr., unitatea apare cu denumirea de *ala II Gallorum et*

[40] HOLDER 1980, p. 22; FRERE 2000, p. 24.

[41] În acest sens, a se vedea articolul lui EADIE 1967, p. 161-173.

[42] O diplomă militară datată în 142-144 p. Chr., descoperită într-o *provincia incerta*, surprinde şi *ala II Gallorum et Pannoniorum* cu denumirea inversată: *ala (II) Pan(noniorum) et Gal(lorum)* (WEISS 2012, p. 190-192).

[43] *CIL* XVI, 110; WAGNER 1938, p. 39; KRAFT 1951, p. 27.

Pannoniorum torquata, unii autori sugerând că a fost decorată în timpul războiului parthic al lui Traian[44]. Cu excepția denumirilor suplimentare de *catafractata* şi *torquata*, nu mai cunoaştem alte epitete primite de cele două *alae* surori.

Ala I Gallorum et Pannoniorum (şi, ipotetic, *ala II Gallorum et Pannoniorum*), nu este singura unitate de cavalerie grea semnalată în timpul Principatului. Astfel, sursele epigrafice menționează alte două trupe auxiliare de acest gen:

1. *Ala I Ulpia contariorum (milliaria)*, creată de Traian şi atestată în mai multe inscripții din Syria, probabil trimisă acolo pentru contracararea parților[45]; după domnia lui Traian, *ala I Ulpia contariorum* a fost transferată în Pannonia Superior, unde este menționată în mai multe diplome militare şi inscripții pe piatră[46].

2. *Ala nova firma catafractaria*, pe care Spaul a identificat-o greşit cu *ala I Gallorum et Pannoniorum catafractata*[47], apare în mai multe monumente epigrafice, mai ales din secolul al III-lea[48].

În general, efectivele militare de cavalerie grea sunt semnalate din secolul al III-lea; de regulă acestea erau vexilații de catafractari[49] sau *numeri catafractariorum*[50]. În timpul Dominatului, unitățile de cavalerie grea sunt tot mai răspândite în Imperiu, majoritatea fiind atestate în *Notitia Dignitatum*: *equites catafractarii Biturigenses*, *equites catafractarii Ambianenses*, *equites catafractarii Albigenses*, *ala I Iovia catafractariorum*, *equites clibanarii* etc.

În concluzie, rezumăm etapele existenței şi a dislocării *alei I Gallorum et Pannoniorum:*

- formarea unității la începutul domniei lui Traian (100-110 p. Chr.) sau după campania acestuia din Orient (*post* 113 p.Chr.), cel mai probabil în intervalul 113-117 p. Chr.;

- atestarea trupei în Moesia Inferior, fapt confirmat de trei diplome militare din anul 121, trei *constitutiones* din 125 şi trei diplome din anul 127 p. Chr.;

- menționarea lui *Marcus Maenius Agrippa*, prefectul acestei unități în aprox.

---

[44] CIONGRADI, BOTA, VOIŞIAN 2009, p. 211. Pentru detalii privind decorațiile primite de trupele auxiliare romane, a se vedea MAXFIELD 1981, p. 67-100.

[45] *Aurelius Bassus – signifer alae I Ulpiae contariorum* (*AE* 1987, 955); *Aurelius Octavianus – sesquiplicarius alae I Ulpiae contariorum* (*AE* 1993, 1592); *Ignius Viatorianus – stator alae I Ulpiae contariorum* (*AE* 1993, 1593); *Aurelius Surus – salariarius alae Ulpiae contariorum* (*AE* 1993, 1596).

[46] *CIL* III, 4183; *CIL* III, 4278; *CIL* III, 4359; *AE* 1992, 1409; *AE* 2004, 1905; *AE* 2008, 1087; RMD V, 416 etc.

[47] SPAUL 1994, p. 82-84.

[48] Menționăm câțiva militari din această unitate: *Biribam Absei* (sic!) – *decurio alae firmae catafractariae* (*CIL* XIII, 7323); *Aurelis Saluda* şi *Regrethus – equites alae firmae catafractariae*; *Trebicius Gaudinus – praefectus alae novae firmae catafractariae Philippianae* (*CIL* III, 99).

[49] Dintre militarii din aceste vexilații, îi amintim pe *Valerius Fuscianus – militavit in vexillatione eqquitum catafractariorum* (*IK* XXXI, 40) şi pe *Valerius Ienuarius* (sic!) – *circitor de vexillatione catafractariorum* (*CIL* V, 6784).

[50] Atestăm câteva personaje care au activat în aceste trupe auxiliare: *Flavius Tethianus – circetor de numero catafractariorum* (*AE* 1912, 192); *Klaudius* (sic!) *Ingenuus – centenarius ex numero equitum catafractariorum seniorum* (*CIL* XIII, 1848); *Valerius Durius – circitor numeri catafractariorum* (*CIL* XIII, 3493); *Flavius Severianus – centenarius de numero equitum catafractariorum* (*AE* 1891, 106).

128 p. Chr.; este posibil ca această trupă să fi fost transferată în Britannia alături de *Maenius Agrippa*, fiind mai puțin probabil ca acesta să fi venit din Britannia în Moesia Inferior pentru a fi prefectul *alei I Gallorum et Pannoniorum*, apoi să se fi întors în provincia insulară ca *praefectus classis Britannicae*; totuşi, deoarece nicio sursă nu atestă prezența efectivă a *alei I Gallorum et Pannoniorum* în Britannia, sugerăm staționarea permanentă a trupei în Moesia Inferior;

- prezența unității tot în Moesia Inferior, fapt certificat de diplomele militare din anii 134, 138, 141, 145, 146, 154 şi 157 p. Chr.;

- absența altor surse epigrafice sau de altă natură după anul 157 p. Chr.;

- confirmarea de către sursele epigrafice a existenței trupei pentru maximum jumătate de secol (aprox. 113-117-157 p. Chr.);

- reorganizarea, dispariția sau distrugerea *alei I Gallorum et Pannoniorum* într-o perioadă incertă: războaiele marcomanice, războiul civil din 193-197 sau criza din 235-284 p. Chr.

2. *PROSOPOGRAFIE*

În analiza prosopografică vom urmări cariera pentru fiecare militar, în ordine cronologică şi pe funcții: I. Grade militare superioare; II. Grade militare inferioare; III. *Equites*; IV. Veterani. Totodată, cu privire la aspectul social al militarilor pannoni din armata romană, vom include familia sau persoanele dedicante pentru fiecare personaj.

Elementele fişei prosopografice vor fi următoarele:

1. nume complet, funcția militară şi originea individului;
2. locul descoperirii sursei epigrafice;
3. vârsta soldatului;
4. serviciul militar;
5. vârsta recrutării (dacă este amintită în inscripție, altfel va fi posibilă calcularea acesteia dacă dispunem de vârsta la deces şi serviciul militar îndeplinit);
6. perioada recrutării (aceasta va fi dedusă prin scăderea perioadei de serviciu din datarea inscripției);
7. cariera militarului (în special în cazul ofițerilor);
8. analogii cu alte surse epigrafice (acolo unde este necesar): menționarea individului în mai multe inscripții, corespondența cu persoane care dețineau aceleaşi *nomen gentile* şi *cognomen*, prezența anumitor ofițeri sau soldați în diverse provincii;
9. familia soldatului sau comemoratorii/dedicanții acestuia.

I. *Grade militare superioare*

1. *Marcus Maenius Agrippa – praefectus alae I Gallorum et Pannoniorum catafractatae*, cetățean roman originar din *Camerinum*, Peninsula Italică[51]. Acesta era fiul lui *Caius*, din tribul *Cornelia*, cetățean roman de rang ecvestru – *equo publico*. Inscripția onorifică a fost descoperită la *Camerinum*, Umbria, Regio VI, şi datează de la începutul domniei lui Antoninus Pius (aprox. 138-142 p. Chr.).

[51] *SE* 11.

Sursa epigrafică nu aminteşte vârsta lui *Maenius Agrippa*, însă presupunem că avea în jur de 50 de ani, deoarece avusese o carieră militară consistentă, fiecare post fiind îndeplinit timp de 3-4 ani[52]. Cele şase posturi ocupate de *Maenius Agrippa* au totalizat aproximativ 20 de ani, acesta începând *tres militiae* pe la 30/30 şi ceva de ani. Astfel, *Maenius Agrippa* a urmat cariera obişnuită a celor din rangul ecvestru: 1 - *praefectus cohortis quingenariae – praefectus cohortis II Flaviae Brittonum equitatae*; 2 - *tribunus cohortis milliariae – tribunus cohortis I Hispanorum equitatae*; 3 - *praefectus alae quingenariae – praefectus alae I Gallorum et Pannoniorum catafractatae*[53]. Totodată, inscripția confirmă faptul că *ala* la care ne referim era *quingenaria* (circa 480 de militari), iar izvoarele epigrafice disponibile nu menționează schimbarea statutului său în *milliaria*.

Dacă datăm inscripția de față pe la 140 p. Chr., presupunem că acest personaj se născuse pe la 85 p. Chr., şi-a început cariera ca *praefectus cohortis II Flaviae Brittonum equitatae* la 115-120 şi a terminat-o cu funcția de *procurator provinciae Britanniae* în intervalul 135-140 p. Chr. Având ca suport inscripția de la Camerinum şi studiile privindu-l pe *Maenius Agrippa* sau ala *I Gallorum et Pannoniorum*, sugerăm o cronologie relativă pentru un *cursus honorum* al acestui personaj: 1 - *praefectus cohortis II Flavia Brittonum equitata* (115-118/118-122 p. Chr.); 2 - *tribunus cohortis I Hispanorum equitatae* (118-122/122-126); 3 - *praefectus alae I Gallorum et Pannoniorum catafractatae* (122-126/126-130); 4 - *procurator Augusti* (126-130/130-134); 5 - *praefectus classis Britannicae* (circa 130-134/134-138); 6 - *procurator provinciae Britanniae* (134-138/138-142 p. Chr.). Totodată, păstrăm anumite rezerve privind cronologia carierei acestui personaj, deoarece ar fi putut exista momente de pauză între posturile ocupate, iar unele funcții ar fi putut fi îndeplinite pe o perioadă mai lungă sau mai scurtă decât intervalul regulamentar de trei-patru ani.

Maenius Agrippa era patronul oraşului *Camerinum*, iar statutul său deosebit fusese recunoscut atât de Hadrian (*hospiti divi Hadriani ... electo a divo Hadriano*), cât şi de Antoninus Pius (*Optimi Maximique Imperatoris Antonini Augusti Pii beneficio interpretationis eius privilegia*). De asemenea, *Marcus Maenius Agrippa* a depus mai multe inscripții votive în perioada în care a îndeplinit tribunatul *cohortei I Hispanorum equitata* la *Alauna*/Maryport, în provincia Britannia[54].

Locul pentru ridicarea monumentului onorific a fost oferit prin decretul senatului local din *Camerinum* (*decreto decurionum*), oraşul natal al lui *Maenius Agrippa*. Presupunem că acest personaj nu fusese onorat doar pentru statutul său excepțional, ci şi pentru activitatea edilitară sau evergetică în interesul urbei: ridicarea sau refacerea de monumente epigrafice, temple sau alte construcții urbane. Sursele epigrafice atestă mai mulți ofițeri de rang ecvestru care au avut cariere consistente, în timp ce se aflau la comanda unor unități auxiliare pannonice: *Lucius Iulius Vehilius Gratus Iulianus – tribunus cohortis I Ulpiae Pannoniorum* şi *praefectus alae I (Pannoniorum) Tampianae*[55]; *Titus Varius Clemens –*

[52] KLODZINSKI 2010, p. 2.
[53] KLODZINSKI 2010, p. 1.
[54] *CIL* VII, 379-382; *RIB* I, 823-826.
[55] *CIL* VI, 41271.

praefectum equitum alae II Pannoniorum[56]; *Caius Minicius Italus – praefectus cohortis I Breucorum equitatae civium Romanorum* şi *praefectus cohortis II Varcianorum equitatae*[57]; *Titus Prifernius Paetus Memmius Apollinaris – praefectus cohortis III Breucorum*[58]; *Marcus Sentius Proculus – praefectus cohortis VII Breucorum*[59]; *Ulpius (...) – praefectus cohortis VII Breucorum* şi *praepositus vexillationis auxiliariorum Pannoniae Inferioris*[60].

Inscripția de la Camerinum aminteşte atât de tatăl lui *Agrippa*, un *Caius*, probabil din acelaşi rang ecvestru, cât şi de fiul său, al cărui nume este necunoscut. *Marcus Maenius Agrippa* este numit *pater senatoris*, acest lucru sugerând că fiul său, poate tot un *Marcus*, fusese primit în ordinul senatorial datorită meritelor tatălui său. Astfel, ginta *Maenia* a cunoscut o ascensiune semnificativă, din a doua parte a secolului I p. Chr. (*Caius Maenius Agrippa* – rang ecvestru?), în prima parte a secolului al II-lea (*Marcus Maenius Agrippa* – rang ecvestru), până în a doua jumătate a veacului al II-lea (*Marcus? Maenius Agrippa* – rang senatorial). Cu excepția tatălui şi fiului său, inscripția nu aminteşte de alți membri ai familiei lui *Marcus Maenius Agrippa*.

2. *(...)ettius – praefectus (cui praeest) alae I Pannoniorum et Gallorum*, probabil originar din mediul italic. Al doilea ofițer superior al unității analizate aici este atestat de o diplomă din anul 138 p. Chr. descoperită într-o *provincia incerta*[61]. Constatăm atât fragmentarea diplomei, care nu a păstrat numele complet al prefectului, cât şi inversarea denumirii unității auxiliare. Presupunem că acest *(...)ettius* era cetățean roman din Peninsula Italică, probabil făcând parte din ordinul ecvestru. Deoarece *ala I Gallorum et Pannoniorum* era *quingenaria* şi se afla pe locul al treilea în *tres militiae*, admitem că *(...)ettius* a mai fost *praefectus* unei *cohors quingenaria* şi *tribunus* al unei *cohors milliariae*, însă nu cunoaştem nici trupele, nici provinciile în care a servit anterior.

De regulă, ofițerii de rang ecvestru intrau în armată destul de târziu, nu înainte de a deține câteva funcții municipale. Sursele epigrafice oferă mai multe exemple în acest sens, dintre care amintim doar două: 1. *Titus Prifernius Paetus Memmius Apollinaris – praefectus cohortis III Breucorum*, care îndeplinise două posturi civile înainte să dețină funcția militară amintită: a) *IIIIvir iure dicundo quinquennali*, b) *magister iuvenum*[62]; 2. *Marcus Sentius Proculus – praefectus cohortis VII Breucorum*, înainte de a începe cariera militară a deținut două funcții administrative: a) *decurio coloniae Berytus*, Syria; b) *IIvir coloniae Berytus*[63].

În cazul de față, *(...)ettius* intrase în armată pe la 30 de ani, servise aproximativ 3-4 ani în fiecare post din *tres militiae*, deci avea cam 45 de ani când ajunsese *praefectus alae quingenariae*. În acest caz, bănuim că se născuse pe la 93-95 p. Chr., intrase în armata romană prin 125 ca *praefectus cohortis quingenariae*, a fost

[56] *CIL* III, 5211; *CIL* III, 5212.
[57] *CIL* V, 875 (p. 1025).
[58] *CIL* IX, 4753.
[59] *AE* 1926, 27 = *AE* 1926, 150 = *AE* 1992, 1689.
[60] *CIL* III, 1464 (p. 1407) = *AE* 1980, 758.
[61] *SE* 5.
[62] *CIL* IX, 4753.
[63] *AE* 1926, 27 = *AE* 1926, 150 = *AE* 1992, 1689.

transferat într-o *cohors milliaria*, iar în anul 138 p. Chr. este atestat ca *praefectus alae quingenariae*. Nu cunoaştem o cronologie exactă a serviciului în celelalte două unităţi auxiliare (cândva între 125 şi 138) şi nici dacă *(...)ettius* devenise de curând prefectul trupei sau era în funcţie de 2-3 ani. Sursa epigrafică nu menţionează familia acestui prefect şi nici nu cunoaştem alte izvoare care să ateste acest lucru.

3. *(...)a(...)in – praefectus* (*cui praeest*) *alae I Gallorum et Pannoniorum*, probabil originar din spaţiul italic[64]. Al treilea prefect al *alei I Gallorum et Pannoniorum* apare într-o diplomă militară din anul 145 p. Chr., descoperită la *Durostorum* (Silistra de astăzi), provincia Moesia Inferior. Şi în cazul acestui ofiţer confirmăm îndeplinirea carierei integrale din *tres militiae*; astfel, înainte de a fi prefectul *alei I Gallorum et Pannoniorum* a fost, consecutiv, *praefectus cohortis quingenariae* şi *tribunus cohortis milliariae*.

De asemenea, vârsta acestui ofiţer poate fi restrânsă la 45 de ani, acesta născându-se probabil pe la 100 p. Chr.; a devenit *praefectus cohortis quingenariae* prin anii 130-135; a fost transferat în calitate de *tribunus* într-o *cohors milliaria* în intervalul următor, apoi a îndeplinit prefectura *alae I Gallorum et Pannoniorum* cândva între 142 şi 145. Deoarece numele său poate fi cu greu reconstituit, nu putem certifica unităţile în care servise anterior. Reconstituim aici doar cariera acestui ofiţer superior: 1 - *praefectus cohortis ignotae* (aprox. 130-135); 2 - *tribunus militum legionis augusticlavius* sau *tribunus cohortis milliariae ignotae* (circa 135-140); 3 - *praefectus alae I Gallorum et Pannoniorum* (aprox. 140-145 p. Chr.). Nu cunoaştem familia acestui militar deoarece, de regulă, membrii familiei unui *praefectus* nu erau menţionaţi într-o diplomă militară, ci numai cei ai militarului demobilizat.

II. *Grade militare inferioare*

Nu cunoaştem niciun subofiţer din *ala I Gallorum et Pannoniorum*. Absenţa acestora din sursele epigrafice nu respinge existenţa acestora, ci doar faptul că izvoarele respective s-au pierdut sau nu au fost descoperite până acum.

III. *Equites*

1. *Valerius (...) – eques ex ala I Gallorum et Pannoniorum*, origine incertă. Militarul a fost demobilizat din această unitate prin constituţia din anul 138 p.Chr., descoperită într-o *provincia incerta*[65]. Valerius fusese *peregrinus*, fiind încetăţenit prin intermediul acestei diplome militare, însă nu cunoaştem originea sa etnică sau provincială.

Dacă servise cei 25 de ani regulamentari în unitatea militară la care ne referim şi fusese recrutat la 18-20 de ani, presupunem că în momentul demobilizării avea aproximativ 45 de ani; sugerăm încorporarea acestui personaj în anul 113 p. Chr., poate în ajunul campaniei parthice a lui Traian. În acest caz, presupunem că momentul formării acestei unităţi auxiliare se poate situa în 113 p. Chr. sau, după cum am menţionat anterior, la puţin timp după întoarcerea *alei I Pannoniorum* din Orient când şi-a consolidat efectivele decimate cu recruţi galli

[64] *SE* 7a.
[65] *SE* 5.

sau prin contopirea cu o *ala Gallorum*. În acest caz, presupunem că *Valerius* era fie de origine pannonică, fie de origine gallică, însă nu putem şti dacă această unitate nu făcuse recrutări din alte zone decât din provincia de origine. Deoarece diploma militară este fragmentară în partea de final, nu cunoaştem vreun membru al familiei lui *Valerius*, fiind posibil ca acesta să fi avut o soție care primise cetățenia romană în urma căsătoriei.

2. *Ignotus – eques ex ala I Gallorum et Pannoniorum*, origine neclară. Al doilea şi ultimul *eques* din *ala I Gallorum et Pannoniorum* este menționat, chiar dacă indirect, în diploma militară de la *Durostorum* (Silistra de astăzi), Moesia Inferior, datată în 145 p. Chr.[66]. Diploma respectivă este foarte fragmentară în partea de final, dar a fost emisă cu siguranță pentru un militar din unitatea analizată aici. Acesta ar fi putut fi un subofițer, poate un *sesquiplicarius* sau un *duplicarius*, însă diploma militară este neclară în acest sens. Acest anonim era un *peregrinus* cu originea necunoscută, posibil un pannon sau un gall, însă fără ca proveniența să fie clar confirmată; militarul primise cetățenia romană la demobilizare, acest lucru fiind atestat de diplomă.

Ignotus fusese recrutat pe la 18-20 de ani şi servise cei 25 de ani, deci avea în jur de 45 de ani în momentul lăsării la vatră. Cunoscând aceste informații, presupunem că a fost încorporat pe la 120 p. Chr., poate chiar din Moesia Inferior, provincia în care *ala I Gallorum et Pannoniorum* a staționat în secolul al II-lea; ipoteza ar confirma astfel o recrutare locală, proces început încă din timpul lui Hadrian. Starea fragmentară a diplomei militare nu ne oferă niciun indiciu privind familia militarului.

IV. *Veterani*

Nicio sursă epigrafică nu menționează clar existența vreunui veteran din *ala I Gallorum et Pannoniorum*. Cu toate acestea, îi putem nominaliza pe cei doi *equites* amintiți mai sus – *Valerius (...)* şi *ignotus*, deoarece diplomele militare respective au fost eliberate pentru aceştia.

Motivul atestării epigrafice limitate a unității în sine şi a militarilor din *ala I Gallorum et Pannoniorum* este neclar. Presupunem fie că trupa a avut un rol strategic redus, fie a avut o existență scurtă şi nu au rămas pentru ea prea multe mărturii scrise. Aceeaşi observație este valabilă şi pentru – *ala II Gallorum et Pannoniorum*, cantonată în secolul al II-lea în provincia Dacia. Aceasta a lăsat câteva urme epigrafice – doar diplome militare – care nu atestă niciun militar care ar fi servit în *ala* respectivă. Astfel, existența *alei II Gallorum et Pannoniorum* este confirmată de mai multe *constitutiones* descoperite în Dacia şi datate în anii 128[67], 142-144[68], 153[69], 154[70], 159-160[71] şi 164[72]. Chiar dacă ambele unități auxiliare de

[66] *SE* 7a.
[67] CIONGRADI, BOTA, VOIŞIAN 2009, p. 214.
[68] WEISS 2012, p. 190-192.
[69] *RMD* V, 404 = *AE* 2001, 1705.
[70] *RMD* I, 47.
[71] *CIL* XVI, 110.
[72] *RMD* I, 63-65; *CIL* XVI, 185.

cavalerie nu au fost atestate de foarte multe surse epigrafice, avem totuşi informaţii semnificative privind mobilitatea trupelor sau prosopografia unora dintre militarii acestor unităţi.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM (SE)

A. Diplome militare

1. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**

Surse: *Chiron* 39 (2009), 530; 533; *RMD* V, 356 = *AE* 1997, 1776 = *AE* 2002, 1766.

Localizare: *provincia incerta*.

Datare: 121 p. Chr.

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) d]ivi / [Nervae nepos Traianus Hadria]nus Aug(ustus) / [pontifex maximus tribunicia potes]t(ate) III co(n)s(ul) III / [equitibus et peditibus qui mili]taverunt / [in alis quinque(?) et cohortibus] octo quae / [appellant(ur) I Vespasiana Darda]nor(um) et ***I Gal/[lor(um) et Pannonior(um)*** etc. *et sunt in Moesia inferiore sub Ummidio] / [Quadr]ato.*

2. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**

Surse: *RMD* IV, 235 = *AE* 1997, 1772.

Localizare: *provincia incerta*.

Datare: 125 p. Chr.

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Ner/vae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex) / maxim(us) trib(unicia) potest(ate) VIIII co(n)s(ul) III proco(n)s(ul) / equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis duab(us) / et coh(ortibus) V quae appellantur ***I Gallor(um) et Pannon(iorum)*** etc. *quae sunt in Moesia inferiore sub / Bruttio Praesente.*

3. **Ala I Pannoniorum et Gallorum**

Surse: *RMM* 23; *ZPE* 165 (2008), p. 232; *RMD* IV, 241.

Localizare: *provincia incerta*.

Datare: 127 p. Chr.

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) potest(ate) XI co(n)s(ul) III equit(ibus) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis V et coh(ortibus) X quae appell(antur) ***I Pann(oniorum) et Gall(orum)*** etc. *et sunt in Moes(ia) infer(iore) sub Bruttio Praesente.*

4. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**

Surse: *CIL* XVI, 78 = *CIL* III, p. 877 (p. 1979).

Localizare: Giurgiu, Dacia.

Datare: 134 p. Chr.

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi / Nervae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus) / pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XVIII co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae) / equ(itibus) et ped(itibus) qui mil(itaverunt) in alis II et

[c]oh(ortibus) V quae / app(ellantur) ***I Gall(orum) et Pan(noniorum)*** etc. *et sunt in Moesia infer(iore) sub Iul(io) Mai/ore.*

5. **Ala I Pannoniorum et Gallorum**; **(..)ettius**, *praefectus*; ***Valerius***, *eques (?)*
Surse: *RMD* IV, 253 = *AE* 1999, 1362.
Localizare: *provincia incerta*.
Datare: 138 p. Chr.
[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthi(ci) f(ilius) divi Nervae nepos Traian(us) H]adria[nus Aug(ustus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XXII i]mp(erator) II co(n)s(ul) [III p(ater) p(atriae) equitibus et peditibus qui militaverunt in ali]s III et coh(ortibus) [V quae appellantur] ***I Pann(oniorum) et Gallorum*** etc. ***a]lae I P[ann(oniorum) et Gall(orum) cui praeest]ettius*** *[ ] / ex [ ] /* ***[ ]lerio [***

6. **Ala (I) Gallorum et Pannoniorum**
Surse: *AE* 2007, 1233.
Localizare: *provincia incerta*.
Datare: 141 p. Chr.
[Imp(erator) Caesar divi Hadriani f(ilius) d]ivi Traiani [Parthici nep(os) divi Nerva]e pronepos T(itus) [Aelius Hadrianus Anton]inus Aug(ustus) Pius [trib(unicia pot(estate) i]mp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) equitibus et peditibus qui milit]aver(unt) in alis quin(que) [et cohortibus undecim qu]ae appell(antur) ***Gallor(um) et [Pannon(iorum)*** etc. *et sunt in Moesia inferiore sub] Cl(audio) Saturn[ino.*

7a. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**; **(...)a(...)in**, *praefectus*; **Ignotus**, *eques (?)*
Surse: *RMD* III, 165 = *RMD* V, 399 = *AE* 1991, 1380 = *AE* 1994, 1528 = *AE* 2001, 1729.
Localizare: Silistra/Durostorum, Moesia Inferior.
Datare: 145 p. Chr.
Imp(erator) Caes(ar) divi Had[riani f(ilius) divi Traiani] / Parth(ici) nep(os) divi N[ervae pronep(os) T(itus) Aelius] / Hadrianus Antonin[us Aug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus)] / trib(unicia) pot(estate) VIII i[mp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae)] / equit(ibus) et pedit(ibus) q(ui) [m(ilitaverunt) in al(is) V et coh(ortibus) XI] / q(uae) appel(lantur) ***I Gallor(um) et Pann(oniorum)*** etc. ***/ [al]ae I Gallor(um) et Pannon(iorum) [cui praeest] / [ ]A[ ]IN[*** *et sunt / in Moesia inferior(e) sub Claud(io) Saturni/no.*

7b. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**
Surse: *Chiron* 39 (2009) 548.
Localizare: *provincia incerta*.
Datare: 145 p. Chr.
[Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Traiani Parthic(i) nep(os) divi Nervae pronep(os) T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) equit(ibus) et pedit(ibus) qui m(ilitaverunt) in al(is) V et coh(ortibus) XI quae appel(lantur) ***I Gallor(um) et Pann(oniorum)*** etc. *et sunt in Moesia inferiore sub Claudio Saturnino.*

7c. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**
Surse: *Chiron* 39 (2009) 553.
Localizare: *provincia incerta*.
Datare: 145 p. Chr.
*[Imp(erator) Caesar divi Hadriani f(ilius) divi Traiani Parthici nepos divi Nervae pronepos T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis quinque et cohorti(bus) undecim quae] / [appellantur **I Gall(orum) et Pannon(iorum)** etc.*

8. **Ala (I) Gallorum et Pannoniorum**
Surse: *RMD* IV, 270 = *AE* 1999, 1359.
Localizare: *provincia incerta*.
Datare: 146 p. Chr.
*Imp(erator) [Cae]sar divi Hadriani f(ilius) divi Traiani Par/thici nepos divi Nervae pronepos T(itus) Aelius Ha/drianus Antoninus Aug(ustus) Pius p[o]nt(ifex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) VIIII imp(erator) II co(n)s(ul) [I]III p(ater) p(atriae) / equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis quinque / et cohortib(us) undecim quae appellantur **Gallor(um) / et Pannoniorum** etc. et sunt in Moesia infer(iore) sub Claudio / Saturnino.*

9. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**
Surse: *RMD* I, 50 = *AE* 1961, 128.
Localizare: Brestovene, Thracia.
Datare: 154 p. Chr.
*[Imp(erator) Caes(ar) divi Had]riani f(ilius) divi Traiani / [Parthic(i) nep(os) divi Ne]rvae pronep(os) T(itus) Aelius / [Hadrianus Anto]ninus Aug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus) / [tribun(icia) potest(ate) i]mp(erator) II co(n)s(ul) IV p(ater) p(atriae) / [equitib(us) et peditib(us) q]ui militaver(unt) in al(is) V / [quae appel(lantur) **I Ga]ll(orum) et Pann(oniorum)** etc. / et sunt in Moes(ia) [infer(iore) sub Vitrasio Pol]/lione.*

10. **Ala I Gallorum et Pannoniorum**
Surse: *AE* 2007, 1236.
Localizare: Olbia, *barbaricum*.
Datare: 157 p. Chr.
*[Imp(erator) Caesar divi Hadriani f(ilius) divi Traiani Parthici nep(os) divi Nervae pronep(os) T(itus) Aelilus Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) XIX imp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) equit(ibus) et pedit(ibus) qui militaver(unt) in alis V quae appel(lantur) **I Gall(orum) et Pann(oniorum)** etc. et sunt in Moe]s(ia) infer(iore) sub Vitrasio [Pollione.*

B. Inscripții pe piatră

11. **Marcus Maenius Agrippa**, *praefectus* **alae I Gallorum et Pannoniorum**

catafractatae

Surse: *CIL* XI, 5632.

Localizare: Camerino/Camerinum, Umbria/Regio VI.

Datare: după 138 p. Chr.

Inscripție onorifică.

M(arco) Maenio C(ai) f(ilio) Cor(nelia) Agrip/pae L(ucio) Tusidio Campestri / hospiti divi Hadriani patri / senatoris praef(ecto) coh(ortis) II Fl(aviae) / Britton(um) equitat(ae) electo / a divo Hadriano et misso / in expeditionem Brittan/nicam trib(uno) coh(ortis) I Hispanor(um) / equitat(ae) praef(ecto) alae I Gallor(um) / et Pannonior(um) catafracta/tae proc(uratori) Aug(usti) praef(ecto) classis / Brittannicae proc(uratori) provin/ciae Brittanniae equo pu/blico patrono municipi(i) / vicani Censorglacenses / consecuti ab indulgentia / Optimi Maximique Imp(eratoris) Anto/nini Aug(usti) Pii beneficio inter/pretationis eius privilegia / quibus in p[e]rpetuum aucti / confirmatique sunt / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum) g(ratis).

Tabel 1: Militarii din *ala I Gallorum et Pannoniorum*

Nume	Origine	Funcție	Datare	Surse
Marcus Maenius Agrippa...	Peninsula Italică	*praefectus*	sec. II p. Chr. (după 138)	*CIL* XI, 5632
(...)ettius	Peninsula Italică	*praefectus*	sec. II p. Chr. (138)	*RMD* IV, 253 = *AE* 1999, 1362
(...)a(...)in	Peninsula Italică	*praefectus*	sec. II p. Chr. (145)	*RMD* III, 165 = *RMD* V, 399 = *AE* 1991, 1380 = *AE* 1994, 1528 = *AE* 2001, 1729
Valerius (...)	origine incertă	*eques*	sec. II p. Chr. (138)	*RMD* IV, 253 = *AE* 1999, 1362
Ignotus	origine incertă	*eques*	sec. II p. Chr. (145)	*RMD* III, 165 = *RMD* V, 399 = *AE* 1991, 1380 = *AE* 1994, 1528 = *AE* 2001, 1729

BIBLIOGRAFIE

Chiron 2009 – Werner Eck, Andreas Pangerl, *Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia inferior und Moesia superior,* Chiron 39 (2009), p. 505-589.

CIONGRADI, BOTA, VOIŞIAN – C. Ciongradi, E. Bota, V. Voişian, *Eine Konstitution für die Hilfstruppen von Dacia Porolissensis aus dem Jahr 128 n. Chr.*, ZPE 170 (2009), p. 207-214.

EADIE 1967 – J. W. Eadie, *The Development of Roman Mailed Cavalry*, JRS 57(1967), p. 161-173.

FRERE 2000 – S. S. Frere, *M. Maenius Agrippa, the "Expeditio Britannica" and Maryport*, Britannia 31 (2000), p. 23-28.

HOLDER 1980 – P. A. Holder, *Studies in the* Auxilia *of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR, Oxford.

JARRETT 1994 – M. G. Jarrett, *Non-Legionary Troops in Roman Britain: Part One, the Units*, Britannia 25 (1994), p. 35-77.

KLODZINSKI 2010 – K. Klodzinski, *Equestrian* cursus honorum *Basing on the Careers of Two Prominent Officers of the Emperor Marcus Aurelius*, Tempore 4 (2010), p. 1-15.

KNIGHT 1991 – D. J. Knight, *The Movements of the* Auxilia *from Augustus to Hadrian*, *ZPE* 85 (1991), p. 189-208.

KRAFT 1951 – K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Aedibus A. Francke, Berna, 1951.

MATEI-POPESCU 2010 – F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MAXFIELD 1981 – V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Batsford, London, 1981.

MIRKOVIĆ 1999 – M. Mirković, *New Fragments of Military Diplomas from Viminacium*, ZPE 126 (1999), p. 249-254.

RMD – M. M. Roxan, P. A. Holder, *Roman Military Diplomas,* London, I 1978; IV, 2004; V, 2006.

RMM – B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch – Germanischen Zentralmuseums,* Mainz, 2004.

ROXAN 1997 – M. M. Roxan, *An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20*, ZPE 118 (1997), p. 287-299.

ROXAN, ECK 1997 – M. M. Roxan, W. Eck, *A Diploma of Moesia Inferior: 125 iun. 1*, ZPE 116 (1997), p. 193-203.

SPAUL 1994 – J. Spaul, *ALA2. The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, Andover, 1994.

SPAUL 2000 – J. Spaul, *COHORS2. The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841, Oxford.

WAGNER 1938 – W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

WEISS 1999a – P. Weiss, *Weitere Diplomfragmente von Moesia Inferior*, *ZPE* 124 (1999), p. 287-291.

WEISS 1999b – P. Weiss, *Ein Diplom des Antoninus Pius für Moesia Inferior von Dez. 145/Dez. 146*, ZPE 124 (1999), p. 279-286.

WEISS 2012 – P. Weiss, *Auxiliardiplome für die dakischen Provinzen, Pannonia Superior und eine* provincia inermis, ZPE 181 (2012), p. 183-201.

ZPE 165 – W. Eck, A. Pangerl, *Ein Diplom für einen Soldaten der* classis Moesica *vom 20. August 127 n. Chr.*, ZPE 165 (2008), p. 232-236.

INSTRUMENTARUL MEDICAL ŞI/SAU DE COSMETICĂ DIN MOESIA INFERIOR*

Dan APARASCHIVEI**
Viorica VASILACHE***

Key words: *Moesia Inferior, medical tools, Roman medicine, physicians, cosmetic instruments.*
Cuvinte-cheie: *Moesia Inferior, instrumente medicale, medicină romană, fizicieni, instrumente cosmetice.*

Abstract: *The paper is meant to be a synthetic study of the artifacts that can be classified as surgical tools or parts of cosmetic toolkits, uncovered during the archaeological excavations within the nowadays territory of ancient province of Moesia Inferior. Firstly, the manufacturing methods of these artifacts in the Roman world, as well as their utility are succinctly presented, using the literary sources as well as the archaeological finds. This introduction is followed by the description of the utensils identified up to the present as originating from the territory of the Danubian province. The second part of the paper consists in a catalog including several dozens of instruments originating from this region, with uses in surgery, pharmacy, cosmetics or even other domain of Roman daily life. The inclusion of a set of chemical analyses carried out on a number of artifacts is a premiere for the historical research of this province, to the aim of identifying the manufacturing methods of surgery/cosmetic utensils, as well as documenting the evolution of the degradation processes of these archaeological finds.*

Rezumat: *Lucrarea îşi propune a fi un studiu sintetic al artefactelor ce pot fi clasificate ca instrumente chirurgicale sau parte a unor truse cosmetice descoperite în timpul săpăturilor arheologice din actualul teritoriu al provinciei antice Moesia Inferior.*

* Material realizat în cadrul proiectului CNCSIS (UEFISCU), PN II, PD_487, *Medicina romană în provincia Moesia Inferior*. Mulţumim pentru sprijinul acordat în documentare în bibliotecile din Viena, Fundaţiei Academice Elias. Mulţumim, de asemenea, colegilor care ne-au pus la dispoziţie materialele arheologice, în special domnului dr. Gabriel Custurea, de la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, colectivului de la Ibida, domnului dr. Aurel Stănică de la ICEM Tulcea şi domnului dr. Al. Minchev, de la Muzeul din Varna.

** Dan Aparaschivei: Academia Română – Filiala Iaşi, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iaşi 700505, e-mail: danaparaschivei76@yahoo.com.
*** Viorica Vasilache: Universitatea „Al. I. Cuza", Iaşi, Platforma Arheoinvest.

În primul rând, metodele de realizare ale acestor artefacte în lumea romană, ca şi utilitatea lor sunt prezentate succint, folosind sursele literare şi descoperirile arheologice. Această inroducere este urmată de descrierea ustensilelor identificate până în prezent ca fiind originare din teritoriul provinciei dunărene. Cea de-a doua parte a lucrării constă într-un catalog ce include câteva zeci de instrumente provenite din această regiune, ce erau folosite în chirurgie, farmacie, cosmetică sau alte domenii ale vieţii cotidiene romane. O premieră pentru cercetarea istorică a acestei provincii o reprezeintă includerea unui set de analize chimice efectuate pe un număr de artefacte, cu scopul de a identifica metodele de realizare a ustensilelor chirurgicale/cosmetice şi de a documenta evoluţia sau procesul de degradare al acestor descoperiri arheologice.

Medicina romană a cunoscut o adevărată explozie la nivelul cunoştinţelor, dar şi o popularitate remarcabilă în special în secolele I-III p. Chr. Având deja o experienţă consistentă, căpătată în urma cercetărilor efectuate în perioada greacă, dar mai ales în cea elenistică, medici de renume ai vremii au ajuns să slujească inclusiv familia imperială. Mai mult, împăraţii vremii au oferit numeroase facilităţi slujitorilor artei lui Hippocrate, aceştia devenind dintr-o castă marginalizată, o categorie profesională recunoscută şi căutată.

Specialiştii în arta medicală, şcoliţi în centre de tradiţie[1], au ajuns să se remarce atât în mediul civil, cât şi în cel militar. Cunoştinţele medicilor erau completate de un instrumentar specializat, variat şi complex. Din secolul I p. Chr. se disting şi se definitivează pentru cel puţin o jumătate de mileniu formele acestor instrumente.

Complexitatea instrumentarului medical a fost constatată de către arheologi, dar cu un sprijin consistent provenit din literatura greco-romană[2]. O parte a istoriografiei din ultimii ani remarcă, totuşi, că, de multe ori, descoperirile arheologice sunt tratate superficial de către specialiştii textelor clasice sau chiar de către istoricii medicinei antice. În schimb, sunt supraevaluate informaţiile literare[3]. Din acest motiv, aspecte care ar reieşi mult mai fidel din analiza contextului descoperirii unui set de instrumente, din corelarea cu alte materiale arheologice sau din interpretarea complexă a pieselor respective rămân puţin cunoscute[4]. Percepţia unui instrument medical în afara contextului de descoperire

[1] În fapt, dobândirea cunoştinţelor necesare practicării medicinei era destul de dificilă. Galenus, unul dintre cei mai cunoscuţi medici ai Antichităţii romane, considera că un pretendent la această meserie avea nevoie atât de bani, cât şi cunoştinţe numeroase acumulate din literatura de specialitate a vremii. Călătoriile către centrele specializate din lumea greco-romană erau accesibile doar celor cu potenţă financiară: VEGETTI 1994, p. 1685. În ciuda oportunităţilor de studiu, nu existau examene serioase prin care să se poată dovedi calităţile de care aveau nevoie viitorii medici şi nici un corp de control specializat. Vezi pentru detalii JACKSON 2005, p. 97.

[2] RENEHAN 2000, p. 225-226.

[3] BAKER 2004a, p. 3-21.

[4] Cercetarea exhaustivă a acestui tip de materiale este posibilă doar în condiţiile în care se apelează, pe lângă abordarea clasică, pur descriptivă a pieselor şi a utilităţii lor, şi la analiza contextului de descoperire. Astfel, se poate tinde către identificarea căilor de percepţie în Antichitatea greco-romană a corpului uman, a bolilor şi a căilor de vindecare. În general, cultura materială a unui popor nu reprezintă doar o modalitate de manifestare a preocupărilor cotidiene, ci o multitudine de sensuri şi utilităţi; în privinţa instrumentelor

este cu totul alta. Este drept că descrierea acestor artefacte a fost făcută în strânsă corelație cu utilitatea lor practică, rațională, ştiințifică. Au fost ignorate sau puțin abordate legătura cu divinitatea, semnificațiile magice sau alte fațete, care depășesc convenționalul. În condițiile în care în medicină, ca în toate domeniile de viață cotidiană greco-romană, raționalul nu era clar delimitat de irațional, de supranatural, este firesc a crede că şi utilitatea acestor obiecte a fost influențată de o convergență de factori aparent diferiți[5].

Cert este că, fie că avem de-a face cu scrieri literare de profil, descoperiri arheologice sau alte tipuri de surse, cunoaşterea şi folosirea tuturor acestor izvoare este indispensabilă într-un domeniu în care nu abundă informațiile.

Sursele literare

Departe de a fi exhaustive, se pot identifica descrieri ale unor instrumente în izvoarele greceşti şi latine, cu referire, în special, la utilitatea lor, dar şi la tehnica de producție sau materialele din care erau confecționate. Izvorul literar a reprezentat principala sursă descriptivă a pieselor de factură medicală.

Hippocrate (aproximativ 460 - 377 a. Chr.), ca deschizător de drumuri în studiul şi aplicarea principiilor şi a practicilor medicale ştiințifice, are şi primele mențiuni consistente în ceea ce priveşte instrumentarul medical. Utilitatea dilatatoarelor, a diverselor tipuri de sonde, forcepsuri, ace sau a altor piese reiese din lucrările cuprinse în *Corpus Hippocraticum*, o adevărată Biblie a scrierilor medicale antice. Această vastă operă, baza literaturii de specialitate din perioada ce a urmat, reunea lucrări ale lui Hippocrate, dar şi ale elevilor din şcoala sa[6].

Perioada posthippocratică a fost una de acumulări în domeniu[7]. În secolele III-II a. Chr şcoala alexandrină a devenit o „instituție" care a sprijinit decisiv evoluția medicinei greceşti, mai ales prin principalii săi promotori, Herophilus şi Erasistratus[8].

În epoca romană, care face obiectul preocupărilor noastre directe, mențiunile sunt mai consistente, baza de pornire fiind moştenirea greacă şi elenistică. Aulus Cornelius Celsus (25 a. Chr. - 50 p. Chr.), care a introdus medicina rațională la Roma, în opera sa *De medicina*, descrie în detaliu mai multe instrumente[9]. Insistă pe scalpele şi cautere (CELS. VII. 2, 4; VII, 6, 4; VII, 10, 1; VII, 19, 7; VII, 26, 2), dar şi pe alte instrumente precum cârligele chirurgicale (CELS. VII. 12, 5; VII. 16, 2; VII, 28, 2), forcepsuri, denumite cu termenul generic *vulsella* (CELS. VII. 28, 2; VII.

---

medicale se înregistrează aceeaşi situație: HODDER 1982. Totuşi, o condiție este ca piesele să provină dintr-un context arheologic clar.

[5] Spre exemplu, se pot stabili raporturi interesante între utilizarea instrumentarului medical şi percepția sa de către pacient sau de către vindecător. Unele instrumente ar fi putut fi considerate „fermecate" dacă contribuiau la vindecarea unui număr important de oameni sau, dimpotrivă, puteau fi asociate cu boala, cu ghinionul, dacă nu aveau efectul scontat: BAKER 2004a, p. 8.

[6] KRUG 1984, p. 39-47; JOUANNA 1999; McKEOWN 2002, p. 53-67.

[7] Pentru medicina posthippocratică a se vedea MUDRY 1982, p. 515-519, dar şi KRUG 1984, p. 57-61.

[8] GAROFALO 1988; VON STADEN 1989; KRUG 1984, p. 61-64, dar şi LITTMAN 1996, p. 2678-2708, iar pentru chirurgie a se vedea MICHLER 1968.

[9] Detalii în MILNE 1970, p. 90-100 şi, mai ales, în JACKSON 1994, p. 167-209.

12. 1 B şi 1 D), pe *specula* (CELS. V. 2. B), ace (CELS. VII. 7, 8 B; VII.7, 14 D) şi sonde (CELS. VIII. 2, 3; VIII. 3, 5-6).

Cel mai renumit medic al epocii imperiale romane, Galenus (131 - 201 p. Chr.), a lăsat mai multe lucrări reunite în *Corpus Galenicus,* din care s-a păstrat o parte destul de consistentă[10]. Foarte multe informații despre instrumentar se întâlnesc în scrierile sale de anatomie[11].

Soranus din Ephes (98-138 p. Chr.) şi-a axat cercetările pe obstretică şi ginecologie. În opera sa se găsesc referiri interesante despre *specula*, sonde uterine, forcepsuri, cîrlige pentru extragerea embrionilor etc. Pentru perioada romană târzie, Paul din Aegina (cca. 625 – cca. 690 p. Chr.) are o lucrare compilatoare care cuprinde mai multe părți în care face referire la instrumente chirurgicale[12]. În afară de aceşti specialişti ai vremii, mai sunt numeroase alte mențiuni de instrumentar medical la autori greci şi latini, cu preocupări mai mult sau mai puțin canalizate pe medicină[13].

Izvoarele arheologice

Un rol de prim rang în descrierea şi încadrarea tipologică a pieselor cu întrebuințare medicală îl dețin sursele arheologice. Cele mai numeroase piese au fost descoperite în inventarele funerare. Dacă din perioada greacă provin foarte puține artefacte care pot fi relaționate cu activitatea medicală, începând cu secolul I p. Chr. acestea încep să fie din ce în ce mai des întâlnite[14]. Înmormântarea practicanților artei lui Hippocrate cu instrumentarul folosit în timpul vieții a devenit comună în secolele I-III p. Chr.[15]. La nivelul Imperiului au fost catalogate sute de morminte în care s-au identificat instrumente medicale sau obiecte cu utilizare auxiliară[16]. Fie că este vorba de seturi medicale complete, cum este cazul mormintelor de la Bingen-Germania[17], Kolophon-Grecia[18], Nea Paphos-Cipru[19], Wehringen-Germania[20] (fig. I.1, 2), fie au fost depuse, simbolic, câteva piese, cum se întâlnesc în majoritatea descoperirilor de acest tip, aceste artefacte aveau, cu siguranță, o anume semnificație. Cel mai probabil, ele trebuie să fi aparținut celui înmormântat, iar la moartea sa cineva din familie definea astfel preocupările defunctului în timpul vieții. Se poate să fi simbolizat, de asemenea, o mediere

[10] VEGETTI 1994, p. 1672-1717.

[11] Vezi detalii în GAROFALO 1994, p. 1810-1811.

[12] Despre evoluția lui Paul din Aegina vezi detalii în Krug 1984, p. 217-218.

[13] Mențiuni sporadice se întâlnesc şi la SCRIBONIUS LARGUS (sec. I p. Chr.) (*Compositiones medicamentorum*), cu detalii în SCONOCCHIA 1993, RUFUS DIN EFES (98 - 117 p. Chr.) (*De renum et vesicae morbis*), TERTULLIAN (160-220 p. Chr.) (*De anima*), ORIBASIUS (320-400 p. Chr.) (*Collectiones*), MARCELLUS EMPIRICUS (sec. IV-V p. Chr.) (*De medicamentis*), pentru a aminti doar câțiva dintre cei mai cunoscuți specialişti sau compilatori ai vremii.

[14] Pentru instrumentele medicale databile dinainte de secolul I p. Chr, vezi în KÜNZL 1996, p. 2436-2438.

[15] JACKSON 2005, p. 101.

[16] Vezi o hartă cu răspândirea acestor morminte pe teritoriul Imperiului la KÜNZL 1983, fig. 1.

[17] COMO 1925, p. 152-162.

[18] CATON 1914, p. 114-118.

[19] MICHAELIDES 1984, p. 315-332.

[20] KÜNZL 1983, pl. 95, p. 120.

între viaţă şi moarte, aşa cum obiectele în sine aveau destinaţia să salveze vieţi[21].

Săpăturile arheologice sistematice, mai ales în zona necropolelor, dar şi în situri, precum şi descoperirile fortuite au scos la iveală cantităţi relativ importante de instrumente medicale pe cuprinsul Imperiului Roman[22]. Reprezentarea artefactelor cu specific medical pe pietre de mormânt ridicate în cinstea unor medici sau pe alte suporturi monumentale reprezintă, de asemenea, surse importante de cunoaştere a acestei categorii de materiale (fig. I. 3).

Cu toate acestea, tendinţa generală este aceea de a supraestima numărul obiectelor cu utilitate medicală, în condiţiile în care multe dintre artefactele descoperite erau folosite, mai degrabă, în cosmetică, igienă sau alte activităţi, chiar fără legătură directă cu îngrijirea corpului uman.

Producerea şi utilizarea instrumentelor medicale

Instrumentele medicale aveau calităţi specifice care puteau fi obţinute dacă erau confecţionate din materialul potrivit şi cu tehnica cea mai corectă. Suprafeţele de tăiat trebuiau să fie foarte bine ascuţite. De asemenea, era absolut necesar ca sondele şi cârligele, spre exemplu, să aibă o elasticitate specială. Trebuia asigurată curăţirea pieselor pentru intervenţiile chirurgicale[23], iar vasele unde se păstrau medicamentele prezentau, de asemenea, calităţi aparte.

Materialele din care erau confecţionate aceste obiecte erau diverse, iar producerea lor presupunea cunoştinţe, de multe ori, specifice[24]. Cea mai folosită materie primă era bronzul[25]. Marea majoritate a instrumentelor medicale sau a obiectelor cu utilizare în igienă este confecţionată din aliaje ale cuprului cu zincul sau/şi staniul. Fierul, cu tipurile de oţel cunoscute de romani[26], era folosit, în special, pentru lame de scalpel, foarfece sau alte instrumente care trebuiau ascuţite uşor[27]. Şi plumbul era utilizat la producerea unor sonde şi a tuburilor pentru acţiune intrauterină. Argintul şi aurul erau materiale folosite, mai ales, pentru decorarea unor instrumente[28]. Cornul de animal putea fi întrebuinţat la

[21] BAKER 2004a, p.19. Din ultimele cercetări reiese că mai multe seturi de instrumente au fost găsite în râuri. Interpretarea propusă a fost aceea că erau parte a unor „morminte" de incineraţie cu cenuşa împânzită pe apă. Alături de aceasta ar fi fost răspândite în apă şi aceste instrumente, cu aceeaşi semnificaţie precum la mormintele de inhumaţie: BAKER 2004a , p. 18-19. O atitudine mult mai rezervată vezi la KÜNZL1993, p. 100-101.

[22] Se detaşează descoperirile arheologice din celebrele situri Pompei şi Herculanum, de altfel, pilonii istoriei medicinei antice bazate pe descoperirile arheologice: BAYARDI 1755; ROMANELLI 1817; VULPES 1847, VULPES 1852; BLIQUEZ 1994.

[23] Nu sunt dovezi evidente care să ateste practica sterilizării instrumentarului medical în Antichitate. Instrumentele erau spălate sau curăţate superficial, cu excepţia cauterelor, care erau supuse dezinfectării prin foc. JACKSON 1997, p. 223-224.

[24] Despre *fabri ferrarii*, meşteşugarii care produceau mare parte dintre aceste piese, vezi în KRUG 1993, p. 96-97 şi fig. 3.

[25] HIPPOCRATE (I, 58) recomanda: „..foloseşte bronzul doar pentru instrumente".

[26] JACKSON 2002, p. 88.

[27] MILNE 1970, p. 10-13. Galenus ştia, spre exemplu, că cele mai bune lame de scalpel proveneau din Noricum pentru că aici era fierul de cea mai bună calitate: GAL. II 682 K; vezi şi JACKSON 1997, p. 225.

[28] Scalpelele cu decoraţiuni cu metale preţioase sunt cele mai întâlnite piese de acest tip. A se vedea un material interesant despre Moesia şi Tracia la KIROVA 2006, p. 537-548.

confecționarea de tuburi pentru seringi, dar şi la alte instrumente cum este cazul pesarului[29]. Din os se realizau linguriţe şi ace de diverse dimensiuni. Din fildeş au fost descoperite mânere de scalpele şi cutii de medicamente. Lemnul, un material perisabil care este greu de găsit în urma cercetărilor arheologice, era folosit pentru confecționarea de spatule sau cutii pentru prafuri şi instrumente. Din piatră au fost descoperite mai ales mojare, pistiluri şi plăci pentru preparat medicamente. Sticla era folosită pentru spatule, dar şi la recipientele unde se depozitau lichide.

Trusa unui medic putea cuprinde instrumente folosite strict în operații chirurgicale sau în intervenții de medicină generală, dar este deja o certitudine că multe dintre aceste piese aveau şi o utilitate nemedicală.

Scalpelul (gr. μάχαιρα,σμίλη, lat. *scalpellus*, *culter*, *scalper*) şi lanțeta (gr. φλεβοτόμος, lat. *plebotomum*) erau instrumentele de tăiat cele mai uzitate. Bisturiul era confecționat, în cele mai multe cazuri, dintr-o lamă de fier şi un mâner de bronz[30]. Lamele erau detaşabile şi puteau fi drepte, cu o singură parte utilizabilă (ascuțită) sau cu ambele; lamele curbe sunt mai rare. Scalpelele obişnuite aveau lama dreaptă şi mânerul în formă de spatulă, folosit ca depărtător în operațiile chirurgicale sau în înlăturarea unor chisturi mici (fig. II. 1). Celsus recomandă folosirea unor astfel de instrumente pentru îndepărtarea pielii infectate (CELS. VII. 1. 1). Alte obiecte cu acelaşi rol erau cuțitele chirurgicale, păstrate, însă, în număr mult mai mic[31].

Sonda medicală (gr. μήλη, ὑπάλειπριον, lat. *specillum*) era fabricată în numeroase forme şi dimensiuni: simple, cu ambele terminații globulare sau în formă de sâmbure de măslină, cu o terminație globulară şi una în formă de spatulă (gr. σπαθομήλη, lat. *spathomele*) (fig. II. 3), cu o terminație linguriță (gr. κυαθισκομήλη, lat. *cyathiscomele*) (fig. II. 4.), sonda de ureche (gr. μηλωτρίς, lat. *oricularium specillum*, *auriscalpium*) (fig. II. 5) etc. Aceste piese erau folosite în investigarea fistulelor, dozarea şi introducerea unor medicamente, amestecul substanțelor farmaceutice sau cosmetice şi se regăsesc în număr foarte mare pe cuprinsul Imperiului.

Forcepsul şi penseta (gr. λαβίς, μύδιον, τριχολαβίς, lat. *vulsella*, *volsella*, *forceps*)[32] erau de mai multe tipuri: pentru îndepărtarea părului, forceps pentru extragerea polipilor, *uvula forceps* etc. (fig.II.2). Pensetele, erau, în general, folosite în scopuri cosmetice, respectiv pentru depilare[33].

Cârligul (gr. ἀγκιστρον, lat. *hamulus acutus*, *hamus retusus*) putea fi cu un capăt sau ambele ascuțite, dar şi cu un capăt bont[34] (fig. II. 6). Era folosit în diferite

[29] Este un instrument sub formă de inel, mai mult sau mai puțin flexibil, folosit la corectarea anumitor anomalii de poziție a uterului.

[30] KRUG 1993, p. 93-100; KÜNZL 1996, p. 2449-2450.

[31] BAKER 2004, p. 142; JACKSON 1994, p. 170-171.

[32] Comentarii detaliate despre terminologia antică a acestor instrumente la RENEHAN 2000, notele 8 şi 11. Vezi şi KÜNZL 1996, p. 2450, iar pentru evoluția până în perioada modernă a unor astfel de piese la KIRKUP 2002, p. 149-155.

[33] Aveau, însă, şi întrebuințări ce nu se legau de îngrijirea corpului uman; erau folosite, spre exemplu, la tragerea fitilurilor pentru aprinderea focului în lampa de ulei sau opaițe: TABANELLI 1958, p. 87-88.

[34] KÜNZL 1996, p. 2451.

intervenţii chirurgicale, mai ales pentru a ţine deschise marginile unei răni pentru a se desfăşura intervenţia, la amigdale, dar şi în operaţiile oftalmologice.

Cauterul (gr. καυτήριον, lat. *ferrum candens*)[35] era un instrument cu forme diverse: de trident, cu un capăt în formă de măslină, în formă de *gamma* etc. Era ataşat la un mâner lung şi utilizat pentru a cauteriza rănile după intervenţiile chirurgicale pentru evitarea infecţiilor.

Linguriţa (gr. κυαθίσκος, lat. *ligula-cochlear*) era confecţionată din bronz sau os; avea utilizări multiple, în special pentru a scoate substanţele din recipiente. Putea fi folosită şi drept cauter[36]. Multe linguriţe se regăsesc în variante diverse ale spatulelor, cu lungimi sau adâncimi diferite; linguriţele rotunde din metal sau os erau utilizate uneori şi de chirurgi[37].

Acul (gr. βελώνη, lat. *acus*)[38], confecţionat din bronz sau os, era utilizat pentru suturarea rănilor deschise, dar avea întrebuinţări, bineînţeles, şi în alte domenii, nemedicale.

Instrumentarul medical, farmaceutic sau cosmetic cuprindea, însă, o varietate mult mai mare de obiecte: instrumente speciale pentru trepanaţii (gr. τρύπανον, χαράκτος, χοινικίς, lat. *modiolus*) (fig. II. 7), *specula* anale (gr. μικρὸν διόπτριον, κατοπτήρ, lat. *speculum rectum*) şi vaginale (gr. διόπτρα, διόπτριον, lat. *speculum, speculum magnum matricis*) (fig. II. 8), ventuze (gr. σικύαι, lat. *cucurbitula*)[39] (fig. II. 9), seringi (gr. πυουλκός, lat. *clyster, syringe*), diferite catetere (gr. καθητήρ, lat. *fistula aenea*) şi tuburi multifuncţionale (lat. *canulla*), foarfece (gr. ψαλίς, lat. *forfex*), strigilii (gr. ξύστρα, lat. *strigilis*), mojare (gr. ἰγδίον, lat. *mortarium*), pistiluri (gr. δοῖδυξ, lat. *pistulum*), plăci de piatră (gr. ἀκόνη, lat. *cos*), casete pentru instrumente, bandaje şi medicamente (lat. *theca vulneraria*, *capsus*), diverse baghete pentru amestecat substanţele, vase din sticlă pentru depozitarea substanţelor lichide.

Instrumentele medicale şi de cosmetică din Moesia Inferior

În ceea ce priveşte Moesia Inferior, nu lipsesc mărturiile despre acest tip de artefacte scoase la iveală în urma săpăturilor arheologice. Vom trece în revistă câteva dintre cele mai importante descoperiri de acest gen de pe cuprinsul provinciei. Ne vom concentra atenţia asupra pieselor din morminte şi care constituie dovada apartenenţei lor la trusele medicale utilizate de medicii din regiune, după care vom prezenta câteva zeci de alte piese, de metal şi os, din nord-estul provinciei, cu utilizare în cosmetică, dar şi cu posibile funcţii medicale.

Departe de a fi exhaustive, preocupări ale istoriografiei din Bulgaria şi România pentru medicina antică au existat, mai ales în contextul descoperirii unor piese din instrumentarul unor practicanţi ai artei medicale.

În Bulgaria, în urma săpăturilor arheologice de la Odessos[40], Dionysopolis[41],

[35] KÜNZL 1996, p. 2451.
[36] TABANELLI 1956, fig. XXXV.
[37] BLIQUEZ 1994, p. 49.
[38] KÜNZL 1996, p. 2451.
[39] CATON 1914, p. 118; KÜNZL 1982, p. 513-532; KÜNZL 1996, p. 2449.
[40] TONČEVA 1961, TONČEVA 1964.
[41] ŠKORPIL 1912.

Marcianopolis[42], Nicopolis ad Istrum[43], dar şi din alte centre[44], au fost identificate câteva zeci de astfel de piese. În ultimul deceniu, contribuțiile semnate de N. Kirova[45], care au culminat cu o recentă monografie[46], sunt bine venite, în intenția de a sistematiza această categorie de materiale.

Istoriografia românească ce s-a ocupat de Moesia Inferior este mai puțin bogată în acest domeniu[47]. Trebuie să semnalăm, totuşi, după o primă contribuție la istoria practicilor medicale şi farmaceutice a lui G. Brătescu[48], materialul lui M. Bucovală, care publica în anii '70 ai secolului trecut mormântul unui medic de la Tomis[49]. Mai recent, a apărut şi un alt scurt articol, cu tendințe interdisciplinare[50]. La nivel teoretic remarcăm contribuția M. Dana despre medicii itineranți[51]. În ultimii ani, preocupările noastre s-au concretizat în câteva materiale publicate sau în curs de publicare despre instrumentarul medical[52], meseria de medic din Moesia Inferior[53] sau atitudinea față de sănătatea colectivă şi individuală reflectată în descoperirile arheologice[54].

În general, instrumentele medicale sau de cosmetică sunt menționate împreună cu alte piese şi publicate, de multe ori fără o descriere amănunțită, în rapoarte de săpătură sau în articole cu subiecte conexe[55].

Şi în Moesia Inferior, ca de altfel pe cuprinsul întregului Imperiu, mormintele reprezintă principalele locații în care au fost descoperite piese cu utilizare medicală. La Tomis, într-un celebru mormânt de medic, s-au putut analiza patru piese încrustate cu argint executate cu mare măiestrie: un scalpel, două mânere, probabil de la două ace lungi[56] şi un ac sau un instrument pentru cauterizat, datate în a doua jumătate a secolului al II-lea - prima parte a secolului al III-lea p. Chr.[57] (fig. III. 1. a, b, c, d).

---

[42] MINCHEV 1983.

[43] TSAROV 1992 , p. 147-152.

[44] Vezi pentru un istoric al problemei pe teritoriul Bulgariei în KIROVA 2002, p. 73 şi KIROVA 2010, p. 12-13 şi harta 1. Remarcăm descoperirile de instrumente, spatule, sonde, cîrlige, ace, pensete din *valetudinarium*-ul de la Novae: DYCZEK 2002, p. 687.

[45] KIROVA 2002, p. 73-94; KIROVA 2006, p. 537-548.

[46] KIROVA 2010.

[47] În schimb, pentru spațiul fostei provincii Dacia au existat preocupări mai consistente: GLODARIU 1974, p. 249-250; ALICU, COCIŞ 1990, p. 223-236; GUDEA-BAJUSZ 1992, p. 249-292; COCIŞ 1993, p. 241-249; ALICU, CRIŞAN 2003; pentru spațiul est-carpatic vezi CROITORU 2010, p. 54-75.

[48] BRĂTESCU 1969, p. 57-68.

[49] BUCOVALĂ, 1977, p. 91-96.

[50] CERNEGA, BUCOVALĂ 1990, p. 355-358.

[51] DANA 2008, p. 109-130, dar vezi şi lucrarea sa recentă DANA 2011, cu referiri la subiect pentru toată zona Pontului Euxin: p. 184-201

[52] APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 149-158; APARASCHIVEI, MATEI 2010, p. 1254-1260 .

[53] APARASCHIVEI 2010, p. 141-156; APARASCHIVEI 2011, p. 56-57.

[54] APARASCHIVEI 2010a, p. 67-80.

[55] Vezi, spre exemplu, câteva piese interesante de la Durostorum: ELEFTERESCU 2008, mai ales p. 255-258 pentru sondele de ureche din os, p. 258-259 pentru spatule din același material şi p. 259-263 pentru linguriție.

[56] De obicei, acele erau confecționate din fier sau oțel şi erau atașate unor mînere de bronz, cum este şi cazul obiectelor găsite la Tomis. JACKSON 2002, p. 89.

[57] BUCOVALĂ 1977, p. 91-96, fig. 1-6; KÜNZL 1983, p. 111, fig. 87.

Tot de la Tomis ar proveni şi o casetă placată cu metal în care, alături de alte obiecte, s-ar fi aflat şi un scalpel[58]. Din păcate, nu am putut identifica respectivele obiecte şi nici nu cunoaştem publicarea lor ulterioară. Din cetatea vecină, Callatis, provine sarcofagul unei femei înstărite, din secolul al II-lea, unde au fost descoperite o sondă-linguriță, vase de sticlă pentru depozitat prafuri şi două linguriţe de os, obiecte care pot fi incluse, mai degrabă, într-o trusă de cosmetică[59].

De la Dionysopolis, dintr-un mormânt familial din secolele II-III p. Chr. s-au identificat câteva instrumente medicale şi chirurgicale din bronz şi os (pensete, linguriţe, două sonde cu mâner, trei instrumente chirurgicale cu mânere de os, scalpele de bronz) dar şi o cutie de bronz ce conținea diverse medicamente[60] (fig. III. 2. a, b, c, d şi 3).

Într-un alt mormânt de la Dionysopolis s-a găsit o ventuză, instrument folosit des încă din perioada greco-romană[61].

Oraşul Odessos a fost destul de generos cu artefacte de acest tip. Într-un mormânt au fost descoperite un fragment de *speculum* (fig. III. 4) şi o sondă, ambele databile în sec. II-III p. Chr.[62]. Un alt mormânt, datat în aceeaşi perioadă, a oferit ca inventar funerar o ventuză (fig. III. 5), un fragment de scalpel (fig. III. 6) şi câteva plăci pentru prepararea prafurilor farmaceutice[63], în vreme ce un alt treilea mormânt conținea o placă pentru prepararea medicamentelor şi o sondă medicală (fig. III. 7)[64]. Inventarul funerar al unui posibil practicant al artei lui Hippocrate conținea, între altele, un *strigilis*, o sondă de ureche, un ac şi trei vase de sticlă pentru depozitat medicamentele[65].

În fundația grecească a lui Traian, Marcianopolis, într-un mormânt datat la începutul secolului al III-lea p. Chr., pe lângă alte elemente de inventar, a fost descoperit şi un set medical sau, mai degrabă, de farmacie sau cosmetică, ce era compus dintr-o linguriță de bronz, o sondă-lingură, o placă rectangulară din piatră verde pentru amestecat prafuri sau creme, dar şi o cutie mică din bronz[66] (fig. IV. 1).

Un mormânt datat în aceeaşi perioadă, tot de la Marcianopolis, conținea o sondă de ureche de bronz, o piatră pentru amestecul prafurilor, un *balsamarium* de sticlă şi un mic vas de bronz[67].

Un al treilea set de instrumente medicale dintr-un complex funerar din

[58] KÜNZL 1983, p. 114 după o informație dată de Bucovală în 1981 în presă.

[59] RĂDULESCU, COMAN, STAVRU 1973, p. 263, fig. V3.

[60] ŠKORPIL 1912, p. 101-134, fig. 107, 108, 111, 114, 115, 116, 120 ; HANSEL, KÜNZL 1980, p. 419; detalii despre inventar a se vedea în KÜNZL 1983, p. 110-112.

[61] TONČEVA 1954, p. 74. (*non vidi*); HASSEL, KÜNZL 1980, p. 419; KÜNZL 1983, p. 110; în general despre acest tip de instrument vezi KÜNZL 1982, p. 517, nota 15.

[62] TONČEVA 1961, p. 34-35, fig. 31, 34 ; HASSEL, KÜNZL 1980, p. 419; KÜNZL 1983, p. 112.

[63] TONČEVA 1961, p. 36, fig. 42, 45 şi 46; HASSEL, KÜNZL 1980, p. 419; KÜNZL 1983, p. 112.

[64] TONČEVA 1961, p. 39-40, fig. 58, 60; HASSEL, KÜNZL 1980, p. 419; KÜNZL 1983, p. 114.

[65] TONČEVA 1964, p. 51-52, fig. 1-6; HASSEL, KÜNZL 1980, p. 419; KÜNZL 1983, p. 112.

[66] MINCHEV 1983, p. 143.

[67] MINCHEV 1983, p. 143.

Marcianopolis cuprindea două disectoare, mânere de scalpele, un forceps pentru păr, trei sonde de diverse dimensiuni şi utilități. Toate piesele sunt din bronz, iar disectoarele şi un forceps au şi încrustații cu argint şi aur[68]. Autorul descoperirii precizează că ar putea fi instrumentarul unui chirurg.

Cea mai importantă observație care se poate face în legătură cu aceste piese este că toate mormintele menționate provin din cetățile greceşti de pe litoralul pontic sau din oraşele greceşti întemeiate în epoca romană. Pe lângă foarte posibila carență de cercetare în partea latină a provinciei, argumentul primordial este acela că zona grecească beneficia de o tradiție solidă din secolele anterioare în ceea ce priveşte serviciile medicale, iar specialiştii de aici erau şcoliți sau chiar proveneau din centre de specialitate din Asia Mică[69].

Cea mai spectaculoasă descoperire din Moesia Inferior nu este, totuşi, dintr-un mormânt. Este vorba de un posibil cabinet medical de la Marcianopolis[70], practic o încăpere distrusă în secolul al V-lea p. Chr., unde s-au identificat în jur de 32 de instrumente şi vase cu utilizare medicală diversă şi complexă (fig. IV. 3). Este drept că multe dintre piese au fost practic distruse de incendiu, altele sunt greu întregibile, iar unele sunt doar fragmentare. Cu toate acestea, este cea mai bogată descoperire de acest gen din zona dunăreană şi una dintre cele mai interesante de la nivelul Imperiului[71]. Instrumentarul, care este cert că a fost produs cu câteva veacuri înainte, constă în două scalpele, din care unul cu un mâner lung, cu rol de disector, cu lama lipsă, iar celălalt cu o lamă cu tăiş dublu, un foarfece din fier, o sondă cu capetele în formă de sâmbure de măslină, utilizate pentru intervențiile la polipi, un disector curb utilizabil în ginecologie, un cârlig foarte ascuțit pentru îndepărtarea țesuturilor, două ace cu mâner, din care unul lucrat cu încrustații de argint, folosit în intervențiile oftalmologice, două forcepsuri păstrate şi alte fragmente de la piese distruse, o ustensilă din os folosită la aşezat oasele fracturate în poziția corectă, un *speculum* rectal, un *speculum* vaginal, alături de trei linguri pentru litotomii (extragerea calculilor din vezică), un instrument pentru uciderea fătului în încercarea de a avorta, *embryosphacte*, foarte rar întâlnit pe cuprinsul Imperiului (menționat la Tertullian[72]) şi un alt instrument rar, folosit pentru trepanații craniene[73]. Mai trebuie amintite opt instrumente care nu pot fi foarte bine definite, posibil sonde, spatule sau cârlige. În acelaşi set mai sunt şi şase vase de piatră şi de metal (mojare, pistiluri etc.).

O altă trusă utilizată în scop medical, dar, posibil, şi în cosmetică a fost descoperită fortuit în nord-estul provinciei, în Dobrogea (fig. IV. 2.). Este compusă din două sonde de ureche, o sondă-linguriță, o sondă-spatulă

[68] MINCHEV 1983, p. 143-144.

[69] Vezi comentarii suplimentare la APARASCHIVEI 2010, p. 148-149.

[70] Un foarte interesant şi complex set medical a fost descoperit într-o încăpere a unei case bogate datate în secolul al III-lea p. Chr., din oraşul roman *Arminium*: JACKSON 1997, p. 233. Este posibil ca şi aici să fie vorba de un cabinet medical, ca şi în cazul încăperii din Marcianopolis.

[71] MINCHEV 1983, p. 144-148 - fără fotografii sau desene; KIROVA 2002, p. 73-94.

[72] TERTULLIANUS XXV, 51.

[73] Instrumente pentru această operație a se vedea şi în descoperirile de la Bingen, Germania: KÜNZL 1983, pl. 59, 1-6 şi pl. 60,1-3.

fragmentară, o linguriță de bronz, două posibile cârlige şi două pensete[74].

Prin urmare, se poate aprecia ca fiind destul de consistentă cantitatea de piese descoperite în diferite contexte în siturile Moesiei Inferior, dar ceea ce este remarcabil este diversitatea şi complexitatea unor seturi cu utilizare medicală. Cel mai probabil, pentru obiectele mai simple şi de uz larg existau centre de producție chiar în interiorul provinciei sau, oricum, în vecinătate[75].

În afară de aceste instrumente medicale şi/sau de cosmetică deja prezentate, vom reda în continuare un catalog cu alte piese folosite de medici, farmacişti sau simpli locuitori ai Moesiei Inferior. Din cele câteva zeci de piese unele sunt inedite, iar altele au fost publicate cu o descriere sumară; precizăm că starea precară de conservare a unor artefacte ne determină să exprimăm unele îndoieli asupra utilității lor.

1. Cuțit chirurgical (?) (fig. V, 1), Noviodunum, 2007, TA4, c. 1, 0,35 m, fără inv., ICEM Tulcea; fier.

Descriere: L lamă = 31,30 mm, L mâner = 41 mm. Lama era utilizabilă pe o singură parte şi se păstrează pe o lățime maximă de 15,21 mm; 6,12 gr. Ar fi putut fi folosit şi în alte activități decât cele medicale. A fost găsit împreună cu o mică spatulă (nr. 8), ceea ce ne-a determinat să considerăm că putea fi folosit şi în scop chirurgical. Cronologie probabilă: sec. II-IV p. Chr. Analogii: Kallion-Achaia[76], Pompei[77].

2. Lamă cuțit chirurgical (?) (fig. V, 2), Ibida 1984, Fântâna Bujor, S I, C5, inv. 26802, ICEM Tulcea; fier.

Descriere: L = 30 mm, l = 13,5 mm. Lama din fier este păstrată în condiții precare, cu utilizare pe o singură parte. Ar fi putut avea întrebuințări multiple. Cronologie probabilă: sec. I-III p. Chr. Analogii: Kallion-Achaia[78], Pompei[79], Bingen[80].

3. Mâner scalpel (?) (fig. V, 3) sau fragment de sondă spatulă[81]; Ibida *passim*, donație Nichifor, inv. 40344, ICEM Tulcea; bronz.

Descriere: L = 51,64 mm, l = 10,65 mm; 5,52 gr. Este o componentă foarte răspândită pe cuprinsul Imperiului, dar pentru că lipseşte o parte importantă din piesă nu putem preciza utilitatea sa exactă. Cert este că se păstrează spatula care, cel mai probabil, reprezenta partea secundară a unui scalpel. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Asia Mică[82].

4. Spatulă (fig. V, 4), Constanța, 1981, zona Obor, Bl L 88A, M1, fişă C. Chera, inv. 31979, Muzeu Constanța; os.

---

[74] APARASCHIVEI, MATEI 2005; APARASCHIVEI, MATEI 2010.

[75] Pentru un posibil centru meşteşugăresc unde a fost descoperită o cantitate importantă de sonde de ureche şi alte piese specifice vezi LJUBENOVA 1985, p. 26-37.

[76] KÜNZL 1983, pl. 11.3, 5, p. 40.

[77] MILNE 1970, p. 27 și pl. V, 1,2.

[78] KÜNZL 1983, pl. 11.3, 5, p. 40.

[79] MILNE 1970, p. 27 și pl. V, 1,2.

[80] KÜNZL 1983, pl. 56.6,7.

[81] OPAIȚ 1991, fig. 16, nr. 21.

[82] KÜNZL 1983, pl. 16.22, p. 48.

Descriere: L = 162 mm, păstrată fragmentar, cu un capăt lăţit până la 8,20 mm. Capătul celălalt are un profil rectangular, de 3,50 mm pe latură; 5,81 gr. Utilizarea sa în scop farmaceutic sau cosmetic pare cea mai plauzibilă. Mormântul în care a fost descoperită, alături de o altă piesă foarte răspândită (nr. 7), poate fi trecut pe harta complexelor închise din provincie care au furnizat piese cu specific medical sau cosmetic. Cronologie: sec. I-III p. Chr.

5. Spatulă (fig. V, 5), Târguşor, jud. Constanţa, 1988, S III, c. 9, -0,40 m, inv. 36421, Muzeu Constanţa; fier.

Descriere: Spatulă de fier cu un capăt sub formă de paletă iar celălalt sub formă de furcă cu două braţe. L piesei = 248 mm, L paletei = 37,60 mm, l paletei = 31,75 mm; braţele terminale sunt păstrate diferenţiat, cu cel mai lung de 20,21 mm; 19,51 gr. Dimensiunile sale ne determină să considerăm că putea fi folosită şi în alte scopuri decât în medicină. Cronologie: sec. I-III p. Chr.

6. Spatulă (fig. V, 6), Ibida, 2002, G, S1, c. 17, 0,30 m, inv. 45907, ICEM Tulcea; fier.

Descriere: L piesă = 87 mm, L paletă = 30 mm, l paletă = 28 mm. Paleta are formă trapezoidală, iar mânerul este torsionat pe o lungime de circa 37 mm. Capătul de apucat dispune de un inel cu Ø interior de 3 mm. Utilitatea sa este greu de precizat cu exactitate. Cronologie: sec. IV-VI p. Chr.

7. Sondă-spatulă (fig. V, 7), Constanţa, 1981, zona Obor, Bl L 88A, M1, fişă C. Chera, inv. 31980, Muzeu Constanţa; bronz.

Descriere: L = 152 mm. Piesa are un capăt sub formă de sâmbure de măslină cu Ø maxim de 3,45 mm, iar spatula are L = 51,20 mm şi l = 9,45 mm; 6,41 gr. A fost găsită în acelaşi mormânt cu spatula nr. 4. Este un obiect des întâlnit pe cuprinsul Imperiului. Utilitatea sa era foarte variată: în operaţii chirurgicale, în farmacie sau cosmetică. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Pompei[83], loc necunoscut[84],

8. Sondă-spatulă (?) (fig. V, 8), Noviodunum, 2007, TA 4, c.1, 0,35 m, fără inv., ICEM Tulcea; fier.

Descriere: L = 65 mm, din care se păstrează partea sub formă de evantai cu colţurile tăiate, cu l = 8,20 mm, iar în cealaltă parte se termină cu o *ligula* cu Ø = 4,60 mm. Ar putea fi o piesă componentă a unei truse de cosmetică. Cronologie probabilă: sec. II-IV p. Chr.

9. Sondă de ureche (fig. V, 9), Ibida 2006, G, S3, *passim*, inv. 48242, ICEM Tulcea; bronz.

Descriere: Sondă de ureche frântă secundar la mijloc, cu L = 93,65 mm, *ligula* concavă cu Ø = 5,00 mm; 1,84 gr. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Efes[85]; Trier[86].

10. Sondă de ureche (fig. V, 10), Izvoarele-Sucidava 1990-1995, fără inv., Muzeu Constanţa; bronz.

Descriere: Fragment de sondă de ureche cu L = 66,95 mm, care prezintă un decor la baza linguriţei (*ligula*), pe 28.36 mm din mâner; 3,11 gr. Cronologie: sec. I-

[83] BLIQUEZ 1994, pl. 60, nr. 108-113, p. 135-137.
[84] KÜNZL 2002, fig.51, C30.
[85] KÜNZL 2002, pl. 6, A33-A35.
[86] KÜNZL 1984, pl. 24, L36.

III p. Chr. Analogii: Asia Mică[87]; Trier[88].

11. Sondă de ureche (fig. V, 11), Ibida, donație Nechifor, 2003, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: Sondă de ureche cu *ligula* foarte mică, de formă circulară; L piesă = 127 mm, Ø = 4,20 mm. De la linguriță mânerul se îngroaşă progresiv, până la Ø = 3,34 mm, pentru ca spre celălalt capăt să ajungă la 1,26 mm; 4,32 gr. Aceste sonde, cu lungimi destul de mari, erau manevrate doar de specialişti, iar cele de dimensiuni reduse puteau fi folosite de o gamă largă de persoane. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Trier[89].

12. Sondă de ureche-fragment (fig. V, 12), Izvoarele Sucidava 1992, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: Fragment de sondă de ureche, din care se păstrează *ligula* şi o parte din mâner, cu decor constituit din două rânduri de canale circulare; L = 38,20 mm; 0,74 gr. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Asia Mică[90]; Trier[91].

13. Foarfece (fig. V, 13), Constanța, str. Traian, M1, 1981, Muzeul Constanța-fişă C. Chera; fier.

Descriere: Cele două lame se păstrează integral: L = 67, 87 mm, l = 23,84; 13,49 gr. Era folosit pentru tăierea părului sau a pansamentelor dar este menționat în unele surse ca fiind util şi pentru tăierea țesuturilor[92]. Putea fi utilizat şi în alte scopuri decât cele medicale. Cronologie: sec. I-II p. Chr. Analogii: Pompei[93], Dionysopolis[94], Marcianopolis[95].

14. Pensetă (fig. VI, 1), Lumina-Constanța, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: L = 58 mm, l = 5,93 mm; 4 gr. Brațele sunt puternice, având capetele încovoiate spre interior pentru a putea prinde mai bine firele. Inelul din capătul de care se agăța se evazează până la o lățime de 9,05 mm. Cronologie: sec. I-III p.Chr. Analogii: Trier[96]; loc necunoscut[97].

15. Pensetă (fig. VI, 2), Sibioara-Constanța, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: L = 72,23 mm. Este o piesă obişnuită, dintr-o bandă de bronz cu l = 5,58 mm. Bucla din capătul de prindere are Ø = 4,80 mm; 4,35 gr. Acest tip de pensetă este foarte răspândit pe cuprinsul Imperiului. Cronologie: sec. I-III p. Chr.

16. Pensetă (fig. VI, 3), Capidava, 1988[98]; inv. 36701, Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: L = 50 mm, l = 3,30 mm, iar l bandei la capetele brațelor este de 6,30 mm; 3,38 gr. Are brațele care se lățesc şi se dezvoltă trapezoidal şi prezintă

[87] KÜNZL 1983, pl. 16.32, p. 48.
[88] KÜNZL 1984, pl. 24, L19.
[89] KÜNZL 1984, pl. 24, L45.
[90] KÜNZL 1983, pl. 16.32, p. 48.
[91] KÜNZL 1984, pl. 24, L19.
[92] CELS. VII.16
[93] MILNE 1970, pl. X, 5.
[94] ŠKORPIL 1912, p. 129, fig. 111.
[95] MINCHEV 1983, p. 144.
[96] KÜNZL 1984, pl. 11, D20.
[97] KÜNZL 2002, pl. 49, C13.
[98] COVACEF 1995-1996, p.116, pl. IV.9.

un inel circular. Cronologie: sec. V-VI p.Chr., dar această formă se regăseşte încă din sec. I p. Chr. Analogii: Trier[99]; Pompei[100].

17. Pensetă (fig. VI, 4), Tufani, fără inv. Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: L = 55 mm, l = 6,58 mm; cu braţele ondulate şi cu o buclă cu Ø = 9,87 mm; 5,56 gr. Este des întâlnită mai ales în trusele de cosmetică de pe cuprinsul Imperiului. Cronologie: sec. I-III p. Chr.

18. Pensetă (fig. VI, 5), Tufani, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: Pensetă de bronz, cu un braț păstrat pe 30,41 mm, iar celălalt pe 43,79 mm, l = 4,26 mm, cu o buclă cu Ø = 6,28 mm; 2,42 gr. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Köln[101].

19. Pensetă (fig. VI, 6), Ibida, 2005, EM N1, 0,69 m, inv. 48992, ICEM Tulcea; bronz.

Descriere: L = 44 mm, l = 4,30 mm. Pensetă de bronz cu capetele curbate romboidal, găsită în interiorul unui edificiu. Cronologie: sec. III-IV p. Chr. Analogii: Trier[102]; Köln[103].

20. Linguriță (fig. VI, 7), Constanța, *passim*, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: L = 44, 88 mm, l = 11,43 mm; 3,76 gr. Linguriță alungită din bronz, din care s-a păstrat doar partea utilă, ruptă chiar de unde începea coada; probabil că era o sondă cu un capăt linguriță. Cronologie: sec. I-III p. Chr. Analogii: Asia Mică[104].

21. Linguriță (fig. VI, 8), Ester, 6, fără inv., Muzeu Constanța; bronz.

Descriere: L = 46, 68 mm, l = 10 mm; 2,40 gr. Linguriță alungită din bronz din care este păstrată doar partea utilă, cu o formă oviodală care se îngustează spre coadă; probabil o sondă-linguriță. Cronologie: sec. I- III p. Chr. Analogii: Asia Mică[105].

22. Linguriță (fig. VI, 9), Constanța, Bd. Republicii, 1961, -0,86 m, fişă M. Bucovală, inv. 4691, Muzeu Constanța; os.

Descriere: L = 52,27 mm, Ø = 29,15 mm, L mânerului = 23,92 mm, distanța dintre cercurile din decor = 1,5 mm; 3,70 gr. Linguriță de os de formă rotundă, cu mânerul păstrat parțial, cu profil circular, cu un decor format din două cercuri concentrice la baza segmentului păstrat. Era folosită, probabil, în farmacie şi cosmetică. Cronologie: sec. III p. Chr. Analogii: Durostorum[106].

23. Linguriță (fig. VI, 10), Constanța, parc catedrală, 1966, fişă Gh. Papuc, fără inv. Muzeu Constanța; os.

Descriere: Linguriță de os de formă circulară, cu Ø = 20,44 mm; coada cu profil circular; prezintă, la circa 12,37 mm de paletă, un decor pe 9,40 mm constitut din mici romburi; 1,65 gr. Era utilă, cel mai probabil, în farmacie şi

[99] KÜNZL 1984, pl. 11, D27.
[100] BLIQUEZ 1994, pl. 164, nr. 278, p. 180-181.
[101] KÜNZL 2002, pl. 50, C19.
[102] KÜNZL 1984, pl. 11, D27.
[103] KÜNZL 2002, pl. 50, C19.
[104] KÜNZL 2002, pl. 34, B83.
[105] KÜNZL 2002, pl. 34, B73.
[106] ELEFTERESCU 2008, pl. VIII, nr. 228.

cosmetică. Cronologie: sec. III p. Chr. Analogii:Tomis[107], Callatis[108].

24. Lingură (fig. VI, 11), Constanța, 1961, fişă D. Ghiocel, inv. 4693, Muzeu Constanța; os.

Descriere: L = 71, 58 mm, Ø mic = 34,50 mm, Ø mare = 54,87 mm şi L mâner = 15,50 mm; 8,84 gr. Lingura este de formă ovoidală, doar cu o parte din mâner păstrată, cu profil rectangular, şi cu un decor format din două linii paralele pe mâner. Utilizarea farmaceutică sau cosmetică este probabilă, dar nu este exclusă nici folosința domestică. Cronologie: sec. III p. Chr. Analogii: Durostorum[109], Niculițel[110].

25. Linguriță, (fig. VI, 12), Traian, 1.08.1996, M1, fişă C. Chera, inv. 40022, Muzeu Constanța; os.

Descriere: L = 160 mm, Ø = 30 mm, L mâner = 130 mm; 6,23 gr. Lingurița are formă rotundă, cu mânerul întreg. Prezintă un decor format din două rânduri de câte două cercuri concentrice dispuse la o distanță de 31,50 mm de partea utilă a piesei (circa 6 mm între ele). Cronologie: sec. II-III p. Chr. Analogii: Durostorum[111].

Concluzii

Cele 25 de piese prezentate în catalogul de mai sus aveau funcții medicale, farmaceutice, cosmetice, dar multe erau folosite, probabil, şi în alte activități cotidiene, nu neapărat legate de îngrijirea corporală. Majoritatea lor provin din cetatea grecească Tomis sau din teritoriul cetății tomitane. De asemenea, câteva piese sunt din cetățile de pe Dunăre, de la Noviodunum şi Capidava, dar şi din centrul Dobrogei, din situl de la Ibida. Descoperirea, de multe ori necontextuală, cu excepția a patru piese ce rezultă din trei morminte (piesele nr. 4, nr. 7, dar şi nr. 13 şi nr. 25) şi a altor cinci ce provin din săpături sistematice (nr. 1, 5, 6, 8 şi 22), impietează asupra unei determinări exacte a folosirii lor. Cert este că avem patru piese care pot fi catalogate ca instrumente pentru tăiat, respectiv trei fragmente de cuțite chirurgicale şi un foarfece, cinci spatule de diverse forme şi dimensiuni, de asemenea, cu utilitate variată, patru sonde de ureche păstrate foarte bine sau fragmentar, şase pensete, cel mai probabil provenind din truse de cosmetică, dar şi şase lingurițe, dintre care două de bronz, probabil părți din sonde-linguriță şi patru de os aflate în diverse stadii de conservare.

O constatare generală pentru aceste instrumente este că se observă cel puțin o dualitatea funcțională care provine din forma lor compozită, de altfel o caracteristică a acestor piese de pe cuprinsul Imperiului. Dintr-un alt unghi putem vorbi chiar de o multifuncționalitate, dacă ne referim la faptul că acelaşi obiect putea fi utilizat în activități medicale, cosmetice, farmaceutice sau chiar meşteşugăreşti. De vreme ce sterilizarea nu era un proces atestat în această perioadă, utilitatea lor în domenii diverse, unele care nu aveau legătură cu îngrijirea corpului uman, este foarte posibilă. Scopul era, pe de-o parte,

[107] CHERA, LUNGU 1985 , p. 211, pl. III.20.
[108] RĂDULESCU, COMAN, STAVRU 1973, p. 258, pl. IIIa.
[109] ELEFTERESCU 2008, pl. VIII, nr. 231.
[110] BAUMANN 1983, pl. XLIII, 3,10.
[111] ELEFTERESCU 2008, pl. IX, nr. 225, 226.

eficientizarea folosirii pieselor care nu erau, multe dintre ele, uşor de procurat, sau tocmai ieftine, dar şi nevoia de a menține oarecum compactă şi puțin încărcată trusa medicului[112] sau cutia cu cosmetice.

Istoriografia ultimilor ani are tendința de a face o separare între instrumentele folosite în domeniul medical față de cele utilizate în igienă sau cosmetică. Un capitol dintr-o lucrare a lui R. Jackson, care face referire la instrumentarul chirurgical, se intitulează chiar *How can surgical and medical instruments be distinguished from other implements and tools?*[113]. În literatura de specialitate au fost propuse deja cîteva criterii după care ar putea fi deosebite aceste piese, fără, însă, a convinge pe deplin. În ceea ce priveşte pensetele, spre exemplu, dimensiunea acestora ar putea fi un indicator al utilității lor[114]. De asemenea, existența unui inel de agățare la un capăt al instrumentului ar cataloga acel artefact ca fiind folosit în activități mai degrabă de cosmetică decât medicale[115].

În opinia noastră, este necesară o distincție, pe cât posibil, între piesele care fac obiectul unei intervenții de natură medicală strictă (de exemplu instrumentele chirurgicale), de instrumentele cu o largă arie de utilizare (în farmacie, igienă corporală-cosmetică sau în alte meserii conexe sau nu medicinei)[116]. Însă, această separare este foarte posibil să fi fost inventată în perioada modernă. Oricum, nu ştim în ce măsură se distingeau radical instrumentele folosite de medici, vindecători ambulanți, veterinari sau de cei care le utilizau în scopuri igienice sau cosmetice, mai ales dacă ne referim la marea masă a populației. Cel mai probabil, limitele erau foarte fragile. Spre exemplu, o banală sondă spatulă putea fi folosită ca sondă, cauter, disector sau baghetă de farmacie, dar şi în activități nemedicale. Chiar dacă era procurată inițial cu un scop precis, să spunem medical, ulterior era folosită oriunde se putea. Scopul în sine al producerii unor astfel de instrumente, cu aceste forme, a fost acela de a fi multifuncționale, utilizabile pentru diferite ramuri ale medicinei şi nu numai.

Cel mai reprezentativ exemplu este cel de la Bingen, din Germania, unde, într-un mormânt de incinerație din secolul al II-lea p. Chr., s-au descoperit circa 40 de instrumente dintre care unele folosite în chirurgie, dar altele, din fier, au fost identificate ca unelte de tâmplar[117]. Întrebări fără răspuns imediat sau cert au survenit din această situație: erau acele instrumente adaptate procesului medical sau erau scoase din uzul medical? Era cel înmormântat medic, tâmplar sau

[112] JACKSON 1997, p. 227.

[113] JACKSON 2002, p. 89.

[114] Pensetele sub 60 mm ar fi avut o utilitate pur cosmetică, pe când cele mai lungi puteau fi manevrate şi de specialişti în medicină:BLIQUEZ 1988, p. 50.

[115] JACKSON 2002, p. 87, fig. 1.

[116] În noua monografie a N. Kirova este realizată o tipologie a instrumentarului după utilizarea pieselor: 1. instrumentarul medical de bază (scalpele, forcepsuri, pensete, cârlige, ace, ventuze, cautere); 2. instrumente pentru ramuri specializate din medicină (oftalmologie-cârlige şi ace - detalii la JACKSON 1996, p. 2245-2249; ginecologie-*speculum* vaginal, cârlig fetal etc; urologie –*speculum* anal etc.); 3. ustensile auxiliare (sonde, lingurițe); 4. vase de depozitat şi de preparat medicamente (mojare, pistiluri, vase de sticlă, metal etc.); 5. ustensile cosmetice: KIROVA 2010, p. 168-170.

[117] COMO 1925, p. 152-162; KUNZL 1983, p. 80-85.

practica ambele meserii?[118]

Mormintele sunt, totuşi, cel mai sigur indicator în determinarea utilității unor astfel de artefacte. Prin două exemple chiar din Moesia Inferior se poate marca diferențierea dintre instrumentarul medical şi obiectele specifice igienei personale găsite în morminte. Medicul din Tomis, din inventarul căruia s-au putut identifica patru piese de valoare - un scalpel, două mânere pentru ace sau cârlige cu destinație chirurgicală şi, probabil, un cauter - are un instrumentar evident utilizabil în meseria sa. În schimb, inventarul femeii înmormântate în sarcofagul de la Callatis - o sondă, linguriţe, ace, vase de depozitat prafuri - se constituie, mai degrabă, într-o trusă de cosmetică. În general, se consideră a fi obiecte folosite cu siguranță în activități medicale cele care fac parte din trusa chirurgilor, cum ar fi scalpelele, forcepsurile, acele, cârligele şi sondele, fiecare într-un anumit număr[119].

În ceea ce priveşte obiectele prezentate în catalogul nostru, multe dintre ele desprinse din contextul arheologic, nu se poate face o diferențiere netă între instrumentele care ar fi fost folosite în scopuri medicale şi cele cu întrebuințare largă. Trusele medicale puteau include obiecte pentru toaletă, dar şi invers. Astfel, anumite sonde, pensetele, foarfecele, linguriţele, chiar şi scalpelele puteau fi, foarte bine, utilizate în comun în medicină, activități cosmetice sau la igiena personală, în medicina veterinară[120], dar şi în alte meserii, mult mai îndepărtate de aceea de medic, precum diverse meşteşuguri sau creații artistice.

Anexă

Din secolul I a. Chr., meşteşugarii în metal au început să aibă un control mult mai bun asupra materialelor folosite. Astfel, cei care produceau instrumentar medical, farmaceutic sau de cosmetică foloseau anumite aliaje ale bronzului, în special, dar şi fier/oțel, pentru ca respectivele piese să aibă anumite caracteristici (fig. I. 4, 5). Spre exemplu, lamele scalpelelor trebuiau să fie suficient de rezistente dar, în acelaşi timp, trebuiau să fie ascuțite destul de des, sondele şi cârligele trebuiau să aibă o elasticitate sporită ş.a.m.d. Iată de ce am decis să apelăm la o cercetare interdisciplinară pentru a afla, în urma analizelor chimice pe metal, detalii despre metodele şi materialele folosite la fabricare, dar şi despre coroziunea acestor piese. Acest tip de cercetare reprezintă, din câte cunoaştem, o noutate absolută pentru zona dunăreană, cel puțin în ceea ce priveşte instrumentarul medical sau de cosmetică. Cele nouă piese analizate vor putea fi folosite pentru comparație în viitoare eventuale analize pe acest tip de material, putând astfel constitui o bază de date utilă în ceea ce priveşte procesul de fabricație a instrumentelor cu utilizare medicală sau/şi cosmetică.

[118] JACKSON 2002, p. 89.

[119] JACKSON 2002, p. 89.

[120] Aceasta este o ramură a medicinei puțin abordată până acum de către literatura de specialitate: FISCHER 1988, p. 191-209. Sunt câteva inscripții care atestă că această meserie era răspândită, cu precădere, în mediul militar: Italia (CIL VI, 37194 - *medicus cohortis veterinarius*), Britannia (AE 1990, 670), Pannonia Superior (CIL III, 11215 – *veterinarius legionis*), Egipt (CIG 5117 – *veterinarius equinus cohortis?*), Nubia (CIG 5054 – *medicus veterinarius?*). Pentru instrumentele folosite de aceşti medici veterinari vezi în KIROVA, 2010, fig. 41, 42, p. 106-108.

Piesele au fost investigate utilizând tehnicile: SEM-EDX şi micro-FTIR. În analiza **SEM-EDX** se utilizează un microscop electronic de scanare (SEM) cuplat cu un detector cu raze X (EDX). Tehnica, alături de vizualizarea microfotogramei, permite redarea imaginii cu maparea (dispunerea) atomilor pe suprafața cercetată, iar în baza spectrului de raze X se determină compoziția elementală în procente gravimetrice sau molare, a unei microstructuri sau a unei zone selectate.

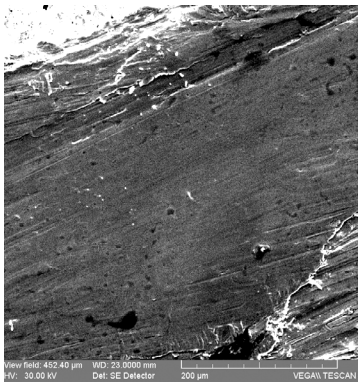
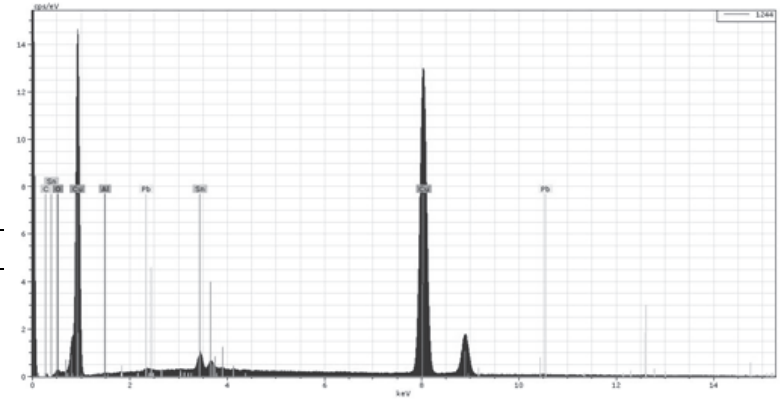

Fig. 1 - Microfotografia pentru suprafața analizată a sondei-spatulă cu inv. 31980.

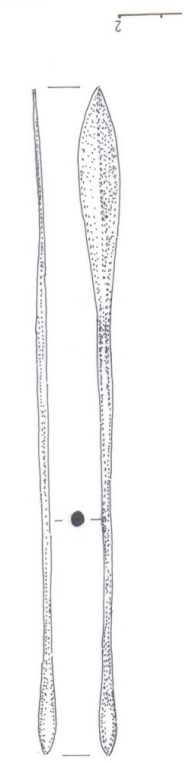

Fig. 2 - Spectrul de raze X pentru sonda-spatulă cu inv. 31980.

În analiza **micro-FTIR** se utilizează un spectrofotometru FT-IR cuplat cu un microscop HYPERION 1000. Din spectrele înregistrate putem stabili natura produşilor de coroziune din structurile de suprafață.

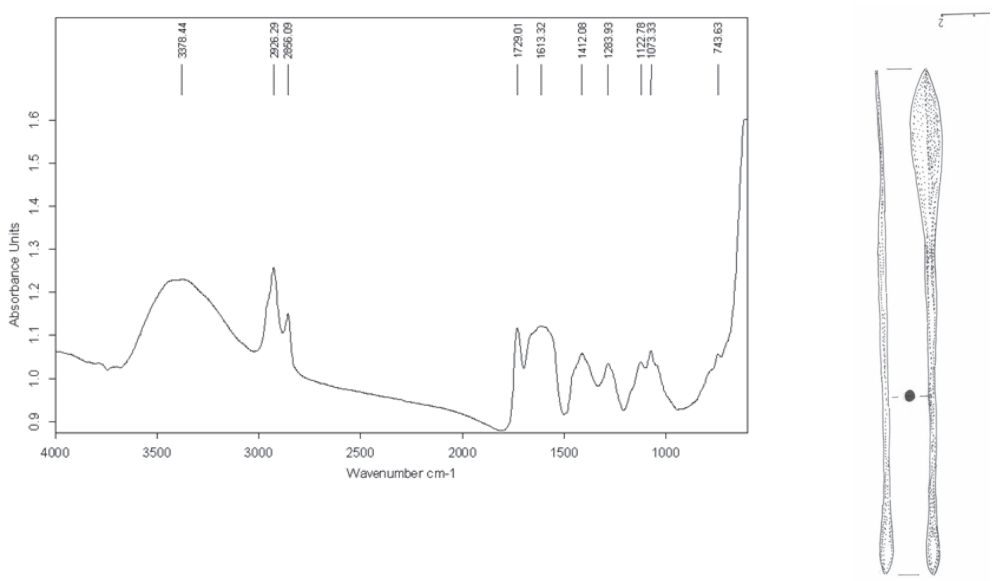

Fig. 3 - Spectrul FTIR pentru sonda-spatulă cu inv. 31980.

Comparând benzile spectrale obținute cu cele din bibliotecile de spectre şi din literatura de specialitate s-au identificat principalele componente formate la suprafața pieselor, care se constituie în patina reziduală rămasă după operațiile de curățare. Obiectele au suferit în timp procese puternice de segregare spre suprafață a metalelor active şi efecte de degradare şi deteriorare de la suprafață spre interior prin procese redox, acido-bazic şi de complexare, asistate de monolitizări prin includerea unor elemente de contaminare. Acest lucru demonstrează vechimea considerabilă a acestor piese.

Banda spectrală (cm^{-1})	Tipul de ioni
670-745; 800-890; 1040-1100; 1320-1530	**carbonat**
940-1120	**orto-fosfat**
830-920; 1600-1900; 2150-2500; 2750-2900	**orto- fosfate dibazic**
570-680; 960-1030	**Sulfat**
610-630; 900-1050, 600-660; 1050-1150	**Clorură**

Fig. 4 - Benzile spectrale şi tipurile de ioni identificați pe suprafața obiectelor investigate.

Obiect/ Nr. inv.	Compoziția elementală în procente de masă (%)													
	Cu	Sn	Zn	Fe	O	C	As	S	P	Cl	Pb	Ca	Al	Si
Pensetă fragmen -tară Tufani/ fără inv. fig. VI.5	78,089	-	16,383	-	3,370	0,734	-	0,377	-	-	-	-	1,047	-
Pensetă Tufani/ fără inv. fig. VI.4	75,877	-	16,719	-	4,940	2,464	-	-	-	-	-	-	-	-
Spatula fier Noviodunum/ fără inv. fig. V.8	-	-	-	79,284	19,630	0,573	-	-	0,180	-	-	-	-	0,332
Cuțit chirurgical (?) Noviodu- num/fără inv. fig. V.1.	-	-	-	84,226	13,327	0,696	-	-	0,442	-	-	0,604	0,705	-
Penseta Ibida/inv. 48992 fig. VI.6.	76,004	1,563	-	-	9,861	11,608	-	-	-	0,379	-	-	-	0,585
Sondă-spatula Tomis/ inv. 31980 fig. V.7.	88,056	4,907	-	-	3,751	0,695	-	-	-	-	2,501	-	0,090	-
Fragment sonda ureche Izvoarele Sucidava/fără inv. fig. V.12.	64,176	12,195	-	-	20,922	2,707	-	-	-	-	-	-	-	-
Mâner scalpel (?) Ibida /inv. 40344 fig. V.3.	83,191	2,544	5,317	0,496	6,673	0,900	-	-	-	0,879	-	-	-	-
Sondă ureche Ibida/inv. 48242 fig. V.9.	78,276	0,487	15,403	1,015	1,223	1,558	-	-	-	-	2,039	-	-	-

BIBLIOGRAFIE

Surse primare

CELSUS, *De la médicine (De medicina)*, I, G. Serbat (ed.), Paris, 2003.

RUFUS FESTUS, *Oeuvres de Rufus d'Ephèse*, Ch. Daremberg, E. Ruelle (eds.), Paris, 1879.

GALENUS, *Corpus Galenicus*, I, V. Boudon-Millot (ed.), Paris, 2007; II, V. Boudon-Millot (ed.), Paris, 2002; III, C. Petit (ed.), Paris, 2009; IV, A. Pietrobelli (ed.), Paris, 2010.

GALENUS, *Opera Omnia*, Medicorum Graecorum quae extant, voll. I-XX, C.G. Kühn (ed.), Lipsiae, 1821-1833.

HIPPOCRATE, *Oeuvres complètes*, É. Littré (ed.), Paris, 1839-1861.

ORIBASIUS, în I. Raeder (ed.) *Colletionum Medicarum Reliquiae*, Leipzig, 1928-1931.

PAUL DIN AEGINA, în I.L Heiberg (ed.) *Corpus Medicorum Graecorum*, Leipzig, Berlin, 1921-1924.

SORANUS DIN EPHES, *Maladies des femmes*, I, II, III, IV, P. Burguière, D. Gourevitch, Y. Malinas (eds.), Paris, 2003.

SCRIBONIUS LARGUS, *Compositiones*, S. Sconocchia (ed.), Lipsiae, 1983.

TERTULLIANUS, *L'anima*, M. Menghi (ed.), Venezia, Marsilio, 1988.

Surse secundare

ALICU, COCIŞ 1990 - D. Alicu, S. Cociş, *Instrumente medicale din Dacia (I)*, Apulum 26 (1990), p. 223-236.

ALICU, CRIŞAN 2003 – D. Alicu, I.H. Crişan, *Medicina la romani*, Cluj-Napoca, 2003.

APARASCHIVEI, MATEI 2005 – D. Aparaschivei, I. Matei, *Noi instrumente medicale de epocă romană din Dobrogea,* ArhMold 28 (2005), p. 149-158.

APARASCHIVEI 2010 – D. Aparaschivei, *Being a Physician in Moesia Inferior*, Dacia NS 54 (2010), p. 141-156.

APARASCHIVEI 2010a – D. Aparaschivei, *Un aspect de la vie quotidienne reflété par l'archéologie dans la province Mésie Inférieure: l'intérêt pour la santé collective et individuelle*, TR, vol. XIX, Supplement Nr. 5. 1 (2010), p. 67-80.

APARASCHIVEI 2011 – D. Aparaschivei, *Cine practica medicina între Dunăre şi Marea Neagră în Antichitatea romană?*, Medica Academica 19 (2011), p. 56-57.

APARASCHIVEI, MATEI 2010 – D. Aparaschivei, I. Matei, *Instruments médicaux romains provenus de la province Mésie Inférieure*, Revista medico-chirurgicală 114 (2010), 4, p. 1254-1260.

BAKER 2004 – P.A. Baker, *Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontier in the First, Second and Third Centuries AD*, BAR International Series 1286, Oxford, 2004.

BAKER 2004a – P.A. Baker, *Roman Medical Instruments: Archaeological Interpretations of their Possible "Non-functional" Uses*, SHM, vol. 17 (2004), 1, p. 3-21.

BAUMANN 1983 – V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAYARDI 1755 – O. A. Bayardi, *Catalogo degli Antichi Monumenti dissotterrati dalla discoperta città di Ercolano*, p. 359-365.

BLIQUEZ 1988 – L.J. Bliquez, *Roman Surgical Instruments and Minor Objects in the University of Mississippi*, Göteborg, Paul Astroms, 1988.

BLIQUEZ 1994 – L.J. Bliquez, *Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples. With a Catalogue of the Surgical Instruments in the „Antiquarium" at Pompeii by Ralph Jackson*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1994.

BRĂTESCU 1969 - G. Brătescu, *În jurul concepției hipocratice despre sănătate şi boală*, StCl 11 (1969), p. 57-68.

BUCOVALĂ 1977 – M. Bucovală, *Atestări arheologice ale practicilor medico-farmaceutice în Dobrogea*, Pontica 10 (1977), p. 91-96.

CATON 1914 – R. Caton, *Notes on a Group of Medical and Surgical Instruments Found Near Kolophon*, JHS 34 (1914), p. 114-118.

CERNEGA, BUCOVALĂ 1990 - Ş. Cernega, M. Bucovală, *Studiu privind incidența afecțiunilor dentare în epoca romano-bizantină la Tomis*, Pontica 23 (1990), p. 355-358.

CHERA, LUNGU 1985 – C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 203-214.

COCIŞ 1993 - S. Cociş, *Instrumente medicale din Dacia romană (I)*, Apulum 27-30 (1993), p. 241-249.

COMO 1925 – J. Como, *Das Grab eines römisches Arztes in Bingen*, Germania 9 (1925), p. 152-162.

COVACEF 1995-1996 – Z. Covacef, *Accesorii vestimentare, de toaletă şi podoabe descoperite în sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 95-120.

CROITORU 2010 – C. Croitoru, *Considerații generale cu privire la piesele medicale şi de toaletă romane descoperite la est de Carpați*¸ în L. M. Voicu, B. Ciupercă (eds.), *Arheologia mileniului I p. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migrațiilor*, Bucureşti, 2010, p. 54-75.

DANA 2008 – M. Dana, *Les médicins du Pont-Euxin à l'étranger: une «itinérance du savoir»*, Classica et Christiana 3 (2008), p. 109-130.

DANA 2011 – M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont Euxin*, Bordeaux, 2011.

DYCZEK 2002 – P. Dyczek, *Remarks on supply of the Roman army from the point of view of the valetudinarium at Novae (Moesia Inferior)*, în Ph. Freeman, J. Bennett, Z.T. Fiema, B. Hoffmann (eds.), *Limes XVIII, Proceedings of the XVIIIth International Congress of the Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*, BAR International Series, 2002, p. 685-694.

ELEFTERESCU 2008 – D. Elefterescu, *Obiecte de os de la Durostorum*, I, Pontica 41 (2008), p. 219-297.

FISCHER 1988 – K.-D. Fischer, *Ancient Veterinary Medicine. A survey of Greek and Latin sources and some recent scholarschip*, Medizinhistorisches Journal 23 (1988), p. 191-209.

GAROFALO 1988 – I. Garofalo, *Erasistrati fragmenta*, Pisa, 1988.

GAROFALO 1994 - I. Garofalo, *Note filologiche sull'anatomia di Galeno*, ANRW, II. 37. 2 1994, p. 1791-1833.

GLODARIU 1974 – I. GLODARIU, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974.

GUDEA-BAJUSZ 1992 – N. Gudea, I. Bajusz, *Instrumente medicale şi ustensile folosite de medicii şi farmaciştii romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinii romane*, AMP 16 (1992), p. 249-292.

HASSEL, KÜNZL 1980 - F. J. Hassel, E. Künzl, *Ein römisches Arztgrab des 3. Jahrhunderts n. Chr. Aus Kleinasien*, Medizinhistorisches Journal 15 (1980), 4, p. 403-421.

HODDER 1982 – I. Hodder, *Symbols in Action*, Cambridge 1982.

JACKSON 1994 - R. Jackson, *The Surgical Instruments, Appliances and Equipment in Celsus' De Medicina*, în G. Sabbah, J. Mundry (eds.) *La Médicine de Celse*. Saint-Etienne. Publications de l'Université Saint-Etienne, p. 167-209.

JAKCSON 1996 – R.P.J. Jackson, *Eye Medicine in the Roman Empire*, ANRW II.37.3, 1996, p. 2228-2251.

JAKCSON 1997 – R.P.J. Jackson, *Medical Instruments in the Roman World*, în *Medicina nei secoli. Arte e scienza. JHM* 9/2 (1997), p. 223-248.

JAKCSON 2002 – R.P.J. Jackson, *Roman Surgery: the Evidence of the Instruments*, în R. Arnott (ed.) *The Archaeology of the Medicine*. Annual Conference of the Theoretical

Archaeology Group at the University of Birmingham, 20 December 1998, BAR, Oxford 2002, p. 87-94.

JACKSON 2005 – R. Jackson, *Bone surgery and instrumentation in the Roman Empire*, în H. King (ed.) *Health in Antiquity*, London and New York, 2005, p. 97-119.

JOUANNA 1999 – J. Jouanna, *Hippocrates*, Baltimore and London¸1999.

KIRKUP - J.R Kirkup, *The history and evolution of surgical instruments: XI Retractors, dilators and related inset pivoting instruments*, AnnRCollSurgEngl 84 (2002), p. 149-155.

KIROVA 2002 – N. Kirova, *Specialized Medical Instruments from Bulgaria in the Context of Finds from Other Roman Provinces (I-IV C AD)*, Archaeologija Bulgarica 6 (2002), 1, p. 73-94.

KIROVA 2006 – N. Kirova, *Römische Skalpelle mit Silbereinlagen aus den Provinzen Moesia Inferior und Thrakia*, Archäologisches Korrespondenzblatt 36 (2006), 1, p. 537-548.

KIROVA 2010 – N. Kirova, *Medicine in the provinces of Lower Moesia and Thrace from 1-st C. AD to the end of 3-rd C. AD.* (in Bulgarian), Sofia, 2010.

KRUG 1984 – A. Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*, München, 1984.

KRUG 1993 – A. Krug, *Römische Skalpelle*, Medizinhistorisches Journal 17 (1993), p. 93-100.

KÜNZL 1982 – E. Künzl, *Ventosae cucurbitae Romanae? Zu einemangeblich antiken Schröpfkopftypus*, Germania 60 (1982), 2, p. 513-532.

KÜNZL 1983 – E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, Köln, 1983.

KÜNZL 1984 – E. Künzl, *Medizinische Instrumente der Römerzeit aus Trier und Umgebung im Rheinischen Landesmuseum Trier*, Trierer Zeitschrift 47 (1984), p. 153-237.

KÜNZL 1993 – E. Künzl, *Ein unvorsichtiger Arzt?*, "*Römisches Bronzebesteck mit chirurgischen Wekzeugen, aus dem Rhein gebaggert bei Mainz*", în *200000 Jahre Kultur und Geschichte in Nassau: dargestellt an Objekten der Sammlung Nassauischer Altertümer des Museums Wiesbaden*, Wiesbaden, 1993, p. 99-102.

KÜNZL 1996 – E. Künzl, *Forschungsbericht zu den medizinischen Instrumenten*, ANRW, II.37.3, 1996, p. 2433-2639.

KÜNZL 2002 - E. Künzl, *Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römischen-Germanischen Zentralmuseum*, Mainz, 2002.

LITTMAN 1996 – R.J. Littman, *Medicine in Alexandria*, ANRW, II.37.3 W. HasseI, (ed.) Berlin-New York, 1996, p. 2678-2708.

LJUBENOVA 1985 - V. Ljubenova, *Centre de production et commercial antique près de Radomir (communication préalable, res. fr.)*, Arheologija 27 (1985), p. 26-37.

McKEOWN 2002 – N. McKeown, *The Hippocratic Patient: or an Archaeology of the Greek Medical Mind*, în R. Arnott (ed.) *The Archaeology of the Medicine*. Annual Conference of the Theoretical Archaeology Group at the University of Birmingham, 20 December 1998, BAR, Oxford 2002, p. 53-67.

MICHAELIDES 1984 – D. Michaelides, *A Roman Surgeon's Tomb from Nea Paphos. Report of the Department of Antiquities Cyprus*, 1984, p. 315-332.

MICHLER 1968 – M. Michler, *Hellenistische Chirurgie,* Teil 1: *Die alexandrinischen Chirurgen. Eine Sammlung und Auswertung ihrer Fragmente*, Wiesbaden, 1968.

MILNE 1970 - J.S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman Times*, 2nd ed., New York, 1970.

MINCHEV 1983 - Al. Minchev, *Roman Medicine in Marcianopolis*, in *Concilium Eirene XVI. Proceedings of he 16th International Eirene Conference*, Prague, 1982, p. 143-148.

MUDRY 1982 – Ph. Mudry, *Épigones et novateurs: Les séductions de la pensée médicale posthippocratiques*, în F. Lassèrre, Ph. Mudry (eds.) *Formes de pensée dans la Collection hippocratique. Actes du IV e Colloque International Hippocratique, Lausanne, 21-26 septembre 1981*, Genève, 1982, p. 515-519.

NUNN 1996 - J.F. Nunn, *Ancient Egyptian medicine*, University of Oklahoma, 1996.

OPAIȚ 1991 – A. Opaiț, *O săpătură de salvare în oraşul antic Ibida,* SCIVA 42 (1991), 1-2, p. 21-56.

RĂDULESCU, COMAN, STAVRU 1973 - A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *Un sarcofago d'età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis (Mangalia)*, Pontica 6 (1973), p. 247-263.

RENEHAN 2000 - R. Renehan, *A Rare Surgical Procedure in Plutarch, The Classical Quarterly,* New Series, 50 (2000), 1, p. 223-229.

ROMANELLI 1817 – D. Romanelli, *Viaggio a Pompei, a Pesto e di ritorno ad Ercolano ed a Pozzuoli*, Napoli, 1817, p. 104-107; p. 144-147.

SCONOCCHIA 1993 – S. Sconocchia, *L'opera di Scribonio Largo e la letteratura medica latina del 1 sec. d. C.*, ANRW, II.37.1, 1993, p. 845-909.

ŠKORPIL 1912 – K. Škorpil, *Grabfund in Balčik*, JŐAI 15 (1912), p. 101-134.

VON STADEN 1989 - H. von Staden, *Herophilus: the art of medicine in early Alexandria,* Cambridge, 1989.

STETTLER 1982 - A. Stettler, *Der Instrumentenschrank von Kom Ombo*, *Antike Welt* 13, (1982), 3, p. 48-53.

TABANELLI 1956 – M. Tabanelli, *Chirurgia nell'antica Roma*, Torino, 1956.

TABANELLI 1958 – M. Tabanelli, *Lo strumento chirurgico e la sua storia*, Forli, 1958.

TONČEVA 1954 – G. Tončeva, *Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin* (in Bulgarian), Priroda (Die Natur) 3 (1954), 5, p. 74.

TONCEVA 1961 – G. Tončeva, *Découvertes des tombes d'Odessos* (in Bulgarian), Izvestija Varna 12 (1961), p. 29-52.

TONCEVA 1964 – G. Tončeva, *Tombes nouvellement découverts aux environs d'Odessos* (in Bulgarian), Izvestija Varna 15 (1964), 51-60.

TSAROV 1992 - I. Tsarov, *Medical and pharmaceutical equipment and instruments from Nicopolis ad Istrum and pertaining territory*, Izvestija Veliko Târnovo, 7 (1992), p. 147-152.

VEGETTI 1994 – M. Vegetti, *L'imagine del medico e lo statuto epistemologico della medicina in Galeno*, ANRW, II.37.2, p. 1672-1717.

VULPES 1847 – B. Vulpes, *Illustrazione di tutti gli strumenti chirurgici scavati in Ercolano e in Pompei e che ora conservansi nel R. Museo Borbonico di Napoli compresa di sette memorie lette all'Accademia Ercolanese*, Napoli, 1847.

VULPES 1852 – B. Vulpes, *Strumenti di chirurgia (in bronzo) trovati in Ercolano e in Pompei*, Real Museo Borbonico, 14, Napoli, 1852.

PLATES

Map of Moesia Inferior province with the locations from the paper

Fig. I

1. Physician's Grave from Wehringen-Raetia (after KÜNZL 1983, pl. 95, p. 120)
2. Medical box from Wehringen-Raetia (after Künzl 1983, pl. 95, p. 120)
3. Medical tools on a funerary monument from *Kom Ombo* (after NUNN 1996, p. 165)
4. A *faber ferrarius* from Ostia-foto and drawing (after KRUG 1993, p. 98, fig. 3)

Fig. II

1. Scalpel ((Dionysopolis, Moesia Inferior, after KIROVA 2010, pl. 1, fig. A1.5)
2. Forceps (Nova Zagora, Thracia, after KIROVA 2010, pl. III, fig. A4.4.36)
3. Spatula-probe (Belginum, Gallia Superior, after KÜNZL 1984b, p. 207, pl. 3, A2-c)

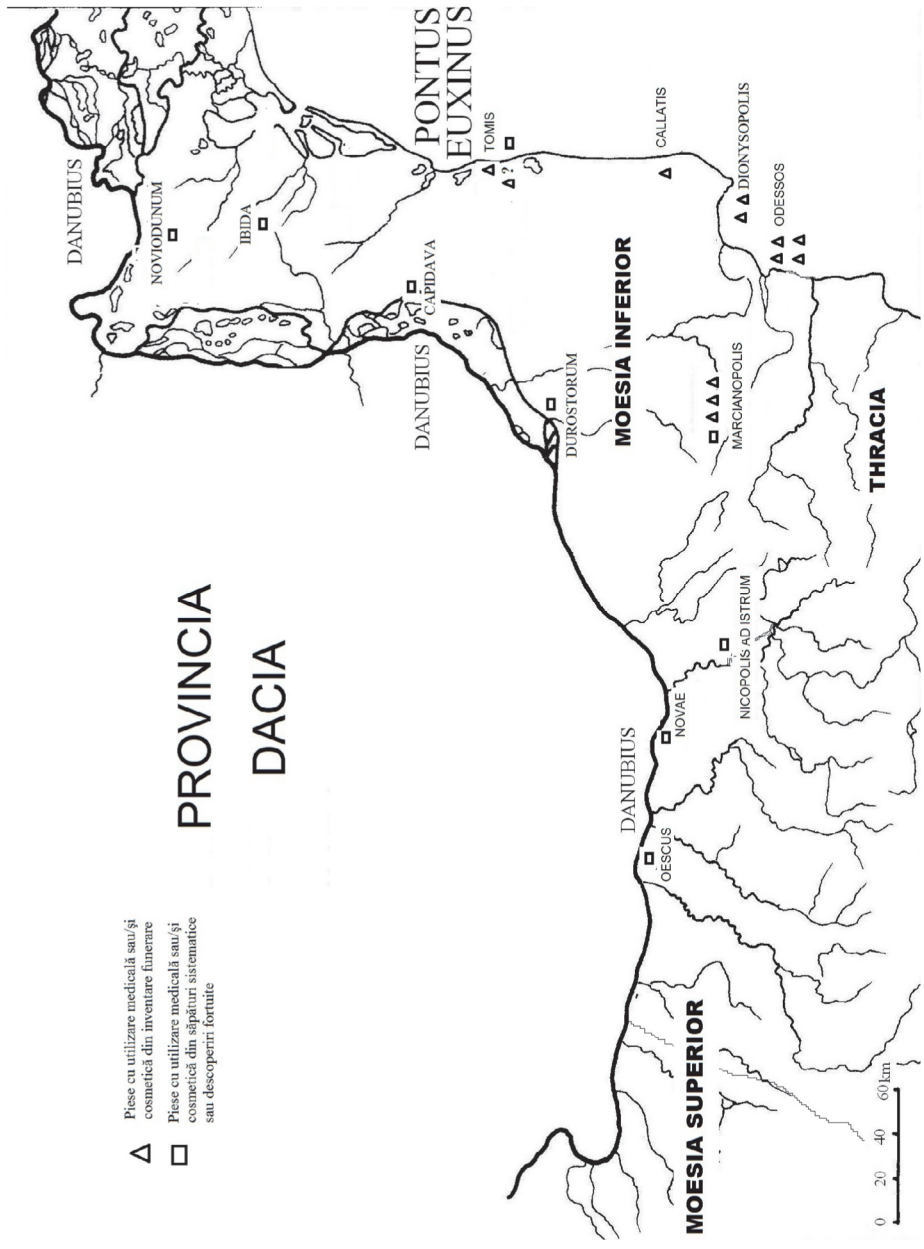
4. Spoon-probe (Dobrogea *passim*, Moesia Inferior, after APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 154, fig. 6)
5. Ear-probe (Dobrogea passim, Moesia Inferior, after APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 155, fig. 7)
6. Hook (Nova Zagora, Thracia, after KIROVA 2010, pl. IV fig. A5. 1. 44)
7. Trepanning blade with bow (Bingen, Germania Superior, after BAKER 2004, fig. 112)
8. Vaginal *speculum* (Emerita Augusta, Hispania Lusitania, after KÜNZL 1983, pl. 81).
9. Cupping vessel (Asia Minor, after BAKER 2004, fig. 68)

Fig. III
1. Medical tools from the grave in Tomis - drawing (a,b – handles for needles, c – needle or cauter, d- *scalpel* (after BUCOVALĂ 1977, fig. 1)
2-3. Instruments from Dionysopolis - drawing (2a,d – *forceps*, 2b,c – hooks, 3 – *scalpel* (after ŠKORPIL 1912, fig. 107 and 108)
4-8. Instruments from Odessos - drawing (4 – fragment of *speculum*, 5 – bleeding cup (?), 6 – *scalpel* blade, 7 – probe, 8 – spatula-probe (after TONČEVA 1961, fig. 34, 42, 45, 60, 38)

Fig. IV
1. Medical tools from Odessos and Marcianopolis (foto from Archaeological Museum in Varna)
2. Medical or cosmetic utensils from Moesia Inferior, foto (after APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 158, fig.10')
3. Medical tools from a *taberna medicinae* in Marcianopolis, foto (thanks to dr. Al. Minchev)

Fig. V
1. Surgical knife (?), drawing
2. Surgical knife blade (?), drawing
3. *Scalpel* handle (?), drawing
4-6. Spatula, drawing
7. Spatula-probe, drawing
8. Spatula, drawing
9-11. Ear-probe, drawing
12. Ear-probe (fragment), drawing
13. Scissors, drawing

Fig. VI
1-6. Tweezers, drawing
7-12. Spoons, drawing

Harta provinciei Moesia Inferior cu localitățile menționate în text

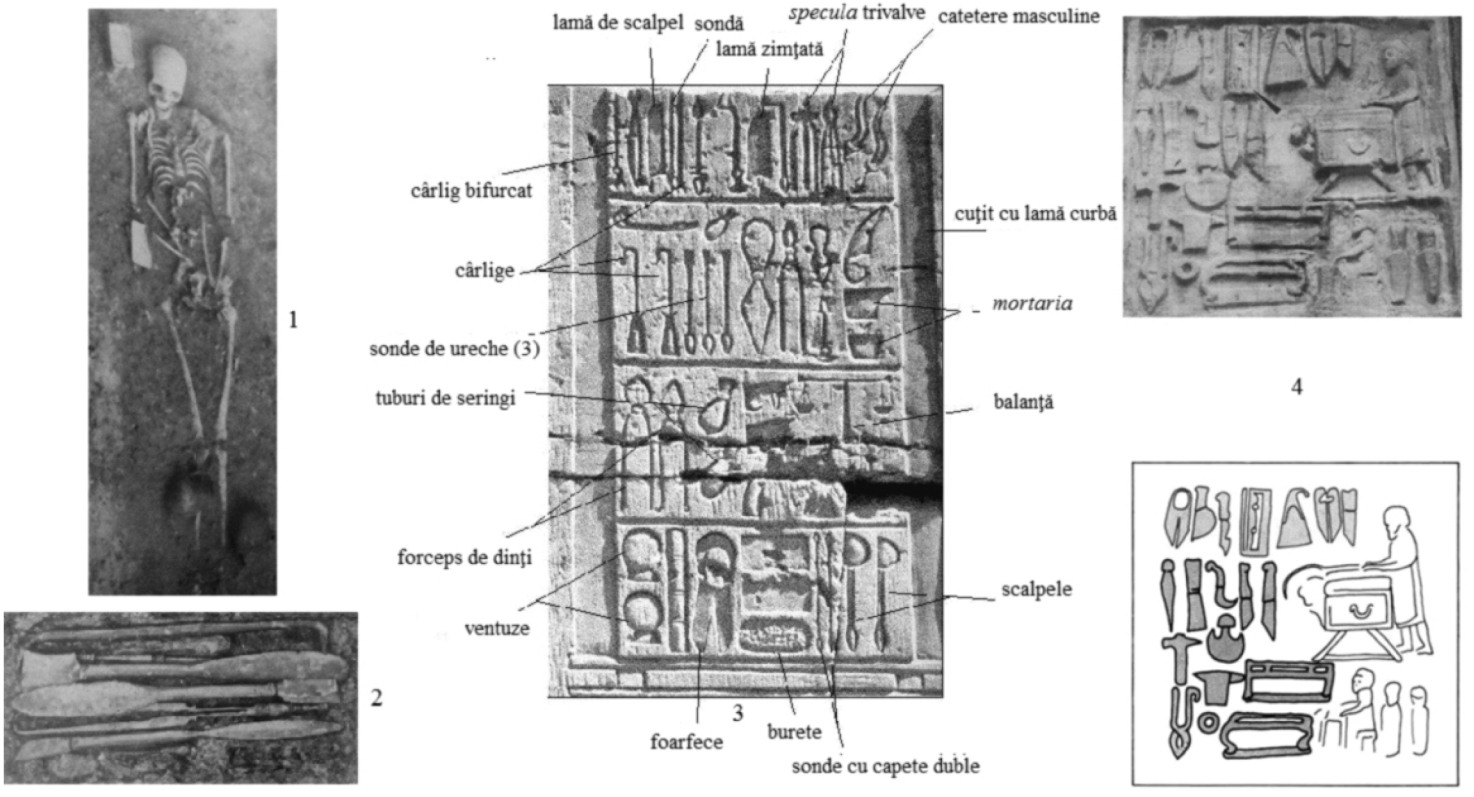

Fig. I – 1. Mormânt de medic de la Wehringen-Raetia (după KÜNZL 1983, pl. 95, p. 120); 2. Trusa medicală de la Wehringen-Raetia (după KÜNZL 1983, pl. 96, p. 120); 3. Instrumentarul medical de pe o stelă funerară de la *Kom Ombo* (după NUNN 1996, p. 165); 4. Un *faber ferrarius* de la Ostia-foto şi desen (după KRUG 1993, p. 98, fig . 3).

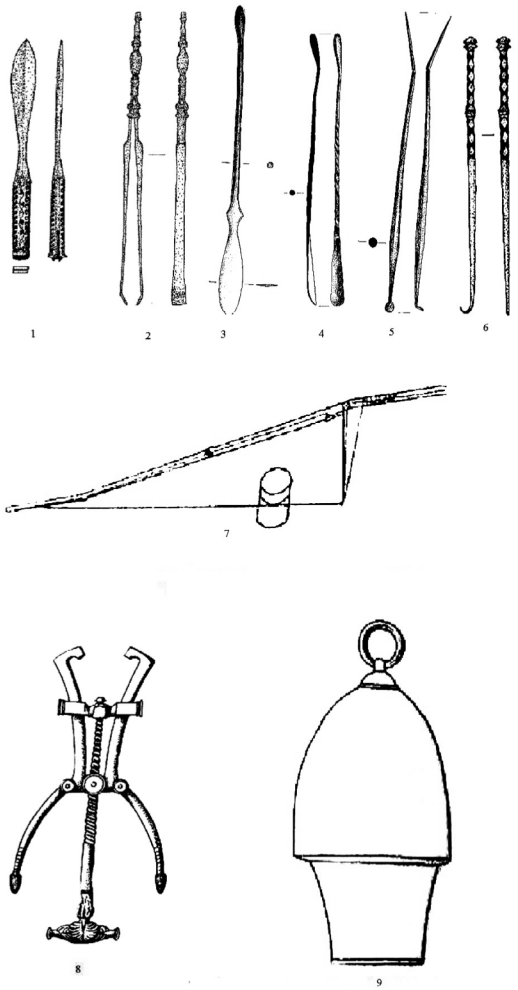

Fig. II – 1. Scalpel (Dionysopolis, Moesia Inferior, după KIROVA 2010, pl. 1, fig. A1.5); 2. Forceps (Nova Zagora, Tracia, după KIROVA 2010, pl. III, fig. A4.4.36); 3. Sondă-spatulă (Belginum, Gallia Superior, după KÜNZL 1984b, p. 207, pl. 3, A2-c); 4. Sondă-linguriță (Dobrogea *passim*, Moesia Inferior, după APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 154, fig. 6); 5. Sondă de ureche (Dobrogea *passim*, Moesia Inferior, după APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 155, fig. 7); 6. Cârlig chirurgical (Nova Zagora, Tracia, după KIROVA 2010, pl. IV fig. A5.1.44); 7. Instrument pentru trepanații (Bingen, Germania Superior, după BAKER 2004, fig. 112); 8. *Speculum* vaginal (Emerita Augusta, Hispania Lusitania, după KÜNZL 1983, pl. 81); 9. Ventuză (Asia Mică, după BAKER 2004, fig. 68).

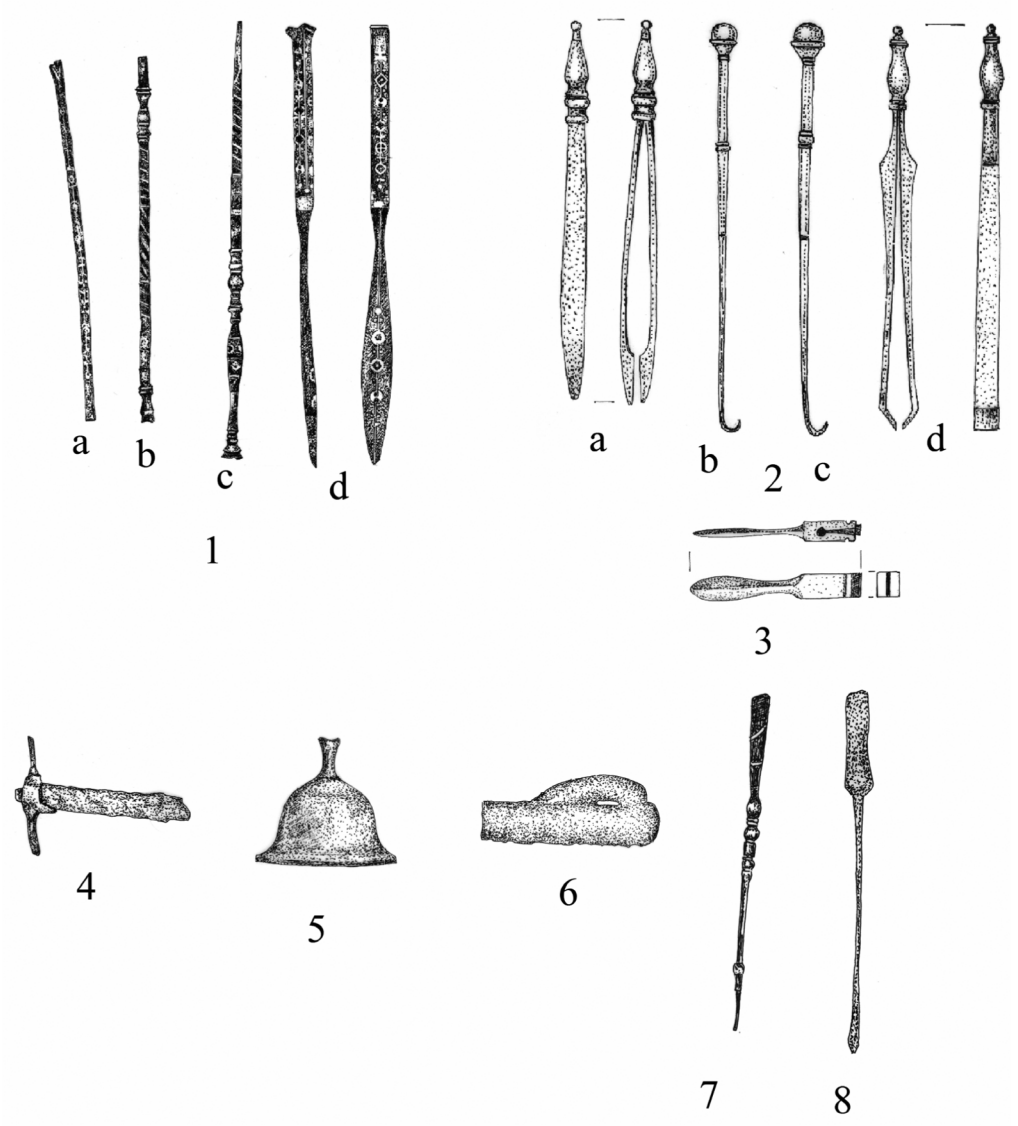

Fig. III – 1. **Instrumente din mormântul de la Tomis - desen (a, b – mînere pentru ace, c – ac sau cauter, d – scalpel) (după BUCOVALĂ 1977, fig. 1); 2,3. Instrumente de la Dionysopolis - desene (2a,d - forcepsuri, 2b, c - cârlige, 3 - *scalpel*) (după ŠKORPIL 1912, fig. 107 şi 108) ; 4-8. Instrumente de la Odessos - desene (4 - fragment de *speculum*, 5 - ventuză(?), 6 - lamă scalpel, 7 - sondă, 8- sondă-spatulă) (după TONČEVA 1961, fig. 34, 42, 45, 60, 38);**

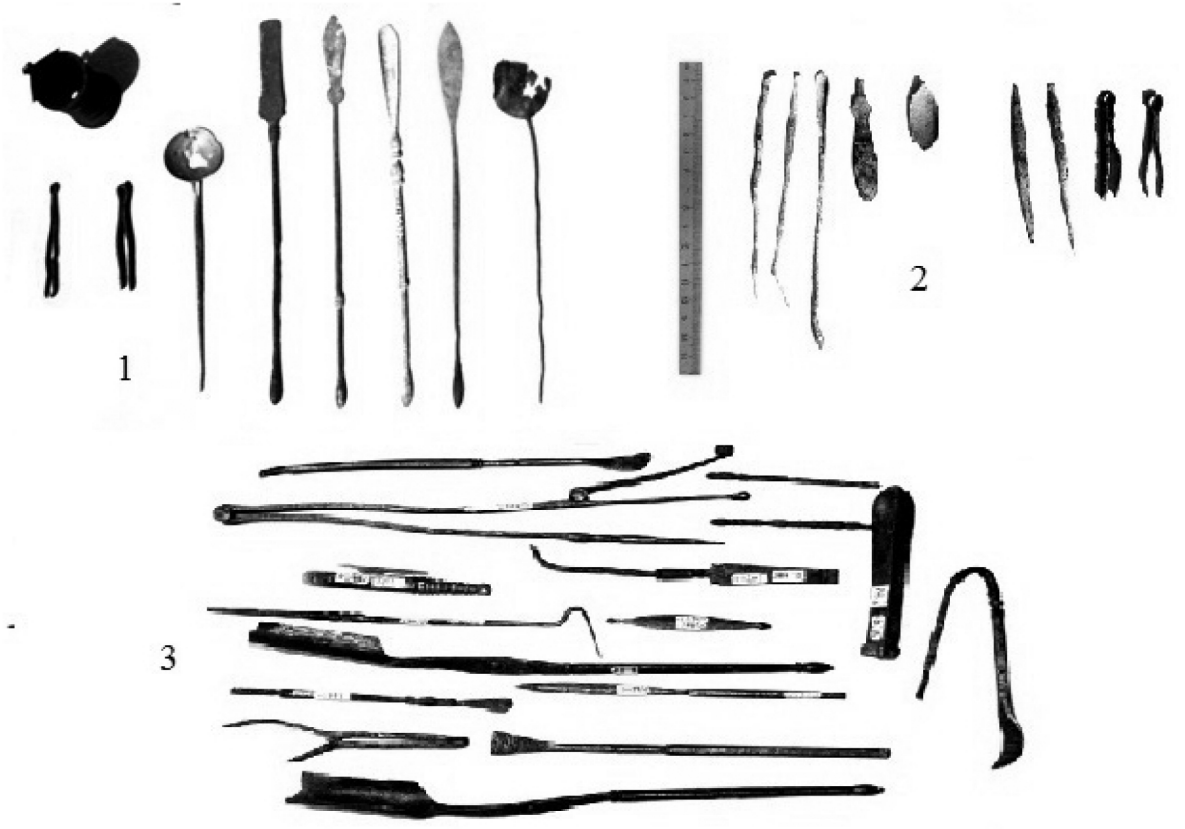

Fig. IV – 1. Instrumente medicale de la Odessos şi Marcianopolis (foto din Muzeul de Arheologie din Varna); 2. Instrumentar medical sau de cosmetică din Moesia Inferior, foto (după APARASCHIVEI, MATEI 2005, p. 158, fig.10'); 3. Instrumentar medical dintr-un posibil cabinet medical de la Marcianopolis, foto (prin bunăvoința dr. Al. Minchev).

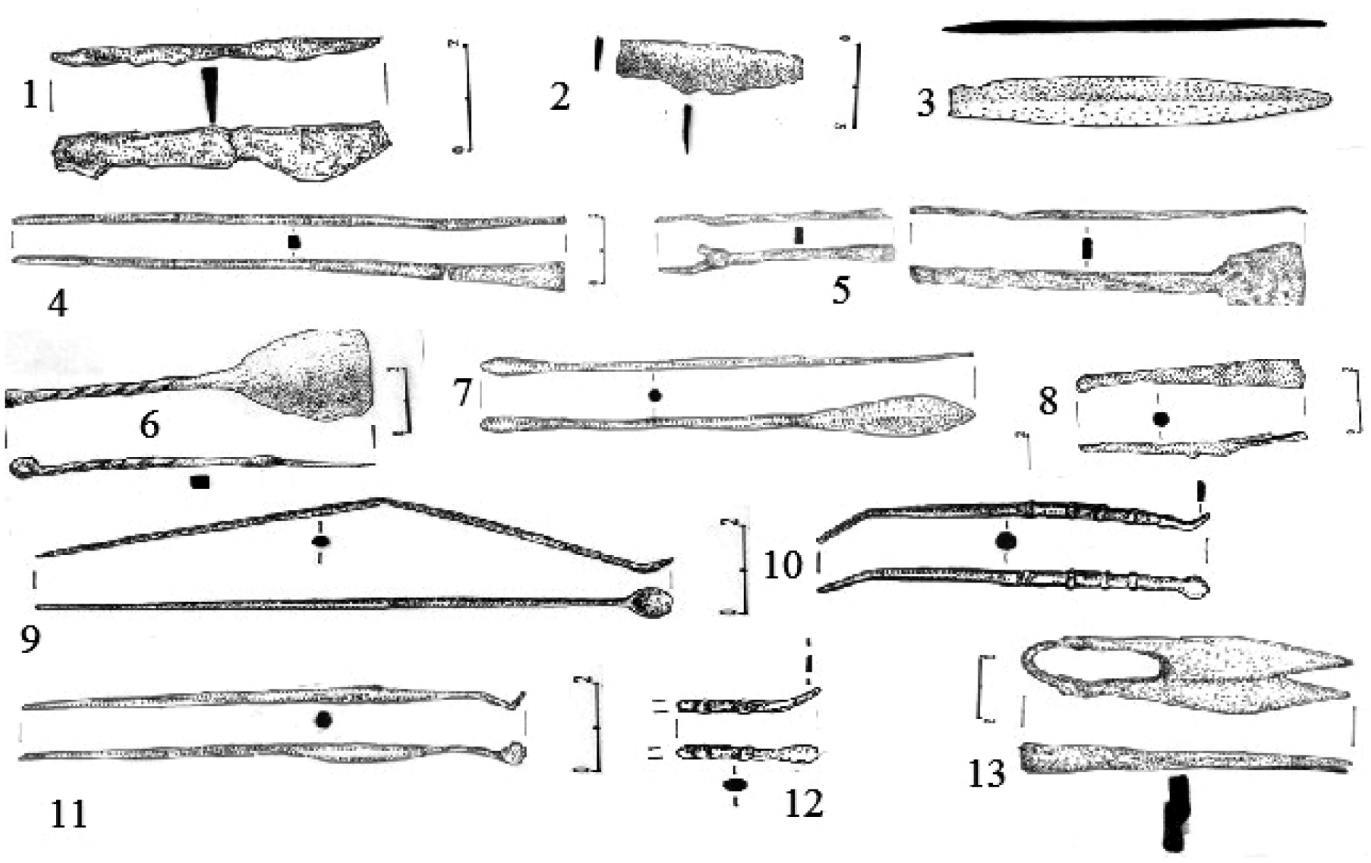

Fig. V – 1. Cuțit chirurgical (?), desen ; 2. Lamă cuțit chirugical (?), desen; 3. Mâner scalpel (?), desen ; 4, 5, 6. Spatulă, desen; 7. Sondă spatulă, desen; 8. Spatulă, desen; 9, 10, 11. Sondă de ureche, desen; 12. Sondă de ureche (fragment) , desen; 13. Foarfece, desen.

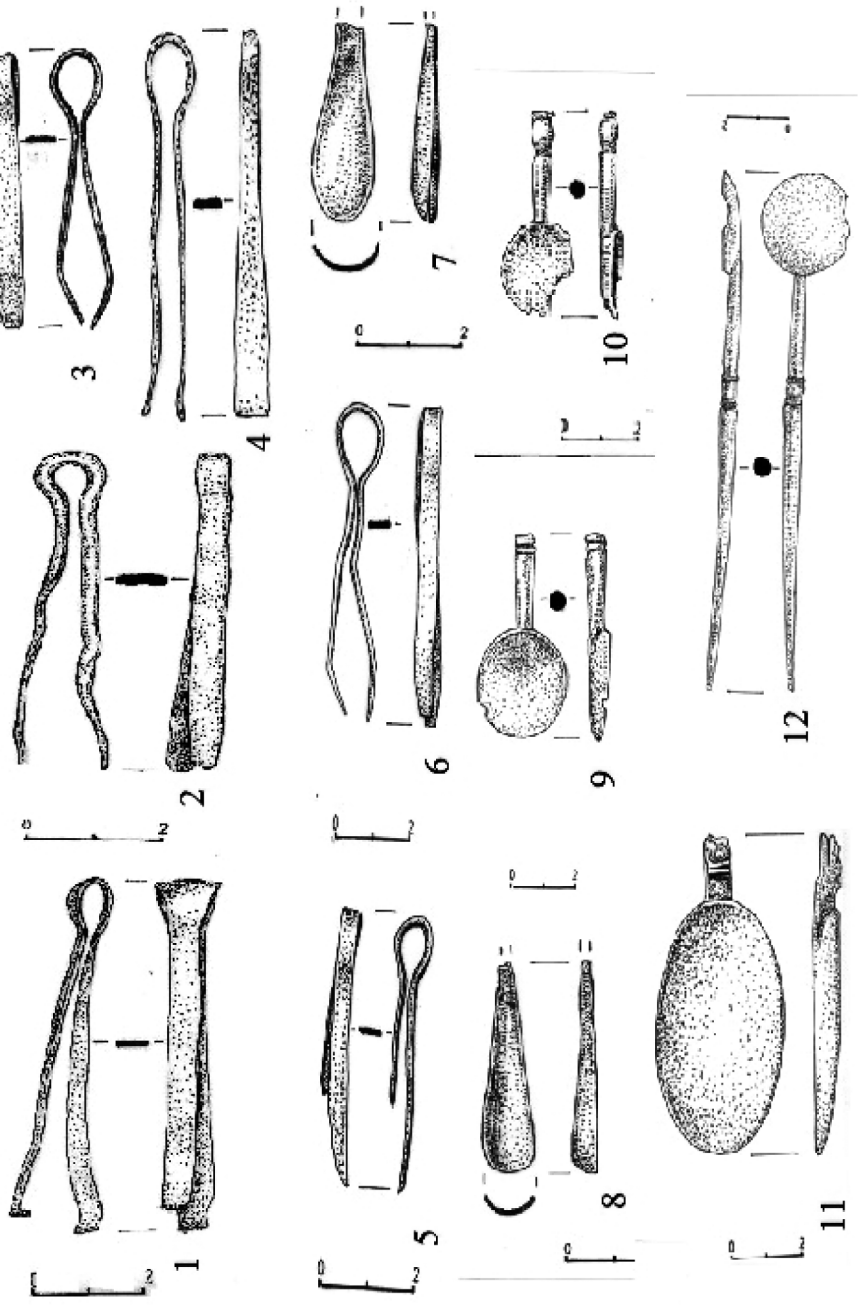

Fig. VI – 1-6. Pensete, desen; 7-12. Linguriţe, desen.

ORIENTAL AMPHORAE TYPE LRA 1 AND LRA 2 DISCOVERED AT HISTRIA (THE BASILICA EXTRA MUROS SECTOR)

Alexandru BĂDESCU*

Key words: *Late Antiquity, Scythia, Histria, LRA 1 and LRA 2 amphorae.*
Cuvinte cheie: *antichitatea târzie, Scythia, Histria, amfore de tip LRA 1 şi LRA 2.*

Abstract: *Oriental amphorae are the most common recipients for transportation discovered in Scythia Minor for the Late Roman period, and the two types - Berenice LRA 1 and LRA 2 – sometimes represent more than half of the total number of discovered amphorae. This is the situation in most Oriental provinces of the Empire. In Scythia Minor they were discovered in archaeological contexts dated between the beginning of the 5th and that of the 7th c. AD (Type LRA 1) and between the beginning of the 4th and that of the 7th c. AD (Type LRA 2).*

Rezumat: *Amforele orientale sunt cele mai numeroase vase pentru transport descoperite în Scythia Minor în perioada romano-bizantină, iar cele două tipuri - Berenice LRA 1 şi LRA 2 – reprezentă, uneori, mai mult de jumătate din totalul amforelor descoperite. Această situaţie este întâlnită în majoritatea provinciilor orientale ale Imperiului. În Scythia Minor sunt atestate în contexte arheologice datate între începutul secolului al V-lea şi începutul secolului al VII-lea p.Chr. (LRA 1), respectiv între începutul secolului al IV-lea şi începutul secolului al VII-lea (LRA 2).*

Archaeological research was resumed in the Basilica Extra Muros Sector in 2001[1] due to the fact that the excavations from 1955-1956[2] and 1961-1964[3] respectively were not published (the former) or were only partially published[4] (the latter).

* Alexandru Bădescu: National History Museum of Romania, Calea Victoriei, no. 12, Bucharest; e-mail: alex_bades@yahoo.com.

[1] The research team consisted of Alexandru Suceveanu (Institute of Archaeology "Vasile Pârvan", Bucharest) - responsible for the sector, Karl von der Lohe ("Ludwig Maximilian" Institute of Archaeology, University of Munich), Viorica Rusu-Bolindeţ (National Museum History of Transylvania, Cluj-Napoca), Alexandru Bădescu (National Military Museum, respectively, in 2002, National History Museum of Romania, Bucharest) - team members.

[2] POPESCU 1957; POPESCU 1994.

[3] NUBAR 1970; NUBAR 1971.

[4] For historical research see RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2005, p. 103.

The new excavations in the sector conventionally called "Basilica Extra Muros" focused first on refining the chronology of the basilica and verifying its relationship with the two necropolises[5], and second on obtaining a stratigraphy for the *extra muros* area by excavating a main section[6]. The pottery published in the present paper was discovered in 2001 in the main section (S 1)[7].

Oriental amphorae are the most common recipients for transportation discovered in Scythia Minor for the Late Roman period, and the two types - Berenice LRA 1 and LRA 2 – sometimes represent more than half of the total number of discovered amphorae. This is the situation in most Oriental provinces of the Empire.

1. Berenice LRA 1; Carthage LRA 1; British B II; Rădulescu 1976, type 10; Scorpan 1976, type VIII B; Eglof 1977, no. 169, 164, 166; Böttger 1982, type II/1; Peacock 1984 shape 2; Keay 1984, type LIII; Kuzmanov 1985, type XIII-XIV; Peacock, Williams 1986, type 44; Hayes 1992, type 5; Kuzmanov, Salkin 1992, type 26; Sazanov 1997, type 1; Opaiț 1991, D I; Papadopoulos 1989, type 2.

If between the middle of the 4th c. and the middle of the 5th c. A.D. the amphorae had a narrow mouth, a cylindrical neck, ovoid body, rounded foot and asymmetric, oval cross-section handles with two or three protruding grooves, they evolved up to the first decades of the 7th c. A.D., when they had a larger mouth, most had a vein under the rim, a smaller body diameter and some had a very wide bell-mouth and a narrow neck[8]. Very few pieces, dated to the time span covered by the Berenice LRA 1 type, namely the beginning of the 5th c. and the first decades of the 7th c. A.D, had a very wide bell-mouth and a very narrow neck[9].

LRA 1 amphorae were used for wine transport[10], as most recipients were tarred. Some of the wide bell-mouth amphorae were also used for transporting olive oil or vinegar produced in Antioch, as well as other luxury products, because during the Late Roman period there was no more connection between the shape of the pottery and its contents[11].

The characteristics of the paste and the wide dissemination of the LRA 1 type

---

[5] The first is dated to the 4th and the 5th c. AD; the second is dated to the 6th and the 7th c. AD

[6] RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2005, p. 104, fig. 1.

[7] Investigated area was 15 x 3 meters.

[8] 4th and the 5th c. AD amphorae have the neck and body decorated with spiral grooves made during the spin of the wheel. 6th and 7th c. AD amphorae have "ribs" that run parallel, starting from the bottom. Many have neck or body *tituli picti* – most of which Christian invocations or symbols, and a few representing information concerning their volume. Most LRA 1 amphorae discovered at Argamum have a circle around the neck – a red *dipinto*, probably a control mark. The dimensions of the containers are: H = 45 - 55 cm; DMG = 7 - 8 cm (4th - 5th c. AD) and 8 - 12 cm. (the 5th - 7th c. AD).

[9] Probably produced in a certain workshop.

[10] The reduced average capacity, results of the chemical analyses and the incompatibility of the tar found on the interior walls with amphorae used for transporting oil are reasons to conclude that wine was the merchandize transported in these amphorae.

[11] STECKNER 1989, p. 64-65.

proves the existence of several production centres[12], which were strongly connected to the merchandize transported by these amphorae[13]. The discoveries made during the last 20 years prove that the production area was much larger, covering Cilicia, northern Syria, Cyprus[14] and even the Black Sea[15], but the list is not necessarily final.

This type of amphorae was produced starting with the 5th c. and up to the first decades of the 7th c. A.D. The average capacity of amphorae in the 4th-5th c. was of 25 – 30 liters. Gradually, their volume decreased to 10 - 15 liters in the 5th-6th c. and under 10 liters[16] in the first half of the 7th c.

Amphora type LRA 1 is attested in all researched Late Roman sites[17].

---

[12] EMPEREUR, PICON 1989, p. 237, 241-242, fig. 18-19; BALLET, PICON 1987, p. 24. J. Y. Empereur and M. Picon found 15 pottery kilns - one in Rhodes, one in north of the island, on to the coast of Asia Minor, two in Cyprus and eleven in the north-eastern Mediterranean Sea, seven of the latter being in the area of Alexandretta gulf, between Magarsos and Seleucia.

[13] Böttger believe they were produced and were designed wine Sinope (BÖTGER 1982, p. 90-92); Williams says that Antiochia was the center of production and goods was olive oil (WILLIAMS 1982, p. 102-103).

[14] EMPEREUR, PICON 1989, p. 236 - 237, 241 - 243, fig. 18, 19.

[15] SCIALANO, SIBELLA 1991, p. 100; in 1982 Böttger believed that the production area was on the North Sea coast (BÖTGER 1982, p. 90 – 92).

[16] STECKNER 1989, p. 58 (average capacity, building on the 120 pieces of ecclesiastical deposit discovered in Samos, is about 8 liters).

[17] General analogies: PARASCHIV 2006, p.89, 90 (Argamum, Noviodunum, Beroe); RĂDULESCU 1976, p. 109; SUCEVEANU 1982 a, phase III, 116/cat. no. 2-3, pl. 16, pl. 17/6 (Histria, end of the 6th c. AD); SUCEVEANU 1982, N III B, 87/cat. no. 13-14, fig. 8; N IV B, 97/cat. no. 75-80, pl. 13; OPAIȚ 1984, p. 318-319 (Histria); RĂDULESCU 1976, p. 109, pl. XI/2, XII/1, 6th c. AD; OPAIȚ 1984, p. 318 – 319, pl. XV/1, 2; OPAIȚ 1996, pl. 7/3-4 (Tomis); KUZMANOV 1978, p. 22, fig. 2; KUZMANOV 1985 a, p. 18-20/cat. no. 82-89, pl. 9, the 4th - early 7th c. AD; KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 44-47/cat. no. 63-65, 67-68, 70-73, 75-80, 83-84, 86-88, 90-94, pl. V-VII, the 4th and early 7th c. AD (Acrae); KUZMANOV/SALKIN 1992, p. 44-47/cat. no. 66, 69, 74, 82, 85, 89, 95-96, pl. V-VII (Bizone); OPAIȚ 1984, p. 319, pl. 14/3-4; OPAIȚ 1991, p. 145-146/cat. no. 101-108; 146-147/cat. no. 111-112, pl. 17-19; TOPOLEANU 2000, p. 134-136/cat. no. 336-343, pl. XLI-XLII; 154/cat. no. 408, pl. LI; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 112, cat. no. 39, pl. 22/39 (Halmyris); OPAIȚ 1984, pl. XIII/3; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 113, cat. no. 43, pl. 23/43 (Aegyssus); RĂDULESCU 1976, p. 109; OPAIȚ 1984, p. 318, pl. XIII/5; OPAIȚ 1996, pl. 7/2 (Dinogetia); OPAIȚ 1984, p. 319, pl. XV/5; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 113, cat. no. 42, pl. 23/42 (Troesmis); COVACEF 1980, pl. IV/1, V/2-3; OPRIŞ 2003, p. 53-59/cat. no. 8-60, pl. XVII-XIX (Capidava); BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 167/3.5 (Tropaeum Traiani, 6th c. AD); RĂDULESCU 1976, p. 109, pl. XI/1; OPAIȚ 1984, p. 319 (Axiopolis); IRIMIA 1968, p. 388, fig. 14; RĂDULESCU 1976, p. 109; OPAIȚ 1984, p. 319 (Altinum); SCORPAN 1973, fig. 34; SCORPAN 1975, p. 274-275, pl. III/5-8, X/3-6; SCORPAN 1976, p. 163, pl. VIII/1-3, 6th and 7th c. AD; SCORPAN 1977, p. 277-278, pl. fig. 12/I, 3; RĂDULESCU 1976, p. 109 (Sacidava); OPAIȚ 1991 b, p. 30/cat. no. 38-39, fig. 7; 33, 35/cat. no. 53-56, 58. fig. 8; 37/cat. no. 71-80, fig. 9-10, 12, the second half of the 5th - the eighth decade of the 6th c. AD (Libida); OPAIȚ 1984, p. 318, pl. XIII/4, XIV/1-2; OPAIȚ 1991, p. 217, pl. 21/1-3; OPAIȚ 1996, pl. 7/1 (Babadag-Topraichioi); OPAIȚ A., OPAIȚ C., BĂNICĂ 1990, p. 26/cat. no. 10 (monastic complex at Slava Rusă); IRIMIA 1968, p. 388, fig. 14, 20, 21 (Oltina); KUZMANOV 1985 a, p. 18/cat. no. 70, pl. 8; (Odessos); BÖTGER 1982, p. 45 - 47, tip II 1, cat. 136 -148, 254 -275, 540 - 544, Taf. 11 d, 22, the second half of the 5th - beginning of the 7th c. AD; BÖTGER 1991, cat. 684 – 686 (Periode C), 735 - 736 (Periode D), Taf. 47/684 - 686, 735 - 736, first half of the

In Scythia it was discovered at Argamum[18], Histria[19], Fântânele[20] (in Histria's territory), Tomis[21], Acrae[22], Bizone[23], Halmyris[24], Aegyssus[25], Noviodunum[26],

5th - beginning of the 7th c. AD, BÖTGER 1980, p. 431, pl. 1/7; VON BÜLOW 2000, p. 212, fig. 1/II-1 (Iatrus); BÖTGER 1982, p. 46 (Abritus); FALKNER 1999, p. 252, 254/cat. no. 1064, 1066-1068, fig. 9.52, 9.53 (Nicopolis ad Istrum); BÖTGER 1982, p. 46 (Vojvoda, Madara); MACKENSEN 1992, p. 243-244, pl. 51/8-11, 52/1-2 (Sadovec); WILLIAMS, ZERVOS 1983, p. 29/cat. no. 77-78, pl. II, beginning of the 6th c. AD; LAKO 1984, p. 178, pl. II/7-9; STECKNER 1989; CRAWFORD 1990, p. 84, fig. 428-440, mainly fig. 430, beginning of the 7th c. AD; USCĂTESCU BARRÓN 1992, p. 157 -158, type Anfora tardia 1, cat. 140 -143, fig. 19/140 -143, fig. 22/LRA 1, first half of the 5th - the 7th c. AD; ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p. 53-56, cat. no. CC 210-CC 283, fig. 23-24, the 6th - 7th c. AD; HAYES 1978, p. 49 - 50, cat. 2, fig. 11, the end of 7th c. AD; HAYES 1992, p. 63 - 64, tip 5, cat. Fig. 47/156 - 157, fig. 47/30.156 -157, the beginning of the 5th - the 7th c. AD; KINSLEY, RAVEH 1996, p. 44, 49/cat. no. P 16-P 18, fig. 35; POBLOME, BES, DEGRTSE 2005, p. 228, fig. 3/a; VROOM 2005, p. 251. fig. 6 (Orient); RILEY 1979, p. 212 – 216, fig. 91/348, M6, 5th – the end of 7th c. AD; EGLOFF 1977, no. 164 - 167; RILEY 1979, p. 212-213, fig. 41; PEACOCK 1984, p. 119, 121, fig. 34/1-2, the 4th – the beginning of the 7th c. AD; BALLET, PICON 1987, p. 21-26, fig. 2/1; BALLET 1995, p. 18, fig. 19, the 6th - 7th c. AD; OPAIȚ 1998, p. 25, cat. no. 48, pl. 3 (north Africa); YAKOBSON 1951, p. 330, fig. 3/14; YAKOBSON 1979, p. 13-14, fig. 2/6, 3/8-9; KOŠELENKO *et alii* 1984, pl. LXXIV/30; SAZANOV 1997, p. 87-88, fig. 1/1 (north of the Black Sea); MARDEŠIĆ 1994, 294/cat. no. 1; REYNOLDS 2004, *passim*; TOPIĆ 2004, p. 29-31, cat. no. 72-80, pl. XII-XIII (Dalmatia); PAPADOPOULOS 1991, p. 87-89, cat. 3, fig. 12, the beginning of the 4th – the beginning of the 5th c. AD (Torone); BONIFAY 1986, p. 279, fig, 7/20-21, p. 290, fig. 13/56, the 5th – the end of the 7th c. AD, p. 294; BONIFAY, VILLEDIEU 1989, p. 23 - 25, fig. 5/1 - 2, the middle of the 5th - the 6th c. AD; CONGRÉS, LEGUILLOUX 1991, p. 220; BONIFAY, PIÉRI 1995, p. 108-109, fig. 6-7 (Galia); KAPITÄN 1972, p. 252, fig. 12; PENSABENE 1981, p. 190-195. 197-207, cat. no. 1-39, fig. 1-18; WHITEHOUSE *et alii* 1982, p. 69, cat. no. 145, fig. II; WHITEHOUSE *et alii* 1985, p. 192-193, fig. 9-14; VENTURA, DEGRASSI 2005, p. 98, fig. 3/13; VERREYKE 2005, p. 106, fig. 2/12; PASQUINUCCI *et alii* 2005, p. 123, fig. 7; MARTIN 2005, p. 127 (Italia); KEAY 1984, p. 268 - 272, 278, tip LIII, fig. 116 -120, the 5th – the end of the 7th c. AD; RAMALLO *et alii* 1996, p. 141, 156, cat. no. 12, 158, cat. no. 43-44, fig. 3. 4, 20/A; ROSSELLÓ MESQUIDA, RIBERA I LACOMBA 2005, p. 156, fig. 2/10, 13 (Hispania); BJELAJAC 1996, p. 72 - 76, tip XXI, fig. XXV, the 5th - 6th c. AD; BASS, DOORNICK JR. 1982, p. 155-157, tip 1, fig. 8/1-3, the end of 6th - 625/6 AD; PEACOCK, WILLIAMS 1986, p. 185 -187, class 44, fig. 104 A, beginning of the 5th – middle of the 6th c. AD; GUDEA 1977, p. 59 - 60, cat. IV.1, fig. 21/5, 27/2, the end of 3dh - the end of 5th c. AD; KINSLEY, RAVEH 1996, p. 49, P 16-17, fig. 35/16 -17, PI. 44, the end of the 4th - the beginning of the 7th c. AD.

[18] PARASCHIV 2006, p. 89-92, 113, cat. no. 44, pl. 23/44-45; PARASCHIV 2006 a, p. 314-317, pl. IV/55.

[19] SUCEVEANU 2007, p. 214, pl. LXXVII/66-67, pl. LXXVIII/68-75; CONDURACHI *et alii* 1960, p. 240, fig. 11/6.

[20] ANGELESCU 1998, p. 231, cat. no. 144, Pl. XV/155.

[21] PARASCHIV 2006, p. 89-92, 113-114, cat. no. 46-48, pl. 24/46-48.

[22] KUZMANOV 1978, p. 22, fig. 2; KUZMANOV 1985 a, p. 18-20, cat. no. 82-89, pl. 9, the 5th – the beginning of 7th c. AD; KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 44-47, cat. no. 63-65, 67-68, 70-73, 75-80, 83-84, 86-88, 90-94, pl. V-VII.

[23] KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 44-47/cat. no. 66, 69, 74, 82, 85, 89, 95-96, pl. V-VII.

[24] OPAIȚ 1984, p. 319, pl. 14/3-4; OPAIȚ 1991, p. 145-146, cat. no. 101-108; p. 146-147, cat. no. 111-112, pl. 17-19; TOPOLEANU 2000, p. 134-136, cat. no. 336-343, pl. XLI-XLII; p. 154, cat. no. 408, pl. LI; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 112, cat. no. 39, pl. 22/39.

[25] OPAIȚ 1984, pl. XIII/3; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 113, cat. no. 43, pl. 23/43.

[26] PARASCHIV 2006, p. 90, n. 174.

Dinogetia[27], Troesmis[28], Beroe[29], Capidava[30], Axiopolis[31], Tropaeum Traiani[32], Altinum[33], Sacidava[34], Libida[35], Babadag-Topraichioi[36] and in the monastic complex at Slava Rusă[37].

At Murighiol[38] and Topraichioi this type represents 15-18 % of all amphorae dated to the first half of the 5th c. A.D., and the percentage increased to approximately 20%[39] at the end of the 6th and beginning of the 7th c. A.D. At Halmyris it represents 26.7 %[40], at Capidava 30.1 %[41], at Libida 44.1%[42], at Babadag - Topraichioi 18.2 %[43], and at Acrae and Bizone 34 %[44]. At Iatrus, the Berenice LR1 type was surpassed by the Berenice LRA 2 type, covering 6.5 %, but this number increased in the 4th-7th c. from 5 to 16 %[45]. At Carthage and Berenice it represents over 50 % of the amphorae dated to the beginning of the 6th c. and approximately 25 % of those dated to the middle of the 6th c.[46]. At Marseille it represents approximately 20 % of the amphorae dated to the middle of the 5th c. A.D[47].

In Moesia Secunda they are documented at Odessos[48], Iatrus[49],

[27] RĂDULESCU 1976, p. 109; OPAIȚ 1984, p. 318, pl. XIII/5; OPAIȚ 1996, pl. 7/2.

[28] OPAIȚ 1984, p. 319, pl. XV/5; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 113, cat. no. 42, pl. 23/42.

[29] PARASCHIV 2006, p. 90, nota 177.

[30] COVACEF 1980, pl. IV/1, V/2-3; OPRIȘ 2003, p. 53-59, cat. no. 8-60, pl. XVII-XIX.

[31] RĂDULESCU 1976, p. 109, pl. XI/1; OPAIȚ 1984, p. 319; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 112, cat. no. 38, pl. 22/38.

[32] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, fig. 167, 170/3(5), fig. 168/3(6); the authors say there are "numerous amphorae in all sectors".

[33] IRIMIA 1968, p. 388, fig. 14, 20, 21; RĂDULESCU 1976, p. 109; OPAIȚ 1984, p. 319.

[34] SCORPAN 1973, fig. 34; SCORPAN 1975, p. 274-275, pl. III/5-8, X/3-6; SCORPAN 1976, p. 163, pl. VIII/1-3; SCORPAN 1977, p. 277-278, pl. fig. 12/I, 3; RĂDULESCU 1976, p. 109.

[35] OPAIȚ 1991 b, p. 30, cat. no. 38-39, fig. 7; p. 33, 35, cat. no. 53-56, 58. fig. 8; p. 37, cat. no. 71-80, fig. 9-10, 12.

[36] OPAIȚ 1984, p. 317-320, pl. XIII/4, XIV/1-2; OPAIȚ 1991 a, p. 255, cat. no. 38-39, PI. 21/2-3; OPAIȚ 1996, pl. 7/1; PARASCHIV 2006, p. 89-92, 112, cat. no. 36, pl. 21/36.

[37] OPAIȚ A, OPAIȚ C, BĂNICĂ 1990, p. 26, cat. no. 10.

[38] TOPOLEANU 2000, p. 132 (the 197 specimens representing almost a quarter of the total number of amphorae determined and almost 37% of the oriental products.; in the levels dated to the 5th c. AD they are present in a proportion of 17.3%, a percentage that is growing during the 6th c. AD, reaching almost 45% on last layer - N 13).

[39] OPAIȚ 1996, p. 48.

[40] TOPOLEANU 2000, p. 132.

[41] OPRIȘ 2003, p. 177-178.

[42] OPAIȚ 1991 (Catalog); *apud* PARASCHIV 2006, p. 91, n. 194.

[43] Calculations by OPAIȚ 1991, p. 240, tab. I; *apud* PARASCHIV 2006, p. 91, n. 195 (the author included types D I and D II amphorae).

[44] PARASCHIV 2006, p. 91.

[45] BÖTGER 1991, p. 157, table 1.

[46] RILEY 1976, M6; EGLOF 1977, no. 169. 164. 166; RILEY 1979, p. 212-213, fig. 41; PEACOCK 1984, p. 119, 121, fig. 34/1-2; BALLET, PICON 1987, p. 21-26, fig. 2/1; BALLET 1995, p. 18, fig. 39; OPAIȚ 1998, p. 25, cat. no. 48, pl. 3.

[47] BONIFAY 1986, p. 279, fig. 7/20-21; p. 290, fig. 13/56; p. 294; BONIFAY, VILLEDIEU 1989, p. 23, 25, fig. 1, 4, 5/1-2; CONGRÉS, LEGUILLOUX 1991, p. 220; BONIFAY, PIÉRI 1995, p. 108-109, fig. 6-7.

[48] KUZMANOV 1985 a, p. 18, cat. no. 70, pl. 8; BÖTGER 1982, p. 46.

[49] BÖTGER 1980, p. 431, pl. 1/7; BÖTGER 1982, p. 45-47, 106-107, cat. no. 136-148, 115-

Abritus[50], Nicopolis ad Istrum[51], Vojvoda[52], Madara[53] and Sadovec[54], on dwelling levels dated between the middle of the 4th c. and the beginning of the 7th c. A.D.

In Scythia this type of amphora was discovered in archaeological layers dated between the beginning of the 5th c. and the beginning of the 7th c. A.D. in all researched sites, including rural settlements and the above-mentioned analogies represents only the published material.

CATALOG*

1. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, Basilica, -0,30 m, no. 48, Pl. 1/1. Dimensions: MDM = 111 mm, MPD = 111 mm, H = 21 mm.
Rounded rim, thickened on the outside. Fine and compact fabric, porous, reddish yellow color (5YR6/8), very rare limestone.

2. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, S 1, sq 2, -0,30 m, no. 100, Pl. 1/2. Dimensions: MDM = 130 mm, MPD = 130 mm, H = 34 mm.
Rounded rim, thickened on the outside. Fine and compact fabric, porous, reddish yellow color (5YR6/8), medium and rare particles of limestone, iron oxides and silver mica.

3. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, S 1, sq 2, -0,30 m, no. 99, Pl. 1/3. Dimensions: MDM = 100 mm, MPD = 100 mm, H = 32 mm.
Rounded rim, thickened on the outside. Fine and compact fabric, porous, pink color (5YR7/4), oyster shell and sporadic silver mica.

4. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, Basilica, -0,30 m, no. 57, Pl. 1/4. Dimensions: DF = 22 mm, MPD = 118 mm, H = 29 mm.
Grooved outer surface, bottom screw. Fine and compact fabric, porous, red color (2,5YR5/6), red angoba (10R5/8), fine particles of iron oxides and sporadic silver mica.

5. Fragment, base. Histria 2001, sector BEM, Basilica, -0,30 m, no. 260, Pl. 1/5. Dimensions: DF = 21 mm, MPD = 86 mm, H = 28 mm.
Smooth outer surface, bottom screw. Fine and compact fabric, porous, reddish yellow color (5YR6/8), fine particles of iron oxides, rare limestone, pyroxene and golden mica.

2. Berenice LRA 2; Carthage LRA 2; British B I; Keay 1984, type LXV; Dimitriu, Zirra, Condurachi 1954, type 4; Rădulescu 1976, type 8; Scorpan 1976, type VII-A; Böttger 1982, type I, shape 1; Peacock 1984, shape 1; Kuzmanov 1985, type I; Peacock, Williams 1986, type 43; Hayes 1992, type 9; Kuzmanov, Salkin

11, cat. no. 254-275, 139, cat. no. 540-544, pl. 11/d, 22; BÖTGER 1991, p. 163, cat. no. 684-686; p. 166, cat. no. 735-736, pl. 47; VON BÜLOW 2000, p. 212, fig. 1/II-1.

[50] BÖTGER 1982, p. 46.

[51] FALKNER 1999, p. 252, 254, cat. no. 1064, 1066-1068, fig. 9.52, 9.53.

[52] BÖTGER 1982, p. 46.

[53] BÖTGER 1982, p. 46.

[54] MACKENSEN 1992, p. 243-244, pl. 51/8-11, 52/1-2.

* Abbreviations: BEM = Basilica Extra Muros (located outside the walls); sq = square; MDM = maximal diameter of the mouth; DF = diameter of the foot; MPD = maximal preserved diameter; MT = maximal thickness (for pottery other than vases); H = preserved height of the ceramic fragment; S = section.

1992, type 28; Krapivina 1993, type 18; Sazanov 1997, type 2; Papadopoulos 1989, type 1.

LRA 2 amphorae have a very wide bell-mouth, a tronconic neck, piriform body ending in a small button[55] and oval cross-section handles. The upper part of the body, under the handles' lower attaching element, was decorated with horizontal or undulated dents[56]. The mouth and the neck are tronconic, the handles have an oval cross-section, the body is piriform, ending in a small foot or button[57].

The fact that most of the amphorae that were discovered were tarred, and wine production was an important industry in the area where this type of pottery was produced, indicates wine as the main product to be transported in them[58]. The analyses of 120 LRA 2 amphorae discovered in the Roman Public Building with Mosaic in Tomis have demonstrated that they also transported different organic substances - rosin, pine resin, terebenthene, mastix (Chios resin), styrax, incense, myrrh, as well as iron nails[59].

The different colors of the paste in this type of amphora suggest the existence of several production centres. The concentration of discoveries in the Aegean and Black Seas[60] area suggests that the centres of production were located there, and the only kiln related to this production[61] was discovered in Chios[62]. The petrography analyses indicate an area of volcanic rock as the source of material, most probably the Greek islands in the Bodrum area[63] and North-Western Africa[64]. D. P. S. Peacock and D. F. Williams also plead for an area not far from Athens[65], but the production centres were discovered at Cnidus, in the Datça Peninsula and possibly at Kounoupi, in the Argolid.

---

[55] This is no longer present in pieces dated to the end of the 6th and beginning of the 7th c. AD.

[56] At the beginning of the 4th c. AD straight dents appeared – on the body's lower part or in the area of the shoulder – which became undulated in the 6th c. AD

[57] OPAIȚ 1996, p. 48 (Andrei Opaiț supports the appearance of this type of amphora as early as the 2nd c. AD, which in Dobrudja is found as late as the beginning of the 7th c. AD. At the end of the 6th and beginning of the 7th c. AD the small foot disappeared.

[58] STECKNER 1989, p. 64-65. The author believes that they were used for wine, as well as for oil transportation. Analyses of the residues and the low presence of this amphora type at Carthage, an important oil exporter, indicate wine as the merchandize transported by them.

[59] RĂDULESCU 1973, p. 197-198.

[60] PARASCHIV 2006, p. 95; D. Paraschiv's conclusion was that part of the LRA 2 pieces in the deposits of the Archaeological Museum of Tulcea has a paste identical to a number of certain Pontic amphorae. The information is important for at least two reasons: first of all it constitutes another argument in favour of the theory that this type of amphora was produced in the Pontic area, and secondly, this explains the continuous decrease of the percentage of "Pontic" amphorae in the sites of Moesia Secunda and Scythia for which statistics were drawn up.

[61] PEACOCK, WILLIAMS 1986, p. 182; BONIFAY, VILLEDIEU 1989, p. 25; SCIALANO, SIBELLA 1991, p. 101.

[62] BONIFAY, VILLEDIEU 1989, p. 25, n. 12.

[63] An argument for the production of amphorae in the Bodrum area is the discovery of a shipwreck that contained over 600 such vases, dated to the first quarter of the 7th c. AD.

[64] WILLIAMS 1982, p. 102.

[65] PEACOCK, WILLIAMS 1986, p. 182.

LRA 2 amphorae were produced starting with the 4th c. and up to the 7th c. A.D. They are part of the large amphorae category, ranging between 30 and 65 liters[66]; the 29 pieces of this type, discovered in the Roman Public Building with Mosaic in Tomis, are dated to the beginning of this period[67]. At Halmyris[68] and Capidava[69] the inscriptions suggest the same capacity, but most of the entirely preserved amphorae could carry over 50 liters[70].

In the area between the Danube and the Black Sea[71] this type of amphora was

[66] STECKNER 1989, p. 5; BASS, DOORNICK JR. 1982, p. 161-163. The average for 20 amphorae discovered in a deposit in Samos and for over 600 such pieces discovered on the shipwreck at Yassi Ada is of 30-35 liters.

[67] RĂDULESCU 1973, p. 202-203: OPAIȚ 1984, p. 320-321, table 1 (most were between 50 and 60 *sextarii*). The inscriptions in Tomis mention the capacity in both Latin – *graffiti* –, as well as Greek letters – *dipinti* – on the same vase. A. Rădulescu suggested that a *graffito* represented the amphora's conventional capacity, and the *dipinto* the volume of the product contained at a certain moment.

[68] TOPOLEANU 2000, p. 132, 160-162, cat. no. 418-421, 430, 432-433, 330, pl. LII-LIV.

[69] OPRIȘ 2003, p. 59, 60.

[70] Large amphorae have a capacity of over 60 liters and one piece, discovered at Novae on a layer dated to the second half of the 4th c. AD, almost 65 liters. (GACUTA, SARNOWSKI 1981, p. 122-123, cat. no. 1. fig. 54). There are also small, 5 liters amphorae. A piece discovered at Halmyris had a capacity of approx. 5 liters - 10 sextarii – and one at Capidava approx. 12 liters - 22 sextarii or 0.5 *amphora*. (OPAIȚ 1991, p. 140, cat. no. 63, pl. 10; OPAIȚ 1996, p. 49; TOPOLEANU 2000, p. 133, cat. no. 332, pl. XL; OPRIȘ 2003, p. 59, 60, 64, cat. no. 100, pl. XXII).

[71] Analogies for the early version: GUDEA 1977, p. 59 - 60, cat. IV.6, fig. 23/1, the end of the 3rd – end of the 4th c. AD (Gornea); OPAIȚ 1980, p. 296, 298, PI. IV/4, XI/3, middle of the 2nd.c. AD (Troesmis); ARDEȚ 1998, p. 88-89, fig. 77-78, pl. LI-LIII (Tibiscum, Slăveni, Romula şi Dierna); p. 112-114, fig. 117-118, pl. LXXXI-LXXXII (Gornea, Dierna, Romula); DYCZEK 2001, type 23, 25, p. 173-194 (Lower Danube area); DAŠEVSKAJA 1991, p. 20, pl. 28/22 (2nd - 3dh AD). Analogies for later version: RĂDULESCU 1976, p. 107, type 8, PI. VIII/1, 1a, IX/1, 1a, the end of the 4th - 6th c. AD; OPAIȚ 1984, p. 315. pl. XI/I (Argamum); DIMITRIU, ZIRRA, CONDURACHI 1954, p. 455, 458, fig. 382-384, the 5th - 6th c. AD; SCORPAN 1976, p. 159 -163, type VII - A, PI. VII/2 - 4, 8, the 5th - 7th c. AD; SCORPAN 1977, p. 274, fig. 7/6, 10/3; OPAIȚ 1984, p. 312, 315, pl. 1/3, 2/5; SUCEVEANU 1982, N IV B, 97/cat. no. 68-74, fig. 13 (Histria); RĂDULESCU 1973; RĂDULESCU 1976, p. 107; SCORPAN 1976, p. 159-160, pl. VII/8; SCORPAN 1977, p. 274, fig. 10/7-8; OPAIȚ 1984, p. 314-315, pl. II/3-4, X; BUCOVALĂ, PAŞCA 1989, p. 146, PI. 9/d, e, 12/e, the end of the 4th – the beginning of the 5th c. AD (Tomis); DRAGOMIR 2001, p. 90, fig. 30/3 (south of Moldova); RĂDULESCU 1976, p. 107 (Callatis); KUZMANOV 1978, p. 21-22. fig. I; KUZMANOV 1985 a, p. 9-11, cat. no. 11-13. 18-20, 23, 26, pl. 1-3; KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 47-50, cat. no. 100-114, 116-119, 122-129, pl. VII-X, the 4th – half of the 7th c. AD (Acrae); KUZMANOV 1985, p. 9, tipul I, cat. A 1-26, PI. 1-3, the 4th – half of 7th c. AD; KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 47-50, cat. no. 115, p. 120-121, 130. pl. IX-X (Bizone); OPAIȚ 1991, p. 139-140, cat. no. 52-53, pl. 8-10; OPAIȚ 1996, pl. 8/2-3, 5-8; TOPOLEANU 2000, p. 132-134, cat. no. 324-332, pl. XXXIX-XL (Halmyris); OPAIȚ 1984, p. 313, pl. IX/I; OPAIȚ 1996, pl. 8/1 (Aegyssus, the 6th c. AD); BARNEA I, BARNEA A 1984, p. 102, pl. VIII/3 (Noviodunum); BARNEA I 1966, p. 244, fig. 5/7; p. 244-245, fig. 8/7; 250, fig. 12, 7, the 6th c. AD; OPAIȚ 1984, p. 313-315 (Dinogetia); OPAIȚ 1996, p. 51, pl. 9/4; PARASCHIV 2006, p. 92-95, cat. no. 43-60 (Troesmis); PARASCHIV 2002, p. 150, 152, 155/cat. no. 1, 2, fig. 1 (Beroe); BAUMANN 1977, pl. 1/1; BAUMANN 1984, p. 54, pl. XII/2; OPAIȚ 1996, p. 51 (Telița - La Pod and Niculițel); RĂDULESCU 1976, p. 107; COVACEF 1983, p. 361, fig. 6/2; OPAIȚ 1984, p. 315, pl. II/6; OPRIȘ 2003, p. 59-64, cat. no. 61-100, pl. XX-XXII; SCORPAN 1976, p. 158-159, pl. V/5

discovered in quantities similar to those of the LRA 1. In Scythia they were

(Capidava); SCORPAN 1973, fig. 36/3. 4; SCORPAN 1975, p. 272-274, pl. II/10. IX/8; SCORPAN 1976, p. 159-160, pl. VII/4; SCORPAN 1977, p. 274, fig. 10/4 (Sacidava); RĂDULESCU 1976, p. 107 (Altinum, Ulmetum); BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 161/3.1, fig. 167/3.2 (Tropaeum Traiani, the level N VI A, the 6th c. AD); OCHEŞEANU, DUMITRAŞCU 1972, p. 538, fig. 1 (Medgidia); OPAIŢ 1991b, p. 28, cat. no. 24. fig. 5; p. 37, cat. no. 70, fig. 10, the second half of the 4th - the end of the 6th c. AD (Libida); OPAIŢ 1984, p. 312-313, pl. III-VIII, IX 12-5; OPAIŢ 1991, p. 212, pl. 14/1-8; OPAIŢ 1996, pl. 8/4 (Babadag-Topraichioi); OPAIŢ A, OPAIŢ C, BĂNICĂ 1990, 26/cat. no. 1-3 (monastic complex from Slava Rusă); BJELAJAC 1996, 46-49/cat. no. 64-67, fig. XV(the Midle Danube); DONČEVA-PETKOVA 1989, 44. pl. 111/10 (Odărci); KUZMANOV 1985 a, 9-10/cat. no. 4, pl. 1, cat. no. 5, p. 9, pl. 2; OPAIŢ 1984, p. 314, pl. 11/2 (Odessos); BÖTGER 1967, pl. XVI, 62, the 6th c. AD; BÖTGER 1980, p. 429, pl. 1/1; BÖTGER 1982, p. 38 - 42, tipul 1.1, cat. 99 - 110 (Periode B), 220 - 228 (Periode C), 529 - 538 (Periode D), Taf. 11 a, 17 - 18, the second half of the 4th - beginning of the 7th c. AD; BÖTGER 1990, p. 925-926, fig. 1, the 4th - 7th c. AD; BÖTGER 1991, cat. 663 (Periode B), 677 - 678 (Periode C), 731 - 732 (Periode D), Taf. 46, the second half of the 4th - the beginning of the 7th c. AD; VON BÜLOW 2000, p. 212, fig. I/II-8 (Iatrus); ANDERSON-STOJANOVIĆ 1992, p. 96, no. 700-701, pl. 82, 184 (Stobi); GACUTA, SARNOWSKI 1981, p. 122-123, cat. no. I. 127, cat. no. 3-4, fig. 54, 59, the 4th c. AD; KUZMANOV 1985 a, p. 9, 11, cat. no. 10,22. pl. I, 2; BÖTGER 1982, p. 40 (Novae); BÖTGER 1982, p. 40 (Abritus); FALKNER 1999, p. 252, cat. no. 1056-1062, fig. 9.52 (Nicopolis ad Istrum); BÖTGER 1982, p. 39-40 (Vojvoda, Madara); MACKENSEN 1992, p. 239-242. fig. 1-2, pl. 51/1-7 (Sadovec); SCIALANO, SIBELLA 1991, p. 101 (Tarragona, Atena, in Agora, M. 272); RILEY 1979, p. 217-219, fig. 44; WILLIAMS, ZERVOS 1983, p. 26, cat. 72, PI. 10/72, the end of the 4th c. AD; LAKO 1984, p. 177 -178, type 2, fig. 29, PI. H/1 - 6, the 4th - 6th c. AD; MARDEŠIĆ 1994, p. 295, cat. no. 5-6; VIDRIH PERKO, ŽBONA TRKMAN 2005, p. 282, fig. 9/9, 12 (Dalmatia); PEACOCK, WILLIAMS 1986, p. 182 - 184, class 43, fig. 101, the 4th - 6th c. AD; MACKENSEN 1987, p. 248-249, 251, fig. 42/1-15; ABADIE-REYNAL 1989, p. 50, fig. 6-7 (the 5th - 6th c. AD; Argos); ABADIE-REYNALD, SODINI 1992, p. 56 - 57, type 2, cat. CC 284 - 319, fig. 24, CC 284 - 285 (the 5th – the midle of 6th c. AD, Thasos); STECKNER 1989; HAYES 1992, p. 66, type 9, 224, fig. 22/8, 10, 11 (first half of the 6th c. AD; Constantinople); KINSLEY, RAVEH 1996, p.50-51/cat. no. P 23. fig. 35; VROOM 2005, p.251, fig. 6 (Eastern coast of the Mediterranean); KAPITÄN 1972, p., 252, fig. 11, the 6th - 7th c. AD (Siracusa); BASS, DOORNICK JR. 1982, p.157 -160, type 2, PI. 8/4 - 6, the end of 6th - 625/6 AD (Yassi Ada); PAPADOPOULOS 1991, p.183 - 187, type I, cat. 1 - 2, fig. 11/a, c – e (the 5th – the end of the 6th or the beginning of 7th c. AD; Torone); ZEEST 1960, p.118-119, type 5, pl. XXXVIII; KOŠELENKO *et alii* 1984, pl. LXXIV/28; YAKOBSON 1979, p.16, fig. 2/7-8, 3/2, 3; KRAPIVINA 1993, p.96 - 97, group II, type 18, fig. 29/35, the 5th –6th c. AD; SAZANOV 1997, p.88. fig. 1/2 (north of the Black Sea); RILEY 1976, p.116; RILEY 1979, p.217 - 219, type LR Amph. 2, fig. 91/348, 92/349, the 5th – the beginning of the 7th c. AD; PEACOCK 1984, p.119, type British B I, fig. 34/3, the 4th - 6th c. AD; OPAIŢ 1998, p. 23, cat. no. 16, 26, cat. no. 33, pl. 3 (north Africa); EGLOFF 1977, no. 181 (Egipt); BONIFAY 1986, p.279, 281, type Carthage LR 3, fig. 7/22, 23, the beginning of the 5th - the end of the 6th c. AD; BONIFAY, VILLEDIEU 1989, p.25 - 27, fig. 5/3, the end of 6th c. AD; LAUBENHEIMER 1990, p.144; BONIFAY, PIÉRI 1995, p.109-111, fig. 8/53-55; CONGRÉS, LEGUILLOUX 1991, p.220, fig. 8/34-37 (Gallia); USCĂTESCU BARRÓN 1992, p.158-159, type Anfora tardia 3, fig. 22, the beginning of the 5th – the beginning of the 7th c. AD; RAMALLO *et alii* 1996, p.162, cat. no. 99, fig. 6; KEAY 1984, p. 286-289 (Hispania); KAPITÄN 1972, p. 250, 252, fig. 11; ARTHUR 1989, p. 82; VERREYKE 2005, p. 106; PASQUINUCCI *et alii* 2005, p. 123. fig. 7; MARTIN 2005, p.217, fig. 6 (Italia); REYNOLDS 2004, *passim*; TOPIĆ 2004, p. 29, cat. no. 69-71, pl. XII (Dalmatia); WHITEHOUSE *et alii* 1982, p. 69, cat. no. 143-144, fig. 11/143, 144, the 4th - 5th c. AD; VERREYKE 2005, p. 106, fig. 2/13.

discovered at: Argamum[72], Histria[73], Tomis[74], Callatis[75], Acrae[76], Bizone[77], Halmyris[78], Aegyssus[79], Noviodunum[80], Dinogetia[81], Troesmis[82], Beroe[83], Capidava[84], Sacidava[85], Altinum[86], Ulmetum[87], Tropaeum Traiani[88], Libida[89], Babadag - Topraichioi[90], Medgidia[91], Teliţa - La Pod and Niculiţel[92], as well as in the monastic complex at Slava Rusă[93], Odărci[94]. In Moesia Secunda they are attested at Odessos[95],

[72] RĂDULESCU 1976, p.107, type 8, PI. VIII/1, 1a, IX/1, 1a, the end of the 4th - 6th c. AD; OPAIŢ 1984, p. 315. pl. XI/I; PARASCHIV 2006 a, p. 306-308, pl. III/42-52.

[73] DIMITRIU, ZIRRA, CONDURACHI 1954, p. 455, 458, fig. 382-384; CONDURACHI *et alii* 1960, p. 240, fig. 11/8; SCORPAN 1976, p. 159 -163, tipul VII - A, PI. VII/2 - 4, 8; SCORPAN 1977, p. 274, fig. 7/6, 10/3; OPAIŢ 1984, p. 312, 315, pl. 1/3, 2/5; SUCEVEANU 1982, N IV B, 97, cat. no. 68-74, fig. 13; SUCEVEANU 1982 a, p. 98, Pl. 4/3-4; SUCEVEANU 2007, p. 213-214, pl. LXXVII/61-65.

[74] RĂDULESCU 1973; RĂDULESCU 1976, p. 107; SCORPAN 1976, p. 159-160, pl. VII/8; SCORPAN 1977, p. 274. fig. 10/7-8; OPAIŢ 1984, p. 314-315, pl. II/3-4, X; BUCOVALĂ, PAŞCA 1989, p. 146, PI. 9/d, e, 12/e; PARASCHIV 2006, p. 92-95, 115, cat. no. 58, pl. 25/58-60.

[75] RĂDULESCU 1976, p. 107.

[76] KUZMANOV 1978, p. 21-22. fig. I; KUZMANOV 1985 a, p. 9-11, cat. no. 11-13. 18-20, 23, 26, pl. 1-3; KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 47-50, cat. no. 100-114, 116-119, 122-129, pl. VII-X.

[77] KUZMANOV 1985, p. 9, type I, cat. A 1-26, PI. 1-3; KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 47-50, cat. no. 115, 120-121, 130, pl. IX-X.

[78] OPAIŢ 1991, p. 139-140, cat. no. 51-63, pl. 8-10; OPAIŢ 1996, pl. 8/2-3, 5-8; TOPOLEANU 2000, p. 132-134, cat. no. 324-332. pl. XXXIX-XL; PARASCHIV 2006, p. 92-95, 114, cat. no. 49-50, pl. 24/49-50.

[79] OPAIŢ 1984, p. 313, pl. IX/I; OPAIŢ 1996, pl. 8/1; PARASCHIV 2006, p. 92-95, 115, cat. no. 55, 57, pl. 25/55-57 (number 55 is found in northern Dobrogea, probably in Tulcea).

[80] BARNEA I, BARNEA A 1984, p. 102, pl. VIII/3.

[81] BARNEA I 1966, p. 244, fig. 5/7; p. 244-245, fig. 8/7; p. 250, fig. 12, 7, the 6th c. AD; OPAIŢ 1984, p. 313-315.

[82] OPAIŢ 1980, p. 296, 298, PI. IV/4, XI/3 (type from the middle of the 2nd c. AD); OPAIŢ 1996, p. 51, pl. 9/4; PARASCHIV 2006, p. 92-95, cat. no. 42.

[83] PARASCHIV 2002, p. 150, 152, 155/cat. no. 1, 2, fig. 1.

[84] RĂDULESCU 1976, p. 107; SCORPAN 1976, p. 158-159, pl. V/5; COVACEF 1983, p. 361, fig. 6/2; OPAIŢ 1984, p. 315, pl. II/6; OPRIŞ 2003, p.59-64/cat. no. 61-100, pl. XX-XXII.

[85] SCORPAN 1973, fig. 36/3. 4; SCORPAN 1975, p. 272-274, pl. II/10. IX/8; SCORPAN 1976, p. 159-160, pl. VII/4; SCORPAN 1977, p. 274, fig. 10/4.

[86] RĂDULESCU 1976, p. 107.

[87] RĂDULESCU 1976, p. 107.

[88] BOGDAN-CĂTĂNICIU,BARNEA 1979, fig. 161/3.1, fig. 167/3.2.

[89] OPAIŢ 1991 b, p. 28, cat. no. 24. fig. 5; p. 37, cat. no. 70, fig. 10.

[90] OPAIŢ 1984, p. 312-313, pl. III-VIII, IX 12-5; OPAIŢ 1991, p. 212. pl. 14/1-8; OPAIŢ 1996, pl. 8/4.

[91] OCHEŞANU, DUMITRAŞCU 1972, p. 538, fig. 1.

[92] BAUMANN 1977, pl. 1/1; BAUMANN 1984, p. 54, pl. XII/2; OPAIŢ 1996, p. 51.

[93] OPAIŢ A, OPAIŢ C, BĂNICĂ 1990, p. 26, cat. no. 1-3.

[94] DONČEVA-PETKOVA 1989, p. 44, pl. 111/10.

[95] KUZMANOV 1985 a, p. 9-10, cat. no. 5, 9, pl. 2; BÖTGER 1982, p. 40-41; OPAIŢ 1984, p. 314, pl. 11/2.

Iatrus[96], Novae[97], Abritus[98], Nicopolis ad Istrum, Vojvoda[99], Madara[100] and Sadovec[101], in archaeological contexts dated between the beginning of the 4th and that of the 7th c. A.D.

Type LRA 2 holds the first place among the recipients for transport at Iatrus, with 22.4 %[102] of the total discoveries and the second, after LRA 1, at Halmyris - with 22.6 %[103]. At Capidava it represents 23.1 %[104] of all amphorae discovered, at Libida 23.5 %, at Babadag - Topraichioi 16 % and at Acrae and Bizone 31 %[105]. In the Oriental sites and in the Northern Black Sea area the number of LRA 2 recipients is comparable to that of the LRA 1 type of amphora[106]. In Northern Africa[107], Gallia[108], Hispania[109], Italia[110] and Dalmatia[111] they are attested especially in 6th and beginning of 7th c. A.D. contexts[112].

The frequency of these amphorae in Dobrudja is rather high, as at Topraichioi and Murighiol it reaches 15 % and 8-9 % respectively in the period between the end of the 4th and mid 5th c. A.D. In the period between mid 5th c. and the beginning of the 7th c. A.D. the percentage increased at Murighiol to 19% and later even to 29%[113].

The four rim fragments discovered at Histria can be attributed to two variants[114] and are dated to the second half of the 6th and even to the beginning of

[96] BÖTGER 1980, p. 429, pl. 1/1; BÖTGER 1982, p. 38-42, 95, cat. no. 1-4, 103-104, cat. no. 99-110, 113, cat. no. 220-228, 138-139, cat. no. 529-538, pl. 11/1 a, 17-18; KUZMANOV 1985 a, p. 9-10, cat. no. 4, pl. 1; BÖTGER 1990, p. 925-926, fig. 1; BÖTGER 1991, p. 162, cat. no. 663, 163, cat. no. 677-678, 165-166, cat. no. 731-732, pl. 46; VON BÜLOW 2000, p. 212, fig. 1/1-1.

[97] GACUTA, SARNOWSKI 1981, p. 122-123, cat. no. I. 127, cat. no. 3-4, fig. 54, 59; KUZMANOV 1985 a, p. 9, 11, cat. no. 10,22. pl. I, 2; BÖTGER 1982, p. 40.

[98] BÖTGER 1982, p. 40.

[99] BÖTGER 1982, p. 39-40.

[100] BÖTGER 1982, p. 40.

[101] MACKENSEN 1992, p. 239-242. fig. 1-2, pl. 51/1-7.

[102] BÖTGER 1991, p. 157, table no. 1.

[103] TOPOLEANU 2000, p. 132.

[104] OPRIŞ 2003, p. 177-178.

[105] *apud* PARASCHIV 2006, p. 94 (for Iatrus, Libida, Babadag - Topraichioi, Acrae and Bizone, calculations are made by BÖTGER 1991, p.157, table 1, the catalog of OPAIŢ 1991 and KUZMANOV, SALKIN 1992).

[106] YAKOBSON 1979, p. 16, fig. 2/7-8, 3/2, 3; KRAPIVINA 1993, p. 96-96, fig. 29/35; SAZANOV 1997, p. 88. fig. 1/2.

[107] RILEY 1976, p. 116; RILEY 1979, p. 217-219, cat. no. 348-350, fig. 91, 92; PEACOCK 1984, p. 119. fig. 34/3; OPAIŢ 1998, p. 23, cat. no. 16, 1.

[108] BONIFAY 1986, p. 290, 292, fig. 13/57-58; p. 294; BONIFAY, VILLEDIEU 1989, p. 25, 27, fig. 5/3, 6; LAUBENHEIMER 1990, p. 144; BONIFAY, PIÉRI 1995, p. 109-111, fig. 8/53-55.

[109] RAMALLO *et alii* 1996, p. 162, cat. no. 99, fig. 6.

[110] KAPITÄN 1972, p. 250, 252, fig. 11; ARTHUR 1989, p. 82; VERREYKE 2005, p. 106; PASQUINUCCI *et alii* 2005, p. 123. fig. 7; MARTIN 2005, p. 127.

[111] REYNOLDS 2004, *passim;* TOPIĆ 2004, p. 29, cat. no. 69-71, pl. XII.

[112] PARASCHIV 2006, p. 94-95.

[113] OPAIŢ 1996, p. 49.

[114] Keay LXV.3 – no. 61 and Keay LXV.7 – no. 253 (KEAY 1984, p. 128, 45).

the 7th c. A.D[115].

CATALOG

6. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, S 1, sq 2, -1,30 m, no. 61, Pl. 1/6. Dimensions: MDM = 121 mm, MPD = 121 mm, H = 60 mm.
Edge rounded and thickened, slightly flaring outwards, shiny slip to the interior and to the exterior. Fine and compact fabric, incomplete combustion, porous, red color on the outside (2,5YR5/8) and bluish gray inside (2Gley6/5B), red slip on interior and exterior (10R5/8), medium particles quartz and rare limestone.

7. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, S 1, sq 1, -0,30 m, no. 128, Pl. 21. Dimensions: MDM = 101 mm, MPD = 101 mm, H = 48 mm.
Edge rounded and thickened, slightly flaring outwards. Fine and compact fabric, porous, light-red color (10R6/8), small particles of limestone.

8. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, S 1, sq 4, -1,20 m, no. 45, Pl. 21. Dimensions: MDM = 100 mm, MPD = 100 mm, H = 29 mm.
Rounded edge, bilateral thickened. Fine and compact fabric, porous, psle yellow color (2,5Y7/4), medium particles of limestone.

9. Fragment, rim. Histria 2001, sector BEM, Basilica, filler layer, no. 253, Pl. 21. Dimensions: MDM = 70 mm, MPD = 70 mm, H = 39 mm.
Outer surface smooth, rounded edge, bilateral thickened. Fine and compact fabric, porous (with low porosity, up to 1 mm), red color (2,5YR6/8), very fine particles of limestone and iron oxides.

10. Fragment, base. Histria 2001, sector BEM, S 1, sq 3, -0,90 m, no. 113, Pl. 21. Dimensions: DF = 11 mm, MPD = 200 mm, H = 58 mm.
Conical base. Fine and compact fabric, porous, light-red color to interior (10R6/8) and pale-red color on the outside (10R6/4), medium particles of limestone, iron oxides and silver mica.

A disadvantage for the Roman-Byzantine amphorae compared to the Greek and Early Roman ones is the relationship between cargo and the recipient's type. How many types were used for transport? In many cases an amphora type was used to carry different products. Analyses of organic matter on the walls of late Roman packaging confirmed this. Typological and chronological designation becomes more difficult for Roman and Roman-Byzantine amphorae, which had much more varied shapes. And to make things even more complicated very often the same type of amphorae was produced in several centers.

It is no surprise that these products represent almost half of all the Oriental pottery discovered in Scythia (and published), because we know of the economic orientation toward the eastern provinces of the empire during the Roman – Byzantine period. In Scythia oriental amphorae represent almost 54% of the published ceramic material.

[115] This is a period when *extra muros* dwelling reached a high density.

BIBLIOGRAPHY

ABADIE-REYNAL 1989 - C. Abadie-Reynal, *Les amphores protobyzantines d'Argos*, în *Recherches sur la céramique byzantine*, 1987 (1989), p. 47 – 56.

ABADIE-REYNAL, SODINI 1992 - C. Abadie-Reynal, J. – P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes)*, Études Thasiennes, XIII, École Française d'Athènes, Atena-Paris, 1992.

ANDERSON-STOJANOVIĆ 1992 - V. R. Anderson-Stojanović, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*, in *Stobi. Results of the Joint American-Yugoslav Archaeological Investigations, 1970-1981* (ed. James Wiseman), I, Princeton, 1992.

ANGELESCU 1998 - Mircea V. Angelescu, *Ceramica*, in Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1998, p. 217 — 234.

ARDEŢ 1998 - A. Ardeţ, *Amforele romane din Dacia (secolele II-IV d.Chr.)*, teză de doctorat, Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca, 1998.

ARTHUR 1989 - P. Arthur, *Aspects of Byzantine economy: an evoluation of amphora evidence from Italy, Recherche sur la céramique byzantine, 1989,* p. 79 – 93.

BALLET 1995 - P. Ballet, *Relations céramiques entre l'Égypte et Cypre à l'époque gréco-romaine et byzantine*, in *Hellénistic and Roman pottery in the eastern Mediterranean*, Warsaw, 1995, p. 11-25.

BALLET, PICON 1987 - P. Ballet, M. Picon, *Recherches préliminaires sur les origines de la céramique des Kellia (Égypte). Importations et productions égiptiennes*, Cahiers de la céramique égiptienne, I, Le Caïre, 1987, p. 17-48.

BARNEA I 1966 - Ion Barnea, *L' incendie de la cité de Dinogeţia au VIe siècle*, Dacia N.S., 10 (1966), p. 237 – 259.

BARNEA I, BARNEA A 1984 - Ion Barnea, Alexandru Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97-104.

BASS, DOORNICK JR. 1982 - George F. Bass, Frederick H. von Doorninck Jr., *Yassi Ada. Volume I. A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, Texas A & M University Press, 1982.

BAUMANN 1977 - Victor Henrich Baumann, *Câteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreştin din com. Niculiţel (jud. Tulcea),* AMN 14 (1977), p. 245 – 267.

BAUMANN 1984 - Victor Henrich Baumann, *Raport cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice de la Teliţa - "Izvorul Maicilor " jud. Tulcea, 1979,* Peuce 9 (1984), p. 41 – 50.

BJELAJAC 1996 - Ljiljana Bjelajac, *Amfore gornjo mejiskog Podunavia*, Beograd, 1996.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 - Ioana Bogdan-Cătăniciu, Ion Barnea, *Ceramica şi descoperiri mărunte*, în *Tropaeum Traiani, I* (coord. Ion Barnea). Biblioteca de Arheologie, XXXV, Bucureşti, 1979, p. 177-266.

BONIFAY 1986 - M. Bonifay, *Observations sur les amphores tardives à Marseille d'après les fouilles de la Bourse (1980-1984)*, RAN 19 (1986), p. 269-305.

BONIFAY, PIÉRI 1995 - M. Bonifay, D. Piéri, *Amphores du Ve au VIe s. à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu*, JRA 8 (1995), p. 94 - 120.

BONIFAY, VILLEDIEU 1989 - M. Bonifay, F. Villedieu, *Importations d'amphores orientales en Gaule (V^e - VIIe siècles)*, in *Récherches sur la céramique byzantine*, 1987 (1989), p. 21 - 36.

BÖTGER 1967 - Burkhard Böttger, *Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer,* Klio. Beiträge zur alten Geschichte 48 (1967), p. 251 - 314.

BÖTGER 1980 - Burkhard Böttger, *Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus (V R Bulgarien)*, EAZ 21 (1980), p. 427-436.

BÖTGER 1982 - Burkhard Böttger, *Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus*, Iatrus 2 (1982), p. 33-148.

BÖTGER 1990 - Burkhard Böttger, *Zur Liebensmittelversorgung des Niedermösischen Kastells latrus* (4. - 6. JH), in R. Vetters, M. Kandler, *Akten des 14 Internaiionalen Limeskongresses 1986 in Carnutum. Der Römische Limes in Österreich*, Heft 36 / 2, Wien, 1986 (1990), p. 925-930.

BÖTGER 1991 - Burkhard Böttger, *Die Gefäßkeramischen Funde (1975-1981),* in *Iatrus-Krivina, IV*, Berlin, 1991, p. 157-166.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1989 - M. Bucovală, C. Paşca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană şi romano-bizantină la Tomis*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 123-160.

CONDURACHI 1954 - Emil Condurachi, *Ceramica romană târzie*, in *Histria I. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, p. 451 – 463.

CONDURACHI *et alii* 1960 - Emil Condurachi, D. M. Pippidi, G. Bordenache, Iorgu Stoian, S. Dimitriu, M. Coja, P. Alexandrescu, Petre Aurelian, E. Popescu, Victoria Eftimie, Nubar Hampartumian, C. Radu, *Şantierul arheologic Histria,* Materiale 7 (1960), p. 227-271.

CONGRÈS, LEGUILLOUX 1991 - G. Congrès, M. Leguilloux avec la collaboration de F. Brien-Poitevin, *Un dépotoir de l'antiquité tardive dans le quartier de l'esplanade à Arles*, RANarb 24 (1991), p. 201 – 234.

COVACEF 1980 - Z. Covacef, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din sectorul V al cetății Capidava (Campaniile din anii 1975, 1976, 1978 şi 1979)*, Pontica 13 (1980), p. 254-274.

COVACEF 1983 - Z. Covacef, *Cercetările din sectorul V al cetății Capidava*, Materiale 15 (1983), p. 361-366.

CRAWFORD 1990 - J. St. Crawford with contributions by M. Goodway, G. M. A. Hanfmann, J. A. Scott, P. Vandiver, and M. D. Weishan**,** *The Byzantine Shops at Sardis*, Monograph 9 of Archaeological Exploration at Sardis, Harvard, Cambridge Massachusetts, 1990.

DAŠEVSKAJA 1991 - O. D. Daševskaja, *Pozdnie skijî v Kr'mu*, Arheologija SSSR, 1-7, Moskva, 1991.

DIMITRIU, ZIRRA, CONDURACHI 1954 – S. Dimitriu, Vl. Zirra, Emil Condurachi, *Ceramica (arhaică şi attică, helenistică, romană tîrzie)*, in *Histria I. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, p. 351-463.

DONČEVA-PETKOVA 1989 - L. Dončeva-Petkova, *Nahodka na rannovizantijski glineni s'dove ot s Odărci, Tolbuhinsko*, Izvestija Varna 25 (40) (1989), p. 41 -48

DRAGOMIR 2001 - I.T. Dragomir, *Necropola birituală Sântana de Mureş - Cerneahov (sec. III - IV e. n.), de la Lunca, regiunea de sud a Moldovei*, Danubius 19 (2001).

DYCZEK 2001 - P. Dyczek, *Roman Amphorae of the 1st-3rd centuries AD found on the Lower Danube. Typology*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Varşovia, 2001.

EGLOFF 1977 - M. Egloff, *Kellia. La poterie copte. Quatre siècles d'artisanat et d'échanges en Basse Égypte*, in Recherches Suisses d'archéologie copte dirigées par Rodolphe Kasser, vol. III, Geneva, 1977.

EMPEREUR, PICON 1989 - J. -Y. Empereur, M. Picon, *Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée Orientale*, in *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherches*, Collection de l'École Française de Rome, 114, Paris-Roma, 1986 (1989), p. 223-248.

FALKNER 1999 - R. K. Falkner, *The pottery*, in A. G. Poulter, R. K. Falkner, J. D. Shepherd, *Nicopolis ad Istrum*: *A Roman to Early Byzantine city. The pottery and glass*, London, 1999, p. 55 – 296.

GACUTA, SARNOWSKI 1981 - *W.* Gacuta, T. Sarnowski, *Novae-Sektor Zuchodni*, 1979, Arch. Warszawa, 32 (1981).

GUDEA 1977 - Nicolae Gudea, Gornea. *Aşezări din epoca romană şi romană târzie*, Banatica. Studii şi cercetări de arheologie. Reşiţa, 1977.

HAYES 1978 - J. W. Hayes, *Late Roman pottery*, *Pottery Report - 1976,* in J. H. Humphrey, *Excavations at Carthage 1976*, Vol. IV (1978), p. 23-98.

HAYES 1992 - J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2, *The Pottery*, Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992.

IRIMIA 1968 - M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanța)*, Pontice 1 (1968), p. 379-408.

KAPITÄN 1972 - Gerhard Kapitän, *Le amfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa)*, AmphRom 10 (1972), p. 243-252.

KEAY 1984 - S. J. Keay, *Late Roman amphorae in the western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR, 1984, Oxford.

KINSLEY, RAVEH 1996 - S. A. Kinsley, K. Raveh, *The Ancient Harbour and Anchorage at Dor*, Israel, BAR 626, Oxford, 1996.

KOŠELENKO *et alii* 1984 - G. A. Koşelenko, I. T. Kruglicova, V. S. Dolgorukov, *Antičnye Gosudartsva Severnogo Pričernomor'ja*, Arhcologija SSSR, 1984.

KRAPIVINA 1993 - V. V. Krapivina, *Ol'vija. Material'naja kul'tura. I-IV vv.n.e.*, Kiev, 1993.

KUZMANOV, SALKIN 1992 - Gheorghi Kuzmanov, A. Salkin, *Antični amfori akvatoriiata na Cernomorskato kraibrežie na Iožna Dobrudja*, INM Varna, 28 (1992), p. 27-61.

KUZMANOV 1978 - Gheorghi Kuzmanov, *Rannovizantiiska keramika ot kastela na nos Kaliakra*, ArcheologijaSofia 20 (1978), 2, p. 20-26.

KUZMANOV 1985 - Gheorghi Kuzmanov, *Céramique de la Haute Époque Byzantine provenant de Thrace et de Dacie (IVe-le début du VIIe s.)*, Razkopki i proučvanija (Fouilles et Recherches), 13, Izdatelstvo na B'lgarskata Akademija na Naukite, Sofia, 1985.

KUZMANOV 1985 a - Gheorghi Kuzmanov, *Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija (IV - nacialoto na VII v.)*, Razkopki i proucivanja 13, Sofia, 1985.

LAKO 1984 - K. Lako, *Kështjella e Onhezmit*, Iliria 2 (1984), p. 153-205.

LAUBENHEIMER 1990 - F. Laubenheimer, *Le temps des amphores en Gaule. Vins, huiles, et sauces,* Paris, *1990***.**

MACKENSEN 1987- M. Mackensen, *Mediterrane Sigillata, Lampen und Amphoren*, in Volker Bierbrauer, *Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum,* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 33, München (1987), p. 229-265.

MACKENSEN 1992 - M. Mackensen, *Die Spätantinken Sigillata- und Lampentopferein von El Mahrine (Nordtunesien). Studien zur Nordahrikanischen Feinkeramik des 4 bis 7. Jahrhunderts,* München.

MARDEŠIĆ 1994 - J. Mardešić, Amfore, in E. Marin (ed.), *Salona Christiana*, Split, 1994, p. 293 – 296.

MARTIN 2005 - A. Martin, *Pottery at Ostia (4th to 8th centuries). The evidence from the Aar-Dai excavations*, RCRF, Acta 39 Abingdon (2005), p. 127 – 132.

NUBAR 1970 - Nubar Hamparţumian, *Şantierul arheologic Histria. Sectorul bazilica extra muros*, Materiale 9 (1970), p. 191-199.

NUBAR 1971 - Nubar Hamparţumian, *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină. Consideraţii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii "extra muros"*, SCIV 22 (1971), 2, p. 199-215.

OCHEŞEANU, DUMITRAŞCU 1972 - R. Ocheşeanu, A. Dumitraşcu, *Un tezaur de la Theodosius I, descoperit la Medgidia,* Pontica 5 (1972), p. 537 – 546.

OPAIŢ 1980 - Andrei Opaiţ, *Consideraţii preliminare asupra amforelor romane şi romano-bizantine din Dobrogea. Consideraţii preliminare asupra ceramicii romane de la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 291-327.

OPAIŢ 1984 - Andrei Opaiţ, *Beobachtungen zur Entwicklung der zwei Amphoratypen*, Peuce 9 (1984), p. 311-327.

OPAIŢ 1991 - Andrei Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol) în secolele V î.e.n. - VII e.n.*, Peuce 10 (1991), p. 133-182 (vol. I), p. 165-216 (vol. II).

OPAIŢ 1991 a- Andrei Opaiţ, *Ceramica*, in Andrei Opaiţ, Mihail Zahariade, Gh. Poenaru-Bordea, Cristina Opaiţ, *Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag – Topraichioi, V, Ceramica,* Peuce 10 (1991), vol. I, p. 211-269; vol. II, 219-283.

OPAIŢ 1991 b - Andrei Opaiţ, *O săpătură de salvare în oraşul antic Libida*, SCIVA, 42, 1-2, 1991, p. 21-56.

OPAIŢ 1996 - Andrei Opaiţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Chr.). Producţia ceramicii locale şi de import*, Bucureşti, 1996.

OPAIŢ 1998 - Andrei Opaiţ, *New pottery from the circular harbour of Carthage*, CEDAC

Carthage Bulletin 18, 1998, p. 21 – 35.

OPAIȚ A, OPAIȚ C, BĂNICĂ 1990 - Andrei Opaiț, C. Opaiț, T. Bănică, *Complexul monastic paleocreştin de la Slava Rusă*, RMI 59 (1990), 1, p. 18-28.

OPRIŞ 2003 - Ionuț Opriș, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV – VI p. Chr)*, Bucureşti, 2003.

PAPADOPOULOS 1991 - J. K. Papadopulos, *Roman Amphorae from the Excavations at Torone*, EphArh, 128, 1989 (1991), p 67-103.

PARASCHIV 2002 - Dorel Paraschiv, *Amfore romano-bizantine descoperite la Piatra Frecăței - Beroe*, Cercetări Istorice, S. N. 18 - 20, 1999 - 2001 (2002), p. 149- 156.

PARASCHIV 2006 - Dorel Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I - VII)*, Iaşi, 2006.

PARASCHIV 2006 a - Dorel Paraschiv, *Contribuții privind ceramica romană de la Argamum. Sectorul extra muros.I. Amforele*, in *Orgame/Argamum, Supplementa 1, À la recherche d'une colonie*, Bucarest, 2006.

PASQUINUCCI *et alii* 2005 - M. Pasquinucci, A. del Rio, S. Menchelli, S. Picchi, *Dinamiche commerciali nel Tirreno seltentrionale nell'età tardo-antica*, RCRF Acta 39, Abingdon (2005), p. 119-125.

PEACOCK, WILLIAMS 1986 - D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy. An introductory Guide*, London-New York, 1986.

PEACOCK 1984 - D. P. S. Peacock, *The Amphorae: Typology and Chronology*, in *Carthage* 1. 2 (1984), p. 117- 139.

PENSABENE 1981 - P. Pensabene, *Anfore tarde con inscrizioni cristiane dai Palatino*, RivStLig 47 (1981), p. 189-213.

POBLOME, BES, DEGRTSE 2005 - J. Poblome, P. Bes, P. Degryse, *The decline and fall of Sagalassos. A ceramic perspective*, RCRF, Acta 39 Abingdon (2005), p. 225 – 230.

POPESCU 1957 - Emilian Popescu, *Şantierul arheologic Histria. Sectorul de la vest de zidul de incintă din valul al III-lea,* Materiale 4 (1957), p. 16-24.

POPESCU 1994 - Emilian Popescu, *Les antiquités paléochrétiennes d'Histria, Christianitas Daco-Romana.* Florilegium studiorum, Bucureşti, 1994, p. 306-396.

RAMALLO et alii 1996 – S. F. Ramallo, E. Ruiz Valderas, Y. M. C. Berrocal Caparó**s**, *Contextos ceramic***ó***s de los siglos V-VII en Cartagena*, AespArq 69 (1996), p. 135-190,.

RĂDULESCU 1973 - A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis,* Pontica 6 (1973), p. 193-207.

RĂDULESCU 1976 - A. Rădulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine din Schytia Minor*, Pontica 9 (1976), p. 99-114.

REYNOLDS 2004 - P. Reynolds, *The Roman pottery from the Triconch Palace*, in R. Hodges, W. Bowden, K. Lako (eds.)**,** *Byzantine Butrint: Excavations and Surveyes 1994 - 99*, Oxford, p. 224 – 269.

RILEY 1976 - J. A. Riley, *Late amphoras*, in *Carthage* I, 1976, p. 114 – 120.

RILEY 1979 - J. A. Riley, *The coarse pottery from Benghazi*, in J. A. Lloyd (ed.), Excavations at Siidi Krebish Bengazi (Berenice), II, Tripoli, 1979, p. 91-467.

ROSSELLÓ MESQUIDA, RIBERA I LACOMBA 2005 **-** M. Rossell***ó*** Mesquida, A. V. Ribera i Lacomba, *Las cerámicas del siglo VII d. C. en Valentia (Hispania) y su entorno***,** RCRF Acta 39, Abingdon (2005), p. 155 – 164.

RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2005 - V. Rusu-Bolindeț, Al. Bădescu, *Histria. Basilica extra muros*, SCIVA 54-56 (2005), p. 103-130.

SAZANOV 1997 - A. V. Sazanov, *Les amphores de l'antiquité tardive et du Moyen Âge: continuité ou rupture? Le cas de la mer Noire,* in *La céramique médievale en Méditerranée*, 1995 (1997), p. 87 – 102.

SCIALANO, SIBELLA 1991 - Martine Sciallano, Patricia Sibella, *Amphores. Comment les identifier?*, Aix-en-Provence, 1991.

SCORPAN 1973 *N* - C. Scorpan, *Tipi sconosciuti di lumini a olio romani e il problema di certe trasmissioni nel primo feudalismo*, Pontica 6 (1973), p. 209-228.

SCORPAN 1975 - C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, Pontica 8 (1975), p. 263-313.

SCORPAN 1976 - C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) din spaţiul mediteranean şi pontic*, Pontica 9 (1976), p. 155-185.

SCORPAN 1977 - C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-bizantins (IVe-VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia, N.S., 21 (1977), p 269-297.

STECKNER 1989 - Cornelius Steckner, *Les amphores LR1 et LR2 en relation evec le pressoir du complexe ecclésiastique des thermes de Samos,* Céramique byzantine, 1987 (1989), p 57-67.

SUCEVEANU 1982 - Alexandru Suceveanu, *Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria,* SCIVA 33 (1982), 1, p. 79-107.

SUCEVEANU 1982 a - Alexandru Suceveanu, *Histria VI .Les Thermes Romains*, Bucarest-Paris, 1982.

SUCEVEANU 2007 - Alexandru Suceveanu, *Histria X. La Basilique Épiscopale,* Bucarest, 2007

TOPIĆ 2004 - M. Topić, *Nalazi keramike iz sloja grobova u celi Augusteuma Narone*, VAHD 97 (2004), p. 9-67.

TOPOLEANU 2000 - Florin Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000.

USCĂTESCU BARRÓN 1992 - Al. Uscătescu Barrón, *Cerámica importada en Gerasa (Ýaras, Jordania): el lote de las excavaciones del Macellum*, Caesaraugusta, 69 (1992), p. 115-182.

VENTURA/DEGRASSI 2005 - P. Ventura, V. Degrassi, *Riesame del materiale ceramica dalla villa di Lucino (Gorizia, Italia*), RCRF Acta 39, Abingdon (2005), p. 91 -101.

VERREYKE 2005 - H. Verreyke, *Late Roman pottery in the Potenza valley. First results regarding Late Roman Potentia (Porto Recanati, Marche, Italy)*, RCRF Acta 39, Abingdon (2005), p. 103 – 107.

VIDRIH PERKO, ŽBONA TRKMAN 2005 - V. Vidrih Perko, B. Žbona Trkman, *Ceramic finds from Ajdovščina - Fluvio Frigida, an Early Roman station and Late Roman fortress Castra*, RCRF Acta 39, Abingdon (2005), p. 277 – 286.

VON BÜLOW 2000 - G. von Bűlow, *Anmerkungen zur Keramik aus dem spätantiken Limeskastell latrus (Moesia Secunda)*, RCRF Acta 36, Abingdon (2000), p. 211 – 216.

VROOM 2005 - J. Vroom, *New light on „Dark Age" pottery: A note on finds from south-westem Turkey*, RCRF, Acta 39 Abingdon, 2005, p. 249 – 255.

WHITEHOUSE *et alii* 1982 - David F. Whitehouse, G. Barker, R. Reece, D. Reese, *The Schola Praeconum,* I. *The Coins, Pottery, Lamps and Fauna,* PBSR 50, 1982, p. 53-101.

WHITEHOUSE *et alii* 1985 - David F. Whitehouse, L. Constantini, F. Guidobaldi, S. Passi, P. Pensabene, S. Pratt, R. Reece, D. Reese, *The Schola Praeconum,* II, PBSR 53 (1985), p. 163-210.

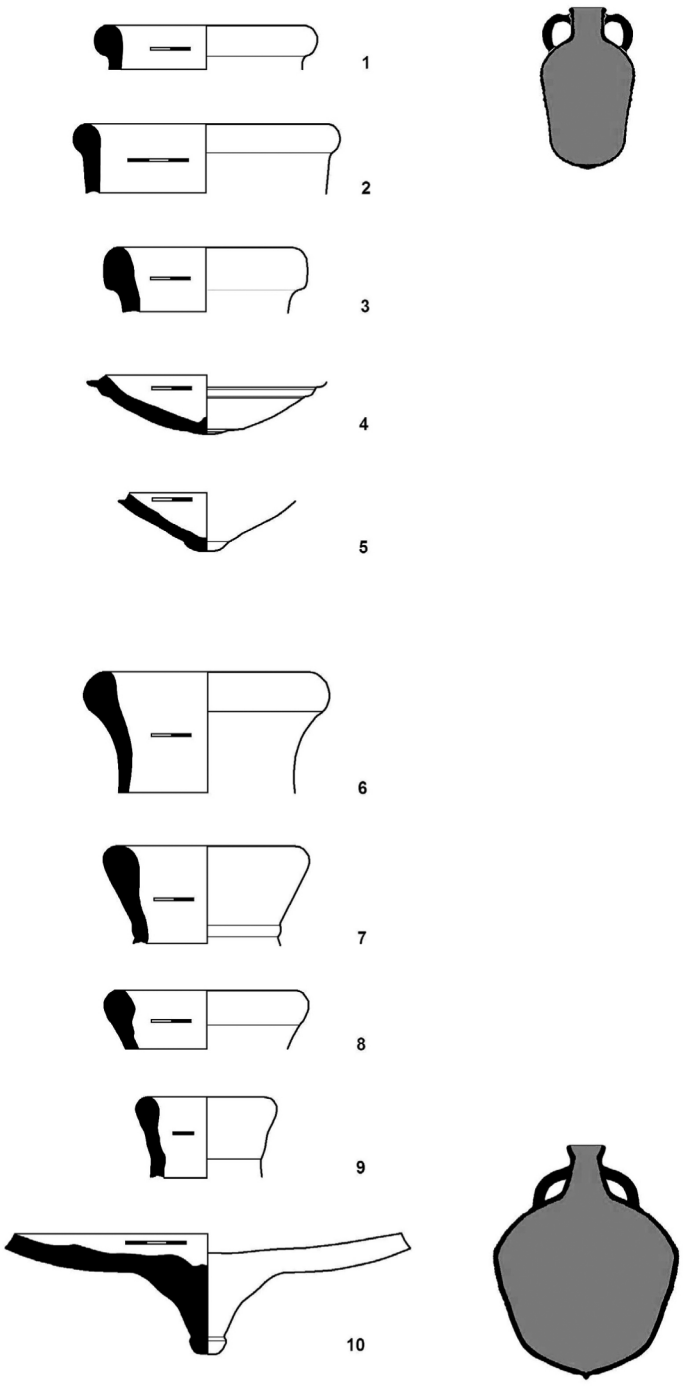
WILLIAMS, ZERVOS 1983 - Ch. K. Williams, O. H. Zervos, *Corinth 1981: East of Theater,* Hesperia 52 (1983), 1 p. 1-32 + 12 pl.

WILLIAMS 1982 - D. F. Williams, *The petrology of certain Byzantine amphorae: some suggestions as to origins, Colloque sur le céramique antique,* Carthage, 1980 (Dossier I, Cedac, Carthage), p. 99-110.

YAKOBSON 1951 - A. L. Yakobson, *Srenedvekovie Amfori Severnogo Prichernomorya*, SA 15 (1951), p. 325-344.

YAKOBSON 1979 - A. L. Yakobson, *Keramika i keramičeskoe proizvodstvo srednevekovoi Tavriki*, Leningrad, 1979.

ZEEST 1960 - I. B. Zeest, *Keramičeskaja tara Bospora*, MIA 83 (1960).

Pl. 1 – LRA amphora type 1 (1-5) and LRA amphora type 2 (6-10).

CERAMICA SMĂLȚUITĂ DIN SECOLELE X-XI DE LA CAPIDAVA

Simona Maria CURSARU-HERLEA*

Keywords: *Romania, Dobrouja, Capidava, enamelled pottery, the Middle Ages.*
Cuvinte cheie: *România, Dobrogea, Capidava, ceramică smălțuită, evul mediu.*

Abstract: *The article presents a sub-category of superior pottery found at Capidava, the enamelled pottery. The purpose of this activity is to offer a detailed picture of the early medieval enamelled pottery from Capidava. This analysis began from the rich ceramic material that exists in Capidava's two deposits, the deposit and the permanent exhibition in The Museum for National History and Archaeology Constanta and from the „Vasile Pârvan" Institute of Archaeology Bucharest's deposit. Moreover, in order to confer an exact picture over the early medieval enamelled ceramic types, several published pieces, to which I had access, were introduced. I also mentioned other pieces, published or mentioned in Radu Florescu's inventory, to which from independent reasons I could not gain access to, but which are interesting from the morphological and decorative point of view. I tried thus to organize the enamelled ceramic material on very well defined types, chronologically and analogically. At the very base 36 pots and ceramic fragments lie, mostly from the archaeological excavations held between 1955-2011 inside the citadel, but also from the research made in this period in the close vicinity of the citadel.*

The most frequent enamel is the green-olive one, that was mostly applied on jugs, but there have been discovered some other fragments of cups, plates, and probably patellas with olive-green enamel, dark or light in shadow, depending on the clay's color, the type and percentage of oxides used as well as the burning temperature. Some aspects made me conclude that this pottery was made, with only few exceptions, in Dobrudja's centers.

Furthermore, a series of fragments were discovered, covered with monochromatic enamel with different colors, and also a fragment of a small plate with colorless enamel and with painted interior decorum. The presence of monochromatic, differently colored enamel, and of the painted decorum on pottery is doubtless a result of import at Capidava at Dobrudja in general.

Rezumat: *Articolul prezintă o sub-categorie de ceramică de factură superioară*

* Simona Maria Cursaru-Herlea: Universitatea „Lucian Blaga" Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, Departamentul de Istorie, Patrimoniu și Teologie Protestantă; e-mail:cmaria1978@yahoo.com.

descoperită la Capidava, ceramica smălțuită. Scopul acestui demers este de a oferi o imagine detaliată a ceramicii smălțuite medievale timpurii de la Capidava. Această analiză a pornit de la materialul ceramic bogat ce se află în cele două depozite ale Capidavei, depozitul şi expoziția permanentă din Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța şi din depozitul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" Bucureşti. În plus, pentru a oferi o imagine exactă a tipurilor de ceramică smălțuită medievală timpurie, am introdus câteva piese publicate la care am avut acces. Am menționat, de asemenea, alte piese publicate sau menționate în inventarul lui Radu Florescu, la care din motive independente de noi, nu am avut acces, dar care sunt interesante din punct de vedere morfologic şi decorativ. Am încercat, aşadar, să organizez materialul de ceramică smălțuită în categorii bine definite cronologic şi analogic. La bază stau 36 de vase şi fragmente ceramice, provenite în mare parte din săpăturile arheologice întreprinse între 1955-2011 în cetate, dar şi din cercetările făcute în această perioadă în imediata vecinătate a cetății.

Smalțul cel mai frecvent este cel verde-măsliniu, care era aplicat cel mai adesea pe ulcioare, dar au mai fost descoperite şi alte fragmente de căni, farfurii şi probabil tipsii cu smalț verde-măsliniu, deschis sau închis, în funcție de culoarea argilei, tipul şi procentajul oxizilor folosiți, precum şi temperatura de ardere. Unele aspecte m-au determinat să concluzionez că această ceramică a fost facută, cu puține excepții, în centrele din Dobrogea.

Mai mult, au fost descoperite o serie de fragmente, acoperite de smalț monocromatic de diferite culori, precum şi un fragment al unei mici farfurii cu smalț incolor şi cu decor pictat în interior. Prezența smalțului monocromatic de diferite culori şi a decorului pictat pe ceramică este, fără îndoială, rezultatul importului la Capidava şi în Dobrogea în general.

În urma studierii şi clasificării ceramicii medievale din secolele IX-XI de la Capidava (com. Topalu, jud. Constanța) am ajuns la concluzia existenței unei categorii ceramice pe care am numit-o *ceramica de factură superioară*. Am evitat s-o numim *ceramică de import* deoarece în unele cazuri sintagma corespunde realității doar parțial, iar în altele deloc. Criteriul de separare a acestei categorii este acela al tehnicii de modelare la roata rapidă. Ținem să precizăm faptul că la începutul secolului al XI-lea, se pare că în Dobrogea, se adoptă o tehnică superioară de modelare a vaselor, cea la roata rapidă. Această tehnică nu se extinde însă şi la modelarea ceramicii nisipoase incizate (de uz comun) care va continua să fie modelată la roata lentă, ci se va menține ca atribut exclusiv al anumitor categorii ceramice cel puțin un secol[1]. Nu ştim sigur dacă această existență paralelă a două tehnici diferite de modelare a vaselor ascunde unele măsuri „protecționiste" ale administrației bizantine[2]; cert este că nu existau multe centre ce produceau ceramică modelată la roata rapidă, poate unul sau două, acestea fiind păstrătoare ale tradițiilor romane târzii[3], dar şi influențate de cultura bizantină sau de „moda" perioadei respective. Aşadar, secolul al XI-lea a reprezentat o perioadă importantă în bizantinizarea culturii materiale de la Dunărea de Jos şi în geneza

[1] VÂLCEANU 1972, p. 408; DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 106-107.
[2] VÂLCEANU 1972, p. 408, n. 28; DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 107, n. 71.
[3] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 274-275.

culturii medievale româneşti.

În ceea ce priveşte ceramica de factură superioară de la Capidava putem spune că, ținând cont de tehnica de lucru, dar şi de tipul decorului, este formată din patru subcategorii: *ceramica smălțuită, ceramica roşie, ceramica cu angobă aurie* şi *amforele*. În acest studiu vom aborda ceramica smălțuită, urmând ca în viitor să prezentăm și celelalte subcategorii ceramice de factură superioară.

Ceramicii smălțuite de la Capidava i s-a acordat, în general, foarte puțină atenție. Apare menționată într-un articol publicat de Radu Florescu în anul 1956[4], în monografia arheologică[5] și sporadic în unele articole[6] și rapoarte de săpătură[7].

Scopul urmărit de noi în acest demers este acela de a oferi o imagine de detaliu a ceramicii smălțuite medievale timpurii de la Capidava. În acest sens am început această analiză plecând de la materialul inedit existent în cele două depozite de la Capidava, în depozitul şi expoziția permanentă ale Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța şi în depozitul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti[8]. De asemenea, pentru a oferi o imagine cât se poate de exactă asupra tipurilor ceramice smălțuite medievale timpurii de la Capidava, am introdus în analiză şi unele piese publicate, la care noi am avut acces. Totodată am amintit şi alte piese, publicate sau menționate în inventarul realizat de Radu Florescu, la care, din motive ce nu țin de noi, nu am avut acces, dar care sunt interesante din punct de vedere morfologic şi decorativ. Am încercat astfel, ordonarea materialului ceramic smălțuit pe tipuri bine definite, încadrarea cronologică a acestuia şi stabilirea unor analogii. La baza tipologiei noastre se află un număr de 36 de vase şi fragmente ceramice provenite în mare parte din săpăturile arheologice efectuate între anii 1955-2011 în incinta cetății, dar şi din cercetările întreprinse în această perioadă în împrejurimile cetății.

Excluzând amforele, putem preciza că ceramica smălțuită este cea mai răspândită dintre categoriile ceramice de factură superioară existente la Capidava (Pl. III, Grafic 1), însă starea fragmentară a materialului (excepție făcând trei urcioare - două aproape întregi - Pl. I, fig. 5, 6, altul fragmentar, dar restaurat - Pl. I, fig. 4) ne împiedică să facem aprecieri exacte în privința procentului de reprezentare în ansamblul ceramicii din aşezarea medievală timpurie de la Capidava; putem presupune că nu depăşea 12%. Deci, referindu-ne la ansamblul ceramicii, numărul vaselor smălțuite era destul de mic (Pl. III, Grafic 3).

Cel mai frecvent este întâlnit smalțul verde-măsliniu (sau verde-oliv) denumit astfel, cu un termen convențional, deoarece nuanțele smalțului verde sunt variate în funcție de culoarea pastei, de procentul şi genul oxizilor folosiți, precum şi de temperatura de ardere[9]. Vasele ce prezintă un astfel de smalț au fost

[4]FLORESCU 1956, p. 290-292.

[5] FLORESCU , FLORESCU, DIACONU 1958, p.179, 193, 206-209.

[6] VÂLCEANU 1962, p. 379, fig. 4/1, p. 380-381, fig. 5/1.

[7] FLORESCU *et alii* 1959, p. 560; FLORESCU, CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974, p. 431.

[8] Mulțumim pe această cale fostului și actualului director al Muzeului de Istorie şi Arheologie din Constanța, dr. Constantin Chera și dr. Gabriel Custurea pentru sprijinul acordat în facilitarea accesului în depozitele acestei instituții, doamnei dr. Oana Damian pentru sprijinul acordat în facilitarea accesului în depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, dar și pentru sfaturile prețioase pe care mi le-a oferit.

[9] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 89, n. 29.

modelate, în general, la roata rapidă, din lut comun sau caolinoid. În lotul analizat de noi, excepție se pare că fac vasul din fig. 1 şi poate cel (fragmentar) din fig. 9 (ce pare să aibă pe fund urmele unei mărci de olar) care pot să fi fost modelate la roata lentă. Pasta vaselor smălțuite verde-măsliniu este în general fină (uneori cu nisip fin folosit ca degresant) şi omogenă. Arderea poate fi una oxidantă omogenă, rareori neomogenă, dar şi una inoxidantă ce imprimă vaselor o culoare cenuşie; este contrazisă astfel părerea autorilor monografiei ce susțin că această culoare este întâlnită la vasele care nu au fost arse la o temperatură suficient de ridicată, ci au fost doar coapte[10]. De asemenea, întâlnim fragmente sau vase ce au suferit și arderi secundare (fig. 2, 4, 6), cel mai probabil în urma incendierii așezării.

Ținând cont de formă, se pare că smalțul verde-măsliniu a fost aplicat preponderent pe urcioare, însă s-au descoperit şi câteva fragmente de ceşti, străchini, farfurii şi, probabil, tipsii (Pl. III, Grafic 2). Nu includem aici şi fragmentele ce aparțin unor vase de uz comun din categoria ceramicii nisipoase pe care s-au descoperit pete sau dungi de smalț verde-măsliniu[11].

URCIORUL

Lotul analizat cuprinde 3 urcioare aproape întregi şi 12 fragmente. Fragmentele mai mari şi urciorele aproape întregi ne-au ajutat la stabilirea a patru tipuri principale:

Tipul 1. Urcior cu corpul ovoidal, cu două toarte. În funcție de forma toartelor, de prinderea acesteia şi de forma fundului se disting trei variante/subtipuri:

Subtipul 1a. Urcior cu corpul ovoidal, cu două toarte, ovale în secțiune, din care se mai păstrează, pe umăr, părțile inferioare ce au fiecare câte o proeminență laterală cunoscută sub denumirea de consolă dreptunghiulară sau proeminență conică. La baza gâtului se păstrează urmele unui guler (brâu) în relief. Gura era, cel mai probabil, sub formă de pâlnie, iar fundul, probabil, cu o bordură exterioară rotunjită şi puțin ieşită în afară[12] (Pl. I, fig. 1).

Subtipul 1b. Urcior cu corpul ovoidal, cu două toarte, ovale în secțiune, din care se mai păstrează, pe umăr, partea inferioară a uneia şi urmele celeilalte. Prinderea toartei de umăr este simplă, fără consolă dreptunghiulară. La baza gâtului se păstrează urmele unui guler (brâu) în relief. Gura era, cel mai probabil, sub formă de pâlnie, iar fundul, probabil, cu bordură mai mult sau mai puțin reliefată (Pl. I, fig. 2).

Tipul 2. Urcior înalt, cu corpul tronconic, cu umărul uşor rotunjit pe care se păstrează partea inferioară a două toarte, ovale în secțiune. Fundul este plat, fără nicio schimbare a profilului părții inferioare[13] (Pl. I, fig. 4).

Tipul 3. Urcior cu corpul piriform, cu o toartă care era lipită în partea ei

[10] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 179.

[11] Pete sau dungi de smalț s-au descoperit pe fragmente aparținând unor borcane şi străchini (castroane), v. FLORESCU, FLORESCU, DIACONU, p. 205-207; FLORESCU 1956, p. 291-292, fig. 1, 2.

[12] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 170, fig. 99, 179, 205.

[13] FLORESCU., CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974, p. 431, 432, PL. II, fig. 5.

inferioară de pântec, în zona diametrului maxim. În partea de jos se termină cu un picior scurt şi evazat[14] (Pl. I, fig. 5).

Tipul 4. Urcior cu corpul bitronconic, cu gâtul relativ înalt, gura treflată (sau mai corect spus cu gura uşor evazată şi cu cioc de scurgere-nu se păstrează întreagă) şi fundul plat, simplu. Toarta plată în secţiune (cu o uşoară muchie pe mijloc) este prinsă în partea inferioară de umărul vasului, pe linia diametrului maxim, iar în partea superioară de gâtul acestuia, zonă unde urciorul prezintă o îngroşare în formă de brâu orizontal (Pl. I, fig. 6).

Sub aspectul dimensiunilor, după elementele de care dispunem, putem spune că urcioarele se încadrează în două grupe: mijlocii, cu înălţimea aproximativă de 19-25 cm (subtipul 1a, 1b, tipul 3, tipul 4); mari, cu înălţimea de cca. 30-45 cm (tipul 2).

S-au descoperit fragmente de urcioare smălţuite verde-măsliniu pe care nu le putem încadra într-un tip sau altul, deoarece nu le putem reconstitui forma, însă putem remarca amănunte legate de forma unor părţi şi de decor (Pl. II, fig. 7-15).

Observăm că unele urcioare se terminau în partea de jos cu un picior evazat cu bordură la bază (fig. 5, 8); fundul acestora poate fi plat (fig. 5) sau uşor arcuit în interior (fig. 8); altele au corpul subţiat spre partea inferioară, cu fundul simplu şi plat (fig. 4) sau au la îmbinarea dintre fund şi peretele vasului o bordură puţin ieşită în afară şi fundul plat[15] (fig. 1). Referitor la gură - deşi toate urcioarele prezentate nu au gură, una singură este păstrată parţial (fig. 6), iar alta s-a păstrat separat (fig. 7)-, putem face presupunerea, ţinând cont de urcioarele smălţuite verde-măsliniu descoperite în alte aşezări medievale timpurii din Dobrogea, că majoritatea aveau gura în formă de pâlnie[16].

În ceea ce priveşte decorul, în afară de smalţ - aplicat pe suprafaţa exterioară a urcioarelor, uneori şi pe partea interioară pe buză, gât până la nivelul toartei (fig. 7), de cele mai multe ori direct pe pastă, fără intermediul angobei - întâlnim pe unele vase şi fragmente şi un decor incizat format din elemente specifice ceramicii nisipoase de uz comun: caneluri, striuri orizontale, benzi de striuri dispuse oblic, fascicule de striuri dispuse oblic, linii şi benzi de linii în val (fig. 4, 5, 6, 10, 11), linii dispuse în arcadă (fig. 10), impresiuni făcute cu rotiţa (fig. 11). Un decor deosebit constă în caneluri orizontale şi verticale ce formează benzi (orizontale şi verticale) care au pe mijlocul lor impresiuni sub forma unor cerculeţe puţin adâncite, făcute probabil cu trestia (fig. 12). Tot impresiuni sub forma unor cerculeţe, de data aceasta cu câte un punct în mijloc, făcute probabil cu un instrument special, apar şi pe toarta unui urcior (fig. 14). Întâlnim, de asemenea, fragmente cu decor în relief: brâuri (fig. 1, 2, 5), baghete verticale, arcade, butoni (fig. 9). Aceste elemente erau executate în timpul modelării vasului sau erau aplicate după modelare.

Urcioarele smălţuite verde-măsliniu, cu decor incizat sau în relief (brâuri, baghete verticale, arcade, butoni) aparţin secolelor X-XI[17]; cele mai timpurii par a

[14] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 164, fig. 89, p. 205.

[15] Vasul din fig. 1 este publicat în monografie cu fundul reconstituit, v. FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 170, fig. 99.

[16] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 273.

[17] Existenţa la Capidava, în secolele VIII-IX a vaselor smălţuite verde-măsliniu este

fi cele care nu prezintă şi un decor incizat sau în relief constând în baghete verticale, arcade, butoni, ci doar un brâu în relief situat la baza gâtului[18] (subtipul 1a, 1b, fig. 1, 2).

O grupă aparte a decorului în relief o constituie reprezentările zoomorfe; există un singur exemplu - un tub de scurgere în formă de cap de cal cu căpăstru, încadrat cronologic în secolul al XI-lea[19] (fig. 15). Vase cu formă parțial sau total zoomorfă sau ornamentate cu figurine zoomorfe precum mistreți, bovidee, urşi, broaşte țestoase, păsări, elefanți, feline, hipopotami au fost descoperite într-o serie de situri dunărene precum Dinogetia-Garvăn, Nufăru, Păcuiul lui Soare, Ostrov, Silistra, Tzar Asen[20]. Ele au fost încadrate în limitele secolului al XI-lea[21] şi provin, probabil în mare parte, din centre ale Imperiului Bizantin[22].

CEAŞCA

Această formă este reprezentată de nouă fragmente (fund, pântece-umăr, pântece, umăr-gât-gură-toartă, umăr-gură) smălțuite verde-măsliniu încadrate cronologic în secolele X-XI. Deşi nu am avut acces la aceste fragmente, ele ne sunt cunoscute din informațiile primite de la regretatul profesor Radu Florescu, precum şi din inventarul realizat de acesta pentru ceramica descoperită la Capidava[23].

Starea fragmentară a acestora nu ne permite stabilirea unor tipuri, însă putem face câteva aprecieri. Este vorba de ceşti cu corpul globular, gura largă, uşor evazată, cu marginea rotunjită, cu o tortiță simplă, prinsă în partea superioară de marginea buzei sau dedesubtul acesteia şi în partea inferioară de mijlocul corpului, pe linia diametrului maxim. Fundul mic, cu diametrul de cca. 5 cm, este plat. Presupunem că este vorba de o formă asemănătoare sau identică cu cea a ceştilor smălțuite verde-măsliniu descoperite la Dinogetia-Garvăn, unde au fost încadrate cronologic în secolele XI-XII[24].

Toate sunt modelate din lut comun, au o pastă fină (cu nisip fin ca degresant), omogenă, roz-cărămizie. Au fost arse oxidant omogen, uneori şi secundar. Smalțul verde-măsliniu, ce are în cele mai multe cazuri o nuanță deschisă, a fost aplicat pe suprafața exterioară a ceştilor, uneori şi pe partea interioară (buza, gâtul), de cele mai multe ori fără intermediul angobei. Acesta (smalțul) prezintă singurul element decorativ, excepție făcând un singur fragment

insuficient demonstrată, v. FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 207-209.

[18] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 179.

[19] Piesa se află la Muzeul de Istorie din Brăila (nr. inv. 968), a fos publicată, v. VÂLCEANU 1962, p. 379, fig. 4/1, p. 380-381, fig. 5/1.

[20] DAMIAN 1996, p. 187, 190, n.: 3,4, 6-9, 10-13, 15-18.

[21] În legătură cu ceramica smălțuită verde-măsliniu cu reprezentări zoomorfe descoperită în Dobrogea v. BARNEA, ŞTEFAN 1952, p. 359; BARNEA 1953, p. 652; BARNEA 1954, p. 213-215; BARNEA 1955, p 179, (p. 10 - extras); DIACONU, POPA, ANGHELESCU 1962, p. 715; VÂLCEANU 1962, p. 373-382; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 235-237; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 239, DAMIAN 1996, p. 187-189.

[22] VÂLCEANU 1962, p. 384.

[23] Nr. inv. ale acestor fragmente: 12291, 12292, 12292b, 12293, 12293b, 12295, 12295b, 12296, 12297.

[24] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 234, 235, fig. 144/2, p. 237, fig. 145/24.

pe care au fost incizate fascicule de câte trei striuri delimitând metope patrulatere (nr. inv. 12292b).

În ceea ce priveşte cănile, un singur exemplar aproape întreg a fost publicat în monografie, însă acesta aparține secolului al XII-lea. Este vorba de o cană bitronconică, cu o toartă, ovală în secțiune, gura în formă de pâlnie şi fundul evazat[25].

STRACHINA, FARFURIA, TIPSIA

Din inventarul realizat de Radu Florescu constatăm existența unor fragmente aparținând unor vase deschise (străchini, farfurii şi probabil tipsii) cu smalț verde-măsliniu. Este vorba de patru fragmente de strachină[26] (reprezentând fie fundul cu o parte din perete, fie părți din perete şi buză), un fragment dintr-o farfurie[27] (fundul - plat - cu o parte din perete) şi un fragment reprezentând un fund mare, plat, cu diametrul de 24 cm şi o parte din peretele drept, vertical ce aparținea probabil unei tipsii[28]. Deşi nu am avut acces la piese, ajutându-ne de descrierea făcută de Radu Florescu în inventarul realizat, putem face câteva aprecieri. În ceea ce priveşte strachina, se pare că este vorba de două tipuri şi anume:

Tipul 1. Strachina tronconică cu pereții drepți, înclinați spre exterior şi cu buza tăiată drept, probabil o formă asemănătoare străchinilor încadrate de noi în subtipul 1a din categoria ceramicii nisipoase[29], deosebirea constând în faptul că exemplarele smălțuite au fundul evazat (DB = 5 cm; nr. inv. 12294, 12301).

Tipul 2. Strachina semisferoidală cu pereții uşor rotunjiți şi cu partea superioară uşor arcuită spre interior, probabil o formă asemănătoare străchinilor încadrate de noi în subtipul 2b din categoria ceramicii nisipoase[30] (nr. inv. 12302, 12308).

Toate sunt modelate la roata rapidă din lut comun (fragmentele de strachină cu nr. inv. 12294, 12302, 12308 şi fragmentul de tipsie cu nr. inv. 12300) sau din lut caolinoid (fragmentul de farfurie cu nr. inv. 1686, fragmentul de strachină cu nr. de inv. 12301), au o pastă fină (cu nisip fin şi foarte fin folosit ca degresant), omogenă, cu o culoare roşu-cărămizie (lut comun) sau roz-alburie (lut caolinoid). Au fost arse oxidant omogen. Smalțul verde-măsliniu (cu nuanțe mai închise sau mai deschise) a fost aplicat în interiorul vasului (în două cazuri acesta s-a scurs pe peretele exterior - nr. inv. 12294, 12302) de cele mai multe ori peste o angobă albă; de altfel, exteriorul vaselor este angobat cu o angobă albă. Pe un singur fragment apare şi un decor incizat (nr.inv.12301).

Descoperirea la Dinogetia-Garvăn a unor fragmente de castroane/străchini şi farfurii asemănătoare ca formă celor descrise mai sus şi încadrate cronologic în secolele XI-XII[31], ne face să credem că fragmentele de la Capidava aparțin

[25] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 164, fig. 93, p. 206.
[26] Nr. inv. 12294, 12301, 12302, 12308.
[27] Nr. inv. 1686.
[28] Nr. inv. 12300.
[29] CURSARU-HERLEA 2010, p. 114.
[30] CURSARU-HERLEA 2010, p. 115.
[31] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 234, 236, 237, fig. 145/1, 4, 5, 6.

secolului al XI-lea.

Smalțul a apărut inițial în Egipt în mileniul V a.Chr., însă vasele smălțuite cunosc o răspândire mai largă doar începând cu mileniul I p.Chr[32]. În Dobrogea, ceramica smălțuită verde-măsliniu apare în perioada romană târzie[33] şi este posibil ca tradiția ceramicii smălțuite să se fi păstrat în această zonă[34], dar în mod izolat[35]. Cert este că numai după recucerirea Dobrogei de către bizantini (după anul 971) această ceramică începe să fie mai răspândită.

Prin urmare, răspândirea largă a ceramicii smălțuite verde-măsliniu în toate aşezările medievale timpurii din Dobrogea (Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, Cernavodă, Tulcea, Iglița-Troesmis, Isaccea, Rasova, Basarabi (Murfatlar), Nufăru, Măcin, Camena, Mangalia, Hârşova, Hinog, Dervent, Piatra Frecăței, Silistra[36]), pătrunderea ei până în nordul Dunării la Bucov[37] şi Turnu-Severin[38], procesul de contaminare între formele olăriei comune şi formele smălțuite, aplicarea uneori întâmplătoare, în atelier, a unor pete de smalț pe ceramica comună, existența unor vase smălțuite lucrate la roata înceată[39], incizarea unor vase smălțuite, precum şi constituirea unei grupe tipologice caracteristice zonei de la Dunărea de Jos, au dus la concluzia producerii acestei olării, cu foarte rare excepții, în centrele din Dobrogea[40]. Aceste centre alimentau cu produsele lor atât aşezările din Dobrogea, cât şi pe cele mai îndepărtate, precum Bucov şi Turnu-Severin. Poate unele dintre vasele smălțuite (cele lucrate la roata înceată) erau modelate în aceleaşi ateliere în care era produsă şi ceramica comună. De remarcat este că, începând din secolul al XI-lea, vasele smălțuite din Dobrogea sunt lucrate la roata rapidă[41]. Prin urmare, în această zonă apar câteva centre (poate numai două[42]) ce produceau ceramică smălțuită într-o manieră perfecționată. Probabil în aceste centre erau modelate şi alte categorii de ceramică superioară (de exemplu un urcior din categoria ceramicii roşii, descoperit la Capidava, este stropit, credem accidental, cu smalț verde-măsliniu[43]), în timp ce modelarea ceramicii nisipoase de uz comun se va face în continuare la roata lentă. Acest fapt poate ascunde, aşa cum s-a menționat deja[44], unele măsuri protecționiste ale administrației bizantine.

---

[32] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 103; GORODENCO 2002, p. 9.

[33] BARNEA 1953, p. 652-655; FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958,p.207; FLORESCU 1956, p. 291, n. 1; SLĂTINEANU 1972, p. 256; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 237-277.

[34] SLĂTINEANU 1972, p. 256.

[35] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 104 şi n. 57.

[36] BARNEA, ŞTEFĂNESCU, 1971, p. 273; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 238 şi n. 16-26.

[37]COMŞA 1959, p. 467.

[38] NICOLESCU 1959, p. 78 şi n. 3.

[39] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 234, 236; DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 104, n. 59. Este posibil ca şi la Capidava să existe mai multe vase (fragmente) cu smalț verde-măsliniu modelate la roata înceată.

[40]FLORESCU 1956, p. 290-292; FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958,p.207; NICOLESCU 1959, p. 77-78; DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 105.

[41] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 105-106 şi n. 60; VÂLCEANU 1972, p. 407.

[42] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 106, n. 67.

[43] CURSARU-HERLEA 2010, fig. 190, PL. XXX.

[44] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 107 şi n. 71; VÂLCEANU 1972, p. 408.

Pe fragmente prea mici pentru a ne spune ceva în legătură cu forma vaselor din care provin apare şi un smalț maro-gălbui cu irizări[45]; pe un fragment de urcior apare un smalț roşcat închis cu reflexe[46]; pe un altul reprezentând fundul cu picior inelar (perforat), probabil al unui urcior din lut caolinoid de formă hexagonală apar urme de smalț verde deschis (DB. 9 cm, fig. 16). Un urcior fragmentar incomplet este acoperit cu smalț maro-roşcat (fig. 3). Se pare că avea corpul ovoidal, cu una sau două toarte (nu ştim exact), iar în partea de jos se termină cu un picior evazat ce are la bază o bordură lată, tăiată drept.

Fragmente ceramice acoperite cu smalț monocrom de diferite culori au fost descoperite şi la Dinogetia-Garvăn (majoritatea datate în a doua jumătate a secolului al XI-lea şi mai ales în secolul al XII-lea)[47], la Nufăru[48], sporadic la Păcuiul lui Soare[49], Tulcea[50], Isaccea[51], Basarabi[52], Niculițel, Troesmis, Cernavodă[53], dar şi la Constantinopol[54] (probabil locul de origine al ceramicii de acest fel din Dobrogea), Corint[55], Gülpinar, Enkomi, Madara, Nessebar[56] şi Djadovo[57]. Prezența vaselor cu smalț de diferite culori la Capidava şi, în general, în Dobrogea este, fără îndoială, rezultatul importurilor. Curios este (pentru Capidava, a cărei locuire încetează în anul 1064) că, în afară de câteva fragmente (este vorba de cele cu smalț maro-roşcat) datate în ultimele decenii ale secolului al X-lea şi în prima jumătate a secolului al XI-lea[58], majoritatea ceramicii cu smalț de diferite culori din Dobrogea aparține celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea, dar mai ales secolului al XII-lea[59]. Mai mult chiar, unii cercetători cred că această ceramică îşi face apariția în Dobrogea o dată cu începutul secolului al XII-lea[60]. Aceste fragmente cu smalț de diferite culori, alături de alte vase sau fragmente din categoria ceramicii de factură superioară ce au fost datate prin analogie în a doua jumătate a secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea, par să susțină faptul că cetatea Capidava a mai fost locuită sporadic până la începutul secolului al XII.

---

[45] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 206.

[46] Fragmentul reprezentând un fund de urcior cu pastă albă (lut caolinoid) şi cu inel uşor reliefat în afară este prezentat în monografie, v. FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 206.

[47] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 238, 239, 241.

[48] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, p. 67, 68, fig. 7/18-19; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 239-241.

[49] DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 103, fig. 45.

[50] VASILIU, MĂNUCU- ADAMEŞTEANU 1984, p. 149, Pl. XXI, fig. 3.

[51] ANGELESCU, MITREA, SPOIALĂ 1957, p. 167, fig. 15/3; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 277.

[52] BARNEA 1962, p. 362; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 277.

[53] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 277.

[54] TALBOT RICE 1930, p. 19, grupa A, 2-6; STEVENSON 1947, p. 39-40, 41-42, grupa A3.

[55] MORGAN 1942, p. 36-42, fig. 24-28, 161-165, Pl. I-III, VII, X-XII, p. 53-56, fig. 36-46.

[56] BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 240-241 şi n. 57-60.

[57] BORISOV 1989, p. 221, 223, fig. 258, p. 224-226, fig. 261, 262, 263.

[58] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 238; DIACONU, VÂLCEANU 1972, p. 106, n. 67.

[59] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 238; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 277; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 241.

[60] BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 241, n. 63.

De asemenea s-a descoperit şi un fragment, dintr-o farfurie (sau strachină/castron) cu picior inelar (DB. 4,5 cm), din lut caolinoid şi cu decor interior pictat format din dungi concentrice, negre albe, gri, maro, mai late sau mai înguste, peste care s-a aplicat un smalț incolor. Exteriorul este acoperit de un smalț brun (nr. inv. 12338, fig. 17). Ceramică asemănătoare, cu decor pictat (mai coerent), s-a descoperit la Dinogetia-Garvăn[61], Nufăru[62] şi mai ales la Constantinopol[63] (de unde, probabil, provine şi piesa de la Capidava), la Corint[64], Atena, Chersones, Nessebar, Kertch, Tmutarakan[65], fiind datată în secolul al X-lea. Prin urmare, putem spune că ceramica cu decor pictat ajunge în Dobrogea în secolul al X-lea, tot datorită importurilor, probabil chiar din capitala Imperiului.

Lista ilustrațiilor:

PLANȘA I[*]

1. Fragmente urcior smălțuit verde- măsliniu. CAP. 1955, V, B. 11, nr. inv. 1388. Dimensiuni: Î. fragmentului: mare 13 cm, mic: 8,5 cm; Dg.: 6 cm ; DM.: (reconstituit grafic) 11 cm.
2. Urcior fragmentar incomplet cu urme de smalț verde-măsliniu. CAP. 1959, I, c. 30, fără nr. inv. IAVP. Dimensiuni: Î. fragmentului: 18 cm; Dg.: 5,5 cm ; DM.: 13 cm.
3. Urcior fragmentar incomplet cu smalț maro-roşcat. CAP. 1993, III, c. V 73, nr. inv. 11619. Dimensiuni: Î. fragmentului: 21,6 cm; DB.: 12 cm; DM.: (reconstituit grafic) 14 cm.
4. Urcior cu smalț verde-măsliniu (incomplet, restaurat). CAP., *passim*, nr. inv. 13794 MINAC. Dimensiuni: Î. 37,5 cm; DB.: 11,4 cm; Dg.: 5,8 cm.
5. Urcior cu smalț verde-măsliniu (incomplet). CAP., III - urcior pierdut, publicat cu date sumare[66].
6. Urcior cu smalț verde-măsliniu (lipsește o parte din gură). CAP. 2011, *Via Principalis*, c. S 71[67]. Dimensiuni: Î. 17,5 cm; DB.: 7,5 cm. DM.: 9,7 cm.

PLANȘA II

7. Gât de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP. 2001, VII, c. E 76, fără

[61] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 242-244, fig. 147/7, fig. 148/1.

[62] BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 244.

[63] TALBOT RICE 1930, p. 211, fig. 16; PL. VI, XVIII; STEVENSON 1947, p. 45, PL. 22/1, 2.

[64] MORGAN 1942, fig. 48, M-384, N-383.

[65] BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 244 şi n. 118-121.

[*] Prescurtările folosite: c. = carou; Î. = înălțime; DM. = diametrul maxim; Dg. = diametrul gurii; DB. = diametrul bazei; CAP. = Capidava; B. = bordei; IAVP = Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; MINAC = Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța.

[66] FLORESCU 1956, p. 291; FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 164, fig. 89, p. 205.

[67] Mulțumesc pe această cale domnului conf. dr. Ioan I. C. Opriş, conducătorul ştiințific al şantierului arheologic Capidava, care mi-a încredințat spre cercetare şi publicare acest vas descoperit recent (2011).

nr. inv. Dimensiuni: Î. fragmentului: 6 cm; DG.: 4 cm.

8. Fund de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP. 1957, VII, nr. inv. 11585. Dimensiuni: Î. fragmentului: 5,3 cm; DB.: 9 cm.
9. Fund de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP, *passim,* nr. inv. 12310. Dimensiuni: Î. fragmentului: 9 cm; DB.: 6 cm.
10. Fragment de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP. 1958, VII, c. C6, P, nr. inv. 12312. Dimensiuni: Î. fragmentului: 8,2 cm.
11. Fragment de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP. 1956, VI, B. 10, 0, 4 m, nr. inv. 12316. Dimensiuni: Î.fragmentului: 6,5 cm.
12. Fragment de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP 1956, VI, c. 17, B., nr. inv. 12121. Dimensiuni: Î. fragmentului: 6, 6 cm.
13. Fragment de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP, *passim*, nr. inv. 12127. Dimensiuni: Î. fragmentului: 6,4 cm.
14. Toartă de urcior smălțuit verde-măsliniu. CAP, *passim*, nr. inv. 12231. Dimensiuni: lățime 3 cm.
15. Tubul de scurgere al unui urcior în formă de cap de cal cu căpăstru, smalț verde-măsliniu. CAP, *passim,* nr. inv. 968. Muzeul de Istorie, Brăila. Dimensiuni: Î. 6,6 cm.
16. Fundul cu picior inelar (perforat) al unui urcior de formă hexagonală, smalț verde deschis. CAP. 1973, c. 76, nr. inv. 12260. Dimensiuni: DB. 9 cm.
17. Fragment farfurie (sau strachină/castron) cu picior inelar şi cu decor interior pictat (smalț incolor). CAP.19 57, I, c. 59, nr. inv. 12338. Dimensiuni: DB.: 4,5 cm.

PLANȘA III

GRAFIC 1 - Ceramica de factură superioară; repartiția procentuală pe subcategorii.

GRAFIC 2 - Ceramica smălțuită; repartiția procentuală pe categorii de piese.

GRAFIC 3 - Repartiția procentuală pe categorii şi subcategorii ceramice (sec. IX-XI).

BIBLIOGRAFIE

ANGELESCU, MITREA, SPOIALĂ 1957 - N. Angelescu, B. Mitrea, V. Spoială, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Materiale 4 (1957), p. 155-169.

BARASCHI, DAMIAN 1993 - Silvia Baraschi, Oana Damian, *Considérations sur la céramique émaillée de Nufăru*, Dacia NS 37 (1993), p. 237-277.

BARNEA 1953 - I. Barnea, *Relațiile dintre aşezarea de la Bisericuța-Garvăn şi Bizanț în secolele X-XII*, SCIV 4 (1953), 3-4, p. 641-671.

BARNEA 1954 - I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească şi orientală în aşezarea feudală (sec. X-XII) de la Dinogetia - reg. Galați*, în *Studii şi referate privind istoria României*, I, Bucureşti, 1954, p. 195-227.

BARNEA 1955 - I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècles*, NÉH, Bucureşti, 1955, extras, p. 1-12.

BARNEA 1962 - I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi*, SCIV 13 (1962), 2, p. 349-371.

BARNEA, ŞTEFAN 1952 - I. Barnea, Gh. Ştefan, *Şantierul Garvăn (Dinogetia),* SCIV 3 (1952), p. 349-361.

BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971 - I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

BORISOV 1989 - Boris Borisov, *Djadovo, Medieval Settlement and Necropolis,* vol.1, Bulgarian, Dutch, Japanese expedition, Japan, 1989.

COMŞA 1959 - M. Comşa, *Săpăturile de la Bucov*, Materiale 6 (1959), p. 567- 578.

CURSARU-HERLEA 2010 - Simona Maria Cursaru-Herlea, *Ceramica medievală din secolele IX-XI de la Capidava*, Teză de doctorat susținută în cadrul Facultății de Istorie şi Patrimoniu, Sibiu, în anul 2010, conducător științific prof. univ. dr. dr. h. c. Thomas Nägler (text inedit).

DAMIAN 1996 - Oana Damian, *Considerații asupra ceramicii smălțuite cu decor zoomorf de la Dunărea de Jos*, Peuce 12 (1996), p. 187-194.

DIACONU, POPA, ANGHELESCU 1962 - Petre Diaconu, Radu Popa, Nicolae Anghelescu, *Şantierul arhelologic Păcuiul lui Soare*, Materiale 8 (1962), p. 713- 722.

DIACONU, VÂLCEANU 1972 - Petre Diaconu, Dumitru Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. I, Cetatea bizantină*, Bucureşti, 1972.

FLORESCU 1956 - R. Florescu, *Note despre olăria smălțuită din secolele X-XI,* SCIVA 1-2 (1956), p. 290- 292.

FLORESCU *et alii* 1959 - Gr. Florescu, Ştefan Constantinescu, P. Diaconu, Mişu Davidescu, Radu Florescu, Gavrilă Simion, *Capidava. Raport asupra activității arheologice din 1956*, în Materiale 5 (1959), p. 555-559.

FLORESCU, CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974 - R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava*, Pontica 7 (1974), p. 417-435.

GORODENCO 2002 - Anatol Gorodenco, *Ceramica locală de la Odorheiul Vechi în secolele XIV-XVI*, Brăila, 2002.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Un cuptor medieval de ars ceramică descoperit la Nufăru, jud. Tulcea,* SCIVA 42 (1991), 1-2, p. 57-74.

MORGAN 1942 - Ch. Morgan, *Corinth, XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts, 1942.

NICOLESCU 1959 - Corina Nicolescu, *Ceramica smălțuită din secolele X-XV în lumina ultimelor cercetări arheologice*, SCIA 6 (1959), 2, p. 75-104.

SLĂTINEANU 1972 - Barbu Slătineanu, *Studii de artă populară*, Bucureşti, 1972.

STEVENSON 1947 - R.B.K. Stevenson, *The Pottery,* în *The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report,* Oxford, 1947.

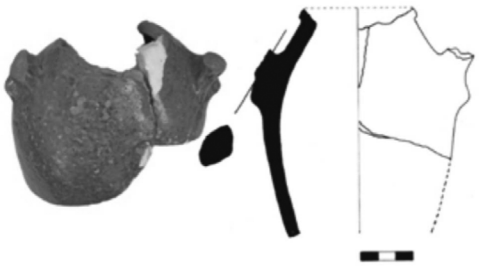
ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 - Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comşa, Eugen Comşa, *Dinogetia, I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn,* Bucureşti, 1967.

TALBOT RICE 1930 - D. Talbot Rice, *The Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.

VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 - Ioan Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Considerații finale asupra locuirii feudal- timpurii de la Aegyssus-Tulcea (campania 1979-1980),* Peuce 9 (1984), p. 140-151.

VÂLCEANU 1962 - Dumitru Vâlceanu, *Reprezentări zoomorfe pe ceramica din sec. XI, de la Dunărea de jos,* SCIV 13 (1962), 2, p. 373- 386.

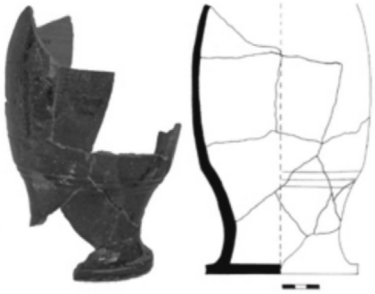
VÂLCEANU 1972 - Dumitru Vâlceanu, *Situația meşteşugurilor în Dobrogea secolelor X-XII,* Pontica 5 (1972), p. 401-416.

1

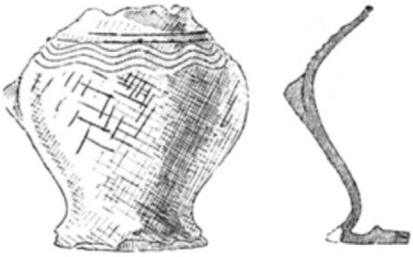
2

3

4

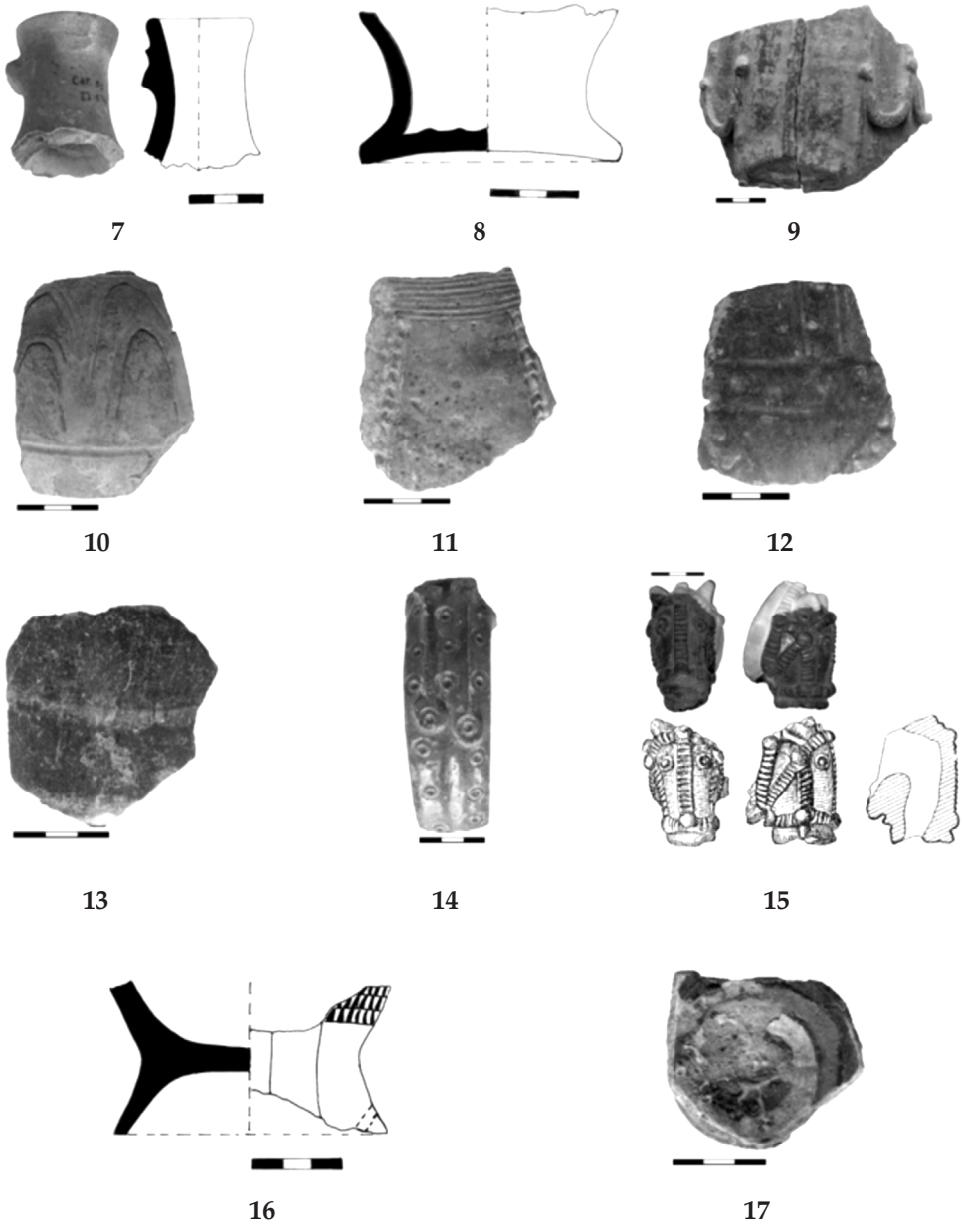
5

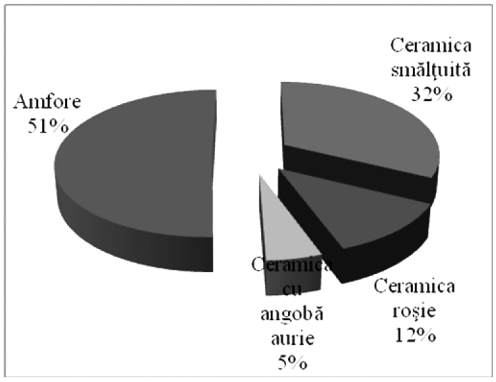
6

PL.I - Ceramica smălțuită.Urcioare.
(Fig. 5 – după FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 164, fig. 89).

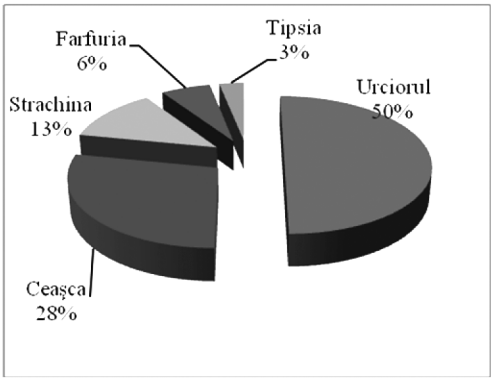
= 15 cm
= 3 cm.

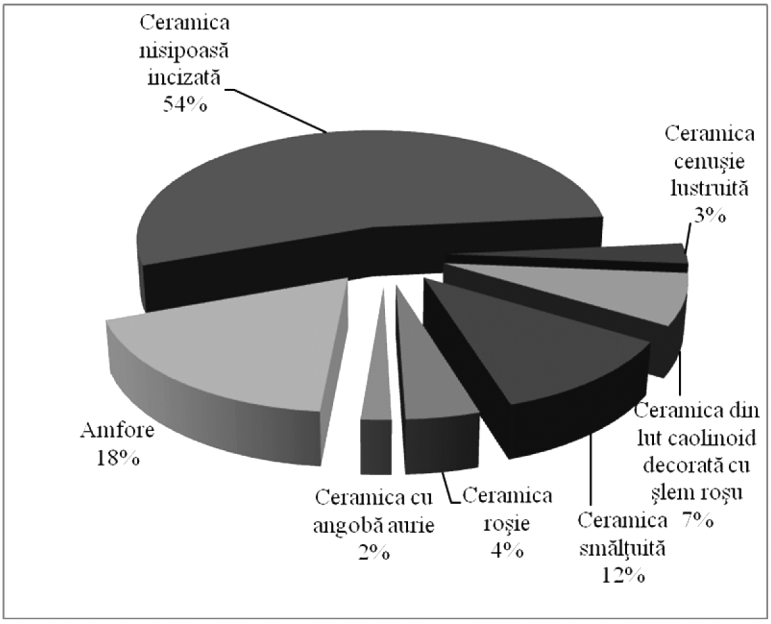
PL.II - Ceramica smălțuită.Urcioare. Farfurie (fragmente)
(Fig. 15 desen - după VÂLCEANU 1962, p. 379, fig. 4/).

Grafic 1

Grafic 2

Grafic 3

Pl. III – Grafic 1: Ceramica de factură superioară - repartiția procentuală pe subcategorii; Grafic 2: Ceramica smălțuită - repartiția procentuală pe categorii de piese; Grafic 3: Repartiția procentuală pe categorii şi subcategorii ceramice (sec. IX-XI).

CLOTHING ACCESSORIES ORNAMENTS FOUND IN DOBRUDJA

Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI[*]
Gabriel CUSTUREA[**]

Keywords: *belt ornaments, strap ends, migration period, Early Middle Ages, Dobrudja.*
Cuvinte-cheie: *ornamente de curea, capete de curea, perioada migrațiilor, evul mediu timpuriu, Dobrogea.*

Abstract: *The authors present 16 unpublished belt ornaments located in the collection of the Museum for National History and Archaeology in Constanța. Their approach was prompted by the finding of a relatively small number of such pieces among published materials for the migration period and the Early Middle Ages in Dobrudja, thus creating an unrealistic image for this territory. The 16 strap ends were placed chronologically, at least temporarily, relative for some of them, based on some analogies with identical or similar pieces as decorative style, technique or other features. Thus, five of these are from the 6th – 7th centuries, the others belonging to the 9th – 11th centuries.*
Rezumat: *Autorii prezintă 16 ornamente de centură inedite aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța. Acest demers a fost determinat de constatarea, pentru perioada migrațiilor şi a evului mediu timpuriu în Dobrogea, a prezenței unui număr relativ redus de astfel de piese în materialele edite, ceea ce crea o imagine nerealistă pentru teritoriul respectiv. Cele 16 capete de curea au fost încadrate cronologic prin analogie cu piese identice sau asemănătoare ca stil decorativ, tehnică sau alte caracteristici; aceasta face ca datarea propusă să fie pentru unele dintre ele, cel puțin momentan, relativă. Astfel, cinci dintre piese sunt din secolele VI – VII, celelalte aparținând veacurilor IX – XI.*

Over time, people have felt the need to make changes to both its clothing and accessories, thus creating currents, trends for a specific period, chronologically well placed. Cloaks, tunics, dresses have often been put in value by the

[*] Cristina Paraschiv-Talmațchi: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța, 900745; e-mail: talmatchi@gmail.com.
[**] Gabriel Custurea: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța, 900745; e-mail: custurea@gmail.com.

accessories that complement them (brooches, rings, earrings etc.), complete them (appliqués), or hold various components (belts and straps). These accessories were present in all social layers, the difference being given by the material they were made of, the size, the neat character shown in the manufacture of the item, in other words its final value. The accessories entered also in the army clothing, some with decorative purpose, others bearing a message, signaling a flag bearer, member of a unit or with a deeply emotional role, the noise made by them provoking fear to the adversary etc.

However, we find that there are areas where such findings are not too many, and for some periods are very rare, not exceeding ten to twenty copies. Such a situation was found for the migration period and the Early Middle Ages in Dobrudja, our study aiming a completion of the current situation, by putting 16 unpublished belt ornaments in scientific circuit, which are in the collection of the Museum for National History and Archaeology in Constanța.

Catalogue

1. Rectangular strap end, with a rounded end. On the obverse the piece was ornamented with incisions arranged in „V" at the bottom, respectively with phytomorphic motif. On the reverse there is no decoration present (Pl. 2/1, 4/1). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; fragmentary; L = 1.9 cm; l = 1.1 cm; thickness = 0.15 cm; MNHAC* collection, inv. 46640.

2. Rectangular openwork strap end, with a rounded end. It was decorated with an incised line, placed towards the lower right side and five holes of different sizes. On the reverse two mounting ears are preserved (Pl. 2/2, 4/2). Place of discovery: Tufani (Constanța county); bronze; L = 2.69 cm; l = 1.46 cm; thickness = 0.24 cm; MNHAC collection, inv. 42996.

3. Rectangular openwork strap end, with rounded tip. It presents eight perforations of different sizes and shapes on each side (Pl. 2/3, 4/3). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; L = 2.52 cm; l = 1.6 cm; thickness = 0.43 cm; MNHAC collection, inv. 46641.

4. Rectangular strap end, with rounded tip. On the obverse it is decorated with an incised motif, tamga style, and the reverse is straight. It presents a hole to the right end, centrally (Pl. 2/4, 4/4). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; L = 3.82 cm; l = 0.95 cm; thickness = 0.45 cm; MNHAC collection, inv. 44433.

5. Rectangular strap end, with rounded tip. Both sides of the piece are straight, without decoration (Pl. 2/5, 4/5). Place of discovery: Cochirleni (Constanța county); bronze; fragmentary; L = 2.65 cm; l = 1.53 cm; thickness = 0.23 cm; MNHAC collection, inv. 42195.

6. Rectangular strap end, with a rounded end. The obverse side was decorated with embossed phytomorphic motifs, framed by a border consisting of a straight line and a granulated one. Two of the holding pins are preserved (Pl. 2/6, 4/6). Place of discovery: Tufani (Constanța county); bronze; L = 3.35 cm; l = 1.25 cm; thickness = 0.18 cm; MNHAC collection, inv. 42239.

* Museum for National History and Archaeology Constanța.

7. Rectangular strap end, with a sharper end. Its obverse was decorated with embossed heart-shaped motifs, held together and framed in a box located at the edge of the piece. On the reverse, one of the mounting rivets and the trace of the second one is preserved (Pl. 2/7, 4/7). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; fragmentary (two pieces); L = 3.5 cm; l = 1.33 cm; thickness = 0.15 cm; MNHAC collection, inv. 44494.

8. Strap end with simple rectangular body, with a small protuberance in the middle of the preserved end. It does not present any decoration. On the reverse three mounting rivets are preserved (Pl. 2/8, 4/8). Place of discovery: Târguşor, „Ester" point (Constanța county); bronze; fragmentary; L = 3.69 cm; l = 1.4 cm; thickness = 0.16 cm; MNHAC collection, inv. 46603.

9. Rectangular strap end, with a rounded end and a triangle shaped one, fretted inside, towards the piece. Its obverse was decorated with two straight lines arranged longitudinally and a broken one, which follows the piece edges, all incised. Two mounting rivets are preserved on the reverse; where the third one was placed, there is a perforation now (Pl. 2/9). Place of discovery: Târguşor (Constanța county); bronze; L = 4.16 cm; l = 1.45 cm; thickness = 0.2 cm; MNHAC collection, inv. 41267.

10. Rectangular strap end, with a rounded end and a fretted one towards the piece. Incised phytomorphic motifs are present on the obverse, placed in a frame serrated outwards. Four mounting nails are preserved on the reverse and in the fretted side corners it has two perforations (Pl. 3/10, 4/10). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; L = 4.38 cm; l = 1.44 cm; thickness = 0.15 cm; MNHAC collection, inv. 42247.

11. Rectangular strap end, with a rounded end and a fretted one towards the piece. On obverse it shows weakly incised geometric motifs, symmetrically placed in a frame. On the reverse it retains a mounting rivet. It has two perforations (Pl. 3/11, 5/11). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; L = 2.63 cm; l = 1.25 cm; thickness = 0.13 cm; NMHAC collection, inv. 44493.

12. Rectangular strap end, with a sharper end. On the obverse it shows phytomorphic embossed motifs, placed in a frame consisting of two embossed lines, which also outlines the edges of the piece. On the reverse it preserves three of the rivets mounting, two of them with mounting plates (Pl. 3/12, 5/12). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; fragmentary (two pieces); L = 4.94 cm; l = 1.95 cm; thickness = 0.2 cm; MNHAC collection, inv. 46606.

13. Rectangular strap end, with a rounded end. Both sides of the piece were decorated with embossed motifs, „palm" type, arranged longitudinally. The right end of the piece, the one from the belt, also preserves elements of the mounting strap (Pl. 3/13, 5/13). Place of discovery: Dobrudja *passim*; bronze; L = 4.27 cm; l = 2 cm; thickness = 0.3 cm; MNHAC collection, inv. 44492.

14. Rectangular strap end, with a rounded end and a fretted one towards the piece with a protuberance in the center. On the obverse it has phytomorphic motifs placed in a frame, which also outlines the edges of the piece, all embossed. Three of the clamping rivets that have mounting plates are preserved on the reverse (Pl. 3/14). Place of discovery: Târguşor (Constanța county); bronze; L = 3.92 cm; l = 1.2 cm; thickness = 0.18 cm; MNHAC collection, inv. 41266.

15. Rectangular strap end, with one end slightly fretted towards the piece. Its obverse presents embossed phytomorphic and geometrical motives, and the edges of the piece are shaped by an embossed frame. On the reverse it preserves three of the mounting rivets (Pl. 3/15, 5/15). Place of discovery: Tufani (Constanța county); bronze; fragmentary; L = 3 cm; l = 1.05 cm; thickness = 0.17 cm; MNHAC collection, inv. 42237.

16. Rectangular strap end, which presents on the obverse embossed phytomorphic motifs, framed by a border. On the reverse it preserves three of the mounting rivets, two of them with mounting plates (Pl. 3/16, 5/16). Place of discovery: Valu lui Traian, „SMA" point (Constanța county); bronze; fragmentary; L = 2.94 cm; l = 1.36 cm; thickness = 0.2 cm; MNHAC collection, inv. 46642.

Comments

As we know, these pieces were used for gaskets straps hanging from belts, both with counterweight role, the strap remaining stretched, as well as decoration, bringing an aesthetic plus of a practical fashion accessory. These were fixed on top of these gaskets straps, the mounting process consisting in mounting rivets plates, thin nails were then bent or the tip of the belt was inserted inside the piece, when it allowed, and then fastened with a rivet or by easily pressing the piece. Another method was the one used for item no. 13, with rectangular frame through which the bent strap end was introduced and then fastened with a rivet or perhaps an appliqué.

Strap ends could be produced by the following processes: casting, cold pressing and welding of various components[1]. Almost all the presented pieces were made by casting.

As it can be seen, for only half of them we know the place of discovery, the others are coming from the Istro-Pontic territory (Dobrudja *passim*).

The lack of more complete data concerning the context of their discovery determines us to resort to chronological classification of similar pieces which appeared in well-dated contexts or for which more concluding information was used. In their absence, at some pieces we referred to production technique, shape and decoration. Under these circumstances, the chronology proposed by us will be, at least temporarily, relative.

We haven't identified an identical item in the consulted specialty literature for the strap end at the first position in the catalogue. The closest analogy and also the only one, concerning the scene, we can establish with a silver gilt strap end found in Floreşti (Cluj county)[2]. It has been dated to the early 6th century AD and comes from the tomb of a warrior[3].

We have analogies at Piatra Frecăței (Tulcea county)[4] for the piece no. 2. In the inventory of a tomb six strap ends were reported there, all openwork, five of them approaching the appearance of the one discovered at Tufani, except that they have only three holes. The pieces from there have been dated initially in the

[1] DASKALOV 2012, p. 164.
[2] *Gepizii* 2011, p. 110-111, nr. 36.
[3] OPREANU, VOIŞIAN, BOTA 2007, p. 511, 518, pl. 2.
[4] PETRE 1962, p. 582, 583, fig. 20/16-20.

6th – 7th centuries; the author subsequently returned upon the date by opting for the 7th century AD[5]. Another piece, dated late 6th century - beginning of the 7th century, comes from a tomb discovered at Tomis (Constanța)[6]. We mention other analogies in Bulgaria, at Veliki Preslav[7] (6th - 7th centuries)[8] and a piece comes from North-East Bulgaria (second half of the 6th century - the first decades of the 7th century)[9].

At no. 3 in the catalogue we have also an openwork strap end, but it is rectangular in and hollow inside the section. Its decoration, with eight holes on each side, is approaching as ornamental style to the last piece discovered at (L)Ibida (Slava Rusă, Tulcea county[10]), except that the last one has mounting ears and the decoration is slightly different (the 6th century AD[11]). The strap end from Goleš (Silistra region, Bulgaria[12]), also with mounting ears, is dated to the second half of the 6th century - the first decades of the 7th century[13]. Instead, the one from Dragoevo (Šumen region, Bulgaria[14]), framed chronologically as the last piece, is rectangular in section and hollow inside.

Strap end no. 4 in the catalogue, with incised tamga style ornament, has the closest analogies in southeastern Bulgaria, in Kiten (Varna region[15]) and in Dobrich[16]. There are two almost identical pieces, as decoration and dimensions, which have been dated to the second half of the 6th century - the first decades of the 7th century[17]. Pieces of the same type were found in Bulgaria and in other points[18], but different in decoration and size.

From Cochirleni comes one fragmentary strap end, being made by welding components. A similar, almost complete piece comes from Cheşereu (Bihor county)[19], and another is part of a gasket belt discovered in Crimea[20]. The first is of lead and comes from inhumation graves dated to the period 670-720. The second one was also discovered in a necropolis and dated to the 6th – 7th centuries.

Item no. 6 from the catalogue has analogies in Bulgaria (Varna[21] and Pliska[22] museum collections), Hungary (from Kisköre) and Slovakia (in Nové Zamký)[23]. The earliest dating for this type of strap end is 8th – 9th centuries, but it can also be

[5] PETRE 1987, p. 71, pl. 130 bis/207e.
[6] BUCOVALĂ, PAŞCA 1992, p. 249, 254, pl. 6/M.21-inv.38476.
[7] VITLYANOV 2007, p. 257, pl. 2/23-25.
[8] VITLYANOV 2007, p. 249.
[9] DASKALOV 2012, p. 75, 165, 245, fig. 75/10.
[10] OPAIȚ 1991, p. 46, fig. 18/56.
[11] OPAIȚ 1991, p. 47.
[12] DASKALOV 2012, p. 76, 245, fig. 75/23.
[13] DASKALOV 2012, p. 165.
[14] DASKALOV 2012, p. 75, 165, 245, fig. 75/4.
[15] DASKALOV 2012, p. 245, fig. 73/8.
[16] DONCHEVA 2007, p. 160, fig. 23; DASKALOV 2012, p. 245, fig. 73/5.
[17] DASKALOV 2012, p. 165.
[18] DONCHEVA 2007, p. 160, fig. 21, 22 and 24; DASKALOV 2012, p. 243, fig. 73.
[19] COSMA 2002, p. 184, 420, pl. 83/6.
[20] DASKALOV 2012, p. 162, 191, fig. 21/2.
[21] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, pl. IX/71, 72.
[22] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 181.
[23] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 181.

met later, in the 10th century AD.[24]

An almost identical piece, as shape and decoration, with copy no. 7 of the catalogue exists in Bulgaria, at the museum in Varna[25]. It was dated to the 9th – 10th century.

The next two pieces were discovered in Târguşor area. First, no. 8 in the catalogue, undecorated, has analogies in Bulgaria, in the Varna museum collection, where the two strap ends come from Slavejkovo and Kiten[26] (with the observation that the second one has the end with a protuberance, fretted to the inside of the piece). These have been assigned chronologically to the 9th – 10th centuries, based on similar pieces in museum collections in Silistra and Dobrich[27]. Another piece, from Veliki Preslav, received a wider classification, from the 9th century until the middle of the 11th century[28].

The second one, no. 9 in the catalogue, has a linear decoration and a similar shape with a piece that is in the collection of Varna museum[29], except that this one has a embossed decoration. It was dated by analogy with similar pieces in museum collections from Dobrich and Veliko Tjrnovo, to the 9th – 10th centuries.

Item no. 10 of the catalogue also has analogies in Bulgaria. Some strap ends were found at Odjrci, among them being one similar in shape and decoration with our piece[30]. It was dated to the 9th – 10th centuries[31]. Some similarities, regarding the decoration, can be observed with the bronze strap end found on the Danube riverbank, near Noviodunum (Isaccea, Tulcea county)[32].

For the strap end described at no. 11 in the catalogue, the closeast analogy, regarding somehow the decoration, can be established it with a piece discovered at Veliki Preslav[33], dated to the 9th century - middle of the 11th century.

The largest piece in our catalogue, located at no. 12, is unfortunately fragmentary. It draws attention not only by its size, but also by the decoration composition and how neatly it was crafted. Coming from somewhere in Dobrudja, the piece shows some analogies with a copy located in Varna[34] museum collection, dated to the 9th century - beginning of the 11th century. A similar piece was discovered in Bulgaria, at Pliska[35].

For the next piece, no. 13 in the catalogue, we can identify analogies even in Dobrudja. These are two unforeseeably discovered lead strap ends[36], for which analogies were found in Ukraine and Russia and placed chronologically in the 9th

[24] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 181.
[25] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 176, 200, pl. VI/49, 213.
[26] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 197, pl. III/19, 20.
[27] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 169-170.
[28] STANILOV 1995, p. 123, 124, fig. 89, 134.
[29] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 176, 200, pl. 50, 213.
[30] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV, PARUŠEV 1999, p. 164, pl. LI/695.
[31] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV, PARUŠEV 1999, p. 107.
[32] BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957, p. 167, 170, fig. 16/7.
[33] STANILOV 1995, p. 125, fig. 9/104, 126, 135.
[34] PLETNJOV, PAVLOVA 1992, p. 183, 204, pl. X/79, 217.
[35] PLETNEVA 1992, p. 61, fig. 32.
[36] BILAVSCHI, MATEI 2007, p. 324, 325, fig. 1/ 2, 3.

– 11th centuries[37]. Other copies are in Bulgaria, at Pliska[38] and in the museum collection in Šumen, which are dated to the second third of the 9th century A.D.[39] It should be noted that all these have decorations, sometimes also dimensions, different from the one on our piece, with interrupted lines or placed in network.

From Târgușor comes a third piece, no. 14 in the catalogue, for which we have analogies at Dinogetia (Garvăn, Tulcea county)[40], a copy from the 10th – 11th centuries[41], and in Bulgaria at Preslav (9th – 11th century)[42] and Skala[43] (located in the museum collection of Silistra and dated to the 10th – 11th centuries[44]).

For the piece no. 15 in the catalogue we could not find any analogies. But by shape, working technique and scenery, we consider, with the necessary reserves, that it can be framed in the 9th – 11th centuries. It comes from Tufani, from where we already have a piece from the 6th – 7th centuries, but also one from the 8th – 9/10th centuries, presented in the catalogue. Unlike the others, it shows special crafting care, which may suggest a specialized craftsman or a person of a higher social class who wore it.

The last piece in the catalogue, no. 16, was discovered at Valu lui Traian, not far from Constanța. The closest analogy for it we have in the North-Pontic steppe and it is widely dated to the 9th – 11th centuries[45].

As can be seen, the pieces were put in the catalogue chronologically, not by place of discovery. In spite of the observation, made earlier, that the proposed chronology remains largely relative (as long as there is no benefit from clear archaeological contexts of discovery), we find that, based on analogies, we have five pieces from the 6th – 7th centuries, the others belonging to the 9th – 11th centuries.

As places of discovery, one comes from Cochirleni, three from Târgușor, three from Tufani and one from Valu lui Traian, the others being, as noted above, from the Istro-Pontic territory.

We do not consider the occurrence of the piece from Cochirleni (6th – 7th centuries) as a chance finding. It can come from the perimeter of the late Roman settlements (4th – 6th centuries), identified since the last century in the village area[46]. On the same occasion a few other settlements have been reported from the Early Middle Ages[47].

Two settlements from the 9th – 10th centuries[48] were not long ago reported in the perimeter of Târgușor village. They join two other known points, one of them being near the old town of Ester[49].

---

[37] BILAVSCHI, MATEI 2007, p. 325, n. 7.
[38] RAŠEV 2008, p. 441, 524, pl. LXXI/1-3.
[39] STANILOV 2006, p. 180, 181, fig. 9/3-5.
[40] ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 295, fig. 173/25.
[41] ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 299.
[42] SHTEREVA, MELAMED, GORYANOVA, PAZVANTOVA 1994, p. 39, no. 102.
[43] YOTOV, ATANASOV 1998, p. 164, 315, pl. CXVI/477.
[44] YOTOV, ATANASOV 1998, p. 110.
[45] GOLUBEVA, MOGILJNIKOV, SEDOV, ROZENFELJDT 1987, p. 198, 329, pl. LXXXI/15.
[46] HAȘOTTI, MIHAIL 1983, p. 285-294.
[47] CUSTUREA 2000, p. 31.
[48] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2010, p. 288-292.
[49] CUSTUREA 2000, p. 38.

From Tufani we mention a coin from Basil II - Constantine VIII[50] and a reliquary cross of the 10th century - beginning of 11th century[51].

From Valu lui Traian, point „SMA" (Agricultural machines unit), comes a reliquary cross[52]. Moreover, in several locations within the village, early medieval materials[53] were reported and more recently, south of this point, a large settlement, from the 9th century - beginning of the 11th century was investigated during the construction of the Bucharest-Constanța highway.

Thus we found that, for the areas of origin, strap ends are not singular discoveries of the period in which they can be classified, the contemporary artifacts are supporting the proposed dating.

Almost without reservation, experts have attributed this type strap ends to the migratory peoples coming from the North-Pontic territory or to their influence[54]. In fact, the largest and most spectacular of such discoveries are coming from their tombs.

In conclusion, making a retrospective, we remind that strap ends of the 6th – 7th centuries have been reported on Dobrudjan territory (Pl. 1), at Capidava, Cochirleni, Tomis-Constanța, Mangalia-Callatis[55] (Pl. 6/8-9), Piatra Frecăței (Pl. 6/10-15), Slava Rusă-(L)Ibida and Tufani, and of the 9th – 11th centuries at Garvăn-Dinogetia (Pl. 6/1-4), Isaccea-Noviodunum (Pl. 6/5), Istria[56] (Pl. 6/7), Păcuiul lui Soare[57] (Pl. 6/6), Târguşor, Tufani and Valu lui Traian. Findings of a relatively small number of such pieces in published materials, has led us to put the 16 specimens from the museum collection in Constanța into scientific circulation, trying to give an image of the Istro-Pontic territory closer to the actual one, from this point of view. However, we hope that our approach will materialize as a necessary and useful study to archaeologists, with contribution to clarifying some aspects of Dobrudjan history in those periods.

BIBLIOGRAPHY

BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957 – Ion Barnea, Bucur Mitrea, Niță Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Materiale 4 (1957), p. 155 – 174.

BILAVSCHI, MATEI 2007 – George Bilavschi, Ionel Matei, *Accesorii din metal descoperite în Dobrogea, provenite dintr-o colecție particulară*, ArhMold 30 (2007), p. 323 – 327.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1992 – Mihai Bucovală, Cecilia Paşca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului (1992)*, Pontica 25 (1992), p. 241 – 272.

COSMA 2002 – Călin Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII – X d.H.*, Cluj-Napoca, 2002.

CUSTUREA 1999 – Gabriel Custurea, *Câteva cruci relicvar descoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 303-304.

[50] CUSTUREA 2000, p. 155.

[51] CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 136, 141.

[52] CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 136.

[53] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992, 349-350; CUSTUREA 1999, p. 303-304.

[54] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 299-300; TEODOR 2003, p. 497; DASKALOV 2012, p. 166-167.

[55] PREDA 1980, p. 150, pl. XVI, 164, pl. XXXIV.

[56] ZIRRA 1963, p. 393, fig. 29/10.

[57] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 154, 156, fig. 63/1.

CUSTUREA 2000 – Gabriel Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX – XI)*, Constanța, 2000.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011 – Gabriel Custurea, Cristina Paraschiv-Talmațchi, *Small Crosses from the Byzantine Period Discovered on the Danube-Pontic Territory*, EBPB 6 (2011), p. 7 – 21.

DASCALOV 2012 – Методи Даскалов, *Колани и колании украси от VI – VII век (от днешна България и съседните земи)*, София, 2012.

DIACONU, VÎLCEANU 1972 – Petre Diaconu, Dumitru Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, vol. I, Bucureşti, 1972.

DONCHEVA 2007 – Стела Дончева, *Нови накити тип Мартиновка от Североизточна България*, in *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4-2, София, 2007, p. 153 – 170.

DONCHEVA-PETKOVA, NINOV, PARUŠEV 1999 – Людмила Дончева-Петкова, Лазар Нинов, Веселин Парушев, *Одърци. Селищще от Първото българско царство*, tom. 1, София, 1999.

Gepizii 2011 – *Gepizii. Războinici şi artizani. Catalog de expoziție*, (ed. Corneliu Gaiu), Bistrița, 2011.

GOLUBEVA, MOGILJNIKOV, SEDOV, ROZENFELJDT 1987 – Л.А. Голубева, В.А. Могильников, В.В.Седов, Р.Л. Розенфельдт, *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Москва, 1987.

HAŞOTTI, MIHAIL 1983 – Puiu Haşotti, Eugen Mihail, *Cercetări perieghetice între localitățile Izvorul Mare şi Cochirleni*, Pontica 16 (1983), p. 285 – 294.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992 – Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Cruci relicvar de tip bizantin descoperite în sudul Dobrogei*, Pontica 25 (1992), p. 349 – 354.

OPAIȚ 1991 – Andrei Opaiț, *O săpătură de salvare în oraşul antic Ibida*, SCIVA 42 (1991), 1-2, p. 21 – 56.

OPREANU, VOIŞIAN, BOTA 2007 – C. Opreanu, V. Voişian, E. Bota, *Mărmântul unui războinic din epoca migrațiilor descoperit la Cluj-Napoca – „Polus"*, in S. Nemeti, Fl. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociş, I. Nemeti, M. Pîslaru (eds.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 510 – 519.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2010 – Cristina Paraschiv-Talmațchi, *Noi informații privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Pontica 43 (2010), p. 283 – 301.

PETRE 1962 – Aurelian Petre, *Săpăturile de la Piatra Frecății*, Materiale 8 (1962), p. 565 - 589.

PETRE 1987 – Aurelian Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe – VIIe siècles avant notre ère). Recherches archéologiques*, Bucureşti, 1987.

PLETNEVA 1992 – Светлана Плетнева, *Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977-1980 гг.)*, Плиска-Преслав 5 (1992), p. 35 – 76.

PLETNJOV, PAVLOVA 1992 – Валентин Плетнъов, Ваня Павлова, *Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския Археологически Музей*, Известия на Народния Музей-Варна 28 (1992), p. 158-223.

PREDA 1980 – Constantin Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

RAŠEV 2008 – Рашо Рашев, *Българската езическа култура VII-IX век*, София, 2008.

SHTEREVA, MELAMED, GORYANOVA, PAZVANTOVA 1994 – Ирина Щетева, Катя Меламед, Снежана Горянова, Евгения Пазвантова, *Българският средновековен град. Технологии*, София, 1994.

STANILOV 1995 – Станислав Станилов, *Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав*, Плиска-Преслав 7 (1995), p. 110 – 135.

STANILOV 2006 – Станислав Станилов, *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 век.)*, София, 2006.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gheorghe Ştefan, Ion Barnea, Maria Comşa, Eugen Comşa, *Dinogetia*. I. *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*,

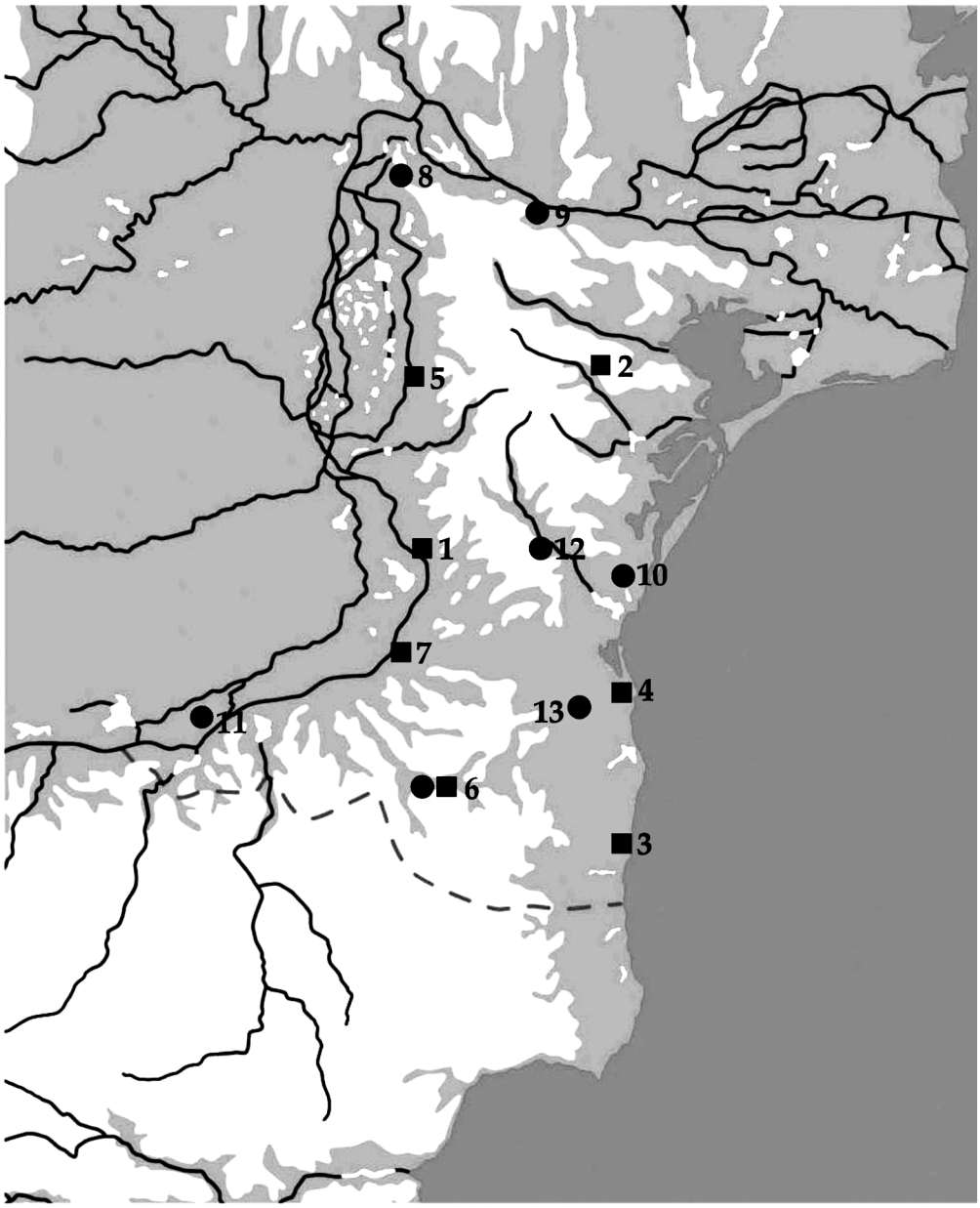
Bucureşti, 1967.

TEODOR 2003 – Dan Gh. Teodor, *Elemente nomade din secolele VI – VIII d.Hr. în regiunile de la est şi sud de Carpați*, in Dan Gh. Teodor, *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, Buzău, 2003, p. 495 – 509.

VITLYANOV 2007 – Стоян Витлянов, *Непубликувани коланни гарнитури от Велики Преслав*, in *Изследвания по Българска Средновековна Археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*, (ed. P. Georgiev), Фабер, 2007, p. 245-258.

YOTOV, ATANASOV 1998 – Валери Йотов, Георги Атанасов, *Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско*, София, 1998.

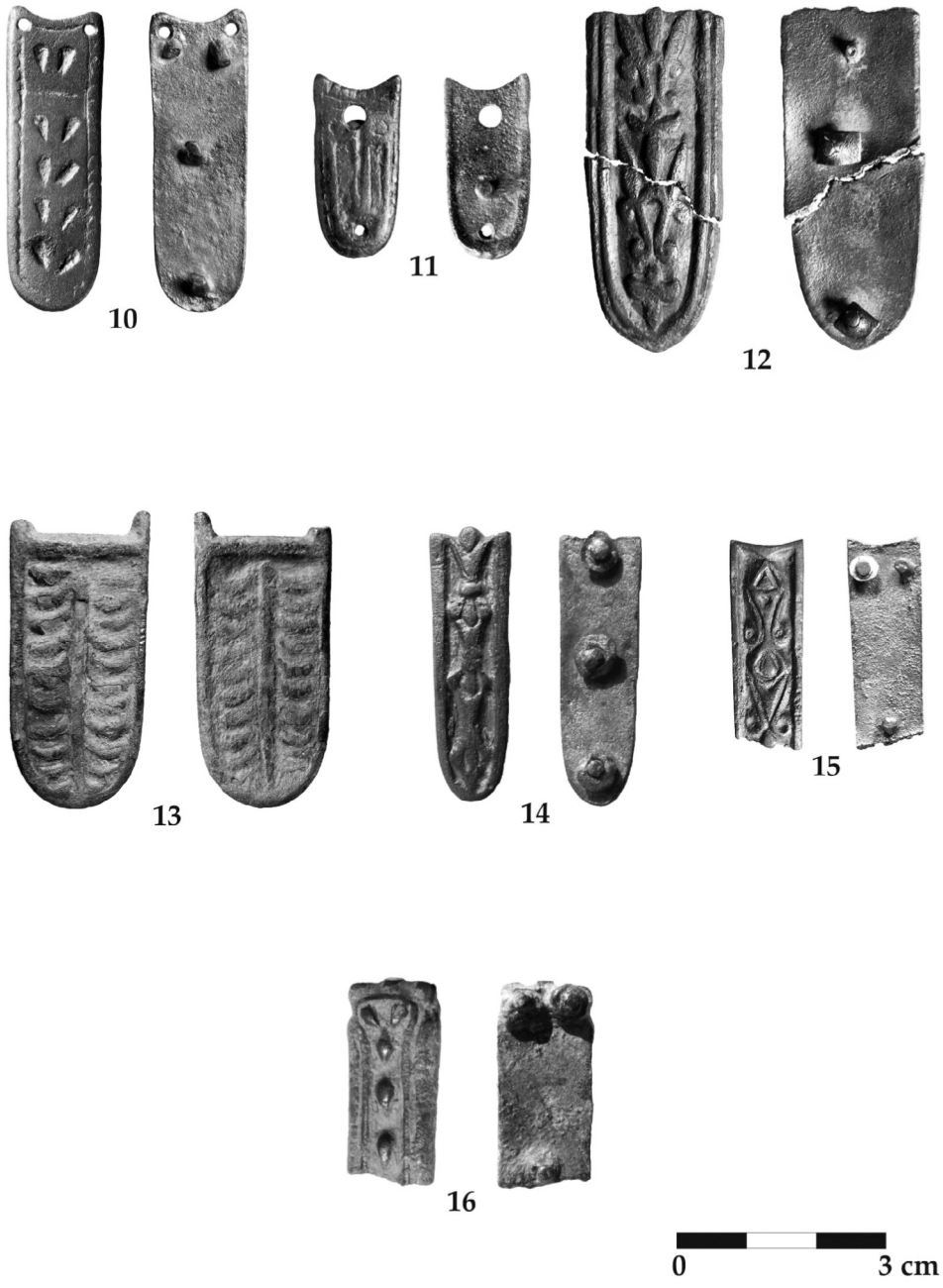
ZIRRA 1963 – Vlad Zirra, *Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 355–412.

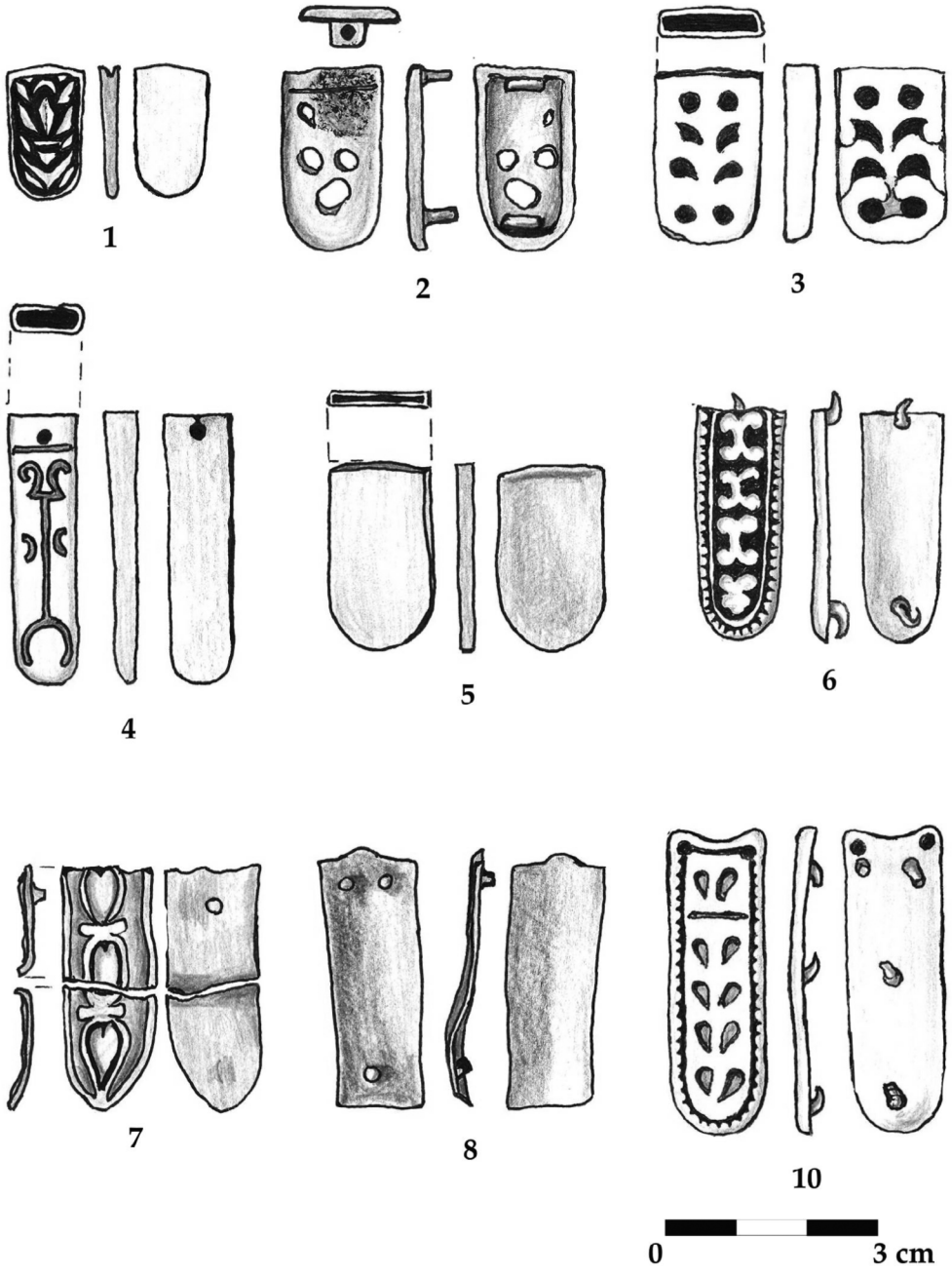
Pl. 1 - Territorial distribution of strap ends discoveries in Dobrudja:
■ (6th-7th centuries) ● (9th-11th centuries)
1. Capidava; 2. Slava Rusă; 3. Mangalia; 4. Constanța; 5. Piatra Frecăței; 6. Tufani; 7. Cochirleni; 8. Garvăn; 9. Isaccea; 10. Istria; 11. Păcuiul lui Soare; 12. Târguşor; 13. Valu lui Traian.

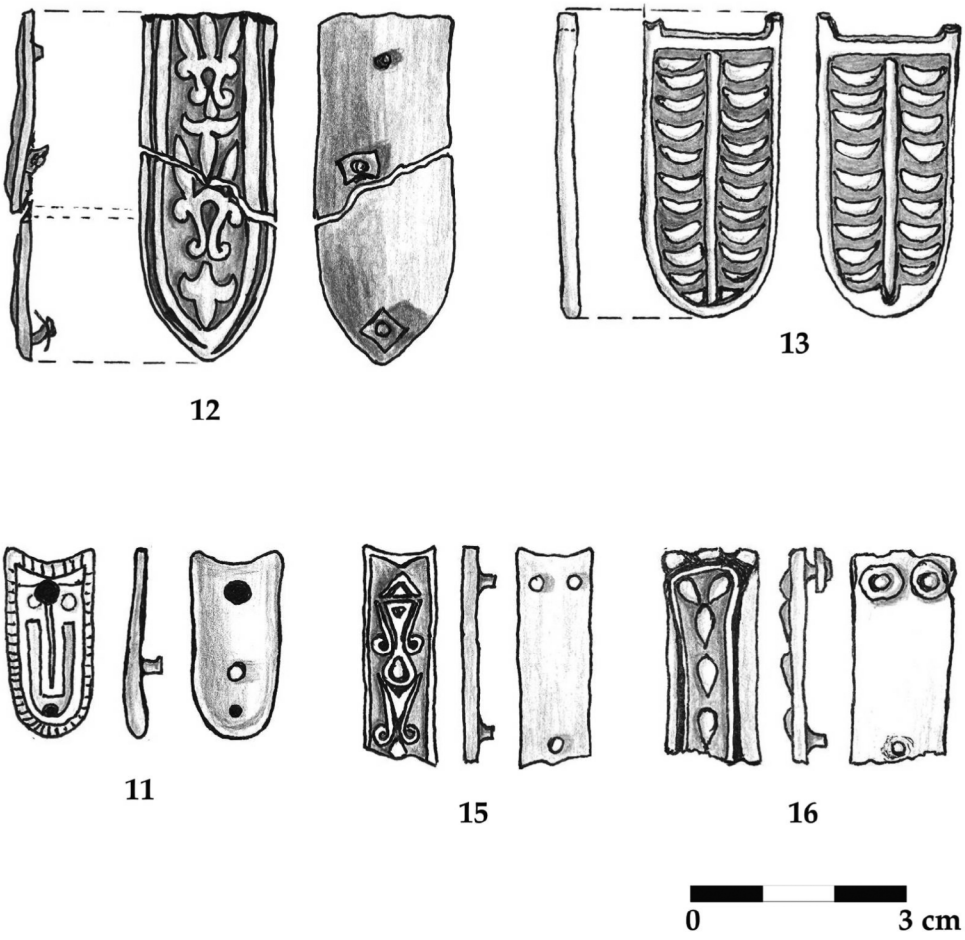
Pl. 2 – Strap ends presented in the catalogue.

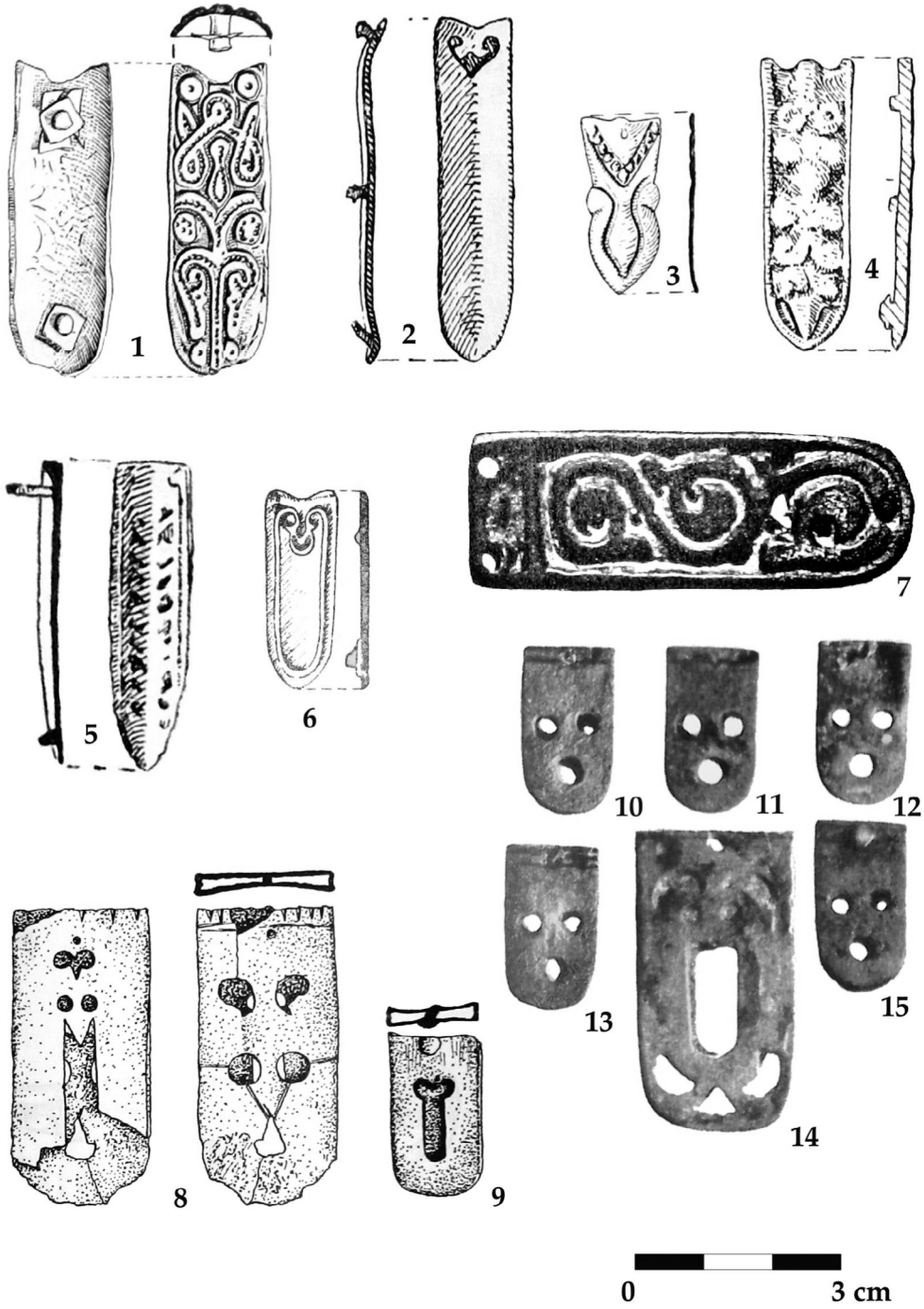
Pl. 3 – Strap ends presented in the catalogue.

Pl. 4 – Strap ends presented in the cataloque.

Pl. 5 – Strap ends presented in the cataloque.

Pl. 6 - Others strap ends discovered in Dobrudja: 1-4. Garvăn; 5. Isaccea; 6. Păcuiul lui Soare; 7. Istria; 8-9. Mangalia;10-15. Piatra Frecăței.

CONSIDERAŢII ASUPRA DENUMIRILOR ŞI ORGANIZĂRII STĂPÂNIRILOR BIZANTINE DE LA DUNĂREA DE JOS ÎN SECOLELE X-XII

Vasile MĂRCULEŢ*

Mots-clés: *Dristra, Dorostolon, Ioannoupolis, Théodoroupolis, la Mésopothamie Occidentale ou de l'Ouest, les villes d'Istros, les villes paristriennes, Paristrion, Paradounavon.*

Cuvinte cheie: *Dristra, Dorostolon, Ioannoupolis, Theodoroupolis, Mesopotamia Occidentală sau a Apusului, oraşele de la Istros, oraşele paristriene, Paristrion, Paradounavon.*

Résumé: *Pendant la période comprise entre 971 et la fin du XIIe siècle, les possessions byzantines au Bas Danube apparessent mentionnées dans les sources byzantines, sigilliographiques et littéraires, sous huit noms:* ***1.*** *Ioannoupolis et Dorostolon (Ἰωαννούπολις καὶ Δοροστόλον),* ***2.*** *Theodoroupolis (Θεοδωρούπολις),* ***3.*** *la Mésopotamie Occidentale ou de l'Ouest (Μεσοποταμία τῆς Δύσεως),* ***4.*** *Dristra (Δρίστρα) et/ou Dorostolon (Δορόστολον/Δοροστόλων),* ***5.*** *les villes d'Istros ou dans la formule élargie, les villes et les terres d'Istros,* ***6.*** *les villes paristriennes (παρίστριοι πόλεις),* ***7.*** *Paristrion (Παριστρίων/Παρίστριον),* ***8.*** *Paradounavon (Παραδουνάβων). Pendant la même époque dans les régions gouvernées par Byzance au Bas Danube se sont succédées cinq unités militaires et admnistratives:* ***1****. le stratégat (la stratégie) de Ioannoupolis et de Dorostolon (env. 971),* ***2****. le catépanat de Théodoroupolis (971-av. 975/976),* ***3****. le catépanat ou le duché de Mésopothamie Occidentale (env.975/976-après 1002), qui pendant son fonction renfermait aussi les stratégats de Mésopothamie Occidentale et de Dristra ou Dorostolon (env. 975/976-env. 986), respectivement le stratégat de Mésopothamie Occidentale (après 986-env. 1000/1001),* ***4.*** *le stratégat (la stratégie) de Dristra ou de Dorostolon (après 1025-env. 1025) et* ***5.*** *le thème Paristrion ou Paradounavon (après 1025-la fin du XIe siècle), mentionné dans les sources sous le nom de catépanat de Dristra, l'archontat des villes d'Istros ou des villes paristriennes, le duché de Paristrion, le catepanat ou le duché de Paradounavon. Pour le XIIe siècle, on constate que plusieurs sources littéraires emploient, pour désigner les régions du Danube, les noms de villes paristriennes et Paristrion, identiques à deux noms employés par des sources*

*Vasile Mărculeţ: Colegiul Tehnic „Mediensis" Mediaş, jud. Sibiu; e-mail: vasmarculet@yahoo.com.

littéraires pour indiquer l'unité militaire et admnistrative danubienne du XIe siècle. Cet emploi permet que, très probablement, le thème Paristrion-Paradounavon a continué son existence même pendant le XIIe siècle, cessant environ les ans 1201-1202, à la suite de la conquête successive de ses territoires par le Tzarat Blaque-Bulgare. Aucune des dénominations employées pour désigner les possessions byzantines du Bas Danube, n'as un caractère strictement officiel. À l'exception des noms Paristrion, les villes paristriennes et les villes d'Istros/ou les villes et les possessions d'Istros, qui se retrouvent seulement dans les sources littéraires, toutes les autres, considérées officielles – Théodoroupolis, Dristra, Dorostolon, Mésopothamie Occidentale et Paradounavon – se retrouvent dans des sources sigillographiques que aussi bien littéraires. Nous considérons donc qu'en ce qui concerne les noms Théodoroupolis, Dristra, Dorostolon, la Mésopothamie Occidentale et Paradounavon la signification et le caractère officiel sont prédominants; les autres appellatifs – Paristrion, les villes paristriennes et les villes d'Istros/ou les villes et les possessions d'Istros – ont une signification et un caractère exclusivement géographique.

Rezumat: *În perioada dintre 971 şi sfârşitul sec. XII, stăpânirile bizantine la Dunărea de Jos sunt menționate în sursele sigilografice şi literare bizantine sub opt denumiri:* ***1.*** *Ioannoupolis şi Dorostolon (Ἰωαννούπολις καὶ Δορόστολον),* ***2.*** *Theodoroupolis (Θεοδωρούπολις),* ***3.*** *Mesopotamia Occidentală sau de Vest (Μεσοποταμία τῆς Δύσεως),* ***4.*** *Dristra (Δρίστρα) şi/sau Dorostolon (Δορόστολον/Δοροστόλων),* ***5.*** *oraşele de la Istru sau în formulă extinsă oraşele şi ținuturile de la Istru,* ***6.*** *oraşele paristrienne (παρίστριοι πόλεις),* ***7.*** *Paristrion (Παριστρίων/Παρίστριον),* ***8.*** *Paradounavon (Παραδουνάβων). În aceeaşi perioadă în regiunile stăpânite de Bizanț la Dunărea de Jos s-au succedat cinci unități militar-administrative bizantine:* ***1****. strategatul (strategia) de Ioannoupolis şi de Dorostolon (cca. 971), 2. katepanatul de Theodoroupolis (971-cca. 975/976),* ***3****. katepanatul sau ducatul Mesopotamiei occidentale (cca. 975/976-post 1002), care pe durata funcționării sale a avut în compunere strategatele Mesopotamia Occidentală şi Dristra/Dorostolon (cca. 975/976-cca. 986), respectiv strategatul Mesopotamiei Occidentale (post 986-cca. 1000/1001),* ***4.*** *strategatul (strategia) de Dristra sau de Dorostolon (post 1025-cca. 1025) şi* ***5.*** *thema Paristrion sau Paradounavon (după 1025-sfârşitul sec. XI), menționată în surse sub numele de katepanat de Dristra, arhontat al oraşelor de la Istru sau al oraşelor paristriene, ducat de Paristrion, katepanat sau ducat de Paradounavon.*

Pentru sec. XII constatăm că mai multe surse literare folosesc pentru a desemna ținuturile de la Dunăre denumirile de oraşe paristriene şi Paristrion, identice cu două denumiri folosite de sursele literare pentru a indica unitatea militară şi administrativă dunăreană din sec. XI. Acest fapt ne permite să tragem concluzia că, foarte probabil, thema Paristrion-Paradounavon a continuat să existe şi în sec. XII, ea încetând spre cca. 1201-1202 ca urmare a cuceririi succesive a teritoriilor de către țaratul vlaho-bulgar. Niciuna din denumirile folosite pentru a desemna posesiunile bizantine de la Dunărea de Jos nu are un caracter strict oficial. Cu excepția numelor Paristrion, oraşe paristriene sau oraşe de la Istros/sau oraşe şi posesiuni de la Istru, care se regăsesc numai în izvoarele literare, celelalte, considerate a fi oficiale – Theodoroupolis, Dristra, Dorostolon, Mesopotamia occidentală şi Paradounavon-, se regăsesc atât în sursele sigilografice, cât şi în cele literare. Considerăm deci, că în timp ce pentru denumirile Theodoroupolis, Dristra, Dorostolon, Mesopotamia occidentală şi Paradounavon predominante sunt

semnificația şi caracterul oficial, pentru celelalte – Paristrion, oraşele paristriene şi oraşele de la Istros/sau oraşele şi posesiunile de la Istros-, denumirile au o semnificație şi un caracter exclusiv geografic.

Victoria obținută de împăratul Ioannes I Tzimiskes asupra marelui cneaz al Kievului, în vara anului 971, soldată cu recucerirea Bulgariei răsăritene şi de nord-est, a permis basileului să restabilească frontiera Imperiului Bizantin pe sectorul răsăritean al Dunării inferioare. Teritoriile riverane fluviului, din amonte de Dristra/Dorostolon (Silistra) şi până pe litoralul Mării Negre, incluzând şi spațiul danubiano-pontic au constituit o unitate militar-administrativă distinctă, care va cunoaşte de-a lungul timpului o serie de reorganizări succesive.

Desființarea Țaratului Bulgar în anul 1018 de către împăratul Basileios II (976-1025) a fost urmată de organizarea în fostele sale teritorii a mai multor unități militar-administrative bizantine. Stăpânirile imperiului de la Dunărea de Jos au fost incluse într-o unitate militar-administrativă distinctă, care ocupa un teritoriu delimitat aproximativ de cursul inferior al Dunării din amonte de Vidin şi până la gurile de vărsare în nord, culmile Munților Balcani în sud, litoralul Mării Negre de la gurile Dunării şi până la sud de Varna în est şi, foarte probabil, valea Timocului în vest[1].

Scurt istoric al problemei. Denumirile stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos şi succesiunea lor au mai făcut de-a lungul timpului subiectul unor investigații din partea cercetătorilor români şi străini. Rezultatele şi concluziile lor diferă însă, fiind influențate îndeosebi de stadiul descoperirilor şi al cercetărilor momentului. Întrucât o abordare exhaustivă este imposibilă în cadrul demersului nostru, ne vom limita la a selecta câteva din opiniile exprimate de-a lungul timpului.

La mijlocul secolului trecut, în lucrarea sa de sinteză consacrată ducatelor Paristrion şi Bulgaria, Nicolae Bănescu identifica pentru stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos două denumiri principale: *Paristrion*, denumire folosită cu precădere de scriitorii bizantini, şi *Paradounavon* sau *Paradounavis*, formă specifică limbii comune[2]. Alte denumiri folosite pentru a desemna aceleaşi realități militar-administrative, identificate de istoricul român au fost: *„oraşele de la Istros"*, *„oraşele paristriene"* sau *„Dristra-Dorostolon"*[3].

Două decenii mai târziu, pe baza studierii lucrării intitulate *Taktikon Scorialensis*, redactată, foarte probabil, la sfârşitul domniei lui Ioannes I Tzimiskes sau la începutul celei a lui Basileios II, istoricul grec N.A. Oikonomides identifica pentru stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos denumirile *Mesopotamia Occidentală* şi *Dristra*[4]. După anul 1000, conchide acelaşi istoric, denumirea stăpânirilor bizantine din regiune va fi cea de *Paristrion* sau *Paradunavon*, în timp ce *Mesopotamia Occidentală* va dispărea din surse[5].

[1] MĂRCULEȚ 2008a, p. 24-25; cf. STĂNESCU 1968, p. 483-485; ŞESAN 1978, p. 47-48; BICA 2003, p. 107-108.

[2] BĂNESCU 1946, p. 58.

[3] BĂNESCU 1946, p. 58-68.

[4] OIKONOMIDES 1965, p. 57, 62, 73.

[5] OIKONOMIDES 1965, p. 75.

Cu peste patru decenii în urmă, abordând această problemă, istoricul Eugen Stănescu preciza, spre exemplu, că *„dintru început se poate observa că denumirile acestei regiuni se împart în două categorii: 1) cu referire la oraşul de reşedinţă Dristra-Dorostolon […], sau cu referire la Dunăre (Istros, Danoubis), sub două forme, fie: 2) sub formă substantivală: Paradounabon-Paradounabis, fie: 3) sub formă adjectivală: Paristrion"*[6]. În demersul său, istoricul român preciza că a luat în considerare, *„în primul rând pe cele care întrunesc următoarele trei elemente: denumirea regiunii, titlurile sau funcţiile exercitate, titularul acestora"*[7]. În sfârşit, în finalul demonstraţiei sale, autorul citat identifică următoarea succesiune în evoluţia denumirilor purtate de stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos: *„Dristra-Paristrion-Paradounabon, fără ca aceasta să însemne o diviziune rigidă"*[8].

Ulterior, reluând succint discuţia asupra denumirilor unităţii militar-administrative bizantine de la Dunărea de Jos, Eugen Stănescu conchidea: *„Rezultatul unei cercetări de acest gen ne oferă trei denumiri: 1. Dristra-Dorostolon; 2. «oraşele paristriene»; 3. Paradounabon-Paradounabis – dintre care prima şi ultima sunt atestate, în afară de numeroasele menţiuni literare, de sigilografie şi de documente"*[9].

Din punct de vedere cronologic, istoricul rămâne consecvent opiniei exprimate anterior. Ca urmare el susţine că *„dacă noi admitem certe modificările datelor care ne apar perfect justificate, obţinem următoarea ordine: Dristra-Paristrion-Paradounabon, ilustrând pentru secolul al XI-lea fazele iniţiale, mijlocii şi finale, ţinând cont de faptul că pentru secolul al XII-lea nu avem vreo denumire specială din punct de vedere administrativ şi militar"*[10].

În ceea ce priveşte denumirea unităţii militar-administrative de la Dunărea de Jos în epoca analizată, E. Stănescu identifică: *„pentru Dristra-Dorostolon «strategatul»; pentru Paristrion vagul «arhontat» de oraşe; în timp ce pentru Paradounabon-Paradounabis ducatul-katepanat este precis exprimat"*[11]. Dintre cele trei, conchidea istoricul, *„numai prima şi ultima dintre denumiri au o valoare strict oficială, în timp ce secunda este, în primul rând, de ordin geografic"*[12].

Câţiva ani mai târziu, pe baza sigiliilor unor guvernatori, descoperite la Preslav, istoricul bulgar Ivan Jordanov identifica pentru ultimul sfert al secolului al X-lea următoarele denumiri pentru stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos: *Dorostolon*, *Theodoroupolis* şi *Mesopotamia*[13]. În ceea ce priveşte organizarea acestora, pentru epoca analizată, specialistul bulgar identifica: *thema Dorostolon*, *thema Theodoroupolis*, înlocuite ulterior cu *katepanatul Mesopotamiei*, compus din strategiile Dorostolon şi Mesopotamia Occidentală[14]. În 976 sau într-un an imediat următor, regiunile din nord-estul Bulgariei şi de la Dunărea de Jos au fost reunite în *thema Ioannoupolis şi Dorostolon*, care va fi funcţionat până cu puţin înainte de

[6] STĂNESCU 1968, p. 470.
[7] *Ibidem*.
[8] STĂNESCU 1968, p. 480.
[9] STĂNESCU 1974, p. 402.
[10] *Ibidem*.
[11] *Ibidem*.
[12] *Ibidem*.
[13] JORDANOV 1982, p. 21.
[14] *Ibidem*.

986, când teritoriile Thraciei şi Mesopotamiei ar fi fost reunite într-o singură themă, ce şi-a perpetuat existența până la începutul secolului al XI-lea[15].

Problema succesiunii unităților militar-administrative bizantine de la Dunărea de Jos şi a denumirilor lor a fost reluată recent şi de alți specialişti. Spre exemplu, într-o lucrare redactată la începutul primului deceniu a secolului nostru, Ion Bica identifică următoarele denumiri: *thema Dristra (Dorostolon), oraşele paristriene, katepanatul Paradounavon şi ducatul Paradounavon*[16].

În ceea ce priveşte succesiunea unităților militar-administrative, autorul ajunge la o concluzie mult simplificată. Invocând sursele literare şi sigilografice, el consideră că începând cu Ioannes I Tzimiskes şi pe toată durata domniei lui Basileios II, la Dunărea de Jos *„a funcționat fără întrerupere thema D(r)istra (Dorostolon)"*, pentru ca din 1042/1043, ca urmare a reformelor administrative operate de împăratul Constantin IX Monomachos, în aceste regiuni să fie organizat *katepanatul Paradounavon*[17].

Câțiva ani mai târziu, abordând problema organizării militare la Dunăre, istoricul Alexandru Madgearu identifică pentru secolele X-XI următoarea succesiune a denumirilor stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos: *katepanatul de Dristra (971-înainte de 975), thema Dristra (înainte de 975-până probabil în 1018), thema Dristra sau a oraşelor paristriene (1018-1059)* şi *thema Paradunavon (1059-1095?)*[18]. În opinia sa *„denumirea oficială Dristra a fost păstrată de provincia dunăreană până pe la mijlocul secolului al XI-lea"*, după care a fost înlocuită de Paradunavon, care *„a intrat în titulatura oficială abia către sfârşitul deceniului al şaselea, foarte probabil la inițiativa lui Isaac I Comnenul"*[19].

Cu privire la denumirile şi funcționarea în secolul al XI-lea a *themei Dristra sau a oraşelor paristriene*, respectiv a *themei Paradunavon*, la baza concluziilor sale stă analiza titlurilor comandanților de la Dunărea de Jos, relevată de sursele literare şi sigilografice, respectiv de *archon* şi *katepano*, care apar alternativ în respectivele titluri. Referindu-se la acest aspect, el conchide că *„această alternativă archon/katepan nu înseamnă însă că s-ar fi produs modificări succesive în exercitarea conducerii. Se observă că denumirea de archon a fost folosită doar în cronicile lui Skylitzes şi Attaliates, în timp ce sigiliile, care erau ataşate la documente oficiale, conțin doar denumirea de katepan. De regulă, titlul de archon se referea la conducătorul unei regiuni autonome periferice. Totuşi, în cazul themei dunărene nu se poate vorbi de o asemenea autonomie. Probabil că autorii celor două cronici au fost influențați de modul în care era percepută provincia de la Dunăre, populată de «mixobarbari». […]. Prin urmare, zona mixobarbară era o periferie din punct de vedere imaginar nu numai geografic. Ea era mixobarbară nu din cauza unui procent mai mic sau mai mare de populație negreacă, ci fiindcă ea era situată între două lumi. Astfel, utilizarea termenului archon pentru unii din conducătorii themei Dristra sau Paradunavon de către autorii cronicilor exprima doar concepția acestora, nu şi titlul oficial"*[20].

---

[15] *Ibidem*.
[16] BICA 2003, p. 71-148.
[17] BICA 2003, p. 78, 106-107.
[18] MADGEARU 2007, p. 71.
[19] MADGEARU 2007, p. 48, 52.
[20] MADGEARU 2007, p. 72.

În opinia noastră, chiar dacă ne raliem celei exprimate de Al. Madgearu, considerăm că aceasta se cuvine a fi completată, în câteva puncte. În primul rând, considerăm că este util să consemnăm faptul că titlul de archon, folosit pentru a-i desemna pe unii guvernatori de la Dunărea de Jos, apare nu numai în scrierile lui Ioannes Skylitzes şi Mihail Attaleiates, ci şi în cele ale cronicarilor Georgios Kedrenos[21], care-l preia pe Ioannes Skylitzes şi Ioannes Zonaras[22]. În al doilea rând, ținem să precizăm că titlurile de *archon* şi *katepano* nu sunt singurele utilizate de cronicarii bizantini pentru a-i desemna pe guvernatorii themei de la Dunărea de Jos. Un al treilea titlu, folosit alternativ cu cele menționate, este cel de *dux*, care apare, atât în lucrările lui Ioannes Skylitzes, cât şi în cele ale lui Ioannes Zonaras şi Anna Comnena[23].

Referindu-se la utilizarea denumirilor stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos, Al. Madgearu consideră că *„denumirea oficială Dristra a fost păstrată de provincia dunăreană până la mijlocul secolului al XI-lea"*[24]. În ceea ce priveşte denumirea Paradunavon, acelaşi autor consideră că *„apariția titulaturii Paradunavon indică reorganizarea regiunii dunărene. Thema de Dristra a fost înlocuită cu thema Paradunavon, probabil cu aceeaşi întindere. Putem presupune că schimbarea a fost făcută de Isaac I Comnenul (1057-1059), cu ocazia campaniei sale din 1059 contra Ungariei şi a pecenegilor"*[25].

Denumirile bizantine de la Dunărea de Jos. În ceea ce ne priveşte, nu suntem de acord decât parțial cu concluziile specialiştilor prezentate mai sus. Coroborarea informațiilor transmise de sursele literare cu cele provenite din cele sigilografice ne relevă o realitate mai complexă.

Cea mai veche denumire sub care apar menționate stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos este *Ioannoupolis şi Dorostolon (Ἰωαννούπολις καὶ Δορόστολον)*. Denumirea, adoptată după numele principalelor centre urbane din zonă – Ioannoupolis (Preslav) şi Dorostolon (Silistra) –, este folosită pentru scurt timp la începutul deceniului 8 al secolului al X-lea. Ea se regăseşte, în primul rând în surse sigilografice, dar numele celor două oraşe apar şi în sursele literare[26].

O altă denumire sub care sunt cunoscute stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos este cea de *Theodoroupolis (Θεοδωρούπολις)*, după numele dat de Ioannes I Tzimiskes cetății Dristra sau Dorostolon, după cucerirea ei de la ruşi. Numele dat metropolei dunărene de basileul constantinopolitan apare atât în surse literare, cât şi sigilografice.

Din relatarea lui Leo Diaconus, aflăm că împăratul, *„după ce a cucerit Misia* (Moesia-Bulgaria răsăriteană, n.n.) *pentru romei* (bizantini, n.n.), *a schimbat numele Dorustolonului în Theodoroupolis, după numele stratelatesului şi martirului Theodoros"*[27]. Sursele sigilografice sunt reprezentate de patru sigilii, descoperite la

[21] Cedrenus 1839, p. 555, 585.
[22] Zonaras 1871, p. 199.
[23] Scylitzes 1839, p. 719; Zonaras 1871, p. 223; Comnena 1977, VIII, IX, 7.
[24] MADGEARU 2007, p. 48.
[25] MADGEARU 2007, p. 52.
[26] JORDANOV 1982, p. 22; DIACONU 1986, p. 167; Diaconus 1828, p. 138.
[27] Diaconus 1828, p. 157-158.

Preslav, aparținând katepanului de Theodoroupolis, Sisinios, *basilikos protospatharios*[28].

În literatura de specialitate s-au conturat două curente privind veridicitatea informației privind schimbarea numelui Dorostolonului de către Ioannes I Tzimiskes în Theodoroupolis: unul, care consideră veridică informația transmisă de Leo Diaconus; altul, al cărui exponenți o contestă, susținând că oraşul, numit de basileul bizantin cu acest nume, ar fi fost Euchaita (Avhat), din Paphlagonia[29]. Fără a insista asupra controversei pe acest subiect, considerăm totuşi, că nu este exclus ca, cel puțin pentru o perioadă Dristra să fi purtat acest nume în cinstea Sf. Theodoros Stratelates, după cum nu este exclus ca ambele oraşe să fi primit acelaşi nume, motiv pentru care includem denumirea *Theodoroupolis*, între cele purtate de stăpânirile bizantine de la Dunărea inferioară. Cert este faptul că anterior anului 975 sau 976, oraşul de la Dunăre îşi recapătă vechea denumire – Dristra sau Dorostolon – cea de Theodoroupolis ieşind din uz.

Denumirea *Mesopotamia Occidentală* sau a *Apusului (Μεσοποταμία τῆς Δύσεως)*, a fost identificată, aşa cum am precizat mai sus, de Nikolas Oikonomides în lucrarea de tactică bizantină, *Taktikon Scorialensis*. Din lucrarea menționată, rezultă clar că denumirea *Mesopotamia [Occidentală]* era purtată în epocă, atât de un *katepanat*, cât şi de un *strategat (strategia)*[30]. Denumirea themei, arătată ca fiind organizată ca *ducat*, apare de asemenea pe sigiliile generalului bizantin Damianos Dobromir, *anthypatos şi patrikios*, datate prin 1002[31], ceea ce înseamnă că, atât denumirea cât şi unitatea militar-administrativă şi-a perpetuat existența, cel puțin, până la cumpăna secolelor X-XI.

O denumire frecvent întâlnită, sub care apar stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos este *Dristra (Δρίστρα)* sau *Dorostolon (Δορόστολον/Δοροστόλῳν)*, după numele oraşului de reşedință a unității militar-administrative. Ea este purtată de stăpânirile bizantine din regiune încă din ultimul sfert al secolului al X-lea, după recucerirea de către Ioannes I Tzimiskes a regiunilor estice şi nord-estice ale Țaratului Bulgar. Dacă datarea sigiliilor unor guvernatori de la Dristra în jurul anului 1025 – *Theodoros, primikerios*, şi *David, protospatharios*[32] – este corect făcută de editorii lor, înseamnă că denumirea va fi neîntrerupt folosită şi după desființarea Țaratului Bulgar în 1018, până la sfârşitul primului sfert al secolului al XI-lea. În ceea ce ne priveşte, aşa cum vom arăta mai jos, credem că guvernarea lui David protospatharios ar trebui datată mai degrabă în primii ani ai secolului al XI-lea. În această perioadă, denumirea *Dristra* apare exclusiv pe sigiliile guvernatorilor din zonă, numiți strategi[33], iar cea de *Dorostolon*, atât pe sigiliile

[28] JORDANOV 1982, p. 20-21; JORDANOV 2003, nr. 33.1; DIACONU 1986, p. 168.

[29] Cu privire la opiniile exprimate, vezi: BĂNESCU 1946, p. 68; STĂNESCU 1974, p. 397; JORDANOV 1982, p. 21; OIKONOMIDES 1965, p. 62; BARNEA 1971, p. 73, n. 5; DIACONU 1986, p. 171-172; MADGEARU 2007, p. 29-30.

[30] OIKONOMIDES 1965, p. 57, 73.

[31] JORDANOV 1982, p. 21; JORDANOV 1993, p. 127-128, nr. 237-238; JORDANOV 2003, p. 88-89, nr. 33.1; JORDANOV 2006, p. 130-131, nr. 168-169; DIACONU 1986, p. 168.

[32] JORDANOV 2003, nr. 23.4, 35C.20; SEIBT 2005, p. 131.

[33] JORDANOV 1982, p. 22-23; JORDANOV 1993, nr. 218-219, 358; JORDANOV 2003, nr. 23.3, 23.4, 23.5, 35C.20; JORDANOV 2006, 360-363; DIACONU 1986, p. 167; SEIBT 1996, p. 136; SEIBT 2005, p. 131.

unora dintre aceştia, cât şi în unele surse literare, respectiv în lucrarea lui Georgios Kedrenos, care-l preia pe Ioannes Skylitzes, în contextul transmiterii unor informații legate de o posibilă invazie a pecenegilor în imperiu în anul 1017[34]. După 1017, denumirea *Dorostolon*, folosită pentru a desemna stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos, dispare din surse.

La rândul său, după 1025, pentru o perioadă de timp, denumirea *Dristra* dispare şi ea din sursele bizantine, pentru a reapărea abia de pe la mijlocul secolului al XI-lea, atât în legendele de pe sigiliile unor guvernatori bizantini, cât şi în unele surse literare. Sursele sigilografice sunt reprezentate de sigiliile katepanilor Constantin […]polites (?), *patrikios*, şi Leon Drimys, *patrikios* şi *anthypatos*, datate în c.1050, respectiv 1052[35]. Din punctul nostru de vedere, nu este exclusă însă posibilitatea ca guvernarea lui Constantin […]polites (?) la Dristra, pe care ne-am permis să-l identificăm ipotetic cu katepanul Constantin Artoklines, menționat de Georgios Kedrenos şi Mihail Psellos ca ocupând această funcție în timpul lui Mihail IV Doukas[36], să se fi consumat între 1034 şi 1041. În ceea ce priveşte sursele literare, denumirea *Dristra*, cu referire la stăpânirile bizantine de la Dunărea inferioară, este folosită doar de Mihail Attaleiates cu ocazia prezentării evenimentelor din timpul răscoalei oraşelor de la Dunăre din 1072-1073[37].

Pentru perioada cuprinsă între finalul primului sfert şi sfârşitul secolului al XI-lea, denumirea care apare cel mai frecvent exclusiv în sursele literare pentru stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos este cea de *oraşele de la Istros* sau în formula extinsă *oraşele şi ținuturile de la Istros*. Cu una sau alta dintre aceste denumiri stăpânirile bizantine apar menționate în secolul al XI-lea în operele cronicarilor Georgios Kedrenos (iunie 1043), Mihail Attaleiates (1053 şi 1065) şi Ioannes Skylitzes (1043 şi 1065)[38].

A doua denumire a stăpânirilor bizantine de la Dunărea inferioară, care se regăseşte exclusiv în sursele literare este cea de *oraşele paristriene (παρίστριοι πόλεις)*. Denumirea, menționată pentru prima dată în sursele bizantine la mijlocul deceniului 5 al secolului al XI-lea va fi întâlnită sporadic până la sfârşitul secolului al XII-lea. În forma *oraşele paristriene* este folosită de Georgios Kedrenos şi Ioannes Skylitzes în 1045[39], Ioannes Zonaras în 1065, Nikephoros Bryennios, pentru perioada 1071-1078. Cu această denumire stăpânirile bizantine apar menționate şi la mijlocul secolului al XII-lea în geografia ecleziastică a lui Nilos Doxopatris din 1143, care menționează între scaunele arhiereşti subordonate direct Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol şi *„oraşele paristriene"*[40].

Denumirea *Paristrion (Παριστρίων/Παρίστριον)* apare menționată în secolul al XI-lea în lucrările lui Ioannes Skylitzes şi Ioannes Zonaras, în legătură cu

[34] Cedrenus 1839, p. 465.

[35] NESBITT, OIKONOMIDES 1991, p. 150-151, nr. 65.1; JORDANOV 2006, p. 147; WASSILIOU, SEIBT 2003, p. 268, nr. 193.

[36] Cedrenus 1839, p. 541; Psellos 1998, p. 81.

[37] Attaliates 1853, p. 205.

[38] Cedrenus 1839, p. 555; Attaliates 1953, p. 83, 95; Scylitzes 1839, p. 654.

[39] Scylitzes 1839, p. 585; Zonaras 1871, p. 199; Bryennius 1836, p. 100.

[40] *FHDR*, III, p. 162-163 / Nilos Doxopatris.

evenimentele din 1072-1073, în cea a Annei Comnena, cu privire la evenimentele din 1087[41]. În secolul al XII-lea denumirea este utilizată de Anna Comnena cu prilejul relatării invaziei cumane din 1114[42], precum şi în cele ale lui Ioannes Kynnamos, cu ocazia relatării conflictului cu Ungaria de la începutul domniei lui Manuel Comnenos[43], şi Niketas Choniates, care descrie o campaniei a aceluiaşi împărat spre regiunile apusene al Paristrionului[44]. Este foarte posibil însă ca în cazul ultimilor doi autori bizantini, denumirea Paristrion să se refere, nu la regiunea Dunării inferioare, ci la zona Belgrad-Braničvo, din sectorul Dunării mijlocii.

În sfârşit, ultima denumire ce apare în sursele sigilografice şi literare este cea de *Paradounavon (Παραδουνάβων)*. În sursele sigilografice, denumirea *Paradounavon* apare explicită doar pe sigiliile katepanilor Mihail, *vestarches*, şi Symeon, *vestis*, datate de editorii lor pe la cca. 1060, respectiv, cca. 1065[45]. În sursele literare, denumirea apare doar în *Alexiada* Annei Comnena, care o utilizează cu prilejul prezentării dejucării unui complot, organizat prin 1094 împotriva împăratului Alexios I Comnenos de unii dintre colaboratorii acestuia[46].

În acest punct, realizarea demersului nostru ne permite mai multe constatări. Prima dintre ele este aceea că nicuna dintre denumirile folosite pentru a desemna stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos nu are un caracter strict oficial. Cu excepția denumirilor *Paristrion*, *oraşele paristriene* şi *oraşele de la Istros*, cu formula extinsă *oraşele şi ținuturile de la Istros*, care se regăsesc exclusiv în sursele literare, toate celelalte, considerate a fi oficiale – *Theodoroupolis*, *Dristra*, *Dorostolon*, *Mesopotamia Occidentală* şi *Paradounavon* – se regăsesc, atât în sursele sigilografice, cât şi în cele literare. O a doua constatare este legată de semnificația şi caracterul lor. Astfel, în timp ce în cazul denumirilor *Theodoroupolis*, *Dristra*, *Dorostolon*, *Mesopotamia Occidentală* şi *Paradounavon* semnificația şi caracterul oficial sunt predominante, celelalte – *Paristrion*, *oraşele paristriene* şi *oraşele de la Istros*, cu formula extinsă *oraşele şi ținuturile de la Istros* – au o semnificație şi un caracter exclusiv geografic.

Organizarea militar-administrativă a stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos. Tipul de organizare militar-administrativă a stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos rămâne o altă componentă a demersului nostru. Titlurile guvernatorilor themei dunărene sunt relevante din acest punct de vedere.

Pentru ultimele trei decenii ale secolului al X-lea informațiile pe care le deținem ne permit să constatăm o organizare relativ complexă din punctul de vedere al tipurilor de unități militar-administrative succedate la Dunărea de Jos. Tipurile identificate pe baza respectivelor informații sunt: *strategatul* pentru Ioannoupolis şi Dorostolon (cca. 971); *katepanatul* pentru Theodoroupolis (971-*ante*

[41] Scylitzes 1839, p. 719; Zonaras 1971, p, 223; Comnena 1977, VII, II, 3.
[42] Comnena 1977, XIV, VIII, 1.
[43] Cinnamus 1836, p. 118-119.
[44] Choniates 1835, p. 166.
[45] ZACOS 1984, nr. 602; Cf. BARNEA 1986, p. 269-270, nr. 3; JORDANOV 1993, n. 289; JORDANOV 2003, nr. 58.3.
[46] Comnena 1977, VIII, XIV, 7.

975/976); *katepanatul*, *ducatul* şi *strategatul* pentru Mesopotamia Occidentală (cca. 975/976-*post* 1000/1001); *strategatul* pentru Dristra şi/sau Dorostolon (cca. 975/976-cca. 986). Având în vedere faptul că această tipologie se regăseşte atât în sursele sigilografice cât şi cele literare ne permitem să le considerăm, în primul rând, ca având un caracter oficial.

Din punctul de vedere cronologic şi al organizării propriu-zise pentru perioada analizată distingem o situaţie la fel de complexă. Conturarea acestei situaţii a fost consecinţa indiscutabilă a evoluţiei factorului militar şi politic în zonă.

Prima unitate militar-administrativă identificată la Dunărea de Jos după recucerirea de către basileul Ioannes I Tzimiskes a regiunilor Bulgariei răsăritene şi de nord-est a fost, se pare, *strategatul (strategia) de Ioannoupolis şi Dorostolon* (cca. 971). În ceea ce ne priveşte considerăm ca absolut plauzibilă opinia acelor istorici, care consideră că organizarea acestei theme a fost una conjuncturală şi provizorie. Referitor la momentul constituirii sale şi la perioada funcţionării, Petre Diaconu consideră că *„thema Ioannoupolis şi Dorostolon trebuie să fi luat fiinţă imediat în vara lui 971 şi a durat probabil numai cât timp Ioan Tzimiskes a stat în regiunea Dunării de Jos, ocupat şi preocupat de refacerea cetăţilor de pe malurile Dunării, de desăvârşirea ocupării regiunii de la nord de fluviu, de încheierea tratatului de pace cu pecenegii şi alte asemenea îndatoriri"*[47].

În opinia noastră, organizarea strategatului (strategiei) de Ioannoupolis şi Dorostolon, dictată la momentul respectiv exclusiv de considerente militare, a debutat la începutul lunii aprilie 971, odată cu cucerirea de către bizantini a Preslavului şi a teritoriilor din jur. Acestuia i-au fost alipite apoi teritoriile din zona Dorostolonului, ocupate de bizantini în timpul ofensivei împotriva ruşilor şi a asediului cetăţii de la Dunăre, operaţiune care s-a prelungit până la sfârşitul lunii iulie acelaşi an. Odată cu cucerirea Dorostolonului şi încheierea păcii cu ruşii (iulie-august 971), această unitate militar-administrativă provizorie şi-a încetat existenţa, împăratul procedând la organizarea stabilă a noilor cuceriri ale imperiului. Sigurul său guvernator, atestat printr-un număr de 16 sigilii, datate în c.971, a fost generalul Leon Sarakinopoulos, *„basilikos protospatharios şi strategos de Ioannoupolis şi Dorostolon (Λέων βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου ὁ Σαρακινόπουλος)"*[48].

Victoria asupra ruşilor şi încheierea cuceririi Bulgariei răsăritene şi de nord-est i-a permis împăratului Ioannes I Tzimiskes să desăvârşească procesul de organizare militar-administrativă a noilor achiziţii teritoriale ale imperiului. În urma noilor măsuri organizatorice regiunile de la Dunărea de Jos au fost incluse în *katepanatul de Theodoroupolis (971-ante 975/976)*.

Organizarea katepanatului de Theodoroupolis rămâne deocamdată un aspect controversat al istoriei stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos. Încă din momentul lansării ipotezei existenţei sale de către istoricul bulgar Ivan Jordanov[49], aceasta a fost contestată de Petre Diaconu, care îl consideră pe Sisinios, nu guvernator de provincie, ci comandant al tagmei Euchaita,

[47] DIACONU 1986, p. 176.
[48] DIACONU 1969, p. 396; JORDANOV 1982, p. 22; DIACONU, 1986, p. 167.
[49] JORDANOV 1982, p. 22.

participantă la luptele cu ruşii în anul 971 şi rebotezată Theodoroupolis[50]. În prezent, asistăm la o reconsiderare a acestei teorii[51].

În opinia noastră, procesul de organizare a katepanatului de Theodoroupolis a avut loc în vara anului 971, probabil prin iulie-august, după încheierea păcii cu ruşii şi retragerea acestora din Peninsula Balcanică. Primul şi singurul său guvernator, cunoscut prin patru sigilii, a fost Sisinios, *„basilikos protospatharios şi katepano de Theodoroupolis"*[52]. Noua themă dunăreană a funcționat doar câțiva ani, ea încetându-şi existența odată cu reorganizarea stăpânirilor bizantine din jurul anilor 975-976, în contextul tulburărilor produse în rândul bulgarilor şi a izbucnirii răscoalei Comitopoulilor.

Reorganizarea stăpânirilor bizantine în contextul prezentat, s-a materializat în constituirea la Dunărea de Jos a unei noi theme, *katepanatul* sau *ducatul Mesopotamia Occidentală (Μεσοποταμίας τῆς Δύσεως)*. Singurul său guvernator cunoscut pe baza unor sigilii datate prin 1002[53] a fost Damianos Dobromir, *„anthypatos, patrikios şi duce al Thraciei şi Mesopotamiei"*. Nu este exclus ca acesta să fie una şi aceeaşi persoană cu demnitarul *„Damianos, basilikos spatharokandidatos"*, atestat prin câteva sigilii descoperite la Preslav şi datate în jurul anului 1000[54] sau cu principele Dobromiros, comandantul Berroei, care în acelaşi an a predat cetatea împăratului fiind răsplătit cu titlul de *anthypatos*[55].

Thema Mesopotamia Occidentală, care şi-a perpetuat existența până la cumpăna secolelor X-XI a cunoscut o serie de reorganizări dictate îndeosebi de evoluția factorului militar din regiune. Pe baza informațiilor transmise de *Taktikon Scorialensis*, aşa cum am susținut de altfel şi cu alte prilejuri, considerăm că după 976 în compunerea *katepanatului Mesopotamia Occidentală* au intrat cele două strategate menționate de lucrarea amintită, anume *strategatul Dristrei* şi *strategatul Mesopotamia Occidentală*, organizat, foarte probabil, în jumătatea nordică a spațiului danubiano-pontic[56].

Reorganizarea themei bizantine de la Dunărea de Jos primită prin 975/976 avea să se mențină timp de circa un deceniu. Recucerirea de către bulgari a Ioannoupolisului în 986 a fost urmată de ofensiva acestora împotriva stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos. Ofensiva bulgară ulterioară anului 986 s-a soldat cu recucerirea celei mai mari parți a teritoriilor strategatului Dristrei, determinând replierea stăpânirilor bizantine în regiunile dintre Dunăre şi Marea Neagră şi, în final, restrângerea acestora la jumătatea nordică a istmului danubiano-pontic, respectiv la teritoriile strategatului Mesopotamia Occidentală, ale căror limite meridionale urmau aproximativ traseul valului de piatră de pe aliniamentul Cernavodă-Constanța. Admitem de asemenea faptul că imperiul mai păstra sub controlul său şi o serie de puncte fortificate de pe malul drept al

[50] DIACONU 1986, p. 171.

[51] MADGEARU 2007, p. 29-30.

[52] JORDANOV 1982, p. 20-21; JORDANOV 2003, nr. 33.1; DIACONU 1986, p. 168.

[53] JORDANOV 1982, p. 21; JORDANOV 1993, p. 127-128, nr. 237-238; JORDANOV 2003, p. 88-89, nr. 33.1; JORDANOV 2006, p. 130-131, nr. 168-169; DIACONU 1986, p. 168.

[54] JORDANOV 1993, nr. 113-115; JORDANOV, ZHEKOVA 2007, nr. 184-185.

[55] Cedrenus 1839, p. 452; cf. Zonaras 1871, p. 118.

[56] MĂRCULEȚ 2006, p. 302-304.

fluviului, dintre Dristra şi Cernavodă, a căror aprovizionare şi apărare erau asigurate cu ajutorul flotei. În noile condiții, apărarea themei Mesopotamia Occidentală, probabil şi guvernarea sa, a fost încredințată ducelui Thraciei. Situația avea să se perpetueze până după anul 1000, fapt confirmat de sigiliul ducelui Damianos Dobromir. Odată cu recucerirea bizantină a Bulgariei răsăritene şi reorganizarea stăpânirilor imperiului, thema Mesopotamia Occidentală îşi înceta existența[57].

Constatările făcute până în acest punct al demersului nostru ne permit identificarea unei organizări complexe a stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos în ultimele trei decenii ale secolului al X-lea. Acestea ne permit concluzia că între 971 şi *post* 1002 în această regiune s-au succedat trei theme bizantine: strategatul de Ioannoupolis şi Dorostolon (c.971), katepanatul de Theodoroupolis (971-*ante* 975/976) şi katepanatul sau ducatul Mesopotamia Occidentală (cca. 975/976-*post* 1002). Pe parcursul funcționării sale, ultima unitate militar-administrativă a avut în compunere strategatele Mesopotamia Occidentală şi de Dristra sau Dorostolon (cca. 975/976-cca. 986), respectiv strategatul Mesopotamia Occidentală (*post* 986-cca. 1000/1001).

*

Debutul secolului al XI-lea avea să aducă, pe fondul contraofensivei bizantine în Bulgaria răsăriteană, o nouă reorganizare a stăpânirilor imperiului de la Dunărea de Jos. Conform relatării lui Georgios Kedrenos şi Ioannes Zonaras, în anul 6508 [septembrie 1000-august 1001], forțele bizantine comandate de *patrikios*-ul Theodorokanos şi *protospatharios*-ul Nikephoros Xiphias, recucereau definitiv regiunile Bulgariei răsăritene cu principalele centre Marele Preslav, Micul Preslav şi Pliskova[58].

Recucerirea bizantină a fost urmată, foarte probabil, într-un an imediat următor după 1002, de reorganizarea stăpânirilor bizantine. Teritoriile recucerite la Dunărea de Jos erau unificate cu cele ale katepanatului Mesopotamia Occidentală, care îşi înceta existența, într-o nouă themă, *strategatul (strategia) Dristrei* sau de *Dorostolon*[59]. Foarte probabil, în această epocă de început a existenței sale, din considerente de ordin militar, apărarea noii unități militar-administrative a continuat să fie încredințată guvernatorului Thraciei, fapt confirmat de sigiliul lui David, *„protospatharios şi strategos al Thraciei şi Dristrei (Δανὶδ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θράκης καὶ Δρίστρας)”*[60], a cărui guvernare considerăm că trebuie plasată în această perioadă.

Procesul de desăvârşire a organizării militar-administrative a themei de la Dunărea de Jos a continuat pe toată durata ofensivei bizantine împotriva Țaratului Bulgar. În acest fel, strategatului Dristrei (Dorostolon) i-au fost alipite teritoriile riverane fluviului până în amonte de Vidin (1018/1019).

În structura primită, strategatul de Dristra îşi va continua existența până pe la sfârşitul primului sfert al secolului al XI-lea. Pledează în sprijinul opiniei noastre sigiliile unor guvernatori ai themei dunărene, cum este, spre exemplu, cel

[57] MĂRCULEȚ 2006, p. 303-305.
[58] Cedrenus 1839, p. 452; Zonaras 1871, p. 118.
[59] MĂRCULEȚ 2007, p. 312.
[60] JORDANOV 2003, nr. 35C.20.

al lui Theodoros, *„primikerios şi strategos de Dristra (Θεόδωρος πριμικήριος καὶ στρατηγὸς Δρίστρας)"*, datat în jurul anului 1025[61].

Într-o lucrare de dată recentă, istoricul Al. Madgearu identifica după 1018 următoarea succesiune a organizării militar-administrative a teritoriilor de la Dunărea de Jos: *thema de Dristra sau a oraşelor paristriene (1018-1059)* şi *thema Paradounavon (1059-1095?)*. În susținerea opiniei sale autorul aduce ca argument titlurile guvernatorilor themei dunărene menționate în sursele literare şi sigilografice. Pentru perioada funcționării *themei Dristra sau a oraşelor paristriene (1018-1059)*, autorul identifică următorii guvernatori: Katakalon Kekaumenos, anthypatos şi vestis, *archon ton para ton Istron poleon* (katepano pe două sigilii, care nu au însă menționat numele themei) (1042-1045); Mihail, fiul lui Anastasios, patrikios, *archon ton Paristrion poleon* (1045-1047); Constantin […]polites, patrikios, *katepano de Dristra* (după 1047); Leon Drimys, anthypatos şi patrikios, *katepano de Dristra* (cca. 1050); Romanos Diogenes, patrikios, *archon ton peri ton Istron poleon* (înainte şi după 1053). Pentru perioada funcționării *themei Paradunavon (1059-1095?)* sunt identificați următorii guvernatori: Demetrios Katakalon, anthypatos şi patrikios, *katepano de Paradunavon* (cca. 1055-1062); Theodoros Pegonites, patrikios, anthypatos şi vestis, *katepano de Paradunavon* (cca. 1055-1062); Nikephoros Botaneiates, magistros, *archon ton kata ton Istron poleon* (1062-1065); Symeon, vestis, *katepano de Paradunavon* (1065-1072); Mihail, vestarches, *katepano de Paradunavon* (1065-1072); Nestor, vestarches, *katepano de Paradunavon* (1072); Gregorios Maurokatakalon, patrikios şi anthypathos, *katepano de Paradunavon* (după 1087); Leon Nikerites, proedros, *duce de Paradunavon* (1091-1095?)[62].

În ceea ce ne priveşte, nu împărtăşim decât parțial această opinie. Pe baza surselor sigilografice şi literare existente, care dau certe titlurile guvernatorilor de la Dunărea de Jos, ne permitem următoarea succesiune aproximativă a acestora în perioada *post* 1025-sfârşitul secolului al XI-lea: Constantin […]polites (?), patrikios, *katepano de Dristra* (cca. 1034-1041); Katakalon Kekaumenos, anthypatos şi vestis, *archon ton para ton Istron poleon* (*ante* iunie 1043-*ante* dec. 1045); Mihail, fiul lui Anastasios, patrikios, *archon ton Paristrion poleon* (ante decembrie 1045-1047); Mihail Dokeianos, vestarches, *katepano de Paradunavon* (1047-vara 1050)[63]; Leon Drimys, anthypatos şi patrikios, *katepano de Dristra* (cca. 1050); Romanos Diogenes, patrikios, *archon ton peri ton Istron poleon* (înainte şi după 1053); Demetrios Katakalon, anthypatos şi patrikios, *katepano de Paradunavon* (cca. 1055-1059); Theodoros Pegonites, patrikios, anthypatos şi vestis, *katepano de Paradunavon* (cca. 1055-1059); Basileios Apokapes, magistros, *archon ton kata ton Istron poleon*, respectiv, magistros, vestis, *duce [de Paradunavon sau de Paristrion]* (*ante* aprilie 1059-cca. 1066/1067)[64]; Nestor, vestarches, *katepano de Dristra*, *duce de Paristrion* (omul împăratului Doukas pe sigilii) (1072-1073); Gregorios Maurokatakalon, patrikios, anthypatos şi *katepano* (fără precizarea themei pe sigilii) (anii '80-incert); Leon Nikerites, proedros, *duce de Paradunavon* (1091-cca. 1094/1095).

[61] JORDANOV 2003, nr. 23.4; SEIBT 2005, p. 131.
[62] MADGEARU 2007, p. 71.
[63] STEPHENSON 2003, p. 115; MĂRCULEȚ 2008b, p. 32-39.
[64] MĂRCULEȚ 2009, p. 163-177.

Parcurgerea legendelor sigiliilor guvernatorilor sau a informațiilor literare face posibilă constatarea că în perioada cuprinsă între aproximativ 1025 şi sfârşitul secolului al XI-lea sursele de care dispunem folosesc alternativ titlurile: *katepano de Dristra*, *archon al oraşelor de la Istros* sau *al oraşelor paristriene*, *katepano de Paradunavon*, *duce de Paristrion*, respectiv de *Paradunavon*. Această constatare ne permite concluzia că în perioada analizată, *katepanatul de Dristra, archontatul oraşelor de la Istros* sau *al oraşelor paristriene*, *ducatul de Paristrion*, *katepanatul-ducatul de Paradunavon* desemnează una şi aceeaşi themă bizantină, o succesiune a două sau mai multe asemenea unități militar-administrative fiind exclusă.

*

Pentru secolul al XII-lea, informațiile privind organizarea militar-administrativă a stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos lipsesc cu desăvârşire. Constatăm însă, aşa cum am precizat mai sus, că autorii bizantini Nilos Doxopatris şi Ioannes Kynnamos folosesc pentru regiunile de la Dunăre denumirile *oraşele paristriene* şi *Paristrion*, identice cu două dintre cele folosite de sursele literare pentru a desemna unitatea militar-administrativă dunăreană în secolul al XI-lea. Această constatare face plauzibilă concluzia exprimată cu mai multe decenii în urmă de Nicolae Bănescu, conform căreia, *„thema Paristrion-Paradunavon a fost cu adevărat santinela Dunării de Jos de-a lungul epocii Comnenilor”*[65].

Funcționarea themei Paristrion-Paradunavon în secolul al XII-lea este susținută şi de alți specialişti. O asemenea opinie, exprimă spre exemplu, Milan Şesan, care consideră că unitatea militar-administrativă de la Dunărea de Jos şi-a încetat existența în intervalul 1195-1201 sub loviturile Țaratului Vlaho-Bulgar[66].

În ceea ce ne priveşte, ne raliem acestor opinii. Ca urmare conchidem, la rândul nostru, că, foarte probabil, thema Paristrion-Paradunavon şi-a continuat existența şi pe durata secolului al XII-lea, ea începându-şi existența prin anii 1201-1202, în urma cuceririi succesive a teritoriilor sale de către Țaratul Vlaho-Bulgar[67].

Considerații finale. Pentru perioada cuprinsă între 971 şi sfârşitul secolului al XII-lea stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos apar menționate în sursele bizantine, sigilografice şi literare, sub opt denumiri: **1.** *Ioannoupolis şi Dorostolon (Ἰωαννούπολις καὶ Δορόστολον)*, **2.** *Theodoroupolis (Θεοδωρούπολις)*, **3.** *Mesopotamia Occidentală* sau *a Apusului (Μεσοποταμία τῆς Δύσεως)*, **4.** *Dristra (Δρίστρα)* şi/sau *Dorostolon (Δορόστολον/Δοροστόλων)*, **5.** *oraşele de la Istros* sau în formula extinsă *oraşele şi ținuturile de la Istros*, **6.** *oraşele paristriene (αἱ παριστρίοι πόλεις)*, **7.** *Paristrion (Παριστρίων/Παρίστριον)*, **8.** *Paradounavon (Παραδούναβον)*.

Între 971 şi sfârşitul secolului al XI-lea în regiunile stăpânite de Bizanț la Dunărea de Jos s-au succedat cinci unități militar-administrative bizantine: **1.** *strategatul de Ioannoupolis şi Dorostolon* (cca. 971), **2.** *katepanatul de Theodoroupolis* (971-*ante* 975/976), **3.** *katepanatul* sau *ducatul Mesopotamia Occidentală* (cca. 975/976-*post* 1002), care pe parcursul funcționării sale a avut în compunere strategatele Mesopotamia Occidentală şi de Dristra sau Dorostolon (cca. 975/976-cca. 986),

[65] BĂNESCU 1946, p. 105.
[66] ŞESAN 1978, p. 48.
[67] MĂRCULEȚ 2008a, p. 140.

respectiv strategatul Mesopotamia Occidentală (*post* 986-cca. 1000/1001), **4.** *strategatul (strategia) Dristrei* sau de *Dorostolon* (*post* 1002-cca. 1025) şi **5.** thema *Paristrion sau Paradunavon* (*post* 1025-sfârşitul secolului XI), menționată în surse sub denumirile de *katepanatul de Dristra, archontatul oraşelor de la Istros* sau *al oraşelor paristriene*, *ducatul de Paristrion*, *katepanatul* sau *ducatul de Paradunavon*.

Pentru secolul al XII-lea, constatăm că o serie de surse literare folosesc pentru a desemna regiunile de la Dunăre denumirile *oraşele paristriene* şi *Paristrion*, identice cu două dintre cele folosite de sursele literare pentru a desemna unitatea militar-administrativă dunăreană în secolul al XI-lea. Acest lucru permite concluzia că, foarte probabil, thema Paristrion-Paradunavon şi-a continuat existența şi pe durata secolului al XII-lea, ea încetându-şi existența prin anii 1201-1202, în urma cuceririi succesive a teritoriilor sale de către Țaratul Vlaho-Bulgar.

Nicuna dintre denumirile folosite pentru a desemna stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos nu are un caracter strict oficial. Cu excepția denumirilor *Paristrion*, *oraşele paristriene* şi *oraşele de la Istros*/ sau *oraşele şi ținuturile de la Istros*, care se regăsesc exclusiv în sursele literare, toate celelalte, considerate a fi oficiale – *Theodoroupolis*, *Dristra*, *Dorostolon*, *Mesopotamia Occidentală* şi *Paradounavon*, – se regăsesc, atât în sursele sigilografice, cât şi în cele literare. Această constatare ne permite concluzia că, în timp ce în cazul denumirilor *Theodoroupolis*, *Dristra*, *Dorostolon*, *Mesopotamia Occidentală* şi *Paradounavon* semnificația şi caracterul oficial sunt predominante, celelalte – *Paristrion*, *oraşele paristriene* şi *oraşele de la Istros*/ *oraşele şi ținuturile de la Istros* – au o semnificație şi un caracter exclusiv geografic.

BIBLIOGRAFIE

a) *Surse literare*.

Attaliates 1853 – Michaelis Attaliatae, *Historia*. Opus a Wladimiro Bruneto de Presle, Instituti Gallici Socio, inventum descriptum correctum, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1853.

Bryennius 1836 – Nicephori Bryennii, *Commentarii*, recognovit Augustus Meineke, Bonnae, 1836.

Cedrenus 1839 – Georgius Cedrenus, *Historiarum compedium*, în Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzes ope ab Immanuele Bekkero, suppletus et emendatus, t. II, Bonnae, 1839.

Choniates 1835 – Nicetae Choniatae, *Historia*, ex recensione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1835.

Cinnamus 1836 – Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ad fidem Codicis Vaticani, recensuit Augustus Meineke, Bonnae, 1836.

Comnena 1977 – Anna Comnena, *Alexiada* (trad. de Marina Marinescu şi N.Ş. Tanaşoca), Bucureşti, 1977.

Diaconus 1828 – Leonis Diaconi Caloënsis, *Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti*, e recensione Caroli Benedicti Hasii, Bonnae, 1828.

FHDR, III – *Fontes Historae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României)*, vol. III, Bucureşti, 1975.

Psellos 1998 – Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, trad. R. Alexandrescu şi N.Ş. Tanaşoca, Iaşi, 1998.

Scylitzes 1839 – Ioannis Scylitzae curopalatae, *Excerpta ex Breviario historico*, în Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzes ope ab Immanuele Bekkero, suppletus et emendatus, t. II, Bonnae, 1839.

Zonaras 1871 – Ioannis Zonarae, *Epitome historiarum* cum Caroli Ducangii suisque annotationibus, edidit Ludovicus Dindorfius, vol. IV, Lipsiae, 1871.

b) *Surse bibliografice*.

BARNEA 1971 – I. Barnea, *Stăpânirea bizantină asupra Dobrogei între anii 971-1185: Thema Paristrion (Paradunavon)*, în I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III: *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 71-167.

BARNEA 1986 – I. Barnea, *Noi contribuții la istoria themei Paristrion (Paradunavon)*, SCIVA 27 (1986), 3, p. 268-274.

BĂNESCU 1946 – N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946.

BICA 2003 – I. Bica, *Thema Paristrion (Paradounavon) în istoriografia bizantină şi română*, Piteşti, 2003.

DIACONU 1969 – P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfârşitul secolului X*, Pontice 2 (1969), p. 395-400.

DIACONU 1986 – P. Diaconu, *Despre organizarea administrativ-militară a regiunii Dunării de Jos în vremea lui Ioan Tzimiskes (Contribuții pe marginea articolului: Sigiliile lui Leon Sarakinopulos de la Preslavul Mare)*, SCIVA 27 (1986), 2, p. 167-178.

JORDANOV 1982 – I. Jordanov, *Pečati na Leon Sarakinopul ot Velikij Preslav*, Arheologija, 24 (1982), 1, p. 12-23.

JORDANOV 1993 – I. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088)*, Sofia, 1993.

JORDANOV 2003 – I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 1: *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003.

JORDANOV 2006 – I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 2: *Byzantine Seals with Family Names*, Sofia, 2006.

JORDANOV, ZHEKOVA 2007 – I. Iordanov, Z. Zhekova, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Shumen, 2007.

MADGEARU 2007 – Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgovişte, 2007.

MĂRCULEȚ 2006 – V. Mărculeț, *Noi considerații asupra organizării, funcționării şi rolului themei Mesopotamia Apusului. 971-c.1000*, Pontica 39 (2006), p. 295-317.

MĂRCULEȚ 2007 – V. Mărculeț, *Din nou despre organizarea teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos: strategatul de Dristra-Dorostolon*, Peuce S.N. 3-4 (2007), p. 305-316.

MĂRCULEȚ 2008a – V. Mărculeț, *Thema Paristrion-Paradunavon – c.1018/1020-c.1200/1202 – Istorie-Evoluție-Rol*, Mediaş, 2008.

MĂRCULEȚ 2008b – V. Mărculeț, *Mihail, arhontele oraşelor paristriene şi Mihail, vestarchos şi katepano de Paradunavon – doi guvernatori ai themei Paristrion-Paradunavon la mijlocul secolului al XI-lea*, Hrisovul. Anuarul Facultății de Arhivistică, 14 (2008), p. 32-39.

MĂRCULEȚ 2009 – V. Mărculeț, *Un problème controversé de l'histoire du thème Paristrion-Paradounavon au XIe siècle: le gouvernement de Basielios Apokapes*, Istros 15 (2009), p. 163-177.

NESBITT, OIKONOMIDES 1991 – J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Washington D.C., 1991.

OIKONOMIDES 1965 – N.A. Oikonomides, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident*, RÉSEE 3 (1965), 1-2, p. 57-79.

SEIBT 1996 – W. Seibt, *Review of Jordanov, Preslav*, ByzZ 89 (1996), p. 134-138.

SEIBT 2005 – W. Seibt, *Review of Jordanov, Corpus I*, ByzZ 98 (2005), p. 129-133.

STĂNESCU 1968 – E. Stănescu, *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos – în secolele X-XII – şi sensul lor istoric*, SCIV 19 (1968), 3, p. 469-491.

STĂNESCU 1974 – E. Stănescu, *Byzance et les Pays roumains aux IXe-XVe siècles*, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines. Bucarest, 6-12 septembre 1971, vol I, Bucureşti, 1974, p. 393-431.

STEPHENSON 2003 – P. Stephenson, *The Balkan Frontier in the Year 1000*, în *Byzantium in the Year 1000*, Leiden-Boston, 2003, p. 109-133.

ŞESAN 1978 – M. Şesan, *Les thèmes byzantins à l'époque des Comnènes et des Anges (1081-1204)*, RÉSEE 16 (1978), 1, p. 45-55.

WASSILIOU, SEIBT 2003 – A.-K. Wassiliou, W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 2 Teil: *Zentral- und Provinzialverwaltung*, Vienna, 2003.

ZACOS 1984 – G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II, compiled and edited by J.W. Nesbitt*, Bern, 1984.

LE PORT FLUVIAL KILIA AU MILIEU DU XIVe SIÈCLE

Radu-Ștefan VERGATTI[*]

Key words: *port, Danube Delta, Black Sea, Genoese colony, register of the medieval notary.*

Cuvinte cheie: *port, Delta Dunării, colonie genoveză, registrul notarului medieval.*

Abstract: *The city of Kilia was the most flourishing port of the Danube Delta in the middle of the 14th century. This situation clearly results from the register of the Genoese notary Antonio di Ponzò. The bill of exchange, the credit, the commandite, were some of the most modern trade methods introduced by the city's Genoese colony. The residents of Kilia have contributed to the birth of an original civilization of the harbour in the Danube Delta through their achievments. The record of Antonio di Ponzò contains also other valuable information. It shows that an Orthodox (Greek) church of St. John was in Chilia. Its existance has only been alleged before. It is now documentary certified. The Turkish conquest of 1484 ended the development of the Kilia port.*

Rezumat: *Oraşul Chilia a fost cel mai înfloritor port din Delta Dunării la mijlocul secolului al XIV-lea. Această situație se reflectă clar în registrul notarului genovez Antonio di Ponzò. Colonia genoveză a introdus cele mai moderne practici comerciale, obișnuite în lumea mediteraneeană: cambia,* lettre de change*, creditul, plata la termen, comandita etc. Prin realizările lor, locuitorii oraşului Chilia au contribuit la crearea unei civilizații portuare originale în Delta Dunării. Alături de civilizația mediteraneeană s-a dezvoltat civilizația portuară locală. Din registrul lui Antonio di Ponzò am aflat o informație prețioasă – la Chilia exista o biserică ortodoxă (grecească), cu hramul Sf. Ion. Până în momentul de față existența acestei biserici era numai bănuită. Acum ea este atestată documentar. Cucerirea turcească din anul 1484 a pus capăt dezvoltării portului Chilia.*

Le XIIe Congrès international des sciences historiques dont les travaux se sont déroulés du 29 août au 5 septembre 1965 à Vienne imposait une nouvelle

[*]Radu-Ştefan Vergatti: École doctorale de l'Université Valachia, Târgovişte, Roumanie; e-mail: rstvergatti@gmail.com.

notion, celle de *civilisation portuaire*[1]. Notre sujet s'intéresse justement à ce type de civilisation. Pratiquement, l'évolution du port danubien de Kilia du milieu du XIVe siècle jusqu'à la fin du XVe siècle[2] est d'une énorme importance pour l'histoire de la Dobroudja et de tous les territoires habités par les Roumains.

Notre recherche porte sur le milieu du XIVe siècle, vu que c'est à cette époque-là que la ville-port de Kilia commence à s'imposer, à évoluer de manière spectaculaire, à la même époque où le port de Vicina – un port mystérieux, pas encore localisé, non identifié - déclinait[3]. Situé sur le bras de Kilia, appelé aussi Vicina[4], le plus au nord des cinq bras que le du Delta du Danube possédait à cette époque-là, Kilia, Sulina, St. Georges, Aspera, Dunavăț[5], le port de Kilia profitait du plus grand débit du fleuve et donc des meilleures conditions de navigation[6]. Certes, des vaisseaux commerciaux comme les *taride*[7] et les *cigute*[8] pouvaient pénétrer dans des ports à faible profondeur[9], relativement protégés contre les

[1]Cf. Comité International des Sciences Historiques, XIIe Congrès international des Sciences Historiques, Vienne, 29 août-5 septembre 1965, Rapports – III. Commissions Vienne, 1965, p. 160.

[2]Je me rapporte à 1484, date à laquelle Kilia a été prise par les troupes ottomanes sous la commande du sultan Bayezid II; pour les conditions de la prise de Kilia, v. aussi les opinions exprimées par INALCIK 1996, p. 75; *Istoria imperiului otoman* (coord. Robert Mantran), Bucureşti, 2001, p. 95-96. La conquête ottomane de Kilia (les 5-14 juillet 1484) a marqué un changement dans la vie économique et politique des États roumains extracarpatiques.

[3] Pour des renseignements sur Vicina, v. BRĂTIANU 1935, *passim*; en faveur de la localisation de Vicina à Măcin, v. TOMASCHEK 1886, p. 302; en faveur de la localisation de Vicina à Isaccea, v. GRĂMADĂ 1925, p. 26; en ce qui concerne l'identification de Vicina avec Mahmudia, v. BRĂTIANU 1935, p. 69, 91 ; pour l'identification de Vicina avec Păcuiul lui Soare, v. DIACONU, BARASCHI 1977, *passim*.

[4] V. aussi les cartes de Pietro Visconti (1318 et 1320) dans NØRDENSKJOLD 1897, réimprimé Burt. Franklin, New York, 1962, pl. VI, 9; la carte de Marino Sanudo (*ibidem*, pl. XIII ; reproduite dans *Călători străini despre ţările române*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 69); on peut constater une grande ressemblance de la carte mentionnée antérieurement avec le portulan de Perrino Vesconte (1327) – on peut y remarquer l'appellation *flume(n) de Vicina v(e)l Danubiu(m) vel Danoia* (GRĂMADĂ 1925, p. 8).

[5] Cf. le portulan de Marino Sanudo, *loc.cit*.; il reproduit la situation du portulan de P. Vesconte (*loc. cit.*) ; dans d'autres portulans de la fin du XIIIe siècle le Delta du Danube a six bras: Grosseto (Grossea), San Giorgio, Aspera, Saline (Solinae), Licostoma et Elexe (*Il compasso da navigare*. Opera italiana della meta'del secolo XIII, prefazione e testo del codice Hamilton 396 a cura di Bachisio R. Mozzo, Anali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Universita di Cagliari, 8 (1947), p. 130-131), dont seuls quatre navigables; l'accès le plus facile pour des vaisseaux de type lignum se faisait par les bras Aspera et San Giorgio (Sancti Giorgi) (cf. TODOROVA 1978, p. 126-128; BALARD 1978, p. 558).

[6] V. GIURESCU 1964, *passim*.

[7] LOPEZ, RAYMOND 1955, p. 228 (note). Les *tarides* étaient des vaisseaux pas trop longs, qui faisaient la transition entre les galères plus solides, plus rapides, aux nefs, plus spacieuses, mais aussi plus fragiles et qui utilisaient uniquement les voiles. Les voiles étaient un moyen meilleur marché de propulsion, mais la navigation contre le vent n'étaient pas trop perfectionnée au XIVe siècle; v. aussi le point de vue exprimé par Andreea Atanasiu en ce qui concerne les vaisseaux qui naviguaient dans la mer Noire et sur le Danube au XIVe siècle (cf. ATANASIU 2008, p. 149-160, 297-298).

[8] *Ibidem*.

[9] *Ibidem*.

attaques des « chevaliers des steppes » qui rôdaient dans les alentours. Ainsi, le port de Kilia est-il devenu une véritable fourmilière, exerçant une grande influence sur la vie économique de la zone. C'est ce que montre le minutier d'Antonio di Ponzo, notaire à Kilia, qui enregistra de 1360 à 1361 les contrats et les négociations conclues dans ce port[10]. J'ai présenté ce document pour la première fois en 1970[11]. Je reviens aujourd'hui à ce sujet vu que les informations fournies par ce minutier, véritable miroir de la société médiévale roumaine, selon R. H. Bautier, celui qui l'a découvert, mises en relation avec d'autres sources, jettent une nouvelle lumière sur ce qui se passait au milieu du XIVe siècle aux bouches du Danube.

Il faut préciser premièrement que le port danubien de Kilia est mentionné dans des documents avant la fin du XIIIe siècle[12]. Il existait déjà en 1241; c'était, selon le chroniqueur persan Räšīd-od-Din, une grande ville, qui attirait les armées mongoles sous la commande du kagan Kadan, qui l'a attaquée et pillée[13]. La ville continue d'exister, suscitant par ses richesses la convoitise des uns et des autres : ainsi, en 1337-1338 elle a été pillée par les troupes d'Umur Beg d'Aydin[14]. Les pilleurs appelaient ses habitants *kiafiri.* On a pensé qu'ils désignaient de la sorte les chrétiens habitant ce port où il y avait aussi un *castellum* de la patriarchie œcuménique[15]. Ce n'est que dans les années 1350-1355 que les Génois purent y installer une colonie, qui dominait la ville danubienne.

Deuxièmement, il faut remarquer que la population du port de Kilia constituait, comme il est naturel, une véritable mosaïque ethnique. Il y avait des Roumains, des Italiens, originaires surtout de Gênes, des Grecs, des Arméniens, etc. Très probablement il y avait aussi des Turcs séleucides[16], des Tatars, des

[10] Le Minutier a été rédigé par le notaire Antonio di Ponzò et probablement par son neveu; je l'affirme m'appuyant sur l'existence de deux écritures différentes présentes dans le minutier. Un premier fragment du minutier contient quelque 100 documents pour la période du 27 novembre 1360 au 12 mai 1361 ; il a été découvert et signalé par Robert Henri Bautier, « Notes sur les sources de l'histoire économique médiévale dans les archives italiennes », in *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (École française de Rome), 60 (1948), p. 188. Dans son article R. H. Bautier appelle Antonio di Podenzolo le notaire génois venu travailler de 1360 à 1361 à Kilia. Ce premier échantillon de documents a été publié par PISTARINO 1971. Le deuxième échantillon, constitué de 23 documents, rédigés par le même notaire du 11 août au 30 octobre 1360, a été découvert et publié par BALARD 1980a, avec une préface singée par Hélène Ahrweiler.

[11] Le texte a été présenté lors de la session *Pontica* de 1970 et publié par la suite (Ciobanu (Vergatti) 1970, p. 297-329) ; comme je n'avais plus le droit de publier, mon nom étant interdit, j'ai passé un accord avec monsieur O. Iliescu que je remercie ici encore une fois pour qu'il puisse exploiter le texte, le présentant comme sien.

[12] Cf. GIURESCU 1967, p. 207 sqq.

[13] « Et il s'empara des villes des ūlākūṭilor [des Valaques], Tirnīn et Kīla" (cf. DECEI 1978, p. 195).

[14] Cf. LEMERLE 1957, p. 57; ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU 1959, p. 3-23.

[15] La liste sur laquelle figure ce *castellum* date de 1318-1320 (*Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. XIV/1: 1320-1716, éd. N. Iorga, Bucureşti, 1915, p. 1); c'est probablement dans ce château qu'avait été exilé Joseph après avoir été obligé de renoncer à sa dignité de patriarche le 11 janvier 1274 (cf. GIURESCU 1967, p. 207).

[16] En 1263, 10 000 familles de Turcs séleucides se sont installées autour de la ville de

Hongrois[17], etc.

En faveur de l'existence d'habitants roumains parmi les habitants du port de Kilia on doit invoquer la mention explicite dans le minutier notarial d'Antonio di Ponzò de l'existence d'un traducteur pour le latin parlée en Italie, Oddoardo Framba, *burgensis* de Kilia « inter dictos contrahentes de lingua latina in romecha et de romecha in latina »[18]. C'est lui qui a traduit un contrat pour Costa-Aga, habitant de Kilia, qui parlait le roumain. Il avait emprunté deux *sommi* d'argent *ad pondus Chili*[19] à Angelo de Azano, *burgensis* de Péra[20].

J'ai insisté sur la langue parlée pour indiquer que Costa Aga était Roumain, son prénom n'étant pas significatif pour son ethnie. Le prénom Costa est largement répandu dans toute la région des Balkans et parmi les Slaves; c'est donc la langue qu'il parlait et qu'il comprenait, le roumain, qui rend compte de son origine ethnique[21]. On ne peut dire que le notaire ait renvoyé à la langue des Romaioi, la langue des habitants de l'Empire Byzantin, car un peu plus loin dans le même minutier du notaire d'Antonio di Ponzò on indique qu'un autre acte a été traduit du grec, *gregescha*, en latin. Il s'agit là d'une traduction faite par un autre traducteur, Iohane Caldi de Symisso, d'une autre négociation conclue entre d'autres clients du notaire, Grecs, cette fois – Theodor de Caffa, « habitator et burgensis » de Kilia, et Constantin Mamali de Constantinople. C'est dans ce contexte que le traducteur utilise un terme roumain pour indiquer la langue parlée par ces clients, *gregescha.* Il est évident qu'il s'agit d'une transposition du terme roumain *grecească*, nettement différent du terme *romecha* (roumain) contenu dans le document antérieur. Pour le notaire et pour le traducteur il est évident que ce Costa Aga était Roumain et parlait roumain. *Aga*, accolé au prénom Costa, peut indiquer une fonction dans la police locale remplie par cette personne. Il est très possible que dans le port de Kilia la police portuaire ait déployé des activités requises par la vie dynamique de la communauté roumaine. On suppose que la fonction d'aga concernait exclusivement la communauté roumaine, vu que c'était le consul qui exerçait ces fonctions pour la communauté italienne.

Dans l'état actuel des recherches il est difficile d'estimer le nombre d'habitants de la ville de Kilia au milieu du XIVe siècle. On peut tout au plus proposer un chiffre sous toutes réserves. Tenant compte de la superficie de la ville à cette époque-là, à peu près la même que celle de 1484, quand cette superficie a été indiquée sur un plan, et d'une estimation, 20 000 habitants dans le port à la même époque[22], on peut conclure qu'au XIVe siècle à Kilia vivaient environ 10-15 000 de personnes[23]. Mon estimation tient compte aussi du chiffre d'affaires qui

Babadag, sous la commande de Saru-Saltîk, un lieutenant d'Isseddin. Ils avaient l'aval du basileus restaurateur Michel VIII Paléologue (cf. WITLEK, ALI 1952, p. 19-73; DENY 1930, p. 177-178; KOWALSKI 1933, *passim*; INALCIK 1996, p. 372.

[17] L'ethnie de ces personnes résulte des contrats rédigés par le notaire Antonio di Ponzo.

[18] Cf. BALARD 1980b, p. 233-238.

[19] *Sommi* représente une unité de poids d'argent, calculée dans ces contrats en conformité avec les normes du port de Kilia.

[20] BALARD 1980b, p.233-238.

[21] *Ibidem*.

[22] Cf. BELDICEANU 1964, p. 36-115.

[23] En ce qui concerne la population de la Dobroudja à cette époque-là, v. VERGATTI

résulte du minutier d'Antonio di Ponzò. Ainsi, du 8 au 12 mars 1361, soit cinq jours, des contrats d'un montant total de 7 770 *hyperperi ad pondus Peyre*[24] ont été établis. C'est un montant considérable si on tient compte qu'il résulte des enregistrements faits dans le minutier d'un seul notaire, qui n'était d'ailleurs que le second, les actes de l'autre notaire, Barnabo di Carpina, qui exerçait aussi la dignité de consul, n'ayant pas été retrouvés[25]. Je ne suis pas parvenu à rapporter ces sommes au chiffre d'affaires de Péra à la même époque. Par contre, je peux confirmer, m'appuyant sur les calculs de Gheorghe I. Brătianu, qu'en 1281 seulement et en tenant compte uniquement de 27 contrats établis par un seul notaire, Gabriel de Predono, le chiffre d'affaires réalisé à Vicina a été de 3 241 hyperpères d'or *ad pondus Peyre*[26].

Ceci permet de conclure que, d'une part, la ville-port de Kilia a supplanté Vicina en ce qui concerne le chiffre d'affaires, et, d'autre part, que la population du port qui nous intéresse était particulièrement active. Les documents montrent que c'étaient les banquiers Lamberto Buscarini et Luchino Bernama qui jouaient un rôle important dans le port de Kilia[27]. À leurs côtés, on retrouve des marchands, des Italiens originaires de Gênes comme Domenico di Monte-Roso, Savone Pellegrino Daniele, Marino d'Isola, Antibre d'Opizzi de Monetta qui animaient la vie économique du port. S'occupant eux aussi de différentes affaires, des Grecs, comme Iane Francopolos, Iane Vasilicos et Iane Koschina, l'Arménien Sarchis, le Roumain Costa Aga, etc.

Toutes ces personnes étaient des habitants permanents de la ville de Kilia. D'autres personnes y viennent pour leur commerce[28], comme les personnes mentionnées dans deux documents, le premier daté du 19 avril 1361[29] et le second du 7 mai 1361[30] : il s'agit cette fois de personnes qui travaillaient en commandite et qui utilisaient des *lettres de change*. Ces deux contrats indiquent que des marchandises qui allaient être chargées à Licostomo, là où la profondeur de l'eau permettait aux vaisseaux de grand tonnage de mouiller, transitaient par Kilia. Les Génois apportaient des pierres précieuses, du drap français et lombard, des sacs en jute, des tissus de coton et de soie, des étoffes fines, des armes, etc.[31] Ils achetaient des blés, du miel, de la cire, du sel, du vin, du poisson, etc. Comme l'a démontré Nicolae Iorga dans les premières études sur Kilia et Cetatea Albă, on y faisait du commerce à grande échelle[32]. C'est également Nicolae Iorga qui a

2002, p. 226-228 sqq.

[24] Cf. CIOBANU (VERGATTI) 1970, p. 320.

[25] *Ibidem*.

[26] BRĂTIANU 1935, p. 47-48.

[27] Cf. CIOBANU (VERGATTI) 1970, p. 314.

[28] Les hommes d'affaires étrangers venus à Kilia pour différentes transactions sont, parmi d'autres, Giovani Zapos (contrat no XLVI-XLVII), Geoffredo Marocelo (contrat no VIII), etc.

[29] Contrat no XLIV.

[30] Contrat no LXXXIII

[31] *Documente privind Istoria României, B. Ţara Românească*, vol. I, veac XIII-XV (1247-1500), Bucureşti, 1953, p. 37-38.

[32] IORGA 1899-1900, *passim*; IORGA 1925, p. 44 sq; mêmes appréciations chez BRĂTIANU 1935, p. 46-57; CÎMPINA 1953a, p. 191-237; CÎMPINA 1953b, p. 37-81;

mentionné l'importance du commerce du blé[33], un aliment de base à l'époque, qui était transporté très facilement, par voies fluviale et maritime[34]. Ce commerce était très avantageux, de grosses quantités pouvant être livrées à meilleur marché que si elles avaient été transportées à terre. Kilia tirait en plus profit de sa position, au bout des routes commerciales qui traversaient la Valachie et la Moldavie[35].

Quelques documents sont révélateurs à cet égard : dans le minutier notarial on retrouve des contrats relatifs au commerce du blé, comme ceux conclus le 10 décembre 1360, le 9 janvier1361, les 5 et 27avril 1361, le 5 mai 1361[36]. L'acte du 3 mai 1361 nous permet de connaître aussi le prix du blé: à cette date Savone Pellegrino Daniele (Pellegrinus/Pellegrus Daniel de Saona) a acheté pour Domenico di Monte Roso (Dominico de Monterubeo)[37] 50 *modii*[38] de blé. Il a payé un hyperpère d'or *ad sagium Peyre* par modius[39]. Ce n'était pas cher, si on compare ce prix à celui pratiqué dans la zone de la Méditerranée[40]. Il faut en plus tenir compte de la qualité du blé de Dobroudja, apprécié par Francesco Balducci Pegolotti dans *Prattica della mercatura*[41]. Le blé de Dobroudja, chargé à Kilia[42], est à l'origine d'un conflit entre les Génois et les Vénitiens en 1359. Les Vénitiens réclament à leur Seigneurie qu'ils ont été empêchés d'acheter et de charger le blé[43]. Cet épisode d'un conflit commercial n'a pas eu de dénouement violent. Retenons l'importance de Kilia en tant que port de transit pour le commerce du blé[44]. Le blé qu'on y transportait provenait surtout des plaines du nord de la Dobroudja, compte tenu de la difficulté du transport terrestre au moyen âge.

Un autre produit très recherché dans le port de Kilia était le miel. Le contrat établi le 27 avril 1361[45] par le notaire Antonio di Ponzò conclu entre Marino D'Isola et le Genevois Antibre d'Opizzi di Monelia porte sur la vete de 8 *cantaria*[46] de miel. Mais le plus important marchand de miel, un véritable grossiste, semble avoir été l'Arménien Sarchis. Il avait acheté une quantité de 113,5 *cantaria* de miel

---

CIOBANU (VERGATTI) 1969, p. 401-413.

[33] *Ibidem*.

[34] Cf. ATANASIU 2008, p. 228-236.

[35] Cf. PANAITESCU 1994, p. 83-99.

[36] Contrat nos XVI, XLVI-XLVII, XXV, XXXI, LIX.

[37] Cf. PISTARINO 1971, no. 17, 26

[38] *Modius* (pl. *modii)*, unité de mesure variable: à Constantinople un modius pour les céréales représentait 10,1 ou 8 kilos (cf. MÖLGER 1847, p. 54).

[39] En ce qui concerne l'évolution de la valeur de l'hyperpère, v. LAURENT 1951, p. 205.

[40] Cf. LOPEZ 1938, p. 275, 284, 295, 302.

[41] Cf. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, edited by Allan Evans, The Medieval Academy of America, Cambridge, Mass., 1936, p. 42; BRĂTIANU 1925, p. 246; BLOCH 1933, p. 5-25.

[42] Dans les actes notariaux on mentionne 25 ou 26 nefs, la propriété d'armateurs de Kilia, Cetatea Albă, Caffa, Constantinople, Trébizonde, qui transportaient des marchandises de Kilia vers Constantinople (BALLETTO 1976, p. 144-154).

[43] IORGA 1913-1914, p. 1049.

[44] Cf. LOPEZ 1938, p. 295.

[45] Contrat no. XLVIII.

[46] *Cantaria* était une unité de mesure de capacité, variable au moyen âge. À l'époque, *cantaria* valait à Constantinople 8,5 l.

(quatre contrats d'achat-vente) pour les transporter à Constantinople[47].

On vendait aussi de la cire. Le 2 février 1361 un contrat était établi entre le Grec Iane Koschina, habitant de Kilia, et le Genevois Geoffredo Marocelo, portant sur la vente de a 1,5 *cantaria* de cire ; les 8 et 24 avril 1361 le Genevois Antibre d'Opizzi di Monelia achetait lui aussi de la cire[48]. À la même époque l'Arménien Sarchis concluait plusieurs contrats pour l'achat de cire (le 17 février, le 11 mars, les 2 et 6 avril, le 6 mai 1361[49]).

Tous ces contrats portant sur des achats-ventes de miel et de cire indiquent que dans le port de Kilia il y avait des personnes spécialisées dans la transaction de tels produits. Ces personnes étaient originaires notamment de la région de Zagora, au nord de la Dobroudja.

Le commerce du sel fait l'objet de deux contrats, conclus le 8 mai 1361, entre Eliano Domenico, *burgensis* de Péra, le Genevois Giovanni Stancone et Lamberto Buscanini, banquier de Kilia[50]. Le contrat indique aussi le prix du sel – 9 *sommi* d'argent, *ad pondus Chili* le modius[51]. C'était un prix comparable ou même meilleur que celui de Vicina, où il y avait encore une unité de mesure propre et où l'on continuait de vendre des produits qui intéressaient les Genevois, comme le sel. Le commerce de Vicina continuait d'être surveillé par le consul genevois Bartolomeo di Marchi[52] (Bartholomeus de Marcho)[53].

Le vin, une autre denrée recherchée, est mentionné dans un seul contrat, conclu le 8 mai 1361, par Mihali Esteghano de Spiga et Manuel de Ripariolio (di Riparela)[54]. On pourrait expliquer la situation par l'abondance des vins italiens, différents du point de vue de la qualité et du goût des vins de Dobroudja.

Enfin, dans le port de Kilia, comme dans toutes les villes accueillant une communauté méditerranéenne, on remarque la pratique d'une autre forme de commerce, le commerce de l'argent. La présence des banquiers que nous mentionnions au début de cet article l'indique. Les prêts d'argent étaient établis de manière que les débiteurs n'inscrivaient pas le montant initial de la

[47] Les contrats no. V du 17 décembre 1360, XV du 28 février 1361, no XLI du 13 avril 1361, no XLII du 18 avril 1361; le miel provenait de la région de Zaora, au nord de la Dobroudja.

[48] Contrat no. VIII, *loc. cit*.

[49] Les contrats nos XXXVII, LV, XXVII, XXIV, XXXIV, XXXV, *loc. cit*.

[50] Contrat no. LIV.

[51] Unité de mesure propre à Kilia, ce qui montre que la ville possédait son propre système de mesures, comme d'autres colonies génoises, comme Tana, Caffa, Vicina.

[52] Le nom du consul Bartolomeo di Marchi (Bartholomeus de Marcho) apparaît pour la première fois dans le minutier de Antonio di Ponzò, contrat no XXXIX du 10avril 1361 (v. aussi le minutier d'Antonio di Ponzò publié par PISTARINO 1971, no. 23, et par la suite aux nos. 40, 60, 94); sa mention est importante, vu que les consuls de Vicina de 1281 (cf. CIOBANU (VERGATTI) 1970, p. 321, n. 252) et de 1286 (*ibidem*, n. 253), n'avaient pas enregistré dans les documents leurs noms. L'existence du consul Bartholomeus de Marcho (Bartolomeo di Marchi) signifie que, bien que dans le port de Vicina la vie était en train de s'éteindre, la ville était encore importante pour les échanges commerciaux opérés par les marchands génois de Kilia et de la constellation des colonies génoises de la mer Noire.

[53] Les numéros entre parenthèses renvoient à la forme sous laquelle le document a été cité et publié par PISTARINO 1971, *passim*.

[54] Contrat no. XXII, *loc..cit*.; PISTARINO 1971, no. 60.

transaction. Le contrat mentionnait exclusivement le montant final, exprimé en une monnaie sûre, les hyperpères de Péra ; le montant final cumulait le capital, l'intérêt et une assurance qui devait couvrir les éventuels accidents lors du transport. Dans 32 des 100 contrats du minutier d'Antonio di Ponzò on mentionne des prêts en *sommi* d'argent, *ad pondus Chili*, remboursés à Péra en hyperpères d'or, *ad sagium Peyre*. Ces formules montrent qu'il y avait à Kilia et à Péra des unités de mesure propres. Mieux encore, Kilia possédait une unité monétaire circulant librement dans les ports du Delta du Danube. Les mesures utilisées à Péra et à Kilia étaient vraisemblablement reconnues dans toutes les colonies génoises du pourtour de la mer Noire.

En voilà quelques exemples pour appuyer ces considérations. Le 8 mars 1361 Nichita (Nichita Mauro) et Sava Azaman din Ghirisunda (Sava Azamati de Chirisunda/Ghirisunda) déclarent avoir reçu de la part de Iani Koschina (Iane Coschino), habitant de Kilia, une quantité quelconque de *sommi* ad pondus Chili. Ils s'engageaient à restituer à Péra 130 hyperpères d'or ad sagium Peyre[55] sous quinzaine, à compter de la date de l'arrivée dans le port du vaisseau transportant les marchandises. Le 3 mai 1361 Sorleone di Passano (Sorleonus de Passano) déclare avoir reçu de Iane Francopolos (Calo Iane Franchopolo/Francopolo de Andreanopoli grechus) et de Iane Vasilicos (Calo Iane Fassilico/Vasilico/Vassilico de Andreanopoli grechus)[56] des *sommi* d'argent ad pondus Chili, s'engageant à payer à Péra 625 hyperpères d'or ad sagium Peyre[57]. Ce type de prêt impliquait aussi l'usage de la lettre de change. Ainsi, le 5 mai 1361, Francesco di Porto Venere (Francischus de Portu Venero) et Gregorio di San Giovannin (Gregorius de Sancto Iohanne), les deux habitants de Gênes, déclaraient avoir reçu de Magolo de Camila (Mogolus/Mongolus de Camila/Camilla), lui aussi originaire de Gênes, des *sommi* d'argent et s'engageaient à lui rendre à Péra 375 hyperpères d'or sous 12 jours à compter de la date de l'arrivée du vaisseau dans le port[58]. Le même Magolo din Camila prête à deux *burgenses* de Péra, des propriétaires de vaisseaux appelés Domenico di Rapallo (Dominicus de Rappallo/Rappalo) et Giovanini Zoardo (Iohannes Ioardus) des *sommi* d'argent ad pondus Chili, les débiteurs s'engageant à payer à 375 hyperpères d'or sous 12 jours à compter de la date de l'arrivée du vaisseau dans le port[59], respectivement 500 hyperpères d'or sous quinzaine, à compter de la date de l'arrivée du vaisseau dans le port[60]. L'acte qui porte la date du 10 mai 1361 mentionne Bartolomeo di Castiglione (Bartholomeus de Casteliono/Castelliono), *buergenses* de Péra, et Angelo Bisulfo di Diano (Angelus/Angellus Birulfus de Diano), qui déclaraient avoir reçu de la part du banquier Luchino di Benama (Luchinus de Benama/Bennama), « burgensis et

[55] Contrat no. XVII, *loc. cit.*; PISTARINO 1971, nos. 18, 22, 26.

[56] PISTARINO 1971, no. 47, 58, 59, 66, 67, 71, 83, 89, 90. Le même Iane Vasilicos prête des sommi d'argent le 4 mai 1361 à deux habitants de Caffa, Francischus de Portu Venero et Gregorius de Sancto Thoma, qui règleront leur compte à Péra en payant 400 hyperpères d'or (*ibidem*, nos. 59, 65).

[57] Contrat no LVII, *loc. cit.*; PISTARINO 1971, contrats nos. 47, 58, 59, 66, 67, 71, 83, 89, 90

[58] Contrat no LXIV, *loc. cit.*; PISTARINO 1971, no. 65.

[59] PISTARINO 1971, no. 69.

[60] Contrat no LVIII et no. LIX, *loc. cit.*; PISTARINO 1971, contrats nos. 70, 71, 75.

habitator Peyre, bancherius in Chili »[61] des *sommi* d'argent ad pondus Chili, s'engageant à payer pour le service rendu 487 hyperpères d'or et 12 carats, ad sagium Peyre, sous quinzaine, à compter de la date de l'arrivée de leur vaisseau dans le port[62]. Enfin, l'acte du 12 mai 1361 enregistre la déclaration de Nicolo Galio, habitant de Péra, le propriétaire d'un vaisseau, qui reconnaît avoir reçu de Luchino di Benama, *buergenses* de Péra, banquier à Kilia, des *sommi* d'argent, en échange desquels il s'engage à payer 412 hyperpères d'or ad sagium Peyre sous quinzaine, à compter de la date de l'arrivée de son vaisseau dans le port[63].

Tous ces exemples indiquent que dans les ports danubiens on pratiquait un commerce de haut niveau, dont le modèle avait été apporté et imposé dans la région par les Génois. Malheureusement, le commerce impliquant le crédit - la lettre de change, la commandite – était réservé aux seuls ports danubiens, sans que le commerce pratiqué dans les villes du territoire roumain en soit influencé. Radu Manolescu, spécialiste du commerce de Braşov et de Sibiu, n'y retrouve qu'au XVe siècle ces pratiques commerciales utilisées dans les ports italiens déjà au milieu du XIVe siècle[64]. Malheureusement les villes roumaines de la région extracarpatique ont été très peu influencées par la civilisation portuaire danubienne.

Dans la ville-port de Kilia on assiste à un épanouissement des arts et métiers aussi. Certains métiers sont directement rattachés au commerce - notaire, banquier, courtier, etc. -, d'autres sont apparus suite au développement de la ville; on y retrouve donc des meuniers, des bouchers, des forgerons, des boulangers, des aubergistes, des tailleurs, etc.[65]

L'existence des tailleurs parmi les artisans montre que dans la ville la civilisation des apparences, selon l'expression de Jacques Le Goff, influençait aussi les habitants de Kilia, qui prêtaient de l'importance à leur aspect extérieur. Il y avait même une mode des ports pontiques que les habitants observaient[66].

Les consuls de Kilia se chargeaient du respect de l'ordre public et défendaient les intérêts, la fortune et la vie de leurs ressortissants au cas où ils étaient menacés, comme ce fut le cas lors du conflit avec Venise de 1359[67] ou des conflits qui les opposaient à Dobrotich, qui s'étaient prolongés jusqu'en 1387[68].

---

[61] PISTARINO 1971, contrats nos. 84, 91, 98.

[62] Contrat no. LXXXII, *loc. cit.*; PISTARINO 1971, no. 84.

[63] Contrat no. XCVI, *loc. cit.*; PISTARINO 1971, no. 98.

[64] Cf. MANOLESCU 1965, *passim*.

[65] Cf. CIOBANU (VERGATTI) 1970, p. 321; on peut citer le nom d'artisans de Kilia: Constancius de Peyra sartor (tailleur), Seguramus Petrella sartor (tailleur), Chirixi de Caffa callefatus (calfateur), Georgius de Monleone tabernarius (boutiquier), Guglielmo de Cinigo de Momfarcono tabernarius (boutiquier), Sava de Caffa tabernarius (boutiquier), Theodorus Lambarda macelarius (boucher), Alsolti de Ianghi faber (forgeron), Aspertus Cravaricia molinarius (meunier) (cf. PISTARINO 1971, *passim*).

[66] VÎSOŢKI 1968, p. 18.

[67] IORGA 1913-1914, p. 1047.

[68] Le traité de paix fut conclu le 27 mai 1387, dans la colonie génoise de Péra, entre Ivanco, fils et successeur de Dobrotich et la République de Gênes (cf. *Documente privind istoria României, B. Ţara Românească*, vol. I, *ed. cit.*, p. 34). En 1371 la colonie génoise de Kilia avait demandé l'aide de Gênes et en 1382 celle de Péra pour se protéger contre la menace représentée par Dobrotich (cf. IORGA 1913-1914, p. 1048).

Ces conflits étaient exceptionnels, la ville de Kilia n'étant pas menacée au milieu du XIVe siècle, l'époque qui nous intéresse, de conflits majeurs. Certes, le port sur le Danube avait une importance militaire particulière pour la Valachie et la Moldavie aussi, mais il est apparu que dans le XVe siècle.

En ce qui concerne la religion, la situation me semble pour le moins bizarre. Dans ce port riche, avec une vie économique impressionnante, le minutier qui nous a servi de source, le minutier d'Antonio di Ponzo, fait mention d'une seule église chrétienne, de confession orthodoxe. Les documents de l'Ordre des Franciscains, comme ceux du Patriarcat œcuménique de Constantinople n'apportent aucun renseignement supplémentaire en la matière[69].

Dans les documents de l'Ordre Franciscain le territoire entre la mer Noir et le Pacifique, c'est-à-dire le territoire dominé par l'Empire Mongol, faisait partie du vicariat de la Tartarie Aquilonnaire, partagée à son tour en trois parties. La zone du Delta du Danube faisait partie de la subdivision ouest qui comprenait aussi la Russie (le vicariat de Russie). Des églises et des moines franciscains étaient mentionnés dans les villes-ports de Vicina et de Selena ou Delena, identifiée avec Sulina[70], et à Licostomion[71]. Il est donc probable que des moines itinérants rattachés au vicariat de Russie, la custodie de Gasarie, viennent célébrer les messes à Kilia. Une telle situation pourrait expliquer pourquoi aucun monastère, aucune maison de prière des frères mineurs sur place n'était pas enregistré(e) par l'ordre. En ce qui concerne les églises orthodoxes, la situation est différente: pas de mention dans les documents du patriarcat, pas de trace lors des fouilles. Il est donc très probable qu'il n'y avait pas d'église orthodoxe supérieure dans le port de Kilia. Je m'appuie aussi sur un état de fait: tout près, dans la ville-port de Vicina, il y avait une métropolie orthodoxe. Or, jamais le patriarcat n'avait admis l'existence de deux églises supérieures l'une près de l'autre, car chaque église de rang supérieur devait avoir un certain nombre de fidèles. Je peux donc conclure que dans la ville-port de Kilia il y avait des églises orthodoxes paroissiales de moindre importance. Ces églises n'étaient pas suffisamment importantes pour être mentionnées dans les documents du patriarcat, mais elles ont bel et bien existées, comme l'église Saint Jean des Grecs de Kilia (« ecclesia Sancti Iohannis Grecharum in Chili »[72]).

Pour conclure, la ville-port de Chilia était au milieu du XIVe siècle le centre commercial le plus important de la région du Bas-Danube. On y utilisait les méthodes les plus modernes du commerce de l'argent - la traite, la lettre de

[69] Cf. ANDREESCU 1932-1933, p. 151-163; DOBRE 2009, p. 38, N. 108; malheureusement, l'auteure ne connaît pas – ou elle veut ignorer – les études récentes qui prouvent que le port de Kilia et le port de Licostomo, cela fait deux (cf. R. H. Bautier, R. Şt. Ciobanu (Vergatti), Octavian Iliescu, Geo Pistarino, M. Balard, H. Ahrweiler, etc.).

[70] Cf. CIOBANU (VERGATTI) 1970, p. 324.

[71] GOLUBOVICI 1913, p. 66-73 ; on y retrouve la liste des monastères franciscains de Vicina, Sulina et Licostomion. La dernière mention du monastère de Vicina date du 9 mars 1371 – mention du moine dominus Lodovicus Vicinensis de Ordine Minorum ; la dernière mention du monastère de Licostomion, en 1390 (cf. Fr. Paulinus de Venetis, *Provinciale ordinis Fratrum Minorum vetusti simum secundum Codicem Vaticanum*, no 1690, éd. Fr. Comardus Euben MMC, vol. II, Quaracchi, 1892-1900, p. 324).

[72] Cf. PISTARINO 1971, no. 31.

change, la commandite -, ce qui avait permis et imposé l'existence d'une unité de mesure et d'une monnaie propres au port de Kilia, reconnues dans les échanges de la région pontique. Ces conclusions se fondent sur l'analyse du minutier du notaire Antonio di Ponzò, à laquelle s'ajoutent les informations fournies par la *massaria* de Caffa, Mangop, Péra, etc., celles de la Seigneurie de Venise, etc., mais aussi les découvertes de trésors et les vestiges. On y retrouve des éléments appartenant à la civilisation méditerranéenne, apportés par les Genevois dans les ports danubiens où ils installèrent leurs colonies, Vicina, Kilia, Licostomion, Sulina. Ces éléments greffés sur la civilisation locale ont donné naissance à une civilisation portuaire spécifique à la Dobroudja, dont rendent compte les documents, étouffée sous peu par les nombreuses guerres menées dans la région du Delta du Danube.

Les documents prouvent la contribution des Roumains à la dynamique de la civilisation portuaire de Kilia. Des témoignages l'indiquent clairement, même en l'absence du facteur onomastique, qui prête à polémique et qui est peu concluant.

Enfin, je n'ai pu donner trop de détails en matière religieuse, car les données font défaut. Vu qu'au milieu du XIVe siècle dans les régions dominées par les Tatars régnait la tolérance religieuse, il n'y a pas eu de troubles à Kilia non plus.

Par rapport aux villes méditerranéennes - comparaison étendue à la Hanse par Irving Raymond et Robert S. Lopez[73] - , le port de Kilia fait figure au milieu du XIVe siècle d'unité urbaine de taille moyenne.

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU 1959 - Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, *L'expedition d'Umur beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)*, Studia et acta orientalia 2 (1959), p. 3-23.

ANDREESCU 1932-1933 - C. Andreescu, *Aşezările franciscane la Dunăre şi Marea Neagră*, Cercetări istorice 8-9 (1932-1933), 2, p. 151-163.

ATANASIU 2008 - Andreea Atanasiu, *Veneţia şi Genova în Marea Neagră. Nave şi navigaţie (1204-1453)*, Brăila, 2008.

BALARD 1978 - Michel Balard, *La Romanie Génoise (début du XVe siècle)*, Rome, 1978.

BALARD 1980a - Michel Balard - *Gênes et l'Outre-Mer, II, Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò. 1360,* Paris, La Haye, New York, Mouton, 1980.

BALARD 1980b - M. Balard, *Un document génois sur la langue roumaine en 1360*, RÉSEE 2 (1980), p. 233-238.

BALLETTO 1976 - Laura Balletto, *Genova, Mediterraneo, Mar Nero (Secc. XIII-XV)*, Genova, 1976.

BELDICEANU 1964 - Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II* , Südost-Forschungen 23 (1964), p. 36-115.

[73] LOPEZ, RAYMOND 1955, *passim*.

BLOCH 1933 - Marc Bloch, *Le problème d'or au Moyen Âge*, in *Annales d'histoire économique et sociale*, Paris, 1933, p. 5-25.

BRĂTIANU 1925 - G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1925.

BRĂTIANU 1935 - G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la Mer Noire*, Bucarest, 1935.

CIOBANU (VERGATTI) 1969 - R. Șt. Ciobanu (Vergatti), *Genovezii și rolul lor istoric în Dobrogea sec. XIV*, Pontice 2 (1969), p. 401-413.

CIOBANU (VERGATTI) 1970 - Radu Ştefan Ciobanu (Vergatti), *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârşitul secolului al XIII-lea şi în secolul al XIV-lea*, Pontica 3 (1970), p. 297-329.

CÎMPINA 1953a - Barbu Cîmpina, *Despre rolul genovezilor la Dunărea de Jos între sec. XIII-XV (I)*, Studii 1 (1953), 1, p. 191-237.

CÎMPINA 1953b - Barbu Cîmpina, *Despre rolul genovezilor la Dunărea de Jos între sec. XIII-XV (II)*, Studii 1 (1953), 3, p. 37-81.

DECEI 1978 - Aurel Decei, *Relații româno-orientale*, Bucureşti, 1978.

DENY 1930 - J. Deny, *Sarî-Saltîk-Dede*, in *Encyclopédie de l'Islam*, t. IV, Paris, 1930, p. 177-178.

DIACONU, BARASCHI 1977 - Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare: aşezarea medievală (sec.XIII-XV)*, vol. II, Bucureşti, 1977.

DOBRE 2009 - Claudia Florentina Dobre, *Mendicants in Moldavia: Mission in an Orthodox Land*, Daun, 2009.

GIURESCU 1964 - Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România*, Bucureşti, 1964.

GIURESCU 1967 - C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1967.

GOLUBOVICI 1913 - Girolamo Golubovici, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Sancta e dell'Oriente Franciscano*, vol. II, Quaracchi, 1913.

GRĂMADĂ 1925 - N. Grămadă, *Vicina, isvoare cartografice. Originea numelui. Identificarea oraşului*, Codrul Cosminului, Cernăuți, 1925.

INALCIK 1996 - Halil Inalcık, *Istoria imperiului otoman. Epoca Clasică*, Bucureşti, 1996.

IORGA 1899-1900 - Nicolae Iorga, *Studii istorice despre Chila și Cetatea Albă*, București, 1899-1900.

IORGA 1913-1914 - Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră, I. Dobrotich*, in AARMSI 36 (1913-1914), p. 1043-1118.

IORGA 1925 - Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, București, 1925.

KOWALSKI 1933 - T. Kowalski, *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*, in *Polska Ak. Nietnosci, Mem de la Comm. Orientaliste*, 16, Krakow, 1933.

LAURENT 1951 - Vitalien Laurent, *L'hyperper d'or*, Bulletin de Numismatique Byzantine (1940-1949). Dix années des trouvailles et d'études, dans Revue des Études Byzantines 9 (1951), p. 205-206.

LEMERLE 1957 - Paul Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris, 1957.

LOPEZ 1938 - Robert Sabatino Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938.

LOPEZ, RAYMOND 1955 - Robert S. Lopez, Irving Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, Columbia University Press, New York, 1955.

MANOLESCU 1965 - Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV-XVI)*, vol. I, București, 1965.

MÖLGER 1847 - Fr. Mölger, *Aus den Schatz Kammern des heiligen bereges*., Münich, 1847.

NØRDENSKJOLD 1897 - A. E. Nørdenskjold, *Periplus. An Essay of the Early History of Charts and Sailinîg Directions*, transl.by Francis A. Bather, Stockholm, 1897, réimprimé Burt. Franklin, New York, 1962.

PANAITESCU 1994 - P. P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, in P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*, ed. a II-a, postfață, note şi comentarii de Ştefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Szekely, Bucureşti, 1994, p. 83-99.

PISTARINO 1971 - G. Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati in Kilia da Antonio di Ponzò. 1360-1361*, Genova, 1971.

TODOROVA 1978 - E. Todorova, *More about Vicina and the West Black Sea Coast*, Études balkaniques 2 (1978), p. 124-138.

TOMASCHEK 1886 - W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel , II,* in *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie von Wissenschaften phil.hist. Klasse*, Vienne, 113 (1886), p. 285-373.

VÎSOȚKI 1968 - S. O. Vîsoțki, *Ghenuețka forteția v Sudaku, Vidavniţ̦vo Budivelnik*, Kiev, 1968.

VERGATTI 2002 - R. Şt. Vergatti, *Din demografia istorică a evului mediu românesc*, in Louis Roman, Radu Ştefan Vergatti, *Studii de demografie istorică românească*, Bucureşti, 2002, p. 226-228.

WITLEK, ALI 1952 - Paul Witlek, Jazijoglu Ali, *On the Christian Turks of the Dobroudja*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14 (1952), p. 19-73.

ARCHAEOLOGICA

A NEWLY DISCOVERED NECROPOLIS IN THE SOUTHERN PART OF THE WEST BLACK SEA COAST – ISSUES OF CULTURAL INTERPRETATION

Petya GEORGIEVA*

Keywords: *necropolis, Kodjadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI culture, Varna, Eneolithic, ceramics.*

Cuvinte cheie: *necropolă, cultura Kodjadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI, Varna, eneolitic, ceramică.*

Abstract: *The newly found necropolis gives new important information about the territorial range and the cultural characteristics of both Kodjadermen – Gumelnița – Karanovo VI and Varna. Two of the discovered graves are also interesting for solving the problems regarding the end of the Eneolithic culture and the transition to the Bronze Age. Even though it is too early for generalizations at this stage, it is possible to state that the finds do not support the existing hypothesis about the Varna culture extending territorially to the south of Stara Planina.*

Rezumat: *Necropola nou descoperită ne oferă informații importante asupra razei teritoriale şi caracteristicilor culturale ale culturilor Kodjadermen – Gumelnița – Karanovo VI şi Varna. Două dintre mormintele descoperite sunt de asemenea interesante pentru rezolvarea problemelor privind sfârşitul culturii eneoliticului şi tranziția la Epoca Bronzului. Deşi este prea devreme pentru a generaliza în acest stadiu al cercetărilor, este posibil să afirmăm că descoperirile nu susțin actuala ipoteză a extinderii teritoriale a culturii Varna la sud de Stara Planina.*

The tell Kozareva Mogila and its necropolis are located near Kableshkovo, Municipality Pomorie, District Bourgas, about 4 km west of the present-day coast of the Black Sea. From a physical-geographical point of view, this is the Thrace region, but is also the Black Sea region and this is reflected in the specifics of the culture of the population during the different periods. There isn't a lot of data on the Eneolithic period from this region. Apart from Kozareva Mogila, an underwater settlement close to Sozopol[1] and a tell close to Bourgas are also

* Petya Georgieva: Sofia University "St. Kliment Ohridski", Department of Archaeology, 15 Tzar Osvoboditel Bld.,1504 Sofia, Bulgaria; e-mail: petyageorg@gmail.com.

[1] DRAGANOV 1998.

studied. The finds from the early Eneolithic period show similarities with the Maritsa culture from Thrace and, from the Black Sea region, with the Hamandjia and the Sava cultures, being closest to Sava[2]. The culture from the late Eneolithic period, as far as it is known from Kozareva Mogila and Sozopol doesn't show significant differences with the culture from the whole region of Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI and Varna. The studied horizons from the late Eneolithic period from Kozareva Mogila and Sozopol are from its final stage[3]. They don't have synchronous settlements in the Black Sea region north of the Balkan Mountains, but with different levels of relativity, they are said to be from the last and second to last phase of the Varna culture[4].

The Varna culture is one of the most impressive phenomena of the Eneolithic period in Southeastern Europe. More necropolises than settlements are known from it. It is precisely the necropolises that distinguish it from the Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI culture, with the specific burial rites — the men being laid on their back, the women in a hocker position and the very rich grave inventories[5]. These characteristics are explained with the genesis and the geographic location of the culture.

Despite the many studied settlement tells in Thrace, there were no necropolises found, until the discovery of the one at Kozareva Mogila. The reasons for this are most probably subjective. In this sense, the newly found necropolis gives new important information about the territorial range and the cultural characteristics of both Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI and Varna. Two of the discovered graves are also interesting for solving the problems regarding the end of the eneolithic culture and the transition to the Bronze Age.

The necropolis. Kozareva Mogila has layers from the early and late Eneolithic period, the early Bronze Age and the Hellenistic age, but there are remains (ceramics) in the fields around the site from all ages. In 2005 a necropolis was accidentally discovered on account of agricultural works in the area northwest of the tell. The whole area is traditionally used for agriculture. It had been covered with vineyards, which were uprooted around 30 years ago, and after that with annual crops. The depth of the tillage was around 70-90 cm — preparation for the planting of an orchard. Human bones, two completely whole vessels (one Hellinistic kantharos, covered with black phirnis and one early-medieval bowl with a pentagram on the bottom), ceramic fragments and some flint tools had surfaced on to the ground. The ceramics were Eneolithic, Bronze Age, Hellenistic, Roman Age and medieval. There were almost whole and visibly freshly broken hellenistic and medieval vessels. Subject of the agricultural work was a huge area and there were many finds all over it. More interesting finds from the early Eneolithic period were a flint point of a spear, an anthropomorphic figurine and part of a zoomorphic figurine (Fig. 1).

The goal of the first emergency excavations was to establish the extent to which Eneolithic graves are present and the area in which they would be located.

[2] GEORGIEVA 1998.
[3] GEORGIEVA 2004.
[4] TODOROVA 1986, p. 119-123; DRAGANOV 1998; GEORGIEVA 2004.
[5] TODOROVA 1986, p. 193-196; TODOROVA 2002.

The Eneolithic ceramics were in relatively high quantity, scattered over a large area and were fired, with fallen slip. This is unusual for the known necropolises from the Varna or Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures. It was possible that the skeletons were from a later necropolis and the ceramics from a settlement. A schema of the location of the various clusters of ceramics within the destroyed necropolis was made. After that the fragments were collected and determined chronologically. This resulted in a map of the dispersion of ceramics from different ages in the tilled area, which gave an approximate idea of the location of the presumptive necropolises and of the places where the graves are completely destroyed (where the most ceramics and bones were found).

Several small trenches were dug in different places. It was established, that the land that now seems level was leveled later in a humus forming process and by agricultural machines. The base is of a sandy rock, which is covered with different amounts of dirt and humus in different places. In some places, the rock starts at only 40 cm depth, at others at over 1.70 m.

In only one of the trenches, in the periphery of the tilled area, two partially preserved graves were found. They were at a depth of about 35-40 cm under the present-day surface.

Two of the trenches reached a sterile clay soil and no structure was found there. In another trench, part of a pit was uncovered, which contained a lot of secondary burnt early eneolithic ceramics, animal bones and parts of burnt clay walls. During the following year's excavations (2011) a trench 5 m by 10 m was made in an area unaffected by the deep agricultural tillage, about 300 m from the first two discovered graves. It was dug close to an area with a small quantity of eneolithic ceramics on the surface in the hope to find whole structures. The choice turned out to be adequate and four graves from the late Eneolithic period were found. Despite the necropolis being in a field which has undergone multiple tillage by heavy machinery, all trenches were dug by hand with the traditional for archeological excavations instruments. This allowed some interesting observations of the layer above the grave pits.

Studied graves. Grave No. 1 is partially destroyed by the tillage — it is partially in the deeply, partially in the shallowly tilled area (Fig. 2/1). The sharp part of the plow has cut the grave pit, but part of it has remained unaffected. In the deeply tilled portion, bones from hands, chest, pelvis and thighs were found. Also found were thirteen mushroom-shaped bone items with a hole on the thinner part of each, probably for hanging or tying together (Fig. 2/2). The bone items are approximately the same size — their length varies between 2 and 2.5 cm. The rest of the skeleton was found complete. It was established, that the funeral was in a pit, dug about 5-10 cm into the sandy rock. Its bottom is 45 cm under the present-day surface and it is unclear whether this is the level on which it began. Undisturbed by the tillage parts of a skeleton were discovered — parts of a skull, a left shoulder joint and the shins and feet. The general orientation is southeast (head) — northwest. Next to the skull and between the legs were small pieces of red ochre. Those were present in the dirt with the the destroyed bones. As far as can be judged by the bones preserved in situ, the body was laid on its back with knees bent and legs fallen to the right.

Grave No. 2 was found to the south of grave No. 1. It was also partially destroyed by the tillage (Fig. 2/1). Preserved from it were the chest bones, the arms and thighs, two teeth and some small skull fragments, roughly in the place, where the head would be. The skeleton is in a half bent to the left position. The orientation is northeast-southwest. Small pieces of red ochre were found in the soil around and over the skeleton. Among the bones from the chest, a fragment of thin tubular bird bone with a small hole was found. It is possible that this was part of a whistle (flute), broken by the tillage.

As far as can be judged by the funerary rites — body laid on its back, with bent legs, without a mound, placement of pieces of red ochre in the grave and inventory — bone jewelry, part of a «flute», these graves are probably from the end of the late Eneolithic period and the beginning of the transition period to the Bronze Age. There are similar inventories in the graves from the necropolises of the Hvalinsk culture. Probably they are relatively simultaneous with the «zoomorphic scepters».

Graves No. 3-6 (Fig. 3/1). These four graves are from the 2011 sounding. In the upper layer, which is plowed every year, at a depth of up to 45 cm from the present-day surface, there were few ceramic fragments from classical antiquity, made on a potter's wheel. In a layer of 50-60 cm below the present-day surface, near the graves and partly above them, there were small pilings of ceramic fragments from the Late Eneolithic: parts from a clay strainer and separate fragments of vessels. They lie in a dark stratum in which there are no materials more recent than the Eneolithic. Under the dark stratum, at a depth of 95-120 cm, three well-preserved graves were found, dug into light clayish soil (grave No. 3, grave No. 4 and grave No. 5). An adult individual was buried in each of these three. At a depth of 50-65 cm from the present-day surface, at the boundary between the dark and the light stratum, immediately under and partly to the side of a large piling of ceramic fragments, a poorly preserved skeleton of a child was found (grave No. 6). The bones were lying partly in anatomical order. It is possible that they were disturbed much later than the burial by the roots of vines which were grown in this area and were uprooted about 30 years ago. At the three well-preserved graves (Nos. 3-5) the pits were difficult to distinguish from the surrounding terrain, but their contours were visible at the level of the graves. The ancient terrain in which these graves were dug was probably at a depth of 50-60 cm from the present-day surface, the level of the pilings. Therefore, the depth of the burial pits of the three adult burials was 50-70 cm. The child burial was significantly shallower, at about 20 cm under the conjectured surface.

All four skeletons are in the hocker position, oriented east (the head) to west. Two of the adult individuals were laid on their left sides and one was laid on the right side. According to the initial evaluation by anthropologist Dr. V. Ruseva, one of the left-lying hockers was male, and the other two, a left-lying hocker and a right-lying hocker, were female. The bones from the child burial are quite disturbed and destroyed and the exact position is difficult to establish. In each of the three graves of adult individuals there was a small unbaked biconical vessel, placed next to the head with its mouth up, and in two of them besides the small vessel there were large baked vessels, bowls and plates, placed next to the head or

on the body. After they were washed, it was established that they were baked non-uniformly, at a low temperature, and some parts of them remained unbaked. A massive, roughly retouched flint flake was found in one of the graves after the skeleton was removed. Even though the vessels from the graves have not yet been restored, they can definitely be determined to be from the Late Eneolithic.

Among the objects from the piling above the child grave, besides fragments of at least three different vessels, there were animal bones, three astragali of varying dimensions and from different animals, and a leg from a little clay altar, ornamented with cut-in lines (Fig. 3/2). Apparently this, as well as the other smaller pilings, are remnants of rituals performed in the necropolis after the burials above or next to the covered graves. In this regard we can conjecture that a significant part of the Eneolithic pottery that came to the surface after deep plowing were remains of such rituals and some of the graves remained untouched. It is probable that fragments of ritual objects found on the surface after deep plowing: a sitting clay zoomorphic figurine (Fig. 1/4), a part of a plate (altar), decorated with an anthropomorphic figurine that sticks up from the rim of the mouth (Fig. 1/3); and three-dimensional zoomorphic decoration of a larger ceramic object (Fig. 1/2), similarly to the altar leg from the piling above the child grave, were also part of rituals performed after the burials and left at the level of the terrain of the Eneolithic necropolis.

Conclusions. Exploring the necropolis is in its initial phase and the number of discovered graves is still small. From the information collected so far, presented here in summary, it can be seen that there are two ritual and possibly cultural-chronological groups among the prehistoric graves, which at this stage appear to be clearly distinguishable within the area of the necropolis. They exhibit a similarity only as far as orientation, which is east-west for all discovered graves. The two later graves, No. 1 and No. 2, definitely have a different ritual from the one characteristic of the Late Eneolithic cultures from Thrace, the Black Sea region, and the Lower Danube. Burials with legs bent at the knees, lying on the back, without a tomb mound, placing of pieces of red ochre in the grave, presence of bone objects in the grave such as pendants or buttons and a "flute", absence of ceramic objects represent a ritual which has an analogy in the Eneolithic necropolises at Khvalinks culture[6]. Chronologically they should be related to the time of the "zoomorphic sceptres" or the beginning of the transition from the Eneolithic to the Bronze Age. A find of a bone spoon decorated with a very precise imitation of a zoomorphic sceptre, found during underwater exploration of the Eneolithic settlement at Sozopol, allowed the clarification of the relative chronology of the cultures where zoomorphic sceptres are found. This is the final phase of the Eneolithic cultures for the west Black Sea region and Thrace[7].It is not clear to what extent these two graves are the only such ones or are a part of a larger group. It is possible that they are related to the ceramic finds made from clay tempered with ground clam shells (the so-called type C ceramics), from the uppermost burned Late Eneolithic layer of the tell[8], but it is also possible

[6] AGAPOV, VASSILEV, PESTRIKOVA 1990, p. 83-85 ; AGAPOV 2010, p. 37- 38.
[7] GEORGIEVA 2005; DIMITROV 2007.
[8] GEORGIEVA 2003, p. 219, fig. 13/8, p. 223-224.

that they are more recent. In all cases they are related to the "immigrants" from the steppes.

The other four graves are characteristic of the classical Eneolithic of the farming and stock-breeding population of the Balkans. In the graves discovered so far, the burial ritual is rather different from the one characteristic of the Varna culture. The ritual observed in the newly-found graves has its own specifics: pilings of fragments and animal bones next to the grave at the level from which the grave pits were dug; placing of large, though poorly baked vessels in the grave; placing of the body in a bent position oriented east-west. Even though it is too early for generalizations at this stage, it is possible to state that the finds do not support the existing hypothesis about the Varna culture extending territorially to the south of Stara Planina.

BIBLIOGRAPHY

AGAPOV, VASSILEV, PESTRIKOVA 1990 - С. Агапов, И. Васильев, В. Пестрикова, *Хвалынский энеолитический могильник*, Саратов, 1990.

AGAPOV 2010 - С. А. Агапав (ред.), *Хвалынские энеолитические могильники и хвалынская энеолитическая культура*, Самара, 2010.

DIMITROV 2007 - K. Dimitrov. *Stone Scepters Type Zoomorphic Figure from Sozopol. Steppe Influences on the West Black Sea Coast at the Beginning of the 4th mill. BC.*, in M. Stefanovich, Ch. Angelova (eds.), PRAE. *In Honorem Henrieta Todorova*, Sofia, 2007, p. 145-158.

DRAGANOV 1998 - V. Draganov, *James Harvey Gaul and the Present State of Eneolithic Research in Northeastern Bulgaria and Thrace*, in M. Stefanovich (eds.). *In the steps of James Harvey Gaul*, 1, 1998. p. 203-219.

GEORGIEVA 1998 - P. Georgieva, *Early Eneolithic Pottery from a Burnt Dwelling - Kozareva Mogila, a Tell Near Kableskovo,* in M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.). *James Harvey Gaul - in Memoriam*, Sofia, 1998, p. 153-160.

GEORGIEVA 2003 - П. Георгиева, *За края на късния енеолит в Западното Черноморие*, Добруджа 21 (2003), p. 216-230.

GEORGIEVA 2005 – П. Георгиева, *За зооморфните скиптри и последните етапи на късноенеолитните култури Варна, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца*, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. IV, *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmil Getov*, Sofia, 2005, p. 144-167.

GEORGIEVA 2010 - П. Георгиева, *Керамична работилница от късния енеолит от Козарева могила*, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. V, *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*, Sofia, 2010, p. 23-39.

TELEGIN 1973 - *Д.* Телегин, *Средньо-стогівська культура епохи міді.* 1973.

TODOROVA 1986 - Х. Тодорова, *Каменно-медната епоха в България*, София, 1986.

TODOROVA 2002 - H.Todorova, *Durankulak.* Band II. *Die prähistorischen Gräberfelder*, 2002.

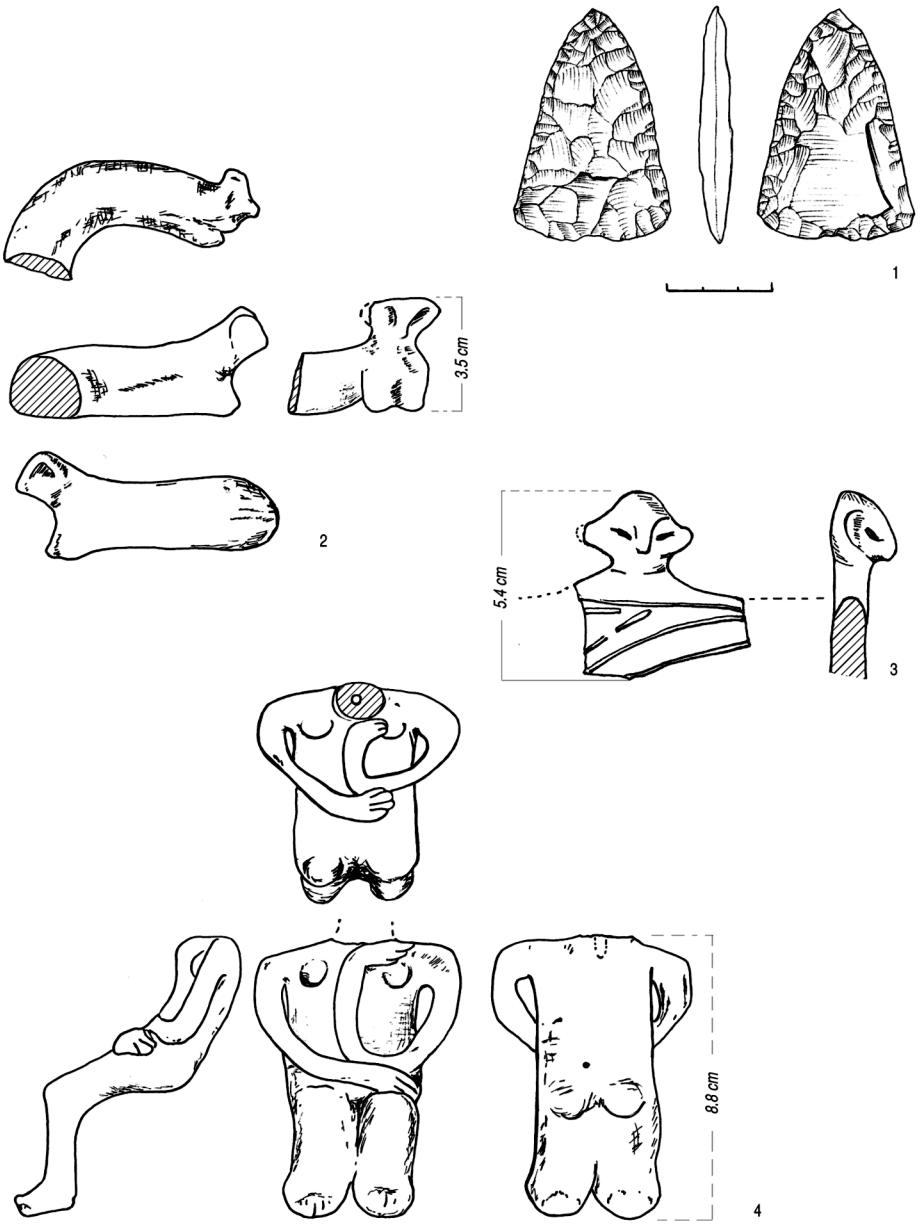

Fig. 1 - Finds gathered from the surface: a flint point (1), a zoomorphic figurine (2), part of a ceramic altar with anthropomorphic decoration (3), a ceramic anthropomorphic figurine (4).

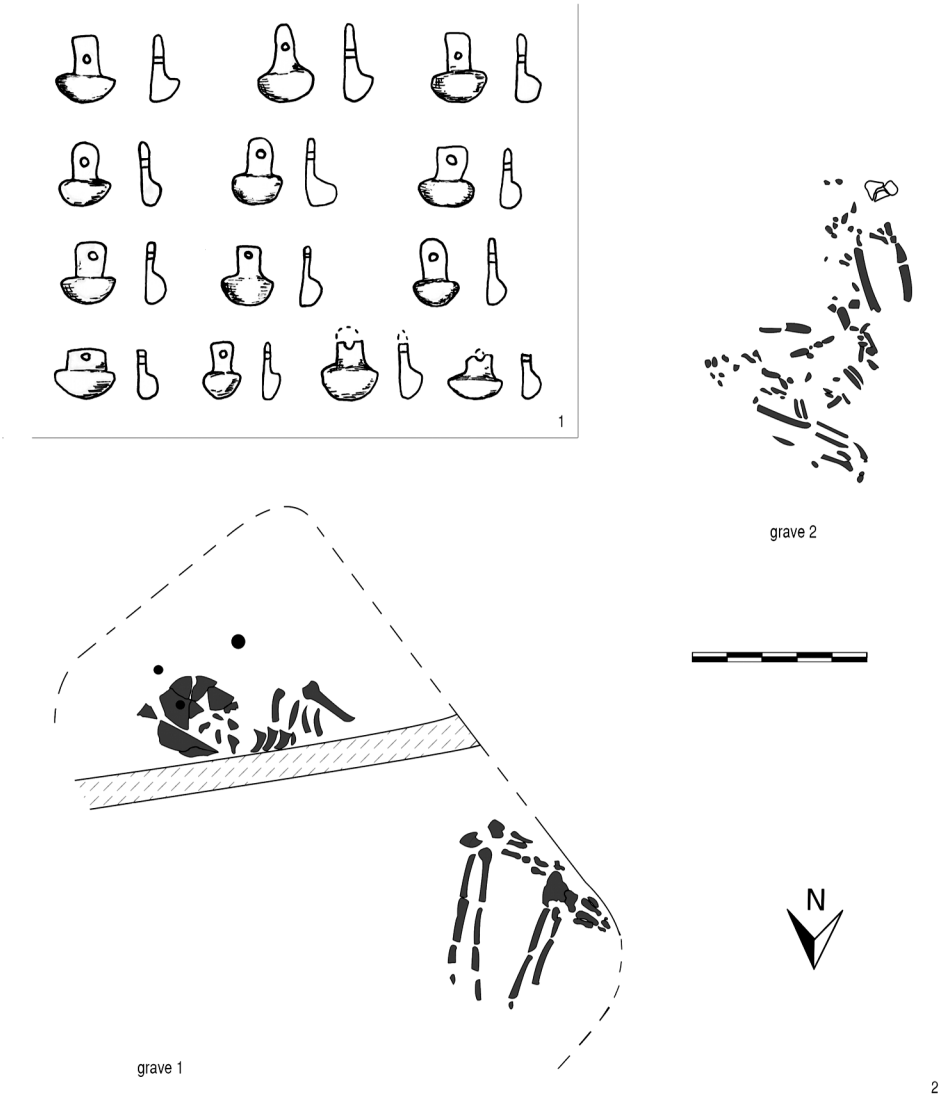

Fig. 2 - General plan of graves No. 1 and 2 (1).
Jewelry / bone buttons from grave No. 1.

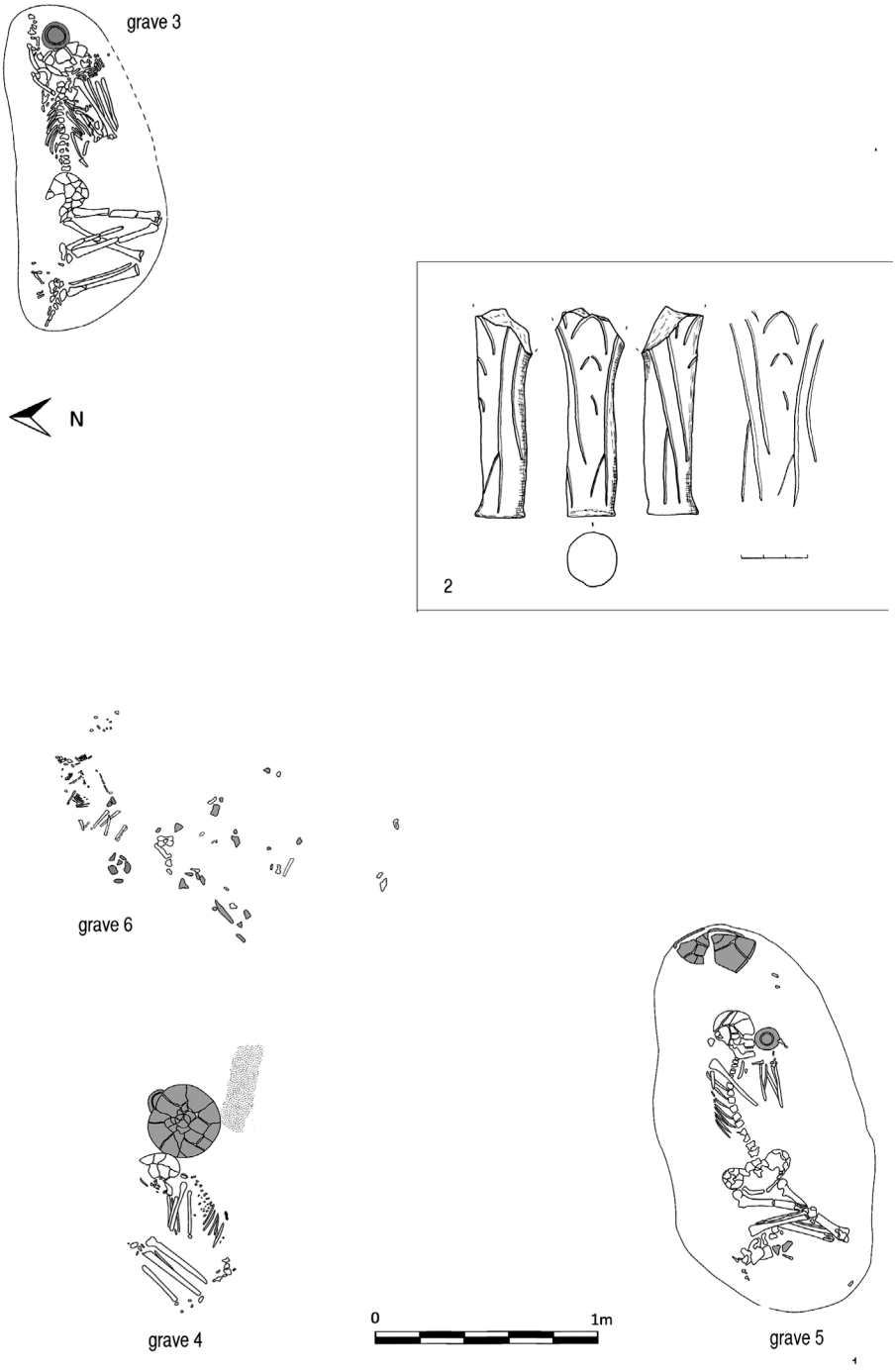

Fig. 3 - General plan of graves No. 3 - 6 (1).
A leg of a ceramic altar from the cluster above grave No. 6 (2).

NECROPOLA DE LA CERNAVODĂ: ÎNTRE *MIT* ŞI *REALITATE*[*]

Cătălin LAZĂR[**]

Keywords: *Hamangia culture, necropolis, funerary practices, research methodology.*

Cuvinte cheie: *cultura Hamangia, necropolă, practici funerare, metodologie de cercetare.*

Abstract: *The discovery of the prehistoric necropolis from Cernavodă six decades ago attracted the interest of various specialists in the country and abroad. Unfortunately, this necropolis was not fully published until now.*

In these circumstances, there were built true legends around the Cernavodă findings, especially in connection with numerous and various funerary objects. However the available data is incomplete. More than that, it is often contradictory and the interpretations of the discoveries are exaggerated.

Taking into account all these, and also the recent attempts to resume these findings we believe that a critical approach of the cemetery from Cernavodă is required, in order to elucidate some unclear and contradictory aspects about this discovery.

Rezumat: *Descoperirea necropolei preistorice de la Cernavodă acum şase decenii a stârnit interesul mai multor specialişti din ţară şi din străinătate. Din nefericire, această necropolă nu a fost pe deplin publicată până în prezent.*

În aceste condiţii, au luat naştere adevărate legende în jurul descoperirilor de la Cernavodă, cu precădere în legătură cu numeroasele şi variatele obiecte funerare. Cu toate acestea, informaţiile avute la dispoziţie sunt incomplete. Mai mult decât atât, adesea sunt contradictorii, iar interpretările descoperirilor sunt exagerate.

Luând în considerare toate acestea, precum şi încercările recente de a relua vechile descoperiri, credem că o abordare critică a necropolei de la Cernavodă este necesară pentru a elucida anumite aspecte neclare şi contradictorii.

Încă din momentul descoperirii, acum aproape şase decenii, până în prezent,

[*] Articol elaborat în cadrul proiectului de cercetare postdoctorală tip PN II-RU, susţinut şi finanţat de CNCS-UEFISCDI (contract nr. 2/28.07.2010, cod 16/2010).

[**] Cătălin Lazăr: Muzeul Naţional de Istorie a României, Calea Victoriei, nr. 12, sector 3, Bucureşti, 030026; e-mail:acltara@yahoo.com.

necropola preistorică de la Cernavodă (BERCIU 1955; MORINTZ *et alii* 1955) a suscitat interesul diverşilor specialişti din ţară şi străinătate (COMŞA 1960; 1974; 1987; GIMBUTAS 1963; TRINGHAM 1971; CHAPMAN 1983; DUMITRESCU *et alii* 1983; HAŞOTTI 1997; BAILEY 2000, 2005; LICHTER 2001; URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006; DEBOIS 2008; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a; 2008b; SCHUSTER *et alii* 2008; VOINEA 2009; BOYADZHIEV 2010 etc.).

Impactul deosebit de mare s-a datorat în primul rând faptului că la acel moment cimitirul de la Cernavodă reprezenta a doua necropolă neolitică descoperită în sud-estul Europei[1], multă vreme fiind considerată cea mai mare zonă funerară din această regiune, pe baza numărului prezumat de morminte cercetate (BERCIU *et alii* 1961, p. 49). Pe de altă parte, notorietatea cimitirului de la Cernavodă se datorează şi informaţiilor vehiculate în legătură cu obiectele de inventar prezente în majoritatea mormintelor[2], dar mai ales graţie celor două statuete antropomorfe de lut, care provin din cimitirul neolitic, cunoscute drept "Gânditorul" şi "Femeie şezând" (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 105; BERCIU 1960, p. 423-442; 1961, p. 510-529).

Din nefericire, la nivel de diseminare, presupusa bogăţie a descoperirilor de la Cernavodă nu a fost însoţită decât de date sumare (HAŞOTTI 1997, p. 28), necropola nefiind publicată complet[3]. În aceste condiţii, singurele informaţii disponibile constau în rapoartele arheologice anuale (MORINTZ *et alii* 1955; BERCIU, MORINTZ 1957; 1958; BERCIU *et alii* 1959; 1961), carnetele de săpătură ale colectivului de cercetare (IAB[*] - fondul Berciu)[4], rapoartele antropologice şi arheozoologice (NECRASOV *et alii* 1959a; 1959b; 1959c; 1959d; 1982), un studiu geomorfologic general al zonei cercetate (COTEŢ 2007)[5], precum şi unele date fragmentare publicate de către Dumitru Berciu în diverse lucrări cu caracter

[1] Prima necropolă neolitică atestată în zona balcanică este cea de la Botoš (Serbia), descoperită întâmplător la începutul secolului al XX-lea (SARIA 1925).

[2] Dumitru Berciu afirma că „*inventarul mormintelor era în general foarte bogat. Rare sunt mormintele fără nici un element inventaric*" (BERCIU 1966a, p. 82). Totuşi datele existente par a indica o altă situaţie, după cum vom arăta în paginile următoare.

[3] Publicarea monografică a necropolei de la Cernavodă a fost încredinţată lui Sebastian Morintz (BERCIU 1966a, p. 13, nota 16), demers nefinalizat din păcate. Acesta se datorează în opinia noastră unor cauze obiective, după cum vom încerca să arătăm în paginile următoare.

[*] Prescurtare pentru Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; alte prescurtări utilizate în text: MNIR = Muzeul Naţional de Istorie a României; MINAC = Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; FIB = Facultatea de Istorie, Bucureşti.

[4] În arhiva IAB sunt disponibile carnetele de săpătura pentru campaniile 1954, 1955 şi 1956 (KOGĂLNICEANU 2012, p. 83). Majoritatea informaţiilor coerente prezente în aceste carnete de săpătură au făcut obiectul articolelor publicate anterior. Pe lângă respectivele carnete, în aceeaşi arhivă mai există un plan general cu localizarea tuturor punctelor arheologice de la Cernavodă în care s-au efectuat sapături, câteva poze şi schiţe a unor piese. De asemenea, mai există o serie de planuri cu localizarea mormintelor din diferite zone ale necropolei (cele din şanţul IV A/1954, şanţurile IV E, F, G, H, I, K/1955, şanţurile R 1, 2, 3, 4, 5/1956, suprafaţele D/1956 şi D2/1957), deţinute de Petre Roman şi încredităte spre publicare colegei Raluca Kogălniceanu.

[5] Studiul respectiv a fost publicat postum din iniţiativa lui Petre Roman. Conform acestuia, Petre Coteţ a fost la Cernavodă în anul 1953, iar manuscrisul „*(...) ar fi fost redactat în 22.03.1963, probabil la solicitarea lui D. Berciu*" (COTEŢ 2007, p. 564).

general sau monografic (BERCIU 1955; 1961; 1966a; 1966b; 1967; BERCIU *et alii* 1994). Datelor documentare li se adaugă materialele arheologice şi osteologice aflate în mai multe instituții din România (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 38).

În ciuda acestei situații, ulterior, datele (uneori lacunare) de natură arheologică, antropologică sau arheozoologică legate de descoperirile de la Cernavodă au fost preluate şi integrate în numeroase studii sintetice, analitice sau comparative dedicate unor problematici diverse (COMŞA 1960, p. 89-91; 1974, p. 132-136; 1987, p. 21, 146-152; NECRASOV, BULAI 1970, p. 553; TRINGHAM 1971, p. 154; CHAPMAN 1983, p. 16; DUMITRESCU *et alii* 1983, p. 159; NECRASOV *et alii* 1990, p. 182-185; HAIMOVICI 1997, p. 55-58; HAŞOTTI 1997, p. 28-29, 41-50; BAILEY 2000, p. 196-197; 2005, p. 45-57; LICHTER 2001, p. 60-70, 396-397; BĂLĂŞESCU, RADU 2004; URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p. 18-20; DEBOIS 2008, p. 665-687; SCHUSTER *et alii* 2008, p. 30-31; KOGĂLNICEANU 2006, p. 193; 2009, p. 78-79; VOINEA 2009, p. 82-86; BOYADZHIEV 2010, p. 203-204; ENEA 2011, p. 39-42 etc.).

La acestea s-au adăugat recent mai multe încercări de valorificare a materialelor arheologice, osteologice şi documentare din necropola de la Cernavodă prin intermediul unor teze de doctorat[6] sau a unor studii şi comunicări dedicate anumitor probleme specifice (KOGĂLNICEANU 2008a; 2008b; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a; 2008b; RENNIE 2008; KOGĂLNICEANU, MĂRGĂRIT 2011 etc.). Cu toate că respectivele demersuri sunt mai mult decât lăudabile, totuşi, în cele mai multe cazuri, informațiile puse în circulație la nivel cantitativ şi calitativ nu aduc date suplimentare față de cele publicate anterior. Astfel, acestea constau în încercări de sistematizare riguroasă a datelor publicate sau propuneri de abordare moderne a unor problematici particulare[7].

Având în vedere toate cele menționate anterior, precum și veritabilele "legende" țesute în jurul descoperirilor de la Cernavodă, vom încerca să sintetizăm datele reale disponibile pentru această necropolă într-o formă critică, în raport cu informațiile publicate inițial și cele valorficate ulterior, corelate cu aspectele metodologice legate de săpătura arheologică și maniera de realizare a înregistrărilor din teren. Considerăm această abordare critică mai mult decât necesară, atât din perspectivă științifică, cât și morală, în vederea elucidării unor aspecte nelămurite legate de necropola de la Cernavodă.

---

[6] Ne referim în principal la două teze de doctorat: Raluca Kogălniceanu, *Primele necropole din neoliticul şi eneoliticul de pe teritoriul României* (Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza" din Iaşi, România, coordonator N. Ursulescu), susținută public în anul 2009; Claire Marie Rennie, *The Neolithic Cemetery of Cernovoda, Romania* (School of History, Classics and Archaeology, University of Edinburgh, UK, coordonator dr. Kath McSweeney), nesusținută.

[7] Avem în vedere încercarea de realizare a unei analize spațiale a necropolei de la Cernavodă şi realizarea unui model 3D a unei zone din cimitir pentru care exista documentație (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 34). În ciuda minusurilor acestei abordări, datorate unor cauze independende de voința celor doi autori și asumată în consecință de aceştia (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 34, 38-39), încercarea reprezintă o abordare modernă a necropolei în discuție, care aduce unele lămuriri noi în cazul suprafeței R.

Localizarea necropolei

Situl de la Cernavodă se află în sud-estul României, în provincia istorică Dobrogea, pe malul drept al Dunării (fig.1.1).

Necropola a fost descoperită întâmplător, la nord de orașul Cernavodă, în punctul numit «Columbia D» (fig. 3), nu departe de șoseaua Cernavodă - Capidava[8] (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154; BERCIU 1961, p. 511).

Din punct de vedere topografic, necropola se afla pe o pantă a Dealului Cernavodă ce cobora pe direcția NE – SV spre Dunăre (fig. 2.1), între două văi torențiale (ogaşe) – Valea Columbia și Valea Dobrescu (fig. 3) (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 84; BERCIU *et alii* 1994, p. 290; COTEȚ 2007, p. 563).

Unii autori consideră că zona în care se afla necropola este la acest moment distrusă *„(...) în întregime ca urmare a eroziunii Dunării şi a acțiunilor antropice*" (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 34). Însă, dacă corelăm planul general cu localizarea tuturor punctelor arheologice de la Cernavodă (fig. 3) în care s-au efectuat sapături, publicat anterior (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p. 39, fig. 4; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 48, fig. 6), cu harta actuală a oraşului şi a zonelor limitrofe[9] (fig. 2.2) constatăm că perimetrul necropolei există încă (fig. 1.2), coordonatele absolute ale necropolei fiind prezentate în cadrul tabelului nr. 1.

Latitudine	Longitudine
28° 02' 2.7187" E	44° 21' 30.7595" N
28° 02' 12.3183" E	44° 21' 26.6703" N
28° 02' 7.6751" E	44° 21' 19.6778" N
28° 01' 59.7885" E	44° 21' 23.1604" N

Tabel 1. Coordonatele absolute ale zonei în care se află necropola de la Cernavodă.

Zona necropolei este actualmente ocupată de arbuşti (gherghini, măceşi, brazi pitici etc.) (fig. 1.2), procesul de împădurire şi terasare fiind demarat în anii '60 – '70 datorită instabilității pantelor şi frecventelor alunecări de teren[10].

Contextul descoperirilor

Conform primelor informații puse în circulație, necropola de la Cernavodă a fost descoperită întâmplător în anului 1953 (MORINTZ *et alii* 1955, p. 151), *„(...) cu*

[8] Este vorba de actuala şosea de centură, ce porneşte de la intersecția străzii Avram Iancu cu strada Canalului (fig. 2.2), iar ulterior la cca. 2 km NE face joncțiune cu DJ 223, dintre localitățile Saraiu - Ion Corvin, jud. Constanța.

[9] Din păcate, planul general cu localizarea punctelor de la Cernavodă (fig. 3), în care s-au efectuat săpături arheologice, prezintă o serie de erori datorate modului de realizare a acestuia. În aceste condiții datele legate de metodologia de suprapunere a planurilor, erorile constatate, georeferențierile realizate etc. vor face obiectul unui studiu separat.

[10] Procesul accentuat de eroziune al zonei respective este evidențiat şi de studiul geomorfologic realizat în 1953 (COTEȚ 2007, p. 564, 566 – fig. 3), dar şi de rapoartele arheologice referitoare la necropola de la Cernavodă (MORINTZ *et alii* 1955; BERCIU, MORINTZ 1957; 1958; BERCIU *et alii* 1959; 1961).

ocazia unor lucrări de interes obştesc" (COMŞA 1960, p. 89). Din păcate, exceptând aceste informații cu caracter general, datele concrete referitoare la momentul descoperirii lipsesc aproape în totalitate din rapoartele publicate de autorii cercetărilor. Mai multe informații despre aceasta aflăm dintr-un raport antropologic, semnat de colectivul condus de Olga Necrasov, publicat la 20 de ani după finalizarea săpăturilor arheologice. Astfel aflăm că o parte a necropolei a fost distrusă cu ocazia unor săpături pentru realizarea unui canal, care de altfel a şi condus la descoperirea respectivă[11]; o altă parte a necropolei a fost afectată de prăbuşirile şi alunecările de teren provocate de construcția unui dig şi a unei şosele (NECRASOV *et alii* 1982, p. 11).

Primii vor ajunge la Cernavodă arheologii de la Muzeul Regional Constanța în primăvara anului 1953[12]. Ulterior, aceştia vor sesiza Secțiunea Istorică a Academiei Republicii Populare Române, care va trimite o echipă a Muzeului Național de Antichități, condusă de Sebastian Morintz pentru a realiza o evaluare a descoperirilor (MORINTZ *et alii* 1955, p. 151).

Săpăturile arheologice propriu-zise vor începe în primăvara anului 1954 şi vor continua până în anul 1958 (MORINTZ *et alii* 1955; BERCIU, MORINTZ 1957; 1958; BERCIU *et alii* 1959; 1961). Nu există informații privind existența unor cercetări în anul 1959 (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 37). În schimb cunoaştem că săpăturile au continuat sporadic în anii 1960 şi 1962 (POPESCU 1961; 1963; KOGĂLNICEANU 2008b; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 37), fără însă o publicare detaliată a lor. De asemenea, în monografia dedicată culturii Hamangia, Dumitru Berciu precizează că săpăturile din necropola de la Cernavodă s-au desfăşurat între 1954 şi 1961 (BERCIU 1966a, p. 81).

Aspecte metodologice privind cercetarea arheologică a necropolei

Din păcate datele legate de metodologia de cercetare adoptată sunt sumare. Astfel, în rapoartele de săpătură se face referire doar la sondajele, şanțurile sau suprafețele deschise pentru cercetarea anumitor perimetre din cimitir, precum şi dimensiunile acestora în majoritatea cazurilor. În anul 1961 a fost publicat şi un plan cu dispunerea spațială a secțiunilor realizate în intervalul 1954 – 1958 (fig. 4) (BERCIU *et alii* 1961, fig. 1). Nu avem date cu privire la amplasarea secțiunilor din anii 1960 şi 1962.

[11] Respectivele lucrări „de interes obştesc", amintite voalat în studiile arheologice sau antropologice, au legătură cu primul proiect de realizare a canalului Dunăre-Marea Neagră, demarat încă din 1949, la sugestia lui I. V. Stalin. În Cernavodă, acest „eveniment" a fost dublat de acțiuni pregătitoare (construcția barăcilor pentru muncitori, căi de comunicație şi acces spre şantiere, modificări de linii ferate etc.), dar şi de înființarea coloniei de deținuți politici «Columbia» (COJOC 2001). Toate aceste lucrări au afectat situl de la Cernavodă, inclusiv perimetrul necropolei preistorice.

[12] Trebuie precizat că momentul acesta corespunde cu cel al abandonării proiectului canalului Dunăre-Marea Neagră, la scurt timp după moartea lui I. V. Stalin (5 martie 1953), susținătorul principal al acestui proiect. Acest fapt nu este o coincidență, în opinia noastră, întreaga situație reflectând de fapt dezinteresul total al autorităților față de situl arheologic ce era distrus de lucrările „de interes obştesc". Tocmai de aceea, considerăm că necropola de la Cernavodă a fost „descoperită" anterior anului 1953, în urma diverselor lucrări din zonă.

Informațiile privitoare la modalitatea de realizare a săpăturilor lipsesc. Într-un studiu recent ce îşi propunea analiza spațială a necropolei de la Cernavodă, autorii acestuia au încercat să explice acest aspect: *„configurația terenului trebuie să fi impus adoptarea unor metode de săpătură adecvate: în trepte, în plan orizontal sau în plan paralel cu panta terenului (fig. 16a-c). Pe baza datelor de care dispunem şi ținând cont şi de caracteristicile sitului, considerăm că ultima metodă a fost cea adoptată"*(MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 39). Fără îndoială concluzia celor doi autori este una logică, dar care nu are legătură cu modul de execuție a cercetărilor din acest cimitir preistoric. Astfel, dacă analizăm documentația fotografică din timpul cercetărilor de la Cernavodă, punctul «Columbia D», publicată de autorii săpăturilor (MORINTZ *et alii* 1955, p. 155, fig. 6; BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87, fig. 2; 1958, p. 100, fig. 1-2), constatăm că săpătura s-a realizat exclusiv pe „popi", complexele cercetate (morminte sau aglomerări de materiale) fiind lăsate în elevație pe porțiuni de sol nesăpate (fig. 7.1, 7.2, 8.3). Evident această manieră deficitară de realizare a săpăturii nu avea cum să conducă la o înregistrare adecvată a datelor arheologice.

Datele stratigrafice lipsesc cu desăvârşire, cu toate că ocazional autorii săpăturilor fac referire la acestea (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 103). Din păcate, aceste aşa-zise „observații stratigrafice" se refereau strict la o relaționare a datelor altimetrice cu materialele arheologice asociate complexelor (ceramică în special), în corelație cu interpretarea tipologico-stilistică a acestora din urmă. Acest tip de constatare nu are nimic de-a face cu o înregistrare stratigrafică propriu-zisă, care să stabilească relațiile de anterioritate, contemporaneitate sau posteritate dintre aceste complexe. De asemenea, nu există niciun profil cu poziționarea stratigrafică a mormintelor, ceea ce reprezintă un alt indice al modului în care s-a realizat săpătura arheologică de la Cernavodă. În schimb sunt disponibile o serie de informații referitoare la suprapunerea unor morminte (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87; BERCIU *et alii* 1959, p. 97; BERCIU 1966a, p. 83), acesta constituind un indiciu stratigrafic important. Însă, în absența altor date concrete şi coerente aceasta rămâne doar la stadiul de *observație generală* ce nu poate fi dovedită.

Informațiile altimetrice privind unele morminte sunt prezentate tot de o manieră generală. Astfel, în unele dintre rapoartele de săpătură autorii cercetărilor indică descoperirea mormintelor într-un interval altimetric cuprins între -0.10 şi -2.00 m (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 104; BERCIU *et alii* 1959, p. 95, 97-98; 1961, p. 49-50). Totuşi, din datele publicate constatăm că măsurătorile s-au făcut de la nivelul actual al solului (BERCIU *et alii* 1959, p. 97) şi nu de la un punct zero (cum ar fi fost corect, mai ales în condițiile unei săpături pe pantă)[13]. Această abordare viciază datele obținute şi face imposibilă orice încercare de corelare stratigrafico-altimetrică a complexelor cercetate.

În ceea ce priveşte datele planimetrice privind modul de distribuție al

[13] Această observație nu trebuie înțeleasă ca un *reproş* adresat autorilor săpăturilor, mai ales că, la acea dată, nicăieri nu se proceda astfel în săpăturile din România. Mai degrabă aceasta constată o situație concretă, din cadrul procesului de cercetare, ce a putut vicia datele obținute. În urma demersului nostru observația trebuie înțeleasă şi asumată ca atare de breasla arheologică, mai ales în contextul noilor încercări de (re-)interpretare a datelor ce privesc necropola de la Cernavodă.

mormintelor, acestea sunt de asemenea extrem de sumare. Singurele indicaţii sunt cele referitoare la gruparea mormintelor în anumite perimetre ale unor secţiuni (BERCIU *et alii* 1959, p. 95, 97), fără însă a se indica, însă, distanţele dintre complexele funerare. De asemenea, cu o altă ocazie, autorii cercetărilor precizau că *„s-a dat în această zonă - zona a II-a a cimitirului sau «cimitirul de sus », cum l-am mai numit spre deosebire de «cimitirul de jos » (zona I) - peste o suprafaţă foarte bogată în înmormîntări (...). Nici în zona aceasta nu există o anumită ordine în distribuirea mormintelor. Deşi nu mai avem de-a face aici cu o înghesuială de morminte, distruse adesea unele de altele, ca în zona I, totuşi şi în zona II a avut loc o destul de îndelungată perioadă de înmormîntări"* (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 88). În ciuda caracterului general al acestor informaţii, ele ne indică (indirect) distanţele relativ mici dintre morminte, cel puţin în anumite perimetre ale necropolei de la Cernavodă. La aceste date se adaugă cele câteva planuri publicate pentru şanţurile IX B, IX C şi IX D (fig. 5.1) (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 86, fig. 1), suprafaţa D/1956 (fig. 5.2) (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 101, fig. 3) sau şanţurile R1 şi R5 (fig. 6.1) (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 58, fig. 17), toate acestea indicându-ne o variabilitate în modul de distribuţie planimetrică a complexelor funerare.

O ultimă remarcă o vom face în legătură cu maniera de înregistrare a datelor din cadrul acestei necropole preistorice. Deşi aceasta nu este prezentată explicit, ea se deduce din analizarea rapoartelor de săpătură şi prezentarea descoperirilor arheologice, antropologice sau arheozoologice, precum şi din examinarea notaţiilor originale existente pe materialele arheologice aflate în colecţiile diverselor instituţii. Astfel, prima observaţie ce trebuie făcută este legată de modalitatea de notare a mormintelor. Analizând planul şanţurilor IX B, IX C şi IX D (1955) din necropola de la Cernavodă (fig. 5.1), publicat de colectivul şantierului (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 86, fig.1), se constată că morminte cu acelaşi număr de ordine se regăsesc în fiecare dintre secţiunile amintite (de exemplu M7, M8, M9, M10, M11 le regăsim în S IX B, dar şi în S IX D; M1, M2 şi M3 apar notate atât în S IX B, cât şi în S IX C ş.a.m.d.). Aceeaşi situaţie o regăsim şi în planurile şanţurilor R1 şi R5 din 1956 (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 58, fig. 17), unde două complexe funerare din ambele secţiuni sunt notate cu M2 (fig. 6.1). Aceste constatări ne indică modalitatea defectuoasă de înregistrare a datelor în teren: notarea fiecărui mormânt, din fiecare secţiune, cu acelaşi număr, în ordinea descoperiri lor, pe fiecare campanie arheologică. În aceste condiţii, orice demers de ordonare a puţinelor date existente pentru mormintele de la Cernavodă este imposibilă. Probabil acesta a fost şi motivul pentru care Sebastian Morintz nu a definitivat monografia necropolei ce îi fusese încredinţată de către Dumitru Berciu[14].

Diversele categorii de materiale arheologice provenite din necropola de la Cernavodă şi aflate în colecţiile IAB, MINAC, FIB şi MNIR (MORINTZ,

[14] Pe planurile şanţului IV A/1954, şanţurilor IV E, F, G, H, I, K/1955, şanţurilor R 1, 2, 3, 4, 5/1956, suprafeţelor D/1956 şi D2/1957 (deţinute de Petre Roman), pe lângă notaţiile realizate în creion, aproape fiecare mormânt (cu numărul de ordine dat în maniera expusă anterior) prezintă o siglă cu un alt număr de ordine (realizat cu culoare roşie). Probabil aceste notaţii ulterioare aparţin lui Sebastian Morintz, care a încercat ordonarea informaţiilor.

KOGĂLNICEANU 2008a, p. 38), prezintă un marcaj ambiguu, în cele mai multe cazuri informațiile rezumându-se doar la notația „*Cernavodă - necropolă*", fără a se indica alte date contextuale (an, secțiune, carou, număr de mormânt etc.). Există şi artefacte ce păstrează elementele menționate anterior, însă procentul lor este foarte mic. Toate acestea, în corelație cu modalitatea defectuoasă de înregistrare a complexelor funerare, ne demonstrează carențele grave de înregistrare a materialelor respective, motiv pentru care utilizarea lor (chiar şi în cazul existenței unor notații contextuale explicite) este riscantă, conducând inerent la confuzii şi erori[15].

Analizarea materialelor arheozoologice s-a realizat global, nu individual pe fiecare complex funerar în parte (NECRASOV *et alii* 1959b; 1959c; NECRASOV, BULAI 1970; HAIMOVICI 1997). Pe de altă parte, această situație ne indică maniera improprie în care au fost recoltate resturile osteologice din teren şi amestecarea materialelor provenite din morminte cu cele din alte complexe, atât din necropolă cât şi din aşezări, motiv pentru care rezultatele obținute trebuiesc tratate cu rezervă (BĂLĂŞESCU, RADU 2004, p. 68). În aceste condiții, orice încercare de analiză contextuală a acestora este imposibilă.

Materialele osteologice umane au fost de asemenea studiate tot în ansamblu, nu individual, pe fiecare complex funerar în parte (NECRASOV *et alii* 1959a; 1959d; 1982; 1990). Analiza antropologică a fost realizată în maniera specifică vremii respective (LAZĂR *et alii* 2011, p. 257-259), urmărindu-se anumite elemente considerate elocvente (sex, vârstă, statură, tipurile antropologice etc.). Şi în acest caz colectarea materialelor s-a realizat defectuos, la fel ca şi la celelalte categorii de materiale.

În concluzie, sub aspect metodologic, necropola de la Cernavodă nu a beneficiat de o abordare corespunzătoare, ceea ce ne obligă să manifestăm anumite rezerve față de rezultatele publicate şi implicit față de orice demers de sistematizare şi reinterpretare a acestora.

Datele disponibile

Din nefericire acestea nu sunt foarte numeroase, iar informațiile publicate inițial de autorii săpăturilor sunt fragmentare, incoerente şi chiar contradictorii în unele cazuri (MORINTZ *et alii* 1955; BERCIU, MORINTZ 1957; 1958; BERCIU *et alii* 1959; 1961; 1994; BERCIU 1961; 1966a). La acestea se adaugă demersurile recente de sistematizare a acestor date (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a; 2008b; ENEA 2011) sau încercările de valorificare a anumitor categorii de materiale arheologice provenite din necropolă (KOGĂLNICEANU 2012). Din păcate aceste demersuri recente nu au luat în calcul carențele metodologiei de cercetare aplicate în cadrul necropolei de la Cernavodă, element esențial şi determinant în procesul de înțelegere şi

[15] Evident, această observație nu exclude valorificarea materialelor respective din punct de vedere tipologico-tehnologic sau realizarea unor analize specifice fiecărei categorii de materiale. De altfel, anumite grupe de artefacte (de exemplu piesele de podoabă) au fost deja valorificate în cadrul unor studii de profil (KOGĂLNICEANU, MĂRGĂRIT 2011; KOGĂLNICEANU 2012). În schimb relaționarea tuturor acestor obiecte cu contextele şi complexele cărora le-au aparținut este aproape imposibilă.

sistematizare a datelor arheologice.

Dimensiunile și organizarea internă a necropolei. Limitele exacte ale necropolei nu sunt cunoscute, cu toate că autorii săpăturilor afirmau că delimitarea zonei funerare a fost realizată cel puțin pentru sectoarele de vest, est, sud, sud-vest, nord-est (BERCIU *et alii* 1959, p. 95, 97; 1961, p. 50). Din punctul nostru de vedere, respectivele observații sunt realizate arbitrar, raportându-se strict la zonele săpate. Ele nu pot fi luate în calcul datorită perimetrelor, destul de mari, necercetate, după cum o demonstrează şi analizarea planului general al săpăturilor[16] (fig. 4). Totodată, dacă avem în vedere faptul că în apropiere şi mai la nord de punctul «Coada Zăvoiului», situat la 250 m nord de punctul «Columbia D», au fost descoperite resturi osteologice umane în asociere cu resturi faunistice şi materiale de tip Hamangia (fig. 3) (MORINTZ *et alii* 1955, p. 158; COMŞA 1983, p. 19), nu trebuie să excludem posibilitatea ca necropola să fi continuat şi dincolo de Valea Dobrescu[17].

Una dintre cele mai contradictorii informații este cea referitoare la numărul de morminte cercetate. În raportul de săpătură dedicat campaniei din 1958 se precizează că în cadrul campaniilor din perioada 1954-1957 au fost descoperite aproximativ 300 de morminte, dintre care multe deranjate sau reprezentate doar prin câteva oase (BERCIU *et alii* 1961, p. 49). Într-o altă lucrare de sinteză apărută în acelaşi an, Dumitru Berciu arăta că „*(...) au fost descoperite peste 350 morminte de inhumație, toate aparținând culturii Hamangia*" (BERCIU 1961, p. 512), pentru ca ulterior, acelaşi autor, în monografia dedicată culturii Hamangia, să menționeze peste 400 de morminte[18] (BERCIU 1966a, p. 81-82), număr reluat mai apoi şi de alte lucrări cu caracter general (BERCIU 1966b, p. 64; 1967, p. 188). Această informație va fi preluată ulterior şi de alți specialişti din țară şi străinătate (COMŞA 1974, p. 134; CHAPMAN 1983, p. 12; HAŞOTTI 1997, p. 28; BAILEY 2000, p. 196; 2005, p. 56; LICHTER 2001, p. 47; BOYADZHIEV 2010, p. 203). În schimb alți autori vehiculează alte cifre: 300 morminte (TRINGHAM 1971, p. 154; WHITTLE 1996, p. 96) sau peste 500 morminte (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p 18; ENEA 2011, p. 39). Interesant este că la mulți ani după finalizarea săpăturilor de la Cernavodă colectivul de cercetare precizează că în necropolă „*au fost descoperite peste 300 de morminte sau resturi de morminte*" (BERCIU *et alii* 1994, p. 291). Toate aceste informații discrepante nu fac decât să sporească confuziile

[16] Analiza respectivă ne indică faptul că zone considerabile dintre anumite secțiuni au rămas necercetate: de exemplu perimetrul din apropierea drumului Cernavodă-Seimeni, sondat doar prin două secțiuni Şanț A 1956 şi Şanț A 1957; zona ENE aproape nesăpată; între Ş IV D/1955 şi Ş V/1954 există o zonă de câteva sute de m.p. necercetată; la fel şi între Ş II/1954 şi Ş XI/1955 etc.

[17] Evident, aceasta reprezintă exclusiv o ipoteză de lucru, datele referitoare la respectiva descoperire fiind minimale. Totuşi, perspectiva continuării necropolei spre nord, dincolo de Valea Dobrescu, nu este de ignorat, mai ales că în secvența neo-eneolitică se mai cunosc şi alte necropole amplasate de o parte şi de alta a versanților unei văi (de exemplu necropola de la Sultana-Valea Orbului, jud. Călăraşi) (ŞERBĂNESCU 2002).

[18] În aceeaşi monografie Dumitru Berciu afirma că „se presupune că ea cuprinde încă aproximativ o treime din numărul mormintelor descoperite pînă acum" (BERCIU 1966a, p. 82).

legate de acest cimitir.

În altă ordine de idei, datele antropologice referitoare la lotul osteologic provenit din necropola de la Cernavodă indică existența unui număr de 556 indivizi (NECRASOV *et alii* 1982, p. 11; 1990, p. 182), ceea ce sporeşte şi mai mult confuzia, deoarece nu ştim dacă respectivii subiecți provin dintr-un număr egal de morminte (556). Probabil această cifră i-a determinat pe unii autori să considere existența a peste 500 de morminte în această necropolă (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p 18; ENEA 2011, p. 39), însă raționamentul acesta ni se pare eronat[19].

Aşadar, pe baza datelor existente în acest moment nu poate fi stabilit numărul exact de morminte din cimitirul de la Cernavodă. În opinia noastră această situație este explicabilă prin modalitatea deficitară de realizare a săpăturilor şi a înregistrărilor din teren. Astfel, dacă analizăm puținele planuri publicate din timpul cercetărilor (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 86, fig. 1; 1958, p. 101, fig. 3; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 58, fig. 17) constatăm că multe dintre complexele notate cu siglă de mormânt (M) constau doar în elemente anatomice singulare sau aglomerări de resturi osteologice fără conexiune[20] (fig. 5.1, 5.2, 6.1). Corelând această observație cu relatările din cadrul rapoartelor de săpătură[21], putem aprecia modul în care s-a realizat cercetarea arheologică de la Cernavodă. În aceste condiții nu trebuie să fim deloc surprinşi de informațiile contradictorii puse în circulație în legătură cu numărul de morminte de la Cernavodă.

Spațiul funerar al necropolei de la Cernavodă cuprindea morminte (complete, deranjate sau distruse), înmormântări secundare şi două «gropi-albieri» sau «gropi-rituale» (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154-158; BERCIU, MORINTZ 1957, p. 84-86;1958, p. 99, 103, 105; BERCIU *et alii* 1959, p. 95, 97; 1961, p. 49). De asemenea, precizăm că încercările recente ale unor autori de a sugera existența unor complexe tip cenotaf în cimitirul de la Cernavodă (SCHUSTER *et alii* 2008, p. 31; KOGĂLNICEANU 2009, p. 78) sunt pur speculative, în absența unor date arheologice coerente care să susțină o asemenea ipoteză[22].

---

[19] Considerăm eronat acest punct de vedere deoarece nu orice rest osteologic uman, descoperit într-un anumit context, de obicei dispersat/izolat, însemnă că avem de-a face neapărat cu un mormânt. Asemenea situații sunt atestate şi în cazul necropolei de la Cernavodă, după cum o dovedesc chiar datele publicate de către autorii săpăturilor (BERCIU *et alii* 1961, p. 49; 1994, p. 291; BERCIU 1966a, p. 82). În aceste circumstanțe, nu se poate discuta despre *peste 500 de morminte*, doar pe baza raportului antropologic (NECRASOV *et alii* 1982, p. 11; 1990, p. 182), care consemnează, în mod corect, numărul minim de indivizi identificați în lotul studiat, în acesta fiind incluse şi numeroasele resturi osteologice umane dispersate, izolate, fără context, antrenate în urma fenomenelor post-depoziționale de la Cernavodă.

[20] Această observație este demonstrată şi de puținele imagini publicate (MORINTZ *et alii* 1955, p. 155, fig.6; BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87, fig.2; 1958, p. 100, fig. 1-2).

[21] Cu numeroase ocazii se subliniază existența unor alunecări de teren care au condus la deranjarea şi distrugerea unor morminte, precum şi la antrenarea pe pantă a resturilor osteologice şi a materialelor arheologice (BERCIU *et alii* 1959, p. 97-98), ajungându-se chiar la suprapunerea unor *„(...) părți din schelete diferite ori obiecte arheologice şi ducînd uneori la distanțe mari craniile, femurele etc.*" (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 99).

[22] Evident, existența în perimetrul necropolei de la Cernavodă a unor artefacte

Din punct de vedere al organizării interne, necropola de la Cernavodă a fost împărțită de autorii cercetărilor în două zone – *I* sau *Cimitirul de jos* şi *II* sau *Cimitirul de sus* (fig. 4, 6.2), argumentul cronologic fiind cel principal, dublat de cel al diferenței de inventar funerar (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87-89). Această manieră de prezentare reprezintă o construcție artificială, realizată doar pe considerente de ordin topografic, dictate de modalitatea în care a fost organizată săpătura arheologică şi amplasate secțiunile. De altfel, din datele publicate şi din cele existente în carnetele de săpătură ale lui Dumitru Berciu nu se poate stabili limita clară dintre aceste două „entități" (*Cimitirul de jos* şi *Cimitirul de sus*), argumentele prezentate fiind departe de a susține această ipoteză[23]. În primul rând, existența unor diferențe de tratament funerar între indivizii înmormântați în cadrul diferitelor zone ale unei necropole poate reflecta anumite deosebiri determinate de poziția socială ocupată sau de bunurile deținute în timpul vieții. De asemenea, nu excludem existența altor reguli funerare caracteristice comunităților respective, bazate pe diferențe de sex, gen sau vârstă, ori fundamentate pe descendența sau ascendența familială. În al doilea rând, aceste diferențe pot marca dinamica necropolei, modul de utilizare şi extindere a spațiului funerar[24].

---

dispersate/izolate, fără a fi asociate unor resturi osteologice umane, poate induce în eroare şi să determine lansarea unei asemenea ipoteze. Însă, dacă avem în vedere numeroasele fenomene post-depoziționale, naturale sau antropice, relaționate cu modul defectuos de realizare a săpăturilor arheologice şi de colectare a obiectelor, atunci ipoteza existenței unor cenotafuri nu poate fi susținută şi argumentată.

[23] Aparent, mormintele din *Cimitirul de sus* par a conține inventar mai bogat decât cele din *Cimitirul de jos*, acesta reprezentând unul dintre argumentele autorilor cercetărilor. Alte „dovezi" în sprijinul acestei delimitări a spațiului funerar în două entități, ar fi densitatea mai mică a mormintelor în *Cimitirul de sus* şi absența de aici a unor morminte distruse sau deranjate (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87-89), aceste elemente fiind „caracteristice" *Cimitirului de jos*. Aceste date sunt irelevante deoarece chiar autorii săpăturilor menționează situații care demonstrează că şi aici, cu toate că rar, pot fi semnalate cazuri de deranjare a unui mormânt de către altul. O situație de acest gen se observă pe planul descoperirilor din sectorul D/1956 (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 101, fig. 3) unde M5 pare să fi suprapus şi distrus parțial scheletul din M4 (fig. 5.2). Aceeaşi situație a fost semnalată şi în secțiunea D2/1957, unde au fost descoperite şi resturi de schelete deranjate (BERCIU *et alii* 1959, p. 95). La aceste cazuri se adaugă situația din suprafața B, care, deşi atribuită de cei care au realizat săpăturile *Cimitirului de sus*, prezintă numeroase cazuri de morminte deranjate (BERCIU *et alii* 1959, p. 97).

[24] Pe pantele inferioare ale terasei, în partea de VNV a necropolei, s-a constatat un număr mare de morminte deranjate de altele ulterioare, fapt ce îi determină pe autorii cercetărilor să considere această situație o caracteristică specifică *Cimitirului de jos* (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87). În opinia noastră, concluzia aceasta este nefondată deoarece, după cum am arătat anterior, asemenea situații sunt documentate şi în *Cimitirul de sus*. De fapt, situațiile surprinse în săpăturile arheologice reflectă dinamica extinderii spațiului funerar (de sus în jos). Acest model de utilizare a spațiului destinat înmormântărilor a fost observat şi în cazul necropolei de la Durankulak (TODOROVA 2002). De asemenea, cealaltă caracteristică - „sărăcia" sau absența inventarului funerar, invocată adesea de autorii cercetărilor de la Cernavodă pentru scindarea spațiului funerar în două „entități" (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87), nu reprezintă o constatare corectă, în zona identificându-se obiecte de inventar asemănătoare celor din *Cimitirul de sus* (topoare de piatră, vase, idoli, chiar şi o statuetă de tipul Femeie şezând etc.). Absența din unele

Relația dintre necropolă şi aşezări. Pe baza datelor existente, zona funerară în discuție aparținea uneia sau mai multor aşezări Hamangia identificate în zonă.

Cu ocazia primei campanii au fost identificate mai multe zone de locuire, dintr-o etapă mai târzie a „culturii" Hamangia, marcate cu literele A, B şi C (fig. 3) (MORINTZ *et alii* 1955, p. 151-154, 159; BERCIU, MORINTZ 1957, p. 83-84). Din punct de vedere stratigrafic zonele de locuire se constituie într-un singur „strat de cultură". Deşi nu se precizează clar dacă autorii descoperirii au considerat cele trei puncte ca aparținând unei singure sau mai multor aşezări diferite, contemporane sau nu, având în vedere că distanța dintre punctul A şi punctul C pare să fie, conform planului, de aproximativ 200 m (fig. 3), foarte probabil avem de-a face cu o singură aşezare (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 37).

Alte urme de locuire aparținând culturii Hamangia au fost descoperite la aproximativ 80 m nord de cimitir (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157-158), zonă notată ulterior de alți autorii cu litera E (?)[25] (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 37).

De asemenea, pe latura de nord-vest a „Dealului Sofia" au fost identificate urme de locuire Hamangia, în asociere cu materiale Boian (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 90-91; 1958, p. 105; BERCIU *et alii* 1959, p. 103).

În punctul „Coada Zăvoiului", situat la 250 m nord de necropolă s-au descoperit alte urme de locuire aparținând culturii Hamangia[26] (MORINTZ *et alii* 1955, p. 158).

Având în vedere datele prezentate anterior putem concluziona că necropola de la Cernavodă a fost utilizată concomitent sau succesiv de comunitățile din cel puțin 3 aşezări[27]. Din păcate, datele referitoare la acestea sunt mai mult decât sumare.

Cronologia relativă a necropolei. În absența unor datări absolute, cronologia necropolei a fost realizată numai pe baza materialelor ceramice şi a

complexe a inventarului funerar nu reflectă o realitate propriu-zisă, ci un fapt arheologic. În respectivele morminte este posibil să fi existat obiecte realizate din materiale perisabile. Şi nu în ultimul rând, reamintim din nou că zona din partea cea mai de jos a pantelor, precum şi alte perimetre semnificative din zona prezumată a necropolei, nu au fost cercetate. În aceste condiții împărțirea cimitirului în două zone spațiale distincte nu se justifică, aparentele diferențieri sesizate reflectând în opinia noastră doar dinamica şi modul de utilizare a spațiului funerar.

[25] Această descoperire reprezintă o situație interesantă deoarece respectiva *zonă de locuire* se află amplasată în perimetrul necropolei. Din păcate datele privitoare la aceste descoperiri sunt minimale (se fac referiri mai ales la obiectele arheologice descoperite, puțin numeroase) (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157-158). În aceste condiții este dificil să ne pronunțăm dacă în acel punct este vorba de o zonă de locuire sau avem de-a face pur şi simplu doar cu materiale arheologice sporadice, antrenate de fenomenele de eroziune de pe pantele respective.

[26] Spre deosebire de punctul precedent, aici s-au descoperit o locuință de suprafață, precum şi mai multe „depuneri rituale"(MORINTZ *et alii* 1955, p. 158).

[27] Ne referim la aşezarea indentificată în punctele A, B şi C, apoi la cea din punctul „Coada Zăvoiului" şi la cea de pe latura de nord-vest a „Dealului Sofia". La acestea se adaugă, cu rezervele de rigoare, aşezarea din punctul E (?).

sincronismelor culturale. Din păcate, încadrarea crono-culturală a descoperirilor funerare a fost făcută tot la o manieră generală, gen „*(…) un cimitir de inhumaţie, aparţinînd culturii Hamangia*" (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 84) sau „*observaţiile stratigrafice făcute cu ocazia săpării suprafeţei D, cît şi inventarul mormintelor ne-au arătat că în „cimitirul de sus" avem de-a face cu cel puţin două perioade de înmormîntări (…).Seria de vase întîlnită numai în această zonă dă un aspect caracteristic sectorului «de sus» şi documentează o fază care pare a fi destul de veche; apariţia străchinii şi a paharului cu umăr şi pliseuri (tip Boian I) indică o perioadă veche pe cînd altele documentează o fază mai nouă*" (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 103). De asemenea, se precizează că „*ceramica descoperită în morminte corespunde existenţei aşezărilor culturii Hamangia, identificate pe malul Dunării*" (BERCIU *et alii* 1994, p. 291). Însă şi în cazul acestora, informaţiile sunt foarte ambigue (VOINEA, NEAGU 2006b, p. 152). Pe baza materialelor ceramice, aşezările de la Cernavodă pot fi încadrate în fazele II şi III ale culturii Hamangia (HAŞOTTI 1997, p. 26-28; URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p. 18; VOINEA, NEAGU 2006a, p. 15; 2006b, p. 152).

Amenajările şi structurile funerare. Informaţiile în această privinţă sunt minimale. Din puţinele date disponibile se desprinde ideea existenţei unor gropi funerare simple. Deşi ocazional autorii cercetărilor amintesc existenţa gropilor funerare (MORINTZ *et alii* 1955, p. 156; BERCIU, MORINTZ 1958, p. 99; BERCIU *et alii* 1959, p. 97; BERCIU 1966a, p. 82), datele concrete lipsesc. Într-una dintre puţinele referiri la acest tip de amenajare se menţionează că „*morţii au fost aşezaţi în gropi săpate în pămîntul viu, ale căror margini, din cauza particularităţilor specifice ale solului de aci, nu au putut fi observate*" (MORINTZ *et alii* 1955, p. 156). Însă, dacă analizăm puţinele planuri publicate (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 86, fig. 1; 1958, p. 101, fig. 3; MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 58, fig. 17), se constată, în unele cazuri, reprezentarea gropilor funerare, cu formă ovală alungită (în cazul scheletelor în poziţie întinsă) sau circulară - în cazul unor complexe ce par a conţine resturi osteologice deranjate (fig. 5.1, 5.2). Această situaţie contradictorie poate fi explicată tot prin maniera de realizare a săpăturii arheologice, în opinia noastră limitele gropilor funerare figurate în planuri reprezentând de fapt marginile „popilor" păstraţi în elevaţie.

Elementele de tratament funerar. Şi în cazul acestui segment de analiză datele disponibile sunt mai mult decât sumare.

Din punct de vedere al dispunerii, majoritatea indivizilor înmormântaţi în necropola de la Cernavodă au fost depuşi în poziţie întinsă, în cele mai multe cazuri dorsal, alteori cu o uşoară înclinare spre dreapta (MORINTZ *et alii* 1955, p. 156; BERCIU, MORINTZ 1957,p. 87; 1958, p. 99; BERCIU *et alii* 1961, p. 49; BERCIU 1966a, p. 82). În cazul câtorva morminte este amintită şi poziţia chircită, acestea fiind considerate excepţionale şi aparţinând unor etape mai timpurii (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 104; BERCIU *et alii* 1961, p. 49; BERCIU 1966a, p. 82). Din nefericire, pentru această ultimă categorie nu se precizează modul de dispunere (lateral, dorsal, ventral etc.).

Poziţia membrelor superioare prezenta o mare variabilitate: „*(...) cu ambele mîini de-a lungul corpului sau cu una ori ambele aduse pe abdomen*" (BERCIU 1966a,

p. 82); alteori *„brațul drept era întins de-a lungul corpului, iar cel stîng spre pîntec"* (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87) sau *„mîna dreaptă era îndoită din cot cu palma aşezată pe bazin, iar cea stîngă era adusă spre piept"* (BERCIU *et alii* 1959, p. 103). În cazul membrelor inferioare diversitatea poziționărilor este mai redusă. Astfel, se cunoaşte că doar *„într-un caz, bine precizat, s-a descoperit şi un schelet care arăta că mortul a fost depus cu picioarele petrecute unul peste celălalt"* (MORINTZ *et alii* 1955, p. 156).

Majoritatea indivizilor prezentau o orientare pe direcția SE-NV, în unele cazuri cu oscilații către direcțiile SSE-NNV, ESE-NVN sau NE-SV (MORINTZ *et alii* 1955, p. 156; BERCIU, MORINTZ 1958, p. 99; BERCIU *et alii* 1959, p. 95, 97; 1961, p. 49). Într-un singur caz a fost semnalat un individ ce era orientat NV-SE (BERCIU *et alii* 1961, p. 50). De asemenea, într-unul din planurile publicate (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 101, fig. 3), mai multe complexe funerare apar ca având o orientare E-V (fig. 5.2).

Inventarul funerar. Conform autorilor cercetărilor obiectele asociate defuncților au fost deosebit de variate şi omniprezente aproape în fiecare mormânt. Inventarul funerar cuprindea topoare de piatră neperforate, vase ceramice de diferite tipuri şi dimensiuni, diferite obiecte de podoabă (brățări de marmură şi *Spondylus*, mărgele şi pandantive de *Spondylus* sau marmură, precum şi o *„perlă de cupru"*), plastică antropomorfă (de lut sau marmură), obiecte din diferite roci cu forme geometrice (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87-89; 1958, p. 99-104; BERCIU *et alii* 1959, p. 96-98; 1961, p. 49-51; BERCIU 1961, p. 512; 1966a, p. 78-82), precum şi piese de silex[28].

Fără a insista asupra diversității şi spectaculozității pieselor de la Cernavodă, o parte a acestora fiind publicate, mai mult sau mai puțin detaliat, cu alte ocazii (BERCIU 1966a, p. 61-81; HAŞOTTI 1997, p. 32-48; VOINEA *et alii* 2009; KOGĂLNICEANU 2012), ne vom opri asupra aspectului cantitativ al acestora. Astfel, dacă ne-am raporta la afirmațiile autorilor cercetărilor, conform cărora piesele de inventar au fost prezente aproape în toate mormintele, în fiecare dintre acestea fiind găsite topoare de piatră sau vase ceramice (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 88; 1958, p. 99, 101-104; BERCIU *et alii* 1959, p. 96-97; BERCIU 1966a, p. 82), atunci cantitatea de artefacte existente în cele patru instituții deținătoare (IAB, MNIR, MINAC, FIB) ar trebui să fie extrem de mare. Din păcate, situația este cu totul alta. Astfel, la MINAC se găsesc 83 de piese din necropola de la Cernavodă, majoritatea acestora prezentând doar notația „Cernavodă – necropolă", fără alte precizări. O parte dintre ele păstrează şi datele legate de anul descoperirii, secțiune, mormânt, dar ponderea lor este net inferioară. La MNIR se găsesc doar 20 de piese. Exceptând câteva cazuri, marcajele păstrate constau în sigla şantierului (CVD), uneori completate de anul şi punctul descoperiri („Columbia D"). La FIB au fost identificate *„(…) două din cele cinci statuete de lut care apar pe inventarul Seminarului de Arheologie"* (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 38) şi care, după toate aparențele, provind tot din necropola de la

[28] Această categorie nu este amintită de către autorii cercetărilor în rapoartele de săpătură de la Cernavodă, dar în colecțiile MINAC sunt prezente patru piese de silex (nr. inv. 15196 - 15198; 15309) ce provin din necropolă.

Cernavodă. Cele mai multe obiecte se găsesc în depozitele IAB (MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a, p. 38). Această colecție se află în studiu, de ea ocupându-se colega Raluca Kogălniceanu. Din datele preliminare rezultă existența a 300 de piese. Însă, dintre acestea doar 63 păstrează date complete privind contextul descoperirii (an, secțiune, mormânt); 143 păstrează doar notația „Columbia D", fără alte precizări, iar alte 12 marcajul „Columbia D – passim". La acestea se adaugă 39 de piese din «zona prăbuşirii» şi o serie de piese incerte[29].

Dintr-un calcul simplu rezultă că, la ora actuală, există cel puțin 405 obiecte provenind din necropola de la Cernavodă. Evident, după cum sugeram anterior, pentru o parte dintre aceastea trebuiesc manifestate rezerve în privința provenienței lor din cadrul unor complexe funerare certe, atât datorită marcajelor neclare, cât şi modului în care s-a realizat săpătura arheologică şi mai ales recoltarea materialelor. Astfel, din rapoartele de săpătură aflăm că în anumite zone ale cimitirului avem de-a face cu complexe funerare deranjate sau distruse (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87-88; 1958, p. 104; BERCIU *et alii* 1959, p. 95, 97-98), la care *„(...) s-au adăugat prabuşirile şi alunecările de teren, care au distrus şi ele mormintele, suprapunînd părți din schelete diferite ori obiecte arheologice şi ducînd uneori la distanțe mari craniile, femurele etc.*" (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 99). Alteori au fost descoperite doar obiecte arheologice izolate, fără a fi asociate cu resturi osteologice umane (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 99; BERCIU *et alii* 1961, p. 50). La acestea se adaugă cercetările din porțiunea prăbuşită, în urma alunecărilor de teren provocate de intervențiile antropice contemporane, care au condus la recuperarea a numeroase piese arheologice (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 105). Aşadar, coroborând datele referitoare la existența unor fenomene post-depoziționale ce au condus la distrugerea unor complexe funerare, cu cele metodologice, legate de săpătura arheologică şi modul de colectare a obiectelor din teren, în raport cu piesele de inventar păstrate la ora actuală, putem conchide că situația existentă în privința artefactelor prezumate ca provenind din necropola de la Cernavodă este total explicabilă, pentru moment fiind imposibilă estimarea reală a pieselor de inventar descoperite inițial.

Revenind la obiectele de inventar existente în colecțiile unor instituții de profil, din perspectivă contextuală constatăm că o parte dintre acestea conțin date privind complexele funerare în care au fost descoperite. Însă, din păcate, puține dintre acestea păstrează şi informații privind anul descoperirii, secțiunea, caroul etc., fapt ce le face inutilizabile[30], dacă ne propunem o analiză complexă și completă.

---

[29] La acestea, conform datelor preliminare obținute de colega Raluca Kogălniceanu, se mai adaugă 23 de piese cu număr de inventar, dar a căror analiză nu a fost finalizată, şapte piese probabile de la Cernavodă, şapte piese posibile din punctul „Columbia D", precum şi şase obiecte din alte puncte. Datorită caracterului incert al acestora, preferăm să nu ne raportăm la ele.

[30] După cum arătam anterior, pentru necropola de la Cernavodă modalitatea de înregistrare a datelor legate de morminte a fost una necorespunzatoare, deoarece a implicat notarea în fiecare an, a fiecărui mormânt, din fiecare secțiune, începând cu M1, în ordinea descoperiri lor, în final ajungându-se să existe pentru fiecare campanie arheologică mai multe morminte cu aceeaşi siglă. Dacă în cazul pieselor arheologice păstrate, sigla

Ofrandele funerare. Un alt aspect interesant privind necropola de la Cernavodă este acela legat de resturile faunistice descoperite în morminte, interpretate ca „ofrande de carne”[31] (BERCIU 1966a, p. 82-83). Astfel, conform autorilor săpăturilor *„(…) în multe morminte au fost găsite oase de animale şi cranii întregi sau fălci”* (BERCIU *et alii* 1961, p. 49), la care se adaugă numeroase cochilii de moluşte (scoici şi melci) şi mai rar oase de peşte (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 104-105; BERCIU *et alii* 1959, p. 98; BERCIU 1966a, p. 83-84).

Din datele arheozoologice rezultă că spectrul faunistic este foarte diversificat în cadrul lotului de la Cernavodă, predominante fiind speciile sălbatice, cele domestice fiind prezente într-o proporție mult mai mică[32] (NECRASOV *et alii* 1959b; 1959c; NECRASOV, BULAI 1970; COMȘA 1983; HAIMOVICI 1997; 2000; BĂLĂȘESCU, RADU 2004). În schimb datele legate de numărul exact de resturi osteologice recoltate sunt oarecum contradictorii. Asfel, dacă în rapoartele arheozoologice inițiale nu se indică numărul de oase analizate (NECRASOV *et alii* 1959b; 1959c), ulterior se preciza că lotul faunistic din situl de la Cernavodă consta în 1206 oase, din care 356 proveneau din necropolă (NECRASOV, BULAI 1970, p. 553). Reluarea analizelor va conduce la date diferite: peste 500 de resturi faunistice descoperite în morminte sau alte complexe asociate zonei funerare (HAIMOVICI 1997, p. 57; BĂLĂȘESCU, RADU 2004, p. 68). Din păcate, modul de colectare al resturilor faunistice a fost unul impropriu, materialele nefiind departajate pe fiecare mormânt în parte; în plus, ofrandele au fost amestecate cu resturile faunistice din alte complexe din perimetrul necropolei (BĂLĂȘESCU, RADU 2004, p. 68). În aceste condiții materialele au fost analizate global, nu contextual, folosirea lor fiind posibilă doar la nivel statistic general, dar și în această situație cu rezerve maxime.

„Gropile-albiere”. Acestea reprezintă probabil una dintre cele mai controversate descoperiri din cadrul necropolei de la Cernavodă. Astfel, chiar din primele rapoarte de săpătură aflăm că încă din primul an, în apropierea cimitirului, *„(...) s-au găsit două «gropi rituale» cu depuneri de oseminte omeneşti, în cadrul unui ritual destul de rar în epoca neolitică”* (BERCIU, MORINTZ 1957. p. 84).

Groapa nr. 1 a fost descoperită în şanțurile I/1954 şi II/1954 (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154, 156). Această «groapă-albiere» se afla în partea de N şi NNV a necropolei, amenajată conform autorilor săpăturilor *„(...) într-o veche eroziune făcută prin scurgerea torenților ce veneau de pe înălțimea dinspre est”* (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154). Deşi în anul descoperirii sale se afirmă că limita sa sudică ar fi fost

respectivă nu a fost însoțită şi de numărul secțiunii, atunci identificarea exactă a mormintelor din care provin obiectele de inventar este imposibilă.

[31] Evident, cel puțin în cazul unora dintre resturile osteologice descoperite (craniile, mandibulele, dentiția), interpretarea aceasta nu poate fi valabilă, respectivele elemente provenind din zone anatomice «sărace» în carne.

[32] Taxonii reprezentați în acest lot osteologic aparțin speciilor *Sus scrofa, Sus domesticus, Equus hydruntinus, Cervus elaphus, Capreolus capreolus, Bos primigenius, Bos taurus, Ovis aries, Capra hircus, Lutra lutra, Felis silvestris, Vulpes vulpes, Castor fiber, Meles meles, Cyprinus carpio, Unio pictorum, Helix pomatia, Cepaea vindobonensis, Theba chartusiana* şi *Caracollina corcyrensis* (NECRASOV *et alii* 1959b, p. 110-111; HAIMOVICI 2000, p. 585; BĂLĂŞESCU, RADU 2004, p. 68, tabel 9).

surprinsă în şanţul II/1954 (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154), mai apoi s-a constatat că groapa în discuţie apare şi în partea de nord-vest a suprafeţei R (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 103).

Informaţiile referitoare la dimensiunile acestui complex lipsesc în rapoartele de săpătură. Însă, ulterior, unii autorii au încercat să identifice poziţionarea spaţială şi forma acestei «gropi-albiere» (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p. 40 – fig. 5). Conform acestor observaţii ipotetice groapa prezenta o formă alungită şi o orientare aproximativă pe direcţia nord-sud (fig. 4).

Din datele publicate cunoaştem că *„în această groapă au avut loc depuneri rituale succesive de cranii omeneşti întregi sau fragmentare (de obicei numai calota craniului), de femure şi alte oase, alături de care au fost aşezate, cu deosebită grijă, oase de animale, în general fălci (în rare cazuri chiar şi cranii întregi) de bou, de porc, de cerb şi adesea colţi de mistreţ. În mod excepţional s-au depus vase întregi şi idoli feminini de lut"* (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154). De asemenea, aflăm că la o adâncime destul de mică a fost găsită o grupă de şase cranii omeneşti fragmentare (fig. 8.4), dispuse pe două rânduri, între ele fiind depus un maxilar de animal (porc), iar deasupra grupării estice un femur omenesc aşezat transversal (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154). *„La capătul de sud se afla o piatră de rîu aşezată aci intenţionat (...)"*, sub care s-a găsit un mic fragment dintr-un maxilar superior şi fragmente de cochilii de scoici de apă dulce (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154-156). Ulterior, când cercetarea acestei viroage a continuat prin trasarea suprfeţei R, autorii cercetărilor afirmă că *„(...) aici întîlnim în general morminte în poziţie secundară"*(BERCIU, MORINTZ 1958, p. 103). Totuşi, din observaţiile ulterioare realizate de aceiaşi autori aflăm că între -0.60/-2 m apar numeroase fragmente ceramice, chiar şi vase întregi, oase umane şi de animale, precum şi un mormânt de copil, în poziţie chircită, fapt ce dovedeşte că, într-o perioadă mai veche, această viroagă a folosit ca loc de înmormântare, după care a servit ca loc pentru depuneri rituale (BERCIU, MORINTZ 1958, p. 104).

Groapa nr. 2 a fost identificată în şanţurile IB/1954 şi VII/1954 (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157). Ea se afla mai spre V-NV de „Groapa nr. 1" şi a fost observată în profilul malului prăbuşit, unde era vizibilă *„(...) o groapă largă foarte bogată în materiale arheologice, oseminte omeneşti şi de animale"* (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157). Şi această groapă pare să fi avut o formă alungită şi o orientare nord-sud, ca şi complexul precedent, pe baza reconstituirii ipotetice realizate de unii autori (fig. 4) (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p. 40 – fig. 5).

În general, caracteristicile arheologice ale acestui complex sunt similare cu precedentul. Astfel, din observaţiile altimetrice privind distribuţia materialelor constatăm că între -0.25/-0.30 m acestea nu sunt foarte numeroase; între -0.90/-1.70 m s-au identificat cantităţi mari de scoici (unele dintre acestea cu urme de ardere), resturi faunistice, oase umane, idoli de lut ars, precum şi *„(...) resturi de vetre simple (neamenajate) şi pămînt înegrit datorită unei arderi pe loc"*; iar între -1.70/-2.40 m materialele arheologice se răresc (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 84-85). Interesantă este situaţia identificată în partea sudică a gropii, unde au fost identificate şi cercetate două „complexe rituale", notate N şi O (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157). Complexul N consta în două cranii umane, fără mandibulă, la care se adaugă fragmente dintr-un craniu de copil, un vas mic bitronconic, alte câteva

fragmente ceramice şi un maxilar de *Bos taurus*. Sub unul din cele două cranii se afla o grămăjoară de scoici. Complexul O s-a identificat sub complexul N, la o diferență de 20-30 cm[33] şi cuprindea, în opinia autorilor cercetărilor, resturile scheletului unui copil „*(...) ciopârțit înainte de a fi depus în groapă. S-au păstrat şi cîteva fragmente de craniu. Brațele au fost desprinse de la umăr şi puse unul peste altul*" (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157). În mâna în conexiune se afla un vas mic globular. Puțin mai spre sud s-a găsit un idol de lut. În jurul oaselor se aflau scoici şi resturi faunistice (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157; BERCIU, MORINTZ 1957, p. 85). Alte resturi osteologice umane descoperite în acest complex prezentau poziții diferite. Astfel, „*numai în unele cazuri s-au găsit oase omeneşti într-o oarecare legătură anatomică între ele. De pilda, înspre mijlocul gropii s-a dat peste o grupă de oase, cu omoplatul, humerus, radius şi cubitus, toate fiind «depuse» în groapă înainte de a fi putrezit tendoanele care le legau. S-au găsit de asemenea şi porțiuni din coloana vertebrală, fară să fi fost deranjate din momentul «aruncării » lor în groapa rituală*" (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 85).

*

Cele două „gropi-albiere" sau „gropi rituale", după cum le denumesc autorii cercetărilor, constituie, în opinia noastră, doar o situație de natură geologică, reflectând un fenomen post-depozițional (eroziunea zonei, datorită torentelor) derulat în zona respectivă - fenomen accelerat şi accentuat de către diversele lucrări de amenjare din zonă (gropi de împrumut, excavări, terasări etc.). Aceste circumstanțe sunt sesizate şi în cadrul studiului geomorfologic general realizat pentru zona respectivă (COTEȚ 2007, p. 563-564). De altfel, cu diverse ocazii, chiar şi autorii cercetărilor de la Cernavodă conştientiezează, direct sau indirect, impactul major al acestor fenomene post-depoziționale asupra sitului arheologic (MORINTZ *et alii* 1955, p. 154; BERCIU, MORINTZ 1957, p. 84; 1958, p. 99, 103-104; BERCIU *et alii* 1959, p. 98), în final ajungându-se la reconsiderarea parțială a contextului celor două complexe: „*observațiile făcute în legătură cu descoperirea celor două gropi-albieri ne-au dus la concluzia că ne găsim aci în fața unei situații complexe. Dacă prezența unor oase omeneşti ajunse acolo în dezordine, precum şi aceea a vaselor şi a fragmentelor ceramice poate fi atribuită unei alunecări de materiale din cimitirul din imediata vecinătate, în alte cazuri — cum sînt grupele de cranii — trebuie să admitem practicarea aci a unor ritualuri funerare*" (BERCIU *et alii* 1961, p. 49).

Având în vedere cele prezentate mai sus, considerăm că diversele materiale arheologice considerate ca aparținând celor două „gropi-albiere" au fost în fapt

[33] Nu se cunosc raționamentele care au stat la baza acestei separări a celor două descoperiri, atâta vreme cât ele ocupă acelaşi perimetru. Însă, din analizarea situației stratigrafice, pe baza informațiilor prezentate, se pot constata următoarele: 1. nu se discută despre o suprapunere (sau „întretăiere") a celor două „complexe"; 2. diferența altimetrică între acestea este mică (20-30 cm); 3. existența unui sediment, fără materiale, între cele două „complexe" (situație neprecizată de autorii cercetărilor), ar putea fi rezultatul procesului de eroziune, amintit. Având în vedere toate acestea considerăm că singurul motiv ce a condus la definirea a două complexe a fost cel al caracteristicilor diferite prezentate de cele două situații identificate, mai precis „densitatea" de materiale (în complexul N – cranii şi alte resturi arheologice; complexul O – resturi scheletice cu şi fără conexiune, asociate cu alte materiale). Ambele situații indică doar un fenomen post-depozițional, după cum vom arăta în continuare.

antrenate în acele viroage de către scurgerea apelor şi alunecările de teren. Imposibilitatea autorilor de a stabili limitele clare ale acestor presupuse complexe, precum şi prezența într-una dintre viroage, la o adâncime mai mare, a unui mormânt ce conținea un schelet în conexiune anatomică (BERCIU *et alii* 1961, p. 49), reprezintă argumente în sprijinul observației făcute. De asemenea, prezența în complexul O din „Groapa nr. 2" a unui schelet uman (parțial în conexiune), ce probabil aparținea unui mormânt[34] (MORINTZ *et alii* 1955, p. 157), indică cel mai probabil existența unui fenomen de eroziune ce a deplasat, antrenat, dislocat diverse materiale arheologice, deranjând unele complexe anterioare (scheletul din complexul O, parțial în conexiune, încadrându-se în această categorie).

Totodată, aceiaşi autori presupuneau, pentru ambele gropi, posibilitatea ca oasele împrăştiate, descoperite în interiorul viroagelor, *„(...) în afara unor complexe bine conturate*", să aparțină unora dintre complexele funerare deranjate din necropolă sau să reprezinte urmele unor morminte *„(...) distruse din necesități de cult (teama față de mort, vampirismul), iar cadavrul scos din mormînt şi „expus" în „gropi rituale*" (BERCIU, MORINTZ 1957, p. 87 – nota 1). În acest caz, trecând peste ipotezele interpretative exagerate, prezența altor resturi osteologice umane şi materiale arheologice în exteriorul „complexelor bine conturate" reprezintă un alt argument în favoarea observațiilor realizate anterior.

Datele antropologice. Un alt aspect interesant legat de necropola de la Cernavodă îl constituie lotul antropologic deosebit de consistent. Astfel, din punct de vedere al numărului minim de indivizi (NMI) reprezentați în acest lot este vorba de 556 indivizi[35] (NECRASOV *et alii* 1982, p. 11; 1990, p. 182). Din păcate, această informație a condus la naşterea unei erori arheologice legate de numărul de morminte descoperite în acest cimitir, unii autori vehiculând un număr de peste 500 de complexe funerare cercetate (URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006, p 18; ENEA 2011, p. 39). După cum am arătat deja[36], ne sprijinim opinia atât pe datele publicate de către autorii săpăturilor (BERCIU *et alii* 1961, p. 49; 1994, p. 291; BERCIU 1966a, p. 82), cât şi pe situațiile arheologice întâlnite în teren – numeroase resturi osteologice umane dispersate, izolate, fără context, antrenate în urma fenomenelor post-depoziționale. Totodată, studiul antropologic nu a luat în calcul reprezentativitatea elementelor anatomice din acest lot antropologic şi corelarea acestora între ele, în vederea determinării apartenenței mai multor elemente antomice dispersate la un singur individ și pentru a evita confuziile inerente legate de NMI. În aceste condiții, considerăm că NMI prezumat pentru lotul antropologic de la Cernavodă nu este real.

În general, analizele antropologice au vizat datele legate de sex, vârstă,

[34] Prezența elementelor anatomice în conexiune pledează pentru această ipoteză. Existența unui fenomen post-depozițional de eroziune datorat torentelor este evident şi vizibil în deranjarea scheletului, precum şi a materialelor prezente, foarte probabil aflate în poziție secundară (deci, majoritatea acestora nu au legătură cu contextul funerar, fiind antrenate de torente).

[35] Anterior, unii autori au vehiculat pentru necropola de la Cernavodă cifra de 542 de schelete (DUMITRESCU *et alii* 1983, p. 159), situație neconfirmată însă de raportul antropologic semnat de coletivul de la Iași (NECRASOV *et alii* 1990).

[36] Vezi nota 19.

statură, caracteristici antropologice și morfologice, precum și anumite aspecte demografice (NECRASOV *et alii* 1982, p. 12-23; 1990, p. 182-185).

Din nefericire, datele antropologice publicate constau într-un studiu general, concentrat pe rezultate globale, fără o prezentare individuală și/sau contextuală (pe fiecare mormânt sau individ în parte). În aceste condiții folosirea datelor este posibilă doar la nivel statistic general, facând însă imposibilă realizarea unor corelați între datele arheologice (și așa puțin numearoase) și cele antropologice.

În loc de concluzii

În ciuda faptului că necropola de la Cernavodă a fost cercetată acum mai bine de 60 de ani, datele referitoare la aceasta sunt limitate. După cum am arătat anterior, această situație se datorează în principal modului necorespunzător în care s-a realizat săpătura arheologică, înregistrarea datelor din teren şi recoltarea materialelor osteologice (umane şi faunistice) şi a artefactelor. Conform viziunii generale împărtăşite de arheologii români, această situație ar trebui înțeleasă (şi acceptată) în contextul modului în care se realizau săpăturile arheologice în România anilor '50 - '60 ai secolului trecut, la care eventual să adăugăm *caracterul de salvare* al respectivelor cercetări. Însă, în opinia noastră, *circumstanțele* respective pot fi considerate *atenuante* doar parțial, neconstituind o scuză reală pentru procesul limitativ şi defectuos de cercetare arheologică[37].

În aceste condiții, nu ne surprinde absența diverselor tipuri de informație esențiale pentru realizarea unor observații complete privind comportamentul funerar al comunităților ce au utilizat acest spațiu funerar. Acestea nu puteau fi înregistrate corespunzător în contextul tipului de cercetare aplicat.

Din nefericire, carențele metodologice au viciat şi modul de interpretare al descoperirilor de la Cernavodă, în unele cazuri ajungându-se la ipoteze exagerate sau chiar eronate (de exemplu aşa zisele «gropi-albiere», dar nu numai). De asemenea, studiile pluridisciplinare demarate în privința unor categorii de materiale provenite din această necropolă preistorică (resturile faunistice sau cele umane) au fost realizate tot într-o manieră necorespunzătoare, situație datorată atât modului impropriu de recoltare a acestora din teren de către arheologi, dar şi concepțiilor de lucru inadecvate aplicate de către antropologi şi arheozoologi. Astfel, s-a ajuns la situația paradoxală ca respectivele abordări, în loc să completeze spectrul informațional legat de descoperirile funerare de la Cernavodă, să adâncească şi mai mult contradicțiile privind această necropolă.

Analiza noastră critică asupra datelor din cadrul necropolei de la Cernavodă constituie un demers necesar şi obligatoriu în stadiul actual al cercetărilor arheologice din România, justificată mai ales de încercările recente de reluare şi reinterpretare a vechilor săpături. Acestea din urmă sunt binevenite şi utile, dar ținându-se cont de limitele datelor arheologice existente. Ignorarea acestui aspect capital va conduce, din păcate, doar la formularea altor ipoteze interpretative exagerate şi contradictorii, dar şi la consolidarea şi perpetuarea *mitului* legat de

[37] „Lecția" oferită indirect de săpătura de la Cernavodă nu a fost însuşită corespunzător de către breasla arheologică din România, motiv pentru care anumite carențe metodologice sau interpretative, similare cu cele prezentate în acest studiu, le întâlnim încă pe numeroase şantiere arheologice din prezent.

necropola în discuție, rezultând doar o nouă deformare a realității[*].

BIBLIOGRAFIE

BAILEY 2000 – D. W. Bailey, *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*, London, 2000.

BAILEY 2005 – D. W. Bailey, *Prehistoric Figurines. Representation of Corporeality in the Neolithic*, New York, 2005.

BĂLĂŞESCU, RADU 2004 – A. Bălăşescu, V. Radu, *Omul şi animalele : strategii şi resurse la comunitățile Hamangia şi Boian*, Târgovişte, 2004.

BERCIU 1955 – D. Berciu, *Une nouvelle civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie: la civilisation de Hamangia*, NÉH 1 (1955), Bucureşti, p.29 - 46.

BERCIU 1960 – D. Berciu, *Deux chefs-d'oeuvre de l'art néolithique en Roumanie: le "couple" de la civilisation de Hamangia*, Dacia N.S. 4 (1960), p. 423 - 442.

BERCIU 1961 – D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961.

BERCIU 1966a – D. Berciu, *Cultura Hamangia. Noi Contribuții*, I, Bucureşti, 1966.

BERCIU 1966b – D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966.

BERCIU 1967 – D. Berciu, *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică*, Bucureşti, 1967.

BERCIU, MORINTZ 1957 – D. Berciu, S. Morintz, *Şantierul arheologic Cernavoda (reg. Constanța, r. Medgidia)*, Materiale 4 (1957), p. 83 - 92.

BERCIU, MORINTZ 1958 – D. Berciu, S. Morintz, *Săpăturile de la Cernavoda (reg. Constanța, r. Medgidia)*, Materiale 5 (1958), p. 99-114.

BERCIU *et alii* 1959 – D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, *Săpăturile de la Cernavoda (reg. Constanța, r. Medgidia)*, Materiale 6 (1959), p. 95-105.

BERCIU *et alii* 1961 – D. Berciu, S. Morintz, M. Ionescu, P. Roman, *Şantierul arheologic Cernavoda*, Materiale 7 (1961), p. 49 - 55.

BERCIU *et alii* 1994 – D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, *Cernavodă*, în C. Preda (coord.) *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. I, Bucureşti (1994), p. 290-292.

BOYADZHIEV 2010 – Y. Boyadzhiev, O*rientation of the Dead During the Later Neolithic and Early Chalcolithic in the Lower Danube*, Studia Praehistorica 13 (2010), p. 197-214.

CHAPMAN 1983 – J. Chapman, *Meaning and Illusion in the Study of Burial in Balkan Prehistory*, în A. Poulter (ed.), *Ancient Bulgaria*, vol. I, Nottingham (1983), p. 1 - 42.

COJOC 2001 – M. Cojoc, *Istoria Dobrogei în secolul XX. Canalul Dunăre-Marea Neagră (1949-1953)*, Bucureşti, 2001.

COMŞA 1960 – E. Comşa, *Contribuție cu privire la riturile funerare în epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti (1960), p. 83 - 103.

COMŞA 1974 – E. Comşa, *Die Bestattungssitten im rumänischen Neolithikum*, Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte für das Landesmuseum für Vorgeschichte

[*] Acest studiu nu ar fi fost posibil fără sprijinul acordat de o serie de colegi. Astfel, dorim să mulțumim Valentinei Voinea pentru informațiile legate de obiectele de inventar din colecțiile MINAC; Ralucăi Kogalnicenu pentru datele privind piesele din colecțiile IAB, precum și pentru un articol aflat în curs de publicare; Mihai Florea pentru datele topografice furnizate; Adrian Bălășescu şi Valentin Radu pentru lecturarea acestui text, în diverse forme, și pentru comentariile constructive; Primăriei Municipiului Cernavodă şi d-lui George Halichia (http://cernavoda.wordpress.com/) pentru informațiile utile legate de zona și istoria orașului.

in Halle-Forschungsstelle für die Bezirke Halle und Magdeburg 58 (1974), p. 113 - 156.

COMŞA 1983 – E. Comşa, *Creşterea animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 16 (1983), p. 17 - 27.

COMŞA 1987 – E. Comşa, *Neoliticul pe teritoriul României*. *Considerații*, Bucureşti, 1987.

COTEȚ 2007 – P. Coteț, *Câteva observații asupra microreliefului din zona săpăturilor arheologice din nordul oraşului Cernavoda*, Pontica 40 (2007), p. 563 - 566.

DEBOIS 2008 – S. Debois, *Approche des comportements funéraires dans la région du Bas-Danube à la fin du Néolithique*, L'anthropologie 112 (2008), p. 661 - 690.

DUMITRESCU *et alii* 1983 – Vl. Dumitrescu, Al. Bolomey, F. Mogoşanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*, Bucureşti, 1983.

ENEA 2011 – S. C. Enea, *Elemente de arheologie funerară în spațiul carpato-danubian. Neolitic şi Eneolitic*, Cluj-Napoca, 2011.

GIMBUTAS 1963 – M. Gimbutas, *European Prehistory: Neolithic to the Iron Age*, Biennial Review of Anthropology 3. (1963), p. 69 - 106.

HAIMOVICI 1997 – S. Haimovici, *Quelques traits de l'archéozoologie de la culture Hamangia. Implications socio-économiques et cultuelles*, SAA 3-4 (1997), p. 53-62.

HAIMOVICI 2000 – S. Haimovici, *L'importance de l'étude du matériel archéozoologique provenant de Dobroudja pour la reconstitution des caractéristiques socio-économiques de la civilisation de Hamangia*, Cercetări Arheologice 11, (2000), 2, p. 583-588.

HAŞOTTI 1997 – P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogrea*, Constanța, 1997.

KOGĂLNICEANU 2006 – R. Kogălniceanu, *Înmormântări de copii în contexte intramurale şi extramurale din neoliticul şi chalcoliticul României: problema „interiorului" şi „exteriorului"*, în N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatice*, Iaşi, 2006, p. 191-214.

KOGĂLNICEANU 2008a – R. Kogălniceanu, *Cernavoda – Columbia D. How far can we go with the recovery of funerary data?*, comunicare suținută la *The Sixth World Archaeological Congress, Session: Old Wine in New Bottles: Working on Old Excavations Using Modern Methods*, Dublin, Ireland, 29th June - 4th July 2008.

KOGĂLNICEANU 2008b – R. Kogălniceanu, C*âteva morminte neolitice descoperite în cimitirul Hamangia de la Cernavodă*, comunicare suținută la Sesiunea Ştiințifică Internațională Pontica – 2008 dedicată împlinirii a 130 de ani de la unirea Dobrogei cu România (1878-2008), Constanța, 1 - 3 octombrie 2008.

KOGĂLNICEANU 2009 – R. Kogălniceanu, *Hamangia-Anatolia: Differences and Resemblances at the Level of Funerary Practices*, în *Arheologia spiritualității preistorice în ținuturile carpato-ponto-danubiene*, Simpozion 27-29 martie 2007 Constanța, Constanța, 2009, p. 77-88.

KOGĂLNICEANU 2012 – R. Kogălniceanu, *Adornments from the Hamangia Cemetery Excavated at Cernavodă – Columbia D. Contextual Analysis*, în R. Kogălniceanu, R. Curcă & M. Gligor (eds.), *Homines, Funera, Astra. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*, June 5-8, 2011, Alba Iulia, BAR, International Series 2410,Oxford, 2012, p. 83 - 97.

KOGĂLNICEANU, MĂRGĂRIT 2011 – R. Kogălniceanu, M. Mărgărit, *Shell Adornments in the Graves of the Hamangia Culture's Cemetery from Cernavodă*, comunicare suținută la International Symposium on Funerary Anthropology "Homines, Funera, Astra", Universitatea "1 Decembrie 1918" Alba Iulia, 5-8 June 2011.

LAZĂR *et alii* 2011 – C. Lazăr, C. Muja, G. Vasile, *Considerații teoretico-metodologice privind studiul practicilor funerare (III): contribuțiile antropologiei fizice*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman 3 (2011), p. 249 – 268.

LICHTER 2001 – C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz, 2001.

MORINTZ *et alii* 1955 – S. Morintz, D. Berciu, P. Diaconu, *Şantierul arheologic Cernavoda*, SCIV 6 (1955), 1-2, p. 151 - 163.

MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a – A. Morintz, R. Kogălniceanu, *Un prim pas către analiza spațială a necropolei Hamangia de la Cernavoda*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu", Giurgiu, 11 (2008), p. 33 - 58.

MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008b – A. Morintz, R. Kogălniceanu, *A First Step Towards the Spatial Analysis of the Hamangia (Neolithic) Necropolis from Cerdavoda, Romania*, Origini 30 (2008), p. 165 - 186.

NECRASOV, BULAI 1970 – O. Necrasov, M. Bulai, *L'élevage, la chasse et le pêche durant le néolithique roumain*, în *VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques V*, Moscova, 1970, p. 544 - 556.

NECRASOV *et alii* 1959a – O. Necrasov, M. Cristescu, N. Hass, C. Maximilian, D. Nicolăescu-Plopşor, *Observații preliminare asupra materialului osteologic uman descoperit în 1956 la Cernavoda*, Materiale 5 (1959), p. 106 - 110.

NECRASOV *et alii* 1959b – O. Necrasov, N. Hass, S. Haimovici, C. Maximilian, D. Nicolăescu-Plopşor, *Date asupra faunei descoperite în 1956*, Materiale 5 (1959), p. 110-112.

NECRASOV *et alii* 1959c – O. Necrasov, S. Haimovici, C. Maximilian, D. Nicolăescu-Plopşor, *Studiul preliminar al faunei neolitice de la Cernavoda*, Probleme de antropologie 4 (1959), p. 7-20.

NECRASOV *et alii* 1959d – O. Necrasov, M. Cristescu, C. Maximilian, D. Nicolăescu-Plopşor, *Studiu antropologic al scheletelor neolitice, descoperite în cimitirul preistoric de la Cernavodă*, Probleme de antropologie 4 (1959), p. 21 - 46.

NECRASOV *et alii* 1982 – O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *Aspects démographiques et caractères anthropologiques de la population néolithique de Cernavoda (Columbia) appartenant à la culture Hamangia*, Annuaire roumain d'anthropologie 19 (1982), p. 11-24.

NECRASOV *et alii* 1990 – O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *Cercetări de paleoantropologie privitoare la populațiile de pe teritoriul României (I)*, ArhMold 13 (1990), p. 173 - 224.

POPESCU 1961 – D. Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1960*, Dacia N.S. 5 (1961), p. 567 - 581.

POPESCU 1963 – D. Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1962*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 569 - 587.

RENNIE 2008 – C. M. Rennie, *Cernavoda – Columbia D. The Analysis of Human Remains: Methods and Materials*, comunicare suținută la *The Sixth World Archaeological Congress, Session: Old Wine in New Bottles: Working on Old Excavations Using Modern Methods*, Dublin, Ireland, 29th June - 4th July 2008.

SARIA 1925 – B. Saria, *Izveštja o stanju i radu u preistorijskoj, klasičnoj zbirci*, Godišnjak Srpske Kraljevske Akademije 34 (1925.), p. 315 - 318.

SCHUSTER *et alii* 2008 – C. Schuster, R. Kogălniceanu, A. Morintz, *The Living and the Dead. An Analysis of the Relationship Between the Two Worlds During Prehistoy at the Lower Danube*, Târgovişte, 2008.

ŞERBĂNESCU 2002 – D. Şerbănescu, *Observații preliminarii asupra necropolei neolitice de la Sultana, jud. Călăraşi*, CCDJ 19 (2002), p. 69-86.

TODOROVA 2002 – H. Todorova (ed.), *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder*, Teil 1 & 2, Sofia, 2002.

TRINGHAM 1971 – R. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000-3000 BC*, London, 1971.

URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006 – N. Ursulescu, R. Kogălniceanu, A*pparition des nécropoles dans le néolithique de Roumanie et de l'Italie*, SAA 12 (2006), p. 11 - 42.

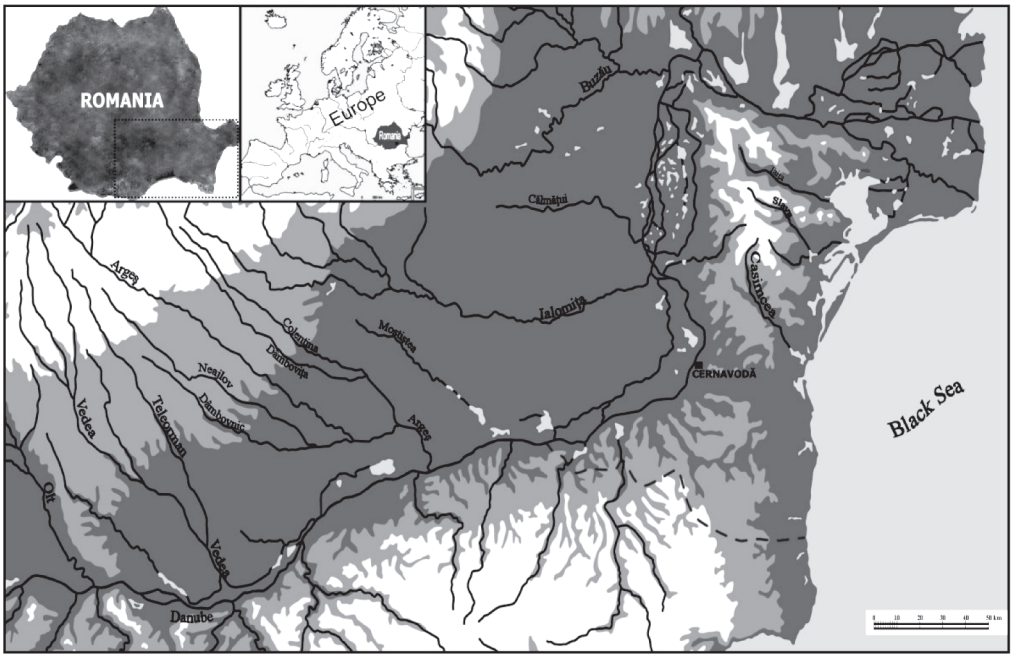
VOINEA, NEAGU 2006a – V. Voinea, G. Neagu, *Ceramica Hamangia III*, Pontica 39 (2006), p. 9 - 34.

VOINEA, NEAGU 2006b – V. Voinea, G. Neagu, *Începutul eneoliticului în Dobrogea: între prejudecăți şi certitudini*, Studii de Preistorie 3 (2006), p. 149 - 161.

VOINEA 2009 – V. Voinea, *Practici funerare în cultura Hamangia - sacrificii de animale*, Studii de Preistorie 6 (2009), p. 81 - 93.

VOINEA *et alii* 2009 – V. Voinea, G. Neagu, V. Radu, S*pondylus Shell Artefacts in Hamangia Culture*, Pontica 42 (2009), p. 9 - 25.

WHITTLE 1996 – A. Whittle, *Europe in Neolithic. The Creation of New Worlds*, Cambridge, 1996.

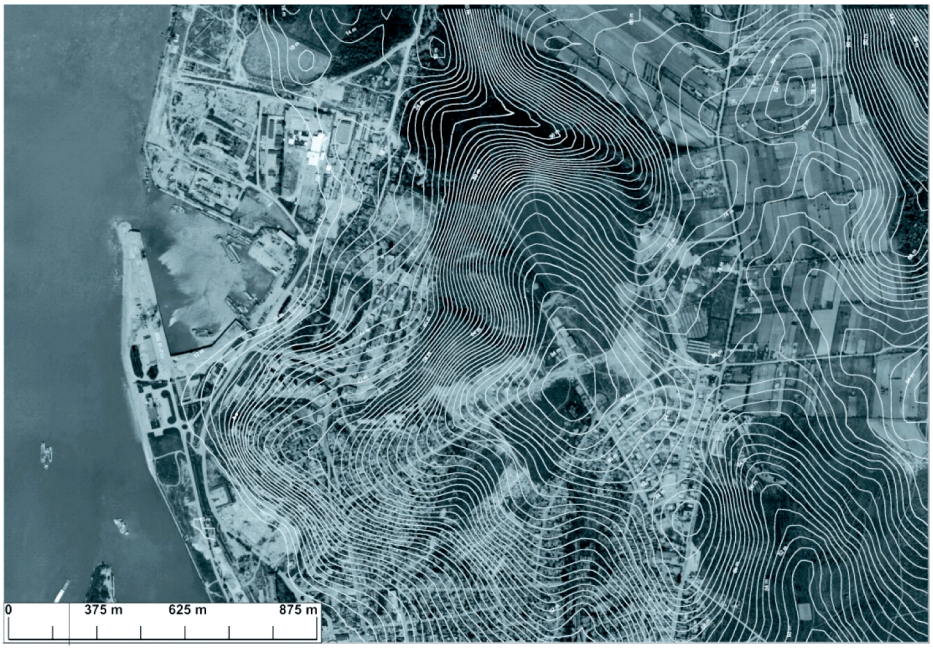

1

2

Fig. 1 – 1: Localizarea sitului de la Cernavodă; 2: Imagine satelitară (2002) a zonei sitului de la Cernavodă cu perimetrul prezumat al necropolei (după Google Earth, modificat).

1

2

Fig. 2 – 1: Ortofotoplanul zonei Cernavodă şi suprapunerea planului topografic; 2: Harta oraşului Cernavodă cu perimetrul prezumat al necropolei (după Google Maps, modificat).

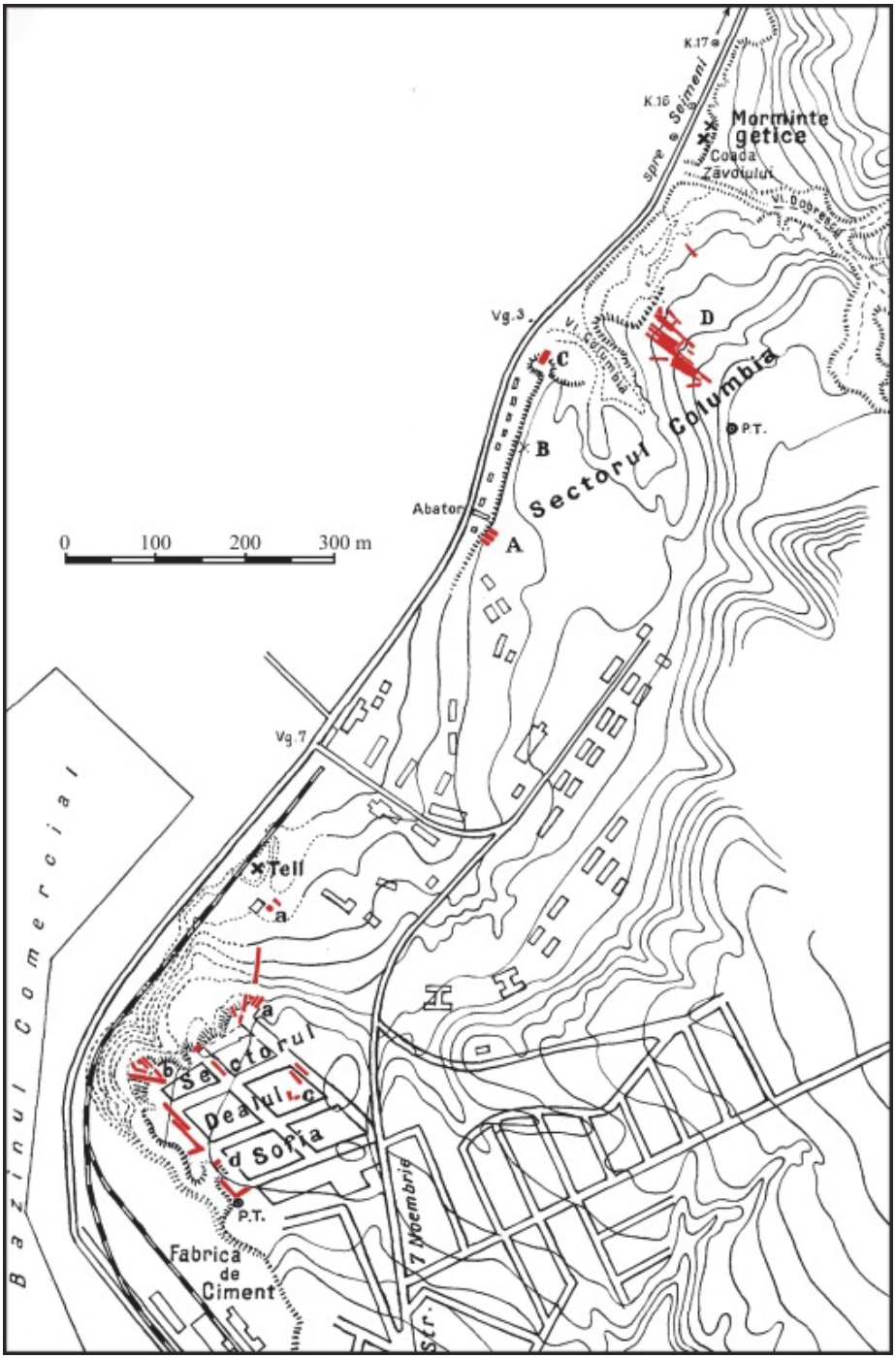

Fig. 3 - Planul zonei din nordul oraşului Cernavodă, în care s-au realizat cercetări de salvare şi localizarea siturilor Columbia A, B, C şi D (după URSULESCU, KOGĂLNICEANU 2006).

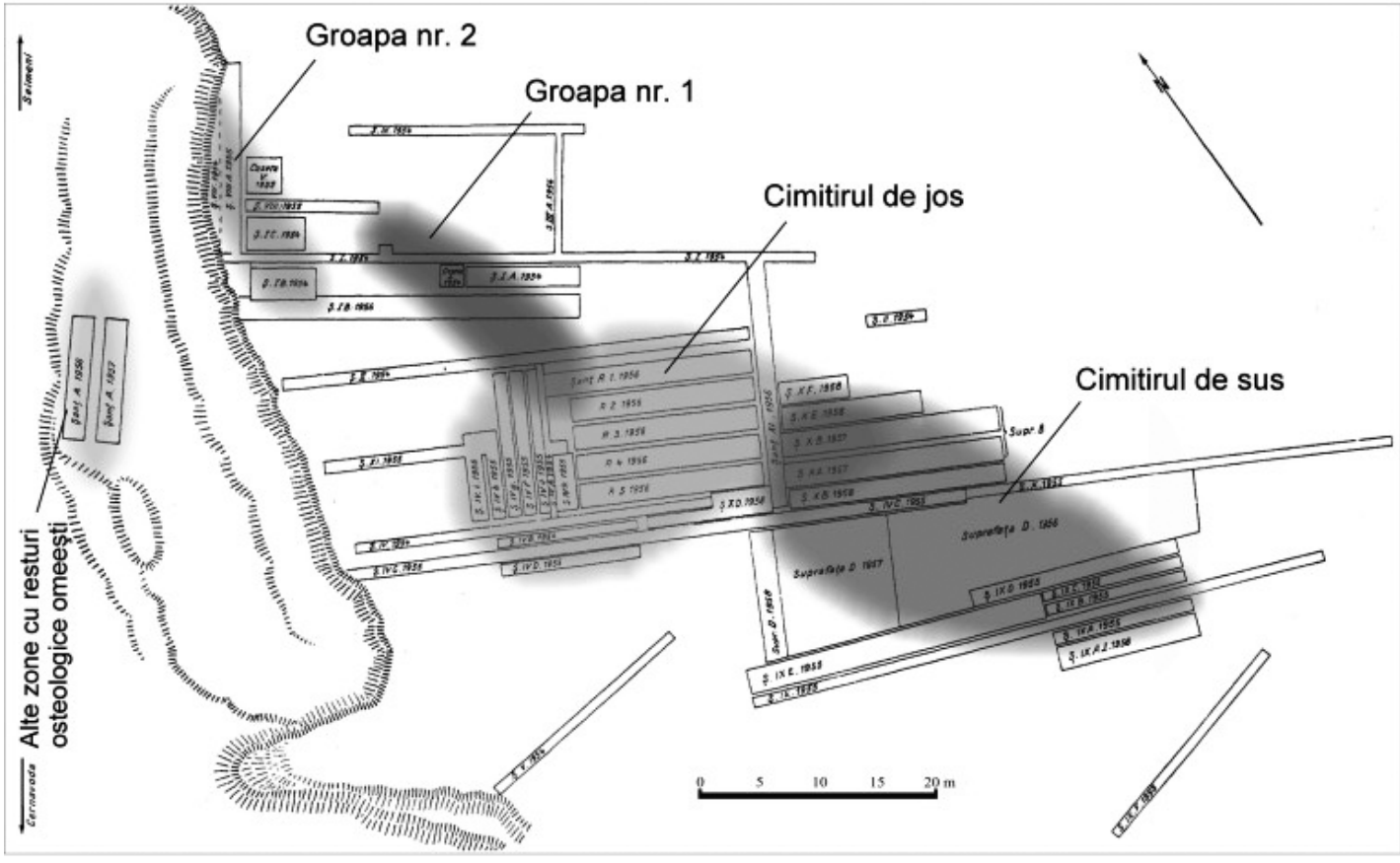
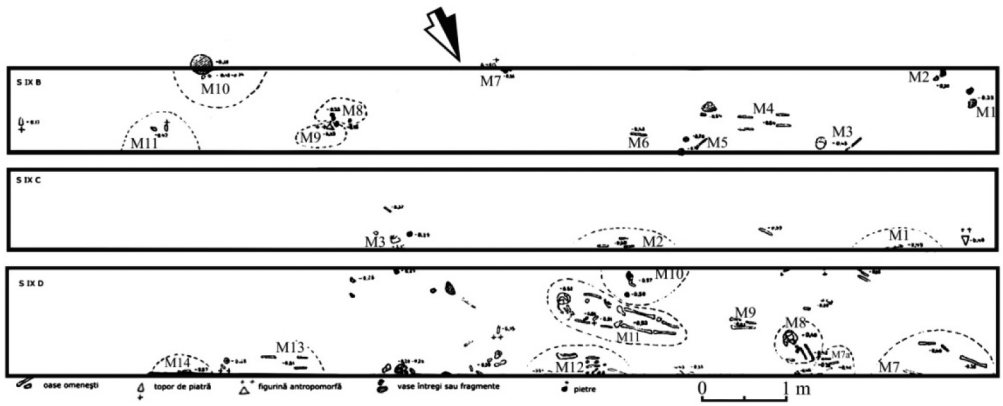
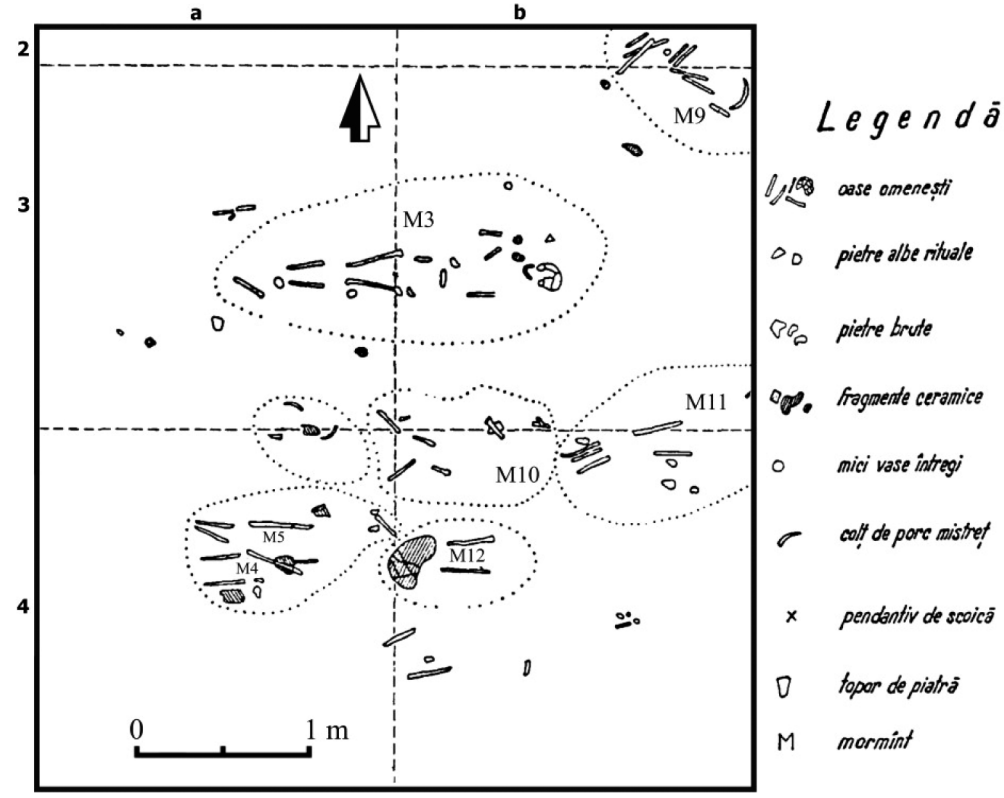

Fig. 4 - Cernavodă, sectorul Columbia D: planul general al săpăturilor din perimetrul necropolei (după MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a).

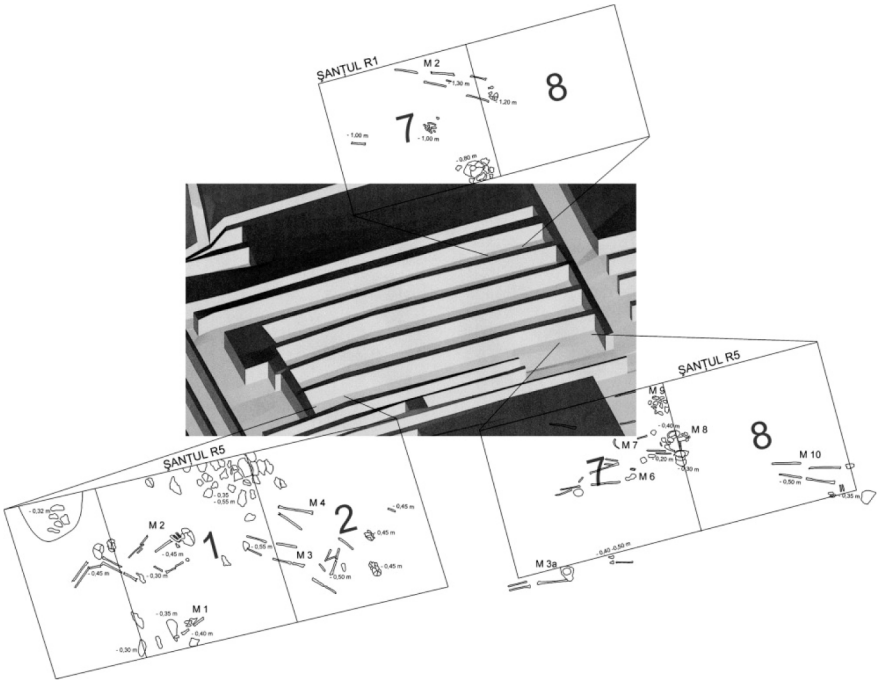

1

2

Fig. 5 – 1: Planul şanţurilor IX B, IX C şi IX D din cadrul necropolei de la Cernavodă (după BERCIU, MORINTZ 1957, modificat); 2: Planul parțial al suprafeței D/1956 (după BERCIU, MORINTZ 1958, modificat).

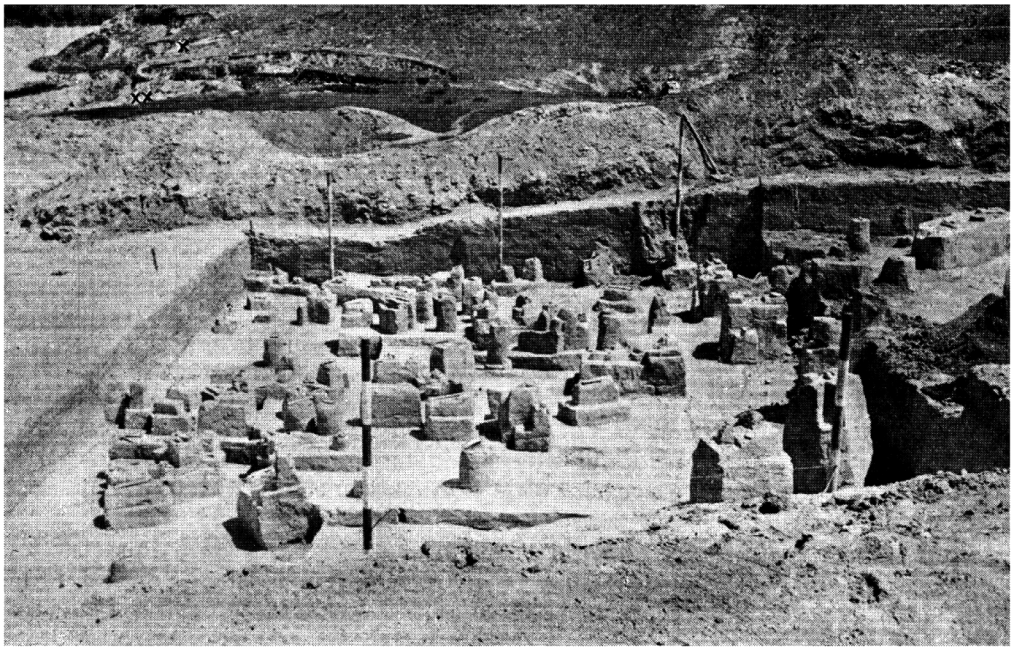

1

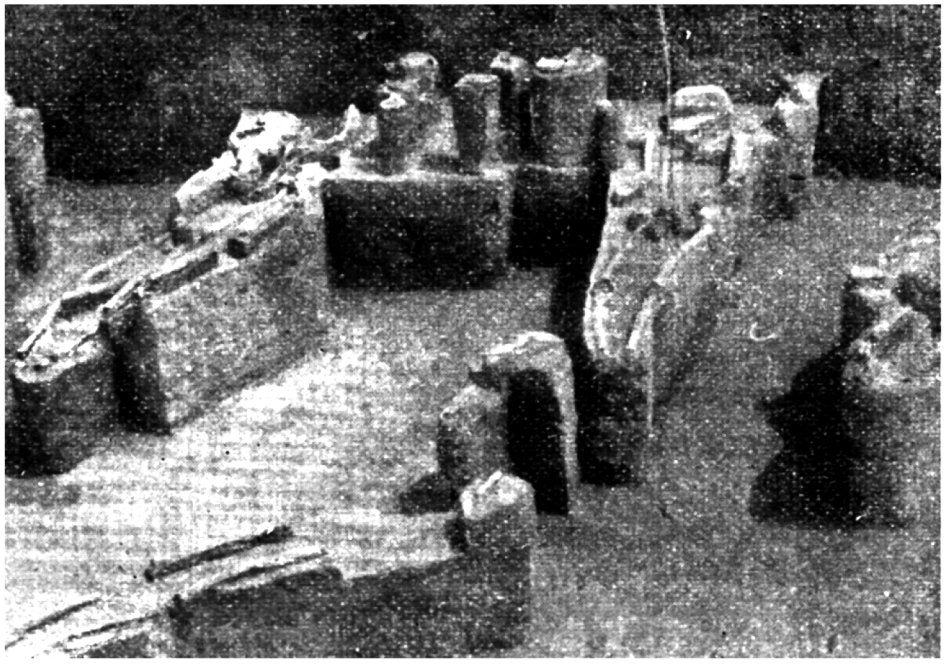

2

Fig. 6 – 1: Planul parțial al şanțurilor R1 şi R5 și localizarea lor în cadrul modelului 3D al secțiunilor (după MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2008a); 2: Imagine de ansamblu a săpăturilor din necropola de la Cernavodă (1956) - X «cimitirul de jos» (zona I) și XX «cimitirul de sus» (zona II) (după BERCIU, MORINTZ 1958, modificat).

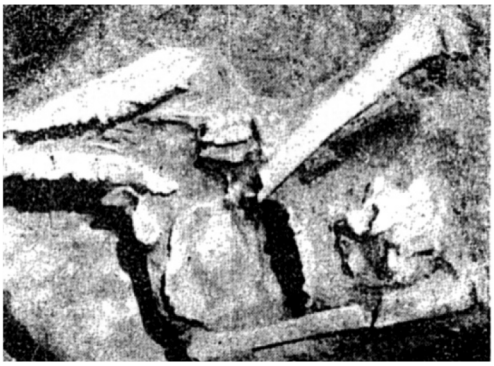

1

2

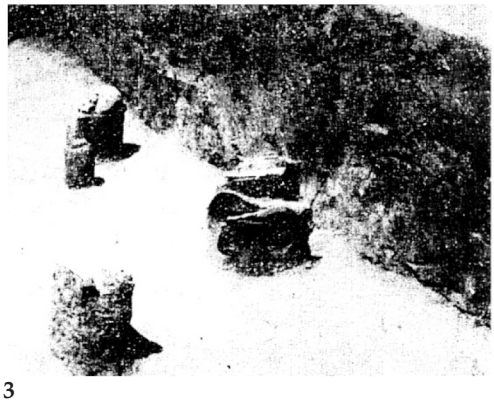
Fig. 7 – 1: Vedere parțială a suprafeței D/1956 - X «Coada Zăvoiului» și XX «Valea Dobrescu» (după BERCIU, MORINTZ 1958); 2: Detaliu cu morminte descoperite în 1955 din cadrul necropolei de la Cernavodă (după BERCIU, MORINTZ 1957).

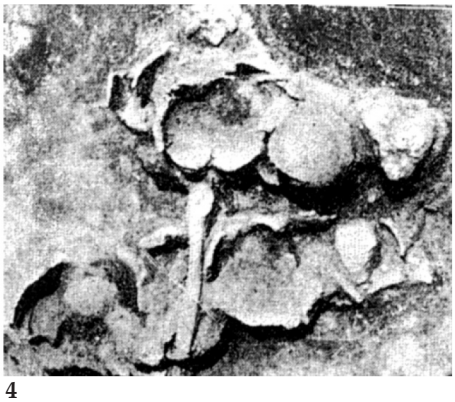
1

2

3

4

Fig. 8 – 1,2,3: Detalii din timpul cercetării «gropii-albiere» nr. 1 (1954); 4: Detaliu cu grupul de șase cranii descoperit în 1955 același complex (după MORINTZ *et alii* 1955).

CALLATIS - STRATIGRAFIE, TOPOGRAFIE ŞI URBANISM

Nicolae ALEXANDRU[*]
Robert CONSTANTIN[*]
Mihai IONESCU[*]

Keywords: *Callatis, precincts, levels of housing, sacred area, port.*
Cuvinte-cheie: *Callatis, incinte, niveluri de locuire, zonă sacră, port.*

Abstract: *The article makes an overview of the city Callatis from the archaeological point of view. There are analized, one by one, fortified precincts, sacred area, port, levels of housing and urbanism (the latter only for Hellenistic epoch). We may notice that the 4th-3rd cent. BC housing used to occupy an area of about 170 ha (including the area which is now covered by the sea). The area occupied by the city Callatis during Late Hellenistic and Early Roman epoch (with submerged surface) was about 50 ha. The Roman-Byzantine precinct closed inside a total surface about 23 ha.*

Housing from Hellenistic time could be captured in archaeological context only in a few points located outside the Roman and Late Roman precinct, which were not affected by an extra muros housing.

Two sacred areas were located at Callatis, one in the northwest corner and the other one in the south of the Hellenistic epoch city. City port was arranged in the natural deep bay, which subsequently became Lake Mangalia. Throughout its continuous evolution, the city occupied different areas and experienced urbanistic phases specific to the historical steps taken. There were established 14 archaeological levels of housing since the end of the 5th cent./beginning of the 6th cent. BC untill the beginning of the 7th cent. AD.

Rezumat: *Articolul realizează o prezentare generală a oraşului Callatis din punct de vedere arheologic. Sunt analizate, pe rând, incintele fortificate, zona sacră, portul, niveluri de locuire şi urbanism (acesta din urmă numai pentru epoca elenistică). Se constată că locuirea din sec. IV-III a. Chr ocupa o suprafaţă de cca. 107 ha (incluzând aici şi zona care acum este acoperită de mare). Aria ocupată de cetatea Callatis în epoca elenistică târzie şi romană-timpurie (la care se adaugă şi suprafaţa submersă), era de cca. 50 ha. Incinta romano-bizantină închidea o suprafaţă totală de aprox. 23 ha.*

[*] Nicolae Alexandru, Robert Constantin, Mihai Ionescu – Muzeul de Arheologie „Callatis", şos. Constanţei, nr. 23, Mangalia 905500, jud. Constanţa, e-mail: muzeul_callatis@yahoo.com.

Locuințe din perioada elenistică au putut fi surprinse în context arheologic doar în câteva puncte aflate în exteriorul incintei romane şi romane târzii, neafectate de vreo locuire extra muros.

La Callatis au fost localizate două zone sacre, una in colțul de NV și cealaltă în sudul orașului de epocă elenistică. Portul orașului era amenajat în golful natural adânc, care ulterior a devenit Lacul Mangalia. De-a lungul evoluției sale neîntrerupte oraşul a ocupat arii diferite şi a cunoscut faze urbanistice proprii etapelor istorice parcurse. Au fost stabilite 14 niveluri arheologice de locuire de la sfârşitul sec. V (?)/ începutul sec. IV a. Chr. până la începutul sec. VII p. Chr.

O privire de ansamblu asupra cetății Callatis presupune o trecere în revistă a informațiilor despre incinte, zonă(e) sacră(e), port, niveluri de locuire și urbanism (ultimul aspect numai pentru epoca elenistică).

Pentru o imagine asupra evoluției incintelor callatiene am pus pe acelaşi plan toate traseele zidurilor cetății descoperite de-a lungul timpului (Pl. 1). Din însemnările făcute în toamna anului 1901 de Pamfil Polonic despre ruinele cetății Callatis, aflăm informații importante referitoare la valul cetății şi la incinte[1]. Autorul a identificat un şanț de apărare de 3-4 m lățime şi adânc de 1-2 m, şanț care a fost pus pe un plan al oraşului[2]. Incinta de nord a putut fi urmărită[3] pe o lungime de 200 m, lățimea în aceeaşi parte era de 4 m. Incinta continua spre est, în mare, pe o lungime de 50 m[4].

Cercetările efectuate cu ocazia unei săpături preventive în anul 1993[5] au evidențiat atât şanțul de apărare cât şi un alt şanț, mai mic care suprapune şanțul mare, situație remarcată şi de P. Polonic. Adâncimea şanțului mare era în antichitate de 4,5 m (acum el este umplut cu depuneri moderne). La circa 13 m sud de şanțul mare, pe val, a fost cercetat un alt şanț, aproximativ paralel cu şanțul mare, cu direcția ENE-VSV. Adâncimea şanțului în antichitate a fost de –2,35 m. O nouă interpretare a stratigrafiei din anul 1993, coroborată cu rezultatele ultimelor cercetări (Pl. 6), arată că şanțul mare suprapune locuirea de sfârşit de secol III a.Chr.; cel mai probabil el a fost construit în epocă romană. În ceea ce priveşte şanțul mic, el este ulterior epocii romane - P. Polonic îl datează chiar în perioadă turcă.

Pe un plan de sistematizare întocmit, ridicat şi parcelat de ing. hotarnic, maior Dimitrievici Ioan (aprobat de Consiliul Tehnic Superior, 139/12 mai 1925, sancționat prin înalt decret regal, nr. 2101 din 23 iunie 1925 şi publicat în Monitorul Oficial în 3 noiembrie 1925), la scara 1 : 2500, se poate constata situația existentă la acea dată, dispunerea străzilor, a clădirilor etc.; suportul planimetric conține şi traseul zidului de incintă de pe latura nordică şi estică (aflat sub nivelul mării, cartare reuşită datorită unei puternice transgresiuni a Mării Negre în anul 1925)[6].

În schițele şi releveele executate de arh. Şt. Popovici, care a colaborat mult

[1] Academia Română – Fond Pamfil Polonic, mss 11.
[2] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 425, pl. 1, fig. 1.
[3] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 426, pl. 2.
[4] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 425, pl. 1, fig. 2.
[5] IONESCU, GEORGESCU 1998, p. 205-207.
[6] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 425, pl. fig. 2.

timp cu Th. Sauciuc-Săveanu în perioada interbelică, este cartat traseul valului de apărare al cetății şi sunt stabilite limitele incintei fortificate, cu unele detalii, care nu se mai pot observa în prezent[7]. Astfel, pe latura de nord, autorul identifică şase turnuri, dintre care două sunt vizibile şi astăzi (T2 şi T3); un turn rectangular, T1, astăzi aflat în mare; T4 (descoperit în anii 1929-1930) se află la o distanță de 91,2 m V față de T2 şi are dimensiunile de 8,10 m x 9,20 m, cu grosimea de 1,5 m; T5, situat la 84,2 m V de T4, are dimensiuni apropiate de cele ale lui T2 (7,80 x 6,15 m, grosimea 1,75 m); T6, amplasat în colțul de NV al cetății (112 m V față de T5), este de mari dimensiuni; autorul nu ne dă decât lățimea acestuia - 4,50 m. De aceleaşi dimensiuni este şi un alt turn, situat pe latura de vest a incintei, la 52 m sud de colțul de NV, cu laturile de 15,50 x 19 m (Pl. 4). Latura de nord a zidului de incintă elenistic a fost identificată şi în anul 1962[8]; cercetările de salvare care au urmat, fireşte cu un pronunțat caracter aleatoriu, au reuşit să carteze cu aproximație traseul fortificației[9].

Constantin Iconomu, în anul 1966, cercetează perimetrul afectat de o canalizare pe str. Ştefan cel Mare, unde a descoperit un traseu al unui zid construit din blocuri de parament lucrat în *opus Graecum*, păstrat pe cinci asize, orientat NV-SE; trei trasee de apeduct orientate E-V şi pavimentul de mozaic al unei locuințe databil în sec. II-I a. Chr.[10] Pe acelaşi traseu, cu orientare N-S, şi Pamfil Polonic înregistrase pe planul său un zid de fortificație pe o lungime mai mare, trasat de noi punctat pe Pl. 1.

În anii '80 ai secolului trecut[11], zidul fortificației oraşului din perioada greacă a fost surprins la cca. 12 m sud de colțul de NV al incintei romano-bizantine. El a fost cercetat pe o lungime de 9,50 m; grosimea zidului era de 4,10 m. Atât paramentul exterior, cât şi cel interior sunt fără liant; între cele două paramente emplectonul este format din piatră diformă legată cu pământ. Acest traseu de zid a mai fost surprins pe latura de nord sub Şoseua Constanței şi pe str. Țepeş-Vodă. Pe latura de vest traseul său a fost identificat la intersecția căii ferate cu str. Oituz. Pe latura de sud, zidul, cu aceeaşi lățime şi manieră constructivă, a fost surprins în fața Casei Armatei din Mangalia.

Zidul de incintă databil în epoca elenistică are o grosime de 4,5 m, talpa paramentului exterior fiind formată din plăci de calcar semifasonate, lungi de 1,2-1,4 m şi late de 0,80-0,95 m. Plăcile sunt aşezate pe un strat de argilă roşcată, bine bătătorită. Această manieră de alcătuire a substrucției a fost întâlnită şi în alte centre greceşti încă din epoca arhaică - la Efes[12] şi Histria[13]. Emplectonul este format tot din piatră măruntă, amestecată cu argilă galbenă, bine bătătorită.

Cercetările arheologice efectuate în punctul „colțul de NV" (Pl. 2, 3) au dus la descoperirea, în centrul zonei cercetate, a unei construcții rectangulare cu dimensiunile de 11,30 x 10,06 m, realizate din blochete mari de calcar cochilifer,

[7] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 425, pl. fig. 1.
[8] PREDA, POPESCU, DIACONU 1962, p. 439-445.; THEODORESCU 1963.
[9] IONESCU, GEORGESCU 1998, p. 205-208.
[10] ICONOMU 1968, p. 236 ,241 fig.5 și 243, fig. 7.
[11] Informații V. Georgescu.
[12] HOGATH 1908, p. 9 şi urm., *apud* ALEXANDRESCU 1966, p. 246, n. 57.
[13] DIMITRIU 1966, p. 473-489; ALEXANDRESCU 1966, p. 246.

semifasonate, care au urme de crampoane în formă de coadă de rândunică. Blochetele au dimensiunile de 1,65 x 0,54 x 0,59 m. Construcția prezintă două *krepides*, elevația retrăgându-se față de fundație, pe laturile de est, nord şi vest, cu 0,37 m şi respectiv 0,29 m. Edificiul prezentat, numit de noi „turn de colț"[14] şi despre care s-a spus că poate fi un altar, cu două faze constructive, nu dispune în construcția sa de treptele caracteristice unui altar (deşi la nord, in apropierea lui, a fost descoperit un bloc de calcar cu un belciug din fier ce poate să fi aparținut unui altar de sacrificiu).

Pe latura de sud a edificiului, tehnica de construcție este diferită, iar blocurile sunt realizate dintr-un calcar de mai bună calitate, fasonate cu atenție, cu urme de crampoane din plumb, în formă de T. Şi pe această latură elevația se restrânge față de fundație cu o asiză, 0,40 m; din fundație au fost evidențiate trei asize cu înălțimea de 0,38 m, 0,22 m, 0,22 m, după care urmează talpa fundației, lată de 0,15 m. În acest punct blocurile au dimensiunile de: 1,35 x 0,50 x 0,35 m sau 1,95 x 0,46 x 0,34 m. Este posibil ca această construcție să reprezinte paramentul interior al incintei din prima jumătate a sec. II a. Chr.

Cel mai probabil edificiile descoperite au funcționat de la începutul sec. II a. Chr. ca turn de colț şi curtina vestică a oraşului. La 8 m est de acest turn a fost cercetată o stradă cu un canal de curgere (dimensiunile ei nu pot fi stabilite cu precizie, datorită unei gropi moderne care a afectat situl în acest punct); traseul ei indică prezența unei porți pe latura de nord a zidului fortificat în această epocă.

La 18 m est de turnul de colț, adosată traseului incintei elenistice, la nivelul fundației, a fost cercetată o costrucție, care are caracteristica unei platforme, din blocuri mari de calcar legate cu mortar. De pe această platformă a fost recuperat un tambur de fus de coloană doric, de mari dimensiuni. Construcția nu poate fi decât turnul estic al porții de nord, cu reparații în epoca romană (fundația turnului are mortar).

Suntem în măsură să avansăm şi ipoteza că în acestă arie a exisat o zonă sacră în sec. IV-III a. Chr., ținând cont de tipurile de edificii descoperite[15], de tehnica de zidărie, dar şi de faptul că la 4 m sud de turnul de colț a fost descoperit un bloc de calcar cu un belciug de fier montat, caracteristic altarelor de sacrificiu.

În extremitatea sud-vestică a ariei cercetate a fost identificat pe o lungime de 14 m zidul de apărare al cetății din epocă romană. Probabil, este vorba de refacerea făcută sub patronajul guvernatorului Valerius Bradua, după invazia costobocilor (170 p. Chr.; tot atunci trebuie să fi avut loc și refacerea turnului estic al porții de nord, prezentat mai sus). După informațiile pe care le avem, noua incintă închidea aceeaşi arie ca şi cea elenistică târzie, dovadă fiind cercetarea a două terme de epocă romană, una situată la 50 m N de moschee, la Şcoala generală nr. 5 din Mangalia (Pl. 11) şi alta în dreptul Hotelului President (Pl. 4). Aceste structuri vin în sprijinul ipotezei că traseul incintei şi în epocă romană mergea spre sud, până în fața Casei Armatei (Pl. 1).

Refacerea oraşului în epocă romano-bizantină va face ca zidul de apărare să se retragă spre nord (Pl. 1), cu o extindere spre sud într-o fază ulterioară. Aceasta

[14] Vezi și GEORGESCU, LASCU 1995, p. 33.

[15] La cca. 10 m vest, la săparea mecanică a fundației blocului de aici, V.Georgescu vorbea de existența a două altare.

s-a întâmplat probabil la sfârşitul sec. V – începutul sec. VI p. Chr, când avem certificată şi o refacere a tramei stradale din interiorul spaţiului fortificat. După profilul stratigrafic din faţa Hotelului President (Pl. 4), extinderea este însoţită de dezafectarea unor terme. Cercetări arheologice asupra incintei romano-bizantine au fost făcute de C. Preda, care a cartat latura de nord şi a descoperit colţul de SV şi o poartă, pe latura de S (Pl. 1). Latura de Nord, cu două turnuri, acum în spatele Hotelului Paradiso, alături de situl de la subsolul Hotelului President, sunt singurele porţiuni vizibile azi ale incintei târzii. În anul 1993, a fost cercetat colţul de SV al incintei, unde au apărut trei faze ale unei reparaţii a paramentului exterior al zidului de incintă callatian târziu, din sec. VI p. Chr. (Pl. 5).

Din punerea pe planul oraşului (Pl. 1) a descoperirilor din sec. IV-III a. Chr., observăm că locuirea din această epocă ocupă o arie de cca 107 ha, perimetrul fiind de 4,051 km (s-a avut în vedere şi suprafaţa care acum este acoperită de mare).

Pentru secolele IV-III a.Chr la Callatis a fost constatată o cadastrare a suprafeţei oraşului, o împărţire a loturilor pentru construcţia caselor, orientate conform axelor stradale, SE-NV sau SV-NE. Din cercetările arheologice efectuate am putut constata că loturile şi-au păstrat destinaţia pe toată această perioadă, iar dacă edificiile au suferit reparaţii sau refaceri, ele s-au făcut pe acelaşi amplasament.

Din punct de vedere arheologic se constată o restrângere a ariei urbane a cetăţii[16]; materialul ceramic şi numismatic datează un ultim nivel de locuire elenistică până spre sfârşitul secolului III a. Chr., când o mare parte din suprafaţa oraşului a fost abandonată[17]. Din motive de securitate aliniamentul zidului de apărare suferă o translaţie spre est, delimitând în perioadele care au urmat zona cea mai înaltă a oraşului (acropola), situaţie relativ similară cu cea de la Histria[18]. Informaţiile epigrafice[19] precum şi rezultatele cerectărilor arheologice[20] converg spre faptul că incinta callatiană a fost refăcută în sec. II-I a. Chr.

Aria ocupată de cetatea Callatis în epocă elenistică târzie şi romană-timpurie, cu tot cu suprafaţa care se află acum sub mare, era de cca. 50 ha. Pentru incinta romano-bizantină[21] un calcul făcut ar duce la următoarele rezultate: suprafaţa urbană pe uscat este acum de 123.685 mp (aprox. 12,4 ha); suprafaţa acoperită de mare este de 102.872 mp (aprox. 10 ha); suprafaţa totală apărată de incintă este de 226.563 mp (aprox. 23 ha).

Pe o ridicare topografică făcută în anul 1981 de OCOT Constanţa se poate observa că transgresiunea mării între 1977 şi 1981 a fost de 25 de m. Pe imagini Geosat, unde sunt trecute cotele batimetrice, se observă o falie care poate fi ţărmul antic, la cca. 300 m est de ţărmul actual (Pl. 14). Cercetările subacvatice[22] efectuate până în anii '70 (ulterior s-au efectuat lucrări de dragare necesare activităţii

[16] IONESCU, GEORGESCU 1998, p. 218.
[17] GEORGESCU, LASCU 1995 , p. 30.
[18] SUCEVEANU 1979, p. 77.
[19] RUSSU 1957, p. 355; ŞTEFAN 1972, p. 168; *ISM III* 42.
[20] IONESCU, GEORGESCU 1998, p. 205-209; GEORGESCU, LASCU 1995, p. 33-34.
[21] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 427, pl. 3.
[22] SCARLAT 1973, p. 529-540; COSMA 1973, p. 31-38.

portuare care au distrus vestigiile submerse) au pus în evidență structuri constructive care au fost interpretate ca fiind instalații portuare [23].

Mai greu de precizat este întinderea suburbiilor *extra muros* din secolele II-VI p.Chr; ultimele cercetări au identificat structuri urbane din epoca romano-bizantină pe: str. Ştefan cel Mare, str. Ţepeş Vodă, şos. Constanței, lângă colțul de NV, str. G. Murnu, str. Libertății, str. Oituz. Putem considera, până la descoperirea unor dovezi contrare, că valul de apărare, cartat de Şt. Popovici, delimita şi în perioadă târzie o arie urbană.

În ceea ce privește urbanismul și complexele de locuire din epoca elenistică sunt mai greu de investigat. Continuitatea în locuire, refacerile *a fundamentis* din perioadă romană şi romană târzie, construcțiile moderne precum şi o continuitate în tradiții constructive în perioadele care au urmat[24], fac dificilă identificarea nivelurilor de locuire din perioada greacă şi elenistica în zona *intra muros* a cetății târzii. Vestigii de epocă greacă au putut fi surprinse în context arheologic doar în câteva puncte situate în exteriorul incintei romane şi romane târzii, în zone care nu au fost afectate de vreo altă locuire.

O situație stratigrafică importantă a locuirii din secolele IV-III a. Chr. de la Callatis a fost surprinsă în studiul profilului rezultat în urma unei cercetări de salvare din primăvara anului 2004. La acea dată a fost cercetată o secțiune cu lungimea de 170 m, pe str. Ţepeş Vodă din Mangalia (Pl. 6), secțiune care traversează de la est la vest o zonă din interiorul cetății de epocă greacă. Cercetarea s-a oprit, din păcate, la cca 10 m est de zidul de incintă, într-un punct în care traseul zidului îşi schimbă orientarea spre sud[25]. Stratigrafic există patru niveluri de locuire, marcate şi de niveluri de distrugeri (straturi de arsură). Primele două, corelate cu material ceramic (fragmente de amfore, de kantharoi, de obiecte de uz casnic) se încadrează în ultimele decenii ale sec. IV a. Chr. şi pot avea legătură cu revolta împotriva lui Lysimah şi asediile cetății. Celelalte etape de locuire pot fi datate până la sfârşitul sec. III a. Chr. şi sunt marcate de trei niveluri de distrugere, perioadă când zidul cetății a fost retras cu cca. 250 m spre est; până la sfârşitul antichității sunt vizibile mai multe refaceri ale zidului.

În secțiunea trasată pe str. Ţepeş Vodă au fost cercetate nouă compartimentări, care au aparținut unor locuințe, cu temelii din piatră legată cu pământ şi cu aceeaşi orientare (fapt ce dovedeşte existența unui plan de sistematizare al oraşului încă din secol IV a. Chr.). Elevația era probabil din chirpic deoarece nu a fost descoperit în săpătură un nivel de dărâmătură din blochete litice; de asemenea nu au fost descoperite nici țigle sau olane.

În capătul de est al canalizării, în vecinătatea incintei târzii, au fost descoperite şi niveluri de locuire romano-bizantină, la – 1 m, dovadă a existenței unui cartier *extra muros* în perioadă romano-bizantină. Această situație, a unor locuiri târzii, în sec. V-VI p. Chr., peste locuirea din sec. IV-III a.Chr., fără alte intervenții între niveluri, a fost surprinsă şi la cca. 50 m sud, pe aleea care leagă str. Mihai Vitezu cu str. Ţepeş Vodă, tot cu ocazia construirii unei canalizări.

Două cercetări alăturate de pe str. Mihai Viteazu pot fi corelate,

[23] BOUNEGRU 1986, p. 267-272.
[24] SUCEVEANU 1979, p. 5-8.
[25] IONESCU, GEORGESCU 1998, p. 206

reprezentând un ansamblu de locuințe din epoca elenistică (Pl. 7). Cercetarea de pe str. Mihai Viteazu nr. 14, din anul 1998, în interiorul cetății de epocă greacă, a dus la descoperirea compartimentărilor unor case din sec. IV-III a. Chr (cercetarea de la est, pe Pl. 7), a căror orientare corespunde cu casele cercetate cu ocazia lucrărilor de canalizare de pe str. Țepeş Vodă. În profilul rezultat aici sunt recunoscute două niveluri de locuire, de la sfârşitul sec. IV a. Chr. şi începutul sec. III a. Chr. Cercetarea din anul 1997 poate fi corelată cu o cercetare din anul 2008, pe lotul situat imediat la vest (Pl. 7). Au fost trasate două secțiuni, S I de 3 x 13 m, şi S II de 3,20 x 13 m, orientate N-S, cu martor de 1m între ele. Cercetarea s-a oprit la adâncimea de -2,30 m, iar într-un sondaj din capătul de sud al S II, la -3,65 m; la o adâncime de – 2,25 m, a fost descoperită fundația unui zid cu orientare NV-SE (Z1). Zidul a fost realizat din blochete de calcar legate cu pământ; are o lățime de 0,60 m şi păstrează 3 sau 4 asize. Acesta a fost cercetat pe o lungime de 11 m. În caroul 1 s-a descoperit un pinten ce a aparținut probabil unui alt zid dezafectat; în caroul 2, Z1 face joncțiunea cu un alt zid (Z2), perpendicular pe Z1, la est, cu lățimea de 0,55 m. În colțul de SE al celor două ziduri a fost găsită o dală de calcar de 0,40 x 0,50 x 01 m, ce a aparținut probabil unui pavaj interior. În caroul 3, în martorul dintre cele două secțiuni, a fost cercetat un alt zid (Z3), perpendicular pe Z1, la est de acesta şi paralel cu Z2. Distanța dintre Z2 şi Z3 este de 4,80 m, constituind una dintre încăperile edificiului în discuție. În caroul 4 a fost cercetat un alt zid (Z4), perpendicular şi el pe Z1, dar pe latura de vest a acestuia. În carourile 1-3, la - 2,20/2,30 m, au fost descoperite blochete mici de calcar ce au aparținut, probabil, unui pavaj al curții interioare a edificiului descoperit. Se pot observa două faze de construcție ale pavajului.

În S II, caroul 1, a fost cercetată continuarea lui Z2, acesta fiind cercetat pe o lungime de 6,25 m; tot în caroul 1, în martorul dintre S I şi S II, pe latura de N din S II a fost cercetat, pe o lungime de 2,25 m, un alt zid (Z5), perpendicular pe Z2. Între in carourile 1-2, la cca. 2 m, au fost păstrați doi martori ai dărâmăturii ce corespunde dezafectării edificiului. Între m 6 şi m 8 a fost descoperită continuarea lui Z3, cercetat pe o lungime de 4 m. În extremitatea de sud a secțiunii S II a fost realizat un alt sondaj până la -3,65 m, unde a şi fost descoperit stratul de *loess.* În acest sondaj, s-a dat peste un bogat material ceramic (amfore fragmentare, toarte de amfore ştampilate şi alte vase ceramice fragmentare), situație care poate susține ipoteza existenței aici a unui subsol.

Dintre materialele arheologice recuperate, amintim: o monedă de bronz de la Alexandru cel Mare, pe revers cu atributele lui Herakles, tolba cu săgeți şi măciuca; o monedă dintr-un centru necunoscut din Macedonia, datată 325-310 a. Chr., descoperită la curățarea zidului Z1. Materialul ceramic constă din fragmente amforice, torți de amforă ştampilate[26] (din Thasos, Mende, Sinope, Akanthos, Amastris, Paros, Cnidos, datate sec. IV –III a. Chr.), fragmente de *kantharoi*, *lekythoi*, boluri fragmentare, unguentarii fragmentare, un opaiț intregibil, un *mortarium* de calcar şi unul ceramic.

Suntem în fața unui edificiu complex, databil după materialul numismatic şi

[26] Mulțumim pentru informații, şi pe această cale, d-nei dr. Livia Buzoianu.

ceramic în sec. IV – III a. Chr., cu două faze constructive. Locuința a avut, probabil, o curte interioară al carei pavaj a fost surprins în S I. Împreună cu cercetarea din 1997 este dovedită existența aici a unei arii locuibile *intra muros* din sec. IV-III a. Chr.

O parte a unei case de epocă elenistică din sec. IV-III a. Chr. a fost cercetată şi pe str. Delfinului. Aici au fost trasate trei secțiuni: S I și S II de 3 x 11 m, S III de 4 x 11 m, orientate N-S, cu martor de 1m între ele. În jumătatea nordică a terenului cercetat au fost descoperite vestigiile unei case de sec. IV-III a. Chr, mai exact colțul de SV al edificiului (Pl. 8). Zidurile cu lățimea de 0,50 m, erau din blochete de calcar legate cu pământ. Pentru două compartimentări ale acestei locuințe avem şi dimensiunile: prima, surprinsă în S I și S II, de 5,00 x 4,50 m; a doua, în S III, de 3,00 x 4,50 m, aceasta din urmă are o intrare pe latura de sud. Locuința continua atât spre nord (cu două compartimentări vizibile) cât și spre est. După tipul de construcție pare a fi o casă cu curte interioară.

Într-o cercetare din anul 2007, pe str. Mircea cel Bătrân nr. 11-13, la sud de Sanatoriul Mangalia, au fost surprinse două niveluri de locuire care au aparținut sec. IV-III a. Chr. În acest punct au fost traste două secțiuni: prima, S I, la limita nordică a perimetrului construibil, de 27 x 3 m, orientată Est-Vest; cea de-a doua, S II, la limita sudică a perimetrului, de 23,5 x 3 m. (Pl. 9).

Sub un strat vegetal de 0,20 m, au fost identificate o succesiune de trei niveluri constructive din epoca modernă, până la -1,80 m, care au perturbat stratigrafia, antrenând resturi arheologice elenistice şi romane. Ridicările topografice executate pentru oraşul Mangalia, începând cu 1927, plasează în acest perimetru construcții, două din nivelurile constructive putând fi datate între 1942 – 1952. În S II, în profilul de Sud, la – 1 m, se observă o cale de acces din epocă modernă.

Sistematizarea oraşului din anii ’60, când a fost construit Sanatoriul Balnear, a dus la transformarea perimetrului cercetat într-un spațiu verde. Perimetrul are o pantă de 0,90 m de la nord la sud. În S I, după demontarea substrucțiilor moderne, a fost identificat în carourile 6-7 (secțiunile au fost împărțite in carouri de 3 x 3 m, față de capătul de Vest) un canal de deversare orientat aproximativ N-S. Canalul este realizat dintr-un blocaj din blochete de calcar cu dimensiunile de cca 0,50 x 0,40 m, prelucrate la interior. Cuveta are dimensiunile: lățimea de 0,90 m şi o adâncime de cca. 0,60 m, cu panta spre sud. Din păcate, de la această cotă, -2,50 m, au apărut infiltrații cu apă salmastră (studiul geo identificând pânza freatică la – 2,90 m); cercetarea s-a făcut până la – 2,60 m.

A fost trasată a doua secțiune, S II, de 23,5 x 3 m, orientată E-V, la cca. 3 m sud față de S I. Sub stratul de umplutură modernă, în care au fost identificate substrucții moderne, canalizări, aducțiuni cu apă, trasee electrice şi de telefon, etc., s-a ajuns, la -1,80 m, la primul strat antic (primul neafectat de intervenții moderne). Primul strat antic, constituit dintr-o nivelare cu pământ galben, în care au fost identificate urme puternice de arsură, a fost surprins pe toată suprafața secțiunii (stratul a fost surprins şi profilul de nord al secțiunii S I, în carourile 3-4, la aceeaşi adâncime); nivelarea a antrenat material ceramic datat în epocile elenistică şi romană-timpurie. Pe acest nivel a fost surprins, în profilul sudic din S II, în caroul 7, la – 1,65 m, un schelet uman, cu lungimea de 1,40 m. Scheletul este

întins pe spate, cu craniul la vest, cu mainile pe lângă corp, picioarele întinse; cum nu sunt întrunite elemente ce ar conduce la ipoteza unei înhumări intenționate (nu există groapă de mormânt), precum şi poziționarea scheletului într-un nivel de distrugere urban (ariile funerare ale oraşului sunt amenajate în alte zone), considerăm că decesul a survenit în urma unui eveniment petrecut cândva în epocă romană timpurie (atacul costobocilor sau goților) (Pl. 9).

Tot în acest nivel a fost cercetat un aranjament bizar constituit dintr-o amforă fragmentară, cu gura în jos pe care se sprijinea fundul acesteia întors invers. Gura amforei, cu diametrul exterior de 20 cm, era bordată la exterior de cochilii de melci. În Dobrogea s-au mai descoperit în epocă romană situații asemănătoare[27], care țin de un ritual religios (aria cercetată se situează la limita zonei sacre a oraşului Callatis), insuficient cunoscut.

Sub niveluri de argilă şi arsură, între -1,80 şi – 2,10 m, au fost identificate trei straturi: primul de culoare brun-cenuşos, cu fragmente ceramice, de *tegulae* şi litice ; este urmat de nivelul constructiv al canalului identificat în S I; nivelul al treilea este constituit din pamânt brun cenuşiu cu fragmente ceramice elenistice (Pl. 10).

Pentru a înțelege situația planimetrică, s-a desfăcut martorul dintre S I şi S II pe cca. 10 m din capătul de Est. În urma cercetării în suprafață a fost descoperit canalul pe o lungime de 9,5 m. Canalul identificat în S I, deservea o cale de acces identificată în S II, realizată din dale neregulate de calcar, surprinsă pe o lățime de 11 m; la nivelul de călcare al străzii canalizarea era acoperită cu dale de calcar cu dimensiunile de 1,10 x 0,90 x 0,20 m; în S II s-a păstrat o dală a capacului.

S-a efectuat doar un sondaj (nu s-a putut cerceta la interior tot canalul deoarece ne aflăm deja la o cotă inundabilă); s-a observat că blocajul are o înălțime de 0,60 m şi lățimea de 0,90 m, fundul canalului (la -0,80 m față de nivelul de călcare al străzii) era constituit din dale de calcar. În partea estică a canalului, la cca. 4,50 m de profilul nordic al S I, a fost cercetată o construcție circulară, cu diametrul interior de 1,20 m, şi peretele realizat din blochete de calcar legate cu pământ, cu grosimea de 0,45 m. Astfel de construcții circulare, care au mai fost descoperite în trecut în aria urbană callatiană, erau folosite, cel mai probabil, pentru păstrarea cerealelor.

Materialul descoperit în nivelul de funcționare a canalului, străzii şi construcției circulare, poate fi datat în sec. IV – III a. Chr.

În curtea Şcolii generale nr. 5 au fost identificate locuiri din sec. II – VI p. Chr. Amplasamentul este situat în centrul oraşului Mangalia, str. Oituz, nr. 2, la cca. 30 m nord de Moscheea Esmahan Sultan. Prezentarea secțiunilor S 1 şi S II se va face în metri (m) față de capătul de Vest al acestora, iar adâncimile se vor da de la nivelul actual de călcare.

În perimetrul cercetat au fost descoperite edificii care aparțin epocilor elenistică, romană şi romano-bizantină (Pl. 11).

Epoca elenistică. Edificiul şi pavajul din S II, dintre diviziunile 0 şi 11 m, reprezintă primul nivel de locurie aici, şi poate fi încadrat între sec. IV şi sfârşitul sec. III a. Chr. Tot acestei perioade aparține şi fântâna din S II, dintre m 2-3.

[27] PANAITESCU 1976, p. 207-211.

Datarea a fost realizată pe baza materialului descoperit în nivelul de locuire, şi care constă în fragmente amforice, toarte de amforă ştamplilate şi alte fragmnte ceramice: *kantharoi*, boluri, etc. Materiale databile în epoca elenistică au mai fost descoperite în context secundar şi în nivelurile de locuire databile în epoca romană şi romano-bizantină.

Epoca romană. Pot fi atribuite epocii romane atât zidurile din S I, cât şi edificiul termal descoperit în partea de N a caroului rezultat după desfiinţarea martorului dintre S II şi S III. Edificiul este posibil să fi funcţionat, cu unele refaceri, până în epoca romană târzie. Dealtfel, atât în profilul de N al S I, cât şi în profilul de N al caroului rezultat din desfiinţarea martorului dintre S III şi S IV, au fost identificate urme ale unor refaceri ale edificiului termal.

Epoca romano-bizantină. În S II, între m 19-22 şi în S I, între m 22-25 a fost descoperit un canal, o fântână, un segment de zid din blochete de calcar legate cu pământ, o tasare cu mortar roşu datată cu o monedă de la Tiberius al II-lea. Tot aceleiaşi perioade îi aparţine construcţia parţial conservată în colţul de SV al caroului de la N de S I, edificiu ce a distrus parţial edificiul termal.

Cercetările arheologice efectuate în anul 2001 pe str. Teilor, la 20 m E de Hotelul President, la baza falezei, au identificat o parte a unui edificiu termal ce a fost dezafectat de zidul de incintă romano-bizantină; în perioada romană este posibil ca în această parte a oraşului să fi funcţionat paralel două terme.

Stratigrafia epocii elenistice şi a epocii romane-timpurii este surprinsă şi în profilurile secţiunilor de pe str. Libertăţii, str. G.Murnu şi str. Delfinului, cercetate odată cu montarea canalizărilor aici. În aceste zone (limita vestică a ariei urbane închisă de valul de pământ) descoperirile de edificii, care au aparţinut epocilor elenistică şi romană timpurie, sunt rare, cu spaţii mari între ele.

Cercetarea locuinţelor de epocă elenistică de la Callatis se apropie foarte mult de descrierea unei case greceşti făcută de Fr. Chamoux[28]. După cum am văzut, construcţiile, au aceeaşi orientare, astfel că trebuie să presupunem o organizare hippodamică a oraşului în epoca greacă.

În ceea ce priveşte zonele sacre, au fost identificate două astfel de arii. O zonă sacră, care a funcţionat în sec. IV –III, este posibil să fie reprezentată de construcţiile din „colţul de NV" al incintelor (aflăm aici elementele unor edificii de cult). Acestea au fost dezafectate de construcţiile legate de amenajarea incintei pe un alt traseu, la sfârşitul sec. III a.Chr.

A doua zonă sacră, cercetată în partea de sud a oraşului elenistic, unde au fost descoperite trei altare şi un templu[29], este posibil să fi funcţionat între sec. II a. Chr şi sec. III p. Chr.

Astfel, într-un perimetru de 50 x 60 m au apărut două altare situate la estul

[28] CHAMOUX 1985, p. 285, „indeosebi în plan pătrat cu latura de aproximativ 17 m, pe această suprafaţă se află o curte cu deschiderea pe faţada sudică, în care dau încăperile de la stradă, care o mărginesc pe trei laturi; partea nordică (...) este ocupată de un portic (*pastas*), sub care se deschid încăperile de locuit ale apartamentului privat; restul faţadei este ocupat de un oficiu, bucătărie, baie (*oikos*) şi de o sală de oaspeţi cu anticamera ei (*andron*); aripa nordică avea un etaj la care se ajungea pe o scară de lemn şi ale cărui camere dădeau pe o galerie situată deasupra porticului".

[29] GEORGESCU, LASCU 1995, p. 29; GEORGESCU, IONESCU 1997, p. 17.

fundației unui templu (Pl. 12, releveu arh. A. Sion, Pl. 13 foto). Altarul mare, realizat din blocuri de calcar, are dimensiunile de 6,00 x 4,70 m. Altarul mic are dimensiunile de 3,35 x 3,95 m, talpa lui depăşind cu 10-15 cm primele blocuri. La vest de altarul mare a fost descoperit un templu cu dimensiunile de 6 x 6,80 m. Templul avea pe latura de nord un zid din piatră care închidea zona sacră; zidul, lat de 1,20 m, s-a păstrat pe o lungime de 25 m. La 35 m NE de aceste construcții a apărut un fragment dintr-un altar semicircular[30]. Din această zonă a fost recuperată şi cornişa semicirculară cu grifoni aflată în colecția muzeului din Mangalia. Cu aceeaşi ocazie s-a cercetat în zonă un mic cartier elenistic, cu locuințe dispuse de o parte şi de alta a unei străzi pavate cu piatră şi prevăzută cu canal de scurgere.

Într-o canalizare pe str. M. Kogălniceanu, la cca. 20 m vest de str. Ştefan cel Mare, în dreptul celei de-a doua zone sacre, a fost descoperită o construcție din dale mari de calcar, ce prezintă elementele unui stilobat (nu avem însă şi alte indicii care să sprijine ipoteza existenței în acest punct a unui templu).

O zonă sacră pentru sec. IV-III a.Chr. este menționată și de Th. Sauciuc-Săveanu,[31] în capătul estic al străzii M.Eminescu, pe plan trecut „templul lui Dionysos" (Pl. 1)

Un rol foarte important în viața cetății Callatis trebie să-l fi avut portul orașului. Primele informații literare pe care le avem despre portul Callatidei sunt de la Arrian[32]. În *Descrierea călătoriei în jurul Pontului Euxin* istoricul antic aminteşte aici un „loc de ancorat" (ὅρμος ναυσίν). Alte „locuri de ancorat" sunt menționate de Arrian la Odessos, la poalele munților Haemus, şi la Mesambria.

Inscripțiile, la rândul lor, confirmă existența portului(-lor) la Callatis, fie că se referă la trafic portuar (acordarea unor facilități de „intrare" şi „ieşire din port": ISM III 2, 3, 4, 10, 13, 24, 29), acțiuni navale (ISM III 43), profesiuni (ISM III 39) sau iau „portul" ca punct de reper în delimitări teritoriale (ISM III 51).

Informații despre ce a mai rămas în sec. XV din instalațiile portuare antice, sunt date de burgundul Walerand de Wawrin; el ajunge *„la un port numit Panguala, care este ocrotit de un dig puternic, care înaintează în mare şi are o lățime de 30 sau 40 de picioare. Acum acel dig este stricat şi dărâmat în multe locuri aşa că adesea multe vase se zdrobesc acolo împinse de furtună"*[33]. Tot despre port primim informații şi din sec. XVIII, de la călătorul turc Evlia Celebi: *„partea înfloritoare a oraşului se află spre nord, la intrarea în port, unde se văd şi acum temeliile cetății"*[34]; şi *„Portul este mare. Fiind deschis în partea de sud-vest, valurile sunt foarte puternice şi vasele pornesc când au încărcat mărfurile lor. În antichitate a fost aici un port mare cu două ieşiri. Chiar azi se văd în fundul mării pietrele malului, mari cât munții"*[35].

Analizând aceste informații credem că digul de care vorbea Walerin de Wawrin în 1445 este aşa numitul „dig genovez" care se observă şi acum sub nivelul mării; el porneşte de pe malul sudic al Lacului Mangalia şi înaintează în

[30] GEORGESCU, LASCU 1995, p. 29.
[31] SAUCIUC-SĂVEANU 1925, p. 124.
[32] ARRIAN, *Peripl*. 24,1, (*Fontes I*, p. 593).
[33] GEORGESCU, LASCU 1995, p. 14.
[34] GEORGESCU, LASCU 1995, p.15.
[35] COSMA 1973, p. 32, n. 11.

larg cca. 1600 m[36], inchizând intrarea în lac şi formând un şenal navigabil (Pl. 1). Prin cercetarea acestuia a fost descoperită şi o intrare sudică cu lățimea de cca. 50 m[37]. Recunoaştem aici situația descrisă de Elvia Celebi în anii 1651/2; portul antic era amenajat în zona desemnată ulterior ca Lacul Mangalia[38] - avem în vedere şi opinia lui Pamfil Polonic potrivit căreia cetatea continua în sud până la lac.

Întrarea în lac, în momentul construirii şantierului naval în anul 1971, era gâtuită de două ziduri din blocuri masive de calcar, ziduri care au fost atunci sparte[39]. Acestea erau probabil zidurile care marcau intrarea în portul antic (în perioadele de criză intrarea era blocată).

Golful natural adânc, devenit ulterior lac, constituia locul cu cele mai bune condiții de amenajare şi întreținere a unui port (dovadă că şi azi, tot în acel loc, este amenajat portul)[40].

Pe baza situațiilor arheologice înregistrate până acum şi la care ne-am referit, propunem următorul tablou al nivelurilor de locuire de la Callatis, databile la:

1. sfârşitul sec. V(?) a. Chr.: cercetarea de pe str. Oituz, „OP"2[41];

2. prima jumătate a sec. IV a. Chr. – punctele de pe str. Țepeş Vodă (canalizare), str. Mihai Viteazu nr. 14 A, str. Mircea cel Bătrân, „OP2";

3. a doua jumătate a sec. IV a. Chr. - str. Țepeş Vodă (canalizare), Şcoala generală nr. 5;

4. începutul sec. III a. Chr. - str. Țepeş Vodă (canalizare);

5. a doua jumătate a sec. III a. Chr - str. Țepeş Vodă (canalizare), str. Mihai Viteazu nr. 14 A, str. Mircea cel Bătrân ;

6. începutul sec. II a. Chr. - canalizare str. Ştefan cel Mare, colțul de NV al oraşului antic, zona sacră din sudul cetății elenistice timpurii şi romane;

7. sec. I a. Chr. - colțul de NV al oraşului antic;

8. sec. II p. Chr. - restaurant „Callatis", str. Ştefan cel Mare nr. 7[42], Şcoala Generală nr. 5, str. George Murnu (canalizare), colțul de NV al oraşului;

9. sec. III p. Chr. (prima jumătate) - Şcoala Generală nr. 5, zona din fața Hotelului President;

10. sec. III p. Chr. (a doua jumătate) – str. Ștefan cel Mare, Restaurant Callatis, Casa de cultură, str. Oituz: OP2;

11. sec. IV p. Chr. - str. Țepeş Vodă (canalizare), aleea dintre străzile Țepeş Vodă şi Mihai Viteazu (canalizare), str. Mihai Eminescu (canalizare), str. Vasile Alecsandri (canalizare), Hotel President;

12. sec. V p. Chr. - str. Mihai Eminescu (canalizare), str. Vasile Alecsandri

---

[36] COSMA 1973, p. 32.

[37] COSMA 1973, p. 32.

[38] Studiile care prezintă portul în dreptul oraşului, au interpretat elementele constructive ale cetății ca fiind elemente portuare: SCARLAT 1973, BOUNEGRU 1986.

[39] GRAMATOPOL 2008, p. 104.

[40] COSMA 1973, p. 32. Calculul făcut de V.Cosma, care delimitează un bazin de 105 ha, este raportat la situația actuală. Transgresiunea marină, care a fost de cel puțin 70 de m în interiorul platoului continental, față de țărmul antic, conduce spre aprecierea unui bazin portuar în antichitate cu mult mai mic.

[41] Cercetare 1988-1992 efectuată de Elena Bârlădeanu; inedită (informație A. Sion).

[42] ALEXANDRU, CONSTNTIN, IONESCU 2004-2005.

(canalizare), Hotel President, str. Vasile Pârvan, numerele 10,12,16,18, Hotel Zefir;

13. sec. VI p. Chr - str. Mihai Eminescu (canalizare), str. Vasile Alecsandri (canalizare), Hotel President, str. Vasile Pârvan, numerele 10,12,16,18, Hotel Zefir, str. Mărăşeşti nr. 10-12;

14. începutul sec. VII p.Chr. - Hotel President.

De-a lungul existenței sale neîntrerupte – de la începutul sec. IV a. Chr. până la începutul sec. VII p. Chr.-, oraşul Callatis a cunoscut arii de locuire şi faze urbanistice proprii epocilor istorice pe care le traversa.

În cercetările arheologice ocazionate de lucrările de canalizare de pe străzile Mihai Eminescu şi Vasile Alecsandri[43], au fost observate structuri constructive care suprapun imediat nivelul romano-bizantin. Este posibil să avem la Callatis şi un nivel de locuire pentru epoca bizantină (sec. X) sau genoveză (sec. XIII-XIV), după care, evident, urmează nivelurile constructive din epoca medievală, din sec. XV-XVIII şi cele moderne şi contemporane[44].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1966 - P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961, Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 133-294.

ALEXANDRU, CONSTNTIN, IONESCU 2004-2005 - N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu, *Aspecte topografice ale cetății Callatis în epoca romano-bizantină*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 419-438.

BOUNEGRU 1986 - O. Bounegru, *Considerații privind portul cetății Callatis în antichitate*, Pontica 19 (1986), p. 267-272.

CHAMOUX 1985 - Fr. Chamoux, *Civilizația greacă în epocile arhaică şi clasică*, Bucureşti, 1985 (trad. M Gramatopol).

COSMA 1973 - Vasile Cosma, *Prospectări arheologice submarine*, BMI 42 (1973), 1, p. 31-38.

DIMITRIU 1966 - S. Dimitriu, *Despre temeliile olbiene de la Histria*, SCIV 17 (1966), 3, p. 473-489.

GEORGESCU, LASCU 1995 - V. Georgescu, St. Lascu, *Callatis-Mangalia 2500. Micromonografie*, Mangalia, 1995.

GEORGESCU, IONESCU 1997 – V. Georgescu, M. Ionescu, *Callatis (Mangalia), jud. Constanța*, CCA 1983-1992, Bucureşti, 12-15 iunie 1997, p. 16-19.

GRAMATOPOL 2008 - M. Gramatopol, *Un port commercial la Callatis*, în S*tudia I*, Braşov, 2008, p. 96-104 (= RM, anul III, 4 (1966), p. 333-336).

ICONOMU 1968 – C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235-268.

IONESCU, GEORGESCU 1998 - M. Ionescu, V. Georgescu, *Le système défensif callatien*, Studia Danubiana I. The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. The Second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996), Bucharest, 1998, p. 205-219.

PANAITESCU 1976 – A. Panaitescu, *Morminte din necropolele cetății Tropaeum Traiani*, Pontica 9 (1976), p. 207-211.

[43] ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2004-2005, p. 431, pl. 7.

[44] Orientarea străzilor şi a caselor din antichitate s-a păstrat, ea fiind relativ aceeaşi în epoca modernă şi contemporană (raportată la zidurile de incintă ale cetății).

PREDA, POPESCU, DIACONU 1962 - C. Preda, E. Popescu, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis),* Materiale 8 (1962), p. 439-455.

RUSSU 1957 - I.I. Russu, *Le décret de Callatis en l'honneur d'Isagoras,* Dacia NS 1 (1957), p. 179-190 (decret regăsit acum şi în ISM III 32).

THEODORESCU 1963 – Dinu Theoderescu, *L'édifice romano-byzantin de Callatis,* Dacia NS 7 (1963), p. 257-300.

SAUCIUC-SĂVEANU 1925 - Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. IIe rapport* p*réliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1925*, Dacia 2 (1925), p. 104-137.

SCARLAT 1973 - C. Scarlat, *Portul antic Callatis*, AMN 10 (1973), p. 529-540.

SUCEVEANU 1979 - Al. Suceveanu şi colab., *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest-Paris, 1979.

ŞTEFAN 1972 - Al. Ştefan, *Les débuts de la domination romaine sur les cités de la côte ouest du Pont-Euxin: date et circonstances,* în Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques „Eirene", Cluj- Napoca, 2-7 octobre, 1972, [Bucarest-Amsteradam, 1975], p. 621-631.

CALLATIS

LEGENDĂ:

- descoperiri de epocă greacă;
- descoperiri de epocă romană;
- descoperiri de epocă romano-bizantină;
- axe stradale de epocă greacă;
- axe stradale de epocă romană;
- axe stradale de epocă romano-bizantină;
- morminte de epocă greacă;
- morminte de epocă romană;
- morminte de epocă romano-bizantină;
- trasee de apeduct;

N

Gara

Cimitir "grecesc" sec. XIX

Șos Constanței

Morminte sec. XIX creștine.

Zona sacră

Terme romane, T.S.Săveanu, O. Tafrali

Trasee de zid descoperite în cercetări din anii '80 - '90 ai sec. trecut.

Biserica catolică

Basilică paleocreștină, Raimund Nietzhamer, Dinu Teodorescu, C. Ilin Preda.

Biserică românească (Muzeu, T.S.Săveanu.)

Poarta de vest

Biserică greacă

Zidul de vest cartat în 1927 de St. Popovici.

Valul de apărare

Zonă morminte de tip hypogeu, "mormântul cu psalmi", urme ale unei basilici cimiteriale și al unui atelier de ceramică, - epoca romano-bizantină.

Str. M. Viteazu

Biserica Sf. Gheorghe

Traseu de zid descoperit de C. Iconomu

tezaur

Colțul de SV cercetat de T.S. Săveanu

Templul lui Dionysos, St. Popovici.

Cimitir musulman sec. XVIII-XX

Traseu de zid descoperit de E. Bârlădeanu și V. Georgescu.

Str. Ostrov

Montetestacio la Șt. Popovici.

Str. Vasile cel Mare

Traseu de zid cartat de P. Polonic

Zid descoperit de V. Georgescu.

Poarta de sud

Val de pământ cartat și de P.Polonic și de Șt. Popovici.

Moschee

Terme de epocă romană

Movila mare la P. Polonic.

Zona sacră

Zidul cetății cartat în 1907 de P. Polonic.

Baie veche, P.Polonic, baie romană, Șt. Popovici.

Cariere de argilă

Rezervor apă vechi, Șt. Popovici.

Traseu de zid descoperit de C. Preda.

descoperire V. Georgescu

Marea Neagră

Teche, schit turcesc, P.Polonic

Tabie turcească, P. Polonic.

Val de pământ cartat de P. Polonic.

Lacul Mangalia

M

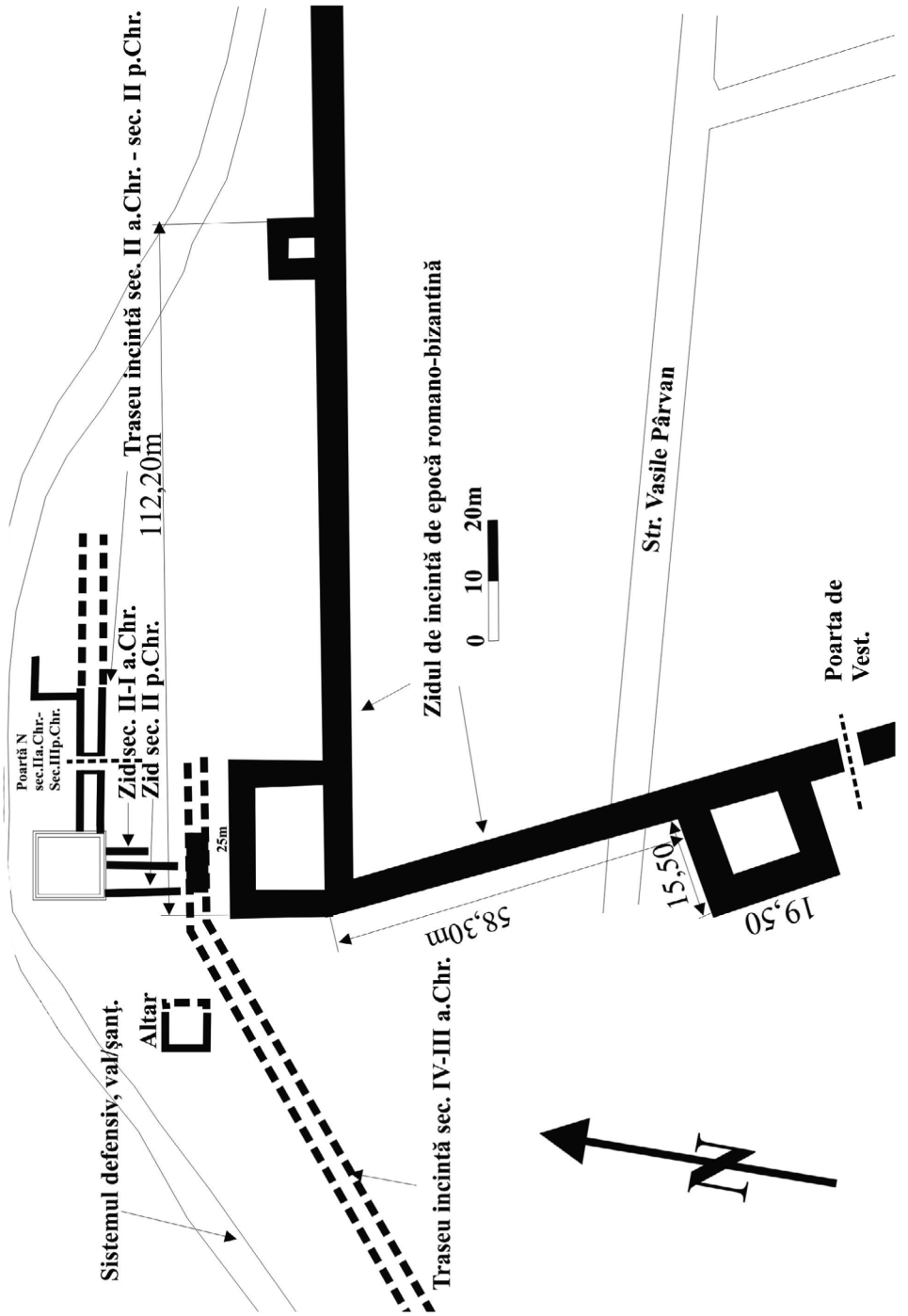
Construcție antică, se observă în mare acum.

PORTUL

0 100 200

Digul "genovez"

PL. 1

Pl. 2 – Callatis, colțul de NV.

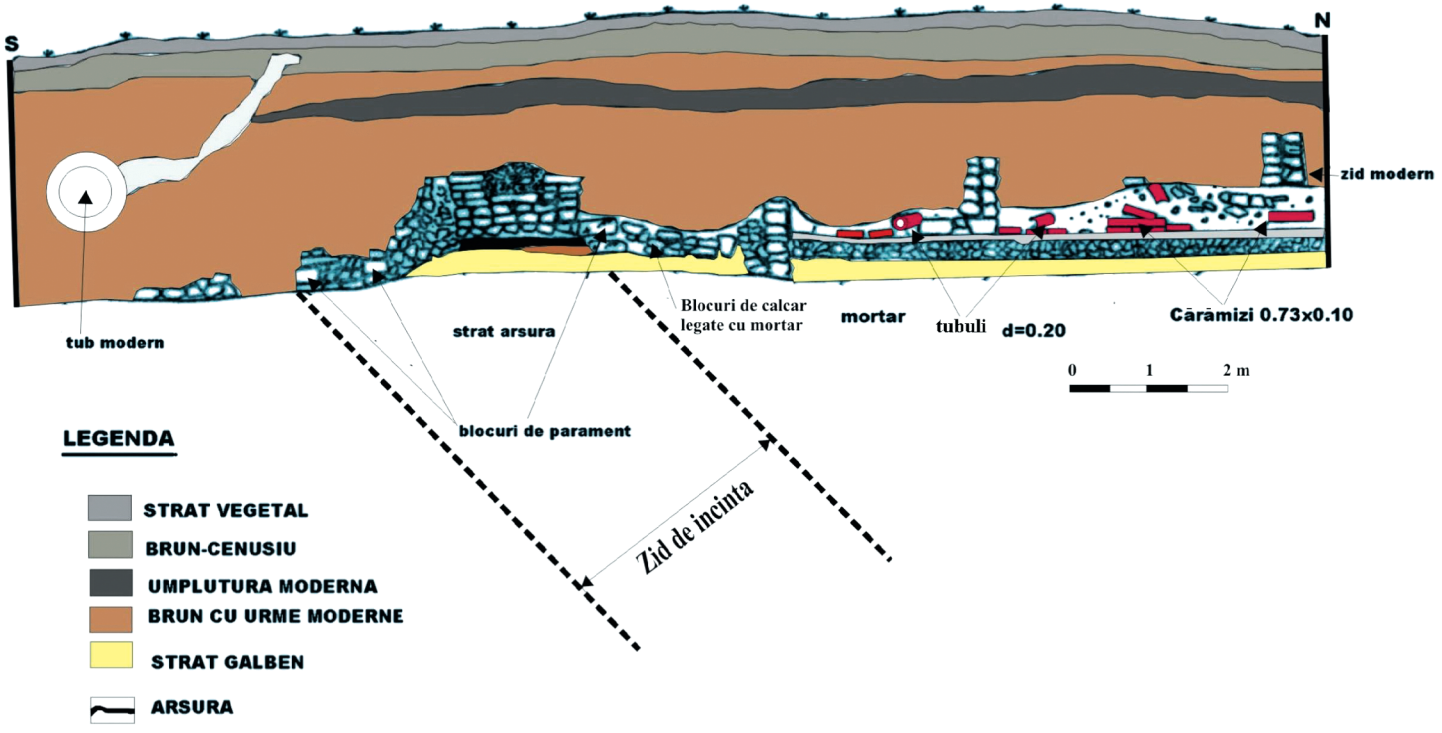

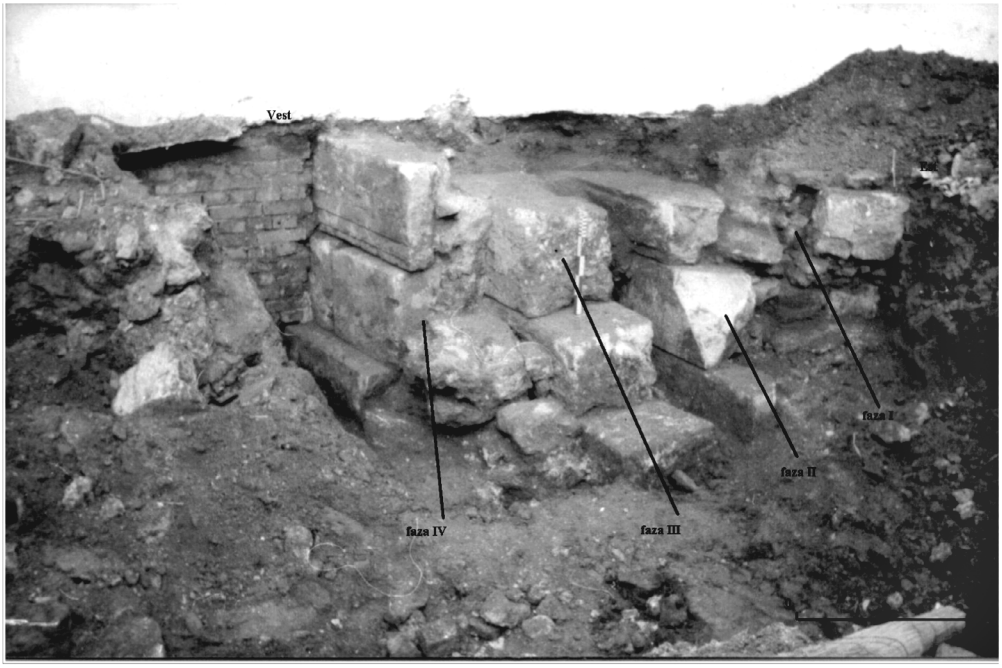

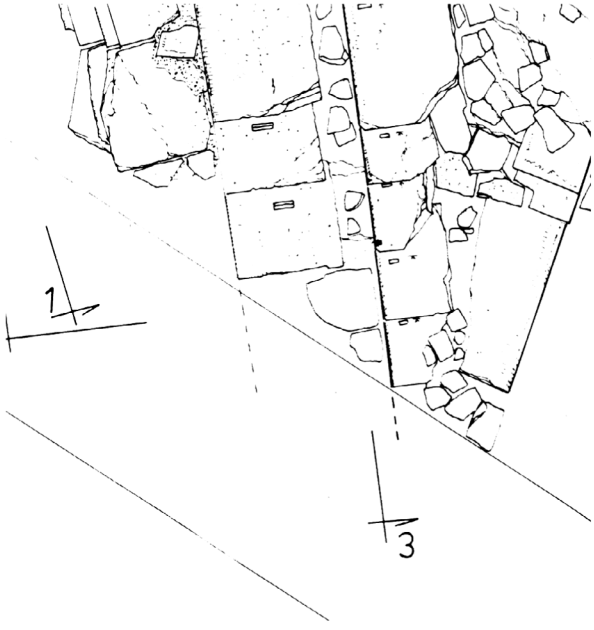
Pl. 3 – Callatis, colțul de NV.

PROFIL VEST

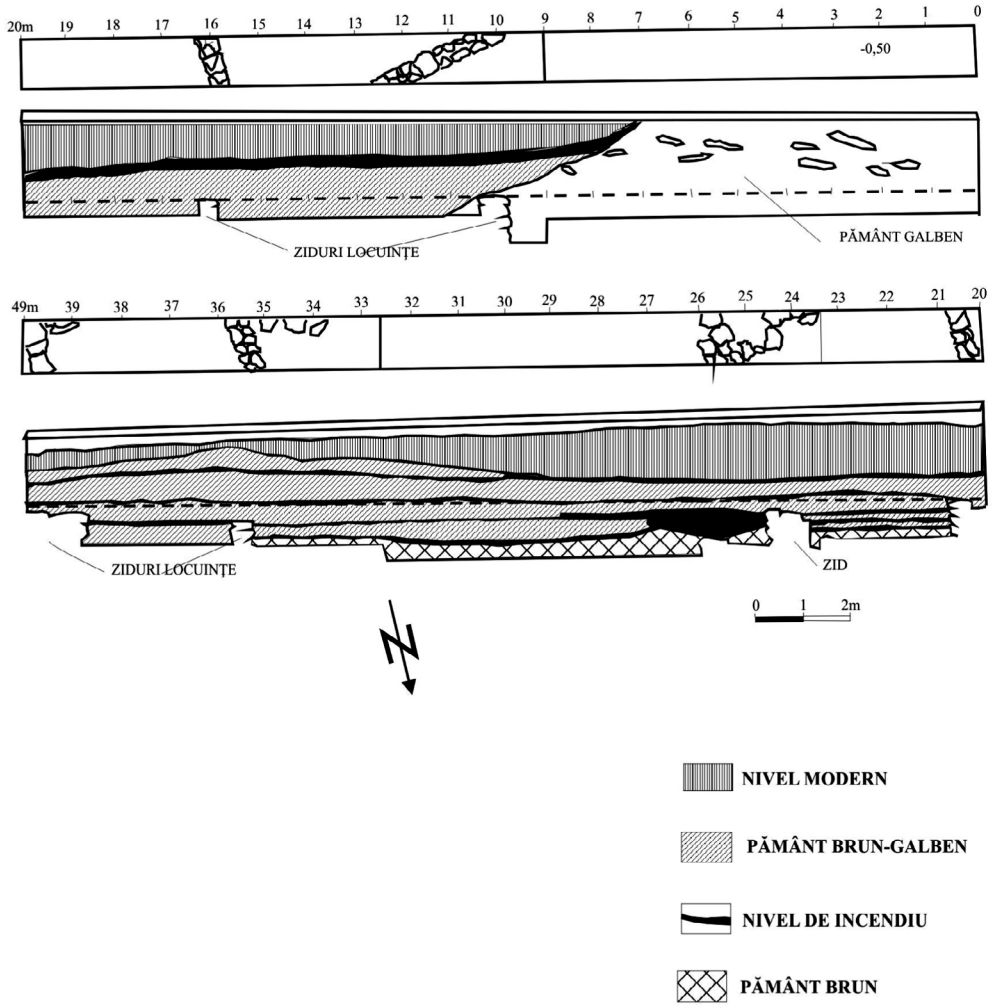

Pl. 4 – Callatis, str. Teilor nr. 6: termele de epocă romană
dezafectate de zidul de apărare romano-bizantin.

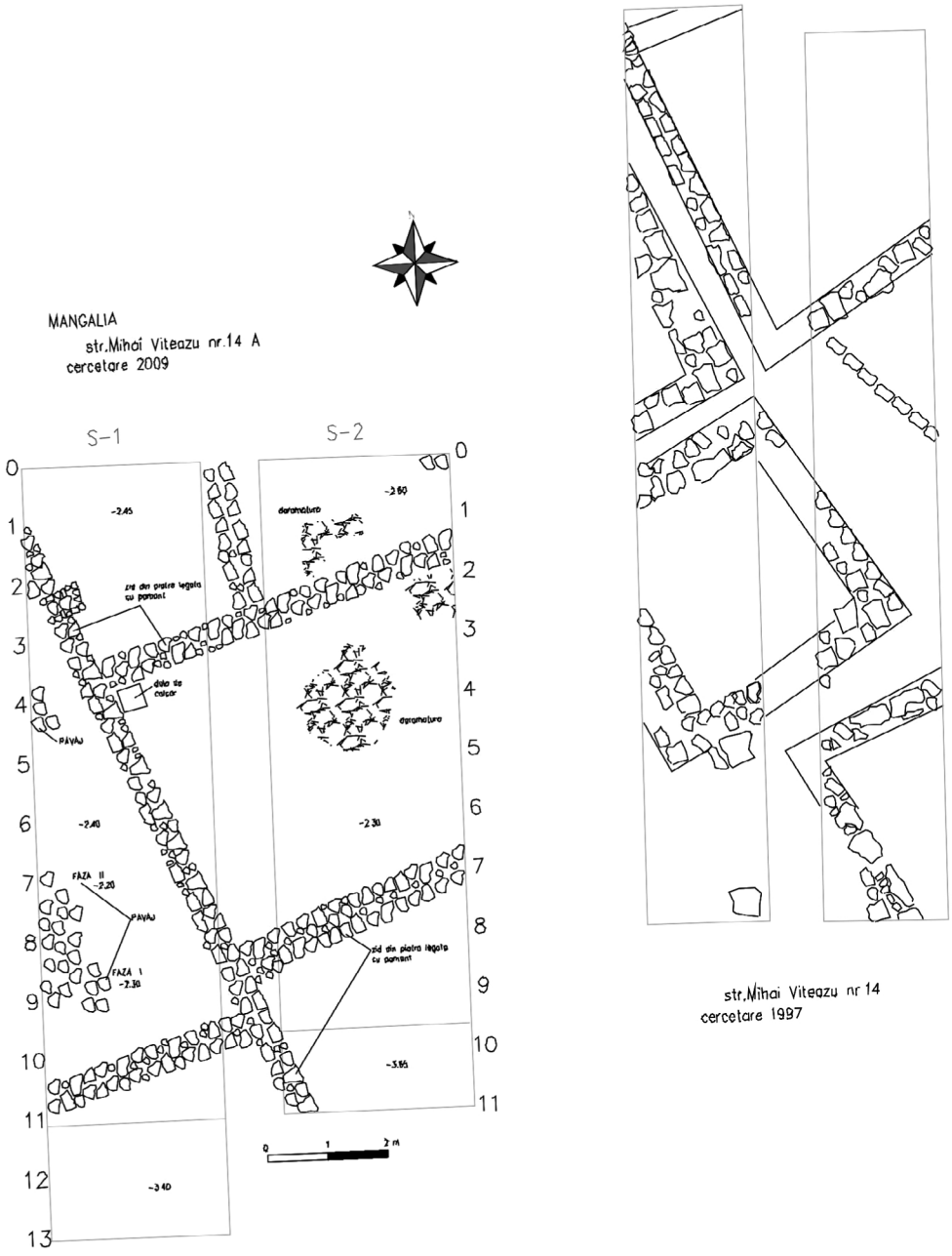

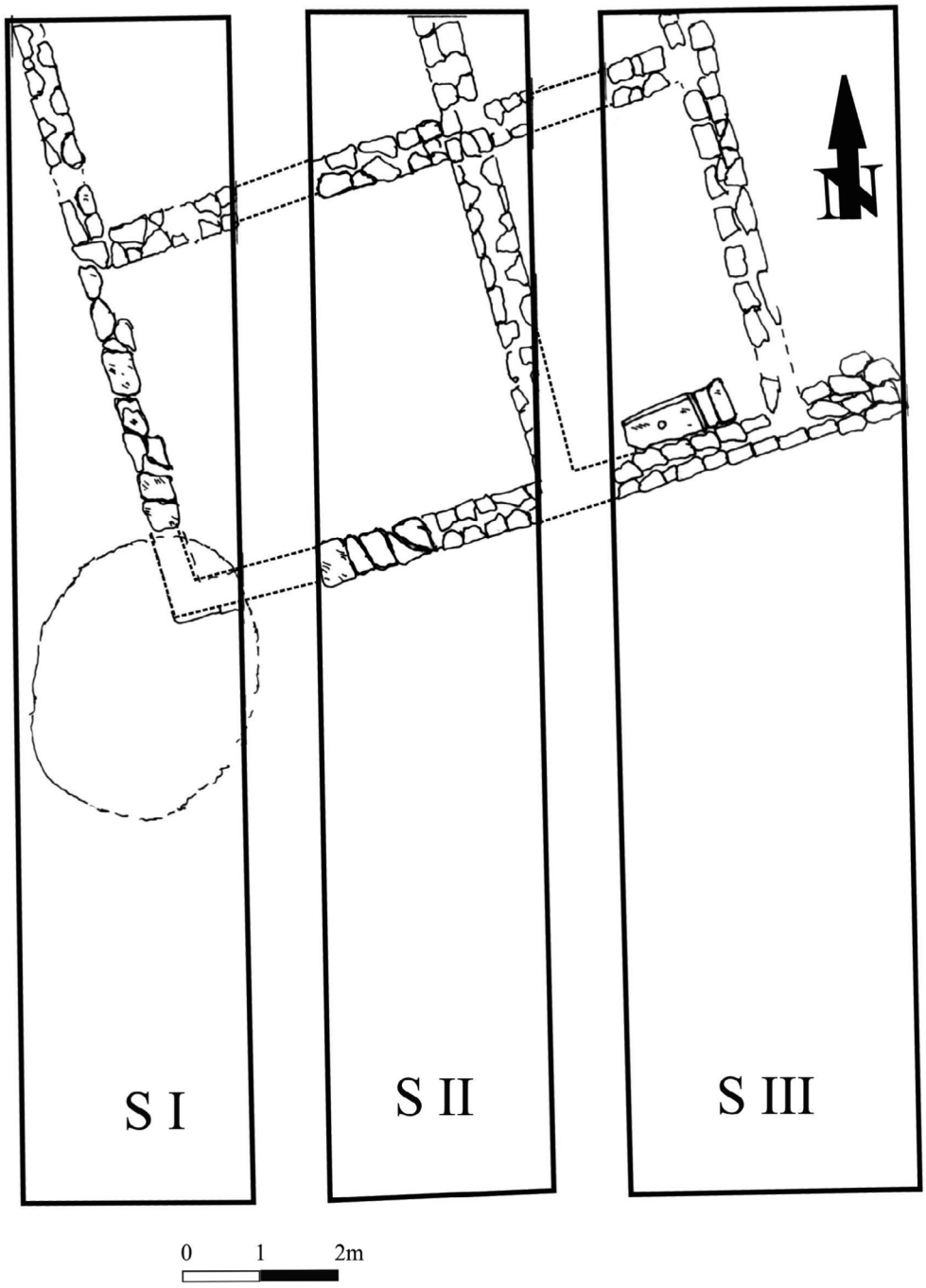
Pl. 5 – Callatis, colțul de SV.

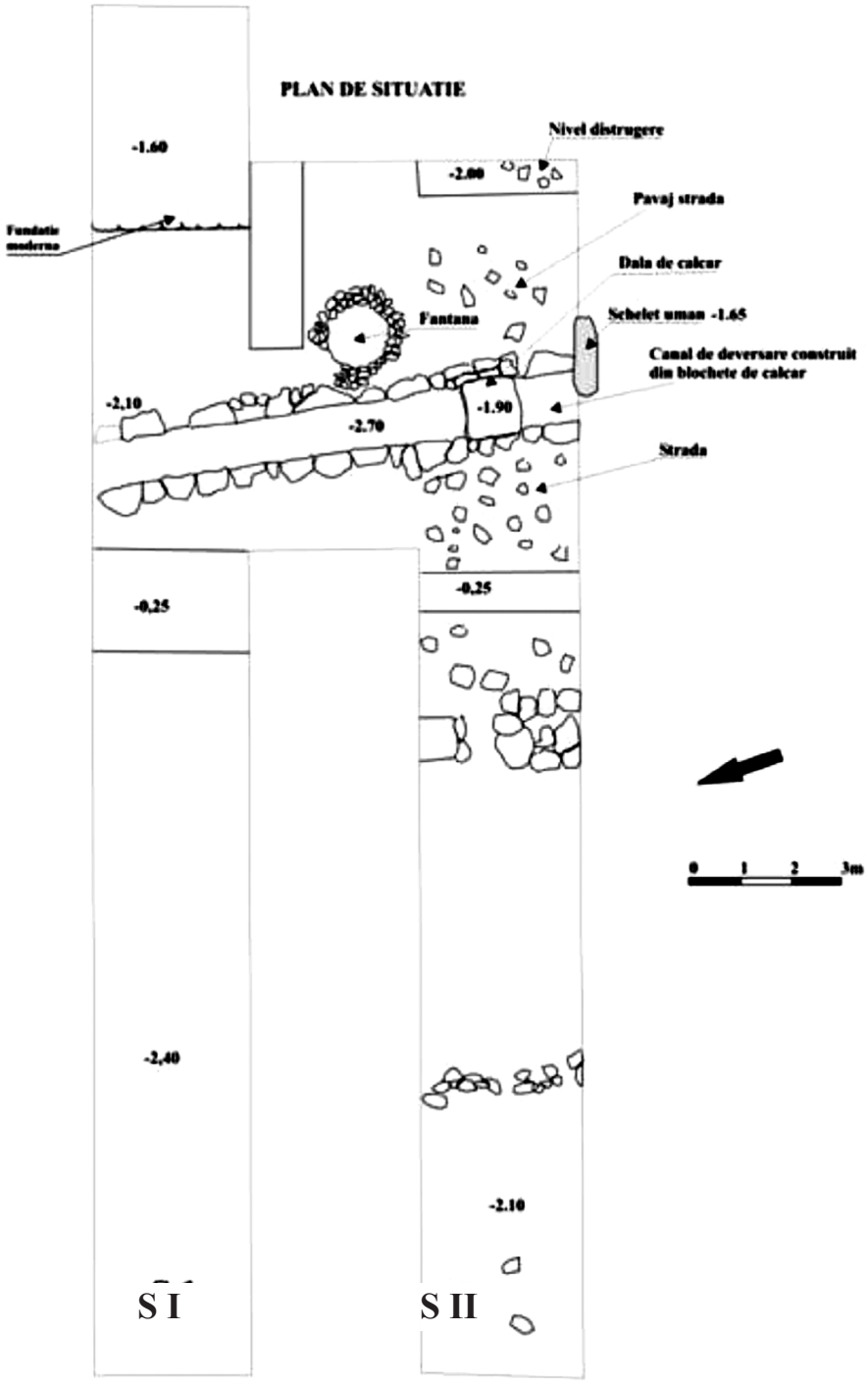
Pl. 6 – Canalizare pe str. Ţepeş Vodă (plan şi profil).

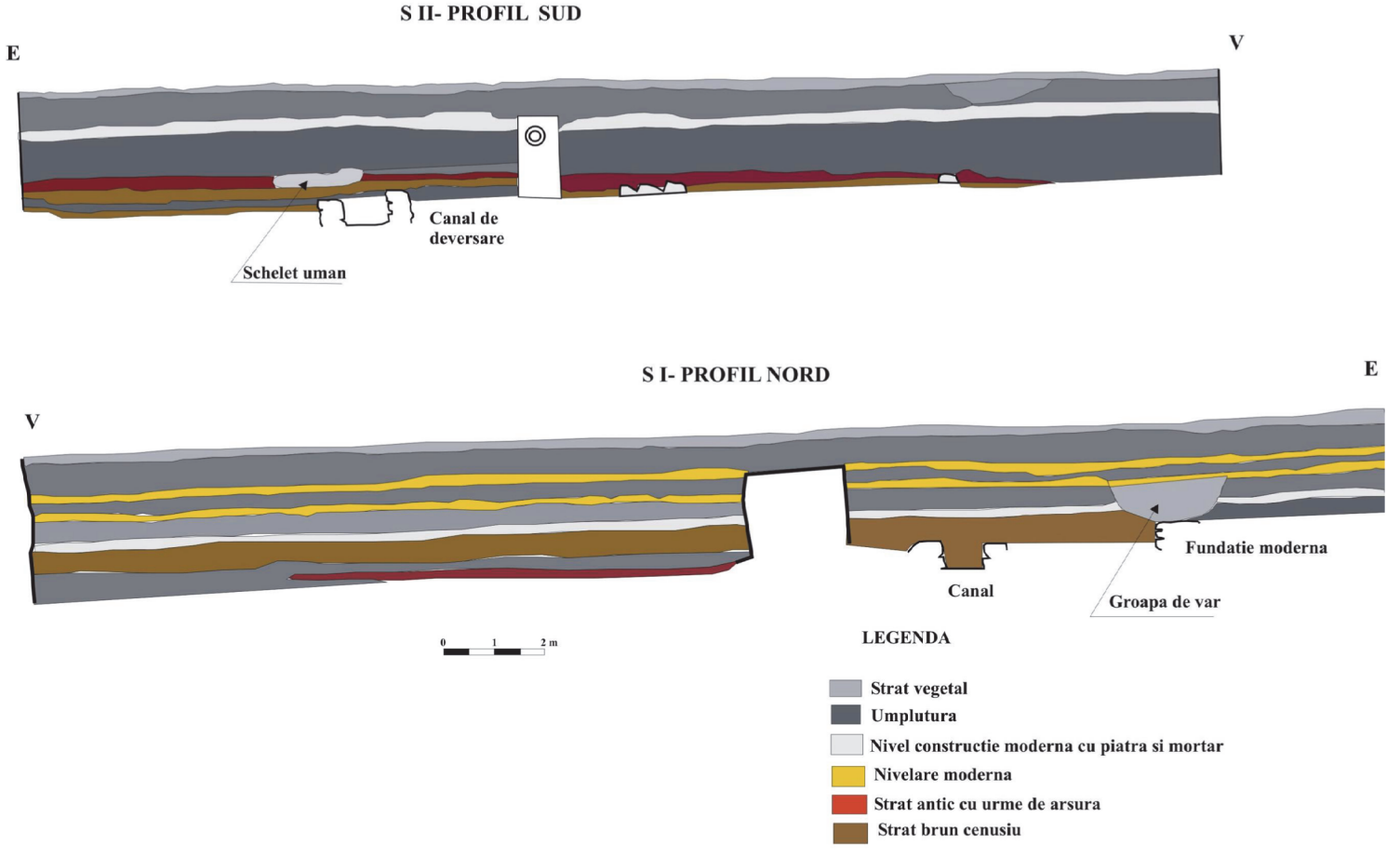
Pl. 7 – Callatis, plan de situație, cartier de epocă elenistică (Mangalia, str. Mihai Viteazu, nr. 14 şi 14A).

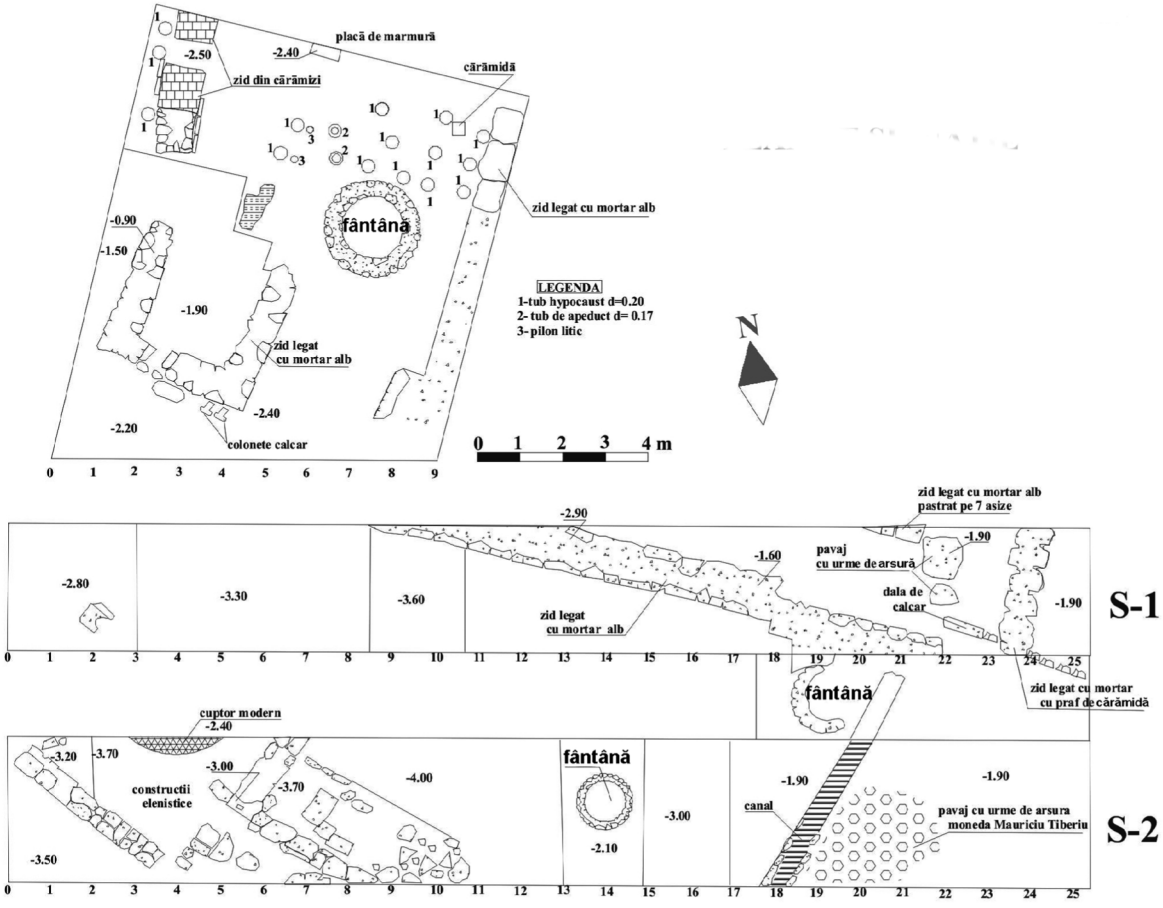
Pl. 8 – Callatis, casă de epocă elenistică (Mangalia, str. Delfinului).

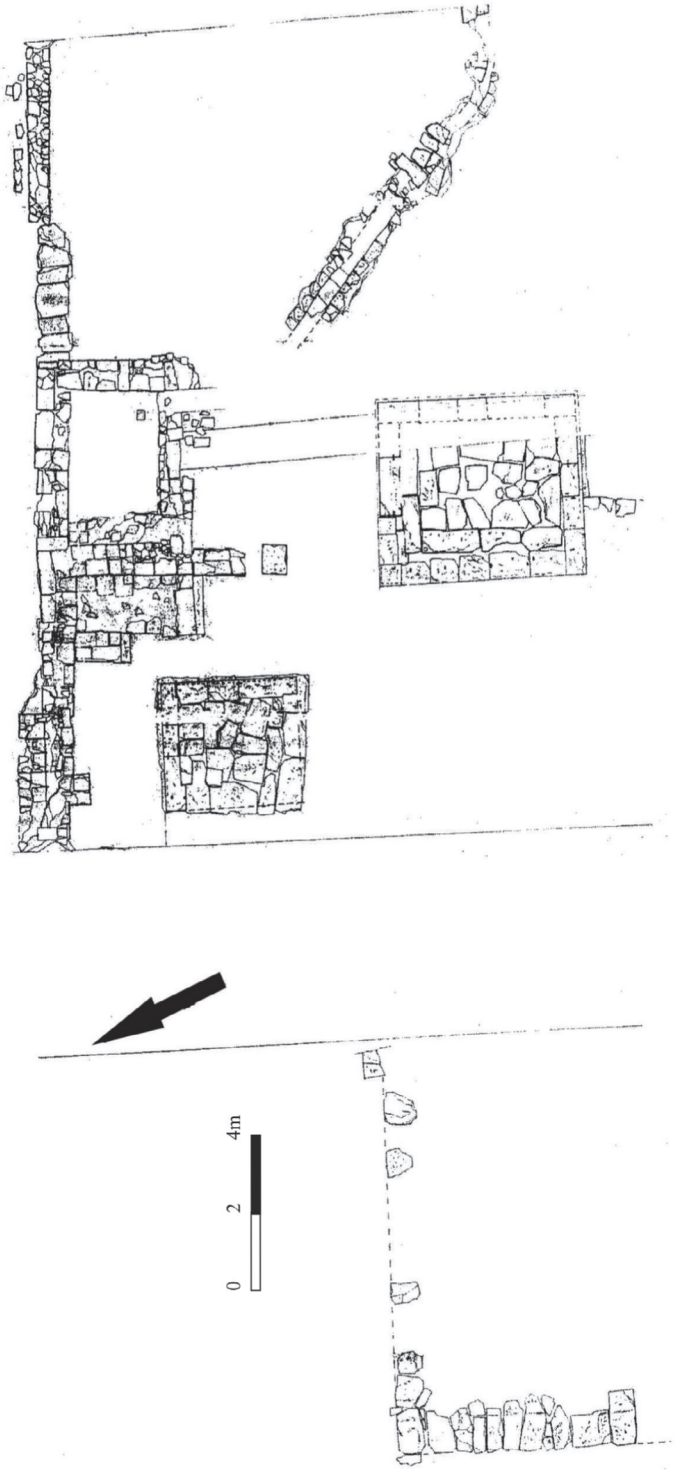
Pl. 9 – Mangalia, str. Mircea cel Bătrân nr. 11-13.

Pl. 10 – Mangalia, str. Mircea cel Bătrân nr. 11-13 (profil).

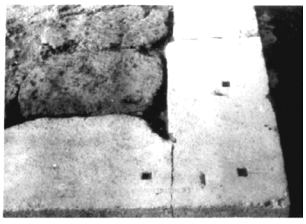

Pl. 11 – Mangalia, Şcoala generală nr. 5 (plan de situaţie)

Pl. 12 – Callatis, zona sacră (releveu arh. A. Sion).

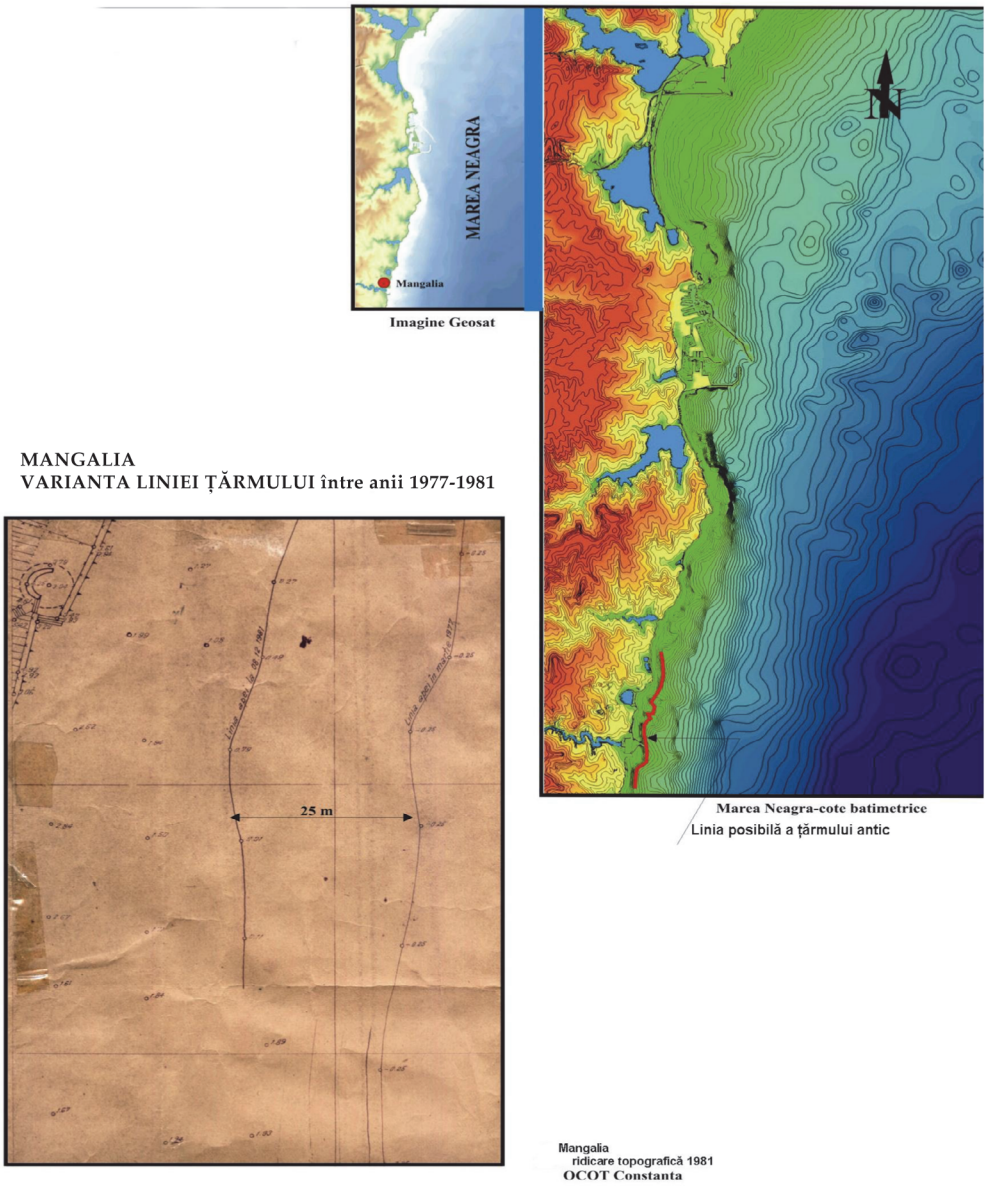

Pl. 13 – Callatis, zona sacră.

Pl. 14 – Mangalia, structura reliefului.

CALLATIS. CERCETĂRI DE SALVARE ÎN NECROPOLA ROMANO-BIZANTINĂ

Laurenţiu RADU*
Corina IORGUŞ*

Keywords: *tombs, inhumation, small cross, buckle.*
Cuvinte-cheie: *morminte, înhumaţie, cruciuliţă, cataramă.*

Abstract: *This paper presents the results of archaeological research conducted on 56 D Portului Street, where five inhumation tombs were discovered; the types were: covered with limestone stones,tegulae covered and simple pit. As inventory, we mention two buckles and a small silver cross. The tombs have been dated chronologically between second half of 4th – 7th cent. AD, time during which the city of Callatis registered a flourishing development.*

Rezumat: *Articolul prezintă rezultatele unei cercetări arheologice, efectuate pe str. Portului, nr. 56 D, unde s-au descoperit 5 morminte de înhumaţie, acoperite cu pietre de calcar, cu tegulae sau în groapă simplă. Ca inventar funerar, menţionăm identificarea a două catarame şi a unei cruciuliţe din argint. Mormintele au fost datate în intervalul cronologic cuprins între a doua jumătate a secolului al IV-lea şi secolul al VI-lea p. Chr., perioadă în care oraşul Callatis înregistrează o evoluţie înfloritoare.*

În vara anului 2003, cu prilejul efectuării unei cercetări cu caracter preventiv pe strada Mihai Viteazu, nr. 56 D, Mangalia, teren situat la vest de calea ferată ce urmează strada Portului, s-au descoperit un număr de cinci morminte de înhumaţie, care, după inventar şi ritualul folosit, aparţin necropolei de epocă romano-bizantină a oraşului Callatis[1] , datată în secolele V-VI p. Chr.[2]

* Laurenţiu Radu, Corina Iorguş - Muzeul de Arheologie „Callatis" Mangalia, şos. Constanţei, nr. 23, loc. Mangalia, jud. Constanţa, cod 905500; e-mail: muzeul_callatis@yahoo.com.

[1] Cercetarea arheologică a fost efectuată în perioada 3-6 iunie 2003, de către L. Radu şi S. Colesniuc, sub coordonarea d-lui Gh. Papuc, în calitate de responsabil ştiinţific. Rezumatul raportului de cercetare arheologică a fost publicat în CCA. Campania 2003, nr. 110.

[2] PREDA, GEORGESCU 1975, p. 55-75; PREDA 1980, *passim*; GEORGESCU, IONESCU 1995-1996, p. 197-199; IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003a, 225-277; IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003b, p. 279-291; UNGUREANU, RADU 2006, p. 259-278; adăugăm şi primul studiu antropologic efectuat de către A. Soficaru

Investiția propusă consta din extinderea şi supraetajarea unei locuințe[3]. Ținând cont de situația la fața locului, în vederea cercetării arheologice s-a trasat o secțiune cu lungimea de 10 m şi lățimea de 2 m, orientată NE-SV, cu adâncimea maximă de 2,50 m, paralel cu construcția existentă (Pl. 1). Situația stratigrafică constatată a fost următoarea:

- 0 – 0,30 m – strat vegetal;
- 0,30 – 1,00 m – strat de depuneri de culoare negru-brun;
- 1,00 – 2,00 m – strat de depuneri brun-gălbui;
- 2,00 – 2,50 m – sol galben steril.

Mormintele au fost identificate în stratul de depuneri brun-gălbui, care a început de la adâncimea de - 1 m. Datorită lucrărilor de construcție realizate aici în decursul timpului straturile arheologice au fost deranjate şi nu s-au putut delimita gropile mormintelor. Există posibilitatea ca unele morminte (în mod special M 5), să fi fost marcate cu dale din piatră aşezate vertical. Orientarea mormintelor este creştină, est-vest, cu capul la vest.

DESCRIEREA MORMINTELOR

M1 – descoperit la adâncimea de – 1,10 m, acoperit cu trei dale de piatră de mici dimensiuni, de formă neregulată şi un fragment de țiglă antică. Mormântul, de copil, nu a avut inventar funerar şi a fost deranjat de intervenții ulterioare.

M2 – descoperit la adâncimea de – 1,30 m, acoperit cu patru dale de piatră, cu formă aproximativ regulată. Sub ele se afla un schelet de copil *(infans I)*, în stare precară de conservare, păstrându-se câteva fragmente din craniu şi din oasele lungi ale corpului. Ca inventar, s-a descoperit o verigă-cercel din bronz din sârmă inegală ca grosime ce se subțiază spre capete: diam. interior = 0,9 cm, diam. ext. = 1,3 cm cu capetele apropiate, situată în zona craniului. În zona gâtului, s-a aflat o cruciuliță din argint[4], cu brațele foarte evazate ce amintesc de crucea de Malta, prevăzută în partea superioară cu o prelungire, îndoită, pentru agățare, cu dimensiunile: L = 1,6 cm şi l= 1,7 cm. Menționăm şi o cataramă[5] fără armătură, cu acul din argint iar inelul din bronz în formă de şa, aflată în zona superioară a corpului; dimensiunile sunt: L= 2,4 cm şi l= 1,3 cm (Pl. 2, 6).

M3 – descoperit la adâncimea de –1,20 - 1,30 m. Schelet de copil, mai bine conservat, cu dentiția schimbată, aşezat în decubitus dorsal, cu brațele plasate pe bazin. În partea de jos a pieptului, în stânga, au apărut mici fragmente din fier oxidat (Pl. 3).

M4 – Constă dintr-un şir de pietre, aranjate în forma literei L, posibil un mormânt de înhumație în groapă acoperită cu blochete mici de calcar, descoperit la adâncimea de – 1,50 m, deranjat de M 5; fără inventar (Pl. 4a).

M5 – descoperit la adâncimea de –2,50 m, acoperit cu 6 dale din piatră, relativ uniforme. La cap şi picioare, deasupra mormântului, se afla câte o dală de piatră aşezată în poziție verticală. Scheletul de adult, cu o lungime de cca 1,55 m,

asupra scheletelor provenite din necropola callatiană romano-bizantină (SOFICARU 2009, 562-584)

[3] Beneficiar Fundația „Amadeus" Mangalia.

[4] Nr. Inventar 3183, Muzeul de Arheologie „Callatis" Mangalia.

[5] Nr. Inventar 3182, Muzeul de Arheologie „Callatis" Mangalia.

relativ bine păstrat, avea braţele întinse pe lângă corp şi palmele aşezate pe bazin. Ca inventar funerar, menţionăm o cataramă din bronz prevăzută cu armătură[6], descoperită în apropierea cotului stâng şi un inel din fier foarte oxidat, aflat în zona palmelor, din care s-a păstrat numai partea superioară. Labele picioarelor sunt foarte apropiate, iar în jurul lor au apărut urme de rugină (Pl. 4b şi 5).

ANALIZA INVENTARULUI FUNERAR

Cruciuliţa din argint din M 2 este confecţionată prin decupare dintr-o tablă de argint şi este prevăzută cu un peduncul pentru agăţare, realizat prin curbarea capătului superior. Are o analogie perfectă în necropola paleocreştină callatiană. Aici, pe peretele vestic al unui mormânt cu *dromos* descoperit în toamna anului 1983 în partea de sud-vest a oraşului Mangalia, se află o inscripţie care reproduce un citat din Psalmi (Ps. 22 (23), 4), inscripţie care conţine în mijlocul ei reproducerea unei cruci de acest tip[7]. Inscripţia este datată în intervalul cronologic delimitat de domniiile împăraţilor Anastasius (491-518) şi Justinian (527-565)[8]. Cruciuliţe asemănătoare, tot din argint, au fost descoperite la Beroe şi încadrate, din punct de vedere cronologic, în secolul al VI-lea [9]. Celălalt obiect din inventarul mormântului M 2, o cataramă de mici dimensiuni, fără armătură, cu acul din argint iar inelul din bronz în formă de şa, îşi află analogii la Beroe[10], şi este datată în secolul al VI-lea p. Chr. (Pl. 6). Ţinând cont de contextul descoperirii, propunem pentru datarea mormântului M 2, secolul al VI-lea p. Chr.

Inventarul mormântului M 5 conţine o cataramă, de dimensiuni relativ mari, cu inelul în formă de şa (L= 4,5 cm, l= 2,6 m) cu spaţiu pentru fixarea acului, prevăzută cu armătură de formă circulară cu diametrul maxim de 3,4 cm, fixată de cataramă cu ajutorul a două prelungiri şi unită prin intermediul a trei nituri (Pl. 7). Catarama are diverse analogii la Callatis, în piese de bronz sau de argint, şi se datează în a doua jumătate a secolului al IV-lea p. Chr.[11] Reţinem acest interval cronologic pentru datarea mormântului M 5.

Din punct de vedere al ritului şi al ritualului utilizat, mormintele descoperite pe str. Mihai Viteazu, nr. 56 D, păstrează caracteristicile generale ale necropolei callatiene de epocă romano-bizantină; orientarea este V-E; predomină mormintele de înhumaţie în groapă simplă acoperită cu dale din calcar (M2, M 4, M 5)[12]; sunt prezente, de asemenea, un mormint de înhumaţie în groapă simplă protejată cu *tegulae* (M 1) şi un mormint de înhumaţie în groapă simplă (M 3).

Faptul că aproape fiecare mormânt a fost plasat la o adâncime diferită (M 1 -

[6] Nr. Inventar 3185, Muzeul de Arheologie „Callatis" Mangalia.

[7] BARNEA 1995-1996, p. 184-186, fig. 2, p. 185.

[8] BARNEA 1995-1996, p. 183.

[9] În mormântul D 4 (PETRE 1987, p. 78, pl. 143, fig. 236 d) şi în mormântul A 80, folosită ca pandantiv la un cercel (PETRE 1987, p. 78-79, pl. 144, fig. 238 d).

[10] Mormântul B 157 (PETRE 1987, p. 59, pl. 106, fig. 156).

[11] PREDA 1980, p. 38.

[12] Situaţie asemănătoare cu cea înregistrată pe str. Oituz, la intersecţia cu str. Portului în urma cercetării efectuate în anul 2000 (IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003 a , p. 225 - 277).

1,10 m, M 2 -1,30 m, M 3 – 1,20/1,30 m, M 4 – 1,50 m şi M 5 la -2,50 m) ca şi suprapunerea unora dintre ele, sugerează pe de o parte că această zonă se află în apropierea centrului necropolei , iar pe de altă parte că înmormântările au avut loc într-o perioadă mai lungă de timp, suficientă ca semnele distinctive să dispară.

Se confirmă ideea conform căreia necropola se extinde de la un nucleu inițial - plasat în jurul unei eventuale basilici cimiteriale[13]-, spre vest în perimetrul cercetat de C. Preda (fosta întreprindere ICIL), la est până în apropierea zidurilor cetății romano-bizantine[14] şi la nord până în zona bulevardului 1 Decembrie [15].

Nu se confirmă în schimb ipoteza că „de la un nucleu constituit, în jurul unei basilici cimiteriale (încă incertă), din construcții funerare monumentale de tip hypogeu se trece la o zonă formată preponderent din cavouri de piatră, periferia fiind constituită din morminte sărăcăcioase în groapă simplă. Această repartiție diferențiată apare ca urmare a influenței exercitate de anumite reflexe socio-economice, de care religia creştină nu a putut să se debaraseze încă de la început”[16]. Cercetările ulterioare au dovedit faptul că tipurile de morminte menționate, cu excepția celor de tip hypogeu, nu ocupă o anumită arie distinctă, ci sunt prezente în toate zonele cercetate, caracterizate de un mixaj al cărui înțeles ne scapă în acest moment. Se poate vorbi cel mult de aglomerări de morminte în cistă de piatră, de pildă[17]. În privința mormintelor de tip hypogeu[18], în afară de un astfel de mormânt descoperit în imediata apropiere a zonei Biogaz, cu ocazia edificării unei canalizări, menționăm descoperirea altuia pe str. Muncitorului, nr. 10[19], prevăzut doar cu o intrare realizată din blocuri mari din piatră[20].

Prezentarea informațiilor rezultate din aceste cercetări arheologice de mică amploare, sunt menite să contribuie la o mai bună cunoaştere a oraşului antic Callatis în epoca romano-bizantină.

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 1995-1996 – I. Barnea, *Despre două inscripții paleocreştine de la Mangalia*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 183-186.

GEORGESCU, IONESCU 1995-1996 – V. Georgescu, M. Ionescu, *Mărturii creştine la Callatis*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 187-200.

IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003a – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreştină callatiană*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 225-277.

[13] În stadiul actual al cercetărilor, considerăm că necropola s-a dezvoltat în jurul unei posibile basilici cimiteriale cu dimensiunile de 18 x 10 m (IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003 b, p. 283, n. 13).

[14] PREDA, GEORGESCU 1975, p. 55-75; UNGUREANU, RADU 2006, p. 259-278.

[15] Rezumatul raportului de cercetare arheologică care prezintă un mormânt de înhumație, protejat de *tegulae*, aşezate în două ape, datat în epoca romano-bizantină, a fost publicat în CCA. Campania 2005, nr. 109.

[16] IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003a, p. 244.

[17] UNGUREANU, RADU 2006, p. 267.

[18] IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003 b, p. 279-291.

[19] Cercetat de colega Mădălina Ungureanu.

[20] Acest mormânt va face obiectul unui articol viitor.

IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003b – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Morminte de tip hypogeu din necropola callatiană de epocă romano-bizantină*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 279-291.

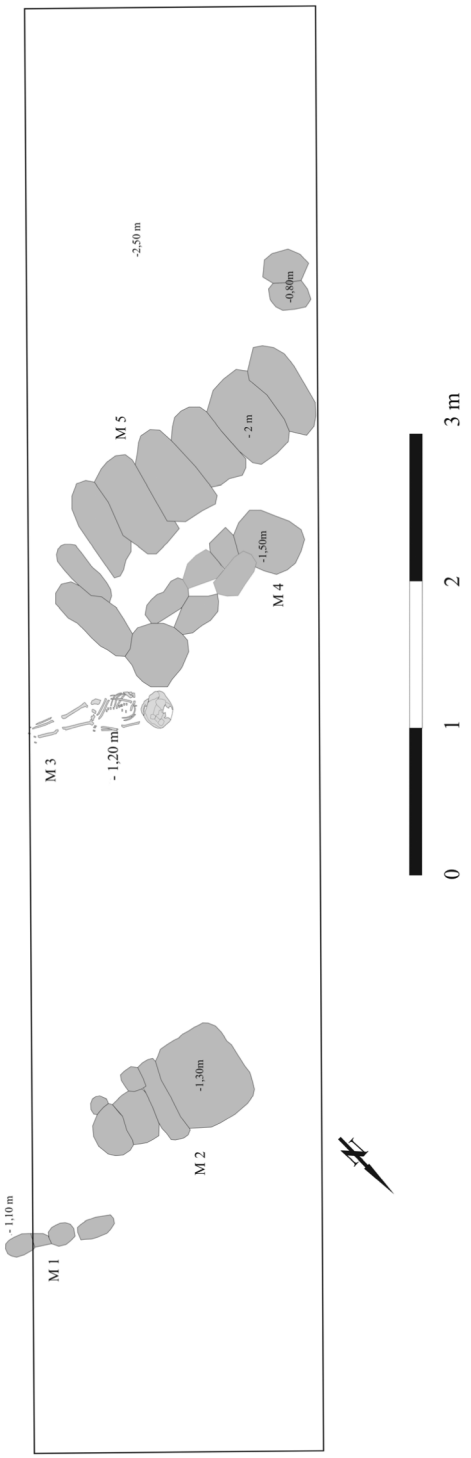
PETRE 1987- Aurelian Petre, *La romanité en Scythia Minor (IIe-VIIe siècles). Recherches archéologiques*, Bulletin AIESEE 17-18 (1987), p. 5-171.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină,* Bucureşti, 1980.

PREDA, GEORGESCU 1975 – C. Preda, N. Cheluță Georgescu, *Săpăturile de salvare de la Mangalia din 1972- necropola callatiană din zona stadionului*, Pontica 8 (1975), p. 55-75

SOFICARU 2009 – A. Soficaru, *Un studiu de bioarheologie asupra necropolei romano-bizantine de la Callatis*, Pontica 42 (2009), p. 562-584.

UNGUREANU, RADU 2006 – M. Ungureanu, L. Radu, *Cercetări arheologice în necropola romano-bizantină de la Callatis*, Pontica 39 (2006), p. 259-278.

Pl. 1. Plan general al cercetării arheologice (Mangalia, Str. Mihai Viteazu nr. 56 D).

a.

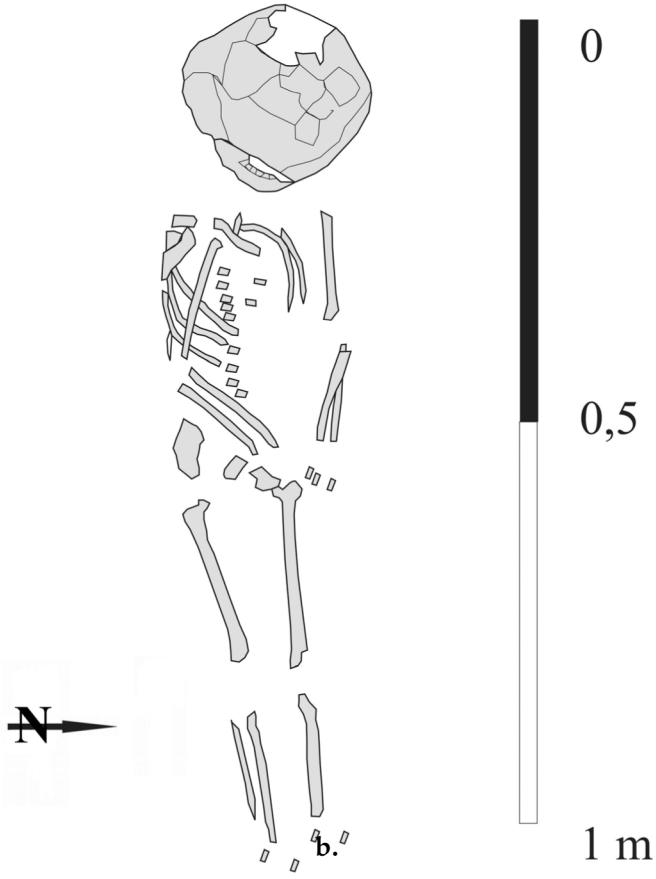

b.

Pl. 2 a,b – Mormântul M2.

a.

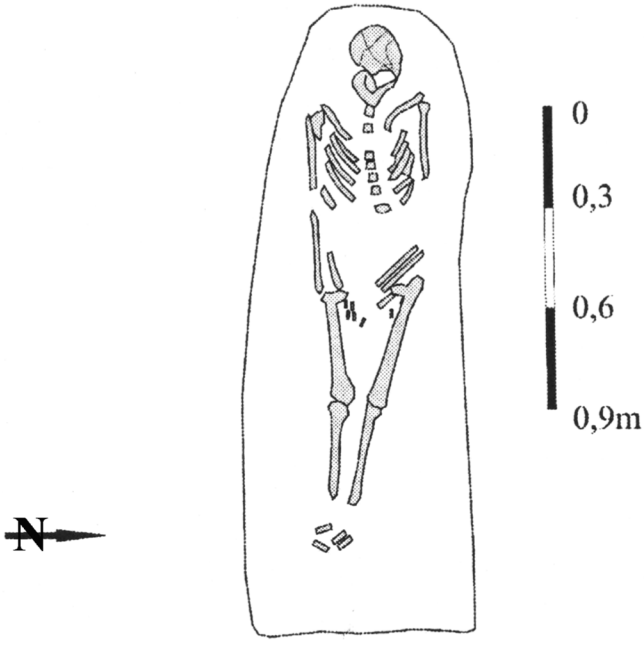

b.

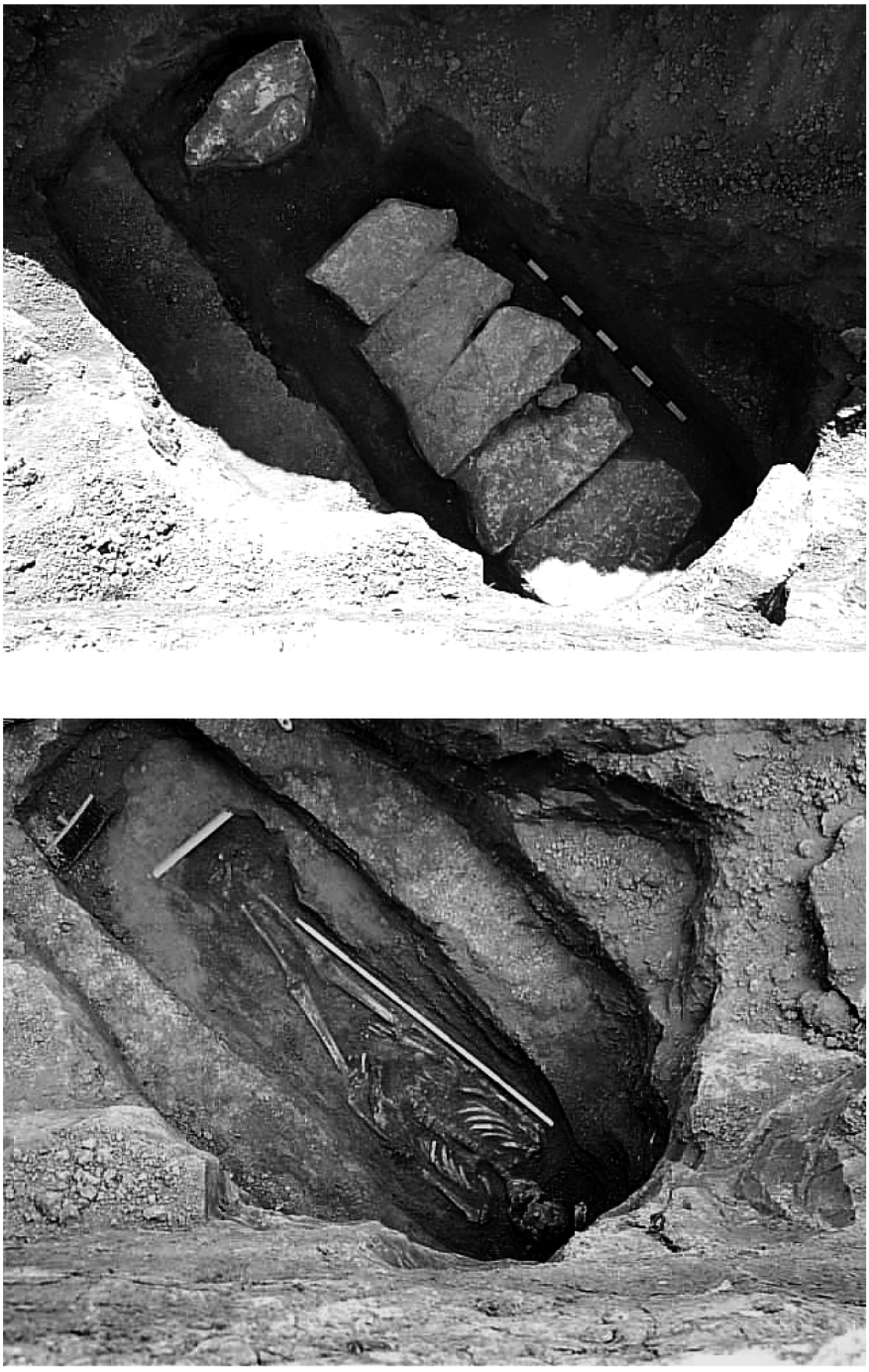
Pl. 3 – Mormântul M3.

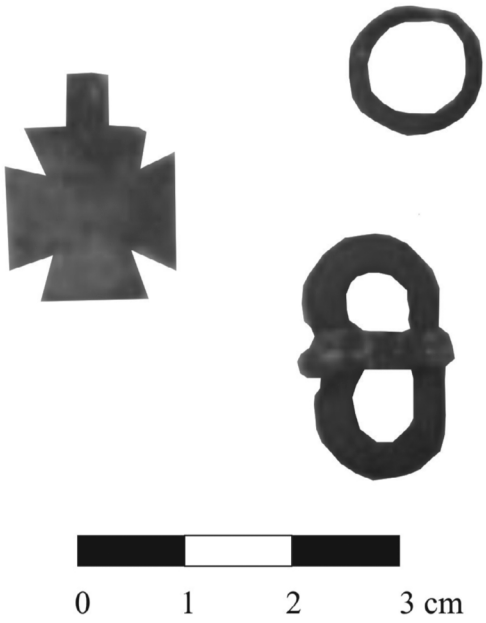
Pl. 4a – Mormântul M4.

Pl. 4b - Mormântul M5.

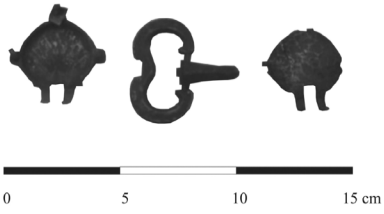

Pl. 5 – Mormântul M5.

Pl. 6 – Inventarul mormântului M2.

Pl. 7 – Inventarul mormântului M5.

UN CUPTOR PENTRU ARS CERAMICA DESCOPERIT LA NOVIODUNUM

Laurenţiu RADU[*]
Aurel STĂNICĂ[**]

Keywords: *pottery kiln, 6th century AD, Noviodunum, Corner Tower.*
Cuvinte-cheie: *cuptor pentru ars ceramica, secolul al VI-lea p. Chr., Noviodunum, Turnul de colţ.*

Abstract: *Within the space separated by the Eastern side of the Corner Tower and the inner wall of the Roman-Byzantine fortress, there was a furnace fitted in the layer of yellow soil, with a slightly ellipsoidal shape (L = 1.25 m, l = 1 .15 m), having a circular foot in the center. The oven walls are made of brick or tile pieces, preserved up to 0.40 m high. This oven has been used for a very short period of time. Inside we have found fragments of a dolium, one of them relatively large, bricks or tiles and pieces of medium burned adobe, intensely burned bone fragments, plus Roman-Byzantine pottery and a sixth century AD jug. This discovery indicates that the kilns were no longer located away from the city walls during the late Roman-Byzantine age.*

Rezumat: *În spaţiul delimitat de latura estică a Turnului de colţ şi zidul de incintă al cetăţii de epocă romano-bizantină, a fost identificat un cuptor amenajat în stratul de pământ galben, cu o formă uşor elipsoidală (L = 1,25 m, lt = 1,15 m). Pereţii sunt alcătuiţi din bucăţi de cărămidă sau ţiglă şi s-au păstrat pe o înălţime de circa 0,40 m. În partea centrală este prevăzut cu un picior circular. Cuptorul a fost utilizat o perioadă foarte scurtă de timp. În interiorul lui au fost descoperite fragmente de chiup, dintre care unul de dimensiuni realtiv mari, de cărămizi sau ţigle şi bucăţi de chirpici, arse secundar, fragmente osteologice arse intens, fragmente ceramice de epocă romano-bizantină şi un ulcior datat în secolul al VI-lea p.Chr. Această descoperire ne indică faptul că spre sfârşitul epocii romano-bizantine cuptoarele de producţie nu mai erau amplasate la distanţă de zidurile cetăţii.*

Identificat încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, oraşul antic Noviodunum

[*] Laurenţiu Radu: Muzeul de Arheologie „Callatis", Şoseaua Constanţei, nr. 23, Mangalia, 905500; e-mail: laurentziu2003@yahoo.ca.
[**] Aurel Stănică: Institutul de Cercetari Eco-Muzeale, str. Progresului nr. 32, Tulcea, 820009; e-mail: aurelstanica@gmail.com.

este localizat la circa 2 km est de Isaccea în punctul „*Eski - Kale*"(în lb. turcă „Pontonul vechi"), pe un promontoriu stâncos ce domină apele Dunării[1]. Izvoarele antice amintesc adesea aşezarea dunăreană, începând de la Ptolemeu (*Geograph*. III, 10, 2, 5), Ammianus Marcellinus (*De bello Gothico*, XXVII, 5, 6)[2], *Notitia Dignitatum* (*Or*., XXXIX, 25, 32, 33)[3], Iordanes (*Getica*, 35)[4], Procopius din Caesarea (*De aedif*., IV, 5, 16)[5] până la Constantin Porfirogenetul (*De Thematibus*, II, 47, 15)[6] în secolul al X-lea.

Complexul arheologic Noviodunum este format din vestigiile cetății romano-bizantine şi medio-bizantine, o întinsă aşezare civilă delimitată de trei valuri de apărare cu şanțurile aferente, la care se adaugă necropolele cetății; se remarcă, din punct de vedere al importanței arheologice, necropola tumulară de epocă romană timpurie, plasată de-a lungul drumurilor radiale ce plecau din cetate.

Primul plan al cetății a fost realizat de inginerul Pamfil Polonic la sfârşitul secolului al XIX-lea, care redă incinta fortificată ca având o formă trapezoidală cu baza mare spre Dunăre[7]. Acest plan a fost mult îmbunătățit în urma cercetărilor aerofotogrametrice publicate în anul 1973 de către Al. S. Ştefan, evidențiind totodată şi cele trei valuri care înconjoară aşezarea civilă[8] .

Cercetarea arheologică a sitului a fost inițiată de către membrii colectivului arheologic de la Dinogetia în anul 1953[9] şi continuată ulterior sub forma săpăturilor de salvare efectuate în special pe latura nordică a cetății, determinate de distrugerile provocate de revărsările apelor Dunării[10]. În anii 1964, 1967, 1970 şi 1971 au fost efectuate sondaje pe laturile de est, sud și vest.

În anul 1995 investigațiile arheologice au fost reluate sub egida Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea. Din anul 2000, cercetările s-au desfășurat prin proiectul *Noviodunum 2000*, inițiat şi condus de către Victor H. Baumann, având ca obiective principale analizarea raporturilor dintre aşezarea civilă şi cetate, degajarea incintei de pe latura de sud a cetății şi introducerea obiectivului în circuitul turistic etc[11]. În acest răstimp au fost publicate mai multe studii cu privire la descoperirile efectuate în zona cetății Noviodunum, dintre care menționăm pe cele semnate de I. Barnea[12], Al. Barnea[13], V. H. Baumann[14],

---

[1] BAUMANN 2010, p. 7-9; SUCEVEANU 1977, p. 59-61, 97-98, 133-135; BARNEA 1991a, p. 187-189.

[2] *FHDR*, II, 125.

[3] *FHDR*, II, 211.

[4] *FHDR*, II, 413.

[5] *FHDR*, II, 473.

[6] *FHDR*, II, 671.

[7] BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957, p. 156, fig. 2

[8] ŞTEFAN 1973, p. 3.

[9] BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957, p. 155-174; BARNEA, MITREA 1959, p. 461- 473.

[10] BARNEA 1977, p. 103-108; BARNEA, BARNEA 1984, p. 97-105 şi 503-518.

[11] BAUMANN 2010 cu rezultatele cercetărilor întreprinse între anii 1995-2009.

[12] Pe lângă cele menționate mai adaugăm BARNEA 1968, p. 239-247; BARNEA 1975, p. 159-162; BARNEA 1977, p. 103-122; BARNEA 1997, p. 353-360 etc.

[13] BARNEA 1991b, p. 81-84.

[14] BAUMANN 2004, p. 113-132; BAUMANN 2008a, p. 189-206; BAUMANN 2008b, p. 207-250; BAUMANN 2009, p. 217-310; BAUMANN 2010.

Gh. Mănucu-Adameşteanu[15] , I. Vasiliu[16], Fl. Topoleanu[17] ş.a.

Cercetările efectuate în colțul de sud-est al fortificației romano-bizantine au evidențiat un turn de colț cu laturile evazate şi un pilon central, ce își regăsește analogii în cadrul aceleiaşi epoci la Capidava (turnurile 2 şi 6)[18], Dinogetia (turnurile 1, 4 şi 10)[19], Tropaeum Traiani (turnul 9)[20], (L)Ibida[21] şi Troesmis-Cetatea de est[22] . Accesul în turn se realiza printr-o scară cu 9 trepte amenajată în grosimea zidului de incintă. Rezultatele cercetările efectuate până în prezent ne conduc la ipoteza potrivit căreia elementul specific al acestui turn constă în utilizarea ca substrucție a zidurilor unui turn anterior, posibil de formă rectangulară aparținând incintei de epocă romană timpurie (realizată probabil în timpul Severilor sau chiar mai devreme)[23]. Din punct de vedere cronologic, construcția turnului de colț poate fi circumscrisă epocii tetrarhice şi a dinastiei constantiniene, iar perioada de funcționare este limitată strict la epoca romano-bizantină (pentru că fortificația bizantină urmează un alt traseu în această zonă)[24].

În campania din anul 2010 a fost reluată cercetarea în spațiul delimitat de latura estică a turnului de colț şi zidul de incintă, cu scopul de a face observații privind conexiunea dintre latura estică a turnului actual păstrat şi elemente ale turnului anterior rectangular. Cu acest prilej am procedat la cercetarea unui cuptor observat încă din anul 2003[25]. Cuptorul, amenajat în stratul de pământ galben (Pl. 1, 2/C, D), care reprezintă solul viu, are o formă uşor elipsoidală (L = 1,25 m, lt = 1,15 m) şi este orientat cu gura de alimentare (*praefurnium*) către sud-est, fapt dovedit şi de existența a două zone paralele de lut ars la roşu, aflate la o distanță de circa 0,5 m între ele. Gura de alimentare are lungimea de circa 0,90 m, iar părțile laterale ale acesteia au fost consolidate cu fragmente de cărămidă şi olane. Cel puțin o parte din lungimea acesteia a fost prevăzută cu o boltă, după cum indică înclinarea spre interior a pereților laterali care s-au păstrat pe o înălțime de circa 0,35 m.

Pereții cuptorului sunt alcătuiți din bucăți de cărămidă sau țiglă, cu o lățime de 0,10 - 0,20 m, plasate tangent la linia curbă ce constituie limita interioară a cuptorului; la interior sunt lutuiți cu un strat gros de circa 3 - 4 cm. Lutul a căpătat o culoare cenuşie-verzuie la exterior şi neagră la interior, fapt ce dovedeşte că instalația a fost utilizată o perioadă foarte scurtă de timp. Doar baza

---

[15] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 237-254; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2009, p. 621-651.

[16] VASILIU 1977, p. 107-142.

[17] TOPOLEANU 1977, p. 184-206.

[18] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 26-72.

[19] BARNEA 1991a, p. 186, fig. 11.

[20] BOGDAN-CĂTĂNICIU 1979, p. 54.

[21] SCORPAN 1980, p. 120, fig. XLVI.

[22] SCORPAN 1980, p. 120, fig. XLVI.

[23] Observațiile realizate în cursul campaniei de cercetări din anul 2010, urmează a fi clarificate în cercetările viitoare.

[24] BAUMANN 2010, p. 120-139; Observații realizate în campaniile de cercetări arheologice 2005-2010.

[25] CCA campania 2003; BAUMANN 2010, p. 123: motivele care au împiedicat cercetarea cuptorului în anul 2003 nu ne sunt cunoscute.

cuptorului are o culoare relativ roşie. În zona gurii de alimentare, pereții cuptorului sunt curbați spre interior. Înălțimea actuală a cuptorului este de circa 0,40 m. În partea centrală este prevăzut cu un picior circular, mai larg la bază şi cu un diametru mai mic (cca. 0,30 m) la partea superioară; acesta s-a păstrat pe o înălțime de circa 0,20 m.

Din interiorul cuptorului s-au recuperat numeroase fragmente de chirpici cu aceeaşi culoare cenuşie-verzuie la exterior şi neagră la interior. Este posibil ca unele fragmente să provină şi de la platforma cuptorului, nu numai de la pereți, dar nu am descoperit niciun fragment care să indice prezența unor perforații.

Din punct de vedere al formei, cuptorul de la Noviodunum (Pl. 2/C, D, 3/A) se încadrează aproximativ în tipul III, varianta 3 din tipologia realizată de către A. Opaiț[26], cu diferența că aici lipseşte forma radială a camerei inferioare, sau în tipul I la Gh. Popilian[27] şi acelaşi tip I la Durostorum[28]. Acest tip este considerat ca fiind cel mai răspândit în atelierele ceramice antice de pe tot teritoriul Imperiului Roman[29]. În Dobrogea, au fost cercetate și publicate o serie de cuptoare utilizate pentru producerea de ceramică sau materiale de construcție. Menționăm cuptoarele de la Oltina[30], Neptun[31], Tomis[32], Ulmetum[33], Dinogetia[34], Teliț[35], sau altele cercetate în teritoriul oraşului Tropaeum Traiani[36], destinate arderii materialelor de construcție şi care se remarcă, în general, prin dimensiunile lor mari şi forma rectangulară[37]. Relativ recent, în așezarea civilă de la Noviodunum a fost cercetat un cuptor pentru ars materiale de construcție, de a cărei existență aveam informații de peste două decenii[38]. În ceea ce priveşte cuptoarele utilizate la realizarea vaselor ceramice, acestea sunt de mici dimensiuni şi au o formă circulară, cum sunt cele din zona Butovo-Pavlikeni[39], sau cele de la Durostorum, unde au fost investigate un număr de 14 complexe [40]. Alte cuptoare de dimensiuni mai mici sunt amintite la Argamum[41] și Teliț[42] .

În interiorul cuptorului au fost descoperit fragmente de chiup, dintre care unul de dimensiuni relativ mari, dar și fragmente de cărămizi, țigle şi bucăți de chirpici, arse secundar, fragmente osteologice arse intens[43] şi fragmente ceramice

[26] OPAIȚ 1996, p. 26-27.
[27] POPILIAN 1976, p. 140.
[28] MUŞEȚEANU, ELEFTERESCU, BÂLTÂC 1998-2000, p. 413-414.
[29] SULTOV 1985, p. 41.
[30] IRIMIA 1968, p. 379-408
[31] ICONOMU 1968, p. 261-265.
[32] RĂDULESCU 1966, p. 6-20.
[33] PANAITESCU 1981, p. 303-308
[34] ŞTEFAN 1957, p. 339-346; BARNEA 1974, p. 105-109.
[35] BAUMANN 1995, p. 269-437; SIMION 1984, p. 67-73; BAUMANN 1984, p. 52-53.
[36] BARNEA 1991a, p. 230. O mențiune fugară privind un cuptor descoperit în sectorul de sud-vest al zidului de incintă al oraşului apare la Gh. Papuc (PAPUC 1979, p. 65, 66, fig. 45).
[37] RĂDULESCU 1969, p. 348-349.
[38] CCA, Campania 2011, nr. 32, 70, 381.
[39] SULTOV 1985, *passim*.
[40] MUŞEȚEANU, ELEFTERESCU, BÂLTÂC 1998-2000, p. 413-414.
[41] COJA 1977, p. 163-179.
[42] BAUMANN 1995, p. 269-437.
[43] Sperăm ca cercetarea arheozoologică să ne ofere mai multe informații cu privire la

de epocă romano-bizantină. Temperatura de ardere secundară a materialului ceramic descoperit în interiorul cuptorului a fost atât de intensă, încât unele fragmente de vase sau de țigle au clivat.

Printre fragmentele ceramice din interiorul cuptorului am descoperit un ulcior de circa 0,20 m înălțime (Pl. 3/A), care a fost „protejat" de un fragment ceramic de mari dimensiuni provenit de la un chiup. Vasul este lucrat în maniera specifică secolului al VI-lea, care poate fi caraterizată cu uşurință drept neglijentă, din pastă cu impurități, arsă la roşu; în urma arderii secundare a căpătat o culoare cenușie pe cea mai mare parte a corpului. Ulciorul este relativ asimetric, fiind înclinat vizibil spre partea prevăzută cu o toartă pornită imediat de sub buză şi prinsă jos în zona diametrului maxim. Baza este inelară, corpul prevăzut cu caneluri largi, puțin sesizabile, iar buza este evazată şi rotunjită. Toarta este masivă în comparație cu dimensiunile vasului şi este ovală în secțiune fig. vas.

*

În ceea ce priveşte semnificația noii descoperiri, asistăm în această epocă - probabil după domnia lui Justinian, când situația economică se degradează în mod evident[44] -, la anumite schimbări în structura urbanistică a aşezării. În situația prezentată de noi acestea constau în plasarea atelierelor meşteşugăreşti în interiorul cetății sau în imediata apropiere a incintei fortificate. În sprijinul acestei afirmații menționăm descoperirea unui strat masiv de chirpici ars la roşu, despre care afirmam într-un raport de săpătură că provin de la un atelier meşteşugăresc[45]. În imediata apropiere, în secțiunile din SC, a fost identificată o anexă gospodărească sau hambar (*horreum*), care a funcționat în cursul secolului al VI-lea până la începutul secolului al VII-lea[46]; în interiorul anexei s-au aflat două *dolia*.

Aceste descoperiri reprezintă ultimul nivel de epocă romano-bizantină identificat în zona de sud-est a fortificației de la Noviodunum.

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 1968 - I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum*, SCN 4 (1968), p. 239 – 247.

BARNEA 1971 - I. Barnea, *Dinogetia et Noviodunum deux villes byzantines du Bas Danube (IVe - IXe siècles)*, RÉSEE 9 (1971), 3, p. 343-362.

BARNEA 1974 - Al. Barnea, *Descoperiri noi în preajma Dinogetiei*, SCIVA 25 (1974), 1, p. 103-114.

BARNEA 1975 - I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum*, (II), SCN 6 (1975), p. 159 - 162.

BARNEA 1977 - I. Barnea, *Noi descoperiri la Noviodunum*, Peuce 6 (1977), p. 103 – 122.

BARNEA 1991a - Al. Barnea, *La Dobroudja aux IVe - VIIe siècles de n. è.*, în Al.

---

originea acestora.

[44] Decăderea economică a provinciilor limitrofe ale Imperiului în a doua jumătate a secolului al VI-lea, este considerată de către Al. Madgearu, principala cauză a dispariției aşezărilor fortificate ale *limes*-ului danubian (MADGEARU 2006, p. 156).

[45] CCA. Campania 2008, nr . 37, 121.

[46] CCA. Campania 2009, nr. 31, 79; BAUMANN 2010, p. 162.

Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 154-317.

BARNEA 1991b – Al. Barnea, *Municipium Noviodunum*, Peuce 10 (1991), p. 81-84.

BARNEA 1997 - I. Barnea, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, SCIVA 49 (1997), 4, p. 353 – 360.

BARNEA, BARNEA 1984 - I. Barnea, Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97 – 106.

BARNEA, MITREA 1959 - I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, Materiale 5 (1959), p. 461 – 473.

BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957 - I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, Materiale 4 (1957), p. 155 – 174.

BAUMANN 1983 - V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAUMANN 1984 - V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în ferma romană de la Telița, punctul „La Pod", în anul 1980*, Peuce 9 (1984), p. 51-65, 457-472.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

BAUMANN 2004 - V. H. Baumann, *La città romana e bizantina di Noviodunum. Reperti arheologici*, în S. Santelia (ed.), *Italia e Romania - Storia, Cultura e Civilta a confronto*, Bari, 2004,p.113-132.

BAUMANN 2008a - V. H. Baumann, *Despre începuturile vieții romane la Noviodunum*, Peuce S.N. 6 (19), (2008), p. 189-206.

BAUMANN 2008b – V. H. Baumann, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, Peuce S.N. 6 (19), (2008), p. 207-250.

BAUMANN 2009 - V. H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce S.N. 7 (20), (2009), p. 217-310.

BAUMANN 2010 - V. H. Baumann, *Noviodunum. Șantier arheologic 1995 - 2009*, Tulcea, 2010.

BOGDAN-CĂTĂNICIU 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, *Incinta. Structură, datare, istoric*, în Al. Barnea, I. Barnea (coordonator), I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 47-63.

CCA. Campania 2008 - V. H. Baumann *et alii*, *Isaccea, jud. Tulcea (Noviodunum)*, CCA. Campania 2008, Valahica, 21 (2009), p. 120-124.

CCA. Campania 2009 - V. H. Baumann *et alii, Isaccea, jud. Tulcea (Noviodunum)*, CCA. Campania 2009, Bucureşti, 2010, p. 76-79.

CCA. Campania 2011 - F. Topoleanu *et alii, Isaccea, jud. Tulcea (Noviodunum)*, CCA. Campania 2011, Bucureşti, 2012, p. 69-71.

COJA 1977 - M. Coja, *Cuptoare antice descoperite în raza cetății de pe Capul Dolojman*, Peuce 6 (1977), p. 163-179.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 - Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1958.

ICONOMU 1968 - C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235-268.

IRIMIA 1968 - M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramica de la Oltina (jud. Constanța)*, Pontice 1 (1968), p. 379-408.

MADGEARU 2006 - Al. Madgearu, *The end of the Lower Danubian Limes: a violent or a peaceful process?*, SAA 12 (2006), p. 151-168.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1977 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Descoperiri mărunte de la Isaccea*, Peuce 9 (1984), p. 237 – 256.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2009 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine din secolele X-XII, descoperite la Isaccea-Vicina, în campania arheologică din 2003*, Pontica 42 (2009), p. 621-651.

MUŞEȚEANU, ELEFTERESCU, BÂLTÂC 1998-2000 - C. Muşeteanu, D. Elefterescu,

A. Bâltâc, *La typologie des fours céramiques de Durostorum*, Cercetări arheologice, 11, partea a II-a (1998-2000), p. 411-423.

OPAIȚ 1996 -A. Opaiț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Chr.)*, Bucureşti, 1996.

PANAITESCU 1981 - A. Panaitescu, *Cuptor de ars materiale de construcții descoperit la Ulmetum*, Pontica 14 (1981), p. 303-308.

PAPUC 1979 - Gh. Papuc, *Sectorul de sud-vest al zidului de incintă*, în Al. Barnea, I. Barnea (coordonator), I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 63-77.

POPILIAN 1976 -Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

RĂDULESCU 1969 - A. Rădulescu, *Ateliere meşteşugăreşti pentru ars materiale de construcție din lut*, Pontice 2 (1969), p. 333-353.

RĂDULESCU 1969 - A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966.

SCORPAN 1980 - C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88, 1980.

SIMION 1984 - G. Simion, *Un cuptor roman de ars bombarde descoperit la Telița*, Peuce 9 (1984), 67-73, p. 473-479.

ŞTEFAN 1957 - Gh. Ştefan, *Un cuptor roman de ars țigle, descoperit la Garvăn*, SCIV 8 (1957), 1-4, p. 339-345.

ŞTEFAN 1973 - Al. S. Ştefan, *Noviodunum – studiu de foto-interpretare arheologică*, BMI 42 (1973), 1, p. 3 – 14.

TOPOLEANU 1984 - Fl. Topoleanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea*, Peuce 9 (1984), p. 187 – 206.

VASILIU 1977 - I. Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce 9 (1984), p. 107 – 142.

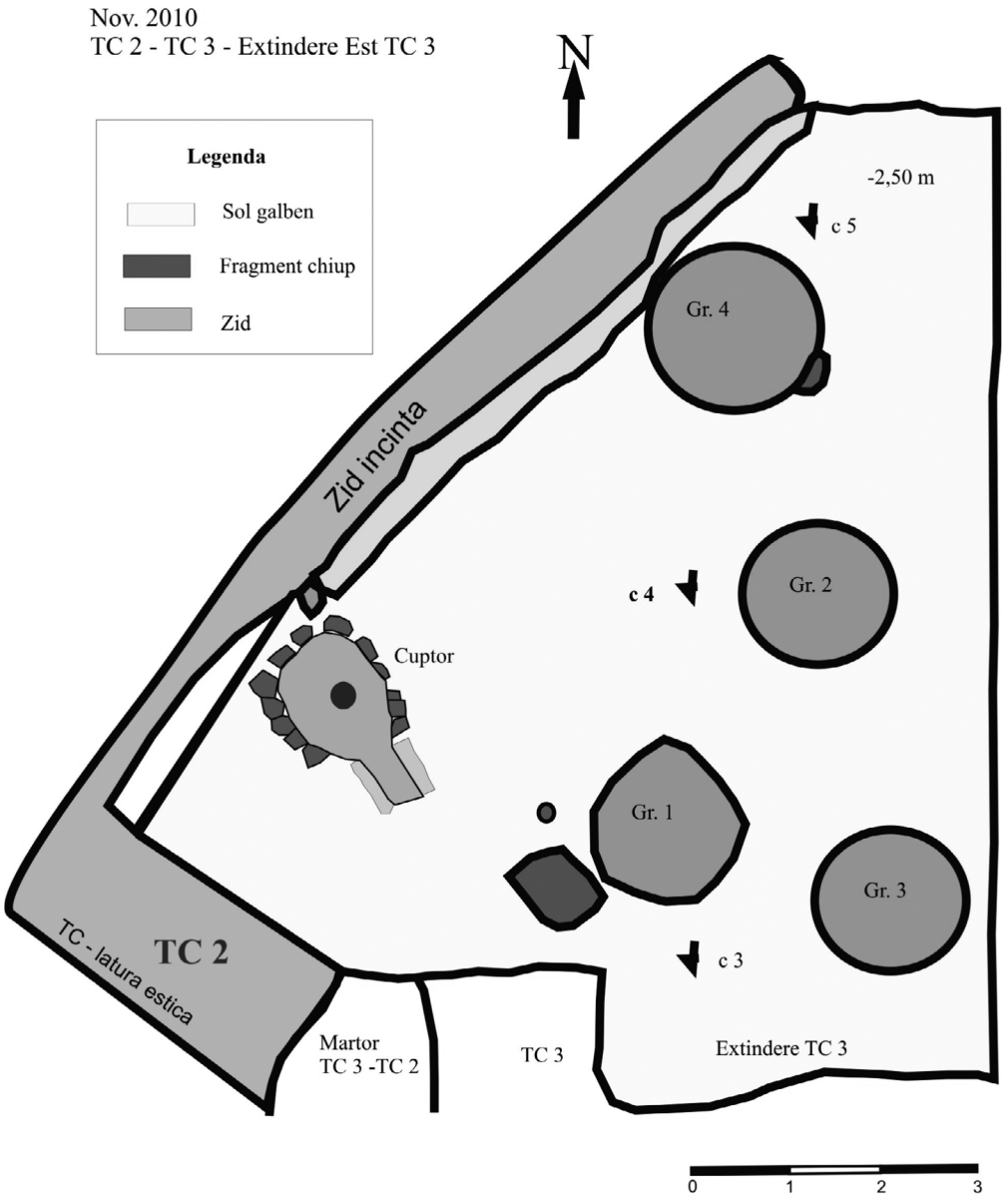
FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 - Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1958.

List of illustrations:

Pl. 1 - Excavation plan.

Pl. 2 - A, B - Overview of the area where he conducted archaeological research, C, D - pottery kiln (without scale).

Pl. 3 - A - Pottery kiln; B - ceramic vessel found in the kiln.

Pl. 1 - Planul săpăturilor.

A

B

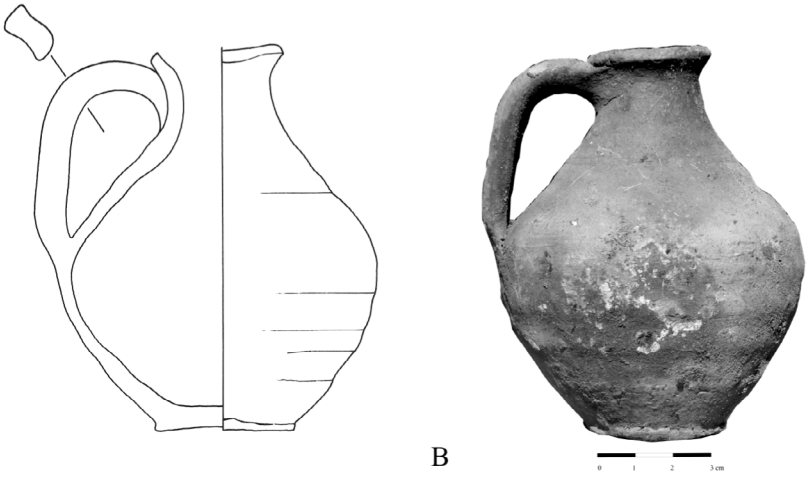
C

D

Pl. 2 A, B - Imagini de ansamblu cu zona unde s-a realizat cercetarea arheologică; C, D - Cuptorul pentru ars ceramica (fără scară).

A

B

Pl. 3 A - Cuptorul pentru ars ceramica;
B - Vasul ceramic descoperit în cuptor.

NOTE EPIGRAFICE
NOTES ÉPIGRAPHIQUES

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (II)

Alexandru AVRAM*

Keywords: *Tropaeum Traiani, funerary epigram, Bithynians, Feteşti-Gară, relief.*
Cuvinte-cheie: *Tropaeum Traiani, epigramă funerară, bitinieni, Feteşti-Gară, relief.*

Abstract: *The author continues the series opened in Pontica 44 (2011), p. 137-140.*

3. Edition of a funerary epigram (second half of the 2nd or beginning of the 3rd cent. AD) found at Ion Corvin (territory of Tropaeum Traiani) only known through a photograph published in MURNU 1913 (fig. 1). The deceased is a Bithynian lady who died at the age of 40 years on sea (restoration v. 3). We have, therefore, a new piece of evidence for Bithynian presence in Scythia Minor during the Roman period. More other persons of the same origin can be listed. On the other hand, this epigram confirms the existence of a Greek speaking community in the territory of the Roman city of Tropaeum Traiani (see BARNEA 2009).

4. Edition of a funerary inscription (2nd cent. BC) found at Feteşti-Gară and some brief considerations about its relief (fig. 2-3). We should suppose a 'pierre errante' brought to the left bank of the Danube from one of the Greek cities of the West coast of the Black Sea (perhaps from Odessos).

Rezumat: *Autorul continuă seria deschisă în Pontica 44 (2011), p. 137-140.*

3. Ediție a unei epigrame funerare (a doua jumătate a sec. al II-lea sau începutul sec. al III-lea p.Chr.), descoperită la Ion Corvin (teritoriul cetății Tropaeum Traiani) şi cunoscută doar printr-o fotografie publicată în MURNU 1913 (fig. 1). Defuncta este o femeie bitiniană în vîrstă de 40 de ani, care a murit pe mare (restituție v. 3). Avem deci o nouă dovadă a prezenței bitiniene în Scythia Minor în perioada romană. Multe alte personaje de aceeaşi origine pot fi enumerate. Pe de altă parte, această epigramă confirmă existența unei comunități elenofone în teritoriul oraşului roman Tropaeum Traiani (vezi BARNEA 2009).

4. Ediție a unei inscripții funerare (sec. al II-lea a.Chr.) descoperite la Feteşti-Gară şi cîteva scurte considerații cu privire la relieful acesteia (fig. 2-3). Trebuie să presupunem o "piatră rătăcitoare" adusă pe malul stîng al Dunării din vreuna din cetățile greceşti de pe coasta de vest a Mării Negre (probabil de la Odessos).

* Alexandru Avram: Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences Humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France; e-mail: alexandru.avram@univ_lemans.fr.

3. Une inscription brièvement signalée naguère par George Murnu[1] semble avoir échappé, jusqu'il y a peu de temps, à l'attention des savants. Ce n'est qu'en menant une enquête exhaustive sur les monuments épigraphiques du sud-ouest de la Dobroudja, en vue de la publication, devenue à l'heure qu'il est imminente, du quatrième volume de la série ISM que le professeur Emilian Popescu l'a sortie de l'oubli, afin de l'insérer dans son corpus. Il m'en a obligeamment confié la réédition, en mettant à ma disposition ses notes préliminaires. C'est ce que j'essaye de faire à cette occasion.

Murnu présente une photo assez peu claire – époque oblige – de l'inscription, reproduite ici d'après la publication de 1913 (fig. 1), car la pierre est introuvable. Il mentionne qu'il s'agit d'une stèle de pierre calcaire apportée de la fontaine de Cuzgun, où elle fut remplacée par une autre pierre. Dimensions: ht. 0.89; larg. 0.66; ép. 0.20 m. En dessus de l'inscription, dans une niche triangulaire en forme de fronton, se dessine la silhouette d'un buste représentant probablement une figure de femme. Pour le reste, Murnu se contente de remarquer que l'inscription est une épigramme funéraire conçue en hexamètres et que le premier vers commence par les mots: ΒΕΙΘΥΝΙΣ ΓΕΝΕΗ ΜΕΝ.

Le village portant naguère le nom turc de Cuzgun s'appelle maintenant Ion Corvin et est situé à ca. 10 km au nord-ouest de Tropaeum Traiani (aujourd'hui Adamclisi). Puisque la photo publiée par Murnu est le seul document qui puisse nous guider, il ne reste qu'à essayer d'en tirer le maximum[2]. La photo étant prise de biais, on voit mieux la partie gauche de l'inscription, alors que les détails de la partie droite demeurent moins clairs. Toujours est-il que l'on peut conclure que la pierre avait été découpée à droite, peut-être lors de sa réutilisation, sans que le champ de l'inscription, en léger creux, en soit pour autant affecté. Car, à l'état actuel, la marge à gauche est manifestement plus large que celle à droite, alors que l'angle inférieur droit du triangle qui constitue le pseudo-fronton semble maladroitement exécuté. La figure en relief semble bien indiquer un buste féminin, sans doute le portrait de la défunte.

En ce qui concerne l'épigramme, le premier vers est sûrement un hexamètre et le deuxième un pentamètre. Quant au troisième, il pourrait être soit un hexamètre, soit un pentamètre. Il est peu probable qu'il y ait eu encore un quatrième vers, car la photo semble suggérer que le bord inférieur était conservé. Une telle structure à trois vers, même si plutôt rare, est d'ailleurs attestée: 1 hexamètre + 2 pentamètres (par exemple, CEG II 493) ou hexamètre + pentamètre + hexamètre (par exemple, CEG II 482).

Les caractères des lettres – *upsilon* à barrette au point d'incidence des hastes, *théta* de forme ovale et traversé d'une barre horizontale sans incidence avec le contour de la lettre, *sigma* de forme rectangulaire – suggèrent une date à chercher dans la deuxième moitié du IIe siècle ou au début du IIIe siècle.

[1] MURNU 1913, p. 110-111.

[2] Je remercie vivement les professeurs Catherine Dobias (Université de Bourgogne) et Christopher Jones (Harvard University) de leurs remarques et suggestions parfois décisives pour la compréhension du texte de cette épigramme. Il va, d'autre part, de soi que j'assume toutes les erreurs éventuelles accompagnant mes lectures et mon interprétation.

Si les lectures de la moitié gauche de la stèle sont en grande partie assurées (fait exception le commencement de la dernière ligne, pour lequel voir *infra*), il n'en va plus de même pour la moitié droite. À la l. 2, après MOIPAI, il semble, à la première vue, que l'on ait affaire à la succession OΔETOIOXO: ce qui ne mènerait à rien, d'autant plus qu'il faudrait alors compter avec un hiatus (Μοῖραι O). Toutefois, la lettre figurant après MOIPAI pourrait également être un *sigma*, lunaire cette fois, en dépit de la prédominance du *sigma* rectangulaire – un manque de constance de la part du graveur qui ne serait pas étonnant et trouverait d'ailleurs à tout moment des parallèles dans l'épigraphie locale[3]. Cela donnerait le datif Μοίραις, ce qui, du coup, ouvre de nouvelles pistes: car une telle solution aurait, de surcroît, l'avantage de permettre de trouver une place pour le δέ, dont la présence est absolument obligatoire, vu le μέν de la première partie du vers. Après δέ, l'on admettra peut-être la particule τοι[4]. Enfin, pour les dernières lettres de la l. 2, si OXO n'offre aucune perspective, il serait, par contre, séduisant d'envisager OXΘ, comme début du mot ὄχθ[ος], « hauteur escarpée, élévation, mamelon ». Ce mot peut prendre parfois chez les poètes le sens de « tertre funéraire »[5]. La solution serait donc Μοίραις δέ τοι ὄχθ[ος], « c'est certes aux Moires (qu'appartient) la tombe », ce qui ferait donc un parfait binôme – assuré par la corrélation μέν ... δέ – avec ce qui est dit au début du vers: « mon origine est bithynienne, mais ma tombe appartient aux Moires ».

Aux l. 3-4, le pentamètre semble être établi. Le mot κενός (dans la poésie, aussi κενεός) signifie ici « vide » plutôt que « vain », comme dans d'autres épigrammes. Puisque la tombe est décrite comme étant vide, on comprend qu'en dépit du mot κεῖμαι, il s'agit d'un cénotaphe. La défunte aurait trouvé la mort ailleurs – peut-être pendant un voyage maritime –, ses restes auraient été irrécupérables et la stèle ne représenterait alors que son cénotaphe: ce qui, au demeurant, conforterait la solution proposée pour le premier vers (« ma tombe appartient aux Moires »).

À la l. 5, il faudrait choisir entre τεσσερακονταέτη[ς] s'accordant avec le sujet, la défunte, et τεσσερακονταέτη, s'accordant avec βίοτον.

Au début de la l. 6, il manque une lettre, ensuite je crois voir, avec difficulté, il est vrai, ΛEI. Puisque à la fin de la ligne précédente, il ne manque apparemment que deux lettres, et compte tenu du fait que l'on attendrait à cet endroit une brève mention des circonstances de la mort de la Bithynienne, je suis enclin à mettre à profit une suggestion que m'a faite Catherine Dobias, laquelle m'a suggéré de chercher quelque chose en relation avec une mort survenue sur mer. Je me demande s'il ne faut pas envisager l'expression ἐν ἁλί, « en mer »; cf. le latin *salio*). Cette expression, un vrai lieu commun dans l'*Anthologie Palatine* et ailleurs dans d'autres épigrammes – ce qui me dispense d'en donner des références –, est communément rendue, pour des raisons métriques, par εἰν ἁλί (_vv). Néanmoins, le poète local devait faire insérer ici une succession comportant la structure vv_ ,

[3] À comparer avec le deuxième C du mot τεσσαρακονταέτη[ς] (l. 5).

[4] La succession δέ τοι est fréquente dans les poèmes homériques : *Il*. I 181, 228, 239, 252, 297, 419, etc.

[5] Eschyle, *Perses* 647, pour désigner la tombe de Darius. Les scholies précisent d'ailleurs ὄχθος· τάφος.

ce qui l'aurait, comme je suppose, contraint de changer la distribution des quantités: ι (i bref par nature) est allongé par licence métrique au temps fort du quatrième pied et rendu graphiquement par ει en vertu d'un banal iotacisme. Sans pour autant me flatter d'en avoir trouvé des parallèles dans la poésie, je propose donc [ἐν / ἁ]λεῖ. Après βίοτον, l'on attendrait un participe signifiant « ayant quitté », à valeur peut-être explicative, « puisque j'ai quitté », et commençant obligatoirement par une consonne, afin que -τον de βίοτον soit long. L'on pourrait penser, à titre d'exemple, à προλιποῦσα.

Tout bien considéré, le texte semble se présenter de la manière suivante (distribution par vers):

Βειθυνὶς γενεὴ μὲν / ἐμοί, Μοίραις δέ τοι ὄχθ̣[ος] ΄
Χρύση νῦν κεῖμαι [τύμ]/βον ἔχουσα κεν̣ό̣ν̣,
τεσσαρακονταέτη[ς ἐν / ἁ]λεῖ βίοτον [προλιποῦσα?]

V. 2 (l. 4): la boucle inférieure du *bêta* n'est pas fermée en bas.

Traduction :

« Ma naissance (est) bithynienne, mais mon tombeau (appartient) certes aux Moires. Moi, Chrysè, gis maintenant, ayant une tombe vide, puisque j'ai quitté la vie sur mer âgée de quarante ans ».

Le nom Χρύση était déjà attesté une fois en Bithynie, mais il convient d'y ajouter, dans la même région, les dix occurrences de la forme Χρύσα[6].

La présence d'une Bithynienne dans le territoire de Tropaeum Traiani n'a rien de surprenant. Il est connu qu'à l'époque impériale, la Thrace et la Mésie inférieure ont accueilli des vagues, selon toute évidence, massives de colons en provenance de Bithynie, surtout de la région de Nicée et de Nicomédie (commerçants et marbriers pour la plupart), puis de Prousias de l'Hypios (commerçants installés surtout dans les villes maritimes)[7]. J'ai donné ailleurs une liste commentée des Bithyniens attestés dans ces provinces à l'époque romaine[8], par conséquent, je ne mentionne ici que ceux de Scythie Mineure.

Il y a, tout d'abord, une Bithynienne à Troesmis, *Publicia Cyrilla*, *domo Bithyna*, *[li]berta et co[niux]* de *C. Pu[bli]cius Niger*, soldat de la légion *V Mac(edonica)*[9].

Les Héracléotes du Pont sont de loin les plus nombreux: à Callatis,

[6] LGPN V.A, *s. v.* Χρύσα et Χρύση.

[7] BROUGHTON 1938, p. 874-875 ; GREN 1941, p. 18, note 58; GEROV 1980, p. 28-30 (particulièrement note 31, avec de nombreux renvois à des documents). – Sur Nicomédie: WARD-PERKINS 1980a; WARD-PERKINS 1980b; ROBERT 1987, p. 112-114; RUFFING 2006, particulièrement p. 144-147 (SEG 56, 2082); ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, particulièrement p. 57-58; BOUNEGRU 2006b. – Sur Prousias de l'Hypios et Nicomédie: BOUNEGRU 2006a, p. 84-85; BOUNEGRU 2007. – Études régionales: VELKOV 1965 = VELKOV 1980, p. 251-261; TAČEVA 1969; BOUNEGRU 2000; CURCĂ, ZUGRAVU 2005.

[8] AVRAM (sous presse).

[9] CIL III 7503 = ISM V 192 (a. 106-162); cf. ARICESCU 1977, p. 36 et 219, n° 24.

Εὔανδρος Φρόντωνος[10], mais surtout les nombreux membres d'une σύνοδος Ἡρακλεωτῶν qui ont fait une dédicace à [Ἡρα]κλῆς Φαρανγείτης[11]; à Tomis, *C(aius) Aurelius Alexandrus*, *n(atus) Heraclia*, membre d'une association regroupant plusieurs ressortissants de villes pontiques et propontiques[12], ainsi que deux inconnus[13]; à Histria, Διομήδης Διομήδου[14]; à Tyras, Μ̣(ᾶρκος) Αὐρ(ήλιος) Ἀρτέμων, Ἰ[στριανός, - , Ἡ]ρακλεώτης, Τυ[ρανὸς πολ(ε)ίτης καὶ? β]ο̣υλευτής[15].

Quant aux ressortissants de Prousias de l'Hypios, ils sont tous attestés à Tomis: Εὐέλπιστος Π[ρου]σαεὺς ὁ καὶ Τομε[ίτης][16], Μητρόδωρος Γαΐου, ἔνπορος, Προυσιεὺς ἀπὸ Ὑπίου[17], et [- -]ν Στρατοκλέου, ἔ̣ν̣πορος, Προυσιεὺς ἀπὸ Ἱ̣π̣π̣[ίου] (c'est-à-dire Ὑπίου)[18].

Viennent ensuite les ressortissants de la région de Nicée et de Nicomédie. En ce qui concerne les Nicéens, l'on compte un vétéran de la légion *V Mac(edonica)* établi à Troesmis, *[V]al(erius) Firmus*, *domo Nicia*[19], et surtout Ἀλέξανδρος Ἡρακλέωνος Νεικαεύς, γερουσιαστής, à Noviodunum[20]. Ce dernier aura accompli sa charge à Callatis plutôt qu'à Histria[21], avant de se retirer à Noviodunum, où a été trouvé son sarcophage.

Plusieurs Nicomédiens sont attestés dans des villes portuaires. Tout d'abord, à Tomis : deux membres de la même association, à laquelle appartenait également l'Héracléote mentionné plus haut, *Lucius Antonius Capito*, *Nicomedia*, et *[T.?] Ailius Barbario*, *n(atus) Nicomedia*[22], ensuite Δαμόστρατος Ἡρᾶ[23], Εἰσίδωρος[24], Τειμοκράτης Ἀλεξάνδρου, γένι Νικομηδεὺς ὁ κὲ Τομίτης φυλῆς Ῥωμέων, et sa famille[25], ainsi que deux inconnus, dont un ἀρχιτέκτων, Νεικομ[ηδεύς] ὁ καὶ Τομείτ[ης], attesté à Olbia[26]. Deux frères ἔνποροι, Ἀσκληπιάδης Μηνοφίλου

[10] PFUHL – MÖBIUS 1977-1979, n° 2111 = ISM III 177 (milieu du IIe siècle).

[11] ISM III 72 (fin du IIe siècle); cf. CORSTEN 2006, p. 124-125; CORSTEN 2007, p. 133-134.

[12] CIL III 7532 (ILS 4069) = ISM II 129, l. 6 (première moitié du IIe siècle).

[13] ISM II 235 (IIe siècle) et peut-être aussi 233 (IIe siècle; Ἡρακλε[ίδης], selon l'éditeur, mais plutôt Ἡρακλε[ώτης], comme le propose AMELING 1994, p. 166, note 130).

[14] ISM I 310 (IIIe siècle).

[15] IVANTCHIK, SON 2002 (Ann. ép. 2002, 1251; SEG 52, 748; a. 222–235).

[16] ISM II 308 (IIe/IIIe siècles). Voir ROBERT 1959, p. 188 = ROBERT 1989, p. 218, note 3, qui estime qu'il s'agit d'un ressortissant de Pruse ; cf. ROBERT 1980, p. 80, note 495. Toutefois, s'il est vrai que cet ethnique désigne communément les habitants de Pruse, il peut aussi être utilisé, surtout dans la prosopographie externe, pour les ressortissants de Prousias de l'Hypios.

[17] ISM II 462 (IIe/IIIe siècles); cf. Bull. ép. 1976, 483; ROBERT 1980, p. 80.

[18] ISM II 248 (deuxième moitié du IIe siècle); cf. ROBERT 1980, p. 80. Voir, pour une lecture améliorée de cette inscription, SLUŞANSCHI 1988-1989, p. 307, n° III (SEG 39, 679).

[19] ISM V 196 (Ann. ép. 1980, 821; IIe siècle)

[20] ISM I 275 = V 280 (IIe siècle). Le datif NEIKEI a été interprété comme Νεικαεῖ dans SEG 28, 611, d'où l'ethnique du personnage.

[21] Voir les arguments que j'ai avancés dans cette direction dans ISM III, p. 140. Il va de soi que, pour avoir assumé cette charge, ce Nicéen aura reçu la citoyenneté à Callatis.

[22] CIL III 7532 (ILS 4069) = ISM II 129, l. 4 et 9 (première moitié du IIe siècle).

[23] ISM II 281 (fin du IIe ou début du IIIe siècle).

[24] ISM II 328 (IIe/IIIe siècles).

[25] ISM II 256 (fin du IIe ou début du IIIe siècle).

[26] ISM II 259 (fin du IIe ou début du IIIe siècle). Pour l'architecte, IOSPE I² 174 (a. 198);

Νικομηδεὺς ὁ καὶ Ἀζανείτης Μηνόφιλος (Μηνοφίλου), sont attestés par le monument funéraire du premier dans le territoire d'Histria[27], mais au vu leur profession, ils auront déployé leurs activités toujours dans la grande cité portuaire qu'était à l'époque Tomis. Dans le territoire d'Histria on rencontre également un marbrier nicomédien, Φοῖβος, ayant signé une plaque votive[28]. Récemment, un autre Nicomédien, Δημοσθένης, Ἀθηνεαστής, c'est-à-dire membre d'un collège d'adorateurs d'Athéna, a été signalé à Dionysopolis[29].

Enfin, un dernier Bithynien dont le nom demeure inconnu, attesté toujours à Tomis, semble provenir de Pruse[30], à condition que la restitution de son épitaphe en vers soit tenable: προλιπὼ[ν Προύση?]ς Βειθυ<ν>ί[δος εἰερὸν] ἄστυ.

Il résulte de ce bref passage en revue que les Bithyniens sont attestés, à l'exception de ceux de Troesmis, en relation avec le camp de la légion *V Macedonica*, et du *gérousiastès* retiré à Noviodunum (à moins qu'il ne s'agisse d'une pierre errante !), dans les villes littorales, Dionysopolis, Callatis, Histria, Tyras, et avant tout, Tomis.

Quelle place donc pour notre Bithynienne du territoire de Tropaeum Traiani? Récemment, Alexandru Barnea, en publiant une nouvelle inscription grecque de cette ville fondée par Trajan, a supposé, avec de bons arguments, l'existence d'une communauté hellénophone, regroupée peut-être, aux IIIe/IVe siècles, dans un *uicus*. Il y avait apparemment parmi ces habitants de bons connaisseurs non seulement du grec mais aussi de la littérature grecque. À preuve, entre autres, l'apparition d'une épithète inattendue de Poseidon, Κυανοχέτης, que l'on rencontre dans l'*Iliade* (XX 144: Κυανοχαίτης), ainsi que la forme tout aussi homérique du nom du dieu, Ποσειδάωνι au datif (cf. *Il*. XIV 357)[31].

L'inscription signalée par George Murnu et sur laquelle je suis revenu à cette occasion témoigne de ce que cette communauté, composée – pourrait-on ajouter maintenant – peut-être majoritairement de Bithyniens, était plus ancienne (époque des Sévères au plus tard). Ce moment concorde d'ailleurs avec l'apogée de la présence bithynienne en Thrace et en Mésie inférieure. Nul doute que parmi ces Bithyniens installés dans le territoire de Tropaeum Traiani, dont quelques uns bons connaisseurs d'Homère, il y avait des lettrés capables de produire des poésies funéraires comme la nôtre, fussent-elles banales comme contenu et parsemées de chablons.

4. Mon ami Costel Chiriac, chargé de recherches à l'Institut d'Archéologie de Iaşi, a attiré il y a quelques années mon attention sur une inscription abritée par le Musée de Slobozia (inv. 2661). Il s'agit d'une stèle à relief acquise en 1982. Elle se

cf. HELLMANN 1994, p. 154-155, n° 89.

[27] ISM I 356 (IIe/IIIe siècles); cf., pour une nouvelle lecture de cette inscription, AVRAM 2007, p. 110-111, n° 356.

[28] ISM I 374 (époque impériale, datation plus serrée impossible).

[29] LAZARENKO, MIRCHEVA, ENCHEVA, SHARANKOV 2010, p. 31 et 34; cf. A. Avram, Bull. ép. 2011, 448 (p. 446). Ce Nicomédien consacre un autel à Héraclès (IIe/IIIe siècles). La variante Ἀθηνεαστής est attestée à cette occasion pour la première fois.

[30] ISM II 368 (sans doute IIIe siècle).

[31] BARNEA 2009; cf. A. Avram, Bull. ép. 2010, 451.

trouvait auparavant dans le cimetière de l'église orthodoxe Saint-Nicolas de Feteşti-Gară (sur la rive gauche du Danube), où elle avait été identifiée par le pope Iliescu, à l'époque titulaire de la paroisse.

La stèle de marbre est brisée en haut et en bas (fig. 2-3). De la partie supérieure il manque surtout le coin droit, ce qui fait que le relief soit endommagé à cet endroit : il manque la tête du défunt, alors que de celle de sa femme il ne reste qu'un contour assez vague qui ne permet guère d'en distinguer les traits. De la partie inférieure il manque surtout le coin gauche, ce qui a entraîné la disparition de toute la moitié gauche de l'inscription gravée sous le relief.

Dimensions: ht. 0.53 ; larg. 0.446 ; ép. 0.095 m.

Le relief est disposé dans une niche (larg. de la marge 0.04 m) et représente la scène du banquet couché. Sur la *klinè*, l'homme, regardant vers la gauche, tient dans sa main gauche un vase à anses, tandis que sa main droite semble toucher la tête de la femme, elle aussi couchée et regardant son époux. Devant la *kliné*, au premier plan, à gauche, une servante, figurée de profil, regardant vers la droite et tenant un vase dans sa main droite. Du côté opposé, un jeune esclave, de dimensions plus grandes que la servante, figuré à moitié en relief en dehors du cadre, sur la marge droite de la niche, regarde vers la gauche. Entre ces deux derniers personnages et devant la *klinè*, un trépied sur lequel se trouvent apparemment des fruits.

L'inscription est disposée sous la niche du relief. Ht. des lettres : 1,5-1,7 cm (*omikron* = 1,2 cm). J'y lis:

[ὁ δεῖνα] Θεοδώρου
[χα]ῖρε

L. 2 : seule la partie supérieure de l'*iota* est visible.

À en juger d'après la disposition des lignes, le nom manquant du défunt aurait dû être assez court, car il n'y a pas trop d'espace dans la lacune.

Le relief présente une particularité frappante: les deux personnages regardant l'un vers l'autre sont couchés, alors que le schéma usuel dans les villes du Pont Gauche, hérité selon le cas soit de Byzance et de Bithynie, soit de Cyzique, était plutôt « liegender Mann und sitzende Frau » (la femme étant assise sur un siège ou un tabouret, à gauche). D'autre part, la main de l'homme semble disparaître derrière la tête de la femme : il n'est donc pas question de couronne, comme cela arrive maintes fois dans la même région, notamment sur les reliefs funéraires d'Odessos[32].

J'avoue ne pas connaître d'analogie pour un tel schéma dans les villes de la côte occidentale de la mer Noire. Néanmoins, vu le lieu de la découverte, il est

[32] Pour les schémas de la représentation du banquet couché dans les villes du Pont Gauche, voir ALEXANDRESCU VIANU 1977; ALEXANDRESCU VIANU 1985; COVACEF 2002, 202-219; OPPERMANN 2004, p. 268-269; CONRAD 2004, p. 57-63. Pour les reliefs de Byzance, de Bithynie et de Mysie, voir notamment SCHMIDT 1991; CREMER 1991; CREMER 1992; FABRICIUS 1999, p. 225-334.

sûr que l'on a affaire à une pierre errante en provenance d'une ville grecque littorale, sans doute d'Odessos, arrivée à un certain moment sur la rive gauche du Danube. Cinq lettres cyrilliques ont été gravées dans la partie supérieure gauche de la niche, sans doute au XIXe siècle: autant dire que la pierre aurait déjà pu se trouver à l'endroit où elle a été découverte au moins depuis cette époque.

Quant aux traits paléographiques de l'inscription, les formes de l'*oméga* et de l'*upsilon* indiqueraient la basse époque hellénistique (plutôt le IIe siècle av. J.-C.). Nous avons donc affaire à l'une des plus anciennes représentations du banquet couché dans le Pont Gauche[33].

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU VIANU 1977 – Maria Alexandrescu Vianu, *Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie inférieure : schémas et modèles*, Dacia N. S. 21 (1977), p. 139-166.

ALEXANDRESCU VIANU 1985 – Maria Alexandrescu Vianu, *Les stèles funéraires de la Mésie inférieure*, Dacia N. S. 29 (1985), p. 57-79.

ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009 – Maria Alexandrescu Vianu, *Ateliere de sculptură în Moesia inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, SCIVA 59-60 (2008-2009), p. 53-80.

AMELING 1994 – W. Ameling, *Prosopographia Heracleotica*, dans Ll. Jonnes, *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 47, Bonn, 1994.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N. S. 51 (2007) [A. Avram (éd.), *Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne à la mémoire de D. M. Pippidi*], p. 79-132.

AVRAM (sous presse) – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, dans H. Bru et G. Labarre (éds), *L'Anatolie des peuples, cités et cultures*, Actes du Colloque international de Besançon, 26-27 novembre 2010, Presses Universitaires Franc-Comtoises, Besançon (en cous d'impression).

BARNEA 2009 – A. Barnea, *Les Grecs de la ville romaine de Tropaeum Traiani*, dans G. Vottéro (éd.), *Le grec du monde colonial antique* I. *Le N. et N.-O. de la Mer Noire, Actes de la Table Ronde de Nancy, 28-29 septembre 2007*, Études anciennes, 42, Nancy – Paris, 2009, p. 119-123.

BOUNEGRU 2000 – O. Bounegru, *Der westliche Pontosraum und seine Handelsbeziehungen in der römischen Kaiserzeit*, Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 19.2 (2000), p. 109-121.

BOUNEGRU 2006a – O. Bounegru, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romaine*, Philippika, Marburger altertumskundliche Abhandlungen, 9, Marburg, 2006.

BOUNEGRU 2006b – O. Bounegru, *Trafiquants et armateurs de Nicomédie dans la Méditerranée à l'époque romaine*, dans A. Akerraz, Paola Ruggeri, A. Siraj et Cinzia Vismara (éds), *L'Africa romana. Mobilità delle persone e dei popoli, dinamiche migratorie, emigrazioni ed immigrazioni nelle province occidentali dell'Impero romano*, Atti del XVI convegno di studio, Rabat, 15-19 dicembre 2004, 3, Rome, 2006, p. 1557-1568.

BOUNEGRU 2007 – O. Bounegru, *Le Pont Gauche et Rome : tradition hellénistique et modèles commerciaux romains*, Classica & Christiana 2 (2007), p. 49-58.

BROUGHTON 1938 – T. R. S. Broughton, *Roman Asia*, dans T. Frank (éd.), *An*

[33] OPPERMANN 2004, p. 268.

Economic Survey of Ancient Rome IV, Baltimore, 1938.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.

CORSTEN 2006 – Th. Corsten, *Prosopographische und onomastische Notizen II*, Epigraphica Anatolica 39 (2006), p. 121-132.

CORSTEN 2007 – Th. Corsten, *Prosopographische und onomastische Notizen III*, Gephyra 4 (2007), p. 133-144.

COVACEF 2002 – Zaharia Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

CREMER 1991 – Marie-Louise Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien*. 1. *Mysien*, Asia Minor Studien, 4.1, Bonn, 1991.

CREMER 1992 – Marie-Louise Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien*. 2. *Bithynien*, Asia Minor Studien, 4.2, Bonn, 1992.

CURCĂ, ZUGRAVU 2005 – Roxana Curcă et N. Zugravu, *« Orientaux » dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique*, dans V. Cojocaru (éd.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iaşi, 2005, p. 313-329.

FABRICIUS 1999 – Johanna Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellung in ostgriechischen Städten*, Studien zur antiken Stadt, 3, Munich, 1999.

GEROV 1980 – B. Gerov, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam, 1980.

GREN 1941 – E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.

HELLMANN 1994 – Marie-Christine Hellmann, *Les signatures d'architectes en langue grecque. Essai de mise au point*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 104 (1994), p. 151-178.

IVANTCHIK, SON 2002 – A. Ivantchik et Natalia Son, *A New Inscription from Alexander Severus*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 8.1-2 (2002), p. 1-15.

LAZARENKO, MIRCHEVA, ENCHEVA, SHARANKOV 2010 – I. Lazarenko, Elina Mircheva, Radostina Encheva et N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, dans E. K. Petropoulos et A. A. Maslennikov (éds), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessalonique, 2010, p. 13-62.

MURNU 1913 – G. Murnu, *Monumente de piatră din colecția de antichități a muzeului dela Adamclissi*, BCMI 6 (1913), p. 97-122.

OPPERMANN 2004 – M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 2, Langenweißbach, 2004.

PFUHL, MÖBIUS 1977-1979 – E. Pfuhl, H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* I-II, Mayence, 1977-1979.

ROBERT 1959 – L. Robert, *Les inscriptions grecques de Bulgarie*, Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes 85 (3e sér., 33), 1959, p. 165-236 = ROBERT 1989, p. 195-266.

ROBERT 1980 – L. Robert, *À travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, BEFAR, 239, Paris, 1980.

ROBERT 1987 – L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, BEFAR, 239 *bis*, Paris, 1987.

ROBERT 1989 – L. Robert, *Opera minora selecta* V, Amsterdam, 1989.

RUFFING 2006 – K. Ruffing, *Die regionale Mobilität von Händlern und Handwerkern nach den griechischen Inschriften*, dans E. Olshausen et H. Olshausen (éds), *„Trojaner sind wir gewesen". Migrationen in der antiken Welt*, Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums, 8, 2002, Stuttgart, 2006, p. 133-149.

SCHMIDT 1991 – S. Schmidt, *Hellenistische Grabreliefs. Typologische und chronologische Beobachtungen*, Arbeiten zur Archäologie, Cologne – Vienne, 1991.

SLUŞANSCHI 1988-1989 – D. Sluşanschi, *Tomitana Graeca*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 305-311.

TAČEVA 1969 – Margarita Tačeva, *Kleinasiaten und Syrer in Nicopolis ad Istrum, 2.-3. Jh.*, dans *Actes du Ier Congrès international des études balkaniques et sud-est-européennes, Sofia, 26 août – 1er septembre 1966* II. *Archéologie, histoire de l'antiquité, arts*, Sofia, 1969, p. 115-123.

VELKOV 1965 – V. Velkov, *Kleinasiaten und Syrer in den Balkangebieten während der Spätantike, IV.-VI. Jh.*, dans *Études historiques* II, Sofia, 1965, p. 19-29 = VELKOV 1980, p. 251-261.

VELKOV 1980 – V. Velkov, *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies*, Amsterdam, 1980.

WARD-PERKINS 1980a – J. B. Ward-Perkins, *Nicomedia and the Marble Trade*, Papers of the British School at Rome 48 (1980), p. 23-69.

WARD-PERKINS 1980b – J. B. Ward-Perkins, *The Marble Trade and its Organization. Evidence from Nicomedia*, dans J. H. D'Arms et E. Chr. Kopff (éds), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome. Studies in Archaeology and History*, Rome, 1980, p. 325-338.

ABRÉVIATIONS

CEG - P. A. Hansen, *Carmina Epigraphica Graeca* I–II, Berlin – New York, 1983-1989.

Fig. 1 - Inscription trouvée à Ion Corvin (naguère Cuzgun). D'après MURNU 1913.

Fig. 2 - Inscription trouvée dans le cimetière de l'église orthodoxe Saint-Nicolas de Feteşti-Gară.

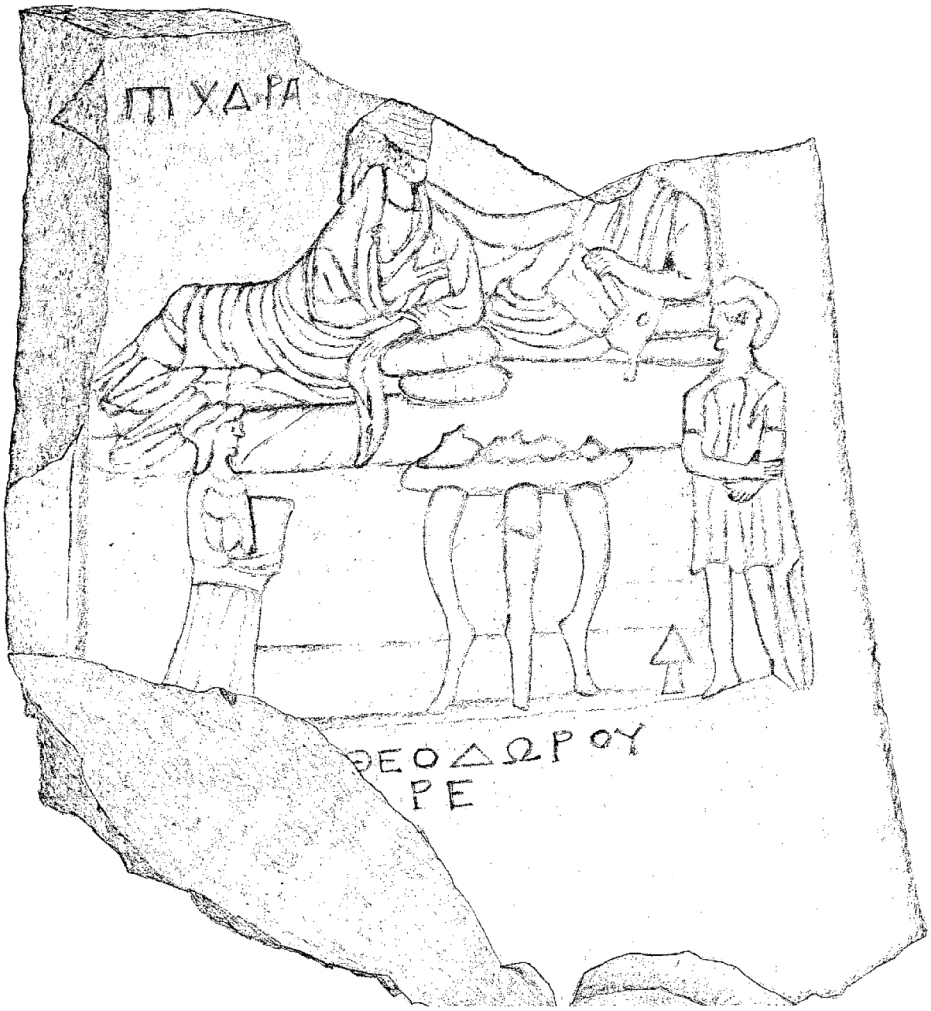

Fig. 3 - Inscription trouvée dans le cimetière de l'église orthodoxe Saint-Nicolas de Feteşti-Gară.

TROIS FRAGMENTS INÉDITS D'UNE ARCHITRAVE TOMITAINE – ISM II 44

Maria BĂRBULESCU[*]
Livia BUZOIANU[**]

Mots-clés: *architrave, Tomis, légat impérial, Q. Pompeius Falco.*
Cuvinte-cheie: *arhitravă, Tomis, legat imperial, Q. Pompeius Falco.*

Résumé: *La note présente trois fragments qui appartenaient à une architrave monumentale de Tomis. Deux de ces fragments conservent les traces d'une inscription bilingue. D'après les éléments conservés nous associons, de manière hypothétique,les nouveaux fragments à l'inscription ISM II 44. Les fragments permettent une discussion sur le titre du légat impérial Q. Roscius Murena Coelius Silius Iulius Pompeius Falco. Le nom du gouverneur de la province (116/117 ap. J.-C.) se retrouve sur plusiurs monuments épigraphiques de Tomis et d'autres villes de la Mésie Inférieure.*

Rezumat: *Nota prezintă trei fragmente dintr-o arhitravă monumentală din Tomis, dintre care două poartă urme de inscripție bilingvă. După elementele păstrate apropiem, ipotetic, noile fragmente de inscripția ISM II 44. Fragmentele permit o discuție asupra titulaturii legatului imperial Q. Roscius Murena Coelius Silius Iulius Pompeius Falco. Numele guvernatorului provinciei (116/117 p. Chr.) apare şi pe alte câteva monumente epigrafice din Tomis şi din unele oraşe ale Moesiei Inferior.*

Les deux premiers fragments (*a*, *c*) appartenant à un entablement à l'architrave et frise monolithes monumentale en marbre gravée d'une inscription bilingue, en provenance de Tomis, ont été publiés par Gr. Tocilescu dans l'AEM à la fin du XIXe siècle[1]. Beaucoup plus tard, Gabriella Bordenache a réuni dans une étude parue dans *Dacia N.S. 4* (1960), les six fragments de l'architrave de Tomis qui étaient connus à la date mentionnée[2]. L'auteure a complété le polionyme du

[*] Maria Bărbulescu: Universitatea „Ovidius", Facultatea de Istorie şi Ştiințe Politice, Aleea Universității, nr. 1 Constanța 900697; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr.

[**] Livia Buzoianu: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța, 900745; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

[1] TOCILESCU 1884, p. 13 (le fragment *a*); 1894, p. 107 (le fragment *c*), sans établir un rapport entre les deux fragments, mais avec renvoi au gouverneur attesté également à Tropaeum Traiani.

[2] BORDENACHE 1960, p. 257-262 (les fragments *a-f*); même endroit, l'étude

gouverneur Q. Pompeius Falco, en latin au nominatif et en grec au génitif, comme le montre le texte[3].

L'inscription a été, par la suite, introduite par Iorgu Stoian dans le *corpus* des épigraphes de Tomis – ISM II 44, avec la transcription du nom du gouverneur en latin à l'ablatif[4].

Dans la collection MINAC sont entrés, pendant les dernières décennies, trois autres fragments d'arhitrave, que nous avons notés, en continuant la série des précédents, par les lettres *g*, *h* et *i*. Tous ces fragments ont en commun le registre décoratif au motif végétal et deux bandeaux inégaux conservant les traces d'une inscription bilingue. Bien que disparates, les fragments ont probablement appartenu au même (ou à un seul) monument.

Le fragment g a été signalé dans la zone du village Tortomanu (dép. de Constanța)[5]; la pièce apportée, sans doute, de Tomis, est récemment entrée dans le patrimoine de MINAC : inventaire 43464; h = 0,73 m; l = 1,35 m; épaisseur = 0,30 m; h. des lettres : 0,073 m (à la l. 1) et 0,064 (à la l. 2); Fig.1. Le fragment ne conserve plus sa partie dorsale, présente dans les autres pièces.

Cet entablement de marbre, fragmenté, conserve une frise, bordée en haut et en bas par des registres profilés identiques (le registre supérieur étant, à présent, détérioré); la frise est ornée d'un sarment végétal ondulé, muni de feuilles et de fleurs (à cinq pétales) situées en dessus du sarment, alors qu'en dessous de celui-ci il y a, sur une tige en spirale, une fleur ronde, forme moins fréquente (rappelant celle qui apparaît sur le fragment *d*). L'ornement dans son ensemble est semblable à celui qui décore les fragments déjà connus, ce motif décoratif aéré rappelant plutôt celui des stèles funéraires de Mésie[6]. Sur la deuxième et la troisième fasce de l'épistyle il y avait, en dessus, une inscription latine dont il ne reste que la lettre *O*, suivie d'une *hedera distinguentis*. En dessous il y avait l'inscription grecque, respectivement l'*haste* droite d'une lettre, probablement *N* et, avec certitude, les lettres *ΤΟΣ*.

Le fragment *g* était placé, très probablement, dans la partie de début d'une inscription bilingue. Si nous tenons compte de ces éléments et si nous les

analytique de l'architrave, bloc *c*, fig. 2 (arch. Dinu Theodorescu). Récemment les pièces ont été examinées, également, par les architectes Anişoara Sion et Monica Mărgineanu-Cârstoiu que nous remercions à cette occasion.

[3] BORDENACHE 1960, p. 262: *[Q.Roscius] Mu[re]na [Coelius Silius] I[ulius Pompeius Falco leg. Aug. pr. pr. fecit* (ou éventuellement) *faciendum curavit)]*/ Κυεί[ντ(ου)] Ῥωσκίου [Μουρῆνα Κοιλίου] Σ[ιλίου Ἰουλίου Πομπείου] Φάλκ[ονος πρεσβευτοῦ Σεβαστοῦ καὶ ἀντιστρατηγοῦ]; BORDENACHE 1969, p. 132-134, no. 297 ; voir aussi, ROBERT 1962, p. 187, no. 232.

[4] ISM II 44 : [Q. Roscio] Mu[re]na [Coelio Silio] I[ulio Pompeio Falcone leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]/Κυεί[ντ(ου)] Ῥωσκίου [Μουρῆνα Κοιλίου] Σ[ιλίου Ἰουλίου Πομπηίου] Φάλκ[ονος πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) ἀντιστρατήγου].

[5] Une esquisse de cette pièce, nous a été envoyée le 20.11.1992 par M. Drumeş Virgil, médecin vétérinaire dans la localité Tortomanu et plus tard, une autre information nous a été fournie par notre collègue Puiu Haşotti, qui a effectué des recherches de terrain dans la zone et a observé la pièce au Sud-Ouest de la localité; nous les remercions encore une fois, à cette occasion.

[6] BORDENACHE 1960, p. 261. Sur les stèles funéraires de la Mésie Inférieure, voir maintenant CONRAD 2004, *passim*.

rapportons à l'inscription de ISM II 44, nous pourrions proposer, du point de vue épigraphique, la réconstitution sur la ligne 2 d'une forme [ἡγεμονεύον]τος[7] ou bien ainsi [ἐπιμεληθέν]τος[8], suivies par le nom du gouverneur au génitif (lecture confirmée, d'ailleurs, par le fragment *d*, déjà connu). C'est ainsi qu'on peut expliquer, non seulement les dimensions plus réduites des lettres grecques, mais aussi un certain décalage dans la transcription du polionyme dans les deux langues de l'épistyle; comme l'attestent les fragments *a*, *d*, la proportion entre les lettres latines et les lettres grecques est de 2:3. Le polionyme est disposé de manière en quelque sorte ornementale, avec des espaces larges entre les noms qui le composent[9].

Le deuxième fragment, *h*, a été enregistré dans le patrimoine du musée dans les années'70 du siècle passé avec le même numéro d'inventaire – 4073 – que le fragment *d* qui se trouvait dans la collection MINAC depuis 1958[10]. Dimensions: h = 0,49 m; l = 1,79 m; épaisseur supérieure = 0,30 m; épaisseur à la base = 0,56 m. Fig. 2.

La pièce ne conserve qu'une partie de la frise bordée de registres profilés, ornée d'un sarment ondulé avec une succession de feuilles et fleurs à 4 ou 6 pétales, situées en dessus du sarment et deux tiges en spirale en dessous de celui-ci, la première munie d'une petite fleur au centre.

Sur la deuxième fasce on distingue seulement la partie supérieure de trois lettres, très probablement *AVG*[11], ce qui place le fragment *h* à la fin du texte en latin, le reste de cette pièce étant absent, sa base y compris.

Un autre fragment, *i*, appartenant au même monument se trouve également dans la collection MINAC[12]. Dimensions : h = 0,66 m; l = 0,94 m; épaisseur de la base = 0,53 m; épaisseur sup.= 0,26 m. Fig. 3.

De la frise il ne reste qu'une partie avec la corde sinueuse du sarment en spirale et quelques feuilles rappelant celle de l'acanthe et imitant celles du fragment *e*, et le registre profilé inférieur; une *hedera* sur la deuxième fasce de l'épistyle marque la fin du nom en latin. La pierre est taillée en angle vers la droite, (opération intervenue probablement à l'occasion de la réutilisation de la

---

[7] ISM II 55, l. 4-6: „[Κυείντου Φ]ουφικίου/ Κορ[νούτου πρεσβευτοῦ Σεβαστ]οῦ ἡ[γεμονοῦντος τῆς ἐ/παρχίας"; 64 l 2: „ἡγεμονεύ[οντος"; voir aussi ŠARANKOV 2005, p. 235-242: „[ἡ]γεμονεύοντος ἐπαρχείας Θρᾴκης Γν[αίου]...", architrave de Philippopolis (114-117 ap. J.-C.); Bull. ép. 2006, 270, 2.

[8] ISM II 54, l. 4-5:"[...ἐπιμεληθέντος... πρεσβευτοῦ] τοῦ Σεβ(αστοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου"; voir aussi ISM II 65: „ἐπιμελ]ησαμένου Μ. Σερουι[λίου Φαβιοῦ...]"; ISM II 83, l. 10-11: „... τοῦ διέποντος [τ]ὴ[ν]/ἐπαρχείαν...". Sur la présente architrave le mot ἐπαρχεία ne figurait pas (voir les fragments *h*, *a*, *d*).

[9] BORDENACHE 1960, p. 261.

[10] Conformément à la fiche d'inventaire du fragment *d* rédigée par Adrian Rădulescu en 1960. BORDENACHE 1960, p. 257, n. 8, montre que les blocs *a-c* se trouvaient au MNA Bucarest, *d* au Musée de Constanța et *e-f* au Musée Vasile Roaită (aujourd'hui Eforie Sud); les deux derniers ont été rendus à MINAC dans les années '70, à l'occasion de la réorganisation du musée (dans l'ISM II 44 on mentionne les fragments *d-f* à Constanța).

[11] Dans un enregistrement photo de 1976 (cliché no. 33036-33038 MINAC) on voit distinctement les parties supérieures de ces lettres qui à présent sont difficilement lisibles à cause de l'exposition à l'extérieur de la pièce, pendant longtemps.

[12] Malheureusement nous ne disposons pas de données concernant l'endroit où la pièce a été récupérée.

pièce)[*].

En tenant compte des lettres conservées sur les fragments connus, la succession des blocs pourrait être: *g*, *a*, *d*, *b*, *c* et *h*, sans qu'ils conservent une liaison directe entre eux (Fig. 5)[**]. Le fragment *i* se situe probablement à la fin du texte; selon la décoration, le fragment *e* semble appartenir au même bloc que *i*; en ce qui concerne le fragment *f*, anépigraphe, nous pouvons affirmer seulement qu'il provenait de l'espace entre les noms, tel que nous pouvons l'observer sur plusieurs fragments au début et à la fin des noms (Fig. 4)[***]; il n'y avait que la frise qui était continue sur tout l'épistyle. En nous basant sur les fragments inédits dont nous mettons le contenu en rapport avec ISM II, nous pouvons proposer une reconstitution comme il suit:

[Q(uinto) Rosci]o Mu[re]na [Coelio Silio] I[ulio Pompeio Falcone leg(ato)] Aug(usti) [pr(o) pr(aetore)]

[?Ἡγεμονεύον]τος Κνεί[ντ(ου)] Ῥωσκίου [Μουρῆνα Κοιλίου] Σ[ιλίου Ἰουλίου Πομπηίου] Φάλκ[ονος πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου].

Les 9 fragments d'architrave qui nous sont parvenus isolément, conservent une longueur 12,82 m. Si ces fragments ont appartenu à un seul monument la dimension doit en avoir été importante (si on tient compte des fragments qui manquent).

Composée, donc, de blocs de dimensions variables, soutenus par des colonnes et fixés avec des crampons métalliques, l'architrave monumentale en marbre faisait partie d'une structure urbaine de Tomis, au début du IIe siècle ap. J.-C[13]. Elle rejoint deux autres monuments architectoniques de Tomis, qui illustrent l'activité édilitaire du gouverneur Q. Pompeius Falco: une architrave en calcaire de dimensions plus réduites que celle présentée plus haut, consacrée par *respublica Tomitanorum*[14] et un autre petit fragment d'une architrave en marbre, qui ne conserve que quelques lettres du nom du dignitaire impérial[15]. Suite à la présence particulière de ce legat de Trajan dans la Mésie Inférieure, après l'accomplissement de sa mission dans cette province on lui consacre, toujours à Tomis, un autel[16].

---

[*] Les trois lignes parallèles éraflées après la feuille sont sans doute ultérieures et dues à la réutilisation de la pierre.

[**] Les fragments *a-c*, selon BORDENACHE 1960, 258-260, fig. 1-2; l'auteure a signalé, également, l'absence de liaison entre les fragments connus à la date respective (6); la succession proposée est fondée sur la forme possible du polionyme selon les lettres conservées sur l'architrave (et sur la forme du nom retrouvé aussi sur d'autres monuments épigraphiques).

[***] Les dimensions exactes des fragments: *e*:h = 0,74 m; l = 0,92 m; épaisseur de la base = 0,53 m et *f*:h = 0,74 m; l = 1,29 m; ép. de la base: 0,49-0,53 m.

[13] BORDENACHE 1960, p. 261. Sur la topographie antique de Tomis, voir TOMA 2010, 53-74.

[14] ISM II 43 (= CIL III 7537); STOIAN 1962, p. 123, no. 24: „*Q. Roscio Murena Coelio Po[mp(eio)] Falcone leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*".

[15] ISM II 45: „Coel[io]/Μου[ρῆνα]".

[16] ISM II 46; TUDOR 1951, p. 159-164; Ann.Ép. 1957, 336, le texte mentionne après la

La présence de Q. Pompeius Falco dans la Mésie Inférieure, d'abord en qualité de représentant de la Légion V Macedonica, pendant la première guerre dace (101-102)[17] et puis comme gouverneur de la province, dans les années 116/117[18] est illustrée aussi par des documents épigraphiques découverts à Tropaeum Traiani[19], Durostorum[20], Oescus[21] et Tyras.[22]

Tomis occupait déjà une place de premier choix parmi les villes ouest-pontiques, fait confirmé par son évolution ultérieure comme métropole du Pont Gauche[23].

BIBLIOGRAPHIE

BORDENACHE 1960 – Gabriella Bordenache, *Attivita edilizia a Tomi nel II secolo dell'e.n.*, Dacia NS 4 (1960), p. 255-272.

BORDENACHE 1969 – Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012 – Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Tomis, Comentariu istoric şi arheologic/ Historical and archaeological commentary*, Constanța, 2012.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

NICORESCU 1927-1930 – P. Nicorescu, *Fouilles de Tyras*, Dacia 3-4 (1927-1930), p. 557-601.

NICORESCU 1944 – P. Nicorescu, *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, ARMSI, s. 3, t. 26, p. 501-510.

POPESCU 1964 – Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, StCl 6 (1964), p. 185-203.

ROBERT 1962 – J et L. Robert, RÉG 75 (1962), p. 187.

RUSSU 1933-1935 – I.I. Russu, *Inscripții latine din Durostorum*, AISC II (1933-1935), p. 207 sq.

Mésie Inférieure, la légation en Britannia (voir la note suivante).

[17] Voir IDRE I 101, l. 1-5 (Tarracina): *„Q. Roscio Sex. f(ilio)/Quir(ina tribu) Coelio Murenae/ Silio Deciano Vibullo/ Pio Iulio Eurycli Herc(u)lano/Pompeio Falconi"*; l. 13-14; *„ et Pamphyl]iae, leg(ato) leg(ionis) V Macedonic(ae)/[in bello Dacico donis militari]bus donato..."* et le commentaire de la p. 112; IDRE II 374, l. 4-5 (Ephesus): *„...pr]aet., leg. leg. [V Ma-]/[cedon., donis militaribus donato] ob bellum [Dacicum]"*; voir aussi MATEI-POPESCU 2010, p. 47, n. 221; p. 55, n. 322; p. 257-258, n. 2277-2278.

[18] DID II, p. 126-128; ISM II, p. 74; THOMASSON, LP, 20:73: *Q. Roscius Murena Coelius Silius Decianus Vibull(i)us Pius Iulius Eurycles Herclanus Pompeius Falco.*

[19] CIL III 12470; POPESCU 1964, p. 185-186, n. 2-3.

[20] RUSSU 1933-1935, p. 217, no. 5 = Ann.Ép. 1936, 14.

[21] CIL III 7433=ILB 84.

[22] NICORESU 1944, p. 501-504; NICORESCU, 1927-1930, p. 569, no. 6 = Ann.Ép. 1934, 112 (Tyras).

[23] Sur la période voir maintenant BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p.42-73 (bibliographie).

ŠARANKOV 2005 – N. Šarankov, *Unknown governors of Provincia Thracia, Late I – Early II Century AD*, ZPE 151 (2005), p. 235-242.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Bucureşti, 1962.

THOMASSON, *LP-* B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum,* I (1984), II (1972-1980), III (1990).

TOCILESCU 1884 – Gr. Tocilescu, AEM 8 (1884), p. 13.

TOCILESCU 1894 – Gr. Tocilescu, AEM 17 (1894), p. 107.

TOMA 2010 – Natalia Toma, *Tomis-Küstendje-Constanța. Topografia antică tomitană în hărți şi însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX-începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1 (2010), p. 53-74.

TUDOR 1951 – D. Tudor, *O nouă inscripție despre Q. Pompeius Falco, guvernator al Moesiei Inferioare*, SCIV 2 (1951), 2, p. 159-164.

Fig. 1 – Le fragment *g* de l'architrave.

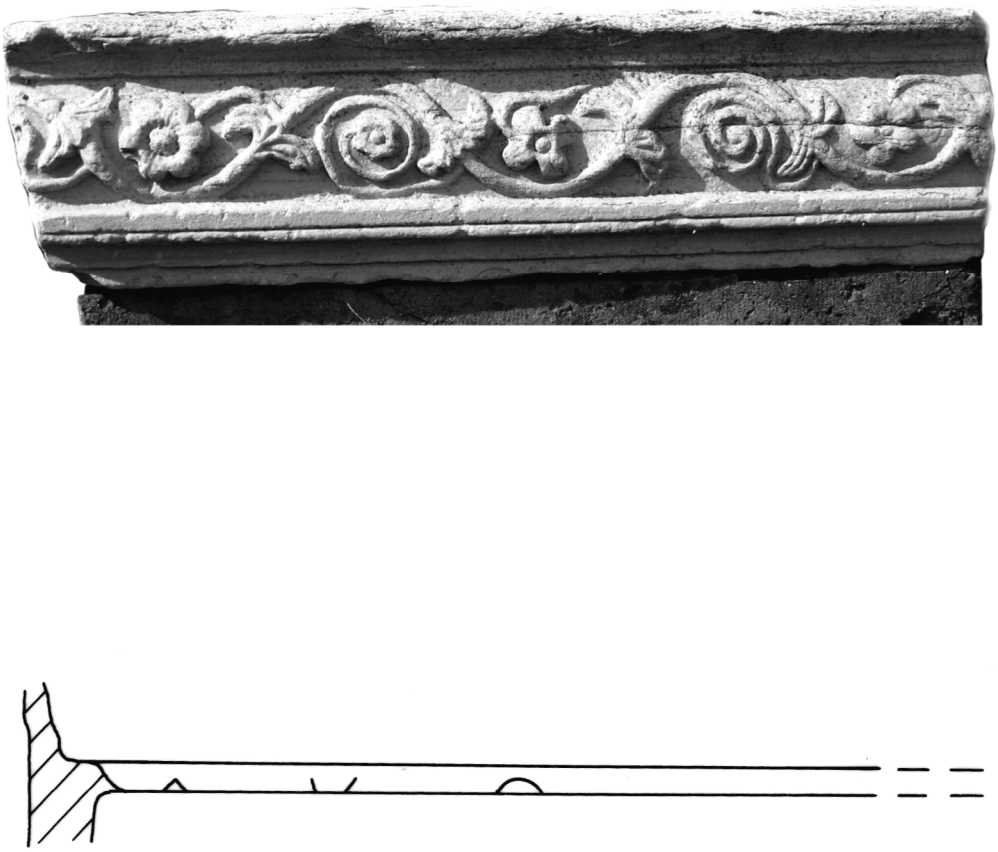

Fig. 2 – Le fragment *h* de l'architrave.

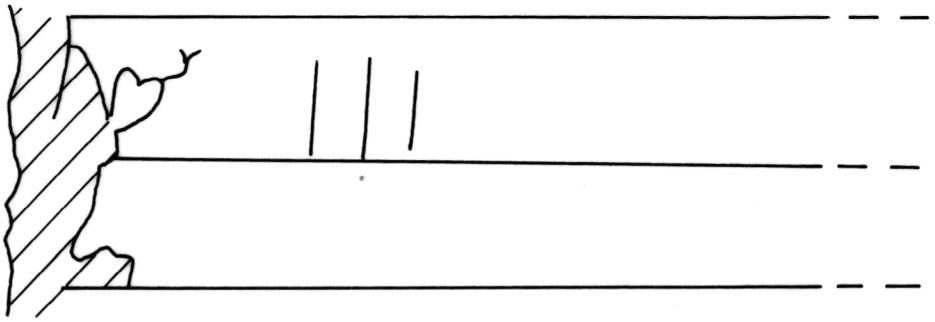

Fig. 3 – Le fragment *i* de l'architrave.

e

f

Fig. 4 – Les fragments *e* et *f* de l'architrave.

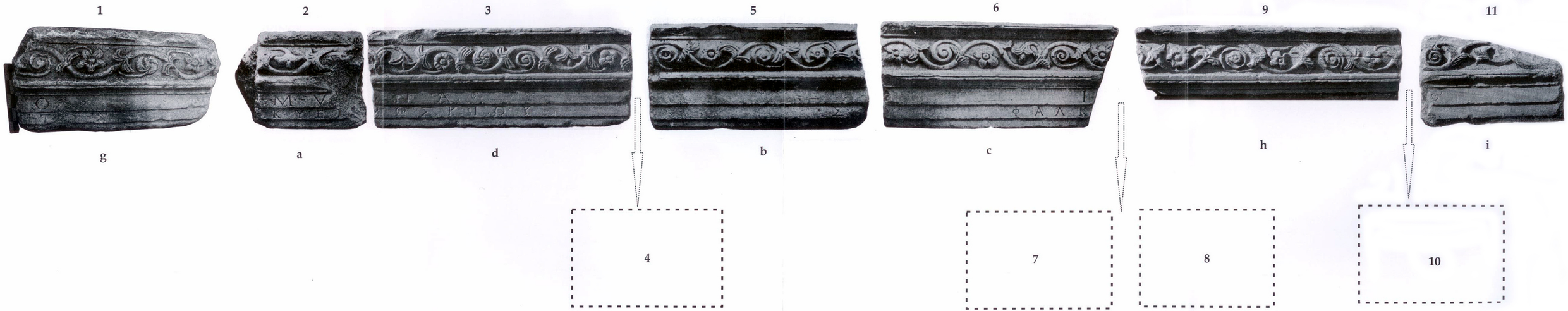

Fig. 5 - Proposition de l'emplacement des pièces sur l'architrave

LES DERNIERS LÉGATS DE LA PROVINCE MOESIA INFERIOR

Constantin C. PETOLESCU*

Mots-clés: *milliarium, legatus Augusti pro praetore, praeses, dux.*
Cuvinte-cheie: *milliarium, legatus Augusti pro praetore, praeses, dux.*

Résumé: *Deux bornes milliaires de Tomis font état de la réfection de la route le long du littoral ouest-pontique: l'un datant de l'époque du régne conjoint des empereurs Valérien et Gallien, agente praes(ide) provinc(iae) C. Iul(io) Victore (AÉ, 1993, 1376), l'autre sous Claude II le Gothique, agente praes(ide) prov(inciae) Titio Saturnino (AÉ, 1993, 1377). Selon quelques auteurs, le titre de praeses serait le signe du transfert du gouvernement de Mésie Inférieure à des titulaires de rang équestre. Néanmoins, une nouvelle inscription, mise au jour à Sostra (Siosta), mentionne C. Iulius Victor en tant que leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) (infra, n. 5).*

Le dossier des legati Augusti pro praetore s'est enrichi par trois autres personnages de l'époque de l'empereur Aurélien: M. Aurelius Sebastianus (infra, n. 20), Sallius Aristaenetes (infra, n. 22-27) et un anonyme (infra, n. 9).

Donc, la separation du gouvernement civil (confié à un praeses) du commandement militaire (confié à un dux) sera effectué à peine sous Dioclétien.

Rezumat: *Doi stâlpi milliari de la Tomis atestă refacerea drumului de-a lungul litoralului vest-pontic: primul agente praes(ide) provinc(iae) C. Iul(io) Victore (AÉ, 1993, 1376), pe timpul domniei comune a împăraților Valerian și Gallienus, celălalt agente praes(ide) prov(inciae) Titio Saturnino (AÉ, 1993, 1377) pe timpul lui Claudius al II-lea Goticul. După unii învățați, titlul de praeses ar marca transferul guvernării provinciei Moesia Inferior către titulari de rang ecvestru. Totuși, o nouă inscripție, descoperită la Sostra (Siosta), menționează pe C. Iulius Victor cu titlul de leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) (infra, n. 5).*

Dosarul guvernării acestei provincii se completează cu alți trei legati Augusti pro praetore de rang consular din timpul împăratului Aurelian: M. Aurelius Sebastianus (infra, n. 20), Sallius Aristaenetes (infra, n. 22-27) și un anonim (infra, n. 9).

Prin urmare, separarea guvernării civile (încredințată unui praeses) de comandamentul militar (exercitat de un dux) va avea loc abia în timpul împăratului

* Constantin C. Petolescu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

Diocletian.

Une colonne milliaire découverte à *Tomis*, datée de l'époque du régne conjoint des empereurs Valérien et Gallien, fait état de la réfection de la route le long du littoral de la mer Noire sous l'autorité de C. Iul(ius) Victor: *agente praes(ide) provinc(iae)*[1]. Sous Claude II le Gothique, des nouveaux travaux d'entretien sont engagés comme l'atteste une autre borne milliaire: *agente praes(ide) prov(inciae) Titio Saturnino*[2]. À la fin de chacun de ces textes est conservée l'indication *metropolis Tomitanorum*. Pour les éditeurs des deux inscriptions, la mention du titre *praeses*[3] serait le signe du passage du gouvernement de Mésie Inférieure des mains d'un titulaire de rang sénatorial à un autre de rang équestre[4]. Néanmoins, cette affirmation est battue en brèche par une nouvelle inscription mise au jour à *Sostra (Siosta)*[5], qui mentionne *C. Iulius Victor* en tant que *leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore)* dans les années 253-260 ap. J.-C.[6]

Par ailleurs, dans une inscription de *Callatis* dédiée à l'empereur Aurélien en 272 ap. J.- C., le gouverneur, dont le nom est martelé, porte le titre de [*pra*]*eses provincia*[*e*][7]; selon Radu Vulpe, il s'agirait d'un personnage de rang équestre[8]. Pourtant, à *Sexaginta Prista*, à la même époque, un autre gouverneur, dont le nom est aussi perdu, est qualifié de *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[9].

On remarque ainsi que l'expression *agente praeside provinciae* est utilisée seulement dans les textes qui proviennent de *Tomis* et de *Callatis*, une zone qui n'était soumise à l'autorité militaire du gouverneur; en revanche, dans les inscriptions issues de la zone du *limes* (*Sexaginta Prista*) ou d'un site militaire tel *Siosta*, est véhiculé le titre de *legatus Augusti pro praetore*. L'utilisation concomitante des deux titres, parfois par le même personnage comme fut le cas de *C. Iulius Victor*, met en question l'opinion presque généralement admise de la substitution, dès l'époque de Gallien, des légats d'origine sénatoriale par des gouverneurs de rang équestre. Il semblerait que cette opinion a été renforcée par la fausse impression que l'expression *agente praeside provinciae* serait équivalente à celle d'*agens vice praesidis* rencontrée en Dacie[10].

---

[1] *AÉ*, 1993, 1376 (= BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1991, p. 132-136, n° 3).

[2] *AÉ*, 1993, 1377 (= BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1991, p. 136-139, n° 4). Voir *PIR*², T 271.

[3] En Mésie Inférieure, le titre de *praeses* accompagne le nom de *M. Valerius Bradua Claudianus* (THOMASSON, *LP*, I, col. 137, n° 97), à l'occasion de la reconstruction des murs de la cité de Callatis (*ISM* III, 97): *curam agente exactionis pecuniae [et o]peris exstr[uc]tionisq(ue) murorum praeside provinciae [co]nsulare M. [Va]lerio Bradua leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*; plus tard, *C. Messius Q. L. Decius Valerianus* (THOMASSON, *LP*, I², 20:123) est désigne comme *leg(atus) ac [p]r(aeses) provinciae* (*CIL* III, 13724). Pour la Dacie, voir PETOLESCU 2010, p. 176.

[4] BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1991, p. 138-139. Voir à ce propos: CHRISTOL 1986, p. 50-52; AVRAM, *ISM* III, p. 418-419; voir aussi *infra,* n. 8.

[5] *AÉ*, 2007, 1222 (= ECK, IVANOV 170 (2009), p. 191-200).

[6] Liste des derniers gouverneurs de Moesia Inferior: ŽELAZOWSKI, Journal of Ancient History 4 (2009), p. 144.

[7] *CIL* III, 7586 (= *ILS*, 8925; *ISM* III, 96); THOMASSON, *LP*, I, col. 146, n° 147.

[8] VULPE 1968, p. 275.

[9] *CIL* III, 14460; THOMASSON, *LP*, I², 20:148.

[10] Voir PETOLESCU 2010, p. 176.

Notre dossier est enrichi par une série de quatre inscriptions qui soulève le problème du rang de *M. Aurelius Sebastianus*, gouverneur de Mésie Inférieure sous Aurélien[11]. À *Sexaginta Prista* est attestée la participation de la *coh(ors) II Fl(avia) Br(ittonum)*[12] à la réfection de la route le long du Danube sous les ordres de ce gouverneur. Le premier éditeur complétait son rang *leg(atus) Aug(usti) pro pr(aetore)*[13], tandis que les suivants ont préfére lire *v(ir) p(erfectissimus), p(raeses) p(rovinciae)*[14]. Une inscription grecque, mise au jour à Discodouratera, dans les environs de *Nicopolis ad Istrum*, semble mentionner le même personnage: [ὑπ]α[τε]ύον[τ]ο[ς τῆς] ἐπα[ρχείας] ὁ δια[σημ]ότατος . . . Αὐρ. Σεβασ[- - -][15]. Son titre ἀνὴρ διασημότατος serait l'equivalent de *vir perfectissimus*[16] ; mais, selon d'aures, il s'agirait plutôt de δια[τιμ]ότατος, donc d'un consulaire[17]. Le même gouverneur a également été identifié à un personnage présent à *Tomis*, dont le nom a été partiellement martelé[18]: τὸν διασημότα/τον καὶ πάτρω/να τῆς μητροπ[ό]/ λεως Τόμεως / Αὐρήλιον [[- - - / - - -]] βουλὴ δῆμος, d'où la conclusion que l'innovation du gouvernement de rang équestre de la province de Mésie Inférieure s'est imposé sous Aurélien. Pourtant, en dépit de telles « certitudes », une autre inscription, mise au jour en 1981 à *Nicopolis ad Istrum*, ramène le problème à son ancien cadre institutionnel: τὸν δια[σημότα]/τον ὑπα[τικὸν Μ(ᾶρκον) Αὐρ]ήλιον Σε[βαστιανὸν] / πρεσβ(ευτὴν) τοῦ Σε[β(αστοῦ) ἀντιστρ(άτηγον)] ἡ κρατ(ίστη) βουλὴ κα[ὶ ὁ] δῆμος τῆς Νεικοπο[λει]/τῶν πόλεως[19]. Il en résulte que *M. Aurelius Sebastianus*, *vir consularis* (ὑπατικός), était, à son tour, *legatus Augusti pro praetore* (πρεσβευτὴς τοῦ Σεβαστοῦ καὶ ἀντιστράτηγος)[20].

Aux trois gouverneurs de rang sénatorial de Mésie Inférieure, de l'époque d'Aurélien, déjà mentionnés, il faut en ajouter un quatrième, connu grace à la découverte en 1980, à Topalu (dép. Constanța), d'une nouvelle borne milliaire[21]:

Imp(eratore) Caes(are)
L(ucius) D(omitius) Aure-
[////]liaanus (sic)
Pio Felici

[11] *PIR*², A 1605; *PLRE*, I, p. 813; THOMASSON, *LP*, I², nº 149; ŽELAZOWSI 2009, p. 144.

[12] Pour des informations concernant cette troupe, voir MATEI-POPESCU 2010, p. 199.

[13] SEURE 1915, p. 184-186, n˚ 139.

[14] STEIN 1940, p. 106-107; THOMASSON, *LP*, I², 20:149; AVRAM, *ISM* III, p. 418 (intervention au n° 96).

[15] ŠKORPIL, *AEM*, 17 (1894), p. 188, n° 45 ; *IGR* I, 591 (= 1432); *IGB* II, 734.

[16] CAGNAT 1914, p. 112.

[17] PETERSEN 1955, p. 56-57; FITZ 1966, p. 38.

[18] *ISM* II, 101; voir DORUȚIU-BOILĂ 1968, p. 406-408.

[19] *IGB* V, 5216 (= *AE*, 1999, 1384).

[20] Voir les hesitations de CHRISTOL 1986, p. 52, n. 67.

[21] *AÉ*, 1994, 1532 (= BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1993, p. 197-206).

Invicto Aug(usto)
trib(unicia) pot(estate) p(atre) p(atriae)
uac.
sub cura Sall-
i Aristaeneti
leg(ati) Aug(usti) pa(!) pr(aetore).
M(ille) p(assuum).

L'absence d'un numéro d'ordre, associé au pouvoir tribunicien de l'empereur, semble suggérer que l'inscription date des premières mois du règne d'Aurélien (septembre – décembre 270 ap. J.-C.)[22]. Les premiers éditeurs faisaient remarquer que cette épigraphe a été regravée sur un *milliarium* plus ancien, dont le texte a été partiellement gratté; leur réflexion était également confortée par l'emploi du nominatif aux lignes 2-3 quant au nom de l'empereur, tandis qu'à la première ligne et aux lignes 4-5 il est au datif ou, plus probablement, à l'ablatif. Pour ce qui est de l'identité du gouverneur de l'inscription de Topalu, *Sallius Aristaenetes*, les éditeurs remarquaient l'existence de deux *clarissimi* homonymes. Le premier, qui a été identifié par les inventeurs de l'inscription au personnage de Topalu, est connu grâce à un intéressant *cursus honorum* datant de l'époque des Sévères[23]. Le second est un gouverneur de Thrace sous le régne conjoint de Valérien et Gallien[24] qui, dans notre opinion, est le réel personnage de l'inscription – car il semble logique que ce légat de Mésie Inférieure soit contemporain du régne d'Aurélien, époque à laquelle se rattache le texte ultime gravé sur le milliaire[25]. La conclusion érronée adoptée jusqu'ici est due à une fausse opinion qui a pourtant été acceptée, notamment que, dès l'époque de Gallien, la Mésie Inférieure a été gouvernée par des *praesides* de rang équestre (voir *supra*). Ainsi, l'identification du gouverneur de Thrace de l'époque de Valérien et Gallien avec le légat de Mésie Inférieure sous Aurélien nous semble indéniable. Son passage en Thrace lui a ouvert la voie vers une désignation au consulat, ce qui lui a permis d'accéder au gouvernement d'une province de rang consulaire[26]. Cette dernière légation est intervenue bien plus tard, lorsque avaient cessé les invasions et les usurpations qui ont émaillé toute la décennie 260-270 ap. J.-C.

En conclusion, les premiers titulaires de rang équestre du gouvernement de Mésie Inférieure sont Silvius Silvanus, *v(ir) p(erfectissimus), praeses prov(inciae) Moesiae Infer(ioris)*[27], et Aur(elius) Dizzo, *v(ir) p(erfectissimus), praes(es) prov(inciae)*[28]. Le titre de *vir perfectissimus* indique une charge supérieure

[22] KIENAST 1986, p. 235.

[23] Les données bibliographiques offertes par les auteurs cités *supra* (n. 21) sont présentées maintenant dans le *PIR*², S 578.

[24] *PIR*², S 577 (avec toutes les données bibliographiques).

[25] Voir en ce sens aussi THOMASSON, *LP*, I², 20:148 a: « Sub Aureliano (a. 270) »; « Idem esse potest atque anonymus *CIL* III 14460 (*supra*, 20:148), uterque enim *leg. Aug. pr. pr.* est sub Aureliano *trib. pot.* (sine iterationis numero) ».

[26] Voir dans ce sens aussi BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1993, p. 202, notes 22-23.

[27] *AÉ*, 1980, 793 (2). Voir *PIR*², S 743 («Fortasse sub Diocletiano munere functus est»).

[28] *AÉ*, 1980, 793 (1).

accomplie par un personnage de rang équestre[29]. Ces gouvernements sont datés de l'époque de Dioclétien, avant même la division de la province de *Moesia Inferior* en *Moesia Secunda* et *Scythia*.

BIBLIOGRAPHIE

AVRAM, ISM III – Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. Volume III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999.

BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1991 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p. Chr.*, Pontica 24 (1991), p. 123-141.

BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1993 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Un nou guvernator al provinciei Moesia Inferior : Sallius Aristaenetus*, Pontica 26 (1993), p. 197-206.

CAGNAT 1914 – R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914.

CHRISTOL 1986 – M. Christol, *Essai sur l'évolution des carriers sénatoriales dans la seconde moitié du III*[e] *siècle ap. J. C.* (Études prosopographiques, VI), Paris, 1986, p. 50-52.

DORUȚIU-BOILĂ 1968 – Em. Doruțiu-Boilă, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia NS 12 (1968), p. 395-408.

ECK, IVANOV 2009 – Werner Eck, Rumen Ivanov, *C. Iulius Victor, senatorischer Legat von Moesia Inferior unter Valerianus und Gallienus und das Kastell Sostra-Siosta*, ZPE 170 (2009), p. 191-200.

FITZ 1966 – J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 38.

KIENAST 1986 – D. Kienast, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], Darnstadt, 1986, p. 235.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei-Popescu, *Roman Army in Moesia Inferior*, Bucarest, 2010.

PETERSEN 1955 – H.H. Petersen, *Senatorial and Equestrian Governors in the Third Century A. D.*, JRS 45 (1955), p. 56-57.

PETOLESCU 2010 – C.C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, Bucureşti, 2010.

SEURE 1915 – G. Seure, *Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus (deuxième serie), RA*, 1915, p. 184-186.

STEIN 1940 – A Stein, *Die Legaten von Moesien* (DissPann., I, 7), Budapest, 1940, p. 106-107.

THOMASSON, *LP* – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum* I (1984), II (1972-1980), III (1990), I[2] (2009).

VULPE 1968 – R. Vulpe, *Romanii la Dunărea de Jos*, dans *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968.

ŽELAZOWSKI 2009 – J. Želazowski, *L'attività dei governatori nella Mesia Inferiore (86-275 d. C.) secondo le iscrizioni*, *Palamedes*. A Journal of Ancient History 4 (2009), p. 144.

[29] Voir *supra*, note 16.

CHRISTIANITAS

LA VALEUR DE L'INFORMATION FOURNIE PAR MACAIRE MAGNES POUR LE CHRISTIANISME AU BAS DANUBE AU CARREFOUR DES IVe-Ve SIÈCLES

Mihai Ovidiu CĂȚOI*

Mots-clés: *Macarius de Magnésie; Apocriticos; mission chrétienne; Porphyrius; Goths; Scythes; Huns; pays des Scythes; la foi des nations.*

Cuvinte cheie: *Macarie de Magnesia, Apocriticos, misiunea creştină, Porphyrius, goți, sciți, huni, țara sciților, credința neamurilor.*

Résumé: *Le fragment de l'ouvrage Apocriticos de Macarius de Magnésie ne doit pas être considéré un témoignage négatif quant à la situation du christianisme au Nord du Danube à la fin du IVe siècle. Il s'agit d'une réaction tardive et en général inutile à la critique païenne visant un argument du type „la foi des nations", et l'opinion formulée doit être considérée du point de vue de cette catégorie de documents. L'incertitude ethnique transdanubienne qui ressort de l'approche de Macarius nous détermine à considérer que l'on se trouve devant un décalque de nature livresque, développé par un auteur assez obscur, d'ailleurs, dans l'histoire de la littérature chrétienne antique, qui ne maintient un argument antérieur que pour garder la symétrie de l'exposé. Son intention était de désigner une réalité païenne dans le Nord, avec tout ce qu'elle implique: la délimitation de la région de manière classique, la définition étant celle de „pays des Scythes", la mention des peuples nomades etc. En échange, l'image créée par d'autres sources, tant pour la période antérieure que pour celle contemporaine à Macarius, est tant celle d'un territoire où les changements religieux survenus dans l'empire se ressentaient immédiatement que celle d'un reprise de la mission chrétienne dans les territoires affectés par la persécution et la migration des Goths après 376.*

Rezumat: *Fragmentul din lucrarea Apocriticos a lui Macarie de Magnesia nu trebuie considerat o mărturie negativă în ceea ce priveşte situația creştinismului la nordul Dunării la sfârşitul secolului al IV-lea. Aici este vorba despre o reacție tardivă şi, în general, inutilă la critica păgână asupra argumentului de tipul credința neamurilor, iar opinia formulată trebuie privită prin prisma acestei categorii de documente. Incertitudinea etnică transdanubiană pe care o trădează abordarea lui Macarius ne îndeamnă să considerăm că ne aflăm în fața unui calc de natură livrescă, dezvoltat de un*

* Mihai Ovidiu Cățoi:Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române; e-mail: ovidiu_mihail@yahoo.com.

autor, de altfel, destul de obscur în istoria literaturii creştine antice, care menține un argument anterior doar pentru a păstra simetria expunerii. Intenția sa era de a desemna o realitate păgână în nord, cu tot ceea ce implică ea: delimitarea regiunii în manieră clasicizantă, definirea ei ca fiind țara sciților, consemnarea popoarelor nomade etc. În schimb, imaginea pe care o creează alte surse, atât pentru perioada anterioară cât şi cea contemporană lui Macarios, este aceea a unui teritoriu în care schimbările religioase petrecute în imperiu se resimt imediat, dar şi a relansării misiunii creştine față de teritoriile afectate de persecuția şi migrația goților după 376.

En 1943, la critique historique roumaine a enregistré l'apparition d'une source littéraire concernant la situation du christianisme à gauche du Danube au carrefour des siècles IV-V, source inconnue jusqu'alors, et le mérite de l'avoir introduite dans le circuit scientifique revient à D.M. Pippidi[1]. Il s'agit d'un fragment du *Monogène* ou *Réponse aux Grecs*, rédigé par Macaire, évêque de Magnésie, à la fin du IVe siècle. Dédié à un certain Théostènes, l'ouvrage est composé dans la forme classique du dialogue public entre un chrétien et un païen. L'original comptait cinq livres dont il ne nous est parvenu intégralement que le texte du livre II, 7, du livre IV, 3 et d'autres fragments disparates[2].

Ion Barnea a fait le compte rendu de l'étude de Pippidi, disant que „de l'information, nouvelle pour nous, fournie par Macaire de Magnésie, il résulte soit que cet écrivain ne connaissait pas bien la situation en Dacie, voulant dire, d'une part, que le christianisme n'aurait pas pénétré à cause du Danube, difficile à franchir […] soit expressément, écrivant contre le néoplatonicien Porphyre, voudrait-il montrer qu'il y a encore des nations non christianisées, donc qu'il y a encore du temps jusqu'à la fin du monde"[3].

Quelques années plus tard, I.G. Coman, se référant indirectement à la nouvelle source, y décelait l'influence d'Origène quant au dossier des arguments et même à la manière de les présenter[4].

Bien qu'il représente un document important pour l'image du christianisme au Danube à la fin du IVe siècle, le fragment de l'œuvre de Macaire ne fut pas inclus dans le IIe volume de la collection *Fontes Historiae Daco-Romanae*, qui devait contenir les sources littéraires traitant de l'histoire des Roumains entre les années 300 et 1000. L'omission provoqua une réaction dure de la part de D.M. Pippidi à l'adresse des éditeurs, l'historien exprimant sa surprise que „de la liste des documents retenus par les éditeurs manque un document si spécial que le traité Μονογενὴς ἢ Ἀποκριτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας de Macaire de Magnésie, écrit dans la seconde moitié du IVe siècle, que je me suis efforcé de présenter comme un témoignage précieux, quoique négatif, dans la question si débattue de la christianisation des territoires daces"[5].

Ultérieurement, le fragment du texte de Macaire fut publié dans le IVe

[1] PIPPIDI 1943, p. 166-181.

[2] Sur la découverte et la publication du manuscrit, voir PIPPIDI 1943, p. 176, note 1, ou PIPPIDI 1967, p. 481-496, notamment la discussion de la p. 491, et la note 33.

[3] BARNEA 1945, p. 156-157.

[4] COMAN 1948, p. 337-356.

[5] PIPPIDI 1974, p. 251-253.

volume de la susdite collection, paru en 1982[6].

On sait bien peu de choses au sujet de Macaire de Magnésie. En fait, en dehors du fait qu'il eut composé l'ouvrage *Apocritikos*, on ne le rencontre qu'au Synode de Chêne, en 403, où il accusa d'origénisme l'évêque Héraclides, qui avait été sacré pour le siège d'Ephèse par S. Jean Chrysostome, alors archevêque de Constantinople[7]. Certains paragraphes de son ouvrage furent utilisés par le patriarche Nicéphore de Constantinople dans le contexte des controverses iconoclastes du début du IXe siècle[8]; on y constate l'influence d'Origène en tant que style et manière de discuter[9].

En ce qui concerne le passage visant le développement de l'enseignement évangélique en dehors de l'Empire, l'affirmation de Macaire doit être analysée en parallèle avec d'autres témoignages du même genre. Dans le *Commentaire à l'Evangile selon Matthieu* d'Origène[10], au sud on rencontre les *Ethiopiens*, à l'est les *Seres*, près de l'océan les *Britains* et les *Germains*, tandis que les *Daces*, les *Sarmates* et les *Scythes* se trouvent au Danube, c'est-à-dire au nord[11]. Macaire modifie le dossier des peuples non chrétiens vivant aux extrémités de l'Empire, en disant que: „L'Evangile est resté inconnu pour beaucoup de gens. Sept nations d'Indiens, vivant entre le midi et le désert du soleil levant, n'ont jamais entendu la parole des évangélistes; ni les Ethiopiens dits Macrobes (à longue vie), installés entre le midi et le septentrion […] n'ont pas encore appris ce qu'enseigne l'Evangile. Que dire encore des Maures du soleil couchant et des habitants d'au-delà du fleuve nordique de l'Istros ; gonflé par les eaux de trente cinq rivières, il coule sans répit, l'été comme l'hiver, majestueux et presqu'infranchissable, il transporte des milliers de navires et traverse tout le pays des Scythes, où vivent douze nations de Barbares errants"[12]. Dans ce cas, il n'y a que les *Ethiopiens* qui demeurent dans

---

[6] Macarios din Magnesia, *Cel Unul Născut sau Răspuns Elinilor*, FHDR IV, Bucureşti, 1982, p. 2-3.

[7] *Macaire Magnes*, DELC, p. 519-520.

[8] ALEXANDER 1958, p. 165-167.

[9] Macaire devait bien connaître l'œuvre et la doctrine de l'érudit Alexandrin puisqu'il accuse d'origénisme l'évêque Héraclides d'Ephèse. Son ouvrage est construit sur le modèle classique de l'apologie, avec un dialogue entre un chrétien et un païen, ce dernier attaquant ou ridiculisant des passages du Nouveau Testament. Quoique nous n'ayons disposé que du fragment publié par PIPPIDI 1967, p. 481-496 et dans FHDR, IV, p. 2-3, nous observons que, dans la manière d'aborder le sujet, il ressemble au *Commentaire* d'Origène; *„quid autem dicamus de…"* et *„τί σοι τοὺς ... λέγω"* se traduisent de la même façon: „que (vous) dire de plus au sujet de".

[10] *Series veteris interpretationis commentariorum Origenis in Matthaeum*, *PG* 13, col. 1655B: „Non enim fertur predicatum esse Evangelium apud omnes Aethiopas, maxime apud eos qui sunt ultra flumen; sed nec apud Seras, nec apud Orientem audierunt Christianitis sermonem. Quid autem dicamus de Britannis, aut Germanis, qui sunt circa Oceanum, vel apud Barbaros Dacos et Sarmatas et Scythas, quorum plurimi nondum audierunt Evangelii verbum, audituri sunt autem in ipsa saeculi consummatione".

[11] Toutes ces localisations géographiques ont comme repère l'Alexandrie d'Egypte, où Origène avait rédigé son ouvrage.

[12] Macarios din Magnesia, *Cel Unul Născut sau Răspuns elinilor*, p. 252-253, FHDR, IV, p. 2-3: „[...] Τὸ εὐαγγέλιον ἔτι πολλοῖς ἀνθρώπων οὐκ ἀνέγνωσται. ἑπτὰ οὖν ἔθνη τῶν Ἰνδῶν μεταξὺ τῆς μεσημβρίας καὶ τῆς ἀνατολῆς τὴν ἔρημον λαχόντα. ἃ τῶν εὐαγγελιστῶν οὐδὲν οὐδέπω τὸν λόγον ἀκήκοεν, ἀλλ' οὐδ' Αἰθίοπες οἱ καλούμενοι

la même position, en maintenant leur caractéristique de peuple païen. Pour le reste, le changement est évident: pour l'Orient, il parle de *sept tribus indiennes*, en Occident (près de l'océan, n. n.) il désigne les Maures, tandis qu'au Danube il mentionne vaguement, sans aucune spécification ethnique claire, « ceux d'au-delà du fleuve nordique de l'Istros » (τοὺς πέραν Ἴστρου τοῦ βορεινοῦ ποταμοῦ).

Pour une meilleure analyse de l'information, nous considérons que le fragment en question devrait être introduit dans le contexte des rapports entre les chrétiens et les païens à la fin du IVe siècle. A cette époque-là, tant les objections que les arguments des débats polémiques chrétiens-païens étaient devenus classiques, chaque partie impliquée dans la discussion connaissant l'accusation qui pourrait lui être adressée. Il paraît que, dans la seconde moitié du IIIe siècle, le contestataire le plus véhément de la doctrine chrétienne était le néoplatonicien Porphyre, qui a synthétisé la plupart de ses griefs dans son ouvrage intitulé *Contre les chrétiens* (Κατὰ χριστιανῶν)[13], probablement comme une réaction aux interprétations faites par Origène dans son *Commentaire à l'Evangile selon Matthieu*[14]. L'objection visant la fausseté de l'Evangile, du moment que les peuples connus avaient été évangélisés, mais la fin du monde n'était pas encore venue, ne constituait pas une nouveauté, ayant été déjà formulée bien de temps auparavant pas Celse, auquel avait répondu en fait l'auteur alexandrin. Tel que Pippidi l'a bien saisi, Origène dans son *Commentaire* „était partagé entre le désir de proclamer le triomphe universel de la nouvelle loi et la crainte de démentir, par ses affirmations, une vérité prophétique"[15]. Nous rappelons le fait qu'il a habilement contourné l'impasse, en affirmant que, si parmi les Daces, les Sarmates, les Scythes et les Germains il y a des chrétiens, leur nombre est très réduit, et que la nouvelle religion n'est pas connue par tous les membres de ces peuples. A bon escient ou non, Origène a fixé les tendances missionnaires de l'Eglise, car ces „audituri sunt autem in ipsa saeculi consummatione".

Connaissant l'essor du christianisme vers la fin du IIIe siècle, Porphyre reprenait les attaques contre la véridicité de l'Evangile. Selon lui, puisqu'en dépit du fait que cet enseignement se fût propagé partout, chez tous les peuples, la fin du monde se laissait encore attendre, la conclusion était simple: la prophétie faite par Jésus Christ ne s'étant pas accomplie, l'enseignement évangélique est faux. Par conséquent, Sa doctrine n'était pas d'origine divine, mais une simple invention humaine[16].

Il paraît que Porphyre eut fondé une véritable école pour étudier et combattre le christianisme, et que ce mouvement eut conquis un nombre important d'adeptes, puisque l'empereur Constantin le Grand dut intervenir contre les *Porphyriens* par une série de mesures punitives, dont la destruction des

---

Μακρόβιοι, μέσοι τῆς ἑσπέρας καὶ τῆς μεσημβρίας [...] εὐαγγελίου λόγου οὔπω μεμαθήκασιν. τί σοι τοὺς ἑσπερινοὺς Μαυρουσίους λέγω ἢ τοὺς πέραν Ἴστρου τοῦ βορεινοῦ ποταμοῦ ὃς ἐκ τριάκοντα πέντε ποταμῶν αὐξόμενος, ἄπειρος ῥεῖ τῷ χειμῶνι πολὺς καὶ ἀπέραντος, ὃς μυρίων ὁλκάδων ὑπάρχων ναυσίπορος πᾶσαν ἀποκλείει τῶν Σκυθῶν τὴν χώραν, ἐν ᾗ κατοικεῖ νομάδων βαρβάρων ἔθνη δώδεκα".

[13] LABRIOLLE 1934 p. 242-244.

[14] Pour la discussion au sujet d'Origène, voir CĂȚOI 2003, p. 148-154.

[15] PIPPIDI 1967, p. 492.

[16] P.F. Beatrice, *Porphyre*, DECA, II, p. 2087-2088.

livres par le feu, mentionnée dans *l'Epître aux évêques et au peuple*[17]. Cependant, on suppose que des ouvrages ou des fragments de ceux-ci ont circulé encore, sinon en original, du moins en divers résumés, un tel exemplaire ayant servi à Macaire[18].

Les progrès réalisés par le christianisme en milieu barbare après la seconde moitié du IIIe siècle sont assez évidents et deviennent sujet de méditation pour Athanase le Grand[19], qui, entre 332-335, mentionne les Goths aussi parmi les peuples dont le christianisme était venu transformer les âmes et les mœurs. Il se demande: „Quel homme sut franchir de telles distances, et aller chez les Scythes, les Éthiopiens, les Perses, les Arméniens, les Goths, chez ceux dont on dit qu'ils habitent par delà l'Océan ou au-delà de l'Hyrcanie, ou même chez les Égyptiens et les Chaldéens, peuples adonnés à la magie, superstitieux outre mesure et de mœurs sauvages, pour leur prêcher la vertu, la continence et l'abandon du culte des idoles, comme l'a fait le Seigneur de tous, la Puissance de Dieu, notre Seigneur Jésus-Christ?"[20].

La citation pourrait être cataloguée comme étant du type *la foi des nations*, mais on y trouve quelques données qui devraient être retenues. A un simple regard parallèle sur ce fragment et l'affirmation d'Origène, on remarque que quelques-uns des peuples dont on pouvait affirmer au milieu du IIIe siècle qu'ils ne connaissaient pas la parole de l'Evangile, se retrouvent chez Athanase comme étant réceptifs au message chrétien. Sans ignorer le ton évidemment apologétique de l'affirmation d'Athanase, il paraît qu'il surprend un progrès de la mission chrétienne parmi les peuples voisins de l'Empire. Au IIIe siècle le christianisme a connu un développement constant dans les régions frontalières du côté oriental et il pénétra aussi dans les Etats clientèles des Romains ou en Perse, et il semble que c'est à cet aspect que se réfère l'auteur alexandrin.

L'analyse parallèle des textes montre que l'aspect intensif et inévitable qu'imprimait Origène à la future mission de l'Eglise par *audituri sunt*, se concrétise dans des pas en avant vers ces peuples que le christianisme a réellement faits au cours des décennies suivantes, phénomène surpris par Athanase. Dans le cas présent, il paraît avoir bénéficié de renseignements assez précis, mais la manière dont il les expose fait penser aux légendes. En tout cas, ses paroles ne doivent pas être comprises comme affirmant la christianisation

[17] Socrates, *H.E.*, I.9: „ Ὥσπερ τοίνυν Πορφύριος ὁ τῆς θεοσεβείας ἐχθρὸς, συντάγματα παράνομα κατὰ τῆς θρισκείας σθατησάμενος, ἄξιον εὕρετο μισθὸν, καὶ τοιοῦτον ὥστε ἐπονείδιστον μὲν αὐτὸν πρὸς τὸν ἔχῆς γενέσθαι χρόνον καὶ πλείστης ἀναπλησθῆναι κακοδοξίας, ἀφανισθῆναι δὲ τὰ ἀσεβῆ αὐτοῦ συγγράμματα".

[18] LABRIOLLE 1934, p. 247.

[19] Pour les discussions au sujet de la datation, voir S. Athanase le Grand, *Scrieri*, PSB, 15, p. 8-9; MORESCHINI, NORELLI 2004/1, p. 51.

[20] Athanase, *Incarnation du Verbe*, 51, SC 199, p. 450: „Τίς πώποτε ἄνθρωπος ἠδυνήθη διαβῆναι τοσοῦτον, καὶ εἰς Σκύθας καὶ Αἰθίοπας ἢ Πέρσας, ἢ Ἀρμενίους, ἢ Γότθους, ἢ τοὺς ἐπέκεινα τοῦ Ὠκεανοῦ λεγομένους, ἢ τοὺς ὑπὲρ τὴν Ὑρκανίαν ὄντας ἢ ὅλως τοὺς Αἰγυπτίους καὶ Χαλδαίους παρελθεῖν, τοὺς φρονοῦντας μὲν μαγικά, δεισιδαίμονας δὲ ὑπὲρ τὴν φύσιν καὶ ἀγρίους τοῖς τρόποις, καὶ ὅλως κηρύξαι περὶ ἀρετῆς καὶ σωφροσίνης καὶ τῆς κατὰ εἰδώλων θρησκείας, ὡς ὁ πάντων Κύριος, ἡ τοῦ Θεοῦ Δύναμις, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός".

complète de ces peuples, mais seulement que la mission enregistrait des résultats concrets dans des régions où, à la différence de l'enseignement chrétien, les mœurs sauvages étaient la norme. Dans un autre ouvrage, Athanase analyse la manière dont différents peuples considèrent le culte voué à leurs déités. Concernant la région nord-pontique, il sait que „des Scythes qu'on appelle Tauriens offrent en sacrifice à la déesse qu'ils appellent Vierge, les naufragés et tous les Grecs qu'ils peuvent capturer ; ils vont jusqu'à cette impiété a l'égard d'hommes de leur race, et font ainsi la preuve de la cruauté de leurs dieux; ceux que la Providence a sauvés du péril de la mer, ils les égorgent, se faisant ainsi les ennemis de la Providence, puisque leur sauvagerie rend inutiles ses bienfaits"[21].

Il est difficile d'établir la paternité des informations d'Athanase sur le christianisme de la région des Goths et des Scythes. Il est très probable qu'il sût que les premiers avaient capturés de nombreux chrétiens lors des campagnes du IIIe siècle et, de même, que l'évêque Hermon de Jérusalem eût envoyé des évêques missionnaires en Scythie et Kherson[22].

Au IIIe siècle, et surtout aux quatre premières décennies du IVe, la mission chrétienne connaît un développement incontestable dans les régions riveraines de la Mer Noire et dans les Etats clientèles des Romains en Orient. Nous pensons au cas d'Edesse où, suite à l'activité missionnaire d'Adai au milieu du IIe siècle, le christianisme pénétra assez vite dans la famille régnante, de sorte qu'Abgar VIII se convertit, paraît-il en 206, et ce n'est que la conquête romaine de 216 qui empêcha la fondation du premier Etat chrétien[23]. Au moment de la disparition du royaume d'Edesse, certains chrétiens se réfugièrent en Perse et, à côté des prisonniers de guerre amenés lors des campagnes de Sapour, de 241, 256 et 260, donnèrent naissance à des communautés au sujet desquelles l'Etat persan fit preuve de tolérance pendant une certaine période[24].

Au royaume de Bosphore, dans la région nord-pontique, à partir de 277, les symboles païens, dont aussi ceux du type Astarté, disparaissent des monnaies de Thothorses, étant remplacés par les symboles chrétiens, le plus souvent par la croix[25]. Pour ce qui est des débuts du christianisme en Arménie, les choses sont plus claires: les sources les plus anciennes placent l'évangélisation au IIe siècle, et suite à l'activité de Grégoire le Illuminateur, Tiridate III (252-330) adopte officiellement le christianisme entre 294-314[26].

Revenant au Chersonèse du IVe siècle, après que les missionnaires Basilevs, Evghenios, Agathodorus Kapiton et Elpidios eussent été tués par les païens, de Jérusalem fut envoyé Aitherois qui, „voyant la sauvagerie du peuple, est venu à

---

[21] Athanase d'Alexandrie, *Contre les Païens* et *Sur l'incarnation du Verbe*, 25, introduction, traduction et notes de P.Th. Camelot, O.P., coll. *Sources Chrétiennes*, 18 bis, p. 158-159.

[22] DELEHAYE, *SECp*, 1902, col. 517-518.

[23] H. Leclercq, *Édesse*, DACL, IV.2, col. 2058-2109; R. Lavenant, *Édesse*, DECA, I, p. 750-752; ROSS 2001, p. 117-138.

[24] Maraval, *H.Chr.*, II, p. 937.

[25] H. Leclercq, *Caucase*, DACL, II.2, col. 2639-2686; DIATROPOV 1998, p. 215-244.

[26] S.J. Voicu, *Grégoire l'Illuminateur*, DECA, I, p. 1107-1108; Maraval, *H.Chr.*, II, p. 943-944; FR. Tournebize, *Arménie*, DHGE, 4, col 290-391; H. Leclercq, *Caucase*, DACL, II.2, col. 2659-2663.

Constantin le Grand, qui régnait alors à Byzance[27] pour demander son aide et ainsi les idolâtres furent chassés du pays de Chersonèse"[28]. Toujours au temps de Constantin le Grand, le roi Mirian de Géorgie se convertit au christianisme suite à la mission d'une femme nommée Nino[29]. Il s'agit de l'apparition des *apôtres des nations* circum-pontiques, phénomène très important pour le développement de la religion chrétienne au IVe siècle dans ces régions.

La situation du christianisme à gauche du Danube change visiblement, surtout après l'an 332, quand les Goths ont subi une défaite grave de la part des Romains, et son évolution peut être suivie de manière plus concrète qu'aux étapes précédentes. Eusèbe de Césarée nous dit que l'empereur Constantin, „mettant son espoir en Dieu et en affrontant ceux-ci par son signe invincible, les a soumis tous au plus tôt […] en les faisant abandonner la vie animale, dans l'ignorance de la loi, qu'ils menaient, en échange d'une vie sage et conforme à la loi"[30]. Il n'est pas clair si *la vie sage et conforme à la loi* signifie certainement l'adoption du christianisme. Mais, dans ce même ouvrage, l'auteur dit que „les portes des temples des idoles furent définitivement fermées à tous les peuples trouvés sous administration romaine, ainsi qu'aux militaires"[31], affirmation qui doit nous faire admettre qu'au moins nominalement, cette décision n'a pas exempté les régions danubiennes non plus.

Socrates consigne qu'à „son époque (l'époque de Constantin, n. n.), lorsque les Barbares sarmates et goths ont envahi le territoire des Romains, la protection de l'empereur pour les églises ne changea nullement, mais qu'il prouva son soin conciliant à l'égard des deux (problèmes n. n.[32]). Car les premiers ont été définitivement vaincus par celui qui a cru au signe de la victoire chrétienne (le signe triomphant de la croix, n. n.), en le privant de l'or qu'on donnait d'habitude aux Barbares depuis l'époque des anciens empereurs; eux, détruits par le changement du sort de la guerre, alors, pour la première fois, il les fit croire à l'enseignement du christianisme, par lequel Constantin lui-même s'était sauvé"[33].

---

[27] Dans la période 324-337 Constantin le Grand est resté dans la nouvelle capitale.

[28] Delehaye, *SECp*, 1902, col. 517-518; une approche récente de ce sujet, voir HOLUBEANU 2011, p. 7-21. La traduction du passage du *Synaxaire* est reproduite à la p. 10.

[29] M. Falla Castelfranchi, *Georgie*, DECA, I, p. 1035-1039. Selon les commentaires modernes, le nom de *Nino* que la tradition georgienne donnait à la femme qui avait converti la famille royale peut provenir du mot latin *nonna*, qui à l'époque désignait une vierge consacrée, autrement dit une *captiva Dei* ou *captiva Christi*, cf. Maraval, *H.Chr.*, II, p. 947.

[30] Eusèbe, *V.C.*, IV.5.1-2, p. 162.

[31] Eusèbe, *V.C.*, IV.23, p. 168.

[32] C'est-à-dire le soin accordé à l'Église et à la sécurité de l'État.

[33] Socrates, H.E., I. 18: „Ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους καὶ βαρβάρων Σαρματῶν καὶ Γότθων κατατρεχόντων τὴν Ῥωμαίων γῆν, οὐδαμῶς ἡ περὶ τὰς ἐκκλησίας τοῦ βασιλέως πρόθεσις ἐνεκόπτετο. ἀλλ' ἀμφοτέρων τὴν ἁρμόζουσαν ἐποιήσατο πρόνοιαν. τοὺς μὲν γὰρ τῷ Χριστιανικῷ τροπαίῳ πεπιστευκὼς κατὰ κράτος ἐνίκα, ὡς καὶ τὸ εἰωθὸς παρὰ τῶν πάλαι βασιλέων δίδοσθαι χρυσίον τοῖς βαρβάροις περιελεῖν, ἐκείνους τε ἐκπεπληγμένους τῷ παραλόγῳ τῆς ἥττης πιστεῦσαι τότε πρῶτον τῇ Χριστιανισμοῦ θρησκείᾳ δι' ἧς καὶ Κωνσταντῖνος ἐσώζετο".

En ces circonstances, l'activité des évêques Théophile[34] et Ulfilas[35], Audius et ses disciples[36], apparaît comme un développement normal de la politique impériale à gauche du Danube, et le conflit idéologique du milieu du IVe siècle, lorsque l'apôtre des Goths est contraint de se réfugier dans l'Empire et la persécution ultérieure de 369, sont des réactions tout aussi normales du milieu gothique traditionaliste, et ce n'est pas le cas d'y insister.

D'autre part, dans l'Empire, le IVe siècle connaît deux moments critiques dans les rapports entre les chrétiens et les païens: la restauration des cultes traditionnels faite par Julien l'Apostat et l'interdiction définitive de ces cultes, sous toutes les formes de manifestation publique ou privée, par Théodose. Les mesures ont évidemment provoqué des troubles surtout parmi les intellectuels païens. Déjà, la constitution de Gratien, du 3 août 379, annonçait des changements radicaux. Bien plus, le renoncement au titre de *Pontifex Maximus*[37] par les deux empereurs, Théodose en Orient et Gratien en Occident, a confirmé la rupture définitive entre l'Etat romain et les anciens cultes païens. En 382, l'autel de la Victoire disparaît du Sénat romain et les prêtres païens et les vestales perdent leur immunité, les temples étant confisqués[38]. Tandis qu'en Occident la résistance traditionaliste fut plus dure, en Orient Théodose fut assez ferme dans la mise en pratique de la législation antipaïenne. Le 8 nov. 392, il publia un décret qui interdisait dans tout l'Empire, cette fois-ci même dans l'espace privé, toutes les formes du culte païen ; les sacrifices rituels étaient considérés une *crimen lessae majestatis*, et le juge qui négligerait d'appliquer la loi était amendé de 30 livres d'or[39].

Voilà le contexte dans lequel Macaire rédigea son ouvrage *Apokritikos*, plus précisément après le 8 novembre 392, le climat respectif devant être le point de départ dans l'analyse du fragment. Pour les objections païennes, il se servit probablement comme source d'inspiration d'un recueil datant du début du IVe siècle, composé pour populariser les idées du polémiste néoplatonicien[40]. Du fait qu'il ne cite pas Porphyre, on peut déduire que Macaire soit ignorait qu'il utilise son ouvrage, soit n'était-il pas intéressé par la source primaire, du moment que les accusations étaient devenues presque classiques. Malgré les interdictions impériales[41], de tels recueils étaient fréquemment rencontrés dans la seconde moitié du IVe siècle et Jean Chrysostome signalait autour de l'an 382, que „s'il en reste encore, par ci par là, tu verras que c'est justement les chrétiens qui les ont

[34] Pour l'aire de mission de l'évêque Théophile, voir POPESCU 1987, p. 73-81; POPESCU 1994, p. 178-186.

[35] Filostorgius, *I.B.*, II, 5, FHDR, II, p. 201; Auxentius, *Scrisoare…*, p. 3-31; texte partiellement reproduit dans FHDR, II, p. 110-113.

[36] Epiphanios, *Despre schisma audienilor*, FHDR, II, p. 173-175. RĂMUREANU 1978, p. 1053-1070.

[37] Aland, *Pontifex Maximux*, DECA, II, p. 2086; GABOR 2003, p. 236, et la bibliographie de la n. 494.

[38] GAUDEMET 1958, p. 649-650.

[39] C.Th.16.10.12. donnée le 8 nov. 392, cf. JOANNOU 1972, p. 88.

[40] LABRIOLLE 1934, p. 247.

[41] Celui qui est intervenu de manière décissive en condamnat définitivement les écrits de Porphyre fut Théodose II, par la loi émise le 16 février 448, cf. JOANNOU 1972, p. 110.

conservés. Car nous ne craignons pas que leurs attaques puissent nous nuire en quelque sorte"[42].

Il paraît que les mesures impériales antipaïennes prises par Théodose eurent pour effet immédiat l'intensification des critiques visant l'enseignement du Sauveur et implicitement le caractère divin de la religion chrétienne. Par conséquent, Macaire se sentit obligé de prendre attitude et de soumettre à une nouvelle critique les arguments des païens, tout en gardant le style d'entamer les débats. On a ainsi affaire à un ouvrage dans le genre des dialogues apologétiques-polémiques spécifique à la littérature chrétienne des IIe-IIIe siècles. Certes, les progrès faits par le christianisme étaient connus non seulement par l'Eglise. En fin de compte, cette réalité avait entraîné la réaction des païens qui voyaient que les territoires barbares avaient été soumis par la mission chrétiennes, mais sans que la fin du monde advienne.

Comme nous l'avons déjà montré, Macaire répare l'erreur quant aux peuples des autres frontières de l'Empire, mais, pour ce qui est de la situation au Danube, cela lui pose des problèmes, en dépit de la description poétique du fleuve. A notre avis, c'est un aspect qui a échappé à l'attention de D.M. Pippidi dans ses commentaires. Macaire décrit le Danube d'une manière tout à fait classicisante et qui ressemble de manière frappante à celle faite par Hérodote[43], Apollonios de Rhodes[44] ou Strabon[45], pour n'en donner que quelques exemples. Par conséquent, l'auteur ne décrit pas une image païenne des territoires à gauche du Danube, à son époque, mais il en compose une à partir des œuvres des auteurs antiques, où chacun peut identifier la présence des Barbares païens sans qu'il y ait besoin de détails supplémentaires.

Du *Commentaire* d'Origène, il savait au moins que c'est là qu'habitaient les Daces, Sarmates et les Scythes[46], mais qu'il ne compte pas parmi les païens, comme il l'avait fait pour les *Ethiopiens,* que l'auteur alexandrin cite comme peuple non chrétien. C'est de la même manière qu'avait procédé Origène, au milieu du IIIe siècle, pour fixer la dynamique de la mission de l'Eglise. Macaire était lui aussi obligé de désigner des peuples non chrétiens aux quatre coins de l'Empire. Si pour les autres régions, il a pu le faire, pour la contrée d'au-delà du Danube il rencontra des difficultés, raison pour laquelle il fit appel à l'image classicisante. „Ceux d'au-delà du fleuve" à savoir ceux du „pays des Scythes où habitent douze nations de Barbares errants" désigne des notions très vagues, qui éliminent les réalités ethniques concrètes notées antérieurement par Origène: Daces, Sarmates, Scythes. On peut en déduire que, tandis que pour toutes les autres frontières de l'Empire il peut désigner une réalité ethnique non chrétienne, la situation à la frontière de nord le met dans l'embarras. L'absence des références aux peuples antérieurement mentionnés par l'auteur alexandrin est une question

[42] Ioan Gură de Aur, *Cuvânt la Fericitul Vavila, şi împotriva lui Iulian, şi către elini*, I, Predici la sărbători împărăteşti şi Cuvântări de laudă la sfinţi, Bucureşti, 2002, p. 304.

[43] Herodot, *Istorii*, IV.48; FHDR, I, p. 31.

[44] Apollonios din Rodos, *Argonauticele*, IV.282-293; FHDR, I, p. 139.

[45] Strabon, *Geografia*, VII.3.1-5; FHDR, I, p. 225-231.

[46] Tel que Pippidi le montra lui aussi, à la fin du IVe siècle par *Scythes* on désignait notamment les Goths.

délicate, puisqu'elle pourrait nous faire croire que les descendants de ceux nominalisés par Origène ne faisaient plus partie des peuples païennes qui devaient être catéchisés. Etant donné que l'évolution de la mission chrétienne en Gothie et la persécution subie là par les chrétiens étaient des réalités à écho dans tout l'Empire, on peut croire qu'en nominalisant un groupe ethnique danubien, Macaire aurait pu se trouver dans la situation embarrassante de n'avoir pas d'argument solide pour cette région. En définitive, la persécution en Gothie danubienne constituait un argument décisif pour la présence du christianisme au nord du fleuve.

Il se peut que l'attention prêtée à chaque élément de sa démonstration ait fait l'évêque de Magnésie préférer l'incertitude des réalités ethniques que risquer l'effondrement de son argument. A notre avis, c'est la raison pour laquelle il utilise la description classicisante du fleuve. Dans cette perspective, le texte de Macaire, au lieu d'être un témoignage négatif, pourrait être même considéré un document positif concernant la propagation du christianisme à gauche du Danube ou, du moins, les progrès évidents enregistrés par cette religion pendant la brève période d'après la seconde moitié du IIIe siècle.

Dans ce contexte, on devrait se demander ce que Macaire savait et ce qu'il ignorait sur les chrétiens de la zone de nord de l'Empire, au moment où il rédigeait son ouvrage. A notre avis, il est impossible qu'il n'eût pas connu les efforts de catéchisation menés tout au long du IVe siècle en Gothie danubienne, ou le *prix du sang* que les chrétiens avaient payé pour l'enseignement du Christ, en diverses circonstances. A l'époque contemporaine, il y a assez de témoignages qui attestent que les échos des évènements survenus en Gothie ont été ressentis dans tout l'Empire. Nous considérons que Macaire ne pouvait pas être étranger à ces faits et ce n'est pas le cas de nous y attarder[47].

De même, n'oublions pas la proximité géographique qui pouvait créer des confusions pour l'évêque de Magnésie ; le *Scythe* Bretanion a affronté Valens, le *Scythe* Gherontius/Terentius était un des 10 garants de l'Orthodoxie dans l'Empire, au IIe Concile Œcuménique, et Macaire a connu personnellement le *Scythe* Théotime, du moins lors du Synode du Chêne, en 403. A ce concile, Macaire accusait d'origénisme Héraclides d'Ephèse[48] et, toujours à ce concile, la même accusation fut lancée contre Jean Chrysostome[49]. Nous supposons donc que les relations entre l'archevêque de la capitale et l'évêque de Magnésie n'étaient même pas collégiales, encore moins amicales, vu leur rapport d'accusateur-accusé.

Dans ce contexte, on peut discuter un peu autour de la question: qu'est-ce qu'ignorait Macaire? Selon toutes les probabilités, il ne savait pas que

[47] Pour les échos dans le monde romain de la persécution en Gothie, voir: *Passio S. Sabbae*, ed. Delehaye, 1912, p. 216-221; Basile, *Lettres*, II, *Ep. 155, 164, 165*, p. 80, 98-101; Epiphanios, *Despre schisma audienilor*, 70, FHDR, II, p. 173; Ambroise, *Ev. Sec. Luc.*, II, 37, p. 89; Augustinus, *De civitate Dei*, XVIII, 52, FHDR, II, p. 215; Hieronymus Stridonensis, *Chronicon, An. Dom. 373*, *PL* XXVII, 695; Orosius, *Hist. Adv. Pag. lib. VII*, VII, 32, 9, FHDR, II, p. 195.

[48] Il avait été ordonné par S. Jean Chrysostome.

[49] Pour tout le déroulement du concile de Chêne et les discussions portées à ce concile, voir: KELLY 1995, p. 211-227.

l'archevêque Jean avait initié un programme de rétablissement et de consolidation des communautés chrétiennes dans les territoires à gauche du Danube, affectées par la persécution déclenchée après 369 et par la migration des Goths, de 376, et il est bien probable qu'à ce programme eût participé le *Scythe* Théotime aussi.

La collaboration sur les deux rives du Danube, du moins dans les contrées de Scythia Minor, est assez bien attestée pour la période antérieure. Le rôle joué par Brétanion dans le transfert des reliques de Saint Sabbas en Cappadoce[50] a été maintes fois mentionné. Il est peu probable que l'implication de l'évêque tomitain se fût limitée à cet épisode, car on ne peut pas croire qu'un ministre de l'Eglise qui eût le courage d'affronter Valens se fût tenu à l'écart des difficultés auxquelles se heurtaient les chrétiens à proximité de son diocèse, surtout dans le contexte de la persécution[51].

Au sujet d'une éventuelle implication missionnaire directe de Gherontie/Terentius à gauche du Danube, nous ne disposons d'aucun témoignage explicite. Toutefois, sa présence à Constantinople, au IIe Concile Œcuménique, et sa mention parmi les 10 garants de l'Orthodoxie dans l'Empire[52], le recommandent comme un des adeptes de la formule du canon 2: τὰς δὲ ἐν βαρβαρικοῖς ἔθνεσι τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας οἰκονομεῖσθαι χρὴ κατὰ τὴν κρατήσασαν ἐπὶ τῶν πατέρων συνήθειαν[53].

Mieux documentée apparaît l'activité missionnaire menée à gauche du Danube à la fin du siècle, dans laquelle s'étaient impliqués l'évêque Théotime I[er][54] et S. Jean Chrysostome. On apprend de Sozomène qu'"une fois, l'évêque (Théotime) marchait près des terres des Barbares de là-bas" (ὁδεύοντι ποτε παρὰ τὴν ἐνθάδε βαρβάρων γῆν)[55], ceux-ci étant „les Huns d'Istros". Dans *Vita Sanctorum* pour le mois d'avril, le même épisode est relaté par ces mots „il marchait une fois dans ce pays des Barbares" (*aliquando iter per hanc barbarorum terram facientes*)[56]. Il s'agit probablement d'une visite missionnaire destinée à réconforter les communautés chrétiennes mises à dure épreuve par les évènements de la période antérieure ou par les fréquentes invasions des bandes des Barbares. Une première question serait de savoir si Théotime ait passé ou non à gauche du Danube. Sozomène disait qu'il marchait „près de" (*παρὰ*) leurs terres, et *A.S.S.* qu'il se déplaçait „dans ce pays des Barbares" (*per*). La visite pastorale viserait tout naturellement les communautés de la rive droite du *limes*,

[50] POPESCU 1994, p. 64, 86, 88, 111-116, 119, 128, 152, 172, 198, 202, 214, 226, 227, 251, 253, 255, 440, 443; POPESCU 2001, p. 7- 17; POPESCU 2009, *passim*.

[51] CĂȚOI 2009, p. 437-438.

[52] C.Th. XVI, 1.3; ***Terennio episcopo Scythiae*** est cité aux côtés des grandes personnalités du temps: Nectarios de Constantinople, Timothé d'Alexandrie, Pélage de Laodicée, Diodore de Tars, Amfilohios d'Iconium, Hélladios de Césarée, Otreius de Mélitène, Grégoire de Nysse, Marmarios de Marcianopolis; voir aussi les discussions à POPESCU 1988, p. 121-122; POPESCU 1994, p. 116-118.

[53] *COD*, ed. Wohlmuth, 2002, p. 32; voir aussi la version roumaine dans *CBO*[3], p. 71-72.

[54] COMAN 1979, p. 185-195, RĂMUREANU 1997, p. 338-350; *Sfinți Români…*, p. 166-172; POPESCU 1994, p. 118-123; VORNICESCU 1992, p. 84-87.

[55] Sozomenos, *I.B.* VII, 26, 7. FHDR, II, p. 229.

[56] *ASS*, Aprilis, II, p. 753, FHDR, II, p. 711.

les premières de son diocèse à être frappées par les incursions des migrateurs, et si l'on tient compte des erreurs qui se sont glissées au long du temps dans les textes de *A.S.S.*, l'idée de sa présence à gauche du Danube aussi devrait être abandonnée.

D'autre part, Théodoret de Cyr dit que S. Jean Chrysostome, „apprenant que parmi les Scythes nomades, campés près de l'Istros, il y en avait qui étaient assoiffés de salut, mais n'avaient personne pour leur offrir la source, chercha des hommes zélés pour l'œuvre apostolique et en fit des chefs pour ceux-ci. J'ai lu aussi des lettres écrites par lui (S. Jean) à Léonce, évêque d'Ancyre, lui relatant la conversion des Scythes et lui demandant d'envoyer des gens aptes à les guider"[57].

L'emploi du verbe μανθάνω témoigne que S. Jean *a été informé* ou *qu'on lui avait parlé* de la situation religieuse des *Scythes nomades*; ceux-ci *avaient installé leurs camps près de l'Istros*, étaient *assoiffés de salut*, mais *n'avaient personne pour leur offrir la source*. Qu'il s'agisse d'une retraite vers l'Empire des dernières tribus de Goths, groupes de Carpes ou des restes de Sarmates, ou bien qu'il s'agisse des Huns, il est certain que μανθάνω suggère une activité consciente tant pour cueillir l'information que pour l'offrir à l'archevêque de Constantinople.

A notre avis, Théotime était un de ceux qui pouvaient lui présenter le mieux la réalité et si l'évêque tomitain a passé ou non à gauche du Danube est moins important. Ce qui est certain c'est que ni lui, ni Brétanion avant lui ne pouvaient ignorer ce qui se passait dans le proche voisinage de leur diocèse, si nous considérons qu'il s'étendait seulement jusqu'au fleuve et non à sa gauche aussi[58].

A une autre occasion, nous avons discuté la formule ἐπὶ τῶν πατέρων συνήθειαν (*la coutume des Pères*)[59] et, à notre avis, cela désigne les réalités missionnaires apparues après le déclenchement de la persécution en Gothie danubienne après 369, contexte dans lequel les structures épiscopales attestées antérieurement disparaissent et les évêques des centres danubiens semblent devenir les présidents des presbytères des communautés chrétiennes demeurées à gauche du Danube. Il n'est pas exclu que ce soit justement en tant que président du presbytère des communautés tout proches de la Scythie que Théotime eût connu leur situation et leurs besoins, car les détails que S. Jean apprend sont bien précis.

Comme le montrait Prof. Emilian Popescu, Jean Chrysostome a bien saisi l'avantage qu'offrait à l'Empire la mission chrétienne, qui devait être menée pour chaque peuple à part dans la sphère d'influence byzantine[60]. Dans le cas de l'archevêque de Constantinople, un autre détail très important c'est qu'il ne s'agit pas d'une simple intention de sa part. Théodoret nous dit *qu'il chercha*

[57] Teodoret, *I.B.* V.31.1-2, p. 237, voir aussi le fragment de FHDR, II, p. 237: „Μαθὼν δέ τινας τῶν νομάδων Σκυθῶν παρὰ τὸν Ἴστρον ἐσκηνημένους διψῆν μὲν τῆς σωτηρίας, ἐστερῆσθαι δὲ τοῦ τὸ νᾶμα προσφέροντος, ἐπεζήτισεν ἄνδρας τὴν ἀποστολικὴν φιλοπονίαν ἐζηλωκότας, καὶ τούτους ἐκαίνοις ἐπέστησεν. ἐγὼ δέ τοι καὶ γράμμασιν ἐντετύχηκα παρ'αὐτοῦ γραφεῖσι πρὸς Λεόντιον τὸν Ἀγκύρας ἐπίσκοπον, δι'ὧν καὶ τῶν Σκυθῶν ἐδήλωσε τὴν μεταβολὴν καὶ πεμφθῆναι οἱ ἄνδρας πρὸς τὴν τούτων ποδηγίαν ἐπιτηδείους ἠξίωσεν".

[58] CĂȚOI 2009, p. 430-452.

[59] CĂȚOI 2009, p. 447, n. 54.

[60] POPESCU 1990, p. 86-103; POPESCU 1994, p. 57-73, 187-199.

(ἐπεζήτισεν) des hommes zélés pour *l'œuvre apostolique* (τὴν ἀποστολικὴν φιλοπονίαν), et en fit des chefs pour ceux-ci (τούτους ἐκαίνοις ἐπέστησεν), et l'emploi de l'aoriste ἐπεζήτισεν et ἐπέστησεν nous prouve que c'étaient des actions achevées au moment où Léonce lisait la lettre.

En même temps, l'historien mentionne que ces hommes-là ont été nommés « chefs » (ἐπέστησεν) sur ceux auxquels ils étaient envoyés. Cela suggère qu'il ne s'agissait pas de simples missionnaires itinérants, puisque la *superposition* suggère certains *contacts entre les autorités*, pour ainsi dire. Un cas similaire peut être rencontré au moment où à Constantinople apparaît le diacre Maduarius, portant la lettre du roi goth de Crimée (γράμματα τοῦ ρηγὸς τῶν Γότθων) par laquelle on lui sollicite l'ordination d'un autre évêque à la place d'Unilas, ordonné toujours par S. Jean Chrysostome[61].

On ne peut pas préciser si dans le cas de ces *chefs* envoyés au Bas-Danube aussi il y eût des contacts entre le siège de Constantinople et les dirigeants des tribus germaniques archéologiquement attestées dans la région montagneuse de Caucaland, localisé dans la zone des Monts de Buzău, autour des années 400[62], mais l'idée ne doit pas être rejetée d'emblée. De même, il ne faut pas exclure des discussions les communautés pareilles à celle de Sabbas le Goth qui, une fois libérées de la pression de la persécution, pouvaient se manifester librement.

Revenant à Théotime, il est bien probable, vu les relations entre l'archevêque de Constantinople et celui de Tomis, que suite aux visites entreprises par le *Scythe*, notamment dans les cités du *limes*, il eût cueilli le plus d'informations possible au sujet des communautés d'au-delà du fleuve. A cette même occasion, on ne peut non plus exclure l'hypothèse de possibles contacts avec les représentants des presbytères des communautés de chrétiens restés ici après le départ des Goths de l'Empire et la décision, prise suite aux évaluations, d'y envoyer des missionnaires. Il est très probable que l'activité missionnaire au-delà des frontières démarrée à cette occasion fût un des arguments qui ait déterminé la formule du Canon 28 du IVe Concile Œcuménique, qui prévoyait que les évêques „des pays barbares" soient ordonnés dans la capitale impériale[63], à côté des ordinations faites dans les diocèses d'Asie, du Pont et de la Thrace.

On se demande combien ancienne puisse être cette coutume à laquelle se réfèrent les évêques de Chalcédoine. Les synodaux connaissaient probablement en quoi consistait l'activité pontique de S. Jean Chrysostome et l'ordination d'Unilas, mais l'ancienneté de cette coutume peut être observée même auparavant. Par exemple, c'est à Constantinople, plus précisément à l'empereur Constantin, que l'évêque Aitherios fit appel et „les idolâtres furent chassés du pays de Chersonèse[64]" et c'est toujours dans la capitale que fut ordonné Ulfila[65].

[61] POPESCU 1992, p. 20, n. 26, 27.

[62] L. Bârzu, *IR*, II, p. 696 et suiv.

[63] *COD*, ed. Wohlmuth, 2002, p. 100: „ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς ἐπισκόπους τῶν προειρημένων διοικήσεων χειροτονεῖσθαι ὑπὸ τοῦ προειρημένου ἁγιοτάτου θρόνου τῆς κατὰ Κωνσταντινούπολιν ἁγιοτάτης ἐκκλησίας".

[64] HOLUBEANU 2011, p. 10; texte grec apud Delehaye, *SECp.*, 1902, col. 517: « ἠτήσατο αὐτὸν καὶ ἐδιώχθησαν ἐκ τῆς χώρας Χερσῶνος οἱ εἰδωλολάτροι ».

[65] Filostorgius, *I.B.*, II,5, FHDR, II, p. 201.

Même si les exemples cités ici peuvent suggérer qu'il s'agisse d'actes tenant du pouvoir impérial et non de la compétence du siège ecclésiastique, au long du temps la cohabitation entre les deux sources d'autorité a augmenté le prestige de l'évêque dans la nouvelle capitale et la prise en charge des prérogatives missionnaires et d'autorité ecclésiale à l'égard des communautés chrétiennes organisées hors frontières, avant que celles-ci soient canoniquement établies.

Peut-être que ce n'est pas fortuitement que Théodoret note les nouvelles concernant l'activité de Chrysostome au Danube justement au moment où se déroulait le Concile de Chalcédoine, tandis que ses antécesseurs Socrates et Sozomène ne rappellent que les actes des évêques de Tomis et non leur collaboration avec le siège de la capitale. Ce qui est certain c'est qu'au moment où le pape Léon a réagi contre le canon 28, les évêques lui envoyèrent une lettre lui montrant que cette décision fut prise en tenant compte de *la coutume qui règne depuis les temps anciens* (ἐκ πολλοῦ κρατῆσαν ἔθος) et qu'il ne s'agit pas d'une ingérence dans les régions juridictionnelles du Siège Romain[66].

En tout cas, au carrefour des siècles IV-V on constate une relance considérable de la mission chrétienne vers les territoires situés à gauche du Bas Danube et on se demande si en ce mouvement pourraient être mêlés aussi les deux Goths mentionnés par Jérôme dans son *Epître 106*, à savoir Sunnias et Fretelas[67]. Zeiller considère que ceux-ci devraient être cherchés parmi les Goths orthodoxes de Constantinople, dans l'entourage de S. Jean Chrysostome[68], quoique les discussions concernant leur localisation restent ouvertes[69]. *L'Epître*

[66] Lettre 98 des évêques de Chalcédoine au pape Léon I, *PL* 54, col. 955-958: „Τὸ γὰρ ἐκ πολλοῦ κρατῆσαν ἔθος, ὅπερ ἔσχεν ἡ Κωνσταντινουπολιτῶν ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία εἰς τὸ χειροτονεῖν μητροπολίτας τῶν διοικήσεων τῆς τε Ἀσιανῆς καὶ Ποντικῆς καὶ Θρακικῆς καὶ νῦν κατὰ συνοδικὴν ἐκυρώσαμεν ψῆφον"; ou la version latine: „Eam namque consuetudinem, quae ex longo jam tempore permansit, quam habuit Constantinopolitanorum sancta Dei Ecclesia ad ordinandum metropolitanos provinciarum tam Asianae quam Ponticae vel Thraciae; et nunc synodali decreto firmavimus". Un commentaire concernant l'attitude de Rome à l'égard du canon 28 du Concile de Chalcédoine, voir à DVORNIK 1958, p. 81-93.

[67] Il s'agit de deux Goths qui étudiaient l'Ecriture et avaient demandé à Jérôme quelques explications au sujet des discordances découvertes dans les différentes variantes du texte de la Septante et du Psautier traduit par Jérôme en 383. On a considéré que ces Goths préparaient une nouvelle version du Psautier en goth, parallèlement à la version d'Ulfila, raison pour laquelle ils s'étaient adressés à Jérôme vers l'an 403, tandis qu'il se trouvait à Bethléem, en lui sollicitant des précisions au sujet du texte hébreu. C'est la raison pour laquelle l'auteur latin exclame au début de l'épître „qui aurait cru que la langue barbare des Gètes demande la vérité à l'hébreu et tandis que les Grecs dorment ou se disputent, la Germanie cherche elle-même les paroles du Saint Esprit" (*Quis hoc crederet, ut barbara Getarum lingua Hebraicam quaereret Veritatem; et dormitantibus, imo contendentibus Graecis, ipsa Germania Spiritus Sancti eloquia scrutaretur?*).

[68] ZEILLER 1918, p. 556-557.

[69] Pour d'autres opinions au sujet des deux, voir: DCBLSD, II, 562-563; ZEILLER 1918, p. 556-557; THOMPSON 1966, p. 138-144; WOLFRAM 1990, p. 212, 408, 417, 453; *DELC*, p. 285; [aussi: Andreas Schwarcz, *Reichsangehörige Personen gotischer Herkunft: Prosopographische Studien. Diss.* Vienne, 1984, v. Fretela, p. 122-124, Sunnia, p. 198 sq.; Elfriede Stutz, *Gotische Literaturdenkmäler*, Stuttgart, 1966, p. 43-47; *non vidi*, *apud* WOLFRAM, 1990, p. 212, n. 205].

106 de Jérôme est adressée aux „Dilectissimis fratribus Sunniae et Fretellae, et ceteris, qui vobiscum Domino serviunt"[70] et il est clair qu'il ne s'agisse pas de deux personnes isolées, mais d'une communauté, monastique probablement. Leur localisation près de Constantinople et de S. Jean Chrysostome serait plausible puisque tel qu'il en résulte de la lettre qui leur est adressée, ils avaient prié Jérôme de leur éclaircir certains points et aspects très détaillés qu'un simple lecteur n'aurait pas pu saisir[71]. Ce ne sont pas de simples lecteurs de l'Ecriture, mais des gens qui l'étudiaient et le séminaire gothique[72] de Constantinople peut constituer une des locations de cette activité.

D'autre part, il n'est pas exclu que l'image que le même Jérôme créait à Laeta dans l'*Epître 107*: „De l'Inde, de la Perse et de l'Ethiopie, nous recevons tous les jours des foules de moines; l'Arménien a déposé son carquois, les Huns apprennent le psautier, les glaces de la Scythie brûlent de la chaleur de la foi; l'armée des Goths, au teint éclatant et au poil blond, transporte à la ronde les tentes des ses églises ambulantes"[73], soit due au fait qu'il travaillait ou venait d'achever la réponse que nous trouvons adressée à Sunnia et Fretela dans l'*Epître 106*. En ce cas, la référence de Jérôme aux Huns qui „apprennent le Psautier", Psautier qu'il avait lui-même corrigé en latin d'après l'original en hébreu, devient intéressante à suivre parce que, outre le fait que l'on ait affaire à des Goths mécontents de la version grecque de l'Ecriture, nous identifions assez facilement l'atmosphère de trilinguisme latino-gréco-gothique évoqué par Auxence de Durostorum à propos de l'activité d'Ulfila[74] au Bas Danube. Bien que ce ne soit qu'une simple hypothèse, puisque le lieu de leur activité à Constantinople est plutôt déduit et ne peut pas être affirmé comme une certitude, leur participation au processus missionnaire développé par S. Jean Chrysostome ne devrait peut-être pas être exclue.

En conclusion, le fragment de l'ouvrage *Apocriticos* de Macaire de Magnésie ne doit pas être considéré un témoignage négatif sur la situation du christianisme au nord du Danube à la fin du IVe siècle. En ce cas, on a affaire à une réaction à la critique païenne à propos d'un argument du type *la foi des nations*, tardive et partiellement inutile. L'incertitude ethnique transdanubienne que révèle l'approche de Macaire nous montre qu'il s'agit d'un calque de nature livresque introduit dans le discours seulement pour garder la symétrie de l'exposé. L'intention de l'auteur était de désigner une réalité païenne au nord, avec tout ce que cela implique. A cet effet, il s'est servi de la description de la région faite en manière classicisante probablement par des auteurs ayant vécu à l'époque préchrétienne. En échange, l'image qu'offrent d'autres sources pour la période du

[70] Jérôme, *Lettres*, CVI, vol. V, p. 104.

[71] THOMPSON 1966, p. 140-141.

[72] Pour le séminaire gothique de Constantinople, voir POPESCU 1992, p. 18, n. 19.

[73] Jérôme, *Lettres*, CVII, vol. V, p. 146: „De India, Perside et Aethiopia, monachorum cotidie turbas suscipimus. Deposuit faretras Armenius, Hunni discunt psalterium, Scythiae frigora fervent calore fidei; Getarum rutilus et flautus exercitus ecclesiarum circumfert tentoria".

[74] Auxentius, *Scrisoare*, p. 28: « Grecam et Latinam et Gothicam linguam sine intermissione in una et sola ecclesia Christi predicavit ».

IVe siècle, contemporaine à Macaire, est celle d'un territoire où les changements religieux survenus dans l'Empire sont directement ressentis.

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDER 1958 – P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical policy and image worship in the Byzantine Empire*, Oxford, 1958.

Ambroise, *Ev. Sec. Luc.* – Ambroise de Milan, *Traité sur l'Évangile de S. Luc*, I, Livres I-VI, texte latin, introduction, traduction et notes de Dom. Gabriel Tissot, Sources Chrétiennes, 45, Paris, 1956.

Atanasie cel Mare, *Scrieri* – Atanasie cel Mare, *Scrieri*, PSB, 15, traducere, introducere şi note Dumitru Stăniloae, Bucureşti, 1987.

Athanase, *Incarnation du Verbe* – Athanase d'Alexandrie, *Sur l'incarnation du Verbe*, introduction, texte critique, traduction notes et index par Charles Kannengiesser, Sources Chrétiennes 199, Paris, 1973, Les Editions du Cerf.

Athanase d'Alexandrie, *Contre les Païens* et *Sur l'incarnation du Verbe*, 25, introduction, traduction et notes de P.Th. Camelot, O.P., coll. *Sources Chrétiennes*, 18 bis.

Auxentius, *Scrisoare* – Iorgu Stoian, *Auxentius episcop arian de Durostorum (veacul al IV-lea), Scrisoarea lui Auxentius de Durostor despre credința, viața şi moartea lui Ulfila*, Bucureşti, 1938, Tipografia Cărților Bisericeşti, 31 p.

BARNEA 1945 – Ion Barnea, compte rendu á *D.M. Pippidi, Intorno alle fonti letterarie del cristianesimo daco-romano*, RHSEE 20 (1943), p. 166-181, BOR 1-3 (1945), p. 156-157.

Basile, *Lettres* – Saint Basile, *Lettres*, texte établi et traduit par Yves Courtonne, 3 vol., Paris, I - 1957, II - 1961, III - 1966.

CĂȚOI 2003 – Mihai Ovidiu Căţoi, *Tertullian şi Origen, izvoare ale creştinismului românesc?*, in *Studia historica et theologica. Omagiu Prof. Emilian Popescu*, Iaşi, 2003, p. 135-156.

CĂȚOI 2009 – Mihai Ovidiu Căţoi, *Tomisul şi martirii din Gothia danubiană. Considerații pe marginea Epistolelor 164 şi 165 ale Sfântului Vasile cel Mare*, Sfântul Vasile cel Mare. Închinare la 1630 de ani, coll. *Studia Basiliana* 3, Actele Symposionului Comisiei Române de Istorie Ecclesiastică, Bucureşti-Cernica, 2-3 oct. 2008, culese şi publicate de Emilian Popescu şi Mihai Ovidiu Căţoi, Bucureşti, ed. Basilica, 2009, p. 430-452.

CBO[3] – Ioan Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note şi comentarii*, ediția a III-a, Sibiu, 2005.

COD, ed. Wohlmuth, 2002 – Josef Wohlmuth, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta. Band 1. Konzilien des ersten jahrtausends vom Konzil von Nizäa (325) bis zum vierten Konzil von Konstantinopel (869/870)*, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2002.

COMAN 1948 – I.G. Coman *„Aria misionară" a Sfântului Niceta de Remesiana*, BOR 5-8 (1948), p. 337-356

COMAN 1979 – I. G. Coman, *Scriitori bisericeşti din epoca străromână*, Bucureşti, 1979.

C.Th. – *Codex Theodosianus*: http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/.

DACL – *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*.

DCBLSD – *Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines*; being a continuation of „The Dictionary of the Bible" edited by William Smith, D.C.L., LL.D., and Henry Wace, MA., London, 1880.

DECA – *Dictionnaire Encyclopédique du Christianisme Ancien*, Les Éditions du Cerf, tome I-II, 1990.

DELC – Remus Rus, *Dicționar Enciclopedic de Literatură Creştină din primul mileniu*, Bucureşti, 2003.

DELEHAYE 1912 – Hippolyte Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana, XXXI, Bruxelles, 1912, p. 161 – 300.

DELEHAYE, *SECp.*, 1902 – *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, éd. H. Delehaye, Bruxelles, 1902.

DHGE – Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique, A. Baudrillart *et alii*, Paris, Letouzey et Ané, depuis 1912, 27 vols.

DIATROPOV 1998 – P.D. Diatropov, *The spread of Christianity in the Bosporus in the 3rd-6th century*, in *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 1998, p. 215-244.

DVORNIK 1958 – Francis Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1958.

EUSEBIU, *V.C.* – Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*. Studiu introductiv de Prof. Dr. Emilian Popescu, traducere şi note de Radu Alexandrescu, PSB 14, Bucureşti, 1991.

FHDR – Fontes Historiae Daco-Romanae. II - Bucureşti, 1970; IV - Bucureşti, 1982.

GABOR 2003 – Adrian Gabor, *Biserica şi statul în primele patru secole*, Bucureşti, 2003.

GAUDEMET 1958 – Jean Gaudemet, *L'Église dans l'Empire Romain (IVe – Ve siècles)*, Paris, 1958. C'est le IIIe volume de la collection: *Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident*, publiée sous la direction de Gabriel le Bras.

H.Chr. – Histoire du Christianisme dès origines à nos jours : t. II, *Naissance d'une chrétienté (250 – 430)*, sous la responsabilité de Charles (†) et Luce Pietri, Desclée, 1995.

HOLUBEANU 2011 – Ionuț Holubeanu, *On the missionary area of the Holy Martyr-Bishop Ephraim*, ÉBPB 6 (2011), p. 7-21.

Ioan Gură de Aur, *Cuvânt la Fericitul Vavila, şi împotriva lui Iulian, şi către elini*, I, Predici la sărbători împărăteşti şi Cuvântări de laudă la sfinți, Bucureşti, 2002.

IR – Istoria Românilor; Vol. II – Daco-Romani, Romanici, Alogeni (Coord. Dumitru Protase şi Alexandru Suceveanu).

Jérôme, *Lettres* – Saint Jérôme, *Lettres*, Tome V, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Société d'Édition „*Les Belles Lettres*", 1955.

KELLY 1995 – J.N.D. Kelly, *Golden Mouth. The story of John Chrysostom – Ascetic, Preacher, Bishop*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1995.

LABRIOLLE 1934 – Pierre de Labriolle, *La réaction païenne. Étude sur la polémique antichrétienne du I-er au VI-e siècle*, Paris, 1934.

MORESCHINI, NORELLI 2004 – C. Moreschini, E.Norelli, *Istoria literaturii creştine vechi greceşti şi latine. II/1, De la Conciliul de la Niceea până la începuturile Evului Mediu*, tomul 1, traducere de Elena Caraboi, Doina Cernica, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iaşi, 2004.

JOANNOU 1972 – Périclès-Pierre Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire Romain (311-476)*, Orientalia Christiana Analecta, 192, Roma, 1972.

PG – Patrologiae cursus completus, Series Graeca, ed. J.-P. Migne, 161 vols. in 166 pts., Paris, 1857-1866.

PIPPIDI 1943 – D.M. Pippidi, *Intorno alle fonti letterarie del cristianesimo daco-romeno*, RESEÉ 20 (1943), p. 166-181.

PIPPIDI 1967 – D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], Bucureşti, 1967.

PIPPIDI 1974 – D.M. Pippidi, *Note de lectură. În marginea vol. II din culegerea „Izvoarele Istoriei Românilor"*, StCl 16 (1974), p. 251 – 253.

PL – Patrologiae cursus completus, Series Latina, ed. J.-P. Migne, 221 vols. in 222 pts., Paris, 1844-1880.

POPESCU 1987 – Emilian Popescu, *Teophilus Gothiae, Episcop în Crimeea ori la Dunărea de Jos?*, StTeol 39 (1987), 5, p. 73-81.

POPESCU 1988 – Emilian Popescu, *Bretanion şi Gerontius (Terentius). Două mari personalități ale Tomisului în veacul al IV-lea d. Hr.*, StTeol 40 (1988), 2, p. 116-122.

POPESCU 1990 – Emilian Popescu, *Bizanțul şi creştinarea Europei de Sud-Est*, StTeol 42 (1990), 1, p. 86-103.

POPESCU 1992 - Em. Popescu, *Sfântul Ioan Hrisostomul şi misiunea creştină în Crimeea şi la Dunărea de Jos*, Teologie şi Viață, S.N., 2 (68) (1992), 11-12, p. 15-27.

POPESCU 1994 – Emilian Popescu, *Christianitas Daco-Romana, Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994.

POPESCU 2001 – Em. Popescu, *Qui est l'auteur de l'acte du martyre de Saint Sabas „le Goth"? Quelques considérations autour d'une nouvelle hypothèse*, ÉBPB 4 (2001), p. 1-17.

POPESCU 2009 – Em. Popescu, *Sfinții Vasile cel Mare şi Bretanoin de Tomis şi Martiriul Sfântului Sava Gotul*, Sfântul Vasile cel Mare. Închinare la 1630 de ani, coll. *Studia Basiliana* 2, ediție îngrijită de Emilian Popescu şi Adrian Marinescu, Bucureşti, 2009, p. 61-78.

PSB – Părinți şi Scriitori Bisericeşti, colecție de lucrări religioase editată de Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

RĂMUREANU 1978 – Ioan Rămureanu, *Mişcarea audienilor în Dacia Pontică nord-dunăreană, sec. IV-V*, BOR 96 (1978), 9-10, p. 1053-1070.

RĂMUREANU 1997 – Ioan Rămureanu, *Actele Martirice*, PSB 11 (1982), reed. în 1997, Bucureşti.

ROSS 2001 – Steven K. Ross, *Roman Edessa. Politics and culture on the eastern fringes of the Roman Empire, 114-242*, First published by Routledge, London and New York, 2001.

SC – Sources Chrétiennes, Directeurs fondateurs H. de Lubac et J. Daniélou ; directeur C. Mondésert, Les Editions du Cerf, Paris.

Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, III (Despre Sfântul Duh, Epistole), traducere, introducere, note şi indici de Pr. Prof. Dr. Constantin Cornițescu şi Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, PSB 12 (1988).

Sfinți români - Sfinți români şi apărători ai legii strămoşeşti. Lucrare alcătuită din încredințarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987.

Socrates, *H.E. – Socrates' ecclesiastical history* (ed. W. Bright), Oxford, Clarendon Press, 1893, TLG cod. 2057 001.

Teodoret, *I.B.* – Teodoret Episcopul Cirului, *Istoria Bisericească*, PSB, 44, traducere, introducere, note şi comentarii, Vasile Sibiescu, Bucureşti, 1995.

THOMPSON 1966 – E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1966.

VORNICESCU 1992 – N. Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura română. Secolele IV-XVI*, Craiova, 1992.

WOLFRAM 1990 – Herwig Wolfram, *Histoire des Goths*, traduit de l'anglais Frank Straskitz et Josie Méli, préface de Pierre Riché, Paris 1990.

ZEILLER 1918 – Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918.

DATA PĂTIMIRII SFINȚILOR EPICTET ŞI ASTION DE LA HALMYRIS

Alexandru MADGEARU*

Keywords: *Christians, imperial cult, Diocletian, Galerius, persecution.*
Cuvinte-cheie: *creştini, cult imperial, Diocletian, Galerius, persecuție.*

Abstract: *In most historical works, the death of the martyrs Epictet and Astion is dated in 290, but without any arguments. The source includes a single vague chronological indication, the rule of Diocletian. The year 290 is mentioned in the introduction of the editors in Acta Sanctorum, not in the source itself. This date was followed without any analysis, even if Emilian Popescu and Ion Barnea remarked that it could not be justified.*

The few martyrs killed during Diocletian, but before the first edict against the Christians (23 February 303), were convicted not for their faith, but because they opposed to the laws of the state (they refused to be recruited or they did not observe the military discipline). The toleration edict issued by Gallienus in 260 was still valid. The two Christians from Halmyris were convicted because the citizens refused to perform the offerings to the gods because their missionary work. This incrimination suggests that duke Latronianus acted on the basis of the edict of February 304, which stated that all the inhabitants of the empire were required to do such offerings. In this case, the public works inspected by the duke are those attested by the inscription dated in 301/302. In the Danubian provinces, the persecution started in 303 occurred in the same time with a series a wars against the Sarmats and Carpi. The Christians were considered a danger for the security of the frontier during these wars.

In conclusion, the two martyrs from Halmyris died on 8 July 304, in the same period when other martyrs were killed in the Danubian provinces ruled by Galerius.

Rezumat: *În cele mai multe opere istorice, moartea martirilor Epictet şi Astion este datată în 290, dar fără niciun argument. Izvorul include o singură mențiune cronologică vagă, domnia lui Diocletian. Anul 290 este menționat în introducerea editorilor în Acta Sanctorum, nu în sursa proriu-zisă. Această dată a fost preluată fără nicio analiză, chiar dacă Emilian Popescu şi Ion Barnea au remarcat că ea nu poate fi justificată.*

Puținii martiri uciși în timpul lui Diocletian, dar înaintea primului edict împotriva

* Alexandru Madgearu: Institutul pentru Studii Politice de Apărare şi Istorie Militară din Bucureşti, str. Constantin Mille, nr. 6, Bucureşti, sector 1.

creştinilor (23 Februarie 303) au fost condamnaţi nu pentru credinţa lor, ci pentru că s-au opus legilor statului (au refuzat să fie recrutaţi sau nu au respectat disciplina militară). Edictul de toleranţă emis de Gallienus în 260 era incă în viguare. Cei doi creştini din Halmyris au fost condamnaţi deoarece cetăţenii au refuzat să aducă ofrande zeilor datorită activităţii misionare. Această incriminare sugerează că ducele Latronianus a acţionat în baza edictului din februarie 304, care stipula că locuitorii imperiului erau obligaţi să aducă asemenea ofrande. În acest caz, lucrările publice inspectate de către duce sunt cele atestate de inscripţia datată în 301/302. În provinciile danubiene, persecuţia începută în 303 a avut loc în acelaşi timp cu o serie de războaie împotriva sarmaţilor şi carpilor. Creştinii erau consideraţi un pericol la adresa securităţii frontierelor în timpul acestor războaie.

În concluzie, cei doi martiri din Halmyris au murit pe 8 iulie 304, în aceeaşi perioadă când alţi martiri au fost omorâţi în provinciile danubiene conduse de Galerius.

Senzaţionala descoperire din cripta basilicii de la Murighiol efectuată de Mihail Zahariade în 2001 a adus confirmarea definitivă a credibilităţii actului martiric al sfinţilor Epictet şi Astion[1], considerat uneori ori fantezist, ori referitor la *Almirida* din Hispania. Cercetările arheologice şi antropologice efectuate asupra osemintelor din cripta de la Murighiol i-o restituie categoric[2]. Pe scurt, textul publicat în *Acta Sanctorum* în 1721 relatează cum cei doi creştini care se stabiliseră cu mai mult timp în urmă în cetate au fost condamnaţi atunci când ducele provinciei, Latronianus, a aflat că ei fac prozeliţi care din acest motiv refuză să mai îndeplinească sacrificiile cuvenite zeilor. Ziua pătimirii lor este 8 iulie. Ducele (menţionat cu acest titlu de *dux* în izvor) venise la Halmyris în inspecţie: „a inspectat timp de trei zile lucrările publice şi instituţiile împărăteşti care erau acolo" (*et cum per triduum opera publica, et imperialia ministeria, quae ibidem erant, pervidisset*). În lucrări anterioare descoperirii, dar şi după aceea, Mihail Zahariade a datat evenimentele în anul 290, dar fără a elabora o argumentaţie în acest sens şi fără a explica de ce respinge alte datări[3]. Emilian Popescu a observat că de fapt nu există nicio justificare pentru anul 290 şi că este mai probabilă o datare mai târzie[4], iar Ion Barnea aprecia că martiriul s-a petrecut probabil între anii 290-300[5]. De asemenea, datarea în 303 sau 304 este susţinută de Rajko Bratož în repertoriul martirilor din provinciile dunărene[6], precum şi de Nicolae Dănilă, în „martirologiul daco-roman" alcătuit prin colaţionarea datelor din martirologiile orientale şi occidentale[7]. După descoperirea moaştelor celor doi sfinţi şi după mediatizarea ei, datarea în 290 a fost adoptată fără discuţii, inclusiv de către Biserică. Este oare adevărată ?

---

[1] *Acta Sanctorum Julii*, II, p. 538-551; *Bibliotheca Hagiographica Latina*, I, p. 386; *Izvoarele istoriei creştinismului românesc*, p. 784-793; POPESCU 1989, p. 46-54; DĂNILĂ 2003, p. 44; BAUMANN 2004, p. 48-49, 55-58; BRATOŽ 2004, p. 242-243.

[2] ZAHARIADE, BOUNEGRU 2003, p. 115-126; ZAHARIADE 2009 a, p. 131-150.

[3] ZAHARIADE 2006, p. 22, 41, 50, 94, 106, 139, 203, 238; ZAHARIADE 2009 b, p. 90-91. Într-o lucrare mai veche (ZAHARIADE 1988, p. 43) opta pentru anul 293.

[4] POPESCU 1989, p. 53-54; POPESCU 1994, p. 99.

[5] BARNEA, ILIESCU 1982, p. 24.

[6] BRATOŽ 2004, p. 242-243.

[7] DĂNILĂ 2003, p. 71.

Datarea în 290 este menționată în *Acta Sanctorum,* dar în introducerea editorilor bollandişti, nu în izvorul propriu-zis, care nu oferă ca reper cronologic decât domnia lui Diocleţian (*temporibus Diocletiani*). Nu cunoaştem pe ce bază a fost ales acest an de editorii din 1721, dar considerăm că datarea respectivă nu poate fi preluată necritic, fără a analiza contextul general al evenimentelor, adică marea persecuție din timpul lui Diocleţian şi Galerius, mult mai bine cunoscută acum decât acum trei secole.

Deoarece religia romană avea ca scop politic asigurarea protecției zeilor acordată statului şi poporului roman (*pax deorum*), se cerea pedepsită orice impietate care rupea alianța dintre stat şi divinitățile tradiționale romane. Refuzând închinarea la aceşti zei prin efectuarea de sacrificii, creştinii erau implicit duşmani ai statului[8], fiind considerați *inimicos deorum et hostes religionum publicarum* („duşmani ai zeilor şi trădători ai religiei statului")[9]. Nerespectarea cultului imperial de către creştini nu a fost decât un aspect al refuzului de a face aceste sacrificii; persecuțiile nu au vizat venerarea împăratului, ci a zeilor în general[10]. Diocleţian şi Galerius au pus accentul pe revigorarea religiei tradiționale romane, care în secolele II-III cedase mult teren în fața diverselor culte orientale[11]. În concepția romană, orice *neglegentia* în privința respectării cultelor tradiționale era pedepsită, şi de aceea, pe timpul crizei secolului al III-lea, diversele nenorociri (epidemii, cutremure, înfrângeri) au fost atribuite pierderii protecției divine, iar favorurile zeilor trebuiau recâştigate prin sacrificii efectuate de către toți cetățenii, indiferent de religia în care credeau. Creştinismul era un obstacol în calea acestei restaurări a protecției divine, deoarece adepții săi refuzau sacrificiile[12].

Persecuția a devenit o politică de stat sistematică abia în ultimii ani ai domniei lui Diocleţian, fiind consecința finală a atitudinii sale conservatoare, care impunea disciplină şi respectarea obiceiurilor strămoşeşti (*mos maiorum*), dar ea a fost precedată de unele acțiuni izolate decise pe plan local. Trebuie subliniat că pacea oficială instituită prin edictul de toleranță al lui Gallienus din 260 a rămas în vigoare până la edictul care va fi dat de Diocleţian şi Galerius în 303.[13] Aceste acțiuni se explicau prin faptul că autoritățile impuneau obligativitatea sacrificiilor ocazionate de unele evenimente politice. La împlinirea celor zece ani de domnie ai lui Diocleţian, prefectul Egiptului a emis un edict (datat 10 octombrie 293) care ordona ca oricine servea în armată să facă sacrificii, în caz contrar fiind exclus. În acel moment, Egiptul se afla sub comanda lui Galerius, şi de aceea este posibil ca edictul să transmită un ordin expres al *caesar*-ului. Sacrificiile exprimau adeziunea față de împărat, fiind o legătură între popor, împărat şi zei. Refuzul de a sacrifica era o amenințare la adresa securității imperiului, căci îndepărta ajutorul divin

[8] BONAMENTE 1983, p. 110-113; SORDI 1985, p. 146-150; DEPALMA DIGESER 2006, p. 68-78.

[9] LACTANTIUS, XI, 6 (ed. Moreau, p. 90; ed. Arieşan, p. 104/105; ed. Bejan, p. 66/67).

[10] MILLAR 1973, p. 145-165. Pentru evoluția relației dintre cultul imperial şi persecuții, vezi JONES 1980, p. 1023-1047.

[11] ALTENDORF 1972, col. 790; LEADBETTER 2008, p. 121-126.

[12] SORDI 1985, p. 149-150; WILLIAMS 1985, p. 174; ROLDANUS 2006, p. 28-29.

[13] BAYNES 1939, p. 662-663; GRÉGOIRE 1964, p. 64; SORDI 1979, p. 371-374.

acordat împăratului. Astfel, un militar care nu sacrifica era pe cale de consecință un duşman al imperiului, un trădător. Edictul nu-i amintea pe creştini, dar numai ei puteau intra sub incidența sa, deoarece ei erau singurii cetățeni care refuzau să îndeplinească sacrificiile.[14] Cu alte cuvinte, nu apartenența în sine la creştinism era incriminată, ci refuzul de a îndeplini un ritual obligatoriu pentru toți supuşii, iar asemenea incidente izolate au făcut să existe martiri şi în timpul lui Aurelian şi Probus, precum şi în epoca lui Dioclețian, dar înainte de marea persecuție care a început în 303.

În acest context a fost ordonată excluderea creştinilor din armată, înaintea declanşării persecuției generalizate. Dioclețian se mâniase că un haruspiciu eşuase pentru că militarii creştini din gardă îşi făcuseră semnul crucii. Incidentul s-a petrecut la oracolul lui Apollo de la Daphne de lângă Antiochia în anul 299, după încheierea păcii cu Persia. Respingerea datării în 297 sau 298 şi stabilirea locului unde s-a efectuat sacrificiul au fost demonstrate de Elizabeth DePalma Digeser, care a comparat relatările complementare ale lui Lactantius, Eusebius şi Gelasios[15]. Pentru a se respecta religia tradițională, Dioclețian şi Galerius au cerut tuturor comandanților să-i oblige pe militari să îndeplinească sacrificii, cei care refuzau fiind excluşi din armată.[16] Dioclețian se arătase mai tolerant până atunci, dar a cedat instistențelor lui Galerius, care fiind recent victorios contra Persiei, se bucura atunci de un mare prestigiu. Aşadar, epurarea creştinilor din armată a fost o inițiativă luată de Galerius[17]. Prezența creştinilor în garda imperială şi în armata de manevră (*comitatus*) era relativ numeroasă şi notorie. Au existat şi înainte de marea persecuție, în timpul lui Dioclețian, unii martiri militari, dar ei au fost condamnați nu pentru apartenența în sine la creştinism, ci pentru că nu s-au supus legilor statului şi regulamentelor militare. Cazul cel mai cunoscut este al lui Maximilianus. În anul 295, el a refuzat să fie recrutat în armată pe motiv că religia sa creştină i-ar interzice aceasta. La judecată, guvernatorul provinciei Mauretania Caesariensis i-a respins acest argument, arătând că există creştini până şi în *sacer comitatus*: *in sacro comitatu dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani Galerii milites christiani sunt et militant*[18]. Aşadar, în anul 295 exista un număr destul de mare de creştini în eşalonul cel mai important al armatei romane, iar acest fapt nu intra în contradicție pe moment nici cu sentimentele acestora, dar nici cu atitudinea puterii imperiale.

Doar după încheierea războiului cu Persia în 299 Dioclețian şi Galerius şi-au permis să renunțe din motive religioase la unii dintre militari. Pe timpul conflictului, chiar dacă ar fi existat o intenție de epurare, aceasta nu era de dorit, căci ar fi putut reduce în mod considerabil efectivele şi ar fi afectat chiar şi

[14] BAGNALL, RIVES 2000, p. 81-86.

[15] DEPALMA DIGESER 2004, p. 57-77. Pentru datarea în 297 sau 298: BAYNES 1939, p. 663-664; JONES 1986, I, p. 71; WOODS 1992, p. 128-134; LEADBETTER 2008, p. 128-130.

[16] LACTANTIUS, X, 1-5 (ed. Moreau, p. 88-89; ed. Arieşan, p. 100/101-102/103; ed. Bejan, p. 62/63-64/65); DELEHAYE 1921, p. 154-156; BARNES 1976 a, p. 254-256; HELGELAND 1979, p. 789-790; KERESZTES 1983, p. 380-381; VAN BERCHEM 1986, p. 160; MITCHELL 1988, p. 111; FREND 2006, p. 519.

[17] DELEHAYE 1921, p. 154; BAYNES 1939, p. 664-665; KERESZTES 1983, p. 381.

[18] DELEHAYE 1921, p. 165-166; BAYNES 1939, p. 663; VAN BERCHEM 1986, p. 160; ELTON 2006, p. 335; LEADBETTER 2008, p. 128.

structura de comandă.[19] Iată un caz semnificativ. Un ofițer superior, denumit *tribunus* sau *stratilates*, pe nume Andrei, aflat în subordinea ducelui provinciei Syria Euphratensis, era creştin. În campania din 297, atunci când forțele persane superioare numeric au trecut Eufratul, el a intrat în luptă invocând ajutorul lui Dumnezeu, cerându-le soldaților să facă la fel. Andrei a învins, dar a fost denunțat de alți ofițeri invidioşi şi a fost raportat lui Galerius. Împăratul a decis să fie ținut sub supraveghere, dar Andrei a plecat în Cilicia cu acei soldați care se convertiseră la creştinism. Acolo vor fi masacrați la 19 august 305, după ce vor fi emise edictele contra creştinilor. Anul a putut fi stabilit cu precizie, deoarece doar atunci, în perioada persecuției, 19 august a fost duminică, ziua menționată de actul martiric[20]. Ceea ce deducem de aici este că pe timpul desfăşurării războiului, creştinii puteau fi eventual supravegheați, dar nu excluşi din armată. Rațiunea militară a prevalat atunci.

După epurarea parțială a armatei, a urmat persecuția generalizată. Creştinii trebuiau combătuți pentru că din cauza lor se rupsese *pax deorum*, astfel abătându-se diverse nenorociri asupra statului roman. De aceea a şi reuşit Galerius să-l convingă pe Dioclețian, acesta din urmă reuşind cu greu să modereze atitudinea foarte radicală a lui Galerius, care ceruse de la bun început pedeapsa cu moartea. Primul edict contra creştinilor a fost emis la 23 februarie 303 la Nicomedia. Conform informațiilor transmise de Lactantius şi Eusebius, se ordona distrugerea bisericilor şi confiscarea cărților sacre. Prin al doilea edict emis a doua zi, creştinii cu poziții sociale superioare (*honestiores*) îşi pierdeau rangurile, iar liberții creştini erau readuşi în sclavie. Totuşi, la insistențele lui Dioclețian, acest edict nu prevedea nici pedeapsa cu moartea şi nici obligația generală de a face sacrificii. Al treilea edict ordona arestarea tuturor conducătorilor bisericii. Amnistierea lor era permisă dacă îndeplineau sacrificiile către zei. A fost emis cu ocazia celebrării celor 20 de ani de domnie ai lui Dioclețian de la 20 noiembrie 303, când s-a dat o amnistie generală. Situația s-a agravat după ce Galerius a dat al patrulea edict, în februarie sau martie 304. Acesta ordona ca toată populația să facă sacrificii şi ofrande către zei[21]. Pe baza acestor edicte, creştinii au fost arestați în special în provinciile aflate sub conducerea lui Galerius, cei mai mulți martiri fiind atestați în Palestina şi Egipt. Maximinus Daza, care devenise *caesar* la 1 mai 305, a contribuit şi el la persecuție în provinciile aflate sub controlul său (a emis un al cincilea edict în anul 309)[22].

---

[19] DAVIES 1989, p. 93; REES 2004, p. 62.

[20] *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I, p. 38; GORDINI 1961, col. 1127-1129; VAN BERCHEM 1986, p. 161.

[21] EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica*, VIII, 2.4; 6.8-10 (ed. Bardy, p. 7, 14; trad. Bodogae, p. 315, 320); LACTANTIUS, XII-XV (ed. Moreau, p. 91-94; ed. Arieşan, p. 106/107-114/115; ed. Bejan, p. 66/67-72/73; *Chronicon Paschale*, a. 303 (ed. Dindorf, p. 515-516; trad. Whitby, p. 5); THEOPHANES, a. 5795 (ed. De Boor, p. 10; trad. Mango, Scott, p. 15); BAYNES 1939, p. 666-670; GRÉGOIRE 1964, p. 78-80; KERESZTES 1983, p. 382-384; MITCHELL 1988, p. 111-112; WILLIAMS 1985, p. 175-176; BAGNALL, RIVES 2000, p. 85; FREND 2006, p. 520; LEADBETTER 2008, p. 132-134.

[22] BESNIER 1937, p. 318-333; BAYNES 1939, p. 667-668; KERESZTES 1983, p. 383-384; CORCORAN 1996, p. 179-182, 185; BAGNALL, RIVES 2000, p. 85; REES 2004, p. 62-66; FREND 2006, p. 520-521.

Revenim la martirii de la Halmyris. Nicolae Dănilă a subliniat valoarea unei informații din izvor care a fost trecută cu vederea: Epictet şi Astion s-au cunoscut pe când Diocleţian deja domnea, iar ei au petrecut împreună 17 ani, ceea ce face imposibilă datarea martiriului în 290 şi oferă ca *terminus post-quem* pentru moartea celor doi anul 301. Personal nu atribuim o valoare prea mare acestei deducții, pentru că nu putem fi siguri de veridicitatea informației. Autorul actului martiric se putea înşela asupra momentului când Epictet şi Astion s-au cunoscut, şi chiar şi asupra duratei convieţuirii lor.

Ajungem acum la adevăratul motiv pentru care respingem datarea evenimentelor în 290. Singurele cazuri de moarte martirică din timpul lui Diocleţian anterioare anului 303 nu au fost cauzate de apartenența la creştinism ca atare, ci de situații particulare, precum refuzul lui Maximilianus de a fi recrutat. Examinarea informațiilor cunoscute despre martirii din provinciile dunărene şi din Illyricum din epoca lui Diocleţian a arătat că toți au pătimit începând din anul 303[23]. Desigur că acest fapt nu este în sine o dovadă pentru o datare similară şi pentru Epictet şi Astion, dar este un indiciu care trebuie să ne dea de gândit. Există însă în izvor un pasaj care ne lămureşte, credem, definitiv asupra momentului în care poate fi plasat martiriul. Motivul pentru care ei au fost condamnați rezultă clar din text. Vindecările miraculoase săvârşite de Epictet şi Astion i-au determinat pe locuitori să nu mai facă sacrificii zeilor: „sunt nişte răufăcători primejdioşi şi vrăjitori, care prin învățăturile lor otrăvite îndepărtează pe mulți de la jertfele datorate zeilor" (*malefici sunt et magi, multos per sua veneficia averterent jam a sacrificiis deorum*)[24]. Or, acest fapt însemna că din cauza celor doi, cetățenii din Halmyris încălcau în masă al patrulea edict contra creştinilor, dat în primăvara anului 304, care impunea obligativitatea acestor sacrificii pentru întreaga populație.

Circumstanța agravantă era producerea acestui delict într-o fortificație de frontieră, cu mare importanță pentru sistemul defensiv al provinciei (primul port din amonte de gura Dunării). În acei ani, Galerius se afla chiar în zonă, luptând contra carpilor (reşedința sa fiind atunci când la Thessalonic, când la Serdica). Începând din vara anului 299 când a revenit în partea europeană a imperiului şi până în 306, Galerius a purtat mai multe campanii contra barbarilor de la nord de Dunăre. Conflictele nu au fost menționate în izvoarele narative decât în mod foarte sumar, datările fiind însă posibile prin interpretarea inscripțiilor care conțin titlurile de *Sarmaticus Maximus* şi *Carpicus Maximus*. Galerius a primit titlul *Sarmaticus Maximus II* după un război care se poate data în 299 (primul titlu era cel al lui Diocleţian din 294, preluat şi de Galerius). Monede emise în anul 300 la Heracleea şi Thessalonic poartă inscripția VICTORIA SARMATICA[25]. Primul conflict al lui Galerius cu carpii este databil în 301 (prin coroborarea titlurilor de victorii menționate în diverse inscripții). Următoarea campanie contra carpilor şi sarmaților se datează în 302, când Galerius devine *Carpicus Maximus II* şi *Sarmaticus Maximus III*. În toamna anului 303, în 304 şi 305 sunt atestate alte

[23] BRATOŽ 2004, p. 209-252.

[24] *Acta Sanctorum Julii*, II, p. 544; *Izvoarele...*, p. 788/789.

[25] EUTROPIUS, IX, 25.2 (ed. Şerban, p. 216-217); RIC VI, p. 503, 510, 521, 530; BARNES 1976 b, p. 187-188; LEADBETTER 2008, p. 99.

conflicte cu carpii. Astfel, în 305 Galerius ajunsese la al cincilea titlu de *Carpicus Maximus*, menționat în diploma militară emisă pentru pretorianul Valerius Clemens la 7 ianuarie 306, descoperită la Granaione di Campagnatico[26]. În această stare permanentă de război care a atins punctul culminant în anul 303, creştinii erau țapul ispăşitor. În mintea păgânilor de atunci, nerespectarea ritualului sacrificiilor putea atrage mânia zeilor, manifestată de exemplu prin victoria barbarilor asupra trupelor aflate sub comanda lui Latronianus. Persecuția creştinilor în provinciile dunărene a fost direct proporțională cu gradul de amenințare la adresa securității imperiului din zonele respective. Sectoarele cele mai sensibile ale frontierei au fost şi cele unde s-au înregistrat cei mai mulți martiri în timpul conducerii lui Galerius.

Considerăm că inscripția din 301-302 care a fost pusă la Halmyris cu ocazia încheierii lucrărilor de reconstrucție[27] este un indiciu cronologic pentru inspecția lui Latronianus, şi nu înțelegem de ce M. Zahariade, care a reconstituit şi datat această inscripție, nu admite legătura ei cu perioada inspecției lui Latronianus. Aşadar, pătimirea celor doi sfinți de la Halmyris se încadrează în şirul de persecuții declanşat la inițiativa lui Galerius în 303, mai întâi în garnizoana legiunii XI Claudia de la Durostorum, în primăvara anului 303. Datarea pătimirii martirilor militari de la Durostorum în 303, nu în 304, cum se consideră uneori, este dovedită de faptul că Maximus, *praeses-ul* provinciei Moesia Secunda, i-a oferit veteranului Iulius *decennalium pecunia*, adică premiul oferit militarilor cu ocazia sărbătoririi celor 10 ani de domnie ai lui Galerius[28].

Desigur că unii vor regreta poate că Epictet şi Astion nu mai sunt cei mai vechi martiri din Dobrogea, dar credem că este mult mai important faptul că descoperirea din 2001 a oferit o confirmare arheologică sigură a unei surse hagiografice care multă vreme a fost privită cu scepticism. Spre deosebire de cripta de la Niculițel, unde datarea pătimirii celor două grupuri de martiri rămâne incertă[29], la Halmyris putem avea siguranța datei de 8 iulie 304 pentru martiriul sfinților Epictet şi Astion.

BIBLIOGRAFIE

Acta Sanctorum Julii, vol. II, Antverpiae, 1721.

ALTENDORF 1972 - H. Altendorf, *Galerius*, în *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der Antiken Welt*, Stuttgart, 8, col. 786-796.

[26] KOLENDO 1969, p. 378-384; GOSTAR 1975, p. 647; BARNES 1976 b, p. 188-193; LEADBETTER 2008, p. 99, 101.

[27] ZAHARIADE 1997, p. 228-236.

[28] DELEHAYE 1912, p. 268-269; HELGELAND 1979, p. 787; CĂȚOI 2009, p. 206-207.

[29] După ultimele opinii ale autorului descoperirii (BAUMANN 2004, p. 45-46, 90-132), ei nu au legătură cu persecuția din 303, cei mai vechi (anonimi) fiind ucişi probabil în timpul lui Decius, iar Kamasis, Zotikos, Attalos şi Philippos probabil în timpul persecuției lui Iulian Apostatul (deoarece osemintele celor patru s-au descoperit în conexiune anatomică nu se poate admite reînhumarea ulterioară în cripta care se datează arheologic în ultima treime a secolului al IV-lea).

BAGNALL, RIVES 2000 - R. Bagnall, J. Rives, *A Prefect's Edict Mentioning Sacrifice*, Archiv für Religionsgeschichte, München, 2, 1, p. 77-86.

BARNEA, ILIESCU 1982 - I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982.

BARNES 1976 a - T. Barnes, *Sossianus Hierocles and the Antecedents of the „Great Persecution"*, Harvard Studies in Classical Philology 80 (1976), p. 239-252.

BARNES 1976 b - T. Barnes, *Imperial Campaigns A.D. 285-311*, „Phoenix" 30 (1976), 2, p. 174-193.

BAUMANN 2004 - V. H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004.

BAYNES 1939 - N. Baynes, *The Great Persecution*, în *The Cambridge Ancient History*, Vol. XII. *The Imperial Crisis and Recovery, A.D. 193-324*, Cambridge, 1939, p. 646-677.

BESNIER 1937 - M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris, 1937.

Bibliotheca Hagiographica Graeca. Troisième édition mise à jour et considérablement augmentée par François HALKIN, vol. I, Bruxelles, 1957.

Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis, I, Bruxelles, 1898.

BONAMENTE 1983 - G. Bonamente, *La questione del rapporto fra Cristianesimo e crisi dell'Impero Romano*, „Cultura e scuola", Roma, 22, 86, p. 100-113.

BRATOŽ 2004 - R. Bratož, *Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen*, în *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende*, hrsg. A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen (Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr., Band 1), Berlin, New York, 2004, p. 209-252.

CĂȚOI 2009 - M. Căţoi, *Le christianisme au Bas-Danube à la veille de la Grande Persécution*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area „Holy Apostle Andrew", Ovidius University, 27 November, 2007*, Constanța, p. 186-215.

Chronicon Paschale: - Chronicon Paschale, recensuit Ludovicus Dindorfius, vol. I, Bonn, 1832; *Chronicon Paschale - 284-628 AD*, translated with notes and introduction by Michael Whitby and Mary Whitby (Translated Texts for Historians, Volume 7), Liverpool, 1989.

CORCORAN 1996 - S. Corcoran, *The empire of the Tetrarchs: imperial pronouncements and government, AD 284-324*, Oxford, 1996.

DAVIES 1989 - P. Davies, *The origin and purpose of the persecution of AD 303*, Journal of Theological Studies, New Series, 40 (1989), 1, p. 66-94.

DĂNILĂ 2003 - N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, Bucureşti, 2003.

DELEHAYE 1912 - H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana, 31 (1912), p. 161-300.

DELEHAYE 1921 - H. Delehaye, *La persécution dans l'armée sous Dioclétien*, Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, 1921, p. 150-166.

DEPALMA DIGESER 2004 - E. Depalma Digeser, *An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution*, Classical Philology 99 (2004), 1, p. 57-77.

DEPALMA DIGESER 2006 - E. Depalma Digeser, *Religion, Law and the Roman Polity: The Era of the Great Persecution*, în C. Ando, J. Rüpke (eds.), *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart, 2006, p. 68-84.

ELTON 2006 - H. Elton, *Warfare and the military*, în N. Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 325-346.

EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica:* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, texte grec, traduction et annonation par Gustave Bardy, vol. III, Paris, 1958 (Sources chrétiennes, 55); EUSEBIU DE CEZAREEA, *Scrieri. Partea întâia. Istoria bisericească. Martirii din Palestina*, traducere, studiu, note şi comentarii de T. BODOGAE, Bucureşti, 1987.

EUTROPIUS - Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică

bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. ŞERBAN, Brăila, 1997.

FREND 2006 - W. Frend, *Persecutions: genesis and legacy*, în M. Mitchell, F. Young (eds.), *Cambridge History of Christianity*, vol. 1. *Origins to Constantine*, Cambridge, 2006, p. 503-523.

GORDINI 1961 - G. D. Gordini, *Andrea tribuno*, în *Bibliotheca Sanctorum*, Roma, 1961, I, col. 1127-1129.

GOSTAR 1975 - N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'études classiques Eirene*, Bucarest, 1975, 643-649.

GRÉGOIRE 1964 - H. Grégoire, *Les persécutions dans l'Empire Romain*, Bruxelles (Académie Royale de Belgique. Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in-8°, Deuxième série, tome 56, fasc. 5), 1964, p. 3-267.

HELGELAND 1979 - J. Helgeland, *Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine*, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, herausgegeben von H. Temporini und W. Haase, II, 23/I, 1979, p. 724-834.

Izvoarele istoriei creştinismului românesc. Traduceri inedite din latină şi greacă de M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă, Iaşi, 2008.

JONES 1986 - A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Baltimore, 1986.

JONES 1980 - D. L. Jones, *Christianity and the Roman Imperial Cult*, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, herausgegeben von H. Temporini und W. Haase, 23/II, Berlin-New York, 1980, p. 1023-1054.

KERESZTES 1983 - P. Keresztes, *From the Great Persecution to the Peace of Galerius*, Vigiliae christianae, Leiden, 1983, 37, 4, p. 379-399.

KOLENDO 1969 - J. Kolendo, *Les guerres contre les Carpes pendant les dernières années de la tétrachie*, în J. Bibauw (ed.), *Hommages à Marcel Renard*, vol. II. *Histoire. Histoire des religions. Épigraphie* (Collection Latomus, 102), Bruxelles, 1969, p. 378-385.

LACTANTIUS - *Lactance, De mortibus persecutorum*, vol. I. Introduction, texte critique et traduction de J. Moreau; vol. II. Commentaire, Paris, 1954 (Sources chrétiennes, 39); Lactantius, *De mortibus persecutorum* / *Despre morțile persecutorilor*. Traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de Claudiu T. Arieşan, Timişoara, 2000; *Despre moartea persecutorilor*. Ediție bilingvă. Traducere de Cristian Bejan. Studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative şi anexe de Dragoş Mîrşanu, Iaşi, 2011.

LEADBETTER 2008 - B. Leadbetter, *Galerius and the Will of Diocletian*, London, New York, 2008.

MILLAR 1973 - F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecutions*, în W. den Boer (ed.), *Le Culte des souverains dans l'Empire romain* (Entretiens sur l'Antiquité classique, XIX, Fondation Hardt), Genève, 1973, p. 145-165.

MITCHELL 1988 - S. Mitchell, *Maximinus and the Christians in A.D. 312: A New Latin Inscription*, JRS 78, 1988, p. 105-124.

POPESCU 1989 - E. Popescu, *Martiri şi sfinți din Dobrogea*, StTeol 41 (1989), 3, p. 39-65.

POPESCU 1994 - E. Popescu, *Saints Epictète et Astion, martyrs à Halmyris*, în vol. *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 92-99.

REES 2004 - R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, 2004.

RIC VI - *The Roman Imperial Coinage*, VI *(From Diocletian's Reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, ed. C. H. V. Sutherland, London, 1967.

ROLDANUS 2006 - J. Roldanus, *The Church in the Age of Constantine. The theological challenges*, London, New York, 2006.

SORDI 1979 - M. Sordi, *I raporti fra il Cristianesimo e l'impero dai Severi a Gallieno*, în

Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, herausgegeben von H. Temporini und W. Haase, II, 23/I, 1979, p. 340-374.

SORDI 1985 - M. Sordi, *„Pax deorum" e libertà religiosa nella storia di Roma*, în *La pace nel mondo antico*, a cura di M. Sordi (Contributi dell'Istituto di Storia Antica dell'Università di Milano, XI), Milano, 1985, p. 146-154.

THEOPHANES - Theophanis *Chronographia*, recensuit Carolus de Boor, vol, I, Leipzig, 1883; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, translated with introduction and commentary by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford, 1997.

VAN BERCHEM 1986 - D. van Berchem, *Des soldats chrétiens dans la garde impériale. Observations sur le texte de la Vision de Dorothéos (Papyrus Bodmer XXIX)*, StCl 24 (1986), p. 155-163.

WILLIAMS 1985 - S. Williams, *Diocletian and the Roman recovery*, London, 1985.

WOODS 1992 - D. Woods, *Two Notes on the Great Persecution*, The Journal of Theological Studies, NS, 43 (1992) p. 128-134.

ZAHARIADE 1988 - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

ZAHARIADE 1997 - M. Zahariade, *The Halmyris Tetrarchic Inscription*, ZPE 119 (1997), p. 228-236.

ZAHARIADE 2006 - M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZAHARIADE 2009 a - M. Zahariade, *The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion*, Thraco-Dacica, serie nouă, 1 (24), (2009), p. 131-150.

ZAHARIADE 2009 b - M. Zahariade, *A Historical Commentary to a Hagiographic Text: Passio Epicteti Presbyteri et Astionis Monachi*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area „Holy Apostle Andrew", Ovidius University, 27 November, 2007*, Constanța, 2009, p. 83-111.

ZAHARIADE, BOUNEGRU, 2003 M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creştinismului la Dunărea de Jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în L. Naclad (ed.), *Izvoarele creştinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 115-126.

CÂTEVA GÂNDURI DESPRE BOTEZUL PRIMILOR CREŞTINI DE PE PĂMÂNTUL ROMÂNESC

Emilian POPESCU*

Mots-clés: *Baptême, baptistère, mission chrétienne, Scythia Minor.*
Cuvinte-cheie: *Botez, baptisteriu, misiune creştină, Scythia Minor.*

Résumé: *L'auteur part de la prémisse de l'origine apostolique du christianisme roumain, apporté en la province de Scythia Minor (Dobroudja) par les Apôtres André et Philippe. Le processus de christianisation continua aussi à l'époque suivante (IIe-Ve siècles), s'étendant aux autochtones des autres provinces et aux populations migratrices devenues sédentaires. Le baptême administré chez nous était pareil a celui qui se faisait à Jérusalem après la Pentecôte, enrichi en formes et contenu, mais demeuré le même dans son essence: fait au nom de la Sainte Trinité, normalement dans une eau courante, après une initiation préliminaire aux questions fondamentales du christianisme et la profession de foi. Les informations fournies par le Nouveau Testament sont complétées par d'autres ouvrages contemporains ou postérieurs, tel L'enseignement des 12 Apôtres (la Didaché) du 1er siècle, La IIe Epître aux Corinthiens du Clément le Romain (166-170), l'Epître de Barnaba (fin du 1er siècle - début du IIe siècle), Ignace le Théophore (35-107) et Tertullien, qui écrit entre 198-200 un Traité sur le Baptême (De baptismo), donnant des détails sur le rituel chrétien du baptême dans l'espace méditerranéen. Tertullien est un des premiers écrivains chrétiens à parler du pêché originel effacé par le baptême qui donne à l'homme une nouvelle naissance (nova nativitas), la délivrance des péchés, l'unique voie vers le salut qui conduit vers la ressemblance de Dieu; le baptisé retrouve ainsi la ressemblance divine au premier Adam.*

Selon son contenu thématique, le traité a 4 parties: I. L'initiation chrétienne par le catéchumène; La liturgie baptismale; III. Les rites post-baptismaux; IV. Jours pour le baptême.

Après Tertullien et partiellement contemporaine avec lui, dans la série des sources baptismales s'inscrit Traditio apostolica, attribuée à Saint Hippolyte de Rome (martyrisé en 235), et dont le contenu est plus riche en informations que d'autres ouvrages pareils. On y met l'accent sur le catéchuménat, organisé sur 3 années, avec un programme de connaissances théoriques jointes à un autre, moral-spirituel, avec des prières, des veilles, des lectures bibliques et un mode de vie conforme à la vertu. Une nouveauté c'est que les

* Emilian Popescu: Academia Română, membru de onoare; no e-mail.

premiers à entrer dans les fonts baptismaux ce sont les enfants, suivis par les hommes, puis par les femmes.

On parle de deux sortes d'huiles sacrées, celle d'«exorcisation» et celle «des dons du Saint Esprit».

Les Constitutions apostoliques, un autre écrit pris en compte, fut rédigé dans la seconde moitié du IVe siècle par un groupe de compilateurs d'Antioche. On y trouve mentionnées des traditions chrétiennes anciennes, datant des IIe-IIIe siècles, et même de la période où l'Eglise devient institution libre dans l'Etat romain. Ces traditions sont difficiles à situer dans le temps d'autant plus que la plupart soient restées longtemps en usage. Dans les Constitutions, on trouve des recommandations au sujet de la manière dont les évêques devaient choisir leurs collaborateurs (les prêtres et les diacres), les tâches précises qui revenaient à ceux-ci, les exigences dans le choix des candidats au baptême, provenant de différentes catégories sociales et professionnelles, au sujet du déroulement de la catéchèse pré-baptismale, les connaissances essentielles nécessaires, portant surtout sur la Sainte Trinité, la création du monde et de l'homme et la série d'interventions de la providence dans l'histoire, les châtiments subis par les méchants et les récompenses accordées aux bons.

Les conditions pratiques du déroulement du baptême chez nous ne pouvaient pas être trop différentes de celles du reste du monde chrétien oriental. Les différences découlaient du climat, plus froid chez nous, raison pour laquelle le baptême ne pouvait pas s'effectuer à toutes les saisons. La nudité corporelle exigée aux candidats lors de l'entrée dans l'eau du baptême en était une entrave majeure. C'est pour cela que Pâques et la Pentecôte, ainsi que la période d'entre ces deux grandes fêtes étaient tout spécialement utilisées pour les baptêmes, surtout par des groupes, plus grands ou plus restreints, mais aussi par des individus. Le climat rude a déterminé l'édification de lieux de culte auprès desquels ou à l'intérieur desquels il y avait des fontaines, des bassins ou des récipients assez grands pour le baptême des enfants. On utilisait sans doute les maisons privées aussi, surtout celles pourvues d'un atrium, d'après le modèle romain, où il y avait un bassin à l'eau de pluie (impluvium) et une fontaine. Au cours du IIIe siècle, apparaissent les baptistères qui, chez nous, dans la période antérieure à la paix de l'Eglise, devaient être en bois, puisque les archéologues ne les ont pas découverts lors des fouilles entreprises. A partir de la période constantinienne, les baptistères commencent chez nous aussi à être bâtis en pierre, comme à Callatis (Mangalia), Histria, Axiopolis (près de Cernavodă), Tropaeum Traiani (Adamclisi), Argamum (Capul Dolojman), Ibida (Slava Rusă) etc. A mesure que le baptême des adultes devient plus rare, le nombre des baptistères commence à diminuer, jusqu'à leur disparition. Leur place est prise par de grands vases en céramique ou métal, où pouvaient être baptisés les enfants (le cas de Slava Rusă-Ibida et Beroe-Piatra Frecăței). Les rivières, les lacs, le bord de la mer ont dû continuer à être utilisés surtout par les groupes plus nombreux, comme celui de Durostorum (Silistra) formé par 20 000 Pétchénègues, leur chef Kegen en tête, qui furent baptisés dans les eaux du Danube vers le milieu du XIe siècle (entre 1048-1053).

L'Eglise épiscopale, puis archiépiscopale de la cité de Tomis (Constanța), par ses ministres, a veillé à ce que les habitants de la Scythie soient christianisés selon les normes pratiquées dans le monde orthodoxe. Certains hiérarques tomitains étaient d'origine cappadocienne et ils y ont emmené leurs traditions de là-bas. Quand la cité de Tomis est devenue métropole avec 14 évêchés suffragants, le processus de christianisation des

autochtones et des migrateurs, définitivement colonisés chez nous, fut fait avec plus d'efficience, tandis qu'à l'aide des 8 évêchés riverains au Danube, il s'étendit en Valachie, à l'est, et au sud de la Moldavie et de là, dans tout le territoire roumain.

Ainsi, les formes du baptême commencées à Jérusalem le jour de la Pentecôte, enrichies et consacrées au temps de Constantin le Grand, sont arrivées en territoire roumain aussi, étant appliquées dans les conditions climatiques spécifiques, sans changements d'essence. Le baptême fut un processus continuel, impliquant non seulement la population autochtone mais aussi les migrateurs devenue sédentaires et puis assimilés. Comme les missionnaires étaient venus de l'Orient en terre roumaine et l'Eglise fut intégrée dans les structures d'organisation du Patriarcat de Constantinople, alors le baptême aussi fut fait selon le rituel de celui-ci, à savoir par triple immersion dans l'eau, au nom de la Sainte Trinité.

Rezumat: *Autorul porneşte de la premiza originii apostolice a creştinismului românesc, puse de sfinţii Andrei şi Filip în provincia Scythia Minor (Dobrogea). Procesul creştinării a continuat şi în perioada următoare (sec. II-V), extinzându-se la autohtonii din celelalte provincii şi la populaţiile migratoare sedentarizate. Botezul efectuat la noi a fost cel din Ierusalim de după Cincizecime, care s-a îmbogăţit în forme şi conţinut, fără să-i schimbe esenţa din perioada apostolică, adică făcut în numele Sfintei Treimi, în apă curgătoare (în cazuri normale), după o iniţiere preliminară în problemele de bază ale creştinismului şi mărturisirea credinţei. Informaţiile din Noul Testament sunt completate de cele din alte lucrări contemporane ori posterioare, ca Învăţătura celor 12 apostoli (Didahia) din sec. I, Clement Romanul (166-170), Epistola II-a către Corinteni (sec. II), Epistola lui Barnaba (sfârşitul sec. I – începutul celui de al II-lea), Ignatie Teoforul (35-107) şi Tertulian, care scrie între anii 198-200 un Tratat despre botez (De baptismo) şi consemnează stadiul la care se afla ritualul creştin al botezului în spaţiul mediteranean. Tertulian se numără printre primii scriitori creştini, care vorbesc despre păcatul originar, şters prin botez. El dă omului o nouă naştere (nova nativitas), eliberarea de păcate, cale unică spre mântuire, care mijloceşte asemănarea cu Dumnezeu; botezatul îşi regăseşte astfel, asemănarea divină cu primul Adam. După conţinutul tematic, tratatul are 4 părţi: I. Iniţierea creştină prin catehumenat; II. Liturghia baptismală; III. Riturile postbaptismale; IV. Zilele pentru botez.*

După Tertulian şi parţial contemporană cu el, în seria izvoarelor baptismale, se înscrie Traditio apostolica, atribuită sfântului Hippolyt al Romei (martirizat în anul 235); conţinutul ei este mai bogat în informaţii decât al altor lucrări asemănătoare. Se pune accent pe catehumenat, organizat pe 3 ani, cu un program de cunoştinţe teoretice, dublat de altul moral-duhovnicesc, cu rugăciuni, privegheri, lecturi biblice şi mod de viaţă în virtute. O noutate este că primii care intră la bazinul de botez sunt copiii, urmaţi de bărbaţi şi apoi de femei.

Se vorbeşte de două feluri de uleiuri sfinţite „al exorcizării" şi apoi al „darurilor Duhului Sfânt".

Constituţiile apostolice, o altă lucrare pe care am luat-o în considerare, este alcătuită în a doua jumătate a secolului al IV-lea de un grup de compilatori din Antiohia. Reflectă tradiţii creştine vechi din secolele II-III şi chiar din perioada când Biserica devine instituţie liberă în statul roman; aceste tradiţii sunt dificil de plasat în timp, mai ales că cele mai multe au rămas în uz vreme îndelungată. În Constituţii găsim recomandări despre modul cum episcopii trebuie să-şi aleagă colaboratorii (preoţii şi diaconii), sarcinile

precise ale acestora, exigențele la alegerea candidaților pentru botez, veniți din diferite categorii sociale şi profesionale, despre desfăşurarea catehezei prebaptismale, cunoştințele esențiale, mai ales despre Sfânta Treime, crearea lumii, a omului şi a şirului de intervenții ale Providenței în istorie, pedepsele primite de cei răi şi răsplătirile celor buni.

Condițiile practice în care se putea face botezul la noi n-au putut fi mult diferite de cele din restul lumii creştine răsăritene. Deosebirile decurgeau din climă, mai aspră la noi, de aceea botezul nu se putea efectua în toate anotimpurile. Nuditatea corporală, cerută candidaților la intrarea în apa botezului, era un impediment major. De aceea, Paştele, Rusaliile şi perioada dintre aceste două mari sărbători era cu deosebire folosită pentru botez, mai ales de grupuri mari ori mai mici, dar şi de persoane singulare. Clima aspră a determinat construirea de locaşuri de cult, lângă care sau în care existau fântâni, bazine ori vase mari pentru botezul copiilor. S-au folosit cu siguranță şi casele particulare, mai ales cele după modelul roman cu atrium, în cadrul căruia era un bazin cu apă de ploaie (impluvium) şi o fântână. În cursul secolului al III-lea apar baptiseriile, care la noi în perioada anterioară păcii Bisericii, vor fi fost din lemn, fiindcă arheologii nu le-au găsit prin săpăturile arheologice. Începând cu perioada constantiniană baptisteriile se construiesc şi la noi din ziduri de piatră, ca la Callatis (Mangalia), Histria, Axiopolis (lângă Cernavodă), Tropaeum Traiani (Adamclisi), Argamum (Capul Dolojman), Ibida (Slava Rusă) etc. Pe măsură ce botezul maturilor scade, baptisteriile se împuținează şi dispar. Locul lor îl iau vasele mari din ceramică ori metal, în care copiii puteau fi botezați (cazul de la Slava Rusă-Ibida, şi Beroe-Piatra Frecăței). Râurile, lacurile, țărmul mării vor fi utilizat în continuare mai ales pentru grupuri numeroase, ca cel de la Durostorum (Silistra) format din 20.000 de pecenegi, în frunte cu şeful lor Kegen; ei au fost botezați în apa Dunării la mijlocul secolului al XI-lea (între 1048-1053).

Biserica episcopală, apoi arhiepiscopală a cetății Tomis (Constanța) s-a îngrijit prin slujitorii ei ca locuitorii provinciei Scythia să fie încreştinați după normele practicate în lumea ortodoxă. Unii ierarhi tomitani aveau origine capadociană şi au adus cu ei tradițiile de acolo. Când cetatea Tomis a devenit mitropolie cu 14 episcopii sufragane, procesul încreştinării autohtonilor şi migratorilor, colonizați definitiv la noi, s-a făcut cu mai multă eficiență, iar cu ajutorul celor 8 episcopii riverane Dunării s-a extins în Muntenia de răsărit şi în sudul Moldovei, şi de aici în restul teritoriului românesc.

Aşadar, formele de botez, începute la Ierusalim la sărbătoarea Cincizecimii, îmbogățite şi consacrate în timpul lui Constantin cel Mare, au ajuns şi pe teritoriul românesc şi s-au aplicat în condițiile climatice specifice, fără schimbări de esență. Botezul a fost un proces continuu şi a cuprins nu numai populația autohtonă, ci şi pe migratorii sedentarizați şi apoi asimilați. După cum misionarii au venit pe pământul românesc din răsărit, şi Biserica a fost încadrată în structuri organizatorice ale Patriarhiei din Constantinopol iar botezul s-a făcut după ritualul acesteia, adică prin cufundare în apă de trei ori în numele Sfintei Treimi.

Intitulată aşa, prezentarea mea de față însemnează că trebuie să urce în istorie până în secolul I al erei creştine, în epoca apostolică, atunci când a fost aruncată pentru prima oară sămânța învățăturii creştine pe pământul românesc chiar de doi ucenici ai Mântuitorului Iisus Hristos, anume Sfinții Andrei şi Filip. Atunci se plasează începuturile creştinismului la noi, iar acestui moment şi misionarilor care şi-au luat această sarcină de a o împlini li s-au dedicat

numeroase cercetări, cu precădere în ultimele două secole de viaţă ştiinţifică. Noi înşine ne-am înscris printre aceşti ostenitori, iar străduinţele noastre s-au concretizat în câteva studii, publicate cu precădere în ultimii 30 de ani[1]. Preocuparea noastră principală a fost de a determina misionarii care au păşit pe pământul românesc şi l-au sfinţit cu lumina şi binecuvântarea Mântuitorului Iisus Hristos. Am ajuns la concluzia că doi ucenici ai Domnului Hristos, Apostolii Andrei şi Filip, au fost ctitorii învăţăturii creştine pentru strămoşii poporului român. Născuţi amândoi în acelaşi orăşel, Betsaida, de pe malul Mării Tiberiade (Ghenizaretului), ei s-au cunoscut din copilărie, au fost prieteni şi amândoi au avut fericirea să fie trei ani şi jumătate alături de Dumnezeu-omul, Mântuitorul lumii Iisus Hristos.

Fericirea pe care au trăit-o ascultând cuvintele Lui şi prezenţa la minunile fără precedent în istoria omenirii i-au transformat în zeloşi ucenici, fiind gata să împlinească şi ultima poruncă dată de Învăţătorul lor, „de a merge şi învăţa toate neamurile, botezându-le în numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfântului Duh", învăţându-le să păzească toate câte li s-au poruncit. Totodată, Hristos, ştiind greutăţile şi pericolele pe care le vor întâmpina în această misiune, i-a asigurat de sprijinul Său permanent: „Şi iată, Eu sunt cu voi în toate zilele, până la sfârşitul veacului. Amin" (*Matei* 28, 19-20).

Cercetările care s-au făcut până acum, mai ales în România, au avut ca ţel principal determinarea persoanelor din jurul Mântuitorului sau de mai târziu care s-au angajat la misiunea creştină pe pământ românesc. Răspunsurile nu sunt decât parţial unanime în susţinerea originii apostolice a creştinismului românesc şi a considera ca misionari pe Sfinţii Andrei şi Filip. Noi ne numărăm printre cei care au adus argumente numeroase în favoarea acestei poziţii şi considerăm că astăzi ele sunt greu, chiar imposibil, de contestat de cei cu bună credinţă[2].

---

[1] Citǎm doar câteva studii ale noastre, unde se găsesc referiri şi la alte cercetări de până ori după noi: POPESCU 2000, p. 194-214; POPESCU 2001, p. 386-398; POPESCU 2003a, p. 521-530; POPESCU 2009, p. 9-27.

[2] Cuvintele mele îl vizează mai cu seamă pe Nelu Zugravu. N-am cunoscut decât accidental scrierile lui, fiindcă am intuit de la început că îmi pierd vremea cu o maculatură fără valoare. Multe sunt idei preluate de la alţii şi doar împănate cu o bibliografie obositoare, preluată deseori din enciclopedii, inutilă şi neasimilată. Pe de altă parte, felul său de a scrie porneşte dintr-o logică bolnavă şi a-i răspunde la toate aberaţiile ar însemna să te laşi atras într-un labirint fără limite, iar rezultatele ar fi nule, căci argumentele ar cădea pe o minte strâmbă şi ureche surdă. Poate am greşit, fiindcă aş fi luat cunoştinţă mai devreme de criticile pe care mi le aduce cu atâta insolenţă. Citind, însă, articolul colegului Alexandru Suceveanu (Pontica 44, 2011, p. 17-22), iau la cunoştinţă cu uimire şi indignare de aprecierile negative faţă de unele studii ale mele, dar şi la profilul meu uman: slugarnic faţă de Biserică, operă minusculă, ingrat faţă de profesorul meu D.M. Pippidi, care mi-a fost magistru apropiat etc. Nelu Zugravu îşi arogă dreptul de cenzor, de inchizitor medieval, care, de pe un piedestal existent doar imaginar, împroşcă sentinţe împotriva celor care nu sunt de acord cu el, atitudine care, de fapt, reflectă otrava sufletului său.

Problemele creştinismului timpuriu, mai ales cele din perioada apostolică, nu pot fi percepute dacă nu se cunosc izvoarele de bază ale epocii şi care sunt scrise cu precădere în limbile greacă şi latină, inaccesibile, însă, lui Nelu Zugravu. Totodată, acestea sunt comentate deseori în limbi moderne tot atât de inaccesibile aceluiaşi Nelu Zugravu. Cât de nepriceput în mânuirea izvoarelor greceşti şi latine se dovedeşte Nelu Zugravu, o arată cu prisosinţă Alexandru Suceveanu în articolul deja menţionat. În afară de lacunele

Nu ne-am preocupat, însă, de analiza amănunțită a misiunii lor, adică în ce a constat ea, în afară de propovăduirea verbală a Evangheliei. Am presupus ca implicită şi latura organizatorică desfăşurată în cadrul comunităților înființate de către cei doi apostoli, bazându-ne pe cuvintele Sfântului Apostol Pavel din *Epistola către Romani* (15, 18-19): „Nu voi cuteza să spun ceva din cele ce n-a săvârşit Hristos prin mine spre ascultarea neamurilor, prin cuvânt şi faptă, prin puterea semnelor şi minunilor, prin puterea Sfântului Duh". Am subliniat semnificația exprimării „prin cuvânt şi faptă", arătând că indică, pe de o parte, vestirea propriu-zisă a cuvântului Evangheliei, pe de alta, organizarea comunităților întemeiate, adică botezul, hirotonirea episcopilor, preoților şi diaconilor, în fond, asigurarea structurilor harice şi administrative ale Bisericii.

Spre această interpretare ne-au îndemnat şi unele precizări pe care ni le dă *Martirologiul* occidental al lui Adon, alcătuit în Apus între anii 855-860, despre Sfântul Apostol Filip: „După ce a convertit la credința lui Hristos aproape (întreaga) Sciție (*cum paene Scythiam convertisset*) şi a aşezat acolo diaconi, preoți şi episcopi, s-a întors în Asia, unde, neslăbind să predice continuu câțiva ani, a câştigat o mulțime de neamuri, punându-le în slujba lui Hristos; el a adormit în cetatea Hierapolis, cu sfârşit bun..."[3].

Chiar dacă aceste referințe sunt foarte sumare, ele reflectă o realitate cuprinzătoare, pe care încercăm s-o înțelegem în lumina altor informații. Cel mai de seamă act care urma vestirii Evangheliei şi consacra definitiv intrarea în rândurile adepților Mântuitorului Iisus Hristos era *botezul*, pregătit printr-o inițiere în problemele de bază ale creştinismului şi prin mărturisirea de către candidat a credinței în Iisus Hristos.

---

metodologice şi filologice, Nelu Zugravu are şi altele, fundamentale: el este un agnostic, nu are cunoştințe teologice şi de istorie bisericească universală, iar creştinismul pentru el este un fenomen oarecare, nu o *religie revelată* de Dumnezeu; el judecă totul prin prisma raționalismului ateu. Dar apostolii şi numeroşii misionari din primele veacuri erau *teofori* şi *taumaturgi* şi numai prin asistența divină se pot explica progresele rapide ale misiunii. Pentru a înțelege această realitate îți mai trebuie şi trăirea misterului creştin. Neavând, deci, o pregătire filologică adecvată şi o metodă de lucru potrivită problematicii pe care încearcă s-o abordeze, Nelu Zugravu nu poate înțelege esența creştinismului şi nu este îndrituit să dea lecții altora. El se dovedeşte un intrus în domeniul pe care şi-l revendică cu atâta aroganță.

În ceea ce priveşte atitudinea mea față de Prof. Pippidi, am scris şi nu mai este nevoie să revin. Nelu Zugravu ar trebui să se preocupe mai întâi de atitudinea proprie față de profesorii săi, care l-au ajutat să treacă în mediul universitar, nu să-i critice şi să folosească un limbaj neadecvat mediului academic.

În final, reproduc pentru Nelu Zugravu recomandările unui mare învățat german, scrise într-o carte de la începutul secolului XX: „Geist ohne Methode schädigt die Wissenschaft, nicht minder als Methode ohne Geist". Sper că Nelu Zugravu va găsi un traducător care să-i dezvăluie înțelesul exact al acestor cuvinte.

* **Nota red.**: Redacția revistei se delimitează de conținutul acestei note. Revista „Pontica" a căutat întotdeauna să-şi păstreze echidistanța față de semnatarii materialelor publicate, apreciindu-le calitățile profesionale şi recunoscându-le realizările în domeniile ştiințelor istorice şi arheologice, nesusținând polemicile personale, chiar dacă acestea au avut (sau au) ca obiect un eveniment considerat de importanță istorică.

[3] *Le martyrologe d'Adon*, p. 6.

În anul când Biserica Ortodoxă Română a hotărât ca Taina Botezului să fie cu deosebire în atenția cercetătorilor şi spre sporită luare aminte a tuturor creştinilor, ne-am oprit şi noi asupra subiectului, încercând să-i definim formele prin care ea se acorda şi efectua în perioada apostolică şi paleocreştină, în general, cu specială privire asupra teritoriului românesc. Cum botezul la strămoşii noştri a fost primit nu numai în epoca apostolică, ci şi după aceea, într-o perioadă mai îndelungată de timp, de către populația sedentară, dar şi de cea migratoare, aşezată în diferite perioade, trebuie să avem în vedere aceste momente şi ce forme de botez existau atunci.

BOTEZUL ÎN TIMPUL SFINȚILOR APOSTOLI ANDREI ŞI FILIP

În toate cele patru Evanghelii se vorbeşte pe scurt de Sfântul Ioan Botezătorul, care se afla în ținuturile din jurul Iordanului şi pustiul apropiat, unde boteza cu apă mulți oameni, veniți din diferite părți ale Israelului, din Iudeea şi din Ierusalim (*Matei* 3, 5-6; *Marcu* 1, 4-5). Locul exact unde se efectua botezul nu ne este decât vag arătat: în Betania, dincolo de Iordan (*Ioan* 1, 28), în Enon (*Ioan* 3, 23), denumire care însemna „Izvoarele" şi se afla, după spusele tradiției, pe valea Iordanului, la câțiva kilometri spre sud de oraşul Scythopolis, adică în partea de nord a Galileii. Veneau la el diferite categorii de oameni, farisei, saduchei, vameşi, militari, oameni de rând, cărora le cerea să-şi mărturisească păcatele şi să se pocăiască.

De aceea, botezul făcut de el este numit „botezul pocăinței spre iertarea păcatelor". Nu sunt amănunte asupra ritualului propriu-zis al botezului, dar este sigur că, fiind vorba de oameni maturi, aceştia erau introduşi în apa Iordanului ori în lacurile laterale acestui râu şi se cufundau pe cât puteau sau li se turna apă peste ei. Este de presupus că Ioan, ca singur administrator al botezului, nu făcea acest lucru decât pentru cei care îşi mărturiseau în avans păcatele, raportate, bineînțeles, la normele Legii Vechi. Premergătoare botezului mai era şi o inițiere, pe care o primeau de la Ioan şi avea ca punct central persoana lui Mesia, în lumina cărților profetice. Spun aceasta, întrucât Sfântul Apostol Andrei şi Sfântul Ioan evanghelistul au fost ucenici ai lui Ioan Botezătorul, iar când Iisus a venit la Iordan, Ioan Botezătorul a zis despre El: „Iată Mielul lui Dumnezeu!" Ştiind la cine se referă, cei doi ucenici ai lui Ioan s-au dus după El, L-au întrebat unde locuieşte, iar Acesta i-a luat la casa Sa, unde au rămas în ziua aceea până la ceasul al 10-lea, adică 4 după-amiază (*Ioan* 1, 35-39). Întâlnirea şi petrecerea cu Iisus atâta vreme le-au schimbat definitiv viața, iar când îi va chema să I se alăture, ei o vor face imediat (*Ioan* 1, 40-43).

Din *Evanghelia lui Ioan* (3, 22), aflăm că Însuşi Mântuitorul Hristos, „când a venit cu ucenicii Săi în pământul Iudeii, stătea acolo şi boteza", iar ceva asemănător se spune în versetul 26 al aceluiaşi capitol, şi anume că „botează şi toți se duc la El". Şi versetul 1 al cap. 4 face aluzie la acelaşi act, căci se spune: „Fariseii auziseră că face şi botează mai mulți ucenici decât Ioan". Realitatea este însă spusă de versetul 2 al cap. 4: „Iisus nu boteza, ci ucenicii Săi", iar versetul 1 trebuie înțeles în sensul că Iisus realiza mai multe convertiri decât Ioan şi, desigur, după acestea urma botezul, făcut de ucenicii Săi. Botezul efectuat de ucenici trebuie să fi fost, din punct de vedere al ritualului, asemănător cu cel al lui

Ioan, dar al conținutului cu totul altfel.

În acelaşi timp cu botezul lui Ioan, făcut cu apă spre iertarea păcatelor, ascultătorii lui luau cunoştință că va veni cineva mai mare decât el, „căruia eu nu sunt vrednic să-I dezleg cureaua încălțămintelor", şi Care va boteza „cu Duh Sfânt şi cu foc" (*Matei* 3, 11; *Luca* 3, 16) – doar cu Duh Sfânt la *Marcu* 1, 8. Cel Care a venit şi a primit botezul a fost Însuşi Mesia, Iisus Hristos. Cu acest prilej S-au arătat cele trei Persoane ale Sfintei Treimi: Fiul, Care se botează, Tatăl, nevăzut, dar prezent cu vocea Sa, care-L atestă pe Iisus ca Fiul Său Preaiubit, şi Duhul Sfânt, înfățişat ca porumbel.

După botez, Domnul Hristos S-a retras în pustie pentru 40 de zile şi, revenind, Îşi începe activitatea misionară, iar botezul efectuat de ucenici se face de acum în numele lui Iisus Hristos, adică al unei Persoane din Sfânta Treime. Aşa cred că trebuie să înțelegem versetul 22 al cap. 3 din *Evanghelia lui Ioan*: „După acestea a venit Iisus cu ucenicii Săi în pământul Iudeii şi stătea acolo cu ei şi *boteza*". În acelaşi timp „boteza şi Ioan în Enon, aproape de Salim, că erau acolo ape multe; şi veneau şi se botezau" (*Ioan* 3, 23). Nu după multă vreme Ioan va fi arestat şi decapitat, aşa încât va rămâne predominant botezul în numele Domnului Iisus. Ucenicii lui Ioan Botezătorul au mai făcut botezul acestuia, dar el va fi înlocuit de cel în numele Sfintei Treimi. Duhul Sfânt, ca element obligatoriu al botezului creştin, se introduce abia după Cincizecime (Rusalii) şi aşa va fi aplicat de apostoli şi de cei în slujba lor. Acesta a fost făcut şi pe pământul românesc. Răscrucea în schimbarea modului de a boteza are loc la Rusalii, când apostolii sunt investiți cu puterea Duhului Sfânt, iar Petru efectuează atunci botezul în masă la Ierusalim a cca. 3000 de oameni, cărora le-a zis: „Pocăiți-vă şi fiecare dintre voi să se boteze în numele lui Iisus Hristos, spre iertarea păcatelor voastre, şi veți primi Darul Duhului Sfânt!"

Observăm că botezul era precedat de pocăință, aşa cum cerea şi Ioan Botezătorul, se făcea în numele lui Iisus Hristos şi era urmat de primirea Sfântului Duh. Primii beneficiari ai harului Duhului Sfânt au fost apostolii, şi de la ei s-a transmis episcopilor şi preoților.

Numai aceştia erau investiți cu puterea deplină de a efectua botezul. Diaconii nu-l puteau transmite neofiților, ci făceau doar botezul în numele lui Iisus. Aşa reiese din *Faptele Apostolilor* (8, 12), unde ni se relatează că diaconul Filip a mers în Samaria, unde a propovăduit Împărăția lui Dumnezeu, venită în numele lui Iisus Hristos; bărbați şi femei se botezau, dar Duhul Sfânt le-a fost dat de Apostolii Petru şi Ioan, care s-au deplasat acolo, s-au rugat pentru cei botezați în numele Domnului Iisus, şi-au pus mâinile peste ei şi le-au transmis Duhul Sfânt (*Faptele Apostolilor* 8, 14-17).

Acelaşi botez a fost administrat de diaconul Filip famenului Candachiei, într-o apă de râu, după ce acesta a făcut mărturisirea: „Cred că Iisus Hristos este Fiul lui Dumnezeu" (*Faptele Apostolilor* 8, 26-38).

Un botez creştin celebru a fost cel de la Damasc, făcut de Anania, ucenic (μαθητής) al Mântuitorului, lui Saul, devenit Apostolul Pavel; peste acesta Anania şi-a pus mâinile ca să-şi recapete vederea şi să se umple de Duhul Sfânt. Pavel şi-a recăpătat vederea şi, sculându-se, s-a botezat. Observăm că, în acest caz, Pavel mai întâi îşi recapătă vederea ca urmare a primirii Sfântului Duh şi

apoi se botează, deci botezul urmează după ce acesta „s-a umplut de Duhul Sfânt". Probabil că Anania era preot de a putut acorda harul şi a face în acelaşi timp şi botezul (*Faptele Apostolilor* 9, 13-18).

Un alt moment relatat de Faptele Apostolilor este legat de Sfântul Apostol Petru, care administrează botezul cu transmiterea Sfântului Duh. Aflându-se alături de câțiva ucenici în misiune prin sud-vestul Palestinei, la Iope, este chemat la Cezareea, pe malul răsăritean al Mării Mediterane, de sutaşul Corneliu, „un om cucernic şi temător de Dumnezeu" (*Faptele Apostolilor* 10, 1-2). Petru era însoțit şi de credincioşi iudei tăiați împrejur (circumcişi), dar acolo a găsit şi păgâni (elenişti). Le-a vorbit tuturor şi, în timp ce le grăia, Duhul Sfânt S-a pogorât peste toți ascultătorii, încât au fost auziți vorbind în diferite limbi, slăvindu-l pe Dumnezeu. Petru a poruncit atunci să fie botezați în numele Domnului Iisus Hristos. Observăm că botezul l-au făcut ucenicii lui Petru şi că acesta era urmarea primirii Duhului Sfânt prin auzirea Cuvântului (*Faptele Apostolilor* 10, 44-48).

În activitatea sa misionară, Sfântul Apostol Pavel a făcut puține botezuri, limitându-se la Crispus, şeful sinagogii din Corint (*Faptele Apostolilor* 18, 8), la Gaius (*Romani* 16, 23), tot din acelaşi oraş, şi la casa lui Stefanas (*1 Corinteni* 1, 14, 16), fiindcă zice el: „Hristos nu m-a trimis să botez, ci să binevestesc, ca nu cumva crucea lui Hristos să rămână deşartă" (*1 Corinteni*, 1, 17). Cu toate acestea, se pare că Pavel a botezat la Efes un grup de 12 bărbați, care aveau doar botezul lui Ioan, al pocăinței, şi le-a spus să vină după el, adică la Iisus Hristos. Şi, după ce au auzit, s-au botezat în numele Domnului Iisus, iar Pavel punându-şi mâinile peste ei, Duhul Sfânt a venit asupra lor.

În concluzie, botezul precreştin făcut de Sfântul Ioan Botezătorul era unul al pocăinței spre iertarea păcatelor, iar criteriul de judecare a faptelor erau normele Vechiului Testament. O perioadă de timp ucenicii lui Ioan Botezătorul au mai făcut botezul pocăinței, dar el a fost înlocuit cu cel al apostolilor şi al ucenicilor lor, „în numele lui Iisus Hristos". În urma poruncii date de Iisus apostolilor înainte de Înălțarea la cer, botezul se va face în numele Sfintei Treimi (*Matei* 28, 19-20).

Faptele Apostolilor relatează uneori că Duhul Sfânt se cobora peste neofiți chiar înainte de botez, prin punerea mâinilor peste ei, ori în urma mărturisirii credinței în Hristos după ascultarea cuvântului, când aceştia „erau pătrunşi la inimă" (*Faptele Apostolilor* 2, 37). Însă, cel mai adesea, Duhul Sfânt era primit odată cu botezul. În toate aceste situații botezul era precedat de o instruire prealabilă în problemele fundamentale ale creştinismului, pe care cunoscându-le şi mărturisind credința în ele, se ajungea la obiectivul final, adică la baia botezului.

BOTEZUL ÎN PERIOADA POSTAPOSTOLICĂ ŞI PALEOCREŞTINĂ

Organizarea catehezei prebaptismale pare să fi fost una dintre grijile majore ale primilor generații de creştini. Principiul a fost stabilit chiar de Mântuitorul Iisus Hristos, în porunca dată apostolilor înainte de Înălțarea la cer (*Matei* 28, 19-20) şi devenită norma directoare. Că el s-a aplicat reiese din spusele Sfântului Apostol Pavel în *Epistolele întâi către Corinteni* (6, 1-2) şi *Evrei* (6, 2) şi din strădaniile multor instructori (didascali), care şi-au asumat în comunitățile locale

misiunea de a învăța, mai ales pe cei ce se pregăteau să primească botezul. Către mijlocul secolului al II-lea se constată la Roma o mulțime de didascali creștini, activând spontan şi pe cont propriu, ca Sfântul Iustin Martirul şi Filosoful, Tațian, Ptolemeu, Valentinian şi alții. Aceste inițiative individuale nu le putem încă numi catehumenat, pentru că ele nu erau recunoscute oficial şi nu aveau în vedere un învățământ doctrinar şi moral, cu un statut precis în comunitatea locală. Catehumenatul se organizează ca instituție abia către mijlocul secolului al II-lea şi devine o şcoală cu profesori publici şi un program bine definit. Pentru Cartagina, lucrările lui Tertulian reprezintă o bază documentară contemporană deosebit de importantă, iar lucrarea *Traditio apostolica*, alcătuită şi ea la începutul secolului al III-lea, arată catehumenatul ca o instituție tradițională[4].

Am încercat în cele de până acum să culegem din cărțile Noului Testament ştirile care se referă la botez. Cum vom vedea, multe din acestea sunt confirmate şi completate de lucrări de zidire sufletească ale unor autori din aceeaşi vreme ori din perioadele imediat următoare. Vom culege din ele ceea ce ni se pare semnificativ pentru tema şi scopul nostru.

Cea mai veche lucrare în această privință este *Învățătura celor 12 apostoli* (Didahia). Publicată pentru prima oară către sfârşitul secolului al XIX-lea, după un manuscris descoperit de mitropolitul Filaret Vrienios în Biblioteca Sfântului Mormânt din Constantinopol, apoi reluată de alți învățați, ea urcă în timp până în anii 50-70, inspirându-se chiar şi din *Evangheliile* după *Matei* şi *Luca*; autorul a fost deci contemporan cu apostolii[5].

Capitolul al VII-lea este dedicat în întregime botezului, după ce în cele precedente se face o expunere de învățături morale privind cele două căi ale vieții omului: *calea vieții* şi *calea morții*. După ce candidatul la botez a luat cunoştință de normele din capitolele 1-6 şi le-a pus în practică, el poate fi botezat în numele Sfintei Treimi – Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh – în apa proaspătă (curgătoare). Dacă această apă nu există, atunci se botează în altă apă, rece ori caldă; dacă şi aceasta lipseşte, se toarnă pe cap de trei ori apă în numele Sfintei Treimi. Înainte de botez să postească cel ce botează şi cel ce se botează şi alții câțiva, dacă pot. Cel care se botează trebuie să postească o zi sau două înainte[6].

Deducem din acestea că instrucțiunile privesc botezul în condiții normale, dar şi anormale, în cazuri de necesitate. Postul este obligatoriu pentru cel care oficiază botezul, cât şi pentru cel pregătit să-l primească. Pentru alții (rude, prieteni) el este doar o recomandare, care poate fi sau nu împlinită. O altă normă – din cap. 9, 5 – priveşte opreliştea ca cineva să mănânce din Euharistia pregătită pentru cei botezați, singurii părtaşi ai acestei Taine. Se citează aici cuvintele

[4] POPESCU 1932, *passim*; „Katechumenat", în Baus 1962, p. 315-318; BENOIT, MUNIER 1994, p. XXV-XXVII; vezi şi „Catechumens", în *Dict.Christ.Ch.*, p. 300.

[5] Folosesc textul cu comentariile aferente din *Didahia*, p. 26-35. În *Dict.Christ.Ch.*, p. 478-479, *Didahia* este considerată o lucrare veche din secolul I, alcătuită către anul 60, probabil în Siria, înscriindu-se printre cele mai vechi reflectări ale orânduirii Bisericii. Clement Alexandrinul o consideră Scriptură, iar Eusebiu de Cezareea şi Athanasie o menționează şi ei.

[6] *Didahia*, p. 30. Postul prebaptismal impune astfel candidatului, pe lângă inițierea catehetică, şi o pregătire ascetică, iar participarea şi a altora la el îi adaugă un aspect comunitar, aşa cum afirmă Saxer 2000, p. 455.

Mântuitorului (*Matei* 7, 6): „Nu dați ceea ce este sfânt câinilor!”[7]

Al doilea sfânt părinte în ordine cronologică care face scurte referiri la botez este Clement, episcopul Romei (166-170), în *A II-a Scrisoare adresată Corintenilor*, cap. 6, 9; el atrage atenția asupra păstrării botezului curat şi neprihănit, fiindcă numai aşa putem avea încredere că vom intra în palatul lui Dumnezeu[8]. El subliniază şi faptul că botezul trebuie privit ca lumină revărsată asupra inteligenței, permițând atingerea stadiului cunoaşterii (*gnosis*), care devine izvor al vieții veşnice. Tot aşa ea aduce dreptatea, credința statornică şi sfințenia.

Epistola lui Barnaba, o lucrare alcătuită către sfârşitul secolului I – începutul secolului al II-lea de către un păgân din Alexandria devenit creştin, cuprinde şi ea câteva amănunte referitoare la botez. În cap. XI, 11 se spune că botezul se face prin cufundare şi aduce iertarea păcatelor: „Noi, care ne coborâm în apă plini de păcate şi murdărie, ne ridicăm plini de roade în inimă, având în Duhul frica şi nădejdea în Iisus”[9].

Sfântul Ignatie Teoforul (cca. 35-107), în *Epistola către Policarp*, VI, 2, precizează şi el: „Botezul să vă rămână ca armă, credința coif, dragostea suliță, iar răbdarea armură”[10].

Prima lucrare dedicată exclusiv botezului din perioada primară a creştinismului o datorăm scriitorului creştin din Cartagina, Tertulian (160-225). Provenită din dorința de a combate erezia apărută atunci a Caininilor, Tertulian s-a aplecat cu atenție asupra Tainei Botezului, înfățişându-ne astfel aspecte din modul cum creştinii din comunitatea africană o gândeau şi o practicau. Lucrarea sa a fost alcătuită între anii 198-200, cuprinde 20 de capitole şi este privită de cercetători ca un fel de *Tratat*[11]. Aşa cum ni se păstrează astăzi, ea poate fi considerată cea mai veche şi mai amplă lucrare dedicată uneia din cele 7 Taine ale Bisericii. Aceasta nu înseamnă că în ea s-a consemnat stadiul complet al nivelului liturgic şi teologic atins de comunitățile creştine la sfârşitul secolului al II-lea şi începutul celui de-al III-lea în spațiul mediteranean şi răsăritean. Cum vom vedea, alte lucrări din primele decenii ale secolului al III-lea vin cu informații despre noțiuni şi practici care nu-i erau cunoscute lui Tertulian ori el n-a considerat necesar să le menționeze. Toate acestea ne încredințează că, deşi creştinismul reprezenta o *religio illicita* şi se afla în perioada grea a persecuțiilor din partea autorităților romane, Taina Botezului se săvârşea în mari comunități

[7] SAXER 2000, p. 455, explică această oprelişte de a gusta din Euharistia celor botezați astfel: Euharistia este ultima etapă din parcursul inițiatic al noului creştin. Există o strânsă legătură între diversele momente ale acestei Taine: botezul (cap. 7), rugăciunea Tatăl nostru, rostită de candidat (cap. 8), apoi rugăciunile euharistice din cap. 9, paragrafele 1-4, şi ultima rugăciune de mulțumire pentru primirea Sfintei Împărtăşanii din cap. 10. Se face astfel o distincție între Euharistia de duminică, la care au acces toți credincioşii, şi cea specială pentru botez, limitată la noii botezați.

[8] Clement Romanul, *II Corinteni*, 6.9, p. 114.

[9] *Epistola lui Barnaba*, p. 153. Epistola ar fi fost alcătuită de un creştin din Alexandria între anii 70-131 (sau 150).

[10] Ignatie, *Către Policarp*, VI.2, p. 227.

[11] Am avut la îndemână vol.: Tertullian, *De baptismo*. Cei doi autori ai volumului propun ca dată a elaborării şi publicării lui anii 200-206, dar SAXER 2000, p. 457, se opreşte la anii 198-200, perioadă în care Tertulian era ortodox.

creştine.

Tertulian este printre primii scriitori creştini care vorbeşte de păcatul originar, fără să-i arate însă toate consecinţele. Totuşi botezul reprezintă o nouă naştere (*nova nativitas*), este eliberare de păcate, cale unică de acces spre mântuire, comparată de Tertulian cu o *scândură de salvare întinsă unui înecat*. Sunt amintite aici cuvintele Mântuitorului Hristos (*Ioan* 3, 5): „Numai cel care se va naşte din apă şi din Duh va intra în Împărăţia cerurilor". Botezul nu are urmări numai asupra iertării păcatelor, ci mai adânci, este o prefacere totală a omului (*reformatio*, *De baptismo*, 3, 1), o nouă creare a omului, după chipul lui Dumnezeu.

Botezatul, noul Adam, îşi regăseşte asemănarea divină cu primul Adam, cel care a primit suflarea de viaţă a Creatorului şi pe care a pierdut-o prin păcatul originar. La fel cum şi la început apa peste care plutea Duhul era elementul primordial şi mediul însufleţitor, din care au ieşit creaturile, tot aşa se întâmplă acum cu apa de viaţă făcătoare prin Duhul Sfânt, care restabileşte pe om în asemănarea cu Dumnezeu. Coborârea Sfântului Duh în apa Iordanului, odată cu Botezul Domnului, a dat apei plenitudinea darurilor divine. Coborând în Iordan, Hristos i-a sfinţit apa şi prin ea toate apele.

Tratatul *De baptismo* ne ajută să reconstituim în linii generale şi ritualul baptismal al Bisericii din Cartagina la începutul secolului al III-lea. După conţinutul tematic, lucrarea cuprinde 4 părţi: I. Iniţierea creştină prin catehumenat; II. Liturghia baptismală; III. Riturile postbaptismale; IV. Zilele pentru botez.

I. Iniţierea în problemele fundamentale ale credinţei creştine este absolut necesară şi ea a fost prezentă şi în perioada apostolică (*Faptele Apostolilor* 8, 35; 16, 31; *Efeseni* 1, 13). În vremea lui Tertulian iniţierea se făcea în cadrul instituţiei catehumenatului, care urmărea prin instructori (didascali) să dea catehumenilor noţiuni despre credinţa creştină, dar şi metode de schimbare a obiceiurilor de până atunci. Aceasta presupunea o oarecare vreme de pregătire intelectuală şi morală. În acelaşi timp, creştinii trebuiau să fie lămuriţi de pericolul pe care-l reprezintă ereziile şi, de aceea, să posede cunoştinţele necesare combaterii lor. Acestea şi altele erau obiective ale catehumenatului, care, prin anul 170, apare ca o instituţie cu evoluţie rapidă.

Candidatul afla că prin botez el devine cetăţean al Ierusalimului ceresc, căruia nu-i mai este îngăduit să greşească, ci să crească în dobândirea cunoştinţelor religioase şi în păstrarea bunelor moravuri. Pe cei care merg pe calea păcatului îi aşteaptă focul iadului[12]. Catehumenatul este privit de Tertulian, în această perspectivă, ca timp de pregătire intelectuală şi morală, de încercări şi reflexie.

II. Liturghia botezului de la sfârşitul secolului al II-lea şi începutul celui de-al III-lea ne apare ca simplă în comparaţie cu fastuosul ceremonial din religiile orientale misterice[13], dar şi cu dezvoltarea pe care a cunoscut-o Biserica în perioada posterioară persecuţiilor din partea statului roman. *De baptismo*, precum

[12] Tertullian, *De baptismo*, 8, 5; 10, 7.
[13] Tertullian, *De baptismo*, p. 36.

şi alte menţiuni din lucrările lui Tertulian, ne ajută să reconstituim ritualul următor: în zori, după cântatul cocoşului, comunitatea se adună în jurul bazinului de botez. Episcopul binecuvintează apele în prezenţa preoţilor şi diaconilor. Binecuvântarea cuprinde o *epicleză* a Sfântului Duh[14], după care candidatul se dezbracă şi pronunţă lepădările de diavol, de însoţitorii şi demonii lui, în care se cuprind toate formele de idolatrie (*De corona*, 3, 2).

Totodată, el se angajează să renunţe definitiv la modul păcătos de viaţă de până aici. În acest timp episcopul ţine mâna pe capul candidatului, gest menit să-i transmită acestuia protecţia divină în confruntarea cu puterile diavoleşti. urmează botezul propriu-zis prin cufundare în apă de trei ori şi mărturisirea de fiecare dată a credinţei în Persoanele Sfintei Treimi. La întrebările succesive ale episcopului: Crezi în Tatăl, apoi în Fiul şi în Sfântul Duh, el răspunde de fiecare dată: *Credo*[15]. La credinţa în cele trei Persoane ale Sfintei Treimi se adaugă şi Biserica, fiindcă zice Tertulian (*De baptismo*, 6, 1): „Acolo unde sunt Trei, adică Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh, acolo este şi Biserica, care este trupul Celor Trei". Cufundarea în apă de trei ori şi mărturisirea credinţei în acelaşi timp făceau parte integrantă din Taina Botezului.

III. Riturile postbaptismale. După ieşirea din apă, botezatul este primit de diaconi, care participă la ungerea lui cu ulei sfinţit pe tot trupul. Această ungere atrăgea după sine oprirea oricărei băi corporale timp de 8 zile. Ea era pusă în legătură cu aceea a preoţilor şi regilor din Vechiul Testament şi amintea de ungerea spirituală în Iisus Hristos (Cel uns) de Dumnezeu-Tatăl (*Faptele Apostolilor* 4, 26-27). Şi numele nostru de „creştin" („uns") vine de la *chrisma*, care a şi dat numele Domnului (*unde Christi dicti a chrismate, quod est unctio quae etiam Domino nomen adeommodavit*) (*De baptismo*, VII, 1). Ungerea făcută pe carnea trupului este însă folositoare pe plan spiritual (*in nobis carnaliter currit unctio sed spiritualiter proficit*) (*De baptismo*, VII, 2). O nouă punere a mâinilor are loc acum, urmată de invocarea şi rugarea Sfântului Duh pentru binecuvântare (*dehinc manus imponitur per benedictionem advocans et invitans Spiritum Sanctum*) (*De baptismo*, VIII, 1).

În *De corona*, 3, 3, Tertulian spune că la ieşirea din apă botezatul primeşte ca „pârgă" o gustare dintr-un amestec de lapte şi miere, care simbolizează primirea neofitului în Ţara Făgăduinţei, după un ritual iudeo-creştin. Nu se precizează momentul exact când se oferă această „pârgă", adică înainte de ungerea cu ulei ori după aceea.

---

[14] SAXER 2000, p. 458: „Tertulian este primul occidental care confirmă binecuvântarea apei pentru botez, căreia îi acordă o mare importanţă. În rugăciunea de binecuvântare, apa botezului este comparată cu apele de la începutul lumii peste care Se purta Duhul Sfânt (*Facerea* 1, 2), cu cea din bazinul de la Betsaida, peste care se cobora îngerul şi o sfinţea (*Ioan* 5, 4), cu apa de la Iordan, unde S-a botezat Iisus (*Matei* 3, 10)"; luând în considerare textul de la *1 Corinteni* 10, 1-13, acelaşi autor consideră că „botezul este un ritual de eliberare, după modelul trecerii Mării Roşii, care i-a eliberat pe evrei de sub robia egipteană (*Ieşirea* 14, 15-31)". În mărturisirea credinţei în Persoanele Sfintei Treimi, se pronunţă, pe lângă numele Duhului Sfânt, şi Biserica.

[15] Tertullian, *De baptismo*, VI.11: quoniam ubi tres, id est Pater et Filius et Spiritus Sanctus, ibi ecclesia quae trium corpus est.

IV. Zilele botezului. Cel mai solemn moment pentru botez era ziua Sfintelor Paşti, căci atunci s-au împlinit Patimile Domnului, în sensul că ele au fost un martiriu încheiat cu botezul suprem; în acesta noi suntem botezaţi căci tot atunci a avut loc triumful lui Hristos asupra morţii. Perioada de la Paşti până la Rusalii este, de asemenea, potrivită pentru efectuarea botezului, fiindcă Domnul înviat s-a arătat frecvent ucenicilor şi le-a dat speranţa unei reveniri. Tertulian adaugă însă că orice timp este îngăduit pentru botez. Diferenţa constă numai în fastul ceremonialului, harul fiind acelaşi.

Tertulian a încercat să cuprindă în lucrarea sa cât mai multe aspecte ale Tainei Botezului şi, totodată, să răspundă unor obiecţii ridicate de erezia Caininilor. El nu este însă destul de sistematic, fiindcă prezintă la sfârşitul tratatului *De baptismo* (XX, 1) probleme privind pregătirea catehumenilor pentru botez, care s-ar fi cuvenit aşezate la început. Informaţiile date sunt însă importante, fiindcă aflăm lucruri pe care catehumenii trebuiau să le facă, şi anume: rugăciuni frecvente împreună cu audienţii (cursanţii), îngenunchieri şi privegheri de noapte, mărturisirea păcatelor. Aflăm, totodată, că în vremea lui Tertulian se trecuse de la spovedania publică, în faţa poporului, la cea particulară, ceea ce reprezenta o bucurie, fiindcă omul era scutit de jena de a-şi spune toate mizeriile trupeşti şi sufleteşti înaintea comunităţii de credincioşi (*nobis gratulandum est si non publice confitemur iniquitates aut turpitudines nostras*) (*De baptismo*, XX, 1).

SĂVÂRŞITORUL BOTEZULUI

Tertulian consacră întreg capitolul XVII celor care au dreptul să săvârşească această Taină. Episcopul este cel dintâi cu acest drept, după aceea preoţii şi diaconii. Laicii au şi ei acest drept, dar se exercită doar în caz de urgenţă, de pericol. Dreptul acesta pentru laic incumbă şi o mare responsabilitate, pentru că el s-ar face vinovat de pierderea unui om dacă i-ar refuza ajutorul pe care ar putea să i-l dea (*quoniam reus erit perditi hominis si supersederit praestare quod libere potuit*) (*De baptismo*, VII, 4). Femeile sunt însă oprite să săvârşească această Taină, iar Tertulian are o justificare proprie (*De baptismo*, XVII, 4).

După Tertulian şi parţial contemporan cu el am putea înscrie în lista izvoarelor cu informaţii privind botezul în perioada primară a creştinismului lucrarea *Traditio apostolica* (Ἡ ἀποστολικὴ παράδοσις). Presupusă mai demult a indica *Orânduirea Bisericii Egiptene*, astăzi este privită, în general, ca operă a Sfântului Hippolyt, episcopul Romei, mort ca martir în anul 235. Ea este înscrisă în lista de lucrări ale acestuia, păstrată pe statuia sa din holul Bibliotecii din Vatican (Roma). Conţinutul bogat şi mai amănunţit decât al altor lucrări asemănătoare înfăţişează ritualuri şi practici considerate atunci ca tradiţionale, dar nu se poate garanta că ele corespund în fiecare caz cu practicile din Biserica Romană la începutul secolului al III-lea[16].

[16] Textul în limba latină a fost stabilit şi publicat de Bernard Botte: Hippolyte, *Tradition apostolique*. Ediţia lui Botte a fost utilizată de Benoit, Munier, 1994, p. 158-167, după aceea de alţii, între care şi Saxer 2000, şi de noi în cercetarea de faţă. V. Saxer crede (p. 459-461) că, deşi autorul este controversat, totuşi se poate admite că el a trăit în prima treime a secolului al III-lea, iar documentele romane îl numesc pe Hippolyt. Despre

Primele capitole ne dezvăluie grija deosebită pe care o aveau comunitățile creştine pentru cei veniți de curând la credință. Ei trebuiau să se prezinte în fața unor instructori (doctori) şi să spună motivele care i-au determinat să vină la credință. Cei care îi vor fi adus dau şi ei mărturie, spunând că sunt capabili să înțeleagă şi să respecte cuvintele Evangheliei. În chestionar sunt întrebări privind starea lor socială, dacă sunt căsătoriți, liberi ori sclavi etc. Instruirea lor sistematică se face în cadrul şcolii (catehumenatului), cu profesori calificați, şi ea durează 3 ani. Perioada aceasta poate fi scurtată în cazul în care cursanții (*audientes*) dovedesc zel, pricepere şi o comportare morală corespunzătoare.

Programul de instruire teologică şi duhovnicească cuprinde în el momente de rugăciune, cu precizarea că bărbații şi femeile se roagă în spații separate, fără să-şi dea sărutul reciproc al păcii, ci doar salutul de frățietate. Femeile trebuie să aibă capul acoperit. La despărțire, catehetul pune mâna pe capul cursanților, se roagă şi îi slobozeşte. Se pomeneşte aici şi de eventualitatea ca un catehumen, deci nebotezat, să fie pus în situația de a mărturisi credința cu prețul vieții; el este atunci mântuit prin acest botez al sângelui[17].

Absolvirea cursurilor de catehumenat nu este singura condiție care îndreptățeşte pe cineva să primească botezul. Se analizează din nou viața, dacă a făcut milostenie, a vizitat pe bolnavi, a făcut alte fapte bune şi toate acestea să fie confirmate de mărturia celor care l-au adus la altar. Dacă se trece această probă, ei sunt exorcizați de episcop ori preot prin punerea mâinilor pe cap şi rostirea rugăciunilor aferente. Şi la această probă pot fi candidați care pică. Cel care a trecut şi de aceste probe trebuie să facă baie joi. Dacă o femeie este la ciclu, botezul ei se amână. Cei care vor primi sigur botezul trebuie să postească vineri, iar sâmbăta este dedicată rugăciunii în comun, în genunchi, în prezența episcopului, care pune mâna pe capul lor şi se roagă pentru alungarea duhurilor rele din aceştia, suflă peste fața lor, le face semnul crucii pe frunte, urechi, nări şi-i eliberează. Toată noaptea este o pregătire în veghe, când se ascultă lecturi biblice. Niciun candidat la botez nu poate aduce cu sine vreun obiect în afară de jertfa pentru Euharistie.

OFICIEREA BOTEZULUI

Momentul pentru începerea Tainei Botezului este noaptea după cântatul cocoşului, adică aceeaşi tradiție cum s-a arătat mai sus. Se face imediat rugăciunea pentru sfințirea apei curgătoare, de la fântână ori care vine de sus. În cazuri de urgență se foloseşte orice apă care este la îndemână; urmează

Hippolyt, vezi şi Saxer 1993, col. 627-635. Caracterul compozit al lucrării reiese din desfăşurarea ritualului baptismal. B. Botte admite despre cap. XXI (în care se relatează modalitatea botezului) că are „o existență separată", pe care el n-o cercetează. „Dezordinea rezultă probabil din incoerența compilării documentelor anterioare şi disparate. Lucrul acesta se confirmă în cursul ritualului prin felul în care episcopul intervine în desfăşurarea botezului, asistat de un preot ori de diaconi; se vorbeşte de două ori de ungeri cu ulei sfințit (preot, apoi episcop) înainte de botez, dar şi alte incoerențe în legătură cu protia etc. Se capătă impresia că s-au suprapus izvoarele, iar unele amintesc de Didahia".

[17] Sfântul Ciprian de Carthagina exprimă acelaşi punct de vedere într-una din scrisorile sale; cf. *Epistulae*, G. Hartel (ed.), CSEL, 32, 1871, p. 795, trad. L. Bayard, II, Paris, 1925, p. 276, apud Benoit, Munier 1994 p. 231.

dezbrăcarea şi sunt botezaţi mai întâi copiii (tot prin cufundare în apă de trei ori, în numele Sfintei Treimi). Din indicaţiile: „Cei care pot vorbi pentru ei înşişi vor vorbi, cei care nu pot, părinţii vor vorbi pentru ei ori cineva din familie", înţelegem că este vorba de lepădările de diavol şi, totodată, afirmarea credinţei în Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh.

După copii, la rând sunt bărbaţii şi apoi femeile; în cazul femeilor se face precizarea că ele coboară în bazin după ce îşi vor fi dezlegat părul şi au lăsat la o parte bijuteriile de aur şi argint. Nicio persoană nu poate lua cu sine vreun obiect atunci când coboară în apă.

Înainte de intrarea în apă episcopul pune uleiul într-un vas, îl sfinţeşte, şi acesta devine „uleiul cu darurile Sfântului Duh"; un alt ulei, al exorcizării, este folosit pentru alungarea duhurilor rele. Un diacon ia uleiul exorcizării şi se aşează în stânga episcopului ori preotului, iar alt diacon cu uleiul Sfintelor Daruri se aşează în dreapta episcopului ori preotului. Preotul ia pe fiecare dintre cei care se vor boteza şi primeşte de la ei lepădările de satana, aceştia mărturisind în schimb credinţa în Sfânta Treime. După ce s-a lepădat fiecare, preotul îl unge cu uleiul exorcizării, zicând: „Tot duhul rău să se depărteze de la tine". În această stare el îl încredinţează episcopului, care se află lângă apă, un diacon coboară cu el, iar cel care îl botează îi zice, ţinându-i mâna pe cap: „Crezi tu în Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, şi în Tatăl Atotputernic şi în Duhul Sfânt?", la care acesta răspunde afirmativ.

După întrebări şi răspunsuri, candidatul este cufundat în apă. La ieşirea din apă botezatul este uns cu uleiul purtător de daruri, iar oficiantul botezului zice: „Te ung cu uleiul sfânt în numele lui Iisus Hristos". Botezatul se îmbracă şi intră în Biserică. Episcopul pune mâna peste cei botezaţi şi zice: „Doamne Dumnezeule, Care i-ai făcut vrednici de iertarea păcatelor prin baia renaşterii, fă-i vrednici să se umple de Duh Sfânt şi trimite peste ei harul Tău, care să le fie de ajutor după voinţa Ta, că a Ta este mărirea, a Tatălui, a Fiului şi a Sfântului Duh, în Sfânta Biserică, acum şi în vecii vecilor. Amin". Apoi el unge cu ulei sfinţit capul fiecăruia, zicând: „Te ung cu ulei sfinţit în numele Tatălui, al Fiului şi al Sfântului Duh"; îi sărută pe frunte şi zice fiecăruia: „Domnul să fie cu tine". Iar acesta răspunde: „Şi cu duhul Tău". Episcopul face cu fiecare la fel. Diaconii strâng jertfa adusă la altar de cei botezaţi, pâinea şi vinul, destinate Sfintei Euharistii.

Ultima lucrare a Antichităţii paleocreştine asupra căreia ne oprim o reprezintă *Constituţiile apostolice* şi a fost alcătuită în a doua jumătate a secolului al IV-lea, la Antiohia, de un grup de compilatori. Editorul cel mai recent al acestei lucrări, cunoscut de mine, este Marcel Metzger, profesor la Facultatea de Teologie Catolică de la Strasbourg; el datează redactarea în jurul anului 380, înainte de cel de-al doilea Sinod Ecumenic, de la Constantinopol[18]. Alţi învăţaţi propun perioada mai largă dintre anii 350-380[19].

Lucrarea are 8 cărţi[20], dar despre botez se vorbeşte doar în cartea a III-a, 16-18, a VII-a, 22, unde se adaptează ritualul din *Didascalia* şi din *Didahia*, şi în cap. 39-45 din aceeaşi carte, cu un ritual aproape complet, dar fără să i se ştie originea.

[18] Pentru detalii, vezi: *Constitutions apostoliques*, *passim*.

[19] Vezi consideraţiile din *Dict.Christ.Ch.*, p. 90-91.

[20] În expunerile de mai departe ne folosim mai ales de comentariile lui M. Metzger.

În schimb, în cartea a VIII-a, în afară de cap. 32, privind admiterea la catehumenat, nu se cunoaşte nicio urmă de ritual la fel de cuprinzător ca cel conținut de principala sursă a ultimei cărți din *Constituțiile apostolice*, adică *Diataxeis*.

Cartea a III-a, cap. 16-18, cuprinde recomandări pentru episcop, cum să-şi aleagă colaboratori buni, adică diaconi plăcuți lui Dumnezeu, care să-l ajute în special la botezul bărbaților, şi diaconițe, pentru femei. Diaconul nu este îndreptățit decât să ungă capul femeilor, în rest totul este îndeplinit de diaconițe. Episcopul unge atât capul bărbaților, cât şi al femeilor, act care semnifică botezul în Sfântul Duh, invocă Persoanele Sfintei Treimi spre binecuvântarea bărbaților şi a femeilor, înainte de a intra în apă. Însoțitorii celor care intră în bazin pentru botez sunt diaconii, pentru bărbați, şi diaconițele, pentru femei. Toți botezații vor fi unşi cu mir de episcop.

Am spus mai sus că în cartea a VII-a, cap. 39-45, ni se prezintă un ritual aproape complet, fără să i se cunoască originea. Sunt indicații asupra felului cum să se desfăşoare cateheza prebaptismală şi se atrage atenția să nu fie neglijați cei cu o inițiere precară. Ei trebuie să-şi însuşească serios cunoştințele despre problemele fundamentale ale creştinismului, în primul rând cele despre Sfânta Treime, despre crearea lumii, a diferitelor creaturi şi a omului, apoi şirul intervențiilor Providenței în lume, cum Dumnezeu a pedepsit cu apă şi foc pe cei răi, cum a slăvit pe sfinții din fiecare generație, cum El a întors neamul omenesc de la greşeli şi orgolii la cunoaşterea adevărului în cursul timpului. În continuare se vorbeşte despre procedee (nu total necunoscute) din practica botezului: punerea mâinilor peste catehumeni (39, 4-5), pregătirea imediată pentru botez (41, 1), lepădările de satana (41, 1-2), alipirea de Hristos şi mărturisirea credinței exprimată în Crez (41, 3-7), ungerea prebaptismală (44, 1-3), binecuvântarea apei de botez (43, 1-5), rugăciunile noilor botezați, în picioare, pentru că cel care este mort, apoi înviat în Hristos, stă drept şi orientat spre răsărit (45, 1-4). După prima rugăciune, el se roagă astfel: „Dumnezeule Atotputernic, Părinte al Hristosului Tău, Fiul Tău unul-Născut, dă-mi un trup fără prihană, inimă curată, duh treaz, cunoaşterea fără greşeli şi lumina Duhului Sfânt, spre dobândirea plinătății Adevărului prin Hristosul Tău, căruia I se cuvine mărirea în Duhul Sfânt în vecii vecilor!"

Cartea a VIII-a nu ne oferă decât puține informații privind tema noastră, limitându-se la cele date de cap. 32, unde se vorbeşte despre accesul candidaților şi severa lor cercetare. Comisia trebuie să cunoască motivele care l-au determinat pe candidat să facă demersurile de intrare, dacă este sclav ori liber, şi în această situație trebuie acceptul celor de care el depinde, dacă este căsătorit ori celibatar, dacă este demonizat, deținător de casă de prostituție, gladiator, alergător la stadion, atlet, artist de teatru, astrolog, magician şi alte multe ocupații considerate nedemne pentru a permite intrarea în rândurile catehumenilor. Informațiile acestea sunt interesante nu numai pentru mediul social atât de colorat al timpului, ci şi pentru afluxul de doritori, de cele mai diverse categorii, de a intra în religia creştină. Aceste realități ne duc cu gândul spre prima jumătate a secolului al IV-lea, probabil după dobândirea libertății de manifestare a Bisericii.

Constituțiile apostolice reflectă astfel tradiții creştine vechi din secolele II-III şi

chiar din perioada când Biserica devenise instituție liberă în statul roman. Este însă destul de dificil să plasăm exact în timp o tradiție sau alta, mai ales că cele mai multe au rămas în uz vreme îndelungată.

BOTEZUL COPIILOR

Aşa cum a reieşit din cele expuse până aici, cele mai multe ştiri din perioada apostolică şi paleocreştină se referă la botezul maturilor, bărbați şi femei. Copiii nu erau însă excluşi din această categorie şi am arătat că ei erau incluşi în soarta celorlalți membri ai familiei. Când Mântuitorul a dat porunca apostolilor Săi de a merge, învăța şi boteza toate neamurile în numele Sfintei Treimi (Matei 28, 19), i-a avut în vedere şi pe ei, iar dragostea pe care le-a arătat-o în chip expres justifică această aserțiune (Matei 19, 14-15). Formulările din Noul Testament care spun că s-a botezat cineva împreună „cu toată casa" (*Faptele Apostolilor* 16, 33) se referă şi la botezul copiilor (v. mai sus).

Acest lucru s-a continuat cu siguranță şi în perioada post-apostolică şi de mai târziu. În această privință există consens între specialişti[21]. O confirmare între multe altele ne-o oferă Origen în *Comentariul la Epistola către Romani* (5, 19). Enciclopedul teolog ne transmite tradiția pe care Biserica a primit-o de la apostoli de a boteza şi copiii. Mai departe el întăreşte puterea tradiției cu convingerea că apostolii, cărora le fuseseră încredințate tainele diverse, ştiau că toți oamenii poartă păcatul din naştere, păcat care este spălat prin „apă şi prin Duh"[22].

În *Omilia la Evanghelia după Ioan* (3, 5), Origen adaugă alte argumente în favoarea botezului copiilor. După ce se întreabă ce păcate au putut face copiii şi când le-au comis, îşi dă singur răspunsul, amintindu-şi de cuvintele Scripturii care spun: „Nimeni nu este fără prihană, chiar dacă viața lui pe pământ ar fi doar de o singură zi" (Iov 14, 4-5). În acelaşi context, Origen face amintire de cuvintele Mântuitorului spuse lui Nicodim: „Adevăr, adevăr îți spun, de nu se va naşte cineva din apă şi din Duh, nu va putea intra în Împărăția lui Dumnezeu" (*Ioan* 3, 5).

O atitudine aparte o reprezintă însă Tertulian la începutul secolului al III-lea, în lucrarea *Despre botez* (*De baptismo*, 18, 4-6), unde zice: „Este preferabil să se facă distincție între botezuri, mai ales când este vorba de copii [...] Domnul a zis: «Lăsați copiii să vină la Mine şi nu-i opriți» (*Matei* 19, 14-15)", dar Tertulian înțelege că doar atunci când ei vor fi mari vor avea vârsta de a primi o învățătură şi vor cunoaşte pe Cel la Care vin. Ei să devină creştini atunci când vor fi capabili să-L cunoască pe Hristos. De ce această vârstă nevinovată este presată să primească iertarea păcatelor? O amânare a botezului o crede Tertulian potrivită pentru tinerii necăsătoriți, pândiți de ispite, pentru fecioare şi văduvele instabile. După căsătorie puterea lor de înfrânare este mai mare, înțelegerea Tainei mai uşoară şi teama de păcat mai puternică. Până atunci toți aceştia trebuie să aibă o credință deplină, de unde vine mântuirea (*fides integra secura est de salute*).

BOTEZUL SÂNGELUI

Un alt botez primit de numeroşi creştini de pe pământul românesc este acela

[21] Vezi „Baptism", în *Dict.Christ.Ch.*, pp 150-152.

[22] Origenes, *Comentarii in Epistulam ad Romanos*, 5.19, *PG* 14, 1047B-C.

al sângelui, care aduce nu numai iertarea totală a păcatelor, ci şi intrarea imediată în Împărăția cerurilor. Mântuitorul Hristos Însuşi a vorbit despre acest botez (*Marcu* 10, 38; *Luca* 12, 50), pe care l-a şi primit. Creştinii acelor timpuri nu se temeau de el, şi de aceea în perioada persecuțiilor romane, în secolele I-III, Biserica a dat zeci de mii de jertfe, ştiute şi neştiute.

Tertulian consemnează (*De baptismo*, XVII, 1-2) mentalitatea timpului său cu privire la acest botez: „Domnul a venit, de fapt, prin apă şi prin sânge, prin apă spre a fi botezat, prin sânge pentru a fi preamărit". Tot aşa prin apă a făcut din noi chemați, prin sânge, aleşi. Acest al doilea botez înlocuieşte botezul cu apă, dacă cineva nu l-a avut, şi i se redă, dacă l-a pierdut.

Origen, pornind de la constatarea că mulți creştini săvârşesc păcate după botezul cu apă şi că el nu mai poate fi repetat, crede că salvarea vine de la botezul sângelui, care, în fapt, este un sacrificiu pentru dobândirea iertării, asemănător cu jertfa Mântuitorului, adusă însă nu pentru păcate proprii, ci pentru salvarea lumii[23].

Frumoase cuvinte despre botezul sângelui are şi Sfântul Ciprian de Carthagina, trăitor în prima jumătate a secolului al III-lea. El zice că „acesta este mai plin de har, sublim în putere, mai valoros decât cel al apei, un botez pe care-l săvârşesc îngerii; el este plăcut lui Dumnezeu şi Hristosului (Unsului) Său, act unic, după care nu mai este posibilă săvârşirea niciunui păcat, el ne duce direct la Dumnezeu (*statim Deo copulat*). Botezul cu apă ne dă iertarea păcatelor, cel al sângelui coroana virtuților (*corona virtutuum*). Este un lucru care se cuvine să fie dorit şi iubit, recomandat să-l cerem în rugăciunile noastre, după ce I-am fost slujitori (servi), să-I devenim prieteni"[24].

*

* *

În paginile de până acum am încercat să arătăm că misiunea creştină în primele veacuri nu se limita doar la propovăduirea cuvântului Evangheliei, ci avea în vedere şi organizarea celor care îl primeau în comunități de viață religioasă cu caracteristici specifice. Elementul primordial şi esențial îl constituia botezul.

Până la începerea activității învățătoreşti a Mântuitorului Iisus Hristos, el a fost precedat de botezul „pocăinței", săvârşit de Ioan Botezătorul. După Pogorârea Sfântului Duh la Cincizecime, botezul s-a extins rapid şi s-au alcătuit progresiv elementele constitutive ale Tainei. Esențiale erau: inițierea în dogmele de bază ale creştinismului şi acceptarea lor, mărturisirea nezdruncinată a credinței în Sfânta Treime, exorcizarea, lepădarea de satana şi de toți însoțitorii lui, ungerea cu ulei sfințit, cufundarea în apă de trei ori în numele Sfintei Treimi (ori stropirea după caz), ungerea cu Sfântul Mir, primirea Sfintei Euharistii şi includerea în comunitatea creştină. De regulă, se recomanda pentru botez să fie apă curgătoare, de la râuri, lacuri, fântâni ori țărmul mării. În cazuri de urgență (boală, pericol de moarte), botezul se făcea cu orice apă, şi chiar de către laici creştini.

Botezul a fost făcut de apostoli şi apoi de urmaşii lor, episcopi şi preoți, cu ajutorul diaconilor şi diaconițelor. Ritualul botezului cu apă s-a îmbogățit cu timpul, în funcție de libertatea de manifestare, de care putea beneficia Biserica, iar

[23] Origenes, *Exhortatio ad Martyrium*, apud Benoit, Munier 1994, p. 173.
[24] Cyprianus, *Ad Fortunatum*, Praefatio, 4, apud Benoit, Munier 1994, p. 213.

după dobândirea păcii şi mai mult. De pildă, instruirea preliminară botezului s-a dezvoltat într-o adevărată instituție şcolară – catehumenatul –, pe o durată de trei ani. El a fost consemnat în diverse lucrări, deseori cu lacune, dar din compararea lor se poate reconstitui conținutul său aproape integral.

Perioada de libertate deschisă de domnia împăratului Constantin cel Mare a favorizat generalizarea ritualului baptismal şi, totodată, îmbogățirea lui în conținut teologic. La aceasta au contribuit Sfinții Părinți ai Bisericii, între care Chiril al Ierusalimului şi Ioan Gură de Aur, prin catehezele lor baptismale.

Toată această evoluție a fost simțită şi pe pământul românesc, legat atunci din punct de vedere politic, religios şi economic de marele Imperiu Roman de răsărit. Condițiile practice în care se putea efectua botezul la noi n-au putut fi mult diferite de cele din restul imperiului. Deosebirile decurgeau din climă, mai aspră la noi, şi de aceea botezul nu se putea face la fel în toate anotimpurile ca în regiunile orientale şi mediteraneene. Era greu de botezat în apele râurilor, lacurilor, la fântâni etc. în anotimpurile reci. Nuditatea corporală cerută candidatului la intrarea în apa botezului era un impediment de seamă. De aceea, socotim că Paştele, Rusaliile şi perioada dintre aceste două mari sărbători erau cu deosebire folosite pentru botez, mai ales de grupuri mari ori mai mici şi, desigur, de persoane singulare.

Clima aspră a determinat şi construirea de case de cult, în apropierea cărora sau în care existau fântâni, bazine ori vase mari pentru botezul copiilor. S-au folosit cu siguranță şi casele particulare, iar cele care erau construite deja după modelul roman şi dispuneau de atrium, unde se afla de regulă o fântână şi bazinul de colectare a apei de ploaie (*impluvium*), erau luate în considerare.

În cursul secolului al III-lea sunt deja cunoscute *baptisteriile* – clădiri separate, mai apoi incluse bazilicilor, destinate exclusiv botezului. Cel mai vechi baptisteriu a fost descoperit la Doura Europos (Mesopotamia) şi datează de dinainte de anul 256.

În spațiul românesc primele baptisterii trebuie să fi fost construite din lemn, deci material perisabil, şi de aceea arheologii nu le-au putut scoate la iveală în cercetările lor. Începând cu perioada constantiniană, baptisteriile de zid apar lângă bazilici ori încadrate chiar de zidurile lor. Şi la noi s-au descoperit baptisterii la Callatis (Mangalia)[25], Histria[26], Axiopolis (lângă Cernavodă)[27], Tropaeum Traiani (Adamclisi)[28] – (vezi fig. 1, a, b; 2; 3, a, b) –, Argamum (Capul Dolojman, com. Jurilovca)[29], Ibida (Slava Rusă)[30] –, dar predominant atestate în

[25] THEODORESCU 1963, p. 292-293, fig. 20; BARNEA 1977, p. 130, fig. 40, 2; KHATCHATRIAN 1982, p. 33, fig. 26; ACHIM 2003-2004, p. 21, nr. 40, fig. 36.

[26] POPESCU 1994, p. 309, fig. 2; ACHIM 2003-2004, p. 21-22, nr. 42, fig. 37.

[27] NETZHAMMER 1918, p. 123-124, fig. 40, ACHIM 2003-2004, p. 21, nr. 39.

[28] PÂRVAN 1912, p. 178-180; CEGĂNEANU 1912, p. 192-193, foto fig. 21, 23 de ing. St. Petrescu; plan orizontal şi reconstituire de Sp. Cegăneanu, fig. 22, 24, 25; BARNEA 1977, p. 175-176, fig. 60, 2; BOGDAN-CĂTĂNICIU 1995, I, p. 580-583, fig. 1, 4, pl. 71 c-d; ACHIM 2003-2004, p. 22, nr. 44.

[29] NICORESCU 1944, p. 96-99, pl. IV-V, 1; ACHIM 2003-2004, p. 20-21, nr. 37, fig. 34. Referitor la a doua bazilică cu baptisteriu din aceeaşi localitate, vezi NICORESCU 1944, p. 99-100, pl. VI-VII; ACHIM 2003-2004, p. 21, nr. 38, fig. 35.

[30] Vasul spart în mai multe fragmente a fost descoperit în interiorul narthexului şi

secolele V-VI. Cel mai reprezentativ baptisteriu, cu începuturi chiar în secolul al IV-lea, a fost descoperit la Tropaeum Traiani. Este o clădire cu ziduri solide de piatră, separată, şi lângă „basilica de marmură", descoperită de V. Pârvan; are trei încăperi destinate celor trei momente principale ale botezului: I. pregătirea prebaptismală; II. botezul propriu-zis; III. acţiunile postbaptismale.

Sfântul Chiril al Ierusalimului distinge în vremea sa (315-386) la baptisteriu două părţi: 1. porticul sau tinda din faţa bisericii (προαύλιον οἶκον), unde aveau loc lepădările de diavol ale catehumenilor şi se făcea mărturisirea de credinţă; 2. centrul edificiului (ἐσιώτερον οἶκον)[31], locul pentru botezul propriu-zis.

Pe măsură ce botezul maturilor se diminuează, ca urmare a celui în masă al copiilor, baptisteriile se împuţinează şi dispar. Locul lor îl iau vasele mari, în care copiii puteau fi botezaţi (cristelniţele). Un asemenea vas din ceramică a fost descoperit într-o bazilică de la Ibida (fig. 4), iar altul la Beroe (com. Piatra Frecăţei)[32] – (vezi fig. 5) –, păstrate la Muzeul de Arheologie din Tulcea.

Râurile, lacurile, ţărmul mării etc. vor fi utilizate în continuare, dar mai ales pentru grupuri mari. Un asemenea caz, dintre multe altele, îl cunoaştem la mijlocul secolului al XI-lea (între anii 1048-1053) la Durostorum (Silistra), când un grup de pecenegi de 20 000 oameni, în frunte cu şeful lor, Kegen, trece în Imperiul Bizantin şi cere să fie botezat. Patriarhul de atunci al Constantinopolului, Mihail Cerularie, trimite aici pe călugărul Eftimie, care, împreună cu mitropolitul locului, săvârşeşte acest botez. „Eftimie, călugăr cucernic, săvârşeşte dumnezeiasca afundare în fluviul Istru, făcându-i pe toţi părtaşi sfântului botez"[33].

---

naosului bazilicii cu o singură navă de la Ibida (Slava Rusă). Reconstituit, el a fost considerat de arheologi o cristelniţă de botez (Taufbecken) pentru copii: „Der Ausgräber und mit ihm andere Wissenschaftler nehmen an, dass es sich um ein Taufbecken handelt, in dem Kindern das Sakrament gespendet wurde" (p. 117); vezi: OPAIŢ, OPAIŢ, BĂNICĂ 1992, p. 113-122. Utilizarea vasului pentru botezul copiilor este acceptată şi de ACHIM 2003-2004, p. 22, nr. 43, fig. 19. Noi am calificat vasul astfel: „Servait probablement aux fidèles pour se laver avant d'entrer dans l'église, ou bien pour y garder de l'eau bénite", în POPESCU 2003b, p. 370, fig. 5, 2; BAUMANN 2004, p. 71, fig. 73, 1, publică o fotografie a vasului, cu legenda: „vas lustral", formulare influenţată probabil de interpretarea mea.

[31] Leclercq, „Baptistere", 392.

[32] Vasul a fost descoperit de arheologul Petre Aurelian în apropiere de o bazilică cu criptă martirică din afara zidurilor cetăţii Beroe. Moartea sa prematură l-a împiedicat să-l publice şi să dea amănunte despre condiţiile descoperirii. Pe peretele vasului se păstrează inscripţia ΚΥΡΙΕ Β(οήθει). O fotografie a acestui vas este publicată la BAUMANN 2004, p. 71, fig. 13, 2.

[33] *FHDR* III, pp. 151-157, 221-223; POPESCU 2010a, p. 147. Un fenomen asemănător a avut loc la Kiev în anul 988, cu prilejul botezului ruşilor. În lucrarea *Cronica vremurilor de demult* (Povest' vremennykh let), autorul ei, Nestor, relatează: „Cneazul Vladimir a trimis în întreg oraşul Kiev vestea că, dacă un bogat ori sărac, sărman sau sclav nu se va găsi mâine pe malul fluviului (Nipru), eu îl voi considera duşmanul meu. Auzind acestea, poporul a venit cu bucurie şi zicea: dacă acest lucru n-ar fi fost bun, atunci principele şi boierii nu l-ar fi acceptat. A doua zi Vladimir a ieşit din palatul său cu preoţii aduşi de Porfirogeneta (este vorba de Ana, sora împăratului Vasile II Macedoneanul) şi cei din Cherson s-au îndreptat spre Nipru, unde s-a adunat o mulţime enormă. Au intrat în apă, cum li se potrivea, unii până la gât, alţii până la piept, alţii purtau în braţe copiii. Adulţii plecau şi veneau, iar preoţii stăteau pe malul râpos şi rosteau rugăciuni", cf. VODOFF

Este de presupus că, la fel ca şi în alte părți, şi aici locul unde se făcea botezul era unul tradițional, adică într-un derivat ori lac al marelui fluviu. Baza creştinării populației sedentare de pe teritoriul românesc rămâne botezul copiilor, care se face în biserică folosindu-se vase adecvate, din ceramică ori metal. Migratorii înfrânți în lupte devin şi ei sedentari şi se botează ca maturi, după ritualul obişnuit lor.

Biserica episcopală, apoi arhiepiscopală, a cetății Tomis s-a îngrijit prin slujitorii ei ca locuitorii provinciei Scythia să fie încreştinați după normele practicate în restul lumii ortodoxe. Unii ierarhi care au condus biserica tomitană aveau origine capadociană şi au adus cu ei tradițiile de acolo. Când cetatea Tomis a devenit sediul mitropoliei Scythiei Minor, având în dependența ei 14 episcopii sufragane, procesul încreştinării autohtonilor şi a migratorilor colonizați definitiv la noi s-a făcut cu mai multă eficiență. Totodată, cele 8 episcopii din cetățile de pe malul drept al Dunării îşi exercitau autoritatea şi responsabilitățile nu numai în teritoriul intern al provinciei, ci şi asupra celui extern, în actuala Muntenie de răsărit şi sudul Moldovei.

Comunitățile creştine întemeiate, la rândul lor, transmiteau mai departe spre apus şi nord mesajul învățăturii creştine, contribuind astfel la încreştinarea unui vast teritoriu românesc.

Este important de adăugat că botezul sângelui a fost primit de numeroşi locuitori ai pământului românesc. Numai din Dobrogea cunoaştem numele a cca. 180 de martiri, care şi-au vărsat sângele pentru Hristos, şi aceasta este o cifră minimală, fiindcă mențiunile istorice referitoare la creştinii de atunci, „oameni în afara legii", erau foarte rare. Martirilor din Dobrogea li se adaugă alții care au murit în spațiul dunărean mai dinspre vest, din Bulgaria ori Serbia de astăzi, unde se afla o populație numeroasă daco-romană[34].

Putem spune la sfârşitul acestei prezentări că toate formele de botez începute în Ierusalim la Sărbătoarea Cincizecimii, îmbogățite şi consacrate definitiv odată cu dobândirea libertății de manifestare a Bisericii în timpul împăratului Constantin cel Mare, au ajuns şi pe teritoriul românesc şi s-au aplicat în condițiile climatice specifice, fără schimbări de esență. Botezul a fost un proces continuu şi a cuprins nu numai populația autohtonă, ci şi pe cea migratoare sedentarizată şi apoi asimilată. Dacă misionarii au venit pe pământul românesc din răsărit, iar Biserica a fost încadrată în structuri organizatorice ale Patriarhiei de Constantinopol, şi botezul s-a făcut după ritualul acesteia, adică prin cufundare în apă de trei ori în numele Sfintei Treimi.

BIBLIOGRAFIE

ACHIM 2003-2004 – Irina Achim, *Les baptistères paléochrétiens du diocèse de Thrace. Le cas des provinces de Thrace, de Mésie Seconde et de Scythie Mineure*, Cahiers archéologiques, 51 (2003-2004), p. 5-27.

BARNEA 1977 – I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del

1988, p. 67.

[34] DĂNILĂ 2003, *passim*; BAUMANN 2004, *passim*; POPESCU 2010b, p. 385-399.

Vaticano, Roma, 1977.

BAUMANN 2004 – Victor Heinrich Baumann, *Sângele Martirilor*, Constanța, 2004.

BAUS 1962 – *Handbuch der Kirchengeschichte*, I. *Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche*, von Karl Baus, hrsg. von Hubert Jedin, Herder – Freiburg – Basel – Wien, 1962, p. 315-318.

BENOIT, MUNIER 1994 – André Benoit, Charles Munier, *Le baptême dans l'Eglise ancienne*, Peter Lang, Bern, Berlin, Paris, Vienne, 1994, p. XXV-XXVII.

BOGDAN-CĂTĂNICIU 1995 – Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Note sur l'évolution architecturale de la basilique de marbre (B) de Tropaeum Traiani*, în *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archeologie*, Bonn, 1991 (Münster, 1995), p. 578-586.

CEGĂNEANU 1912 – Sp. Cegăneanu, *Câteva observațiuni asupra basilicii cu baptisteriu de la Adamclisi*, BCMI 5 (1912), p. 180-193.

Clement Romanul, *II Corinteni* – Clement Romanul, *Epistola a II-a către Corinteni*, în vol. *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere, note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, col. *Părinți şi Scriitori Bisericeşti*, vol. 1, Bucureşti, 1995, p. 89-106.

Constitutions apostoliques – *Constitutions apostoliques*, introduction, texte critique, traduction et notes par Marcel Metzger, tome I, Paris, 1985, tome II, 1986, tome III, 1987, col. *Sources chrétiennes*, nr. 320, 329, 336.

DĂNILĂ 2003 – Nicolae Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, Bucureşti, 2003.

Dict.Christ.Ch. – Dictionary of the Christian Church, ed. by F.L. Cross and E.A. Livingstone, Oxford Univ. Press, 1997.

Didahia – Învățătură a celor doisprezece apostoli, în vol. *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere, note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, col. *Părinți şi Scriitori Bisericeşti*, vol. 1, Bucureşti, 1995, p. 17-35.

Epistola lui Barnaba – Epistola lui Barnaba, în vol. *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere, note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, col. *Părinți şi Scriitori Bisericeşti*, vol. 1, Bucureşti, 1995, p. 89-106.

FHDR III - *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III. *Scriptores Byzantini, saec. XI-XIV*, ediderunt Alexandru Elian et Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1975.

Hippolyte, *Tradition apostolique* – Bernard Botte, *La Tradition apostolique de saint Hippolyte. Essai de reconstitution* par B. Botte, O.S.B., Münster, ²1963.

Ignatie, *Către Policarp* – Sfântul Ignatie Teoforul, *Către Policarp*, în vol. *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere, note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, col. *Părinți şi Scriitori Bisericeşti*, vol. 1, Bucureşti, 1995, pp. 225-228.

KHATCHATRIAN 1982 – A. Khatchatrian, *Origine et typologie des baptistères paléochrétiens*, Mulhouse, 1982.

Le martyrologe d'Adon – Le martyrologe d'Adon, ses deux familles, ses trois recensions, texte et commentaire par J. Dubois et Geneviève Renaud, Paris, 1984.

LECLERCQ 1925 – H. Leclercq, *Baptistère, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, II, 1, Paris, 1925, col. 382-469.

NETZHAMMER 1918 - Raymund Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918.

NICORESCU 1944 – Paul Nicorescu, *Les basiliques byzantines de Dolojman*, în *Bulletin historique de l'Académie Roumaine*, 25 (1944), 1, p. 95-101.

OPAIȚ, OPAIȚ, BĂNICĂ 1992 – Andrei Opaiț, Cristina Opaiț, Teodor Bănică, *Der frühchristliche Komplex von Slava Rusă* (mit 7 Abb. und 6 Zeichnungen), în vol. *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Referate des dritten gemeinsam mit dem Bulgarischen Forschungsinstitut in Oesterreich veranstalteten Symposions* (Hrsg) Renate Pillinger, Andreas Pülz, Hermann Vetters, Oesterreichsche Akad. der Wissenschaften, Wien, 1992, p. 113-122.

PÂRVAN 1912 – Vasile Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, BCMI 5 (1912), p. 179-180;

POPESCU 1932 – Teodor M. Popescu, *Primii didascali creştini*, Bucureşti, 1932, 78 p., extras din StTeol, III (1932), nr. 2.

POPESCU 1994 – Emilian Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994.

POPESCU 2000 – Emilian Popescu, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României, I. Originile apostolice, II. Bizanţul sau Roma*, în vol. *Priveghind şi lucrând pentru mântuire*, editat la Aniversarea a 10 ani de arhipăstorire a Înaltpreasfinţitului Mitropolit Daniel al Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2000, p. 194-214.

POPESCU 2001 – Emilian Popescu, *Sfântul Apostol Filip, misionar pe pământul românesc*, în vol. *Logos arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, 2001, p. 386-398.

POPESCU 2003a – Emilian Popescu, *Adolf von Harnack şi începuturile creştinismului românesc. Sfârşitul unei epoci*, în vol. *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, Brăila, 2003, p. 521-530.

POPESCU 2003b – Emilian Popescu, *Le village en Scythie Mineure (Dobroudja) à l'époque protobyzantine*, în vol. *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, édité par Jacques Lefort, Cécile Morrisson et Jean Pierre Sodini, 11, *Réalités Byzantines*, Paris, 2003, p. 363-380.

POPESCU 2009 – Emilian Popescu, *L'origine apostolique du christianisme roumain*, în vol. *Istorie bisericească, misiune creştină şi viaţă culturală, I, De la începuturi până în secolul al XIX-lea*, Galaţi, 2009, p. 9-27.

POPESCU 2010a – Emilian Popescu, *Configuraţia religioasă la Dunărea de Jos în ajunul şi după Cruciada a IV-a*, în vol. *Istorie bisericească, misiune creştină şi viaţă culturală*, II. *Creştinismul românesc şi organizarea bisericească în secolele XIII-XIV. Ştiri şi interpretări noi*, Galaţi, 2010, p. 139-165.

POPESCU 2010b – Emilian Popescu, *Creştinismul timpuriu*, *Istoria românilor*, II. *Dacoromani, romanici, alogeni*, coord. Dumitru Protase, Alexandru Suceveanu, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită Bucureşti, 2010, p. 377-401.

SAXER 1993 – Victor Saxer, *6. Hippolyte (Saint), écrivain ecclésiastique, martyr (première moitie du IIIe siècle)*, *Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique*, Sous la direction de R. Aubert assisté de J.-P. Hendrickx, vol. 24, (Herlet-Hubert), 1993, Paris, col. 627-635.

SAXER 2000 – Victor Saxer, *La Didachè*, în *Histoire du christianisme*, I. *Le nouveau peuple (dès origines à 250)*, sous la responsabilité de Luce Piétri, Desclée, 2000, p. 454-456.

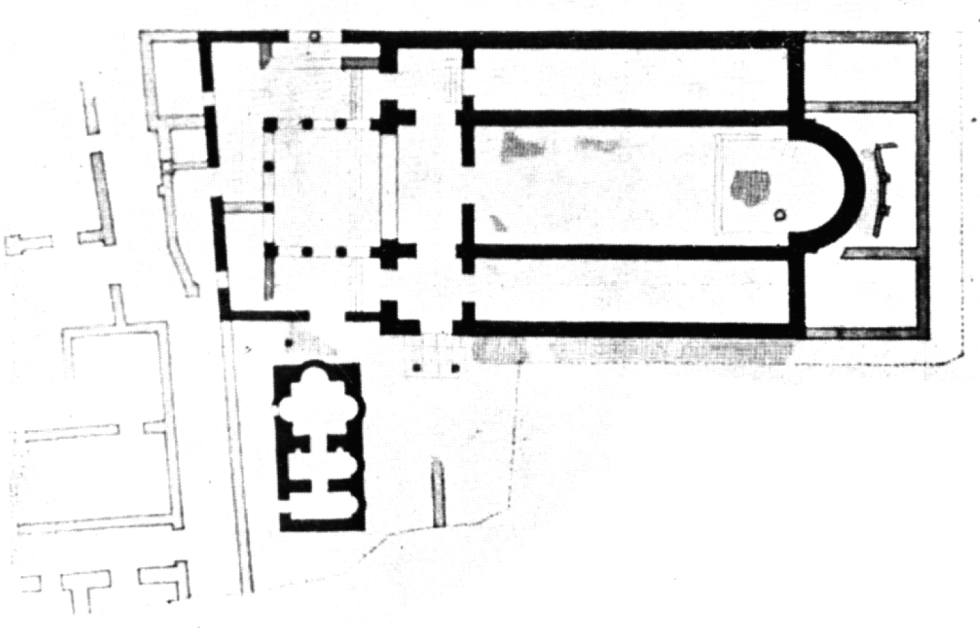
THEODORESCU 1963 – D. Theodorescu, *L'édifice romano-byzantin de Callatis*, *Dacia*, N.S., 7 (1963), p. 258-300.

Tertullian, *De baptismo* – Tertullian, *Traité de baptême*, texte, introduction et notes de R.P. Repoule, O.P., traduction en collaboration avec M. Drouzy, O.P., col. *Sources chrétiennes*, Paris, 1952.

VODOFF 1988 – Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, Fayard, 1988.

a.

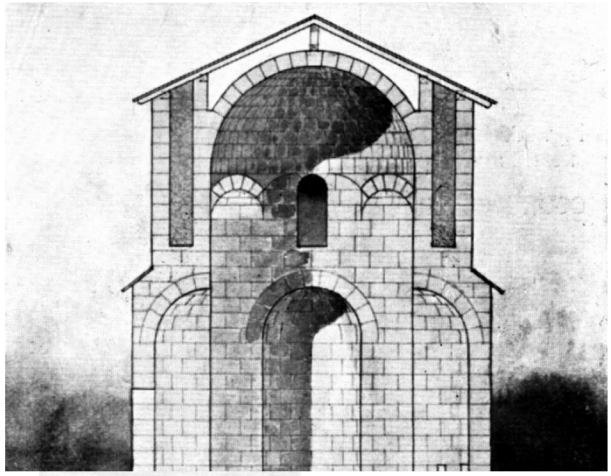

b.

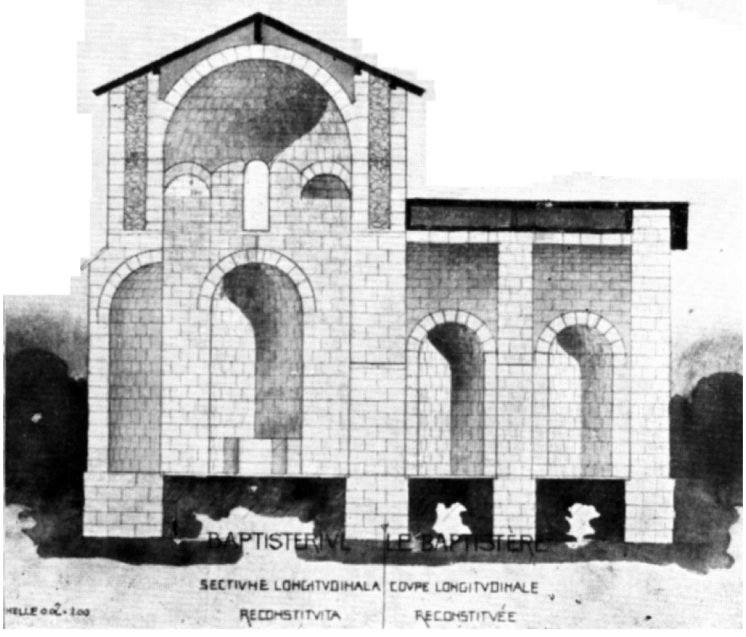
Fig. 1 - Tropaeum Traiani. Ruinele bisericii şi ale baptisteriului(săpături Pârvan). a.Basilica. Vedere generală (foto Ing. Şt. Petrescu); b.Planul orizontal al basilicii de marmură şi al baptisteriului (Arh. Sp. Cegăneanu).

Fig. 2 - Ruinele baptisteriului de la Tropaeum Traiani (foto Ing. Şt. Petrescu).

a.

b.

Fig. 3 a-b: Tropaeum Traiani. Baptisteriu: secțiune longitudinală şi transversală (Arh. Sp. Cegăneanu).

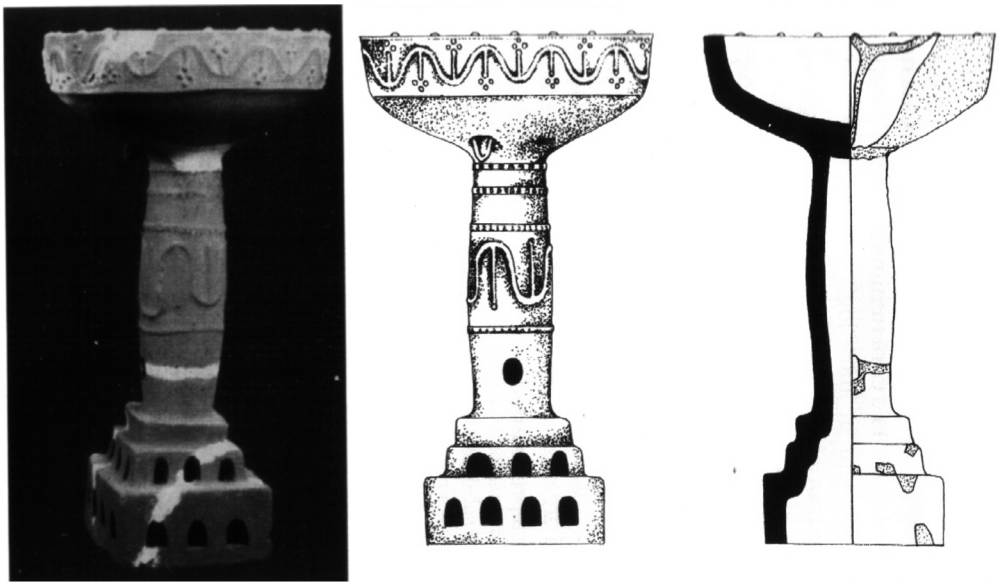

Fig. 4 - Ibida (Slava Rusă): vas ceramic folosit pentru botezul copiilor.

Fig. 5 - Beroe (Piatra Frecăței): vas ceramic folosit pentru botezul copiilor .

NUMISMATICA
NOMISMATA

MONEDE GRECEŞTI DE LA TOMIS, ÎN COLECŢIA INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

Theodor ISVORANU*

Keywords: *Tomis, monetary isolated findings, Greek provincial coins, currency, nominal value, countermarks, mark of value, mint.*

Cuvinte cheie: *Tomis, descoperiri monetare izolate, monede greceşti provinciale, circulaţie monetară, valoare nominală, contramărci, marcă valorică, monetărie.*

Abstract: *The author presents an amount of 53 Greek bronze coins representing several isolated discoveries made a few decades ago at Constanţa, in the area of ancient Tomis and its environs. Unfortunately there are no more informations about their finding conditions. Although they have been investigated as a batch, it seems that they resulted from more places of the mentioned area, as usual perhaps in association with some Roman imperial coins. Maybe as a result of a previous selection, only the Greek ones have arrived in the collection of the Institute of Archaeology. In spite of its small proportions, the batch gives an important supplement of information to the general research of the Tomis currency, because of the large variey of issues. It includes 18 coins of 5th-1st c. B.C belong to some „autonomous" poleis (before the time of the Roman conquest) and another 35 ones as provincial issues. From the geographical point of view, the most of them were struck by the Lower Moesian cities (34 ex. come from Tomis), however issues of Thracia, Macedonia, Mysia and Bithynia are also represented. Several issues, iconographic types or nominal values are now for the first time (or extremely scarce) attested in the tomitan currency, as in the case of the below presented pieces nr. 4 (Histria), 11, 13-18, 20, 30-31 (Tomis), 42 (Callatis), 44 (Odessos), 46 (Celtic kingdom of Tylis), 47 (Anchialos), 48 (Thessalonic), 49 (Cyzic) and 50 (Iuliopolis). About 32% of the coins that we refer are inedite, more than half of them being tomitan issues. As nominal values, our catalogue statistics show that the small provincial coins are the best represented in the 1st-2nd c. AD, comprising the ones without emperor's effigy (often so-called „pseudo-autonomous"), whereas for the first half of the 3rd c. mainly the large pieces of 4 and 5 assaria (11 of 17 ex.) are prevailing. Finally, a badly preserved arrowhead, in the same batch like the mentioned coins, whereof it's difficult to say if it have had any comercial use, was illustrated.*

Rezumat: *Sunt prezentate 53 de monede greceşti din bronz descoperite izolat, cu câteva decenii în urmă, pe teritoriul municipiului Constanţa. Deşi nu s-au păstrat date*

* Theodor Isvoranu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667; e-mail theodor_isvoranu@yahoo.com.

privitoare la condiţiile de descoperire, se pare că au rezultat din mai multe puncte, cel mai probabil fiind însoţite şi de monede romane, care printr-o selecţie a descoperitorilor au fost eliminate din lot anterior intrării acestuia în colecţia IA. Lotul include 18 monede din perioada preromană şi alte 35 provinciale. Cele mai multe sunt emisiuni ale oraşelor Moesiei Inferior (34 ex. de la Tomis), dar sunt reprezentate şi monetării din sudul Peninsulei Balcanice şi din Asia Mică. Unele emisiuni sunt atestate în premieră la Tomis sau foarte rar întâlnite în Dobrogea, precum cele descrise în catalog la nr. 4 (Histria), 11, 13-18, 20, 30-31 (Tomis), 42 (Callatis), 44 (Odessos), 46 (Regatul celtic de la Tylis), 47 (Anchialos), 48 (Thessalonic), 49 (Cyzic) şi 50 (Iuliopolis). Peste 30% din monedele prezentate reprezintă noutăţi pentru statistica circulaţiei monetare în acest sit. În final este ilustrat un vârf de săgeată cu trei muchii, rău conservat, asociat iniţial lotului de monede, despre care însă nu putem preciza dacă a avut vreun rol monetar.

Prezentăm în cele ce urmează un lot de monede din metal comun provenite din descoperiri izolate făcute în urmă cu câteva decenii pe teritoriul municipiului Constanţa. Catalogul descrie 53 de piese monetare, în majoritate emisiuni ale oraşelor greceşti din zona pontică occidentală; sunt însă reprezentate şi monetării din sudul Peninsulei Balcanice, Mysia şi Bithynia, cu unele exemplare pentru prima dată sau foarte rar atestate în zona Tomisului, ceea ce conferă lotului varietate şi originalitate, sporind valoarea informaţiei adăugate datelor cunoscute despre circulaţia monetară în acest centru urban[1]. O selecţie prealabilă intrării acestor monede în colecţia Institutului, datorată descoperitorilor, ar explica lipsa monedelor romane din enumerare. Predomină în schimb cele greceşti provinciale (35 ex., reprezentând peste 66% din total). Din teritoriul repartizat după reforma lui Domitian Moesiei Inferior provin cele mai multe monede (45 ex.). Cum era firesc, deţin ponderea cele emise la Tomis (34 ex. dintre care şase din epoca autonomiei şi 28 din perioada romană), la care se adaugă cinci ex. bătute la Callatis (patru „autonome" şi unul provincial), patru piese din sec. V-IV emise de Histria şi câte o monedă de epocă imperială de la Odessos şi – foarte probabil – Marcianopolis. Din Thracia provin două exemplare – o piesă mică, cu legendă grecească, atribuită regatului celţilor de la Tylis şi o alta bătută în sec. II p.Chr. la Anchialos. Macedonia şi regiunile de nord-vest ale Asiei Mici sunt reprezentate de câte o monedă de la Thessalonic, Cyzic şi Iuliopolis. Deşi de dimensiuni relativ reduse, lotul prezentat aduce un considerabil supliment de informaţie inedită istoriei monetare tomitane, cu deosebire în perioada autonomiei, cel mai puţin cunoscută; totodată este extins dosarul descoperirilor izolate de monede greceşti în acest sit, unde nici emisiunile provinciale ale oraşului din sec. II-III nu erau foarte bine documentate, în pofida marii varietăţi tipologice constatate de Regling la redactarea *corpus*-ului său[2].

[1] Ne raportăm în principal la cea mai recentă statistică a prezenţei monetare la Tomis, constituită pe eşantionul general al descoperirilor izolate, incluzând fondul de la Institutul de Arheologie (IA): ISVORANU 2009. La identificarea preliminară a unor piese din prezentul lot am beneficiat de colaborarea d-lui Virgil Ioniţă, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[2] REGLING 1910.

CATALOG

MOESIA INFERIOR
HISTRIA

Perioada autonomiei

Av. Anepigraf; roată cu 4 spițe.
Rv. IΣT, în câmp.
Cf. Pick, p. 182, nr. 532.
Cf. Poenaru Bordea, *Simpozion Chişinău 2000*, p. 15, anii c. 475/450 – c. 350 a.Chr.
1. AE 1,40 g; 12,6×11,2 mm; turnată. Inv. T-115/1.
2. AE 1,14 g; 12 mm; turnată; parțial exfoliată. Inv. T-115/2.

Aceleaşi reprezentări.
Cf. Pick, p. 182, nr. 534 (modul mai mic).
Cf. Poenaru Bordea, *Simpozion Chişinău 2000*, p. 15, anii c. 475/450 – c. 350 a.Chr.
3. AE 0,71 g; 9,8 mm; turnată. Inv. T-115/3.

Av. anepigraf; capul lui Apollo, laureat, spre dr.
Rv. [I]ΣTP[IH]; vultur pe delfin, spre st.; în câmp dr., monogramă [?].
Cf. Pick, p. 166, nr. 458-459.
Cf. Poenaru Bordea, *Simpozion Chişinău 2000*, p. 17, serie timpurie, anii post 339 – c. 313 a.Chr.
4. AE ↗ 4,50 g; 18,2×17,2 mm; foarte uzată. Inv. T-115/4.

TOMIS

Perioada autonomiei

Av. anepigraf; capetele alăturate ale Dioscurilor, cu bonete, spre dr.
Rv. TOMI / ΠOC[ЄI]; doi cai alăturați, spre dr.
Regling, p. 646, nr. 2460, seria I, sec. III – prima jumătate a sec. II a.Chr.
5. AE ↗ 7,45 g; 21,9×20,8 mm; foarte uzată. Inv. T-115/10.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr., în cerc perlat.
Rv. TOMI; două protome de cai la galop spre dr.; deasupra, două stele cu câte opt raze.
Regling, p. 647, nr. 2462, seria II, a doua jumătate a sec. II a.Chr.
6. AE ↑ 3,50 g; 16,7 mm. Inv. T-115/11.
7. AE ↙ 3,16 g; 17,4×16,3 mm. Inv. T-115/12.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr.
Rv. TOMI; două stele cu câte şase raze.
Regling, p. 648, nr. 2465, seria II, a doua jumătate a sec. II a.Chr.
8. AE ↘ 3,98 g; 15,5×14,4 mm; avers uzat; patină ruginie. Inv. T-115/13.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr.
Rv. TOMI; două stele cu câte opt raze.
Regling, p. 648, nr. 2468, seria II, a doua jumătate a sec. II a.Chr.
Petac, Sutzu, I, p. 30, nr. 188-202.
9. AE ↙ 3,19 g; 16×14,5 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/14.

Av. anepigraf; capul Demetrei, cu văl şi cunună de spice, spre dr.
Rv. [TO] – MI / Λϒ – CI (cu Λϒ în ligatură); spic de grâu cu frunze între două stele cu câte şase raze.
Regling, p. 654, nr. 2491 var., seria III, sfârşitul sec. II – c. 72 a.Chr.

10. AE ↑ 1,99 g; 15,4×13,8 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/15.

Perioada romană

Emisiuni pseudo-autonome

Av. anepigraf; bustul lui Apollo, laureat, spre dr., în cerc perlat.
Rv. [TϴMITѠ / N Θ]; Dioscurii călări, cu lănci, galopând spre dr.
Regling, p. 656, nr. 2499; cf. şi p. 609, perioada preantonină (dinastia Flavilor?).

11. AE ↑ 4,31 g; 20,4×19,2 mm; f. uzată. Inv. T-115/16.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr., în cerc perlat.
Rv. [TOMЄI] – TѠN; vultur cu aripile desfăcute stând pe fulger, frontal, capul spre st.
Regling, p. 659, nr. 2509; cf. şi p. 609, perioada Hadrian?

12. AE ↑ 3,33 g; 19,6×18,2 mm. Inv. T-115/17.

Av. anepigraf; capul lui Heracles cu barbă, spre dr.; în cerc perlat.
Rv. [TO] – MI / ; [T]Ѡ – [N]; Hermes spre st., ţinând punga respectiv caduceul şi mantia; cerc perlat.
Regling, p. 667, nr. 2544, perioada Antoninilor.

13. AE ↖ 3,66 g; 17,3×15,6 mm; foarte uzată şi corodată, marginea ruptă. Inv. T-115/18.

Aversul şi reversul nu se pot preciza, fiind complet ilizibile.
Pe aceeaşi parte a flanului există două contramărci dreptunghiulare, dispuse paralel:
- TOM (9×4,5 mm).
- B (7,3×4,7 mm).
Cf. Regling, p. 673, nr. 2575, perioada Elagabal – Severus Alexander.

14. AE 1,28 g; 18,1×15,9 mm. Inv. T-115/19.

Av. Foarte greu lizibil; cap spre dr. (?), peste care s-a aplicat contramarca dreptunghiulară TO[M] (c. 9,3×3,3 mm, dispusă ↑).
Rv. Complet ilizibil.
Cf. Regling, p. 673, nr. 2575, perioada Elagabal – Severus Alexander.

15. OR 3,09 g; 20,7×19 mm; fragm.; extrem de uzată şi corodată. Inv. T-115/20.

Emisiuni cu efigie imperială

Augustus (?)

Av. [OMONOIA] – ЄYЄTHPIA (din dr. jos); un bust feminin drapat, părul strâns în coc (Livia) şi unul masculin (Augustus ?) alăturate, spre dr., personificând Concordia şi Abundantia; cerc perlat.
Rv. [TO / MI] – [TѠ / N]; *cornucopiae.*
Regling, p. 673, nr. 2576.
RPC, Suppl. I, nr. 1823.

16. OR ↙ 1,69 g; 16,5 mm; uzată. Inv. T-115/21.
17. OR ↙ 1,64 g; 16,7×15,5 mm; fragm. Inv. T-115/22.

Nero

Av. [...] – KAICA[...] (din dr. jos); cap laureat spre dr., în cerc perlat.
Rv. [T]O – M[I]; în ex. [ЄΠΙ]Σ[T]PA; templu tetrastyl, în interior vultur stând frontal pe un soclu, cu capul spre dr. şi aripile desfăcute.
Regling, p. 677, nr. 2589 var.
18. OR ↖ 3,10 g; 19,5 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/23.

Traian

Av. [... N]ЄP[OYA TPA]IANϢ [...]; bust laureat şi drapat, spre dr.
Rv. [T]O – MI / TϢ – N; trofeu cu coif, cuirasă, două scuturi, sabie, cnemide, pe un soclu.
Regling, p. 680, nr. 2600.
19. OR ↑ 3,93 g; 18,3 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/24.

Av. Legendă ilizibilă; cap spre dr. (?); în câmp dr., contramarcă dreptunghiulară TPA (c. 7,3×4 mm; dispusă →).
Rv. Legendă ilizibilă; Tyche spre dr., ținând cu mâna dr. cârma.
Cf. Howgego, p. 217, nr. 569.
20. OR ↖ 3,10 g; 18×16,7 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/25.

Antoninus Pius

Av. [...]KAI AΔP –AN[...]; cap spre dr.
Rv. TOMITΩN – MHTPOΠ; Concordia cu *kalathos* spre st., ținând *patera* şi *cornucopiae*.
Regling, p. 687, nr. 2632 var.
21. OR ↙ 2,46 g; 20,2×18,1 mm; foarte uzată. Inv. T-115/26.

Antoninus Pius: Marcus Aurelius Caesar

Av. [BHPΩ] – KAICAP – [I?]; bust drapat, spre dr.
Rv. [TO] – MI – TΩN; Hermes cu mantie spre st., ținând punga şi caduceul.
Regling, p. 689, nr. 2647.
22. OR ↙ 2,06 g; 16,5 mm; foarte uzată, corodată, avers descentrat. Inv. T-115/27.

Av. [BH]PΩ K – AIC[API]; bust drapat, spre st.
Rv. TOMI – TΩN; Hermes aşezat pe o stâncă spre st., ținând punga respectiv caduceul şi veşmântul.
Regling, p. 689, nr. 2648.
23. OR ↙ 2,45 g; 17,5 mm; foarte uzată, corodată, avers descentrat. Inv. T-115/28.

Commodus

Av. AVT K•Λ•AIΛ – AVP KOMOΔ[OC]; bust laureat şi drapat, spre dr.
Rv. MHTP[O]Π ΠO – N – T – • – V TʘMЄ – ΩC; în câmp dr. Γ; Nike spre dr., ținând cunună şi ramura de palmier.
Regling, p. 706, nr. 2715 var.

24. OR ↙ 5,66 g; 23,3×22,3 mm; *triassarion*. Inv. T-115/29.
Av. A – VT K Λ AI AVP – KΘMΘΔΘ / C; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. MHTPΘ ΠΘNT – [ΘY T]ΘMЄΩC (din dr. sus); în câmp dr. B; Asklepios frontal, cu capul spre st., în mâna dr. ține toiagul cu şarpele încolăcit.
Regling, p. 707, nr. 2720.

25. AE ↓ 3,73 g; 22,1×20,9 mm; *diassarion*. Inv. T-115/30.

Septimius Severus

Av. [AY K Λ C]ЄΠ – CЄY[HPOC Π] (din dr. sus); bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. M[... – ...] TO[M – Є]ΩC; în câmp st. jos Δ; Kybele cu *kalathos*, în chiton şi himation, pe tron cu spătar spre st., ținând în mâna dr. întinsă *patera*; cu mâna st. se sprijină de *tympanon*.
Regling, p. 717, nr. 2749 var. (tron cu spătar), per. I, anii 193-203/4.

26. OR ↙ 7,30 g; 24,5×23,4 mm; *tetrassarion*; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/31.

Av. [...] K Λ C[ЄΠ] – CЄVHPOC Π; ca mai sus; în spatele bustului contramarcă (roată) ?
Rv. MHTPO Π – ONT[...]; în câmp dr. jos Δ; ca mai sus.
Regling, p. 717, nr. 2754, (?) per. II, anii 204-210/11.

27. OR ↙ 7,09 g; 25,1×23,5 mm; *tetrassarion*; uzată, ruptură în margine. Inv. T-115/32.

Caracalla

Av. AV·K·M·AV·ANTΩNЄIN[OC CЄ]; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [MHTP]O – Π – ΠONT; în ex. [T]OMЄΩC; în câmp st. Δ; trofeu încadrat de doi captivi aşezați spre dr. respectiv st.
Regling, p. 754, nr. 2914, per. I, anii 196-203/4.

28. OR ↙ 9,64 g; 26,5×25,5 mm; *tetrassarion*; foarte uzată. Inv. T-115/33.

Av. Ca mai sus.
Rv. MHTPO – [Π – ΠO]NT; în ex. TOMЄΩC; în câmp st. Δ; ca mai sus.
Regling, p. 754, nr. 2914, per. I, anii 196-203/4.

29. OR ↙ 8,26 g; 25,7 mm; *tetrassarion*; fragm. (ruptă). Inv. T-115/34.

Av. [A]VTC [K]AIC [M A – VP AN]TѠNЄINOC (din dr. sus); bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [MHT]POΠ ΠO – [N] – TOV [T]OMЄ[ΩC]; în câmp st. Γ; Zeus pe tron cu spătar spre st., ținând în mâna dr. întinsă *patera* iar în mâna st. sceptrul.
Regling, p. 756, nr. 2925, per. I, anii 196-203/4.

30. OR ↙ 5,38 g; 23,7 mm; *triassarion*; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/35.

Av. [AVT]C KAIC M [A – VP ANTѠNЄINOC]; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [...] OΠ [...] TOMЄΩC; în câmp dr. Γ; Nike spre dr., ținând în mâna dr. ridicată cunună, iar în mâna st. ramură de palmier.
Cf. Regling, p. 757, nr. 2927-2929, per. I, anii 196-203/4.

31. OR ↙ 5,20 g; 24,1×21,9 mm; *triassarion*; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/36.

Av. A[V•] K•M [•AV• – ANT]ΩNЄINO – C•CЄ; cap laureat, spre dr.
Rv. MHTP ΠO – N TOM[Є]ΩC; în câmp st. B; Asklepios frontal, cu capul spre st., ținând cu mâna dr. toiagul cu şarpele încolăcit, iar mâna st. pe veşmânt.
Regling, p. 759, nr. 2935, per. I, anii 196-203/4.

32. OR ↑ 4,25 g; 21,1 mm; *diassarion*; foarte uzată, corodată; urme de lovituri în flan. Inv. T-115/37.

Severus Alexander

Av. AVT K M AVP CEV – AΛEZANΔPOC; cap laureat, spre dr.
Rv. [MHTPO]Π ΠONT – [OV•] TOME – [ΩC]; în ex. [Δ]; împăratul laureat, drapat şi cuirasat pe cal la pas spre dr., ridicând mâna dr. spre salut; în mâna st. ține sceptrul, în diagonală.
Regling, p. 831, nr. 3253.

33. OR ↗ 8,62 g; 25,2×23,8 mm; *tetrassarion*; foarte corodată, cavități în flan. Inv. T-115/39.

Av. AVT K M AVP CEVH AΛEΞANΔPOC; cap laureat, spre dr.
Rv. MHTPO Π – [O – NTO]V T; în ex. OMEΩC; în câmp jos Δ; vas decorat cu două ramuri de palmier („coroană de premiu") aşezat pe o masă ceremonială dispusă în diagonală spre dr.
Regling, p. 836, nr. 3276 var. (altă distribuție a legendei reversului).

34. OR ↙ 11,35 g; 26,9×25,4 mm; *tetrassarion*; porțiune exfoliată pe revers. Inv. T-115/38.

Severus Alexander: Iulia Mamaea

Av. IOVΛIA – MAMAIA AVΓ; bust drapat, spre dr.
Rv. MHTPO ΠON – TOY TOMЄΩC; în câmp st. jos Γ; Artemis cu dublu-chiton scurt, manta şi cizme spre dr., cu mâna dr. spre tolba cu săgeți şi în mâna st. întinsă ținând arcul; în spatele său, câine alergând spre dr.
Regling, p. 839, nr. 3295.

35. OR ↙ 7,38 g; 24,1×21,9 mm; triassarion. Inv. T-115/40.

Maximinus Thrax

Av. [AVT MA⊥IM]EINO⊏ EV⊏E A⁄Γ; bust laureat, cuirasat, cu *paludamentum*, scut şi lance, spre st.
Rv. MHTPO ΠO[...]; în câmp (st. sus ?), [Δ]; zeitate în picioare spre st., ținând în mâna dr. spice (?).
Cf. Regling, p. 842, nr. 3306 (Demetra).

36. OR ↗ 7,23 g; 27,8×25,5 mm; *tetrassarion*; perforată, margine ruptă, foarte uzată. Inv. T-115/41.

Maximinus Thrax: Maximus Caesar

Av. [•Γ• IOV]Λ OVHP MA⊥IMO⊏ [•] KAI⊏ [•]; bust drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. MHTPO ΠON[T – OV] TOME⊓⊏; în câmp st. Δ; Tyche cu *kalathos*, în dublu-chiton, spre dr., ținând sceptru lung şi *cornucopiae*, iar piciorul stâng deasupra lui Pontos (culcat spre dr. pe veşmânt, capul întors, la cap cleşti de crab, ținând

în fiecare mână câte un obiect nedesluşit, posibil scoică lungă respectiv fir de trestie).
Regling, p. 853, nr. 3351.

37. OR ↗ 9,09 g; 27,9×26,6 mm; *tetrassarion*; uzată, corodată. Inv. T-115/42.

Av. [Γ IO]VΛ OVHP MA[⊥]IM[O⊏ KAI⊏]; cap spre dr.
Rv. MHTPO ΠO – [N] TO[MEΩ⊏]; în câmp st. B; Asklepios frontal, cu capul spre st., ținând în mâna dr. toiagul cu şarpele încolăcit.
Regling, p. 855, nr. 3360.

38. OR ↙ 2,89 g; 21,6 mm; *diassarion*; perforată de coroziune. Inv. T-115/43.

CALLATIS

Perioada autonomiei

Av. anepigraf; capul lui Dionysos, încununat cu iederă, spre dr.; contramarcă rotundă: capul Artemidei, spre dr.
Rv. [KA]ΛΛA; dedesubt, cunună de iederă cu inscripția ΠOY / ΛЄ[I?]; în dr., thyrsos.
Pick, – .
Ruzicka, *Unedierte*, p. 9, nr. 222b (cu [ΠO.?] / ΛЄI (?)).

39. AE ↑ 6,23 g; 22,7×20,9 mm; foarte uzată. Inv. T-115/5.

Av. ca mai sus; contramarcă rotundă: cap neprecizat (cu coif ?), spre dr.
Rv. legendă ilizibilă.
Cf. Pick, p.100-101, nr. 218-224 (tip general).

40. AE ↑ 4,24 g; 19,6 mm; foarte uzată, avers foarte corodat. Inv. T-115/6.

Av. ca mai sus, dar fără contramarcă.
Rv. ilizibil; urmele a trei (?) contramărci, dreptunghiulare, neprecizate.
Cf. Pick, p.100-101, nr. 218-224 (tip general).

41. AE 3,34 g; 19,8×18,2 mm; foarte corodată. Inv. T-115/7.

Av. anepigraf; capul Athenei, cu coif corinthic, spre dr.
Rv. [KAΛΛA], încadrată de spic de grâu spre dr. (sus) şi măciucă spre dr. (jos); dedesubt, monogramă (?) neprecizată.
Cf. Pick, p. 103, nr. 238.

42. AE ↘ 2,41 g; 14,5×13,5 mm; uzată, patină ruginie. Inv. T-115/8.

Perioada romană

Filip Arabul

Av. AVT M IOV[Λ – ΦIΛI]ΠΠO[⊏] AVΓ; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. KA[ΛΛAT] – I – ANΩN; în ex. E; zeitate (Hades-Serapis?) pe tron spre st.
Cf. Pick, p. 121, nr. 348.

43. OR ↗ 11,75 g; 30,2×28,4 mm; *pentassarion*; foarte uzată; defect de batere. Inv. T-115/9.

ODESSOS

Perioada romană

Gordian III şi Tranquillina

Av. AVT K M ANT ΓOPΔIANOC [AVΓ CЄ] (AVΓ în ligatură); busturile afrontate al lui Gordian III (st.) şi al Tranquillinei (dr.).
Rv. OΔH – C – CЄITΩN; în câmp st. E; Athena spre st., ținând în mâna dr. bufnița, brațul stâng este rezemat de suliță; în spate, scurt rotund, rezemat de picior.
Pick 1910, p. 583, nr. 2386.

44. OR ↗ 11,04 g; 26,4×26,4 mm; *pentassarion*. Inv. T-115/44.

MARCIANOPOLIS (?)

Septimius Severus

(Flavius Ulpianus, anii 208-210)

Av. legendă ilizibilă; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [...] O[V]ΛΠIANO[V] – [...]; Concordia cu *kalathos* spre st., ținând *patera* şi *cornucopiae*.
Cf. Pick, p. 205, nr. 580.
Cf. SNG Budapesta, III. *Moesia Inferior*, p. 22, nr. 73.

45. OR ↙ 11,27 g; 28,8×27,6 mm; *pentassarion*; foarte uzată; descentrată. Inv. T-115/45.

THRACIA (Regatul de la Tylis)

Cavarus (?)

Av. anepigraf; capul lui Hermes, cu *petassos*, spre dr.
Rv. BAΣI – [KAYA]; caduceu înaripat.
Cf. Mušmov, p. 235, nr. 156, anii c. 278-213 a.Chr.
SNG-BM, nr. 199, anii c. 225-218 a.Chr.

46. AE ↙ 0,76 g; 11,4 mm; fragm.; revers descentrat. Constanța-parcul Catedralei. Inv. T-115/46.

ANCHIALOS

Antoninus Pius

Av. [AVT] KAICAP – ANTΩNINOC; cap laureat, spre dr.
Rv. ANXIA – [ΛЄ]ΩN; Heracles spre dr., ținând măciuca, blana leului şi (?) arcul.
Strack 1912, p. 222, nr. 421.

47. AE ↙ 3,72 g; 19,7×18,7 mm; *diassarion*; uzată, uşor corodată. Inv. T-115/47.

MACEDONIA

Perioada romană

THESSALONIC

Augustus: Tiberius

Av. TIBEPIOΣ – [K]AIΣAP (din dr. jos); capul lui Tiberius, spre dr.
Rv. ΘEΣΣ[AΛON] – IKEΩN; capul lui Augustus, laureat, spre dr.
RPC, I, p. 300, nr. 1565, a. C. 4-14 p.Chr.

48. AE ↑ 7,36 g; 21,8×20,5 mm; uzată. Inv. T-115/48.

MYSIA
CYZIC

Perioada autonomiei

Av. anepigraf; capul zeiței Kore Sotéira cu cunună de spice, spre dr., în cerc perlat.
Rv. KI / Λ / I, în cunună de stejar; în ex. γ.
Cf. SNG Tübingen, IV. *Mysien-Ionien*, nr. 2261 (altă monogramă), anii c. 200-50 a.Chr.
Cf. SNG France, V, *Mysie*, nr. 462 (dar altă monogramă) sau 470 (dar Σ în ex.), sec. II-I a.Chr.

49. AE ↗ 3,70 g; 16,8×15,7 mm; foarte uzată. Inv. T-115/49.

BITHYNIA
IULIOPOLIS

Maximinus Thrax: Maximus Caesar

Av. Γ IOV OVH MAXIM[OC K]; bust drapat, spre dr.
Rv. [IOV]ΛIOΠ – OΛEITON; vultur frontal pe fulger, cu capul spre st., ținând cunună in cioc.
Mionnet, Suppl. 5, p. 75-76, nr. 386.

50. AE ↗ 6,77 g; 23,4×21,9 mm. Inv. T-115/50.

Monede greceşti şi provinciale neprecizate

Av. Cap bărbos spre dr.
Rv. Legendă ilizibilă; spic (?).

51. AE 4,13 g; 14,7×13,6 mm; flan foarte gros (c. 4,5 mm). Inv. T-115/52.

Av. Cap laureat spre dr.
Rv. Ilizibil.

52. AE 0,43 g; fragm. (c. ¼ monedă). Constanța-parcul Catedralei. Inv. T-115/53.

Ilizibilă.
Perioada romană.

53. AE 4,51 g; 20,5 mm; pe av. urmă de contramarcă dreptunghiulară. Inv. T-115/51.

Cele mai vechi din lot sunt trei monede histriene turnate, de tipul „cu roată”[3], cel mai bine reprezentat în descoperirile izolate de la Tomis[4] pentru

[3] În total la IA se află patru monede de acest tip provenite de la Constanța, una făcând parte din alt fond.

[4] Am consemnat 40 ex., majoritatea descoperite în cursul cercetărilor sistematice din parcul catedralei constănțene (30 ex.): OCHEŞEANU, PAPUC 1976, p. 216, nr. 511-512; SCORPAN 1980, p. 31, tab. III, nr. 1-28; OCHEŞEANU, DICU 1983, p. 443, nr. 9-10.

perioada anterioară deschiderii monetăriei proprii, în care s-a manifestat o dominație economică a Histriei asupra coloniei mai sudice. Două dintre piesele prezentate mai sus (nr. 1-2) sunt de dimensiuni medii, ce se înscriu în a III-a grupă a clasificării stabilită de C. Preda, din care se cunosc cele mai multe exemplare[5]. Exemplarul nr. 3 face parte din categoria, mai rar întâlnită, a celor mai mărunte piese, ce se plasează în prima grupă de clasificare, cu diametru mai mic de 10 mm şi greutate sub 1 g. Tot de la Histria provine o monedă din seria timpurie cu efigia lui Apollo pe avers – inspirată poate de iconografia monedelor macedonene de bronz[6] – care e reprezentată în tezaurul de la Fedeşti, jud. Vaslui. Exemplarul nostru este singurul atestat până acum la Tomis, iar raportarea la cele peste 250 de piese de acest tip descoperite la Histria[7] e sugestivă pentru situația pătrunderii numerarului histrian de bronz la Tomis în a doua jumătate a sec. IV a.Chr.

Cele 34 de monede tomitane, reprezentând aproape 40% din exemplarele cu proveniență constănțeană aflate la Institutul de Arheologie şi peste 11% din eşantionul general Tomis[8], aduc o contribuție certă la cunoaşterea monetăriei oraşului, prin introducerea în circuitul ştiințific a unor tipuri sau variante rare sau chiar necunoscute, fie evidenței lui K. Regling fie statisticii descoperirilor ulterioare din acest sit[9].

Cea mai timpurie este o piesă cu flan mare de tip Dioscuri (nr. 5) care reprezintă faza finală a primei perioade de activitate „autonomă" a atelierului[10] şi se datează cel mai probabil spre mijlocul sec. II a.Chr., tipul fiind anterior cunoscut la Tomis prin doar două exemplare[11]. Alte patru monede aparțin celei de-a doua perioade de autonomie, sensibil mai scurtă, corespunzând celei de-a doua jumătăți a sec. II, în care valoarea intrinsecă a monedei oraşului se diminuează în condițiile scăderii în greutate atât a nominalului de bază cât şi a

[5] PREDA 1960, p. 27; PREDA 1998, p. 61.

[6] Stabilirea filiației efigiei lui Apollo a prilejuit o încadrare cronologică mai precisă a emiterii acestui tip histrian, cu *terminus post quem* pe la circa 339, anul conflictului scito-macedonean: MITREA, BUZDUGAN 1984, p. 36; MITREA, BUZDUGAN 1989, p. 17; LUNGU, POENARU BORDEA 2000, p. 292 şi notele 62-63.

[7] ISVORANU 2009, tabelul statistic de la p. 99 şi cap. XII.6. *Repertoriul descoperirilor monetare izolate de la Histria şi împrejurimi*, p. 735-737.

[8] Pentru raportările cantitative la eşantionul Tomis v. *ibidem*, cap. XII.4. *Repertoriul descoperirilor monetare izolate de la Tomis şi împrejurimi*, p. 574-725, cu întreaga bibliografie (mai jos *Repertoriul...*).

[9] Dosarului statisticii circulației monetare tomitane ar trebui în principiu adăugate toate monedele cunoscute ca emise de Tomis, inclusiv exemplarele de colecție şi în mod cert cele catalogate de Regling, care evident au circulat pe piața oraşului. Nefiind însă posibilă o investigație exhaustivă, având în vedere importanța cunoaşterii contextului descoperirii acestora – implicit aflarea lor în formă tezaurizată sau izolată – pentru analiza circulației monetare, rezultatul ar fi tot parțial, supus interpretărilor estimative. Ne-am limitat aşadar la înregistrarea pieselor monetare cu loc sigur de proveniență, în vederea unei estimări cantitative bazate pe ponderea reprezentării diferitelor emisiuni, nominaluri şi tipuri monetare în eşantionul general.

[10] Încadrată cronologic în intervalul cuprins între deschiderea atelierului monetar (mijlocul sec. III a.Chr.) şi prima jumătate a veacului al II-lea: REGLING 1910, p. 597 şi 646, nr. 2460.

[11] POPESCU, IONESCU 1996, p. 323, nr. 2; TALMAȚCHI 2000-2001, p. 195, nr. 254.

divizionarelor sale[12], urmare a reformei nominalurilor de la mijlocul acestui veac[13]. Două piese reprezintă varianta redusă în greutate a nominalului principal (tipul Zeus / „protome înstelate"; nr. 6-7), din care mai erau cunoscute 20 ex., iar alte două exemplare, teoretic divizionare dar cu greutate „întreagă", pe revers redând două stele cu şase (nr. 8) respectiv opt raze (nr. 9), se adaugă celor 23 ex. consemnate statistic anterior. O emisiune mai rară cu efigia Demetrei, atestată până acum de doar trei exemplare[14], pe revers cu numele de monetar ΛΥCI[...] (nr. 10, variantă la tipul Regling 2491), datează din ultima perioadă de autonomie a atelierului (sfârşitul sec. II – circa 72 a.Chr.).

Din perioada romană trei monede nu au efigie imperială şi reprezintă, cu o singură excepție, emisiuni pentru prima dată atestate factic în circulația monetară de la Tomis; pe revers numele oraşului este redat în forma TOMITΩN / TOMЄITΩN. Conform cronologiei lui Regling, cel mai timpuriu exemplar datează probabil din epoca Flavilor[15] (nr. 11), alte două fiind încadrate perioadei Antoninilor (nr. 12[16]-13). Pe două piese ilizibile s-au aplicat contramărci rectangulare cu inscripțiile TOM şi B (pe aceeaşi parte a flanului; nr. 14) respectiv TOM (nr. 15, în acest caz fiind vorba de o monedă cu efigie imperială încă vizibilă), acestea fiind, de asemenea, singurele cu proveniență constănțeană cunoscute[17]. Inițial datate de Regling în perioada Elagabal-Severus Alexander, aceste piese contramarcate, cu marcă valorică, par a se integra unui fenomen specific politicii monetare a Metropolei Pontului în epoca dinastiei Antonine, succedând dealtfel unei alte categorii de monede reintroduse în circulație în mod similar, ce poartă însă prescurtarea numelui împăratului. În lotul nostru există o asemenea piesă contramarcată în vremea lui Traian, cu inscripția TPA (nr. 20). Sub Traian Tomisul deținea statutul de principal furnizor de numerar provincial al regiunii, iar ca sediu administrativ al provinciei a avut privilegiul celebrării fondării monumentului de la Adamclisi în 109, fapt sugerat în primul rând de inexistența tipului *tropaion* în alte monetării contemporane. Este unicul tip bătut la Tomis sub acest împărat şi reprodus în emisiuni succesive în intervalul 109-117, după cum indică cele opt variante[18] identificate. Un presupus *hiatus* în producția monetară tomitană, între sfârşitul domniei lui Nerva şi anul inaugurării Trofeului, ar putea reflecta o perioadă de austeritate legată poate de războaiele dacice,

[12] REGLING 1910, p. 605-606.

[13] Reforma nominalurilor marchează trecerea în ce-a de-a doua perioadă de activitate a atelierului tomitan autonom: moneda de valoare nominală mare, cântărind peste 8 g (tipul Marele Zeu / vultur în cunună), având ca subdiviziuni treimi, pătrimi şi şesimi cu iconografie diferită, este înlocuită de un nominal principal ceva mai „uşor" (tip Zeus / protome înstelate, c. 6,90 g) care la un moment dat, după Regling (p. 605), îşi reduce greutatea cu aproape jumătate, fiind secondat de un hemi-nominal cunoscut din două emisiuni (tip cap Zeus / două stele cu şase sau opt raze), în cazul căruia se produce acelaşi fenomen.

[14] TALMAȚCHI 2002-2003, p. 368, nr. 45; TALMAȚCHI, CLIANTE 2006-2007, p. 15, nr. 20; o a treia piesă, cu numele prescurtat al monetarului MENE, se află la IA (col. St. Georges, inv. 235/607).

[15] REGLING 1910, p. 609.

[16] Posibil sub Hadrian, v. *ibidem*.

[17] În descoperiri izolate.

[18] SÂMPETRU 1979, p. 367-375.

oferind şi o explicație a existenței monedelor contramarcate cu legenda TPA, unele dintre acestea fiind inițial emisiuni tomitane de la împărații flavieni şi Nerva şi uneori piese pseudo-autonome „preantonine". Se cunosc şi monede cu contramarca AΔPI[19], atestînd reluarea acestei practici probabil într-un moment similar al domniei lui Hadrian. Apariția mărcii valorice în contramărci sugerează ipoteza că în a doua jumătate a sec. II – foarte probabil în cursul domniei lui Marcus Aurelius –, monetăria tomitană a depăşit perioadele cu deficit de monedă mărunță contramarcând piese mai vechi cu marca TOM şi numeralul valoric B (2 *assaria*), teoretic echivalând nominal cu dupondiul roman. Un argument este semnalarea unor monede cu contramarca inițială TPA, peste sau alături de care s-a imprimat TOM şi B[20]. Datarea noastră mai timpurie cu circa jumătate de secol este confirmată şi de structura unui mic depozit funerar descoperit la Constanța, încheiat în vremea Severilor, conținând două piese contramarcate TPA şi TOM/B[21]. Adăugăm că pentru perioada *post* Elagabal studii recente au semnalat o intensă activitate de suplimentare a mărunțişului provincial de bronz prin turnare, în cantități apreciabile, cu deosebire în cazul emisiunilor imperiale aceasta fiind în uz încă de la începuturile Principatului[22].

Valoarea nominală a celor trei monede pseudo-autonome prezentate mai sus se înscrie teoretic, conform dimensiunilor, în zona numerarului mărunt, de cel mult 2 *assaria*. Dealtfel o reconstituire a sistemului monetar tomitan pe baza raporturilor nominale nu este lesne de realizat pentru epoca ce a precedat introducerea mărcilor de valoare, care mai târziu apar de regulă pe piesele de la 2 *assaria* în sus, raportat la care poate fi apreciată valoarea unității de bază (*assarion*). Afirmând concordanța valorică şi nu ponderală cu asul roman şi multiplii săi[23], pe baza studiilor metrologice asupra monedelor tomitane Regling realizase o schemă estimativă a valorilor nominale[24], pe care am urmat-o ca atare, cu reținerile de rigoare: *assarion* = 2,5-3,5 g (media a 34 ex. = 3,42 g); 1,5 *assaria* = 4 g (medie 3,92); 2 *assaria* = 4-7 g (medie 5,14); 3 *assaria* = 6-10 g (medie 7,72); 4 *assaria* = 10-13 g (medie 10,80); 4,5 *assaria* = 11-15 g (medie 12,31); medalioane = peste 15 g. Nu toate se emiteau simultan, adesea sistemului clasic bazat pe *assarion* şi cei trei multipli ai săi adăugându-se ca excepții nominaluri intermediare, precum 1,5 *assaria* sub Severus Alexander şi Filip Arabul (în ultimul caz acesta constituind de fapt unitatea de bază), 4,5 *assaria* la Septimius Severus şi Gordian III respectiv medalioane la acesta din urmă. De regulă însă se emiteau trei multipli de *assarion* (B, Γ şi Δ), cel de 4 *assaria* fiind introdus în vremea lui Commodus. Nominalul de bază, nemarcat, era reprezentat cel mai frecvent de monedele bătute pentru cezari sau de cele pseudo-autonome târzii, tot astfel cum

[19] HOWGEGO 1985, p. 202, nr. 512 respectiv p. 217, nr. 569; GRĂMĂTICU, IONIȚĂ 2008; GRĂMĂTICU 2009, p. 157-159.

[20] GRĂMĂTICU 2009, p. 159.

[21] BUCOVALĂ 1991, p. 199, unde nu se precizează că este vorba de un depozit monetar; structura depozitului infirmă vechea datare a lui Regling (p. 673, nr. 2575) pentru contramarcarea acestor piese, în perioada Elagabal-Severus Alexander.

[22] DIMA, TALMAȚCHI 2002, p. 63-78; DIMA, ELEFTERESCU 2009, p. 20-25 şi 142-203.

[23] REGLING 1910, p. 625.

[24] REGLING 1910, p. 623-624.

piesele de 2 şi mai ales 3 *assaria* purtau cu predilecție efigiile împărăteselor. Metrologic este dificil de explicat sistemul complementarității sau raporturilor ierarhice dintre emisiunile tomitane cu şi fără efigie imperială. Pe baza situației statistice actuale, putem doar observa că din perioada imperială timpurie sunt cunoscute exemplare de nominal mare, cu subdiviziunile lor, pentru ambele categorii, pentru ca din epoca Antoninilor monedele pseudo-autonome să capete un rol secundar, reprezentând în genere masa monedelor mărunte, de până la 2 *assaria*.

Cele 23 de monede tomitane cu efigie de împărat din lotul nostru confirmă observația de mai sus, întrucât emisiunile iulio-claudiene sunt reprezentate de piese de modul mic, din vremea Antoninilor cea mai mare valoare intrinsecă având-o piesa de 3 *assaria* de la Commodus; în schimb pentru intervalul Septimius Severus-Maximinus predomină piesele mari (sunt descrise şapte *tetrassaria*, trei *triassaria* şi două *diassaria*), iar unitatea de bază nu este documentată. Cele două piese mărunte de tip OMONOIA-EYETHPIA (nr. 16-17), recent atribuite ipotetic lui Augustus (personificare a Abundantiei ?)[25], la fel şi piesa bătută pentru Nero (nr. 18), sunt atestări în premieră pentru dosarul descoperirilor izolate de la Constanța-Tomis. De la Traian moneda cu trofeu echivalând ponderal cu 2 *assaria* (nr. 19) se adaugă altor trei consemnate anterior de eşantionul general[26], o noutate pentru statistică constituind în schimb piesa contramarcată TPA (nr. 20). Un *diassarion* şi două *assaria* bătute sub Antoninus Pius (nr. 21-23) şi două piese de 3 şi 2 *assaria* de la Commodus (nr. 24-25) vin în completarea bilanțului, bine documentat şi anterior, al acestor domnii[27], două exemplare (nr. 21 şi 24) constituind variante la tipurile lui Regling. Două *tetrassaria* (nr. 26-27) din perioadele 193-203/4 şi 204-210/11 ale domniei lui Septimius Severus se alătură altor cinci piese de acest nominal – cel mai bine reprezentat – deja cunoscute, iar dintre monedele cu efigia lui Caracalla (5 ex., nr. 28-32), toate emise în asociere cu Septimius Severus (196-203/4)[28], menționăm primele piese de 3 *assaria* (nr. 30-31) atestate până acum. Dacă cele două *tetrassaria* de la Severus Alexander (nr. 33-34) nu constituie noutăți notabile, în colecția IA se află singurele două monede (de 3 *assaria*) cu efigia Iuliei Mamaea descoperite la Tomis, una dintre ele fiind editată cu acest prilej (nr. 35). Din Metropola Pontului mai provin trei monede de la Maximinus Thrax, un *tetrasarion* cu efigia împăratului (nr. 36) şi două piese de 4 şi 2 *assaria* bătute pentru cezarul Maximus (nr. 37-38), acestea din urmă suplimentând cu 50% numărul exemplarelor de acest nominal din statistica precedentă[29].

---

[25] RPC, Suppl. I, p. 25, nr. 1823, cu bibliografia mai veche; tipul este cunoscut în câteva variante; vezi, de asemenea POENARU BORDEA, NICOLAE 1987, p. 90 şi 99; IACOB 2003, p. 291-292.

[26] OCHEŞEANU, DICU 1983, p. 443, nr. 11; OCHEŞEANU, PAPUC 1975, p. 432, nr. 414; a treia piesă se află la IA (col. St. Georges, inv. 235/642).

[27] Eşantionul general Tomis consemna 15 ex. din timpul lui Antoninus Pius (6 ex. pentru Marcus Aurelius Caesar) şi opt piese de la Commodus.

[28] În colecția IA mai există patru monede tomitane de la Caracalla, care se datează *post* 204.

[29] Eşantionul general Tomis înregistra pentru Maximus Caesar câte o monedă de 4, 3 şi 2 *assaria*.

Callatis este reprezentată de patru monede din perioada autonomiei şi una de la mijlocul sec. III p.Chr. Din prima categorie fac parte trei exemplare de tip Dionysos / cunună de iederă (nr. 39-41) emise spre mijlocul sec. III a.Chr. sau poate puțin anterior[30], ce suplimentează considerabil dosarul statistic[31], cărora li se adaugă o mică piesă aparținând tipului târziu cu capul Athenei / spic şi măciucă (nr. 42) emis în sec. I a.Chr., acum pentru prima dată documentat la Tomis, de unde se mai cunoaşte un exemplar de tip Athena / cunună[32]. Moneda provincială (nr. 43), un *pentassarion* din ultimii ani de funcționare a monetăriei callatiene, prezintă un evident defect de batere, suprafața flanului fiind parțial încrețită în pliuri. Aceluiaşi nominal aparține şi piesa bine conservată, cu „dublă-efigie", bătută pentru Gordian III şi Tranquillina la Odessos (nr. 44), de unde mai fuseseră înregistrate emisiuni de la Geta respectiv Gordian III (2 ex.)[33]. Ultima monedă din Moesia Inferior din lotul nostru (45), un *pentassarion* pe care am putut citi parțial numele guvernatorului Flavius Ulpianus, a fost emisă în anii 208-210 cel mai probabil la Marcianopolis, monetărie reprezentată în eşantionul general Tomis de încă şapte piese de la Septimius Severus, Geta, Elagabal, Severus Alexander (3 ex.) şi Gordian III.

De pe teritoriul Thraciei provin două monede, din epoca preromană, respectiv mijlocul sec. II p.Chr. O piesă mică cu efigia lui Hermes cu *petassos* pe av. şi caduceu înaripat pe rv.[34], pe care este vizibil fragmentul de legendă ΒΑΣΙ – [...] (nr. 46), pare a se identifica, după Mušmov[35], cu o emisiune a ultimului dinast celt de la Tylis, Cavarus, atestat în ultimul sfert al sec. III (c. 225-218), ca ultim beneficiar al unui tribut anual de circa 80 de talanți plătit de Byzantion (Polybios, *Istorii*, IV, 46) şi ca mediator al conflictului (încheiat în 219) acestuia cu Rhodosul şi regatul Bithyniei (Polybios, *Istorii*, IV, 52) declanşat de către cetatea propontidică prin taxarea traficului comercial prin strâmtoarea Bosfor, pentru a acoperi deficitul datorat plății tributului mai sus menționat[36]. Aflată mult la nord față de locul emiterii şi probabil cu totul în afara ariei obişnuite de circulație[37], asemenea piesă rară, constituind o premieră pentru Tomis şi implicit zona litorală dobrogeană, se datorează cel mai probabil circulației persoanelor, poate într-un context al relațiilor oraşelor vest-pontice cu sudul Balcanilor şi bazinul egeean[38]

[30] Pentru cronologia bronzurilor callatiene timpurii, POENARU BORDEA 1968, p. 103-124 şi POENARU BORDEA 2001, p. 567; v. şi unele reordonări cronologice la GRAMATICU 2009.

[31] Se mai cunoşteau două asemenea piese descoperite la Tomis: KNECHTEL 1904, p. 11, 2; TALMAȚCHI, CLIANTE 2006-2007, p. 14, nr. 6.

[32] KNECHTEL 1904, p. 11, 1.

[33] La IA, col. Saint Georges, inv. 235/791 (Geta); VERTAN 2002, p. 343, nr. 109 (Gordian şi Serapis); TALMAȚCHI 2008, p. 238 (medalion).

[34] Asemănător stilistic şi iconografic monedelor tomitane tip Hermes / caduceu din perioada timpurie a funcționării atelierului tomitan.

[35] MUŠMOV 1927, p. 235, nr. 156, anii c. 278-213 a.Chr.

[36] PIPPIDI 1958, p. 23-27; DANOV 1976, p. 429-430.

[37] Centrul „regatului" de la Tylis a fost ipotetic localizat undeva in depresiunea sub-balcanică, în zona cursului superior al Tundžei, situat ca latitudine aproximativ în dreptul Mesambriei şi Apolloniei; *ibidem*, p. 424.

[38] Contextului menționat s-ar putea integra şi informația lacunară privind prezența în împrejurimile Tomisului a unor emisiuni de bronz din Rhodos şi Ephes: MITREA 1970,

legat de războiul comercial al cerealelor şi pentru controlul strâmtorilor, care în cursul sec. III a implicat forțe precum regatele elenistice macedonean, seleucid şi ptolemaic, cel bosporan al Spartokizilor precum şi puterea maritimă a Rhodosului[39]. Cea de-a doua monedă (nr. 47), un *diassarion* destul de uzat bătut la Anchialos, este cel dintâi exemplar pentru Antoninus Pius cunoscut la Tomis[40].

Macedonia este reprezentată de o emisiune din Thessalonic pentru Tiberius Caesar (nr. 48), o noutate absolută nu numai pentru circulația monetară de la Tomis ci, din câte cunoaştem, şi pentru întreg teritoriul istro-pontic. Tot astfel şi piesa bithyniană din Iuliopolis cu efigia cezarului Maximus, pentru care nu am găsit corespondent în cataloagele de specialitate, cu excepția unei descrieri sumare, neînsoțită de ilustrație, din vechea lucrare a lui Mionnet (nr. 50), tipul nefiind atestat în zona Dunării de Jos, deşi la Tomis monedele din Bithynia sunt relativ bine reprezentate pentru această perioadă[41].

Ultima monedă identificată la care referim (nr. 49), bătută în sec. II-I la Cyzic (Mysia), cu efigia Korei Sotéira, titulatura oraşului încadrată în cunună de stejar şi cu monogramă, se înscrie de asemenea în rândul emisiunilor puțin cunoscute zonei litoralului dobrogean, chiar dacă la Tomis se mai semnalase o piesă cyziciană din perioada preromană, din păcate fără descriere[42]. În schimb pentru hinterland tipul ca atare este bine documentat în tezaurul de la Curcani, jud. Călăraşi, compus din 36 de exemplare, cu monograme diferite[43].

Catalogul mai descrie trei piese monetare în stare foarte slabă de conservare sau fragmentară, pe care nu le-am putut identifica, câteva elemente permițând totuşi larga încadrare în epoca preromană (nr. 51-52) respectiv în perioada sec. I-III (nr. 53).

În încheiere menționăm şi un fragment de vârf de săgeată cu trei muchii aflat în acelaşi fond ca şi monedele de mai sus, dar pe care nu l-am inclus catalogului întrucât starea precară de conservare (tubul de înmânuşare nu s-a păstrat) nu ne-a permis a stabili dacă a fost utilizat ca obiect cu valoare monetară (pl. IV, anexa).

BIBLIOGRAFIE

BUCOVALĂ 1991 – M. Bucovală, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis (Ière partie)*, Dacia N.S., 35 (1991), p. 189-199.

DANOV 1976 – H.M. Danov, *Tracia antică*, Bucureşti, 1976.

DIMA, TALMAȚCHI 2002 – M. Dima, G. Talmațchi, *Monede de bronz din tezaurul de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța*, în Simpozion de Numismatică Chişinău 2001 (2002), p. 63-78.

p. 467-468, nr. 4.

[39] PIPPIDI 1958, p. 23-24, cu bibliografia; PIPPIDI 1965, p. 221-224.

[40] Eşantionul Tomis mai cuprinde două monede din Anchialos, emise pentru Maximinus: OCHEŞEANU, PAPUC 1973, p. 355, nr. 119; VERTAN 2002, p. 343, nr. 102.

[41] În special emisiunile din Nicaea, v. *Repertoriul...*, p. 609.

[42] MITREA 1973a, p. 139, nr. 7; MITREA 1973b, p. 405, nr. 7.

[43] Între care nu am reuşit să identificăm pe cea de pe reversul piesei noastre; PREDA 1966, p. 363-374.

DIMA, ELEFTERESCU 2009 – M. Dima, D. Elefteresc u, *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.)*, Wetteren (2009).

GRĂMĂTICU 2009 – Steluța Grămăticu, *Contribuții la cunoaşterea activității monetare a atelierelor greceşti vest-pontice pe baza monedelor din Colecția „Maria şi Dr. George Severeanu”*, teză de doctorat (mss), Bucureşti.

GRĂMĂTICU, IONIȚĂ 2008 – Steluța Grămăticu, V. Ioniță, *Monede greceşti contramarcate cu TPA şi AΔPI*, comunicare la Al XXV-lea Simpozion Național de Numismatică, Alexandria, 29-31 mai 2008.

IACOB 2003 – Mihaela Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce, S.N., 1 (14), (2003), p. 283-340.

ISVORANU 2009 – Th. Isvoranu, *Contribuții la studiul circulației monetare la Tomis pe baza colecției Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” (sec. VI a.Chr. – VII p.Chr.)*, teză de doctorat, Bucureşti (în curs de publicare).

KNECHTEL 1904 – W. Knechtel, *Câteva monete antice inedite din Dacia şi Moesia*, BSNR, I, aprilie-mai 1904, p. 10-14.

LUNGU, POENARU BORDEA 2000 – Vasilica Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *Un trésor de monnaies d'Istros découvert à Orgamé*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti, 2000, p. 282-300.

MITREA 1970 – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia N.S. 14 (1970), p. 465-482.

MITREA 1973a – B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV 24 (1973), 1, p. 133-152.

MITREA 1973b – B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie. XVI*, Dacia N.S. 17 (1973), p. 399-416.

MITREA, BUZDUGAN 1984 – B. Mitrea, C. Buzdugan, *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, SCN 8 (1984), p. 25-36.

MITREA, BUZDUGAN 1989 – B. Mitrea, C. Buzdugan, *Tezaurul de la Fedeşti (Moldova)*, SCN 9 (1989), p. 11-22.

OCHEŞEANU, DICU 1983 – R. Ocheşeanu, P.I. Dicu, *Monede antice şi bizantine din Dobrogea*, BSNR 75-76 (1981-1982), 1983, p. 441-455.

OCHEŞEANU, PAPUC 1973 – R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, II, Pontica 6 (1973), p. 351-381.

OCHEŞEANU, PAPUC 1975 – R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, IV, Pontica 8 (1975), p. 429-446.

OCHEŞEANU, PAPUC 1976 – R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, V, Pontica 9 (1976), p. 215-235.

PIPPIDI 1958 – D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Bucureşti, 1958.

PIPPIDI 1965 – D.M. Pippidi, *Străinii de peste mări*, la D. Berciu, D.M. Pippidi, *Din Istoria Dobrogei*, I, *Geți şi greci la Dunărea de Jos, din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965, p. 139-324.

POENARU BORDEA 1968 – Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, SCN 4 (1968), p. 103-125.

POENARU BORDEA 2001 – Gh. Poenaru Bordea, subcap. *e. Emisiunile monetare*, la Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile greceşti din Dobrogea*, în *Istoria Românilor*, I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti, 2001, p. 557-571.

POENARU BORDEA, NICOLAE 1987 – Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Monede rare şi inedite din Moesia Inferior. Tomis. I. De la Augustus la Commodus*, BSNR 77-79 (1983-1985), 1987, p. 89-107.

POPESCU, IONESCU 1996 – A. Popescu, M. Ionescu, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, BSNR 86-87 (1992-1993), 1996, p. 323-328.

PREDA 1960 – C. Preda, *Monedele histriene cu roata şi legenda IΣT*, SCN 3 (1960), p. 21-38.

PREDA 1966 – C. Preda, *Câteva tezaure monetare antice descoperite în Regiunea Bucureşti*, SCIV 17 (1966), 2, p. 363-374.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

REGLING 1910 – K. Regling, la B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 2, 1910, p. 587-917.

SÂMPETRU 1979 – M. Sâmpetru, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monede ale oraşului Tomis*, SCIVA 30 (1979), 3, p. 367-375.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți – semne premonetare şi monede histriene cu „roata" descoperite la Tomis*, SCN 7 (1980), p. 25-34.

TALMAȚCHI 2000-2001 – G. Talmațchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 183-197.

TALMAȚCHI 2002-2003 – G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

TALMAȚCHI 2008 – G. Talmațchi, *A Medallion of Gordian III discovered at Tomis (Constanța)*, în Acta Musei Varnensis, VII, 1 (2008), p. 238-241.

TALMAȚCHI, CLIANTE 2006-2007 – G.Talmațchi, Tr. Cliante, *Descoperiri de semne monetare, monede greceşti autonome şi macedonene în Tomis, apărute în urma săpăturilor arheologice*, CN 12-13 (2006-2007), p. 13-26.

VERTAN 2002 – Antoaneta Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca, 2002.

LISTA ABREVIERILOR DIN CATALOG

Howgego	C.J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks. Studies in the provincial coinage of the Roman empire*, Londra, 1985
Mionnet	Th.E. Mionnet, *Déscription des médailles antiques, grecques et romaines*, I-VII, Paris, 1806-1808; *Supplément*, I-IX, Paris, 1819-1837
Strack 1912	M. Strack, la F. Münzer, M. Strack, *Die antiken Münzen von Thrakien*, I, *Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos*, Berlin, 1912
Mušmov	N.A. Mušmov (Mouchmov), *Les monnaies des rois thraces*, Sofia, 1927
Petac, *Sutzu I*	E. Petac, *La Collection M.C. Sutzu (Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest)*. I. *Istros, Kallatis, Tomis*, Wetteren, 2005
Pick, Regling	B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1, 1898 (B. Pick), 2, 1910 (B. Pick, K. Regling)
RPC, I	A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69)*, Londra, Paris, 1998

PREDA 1960 – C. Preda, *Monedele histriene cu roata şi legenda IΣT*, SCN 3 (1960), p. 21-38.

PREDA 1966 – C. Preda, *Câteva tezaure monetare antice descoperite în Regiunea Bucureşti*, SCIV 17 (1966), 2, p. 363-374.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

REGLING 1910 – K. Regling, la B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 2, 1910, p. 587-917.

SÂMPETRU 1979 – M. Sâmpetru, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monede ale oraşului Tomis*, SCIVA 30 (1979), 3, p. 367-375.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți – semne premonetare şi monede histriene cu „roata" descoperite la Tomis*, SCN 7 (1980), p. 25-34.

TALMAȚCHI 2000-2001 – G. Talmațchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 183-197.

TALMAȚCHI 2002-2003 – G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

TALMAȚCHI 2008 – G. Talmațchi, *A Medallion of Gordian III discovered at Tomis (Constanța)*, în Acta Musei Varnensis, VII, 1 (2008), p. 238-241.

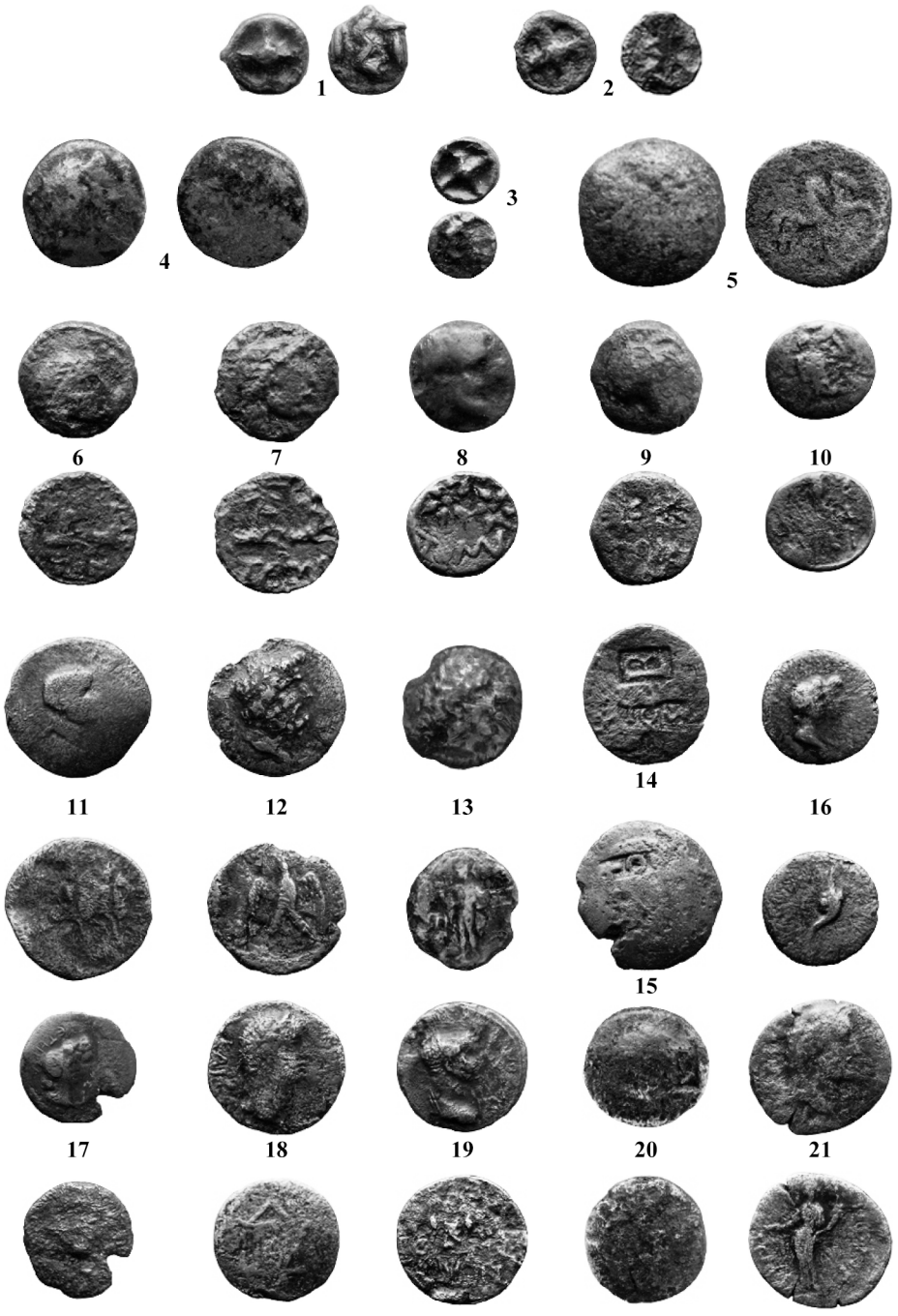
TALMAȚCHI, CLIANTE 2006-2007 – G.Talmațchi, Tr. Cliante, *Descoperiri de semne monetare, monede greceşti autonome şi macedonene în Tomis, apărute în urma săpăturilor arheologice*, CN 12-13 (2006-2007), p. 13-26.

VERTAN 2002 – Antoaneta Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca, 2002.

LISTA ABREVIERILOR DIN CATALOG

Howgego	C.J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks. Studies in the provincial coinage of the Roman empire*, Londra, 1985
Mionnet	Th.E. Mionnet, *Déscription des médailles antiques, grecques et romaines*, I-VII, Paris, 1806-1808; *Supplément*, I-IX, Paris, 1819-1837
Strack 1912	M. Strack, la F. Münzer, M. Strack, *Die antiken Münzen von Thrakien*, I, *Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos*, Berlin, 1912
Mušmov	N.A. Mušmov (Mouchmov), *Les monnaies des rois thraces*, Sofia, 1927
Petac, *Sutzu I*	E. Petac, *La Collection M.C. Sutzu (Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest)*. I. *Istros, Kallatis, Tomis*, Wetteren, 2005
Pick, Regling	B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1, 1898 (B. Pick), 2, 1910 (B. Pick, K. Regling)
RPC, I	A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69)*, Londra, Paris, 1998

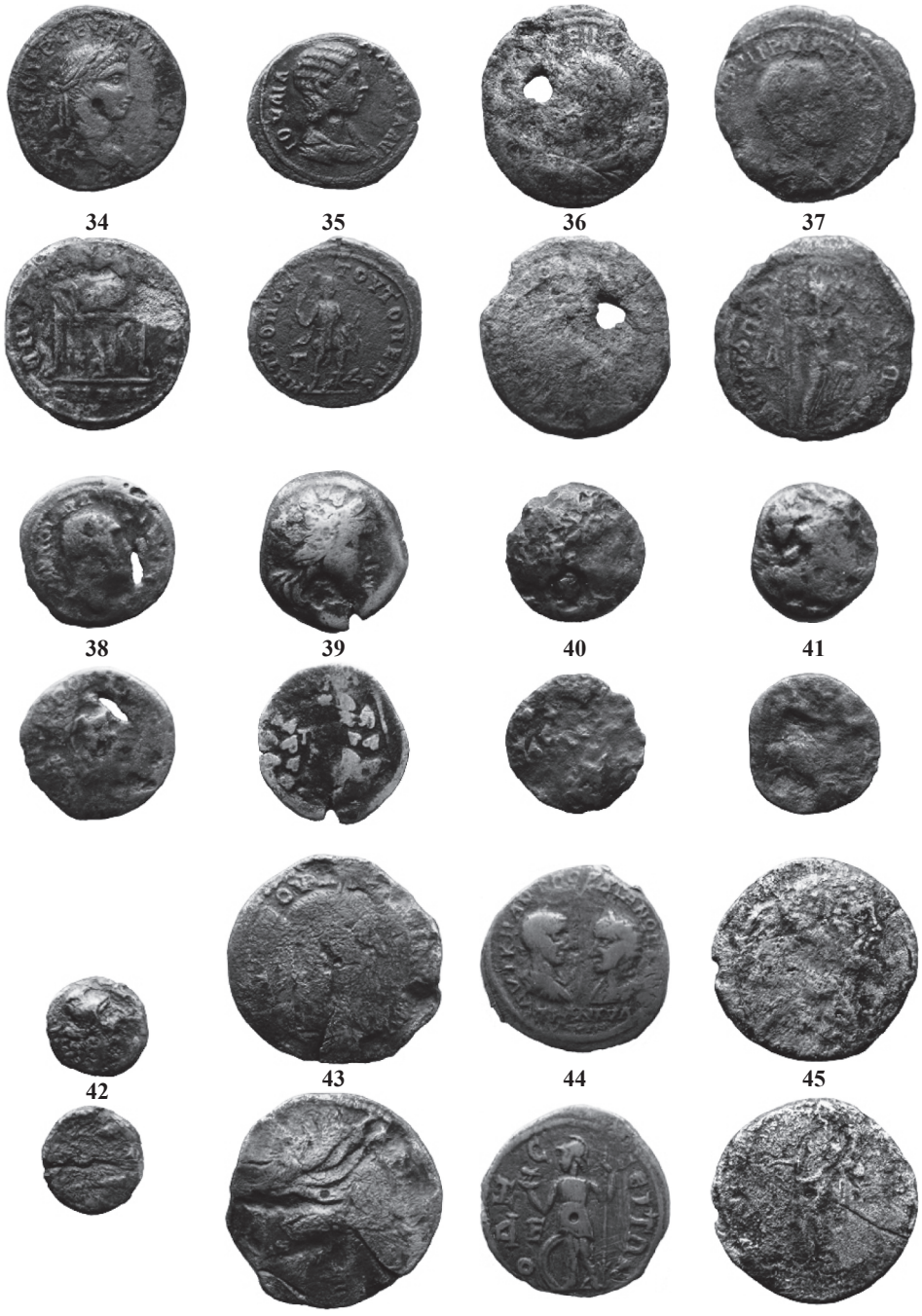
RPC, Supplement 1	A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, Supplement 1*, Londra, Paris, 1998
Ruzicka, *Unedierte*	L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, Berlin, 1913
Simpozion de Numismatică Chişinău 2000	*Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000. Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2001.
SNG-BM	*Sylloge Nummorum Graecorum, IX. The British Museum, 1: Black Sea*, Londra, 1993
SNG Budapesta, III	*Sylloge Nummorum Graecorum Hungary, Budapest, Magyar Nemzeti Muséum, III, Moesia Inferior – Callatis, Dionysopolis, Istrus, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessus, Tomis*, Milano, 2000
SNG France, 5	*Sylloge Nummorum Graecorum, France,* 5, *Bibliothèque Nationale, Département des Monnaies, Médailles et Antiques*, Paris-Zurich, 2001
SNG Tübingen	*Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung der Universität Tübingen*; 4, *Mysien-Ionien*, Berlin, 1989

Pl. I - Monede greceşti „autonome" şi provinciale descoperite la Constanța.

Pl. II - Monede greceşti provinciale descoperite la Constanța.

Pl. III - Monede greceşti „autonome" şi provinciale descoperite la Constanța.

IMITAȚIILE DUPĂ TETRADRAHMELE MACEDONENE DE TIP FILIP II ÎN LUMINA TEZAURULUI DE LA RASA (IGCH 460)[*]

Aurel VÎLCU[**]
Marian NEAGU[***]

Mots-clé: *monnaies en argent, imitations de type Philippe II, trésor Rasa, tétradrachmes de type Alexandre le Grand, tétradrachmes séleucides.*

Cuvinte cheie: *monede din argint, imitații de tip Filip II, tezaurul Rasa, tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, tetradrahme seleucide.*

Résumé: *On discute les imitations d'après les tétradrachmes macédoniens de type Philippe II à la lumière du trésor découvert en 1942 au bord du Danube, à Rasa, dép. de Călăraşi (IGCH 460). Le trésor, formé de 52 monnaies en argent (tétradrachmes de type Alexandre le Grand, tétradrachmes séleucides et imitations d'après les tétradrachmes de type Philippe II), fut dispersé rapidement dans le commerce. Après 1947, les autorités roumaines ont récupéré 31 pièces, dont 23 sont arrivées au Cabinet des Médailles de la Bibliothèques de l'Académie Roumaine en 1950 et 1960, six au Musée du Bas-Danube de Călăraşi en 1963 et deux au Musée National d'Antiquités (aujourd'hui l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine) en 1947 et 1948. On a publié en 1950 et 1961, d'une façon préliminaire, sans illustration, le premier lot formé de 23 pièces et un exemplaire conservé en ce moment à l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine. En 1973, dans le livre sur les monnaies géto-daces au Nord du Danube, C. Preda a repris les imitations d'après les tétradrachmes de type Philippe II découverts à Rasa et enregistrés au Cabinet des Médailles de la Bibliothèques de l'Académie Roumaine (quatre exemplaires,) ajoutant encore deux pièces conservées dans les collections privées Sava et Bratu. Les imitations ont été attribuées aux Gètes du Bas-Danube et datées dans la deuxième partie du IIIe siècle av. J.-C. Se basant sur les publications de 1950 et 1961, le trésor de Rasa est mentionné dans le répertoire de trésors*

[*] Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[**] Aurel Vîlcu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, str. H. Coandă, nr. 11, București, 010667.

[***] Marian Neagu: Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi, str. Progresul, nr. 4, Călăraşi, 910079.

de monnaies grecques (IGCH) au numéro 460, la date de clôture étant située dans l'intervalle env. 220-200 av. J.-C.

Les auteurs publient les pièces du trésor découvert à Rasa conservées au Musée du Bas-Danube de Călăraşi et à l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine: trois imitations d'après les tétradrachmes de type Philippe II et cinq tétradrachmes de type Alexandre le Grand frappés à Pella (Price 248a, env. 315-env. 310 av. J.-C.), Amphipolis (Price 474a, env. 315-env. 294 av. J.-C.), un atelier macédonien localisé hypothétiquement à Amphipolis (Price 613, env. 280-env. 270 av. J.-C.), Corinthe (Price 676, env. 310-env. 290 av. J.-C.) et dans un atelier de Syrie ou Phénicie (Price 3575a, env. 317-env. 300 av. J.-C.). On a observé que les imitations d'après les tétradrachmes de type Philippe II conservées au Musée du Bas-Danube de Călăraşi et autres deux pièces publiées par C. Preda ont été frappées avec la même paire de coins. Ces monnaies constituent un groupe d'imitations de bon style mais sans légende sur le reverse. Les pièces sont très bien conservées, sans traces d'usure. L'état de conservation suggère que les imitations ont été frappées peu avant la clôture du trésor de Rasa. Pour établir la date de clôture de ce trésor, les auteurs discutent sa structure. Les dernières pièces du trésor sont trois tétradrachmes de type Alexandre le Grand frappés à Milet (Price 2150, 295-275 av. J.-C.), dans un atelier macédonien localisé hypothétiquement à Amphipolis (Price 613, env. 280- env. 270 av. J.-C.) et à Odessos (Price 1146, daté par K. Dimitrov en 275-265), auxquels s'ajoutent deux tétradrachmes séleucides. Selon Houghton et Lorber les tétradrachmes séleucides ont été frappés à Pergame (les années 279-274) et Laodicée sur Mer (au temps du règne d'Antiochus I). Récemment, K. Dimitrov a supposé erronément que la clôture du trésor se situe à la fin du IIIe siècle, se basant sur une pièce frappée à Mésembrie. L'examen de la pièce montre qu'il s'agit d'un tétradrachme frappé à Corinthe dans l'intervalle env. 310- env. 290 av. J.-C. (Price 982-984). Se basant sur les tétradrachmes tardifs mentionnés, les auteurs considèrent que la clôture du trésor se situe vers 260 av. J.-C. et l'enfouissement un peu plus tard. Dans ce cas, le groupe d'imitations sans légende sur le revers du trésor de Rasa a été frappé vers le milieu du IIIe siècle, probablement dans l'intervalle env. 270- env. 260 av. J.-C. L'examen des trésors, le contexte historique et la découverte d'un coin de revers à Lukovit (Bulgarie), indiquent que la frappe des imitations de cette catégorie a eu lieu dans un centre de pouvoir situé dans la région bordée au nord par le Danube et au sud par les Balkans.

Rezumat: *Autorii discută asupra imitaţiilor după tetradrahmele macedonene de tip Filip II în lumina tezaurului descoperit în 1942, pe malul Dunării, la Rasa, jud. Călăraşi (IGCH 460). Tezaurul, alcătuit din 52 de monede din argint (tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, tetradrahme seleucide şi imitaţii după tetradrahmele de tip Filip II) s-a risipit repede în comerţ. După 1947, autorităţile au recuperat 31 piese, din care 23 au ajuns la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române în 1950 şi 1960, şase la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi în 1963 şi două la Muzeul Naţional de Antichităţi (azi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române) în 1947 şi 1948. În 1950 şi 1961 s-a publicat preliminar, fără ilustraţie, primul lot format din 23 de piese şi un exemplar păstrat în prezent la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. În 1973, în volumul asupra monedelor geto-dacice la nordul Dunării, C. Preda a reluat imitaţiile după tetradrahmele de tip Filip II descoperite la Rasa şi înregistrate la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române (patru exemplare) adăugând încă*

două piese aflate în colecțiile particulare Sava şi Bratu. Imitațiile au fost atribuite geților de la Dunărea de Jos şi datate în a doua jumătate a secolului III a. Chr. Pe baza publicațiilor din 1950 şi 1961, tezaurul de la Rasa a fost menționat în repertoriul tezaurelor cu monede greceşti (IGCH) la numărul 460, data de încheiere fiind stabilită între anii c. 220-200 a. Chr.

Autorii publică monedele din tezaurul de la Rasa păstrate la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi şi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române: trei imitații după tetradrahmele de tip Filip II şi cinci tetradrahme de tip Alexandru cel Mare bătute la Pella (Price 248a, c. 315-c. 310 a. Chr.), Amphipolis (Price 474a, c. 315-c. 294 a. Chr.), un atelier macedonean localizat ipotetic la Amphipolis (Price 613, c. 280-c. 270 a. Chr.), la Corint (Price 676, c. 310-c. 290 a. Chr.) şi într-un atelier din Siria sau Feniciae (Price 3575a, c. 317-c. 300 a. Chr.). S-a remarcat că imitațiile după tetradrahmele de tip Filip II păstrate la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi şi alte două piese publicate de C. Preda au fost bătute cu aceeaşi pereche de ştanțe. Aceste monede constituie un grup de imitații de stil bun dar fără legendă pe revers. Piesele sunt bine păstrate, fără urme de uzură. Starea de conservare sugerează că imitațiile au fost bătute cu puțin timp înaintea datei de încheiere a tezaurului de la Rasa. Pentru a stabili data de încheiere a acestui tezaur, autorii discută asupra structurii sale. Cele mai recente monede din tezaur sunt trei tetradrahme de tip Alexandru cel Mare bătute la Milet (Price 2150, 295-275 a. Chr.), într-un atelier macedonean localizat ipotetic la Amphipolis (Price 613, c. 280-c. 270 a. Chr.) şi la Odessos (Price 1146, datat de K. Dimitrov în 275-265 a. Chr.), la care se adaugă două tetradrahme seleucide. După Houghton şi Lorber tetradrahmele seleucide au fost bătute la Pergam (anii 279-274) şi Laodicea din Fenicia (în timpul domniei lui Antiochus I). Recent, K. Dimitrov a presupus eronat că data de încheiere a tezaurului de la Rasa ar putea fi stabilită la sfârşitul secolului III a. Chr., după o monedă bătută la Mesambria. Examinarea piesei arată că este în realitate o tetradrahmă bătută la Corint în perioada c. 310- c. 290 a. Chr. (Price 982-984). Bazându-se pe tetradrahmele cele mai recente, autorii consideră că data de încheiere a tezaurului poate fi stabilită către c. 260 a. Chr. iar ascunderea lui a avut loc puțin mai târziu. În acest caz, grupul de imitații fără legendă pe revers din tezaurul de la Rasa a fost bătut către mijlocul secolului III a. Chr., probabil în intervalul c. 270-c. 260 a. Chr. Analiza tezaurelor, contextul istoric şi descoperirea unei ştanțe de revers la Lukovit (Bulgaria) arată că baterea imitațiilor din această categorie a avut loc într-un centru de putere aflat în regiunea dintre Dunăre şi Munții Balcani.

Descoperirea în anul 1942 a unui tezaur în satul Rasa, comuna Grădiştea, județul Călăraşi a adus în atenția specialiştilor o serie de imitații după tetradrahmele macedonene de tip Filip II intrate în literatură sub numele de monede de tip Rasa şi atribuite geților de la Dunărea de Jos[1]. O primă discuție asupra tezaurului a fost făcută în anul 1950 de către C. Moisil, cu acest prilej fiind publicate 22 monede recuperate[2]. Ascunderea tezaurului ar fi avut loc în contextul expedițiilor lui Lysimach la Dunărea de Jos împotriva geților lui Dromichaites[3], concluzie care conducea la ideea că imitațiile după tetradrahmele de tip Filip II ar

[1] MOISIL 1950, p. 53-65.
[2] MOISIL 1950, p. 59-61.
[3] MOISIL 1950, p. 57.

fi fost bătute în a doua jumătate a secolului IV a. Chr. Problema imitațiilor de tip Rasa a fost reluată în anul 1973 de C. Preda[4] care, ca şi C. Moisil, le consideră drept emisiuni ale geților de la Dunărea de Jos însă baterea lor ar fi avut loc în a doua jumătate a secolului III a. Chr. Datarea dar şi atribuirea monedelor de tip Rasa au fost menținute de C. Preda cu prilejul publicării volumului *Istoria monedei în Dacia preromană* în anul 1998[5]. Descoperirea făcută în satul Rasa este privită mai ales din perspectiva imitațiilor după tetradrahmele de argint macedonene de tip Filip II, celelalte piese fiind doar trecute în revistă fără a fi cercetate cu atenția cuvenită, în special monedele seleucide care oferă elemente importante privind datarea tezaurului. Deşi monede de tip Rasa găsite izolat au mai fost menționate în literatura numismatică în fapt nimeni nu s-a aplecat asupra tezaurului eponim, detaliile descoperirii şi povestea recuperării lui fiind consemnate în arhiva Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române[6].

În anul 1942 pe teritoriul satului Vaidomir[7], comuna Rasa, în malul Dunării[8], locuitorul Andrei Apostol găsea un vas de lut cu mai multe monede din argint. Monedele au fost aduse acasă şi aruncate sub pat, câteva piese fiind luate de copii săi care le-au pierdut. Alte piese au fost tăiate de către găsitor pentru a vedea dacă sunt din metal prețios. Soția sa a mers cu restul la Călăraşi însă oferindu-i-se prețuri mici a reuşit să vândă doar câteva. Fratele ei, Aurel Mitu, frizer la Bucureşti, venind la Călăraşi a luat toate piesele rămase, 28 de exemplare, pe care le-a plasat la anticarii Papazian şi Candrea. Ulterior descoperirii, B. Mitrea în calitate de angajat al Muzeului Național de Antichități a efectuat o serie de cercetări atât la fața locului cât şi în Bucureşti reuşind să afle că tezaurul descoperit pe teritoriul satului Vaidomir conținea inițial 52 de monede, tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, Seleucus I şi imitații după tetradrahmele lui Filip II[9]. Eforturile lui B. Mitrea s-au materializat prin recuperarea a două tetradrahme de tip Alexandru cel Mare ajunse în colecțiile Muzeului Național de Antichități în anii 1947 (donată de Aurel Mitu) [10] şi 1948 (donată de Andrei Apostol, descoperitorul tezaurului)[11]. Dintre monedele aflate la anticarii Papazian şi Candrea, în cursul anului 1943 şase piese au fost achiziționate de către C. Deculescu (patru imitații după tetradrahmele lui Filip II şi două tetradrahme de la Seleucus I), 12 exemplare de către C. Miculescu (toate tetradrahme de tip Alexandru cel Mare) şi trei exemplare de către V. Brabețianu (tetradrahme de tip

[4] PREDA 1973, p. 51-53.

[5] PREDA 1998, p. 140-141.

[6] Mulțumim pe această cale colegului Emanuel Petac pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție documentația păstrată în arhiva Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române.

[7] Comuna Rasa a fost desființată în urma reorganizării administrative din anul 1968 şi Vaidomir integrat satului Rasa.

[8] Tezaurul ar fi fost descoperit într-o zonă în care au fost semnalate urme ale unei aşezări getice; MOISIL 1950, p. 56.

[9] B. Mitrea, Notă de inventar, Registrul de inventar al Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan", p. 274, nr. 200.

[10] *Ibidem*.

[11] *Ibidem*, p. 292, nr. 223.

Alexandru cel Mare)[12]. În 13 noiembrie 1950, probabil în urma implicării autorităților vremii, trei exemplare, tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, poate cele intrate în posesia lui Brabețianu, au fost donate Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei, cu acest prilej fiind precizate o serie de detalii privind soarta monedelor din tezaur. În acelaşi context, pe 30 decembrie 1950, alte 12 tetradrahme de tip Alexandru cel Mare au fost donate Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române de către C. Miculescu fiind vorba de piesele achiziționate în anul 1943 de la anticarul Candrea[13]. Alte două exemplare, tetradrahme de tip Alexandru cel Mare şi Seleucus I au fost cumpărate în anul 1960 de Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române de la C. Deculescu[14]. Dintre cele 14 exemplare aflate în anul 1943 în posesia anticarului Papazian[15], două imitații după tetradrahmele lui Filip II ajunseseră în anii '70 în colecțiile particulare V. Sava şi V. Bratu fiind publicate de C. Preda[16]. Şase piese au intrat apoi la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi în 4 noiembrie 1963 fiind aduse de Apostol Atanasiu, cu precizarea că fac parte din tezaurul descoperit la Rasa în 1942. În privința publicării, mai întâi au fost editate de către C. Moisil în anul 1950, din păcate fără ilustrație, 22 de monede din tezaur[17]. Două dintre monedele achiziționate ulterior, în anul 1960, de Cabinetul Numismatic al Academiei Române au fost publicate cu detalii de O. Iliescu[18]. Discuția asupra problemei imitațiilor după tetradrahmele de tip Filip II a prilejuit publicarea de către C. Preda, de această dată cu detalii şi ilustrație, a şase piese dintre care patru exemplare au fost cuprinse şi în lucrarea lui C. Moisil[19] la care se adăugau două exemplare aflate în colecțiile V. Sava şi V. Bratu[20].

Cele şase piese păstrate la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi şi cele două aflate la Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, pe care le publicăm detaliat cu acest prilej, prezintă un interes aparte ele fiind totodată supuse recent analizelor compoziționale. Structura lotului de monede este următoarea: cinci tetradrahme postume de tip Alexandru cel Mare şi trei imitații după tetradrahmele lui Filip II cunoscute în literatură sub denumirea de imitații de tip Rasa. Prima dintre tetradrahmele care poartă numele lui Alexandru cel Mare, de tip Price 474a, cu sigla Λ, torță în câmp stânga şi stea cu opt raze sub tron a fost emisă în Macedonia, la Amphipolis, în anii c. 315-c. 294 a. Chr. A doua tetradrahmă, de tip Price 248a, cu scut beoțian în câmp stânga a fost bătută tot în Macedonia, la Pella între anii c. 315-c. 310. A treia tetradrahmă de tip Alexandru cel Mare (Price 676) cu NO sub tron a fost emisă la Corint între anii c. 310-c. 290. Dintre cele două tetradrahme de tip Alexandru cel Mare aflate în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", un exemplar are ca siglă un cap de vier aflat pe

[12] Registrul de inventar al Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, p. 133, nr. 809.

[13] *Ibidem*, p. 135, nr. 820.

[14] ILIESCU 1961, p. 655-656; PREDA 1973, p. 51.

[15] B. Mitrea, Notă de inventar, Registrul de inventar, nr. 200, p. 274

[16] PREDA 1973, p. 51.

[17] MOISIL 1950, p. 53-65.

[18] ILIESCU 1961, p. 656, nr. 108-109.

[19] MOISIL 1950, p. 61, nr. 19-22.

[20] PREDA 1973, p. 51-52.

revers în câmp stânga, la fel ca piesa descrisă în catalogul întocmit de Price (nr. 3575a) care o atribuie unui atelier neprecizat din Fenicia sau Siria. Moneda ar fi fost pusă în circulație între anii c. 317-c. 300 a. Chr. Cea de-a doua tetradrahmă, de tip Price 613, a fost atribuită unui atelier macedonean, cel mai probabil Amphipolis, care ar fi emis piese similare între anii c. 280-c. 270 a. Chr. Moneda este uşor uzată din cauza circulației. Reținem că toate celelalte tetradrahme de tip Alexandru cel Mare din lotul descris mai sus prezintă urme de uzură mai pronunțate, una dintre ele, aflată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" fiind deteriorată de către persoana care a donat-o.

Din lotul aflat în colecțiile Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi fac parte şi trei tetradrahme de tip Filip II[21], care nu au fost integrate în catalogul imitațiilor din tezaurul descoperit la Rasa publicat de C. Preda care editează în total şase exemplare, dintre care patru aflate în colecțiile Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române şi două din colecțiile particulare Sava şi Bratu[22]. Menționăm că monedele aflate în colecțiile Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi nu au fost accesibile lui C. Preda care le aminteşte totuşi în momentul în care face un bilanț al pieselor de tip Rasa aflate în tezaur, în total nouă exemplare. Cu acest prilej autorul remarca pe bună dreptate că toate cele şase imitații la care a avut acces au stil apropiat însă prezintă unele diferențe. Într-adevăr, din punct de vedere stilistic sunt asemănări iar din ilustrație se poate observa că primele patru piese din catalogul întocmit de C. Preda au fost bătute cu perechi de ştanțe diferite[23]. Remarcăm totodată că toate cele patru piese, deşi bătute cu ştanțe diferite, prezintă urme de legendă pe revers. Într-o situație diferită se află ultimele două piese descrise de C. Preda care nu mai prezintă urme de legendă pe revers fiind însă bătute cu aceeaşi pereche de ştanțe[24]. Revenind la cele trei piese păstrate la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi observăm că toate sunt bătute cu aceeaşi pereche de ştanțe utilizată şi în cazul celor două piese fără legendă ilustrate de C. Preda. Astfel, dintre cele nouă imitații după tetradrahmele de tip Filip II aflate în tezaurul descoperit în 1942 pe teritoriul comunei Rasa, patru exemplare cu stil relativ asemănător dar bătute cu ştanțe diferite alcătuiesc un grup aparte în care principala caracteristică este prezența pe revers a legendei, mai mult sau mai puțin stilizată. Cel de-al doilea grup este alcătuit din cinci piese bătute cu aceeaşi pereche de ştanțe. Remarcăm faptul că emisiunile cu urme de legendă par a fi circulate, spre deosebire de cele fără legendă care sunt mai bine păstrate sugerând astfel o succesiune a baterii lor. Ținând cont de asemănările stilistice, toate cele nouă imitații de tip Rasa au fost bătute în acelaşi areal, însă în etape diferite. În privința atribuirii lor reținem mai întâi ideea lui C. Moisil, care le plasează în a doua jumătate a secolului IV a. Chr., considerându-le emisiuni locale[25]. Observând un stil diferit de emisiunile prezente în nordul şi vestul Daciei, C. Preda le atribuia geților sau traco-geților de la Dunărea de Jos[26]. Totuşi

[21] Cele trei monede au fost ilustrate pentru prima dată la CULICĂ 1972, p. 72.
[22] PREDA 1973, p. 51-52.
[23] PREDA 1973, nr. 1-4.
[24] PREDA 1973, p. 52, nr. 5 şi 7.
[25] MOISIL 1950, p. 57.
[26] PREDA 1973, p. 51-53; PREDA 1998, p. 140-141.

trebuie să remarcăm că din punct de vedere stilistic există unele asemănări cu tipul monetar intrat în literatură sub numele de Banat şi considerat de C. Preda o emisiune geto-dacă din a doua jumătate a secolului III a. Chr. însă care poate fi pusă mai degrabă pe seama populațiilor din vestul Peninsulei Balcanice, un aport al noilor veniți, scordiscii, nefiind deloc exclus. Analiza descoperirilor şi asemănările stilistice sugerează o contemporaneitate a monedelor de tip Rasa şi a celor de tip Banat fără a avea însă indicii că ar avea emitent comun. Cronologia monedelor de tip Rasa a fost stabilită în funcție de structura tezaurului descoperit în 1942 care, după cum s-a menționat, cuprinde tetradrahme postume de tip Alexandru cel Mare şi tetradrahme cu numele lui Seleucus I. În aceste condiții, în opinia lui C. Preda, emiterea imitațiilor de tip Rasa ar fi avut loc cândva în a doua jumătate a secolului III a. Chr.[27]. Se preciza totodată că "emisiunile de tip Rasa fac legătura dintre faza finală a etapei de început a monetăriei de tip Filip II şi prima fază principală de dezvoltare a aceleiaşi monetării"[28]. În anul 1998, C. Preda relua problema imitațiilor de tip Rasa păstrând cronologia dar plasând de această dată, cu unele rețineri, centrul de emitere în zona getică sud-dunăreană, argumentele fiind prezența unor piese de stil apropiat în tezaurul descoperit la Mecica (în Bulgaria, la 18 km nord-est de Plevna) şi o ştanță de revers aflată la Institutul de Arheologie şi Muzeul din Sofia utilizată pentru realizarea unor piese similare din punct de vedere stilistic celor descoperite la Rasa[29]. Relativ recent, pe baza materialului numismatic descoperit în Bulgaria s-a presupus că emiterea monedelor de tip Rasa a avut loc în Bulgaria de nord-est, în regiunea Silistra[30]. Ipoteza se bazează pe descoperirea în această zonă, între localitățile Aydemir şi Lambrinovo, la 10 km sud-vest de Silistra, a unui tezaur care conține un grup de imitații după tetradrahmele lui Filip II bătute cu aceeaşi pereche de ştanțe[31]. Din punct de vedere stilistic imitațiile au fost integrate în categoria monedelor de tip Rasa[32], data de încheiere a tezaurului Aydemir-Lambrinovo[33] fiind stabilită la c. 270-265 a. Chr. În cazul tezaurului descoperit la Rasa, pe baza ilustrației[34], K. Dimitrov[35] presupune că data de încheiere ar fi la sfârşitul secolului III a. Chr. Supoziția se întemeiază pe identificarea din ilustrația publicată de C. Preda a unor tetradrahme emise de Pergam (anii 279-274 a. Chr.), Odessos (anii 275-265 a. Chr.) şi Mesembria (a doua jumătate a secolului III a. Chr.)[36]. Monedele atribuite oraşelor Pergam şi Odessos au fost identificate corect însă aşa-zisa tetradrahmă mesembriană[37] care, în opinia lui K. Dimitrov, stabileşte data de încheiere a tezaurului Rasa, este de fapt bătută la Corint în anii c. 310-c. 290 a. Chr. (tip Price

[27] *Ibidem*.
[28] PREDA 1973, p. 53.
[29] PREDA 1998, p. 140-141.
[30] DIMITROV 2005, p. 139.
[31] *Ibidem*.
[32] *Ibidem*. Imitațiile sunt integrate în categoria emisiunilor de tip Rasa şi de RUSEVA 1989, p. 3-27 care şi ilustrează tezaurul Aydemir-Lambrinovo.
[33] DIMITROV 2005, p. 139-140.
[34] PREDA 1973, planşa V.
[35] DIMITROV 2005, p. 140.
[36] DIMITROV 2005, p. 139.
[37] PREDA 1973, planşa V, nr. 10; MOISIL 1950, p. 59, nr. 4.

982-984). Remarcăm că tetradrahma de Odessos (de tip Price 1146) este datată de K. Dimitrov între anii 275-265[38], în contradicție cu cronologia largă oferită de M. J. Price, anii c. 280-200 a. Chr. În aceeaşi direcție amintim că, potrivit unor studii recente, debutul emisiunilor de tetradrahme de tip Alexandru cel Mare la Odessos ar fi avut loc la sfârşitul secolului IV a. Chr. sau la începutul celui următor[39]. De altfel, analiza descoperirilor monetare din Bulgaria a condus în ultimii ani la observații importante asupra cronologiei tetradrahmelor emise de oraşele situate pe litoralul de vest al Mării Negre[40]. Data de încheiere a tezaurului Rasa are un rol important în stabilirea cronologiei imitațiilor intrate în literatură sub acelaşi nume. În acest sens menționăm că imitațiile din a doua serie (fără legendă) sunt bătute cu aceeaşi pereche de ştanțe şi nu par a fi circulate, observație care le plasează printre cele mai recente piese din tezaur. Imitațiile din tezaurul Aydemir-Lambrinovo, toate cu rudiment de legendă pe revers, nu au ştanțe comune de avers şi revers cu cele descoperite la Rasa şi deşi exemplarele din ambele tezaure prezintă asemănări stilistice, totuşi, din punct de vedere cronologic, sunt emise în etape diferite. Dintre tetradrahmele de tip Alexandru cel Mare aflate în tezaurul Rasa şi care pot ajuta la stabilirea datei de încheiere, cele mai târzii sunt: un exemplar cu ᛗ pe revers[41] care poate fi atribuit oraşului Milet (Price 2150, anii 295-275), o piesă emisă într-un atelier macedonean, cel mai probabil Amphipolis (Price 613, anii c. 280-270)[42] şi tetradrahma de Odessos datată de K. Dimitrov între anii 275-265[43]. Acestora li se adaugă monedele seleucide considerate inițial a fi emise în timpul vieții lui Seleucus I (318-281). Reanalizarea lor în lumina noilor cercetări asupra monetăriei seleucide oferă informații prețioase asupra datei de încheiere a tezaurului de la Rasa şi implicit importante repere cronologice în privința imitațiilor. Două dintre tetradrahmele seleucide din tezaurul Rasa care poartă pe revers numele lui Seleucus I sunt de fapt emisiuni postume puse în circulație după anul 281. Prima piesă, cu capul Athenei în câmp stânga şi semilună sub tron[44] este o emisiune comemorativă batută la Pergam de către primul Attalid între anii 279-274[45]. Cea de-a doua tetradrahmă, recuperată în anul 1961[46], cu delfin în câmp stânga şi monograme în câmp dreapta şi sub tron face parte dintr-o serie mai largă de emisiuni puse în circulație înainte de 246 a. Chr. de atelierul Laodicea din Fenicia[47]. Potrivit unui studiu dedicat activității acestui atelier, tetradrahma aflată în discuție ar fi fost emisă de fapt în timpul domniei lui Antiochus I (281-261)[48]. Analiza monedelor

[38] DIMITROV 2005, p. 139.

[39] LAZARENKO 2004, p. 48 şi 51.

[40] RUSEVA 1994, p. 11-30; RUSEVA 2008, p. 197-204; RUSEVA 2008a, p. 1-24.

[41] MOISIL 1950, p. 59, nr. 1.

[42] Nr. 2 în catalogul nostru.

[43] PREDA 1973, planşa V, nr. 9; DIMITROV 2005, p. 139.

[44] PREDA 1973, planşa 5, nr. 12; MOISIL 1950, p. 61, nr. 18.

[45] HOUGHTON, LORBER 2002, p. 119, nr. 308b. O piesă similară se află în tezaurul descoperit la Meydancikkale, DAVESNE, LE RIDER 1989, p. 143, nr. 2865.

[46] ILIESCU 1961, p. 656, nr. 109.

[47] HOUGHTON, LORBER 2002, p. 134, nr. 357/6.

[48] HOUGHTON 1999, p. 179 şi 182. Moneda face parte din grupa 20 încadrată în seria III care poate fi datată în timpul domniei lui Antiochus I. O piesă similară se află în

seleucide şi a celor mai târzii tetradrahme de tip Alexandru cel Mare arată că data de încheiere a tezaurului Rasa poate fi stabilită la c. 260 a. Chr. şi nu la sfârşitul secolului III a. Chr. aşa cum a intrat în literatură[49]. Monedele seleucide din tezaurul de la Rasa nu sunt o prezenţă singulară, ele fiind semnalate pe linia Dunării şi în alte descoperiri aşa cum este cazul celor de la Satu Nou, jud. Constanţa[50], Vedea, jud. Giurgiu[51] sau Hinova, jud. Mehedinţi[52]. Asociate cu imitaţii de tip Larissa şi tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, două dintre cele trei monede seleucide din tezaurul de la Hinova au fost iniţial considerate drept imitaţii de epocă. Analiza pieselor arată că una dintre imitaţii este în realitate un original foarte uzat din cauza circulaţiei dar cu siguranţă emis într-un atelier rămas neprecizat (Cappadocia sau estul Siriei sau nordul Mesopotamiei) in timpul coregenţei lui Seleucus I şi Antiochus I (294-281) sau poate cel mai târziu în timpul domniei lui Antiochus I (281-261)[53]. Cea mai veche monedă seleucidă din tezaurul de la Hinova, presupusă iniţial a fi bătută după 306 a. Chr., poate fi atribuită fazei de început a activităţii atelierului Seleucia (c. 300-296/295)[54]. Tezaurul descoperit la Vedea, jud. Giurgiu, alcătuit din tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, Filip III şi Lysimach conţine şi o monedă seleucidă. Datată iniţial c. 305-304 a. Chr.[55], tetradrahma poartă numele lui Seleucus I şi face parte din emisiunile bătute la Seleucia începând cu c. 300 a. Chr[56]. Un grup de şapte tetradrahme seleucide se află şi în tezaurul descoperit la Satu Nou, jud. Constanţa, în a cărui compoziţie intră şi tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, Filip III şi Lysimach[57]. Ascunderea tezaurului de la Satu Nou, considerată iniţial a fi în timpul expediţiilor lui Lysimach împotriva lui Dromichete[58], a avut loc cu siguranţă mai târziu, poate către mijlocul secolului III a. Chr., dovadă fiind o tetradrahmă emisă de Odessos[59] similară cu cea aflată în tezaurul de la Rasa. Apariţia pe cursul Dunării a monedelor seleucide în mai multe tezaure sau descoperiri izolate poate fi pusă pe seama reaşezării structurilor politice din Balcani după invazia celţilor din 279/278 şi mai ales după înfrângerea lor din 277. În ceea ce priveşte regiunea dintre Dunăre şi Munţii Balcani, interpretarea surselor scrise, rezultatele cercetărilor arheologice şi evidenţa numismatică arată că în perioda c. 270-c. 260 a. Chr. întreaga zonă a fost marcată de conflictele dintre celţi şi tribali[60]. Sub presiunea celţilor grupuri de tribali s-au refugiat spre est sau

tezaurul descoperit la Meydancikkale, DAVESNE, LE RIDER 1989, p. 135, nr. 2777.

[49] IGCH, p. 70, nr. 460.

[50] MOISIL 1950, p. 53-65. Amintim că la Satu Nou a fost scoasă la lumină o aşezare getică fortificată: IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 115-154. O privire generală asupra aşezărilor getice din Dobrogea la IRIMIA 2007, p. 137-226.

[51] MITREA 1992, p. 187-191.

[52] DIMITRIU, ILIESCU 1959, p. 259-310; ILIESCU 1976, p. 55-60.

[53] DIMITRIU, ILIESCU 1959, p. 275, nr. 52.

[54] DIMITRIU, ILIESCU 1959, p. 275, nr. 51.

[55] MITREA 1992, p. 189, nr. 19.

[56] HOUGHTON, LORBER 2002, p. 53, nr. 117/1.

[57] MOISIL 1950, p. 53-65.

[58] MOISIL 1950, p. 57.

[59] Moneda nr. 20 din catalogul publicat la MOISIL 1950, p. 63.

[60] THEODOSSIEV 2000, p. 83-84.

au trecut Dunărea în teritoriul getic aşa cum menţionează sursele scrise[61], ascunderea tezaurului de la Rasa având loc în acest context. Dintre imitaţiile după tetradrahmele lui Filip II semnalate în tezaurele descoperite în zona Dunării de Jos nu cunoaştem piese care să fi fost bătute cu aceleaşi ştanţe utilizate în cazul exemplarelor din tezaurul de la Rasa. În privinţa seriei de imitaţii fără legendă pe revers semnalăm doar două descoperiri izolate: o monedă găsită în anul 1970 pe teritoriul satului Rasa, jud. Ialomiţa aflată în prezent în colecţiile Muzeului Brăilei[62] şi alta descoperită tot pe Dunăre, în Banat, la Gornea, jud. Caraş-Severin[63]. Moneda păstrată în colecţiile Muzeului Brăilei este foarte uzată şi face parte din aceeaşi serie de imitaţii fiind bătută cu o ştanţă de avers similară, însă ştanţa de revers, fără legendă şi de stil asemănănător, este diferită[64]. Tetradrahma descoperită la Gornea, jud. Caraş-Severin[65] a fost bătută cu aceleaşi ştanţe de avers şi revers folosite în cazul imitaţiilor fără legendă din tezaurul Rasa. Momentul şi motivul pierderii tetradrahmei descoperită la Gornea sunt cel mai probabil aceleaşi ca în cazul tezaurului Rasa. În privinţa locului de batere a imitaţiilor de tip Rasa toate datele pe care le avem la dispoziţie indică zona cuprinsă între Dunăre şi Munţii Balcani. Originea lor sud-dunăreană este asigurată şi de prezenţa la Institutul de Arheologie şi Muzeul din Sofia a unei ştanţe de revers care a produs monede similare din punct de vedere stilistic cu imitaţiile de tip Rasa din seria fără legendă[66]. Ştanţa de revers aflată la Sofia este amintită şi de C. Preda care însă nu menţionează proveniența acesteia deşi în literatura bulgară se precizase că a fost descoperită într-o peşteră în apropiere de localitatea Lukovit, regiunea Lovech[67]. Descoperirea ştanţei de revers sugerează posibilitatea ca unele imitaţii după tetradrahmele de tip Filip II să fi fost produse chiar în zona locuită de tribali, în care influenţa elenistică este puternică aşa cum o dovedeşte marele tezaur găsit la Rogozen[68], alcătuit din obiecte de argint produse local sau importate, acumulate între a doua jumătate a secolului V a. Chr. şi începutul secolului III a. Chr. Alte două descoperiri importante provin de la Lukovit şi Letniţa, ambele în regiunea Lovech, alcătuite din obiecte din argint de origine tracică acumulate în a doua jumătate a secolului IV a. Chr. şi începutul secolului următor[69]. Amintim că din aceeaşi perioadă provine spectaculosul tezaur din piese de aur descoperit la Panagyurishte, regiunea Pazardjik[70] (c. 110 km la sud de Lukovit). De altfel, pe seama populaţiei din zona de nord-vest a

[61] O discuţie asupra surselor scrise şi a rezultatelor cercetărilor arheologice la THEODOSSIEV 2005, p. 85-92.

[62] HARŢUCHE, ANASTASIU 1976, p. 222, nr. 460.

[63] BĂLĂNESCU 1990, p. 196.

[64] Mulţumim pe această cale colegului V. Sîrbu pentru bunăvoinţa de a ne permite studierea monedei aflată în colecţiile Muzeului Brăilei.

[65] BĂLĂNESCU 1990, p. 196.

[66] Mulţumim pe această cale colegelor Boryana Ruseva şi Miroslava Dotkova pentru amabilitatea de a ne oferi spre studiu ştanţa de revers păstrată în prezent la Sofia, la Institutul de Arheologie şi Muzeul Academiei de Ştiinţe din Bulgaria.

[67] MUŞMOV 1924, p. 12-13.

[68] THEODOSSIEV 2011, p. 38 cu bibliografia. Vezi şi NIKOLOV 1989, p. 189-196.

[69] NIKOLOV 1989, p. 39 cu bibliografia.

[70] NIKOLOV 1989, cu bibliografia.

Traciei, conectată la lumea elenistică, aşa cum o dovedesc descoperirile arheologice, a fost pusă baterea de imitații după tetradrahmele de tip Alexandru cel Mare aflate în tezaurul descoperit la Ogoja, regiunea Sofia[71]. Fenomenul de producere a imitațiilor ar fi avut loc în cadrul unui sistem de relații politice între formațiunile locale care presupunea oferirea de daruri în metal prețios la încheierea unui tratat. Autoarea consideră că în cadrul aceluiaşi sistem care defineşte relațiile politice din zonele locuite de traci a avut loc apariția numeroaselor imitații timpurii după tetradrahmele de tip Filip II[72]. Existența unui astfel de tip de relații politice ar explica baterea grupului de imitații după tetradrahmele de tip Filip II fără legendă pe revers, într-un centru de putere sud-dunărean. În acest stadiu al cercetării precizarea centrului de putere în care au fost bătute imitațiile din tezaurul de la Rasa este dificil de făcut. Descoperirea ştanței monetare la Lukovit sugerează zona locuită de tribali însă nu exclude centrele de putere aflate în nord-est, aşa cum este cazul celui de la Sboryanovo[73]. În privința cronologiei, ținând cont de data de încheiere a tezaurului de la Rasa, imitațiile fără legendă au fost bătute înainte de mijlocul secolului III a. Chr., cel mai probabil către c. 270-c. 260. Analizele compoziționale efectuate asupra a şapte exemplare din tezaurul Rasa (nr. 1, 3-8 din catalogul nostru) arată că imitațiile de tip Rasa fără legendă pe revers au titlul la fel de bun ca şi în cazul emisiunilor de tetradrahme postume de tip Alexandru cel Mare puse în circulație de atelierele din Macedonia în prima parte a secolului III a. Chr., o sursă comună de argint nefiind exclusă[74]. Celelalte imitații din tezaurul Rasa, cu legendă pe revers, fac parte dintr-o etapă anterioară care ar putea să înceapă după anul 294, când la Amphipolis încetează baterea tetradrahmelor postume de tip Filip II. Descoperirile monetare arată că în prima jumătate a secolului III fenomenul imitativ ia amploare în Peninsula Balcanică, centrele de putere aflate în regiunea dintre Munții Balcani şi Dunăre având o contribuție semnificativă.

MONEDE DIN TEZAURUL RASA*

Tetradrahme de tip Alexandru cel Mare
Amphipolis
Av. Capul lui Herakles spre dreapta.
Rv. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ în dreapta. Zeus Aetophoros, şezând pe tron spre stânga, ține sceptru. Sigla Λ şi torță în câmp stânga. Stea cu 8 raze sub tron.
Price 474a, anii c. 315-c. 294.

1. AR ↘ 16,87; 25x24 mm. Inventar 2393.

Amphipolis (?)
Av. Ca mai sus.

[71] RUSEVA 1997, p. 5-18.
[72] RUSEVA 1997, p. 16-17.
[73] STOYANOV 2003, p. 413-423 cu bibliografia.
[74] Analizele au fost efectuate de către dr. Bogdan Constantinescu de la Institutul Național de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" căruia îi mulțumim şi pe această cale.

* Monedele nr. 1, 4-8 se află la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi şi nr. 2-3 la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române.

Rv. Ca mai sus. În câmp stânga semilună şi monograma . Monograma în stânga, jos. Sub tron monograma .
Price 613, anii c. 280-c. 270.

2. AR ↗ 16,35g; 28x27 mm. Inv. 223.

Pella
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus. Scut beoţian în câmp stânga.
Price 248a, anii c. 315-c. 310.

3. AR ↖ 15,86g; 28x26 mm. Inv. 200.

Corint
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus. În câmp stânga Nike ţinând cunună. Sub tron NO.
Price 676, anii c. 310-c. 290

4. AR → 16,90g; 25x24 mm. Inv. 2392.

Atelier necunoscut din Fenicia sau Syria
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus. Cap de vier în câmp stânga.
Price 3575a, anii c. 317-c. 300

5. AR ↑ 16,83g; 25x24 mm. Inv. 2394.

Imitaţii după tetradrahme de tip Filip II
Av. Capul lui Zeus, cu cunună de lauri, spre dreapta.
Rv. Cal şi călăreţ la trap spre dreapta. Fără legendă.

6. AR ← 14,17g; 23 mm. Inv. 2387. Aceleaşi ştanţe de avers şi revers ca la nr. 7 şi 8.
7. AR → 14,01g; 23x24 mm. Inv. 2388. Aceleaşi ştanţe de avers şi revers ca la nr. 6 şi 8.
8. AR ← 13,90g; 22 mm. Inv. 2386. Aceleaşi ştanţe de avers şi revers ca la nr. 6 şi 7.

BIBLIOGRAFIE

BĂLĂNESCU 1990 – D. Bălănescu, *Descoperiri numismatice din sudul Banatului (V)*, Banatica 10 (1990), p. 187-204.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Observaţii cu privire la locul tipului „Rasa" în cronologia emisiunilor numismatice geto-dacice*, Ialomiţa, Studii şi comunicări de muzeologie, arheologie-istorie şi etnografie 1 (1972), p. 69-74.

DAVESNE, LE RIDER 1989 – A. Davesne, G. Le Rider, *Le trésor de Meydancikkale (Cilicie Trachée, 1980)*, Paris, 1989.

DIMITRIU, ILIESCU 1959 – S. Dimitriu, O. Iliescu, *About the issues of the Apollo-Amphipolis type and their role in the currency history of the Geto-Dacians*, Dacia N.S. 3 (1959), p. 259-310.

DIMITROV 2005 – K. Dimitrov, *Imitations of Greek Coins in the Getic State with Capital Helis? in, „Sboryanovo" during the Early Hellenistic Age*, Thracia 16 (2005), p. 137-150.

HARŢUCHE, ANASTASIU 1976 – N. Harţuche, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecţiei de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976.

HOUGHTON 1999 – A. Houghton, *The Early Seleucid Mint of Laodicea ad Mare (c. 300-246)*, Travaux de numismatique grecque offerts à Georges Le Rider, London, 1999, p. 169-184.

HOUGHTON, LORBER 2002 – A. Houghton, C. Lorber, *Seleucid Coins. A*

Comprehensive Catalogue, vol. I, partea 1, New York-Lancaster-London, 2002.

IGCH 1973 – M. Thompson, O. Mørkholm, C. M. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973.

ILIESCU 1961 – O. Iliescu, *Tezaurul de la Rasa, raionul Călăraşi*, în Caiet selectiv de informare asupra creşterii colecţiilor Bibliotecii Academiei R.P.R. 2 (1961), p. 655-656.

ILIESCU 1976 – O. Iliescu, *Precizări cu privire la prezentarea unor tezaure de monede greceşti găsite în România*, SCIVA 27 (1976), 1, p. 55-60.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-226.

IRIMIA, CONOVICI 1989 – M. Irimia, N. Conovici, *Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou - "Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa). Raport preliminar*, Thraco-Dacica 10 (1989), p. 115-154.

LAZARENKO 2004 – I. Lazarenko, *Monetosečeneto na Odesos v kraja na IV v. pr. Hr.*, Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea. International Conference, Varna, September 12th-15th, 2001, Acta Musei Varnaensis, 2 (2004), p. 33-51.

MOISIL 1950 – C. Moisil, *Informaţii noi cu privire la originea şi caracterul monetelor dace*, Buletin ştiinţific 2 (1950), 2-4, p. 53-65.

MUŞMOV 1924 – N. Muşmov, *Monetite i pečatite na bălgarskite ţare*, Sofia, 1924.

NIKOLOV 1989 – B. Nikolov, *Le trésor thrace de Rogozène, dép. de Vratsa, Bulgarie*, Thraco-Dacica 10 (1989), p. 189-196.

RUSEVA 1989 – B. Ruseva, *Monetna ţirkulaţia v Trakia prez rannia elinizăm (po danni ot monetnite săkrovişta ot naşite zemi)*, Numizmatika 4 (1989), p. 3-27.

RUSEVA 1994 - B. Ruseva, *Părvite emisii srebărnii alexandrov tip tetradrahmi ot Sinopa, Mesambria i Kalatis v konteksta na săkrovişteto ot Varna/IGCH 871*, Numizmatika i sfragistika 1-4 (1994), p. 11-30.

RUSEVA 1997, B. Ruseva, *The Coin Hoard from Ogoja Village, Sofia Region (IGCH 435) and the Early Barbaric Imitations of the Alexander Tetradrachm*, Archaeologija Bulgarica 1 (1997), p. 5-18.

RUSEVA 2008 - B. Ruseva, *Not Chalcedon, but Callatis struck the Gold and Silver Alexanders of the issues Price 890-946 in the third Century B.C.*, in *Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septuagenarii magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblata,* Bucharest, 2008, p. 197-204.

RUSEVA 2008a - B. Ruseva, *Za srebărnite aleksandrovki na Kalatis Pontiiski*, Numizmatika, Sfragistika i Epigrafika 4 (2008), p. 1-24.

STOYANOV 2003 –T. Stoyanov, *The Getic Capital at Sboryanovo: new excavation issues & research developments*, Thracia 15 (2003), p. 413-423.

MITREA 1992 – B. Mitrea, *Le trésor monétaire de Vedea, de Giurgiu (IGCH, 449)*, Dacia N.S. 36 (1992), p. 187-191.

THEODOSSIEV 2000 – N. Theodossiev, *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC*, BAR International Series 859, 2000.

THEODOSSIEV 2005 – N. Theodossiev, *Celtic Settlement in North-Western Thrace during the Late Fourth and Third Centuries BC: Some Historical and Archaeological Notes*, Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak, ed. H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska, Cracovia, 2005, p. 85-92.

THEODOSSIEV 2011 – N. Theodossiev, *Ancient Thrace during the First Millennium BC, The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC*, Colloquia Antiqua, 1, Leuven/Paris/Walpole, MA, 2011, p. 1-60.

Pl. I – Monede din tezaurul descoperit la Rasa

MONEDE BIZANTINE RECENT DESCOPERITE ÎN DOBROGEA (SEC. VI-VII)

Gabriel CUSTUREA*

Keywords: *Byzantine Empire, Byzantine Dobruja, Byzantine coins.*
Cuvinte-cheie: *Imperiul bizantin, Dobrogea bizantină, monede bizantine.*

Abstract: *The author presents a number of 187 Byzantine coins coming from archaeological sites and from private collections. They were discovered in 16 localities. From numismatic point of view we have to mention unknown pieces, like those at nr. 45, nr. 104 and nr. 126. Double struck (nr. 41, nr. 151) or overstruck (nr. 32, nr. 94) pieces must also be recorded. We also mention a counterfeit from Justinianus' I time (nr. 27). The Byzantine Dobruja catalogue of numismatic sites reaches 110 localities with these published coins. The large differences between the lots - 46 locations with only one coin - to centers with hundreds of pieces – determine us to conclude that during a great part of the 6th century, especially the second half of it, we have to deal with a monetary economy developing like islands, in and around the ancient Dobrujan cities.*

Rezumat: *Autorul prezintă un număr de 187 monede bizantine provenite de la şantiere arheologice şi din colecţii private. Ele au fost descoperite în 16 localităţi. Din punct de vedere numismatic se remarcă piese inedite (nr. 45, nr. 104 şi nr. 126). Sunt de consemnat, de asemenea, piese cu dublă frapă (nr. 41, nr. 151) sau surfrapate (nr. 32, nr. 94). Remarcăm şi o imitaţie din timpul lui Justinianus I (nr. 27). Cu monedele noi publicate repertoriul numismatic al Dobrogei bizantine ajunge la 110 localităţi. Diferenţele mari între loturi – 46 puncte cu o singură monedă, până la centre cu sute de piese –, ne conduc la concluzia că, pe o mare parte din secolul al VI-lea, mai ales în a doua sa jumătate, avem de-a face cu o economie monetară ce se dezvoltă insular în interiorul şi în preajma marilor oraşe antice dobrogene.*

După nici patru ani de la apariţia ultimei contribuţii proprii referitoare la acest subiect, numărul semnificativ al descoperirilor şi importanţa unora dintre piese ne obligă să le prezentăm specialiştilor[1]. Este vorba de un număr de 187

* Gabriel Custurea: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, Constanţa, 900745; custurea@gmail.com.

[1] Ultimele piese publicate se găsesc la CUSTUREA 2008, p. 533-562, piese descoperite izolat şi la GÂNDILĂ 2009, p. 87-106, un depozit monetar.

monede găsite în 16 localități dobrogene. O bună parte provin din cercetările sistematice sau preventive ale colectivului constănțean (Capidava, Constanța, Pantelimonu de Sus), iar celelalte din colecții private.

Din punct de vedere numismatic ni se pare demn de remarcat piesa nr. 27 - un *follis* imitație sau mai curând o emisiune a unei monetării mobile. Hemifollisul numărul 32 este surfrapat pe o piesă de 16 *nummia* de la Justinianus I. Piesa de 10 *nummia*, cu nr. 45 emisă de Tiberius II este inedită față de determinatoarele cunoscute (**MIB II**). De remarcat, piesele nr.41 şi 151 (5 *nummia*) cu dublă frapă pe avers. De asemenea, *hemifollis-ul* nr. 82 cu greutate şi flan pentru piesele reformate, dar bătut cu matrițe din seria anterioară. Trebuie adaugate piesele nr. 104, *hemifollis* de Constantinopol, emis de Justinus II şi bătut într-o *officina* neconsemnată în MIB II şi nr. 126, *hemifollis* de Cyzic, emis de Justinus II, variantă cu *chrismon* pe revers. În sfârşit, follisul emis de Heraclius, descoperit la Murighiol, este surfrapat pe o piesă inițial bătută de Justinus II. Pentru epoca respectivă astfel de emisiuni sunt destul de frecvente în descoperiri[2].

Referitor la localitățile unde au fost găsite piesele, sunt de subliniat câteva aspecte.

Bărăganu este cunoscut până în prezent prin descoperirea unui *follis* de la Justinus I şi un altul de la Justinianus I[3]. Descoperirile numismatice de la Capidava, răspândite în mai multe publicații, au fost publicate în ultima vreme cu întreaga bibliografie[4]. Piesele de la Constanța se alatură sutelor de astfel de descoperiri; acestea sunt găsite în umplutura de la fundația sediului MINAC din Piața Ovidiu, unde au fost făcute lucrări de consolidare[5]. Dunăvățul apare ca un punct nou pe harta descoperirilor dobrogene din secolele VI-VII. Piesa de la Dunăreni-Bratca se alătură unui alt lot ce se eşalonează de la Anastasius I la Justinus II, publicat cu puțin timp înainte[6]. De la Hârşova provin mai multe piese bizantine din secolele VI-VII care au fost publicate în ultimele două decenii[7].

---

[2] POENARU, OCHEŞEANU, POPEEA 2004, p. 116, nr. 909, 911; p. 117, nr. 912-914 (Focas); p. 124, nr. 964, 966-968; p. 125, nr. 969 – 974; p. 127, nr. 983 (Heraclius); CUSTUREA 1986, p. 277, nr. 6 (Heraclius); VERTAN, CUSTUREA 1988-1989, p. 380, nr. 1306 (Focas); CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1997, p. 379, nr. 1737 (Focas); Iidem 1999, p. 355, nr. 2909, (Focas); CUSTUREA 2008 p. 546, nr. 224 (Focas).

[3] CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1998, p. 316, nr. 1831-1832. Precizăm că ultimele trei cronici constănțene au fost semnate G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, pe principiul ponderii materialului şi contribuției autorilor, spre deosebire de primele 10 care aveau la bază criteriul cronologic al materialului.

[4] CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 424-426, nr. 9-36; CUSTUREA 2008, p. 536-537, nr. 11-19; GÂNDILĂ 2003-2005, p. 131, nr. 10; GÂNDILĂ 2007, p. 607-623; GÂNDILĂ 2009, p. 87-106; CUSTUREA 2004-2005, p. 507-508.

[5] O *pentanummia* emisă de Justinianus I la Constantinopol (527-538), o altă *pentanummia* de la Justinus II emisă la Constantinopol şi un *hemifollis* de la Mariucius Tiberius (CON, A, 590-591), au fost descoperite în cursul unor cercetări preventive din zona peninsulară a municipiului.

[6] CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 428. nr. 71-76.

[7] CUSTUREA 2004-2005, p. 497, nr. 34, p. 512-513 cu bibliografia; CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 429. nr. 77 (este necesară precizarea că piesa de la nr. 78 este descoperită la Histria şi numai o eroare de tehnoredactare a plasat-o sub vocea Hârşova; CUSTUREA 2008, p. 543, nr. 146.

După patru decenii de cercetări de salvare (cu o frecvență neregulată) şi alte aproape două decenii de săpături sistematice putem aprecia că de la Isaceea nu s-a recoltat un material numismatic prea bogat (circa 200 monede), databil în perioada pe care o analizăm[8].

Aşezarea de la Izvoarele (Sucidava) apare din nou cu un lot însemnat, situl fiind un furnizor de sute şi mii de piese mici, monede, sigilii, accesorii[9] ba chiar a unui tezaur episcopal[10], deşi în zonă nu au fost înterprinse nicicând cercetări sistematice. Localitatea Lanurile îmbogățește lista descoperirilor cu un lot important, în zonă fiind găsite o piesă monetară şi accesorii din secolele X-XI[11]; tot aici, prin anii '50 s-a aflat şi un tezaur monetar din secolul al XVIII- lea[12]. Descoperirile de la Murighiol – aşezarea *extra muros* –, vin să se adauge celor cunoscute până acum[13]. Aşezarea bizantină timpurie de la Nufăru este reprezentată printr-un lot important de piese care se alătură celor publicate până în prezent[14]. Palazu Mic, cu descoperirile de aici, reprezintă un punct nou pe harta Dobrogei bizantine.

Reluarea cercetărilor sistematice de la Pantelimonu de Sus - Ulmetum a îmbogățit substanțial materialul numismatic cunoscut din această fortificație târzie[15]. Lotul de la Slava Rusă se adaugă descoperirilor provenite din cercetările sistematice sau achiziții, care fac din acest sit arheologic unul dintre cele mai productive pentru epoca studiată, aducând aşezarea de aici alături de cele de la Constanța, Histria şi Silistra.[16]

De la Topalu provin mai multe piese fără context arheologic sursa lor fiind colecțiile private[17]. Valu lui Traian era cunoscut până în acest moment cu o singură descoperire, un *follis* emis de Justinus I la Nicomedia[18]. În sfârşit,

---

[8] BAUMANN 2010, p. 82, nr. 6, 7, 18; p. 99, nr. 5, 7-40; p. 100, nr. 57, 58, 68, 72, 96, 98-101; p. 101, nr. 103-107, 119, 120, 125-133; p. 102, nr. 157-159; p. 156, nr. 5-12; CUSTUREA 2004-2005, p. 515 cu bibliografia; POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004, *passim*; CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 429, nr. 79; la lucrările citate se adaugă un lot aflat în studiu, compus din 31 de bronzuri: Anastasius I – 1M, 2K; Justinus I -1M, 2K, Justinus I sau Justinianus I – 1M, 1K; Justinianus I – 3K (527-537), 7 I; Justinus II – 2M, 5K; Mauricius Tiberius – 3K; Focas -1M, 1K, Tiberius II sau Focas 1K.

[9] BARNEA 2000, p. 293-306; CULICĂ 1969, p. 355-371; CULICĂ 1972, p. 267-300; CULICĂ 1973-1975, p. 227-230; CULICĂ 1975, p. 215-262; CULICĂ 1976, p. 115-133; CULICĂ 1979, p. 145-149; CULICĂ 1976-1980, p. 253-262; DIACONU 1963, p. 548-550; IRIMIA 1985, p. 141-156; IRIMIA 1998, p. 37-48; IRIMIA 2002-2003, p. 161-176.

[10] RĂDULESCU, CLIANTE 1986, p. 127-158.

[11] Un *follis* din clasa A3 şi obiecte mărunte din metal din această perioadă se află în curs de publicare.

[12] POPEEA, CUSTUREA 1976-1980, p. 389-394, noi informații la CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 250, nr. 80.

[13] ISVORANU, VÎLCU 2010, p. 418-420 şi bibliografia p. 408, n. 1.

[14] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, DAMIAN, MOISIL, IACOB, PETAC 2005-2006, p. 392, nr. 59-65.

[15] CUSTUREA 2004-2005, p. 521-522, cu bibliografia; CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 429-430, nr. 86-91; CUSTUREA 2008, p. 546, nr. 213-223.

[16] IACOB 2005, p. 75-80; IACOB 2009, p. 68-75, CUSTUREA 2004-2005, p. 499-501, nr. 70-102.

[17] CUSTUREA 2004-2005, p. 501, nr. 105-111, p. 525-526 cu bibliografia; CUSTUREA 2008, p. 547-548, nr. 225-264.

[18] CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1999, p. 361, nr. 2250.

numerosul lot, fără informații privind locul de găsire, vine să completeze datele despre situația descoperirilor monetare bizantine timpurii.

Prin noile descoperiri publicate, numărul localităților unde au fost găsite monede bizantine din secolele VI-VII a ajuns la 110. În acelaşi timp se conturează tot mai mult o ierarhizare a lor din punct de vedere al numărului de piese, de la 46 de localități cu o descoperire singulară până la sute de piese descoperite în fostele oraşe antice: Constanța, Histria, Slava Rusă, Silistra, Isaccea, Adamclisi etc. Astfel rămâne demonstrată dezvoltarea insulară a economiei monetare dobrogene în perioada analizată, cu precădere după domnia lui Justinianus I[19]. Toate aceste fenomene economice s-au desfăşurat în condițiile destrămării *limes*-ului dunărean sub loviturile avaro-slave şi a fenomenului de ruralizare a societății[20].

CATALOG

BĂRĂGANU

Justinus I

1. AE ↑, 7,37 g., 28 x 26 mm.
   MIBE, p. 97, nr. 18, K,
   CON, Γ, a: 518-522.
   Col. privată.

2. AE ↗, 16,69 g., 29 mm,
   MIBE, p. 96, nr. 12, M,
   CON, B, a: 522-527.
   Col. privată.

3. AE ↑, 8,81 g., 25 x 22 mm,
   MIBE, p. 97, nr. 19, K,
   CON, ?, a: 522-527.
   Col. privată.

Justinus I sau Justinianus I

4. AE ↓, 2,02 g., 12 mm,
   MIBE, p. 99 (129), nr. 32 (93), Є,
   CON, A, a: 522-537.
   Col. privată.

Justinianus I

5. AE ↓, 20,08 g., 35x34 mm,
   MIBE, p. 136, nr. 113a, M,
   NIK, A, a: X/X = 546/47.
   Col. privată.

CAPIDAVA

Justinus I

6. AE ↓, 16,20 g., 33 mm,
   MIBE, p. 96, nr. 11, M,
   CON, Δ, a: 518-522.

Justinus I sau Justinianus I

7. AE ↗ 18,45 g., 33,5 x 32,5 mm,
   MIBE, tip general, M,
   CON, Δ, a: ? = 522-537.

Justinianus I

8. AE ↓, 16,87 g., 33,5 x 32,5 mm,
   MIBE, p. 126 g., nr.83, M,
   CON, ?, a: 527-537.

9. AE ↙, 14,16 g., 29,5 x 28,5 mm,
   MIBE, p. 126, nr. 84, M,
   CON, Δ, a: 527-537.

10. AE ↓, 2,40 g., 12,5 mm,
    MIBE, p. 129, nr. 93, Є,
    CON, A, a: 527-537.

11. AE ↘, 11,15 g., 31x30 mm,
    MIBE, p. 132, nr. 91², K,
    CON, Є, a: X/II/II = 540/41

[19] OBERLÄNDER – TÂRNOVEANU 2003a, p. 348-350; OBERLÄNDER – TÂRNOVEANU 2003b, p. 221-222.

[20] MADGEARU 1997, p. 315-336; MADGEARU 2001, p. 207-217; MADGEARU 2007, p. 151-158; BOUNEGRU, ADUMITROAEI 2005-2006, p. 259-282.

12. AE ↙, 4,27 g., 20 mm,
MIBE, p. 150, nr. 157c, I,
ANT, a: X/X = 546/47.

13. AE ↘, 5,08 g., 18 x 17 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99², I,
CON, a: X/X/IX? = 556/57?

14. AE ↖, 3,45 g., 15,5 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99², I,
CON, a: X/X?III = după 549/550.

15. AE →, 2,36 g., 15,5 x 14,5 mm,
MIBE, p. 133, nr.99², I,
CON, a: X/?? = 550/51-565.

Justinus II

16. AE ↓, 5,65 g., 20,5 x 19,5 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70a,K,
TES, a: Δ = 568/69.

17. AE ↖, 1,38 g., 14 mm,
MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, B, a: 565-578.

Mauricius Tiberius

18. AE? 5,20 g., ruptă,
MIB, II, p. 115, nr. 70C(70D), K,
CON, ?,a: Ч = 586/87.

CONSTANȚA-Tomis
Mauricius Tiberius

18a. AE ↓, 8,76 g, 29,5 × 25,5 mm
MIB, II, p. 117, nr. 75B, M
NIK, A, a: II/II = 585/86
MINAC 2011, Inv. 81511.

Heraclius

19. AE ↙ 8,89 g., 33 mm, surfrapare pe Focas Av/Rv.
MIB III, p. 223, nr. 160b, M.
CON, Γ a: III = 612/13
MINAC, 2011, Inv. 81382.

DUNĂRENI-Bratca
Justinus II

20. AE ↓ 1,31 g., 15 x 13,5 mm,
MIB II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, a: 565-578.
Inv. 64276.

DUNAVĂȚ
Justinus I

21. AE ↑, 9,40 g., 26 x 24,5 mm,
MIBE, p. 97, nr. 19, K,
CON, Γ, a: 522-527.
Col. privată.

22. AE ↓, 3,59 g., 17,5 mm,
MIBE, p. 101, nr. N43, I,
NIK, a: 522-527
Col. privată.

Justinianus I

23. AE ↑, 13,59 g., 29 mm,
MIBE, p. 127, nr. N84, M,
CON, Γ, a: 527-537.
Col. privată.

24. AE ↙, 16,40 g., 29,5 x 28 mm,
MIBE, p. 126, nr. 84, M,
CON, Δ, a: 527-537.
Col. privată.

25. AE ↘, 16,70 g., 29,5 mm,
MIBE, p. 127, nr. 87, M,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

26. AE ↓, 15,78 g., 30,5 x 28,5 mm,
MIBE, p. 127, nr. 87, M,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

27. AE ↑, 12,63 g., 29 x 26 mm,
Av. ONIYSTIAIANVS PPA c.p.e.
Rv. * Ⓜ * c.p.e.
Imitație
Col. privată.

Justinus II

28. AE ↓, 7,37 g., 23,5 x 21 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 44a, K,
CON, B, a: II/II = 568/69.
Col. privată.

29. AE ↓, 4,95 g., 21 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: Δ=568/69.
Col. privată.

30. AE ↑, 6,21 g., 23 x 22 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 47a, K,
NIK, a: ⏀I = 571/72
Col. privată.

31. AE?, 3,28 g., 19 x 17 mm, ruptă,
MIB, II, p.102, nr.70a, K,
TES, a: X = 574/75.
Inv. 80011.

32. AE ↓, 6,37 g., 27 x 21,5 mm,
surfrapare pe IS, Justinianus I
Rv./Rv.
MIB, II, p. 102, nr. 70d, K,
TES, a: X = 574/75
Col. privată.

HÂRŞOVA- Carsium
Justinus II

33. AE ↓, 14,62 g., 31 x 30 mm,
MIB, II, p. 100, nr. 56a, M,
ANT, Γ a: ⏀ / II = 571/72.

ISACCEA- Noviodunum
Justinus I

34. AE ↙, 11,25 g., 29 mm.
MIBE, p. 98, nr. 23, M,
CON, A, a: 507/512.

Justinianus I

35. AE?, 1,55 g., 14,5 x 13,5 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99², I,
CON, a: X/X/X/? = 556/57-565.
Inv. 80931

36. AE ↗, 3,28 g., 15 x 13,5 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118 b, I,
NIK,a:X/XX/⏀ = 562/63.
Col. privată.

37. AE ↑, 3,55 g., 15,5 x 14 mm,
MIBE, p. 142, nr. 123a, I.
KYZ, a: X/XX/ ⏀I = 563/64.

Justinus II

38. AE ↑, 15,03 g., 30 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46b, M,
NIK, B, a: ⏀ = 570/71

39. AE ↓,13,67 g, 31 x 30 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46a, M,
NIK, B, a: ⏀ = 570/71.

40. AE ↑, 4,78 g., 23 mm,
MIB II, p. 100, nr. 51b, K,
KYZ, a: X = 574/75.

41. AE ↓, 1,62 g., 17 x 15 mm, dublă frapă Av.
MIB II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, Γ, a: 565-575

42. AE ↓, 2,40 g., 15 x 13,5 mm,
MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, Δ, a: 565-578.
Col. privată.

43. AE ↓, 2,56 g., 14 mm,
MIB II, p. 99, nr. 49, Є,
NIK, a: 565-578.

44. AE ↓, 1,96 g., 14 mm,
MIB II, p. 99, nr. 49, Є,
NIK, a: 565-578.

Tiberius II

45. AE ↓, 2,08 g,15 x 14 mm, inedită I.
Av. Bust profil dr. DNTIb CONST...PPAV
Rv. ⏀
I, ANT, a: II/II = 578.
Col. privată.

Mauricius Tiberius

46. AE ↙, 6,80 g., 24,5 x 19,5 mm,
MIB II, p. 116, nr. 70D, K, var...-MA...
CON, A, a: X = 591/92.

IZVOARELE - Sucidava

Anastasius I

47. AE ↓, 8,32 g., 25 mm,
MIBE, p. 88, nr. 33, K,
CON, Є, a: 512-517.
Inv. 80861.

Justinus I

48. AE ↗, 18,04 g., 31 x 27,5 mm,
MIBE, p. 96, nr. 12, M,
CON, Δ, a: 522-527.
Inv. 80863.

49. AE ↓, 8,24 g., 25 x 24 mm,
MIBE, p. 97, nr. 19, K,
CON, B, a: 522-527.
Inv. 80862.

50. AE ↓, 1,53 g., 14 mm,
MIBE, p. 101, nr. 46, Є
NIK, a: 522-527.
Inv. 81248.

Justinianus I

51. AE ↓, 17,31 g., 35 x 33,5 mm,
MIBE, p. 129, nr. 95a, M,
CON, Γ, a: X / ϚI = 542/43.
Inv. 80864.

52. AE ↓ 15,82 g., 30 mm,
MIBE, p. 131, nr. 95 f, M,
CON, Δ, a: X/X/X = 556/57.
Inv. 81172.

53. AE ↑, 11,84 g., 33 mm, trecută prin foc, Av. exfoliat
MIBE, p. 130, nr. 95a, M,
CON, B, a: X/X/X?/II = 558/59?
Inv. 81249.

54. AE ?, 1,53 g., 17 mm, ruptă,
MIBE, p. 138, nr. 118(a,b), I,
NIK, a: X/XX/ ϚI = 563/64.
Inv. 80013.

55. AE ↓, 3,76 g., 16 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99², I,
CON, a: ? = 550-565.
Inv. 80012.

Justinus II

56. AE ↑, 6,95 g., 23 x 22 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 44a, K,
CON, Δ, a: II = 566/67.
Inv. 80865.

57. AE ↓, 5,00 g., 21,5 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a:Δ = 568/69.
Inv. 80871.

58. AE ↓, 7,50 g., 23,5 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 47a, K,
NIK, a: Ϛ = 570/71.
Inv. 80866.

59. AE ↑ 5,66 g., 24x22 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 47a, K,
NIK, a: ϚI = 571/72.
Inv. 80870.

60. AE ↘, 12,04 g., 29,5 x 28 mm,
MIB, II, p. 94, nr. 43a, M,
CON, Γ, a: Ϛ/II = 572/73.
Inv. 80859.

61. AE ↓, 6,05 g., 21,5 mm,
MIB, II, p. 99, nr. 51b, K,
KYZ, a: ϚII = 572/73.
Inv. 80860.

62. AE ↑, 13,42 g., 30 x 27,5 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 46a, M,
NIK, B, a: ϚI/II = 573/74.
Inv. 80868.

63. AE. ↓, 13,20 g., 29,5 x 28 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 46 a, M,
NIK, A, a: X/III? = 577/78?
Inv. 80867.

64. AE ↑, 2,02 g., 14 x 13 mm,
MIB, II, p. 100, nr. 53, Є,
KYZ, a: 565-578.
Inv. 80878

Mauricius Tiberius

65. AE ↓, 11,13 g., 29 mm,
MIB, II, p. 112, nr. 65B, M,
CON, A, a: I = 582/83.
Inv. 80869.

66. AE ↖, 2,56 g., 20 x 19 mm,
MIB, II, p. 117, nr. 72A, I,
CON, a: 582/83.
Inv. 80872.

LANURILE

Anastasius I

67. AE ↓ 17,59 g., 35 x 33 mm.
MIBE, p. 86, nr. 23, M,
CON, A, a: 507-512
Col. privată.

Justinus I

68. AE ↑18,80 g., 30 x 28 mm,
MIBE p. 96, nr.12, M,
CON, A, a: 522-527.
Col. privată.

69. AE ↓ 16,03 g., 29 mm
MIBE, p. 96, nr. 12, M,
CON, ?, a: 522-527.
Col. privată.

70. AE ↓ 7,78 g., 25 mm
MIBE p. 97, nr. 19, K,
CON, Δ, a. 522-527.
Col. privată.

71. AE ↓16,50 g., 30 mm,
MIBE, p. 100, nr. 39, M,
NIK, A, a: 522-527.
Col. privată.

Justinianus I

72. AE ↙18,00 g., 29,5 mm
MIBE, p. 126, nr. 84, M,
CON, B, a. 527-537.
Col. privată.

73. AE ↘, 6,00 g., 22 x 20 mm,
MIBE, p. 153, nr. 169, IS,
TES, a: 538-551
Col. privată.

74. AE ↓, 3,85 g., 21,5 x 20,5 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99, I,
CON, ?, a: ?/X? = 556/57-565
Col. privată.

Justinus II

75. AE ↓, 6,29 g., 21 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 68b, K,
TES, a: II? = 566/67?
Col. privată.

76. AE ↓ 5,47 g., 21 x 18 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: Є = 569/70
Col. privată.

77. AE ↓ 4,72 g., 20 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: ЧIII (?) = 572/73
Col. privată.

78. AE ↓ 5,91 g., 21 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70e, K,
TES, a: X = 574/75
Col. privată.

79. AE ↓ 5,94 g., 21 mm,
MIB II, p. 96-97, nr. 44a, K,
CON, Δ, a: ? = 565-578.
Col. privată.

Mauricius Tiberius

80. AE ↓, 3,38 g., 24,5 x 21 mm,
MIB, II, p. 115, nr. 70D, K,
CON, A,a: ϚI = 588/89.
Col. privată.

81. AE ↓ 5,83 g., 22,5 x 21,5 mm,
MIB II, p. 115-116, nr. 69-70, K,
CON, A, a:? = 582-601/02.
Col. privată.

MURIGHIOL - Halmyris
(aşezarea *extra muros*)
Anastasius I

82. AE ↑, 8,11 g., 25,5 mm,
MIBE, p. 88, tip 32, K,
var.cu greutate şi flan pentru piesele reformate
CON, Γ, a: 512-517.
Col. privată.

Justinianus I

83. AE ↑, 16,00 g., 30,5 mm,
MIBE, p. 126, nr. 84, M,
CON, B, a: 527-537.
Col. privată.

84. AE ↓, 18,42 g., 32 x 27 mm,
MIBE, p. 126, nr. 84, M,
CON, Δ, a: 527-537.
Col. privată.

85. AE ↘, 13,89 g., 30,5 mm,
MIBE, p. 137, nr. 116a, K,
NIK, a: XIII = 539/40.
Col. privată.

86. AE ↓, 15,82 g., 32,5 x 26 mm, ruptă,
MIBE, p. 129, nr. 95a, M,
CON, Δ, a:? = 538-542 (după greutate).
Col. privată.

87. AE ↙, 1,99 g., 16 x 14,5 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118a, I,
NIK, a: X/XX/ V = 561/62.
Col. privată.

Justinus II

88. AE ↓, 15,62 g., 30 x 28 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 46 a, M,
NIK, B, a: II/II = 568/69.
Col. privată.

89. AE ↓, 7,95 g., 24 x 22 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 44a, K,
CON, Δ, a: Ч = 569/70.
Col. privată.

90. AE ↓, 5,25 g., 20,5 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70c, K,
TES, a: Є = 569/70
Col. privată.

91. AE ↓, 12,35 g., 28 x 27 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 46b, M,
NIK, A, a: ЧІ = 571/72.
Col. privată.

92. AE ↘, 6,62 g., 23,5 mm,
MIB, II, 96, nr. 44a, K,
CON, A,a: ЧІІ = 572/73.
Col. privată.

Mauricius Tiberius

93. AE ↓, 7,83 g., 23 x 20 mm,
MIB, II, p. 115, nr. 69B, K,
CON, A, a: I = 582/83.
Col. privată.

Heraclius

94. AE ↘, 13,80 g., 29 mm,
MIB, III, p. 223-224, nr. 160 a, b, c, M,
surfrapare peste Justinus II,
Av/Rv – Rv/Av.
CON, Δ, a: ? = 612/13-615/16.
Col. privată.

NUFĂRU - Thalamonium
Justinus I

95. AE ↓, 16,62 g., 31 x 2 8,5 mm,
MIBE, p. 96, nr. 12, M,
CON, A, a: 522-527.
Col. privată.

96. AE ↙, 15,68 g., 28,5 mm,
MIBE, p. 100, nr. 39, M,
NIK, A, a: 522-527.
Col. privată.

Anastasius I - Justinianus I

97. AE ↑, 14,68 g., 33,5 x 31 mm,
MIBE, tip general, M,
CON, A, a:? = 512-537.
Col. privată.

Justinus I sau Justinianus I

98. AE ↑, 11,02 g., 24 x 20,5 mm,
MIBE, p. 97/128, nr. 19/90, K,
CON,(NIK), Є, a: 527-537.
Col. privată.

Justinianus I

99. AE ↑, 8,17 g., 22 x 21 mm,
MIBE, p. 128, nr. 90, K,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

100. AE ↓, 10,01 g., 27,5 x 26,5 mm,
MIBE, p. 138, nr. 116b, K,
NIK, a: XVI/II = 544/45.
Col. privată.

101. AE ↓, 3,57 g., 20 x 18 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99, I,
CON, a: X/X = 546/47.
Col. privată.

102. AE ↓, 4,11 g., 20 x 17,5 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99, I,
CON, a: X/X/III = 549/50.
Col. privată.

103. AE ↓, 2,87 g., 17 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118a, I,
NIK, a: X/X/X/III = 559/60.
Col. privată.

Justinus II

104. AE ↓, 8,12 g., 24 x 23 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 44a, K,
CON, A, a: I = 565/66 variantă inedită pentru officină, sunt consemnate numai ΒΓΔЄ.
Col. privată.

105. AE ↓, 13,64 g., 29 x 27,5 mm,
MIB, II; p. 94, nr. 43a, M,
CON, Δ, a: II/II = 568/69.
Col. privată.

106. AE ↓, 5,71 g., 22 x 21 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70c, K,
TES, a:Є = 569/70.
Col. privată.

107. AE ↓5,68 g., 18 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: Є = 569/70.
Col. privată.

108. AE ↑, 5,87 g., 21 x 20 mm,
MIB, II, p. 98, nr. 47b, K,
NIK, a: Ч/II = 572/73.
Col. privată.

109. AE ↓, 5,36 g., 21 x 19 mm,
MIB, II; p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: X = 574/75.
Col. privată.

110. AE ↓, 4,98 g., 21,5 x 16 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70f, K,
TES, a: XI/II = 577/78.
Col. privată.

Mauricius Tiberius

111. AE ↑, 6,39 g., 20,5 mm,
MIB, II, p. 124, nr. 112D,K,
TES, a: Ч = 586/87.
Col. privată.

112. AE ↓, 4,91 g., 21 x 20 mm,
MIB, II, p. 124, nr., 112D,K,
TES, a: Ч = 586/87.
Col. privată.

PALAZU MIC
Anastasius I

113. AE ↓, 18,32 g., 33 mm,
MIBE, p. 87, nr. 27, M,
CON, B, a: 512-517.
Col. privată.

Justinianus I

114. AE ↓, 16,86 g., 30,5 x 29,5 mm,
MIBE, p. 127, nr. 87, M,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

115. AE ↘, 16,25 g., 30 mm,
MIBE, p. 126, nr. 83, M,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

116. AE ↓, 12,80 g., 29 mm,
MIBE, p. 126-127, nr. 83-85, M,
CON, ? a: 527-537.
Col. privată.

117. AE ↑, 8,92 g., 27 x 24 mm,
MIBE, p. 128, nr. 90, K,
CON, Δ, a: 527-537.
Col. privată.

118. AE ↓, 6,73 g., 25 x 24 mm,
MIBE, p. 128, nr. 90/91, K,
CON, ?, a: 527-538
Col. privată.

Justinus II

119. AE ↓, 4,70 g., 23 x 18,5 mm,
MIB, II, p. 101, nr. 68a, K,
TES, a: III = 567/68.
Col. privată.

120. AE ↓, 4,55 g., 20,5 mm,
MIB, II, p. 101, nr. 68, K,
TES, a: III = 567/68.
Col. privată.

121. AE ↓, 6,26 g., 23 x 22 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 44a, K,
CON, B, a: II/II (?) = 568/69
Col. privată.

122. AE ↓, 5,63 g., 22 x 21 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 68b, K,
TES, a: Δ = 568/69.
Col. privată.

123. AE ↑, 12,49 g., 29 mm,
MIB, II, p. 94, nr. 43a, M,
CON, B, a: = 569/70
Col. privată.

124. AE ↘, 6,42 g., 23 x 21,5 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 44a, K,
CON, Γ, a: (?) = 569/70.
Col. privată.

125. AE ↓, 4,51 g., 19 x 18 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 68b, K,
TES, a: V = 569/70.
Col. privată.

126. AE ↑, 7,92 g., 23 mm,
MIB, II, p. 99, nr. 51b, K,
KYZ, a: = 572/73
var. cu chrismon
Col. privată.

PANTELIMONU DE SUS – Ulmetum

Anastasius I

127. AE ↓, 17,64 g., 34 x 32,5 mm,
MIBE, p. 87, nr. 27, M
CON, Є, a: 512-517.
Ulmetum, SB, c. 4-5

128. AE ↓, 8,28 g., 28 x 26 mm,
MIBE, p. 88, nr. 33, K,
CON, Γ, a: 512-517
Ulmetum, SA

Tiberius II

129. AE ↓, 8,30 g., 31 x 29,5 mm,
MIB, II, p. 106, nr. 35, M,
NIK, ?, a:? = 578-582
Ulmetum, *passim*

Mauricius Tiberius

130. AE ↓, 6,03 g., 20 x 19 mm,
MIB, II, p. 124, nr. 113D, K,
TES, a: = 588/89
Ulmetum, SB, c.10-12

131. AE ↘, 10,98 g., 29 mm,
MIB, II, p. 118, nr. 76Db, M,
NIK, A, a: X/III = 594/95
Ulmetum, SB c. 5-6,

SLAVA RUSĂ - Ibida
Justinus I sau Justinianus I

132. AE ↑, 4,04 g., 23 x 22 mm,
MIBE, p. 97(128), nr. 19(90), K,
CON, Δ, a: 522-537.
Inv. 80058.

Justinianus I

133. AE ↓, 4,32 g., 19 x 18 mm,
MIBE, p. 128, nr. 92, I,
CON, a: 527-537.
Inv. 80060.

134. AE ↓, 16,36 g., 29,5 mm,
MIBE, p. 134, nr. 107a, M,
NIK, B, a: 527-537.
Inv. 81081.

135. AE ↗, 4,74 g., 16 mm,
MIBE, p. 160, nr. 199, I,
CAR, a: X/IIII = 540/41.
Inv. 80063.

136. AE ←, 1,57 g., 16 x 15 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118a, I,
NIK, a: X/X/X = 556/57.
Inv. 81083.

137. AE ↑, 4,35 g., 16 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118a, I,
NIK, a: X/X/X (?)/II-558/59?
Inv. 80064.

138. AE ↓, 2,63 g., 14 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118 (a.b), I,
NIK, a: X/X/?/?I = 553/54-565.
Inv. 80014.

139. AE ?, 2,15 g., 15 mm,
MIBE, p. 133(138), nr. 99(118), I,
CON(NIK)?, a: XX/?/? = 550-565.
Inv. 80015.

140. AE ?, 3,48 g., 17,5 mm,
MIBE, p. 133(138), nr. 99(118), I,
CON(NIK)?, a: ?/X/? = 550-565.
Inv. 80016.

141. AE ↓, 2,29 g., 16 x 14,5 mm,
MIBE, p. 133(138), nr. 99(118), I,
CON(NIK)?, a = 556-565.
Inv. 80059.

142. AE ↓, 2,61 g., 15,5 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118a, I,
NIK, a: 558/59-565.
Inv. 80062.

143. AE ↓, 2,68 g., 16 x 14,5 mm,
MIBE, tip general, I,
?, a: 550-565.
Inv. 80056.

144. AE ↓, 1,15 g., 15x13 mm, ruptă,
MIBE, p. 133, nr. 99, I,
CON, a: ? = 538-565.
Inv. 80075.

Justinus II

145. AE ↓, 4,93 g., 19,5 mm,
MIB, II, p. 101-102, nr. 68a,b, K,
TES, a:? = 565-570/71.
Inv. f.n.

146. AE ↓, 2,23 g., 15,5 x 13,5 mm,
MIB, II, p. 101, nr. 65a, Є,
ANT, a: 569/70
Inv. 80061.

147. AE ↓, 7,84 g., 21,5 mm,
MIB, II, p. 99, nr. 51b, K,
KYZ, a: ϑ = 570/71
Inv. 81082.

148. AE ↓, 5,64 g., 21 x 19,5 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70 (?), K,
TES, a:? = 568-578.
Inv. 80066.

149. AE ↑, 1,57 g., 15 x 12 mm,
MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, +, a: 565-578,
Inv. 81085.

150. AE ↘, 0,75 g., 14 x 11 mm, ruptă,
MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, B, a: 565-578.
Inv. 80074.

151. AE ↓, 1,52 g., 17 mm, dublă frapă Av., MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, Γ, a: 565-578.
Inv. 80065.

152. AE ↑, 1,46 g., 15 mm,
MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, Γ, a: 565-578,
Inv. 81086.

153. AE ↑, 1,56 g., 12,5 mm,
MIB, II, p. 97, nr. 45, Є,
CON, ?, a: 565-578,
Inv. 81084.

154. AE ↓, 2,86 g., 16 x 13,5 mm,
MIB, II, tip general, Є,
?, a: 565-578.
Inv. 80057.

TOPALU
Justinianus I

155. AE ↑, 3,54 g., 15,5 x 14 mm,
MIBE, p. 142, nr. 123 a, I,
KYZ, a: X/XX/IIII = 560/61.
Col. privată.

VALU LUI TRAIAN
Justinianus I

156. AE ↓, 16,67 g., 33 x 32 mm,
MIBE, p. 127, nr. 85, M,
CON, A, a: 537.

157. AE ↘, 18,84 g., 36,5 x 35,5 mm,
MIBE, p. 146, nr. 145a, M,
ANT, B, a: X/X/I = 547/48

158. AE ↘, 19,18 g., 37,5 x 36 mm,
MIBE, p. 146, nr. 145a, M,
ANT, Є, a: X/X/IIII = 550/51.

DOBROGEA - PASSIM
Anastasius I

159. AE ↓ 7,60 g., 24,5 mm.
MIBE, p. 86, nr. 23, M,
CON, Γ, a: 507-512.
Col. privată.

160. AE ↓ 7,08 g., 27,5 mm
MIBE, p. 88, nr. 33 K,
CON, Є, a: 512-517.
Col. privată.

Justinus I

161. AE ↓ 9,13 g., 26 mm,
MIBE, p. 97, nr. 18, K,
CON, Є, a: 518-522
Col. privată.

162. AE ↓ 8,30 g., 26 mm,
MIBE, p. 97, nr. 18, K,
CON, Є, a: 518-522
Col. privată.

163. AE ↓ 13,84 g., 27 mm.
MIBE, p. 96, nr. 12, M,
CON, Δ, a: 522-527.

Justinianus I

164. AE ↓ 13,85 g., 30 x 27,5 mm.
MIBE, p. 127, nr. 87, M,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

165. AE ↑ 13,59 g., 30 mm.
MIBE, p. 128, nr. 88, M,
CON, Є, a: 527-537.
Col. privată.

166. AE ↓ 6,98 g., 25 x 22,5 mm.
MIBE, p. 128, nr. 90, K,
CON, Δ, a: 527-537.
Col. privată.

167. AE ↓, 16,92 g., 31 mm.
MIBE, p. 134, nr. 105, M,
NIK, ?, a: 527-536.
Col. privată.

168. AE ↓, 16,37 g., 30 mm,
MIBE, p. 130, nr. 95a, M,
CON, B, a: X/X/X = 556/57.
Col. privată.

Justinus I sau Justinianus I

169. AE ↓ 16,56 g., 29 mm.
MIBE, p. 96 (126), nr. 12 (84), M,
CON, ?, a: 522-537.
Col. privată.

170. AE ↓, 17,58 g., 30,5 mm.
MIBE, tip general, M,
? a: 522-537.
Col. privată.

171. AE ↗ 1,37 g., 11,5 x 10,5 mm
MIBE, p. 99 (129) sau 101 (135),
nr. 32 (93) sau 46 (111), Є,
CON(NIK), a: 522-538.

Justinus II

172. AE ↓, 5,29 g., 19,5 x 18,5 mm.
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: Δ = 568/69
Col. privată.

173. AE ↓, 5,07 g., 22 mm.
MIB, II, p. 98, nr. 47a, K,
NIK, a: V = 569/70
Col. privată.

174. AE ↓, 3,79 g., 29,5 x 28 mm,
MIB, II, p. 101-102, nr. 68 (a,b), K,
TES, a: ? = 565/66-570/71
Inv. 80008.

175. AE ↓, 4,83 g., 20 mm
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: Z = 571/72
Col. privată.

176. AE ↑ 16,74 g., 31 mm.
MIB, II, p. 95, nr. 43 d, M,
CON, Є, a: Ϛ/II = 572/73
Col. privată.

177. AE ↓ 5,96 g., 22 mm.
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: VI/III = 573/74
Col. privată.

178. AE ↓ 5,61 g., 23,5 mm.
MIB, II, p. 98, nr. 47a, K,
NIK, a: X = 574/75
Col. privată.

179. AE ↓ 5,50 g., 23,5 mm.
MIB, II, p. 100, nr. 51b, K,
KYZ, a: X = 574/75.
Col. privată.

180. AE ↓, 5,93 g., 20,5 mm,
MIB, II, p. 102, nr. 70a, K,
TES, a: X = 574/75.
Col. privată.

181. AE ↙, 12,87 g., 30,5 x 28 mm.
MIB, II, p. 93-96, nr. 43, M,
CON, B, a: 565-578
Col. privată.

182. AE ↓ 5,26 g., 22 x 19 mm.
MIB, II, p.102, nr. 70, K,
TES, a: ? = 568/69-577.
Col. privată.

Mauricius Tiberius

183. AE ↓ 5,18 g., 21 x 19 mm.
MIB, II, p. 115, nr. 70D, K,
CON, B, a: Ϛ = 587/88
Col. privată.

184. AE ↓, 4,84 g., 20 mm.
MIB, II, p. 115, nr. 70D, K,
CON, B, a: Ϛ = 587/88
Col. privată.

185. AE ↑, 9,15 g., 28 x 26,5 mm.
MIB, II, p. 119, nr. 85D, M,
KYZ, a: X = 591/92.
Col. privată.

186. AR?0,86 g, 11 x 11 mm, ruptă.
Av.Bust?/Rv.K
20 follis?,sec. VI.
MINAC, f. n.

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 2000 – I. Barnea, *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine*, în vol. *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ştefan Ştefănescu*, Bucureşti, 2000, p. 293-306.

BAUMANN 2010 – V.H. Baumann, *Noviodunum. Şantier arheologic 1995-2009,* Tulcea, 2010.

BOUNEGRU, ADUMITROAEI 2005-2006 – O. Bounegru, M. Adumitroaei, *„Life (after life) in Town" în Scythia Minor. Interpretări stratigrafice,* Peuce s.n., 3-4 (2005-2006), p. 259-282.

CULICĂ 1969 – V. Culică, *Obiecte de caracter creştin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoaia - Dobrogea*, Pontice 2 (1969), p. 355-371.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Moneda romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. şi unele replici în plumb de la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica 5 (1972), p. 267-300.

CULICĂ 1973–1975 – V. Culică, *Două ponduri romano-bizantine*, BSNR 67-69 (1973-1975), 121-123, p. 227-230.

CULICĂ 1975 – V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea)*, Pontica 8 (1975), p. 215-262.

CULICĂ 1976 – V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele*, Pontica 9 (1976), p. 115-133.

CULICĂ 1979 – V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Addenda et corrigenda)*, Pontica 12 (1979), p. 145-149.

CULICĂ 1976-1980 – V. Culică, *Imitații locale ale unor monede din epoca romană şi bizantină descoperite în Dobrogea*, BSNR 70-74 (1976-1980), 124-128, p. 253-262.

CUSTUREA 1986 - G. Custurea, *Unele aspecte privind penetrația monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII- X*, Pontica 19 (1986), p. 273-277.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1997 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XI),* Pontica 30 (1997), p. 371-387.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1998 – G. Custurea, A. Vertan, G.Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XII),* Pontica 31 (1998), p. 309-328.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1999 – G. Custurea, A. Vertan, G.Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII),* Pontica 32 (1999), p. 347-365.

CUSTUREA, CLIANTE 2006 – G. Custurea, Tr. Cliante, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec.VI-VII),* Pontica 39 (2006), p. 423-434.

CUSTUREA 2008 - G. Custurea, *Noi descoperiri monetare bizantine din Dobrogea (sec. V-VII),* Pontica 41 (2008), p. 533-562.

CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.

DIACONU 1963 – P. Diaconu, *Urme vechi creştine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, BOR, 81 (1963), 5-6, p. 548-550.

GÂNDILĂ 2003-2005 – A. Gândilă, *Sixth-to-Seventh Century Coin Circulation in Dobrudja*, CN 9-11 (2003-2005), p. 109-166.

GÂNDILĂ 2007 – A. Gândilă, *Greek Imperial, Roman, Byzantin and Ottoman Coin Finds from Capidava (1966-2006) in the Collection of the National History Museum of Romania*, Pontica 40 (2007), p. 607-623.

GÂNDILĂ 2009 – A. Gândilă, *Un tezaur de monede bizantine timpurii descoperite la Capidava*, CN 15 (2009), p. 87-106.

ISVORANU, VÎLCU 2010 – T. Isvoranu, A. Vâlcu, *Monede romane şi bizantine descoperite la Halmyris*, Pontica 43 (2010), p. 407-423.

IACOB 2005 – M. Iacob, *Le trésor de solidi romano-byzantins découvert à Ibida (Scythia Mineur),* în vol. *Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române*

(1903-2003), *Chişinău 26-28 noiembrie 2003*, Bucureşti, 2005, p. 75-80.

IACOB 2009 - M. Iacob, *La circulation monetaire à (L) Ibida (Scythia Mineure) du Ve siècle au début du VIIe* , în vol. *Byzantin Coins in Central Europe between the 5th and 10 th Century (ed. M. Wołosyn)*, Moravia Magna. Seria Polona, III, Krakov, 2009, p. 61-79.

IRIMIA 1985 – M. Irimia, *În legătură cu unele tegule ştampilate descoperite la Izvoarele (jud. Constanța)*, Pontica 18 (1985), p. 141-156.

IRIMIA 1998 – M. Irimia, *Unele considerații privind topoarele de tipul Baniabic în lumina descoperirilor de la Izvoarele (jud. Constanța)*, Pontica 31 (1998), p. 37-48.

IRIMIA 2002-2003 – M. Irimia, *Noi descoperiri de tegule romane ştampilate în sud-vestul Dobrogei*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 161-174.

MADGEARU 1997 – A. Madgearu, *The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier*, RRH, 36 (1997), 3-4, p. 315-336.

MADGEARU 2001 – A. Madgearu, *The end of town life in Scythia Minor*, OJA 20 (2001), 2 p. 207-217.

MADGEARU 2006 – A. Madgearu, *The end of the Lower Danubian Limes: a violent or a peaceful Process?*, *Studia antiqua et archaeologica 12 (2006). Al V-lea colocviu Româno-Italian (Iaşi-Tulcea), 19-25 septembrie 2004*, Iaşi, p. 151-158.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, DAMIAN, MOISIL, IACOB, PETAC 2005-2006 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, O. Damian, D. Moisil, M. Iacob, Em. Petac, *Descoperiri romane şi romano-bizantine de la Nufăru*, Peuce, s.n., nr. 3-4 (2005-2006), p. 375-398.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003a - E. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans Orientaux - Un essai de sinthèse au commencement du XXIe siècle*, Peuce s.n.1 (2003), p. 341-412.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003b - E. Oberländer-Târnoveanu, *Aux origines économiques du Moyen Âge au Bas-Danube: notes sur l'évolution des échanges monétaires dans la zone rurale de Dobroudja et au nord-est de la Bulgarie aux VIe – Xe siècles*, în vol. *Studia Historica et Theologica. Omagiu Prof. Emilian Popescu*, Bucureşti, 2003, p. 211-226.

POPEEA, CUSTUREA 1976-1980 – Al. Popeea, G. Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVIII- lea de la Lanurile (jud. Constanța)*, BSNR 70-74 (1976-1980), 124-128, p. 389-394.

POPESCU 1994-1995 – A. Popescu, *Monede romano-bizantine timpurii de la Murighiol, jud.Tulcea*, BSNR, 88-89 (1994-1995), 142-143, p. 285-289.

RĂDULESCU, CLIANTE 1986- A. Rădulescu, Tr. Cliante, *Tezaurul de la Sucidava-Izvoarele (jud.Constanța*), Pontica 19 (1986), p. 127-158.

VERTAN, CUSTUREA 1988-1989 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea* (*VIII*), Pontica 21-22 (1988-1989), p. 379-390.

19 27

32 33

37 41 45

46 61 64

65 78

82 87

Pl. 2

156

158

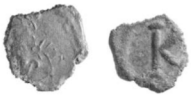

159

185

186

Pl. 3

CRONICA DESCOPERIRILOR MONETARE DIN JUDEȚUL TULCEA (X). SECOLELE IX-XIII.

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEŞTEANU*

Mots-clés: *Isaccea-Noviodunum-Vicina, Nufăru, Păcuiul lui Soare, l'époque byzantine moyenne.*

Cuvinte cheie: *Isaccea-Noviodunum-Vicina, Nufăru, Păcuiul lui Soare, perioada medie bizantină.*

Résumé: *Continuant la publication des découvertes monétaires datées de l'époque byzantine moyenne, notre chronique présente un ensemble de 250 monnaies des XIIe-XIIIe siècles, trouvées fortuitement à Isaccea - Noviodunum - Vicina. Selon une opinion récemment exprimée, le nom à utiliser pour désigner l'agglomération urbaine de Pontonul Vechi serait Isaccea – Noviodunum. Puisque l'emploi du nom antique de Noviodunum à l'égard d'un habitat daté des Xe-XIVe siècles nous apparaît tout à fait inapproprié, l'usage de la dénomination Isaccea – Noviodunum – Vicina, qui réunit le toponyme actuel aux anciens noms de l'établissement, nous semble plus convenable pour désigner l'ensemble des vestiges d'époque romaine et byzantine moyenne.*

Vu que les monnaies faisant l'objet de la présente chronique proviennent de ce centre exclusivement, il convient de rappeler que le grand nombre de découvertes monétaires à la même provenance a fourni l'un des arguments les plus forts pour la localisation de Vicina à Isaccea – Noviodunum.

Pour illustrer ce fait, un bref aperçu des trouvailles monétaires des principaux centres de la Dobrogea (pièces isolées et trésors), publiées entre 2001 et 2012, peut être utile: Isaccea – aux 2899 exemplaires, émissions de l'intervalle 969 à 1092 il faut ajouter les 4010 pieces, émissions de la période allant de 1092 à 1203, donc un total de 6909 monnaies (de 969 à 1203); Nufăru - 1840 exemplaires (969-1092) plus 96 exemplaires (1092-1203), soit un total de 1936 monnaies (de 969 à 1203); Păcuiul lui Soare - 1537 exemplaires (969-1092) plus 22 exemplaires (1092-1203), soit un total de 1559 monnaies (de 969 à 1203).

En comparant les découvertes des établissements les plus importants sur les limes danubien, il faut remarquer que les découvertes de Nufăru, représentent 63,47% du total enrégistré à Isaccea dans l'intervalle 969-1092, respectivement 2,39% pour la période

* Gheorghe Mănucu-Adameșteanu: Muzeul Municipiului București, B-dul I. C. Brătianu nr. 2, București, 030174; e-mail:manad_g@yahoo.com

1092-1203; à Păcuiul lui Soare, où l'etablissement a cessé d'exister en 1122, on peut enrégistrer 53,02% respectivement 0,55% du total d'Isaccea, tandisque pour la période 1143-1203, on peut compter deux monnaies seulement.

Tout en résumant les trouvailles monétaires de l'intervalle 969-1203, on obtient un total de 6909 monnaies à Isaccea, 1936 à Nufăru, à savoir 28,02% du total d'Isaccea, et 1559 à Păcuiul lui Soare, dire 22,56% par rapport à Isaccea.

Cumulées, les trouvailles monétaires de Nufăru et Păcuiul lui Soare, deux des centres dobroudjéens proposés pour l'emplacement Vicina, donnent un total de 3495, dire 50,59% du total de 6909 pièces existant à Isaccea - Noviodunum - Vicina.

De toute évidence, pour l'intervalle 969-1092, le rapport est nettement favorable à l'établissement d'Isaccea – Noviodunum – Vicina.

Le XIIe siècle montre de différences importantes, comme en témoigne une statistique publiée en 2001: à Isaccea on a enrégistré 408 trouvailles isolées pour la période allant de 1092 à 1203, tandisque sur tout le territoire de la Dobroudja on ne peut pas compter plus de 310 stamena et tetartera. Si l'on ajoute les trésors connus, à Isaccea on arrive à 3983 exemplaires, par rapport à seules 315 pièces provenant du reste du territoire de la Dobroudja.

La littérature numismatique enregistre à Isaccea – Noviodunum - Vicina – quelques autres 182 pièces de la première moitié du XIIIe siècle, mais le nombre cumulé - 432 exemplaires - n'est qu'une petite partie du total de plusieurs milliers de monnaies dont nous disposons pour la publication.

Et dans ces circonstances, leur nombre dépasse nettement celui des pièces publiées, provenant des principaux centres connus au XIIIe siècle sur le territoire de la province située entre le Danube et la mer Noire. Le lot de Troesmis, réunissant 96 exemplaires, tous de découvertes fortuites, semble être plus grand que celui de Nufăru, d'où on connaît seulement 31 pièces. Convient toutefois de noter que à Nufăru il y a des douzaines de monnaies encore inédites, résultées des dernières campagnes de fouilles archéologiques.

Les données présentées sont pertinentes (je n'ai pas pris en compte les trésors à la même provenance) et indiquent la nature exceptionnelle de l'établissement de Isaccea – Noviodunum – Vicina, par rapport aux centres existants à l'époque dans la province comprise entre le Danube et la mer Noire.

Rezumat: *Continuând publicarea monedelor din perioada medie bizantină, cronica noastră prezintă un lot format din 250 de monede descoperite întâmplător la Isaccea – Noviodunum – Vicina. Facem această precizare asupra locului de proveniență deoarece, într-o notă, se consideră că „este necesară utilizarea denumirii de Isaccea – Noviodunum pentru centrul urban localizat în punctul Pontonul Vechi". Deoarece considerăm neadecvată folosirea numelui antic – Noviodunum – pentru locuirea din secolele X – XIV, apreciem, ca preferabilă, pentru uzul științei istorice, denumirea Isaccea – Noviodunum – Vicina, în care toponimul actual, numele așezării romane și identificarea propusă pentru așezarea urbană care s-a dezvoltat în secolele X – XIV, sunt asociate pentru a desemna ansamblul de vestigii din perioada romană și medie-bizantină.*

Având în vedere că monedele care fac obiectul prezentei cronici provin exclusiv din acest centru, vom reaminti, doar, că numărul foarte mare de monede descoperit aici, a reprezentat unul din argumentele localizării Vicinei la Isaccea-Noviodunum.

Pentru a ilustra acestă realitate vom face o scurtă trecere în revistă a monedelor descoperite din principalele centre dobrogene (piese izolate și tezaure), care au fost

publicate în intervalul 2001 - 2012: Isaccea – 2899 ex, emise în intervalul 969 – 1092 și 4010, pentru perioada 1092 – 1203, acestea însumând 6909 monede (969 - 1203); Nufăru – 1840 ex (969 - 1092), respectiv 96 ex. (1092 - 1203), adică un total de 1936 monede (969 - 1203); Păcuiul lui Soare – 1537 ex (969 - 1092), respectiv 22 ex (1092 - 1203), adică un total de 1559 monede (969 - 1203).

Punând în balanță descoperirile din cele mai importante așezări de pe limesul dunărean constatăm că descoperirile de la Nufăru, reprezintă 63,47 % din totalul înregistrat la Isaccea pentru intervalul 969 – 1092, respectiv 2,39 % pentru perioada 1092 – 1203; la Păcuiul lui Soare procentul este de 53,02%, respectiv 0,55 % - așezarea își încetează existența în anul 1122, pentru intervalul 1143 – 1203, fiind înregistrate doar două monede.

Centralizând descoperirile monetare din intervalul 969 – 1203, obținem 6909 ex. la Isaccea, 1936 la Nufăru, adică 28,02 % din totalul de la Isaccea și 1559 la Păcuiul lui Soare, adică 22,56 %.

Cumulând descoperirile monetare de la Nufăru și Păcuiul lui Soare, două dintre centrele dobrogene propuse pentru localizarea Vicinei, obținem un total de 3495 ex, adică 50,59 % din cele 6909 existente la Isaccea – Noviodunum – Vicina.

După cum se poate constata, pentru intervalul 969 – 1092, raportul este net favorabil așezării de la Isaccea – Noviodunum – Vicina.

Secolul al XII-lea înregistrează diferențe zdrobitoare, după cum se poate constata dintr-o statistică din anul 2001: la Isaccea au fost înregistrate 408 descoperiri izolate din perioada 1092 – 1203, în timp ce de pe întreg teritoriul Dobrogei nu putem aduna decât 310 stamena și tetartera. Dacă luăm în calcul și tezaurele cunoscute, la Isaccea avem 3983 ex, față de 315 ex. existente pe teritoriul Dobrogei

Literatura numismatică înregistrează la Isaccea – Noviodunum – Vicina alte 182 de piese din prima jumătate a secolului al XIII-lea, însă numărul cumulat – 432 ex. – constituie doar o mică parte din totalul de câteva mii de monede pe care le avem la dispoziție în vederea publicării.

Și în aceste condiții, numărul monedelor descoperite la Isaccea îl depășește net pe cel pieselor publicate, provenind din principalele centre cunoscute în secolul al XIII pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră. Lotul de la Troesmis, care însumează 96 ex., toate din descoperiri întâmplătoare, pare să fie mai numeros decât cel de la Nufăru, de unde se cunosc doar 31 ex. Reținem, totuşi, că la Nufăru mai există câteva zeci de monede inedite, rezultate în timpul ultimelor campanii de săpături arheologice.

Datele prezentate sunt relevante (nu am inclus și tezaurele cu aceeaşi proveniență) și arată caracterul excepțional al așezării de la Isaccea – Noviodunum - Vicina în comparație cu centrele existente pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră.

Continuăm publicarea monedelor din perioada medie bizantină[1], prin prezentarea unui lot format din 250 de monede descoperite întâmplător la Isaccea – *Noviodunum – Vicina*. Facem această precizare asupra locului de proveniență deoarece, într-o notă[2], se consideră că „este necesară utilizarea denumirii de

[1] Cronica, întreruptă mai multă vreme, a fost reluată în anul 2011, vezi MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2011, p. 513-522.

[2] STĂNICĂ 2001, p. 341-346, descrie patru fragmente de amfore din secolele XII-XIV –

Isaccea – *Noviodunum* pentru centrul urban localizat în punctul *Pontonul Vechi*". Deoarece considerăm neadecvată folosirea numelui antic – Noviodunum – pentru locuirea din secolele X – XIV, apreciem, ca preferabilă, pentru uzul științei istorice, denumirea Isaccea – *Noviodunum* – *Vicina*, în care toponimul actual, numele așezării romane și identificarea propusă pentru așezarea urbană care s-a dezvoltat în secolele X – XIV, sunt asociate pentru a desemna ansamblul de vestigii din perioada romană și medie-bizantină.

Pentru a argumenta propunerea noastră de localizare a Vicinei în acest centru, vom prezenta o centralizare a descoperirilor monetare din ultimul deceniu (2001[3] - 2012), incluzând Păcuiul lui Soare și Nufăru, alte două așezări importante propuse pentru localizarea *Vicinei*. De la Isaccea – *Noviodunum* – *Vicina* se cunosc 6909 ex. din perioada (969 -1203)[4], respectiv 2899 ex., emise între 969 – 1092 și 4010 între 1092 – 1203. Pe locul doi se situează Nufăru cu un total de 1936 monede (969 - 1203)[5], respectiv 1840 ex., emise în intervalul 969 – 1092 și 96 ex., pentru perioada 1092 – 1203. Pe locul trei se află așezarea de pe insula Păcuiul lui Soare cu un total de 1559 monede (969 - 1203)[6], respectiv 1537 ex., emise în intervalul 969 – 1092 și 22 ex., pentru perioada 1092 – 1203.

Punând în balanță descoperirile din aceste așezări de pe limesul dunărean constatăm că descoperirile de la Nufăru, reprezintă 63,47 % din totalul înregistrat la Isaccea pentru intervalul 969 – 1092, respectiv 2,39 % pentru perioada 1092 – 1203; la Păcuiul lui Soare procentul este de 53,02%, respectiv 0,55 % - așezarea își încetează existența în anul 1122, pentru intervalul 1143 – 1203, fiind înregistrate doar două monede.

Centralizând descoperirile monetare din intervalul 969 – 1203, obținem 6909 exemplare la Isaccea, 1936 la Nufăru, ceea ce reprezintă 28,02 % din totalul de la Isaccea și 1559 la Păcuiul lui Soare, respectiv 22,56 %.

Cumulând descoperirile monetare de la Nufăru și Păcuiul lui Soare, două dintre centrele dobrogene propuse pentru localizarea *Vicinei*, obținem un total de 3495 ex., respectiv 50,59 % din cele 6909 existente la Isaccea – *Noviodunum* – *Vicina*.

După cum se poate constata, pentru intervalul 969 – 1092, raportul este net favorabil așezării de la Isaccea – *Noviodunum* – *Vicina*. Secolul al XII-lea înregistrează diferențe zdrobitoare, după cum rezultă dintr-o statistică din anul 2001[7]: la Isaccea au fost înregistrate 408 descoperiri izolate din perioada 1092 –

---

fără a ne indica și contextele arheologice (?), ocazie, cu care lansează și această „propunere".

[3] Pentru o centralizare a monedelor cunoscute până în anul 2001 vezi MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, *passim*.

[4] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000-2001, p. 662-667, catalog 1 - 119; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, PETAC 2003, p. 418 - 421, catalog 1 – 78; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, POLL 2006, p. 451 – 452, catalog 1 – 23; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2009, p. 628 – 644, catalog 1 - 173.

[5] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000-2001, p. 668-672, catalog 156 – 201; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, PETAC 2002 – 2003, p. 426 – 431, catalog 4 – 93; CUSTUREA 2003, p. 427 – 429, catalog 1 - 65.

[6] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001a, 116, catalog 1 – 21; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2003, p. 168 – 169, catalog 2 – 46.

[7] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 456 – 457, tabele 50 – 51.

1203, în timp ce de pe întreg teritoriul Dobrogei nu putem aduna decât 310 *stamena* și *tetartera*. Dacă luăm în calcul și tezaurele cunoscute, la Isaccea avem 3983 ex., față de 315 ex. existente pe teritoriul Dobrogei.

Din perioada de maximă înflorire economică a *Vicinei*, care s-a înregistrat în prima jumătate a secolului al XIII-lea, vom prezenta un lot format din 250 de monede – piese mărunte din *billon* – puse în circulație la sfârșitul secolului al XII-lea și în prima jumătatea a secolului al XIII-lea.

Monedele, cu excepția câtorva descoperiri întâmplătoare, reprezintă donații sau au fost achiziționate de la mai multe persoane, majoritatea fiind strânse de pe malul Dunării, din perimetrul aşezării urbane fortificate.

Cele mai timpurii, fac parte din categoria emisiunilor imitative atribuite statului vlaho-bulgar al Asenizilor, fiind bătute la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul celui următor (cca. 1195 – 1215?). Dintre cele trei tipuri înregistrate, în lotul de față există o piesă de tip A (cca. 1195 – 1200) – catalog 1 și 5 ex. din tipul C (cca. 1202 – 1215?) – catalog 2-6.

Din secolul al XIII-lea (1204 - 1261) înregistrăm 244 *aspron trachy de billon* depreciat, emisiuni ale Imperiului Latin de Constantinopol - 183 de imitații cu modul mare și 59 de imitații cu modul mic, precum și două exemplare bătute la Thessalonic, din tipul A și B, catalog 189 – 190.

Dintre imitațiile cu modul mare, avem tipul B (2 ex.), catalog 7 – 8, tipul D (17 ex.), catalog 9 – 25, tipul E (1 ex.), catalog 26, tipul F (2 ex.), catalog 27-28, tipul G (3 ex.), catalog 29 – 31, tipul H (1 ex.), catalog 32, tipul L (4 ex.), catalog 33 – 36, tipul N (45 ex.), catalog 37 – 82, tipul O (12 ex.), catalog 83 – 94, tipul P (13 ex.), catalog 95 – 107, tipul R (6 ex.), catalog 108 – 113, tipul S (9 ex.), catalog 114 – 122, tipul T (9 ex.), catalog 123 – 131, precum și un număr de 57 de piese neidentificate de Tip D – U, catalog 132 – 188.

Grupul format din piese cu modul mare, cu emitent necunoscut, este completat cu un număr de 57 de piese neidentificate, tăiate total sau parțial, catalog 132 – 188.

Grupul imitațiilor cu modul mic este format din 59 de piese, repartizate astfel: tipul A (38 ex.), catalog 191 – 229, tipul B (3 ex.), catalog 230 – 232, tipul D (2 ex.), catalog 233 – 234, tipul E (8 ex.), catalog 235 – 242, tipul F (5 ex.), catalog 243 – 247. Lotul se încheie cu trei piese neidentificate, catalog 248 – 250.

Deoarece acest lot nu este reprezentativ pentru descoperirile monetare din această perioadă, vom face doar câteva observații asupra pieselor care compun acest grup.

Dintre emisiunile imitative atribuite statului vlaho-bulgar al Asenizilor, remarcăm piesa de tip A, care a fost tăiată total, procedeu neobișnuit pentru această categorie.

Dintre imitațiile constantinopolitane, cu modul mare, remarcăm absența pieselor întregi. Din această categorie, prin tăierea regulată a marginilor, unele piese capătă un modul de dimensiuni medii. Majoritatea sunt tăiate total, având dimensiuni foarte mici. Printre cele mai frecvente sunt cele din tipul D (17 ex.), P (13 ex.) sau O (12 ex.).

Așa cum ne-am obișnuit pentru descoperirile dobrogene de imitații cu modul mic, majoritatea o formează piesele din tipul A (38 ex. din totalul de 59

ex.). Referindu-ne la revers, de cele mai multe ori *pendilia* se termină cu o globulă, în timp ce pe guler sunt amplasate trei sau șase puncte. Un punct încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului dar, de cele mai multe ori, este prezent doar un punct, care poate fi întâlnit și sub guler. Mânerul *labarum*-ului este decorat, uneori, cu un punct sau, mult mai rar, cu două puncte.

Literatura numismatică înregistrează la Isaccea – *Noviodunum* – *Vicina* alte 182 de piese din prima jumătate a secolului al XIII-lea [8], însă numărul cumulat – 432 ex. – constituie doar o mică parte din totalul de câteva mii de monede pe care le avem la dispoziție în vederea publicării.

Și în aceste condiții, numărul monedelor descoperite la Isaccea îl depășește net pe cel al pieselor publicate, provenind din principalele centre cunoscute în secolul al XIII pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră. Lotul de la Troesmis, care însumează 96 ex., toate din descoperiri întâmplătoare[9], pare să fie mai numeros decât cel de la Nufăru, de unde se cunosc doar 31 ex. Reținem, totuşi, că la Nufăru mai există câteva zeci de monede inedite, rezultate în timpul ultimelor campanii de săpături arheologice [10].

Datele prezentate sunt relevante (nu am inclus și tezaurele cu aceeaşi proveniență) și arată caracterul excepțional al așezării de la Isaccea – *Noviodunum - Vicina* în comparație cu centrele existente pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră.

CATALOG*

EMISIUNI IMITATIVE DIN PERIOADA STATULUI VLAHO-BULGAR AL ASENIZILOR (cca. 1195-cca. 1215?).
Aspron trachy de billon depreciat
Tip A (cca. 1195 – cca. 1200?)
DOC IV/1, pp. 437-440, pl. XXVI/B.1.

1. Bill, ora 6, 0,26 g. 9,04 x 6,64 mm. Tăiată total. ICEM** – inv. 58998.

Tip C (cca. 1202 – cca. 1215?)
DOC IV/1, pp. 441-443, pl. XXVI/B.3.

[8] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983, p. 282-293, catalog 3, 6, 8, 10, 11, 13-14, 16-17, 19- 20, 22, 23, 24, 26-39, 43-59, 62-67, 69, 73-79; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993, p. 267-268, catalog 47-116; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, GEORGESCU 1996, p. 289, catalog 25-33; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000-2001, p. 667-668, catalog 120-155; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2011, p. 519, catalog 24-32.

[9] Sunt publicate în totalitate piesele aflate în colecțiile muzeelor din Tulcea și Constanța.

[10] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010, p. 115-116, Tabelul XIII, 194-197, 253,Tabelul 4.

* Lista cataloagelor folosite: DOC IV/1 = Alfred Bellinger and Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, volume IV, Part 1, Michael F. Hendy, *Alexius I to Michael VIII (1081-1261)*, Washington, 1999.

DOCEV 1992 = Konstantin Docev, *Moneti i paricino obrășenie v Tărnovo XII – XIV vekov*, Veliko Tărnovo.

** ICEM – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.

Docev 1992, p. 210, pl IX.

2. Bill, ora 6, 2,63 g. 20,54 x 18,72 mm. B. Docev C II. ICEM – inv. 52828/1.
3. Bill, ora 6, 1,57 g. 20,13 x 17,32 mm. U. Docev C I. ICEM – inv. 52207.
4. Bill, ora 6, 0,95 g. 16,47 x 14,42 mm. Av – u. Ruptă ½. ICEM – inv. 54042.
5. Bill, ora 6, 0,76 g. 12,92 x 14,40 mm. Docev C III. Av – u. ICEM – inv. 58502.

Achiziție Pogorschi.
6. Bill, ora 6, 0,40 g. 12,53 x 11,62 mm. Ruptă. ICEM – inv. 52880/9.

IMPERIUL LATIN DE CONSTANTINOPOL
Aspron trachy de billon depreciat
Imitații cu modul mare
Constantinopol

Tip B (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 674-675, pl. XLIX/B.2.

7. Bill, ora 6, 1,68 g. 17,22 x 16,46 mm. Av – u. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53879/6.

Achiziție Iordache.
8. Bill, ora 6, 1,43 g. 25,61 x 20,63 mm. Av – u. ICEM – inv. 52230.
Tip D (1204 - 1261)
DOC, IV/2, pp. 675 - 676, pl. XLIX/B.4.

Achiziție Iordache.
9. Bill, ora 6, 1,33 g. 19,43 x 17,56 mm. Rv – dublă frapă. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 52227.
10. Bill, ora 6, 1,27 g. 15,26 x 11,14 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/2.
11. Bill, ora 6, 1,15 g. 15,06 x 14,60 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 54044.

Achiziție Filip Cristian.
12. Bill, ora 6, 1,07 g. 14,92 x 12,98 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 54048.
13. Bill, ora 6, 0,88 g. 11,75 x 12,09 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/21.

Achiziție Arsene Laur.
14. Bill, ora 6, 0,82 g. 12,91 x 10,90 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/40.

Achiziție Șerban V.
15. Bill, ora 6, 0,79 g. 12,41 x 12,30 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52828/3.

Achiziție Arsene Laur.
16. Bill, ora 6, 0,78 g. 13,15 x 10,61 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/42.
17. Bill, ora 6, 0,71 g. 11,60 x 11,37 mm. Av – u. Rv – din legendă se mai păstrează două litere H Λ. Tăiată total. ICEM – inv. 58514

Achiziție Pogorschi.
18. Bill, ora 6, 0,64 g. 14,57 x 14,04 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52220.
19. Bill, ora 6, 0,63 g. 13,47 x 10,63 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59029.
20. Bill, ora 6, 0,58 g. 14,90 x 11,56 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58982.

21. Bill, ora 6, 0,55 g. 12,02 x 10,95 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58504.

Achiziție Cocia.
22. Bill, ora 6, 0,54 g. 18,74 x 9,72 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/5.
23. Bill, ora 6, 0,51 g. 14,24 x 13,32 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58526.

Donație Barbu.
24. Bill, ora 6, 0,44 g. 14,70 x 13,20 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58517.
25. Bill, ora 6, 0,42 g. 10,29 x 9,49 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58979.

Tip E (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 676, pl. XLIX/B.5.

26. Bill, ora 6, 0,53 g. 15,03 x 10,43 mm. Tăiată total – u. ICEM – inv. 59015.

Tip F (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 677, pl. XLIX/B.6.
Achiziție Iordache Nicolae.
27. Bill, ora 6, 0,90 g. 17,01 x 10,45 mm. Tăiată cca. ½. ICEM – inv. 53679.

Achiziție Pogorschi.
28. Bill, ora 6, 0,86 g. 14,20 x 11,01 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/7.

Tip G (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 677, pl. XLIX/B.7.

29. Bill, ora 6, 0,63 g. 13,20 x 12,60 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/3.
30. Bill, ora 6, 0,48 g. 12,84 x 8,80 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59020.
31. Bill, ora 6, 0,32 g. 14,10 x 9,47 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 59019.

Tip H (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 678, pl. L/B.8.

32. Bill, ora 6, 0,74 g. 15,65 x 10,54 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58503.

Tip L (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 680, pl. L/B.12.

Donație 1984.
33. Bill, ora 6, 0,58 g. 11,81 x 15,08 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 54027/1.
34. Bill, ora 6, 0,52 g. 14,98 x 14,72 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/37.

Achiziție Arsene Laur.
35. Bill, ora 6, 0,41 g. 9,90 x 6,57 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/23.
36. Bill, ora 6, 0,25 g. 12,22 x 11,76 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/14.

Tip N (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 680-681, pl. L/B.14.

37. Bill, ora 6, 1,43 g. 16,82 x 13,93 mm. Av – u. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53879/26.

38. Bill, ora 6, 1,19 g. 17,90 x 16,57 mm. Av – u. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 52133.

Achiziție Bărbuță Gelu.
39. Bill, ora 6, 1,12 g. 14,40 x 13,32 mm. Rv – din legendă se mai păstrează doar începutul, un punct respectiv litera Γ. Tăiată total. ICEM – inv. 58941.
40. Bill, ora 6, 1,06 g. 16,11 x 15,14 mm. Tăiată ¼. ICEM – inv. 54045.

Achiziție Bărbuță Gelu.
41. Bill, ora 6, 1,03 g. 15,62 x 12,75 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58937.
42. Bill, ora 6, 0,82 g. 14,28 x 11,58 mm. B. Tăiată ¼. ICEM – inv. 53879/2.

Achiziție Arsene Laur.
43. Bill, ora 6, 0,82 g. 13,20 x 11,95 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/13.
44. Bill, ora 6, 0,80 g. 14,66 x 13,69 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59008.
45. Bill, ora 6, 0,80 g. 13,75 x 12,72 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 60128.

Achiziție Filip Cristian.
46. Bill, ora 6, 0,76 g. 14,63 x 12,24 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 54046.

Donație Barbu.
47. Bill, ora 6, 0,76 g. 15,15 x 12,59 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58512.

Donație Barbu.
48. Bill, ora 6, 0,75 g. 14,20 x 11,85 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58520.

Achiziție Arsene Laur.
49. Bill, ora 6, 0,72 g. 16,74 x 11,47 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/32.

Achiziție Cocia.
50. Bill, ora 6, 0,71 g. 17,01 x 11,82 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/4.
51. Bill, ora 6, 0,71 g. 13,32 x 12,40 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58515.
52. Bill, ora 6, 0,69 g. 15,87 x 10,81 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52115.
53. Bill, ora 6, 0,69 g. 12,24 x 10,93 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/38.
54. Bill, ora 6, 0,67 g. 14,15 x 13,73 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/12.
55. Bill, ora 6, 0,67 g. 17,56 x 12,61 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59014.

Achiziție Arsene Laur.
56. Bill, ora 6, 0,66 g. 14,43 x 12,58 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/12.

Achiziție Bărbuță Gelu.
57. Bill, ora 6, 0,66 g. 13,18 x 11,58 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58942.
58. Bill, ora 6, 0,66 g. 12,58 x 11,05 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59026.

Donație Florin Topoleanu.
59. Bill, ora 6, 0,63 g. 14,62 x 12,35 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58496.
60. Bill, ora 6, 0,62 g. 15,15 x 9,98 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/41.
61. Bill, ora 6, 0,62 g. 12,15 x 11,71 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 59011.
62. Bill, ora 6, 0,61 g. 13,38 x 12,54 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58511.

Donație Barbu Ionel.
63. Bill, ora 6, 0,61 g. 14,04 x 13,84 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 60126.

Donație Barbu Ionel.
64. Bill, ora 6, 0,60 g. 13,16 x 9,80 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58507.
65. Bill, ora 6, 0,60 g. 13,00 x 12,74 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58976.
66. Bill, ora 6, 0,60 g. 14,75 x 11,85 mm. Rv – în curbura de la mâna stângă este amplasat un punct. Tăiată total. ICEM – inv. 59017.
67. Bill, ora 6, 0,59 g. 14,96 x 11,30 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/13.
68. Bill, ora 6, 0,59 g. 13,43 x 11,32 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 59001.
69. Bill, ora 6, 0,59 g. 15,41 x 10,95 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 59010.

Achiziție Pogorschi.
70. Bill, ora 6, 0,57 g. 15,56 x 13,83 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/10.
71. Bill, 0,56 g. 14,94 x 10,66 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 59028.
72. Bill, ora 6, 0,55 g. 14,46 x 11,88 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58994.

Donație Barbu.
73. Bill, ora 6, 0,51 g. 12,40 x 10,23 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58521.
Achiziție Bărbuță Gelu.
74. Bill, ora 6, 0,51 g. 14,56 x 11,48 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58523.
75. Donație Barbu.
Bill, ora 6, 0,50 g. 11,54 x 11,66 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58510.

Achiziție Pogorschi.
76. Bill, ora 6, 0,42 g. 12,02 x 11,08 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/4.
77. Bill, ora 6, 0,42 g. 14,93 x 12,57 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 59016.
78. Bill, ora 6, 0,40 g. 14,13 x 10,74 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58991.
79. Bill, ora 6, 0,36 g. 11,71 x 7,42 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58984.
2004, *passim*.
80. Bill, ora 6, 0,31 g. 6,49 x 10,28 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 54727/2.
81. Bill, ora 6, 0,29 g. 10,81 x 5,42 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58985.

Achiziție Șerban.
82. Bill, ora 6, 0,28 g. 14,18 x 11,91 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52828/4.

Tip O (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 681-683, pl. L/B.15.5, 15.7, 15.14.

83. Bill, ora 6, 1,36 g. 17,27 x 16,88 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 52839/6.
84. Bill, ora 6, 0,96 g. 16,54 x 8,46 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 59006.

Achiziție Arsene Laur.
85. Bill, ora 6, 0,95 g. 14,81 x 12,40 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/36.

Achiziție Iordache Nicolae.
86. Bill, ora 6, 0,88 g. 15,07 x 16,24 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53680.
87. Bill, ora 6, 0,88 g. 14,94 x 12,70 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58516.

Donație Barbu.
88. Bill, ora 6, 0,76 g. 13,01 x 12,28 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58509.

Donație Barbu.
89. Bill, ora 6, 0,74 g. 13,19 x 14,73 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58519.

Donație Barbu.
90. Bill, ora 6, 0,58 g. 16,32 x 12,86 mm. Av – u. Rv – din legendă se mai păstrează două litere, P și Φ. Tăiată total. ICEM – inv. 58506.
91. Bill, ora 6, 0,52 g. 11,75 x 11,33 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/39.
92. Bill, ora 6, 0,48 g. 13,99 x 10,90 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58981.
93. Bill, ora 6, 0,47 g. 17,14 x 14,67 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58992.
94. Bill, ora 6, 0,26 g. 10,75 x 10,25 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 59022.

Tip P (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 683-684, pl. L/B.16.

Achiziție Arsene Laur.
95. Bill, ora 6, 1,63 g. 22,12 x 14,67 mm. B. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53879/34.
Achiziție Arsene Laur.
96. Bill, ora 6, 1,49 g. 15,22 x 15,50 mm. B. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53879/30.

Achiziție Filip Cristian.
97. Bill, ora 6, 1,42 g. 16,58 x 14,75 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 54043.

Achiziție Iordache Nicolae.
98. Bill, ora 6, 1,35 g. 14,97 x 15,23 mm. B. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53681.

Achiziție Bărbuță.
99. Bill, ora 6, 0,96 g. 17,50 x 16,04 mm. B. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 52206.

Achiziție Iordache Nicolae.
100. Bill, ora 6, 0,93 g. 15,31 x 14,81 mm. B. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 52223.
101. Bill, ora 6, 0,89 g. 12,48 x 12,37 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59021.
102. Bill, ora 6, 0,88 g. 11,41 x 11,66 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 58997.

Achiziție Bărbuță.
103. Bill, ora 6, 0,87 g. 18,11 x 10,74 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. Ruptă ½. ICEM – inv. 58935.
104. Bill, ora 6, 0,78 g. 16,00 x 15,21 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. B. ICEM – inv. 52228.
105. Bill, ora 6, 0,74 g. 12,50 x 10,21 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/9.
106. Bill, ora 6, 0,62 g. 13,04 x 11,63 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52222.

Achiziție Arsene Laur.
107. Bill, ora 6, 0,54 g. 13,88 x 11,99 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/29.

Tip R (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 685, pl. L/B.18.
2003, *passim*.
108. Bill, ora 6, 1,05 g. 13,72 x 14,82 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 54357.

Donație Barbu.
109. Bill, ora 6, 0,88 g. 15,09 x 14,18 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58522.

Achiziție Pogorschi.
110. Bill, ora 6, 0,80 g. 14,53 x 15,79 mm. B. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 52880/5.

Achiziție Iordache.
111. Bill, ora 6, 0,65 g. 14,44 x 14,21 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52839/3.
112. Bill, ora 6, 0,61 g. 13,48 x 10,62 mm. U. Tăiată total. ICEM – inv. 60129.
113. Bill, ora 6, 0,36 g. 8,84 x 8,73 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 58974.

Tip S (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 686, pl. LI/B.19.

Achiziție Cocia.
114. Bill, ora 6, 1,11 g. 14,90 x 13,35 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/6.
115. Bill, ora 6, 0,67 g. 16,68 x 9,68 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/8.
116. Bill, ora 6, 0,58 g. 13,25 x 11,20 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59023.
117. Bill, ora 6, 0,54 g. 11,31 x 10,57 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/14.
118. Bill, ora 6, 0,53 g. 15,41 x 11,90 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58993.
119. Bill, ora 6, 0,51 g. 10,61 x 12,46 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 60127.
120. Bill, ora 6, 0,43 g. 11,34 x 10,29 mm. Av – din legendă se păstrează doar litera Π. Rv – din legenda pe două rânduri se păstrează trei litere I O, respectiv O. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/31.
121. Bill, ora 6, 0,42 g. 10,04 x 6,89 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 52880/15.
122. Bill, ora 6, 0,24 g. 11,26 x 8,39 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58999.

Tip T (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 686 - 687, pl. LI/B.20.

123. Bill, 0,74 g. 11,10 x 9,53 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 59025.

Achiziție Arsene Laur.
124. Bill, ora 6, 0,63 g. 13,00 x 11,64 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/22.

Achiziție Arsene Laur.
125. Bill, 0,62 g. 14,39 x 8,06 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/35.

126. Bill, ora 6, 0,53 g. 10,04 x 9,24 g. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 58986.

Donație Barbu Ionel.
127. Bill, ora 6, 0,51 g. 13,23 x 8,03 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 60112.

128. Bill, ora 6, 0,44 g. 11,31 x 9,60 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 59027.
129. Bill, ora 6, 0,43 g. 10,31 x 7,92 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 60114.

Donație Barbu Ionel.
130. Bill, ora 6, 0,39 g. 9,63 x 7,36 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 60118.
2004, *passim*.
131. Bill, ora 6, 0,33 g. 9,16 x 9,90 mm. B. Tăiată total. ICEM – inv. 54727/4.

Emitent necunoscut
Piese cu modul mare
Tip necunoscut

132. Bill, 1,14 g. 14,35 x 13,17 mm. Tăiată pentagonal. ICEM – inv. 58936.
133. Bill, 0,99 g. 13,88 x 14,18 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59000.

Donație Barbu Ionel.
134. Bill, 0,93 g. 13,56 x 11,58 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 60123.

Achiziție Pogorschi.
135. Bill, ora 6, 0,86 g. 14,20 x 11,01 mm. Tăiată pentagonal. ICEM – inv. 52880/7.

Achiziție Arsene Laur.
136. Bill, 0,85 g. 14,89 x 13,44 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 53879/19.

Donație Barbu Ionel.
137. Bill, 0,80 g. 14,18 x 11,51 mm. Tăiată total. ICEM – inv. 58508.
138. Bill, ora 6, 0,80 g. 20,83 x 10,72 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59018.
139. Bill, 0,73 g. 13,44 x 9,81 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 58987.
140. Bill, ora 6, 0,71 g. 13,52 x 13,02 mm. Tăiată hexagonal. ICEM – inv. 53879/7.
141. Bill, ora 6, 0,70 g. 14,64 x 10,87 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv. 59009.

Achiziție Arsene Laur.
142. Bill, ora 6, 0,69 g. 12,39 x 11,77 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv. 53879/27.

Donație Barbu Ionel.
143. Bill, 0,64 g. 11,33 x 10,77 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 60121.

Donație Barbu Ionel.
144. Bill, 0,63 g. 11,38 x 6,81 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 60115.
145. Bill, ora 6, 0,62 g. 10,05 x 9,28 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv. 59003.

Achiziție Arsene Laur.
146. Bill, 0,58 g. 9,90 x 7,30 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 53879/20.
147. Bill, 0,58 g. 12,30 x 11,49 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 58988.
148. Bill, 0,57 g. 13,48 x 11,81 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 60125.

Achiziție Iordache.
149. Bill, ora 6, 0,56 g. 14,39 x 7,16 mm. Tăiată trapezoidal. ICEM – inv. 52839/11.
150. Bill, 0,52 g. 10,26 x 9,75 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 58527.
151. Bill, 0,52 g. 11,77 x 10,22 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv. 58995.

Donație Barbu Ionel.
152. Bill, 0,52 g. 8,80 x 8,50 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 60117.

Achiziție Arsene Laurențiu.
153. Bill, 0,45 g. 8,60 x 7,70 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 53879/11.
154. Bill, 0,45 g. 0,86 x 9,57 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59005.

Donație Barbu Ionel.
155. Bill, 0,44 g. 11,71 x 9,76 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 60122.

Achiziție Pogorschi.
156. Bill, 0,43 g. 13,45 x 11,66 mm. Tăiată pentagonal. ICEM – inv. 52880/16.
157. Bill, 0,42 g. 10,67 x 8,38 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59004.

Achiziție Arsene Laurențiu.
158. Bill, 0,41 g. 12,02 x 7,95 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 53879/1.
159. Bill, 0,40 g. 8,66 x 8,36 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 58977.
160. Bill, 0,40 g. 11,04 x 9,03 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 60130.
161. Bill, 0,39 g. 11,59 x 8,83 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 58996.

Donație Barbu Ionel.
162. Bill, 0,39 g. 10,83 x 7,16 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 60116.
Achiziție Pogurschi.
163. Bill, 0,37 g. 11,00 x 8,98 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 52880/11.

Achiziție Băjan.
164. Bill, 0,36 g. 10,23 x 7,75 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 60132.
Achiziție Băjan.
165. Bill, 0,36 g. 12,03 x 9,48 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv .60133.

Achiziție Arsene Laurențiu.
166. Bill, 0,35 g. 10,41 x 10,78 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 53879/28.
167. Bill, 0,35 g. 13,88 x 9,09 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59007.

Donație Barbu Ionel.
168. Bill, 0,34 g. 8,39 x 7,43 mm. Tăiată în formă de pătrat. ICEM – inv. 60119.

Donație Barbu Ionel.
169. Bill, 0,34 g. 9,45 x 8,29 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 60120.

Donație Barbu Ionel.
170. Bill, 0,34 g. 11,84 x 7,78 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 60124.
171. Bill, 0,33 g. 7,83 x 6,59 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 58980.

Achiziție Arsene Laurențiu.
172. Bill, 0,30 g. 9,67 x 8,89 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 53879/18.
173. Bill, 0,30 g. 9,60 x 8,54 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 58989.
174. Bill, 0,29 g. 9,12 x 6,80 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 58978.
175. Bill, 0,29 g. 13,31 x 13,22 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59024.

Achiziție Arsene Laurențiu.
176. Bill, 0,28 g. 10,96 x 9,83 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 53879/17.

Donație Florin Topoleanu
177. Bill, ora 6, 0,27 g. 9,04 x 5,15 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv. 54027/2.
178. Bill, 0,27 g. 10,23 x 7,72 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 58990.
179. Bill, ora 6, 0,27 g. 13,79 x 9,14 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 59030.

Achiziție Iordache.
180. Bill, 0,26 g. 7,45 x 6,91 mm. Tăiată în formă de pătrat. ICEM – inv. 52839/13.
181. Bill, 0,26 g. 12,23 x 9,49 mm. Tăiată neregulat. ICEM – inv. 58971.
182. Bill, 0,26 g. 10,55 x 7,63 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 58973.
183. Bill, 0,25 g. 14,22 x 4,88 mm. Tăiată triunghiular. ICEM – inv. 58983.
184. Bill, 0,24 g. 8,60 x 7,54 mm. Tăiată în formă de pătrat. ICEM – inv. 58972.

Achiziție Băjan.
185. Bill, 0,23 g. 9,56 x 6,28 mm. Tăiată dreptunghiular. ICEM – inv. 60131.

Donație Florin Topoleanu.
186. Bill, 0,22 g. 10,38 x 9,75 mm. Tăiată dintr-o margine. ICEM – inv. 58959.
187. Bill, 0,20 g. 9,92 x 8,90 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 58975.

Donație Barbu Ionel.
188. Bill, 0,20 g. 8,45 x 8,31 mm. Tăiată rectangular. ICEM – inv. 60113.

Thessalonica.
Tip A (1204 - 1224)
DOC, IV/2, p. 690, pl. LII/B.24.
Achiziție Cocia.
189. Bill, ora 6, 0,33 g. 9,17 x 8,19 mm. Av – u. Tăiată total. ICEM – inv. 52814/1.

Tip B (1204 - 1224)
DOC, IV/2, p. 691, pl. LII/B.25.

190. Bill, ora 6, 0,98 g. 20,06 x 17,51 mm. Modul mediu. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 53879/3.

IMPERIUL LATIN DE CONSTANTINOPOL
Aspron trachy de billon depreciat
Imitații cu modul mic
Constantinopol
Tip A (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 694-696, 30.1-30.22, pl. LII/30.

Achiziție Bărbuță Gelu.
191. Bill, ora 6, 1,75 g. 20,81 x 16,55 mm. U. ICEM – inv. 52134.

Achiziție Bărbuță Gelu.
192. Bill, ora 6, 1,75 g. 20,25 x 17,08 mm. Rv – din legendă se mai păstrează doar litera Δ. *Pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. Punctul este amplasat pe mijlocul costumului. B. ICEM – inv. 52205.
193. Bill, ora 6, 1,74 g. 16,57 x 20,68 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. ICEM – inv. 52880/1.

1990, *passim*.
194. Bill, ora 6, 1,68 g. 17,11 x 16,69 mm. U. ICEM – inv. 58950.
195. Bill, ora 6, 1,67 g. 18,62 x 16,53 mm. U. ICEM – inv. 52814/11.

Achiziție Pogorschi.
196. Bill, ora 6, 1,66 g. 16,74 x 18,66 mm. U. ICEM – inv. 52880/2.
197. Bill, ora 6, 1,64 g. 18,57 x 18,73 mm. Rv - *pendilia* se termină cu o globulă. Pe costum nu are nici un punct. Mânerul *labarum*-ului este decorat cu un punct. B. ICEM – inv. 54354.

Achiziție Arsene Laur.
198. Bill, ora 6, 1,59 g. 24,32 x 16,17 mm. Rv – din legendă se mai păstrează M A, respectiv Δ. ICEM – inv. 53879/25.
199. Bill, ora 6, 1,53 g. 17,62 x 17,92 mm. Rv - *pendilia* se termină cu o globulă. Av – u. ICEM – inv. 52594.
200. Bill, ora 6, 1,50 g. 19,58 x 16,08 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. Av – u. ICEM – inv. 52226.

Achiziție Filip Cristian.
201. Bill, ora 6, 1,46 g. 15,97 x 14,67 mm. Rv – din legendă se mai păstrează Δ C C Π (un punct în loc de O) T. *Pendilia* se termină cu o globulă. ICEM – inv. 54047.
202. Bill, ora 6, 1,43 g. 21,50 x 16,31 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Punctul de pe costum este amplasat sub guler. B. ICEM – inv. 52203.
Achiziție Bărbuță.
203. Bill, ora 6, 1,42 g. 18,25 x 17,78 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. B. ICEM – inv. 58938.
Achiziție Cocia.
204. Bill, ora 6, 1,41 g. 21,60 x 18,67 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Av – u. ICEM – inv. 52814/7.

Achiziție Bărbuță.
205. Bill, ora 6, 1,39 g. 16,41 x 13,86 mm. Rv - *pendilia* se termină cu două globule. Punctul este amplasat pe mijlocul costumului. B. ICEM – inv. 58934.
206. Bill, ora 6, 1,38 g. 17,02 x 16,75 mm. Rv - pe guler are trei puncte. Punctul de pe costum este amplasat sub guler. Av – u. ICEM – inv. 52765.

Achiziție Bărbuță.
207. Bill, ora 6, 1,37 g. 20,65 x 19,46 mm. Av – u. ICEM – inv. 52208.

Achiziție Bărbuță.
208. Bill, ora 6, 1,37 g. 20,81 x 19,03 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. U. ICEM – inv. 58455.

Achiziție Arsene Laur.
209. Bill, ora 6, 1,26 g. 18,19 x 17,93 mm. Rv – din legendă se mai păstrează doar litera Δ care este scrisă spre exterior. B. ICEM – inv. 53879/33.
210. Bill, ora 6, 1,24 g. 19,15 x 18,72 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. B. ICEM – inv. 52135.
211. Bill, ora 6, 1,24 g. 19,94 x 17,98 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Av – u. ICEM – inv. 52880/6.

212. Bill, ora 6, 1,23 g. 19,03 x 16,87 mm. U. ICEM – inv. 53879/5.

Donație.
213. Bill, ora 6, 1,23 g. 19,15 x 20,95 mm. Rv - punctul este amplasat pe mijlocul costumului. Mânerul *labarum*-ului este decorat la bază cu un punct. B. ICEM – inv. 54062.
214. Bill, ora 6, 1,13 g. 20,26 x 19,02 mm. U. ICEM – inv. 54367.
215. Bill, ora 6, 1,13 g. 18,49 x 16,58 mm. Rv – *pendilia* se termină cu două globule. Mânerul *labarum-ului* este decorat cu un punct. Av – u. ICEM – inv. 58524.

Passim.
216. Bill, ora 6, 1,12 g. 17,67 x 19,23 mm. Rv – din legendă se mai păstrează doar litera V. B. ICEM – inv. 54352.
217. Bill, ora 6, 1,09 g. 14,56 x 18,24 mm. U – ruptă. ICEM – inv. 52880/3

Achiziție Bărbuță.
218. Bill, ora 6, 1,08 g. 17,61 x 17,16 mm. Rv – din legendă se mai păstrează Δ C C Π O T. ICEM – inv. 58940.
Achiziție Iordache.
219. Bill, ora 6, 1,07 g. 17,04 x 15,57 mm. ICEM – inv. 52839/10.
220. Bill, ora 6, 1,05 g. 24,15 x 21,34 mm. U – ruptă. ICEM – inv. 54345.

Achiziție Bărbuță Gelu.
221. Bill, ora 6, 1,02 g. 16,77 x 16,26 mm. Rv – din legendă se mai păstrează două litere V H. *Pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 58939.
222. Bill, ora 6, 0,98 g. 15,51 x 15,33 mm. U. ICEM – inv. 53879/24.
223. Bill, ora 6, 0,97 g. 17,11 x 6,69 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. B. ICEM – inv. 58525.
224. Bill, ora 6, 0,93 g. 17,52 x 16,40 mm. B. ICEM – inv 53639.
225. Bill, ora 6, 0,91 g. 14,45 x 12,07 mm. Tăiată ½. ICEM – inv. 52814/10.
226. Bill, ora 6, 0,83 g. 22,38 x 15,97 mm. Ștanțată pe un flan mai mare. ICEM – inv. 52828/2.
227. Bill, ora 6, 0,70 g. 20,03 x 16,77 mm. Av – u. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. ICEM – inv. 58505.
228. Bill, ora 6, 0,68 g. 17,23 x 16,44 mm. Av – u, ruptă. ICEM – inv. 52764.

Donație Barbu.
229. Bill, ora 6, 0,57 g. 13,56 x 10,95 mm. U. ICEM – inv. 58513.

Tip B (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 696, pl. LIII/B.31.2, B.31.4.

Achiziție Arsene Laurențiu.
230. Bill, ora 6, 1,33 g. 15,92 x 16,28 mm. Av – u. ICEM – inv. 53879/8.

Achiziție Iordache.
231. Bill, ora 6, 0,96 g. 17,89 x 16,58 mm. B. ICEM – inv. 52839/1.
232. Bill, ora 6, 0,96 g. 15,20 x 14,23 mm. Av – u. ICEM – inv. 53879/4.

Tip D (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 696 - 697, pl. LIII/B.33.

Achiziție Iordache.
233. Bill, ora 6, 1,28 g. 20,34 x 17,18 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are patru puncte. Av – u. ICEM – inv. 52229.
234. Bill, ora 6, 1,28 g. 18,88 x 16,92 mm. Av – u. Rv – din legendă se mai păstrează două litere O V. ICEM – inv. 52204.

Tip E (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 697, pl. LIII/B.34.

235. Bill, ora 6, 1,46 g. 21,76 x 18,66 mm. Av – u. ICEM – inv. 52839/4.

Achiziție.
236. Bill, ora 6, 1,28 g. 19,69 x 27,26 mm. Av – u. ICEM – inv. 54371.
237. Bill, ora 6, 1,03 g. 18,57 x 15,77 mm. Rv - *pendilia* se termină cu o globulă. B. ICEM – inv. 52224.
238. Bill, ora 6, 0,95 g. 18,75 x 19,73 mm. ICEM – inv. 54369.
239. Bill, ora 6, 0,70 g. 18,32 x 12,85 mm. U – ruptă. ICEM – inv. 59012.
240. Bill, ora 6, 0,69 g. 14,26 x 13,81 mm. U. ICEM – inv. 59013.

Achiziție Iordache.
241. Bill, ora 6, 0,66 g. 16,83 x 17,70 mm. Av – u. ICEM – inv. 52221.

Passim.
242. Bill, ora 6, 0,63 g. 16,83 x 12,72 mm. Av – u. ICEM – inv. 54353.

Tip F (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 697, pl. LIII/B.35.

Achiziție Pogorschi.
243. Bill, ora 6, 2,04 g. 20,69 x 22,04 mm. B. Rv – *pendilia* împăratului se termină cu o globulă, pe guler are șapte puncte. B. ICEM – inv. 52903.
244. Bill, ora 6, 1,56 g. 18,48 x 14,80 mm. B. ICEM – inv. 52225.

Achiziție Pogorschi.
245. Bill, ora 6, 1,40 g. 21,11 x 22,03 mm. B. ICEM – inv 53598.
246. Bill, ora 6, 0,66 g. 15,72 x 11,59 mm. Av – u. Tăiată ½. ICEM – inv. 59002.

Achiziție Arsene Laurențiu.
247. Bill, ora 6, 0,37 g. 13,18 x 11,07 mm. Cu modul foarte mic. U ICEM – inv. 53879/10.

Modul mic Tip ?

248. Bill, ora 6, 0,87 g. 18,24 x 15,21 mm. ICEM – inv 52839/2.
249. Bill, ora 6, 0,82 g. 20,43 x 11,80 mm. Tăiată ½. ICEM – inv. 52880/8.

Achiziție.
250. Bill, ora 6, 0,74 g. 18,53 x 17,17 mm. Rv – u. ICEM – inv. 54368.

BIBLIOGRAFIE

CUSTUREA 2003 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite la Nufăru*, Peuce SN, 1 (14), (2003), p. 427 – 430.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, GEORGESCU 1996 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Dan Georgescu, *Monede bizantine din colecția Georgescu (secolele X-XIII)*, Peuce 12 (1996), p. 285-294.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2000 – 2001 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (VII)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 659-678.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969 – 1204. Contribuții arheologice și numismatice*, București, 2001.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001a – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 și încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare*, Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău 28-30 mai, 2000, *Comunicări. Studii și note*, București, 2001, p. 109-120.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, PETAC 2002 – 2003 - Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Emanuel Petac, *Monede romane și bizantine descoperite la Nufăru, jud. Tulcea*, Pontica 35 – 36 (2002-2003), p. 423 – 432.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2003 - Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monnaies byzantines de la collection du Musée du Bas Danube de Călărași, découvertes à Păcuiul lui Soare (X^e – XIIIe siècles)*, BSNR, anii XCII – XCVII (1998 - 2003), nr. 146 – 151, p. 161 – 173.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU PETAC 2003 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Emanuel Petac, *Monede bizantine din secolul XI descoperite la Isaccea*, Peuce. SN, 1 (14), (2003), p. 413 – 426.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, POLL 2006 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Ingrid Poll, *Un tezaur de folles anonimi din clasa A2 – A3, descoperit la Noviodunum – Vicina (?) – Isaccea*, Pontica 39 (2006), p. 435 – 459.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2009 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine din secolele X – XII, descoperite la Isaccea – Vicina, în campania arheologică din anul 2003*, Pontica 42 (2009), p. 621 - 651

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010 - Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, volumul 1, Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X – XIV*, Bucureşti, 2010.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2011 – Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (sec. IX-XIII)*, Peuce SN, 9 (2011), p. 513 – 522.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983 – Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Monede bizantine din secolele XIV-XV descoperite în Dobrogea*, BSNR, anii LXXV-LXXVI (1981-1982), nr. 129-130, p. 271-314.

STĂNICĂ 2011 – Aurel Stănică, *Amfore romboidale descoperite la Isaccea - Noviodunum*, Peuce SN, 9 (2011), p. 341-346.

9

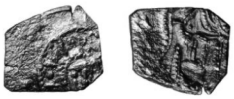
41

97

98

106

108

234

243

244

245

Pl. I

RECENZII
COMPTES RENDUS

Mădălina Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux (*Scripta Antiqua* 37), 2011, 608 p. (inclusiv 13 hărți).

La fel cum în viața unui om există momente de înnobilare spirituală a cotidianului, definite în limbajul colocvial drept zile de sărbătoare, tot aşa îşi poate depăşi condiția o istoriografie – indiferent de anvergură şi de tradiție –, ori de câte ori apare câte un jalon de referință pentru orizontul de aşteptare al specialiştilor. Un asemenea prilej de împlinire cărturărească pentru toți colegii de breaslă (de bună credință) din România şi din străinătate, ale căror preocupări se leagă de antichitățile pontice, îl poate constitui cartea Mădălinei Dana, apărută recent la o editură şi într-o colecție de prestigiu. Obligată să-şi desăvârşească pregătirea profesională într-un exil asumat în mod conştient (ca singură alternativă de supraviețuire în domeniu pentru cineva cu mai puține relații în „lumea lui Mitică"), autoarea oferă acum o extrem de benefică „ieşire din cotidian" pentru lumea academică neocomunistă pe care, cu un alt prilej, o defineam drept „clădită pe impostură, obedienţă şi nepotism"[1]. În ceea ce mă priveşte, mă bucură apariția acestei importante lucrări de sinteză cu atât mai mult cu cât majoritatea aspectelor abordate se leagă în mare măsură de propriile mele interese de cercetare din ultimii ani. Ca atare, rog să-mi fie permis în paginile care urmează un îndemn la reflecție detaşat de laudele de circumstanță sau de critica de dragul criticii. După absolvirea treptelor inițiatice la care mă obligă capitolele în care a fost structurat discursul, voi reveni la final cu o seamă de cuvinte legate de măsura în care autoarea a reuşit să ducă la bun sfârşit obligațiile pe care şi le-a asumat față de muza Clio.

În partea introductivă (p. 11-21), motivația alegerii temei este urmată de un succint excurs istoriografic, de o reflecție rezumativă asupra surselor, a conceptelor folosite şi a metodologiei de cercetare, insistându-se ceva mai mult asupra structurii lucrării. Apreciem claritatea discursului şi logica argumentării. Legat de istoriografia problemei, dincolo de observațiile pertinente formulate, cred că s-ar fi impus o discuție ceva mai nuanțată. Schema generalizatoare preluată după J.G.F. Hind (unul dintre cei mai buni cunoscători occidentali ai antichităților pontice în ultimele decenii, de altfel), aminteşte de clişeul întâlnit în mai toate publicațiile de sinteză din istoriografia sovietică şi post-sovietică – cu două etape anterioare şi două etape posterioare cezurii bolşevice din 1917. Doar că, din motive lesne de înțeles, autorii care au propus sau au promovat mecanic (marea majoritate) respectivul clişeu nu aveau cum să reliefeze valențele discursului prin care vechea şcoală rusă îşi câştigase un respect deosebit în concertul istoriografic european, prin contribuția adusă la discutarea a numeroase aspecte referitoare la antichitatea greco-romană, inclusiv în ceea ce priveşte viața culturală şi cu luarea în considerație a lumii pontice. Era perioada când studenți de la Kazan, Charkov sau Odessa (pentru a nu mai vorbi de centre universitare

∗ Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Ştiințifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

[1] Vezi V. Cojocaru, *Silviu Sanie la 75 de ani*, ArhMold 34 (2011), p. 391-392 (aici 391).

precum St. Petersburg, Moscova sau Kiev) îşi susţineau şi publicau tezele de masterat şi doctorat – în franceză sau germană – la Paris, Berlin sau Leipzig, lucrările respective fiind omologate de istoriografia occidentală.[2] Prin urmare, putem vorbi despre „l'isolement bibliographique des historiens modernes issus de cette région" (p. 12), ca motivaţie pentru abordarea superficială a vieţii culturale, doar odată cu instaurarea dictaturii proletariatului, ai cărei ideologi – ca reprezentanţi ai celor lipsiţi de orice cultură – au recurs la surogatul numit „cultură materială", în care mai cred şi acum cu obstinaţie mulţi pretinşi istorici şi arheologi clasici din fostul „Arhipelag Gulag". În definitiv, este mai simplu să desenezi şi să descrii morfologia unei amfore (participând, astfel – prin autosugestie – la scrisul istoric), decât să reflectezi asupra unui fenomen de cultură reconstituibil preponderent pe baza surselor scrise, adeseori păstrate fragmentar şi a căror analiză adecvată presupune o temeinică pregătire filologică.[3] În acelaşi timp, atunci când purcedem la o abordare istoriografică pe ansamblul arealului pontic, să nu uităm că rigorile proletcultismului au afectat sensibil mai târziu istoriografiile română şi bulgară – chiar dacă acestea aveau o tradiţie incomparabil mai puţin bogată ca istoriografia rusă[4] –, rămânând străine şcolilor occidentale sau celei turce, preocupate de cercetarea oraşelor greceşti de pe litoralul sud-pontic. Dincolo de aceste reflecţii istoriografice, sunt perfect de acord cu observaţiile metodologice ale autoarei şi împărtăşesc întrutotul crezul acesteia enunţat la p. 17: „Or j'ai fait le choix de considérer le Pont-Euxin non comme un

[2] Din literatura bogată apărută în ultimele două decenii şi care oferă informaţii interesante în acest sens, amintesc aici volumele îngrijite de G.N. Sevost'janov [*et al.*], *Portrety istorikov. Vremja i sud'by*, vol. II: *Vseobščaja istorija*, Moscova/Ierusalim, 2000; respectiv, vol. III: *Drevnij mir i srednie veka*, Moscova, 2004. S-ar mai adăuga două lucrări fundamentale: V.P. Buzeskul, *Vseobščaja istoria i ee predstaviteli v Rossii v XIX i načale XX veka*, editat de I.V. Tunkina, Moscova 2008; I.V. Tunkina, *Russka nauka o klassicheskikh drevnostjakh juga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*, St. Petersburg, 2002.

[3] Pentru a fi şi mai explicit, să-mi fie permis să citez aici un pasaj din teza mea de doctorat privind limba inscripţiilor greceşti din oraşele nord-pontice: „În momentul când marea şcoală rusă de epigrafie greacă atingea punctul culminant prin publicarea corpusului IOSPE I², creând premisele interpretării lingvistice a materialului documentar adunat, situaţia politică şi socială din Rusia prefigura deja spectrul ciumei bolşevismului. Care nu numai că a izgonit filologia clasică din învăţământul de orice nivel, dar a şi înlocuit, pentru o vreme, studierea istoriei cu predarea istoriei culturii materiale. Abia după cel de-al doilea război mondial a început reabilitarea timidă a filologiei clasice, la nivel de învăţământ superior. Şi aceasta, mai degrabă pentru a putea da o replică filologiei clasice „burgheze" care, deşi scotea ediţii monumentale, nu lăsa loc pentru traduceri falsificate, din care să reiasă interesul autorilor antici pentru lupta de clasă sau pentru problematica sclavagismului în viziune marxistă. Pentru cineva care află de avatarurile îndurate de un A.I. Dovatur (ani lungi de Arhipelag Gulag, urmaţi de alţi ani de reabilitare şi de interdicţia de a locui în oraşe precum St. Petersburg sau Moscova), pare o adevărată minune faptul că acest filolog clasic eminent a reuşit, totuşi, să aducă o contribuţie esenţială la studierea inscripţiilor bosporane sau la comentarea lui Herodot."

[4] Pentru a oferi un termen de comparaţie, către sfârşitul secolului XIX bibliografia clasică rusă număra deja peste 5000 titluri – vezi compendiul datorat lui P.I. Prozorov, *Sistematičeskij ukazatel' knig i statej po grečeskoj filologii, napečatannych v Rossii s XVII stoletija po 1892 g.*, St. Petersburg, 1898. Prin sintagma „filologie greacă" erau subînţelese practic toate domeniile clasice, inclusiv epigrafia, arheologia şi numismatica.

espace à part, mais comme une région à part entière du monde grec, certes excentrée, mais intégrée culturellement, partageant les pratiques et les valeurs de l'hellénisme".

Capitolul I. *Une éducation grecque* (p. 23-54).

În subcapitolul întâi – „L'"école élémentaire" et la *literacy*" – sunt catalogate dovezile epigrafice din *apoikiile* nord-vest şi nord-pontice (de la Histria până în oraşele bosporane), o atenţie aparte revenind Olbiei. Este adus în discuţie întreg materialul documentar important (mă refer la cel publicat), autoarea stăpânind temeinic şi literatura secundară. Aş mai face, totuşi, câteva completări. Legat de răspândirea alfabetului grecesc la nordul Mării Negre, trebuie adăugat zarul din epoca imperială, descoperit la Phanagoria, cu 20 de litere pe cele 20 de laturi ale sale.[5] Pentru *graffiti* de la Nymphaion, pe lângă trimiterea la articolul lui S.R. Tokhtas'ev din nota 18 de la p. 403, ar mai fi de citat contribuţia aceluiaşi autor publicată ulterior în limba franceză[6]. Şi dacă tot sunt invocate frânturile de versuri homerice atestate în zona de interes, s-ar fi impus menţionat şi articolul lui Ju.G. Vinogradov[7] legat de *graffito* de la Olbia: Ἴλιον / ἀ/ε(ι)δω κ/αὶ Δ/αρδα/νίην. Într-o altă ordine de idei, rămân rezervat în ceea ce priveşte definirea lui Skyles, fiul lui Ariapeithes, ca „"protecteur" d'Olbia, dans la première moitié du Ve s." (p. 26), cu trimitere la Herodot. În acest sens, am argumentat pe larg cu alt prilej.[8]

Însemnările pe ceramică şi plumb (mai cu seamă scrisorile redactate în mediu comercial şi *defixiones*) denotă o practică epistolară frecventă şi un grad de alfabetizare surprinzător de ridicat la nordul Pontului Euxin ca periferie a *oikumenei*. Şi nu doar în rândul grecilor.[9] Cu atât mai neverosimilă mi se pare afirmaţia recentă a lui Ch. Karvounis privitor la cota de analfabetism de 70 sau chiar 80% în rândurile populaţiei ateniene din perioada clasică.[10] Dacă e să

[5] Publicat de E. von Stern, în *Sbornik statej v čest' grafa A.A. Bobrinskogo*, St. Petersburg, 1911, p. 29. Pentru republicare sa recentă, vezi SEG LVI 938.

[6] *De nouvelles données sur l'histoire des formes les plus anciennes de la koiné dans le Nord de la Mer Noire*), în G. Vottéro (éd.), *Le grec du monde colonial antique*, I. *Le N. et N.-O. de la Mer Noire, Actes de la Table Ronde de Nancy, 28-29 septembre 2007* (Études anciennes 42), Nancy/Paris, 2009, p. 33-49.

[7] *Kikličeskie poemy v Ol'vii*, VDI 3 (1969), p. 142-150 [= idem, *Kyklische Dichtung in Olbia*, în *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997, p. 385-396].

[8] V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, Tyche 23 (2009), p. 1-20; cf. V. Cojocaru, *Despre aşa-numitul „protectorat" scitic asupra oraşelor greceşti nord-vest pontice*, Peuce (S.N.), 3–4 (2007), p. 109-120.

[9] O informaţie istorică interesantă – comentată de Mădălina Dana – ne furnizează, în acest sens, Hdt. IV 78: Ἀριαπείθεϊ γὰρ τῷ Σκυθέων βασιλέϊ γίνεται μετ' ἄλλων παίδων Σκύλης· ἐξ Ἰστριηνῆς δὲ γυναικὸς οὗτος γίνεται καὶ οὐδαμῶς ἐγχωρίης, τὸν ἡ μήτηρ αὐτὴ γλῶσσάν τε Ἑλλάδα καὶ γράμματα ἐδίδαξε. (Căci lui Ariapeithes, regelui sciţilor, i s-a născut, între alţi copii, Skyles. Acesta s-a născut din soţie histriancă şi nu din una localnică; pe acesta mama lui l-a învăţat limba greacă şi scrisul). Cf. A.I. Dovatur [*et al.*], *Narody našej strany v „Istorii" Gerodota*, Moscova, 1982, p. 128/9 şi comentariul de la p. 317/8.

[10] Ch. Karvounis, *Aussprache und Phonologie im Altgriechischen*, Darmstadt, 2008, p. 52, cu referinţe bibliografice în n. 92. Aş subscrie, mai degrabă, la afirmaţia (fie ea şi generalizatoare) lui V.P. Jajlenko, *Graffiti Levki, Berezani i Ol'vii*, VDI 1980/2, p. 72-99 (aici

acceptăm un asemenea procentaj al analfabeților la Atena, rămâne să ne întrebăm la ce mai folosea afişarea hotărârilor Adunării poporului în locurile cele mai frecventate din oraş inclusiv în cetățile greceşti de la periferia antichității? Ar fi şi acesta, în continuare, un subiect de reflecție, după cum mai rămâne de văzut dacă faptul că baza documentară a subcapitolului în discuție provine aproape exclusiv din *apoikiile* nord-pontice se datorează doar hazardului descoperirilor sau, poate, şi unor cauze care nouă ne scapă, deocamdată.

Al doilea subcapitol se referă la gimnaziu ca instituție civică. În absența mărturiilor literare cât de cât explicite pentru arealul pontic, atenția este concentrată asupra surselor epigrafice şi iconografice. Informații aparent disparate, deseori păstrate fragmentar, sunt puse judicios în valoare datorită bunei cunoaşteri a problematicii pe ansamblul lumii greceşti. Privitor la evergetul olbian Theokles, fiul lui Satyros (IOSPE I^2 40), inclusiv ca educator al tineretului, ar fi de adăugat contribuția recentă a lui H. Heinen.[11] Volumul colectiv important, editat de D. Kah şi P. Scholz şi citat de autoare după ediția din 2004, a fost între timp reeditat (Berlin, 2007). Chiar dacă existența unor gimnazii în *apoikiile* pontice (cel puțin în cele care s-au bucurat de statutul de *polis*) nu poate fi pusă la îndoială, identificarea arheologică a vestigiilor acestora încă mai rămâne un deziderat. Inclusiv la Olbia, unde resturile de construcție prezentate drept gimnaziu (supoziție acceptată în literatura de specialitate), datorează prea mult fanteziei descoperitorilor pentru a fi omologate ca atare fără rezerve. De aici şi critica justificată a unui specialist avizat ca S.D. Kryžickij, la care face aluzie şi Mădălina Dana în nota 39 de la p. 405, oarecum în dezacord cu afirmația de la p. 28: „Dans le Pont-Euxin, les fouilles archéologiques n'ont révélé de traces matérielles substantielles des gymnases qu'à Olbia …". Tot legat de gimnaziu în spațiul pontic, s-ar adăuga acum şi discuția prilejuită de o inscripție tomitană inedită.[12]

Subcapitolul „Le voyage d'études" completează – în limitele documentației disponibile – tabloul educației tinerilor originari din *apoikiile* pontice, care îşi permiteau luxul unor stagii la Atena sau măcar în vreunul din centrele de cultură propontice. De această dată sudul pontic vine cu cele mai multe atestări. Cu

76): „Gramotnost' sredi grekov byla cherezvyčajno rasprostranena". Dincolo de faptul că orice generalizare implică o doză mai mare de subiectivism, cred că ar trebui să ținem cont şi de diferența majoră dintre educația antică şi cea din epoca modernă actuală (mai ales pentru cei care au fost „şcolarizați" într-o societate totalitară). Fără a-mi permite să insist în acest sens, mai reține aici doar observația pertinentă a Mădălinei Dana, formulată cu un alt prilej (*Alphabets et exercices scolaires dans deux cités du Pont ouest: Istros et Tyras*, ZPE 171 (2009), p. 71–82 [aici 71]): „Le rôle de l'école était donc avant tout utilitaire: armer les gens d'un instrument supplémentaire de communication pour la vie quotidienne, et non les transformer en écrivains – d'où la distinction essentielle entre «alphabétisé» et lettré".

[11] *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung*. 3. *Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden*, în A. Coşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (Hg.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 21-33.

[12] M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, în V. Cojocaru, Chr. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanta* (sub tipar).

rezerva că pe baza etnonimului Ἡρακλειώτης/Ἡρακλεώτης nu putem fi întotdeauna siguri că locul de proveniență al persoanei în cauză este Heracleea Pontica. Ceea ce îndeamnă la prudență în acceptarea comparației de la p. 51 *ad litteram*: „Dans le groupe de cités méridionales il y a une inégalité notable entre Héraclée et les autres cités …". Şi dacă tot sunt menționați sinopeenii atestați ca efebi în străinătate, s-ar fi impus citat aici şi studiul publicat de L. Ruscu,[13] contribuție pe care Mădălina Dana o cunoaşte foarte bine şi la care face trimitere într-un capitol subsecvent.

Capitolul II. *Fêtes et manifestations culturelles* (p. 55-85).

În subcapitolul privind teatrul ca spațiu artistic şi politic sunt discutate vestigiile materiale ale teatrelor şi activităților teatrale din arealul pontic, tipurile de spectacole şi protagoniştii, insistându-se spre final asupra acordării de coroane onorifice în teatru cu prilejul sărbătorilor anuale. Chiar dacă ultimul aspect este cel mai bine documentat pe ansamblul cetăților din zona de interes, iar discuția propusă este interesantă, atenția care i se acordă ar depăşi sensibil, în opinia mea cel puțin, domeniul culturii. Este adevărat că fenomenele culturale antice nu pot fi întotdeauna disociate uşor de cele politice sau chiar economice (ca să nu mai vorbim de cele religioase), dar constat că majoritatea celor onorați – prin coroane şi/sau statui/portrete – nu sunt omagiați ca artişti sau ca „homme de lettres", ci ca binefăcători (în sensul de finanțatori, fie şi a unor evenimente culturale) sau magistrați ai comunităților respective. Între aceştia şi arhitectul Epikrates de la Byzantion, pe care autoarea îl crede onorat de Histria sau de o altă cetate vest-pontică (p. 71 şi 73). Ceea ce mă determină să citez aici studiul prin care am argumentat recent în favoarea originii olbiene a decretului de la Dragomirna.[14] Teatrul ca spațiu politic ar putea constitui subiectul unei alte cărți. Iar pentru teatru ca spațiu artistic ar fi de adăugat acum şi inscripția funerară de la Tomis pentru un actor de la Byzantion.[15]

În al doilea subcapitol – „Les fêtes, les dieux, les citoyens" –, după câteva observații pertinente legate de calendar şi de sărbătorile civice atestate în cetățile pontice, se insistă asupra actelor de generozitate documentate epigrafic, prin care indivizi sau grupuri întregi au căutat să-şi sublinieze şi să-şi sporească prestigiul familial şi poziția socială. Să-mi fie permis să citez concluzia la care ajunge autoarea, pe baza unei argumentații credibile: „Dans le cas de ces notables, cette riche vie associative ne sert pas à les isoler du cadre politique qui leur était familier: la réputation des (anciens) détenteurs de magistratures facilitait et encourageait leur prééminence dans les diverses associations, qui se servaient à leur tour de leur expérience et de leur notoriété publiques".

Capitolul III. *La mobilité cultuelle et agonistique* (p. 87-144).

În prima parte a capitolului se încearcă reconstituirea unor rețele politice şi culturale prin urmărirea relațiilor întreținute cu unele locuri de cult celebre din

[13] *Sinopeans Abroad and Foreigners at Sinope*, Ancient West & East (Leuven) 7 (2008), p. 79-103.

[14] V. Cojocaru, *Inscripția greacă de la Dragomirna*, Pontica 43 (2010), p. 323-345; cf. idem, *«Vozvraščenie» Ėpikrata*, Acta Linguistica Petropolitana 7/1 (2011), p. 297-318.

[15] Vezi A. Avram, Ch.P. Jones, *An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis*, ZPE 178 (2011), p. 126-134.

afara Pontului Euxin (Delos, Delfi, Epidaur, Samothrace, Claros). Centrele respective sunt importante atât în plan religios, cât şi cultural (nuanță care se şi regăseşte în titlul subcapitolului). Iar cum o disociere mai clară între cele două planuri nu este posibilă fără sfidarea realităților antice, rămâne să subînțelegem întrepătrunderea strânsă între domeniul cultural şi religios prin sintagma „La mobilité cultuelle", folosită de autoare. Efortul de documentare întreprins pentru a putea prezenta credibil aspecte precum „Offrandes et dédicaces pontiques dans les sanctuaires grecs", „*Théoriai* et relations politiques des cités du Pont", „La consultation des oracles comme signe d'appartenance au monde grec" nu lasă loc pentru completări cât de cât relevante în ceea ce priveşte inscripțiile publicate care ar fi fost trecute cu vederea. Impune respect şi siguranța cu care este adusă în discuție literatura secundară, mai cu seamă cea occidentală. Ceva mai multă atenție ar fi meritat istoriografia rusă (care ar urma, la rându-i, să omologheze cartea Mădălinei Dana). În opinia mea, nu putea fi trecut cu vederea măcar compendiul lui B.N. Grakov,[16] chiar dacă prin corpusul respectiv ne referim la o etapă depăşită în ceea ce priveşte materialul epigrafic adunat şi comentariile pe marginea acestuia. Unele dintre observațiile interesante, formulate poate prea rezumativ, ar putea fi dezvoltate în studii de sine stătătoare. Mă gândesc, de exemplu, la sistarea decretelor de thearodochie şi proxenie acordate de Delos originarilor din Pont începând cu secolul II a. Chr. concomitent cu sporirea influenței sanctuarului Marilor Zei din Samothrace asupra cetăților greceşti din arealul Mării Negre. În fine, unele afirmații ar necesita nuanțări şi argumentări suplimentare. Citez, în acest sens, doar o frază de la p. 101: „Ces cités ne furent jamais intégrées dans une province romaine (se referă la oraşele Regatului Bosporan), comme ce fut le cas de toutes les autres cités pontiques, y compris Olbia et Chersonèse : ces dernières n'appartenaient pas *de iure* à une province, mais elles étaient *de facto* dépendantes de la Mésie Inférieure". În realitate, Olbia a intrat în componența Moesiei Inferior *de iure* odată cu anul 198, iar Chersones-ul a depins *de facto* mai degrabă de regii bosporani şi de provincia Bithynia-Pont decât de administrația Moesiei Inferior (chiar dacă din garnizoana oraşului făceau parte trupe ale acestei provincii).

A doua parte a capitolului – „Le Pont sur la carte agonistique du monde grec" – este prefațată de o utilă introducere în temă. Care ar fi putut fi mult amplificată, dar autoarea a trebuit să țină cont de limitele spațiului avut la dispoziție. Ca atare, îmi permit doar să atrag atenția că pentru jocurile aferente sărbătorii locale instituite de Demosthenes din Oinoanda prima referință ar trebui să rămână cartea monumentală a lui M. Wörrle[17] (pe care autoarea o cunoaşte, de altfel), la care pot fi adăugate şi intervențiile ulterioare ale lui van Nijf, Mitchell sau Strubbe.[18]

Privitor la concursurile locale în arealul pontic, aş avea mai multe observații.

---

[16] *Materialy po istorii Skifii v grečeskich nadpisjach Balkanskogo poluostrova i Maloj Azii*, VDI 1939/3, p. 231-315.

[17] *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München, 1988 (Vestigia 39).

[18] Toate citate de Mădălina Dana în nota 121 de la p. 430 (vezi şi observațiile de la p. 172).

Pentru tratatul de isopolitie dintre Milet şi Olbia se face abstracție de discuția – destul de intensă şi nu lipsită de interes – purtată în istoriografia rusă, respectiv sovietică.[19] La fel, în cazul decretului în cinstea lui Protogenes, unde este combătută preț de o pagină traducerea r. 45-48 propusă de A.-M. Vérilhac[20] (interpretare „insoutenable", în opinia lui L. Robert [BÉ 1981, 344]; absurdă, în opinia mea), dar nu se spune nimic despre faptul că V.V. Latyšev înțelegea încă din 1887[21] că pluralul βασίλεια s-ar referi la „résidence royale", aşa cum propune acum şi Mădălina Dana. Întreaga discuție legată de jocurile în onoarea lui Ahile la Olbia (p. 106-108) rămâne speculativă, din moment ce pleacă de la o ipoteză fără suficientă acoperire documentară (lansată de Kublanov şi preluată de Bravo). Pentru cultul lui Ahile în general şi pentru venerarea acestuia pe insula Leuke în special lipseşte referința la contribuția importantă a lui H. Hommel.[22] Legat de atestarea cultului la Tyras ar fi de adăugat, pe lângă ştampila ←ΑΧΙΛΛΕΩ, şi *graffito* [Ἀχιλ]λεῖ Σκυ[θίας μεδέοντι].[23] Theonimul Achillodoros la Histria, atestat o singură dată, nu cred că oferă suficient temei pentru a putea vorbi – fie şi ipotetic – despre cultul lui Ahile în acest oraş, în absența altor mărturii. Şi pentru a încheia cu observațiile mele în acest sens – oricine se apleacă asupra cultului lui Ahile în spațiul nord-vest pontic încă este obligat să țină cont de singura monografie de până acum referitoare la subiect, împreună cu cele două recenzii la aceasta.[24]

După o scurtă „escală" la Chersones – prilejuită de sărbătoarea *Partheneia* şi de unele întreceri sportive, al căror ecou ne-a parvenit grație unor mărturii epigrafice lacunare, – discursul capătă consistență în cazul oraşului Byzantion. Datorită atât unei documentații sensibil mai bogate, cât şi felului în care autoarea reuşeşte să pună în valoare tradiția antică, inscripțiile lapidare, iconografia şi onomastica.

---

[19] Vezi, cel mai recent, V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în A. Coşkun [*et al.*] (Hg.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 143-172 (aici 152, cu trimiteri la literatura anterioară). Cf. V. Cojocaru, A. Liţu, *Prokseničeskie dekrety kak instrument vzaimootnošenij s čužezemcami v pontijskikh grečeskikh obščestvakh i na ostrove Kos: predvaritel'nye itogi sravnitel'nogo issledovanija*, în S. Bocharov, V. Cojocaru (ed.), *Severnoe i Zapadnoe Pričernomor'je v antičnuju ėpokhu i srednevekov'e*, Simferopol, 2009, p. 179-210 (aici 199).

[20] *À propos de quelques inscriptions du Pont*, Epigraphica 41 (1979), (1-2), p. 43-58 (aici 48-55); cf. SEG XXIX 717.

[21] În cartea (rămasă şi acum una de referință) *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg, 1887, p. 95.

[22] *Der Gott Achilleus*, în Sitzb. Heidelberg, 1980, 1 (= idem, *Achill-bog*, VDI 1 (1981), p. 53-76).

[23] Vezi V. Cojocaru, *Populația zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi, 2004, p. 395 şi urm. (cu trimiteri la publicarea anterioară a documentului). Reconstrucția propusă a fost omologată în literatura de specialitate, inclusiv în SEG LII 749.

[24] I.I. Tolstoi, *Ostrov Belyj i Tavrika na Evksinskom Ponte*, Petrograd, 1918. Ca *addenda* importante, vezi recenziile aparținând lui M.I. Rostovcev, *Novaja kniga o Belom ostrove i Tavrike*, IAK 65 (1918), p. 177-197, şi E. Diehl, în *Gnomon* 3 (1927), p. 633-643.

În subcapitolul „Le culte impérial et les nouvelles réalités des cités grecques" discuția este orientată – aproape exclusiv – asupra unor orașe de pe litoralul de vest şi de sud al Mării Negre, insistându-se, din nou, ceva mai mult asupra Byzantion-ului. Pentru *koinon*-ul vest-pontic ar fi de adăugat M. Tacheva, *Das westpontische Koinon*, în: Eirene 43, 2007, p. 82-87. Iar referitor la celebrarea cultului imperial în cadrul *koinon*-ului Asiei, ca şi la *koina* în epoca imperială (cu referire specială asupra provinciei Pontus-Bithynia) nu se poate face abstracție de cercetările întreprinse de Chr. Marek.[25] După cum încă nu poate fi omisă – pentru orașele de pe litoralul de sud-est al Mării Negre – cartea fundamentală publicată de M.I. Maximova.[26] Printre documentele epigrafice importante care au stat la baza subcapitolului m-aş fi aşteptat să fie discutată şi inscripția IOSPE I² 181, în care Ababos, fiul lui Kallisthenes, apare menționat drept ctitorul unui portic la Olbia în cinstea divinului Augustus, a împăratului Tiberius şi a poporului olbian. După cum cred că s-ar fi impus şi invocarea cultului imperial la Kyzikos (atestat, mai cu seamă, pe baza decretelor onorifice pentru Antonia Tryphaena şi fiii acesteia), din moment ce oraşul propontic apare frecvent menționat în context.

Subcapitolul „Les Pontiques dans les concurs du monde grec" reprezintă o completare importantă a discuției (la care m-am referit ceva mai sus) privind mobilitatea ponticilor atestați în afara arealului Mării Negre. Cu precizarea că, de această dată, documentația existentă se referă într-o măsură şi mai mare la originari din cetățile de pe litoralul sud-pontic (inclusiv Byzantion). Ceea ce – dincolo de hazardul descoperirilor – pare firesc, dacă ne gândim că avem a face, în egală măsură, cu nordul Asiei Minor.

Capitolul IV. *Les "amis des Muses" et la valorisation sociale de la culture* (p. 145-172).

De această dată sursele epigrafice şi iconografice arată cu prisosință că *apoikiile* nord-pontice (mai cu seamă orașele bosporane) au cunoscut din plin o viață culturală comparabilă cu cea din regiuni mai cunoscute ale *oikoumenei*. Documentația mult mai bogată față de ceea ce dispunem pentru cetățile sud-pontice (excepție făcând Byzantion) se datorează intensității diferite a cercetărilor arheologice efectuate până în prezent. Pentru Byzantion discuția se întemeiază preponderent pe stelele funerare publicate de N. Firatlı, în colaborare cu L. Robert. Iconografia joacă, de altfel, un rol aparte şi în structurarea discursului privind celelalte cetăți pontice. Remarcabil este efortul de catalogare a întregului material documentar important publicat înaintea predării manuscrisului pentru tipar. Interpretările sunt pertinente, doar că pot părea, în unele situații, excesiv de laconice. Ca să dau un singur exemplu, legat de cel mai interesant monument iconografic de la Gorgippia autoarea se mulțumeşte să constate (p. 168): „… la statue de Néoklčs fils de Moirodôros, figuré comme un homme barbue qui a ŕ ses pieds une boîte contenant des rouleaux de papyrus, renforce l'idée que le rouleau n'était pas réservé aux jeunes hommes".[27] Iar în ceea ce priveşte stelele funerare

[25] Chr. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993, îndeosebi p. 73-82. La care se adaugă acum Chr. Marek, *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München, 2010, îndeosebi p. 517-525.

[26] *Antičnye goroda jugo-vostočnogo Pričernomor'a*, Moscova, 1956.

[27] A se compara cu interpretarea propusă de H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe.*

pictate de la Chersones s-ar impune acum ca primă referință lucrarea foarte recentă a lui R. Posamentir.[28]

Dintre observațiile interesante formulate în legătură cu cei definiți ca „amis des Muses" în arealul pontic, din considerente de spațiu reținaici doar concluzia referitoare la Dados, fiul lui Toumbagos, din inscripția olbiană IOSPE I² 52 (p. 149): „En effet, c'est à cette époque impériale avancée (IIe-IIIe s. p.C.) que les élites indigènes s'imposent dans la vie des cités grecques nord-pontique, adoptent les pratiques grecques de représentation et les valeurs de l'hellénisme". Această reflecție mă duce cu gândul la o altă inscripție de la Olbia,[29] asupra căreia atrăgeam atenția la începutul capitolului de morfologie din contextul tezei mele de doctorat privind limba inscripțiilor greceşti din oraşele de la nordul Mării Negre. Cândva către sfârşitul secolul I p. Chr. sau în prima jumătate a veacului următor, pe când funcția de arhonte eponim era deținută la Olbia, pentru a doua oară, de către Eurisibios, fiul lui Anaximenos, agoranomii în frunte cu Dionysos, fiul lui Alexandros, aduceau ofrande lui Ahile Eroul. Printre aceştia se numărau şi purtători de nume iraniene, ceea ce nu constituie o surpriză, dacă ținem cont de „barbarizarea" elitei urbane odată cu reîntemeierea oraşului de după distrugerea getică. Noutatea absolută, pentru ținuturile de care ne ocupăm, o constituie faptul că inscripția votivă a fost scrisă chiar de unul dintre aceştia. Contează mai puțin greşelile de ortografie, între care şi transcrierea numelui propriu – mai întâi Ρευρομαρος Σειπελαγου (r. 10–12), apoi Ροιρομαρος Σιπελαγου (r. 16–17). De o relevanță aparte rămâne profunzimea gradului de grecizare, până la asimilarea limbii scrise de către persoane a căror vorbire nativă nu a cunoscut nicicând rigorile transpunerii grafice.[30] Pe de altă parte, este evidentă influența exercitată de epichorici, care ajung să aplice normele scrisului elen pe măsura gradului lor de alfabetizare.

Capitolul V. *Les spécialistes dans la cité* (p. 173-218).

În primul subcapitol – „La mobilité des maîtres" – discuția se concentrează în mare măsură asupra paidotribului Pharnakes, fiul lui Pharnakes (originar din Sinope, atestat la Pantikapaion), respectiv asupra gramaticului Theodoros, fiul lui Domitios (originar din Bithinion, atestat la Byzantion). Este vorba de două epigrame funerare, intens discutate în literatura anterioară, pe care autoarea reuşeşte să le pună în valoare într-o notă personală, făcând dovada unei temeinice pregătiri ca filolog clasic. Subscriu atât la nuanțele de traducere propuse – diferite față de interpretările predecesorilor – cât şi la comentariul interesant şi credibil. Cu observația că eu aş înclina să văd în tatăl adoptiv al lui Theodoros un cetățean

Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe, Stuttgart, 2006, p. 42-46, cu fig. 17-18 (în contextul unei lucrări de sinteză cu un caracter cât se poate de general). Este adevărat că Mădălina Dana revine, mai pe larg, asupra monumentului de la Gorgippia în capitolul VI, p. 222 (unde se referă şi la descrierea datorată lui Heinen), dar acolo discuția se desfăşoară într-un alt context.

[28] *The Polychrome Grave Stelai from the Early Hellenistic Necropolis*, ed. J.C. Carter, Austin, 2011 (Chersonesan Studies 1).

[29] NO 90: [- - -] οἱ[4] [- - -] ἀγορα/νόμοι[6-7] [- - -] Ἀχιλλεῖ Ἥρωι·[15] Ροιρομαρος Σιπ/ελαγου ἔγραψεν[16-17].

[30] Nu este cazul să discut aici problematica semnelor sarmatice, care încă mai aşteaptă să fie descifrate (sau măcar explicate convingător).

al oraşului Byzantion (altfel s-ar explica mai greu raţiunea adopţiei) şi nu sunt de acord cu definirea „reginei strâmtorilor" drept „un petit centre régional", chiar dacă ne referim strict la efervescenţa vieţii culturale.[31] Nici Atena nu mai era în secolul II p. Chr. „Şcoala Eladei" ca pe vremea lui Pericle şi Platon.

Mai bine documentaţi în arealul suspus cercetării sunt medicii itineranţi, chiar dacă în acest caz ar trebui să ţinem cont într-o măsură şi mai mare de hazardul descoperirilor. De exemplu, faptul că în oraşele bosporane încă nu cunoaştem vreo menţionare explicită nu înseamnă că respectivele comunităţi urbane (ca să nu mai vorbim de curtea regală) nu apelau la serviciile unor „discipoli ai lui Hippokrates" veniţi de peste mări şi ţări. Remarc aceeaşi analiză judicioasă a surselor (mai cu seamă, a celor epigrafice), dublată de o bună cunoaştere a literaturii de specialitate. De această dată s-a ţinut cont mai mult şi de contribuţia specialiştilor ruşi, ceea ce-i permite autoarei să ia atitudine critică – în perfectă cunoştinţă de cauză – faţă de comentariul fantezist al lui Ju.G. Vinogradov pe marginea unui epitaf recent publicat de la Olbia (SEG XLIX 1042).

În pasajul dedicat arhitecţilor, revine în atenţie Epikrates, fiul lui Nikoboulos. De această dată sunt menţionate Histria, Apollonia sau Olbia ca posibil loc de proveniență al decretului de la Dragomirna.[32] Din moment ce argumentaţia mea recentă în favoarea originii olbiene pare să nu o fi convins pe autoare, i-aş recomanda să nu excludă din discuţie, pe lângă cetăţile amintite mai sus, oraşe precum Odessos, Dionysopolis şi Tyras. Într-o altă ordine de idei, poate nu ar fi fost de prisos aici şi o trimitere la activitatea de everget a lui Protogenes care – într-o situaţie critică pentru Olbia – a finanţat cu cca. 10 talanţi construcţia unor fortificaţii (ceea ce implica şi antrenarea unor arhitecţi, fie ei locali sau itineranţi).[33] Atestarea a trei asemenea specialişti (primul poartă nume greceşti, al doilea – romane, al treilea – epihorice), într-un colţ îndepărtat al antichităţii ca Tanais (CIRB 1245), constituie încă o dovadă cât se poate de elocventă că litoralul nord-pontic a fost nu doar o zonă importantă de convergenţă culturală, ci şi parte componentă a vieţii culturale antice, în toate manifestările ei, până către începutul Marilor Migraţii.

Legat de categoria profesională a „juriştilor", atestările din zona de interes nu se pot compara nici pe departe cu frecvenţa menţiunilor din regiuni mai favorizate de poziţia geografică, de cursul istoriei sau măcar de hazardul descoperirilor. Cu atât mai importantă cred că ar fi fost aducerea în discuţie şi a misiunii asumate de olbianul Nikeratos, fiul lui Papias, care, către începutul secolului II a. Chr., a binemeritat pentru aplanarea unui conflict între chersonesiţi,[34] ceea ce ar echivala (în opinia mea cel puţin) cu rolul jucat de un

[31] Cf. părerea autoarei de la p. 384: „… la grande cité commerçante à l'entrée du Bosphore dont les ressortissants se retrouvent partout dans la mer Noire, à toutes les époques …".

[32] Observ că la p. 75 Histria apărea ca loc sigur de proveniență al documentului, din moment ce decretul era invocat pentru a atesta sărbătoarea Thargelia în oraşul de pe malul lacului Sinoe.

[33] IOSPE I² 32 B, îndeosebi r. 29 şi urm. Vezi şi interpretarea propusă de F.G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, Erster Teil: *Texte und Kommentare*, Heidelberg, 1959, p. 269 şi urm.

[34] IOSPE I² 34: [κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην.

judecător extern.

Concluziile la care ajunge autoarea la finalul părții capitolului intitulată „Les détenteurs des savoir-faire" sunt pe deplin justificate şi cât se poate de edificatoare (p. 205/6): „Le nombre des spécialistes pontiques à l'étranger est considérablement réduit par rapport à la mobilité des étrangers dans le Pont, et pour cause : les cités de la mer Noire ne furent jamais réputées en tant que centres de formation, médicale ou autre. Elle avaient davantage besoin de spécialistes qu'elles n'en "exportaient" … Quant à l'aire concernée par la mobilité, elle est relativement limitée : les spécialistes ne viennent pas de régions très éloignées. La nature du métier pratiqué est important dans cette circulation".

În a doua parte a capitolului – „La circulation des oeuvres d'art dans le Pont et la mobilité" – sunt prezentate puținele mărturii literare, epigrafice şi arheologice cât de cât relevante privitoare la sculptori şi sculpturi, respectiv la pictori şi picturi. Avem a face cu un aspect şi mai elitist al vieții culturale, legat de care în lumea pontică „importul" depăşeşte covârşitor „exportul". Practic doar câțiva originari din oraşe sud-pontice reuşesc să se remarce în domeniu activând în străinătate. Ar fi şi acesta un argument care mă determină să fiu mai reticent în a considera că în cazul lui Κηφισόδοτος, autorul statuii pentru Ariston, fiul lui Attinas, de la Chersones, „Il s'agit, de toute évidence, d'un artiste local …" (p. 208). Chiar dacă-l considerăm nume de împrumut (datorat unui omonim atenian mai celebru), nu putem face abstracție de faptul că antroponimul mai apare la nordul şi vestul Mării Negre doar o singură dată – într-o listă de nume de la Pantikapaion din secolul III a. Chr. (CIRB 110). Existența unor pictori locali ar putea fi susținută de atelierul de pictură care apare reprezentat pe peretele unui sarcofag de la sfârşitul epocii elenistice, descoperit la Panticapaion.[35] Dar aici – cu tot respectul față de marele M.I. Rostovtzeff – sunt de acord mai degrabă cu prudența manifestată de Mădălina Dana care consideră că am putea avea de a face – ținând cont de ansamblul reprezentărilor de pe pereții sarcofagului – şi cu intenția de a sugera gustul defunctului pentru artă şi muzică (p. 214).

Capitolul VI. *Écrivains et intellectuels pontiques: d'une sophistique à l'autre* (p. 219-261).

În partea introductivă a capitolului se atrage atenția, pe bună dreptate, asupra dificultății de a defini sintagma „elită intelectuală" din perspectivă antică. Şi dacă tot se face trimite la studiul lui É. Perrin-Saminadayar care ne prezintă pentru Atena elenistică persoane cunoscute şi recunoscute (γνώριμοι), distincte de alte persoane notabile, să-mi fie permis invocarea unui exemplu poate mai relevant pentru zona de interes. La Olbia, către finele secolului I p. Chr., Dion Chrysostomos deosebeşte clar între „cei mai în vârstă, cei mai cunoscuți şi magistrați"[36]. O asemenea distincție față de cei care exercită funcții şi față de cei

[35] M.I. Rostovcev, *Antičnaja dekorativnaja živopis' na juge Rossii*, Vol. I-II, St. Petersburg, 1913-1914 (= idem, *La peinture décorative antique en Russie Méridionale*, sous la direction de A. Barbet, avec la concours de V. Schiltz, trad. A. Fraysse, A. Rychtecky, Paris, 2004, vol. I, p. 477/8 şi 484-486; vol. II, pl. XCII, 1). Cu tot respectul pentru efortul depus de a face mai cunoscută această sinteză cititorilor de limbă franceză, nu sunt de acord cu abrevierea ei ca Barbet 2004.

[36] D.Chr. or. 36, 17: οἱ μὲν πρεσβύτατοι καὶ οἱ γνωριμώτατοι καὶ οἱ ἐν ταῖς ἀρχαῖς.

care impun respect în virtutea vârstei cred că ar putea permite o posibilă echivalare γνωριμώτατοι = „elită intelectuală", chiar dacă ne referim la un oraş aflat la periferia antichităţii şi mult „barbarizat" odată cu refacerea parţială de după distrugerea getică.

Subcapitolul intitulat „Les intellectuels locaux et la circulation des thèmes littéraires" începe prin câteva consideraţii legate de textele în proză şi epigramele funerare, o atenţie aparte fiind acordată inscripţiei importante de la Pantikapaion, publicată recent ca *laudatio funebris* pentru un general al regelui Sauromates II (SEG LV 862; cf. SEG LVI 909). Comparaţiile şi paralele homerice, ca şi stilul documentului ar putea fi, într-adevăr, mai degrabă ecoul unei tradiţii retorice locale decât dovada folosirii stilului asianic în Regatul Bosporan la finele secolului II p. Chr.,[37] mai ales dacă ne gândim şi la admiraţia olbienilor pentru Homer şi Ahile surprinsă în „Borysthenitikos"-ul retorului şi filosofului din Prusa de pe Hypios. Privitor la epigramele funerare din zona de interes, ca marcă distinctă a culturii poetice şi a limbajului literar, discuţia ar putea fi mult aprofundată, dar autoarea a trebuit să se rezume la exemplele cele mai elocvente, prin care reuşeşte să pună suficient în valoare subiectul abordat.[38] Celelalte aspecte tratate în economia subcapitolului – les poètes; les auteurs dramatiques; les rhéteurs, les grammairiens et les philosophes, les mathématiciens, les "auteurs techniques" – se întemeiază, mai cu seamă, pe mărturii disparate ajunse până la noi pe filiera tradiţiei antice. Toate cunoscute şi în majoritate frecvent discutate anterior, dar Mădălina Dana are meritul de a le fi pus pentru prima dată în ecuaţie la o scară atât de amplă, cu asimilarea critică a discuţiei purtate într-o literatură de specialitate care poate părea fără limite.

Dintre categoriile aferente ponticilor cu preocupări culturale, majoritatea atestărilor se referă la „istorici". Pentru litoralul de vest şi de nord al Mării Negre discuţia este rezumată pe ceva mai mult de o pagină (239 şi urm.), autoarea făcând trimitere la un studiu mai amplu pe care l-a publicat anterior tot în limba franceză. Ca atare, se insistă asupra originarilor din oraşele sud-pontice, pentru care dispunem şi de o documentaţie mult mai bogată. Interesul unora dintre aceştia pentru subiecte de istorie universală este perfect explicabil – centre precum Sinope şi Heracleea (pentru a nu mai vorbi de Byzantion şi Chalcedon) „şi-au dat întâlnire" cu evenimentele majore dintr-o epocă istorică sau alta mult mai frecvent în comparaţie cu toate celelalte cetăţi pontice.

În subcapitolul intitulat „La seconde sophistique dans le Pont : notables et

[37] Legat de afirmaţia autoarei „… Yu. G. Vinogradov et S. A. Šestakov voudraient reconnaître un style asianique dans le Royaume du Bosphore …" (p. 222), ţin să precizez că lui Šestakov i se datorează doar descoperirea (accidentală) a inscripţiei. De toate celelalte observaţii singurul responsabil este Ju.G. Vinogradov. Dar Mădălina Dana nu avea de unde să ştie acest amănunt, pe care personal l-am aflat chiar de la S.A. Šestakov (care nici nu cred că auzise de stilul asianic până să vadă inscripţia publicată în VDI).

[38] De epigramele funerare din spaţiul pontic se ocupă acum colegul Johannes Nollé de la Comisia de Istorie Veche şi Epigrafie din München, care pregăteşte un corpus al acestei categorii de inscripţii. Iar pentru a da un singur exemplu de cât de complexă ar putea fi discuţia legată de o singură epigrama funerară bosporană, inclusiv în ceea ce priveşte limbajul poetic, a se vedea studiul lui A. K. Gavrilov, *Bosporskij voin Apollonij i ego poėt (KBN 119). I-II*, Hyperboreus 11/1, p. 60-85; 11/2, p. 215-241.

rhéteurs" documentaţia disponibilă vădeşte aceeaşi diferenţă între cele trei mari regiuni ale Pontului Euxin. Dacă sofişti din Byzantion precum Markos sau Chrestos reuşesc să-şi facă un nume în epocă într-un plan mai larg, un T. Cominius Claudianus Hermaphilos, la Tomis, sau un Kallisthenes, fiul lui Kallisthenes, la Olbia, ajung să se remarce ca filosofi mai degrabă prin stilul lor de viaţă şi într-un plan strict local.[39] Pe ansamblu, de reţinut concluzia autoarei de la p. 261: „Bien qu'en relation avec des personnages importants comme Polémon de Laodicée ou Hérode Atticus, les sophistes pontiques restent toujours dans une situation de relative marginalité culturelle, qui semble refléter la marginalité géographique de leurs cités d'origine".

Capitolul VII. *L'attraction des grands centres et la formation des traditions locales* (p. 263-338).

Afirmaţia că Marea Neagră a constituit un spaţiu geografic aproape închis şi că Propontida era singura cale de comunicare cu lumea egeeană şi mediteraneană[40] nu trebuie înţeleasă neapărat *ad litteram*. Numai şi simpla prezenţa a atâtor pontici dornici de a participa la viaţa culturală a celor mai renumite centre ale vremii poate constitui o dovadă irefutabilă a faptului că arealul în discuţie a rămas mereu o lume deschisă ca parte a *oikoumenei*. Cu care a întreţinut relaţii preponderent dar nu exclusiv pe calea Strâmtorilor. Atunci ca şi astăzi posibilităţile financiare constituiau factorul decisiv în determinarea alegerii locului şi al traseului iniţiatic de parcurs pentru a ajunge un om de cultură sau un „notabil" în general. Atena se impune detaşat în topul preferinţelor pentru originarii din cetăţile pontice hotărâţi să-şi desăvârşească pregătirea intelectuală, în special filosofică (ceea ce putea înnobila şi o viitoare carieră politică în oraşul de origine). Fapt explicabil nu doar de prestigiul de care se bucura „Şcoala Eladei", ci şi de strânsele legături comerciale întreţinute în perioada clasică şi în epoca elenistică timpurie. Măcar la capitolul „filosofie" – dacă ne gândim la Xenocrate din Chalcedon sau la Diogene cinicul din Sinope – contribuţia ponticilor la viaţa culturală antică este comparabilă cu cea a regiunilor mai favorizate de poziţia geografică. Nu întâmplător celor doi li se acordă o atenţie aparte în contextul subcapitolului intitulat „Athènes, l'école de la Grèce". Citez, în acest sens, şi o frază de la p. 285, care ar putea apărea oricând pe frontispiciul unui templu imaginar dedicat filosofilor pontici: „Le choix de Xénocrate à la tête de l'Académie se fit au grand dépit d'un autre disciple pontique de Platon, Héraclide".

Legat de cele două inscripţii olbiene – IGDOP 5 şi 10 – aduse în discuţie (p. 271), personal nu cred că acestea ar putea fi invocate ca argumente credibile în sensul instaurării regimului democratic la Olbia (făcându-se trimitere şi la repere

[39] Interesantă, în acest sens, ar putea fi apropierea de o epigramă funerară bosporană (CIRB 121): Οὐ λόγον, ἀλλὰ βίον σοφίης ἐτυπώσαο δόξαν / αὐτοδαὴς ἱερῶν γινόμενος κριμάτων. / Εὖδων οὖν, Ἑκαταῖε, μεσόχρονος, ἴσθ' ὅτι θᾶσσον / κύκλον ἀνιηρῶν ἐξέφυγες καμάτων.

[40] La mer Noire forme en effet un espace géographique presque clos sur lui-même, la Propontide étant la seule voie de communication avec l'Égée et la Méditerranée (p. 264). Cf. p. 373: „Espace quasi fermé du point de vue géographique, le Pont-Euxin est un espace ouvert à l'altérité.

din istoria ateniană) sau pentru a explicita relațiile dintre oraşul de pe Hypanis şi Sinope. În primul rând, nu ar fi corect metodologic să postulăm certitudini pe baza unor texte reconstituite. În al doilea rând, comentariile propuse de Ju.G. Vinogradov pe marginea celor două documente datorează prea mult fanteziei pentru a putea fi luate în serios. Dar despre aceasta am scris, mai pe larg, cu altă ocazie.[41]

Chiar dacă Marea Neagră nu s-a aflat nicicând sub controlul Lagizilor, pe mine (spre deosebire de autoare) nu mă surprinde amploarea contactelor întreținute cu Alexandria şi cu Regatul Ptolemaic în general. În definitiv, cel mai cunoscut oraş ctitorit de Alexandru tinde să suplinească până la un punct rolul politic şi cultural jucat odinioară de Atena, la concurență cu alte curți regale elenistice. Rol pe care în secolul II a. Chr. îl preia pentru o perioadă Rhodos-ul, după care hegemonia Romei avea să mai tolereze rivali doar în domeniul strict al culturii. Faptul că originari din ținuturile pontice sunt atestați practic în toate centrele importante ale elenismului constituie o dovadă clară că şi în această perioadă arealul în discuție a fost orice altceva numai nu o lume autarhică. O dovedeşte şi subcapitolul interesant dedicat patronajului cultural al dinaştilor din Pont. Cele mai multe mărturii se leagă – perfect explicabil – de Mithradates VI-lea Eupator. Dar şi discuția legată de tiranul Klearchos din Heracleea sau de regele Kotys, prieten al lui Ovidiu, este cât se poate de relevantă în contextul problematicii abordate. Legat de dinastul trac, o afirmație de genul „… sa femme et ses trois enfants ont trouvé refuge à Cyzique" (p. 317) ar necesita sigur nuanțări şi explicații suplimentare (măcar pentru faptul că Antonia Tryphaena şi Kotys se pare că au avut patru copii – trei fiii şi o fiică), dar acestea ar fi putut duce prea departe, ținând cont de ceea ce şi-a propus autoarea. Altfel, plecând de la cercetările mele recente legate de dosarul „Antonia Tryphaena",[42] aş fi tentat să văd cu alți ochi şi distanțele dintre Roma şi regiunile cele mai periferice ale Imperiului în expansiune. Oricum, nu în sensul afirmației de la p. 329: „Pour les cités situées sur les côtes ouest et nord, Rome resta toujours un centre trop éloigné".[43] Iar privitor la regiunile sud-pontice, în contextul subcapitolului „La place du Pont dans le transfert de l'hellénisme à Rome" cred că s-ar fi impus şi reliefarea stagiilor la Roma asumate de Strabon din Amaseea – poate cel mai important om de cultură pe care l-a dat antichitatea pontică în general.

Capitolul VIII. *La construction d'une identité culturelle régionale* (p. 339-393).

În pofida dificultății majore de a nu avea un punct de vedere *ex Ponto* cât de cât explicit, păstrat pe filiera tradiției antice, Mădălina Dana reuşeşte să definească pe deplin credibil identitatea culturală a unei lumi atât de asemănătoare, dar şi atât de diferite prin raportare la celelalte regiuni ale

[41] V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten* … (vezi, mai sus, nota 19), cu observația de la p. 147: „ Das großartige historische Bild der Verfassung von Olbia, das Vinogradov durch eine Aneinanderreihung von Hypothesen zeichnet, muss leider im Reich der Märchen bleiben".

[42] Vezi studiul din acest număr al revistei „Pontica", p. 119-134.

[43] Pentru o discuție rezumativă privind soliile oraşelor greceşti nord-pontice la Roma, ca şi alte contacte cu romanii, vezi V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, ArhMold 32 (2010), p. 41-56 (aici 46-48 şi 50-51).

oikoumenei. În încercarea de a afla unde se încheie identitatea fiecărei comunități urbane – ținând cont de specificul ionian sau dorian al acesteia (dar şi de contactele cu „barbarii" din hinterland) – şi unde începe o eventuală identitate pontică, autoarea îşi structurează discursul în două subcapitole: „Une identité assignée", respectiv „Une identité assumée".

Identitatea atribuită ar reprezenta „… le cumul de tous les préjugés, mais aussi de toutes les connaissances, fondés sur les sources littéraires et sur les contacts avec la région ou avec les Pontiques présents à l'étranger". Imaginea care se desprinde din mărturiile literare păstrate, datorate inclusiv celor doi „martori oculari" mai importanți – Ovidiu şi Dion Chrysostomos –, este una deloc măgulitoare la adresa grecilor pontici. Este adevărat că magistraturile, limba inscripțiilor (mai cu seamă a documentelor oficiale), calendarul, cultele şi sărbătorile, toate pledează pentru un mod de viață tipic elen, indiferent de cetatea la care ne referim. Dar dincolo de percepția cercetătorului modern care – o scriam cu alt prilej – nu poate fi sigur cum ar fi sunat, într-o epocă sau alta, vorbirea unui cetățean de la Sinope, Histria, Olbia, Pantikapaion sau Tyras, trebuie să ținem cont şi de observațiile olbianului Hieroson. Este adevărat, transmise de un moralist stoico-cinic şi nu de un istoric sau etnograf: „Altfel, aici ajung de obicei doar indivizi care sunt greci doar cu numele, în realitate fiind chiar mai negreci ca noi; doar negustori şi comercianți, care aduc doar lucruri fără valoare şi vin prost, luând de la noi, la schimb, mărfuri care nu sunt cu nimic mai bune ca cele aduse de ei".[44] S-a discutat şi se va discuta, probabil, la nesfârşit legat de credibilitatea retorului din Prousa de pe Hypios. Care totuşi – țin să atrag atenția – a vizitat Olbia într-o perioadă când magistrați ai *polis*-ului, cunoscători ai „Iliadei" şi interesați de filosofia lui Platon, purtau nume precum Ραθαγωσον Αβναγου, Ουμβηναρος Ουργβαζου sau Καρζεις Βωροψαζου[45]. Dacă aceste nume ar fi fost menționate de Dion şi nu de documentele epigrafice, oare nu ar fi vărsat râuri de cerneală exegeții moderni pentru a dovedi fantezia bogată a autorului în materie de onomastică?

În subcapitolul privind „identitatea asumată" documentația adusă în discuție depăşeşte cu mult raporturile de ordin cultural care, cum se afirmă *expressis verbis* la p. 366, „constituent l'objet de cette analyse". Aceasta mă determină să atrag atenția în cele ce urmează doar asupra câtorva chestiuni de detaliu – dincolo de discursul de ansamblu (care rămâne cât se poate de interesant) construit printr-un efort de documentare realmente impresionant. Fără doar şi poate că momentul întemeierii oricărei *apoikii* pontice, cu tot ce implica o asemenea ctitorie, urma să marcheze pentru totdeauna faciesul cultural al comunității respective. Dar nu cred că aceasta impunea rediscutarea fenomenului colonizării în arealul pontic, insistându-se asupra fiecărui oraş. În definitiv, problema întemeierii oraşului Sinope rămâne la fel de discutabilă ca şi până acum. În ceea ce priveşte raporturile complexe întreținute de fiecare cetate pontică, inclusiv cu negrecii din împrejurimi, sunt abordate practic toate aspectele

[44] D.Chr. or. 36, 25: τὸ δὲ λοιπὸν σχεδόν τι δεῦρο ἀφικνοῦνται ὀνόματι Ἕλληνες, τῇ δὲ ἀληθείᾳ βαρβαρώτεροι ἡμῶν, ἔμποροι καὶ ἀγοραῖοι, ῥάκη φαῦλα καὶ οἶνον πονηρὸν εἰσκομίζοντες καὶ τά γε παρ᾽ ἡμῶν οὐδὲν βελτίω τούτων ἐξαγόμενοι. Pasajul este discutat şi de Mădălina Dana la p. 372.

întâlnite în literatura anterioară. Ceea ce a determinat nu doar imposibilitatea de a ține cont de toate contribuțiile importante ale predecesorilor,[45] ci şi formularea unor observații pe care personal le-aş fi dorit argumentate cât de succint. De exemplu, m-ar fi interesat pe ce se întemeiază umbra de îndoială de la p. 372 legată de vizita lui Dion Chrysostomos la Olbia. Dacă doar pe ideea că acesta ar fi putut obține informații exacte şi prin intermediul altor vizitatori ai oraşului, atunci cu atât mai mult ar trebui să ne îndoim de vizita la Olbia a lui Herodot (cum s-a şi discutat în literatura anterioară). Ba la rigoare am putea pune sub semnul îndoielii şi exilul lui Ovidiu la Tomis (aşa cum a şi făcut-o un excentric al cărui nume nu cred că merită să-l mai menționez aici). Personal nu cunosc fragmente din „Iliada" şi „Odiseea" descoperite la Chersones,[46] dar chiar dacă atare inscripții ar exista, nu sunt neapărat convins că „Ces trouvailles doivent sans doute être mises en relation avec le culte d'Achille sur la côte septentrionale du Pont …" (p. 371). Pentru a putea postula certitudini, în acest sens, cred că ar trebui să avem, mai întâi, atestări sigure ale cultului lui Ahile la Chersones, aşa cum este cazul la Olbia. Datarea decretului în cinstea lui Protogenes „vers 230 a.C." (p. 375) poate părea *ex abrupto*, ținând cont de discuția intensă, încă neîncheiată, privind data documentului. În aceeaşi ordine de idei, pare surprinzătoare şi afirmația că expedițiile lui Diophantos în sprijinul chersonesiților ar fi putut avea loc şi la începutul secolului I a. Chr. (p. 377). Din ceea ce ştiu eu, de cel puțin un secol epigrafiştii au ajuns la un consens în datarea evenimentelor menționate în inscripția IOSPE I² 352 în ultimul deceniu al secolul II a. Chr. În fine, aspecte precum amenințarea recoltelor din teritoriul histrian (ISM I 15 – p. 376/7) sigur ar fi putut lipsi cu folos din economia subcapitolului. Iar discutarea celor trei inscripții relevante pentru raporturile strânse dintre Chersonesul tauric şi metropola sa Heracleea (p. 368/9) ar ține, în opinia mea, la fel de sigur de tematica altei cărți.

Către finalul capitolului sunt invocate două inscripții de o importanță aparte pentru noțiunea de „Pontikos" – IOSPE I² 79 = IK 58 (Byzantion) 3 şi IOSPE I² 40. Cele două documente au fost discutate recent, *in extenso*, de V. Cojocaru[47] şi H. Heinen[48]. Doar că publicațiile respective au apărut după ce autoarea predase deja manuscrisul cărții pentru tipar.

În capitolul de concluzii (p. 397-399) este propusă o reflecție de ansamblu rezumativă, în care fiecare afirmație pleacă de la un suport documentar care a oferit baza discuției credibile din cele opt capitole anterioare şi de la o bibliografie uriaşă care ocupă nu mai puțin de 50 p. Inclusiv în cazul ultimelor fraze, de la p. 399, pe care să-mi fie permis să le citez în întregime. „Les Grecs du Pont disposent par conséquent de deux miroirs : d'une part, le monde méditerranéen et

[45] Ca să dau doar un singur exemplu, pentru discuția legată de Posideos, fiul lui Posideos, apropiat al regelui Skilouros, nu se poate face abstracție de studiul lui J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen des Posideos an Achilleus und rhodische Gottheiten aus Neapolis Scythica (Krim)*, Eurasia Antiqua 9 (2003), p. 281-301.

[46] SEG XL 612 (în măsura în care putem fi siguri de reconstituirea textului) se referă la *Parva Ilias*.

[47] Vezi, mai sus, n. 43 (îndeosebi p. 52 – 5.6. Ποντικὸν ἔθνος).

[48] Vezi nota 11.

égéen, le monde de l'ancienne Grèce et des métropoles, auxquels ils se rapportent sans cesse pour raviver leurs racines helléniques: d'autres part, les mondes "barbares" qui les entourent et leur renvoient une image d'eux-mêmes qui, par contraste, devient encore plus grecque. Dans ce système d'identités multiples, les habitants des cités pontiques sont Grecs par rapports aux "Barbares", et *Pontikoi* par rapport aux autres Grecs. Ils sont en même temps citoyens de leurs cités, habitants d'une région du Pont, membres de la communauté pontique, enfin Hellènes. Avec l'arrivée de Rome, une nouvelle identité se superpose à toutes les identités locales ou régionales et les englobe: les Grecs du Pont-Euxin – ou du moins une partie d'entre eux – sont devenus des citoyens de l'Empire".

La final, să-mi fie permisă şi o judecată de ansamblu. Această lucrare de sinteză a apărut ca urmare a unui efort de documentare şi reflecție depus pe parcursul unui deceniu, dacă e să judecăm doar după studiile anterioare ale autoarei, dintre care majoritatea abordează aspecte identificabile şi în paginile cărții. S-ar adăuga anii de pregătire filologică şi de practică arheologică şi epigrafică, fără de care o analiză atât de sigură a surselor ar fi fost de neimaginat. Multe dintre inscripții au fost verificate *de visu*, altele după fotografii, nu puține sunt şi intervențiile personale pertinente legate de mărturiile literare. În ceea ce priveşte literatura secundară occidentală, puține sunt titlurile importante care nu se regăsesc în lista bibliografică, fiind vorba îndeosebi de apariții foarte recente, de care nu s-a putut ține seama din motive obiective. Aşa cum o mărturiseam şi într-o scrisoare personală, Mădălina Dana merită toată aprecierea şi toate felicitările pentru ceea ce a reuşit la o vârstă când istoricii mai au destul până la *akmé*. Discuția legată de viața culturală antică în spațiul pontic nu a fost încheiată, dar, datorită primei lucrări de asemenea anvergură dedicată subiectului, specialiştii cu preocupări similare vor fi obligați de acum înainte să-şi construiască propriul discurs într-un registru superior.

Victor COJOCARU*

* Victor Cojocaru: Academia Română - Filiala Iaşi, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iaşi 700505; e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.

Античный Мир и Археология, Межвузовский сборник научных трудов Саратов, издательство "Научная книга", 2010. Выпуск 14. Саратовский государственный университет, 472 с + илл.

Volumul *Antičnyi mir i Arheologija*[1] este o colecție[2] interuniversitară de lucrări ştiințifice de istorie şi arheologie a lumii antice. Este publicat de Catedra de Istorie Antică a Universității de Stat din Saratov, la editura Cartea ştiințifică (*научная книга*). Seria a fost inițiată de către profesorul V. G. Boruhovici în anul 1972 când apare primul număr; din 2009 apare anual. Conținutul este format din lucrări ştiințifice şi recenzii semnate de cercetători ruşi şi străini; publicația apare în limba rusă şi a ajuns la numărul 14, la care ne vom referi în continuare.

Ediția cu numărul 14 apărută în 2010 este dedicată profesorului Alexander Pavlovici Medvedev cu prilejul aniversării jubileului celor 60 de ani. Prezentarea este semnată de S.Iu. Monachov. Alexender Medvedev a publicat de-a lungul vieții peste 260 de articole, câteva monografii şi este autor a mai multor cursuri universitare. Aria preocupărilor sale ştiințifice înglobează cercetarea diferitelor tematici legate de sciți, sarmați, legăturile grecilor cu barbarii etc. De asemenea, prof. Medvedev a condus şantierul arheologic de la Podonie şi săpăturile din necropola tumulară de la Fanagoria.

Volumul omagial cuprinde studii ale cercetătorilor din Federația Rusă, Ucraina, România, Turcia, Grecia şi Franța cu tematici din mai multe domenii - istorie, epigrafie, lingvistică, numismatică etc., cu referințe în special la zona de nord a Mării Negre. Conținutul este structurat în patru mari capitole: *Ellada şi vecinii ei din antichitate până în perioada ellenistică; Republica şi Imperiul Roman; Istoria şi arheologia zonei de nord a Mării Negre; Istoriografie şi izvoare.*

Primul capitol *Ellada şi vecinii ei din antichitate până la perioada elenistică,* conține articole despre istoria Greciei referitoare la colonizare, aspecte politice – militare şi cultural-istorice. Capitolul al doilea reuneşte lucrări ce tratează istoria Republicii şi Imperiului Roman; materialele cu tematică romană actualizează probleme de economie, politică, religie, de armată şi de drept roman. Lucrările din al treilea capitol privesc istoria antică şi arheologia zonei de nord a Mării Negre; în sfârşit, al patrulea capitol are ca obiect de studiu istoriografia şi izvoarele literare.

Articolul lui A. Naso (Innsbruck), *Arheologičeskie torgovye amfory iz Mileta: predvaritel'noe soobščenie*[3], tratează problema amforelor de import din Milet, subiect de mare interes în ultima perioadă. Este prezentată săpătura de la Kalabaktepe, unde au fost descoperite peste 30 de amfore considerate a fi aparținut unui depozit de vinuri. Autorul se concentrează pe campaniile de săpătură efectuate în anii 1985 – 1993 de către V. von Graeve, care au scos la iveală o cantitate mare de fragmente de amfore. Cronologia acestor descoperiri poate fi raportată la stratigrafia pentru Milet elaborată de R. Senff. Fragmentele ceramice ale amforelor milesiene descoperite pot fi datate de la sfârşitul secolului VIII/începutul secolului VII a. Chr. până în secolul V a. Chr.; ele au servit cel mai

---

[1] Trad. „*Lumea antică şi Arheologia*", abrevierea AMA.

[2] *Сборник* trad. *colecție, culegere* sau *volum.*

[3] Trad.*Comerțul arhaic de amfore din Milet: raport preliminar.*

probabil ca recipiente pentru uleiul de măsline. Materialul este urmat de un catalog de zece amfore.

Studiul lui I. E. Surikov (Moscova), *Velikaja grečeskaja kolonizacija: ekonomičeskie i političeskie motivy (na primere rannej kolonizacionnoj dejatel'nosti Afin)*[4], aduce în discuție marea colonizare greacă şi mai ales cauzele acesteia, pe care autorul le împarte în factori economici – demografici, economici – comerciali şi factori politici (interni şi externi). Un rol important l-a avut factorul ideologic reprezentat de Oracolul din Delphi şi importanța acestuia în viața coloniştilor. Factorul economico-demografic, respectiv lipsa resurselor materiale de supraviețuire şi creşterea populației în perioada arhaică este considerat ca fiind *rădăcina colonizării*. Factorul economico-comecial se reflectă în interesul negoțului, orientat în oraşele colonii greceşti pe import şi nu pe export. Autorul se concentrează asupra factorului politic, intern şi extern. Legat de politica internă, articolul evidențiază lupta permanentă pentru putere dintre diferite formațiuni aristocratice. Politica externă putea acționa indiferent de luptele interne. Astfel, o serie de colonii au fost întemeiate nu atât din motive economice, ci mai degrabă din ambiții politice, pentru a îmbunătăți situația geo-strategică a metropolei şi pentru a întări prestigiul conducătorului (tiranului) şi al oraşului colonizator. I. E. Surikov subliniază factorul mental-ideologic ca fiind insuficient tratat în literatura de specialitate, dar care a jucat un rol important în evoluția coloniştilor. Articolul se referă şi la expedițiile ateniene din cadrul colonizării timpurii de la sfârşitul secolului VII până la sfârşitul secolului VI a. Chr.

K istorii severnoj Maloi Azii v ranneellinističeskoe vremja. 2. Period Diadohov 323 – 311 gg.[5], a lui N. V. Jefremow (Greifswald) este o continuare a studiului *Istorija južno - pontijskogo regiona v ellinističeskoe vremja. 1. Period Alexandra Makedonskogo*, publicat în VDI 1 (2008) p. 112-129[6]. Semnatarul articolului descrie situația politico-militară după moartea lui Alexandru Macedon, conflictele dintre diadohi pentru supremația din nordul Asiei Mici. Poziția acestei regiuni este marginală şi izolată față de cele mai importante centre ale lumii antice. Lui Eumenes din Kardia îi sunt atribuite Babilonul, Cappadocia şi Paphlagonia. Sunt trecute în revistă evenimentele politice şi militare care au dus la atribuirea teritoriilor menționate lui Eumenes. Autorul e de părere că stăpânirea lui Eumenes asupra celor trei regiuni nu a avut consecințe adânci în istoria oraşelor din zonă. După moartea lui Eumenes, urmează o nouă etapă, când Paphlagonia face parte din „Imperiul Asiatic" a lui Antigonos. Studiul menționează că istoria oraşelor din regiune este legată de situația politică de la sfârşitul secolului IV a. Chr., care prezintă doi poli de putere: pe de o parte Antigonos şi Lysimah, iar pe de altă parte noii stapânitori din Bithynia şi Pont.

În *Razgrom Ferma v 218 g. do n. e.:upadoc nravov ili ekonomičeskii rasčjo?*[7], N. Yu.

---

[4] Trad. *Marea colonizare greacă: cauze economice şi politice (exemplul activității Athenei în perioada timpurie a colonizării).*

[5] Trad. *Despre istoria nordului Asiei Mici în perioada elenistică timpurie. 2. Perioada diadohilor 323-311 a. Chr.*

[6] Trad. Despre istoria regiunii sud-pontice în perioada elenistică. 1. Perioada lui Alexandru Macedon, VDI 2008, 1. p. 112-129.

[7] Trad. *Devastarea oraşului Ferms din anul 218 a. Chr.: decăderea moravurilor sau interes*

Sivkina (Nižnii Novgorod), descrie distrugerea oraşului Thermon din 218 în timpul războiului din 220 – 217 purtat de Federaţia Etoliană şi Liga Elenă. Localitatea se afla pe un teren greu accesibil, dar care era considerat sacru. Odată cu extinderea alianţei acest teritoriu a căpătat o semnificaţie de cult pentru ligă. Regele macedonean Filip V a distrus oraşul Thermon, centrul Federaţiei Etoliene. Oraşul a fost prădat, jefuit, au fost incendiate temple, porticuri, statui şi altare. N. Yu. Sivkina justifică acest comportament, amintind relatările istoricului Polibius în ce-i priveşte pe etolienii care au distrus sanctuarele din Dion şi Dodona, fiind conduşi de Skopas şi Dorimachos; astfel ar fi procedat şi Filip cu oraşul Thermon. Studiul identifică o problemă: distrugerea oraşului Thermon este o dovadă de decădere religioasă a grecilor? Autoarea consideră că pentru Filip distrugerea oraşului nu a fost un act de blasfemie împotriva zeului Apollo, ci regele dorea înfrângerea centrului federal al inamicului. Distrugerea oraşului Thermon, centrul ligii etoliene, remarcă N. Yu. Sivkina, nu a fost doar una militară, ci şi economică, fiind adusă o lovitură puternică din punct de vedere financiar Etoliei, care după câţiva ani a fost învinsă de macedoneni.

Capitolului *Respublikanskij i imperatorskij Rim*[8], se compune din cinci articole. Primul aparţine lui A. M. Smorchkov (Moscova), *Hramovyi obet (votum) v religiozno-političeskoi praktike respublikanskogo Rima*[9]. Semnatarul articolului tratează problema legăturii oamenilor cu divinitatea în cadrul vieţii sacral-politice, ce se realiza prin dedicaţii adresate divinităţii pentru înflorirea oraşelor. Sunt prezentate diverse probleme printre care actele de consacrare din partea magistraţilor şi construirea templelor. Ridicarea templelor avea la bază un jurământ (dedicaţie), care întotdeauna era un act individual, chiar dacă acesta era făcut în conformitate cu decizia Senatului. Pe de o parte, jurământul reprezenta obligaţia personală a magistratului faţă de zei, iar pe de altă parte societatea înţelegea răspunderea magistraţilor aleşi de a-şi îndeplini jurămintele faţă de divinitate. Autorul aminteşte, utilizând într-un mod remarcabil izvoarele antice, de jurămintele făcute pe câmpul de luptă de către conducătorii armatei. Acestea aveau ca scop, după caz, mulţumirea faţă de divinitate pentru victoria obţinută sau pentru ridicarea moralului armatei înainte de luptă. A. M. Smorchkov subliniază pe baza textelor istorice ale lui Titus Livius, că persoanele care puteau să depună jurământ erau consulii, pretorii, dictatorii şi conducătorii (tribunii) plebei. Cu toate acestea, este precizat faptul că între individ şi societate exista armonie. Cetăţeanul depunea un jurământ pentru binele societăţii ştiind că se poate baza pe ajutorul şi sprijinul acesteia. Însă în societate exista libertatea de expresie şi de acţiune pentru fiecare membru al său. În ceea ce îi priveşte pe magistraţi, nu există nicio dovadă de control formal asupra acestora inclusiv referitor la construirea templelor. Sprijinul societăţii nu era pronunţat în mod automat, ci era nevoie de o decizie a Senatului. Autorul menţionează că aceasta este o situaţie tipică ce poate fi urmărită în diferite aspecte ale manifestării vieţii religioase din perioada republicană romană.

---

economic? (n. n. numele oraşului în izvoarele literare este *Thermon*).

[8] Trad. *Republica şi Imperiul Roman*.

[9] Trad. *Templul ca obiect de consacrare (votum) în practica religioasă şi politică din Roma republicană*.

Studiul V. V. Dementyevei (Jaroslawl), *Terminologija narrativnoj tradicii, epigrafičeskih pamjatnikov i monetnyh legend pri oboznačenii rimskoj kvestury*[10], aduce în discuție termenii *quaestores (fără precizare), quaestores urbani, quaestores Ostiensis, quaestores parricidii* (pentru epoca timpurie) care au fost folosiți de romani şi în epoca republicană. În articol se tratează terminologia în limba latină, datorată izvoarelor literare, materialelor epigrafice şi tradiției narative. Materialul se concentrează asupra următoarelor probleme la care încearcă să şi răspundă: ce termeni folosesc tradiția narativă şi materialele epigrafice pentru denumirea chesturii romane; care sunt datele numismatice în legătură cu aceasta; ce concepte (din limbile vechi şi noi) trebuie considerate sinonime, şi care pot fi atribuite diferitelor forme ale chesturii? Ce corelație există între lexicul izvoarelor, folosit în mod direct pentru denumirea chesturii ca magistratură şi aparatul de cercetare pe categorii de studiu? Ce unități de clasificare din cercetarea ştiințifică a chesturii se bazează în mod direct pe terminologia izvoarelor şi care se referă într-o măsură sau alta la caracterul arbitrar? Astfel, autoarea subliniază statutul oficial al chestorului cu competențe extinse, desemnat cu termenul *proquaestor.* Chestorul, care a funcționat în provincie cu competență pretoriană poartă denumirea de *quaestor pro praetore*. Când prochestorul a funcționat în provincie cu competențe de pretor, acesta era numit *proquaestor pro praetore*. Chestorii municipali au administrat tezaurul, dar în izvoare nu există termenul *quaestores aerarii* referitor la Republică. Termenul latin cu semnificația „chestori italici" lipseşte de asemenea. Termenul *qaestores classici* din literatura de specialitate este numai o transliterație a cuvântului grecesc *κλασσικοί* iar în varianta latină acest termen nu există. Conform cercetărilor autoarei termenul de *chestori consulari* şi *chestori militari* nu sunt corecți pentru categoriile de clasificare a chesturii romane. În terminologia referitoare la denumirea chesturii, tradiția narativă concordă cu indicațiile provenite din epigrafie şi numismatică.

Lucrarea lui E. V. Smykov (Saratov) *Parfja i Rim v 44-40 gg. do n. e.: ot ograničennogo vmešatel'stva k massirovannomu vtorženju*[11], analizează evenimentele din anii 44-40 a. Chr. dintre Regatul Part şi Roma, începând cu debutul războiului civil, când Pompei cere ajutorul regelui part Orodes. La început Parția îşi urmărea strict interesul de a-şi păstra neutralitatea şi nu voia să profite de controlul slăbit al romanilor asupra provinciilor răsăritene. Însă la sfârşitul anului 45 a. Chr. armata partă în număr impresionant vine în ajutorul comandantului L. Caecilius Bassus cu care va trece în Siria. Autorul remarcă două momente: *a)*. nu se ştiu cu exactitate condițiile în care Parția i-a acordat ajutor militar lui Bassus; nu există dovezi că parții ar fi vrut să-şi întărească influența în Siria. *b).* Al doilea eveniment este legat de conducătorul part Pacorus care era cunoscut din invadarea Siriei în 51-50 a. Chr. Pregătirea de război continuă şi după moartea lui Cezar. Se aminteşte că Pacorus reuşeşte să cucerească oraşele siriene (de unde s-a şi declarat intrarea Siriei în sfera de influență a Parției). E. V. Smykov concluzionează că după mai mulți ani de război civil, haos intern, politică externă dezastroasă, Roma practic revine la granițile răsăritene din anul 133 a. Chr.

[10] Trad. *Terminologia pentru denumirea chesturii romane în tradiția narativă, în epigrafie şi pe legenda monedelor.*

[11] Trad. *Parția şi Roma în 44-40 a. Chr.: de la intervenție limitată la invazie masivă.*

A. M. Korolenkov (Moscova), *Zametki ob ekonomičeskom faktore v sočinenijah Sallyustija*[12], ia în discuție un aspect mai puțin obişnuit din opera lui Sallustius, considerat un scriitor moralist. Zona de interes pentru analist este nord-vestul Africii; se fac referiri la comerțul maritim şi la implicarea factorului economic în evenimentele politice. Studiul aduce în discuție un aspect negativ al economiei şi anume *avaritia*. După Sallustius, ambiția (*ambitio*) este mai apropiată de virtute (*virtus*) decât *avaritia*. A. M. Korolenkov remarcă faptul că Sallustius în lucrările sale prezintă senatori care primesc mită, soldați care jefuiesc, plebei care îşi schimbă libertatea pentru pomana de grâne. Cu toate că Sallustius nu încurajează *avaritia*, considera că aceasta stă la baza conflictelor sociale care i-a avut ca protagonişti pe Catilina şi Iugurtha.

Articolul lui A. E. Baryshnikov (Kaluga), *Golavy rimskih imperatorskih statuj v rekah Albiona: k probleme interpretacii istočnikov*[13], analizează problema unui grup de capete statuare descoperite în Britannia. Acestea erau sculpturi din marmură sau bronz ale împăraților romani care au fost retezate şi aruncate în râurile regiunii Albion (capul de statuie a lui Claudiu a fost descoperit în râul Ăld, iar a lui Hadrian în Temza). Autorul susține că motivul retezării acestor statui nu este clar cunoscut; M. S. Sadavskaja sugera că probabil capetele statuilor au fost aruncate in râuri de rebelii britanici din perioada anilor 60-120 p. Chr., care îşi manifestau astfel atitudinea antiromană. Însă semantarul studiului consideră că decapitarea statuilor a fost făcută din alte motive. Britanicii, susține el, consideră râurile şi lacurile locuri sacre. De obicei bijuteriile erau cele aruncate în ape ca ofrande. Un al doilea argument remarcat de autor ar fi că celții aveau un cult al capetelor umane; cele mai bune exemple ar fi descoperirile din râul Walbrook. Pe de altă parte, tăierea capetelor statuilor şi aruncarea lor în apă ar putea sta la baza unei întrepătrunderi între două tradiții - cea romană şi cea britanică. O astfel de analogie există în micile busturi desoperite în Willingham Fen, Llanio etc. A. E. Baryshnikov susține că lipsa inventarului de lângă acestea nu poate demonstra caracterul de ritual al artefactelor, iar numărul mic al descoperirilor similare nu poate clarifica problema artefactelor din regiunea menționată. Ipotezele aruncării în râuri a capetelor de statui de către rebelii răsculați sau a britanicilor romanizați pot fi confirmate doar în cazul unor noi descoperiri.

Capitolul *Istorija i arheologija antičnogo Pričernomorija*[14], reuneşte zece articole care dezbat în special problemele istoriei şi arheologiei din zona de nord a Mării Negre. Primul articol semnat de către M. N. Daragan (Kiev), *O datirovke amfory iz pogrebenija Nr. 2 Repjahovatoi mogily,*[15] prezintă cercetările din regiunea de silvo-stepă a Ucrainei din apropierea Niprului începute în anul 1974, când a fost descoperit momântul Repjahovataya. Acesta conține două complexe funerare foarte bogate; autorul prezintă descoperirile din complexul Nr. 2, al cărui inventar era format dintr-un depozit ce aparținea sciților timpurii. Depozitul era format dintr-un ulcior grecesc, o sabie, vârfuri de săgeți, un cazan din bronz care

[12] Trad. Cu *privire la factorul economic în lucrările lui Sallustius.*

[13] Trad. *Capetele de statui ale împăraților romani descoperite în râurile Albionului: Despre problema interpretării artefactelor.*

[14] Trad. *Istoria antică şi arheologia din zona Mării Negre.*

[15] Trad. *Despre datarea amforei din mormântul nr. 2 al tumulului Repjahovataja.*

în primele publicații a fot interpretat ca fiind un vas crater de producție transcaucaziană, şi o amforă, care la început a fost atribuită celor de tip Thasos, de la mijlocul secolului al VI-lea a. Chr. La începutul anilor 1980 cercetătorul L. K. Galanin după revizuirea cronologiei tumulului Kelermes şi a cercetărilor lui V. G. Petrenko a tumulului Krasnoznamenskii şi a altor tumuli ale sciților timpurii de pe Donul mijlociu se constată că monumentele de tip Kelermes în Caucazul de nord au existat din secolul VII a. Chr., dar nu mai târziu de începutul secolului VI a. Chr. Autorul prezintă ipoteze ale mai multor specialişti cu privire la datarea amforei considerate acum milesiene dar şi a întregului complex funerar de la Repjahovataya. P. Dupont datează amfora din complexul menționat la mijlocul celui de al treilea sfert al secolului VI a. Chr. şi o atribuie tipului târziu al amforelor milesiene, iar S. Yu. Monachov o datează în prima jumătate a secolului VI a. Chr.

Cazanul din complexul funerar Nr. 2 are mânerele zoomorfe masive turnate în formă de pasăre cu aripile deschise şi, după cum susține autorul, sunt tipice pentru Urartru şi Asiria. A fost datat nu mai târziu de secolul VII a. Chr. *Sabia* din acelaşi complex are mânerul format din trei părți şi este caracteristică pentru secolul VII a. Chr. Autorul datează complexul funerar în a doua jumătate a secolului VII a. Chr. până la mijlocul secolului VI a. Chr. şi îl consideră ca etalon pentru datarea sciților timpurii. Materialul este urmat de un catalog de piese.

Periodizacija osvoenija grekami Tamanskogo P-ova v VI-V vv. do. n. e. (sootnošenie pis'mennyh i arheologičeskih istočnikov),[16] semnat de A. A. Zavoykin (Moscova), tratează problema dezvoltării peninsulei Taman în sec. VI-V a. Chr. sub influența factorului grecesc. Este subliniat faptul că izvoarele scrise din această perioadă lipsesc pentru regiunea aflată la est de Bospurul Cimmerian. Autorul divizează acest interval în două perioade de dezvoltare. Prima perioadă se caracterizează printr-o intensă înflorire coroborată cu evoluția grecilor pe teritoriul fertil al regiunii. A. A. Zavoykin împarte această primă perioadă în două faze: 570-540 a. Chr. – procesul de formare şi dezvoltare a coloniilor din Bosporul Asiatic, în special a celor din oraşele ioniene, afectate la început de războiul cu Lidia şi apoi cu Persia; a doua fază: aproximativ 540-480/475 a. Chr. – dezvoltarea intensă a peninsulei prin întemeierea a zeci de aşezări rurale în *chora* polisurilor existente. A doua perioadă este marcată de evenimente catastrofale şi începe aproximativ în anul 470 a. Chr. Se observă urmele conflictelor militare atât în oraşe, cât şi în zonele rurale (autorul remarcă creşterea numărului de arme în mormintele din necropolele Bosporului Asiatic). Stagnarea sau chiar declinul temporar a fost întrerupt de amestecul unei a treia forțe, la sfârşitul secolului V a. Chr., când tiranul scit Satyros I, din Panticampeum pătrunde cu armata prin strâmtoare şi ocupă polisurile din peninsula Taman. Puterea din Bosporul Asiatic va fi deținută în continuare de dinastia Spartokizilor, care vor moşteni şi problemele militare – politice în relațiile cu vecinii.

P. B. Stoyanov (Čanakkale), *Materialy konca VI – načala III vv. do n. e. iz raskopok poselenija Artjusčenko 2 v južnoi časti Tamanskogo P-ova*[17], descrie cercetările

[16] Trad. *Periodizarea dezvoltării de către greci a peninsulei Taman în secolele VI-V a. Chr. (corelația dintre izvoarele arheologice şi cele scrise).*

[17] Trad. *Materiale de la sfârşitul secolului VI – începutul secolului III a. Chr. din cercetarea*

din aşezarea Artuschenko 2, situată în partea de sud a peninsulei Taman, la 5 kilometri de satul Artuschenko (regiunea Krasnodar, raionul Temryukskii). După cum menționează autorul, în perioada arhaică această regiune a făcut parte din *chora* oraşului Hermonassa. Cercetarea arheologică a fost începută în 1998 de către expediția Bosporus a Academiei Ruse de Ştiințe IIMK; la început săpăturile au avut caracter de salvare. Au fost identificate trei straturi arheologice, în primul predominând fragmentele de amfore de Chios; sunt notate alte fragmente de amfore de la mijlocul secolului V a. Chr. şi de Thasos din secolul IV a. Chr. Din ceramica attică cu firnis se evidențiază un fund de ceaşcă şi un fragment de buză de la bowl-kantharos de la sfârşitul secolului IV a. Chr. Astfel, pe baza analizei materialului autorul încadrează stratul arheologic în limitele primei jumătăți a secolului V – prima jumătate a secolului IV a. Chr. Tot din acest strat au fost recuperate un număr mare de fragmente aparținând ceramicii fine de culoare roşie. Majoritatea fragmentelor ceramice de culoare roşie provin de la castroane ce au fost încadrate în secolul V – începutul secolului III a. Chr. În cel de al doilea strat au fost identificate fragmente ceramice de la diferite vase: amfore, vase pentru peşte, ceaşcă de tip Stemless, kantharos, ulcioare, dar şi fragmente lucrate la mână. Stratul a fost încadrat pe baza materialului în prima jumătate a secolului V până la mijlocul secolului III a. Chr.; al treilea strat arheologic a fost datat la sfârşitul secolului VI – începutul secolului V a. Chr. Autorul prezintă materialul recuperat din mai multe gropi şi care constă într-un număr impresionant de fragmente ceramice. Pe baza materialului cercetat şi datorită cantității mari de fragmente ceramice P. B. Stoyanov presupune existența unei manufacturi ceramice locale şi încadrează aşezarea Artuschenko 2 în secolele VI – IV a. Chr. Şi ne putem face o imagine, după cum susține semnatarul studiului, nu doar asupra tipurilor ceramice din aşezare, dar şi asupra diferitelor aspecte din viața populației rurale a Bosporului. Articolul este urmat de un plan al zonei cercetate şi de mai multe planşe.

Studiul celor doi autori A. M. Butyagin (St.-Petersburg) şi M. Yu. Treister (Berlin), *Bronzovaja ol'pa Mirmekijskogo klada*[18], prezintă un tezaur de 99 de monede din electrum, din oraşul Cyzic. Tezaurul a fost descoperit sub peretele unei construcții interpretată în timpul săpăturilor din 1960 ca fiind „*templul Demetrei*". Monedele au fost depuse într-o *olpe* de bronz. Autorii prezintă descrierea vasului cu datele tehnice, însă nu au găsit analogii complete pentru vasele de metal. Analiza se bazează pe analogiile cu vase ceramice din ultimul sfert al secolului V – prima jumătate a secolului IV a. Chr. Vasul de tip *olpe* de la Myrmekion a fost atribuit grupei de *olpai* biconice de bronz, încadrate de Thomas Weber în tipul III B şi datate la sfârşitul secolului VI – prima jumătate a secolului V a. Chr. Autorii susțin că vasul - *olpe* de la Myrmekion nu este singurul în care a fost ascuns un tezaur şi susțin că tezaurul a fost ascuns într-un vas, care a fost produs cu cel puțin 200 de ani înaintea depozitării monedelor. De asemenea, consideră că este greu de stabilit dacă aceste vase de bronz sunt caracteristice pentru ascunderea tezaurelor din temple.

aşezării Artuschenko 2 din partea de sud a peninsulei Taman.

[18] Trad. *Olpe de bronz din tezaurul de la Myrmekion.*

Lucrarea semnată de V. P. Bylkova (Kherson), *Antičnîi keramičeskii komplex iz poluzemljanki Nr. 80 na Belozerskom poselenii,*[19] aduce în discuție cercetările din aşezarea Belozerskoe, situată la gurile Niprului. În ceea ce priveşte stratigrafia au fost identificate două perioade de construție în limitele secolului IV – primul sfert al secolului III a. Chr. Semibordeiul Nr. 80 se află în caroul 69 şi este atribuit primei perioade de construcție. Încetarea funcționării lui este marcată de un puternic incendiu. În umplutura semibordeiului, în afară de fragmente ceramice au mai fost descoperite alte 47 de artefacte din care se evidențiază 14 greutăți de aceleaşi mărimi şi forme produse din pereții amforelor, cinci monede slab conservate, corespunzătoare după dimensiuni tipului Olbia cu imaginea Demetrei, resturile unei frânghii groase împletite în trei, câteva cuie de fier, un cercel şi trei pietre de ascuțit. Deosebite sunt cele şase fragmente de amforă de acelaşi tip lucrate dintr-un lut dens de culoare roşie cu bucăți mici de var şi mică în pastă. Pe toate vasele apar aceleaşi inscripții în *dipinti* şi *graffiti*. Autoarea susține că aceste amfore, în aşezările timpurii nu sunt întâlnite şi probabil reprezintă un tip rar. Pe baza rezultatelor analizei materialelor din semibordeiul menționat şi a numeroaselor analogii, V. P. Bylkova datează semibordeiul la sfârşitul secolului IV a. Chr. şi consideră că între achiziționarea setului mare de ceramică şi incendiu nu a trecut foarte mult timp, iar vasele întregi fixează data încetării funcționării lui. Studiul este însoțit de planşe cu planul cercetării şi piesele descoperite.

S. V. Polin (Kiev), în articolul, *Amfory Alexandropol'skogo kurgana (po materialam raskopok 2004-2009 gg.),*[20] prezintă cercetările din tumulul Alexandropol, care este considerat unul dintre cei mai mari tumuli ai regatului scitic din zona de nord a Mării Negre (la debutul cercetărilor din anii 1852-1854 conduse de A. V. Teresčenko, înălțimea tumulului depăşea 21 m); acesta este localizat lângă satul Petrikovka, raionul Solonyansk, regiunea Dnepropetrovsk. Campania de cercetare din anii 2004-2009 a fost întreprinsă de Expediția din Stepa Sciților a Institutul de Arheologie NAS din Ucraina. Autorul aminteşte de cercetările anterioare şi de rezultatele acestora, cu ipotezele şi datările propuse de M. I. Rostovcev, T. Sulimirskii, A. Yu. Alexeev, I. B. Brashinskii, A. I. Meliukova etc. M.I. Rostovcev data tumulul în prima jumătate sau la începutul secolului III a. Chr.; I. B. Brashinskii propunea aceeaşi datare; N. A. Onaiko datează inventarul tumulului la sfârşitul secolului IV – începutul secolului III a. Chr. S.V. Polin consideră că tumulul Alexandropol, în baza datării materialului ceramic, poate fi încadrat în limitele celei de a doua jumătăți a secolului IV – începutul secolului III a. Chr. Cercetările de la mijlocul secolului al XIX-lea nu au surprins şanțul tumulului, aşa încât campania din 2004-2009 s-a concentrat asupra acestuia. Astfel, au fost efectuate cercetări de amploare. În urma rezultatelor a fost localizat şanțul tumulului, cu un diametru de aproximativ 110 m; adâncimea variază de la o zonă la alta între 1,7 – 3,3 m şi lățimea de 2,4 – 5,0 m. Au fost identificate cele două deschideri în interiorul şanțului dinspre vest şi est cu lățimea de 3,6 – 4,0 m. Resturile ospățului funerar se aflau în afara şanțului tumulului, spre vest, pe o

[19] Trad. *Complexul de ceramică antică din semibordeiul Nr. 80 din aşezarea Belozerskoe.*
[20] Trad. *Amfore din tumulul Alexandropol (după materialele descoperite în anii 2004-2009).*

porțiune arcuită lată de aproximativ 15 m şi se întind pe o distanță de circa 110 m, ce cuprinde o arie de 2491,8 m.p. În această zonă au fost descoperite 11 morminte umane considerate ca fiind elemente ale ritului funerar. În umplutura mormintelor au fost depuse gâturi de amfore de la ospățul funerar, pietre sau bârne de lemn; în jurul acestora se înregistrează o concentrare mai mare de fragmente de amfore şi oase de animale. Toate mormintele au fost realizate după aceaşi tradiție – în gropi înguste uşor adâncite; sheletele erau orintate către vest.

În zona de lângă tumul, din afara şanțului, printre resturile ospățului funerar au fost descoperite fragmente de la 389 de amfore produse în 13 centre diferite. Predomină amforele din Heracleea Pontică, care sunt reprezentate de două tipuri: tipul pithoid încadrat de la sfârşitul secolului V până la mijlocul anilor 370 a. Chr. Cea de a două grupă de amfore de Heracleea este reprezentată de 22 de amfore cu corpul conic, încadrate din 360 până la începutul secolului III a. Chr.

O altă grupă destul de numeroasă (89 amfore) este cea a amforelor considerate până nu demult ca producție Bosporană sau tipul timpuriu al amforelor de Chersones. Acestă categorie este şi ea împărțită în două grupe: prima este de culoare roşie, dintr-o pastă densă cu nisip fin şi cuarț fărmițat, fără luciu (34 amfore). S. Yu. Monachov datează această serie în intervalul celui de al treilea sfert al secolului IV a. Chr. Cea de a doua serie a acestui tip de amfore este formată din 55 de vase de culoare brună – maro, pastă fărâmicioasă cu nisip şi bucăți mici de cuarț în compoziție. Au aceeaşi datare ca şi prima serie. Pe mânerele ambelor grupe ale amforelor de Chersones apar cinci ştampile.

De cele 18 amfore Thasos, cu pasta deschisă la culoare, sunt legate patru ştampile identice cu legenda ΘΑΣΙΩΝ şi ΝΑΥΣΩΝ. Pentru acestea autorul găseşte analogii în amforele de tipul Topraisar, care sunt încadrate de S. Yu. Monachov în prima jumătate a secolului IV a. Chr. Amforele de tipul Murighiol din zona tumulului Alexandropol sunt reprezentate de 31 de exemplare. S. Yu. Monachov consideră că aceste amfore apar în zona de nord a Mării Negre în complexele din prima jumătate a secolului IV a. Chr. şi le atribuie unui centru de producție neidentificat din jurul Thasosului. Remarcă analogii în vasele de Heracleea şi Thasos din secolul IV a. Chr. Printre aceastea au fost descoperite fragmente ceramice de la amfore de tip Chios şi Sinope.

S. V. Polin susține că perioada de coexistență a tuturor amforelor descoperite şi a ştampilelor este definită şi le încadrează în al treilea sfert al secolului al IV-lea a. Chr. Materialul prezentat este însoțit de planşe cu planul cercetării, desene ale amforelor şi ştampilelor.

În articolul *Nekotorye sovremennye tendencii v izučenii ekonomiki Bosporskogo gosudarstva IV v. do n. e.*[21], Yu. A. Vinogradov (St. Petersburg), tratează problemele economice ale regatului Bosporan în secolul IV a. Chr., M. I. Rostovcev numea această perioadă „*vremuri binecuvântate*" ale elenismului pe malul de nord al Mării Negre sau „*secolul de aur*". Autorul aduce în discuție potențialul de producție a cerealelor, respectiv nivelul de dezvoltare a comerțului cu Marea Mediterană pe de o parte, iar pe de alta cel cu lumea barbară. Sunt menționate mărturiile autorilor antici, în legătură cu exportul de cereale din Bospor către Athena, unde

[21] Trad. *Unele tendințe moderne în cercetarea economiei regatului Bosporan din secolul IV a. Chr.*

se transportau cantităţi uriaşe anual aşa cum relatează Demosthene şi Strabon. Yu. A. Vinogradov susţine că în urma analizelor paleobotanice apar aspecte noi destul de importante în ceea ce priveşte comerţul cu cereale. Analizele demonstrează faptul că grecii cultivau în zona Bosporului aceleaşi culturi ca în metropole: viţa de vie, măslinul, grâul, lintea, orzul. Iar grâul este reprezentativ în exportul cerealelor. Un alt factor al economiei regatului Bosporan, după cum susţin V. F. Gaidukevici şi S. I. Kapoşina, se regăseşte în importuri, care capătă amploare începând cu sfârşitul secolului V a. Chr. Însă autorul consideră că importurile din Bospor, în marea masă de importuri antice sunt greu de evidenţiat (se referă nu doar la produsele ce au tranzitat Bosporul, dar şi la produsele meşterilor autohtoni, pentru care nu sunt destule date).

Autorul concluzionează că în secolul IV a. Chr., în condiţiile de stabilitate militar-politică în zonele agricole ale stepei, economia tuturor oraşelor greceşti de pe malul de nord al Pontului şi al Bosporului a fost infloritoare.

Cei doi autori O. L. Gabelko (Cazan) şi E. V. Kuznecova (Saratov) ai articolului, *Sinojkizm Amastrii i amfornoe proizvodstvo v polisah Južnogo Ponta (2-ja pol. IV – 1-ja tret' III v. do n. e)*,[22] dezvoltă concepţia lui S. Yu. Monachov legată de posibilitatea atribuirii câtorva tipuri de amfore (din a doua jumătate a secolului IV – prima decadă a secolului III a. Chr.), după caracteristicile morfologice, tradiţie şi ştampile de Heraclea Pontică, dar cu particularităţi mai puţin frecvente pentru acest centru şi asemănătoare cu cele sinopeene, unei *polis* din sudul Pontului fără a se preciza care anume. La începuturile secolului III a. Chr., regina Amastris, soţia lui Dionysios tiran al Heracleei, întemeiază un nou *polis* format din patru aşezări Tios, Sesamos, Cromna, Kytor. Cercetătorii consideră, că în timpul celei de a doua jumătăţi a secolului IV a. Chr. amforele erau produse la Cromna. Acest fapt este evidenţiat şi de monedele polisului care poartă imaginea Herei pe avers, iar pe revers imaginea unui vas ceramic de tip *kantharos* şi a unui ciorchine de strugure. Tradiţia cromniană şi atelierele de ceramică de aici puteau constitui o bază a producţiei de amfore din Amastria. Unii cercetători consideră că Tios ar fi putut fi o perioadă centrul manufacturii ceramice. Autorii studiului susţin că amforele de tipul Geaferka menţionate de S. Yu. Monachov pot fi atribuite oraşului Amastris şi încadrate la sfârşitul secolului III a. Chr.

N. F. Fedoseev (Kerch) în articolul, *K interpretacii kompleksa Nr. 23 poselenija Staraja Bodganovka 2 na hore Ol'vii i ob englifičeskih koločkah*,[23] prezintă cercetarea complexului Nr. 23 din Bogdanovka Veche, din anii 1981-1982. Cu toate că, descoperirile din complex nu sunt foarte numeroase, printre acestea au fost găsite un vârf de săgeată cu trei aripioare din bronz şi un „delfinaş olbian" de cupru. Cecetătorii datează complexul în ultima decadă a secolului VI – începutul secolului V a. Chr. Însă autorul restrânge datarea până la începutul secolului V – primul sfert al secolului V a. Chr. Descoperirile au în vedere şi un cuptor folosit probabil pentru producerea ceramicii. Combustibilul folosit pentru acest cuptor cu boltă şi două camere era stuful. Acesta se folosea şi pentru a însemna amforele;

[22] Trad. *Sinoicismul Amastriei şi producţia de amfore în oraşe din sudul Pontului (a doua jumătate a secolului IV – prima decadă a secolului III a. Chr.).*

[23] Trad. *Despre interpretarea complexului Nr. 23 din aşezarea Bogdanovka Veche 2 din chora Olbiei şi despre impresiunile circulare englifice.*

marca de olar era aplicată pe gâtul sau piciorul amforei, înainte de ardere. Autorul datează materialele amforice în secolele V – III a. Chr.

Studiul lui A. P. Medvedev (Voronej), *Novye otkrytija v vostočnom nekropole Fanagorii (2005-2007 gg.)*,[24] aduce în discuție cercetările necropolei estice a așezării antice Phanagoria, întreprinse de arheologii Universității de Stat Voronej. În partea centrală a necropolei estice au fost săpate două gropi cu aria de 3994 m.p. Astfel, au fost descoperite 120 de morminte de înhumație care aparțin unor perioade diferite: 26 sunt elenistice (III-I a. Chr); 44 romane (I-III p. Chr) și 24 romane târzii, aparținând secolelor IV-V p. Chr; au mai fost descoperite 8 înmormântări de cai; au fost identificate zona ospățului funerar și altare de sacrificiu. De asemenea, a fost descoperit un șanț circular care se leagă probabil de mormintele romane târzii. Articolul prezintă și diferite tipuri de morminte, în funcție de construcția acestora: gropi simple, ciste de piatră, catacombe, morminte cu firidă longitudinală, morminte acoperite cu plăci de olane; în cazul mormintelor elenistice există două înmormântări de copii nou-născuți în vase (amforă și ulcior). În campania descrisă de autor au fost descoperite mai multe artefacte, cel mai interesant dintre acestea fiind o piatră de mormânt (stelă funerară) cu reprezentări ale ospățului funerar al „călăreților bosporani". Printre alte descoperiri sunt și figurinele de teracotă cu reprezentări de călăreți războinici. A. P. Medvedev susține, pe baza descoperirilor, că necropola face parte din perioada marilor migrații (D1-D2) și conține morminte cu un pronunțat caracter barbar. Descoperirile din necropola de est permit autorului să sublinieze aspectele vieții spirituale și materiale ale unei populații multietnice din perioada romană-târzie care nu fusese în prealabil cunoscută în Phanagoria. Materialul este însoțit de planșe cu inventarul descoperit (fotografii).

Ultimul capitol, *Istorigrafija i sovremennoe istočnikovedenie*,[25] se compune din cinci articole ce tratează problemele istoriografiei antice și a izvoarelor. Materialul *Poslednie dostiženija grečeskoi keramičeskoi epigrafiki na zapade*,[26] a lui Y. Garlan (Rennes), prezintă progresele epigrafiei de pe ștampilele ceramice grecești, pe baza materialelor din nordul Egeei și din Marea Neagră. Articolul dezbate probleme de istoriografia epigrafiei ceramice, situația disciplinei în anii 1980, metodele moderne de cercetare, importanța istorică a ștampilelor de pe amfore. Progresele epigrafiei ceramice se datorează identificării atelierelor de producție și recunoașterii produselor proprii de atelier în Thasos, Egipt, Cnidos, Samothrace, Sinope etc. Rolul ștampilelor de pe amfore, în opinia lui Garlan, corespunde cerințelor de control fiscal și practicilor economice ale grecilor. Studiul este însoțit de planșe (fotografii) ale ștampilelor de pe diferite amfore.

Articolul *Polnoe imja Diona Kassija v epigrafičeskyh i narrativnîh istočnikah: problemy rekonstrukžii*,[27] semnat de K. V. Markov (Nižnii Novgorod), subliniază că autorii bizantini atribuiau în mod greșit prenumele Cocceianus lui Dio Chrisostomos. Această ipoteză este atribuită lui M. A. Gowing, iar articolul aduce

[24] Trad. *Noi descoperiri în necropola de est a Phanagoriei (2005-2007).*

[25] Trad. *Istoriografia și izvoarele moderne.*

[26] Trad. *Progresele recente ale epigrtafiei ceramice grecești din Occident.*

[27] Trad. *Numele complet a lui Dio Cassius în izvoarele epigrafice și narrative: problem de reconstituire.*

argumente în favoarea versiunii că numele de Dio apare ca rezultat al căsătoriei lui Cassius din Niceea cu fiica lui Dio Cocceianus din Prusa. K. V. Markov consideră că probabil numele întreg al autorului lucrării „Istoria Romană" a fost Lucius Claudius Cassius Dio Cocceianus.

L. M. Luk'ianova (Saratov) în studiul *Antičnye istoki Petrarki „O družbe" v traktate „O sredstvah protiv prevratnostej sud'by"*[28], se referă la tratatul lui Petrarca „*De remediis utriusque fortunae*", care conține șapte dialoguri dedicate subiectului *prietenie*. Analiza textului arată că Petrarca a studiat autorii antici. Umanistul italian privește relațiile de prietenie dintre oameni ca fiind diferite de cele prezentate de Aristotel, Cicero și Seneca. Analiza studiului dialogurilor permite autorului să ajungă la concluzia că numeroase formule stilistice au fost elaborate după modelul antichității și Petrarca le folosește ca stil propriu.

O. V. Kočerženko (Saratov) și B. N. Slonov (Saratov) autorii articolului, *O social'inoj strukture „Kolesničnyh" obščestv i fenomene „Kolesničnyh" kul'tur bronzovogo veka Evrazii*[29], prezintă trăsăturile caracteristice ale structurii sociale din „*societatea populațiilor ce au folosit carul de luptă*" din Orientul apropiat și Asia de est și de asemenea și din alte teritorii pe baza izvoarelor scrise disponibile. Aceste structuri sunt comparate cu carateristicile structurii social-politice din culturile nescrise din stepa Euroasiei, în ceea ce privește analiza materialelor complexelor. Autorii consideră că prezența carului de luptă reprezintă o „*marcă*" a complexității oragnizării societății cu certitudinea stabilirii caracteristicelor social-politice și nu a fost doar o simplă invenție tehnico-militară.

În ultimul articol *COLLOQVIVM CLASSICVM – II: Problemy antičnoi istorii i klassičeskoi filologii. K XX-letiju naučnogo seminara „COLLEGIVM CLASSICVM"*[30], semnat de V. I. Kaščeev și A. A. Sinicyn (Saratov) prezintă desfășurarea lucrărilor seminarului științific organizat la Saratov cu sprijinul Institutului de Istorie și Relații Internaționale de la Universitatea de Stat *N. G. Černyševskii* și biblioteca regională Saratov în 29 – 30 mai 2010. Lucrările seminarului științific au avut ca temă problemele istoriei antice, perioadele elenistică și romană, dar au fost susținute și prezentări cu caracter filologic.

*

Considerăm că volumul la care ne-am referit se adresează specialiștilor arheologi și istorici, și mai cu seamă celor interesați de istoria spațiului pontic.

Tematica este diversă: probleme de istorie politică dar și de viață economică; importanța factorilor etnici – grec, scitic, autohton – în dezvoltarea zonei; importanța izvoarelor literare; descoperiri arheologice recente dar și preluarea și reactualizarea unor descoperiri mai vechi.

Sunt prezentate complexe arheologice și artefacte, unele etalon prin cantitatea sau calitatea descoperirilor.

Spațiul istoric este larg, de la colonizarea greacă și perioada elenistică la

---

[28] Trad. *Surse antice în dialogurile lui Petrarca „Despre prietenie" în tratatul „Despre remedii împotriva visicitudinilor vieții".*

[29] Trad. *Despre structura socială a societăților „carului de luptă" și fenomenul culturii „carului de luptă" în epoca bronzului din Eurasia.*

[30] Trad. *COLLOQVIVM CLASSICVM – II: Problemele istoriei antice și ale filologiei clasice. A XX-ea ediție a seminarului științific „COLLEGIVM CLASSICVM".*

prezența Romei. Spațiul geografic – şi el larg-, cuprinde zona nord-pontică (cu predilecție) cu peninsula Taman, dar şi sudul pontic şi spațiul mediteranean.

Volumul este un util instrument de lucru pentru arheologie: oferă interpretări, ipoteze, date concrete din cercetarea de teren.

Volumul cu nr. 14 (2010) din *Antičnyi mir i Arheologija* este un exemplu de ce putem afla în domeniul nostru de specialitate din publicația universității din Saratov.

Vitalie BODOLICĂ*

* Vitalie Bodolică: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța; e-mail: batea_bodo@yahoo.com.

INTRĂRI DE CARTE
ÎN BIBLIOTECA MINAC (2012)

Schimb internațional

AUSTRIA

- 40 Jahre Grabung Limyra, Band 6, Akten des internationalen Symposiums, Wien, 3-5 Dezember 2009, Wien, 2012.
- Das Salzburg Museum 2000 bis 2010. Daten, Fakten, Neuerwerbungen, Salzburg, 2011.
- Fundberichte aus Österreich, Band 49, 2010, Viena, 2011.
- Veronika Scheibelreiter-Gail, *Die Mosaiken Westkleinasiens*, Band 46, Viena, 2011.
- Erwin M. Ruprechtsberger, *Ein hochmittelalterliches Schwert aus dem Donauschotter bei Steyregg*, Linz, 2012.
- Erwin M. Ruprechtsberger, *Die Kyrenaika als Römische Provinz*, Band 42, Linz, 2012.
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Band 61/2011, Viena, 2011.
- Österreichisches Archäologisches Institut, Band 47, *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi*, Viena, 2012.
- Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum, Wien, 2011.
- Bernd Kluge, Numismatik des Mittelaters, Viena, 2012.
- Fundberichte aus Österreich, Band 50, 2011, Wien, 2012.

BULGARIA

- Ana Balkanska, *The Thracian Sanctuary at "Demir Baba Teke" (The Second Half of the First Millennium BC)*, Sofia, 1998.
- Totko Stoyanov, *Early Iron Age Tumular Necropolis*, Sofia, 1997.
- Proceedings XXVI, 2011, Veliko Târnovo, 2011.

CEHIA

- Fontes Archaeologici Pragenses, Vol. 35, *Ausgrabungen von Josef Ladislav Píč auf den Hügelgräberfeldern aus der Bronze- und Hallstattzeit in Südböhmen*; Vol.

36, *Karel Sklenář, Ur- und frühgeschichtliche Funde in Böhmen bis 1870*; Vol. 37, *Linear Pottery Culture Settlement at Kosoř, Prague-West District*, Praga, 2011.

- Studia Archaeologica Brunensia, 14-15, 2009-2010; 16, 2011, Brno, 2011.
- Graeco-Latina Brunensia, 16, 2011, 1, 2; 17, 2011, Brno, 2011.
- Acta Musei Moraviae, XCIII, 2008, 1/2, Brno, 2008; XCIV, 2009, 1/2, Brno, 2009; XCV, 2010, 1, 2, Brno, 2010; XCVI, 2011, 1, Brno, 2011.
- Acta Musei Moraviae, Časopis Slezského Zemského Muzea, Védy Historické, Série B, 59, 2010, 1, 2, 3, Opava, 2010; 60, 1, 2, Opava, 2011.
- Studia Mediaevalia Pragensia 10/1, Praga, 2011.
- Praehistorica XXX, *Linda Hroníková, Traseologická analza neolitické štipané industrie z lokalit Bylany, Miskovice, Mšeno a Tachlovice*, Praga, 2012.

CROAȚIA

- Monografije I katalozi, 20, *The Past for the Future. Exhibition Activities of the Archaeological Museum of Istria 1902-2012*; 21, *The Limska Gradina Hillfort. Pottery from the Cemetery Area*, Pula, 2012.
- Histria Archaeologica, 41, 2010, Pula, 2011.
- Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Vamz 3. Serija, vol. XLIV, 2011, Zagreb, 2011.
- Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, 104, Split, 2011.
- Ante Piteša, *Catalogue of Finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split*, Zagreb, 2009.
- Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae, vol. VII, Jacqueline Balen, *Dakovo – Franjevac. Late Eneolithic Settlement*, Zagreb, 2011; vol. VIII, Tomislav Bilić, *A Hoard of 15th and 16th c. Silver Coins from Bukova near Virovitica*, Zagreb, 2010.
- Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae, *Dalle Pintadere all' Alimentazione. Un viaggio nel passato col Dipartimento didattico del Museo archeologico dell'Istria*, Pula, 2012.
- Pula. The Birth of a Town. Exhibition, Pula, 2012.
- Romane e Romani Eccellenti del Museo Archeologico dell'Istria, Pula, 2011.

DANEMARCA

- Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 2009, Copenhaga, 2011; 2010, Copenhaga, 2012.

ELVEȚIA

- Résumés d'Archéologie Suisse, Époque Romaine, 2007, Lausanne, 2012.
- 1938-1943 Chômeurs, soldats et mécène au service de l'archéologie, Catalogue de l'exposition temporaire du Musée romain d'Avenches, Avenches, 2012.
- Bulletin de l'Association Pro Aventico, 53, 2011, Avenches, 2012.

FINLANDA

- ARCTOS, Acta Philologica Fennica, vol. XLV, Helsinki, 2011.

FRANȚA

- Au royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique. L'album de l'exposition, Paris, 2011.
- Revue des Études Anciennes, tom 113, N° 2, 2011, Bordeaux, 2011 ; tom 114, N° 1, 2012, Bordeaux, 2012.
- Revue des Études Anciennes, Bulletin de l'Association internationale pour l'Étude de la Mosaïque antique, 22, 2011, Paris, 2011.
- Lascaux et la conservation en milieu souterraine, Actes du symposium international, Paris, 26 et 27 février 2009, Paris, 2011.

GERMANIA

- Alt-Thüringen, Band 41/2008-2009, Weimar, 2011.
- Boreas, Münstersche Beiträge zur Archäologie, Band 33, Münster, 2010.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 42, Trier, 2010.
- Armut in der Antike. Perspektiven in Kunst und Gesellschaft, Trier, 2011.
- Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung, 112/2010, Straubing, 2011.
- Bonner Jahrbücher, Band 209, 2009, Bonn, 2011.
- Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 58, 2010, Schwerin, 2011.
- Sastuma, Eric Paul Glansdorp, *Das spätkeltische Gräberfeld von Perl-Oberleuken "Ober dem Perg" im LKR. Merzig-Wadern. Untersuchungen zu Typologie, Chronologie und Totenritual*, 13, 2009, Saarbrücken, 2011.
- Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 63, "Archiv des Historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg", Band 134, Würsburg, 2011.
- Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 83, 2011, Freiburg, 2011.
- Herbert Riedl, *Die Schwäbische Reliefsigillata. Untersuchungen zur Bilderschüsselproduktion des 2. und 3. Jahrhunderts im mittleren Neckarraum, Band 109*, Stuttgart, 2011.
- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 56/2009, Teil 1, 2, 3, Mainz 2011; 57/2010, Teil 1,2, Mainz, 2012.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 76, München, 2011.
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 89/2008; 90/2009, Frankfurt, 2011; Band 91/2010, Frankfurt, 2012.
- Wallanlagen im Regierungsbezirk Tübingen, 26, Teil 1, 2, Stuttgart, 2011.
- Irenäus Matuschik, *Siedlungsarchäologie im Alpenvorland XII*, Stuttgart, 2011.
- Susanne Friederich, *Bad Friedrichshall-Kochendorf und Heilbronn-Neckargartach*, Band 1, 2, Stuttgart, 2011.
- Johannes Eingartner, *Lopodvnvm V. Die Basilika und das Forum des römischen Ladenburg*, Stuttgart, 2011.
- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, Band 43/44, Wünsdorf 2009/2010 (2011).
- Südost-Forschungen, Band 69-70/2010-2011, München, 2012.
- Göttinger Jahrbuch, Band 59, 2011, Göttingen, 2011.

- Historischer Verein für Straubing und Umgebung, 113/2011, Straubing, 2012.
- Slawen an der Elbe, Band 1/2011, Göttingen, 2011.
- Eurasia Antiqua, Band 17/2011, Berlin, 2012.
- Kölner und Bonner Archaeologica, 1/2011, Köln, 2012.
- Chiron, Band 42, 2012, Berlin, 2012.

GRECIA

- Bulletin de Correspondance Hellénique, École Française d'Athènes, 130.2, 2006, Atena, 2008; 134.2, 2010, Atena, 2012.
- Archaeological Reports for 2010-2011, No. 57, British School at Athens, Atena, 2011.
- Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 80, No. 3, July-September 2011; No. 4, October-December, Atena, 2011; Volume 81, No. 1, January-March 2012; No. 2, April-June 2012; No. 3, July-September, Atena, 2012.
- Byzantium & the Arabs. Exhibition Catalogue, Thessalonik, 2011.

ITALIA

- Bullettino di Paletnologia Italiana, vol. 98, nuova serie XVI, Roma, 2009-2010.
- Rivista di Archeologia, Anni XXXII-XXXIII, 2008-2009, Venezia, 2010; Anno XXXIV, 2010, Venezia, 2011.
- Rivista di Archeologia, Atti e Memorie, Serie XI, vol. XXXIV, Modena, 2012.
- Rivista di Studi Liguri, Anno LXXIV, Gennaio-Dicembre, 2008, Bordighera, 2011.
- Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXVI, 2010, Vatican, 2010.
- Rivista Storica dell'Antichità, Anno XLI, 2011, Bologna, 2011.
- Invigilata Lucernis, 33, 2011, Bari, 2011.
- Daidalos 12, *Risorse naturali e attività produttive: Ferento a confronto con alter realtà,* Viterbo, 2011.
- Quaderni di Archeologia, 3, *Collezione Tarentina del Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste. Coroplastica arcaica e classica,* Trieste, 2010.
- Padusa NS, Anno XL, 2004, Pisa. Roma, 2004 ; XLI, 2005, Pisa. Roma, 2005; XLII, 2006, Pisa.Roma, 2006; XLIII, 2007, Pisa.Roma, 2007; XLIV, 2008, Pisa.Roma, 2008; XLV, 2009, Pisa. Roma, 2009 ; XLVI, 2010, Pisa.Roma, 2010; XLVII, 2011, Pisa.Roma, 2012.

MAREA BRITANIE

- Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford, Nr. 62, Summer 2011, Oxford, 2011; Nr. 63, Spring 2012, Oxford, 2012.
- Oxoniensia, vol. 76, 2011, Oxford, 2011.
- Archaeology International, 13/14, 2009-2011, London, 2012.
- The Antiquaries Journal, vol. 92, 2012, London, 2012.
- The Journal of Roman Studies, Volume XCIX, 2009, London, 2009;

Volume 100, 2010, London, 2010; Volume 101, 2011, London, 2011.

MONACO

- Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 51, 2011, Monaco, 2011.

POLONIA

- Wiadomości Archeologiczne, Tom LXI, 2001-2010, Varşovia, 2010; Tom LXII, 2011, Varşovia, 2011.
- Wiadomości Archeologiczne, Obozowiska ze Starszej I Środkowej Epoki Kamienia Na Stanowisku 1 w Aleksandrowie Lodzkim w Kontekście Analizy Środowiska Naturalnego, Lódź, 2011.
- Wojciech Siciński, Zadowice Nad Prosna, Lódź, 2011.
- Fontes, vol. 47, Poznań, 2011.
- Prehistory of Wielkopolska 13 000 BC – 500 AD. A Guide to Exhibition, Poznań, 2011.
- Aleksandra Krzyżanowska, *Les monnaies. Tell Atrib 1985-1995, II*, Varşovia, 2009.
- Materiali Archeologiczne, XXXVIII, Cracovia, 2010.
- Materiali Archeologiczne, Seria A, XXV, Materials from Archaeological Investigations at Nowa Huta, Cracovia, 2010.
- Sprawozdania Archeologiczne, 63, Cracovia, 2011.
- Acta Archaeologica Carpathica, vol. XLV, 2010, Cracovia, 2010; vol. XLVI, 2011, Cracovia, 2011.
- Acta Archaeologica Carpathica, Baltic Pontic Studies, vol. 15, 2010, *"Cord" Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th mill. BC*, Poznań, 2010.
- Slavia Antiqua, tom LI, 2010, Poznań, 2010; tom LII, 2011, Poznań, 2011.
- Archaeologia Polona, vol. 47, 2009, Varşovia, 2011.
- Études et Travaux, XXIII, Varşovia, 2010; XXIV, Varşovia, 2011.
- Via Archaeologica Loziensis, Tom IV, Elżbieta Dziubek, Ireneusz Marchelak, Lubomira Tyszler, *Ratownicze Badania Archeologiczne na Stanowisku 5 W Pęcławicach, Pow. Łęczyca, Woj. Łódzkie (trasa autostrady A-1)*, Łódź, 2011.
- Seweryn Rzepecki, *The Roots of Megalithism in the TRB Culture*, Łódź, 2011.

PORTUGALIA

- Arqueólogo Português, Série V, vol. 1, Lisabona, 2011.

UCRAINA

- Arheologija, 1, 2, 3, 2009, Kiev, 2009.

UNGARIA

- Specimina Nova, XIX-XX, *De Oriente antique et regione Danuvii Pannoniaque*, Pécs, 2005.
- Sopianae and Valeria in the Late Roman Age – Early Christianity, Pécs, 2010.

- Studia Archaeologica XII, Szeged, 2011.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 112-113/2010, Budapesta, 2011.

SERBIA

- Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XL, Čačak, 2010.

SLOVACIA

- Archaeologica Slovaca Monographiae Studia, Tomus XII, Die keltische Besiedlung der Slowakei, Nitra, 2010.
- Studijné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, 49, Nitra, 2011.

SLOVENIA

- Letopis, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, 62, 2011, Ljubljana, 2012.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 21, *Fragments of Ice Age Environments;* 22, *Spaha*; 23, *Late Antique Fortified Settlement Tonovcov Grad near Kobarid. Settlements Remains and Interpretation*, Ljubljana, 2011;
- Arheološki Vestnik, 62, 2011, Ljubljana, 2011.
- Argo, Journal of the Slovene Museum, 53/2, 2010, Ljubljana, 2010; 54/1, 2011, Ljubljana, 2011.

SPANIA

- Sylloge Epigraphica Barcinonensis, IX/2011, Barcelona, 2011, X/2012, Barcelona, 2012.
- Numisma, Revista de Estudios Numismáticos, Año LXI, Núm. 255, Enero-Diciembre , 2011, Madrid, 2011.
- Arys, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Vol. 9/2011, Huelva, 2011.
- Saldvie, Estudios de Prehistoria y Arqueologia, Nº 9, Año 2009, Zaragoza, 2009.
- Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de Valencia, Serie de Trabajos Varios, Núm. 112, *Benàmer (Muro d'Alcoi, Alicante). Mesolíticos y neolíticos en las tierras meridionales valencianas,* Valencia, 2011; Núm. 113, *La Vital (Gandia, Valencia). Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C.,* Valencia, 2011 ; Núm. 114, *Juan Vilanova y Piera (1821-1893), la obra de un naturalista y prehistoriador valenciano*, Valencia, 2012 ; Núm. 115, *Los lagomorfos del Paleolítico medio en la vertiente mediterránea ibérica*, Valencia, 2012.
- Lvcentvm, Anales de la Universidad de Alicante, Prehistoria, Arqueologia e Historia Antigua, XXIX, 2010, XXX, 2011, Alicante, 2011.
- Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 28, Núm. 2 (Julio-diciembre) 2010, Madrid, 2010.
- Pyrenae, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Nº 42, vol. 2, 2011, Barcelona, 2011.
- Emerita, Revista de Lingvistica y Filologia Clasica, Volumen LXXIX, Nº 2, julio-diciembre, 2011, Madrid, 2011; Volumen LXXX, Nº 1, enero-junio, 2012,

Madrid, 2012.

- *Yõserim: La Producción Alfarera Fenicio-Púnica en Occidente*, XXV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica, Eivissa, 2010; *Sal, Pesca y Salazones Fenicios en Occidente*, XXVI Jornadas de Arqueologia Fenicio-Punica (Eivissa, 2011), Eivissa, 2012.
- Stvdia Historica, Historia Antigua, *El Narrador Como Hombre de Acción: La Construccíon de la Memoria Colectiva en el Mundo Grecoromano*, vol. 29, 2011, Salamanca, 2011.
- Trabajos de Prehistoria, Volumen 68, N° 2, julio-diciembre 2011, Madrid, 2011; Volumen 69, N° 1, enero-junio, 2012, Madrid, 2012.
- Trabajos de Prehistoria, Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, LXXVI, 2010, Valladolid, 2010.
- La Investigación Experimental Aplicada a la Arqueología, Málaga, 2011.
- Caesaraugusta 81, Enrique Valespí Pérez, *El grupo del Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón. Evocación en su correspondencia epistolar (1883-1954)*, Zaragoza, 2010; 82, *La Ciudad romana de Los Bañales (Uncastillo, Zaragoza) entre la historia, la arquelogia z la historiografia*, Zaragoza, 2011.
- Prehistoria y Cine, Valencia, 2012.

STATELE UNITE ALE AMERICII

- American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, Volume 115, No. 4, 2011, Boston, 2011; Volume 116, No. 1, 2, 3, 4, 2012, Boston, 2012;
- Journal of Glass Studies, Volume 53, 2011, New York, 2011; 54, 2012, New York, 2012.
- Smithsonian Contributions to Anthropology, Number 49, 2011, *Artifacts from the Craig Mound at Spiro*, Oklahoma, Washington, D.C., 2011.
- Expedition, Volume 53, Number 3, 2011, Philadelphia, 2011; Volume 54, Number 1, 2012, Philadelphia, 2012.
- American Journal of Numismatics, Second Series, 23, New York, 2011.

TURCIA

- Heritage Turkey, British Institute of Ankara Research Reports, vol. 1, 2011, Ankara (London), 2011, vol. 2, 2012.
- Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 61, 2011, Ankara (London), 2011; volume 62, 2012,
- Anatolia Antiqua, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil, XIX, Istanbul (Paris), 2011; XX, Istanbul (Paris), 2012.
- Varia Anatolica, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil, XXIV, Bérengère Perello, *L'architecture domestique de l'Anatolie au IIIe millénaire av. J.-C.*, Istanbul (Paris), 2011; XXV, At the Crossroads of Empires: 14th – 15th Century Eastern Anatolia, Istanbul (Paris), 2012; XXVI, Zeugma I, Fouilles de l'Habitat (1). La Mosaïque de Pasiphae, Istanbul (Paris), 2012.

Achiziții, donații (carte străină)

- Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean,

Colloqvia Anatolica Aegaea, Izmir, 2009.

- PATABS II, Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz September 26-30, 2007, Sofia, 2011.
- Materials on the Archaeology of the Northern Black Sea Region, volume 12, National Academy of Sciences of Ukraine, Odessa Archaeological Museum, Odessa, 2011.
- Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. III, Dafina Vasileva, Trakiiskite grobniți, Sofia, 2005.
- Antiquitas I, Pax Romana: Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römishen Kaiserreichs, Akten der Tagung in Varna und Tulcea 1.-7. September 2008, Kaiserslautern, 2012.
- Dostoianie pakalenii naucirai popularnâi jurnal, No. 2(9) 2010, Kazan, 2010.
- Studia Archaeologica, Suppl. I, Sofia, 2003; Suppl. II, Sofia, 2002.
- Annuaire de l'Université de Sofia, Tome 1, Sofia, 1999 ; Tome 1, Sofia, 2005; Tome 2, Sofia, 2003 ; 86, 1993, Sofia, 2005.
- Acta Musei Varnaensis, VII-1, VII-2, Numismatic, Sphragistic and Epigraphic Contributions to the History of the Black Sea Coast. International Conference in memory of Dr. Milko Mirchev, Varna, September 15th - 17th, 2005, Varna, 2008; VIII/1, Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea, International Conference Varna, February 23th, 2007, Varna, 2011.
- Bulletin du Musée National de Varna, XLI/2005; XLII/2006, Varna, 2007.
- Archaeological Almanac, No. 20, *The Top Issues of the Eastern European Prehistoric Archaeology*, Donetsk, 2009; No. 24, *Amphora Stamps of Neighborhood Vecinity of Ancient Feodosia (Materials to the Chronology of Archaeological Monuments)*, Donetsk, 2011; No. 26, *Karabai I, The Paleolithic Site in Eastern Crimea*, Donetsk, 2012; *Scythians of North-Western Crimea in 7th-4th cent. B.C. (Burial Mounds)*, Donetsk, 2012.
- The Cambridge Ancient History, Volume XI, The Imperial Peace A.D. 70-192, Cambridge, 1975; Volume XII, The Imperial Crisis and Recovery, A.D. 193-324, Cambridge, 1971.
- The Cambridge Ancient History, The Augustan Empire 44B.C. – A.D. 70, Cambridge, 1976.
- Schild von Steir 18/2005, Graz, 2005.
- Carnuntum I, Das Erbe Roms an der Donau.
- Carnuntum Canabae Legionis, 1986.
- Arheologhiceskii almanah, No. 22, *Drevniaia i srednevecovaia Tavrica*; No. 23, S. V. Uşakov, *Varvary gornoi Tavriki na rubeje epoh*, Doneț k, 2010.
- Hersonesskii sbornik XVI, Sevastopol, 2011.
- Wege der Forschung Band CLXXXII, Die römishe Villa, Darmstadt, 1990.
- Provoljskie Pompei, Kazan, 2010.
- Putevoditel po nauciromu fondu Muzeia archeologhii Respubliki Tatarstan, Kazan, 2011.
- Iugoiztočna Bîlgarija Prez II-I hilijadoletie pr. Hr., Varna, 2010.
- *The Legacy of Bzyanzantine Cherson*, Simferopol, 2011.

- Dis Manibus Sacrum Bozanskim Manom, Maribor, 2012.
- Cannabiaca. Das Roemische Zeiselmauer, Wien, 2004.
- *L'huile et l'argent. Gymnasiarchie et évergétisme dans la Grèce hellénistique*,Diffusion de Bioccard, Paris, 2009.
- Istoria Moldovei, Epoca Preistorică şi Antică (până în sec. V), Academia de Ştiințe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul Arheologie, Chişinău, 2010.
- Drevnostiah iujnogo berega Kryma i gor tavričeskih, Kiev, 2004.
- Alexandru Avram, *Les diasporas grecques du VIIIe siècle à la fin du IIIe siècle av.J.-C.*, Bréal, 2012.
- Artur Betz, *Aus Österreichs römischer Vergangenheit*, Wien, 1956.
- Erika Brödner, *Die römischen Thermen und das Antike Badewesen*, Darmstadt, 1983.
- Mădălina Dana, *Culture et mobilité dans le Pont Euxin*, Bordeaux, 2011.
- V. A. Dergacev, vol. I, *Socket Axes of Late Bronze Age of Carpathian Danube Region*; vol. II, *Socket Axes and Sickles from Lower Danube Area,* Chişinău, 2010.
- Rudolf Egger, *Das Praetorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzenfunktionäre,* Wien, 1966.
- Werner Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Band 10, Linz, 1975.
- Werner Jobst, *Provinzhauptstadt Carnuntum*, Wien, 1983.
- V.A. Kutaisov, *Kurganyi necropol Kalos Limena*, Kiev, 2011.
- Natalia Mateevici, *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI – începutul sec. II a.Chr.*, Chişinău, 2007.
- Harald Mielsch, *Die römische Villa. Architektur und Lebensform*, München, 1987.
- Marianne Pollak, *Spätantike Grabfunde aus Favianis/Mautern*, Wien, 1993.
- A.G. Sitdikov, *Kazanskii Kreml istorico-arheologiskoe issledovanie*, Kazan, 2006.
- Christine Tropper, *Das Christentum in Kärnten*, Teurnia.
- Wolfgang Wohlmayr, *Kaisersaal*, Wien, 2012.
- Standard Catalog of World Gold Coins, 6th Edition, 2009 Krause Publications, USA.
- Collecting World Coins Circulating Issues, 1901- present - 12th Edition, 2008 Krause Publications, USA.
- 2012 Standard Catalog of World Coins, 1901-2000, 39th Edition, Krause Publications, USA.

Achiziții, donații, schimb intern[*]

- Brukenthal Acta Musei, VI. 1, Editura Altip, Sibiu, 2011.
- Bibliotheca Brukenthal, XLV, Sabin Adrian Luca, Nicolae Gudea, *Repertoriul arheologic al județului Sălaj*, Sibiu, 2010.
- Revista Arhivelor, LXXXIV, 2007, Nos 3-4, Bucureşti, 2007; LXXXV, 2008,

[*] Capitol selectiv; sunt reținute aici publicațiile care privesc istoria veche şi arheologia.

No 1, Bucureşti, 2008; LXXXV, 2008, No 2, Bucureşti, 2008; LXXXVI, 2009, No 1, Bucureşti, 2009.

- Supliment la Revista Arhivelor LXXXIV (2007), Bucureşti, 2007.
- Ioan Neculce, Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei (serie nouă), XIII-XV, 2007-2009, Iaşi, 2011.
- Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei, IV, Iaşi, 2004; V, Iaşi, 2005; VI, Iaşi, 2006; VII, Iaşi, 2007; VIII, Iaşi, 2008; IX, Iaşi, 2009; X, In Honorem Prof. univ. dr. Ioan H. Ciubotaru, Iaşi, 2010; XI, Iaşi, 2011.
- Cercetări istorice (Serie Nouă), XXVII-XXIX, 2008-2010, Iaşi, 2011.
- Studii şi Cercetări de Numismatică, Serie Nouă, vol. II (XIV), 2011, Bucureşti, 2012.
- Classica et Christiana, 7/1, 7/2, 2012, Iaşi, 2012.
- Bibliotheca Septemcastrensis, XXIV, Sabin Adrian Luca, Nicolae Gudea, Arheologie şi Istorie (IV), *Descoperiri din județul Sălaj*, Oradea, 2010.
- Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, XIII, Timişoara, 2011.
- Muzeul Oltului, 1, Slatina, 2011.
- Revista Arheologică, Serie nouă, vol. I, nr. 1, 2 Chişinău, 2005; vol. II, nr. 1-2, Chişinău, 2006; vol. III, nr. 1-2, Chişinău, 2007; vol. V, nr. 1, 2, Chişinău, 2010; vol. VI, nr. 1, Chişinău, 2010; vol. VII, nr. 1-2, Chişinău, 2011.
- Cercetări arheologice în Bucureşti, VIII, 2009, Bucureşti, 2009.
- Acta Musei Napocensis, 45-46/I, 45-46/II 2008-2009 (2011), Cluj-Napoca, 2009; 48/II, 2011, Cluj-Napoca, 2011.
- Marisia, Studii şi Materiale XXIX, Târgu-Mureş, 2009; XXX-XXXI, Târgu-Mureş, 2011.
- Arheologie şi Istorie IV, Oradea, 2010.
- Studii şi cercetări de numismatică II (XIV), 2011, Bucureşti, 2012.
- Arheologia Moldovei XXXIV, Bucureşti, 2011.
- Danubius XXVIII, Galați, 2010; XXIX, Galați, 2011.
- Memoria Antiquitatis XXVII, Piatra-Neamț, 2011.
- Acta Musei Porolissensis XXVIII-XXIX, Zalău, 2007; XXX, Zalău, 2008; XXXI-XXXII, Zalău, 2009-2010.
- Zargidava XI, Bacău, 2012.
- Drobeta XXI, Drobeta Turnu Severin, 2011.
- Studii de preistorie 8/2011, Bucureşti, 2011.
- Bibliografia istorică a României XIII 2009-2010, Cluj-Napoca, 2011.
- Suceava, Anuarul Muzeului Bucovinei XXXVIII, Suceava, 2011.
- Crisia XLI, Oradea, 2011.
- Ephemeris Napocensis XXI, Bucureşti, 2011.
- Carpica XXXVIII, Oneşti, 2009; XL, Bacău, 2011.
- Bibliotheca Musei Sabesiensis I, Cristian Ioan Popa, Radu Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile şi noile cercetări)*, Sebeş, 2010; II, Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, Sebeş, 2011.
- Acta Musei Sabesiensis, Terra Sebus 2, Sebeş, 2010, 3, Sebeş, 2011.
- Cercetări numismatice XV, Bucureşti, 2009.
- Ephemeris Dacoromana, Serie nuova XIII, 2011, Bucureşti, 2011; XIV,

2012, Bucureşti, 2012.

- Revista Monumentelor Istorice 1-2/2010 LXXIX, Bucureşti, 2010.
- *Sudia varia in honorem professoris Panait I. Panait octogenarii*, Andreea Atanasiu – Croitoru (coord.), Editura Muzeului Marinei Române, Constanța, 2011.
- Catalogul expoziției *Romanii în Pontul Stâng în Perioada Principatului*, Aegyssus 2000, Tulcea 2012.
- România Medievală. Text şi ilustrații, Bucureşti, 2010.
- Mic dicționar de divinități. O incursiune în panteonul Daciei romane, Cluj-Napoca, 2012.
- Pietroasa Mică- Gruiu Dării, județul Buzău, *Descoperirile din epocile eneolitică şi a bronzului (III)*. Brăila-Buzău, 2011.
- Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*/*Epitomă despre împărați*, ediție bilingvă, Iaşi, 2012.
- Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al autostrăzii A2. Tumulul nr. 3, Târgovişte, 2011.
- *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*. *Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000.
- Panorame istorice. Situri arheologice şi monumente din Transilvania în fotografii aeriene, Budapest-Târgu Mureş, 2012.
- Între stepă şi imperiu, Studii în onoarea lui Radu Harhoiu, Bucureşti, 2010.
- Dacia Felix, Studia Michaeli Bărbulescu oblata, Cluj-Napoca, 2007.
- Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei, Bucureşti, 2006.
- Petre Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest, 1999.
- Dan Aparaschivei, *Healthcare and Medicine in Moesia Inferior*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2012.
- Alexandru Barnea, *Tropaeum Traiani III. Tezaurul de denari romani imperiali*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2011.
- Paraschiva-Victoria Batariuc, *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2012.
- Adela Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior şi Thracia (secolele I-III p.Chr.)*, Bucureşti, 2011.
- Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs, Costel Ilie, *Artefacte din materii dure animale în colecția Muzeului de Istorie Galați Eneolitic. Catalog*, Cluj-Napoca, 2012.
- Laurent Carozza, Cătălin Bem, Cristian Micu, *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2011.
- Zaharia Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța*, Cluj-Napoca, 2011.
- Dan Dana, *Fontes ad Zalmoxin pertinentes*/*Izvoare privitoare la Zalmoxis*, Iaşi, 2011.
- Alexandru Diaconescu, Emilian Bota, *Le Forum de Trajan à Sarmizegetusa. Architecture et sculpture*, Cluj-Napoca, 2009.
- Gheorghe Dumitroaia, Constantin Preoteasa, Roxana Munteanu, Dorin

Nicola, *Primul muzeu Cucuteni din România*, Piatra-Neamț, 2011.

- Carmen Fenechiu, *La notion de numen dans les textes littéraires et épigraphiques*, Cluj-Napoca, 2008.
- Constantin Georgescu, Simona Georgescu, Theodor Georgescu, *Dicționar grec-român*, vol. II, Bucureşti, 2012.
- Mihai Gramatopol, *Arta imperială a epocii lui Traian*, Braşov, 2011.
- Radu Harhoiu, Daniel Gora, *Aurul migrațiilor*, Bucureşti, 2000.
- Ionuț Holubeanu, Florentina Nicolae, Ionuț Chircalan, *Sinaxarul Bisericii din Constantinopol – luna martie - ,* Iaşi, 2011.
- Mădălina Lasca, Erol Menadil (coord.), *Din istoria tătarilor. Contribuții istoriografice,* vol. II, Constanța, 2011.
- Virgil Lungu, Zaharia Covacef, Constantin Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.
- Cristian Micu, *Neo-eneoliticul în nordul Dobrogei în lumina cercetărilor de la Isaccea şi Luncavița*, Tulcea, 2006.
- Carmen Maria Petolescu, *Monedele regelui Coson*, Bucureşti, 2011.
- Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I*, Bucarest, 1996.
- Constantin C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, Bucureşti, 2010.
- Paula Popoiu, *Antropologia Dobrogei*, Craiova, 2010.
- *David Prodan (1902-1992). Scrieri istorice*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2012.
- Adriana Radu, Dragan Jovanović, Dacian Rancu, Bozu Petru Flavius, *Repertoriul arheologic al văilor Caraşului şi Nerei*, Editura Istros, Brăila, 2012.
- Victor Spinei, *Mongolii şi românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca,* Iaşi, 2012.
- Victor Spinei, *Principii martiri Boris şi Gleb. Iconografie şi canonizare*, Brăila, 2011.
- Gabriel Talmațchi, *Monetăriile oraşelor vest-pontice Histria, Callatis şi Tomis în epocă autonomă*, Cluj-Napoca, 2011.
- Florin Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie şi Arheologie Prahova-Ploieşti,* Ploieşti, 2012.
- Dumitru Țeicu, *Muzeului Banatului Montan. Cercetări istorice în spațiul de frontieră*, Editura TIM Publishing House, Reşița, 2012.
- Timotei Ursu, *Kogaion. Cercetări multidisciplinare la sanctuarele dacice din Munții Orăştiei (1982-2010)*, Cluj-Napoca, 2010.
- L. Velcescu, *Les Daces dans la sculpture romaine*, Saint-Estève, 2010.

Depozit carte muzeu

- Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic/ Historical and Archaeological Commentary,* Constanța, 2012.
- Pontica 44, Constanța, 2011.

Abonamente

- Revue des études sud-est européenes, Tome XLIX (n°s 1-4), 2011, Bucureşti, 2011; Tome L (n°s 1-4), 2011, Bucureşti, 2012.

- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu", L, Series Historica, 2011, Bucureşti, 2011; L I, Series Historica, 2012, Bucureşti, 2012.
- Studii şi cercetări de istorie medie, vol. XXIX, 2011, Bucureşti, 2011.
- Studii şi cercetări de istorie modernă, vol. XXIV, Bucureşti, 2011.
- Analele Universității Bucureşti, anul LX, 2011, Partea I, Bucureşti, 2011.
- Revue Roumaine d'Histoire, Tome XLIX, 2010, N°s 1-2, Janvier-Juin, N°s 3-4, Juillet-Décembre, Bucureşti, 2011; Tome L, 2011, N°s 1-2, Janvier-Juin, Bucureşti, 2012.
- Arheologia Moldovei, XXXIV, Bucureşti, 2011.
- Arheologia Moldovei, XXXV, Bucureşti, 2012.
- Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, N.S., LIV, 2010, Bucureşti, 2011; LV, 2011; LVI, 2012, Bucureşti, 2012;
- Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Tomul 62, 2011, 1-2, Bucureşti, 2011; 3-4, Bucureşti, 2012.
- Materiale şi Cercetări Arheologice, S.N., VII, 2011, Bucureşti, 2011; VIII, 2012, Bucureşti, 2012.
- Thraco-Dacica, S.N., II-III (XXV-XXVI), 2010-2011, Bucureşti, 2012.
- Analele Bucovinei, Anul XVIII, 1/2011, Bucureşti, 2011; 2/2011, Bucureşti, 2012.
- Revista Istorică, S.N., tomul XXII, 2011, nr. 1-2, ianuarie-aprilie, Bucureşti, 2011; nr. 3-4, mai-august; nr. 5-6, septembrie-decembrie, Bucureşti, 2012.
- Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol", XLVIII, 2011, Bucureşti, 2012.
- Magazin Istoric, anul XLVI, SN, 2012, nr. 1 (538), ianuarie; nr. 2 (539), februarie; nr. 3 (540), martie; nr. 4 (541), aprilie; nr. 5 (542), mai; nr. 6 (543), iunie; nr. 7 (544), iulie; nr. 8 (545), august; nr. 9 (546), septembrie; nr. 10 (547), octombrie; nr. 11 (548), noiembrie; nr.12 (549), decembrie.
- Historia, An XII, 2012, nr. 121, ianuarie; nr. 122, februarie; nr. 123, martie; nr. 124, aprilie; nr. 125, mai; nr. 126, iunie; nr. 127, iulie; nr. 128, august; nr. 129, septembrie-octombrie; nr. 130, noiembrie; nr. 131, decembrie.

Georgeta HAŞOTTI[*]

[*] Georgeta Haşotti: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța 900745; e-mail: hasottig@yahoo.com.

LISTA ABREVIERILOR

a) Corpora epigraphica

AEM	- Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich – Ungarn, Viena (1877-1897).
CIG	- A. Boeckh (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1825-1877).
CIL	- *Corpus Inscriptionum Latinarum* (1863 sqq.).
CIRB	- V.V. Struve *et alii* (eds.), *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* (1965).
IDRE I-II	- C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie romaine (Ier – IIIe siècles)*, Bucarest, I, 1996; II, 2000.
IG	- *Inscriptiones Graecae* (1903 sqq.).
IGBulg.	- G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I^2 (1970), II (1958), III/1 (1961), III/2 (1964), IV (1966), V (1997).
IGRR/IGRRP	- R. Cagnat *et alii*, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I (1906), III (1906), IV (1927).
IK	- *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* (1972 sqq.).
ILB	- *Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae*, Serdice, 1989.
IOSPE I^2	- B. Latyšev (ed.), *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae.*
ISM	- *Inscripțiile din Scythia Minor. I. Histria et vicinia* (ed. D.M. Pippidi), *II. Tomis et territorium* (ed. I. Stoian), *III. Callatis et son territoire* (ed. Al. Avram), *V. Capidava – Troesmis – Noviodunum* (ed. E. Doruțiu Boilă).
LGPN	- P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names*; P.M. Fraser, E. Matthews,

	IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea.
PIR	- *Prosopographia Imperii Romani*, saec. I-III, ed. 2, Berlin, Leipzig.
PLRE	- *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Cambridge, 1971.
RIB I	- R.G. Collingwood, R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford, 1965.
RMD I	- M.M. Roxan, P.A. Holder, *Roman Military Diplomas*, London I, 1978; II, 1985; III, 1994; IV, 2004; V, 2006.
RMM/RGZM	- B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004.
SEG	- *Supplementum Epigraphicum Graecum* (1923 sqq.).
Syll	- *Sylloge Inscriptionum Graecarum.*
Thomasson, *LP*	- B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I (1984), II (1972-1980), III (1990), I² (2009).

b) *Alia*

Acme	- Acme. Annali della Facoltà di Filosofia e Lettere dell'Università Statale di Milano.
ACMI	- Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
Acta Siculica	- Acta Siculica. Muzeul Național Secuiesc, Sfântul Gheorghe.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
AJA	- American Journal of Archaeology, Boston.
AJAH	- American Journal of Ancient History.
AJug	- Archaeologia Jugoslavica, Beograd.
AKorrBl	- Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
Alétheia	- Revista de estudos sobre Antiguidade e Medievo, Brazilia.
AMN	- Acta Musei Napocensis, Cluj.
AMP	- Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AN	- Aquileia nostra: bolletino dell'Associazione nazionale per Aquileia.
AnnÉp./AÉ	- L'Année Épigraphique, Paris.
AnnRCollSurgEngl	- The Annals of the Royal College of Surgeons of England, London.
ANRW	- *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren*

	Forschung, H. Temporini, W. Hasse (eds.), Berlin-New York.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
Aquincum	- Aquincum Museum Publications, Budapest.
Arabica	- Journal of Arabic and Islamic Studies, Paris.
Arheologija	- Arheologija, Sofia.
Arch Warszawa	- Archeologia. Rocznik IHKM, Varşovia.
Arheologija SSSR	- Arheologija SSSR. Svod Arheologičeskih Istočnikov, Moscova.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
Argesis	- Argesis. Studii şi comunicări. Muzeul Județean Argeş, Piteşti.
Athenaeum	- Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Università di Pavia.
AVes	- Arheološki Vestnik, Ljubljana.
AW	- Antike Welt.
Banatica	- Banatica. Muzeul de Istorie al Județului Caraş Severin, Reşița.
BAI	- Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
BAR	- British Archaeological Reports, Oxford.
BCSS	- Buletinul Cercurilor Ştiințifice Studențeşti, Alba Iulia.
BMA	- Biblioteca Memoriae Antiqutatis, Piatra Neamț.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti.
Britannia	- Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, Cambridge.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti.
ByzZ	- Byzantinische Zeitschrift, München.
BullÉp	- Bulletin épigraphique, Paris.
Caesaraugusta	- Caesaraugusta. Publicaciones del Seminario de arqueologia y numismatica.
Carpica	- Carpica. Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu", Bacău.
Carthage	- Excavations at Carthage, Oxford University Press.
Classica et Christiana	- Classica et Christiana. Revista Centrului de Studii Clasice şi Creştine, Iaşi.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice din România.
CCDJ	- Cultură şi Civilizație la Dunărea de Jos, Călăraşi.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti.

C et M	- Classica et mediaevalla: revue danoise d'histoire et de philologie publiée par la Société danoise pour les études anciennes et médiévales.
Chiron	- Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München.
Classical Quarterly/ (CQ)	- The Classical Quarterly, Cambridge.
CN	- Cercetări Numismatice, Bucureşti.
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corviniensis. Muzeul Castelul Corvineştilor, Hunedoara.
Cumidava	- Cumidava. Muzeul Județean de Istorie, Braşov.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti.
Danubius	- Danubius. Istorie-Etnografie. Muzeul Județean Galați.
DHA	- Dialogues d'Histoire Ancienne, Paris.
DID	- *Din istoria Dobrogei*, Bucureşti. I (1965), II (1968), III (1971).
DNP	- Die Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (1996 sqq.). Coast, Bradford, 1994.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier, Turnu Severin.
EAZ	- Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin.
ÉBPB	- Études Byzantines et Post-Byzantines, Bucureşti.
FolA	- Folia Archaeologica, Budapesta.
Fontes/FHDR	- *Fontes Historiae Dacoromanae (Izvoare privind istoria României)*, vol. I-IV, Bucureşti.
Gallia	- Gallia. Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine.
Gerión	- Gerión. Madrid.
Germania	- Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt.
ГНМ	- Годишник на Народния археологически музей. София.
GFA	- Göttinger Forum für Altertumswissenschaft.
Gnomon	- Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft.
GRBS	- Greek, Roman and Byzantine Studies.
HelvArch	- Helvetia Archaeologica. Archäologie in der Schweiz, Zürich.

Hyperboreus	- Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg.
IAK	- Izvestija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii. St. Petersburg.
Iatrus	- Iatrus-Krivina, Deutsches Archäologišches Institut, Berlin.
ИВАД	- Известия на Варненското археологическо дружество.
Iberia	- An International Journal of Theoretical Linguistics, University of Sevilla.
IJNA	- International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration.
Iliria	- Iliria International Review, Kosovo.
InvLuc	- Invigilata lucernis: rivista dell'Instituto di Latino.
Istros	- Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest (1934-1935/6).
Istros (Brăila)	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Studii, comunicări, note, Brăila.
Ithaca	- Ithaca Press, USA.
Izvestija Varna	- Izvestija na Narodnija Muzej Varna.
JDAI	- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
JHM	- Journal of History of Medicine, Oxford.
JHS	- Journal of Hellenic Studies, Londra.
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena.
JPEK	- Jahrbuch für Prähistorische und Etnographische Kunst, Berlin.
JRA	- Journal of Roman Archaeology.
JRGZM	- Jahrbuch des Römisch - Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
JRS	- Journal of Roman Studies, Londra.
Klio	- Klio. Beiträge zur alten Geschichte.
Ktèma	- Ktèma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg.
Lampas	- Nederlands Klassieck Verbond, Muiderberg, Olanda.
Latomus	- Latomus. Revue d'études latines.
Marisia	- Marisia. Studii şi materiale, Muzeul Județean Mureş, Târgu Mureş.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.

Medica Academica	- Medica Academica, Bucureşti.
Medizinhistorisches Journal	- Medizinhistorisches Journal. Medicine and the Life Sciences in History, Mainz.
MÉFRA	- Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Paris-Roma.
MemAntiq.	- Memoria Antiquitatis, Piatra-Neamț.
MH	- Museum Helveticum, Zürich.
MIA	- Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
Mousaios	- Mousaios. Muzeul Județean Buzău.
Numizmatika	- Numizmatika, Sofia.
OJA	- Oxford Journal of Archaeology.
PBSR	- Papers of the British School at Rome, Londra.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de istorie şi arheologie, Tulcea.
Priroda	- Priroda, Sofia.
PSB	- Părinți şi Scriitori Bisericeşti, colecție de lucrări religioase editată de Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
RA	- Revue Archéologique, Paris.
RAN/ RANarb.	- Revue archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
RCRF	- Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
RÉG	- Revue des Études Grecques, Paris.
RÉL	- Revue des Études Latines, Paris.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
Revista medico-chirurgicală	- Revista medico-chirurgicală a medicilor naturalişti din Iaşi, Iaşi.
RHSEE	- Revue Historique du Sud-Est Européen, Bucureşti.
RIDA	- Revue Internationale des Droits de l'Antiquité.
RivStLig	- Rivista di Studi Liguri, Bordighera.
RMI	- Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
RSA	- Rivista storica dell'antichità, Bologne.
SA	- Savetskaja Archeologija, Moscova.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi. Facultatea de Istorie.
Sargetia	- Sargetia. Acta Muzei Devensis, Deva.
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti.

SHM	- Social History of Medicine, Oxford.
Starinar	- Starinar. Institut Archéologique, Beograd.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
Studia praehistorica	- Studia praehistorica, National Institute of Archaeology, Sofia.
StTeol	- Studii teologice, Bucureşti.
Thracia	- Thracia, Sofia.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul de Thracologie, Bucureşti.
TR	- Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
Trier Zeitschrift	- Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Trier.
Tyche	- Tyche. Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chişinău.
VAHD	- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
VChr	- Vigiliae Christianae.
VDI	- Vestnik Drevnej Istorii, Moscova.
WorldArch	- World Archaeology.
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

PONTICA

I	1968	XXV	1992
II	1969	XXVI	1993
III	1970	XXVII	1994
IV	1971	XXVIII-XXIX	1995 - 1996
V	1972	XXX	1997
VI	1973	XXXI	1998
VII	1974	XXXII	1999
VIII	1975	XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
IX	1976	XXXV-XXXVI	2002 - 2003
X	1977	XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XI	1978	XXXIX	2006
XII	1979	XL	2007
XIII	1980	XLI	2008
XIV	1981	XLII	2009
XV	1982	XLIII	2010
XVI	1983	XLIV	2011
XVII	1984	XLV	2012
XVIII	1985		
XIX	1986		
XX	1987		
XXI-XXII	1988 - 1989		
XXIII	1990		
XXIV	1991		

NORME DE REDACTARE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulaţie internaţională, sa fie procesate pe computer şi să fíe trimise redacţiei pe suport digital (CD) împreună cu o copie imprimată, eventual ilustraţia originală.

Textul articolului şi ilustraţiile vor fi însoţite de rezumatul şi cuvintele cheie, în limba română şi într- o limbă de circulaţie internaţională.

Pentru redactarea textului folosind programul Microsoft Word, formatul paginii este A4. Iniţializarea paginii este următoarea: sus - 1,5 cm; jos - 7,3 cm; stânga -3 cm; dreapta - 4,6 cm; antet - 1,3 cm.

Lumina paginii este de 13,5x19,5 cm.

Textul şi imaginile (planşe, desene, fotografii) trebuie să fie încadrate în lumina paginii.

Fontul folosit este *Palatino Linotype,* cu următoarele dimensiuni:

- *titlu articol* - 12,5 puncte, condensat 0,4, boldat, cu majuscule; autor - 12 puncte, condensat 0,4; *text* - 10 puncte, extins 0,2; *note de subsol* - 8,5 puncte, extins 0,4; *rezumat* - 10 puncte, extins 0,2; *bibliografie* - 9 puncte, extins 0,2.

Ilustraţia va fi furnizată în format .jpeg sau .tiff, rezoluţia minimă 300 dpi. În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerinţelor formulate, autorul poate trimite ilustraţia în original (desene, fotografii, diapozitive).

*Notele infrapaginale***,** numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariţiei lucrării, pagina citata - după caz figură, tabelul - (ex.: PIPPIDI 1967, p. 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic, după numele autorilor, şi cronologic, pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

- pentru carte de autor: nume autor, anul apariţiei, titlul lucrării, volum (număr şi titlu), ediţie, serie (colecţie), numărul în cadrul seriei sau colecţiei, locul apariţiei.

Exemple:

BOJILOV, GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja, Vol. 2, Sredneyekovîe,* Veliko Târnovo (2004).

PÁUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

- pentru articole: nume autor, anul apariţiei, titlul articolului, numele publicaţiei sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariţiei si editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zum Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes,* Pontica 42 (2009), p. 349-374.

NICOLAE 2004 - Constantin Nicolae, Raport de cercetare, *Hârşova, jud. Constanţa, Fortificaţia bizantină târzie. Campania 2003*. CCA (2004), nr. 86.

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora,* enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexele 2 si 3 din SCIVA 46, 1995, 3 - 4, p. 356 - 370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată şi explicit, la sfârşitul listei bibliografice.

Lucrările pot fi trimise la adresa MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA, Str. Piaţa Ovidiu, nr. 12, 900745, Constanţa, cu menţiunea „pentru revista Pontica". Corespondenţa pe durata redactării volumului se poate ţine pe adresele de e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com sau telefon/fax 0040-241-618763.

PUBLICATION GUIDELINES

The articles should be in Romanian or in an international language as English, French, German or Italian. Each author should provide *keywords* and an *abstract*, both in one of the languages listed above, as well as their Romanian translation.

Authors should use Microsoft Word, page format - A4; margins should fit: top – 1.5 cm; bottom – 7.3cm; left – 3 cm; right – 4.6 cm; header – 1.3 cm.

The text should be written using Palatino Linotype font as follows: *title* – 12.5 points, condensed 0.4, bold, uppercase; *author* - 12 points, condensed 0.4; *text* – 10 points, extended 0.2; *footnotes* – 8.5 points, extended 0.4; *abstract* – 10 points, extended 0.2; *bibliography* – 9 points, extended 0.2.

Illustrations should be submitted separately (do not insert them into the text) as TIFF or JPEG, minimum 300 DPI.

Footnotes will be numbered continuously (1, 2, 3,…) and will be written in accordance with the Anglo-Saxon reference system: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4. Each such abbreviated reference should be fully explained in the *Bibliography*. The *Bibliography,* included at the end of the article, must be in alphabetical order, by author, and in chronological order for each author with more than one title.

Examples:

BOJILOV, GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja*, Vol. 2, Sredneyekovîe, Veliko Târnovo (2004).

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci , un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

For papers: author's name, publication year, paper totle, name of publication or of collective volume, tom, number, publication place and editor – for collective volumes, pages of paper.

Example:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

NICOLAE 2004 - Constantin Nicolae , Raport de cercetare , *Hârşova , jud. Constanța, Fortificația bizantină târzie.* Campania 2003. CCA (2004), nr. 86.

Abbreviations for publication titles, volumes, catalogues, *corpora*, encyclopedias should be written according to *Normele de întocmire a manuscriselor*, Anexes 2 and 3, SCIVA 46, 1995, 3-4, p.356-370. Any abbreviation not included in this list must be fully explained at the end of the bibliography list.

A printed version of each article (the illustration as well) as well as a CD are also required; both should be submitted by mail to the following address:

MUZEUL DE ISTORIE NATIONALA SI ARHEOLOGIE CONSTANȚA, Piața Ovidiu nr. 12, RO-900745, CONSTANȚA ROMÂNIA

Authors can also submit their papers by e-mail, to the following e-mail address: liviabuzoianu@yahoo.com. For further information contact us by mail or telephone/fax: 0040-241-618763.